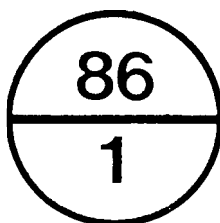

5676

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

5443
55671

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Kiss Endre: Apponyi Albert, az ideológus és politikus

Günther Schödl: Magyar politika túl a nacionalizmuson
és a nemzeti államon. Gratz Gusztáv (1875–1946)

CSALÁD ÉS ÉLETMÓD

MŰHELY

VITA

Demokratikus átmenet kérdései Magyarországon
1944–48

Az MTA Történettudományi Intézetének hírei
(1981–1984)

✓

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXIX. ÉVFOLYAM, 1986. 1. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KEREKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

A szerkesztőség munkatársa:

VIKOL KATALIN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Űri u. 51–53. — Telefon: 759-011
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNY

Kiss Endre: Apponyi Albert, az ideológus és politikus 1

KÖZLEMÉNYEK

Günther Schödl: Magyar politika túla nacionalizmuson és a nemzeti államon. Gratz
Gusztáv (1875–1946) 36

Mészáros Károly: A Simonyi-Semadam-kormány megalakulása. A Kiszgazdapárt
és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja 58

CSALÁD ÉS ÉLETMÓD

Láng Panni: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai 80

Gyáni Gábor: Munka és magánélet — családelelmód Budapesten 94

MŰHELY

Balázs Magdolna: A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának
vizsgálata a dualizmus időszakában 116

VITA

Charles Gati: Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországon 125

Balogh Sándor: Megjegyzések a magyarországi népi demokratikus fejlődés nemzet-
közi és belső feltételeihez 140

Vida István: Az 1944. októberi Sztálin–Churchill-találkozó és Magyarország 149

Az MTA Történettudományi Intézetének hírei (1981–1984) — S. A. 165

KISS ENDRE

Apponyi Albert, az ideológus és politikus

Nem túlzás, ha sajátos, szinte személyre szabott módszertani elvek kidolgozását tartanánk szükségesnek Apponyi Albert eszmei arculatának meg-
rajzolásakor. Azok közé tartozott ő, akinél a sok beszéd (a legkonkrétabb érte-
lemben parlamenti szónoklatainak híres retorikus teljesítményei), illetve az
ugyancsak tekintélyes mennyiségű írás inkább *elrejtette*, mintsem egyértelműen
artikulálta a legfontosabb álláspontokat.¹ Az eszmetörténeti vizsgálódás nem
egy esetben ki tudja mutatni, hogy egy-egy ideológus kettős, nemegyszer
hármás vagy négyes gondolatvilággal, módszertannal, személyiséggel rendelke-
zik. Amikor tehát a *többszörösség* hipotézise nélkül nem sok remény lenne egy
összegező igényű kép felvázolására, további két eset lehetséges. Az első az,
amikor a szóban forgó ideológus, politikus stb. világos tudattal rendelkezik e
többszörösségről, többé vagy kevésbé tudatosan mozog e változatok között,
s mi több, a *többszörösség ténye elmélet és gyakorlat, lehetőség és valóság eltéréseiből
bizonyos összefüggésekben még „logikusan” is adódhat.*² A második esetben erről
értelemszerűen nem lehet szó; a többszörösség eredője ekkor az, hogy az ideoló-
gus mintegy elveszíti áttekintését gondolatvilágának szintjei, tartalmi, sőt,
céljai és következményei között. Apponyi, egész munkánk egyik végeredményét
előlegezzük ezzel, ez utóbbi csoportba sorolható. Hadd utaljunk politikai gon-
dolkodásának egyik vezérmotívumára, a kizárólag Ausztria ellen irányuló,
minden más értelmes célt nélkülöző megfogalmazására „nemzeti élet egységé”-
ről a „nemzet biológiai érdekeinek teljességé”-ről, mely meglehetősen egységes
megítélésre talált a századelőn, gyakorlatilag részese volt a dualizmus politikai
válságának. S ha e politikai válságot nem is hozzuk egyenes vonalú összefüggés-
be a monarchia felbomlásával, akkor is világos, Apponyi nem egy más, mélyebb

¹ Ez a felismerés a munka során számos részletmegfigyelésből tevődött össze, s az ideológiai többszörösség hipotézisének erősödésével mind nagyobb jelentőségre tett szert. Figyelemfelhívó volt például Apponyi következetes hallgatása apja politikai köré-
ről, a 48 előtti ókonzervatívokról, hiszen alighanem ő lett volna az egyetlen és az utolsó
tanú, aki számot tudott volna adni e kör ötvenes-hatvanas évekbeli belső fejlődéséről,
majd kiegyezés utáni sorsáról. Az elleplezés *tudásszociológiai* értelmezése, amelyet Szende
Pál állított ideológiai-kutatásainak középpontjába, Apponyi pályájára azonban szintén
érvényes. Szende Pál meghatározásának szellemében például a harmoniztikát az ellep-
lező ideológiák közé kellene sorolnunk (ld. *Paul Szende: Verhüllung und Enthüllung, in: Ideologielehre und Wissenssoziologie. Die Diskussion um das Ideologieproblem in den
zwanziger Jahren. Herausgegeben von Hans-Joachim Lieber, 1974. 52.*).

² Ez történik például a politikai *kompromisszum* esetében, de ez következik a való-
ságos politikai tevékenység *pragmatikus* természetéből is.

céljának mondott (és tett) közvetlenül vagy közvetetten ellent, a politikus-ideológus végső soron *önmaga ellen is dolgozott*.³

Apponyi ideológiai univerzumait a következőképpen választhatjuk el egymástól: személyiségének alaprétegét a tizenkilencedik század „konzervatív gyermekének” szinte klasszikus ideáltipikus meggyőződéseit teszik ki, melyeket a rendkívüli dokumentumértékkel megőrzött nevelődési folyamat alakított ki soha nem halványuló érvénnyel. Annak igazolására, hogy erre vonatkozó megjegyzései mekkora dokumentumértéket képviselnek, milyen egzaktan foglalják össze (nyilvánvalóan szándéka ellenére) e nevelődési processzus döntő láncszemeit, sőt, szociológiailag is milyen fontosakká váltak, hiszen a társadalom más csoportjainak nevelődési- és értékrendszerében is épp ezen „arisztokratikus” életelvek terjedtek el,⁴ nincsen lehetőségünk. Apponyi ideológiai értelemben vett (az elsővel „egyidejű”) *második világa a hatvanas-hetvenes években induló európai politikai aspirációjú klerikalizmus és a szociálpolitikai törekvéseket már nagy tudatossággal asszimilálni kívánó konzervativizmus*. Meg is nevezi ezek kezdeményezőit, anélkül azonban, hogy hatásukat részleteiben elméleti igény-nyel is jellemezné. Apponyi politikai törekvéseinek *valóságos, eredeti* céljává az vált, hogy megkeresse ezeknek az elveknek magyarországi politikai terét és mozgásformáit, azaz egy modern, szociálpolitikailag is érzékeny konzervativizmus ősvé, alapítójává váljék. Az, hogy erre e program egyszerű meghirdetésével *önmaga világos belátása alapján sem* volt végül is esélye, meghatározó jelentőségű oka pályájá, gondolkodásmódja „többszörös”-ségének. Az mindenestre, hogy mégis kibontakozik egy olyan agrárius mozgalom, mely *konzervatív* politikai irányítás alatt áll, *klerikális* alapon szervezkedik s ezen az alapon *népjóléti, szociálpolitikai* célkitűzéseket hirdet meg a „liberális kapitalizmus” ellen, nem kis részben Apponyi indítatásának is köszönhető.

Apponyi modernizálódó konzervativizmusa elkerülhetetlenül felveti viszonyulásának kérdését az idősebb Apponyi és köre által képviselt hírhedten udvarhű, arisztokrata-konzervativizmushoz. Apponyi ezt a kérdést nyíltan nem válaszolja meg. Megpróbálkozunk a későbbiekben az „ő”-, illetve az „új”-konzervativizmus e váltásának értelmezésével, e „hallgatás” tényét mégis kénytelenek vagyunk tudomásul venni a magyar politikai eszmetörténet ezen egyik legfontosabb összefüggésében. *Harmadik* összefüggő ideologikus mondanivalója politikusunknak a politikai történetírásban már jóval ismertebb.

³ Természetesen e tény *nem jelent egyet a többszörösség jelenségével*. Apponyi ideologikus gondolkodását akkor is többszörösnek kellett volna neveznünk, ha aktivitása éppen nem irányul *önmaga*, saját távlati politikai érdekrendszerére ellen. Azt azonban jelentőségteljes esetlegességnak, *önmagán túlmutató véletlennek* kell elismernünk, ahogy leg-sikeresebb politikai korszakában úgy „destabilizálja” tágabb viszonylatrendszerét, hogy eközben ennek nincs tudatában.

⁴ Erre vonatkozó egzakt történeti érvényű szociológiai eredmények híján csak hipotetikusan fogalmazhatjuk meg, ami számos adat, közvetlen és közvetett bizonyíték ismeretében meggyőződésünk: az arisztokrata életelvek és érintkezési kultúra igen mélyen határozták meg széles polgári-kispolgári rétegek valóságos érdekrendszerét és érintkezési kultúráját, jóllehet e hatások, további specifikáló tényezők, mint például a vallás eredményeként, sokfélék lehetnek. Egyrészt eltérő típusú arisztokrata életmódok kerülhettek előtérbe (az angoltól a közeleső Habsburg-ház arisztokráciájáig), másrészt az átvett elvek, ill. tartalmak is eltérő szférákban érvényesültek. Mindenesetre az Apponyi-jelenség kutatása ebből a szempontból is mindenkor elsőrendűen fontosnak tűnt, hiszen éppen az arisztokrata magatartásmintákat átvevő széles rétegek szemében Apponyi elsősorban mint feltűnőhatatlan szónok és egészen kifogástalan modorú, „úriember” és gentleman volt közismert, s e külsőségek mindig is elfedték Apponyi politikai mondanivalóit.

A Monarchián belüli minél nagyobb magyar különállás követelésén alapul ez, mely támaszkodhatott a 67-es rendszer népszerűtlenségére a szélesebb néptömegek előtt, a Tisza-rendszer kirekesztettjeinek elégedetlenségére, a közjogi helyzet kényes egyensúlyára, s néhány érzékeny sérelemre elsősorban a közös hadseregben, amelyek történelmi jelentőségét bárhogyan is ítélik meg, mégis kétségtelenül alkalmat szolgáltatottak a nemzeti érzelmek nemritkán demagóg színezetű kihasználására. Ideológiatörténetileg már az eddigiek alapján is sokatmondó, hogy Apponyi nem a Habsburg-ellenes, függetlenségi tartalmú közjogi érvelést választja a cél elérése érdekében, hanem „modernebb” gondolatkinszövegből, a *szociáldarwinizmus* változataiból választ, a „nemzeti lét biológiai szükségletei”-re hivatkozik, melyeket a hadsereg felépítése vagy más sérelmek veszélyeztetnek. Az elmélet felől nézve is egyértelmű, hogy Apponyi *eredeti és mély politikai gondolatát, az említett modern konzervatív áramlatnak megfelelő politikai megvalósítását ilyen aktualizált köntösben próbálhatta csak megvalósítani*. A dualizmus politikai világának valamelyes ismeretében az ilyen helyzetek olyannyira általánosnak mondhatók, hogy ezzel az igazi paradoxont kvalifikáló „küszöb” jócskán emelkedett . . . Apponyi ezen előfeltételektől meghatározott nemzeti ideológiájának már érintőleges és bevezető jellemzésekor is ki kell emelnünk azt aényt, hogy a közjogi problémák egyben a legalkalmasabb, legposszibilisebb, sőt, a legsokatígérőbb lehetőséget jelentették a Tisza Kálmán alapította magyar politikai rendszer elleni támadásra is.

Sohasem rejtegetett célja sem volt más, mint pártjának győzelme révén a Tisza Kálmánéhoz mérhető valóságos és meghatározó politikai hatalom megszerzése. Mivel ez fontos, sőt döntő kompromisszumok nélkül egyszer sem sikerült neki, nehéz a kérdésre válaszolni, hogy győzelme esetén milyen elveket valósított volna meg. Igazi koncepciója az agrárius-klerikális irányzathoz kötötte. Kétségtelen azonban, hogy a politikai diadalért sok mindenre képesnek bizonyult is, „igazi” elképzeléseit gyakran volt kénytelen elhallgatni. Politikusi pályájának *látható* oldalára ugyanis, az összképet tovább bonyolító módon, az volt jellemző, hogy a porondon csak *népszerű* ügyekért állt ki. Nem gondolhatunk el olyan tömeghatásra esélyes elvet, amelynek élén ne tűnne fel politikusunk választékos gesztusaival. Minden olyan pillanatban például, amikor a választójog kiszélesítése *megfogható tömegigénnyé vált* (1905-ben vagy éppen a világháború második felében), Apponyi nyomban támogatja. Az ókonzervatív csoportosulás hetvenes évek második felében akuttá váló válságakor a nemzeti eszmén alapuló közjogi érvelés nagy *népszerűségének* érzékelése vezeti Apponyit nyolcvanas-kilencvenes évekbeli arculatának kialakításához. Apponyi ideológiai-eszmei világainak immár *negyediké* saját „*filozófiája*”. Már 1914 előtt törekedik olyan filozófiatörténetileg azonosítható általános *ideológiák* kimunkálására, melyeket fontosnak tart elsősorban a századfordulótól kezdve a szellemi élet befolyásolásában. Ebben egyébként közös úton jár nagy ellenlábásával, Tisza Istvánnal, akihez hasonlóan, noha más eszmék jegyében, voltaképpen még a relativizáló modern eszmei és művészeti áramlatok századeleji igazi kihívása *előtt* meghirdeti a művelődés konzervatív-keresztény eszményeit.⁵

⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy külön tanulmányban kellett tárgyalnunk Apponyi filozófiai műveit. Jelen kísérletünk tehát túlnyomórészt a *politikus* ideológiájának többretekintésű dolgozása fel. A *filozófus* Apponyi az abszolútumok relativizálási folyamatának nagy ellenlábasa lesz, a keresztény filozófiai harmonisztika maradéktalan rehabilitációjáért száll síkra. Vonásai a lehető legszerveesebben egészítik ki a politikus legjellemzőbb tulaj-

Az időbeliség pontos meghatározása függ a kilencvenes évek radikális, ám hamar széteső kezdeményeinek megítélésétől (például *Az Élet* c. folyóirat első évfolyamai jelzik ezt az irányt), amelyek az egyházpolitikai küzdelmek kíséretében már hathattak elsősorban Apponyi érzékeny felfogóképességére.⁶ 1919 után azonban már önálló filozófiai rendszerrel is fellép, melyet Kornis Gyula terjedelmes tanulmányokban méltat.⁷

Feladatunk tehát e le nem egyszerűsíthető eszmei többszörösség elemzése. Könnyű és könnyen megindokolható volna már kezdetben ezek logikai és történetileg is konkrétan megjelenő *ellentmondásait* kimutatni. Ugyancsak lehetséges eljárás lehetne már most ezek *átfedéseinek*, a négyes arculat közös jegyeinek kiemelése. Most mégis a négy ideológia közös vonásaként egyedül azt hangsúlyoznánk nyomatékkal, hogy akármelyik arculatát is vegyük szemügyre Apponyinak, cselekvéseinek lényege a hidegfejű pozícióvédelem és hatalmi logika; „idealizmus”-a ellenére sem riadt vissza a parlamenti demagógiától vagy éppen az *autoritás* erőinek mozgósításától egy-egy vagy egyenesen az „összes” veszélyesnek tűnő jelenség ellen.

Ezen eszmei eklekticizmus — egyes elemek *elméletileg*, más elemek a *gyakorlatban* voltak ellentmondóak — számos történeti-pszichológiai, illetve szociálpszichológiai kérdést is felvet. E kísérlet több okból is mellőzni kénytelen a kizárólag pszichológiai kérdésfeltevést, még annak legvilágosabb tudatában is, hogy Apponyi „pszichológiája” nemcsak ugyancsak többretegű, de minden bizonnyal érdemes az elmélyült tudományos kutatásra.

donságait, sőt filozófiájában nyíltabban és őszintébben konzervatív, autoritativ, helyenként egyenesen retrográd, mint politikai sikerekre igen érzékeny közéleti pályafutásának más szféráiban.

⁶ 1914 előtti filozófiai tárgyú írásai, ill. előadásai majdhogynem kivétel nélkül az abszolútumok relativizálásának pörébe szólnak bele; önálló, „pozitív” filozófiai kísérletekre 1918–19 után vállalkozik. Hasonlóan Prohászka Ottokárhoz, Apponyi is voltaképpen már akkor is fellép minden relativizálásnak tekintett modern jelenség ellen, amikor azok még inkább a kontinens más részeire jellemzők elsősorban. 1895-ben már így foglalja össze a „veszély”-eket: „Egy egész eszme-áramlat fut párhuzamosan végig az emberi felfogások minden tartományán: a *tudományban* az agnosticizmus, mely a legfőbb problémák kutatásáról vállvonítással lemond; az *aesthetikában* a naturalizmus — mely a rútat a széppel egyenrangúnak mondja; a *magánérzelmeiben* a cynizmus — mely minden önzetlen rajongásnak kicsúfolásában tetszeleg magának; a *társadalmi életben* az utilitarizmus — a ki bírja, az marja — és ikertestvére az anarchizmus; a *politikában* a hatalmi opportunizmus — mely az erőt, mint olyant imádja és csak egy szabályt ismer: a külső sikert minden áron. . . én, a ki mindezekben a fin de siècle áramlatokban az emberiség lealacsonyítását látom, a ki azokat sorvasztó betegségeknek tartom, melynek lehelletétől pusztul az egyesek energiája, elvadul a társadalom ereje, lehull a nemzetek önérzete, én, aki a magam tevékenységi körében fölvettem a kérlelhetetlen harcot az erkölcsi nihilizmusnak minden válfaja ellen: én tartozom saját hitvallásomnak azzal, hogy . . . tárgyamnak ezen másik, magasabb oldalára legalább reá mutassak.” (*Aesthetika és politika*. Művész és államférfi. Bp. 1895. 60–61.)

⁷ Ld. Kornis előszavát Apponyi Világnézet és politika c. művéhez, (Bp., 1941), 1940-ben pedig egyenesen „a magyar politikai világnézet hőse”-nek ismeri el Apponyit azonos című terjedelmes méltató tanulmányában (*A magyar politika hősei*, Bp., 1940.).

A) A nevelődés mint ideológia

Apponyi számos terjedelmes visszapillantást, emlékiratot írt. Ezek részletes összehasonlítása már önmagában is sokat elárul fejlődéséről, hiszen mindegyikben az egyszer eseményszerűen lejátszódott múlt eltérő vetületeire kerül nyomaték. Változatlan marad azonban kisgyermekkorának, tágabban egész nevelődésének megjelenítése. Az, hogy meghatározott szociológiai és történelmi térben a nevelődési folyamatoknak történelemformáló erejük lehetett, triviális megállapítás. Ennek mintájára bizonyosan érdemes volna más társadalmi csoportok ilyen mértékben hitelesen dokumentált és klasszikus egyértelműséggel átélt alapélményeit is vizsgálni.⁸

E nevelődési folyamat középpontjában két vezető eszmét találunk. Az egyik minden létezés általános *harmóniája*, az isteni, általános világrend evidenciájának kiépítése, a másik egy sajátos *kiváltságtudat* kifejlesztése, amely a társadalmi helyzet sokszorosan rendkívülinek mondható *kiváltságos mivoltát a személyiségértékek kiemelkedő „objektív” fölényével helyettesíti*, s egyben, szinte szavak nélkül, *meg is indokolja*.⁹ Igen bonyolulttá teszi e motívumot, hogy az általános harmonizmusnak megfelelően a sajátos funkciójú személyiségértékek mint a „keresztény típusú értékekben megnyilvánuló fölény”, azaz, mint az „*alázatban*”, az „*idealizmus-ban*” *jelentkező „többlet” jelennek meg*.¹⁰ Ez volt az a belső háttér, a legbelsőbb evidenciarendszer, amellyel a katolikus arisztokrácia sorompóba küldte fiait a tizenkilencedik században. A két fő motívum logikailag és történetileg a lehető legszorosabban egymásba fonódik:

⁸ Az egyes történelmi osztályok, rétegek vagy kisebb csoportok nevelési elveit, magától értetődő módon, azok a megfontolások határozták meg, amelyek a valószínűen feltehető társadalmi szerep követelményeire irányultak. A század szépirodalma, kultúrtörténeti anyaga nagyszámú rendszerezésre, értelmezésre váró példát tartalmaz az eltérő, de különbségeikben egységes nevelődési folyamatokra. — Különös érdekességet kölcsönöz Apponyi e nevelődésének az a tény, hogy a harmonizmusban a „világ” valóban mint nagy „család” jelenik meg, melyet egy univerzális törvény tart össze stb., mely elképzelés tudásszociológiailag meglehetősen kezdetlegesnek, kevéssé differenciáltnak, sőt egyenesen „archaikus”-nak mondható (ld. E. Topitsch: *Mythos. Philosophie, Politik. Zur Naturgeschichte der Illusion*. Freiburg, 1969. 126.).

⁹ A személyiségérték ilyen jelentősége, mely egyrészt lényegében csak meghatározott teljesítményeket „értékel”, másrészt pedig a valóságos teljesítményt visszavezeti és inkább megszünteti mint megőrzi a személyiségérték messzemenően független szférájába, önmagában is jól példázza e nevelési folyamat nemcsak ideológikus, hanem tárgyilag is megalapozott korszerűtlenségét. A személyiségérték, az „én” így egyben az igazságtartalom megalapozásának is tulajdonképpeni szervévé válik. Nagy valószínűséggel éppen ez vezet ezután oda, hogy azt az Apponyit, aki kivételes hosszúságú pályafutása során számtalan társadalmi, politikai és egyéb tapasztalatra tett szert, e tapasztalatok a legcsekélyebb módosításra sem bírták rá alapuniverzalizmusát illetően. Ha tehát az ideológiát az egyik legkézzelfoghatóbb módon „a társadalmi tapasztalatok elrendezési sémája”-ként határozzuk meg, úgy kimondhatjuk, több mint egy fél évszázad politikai tapasztalata sem ingatta meg Apponyi eredeti sémáit. (Az ideológia, ilyen definícióját ld. N. Harris: *Die Ideologien in der Gesellschaft. Eine Untersuchung über Entstehung, Wesen und Wirkung*. München, 1970. 48., Ugyanó utal — egy általános megjegyzéssel — konzervativizmus és harmoniztika megfelelésére, i. m. 253.)

¹⁰ Ebben az elgondolásban számos elem keveredik alig elválasztható egységben: egyrészt, mint már arról szó volt, a „teljesítmény” teljesen a *passzív* oldalon (alázat, önfeláldozás stb.) jelentkezik, másrészt azonban az így átfogalmazott teljesítményérték egyben *legitimáció* is, miközben e legitimáló (és passzívvá átfordított) „teljesítményérték” továbbra is gyakorlatilag elválaszthatatlan kapcsolatban van a *személyiségértékkel*, azzal így mintegy *azonos* is.

a kiváltságtudat többé már soha meg nem kérdőjelezett részévé válik az „általános világrend”-nek, hiszen nem szorul több (vagy más) „legitimáció”-ra, mint a „keresztény értékek”-ben mutatott „tényszerű” és „valóságos” tökéletességre.¹¹

„Ifjúkoromban valósággal csálhatatlannak tekintetem atyámat, az ő ítélete volt számomra az igazság mértéke”¹² — írja 1922-ben Apponyi. Ott bujkál ugyan az atyáról írt sorokban („az ő ítélete volt . . .”) talán az a politikai eltérés is, mely egyben a magyar konzervatív politika két korszakát is elválasztotta egymástól, mégis kétségkívül *a két tökéletes személyiség harmonikus kapcsolata*, a személyiségértékek zavartalan, „objektív” harmóniája *a döntő*. „Mit szóljak édesanyámról? Ő a szó szoros értelmében szent nő volt. Soha egy közönséges (!) gondolat nem homályosította el lelkének tiszta tükrét . . .”¹³ Korántsem célunk, hogy minden ízében ideologikusnak láttassuk ezt a jellemzést. Noha mind az univerzális harmonisztika, mind pedig a keresztényien színezett, „szolgálat”-ban önmagát nyilvánító rendkívüli személyiségérték ideáltipikus tisztaságban jelent meg már e néhány sorban is, nincs jogunk, de nem is szeretnénk kétségbe vonni a szülők jellemvonásait. Esetünkben *a legitimizáló célzatú ideológiai képzetek és a valóságos viselkedés* egymásra kopírozódik. Az attitűd, a szociális szerep valóságosság, „őszintesége”, azonban semmiképpen sem szól „ideologikus” mivoltuk ellen! A nevelődés további részletei nem kevésbé érdekesek ideológiatörténeti szempontból: „. . . olyan családi légkörben nőttem fel, ahol a tiszta erkölcs, *az erkölcsileg jó magától értetődő, természetszerű dolognak tekintett* és mint olyan érvényesült, *a rossz pedig valami távoleső, inkább csak elméletben létező*, néhány elvetemült vagy szerencsétlen embert érintő jelenségként szerepelt, ami minket nemis érinthet.”¹⁴ (Kiemelés: K. E.) Ezzel már ki is kerültünk a két szülő személyiségének *közvetlen* ábrázolásából, és eljutottunk a némiképp már általánosított „szellem”-hez, amelyet Apponyi kifogásolhatatlan hitelességgel elevenít meg. Az általános harmónia a „világ törvénye”, az ebben nem részesülők óhatatlanul — igaz, sajnálatra méltó — devianciát képeznek. (Noha e terminus kétségkívül modernebb, mint Apponyi kora, a valóságos viszonylatot olyan pontosan adja vissza, hogy tudatosan választottuk.) Az általános harmónia, s egyben a rendkívüli személyiségértékek mércéje, viszonyítási alapja pedig általánosítottan is a *vallás*: „Ennek a harmonikus családi életnek az alapja pedig a mély és egészséges vallásosság volt. A jól megértett keresztény katolikus hiten, a maga teljes orthodoxiájában épült föl az egész. Nekem pedig az a kimondhatatlan kegy (!) jutott osztályrészül, hogy egész ifjúságomban mindig összhangot láttam a hit és a cselekedetek, a tanítás és a példa között.”¹⁵ A rendkívüli személyiségértékek indokolását is az „alázat” és a „kegy” alapján vezeti be, s ezzel demonstrálja is az „ér dem” vagy „teljesítmény” e *passzív* változatának sajátosságát. „Ennek

¹¹ Ennek megfordítása is érvényes azonban: miközben a magas személyiségértéket a „világrend” hitelesíti, a világrendet magát többek között az a funkció konstituálja, hogy elrendezi — természetesen „szigorúan” a személyiségértékek „objektív” mércéje alapján — az emberek egymás közötti viszonyait, azaz: *hierarchiáját*.

¹² Dr. Gróf Apponyi Albert: Ötven év. Ifjúkorom-Huszonöt év ellenzétkben. Bp., 1922. 78.

¹³ Uo. 8.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

az összhangnak hiánya téveszt meg sokakat, midőn oly korban, amely még nem tud élesen megkülönböztetni az elv és annak képviselői között, az üdvös tanítást méltatlan ajakból kell hallaniuk. Én nem csupán a szülői házban voltam attól megkímélve, de egész ifjúkoromon át nem láttam rossz papot. Egészen természetesnek találtam, hogy az ember aszerint él, amit igaznak vall; ebben megerősített minden tapasztalásom; hogy ez másképp is lehet, azt tudtam, mivel megmondták, de ebben ismét csak valami kivételes (!) szomorú tünetet láttam, amely gyakorlatilag rám nézve csak annyi jelentőséggel bírt, mint p.o. az indiai pestis. (!) Bizonyára sajnálom annak áldozatait, de magamra nézve nem látok benne elképzelhető veszélyt.”¹⁶ A harmónia evidencia, *a kivételesség éppen a valóságos, s az általános tűnik kivételesnek*. A fenti sorok mutatják e két alapmotívum, a harmonizmus és a személyiségérték(ek) egyidejűségének gyermekkori eredményes rögzülését is. A harmonizmusnak és a kivételes személyiségértéknek a kor szemében, de logikailag is teljes *következetességgel* volt szerves része, egyben következménye egy sajátosan idealizált nőfelfogás. Felesleges túlbuzgóságnak tűnhet, ha most *általában* az egyes rétegek *valóságos*, szociológiailag releváns szerelmi szokásaira, erotikus kultúrájára utalnánk. E valóságos szokások és érintkezési formák időnként teljesen hiányzó idealizmusa nem szúr szemet, fontosabb az az *általános* jegy, hogy miként az idealizált politikai szereplésben, úgy az idealizált szerelmi szokásokban sem volt különösen erős az igény „ideológia” és „valóság” egyeztetésére. Hallgassuk Apponyit: „... rokonságunkban . . . néhány ideális női alakkal találkoztam, amelyekből . . . nyertem első benyomásaimat a nőről. Egész életem ezeknek az első benyomásoknak hatása alatt állott (!); ezek adták a nőről táplált felfogásomnak azt az irányt, amelytől későbbi szomorú tapasztalások nem tudtak eltéríteni, és ezt tartom életem egyik legnagyobb szerencséjének.”¹⁷ Az e családban megjelenő viszonylatok általánosítása mintegy megjeleníti az ideális család ideáltipikus képét: az apa: „az igazság mértéke”, az anya: a „szent”, a nőrokonok: „angyalok”, s a jó papok: „szentlélek”. Sem a világrendet uraló *általános harmónia*, sem pedig az e tényezőkből mintegy már önmagától is következő „*kivételesség*” nem lehet kétséges: *a nevelési stratégia már az igen fiatal Apponyinál nyilvánvalóan elérte célját*. Apponyi e gondolatrendszer bővületében majdhogynem büszke arra, hogy a „későbbi szomorú tapasztalások nem tudtak eltéríteni” meggyőződésétől. S ez — talán nem mindig a magyar társadalom szerencséjére — más meggyőződéseivel is így volt. E nevelési stratégia mindkét fő eleme egyébként az elképzelhető legteljesebb mértékben *céladekvát* volt. Az általános harmónia képzete maradéktalanul megfelel annak, aki a fennállóval oly mértékben elégedett, s ezt az állapotot őrizni, erősíteni és átörökíteni akarja. A rendkívüli személyiségérték, mint erre már utaltunk, érdemileg *nem történeti dimenziójú*, s ebben eltér az esetenként arisztokrata körökbe is felhatoló leginkább középneemesi típusúnak nevezhető legitimációs felfogástól: nem nemzeti-történeti érdemekre hivatkozik, ily módon bizonyos értelemben nemzetek-fölöttivé is válik, az udvarhű katolikus arisztokrácia *ekkori* össz-birodalmi legitimációjának is pontosan megfelelt. E nevelődési folyamat összegezése az 1922-es visszaemlékezésben így hangzik: „Így folyt le ifjúságom egészen 1857-ig, 11-ik évemig. A szülői házon kívül aránylag kevés kortárssal érintkeztem; ezt

¹⁶ Uo.¹⁷ Uo. 9.

nem valami elv (!), hanem életem körülményei hozták magukkal: nem is igen vágytam reá.”¹⁸

Az 1857 és 1863 közötti éveket Apponyi szinte teljesen kalsburgi jezsuita iskolában tölti. Az itteni nevelődésnek azokat az elemeit idézzük csak fel, melyek beleillenek a harmonisztikus indíttatás meghatározottságaiba. Ezzel igazán ellentétes motívumok persze végső soron nincsenek is. Apponyinak a nyilvánosság előtti klerikális zászlóbontásakor igen sokan említik fel a kalsburgi neveltetést, visszajáró *epitethon ornansa* Apponyinak, az például Ady publicisztikájában is. Kényes pontja volt ez mindig is Apponyi pályájának: a függetlenségi eszme későbbi sztentori hangvételű képviselője nem dicsekedhetett mindenkor jezsuita iskolázottságával. Talán nem felesleges emlékeztetnünk arra, hogy épp Apponyi kalsburgi éveiben az udvarhű s konzervatív csoportnak komoly esélyei voltak az új *status quo*, a politikailag rendeződő új viszonyok hegemon vezetésére, s így az iskola tevékenysége, az ország későbbi katolikus és Habsburg-hű arisztokráciájának a felnevelése nem mondható minden cél-racionalitás híján valónak. Apponyi kalsburgi éveiből — mellőzve a jelentéktlenebb motívumokat, például azt, mennyiben járultak hozzá ezek az évek szónoki képességének kifejlődéséhez, amelyre mindvégig rendkívül büszke volt — két fontosabb összefüggést emelnénk ki: az egyik katolicizmusának, a másik nemzeti érzelmeinek sorsa.

Vallásosságának értelmezésében Apponyi mindvégig igyekszik nyilvánvalóvá tenni, hogy fejlődése milyen szükségyszerű és magától értetődő volt, *de annak természetes politikai tartalmát említetlenül hagyja*. Hasonló ez a kiemelkedő társadalmi helyzetnek *személyiségértékekkel* való legitimálásához; e katolikus érületnek is csupán a személyiséget érintő dimenziói kerülnek bele reflexiójába: „Kalsburgi éveimről is csak a legmélyebb hálaérzetemmel szólhatok és jól esik nekem, hogy személyes benyomások alapján, vissza nem utasítható tanúbizonyságot tehetek a sokat rágalmazott szerzet (a jezsuiták) mellett. . . . Továbbra is élveztem . . . azt a pedagógiai szempontból oly döntő jótéteményt, mely már a szülői ház benyomásainak annyi erőt adott: a tanításnak és a példának teljes összhangját . . . Vallásos hit volt természetesen az alapja (a nevelésnek); devallási gyakorlatok túltengéséről nem lehetett beszélni . . . annak, amit az előítélet »jezsuitizmusnak« szokott nevezni, nyoma sem volt. De nyertünk alapos tudást vallásunk lényegéről, hitünk erősségeiről, amely — megerősítve a szülői ház benyomásait és tanításait — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem soha egy percre meg nem ingatták katolikus hitem szilárdságát. Isten különös kegyelméből ehhez az erősséghez lelkemben soha kétség nem férközött, pedig túrhetően ismerem a hitellenes tudomány egész fegyvertárát; de az isteni kinyilatkoztatásnak a világtörténelem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben azt mindenkor nagyon gyöngének találtam. Hogy ez a megtámadhatatlan vallási meggyőződés nem állott útjában a modern társadalom mentalitása, a többvallású nemzet erkölcsi feltételei méltánylásának, azt közpályám talán elegendőképp bebizonyította.”¹⁹ A kalsburgi szellemről írottakat igazolják más feljegyzései is. A korrallal haladni igyekvő rend kétségtelenül enyhített szigorából, és, amint a szövegből is kitűnik, *kiemelkedő figyelmet fordított a „hitellenes tudomány” érveinek megcáfolására*. A szülői ház harmóniájának teljessége egészült ki

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 10–11. (Kiemelések: K. E.)

így a modern tudományossággal szemben is a diadalmas érvelés igényével felépítő harmonisztikával. Akár a harmonisztika más összefüggéseiben, Apponyi e kérdésben is hű marad fiatalkori indíttatásához. Részint polemikusan (például az 1913-as „Katolikus világnézet és értelmiség” című előadásban, mely nagy sikert aratott és Prohászka Ottokár modernizmusával támadja a tudomány megismerő potenciálját, s oszlatja el az értelmiség „inferioritás-érzését” a modern tudomány kihívásaival szemben), részint „pozitív” módon, önálló filozófiai kísérleteiben (például: *Világnézet és politika*, melyet a Magyar Filozófiai Társaság 1941-ben adott ki) töretlenül folytatja fiatalkorának e „modern” törekvését. Mind az általános harmónia, mind pedig a kivételes személyiségértékek képzeteit „harmonikusan” erősítette tehát meg a kalksburgi iskolázás. Mivel az említett művek Apponyi további ideológiai arculatait is meghatározzák, e művek részletes elemzésére még vissza kell térnünk. Mintegy koronája a szülői ház és Kalksburg együttes törekvéseinek s harmonisztika és a kivételes személyiségérték egymást erősítő kultuszának Apponyi összefoglaló megjegyzése: „Egyáltalán az idealizmus uralkodott osztályunkban; nem volt divat, mint ma oly gyakran az ifjak körében, minden nemes törekvés cinikus lenézése; ellenkezőleg, bizonyára nem voltunk az ifjúság hibáitól mentesek, de jót akartunk és romlott lelkű fiú köztünk nem volt.”²⁰

A szülői ház és Kalksburg beleoltott a fiatal arisztokratába a nevelés konkrét *tartalmain* túlmenően még egy, ideáltipikusan *konzervatívnak* nevezhető, részint védekező, részint „reaktív” szellemi magatartásmódot is. Ez az a képesség és törekvés, mely már eleve ki akarja védeni a harmonizmus ellen szóló tényeket és érveket, s saját küldetését pillantja meg abban, hogy a mindenkori kihívást leküzdje. Emlékszünk arra, hogy „szomorú tapasztalatai” *sem* tudták meggyőzni például „a nő” „nem-ideális” mivoltáról. Naivan és szinte büszkén ismeri be: „sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem *soha egy percre* meg nem ingatták . . . hitem szilárdságát.”²¹ Alapmeggyőződéseit, melyek az általános harmonisztikán, illetve a keresztény értékrend szerinti tökéletességen alapultak, *valóban soha semmi sem tudta egy pillanatra* sem megingatni. A személyiség mélyén tehát már ekkor kikristályosodott, hogy magától értetődő, evidens alapvető igazságok, ráadásul rendkívüli személyiségértékek birtokában van, amelyek — s minden szempontból ezt tartjuk a legfigyelemreméltóbbnak — *felül állnak a „lehetőséges tapasztalaton”*. Apponyiban tehát a mindenoldalú küldetéstudat már 1863-ban megszületik. Igaz, ekkor még cáfolhatatlan bizonyosságnak tűnik, hogy egy posszibilis versenytárs nélkül álló konzervatív politikai vezetés egyik megingathatatlanul tűnő jövővel rendelkező tagjának küldetéstudatáról van szó. Politikai pályájának egyik alapvető meghatározója éppen az, hogy *ezzel a bizonyosságtudattal* kell egy gyökeresen megváltozott politikai helyzetben újra megkeresnie a maga új mozgásterét. Az, hogy küldetéséről le nem mondhat s önmaga nélkül a magyar politika irányítását nem tudja elképzelni, minden egyes korszakának szilárd meggyőződése.

Későbbi politikai arculatának egyik leghonyolultabb mozzanata, a nemzeti eszme, szintén kap Kalksburgban ösztönzést. A visszavetítés feltehetően nem torzítja el a kalksburgi élmények magvát: azt, hogy a jezsuita atyák nem léptek fel a lojális magyar diákok nemzeti érzelmeinek lojális megnyilvánulásai

²⁰ Uo. 14.

²¹ Uo. 10. (Kiemelés: K. E.)

ellen, feltehetően azért, mert a magyarság későbbi vezetőit látták bennük. Egészen röviden utalnunk kell természetesen azért arra is, hogy e kalsburgi eseményekből *48 hatása* is nyilvánvalóvá válik: egy forradalom előtti jezsuita iskola magyar diákjai bizonyosan nem érezték volna szükségét magyarságuk illetően artikulálásának! Ez azonban nem feledtetheti azt a tényt, hogy Apponyi visszaemlékezéseiben gondosan kerül minden utalást, mely a kalsburgi iskoláztatás sajátosan *jezsuita* tartalmára engedne következtetni. Nem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy emögött feltétlenül tudatos hallgatást, netán leplezni-valót sejtünk, mindenesetre a hallgatás ténye nem vonható kétségbe, Apponyi visszaemlékezései alapján nem lehetne megírni a kalsburgi iskola történetét! Apponyi néhány jellemző történet elmesélése után így foglalja össze e helyzetet: „... bár kalsburgi évei ma Bach-, később a Schmerling-érába estek, soha olyant nem hallottunk, ami magyar érzelmeinket sérthette volna.”²² S a későbbi Apponyi retorikája és gondolatvilága téteti hozzá a következőt: „A nemzeti gondolat lüktetése tehát nem gyengült el lelkemben és *minden nehézség nélkül csináltam meg az átmenetet* a magyar életbe, sőt nem is éreztem, hogy átmenetre volna szükség.”²³

A küldetéstudat természetesen épült a felhőtelen „idealizmus”-ra, amely, csodálkozhatunk-e ezen, a rendkívüli személyiségérték maradéktalan, jó lelkiismeretű érvényesítésére törekszik: „... különösen a nemzetgazdasági tudományban tovább akartam magam képezni (a két bécsi és a két pesti egyetemi év után, azaz 1868-ban), mert az egyetemen hallottak tudása vágyamat nem elégitették ki... autodidakta életet akartam 1—2 évig folytatni és ezzel befejezni a politikai pályára való előkészületemet, mert hogy ez az én hivatásom, azzal akkor már teljesen tisztában voltam... Politikai pályá alatt a parlamentet értettem és mindazt, amit az ember a parlamentben elérhet, szónoki babérokra áhítoztam és becsületesen jót akartam tenni, az igazságot szolgálni, de ezen az úton dicsőséget is nyerni. Nagyon ambiciózus voltam, az első sorokba kíváncsoztam, de magától értetődően vettem, hogy csak tisztességes úton, azaz: meggyőződéseimet követve és hirdetve.”²⁴ Egy „idealista küldetéstudat” pontos leírása ez, annak ellenére, hogy Apponyi a politikai porondon nemritkán változtatta eleve is többszörös, többretegű meggyőződését. Hogy ő maga ezt nem úgy fogta fel, talán egyrészt azzal is magyarázható, hogy őt magát is megzavarta saját eszmei rétegezettsége, másrészt mindvégig szilárd meggyőződése volt, hogy ami az ő politikai érdeke, az az egyetlen közérdeklő lépés, az ideológusi rétegezettséget önmagával tökéletesen azonosként élte át.²⁵

B) Az ideológus második arca: egy hatékony modern konzervativizmus lehetőségeiről

Említettük, hogy a hatékony és modern konzervativizmus területén kell Apponyi *valódi politikai mondanivalóját* keresnünk. Arra is utaltunk, hogy e törekvéseit nem képviselhetne nyíltan, a politikai szereplésre ugyanis csak a kor

²² Uo. 14.

²³ Uo. 12. (Kiemelés: K. E.)

²⁴ Uo. 17.

²⁵ Apponyi valóságos és pragmatikus többszörösségeinek, illetve személyisége töretlen identitásának feszültsége indokoltá teszi esetében a pszichológiai szerep-elmélet történettudományi alkalmazását (ld. *Thomas C. Cochran*; *Historiker und Rollentheorie*, in: *Geschichte und Soziologie*. Herausgegeben von Hans-Ulrich Wehler, Köln, 1972.).

értelmezése szerinti függetlenségi ideológiájú politika adott lehetőséget. Apponyi törekvései a politikailag, társadalmilag hatékony(abb) konzervatív stratégia kidolgozására, így mindenekelőtt az agráriusokkal való szövetségében, illetve ideológusi-kultúrpolitikai tevékenységében, mindenképpen korlátozottan valósulhattak meg. Későbbi, a tízes években számottevővé váló általános ideológiai offenzívája is csak értő fülek számára, mindenekelőtt katolikus klerikalizmusában utal az új, ideológiailag is megtámasztott hatékony konzervatív politikára, úgyhogy a vágyott *igazán* konzervatív, de a modern társadalom problematikájából kiinduló koncepcióját a dualista korszakban csak igen kevésbé valósíthatta meg.

A konzervatív tartalmak, stílus és koncepció kialakulásának Apponyinál a meghatározó otthoni és kalsburgi forrásokon kívül két összetevője van. Az egyik *hazai*, a másik *külföldi*.

A hazai forrást futólag már emlitenünk kellett. Apponyi azoknak a nagyhatalmú magyar ókonzervatívoknak a neveltje is egyben, akik Kalsburg idején még bizvást gondolhatják, hogy a fiatal Apponyi az ő öröküket veszi át, s ezzel az ország valóságos vezetői közé kerül. A visszaemlékezések közül az 1912-es foglalkozik legrészletesebben atyja (Apponyi György, egy időben országbíró) baráti körét adó ókonzervatívokhoz fűződő viszonyával. A dualizmus megítélését illetően is ezt a visszaemlékezését tarthatjuk a legteljesebbnek, a kor egésze itt már mintegy lezárt egészként jelenik meg. 1912-ben tehát nagyon finoman, mégis sejteti saját leszakadásának valóságos gyökereit is: „A ház jobboldalán is állt ugyan egy férfiú, akit fényes államférfiúi tehetség s a jellem nemessége képesíthetett volna, hogy Deák örökébe lépjen. Ez báró Sennyey Pál volt. S csakugyan, sok oldalról meg is kínálták a marsallbottal, *de nem tudta magát elszánni, hogy utána nyúljon, hanem inkább elzárkózott a politikai hagyományok közé, és sehogy sem tudta vagy akarta megtalálni az utat, amely innen annak a miliőnek gondolatvilágához vezet, amelyen immár uralkodnia kellett volna.* Ő ugyan éppúgy, mint ama tiszteletreméltó iskola többi patriótái, *hátsó gondolat nélkül elfogadta az új kurzust, amelyre a nemzet magát elhatározta, s teljesen távol állott tőle még a vágy is, hogy az események kerekét visszaforgassa,* azonban más dolog, valamely helyzetet elfogadni, s ismét más, abban bízni s azt erős hittel továbbfejleszteni. Ámde a vezértől ezt kívánták, s ő e tekintetben nem bízott magában. Ennélfogva jobbnak látta, ha a *hívek egy kis csapatját gyűjti maga köré azzal a hivatással, hogy egy új konzervatív hitvallást képviseljenek.* Ezen az alapon a Deák- és Tisza-párt fúziójából született kormánnyal szemben ellenzéki pártot alkotott olyan programmal, amelyben magas politikai komolyság rejlett, amely azonban ellenzéki akcióra kevés hálás anyagot adott. S csakhamar kitűnt az is, hogy *konzervatív ellenzéknek Tisza Kálmán politikájával szemben tulajdonképpen nem volt helye,* s hogy annak a csoportnak legnagyobb részét, amely Sennyey köré sorakozott, inkább kiváló személyiségének ereje, mint a politikai temperamentum teljes egyenlősége vonzotta táborába.”²⁶

E megnyilatkozás — nem először szerzőnkél — egyidejűleg kimondja és elrejtí Apponyi igazi álláspontját. Nem ejt szót a csoport alapvető *pszichológiai* helyzetéről, a *teljes értellen megdöbbenéséről*, amikor a vetélytárs nélküli s lojalitással sokszorosan kiérdemelt vezető szerep egyszerűen kicsúszott a kezé-

²⁶ Gróf Apponyi Albert; Parlamenti működésem emlékei. Bp., 1912. 16—17. (Kiemelés: K. E.)

ből. E hallgatás önmagában is *rendkívül jelentős* eleme e szövegnek, de talán kulcsot ad Apponyi politikai személyiségéhez is. E csoport traumájának valóságos dimenzióit akkor értjük meg igazán, ha nemcsak alkotmányosságról hallani sem akaró konzervativizmusukat, de hagyományos, mély és őszintén vállalt Habsburg-hűségüket, illetve katolicizmusukat is szem előtt tartjuk. E vonásaik tették őket az egész 1848 utáni korszakban a politikai hatalom hegemón és sokáig teljesen rivális nélküli várományosaivá. Adózván a konzervatívok magas egyéni képességeinek Apponyi meglepő nyíltsággal mondja ki, hogy megmaradt csoportjaik „nem tudták vagy nem akarták megtalálni az utat” az akkori politikai erőkhöz, nyilván azért, mert az adott feltételek között képtelenek voltak kézzelfogható ellenzéki álláspontot megfogalmazni (a valóságos alternatívák kis száma egyik legfontosabb forrása egyébként a *közjogi* problémának is).²⁷ Érzékelteti azonban azt is, Tisza Kálmán rendszerével szemben nem is lehetett konzervatív ellenzéknek fellépnie, mert nem találtak olyan felületet, mely *elveik* és főként meggyőződéseik bilincsében alkalmas lehetett volna a támadásra. Kritikája ez kétségkívül a konzervatívok „elmaradott” gondolkodásának, de meghúzódik mögötte egy olyan felismerés is, amely méltó elmélyültebb elemzésre. A kiegészítés megkötésével ez a konzervatív politika valóban senki földjére került. „Alulról” olyannyira nem támogatta senki, hogy a csoportot övező ellenszenvről Apponyinak is említést kellett tennie. Elárultnak érezhették magukat „felül”-ről is, hiszen a megalapított politikai szféra vezetése kicsúszott kezükből. De a dinasztia és a nemzet kapcsolatában betöltött *közvetítő* szerepet is elveszítették. *Ezen a ponton válik lehetővé az addig teljesen dinasztiahű és lojális arisztokrácia elméleti vagy ideologikus dinasztiaellenessége.* Meghatározó motívuma lehetett ez Apponyi későbbi „függetlenségi” politikájának is (természetesen a szövegben szereplő pszichológiai tényezők *kívüli* motívumokból következően is: azaz, hogy egyáltalán *valamilyen* ellenzéki álláspont lehetővé váljék a Tisza berendezkedés ellen).²⁸ E konzervatív „kiábrándulás” tünetének értékelhetjük például Szécsen Antal történelmi tanulmányait, amelyekben meglehetősen elfogultság nélkül, néhol kritikusan ad számot a Habsburg-birodalom (s azon belül Magyarország) külpolitikájának fő vonásairól, miközben érezteti, hogy az arisztokrácia küldetése a „nagyhatalmi szempont” közéleti képviselője volt. Apponyi kritikájának „pozitív állítással” alakítása útján eljuthatunk *tevékenységének egyik meghatározó eleméhez: olyan konzervatív politika kell, amely megtalálja az utat „annak a miliőnek gondolatvilágához, amelyen uralkodnia kell”.* Tehát számottevő szociális bázisra, netán egyenesen *tömegbázisra* kell szert tennie, *s ezen az úton kell részt találnia a Tisza-rendszer kemény páncélzatán.* Mindkét felismerés megtapad Apponyi későbbi pályáján. Meg kell találnia a hatásos támadási hullámhosszot a Tisza-rendszer kiépített elhárító mechanizmusai között (ez lesz az Apponyi-féle „függetlenségi irány, amelyhez talán a dinasztia okozta frusztráció motívuma is hozzájárult), valamint ezt az irányt számottevő tömeghatással kell megfogalmaznia. (Az ilyen hatásokra törekvő retorika politikai pályafutásának minden korszakában meghatározó tulajdonság maradt.)

²⁷ E rendkívül izgalmas átrendeződési folyamatból valójában csak arra szerettük volna felhívni a figyelmet, hogy itt található a *közjogi probléma egyik legfontosabb összetevője*, s ez a tény később szinte teljesen elhomályosul.

²⁸ Ha Apponyi e programjában megfogalmazódó dinasztiaellenességének gyökereit keressük, minden *pszichológiai* motívum ellenére a *pragmatikus* okokat látjuk döntőnek.

Apponyi e helyen elhallgatja, hogy politikai küldetéstudatának megvalósítását maga is Sennyei pártjában kezdi, s csupán annak 1875-ös súlyos választási veresége győzi meg a „hagyományos”-nak számító konzervatív politika életképtelenségéről. Hitelt adhatunk a *Vasárnapi Újság* tudósítójának, Borostyáni Nándornak, aki így emlékezik meg az önálló magyar politikai élet színképében első éveit élő Apponyiról: „Kit ne érdekelnének a legújabb sütetű »loyális« ellenzék padjai, ahol báró Sennyei monoklija körül csoportosulva ülnek a hívők: élükön . . . gr. Apponyi Albert és Ürményi Miksa . . . *Az előbbi a párt támadó championja (!), a ki leplezetlenebbül vagdalkozik, mint a programot ígérő, de nem adó vezér tán óhajta. Új kiadású Szent-György lovag, a ki fiatalsága daczára már leteríthetni véli a szabadelvűség sárkányát.*”²⁹ Nyolc héttel később ugyancsak Borostyáni így foglalja össze a választások eredményeit: „Százhetvenöt vadonatúj név az eddig megválasztott képviselők sorában. . . . Ki ismeri őket? . . . *A jobboldali ellenzék nem több egy marok embernél, Gr. Apponyi Albert, báró Lipthay Béla, Hoffmann Pál, Beöthy Ákos s még néhányan a párt ismeretlen tagjai közül . . . áldozatul estek elveiknek.*”³⁰ (Az 1875-ös választások a magyar politikai színpad teljes átrendeződését hozták magukkal, s egyben új koordináták közé helyezték Apponyi politikai lehetőségeit is, politikusi működésének „szabadon lebegő” jellegét az ideológiai meggyőződéses változatlan-sága mellett e fordulattól datálhatjuk.

A hatvanas évek végétől azonban meghatározó *külföldi* indíttatások is érik. A „külföldi” hatásokat érdekes módon Eötvös József (!) indítja el, aki Montalembert-re hívja fel Apponyi figyelmét. Eötvössel általában már olyan témákról beszélhet Pesten, melyek koncepciójának kidolgozásában segíthetik: „. . . én a munkás helyzetének szálnalmas inferioritását fejtegettem a tökebirtokossal szemben (!), ő pedig az asszociáció erejére mutatott rá, mellyel az egyensúly helyreállítható lesz: pedig akkor még nem voltak Magyarországon szakszervezetek — de a költő-bölcsész szemei előtt már megjelent a jövő látománya.”³¹ Eötvös és a fiatal Apponyi e kapcsolatának egyébként a társasági intimitáson kívül vannak szellemi, felfogásbeli alapjai is. Apponyi nem késlekedik nyomban meg is nevezni ezeket: „Az Eötvös-féle liberalizmus nem ismert egyházellenes tendenciákat, míg sok más országban és főleg a sajtó tetemes részében a vallás, különösen pedig a katolikus hit elleni harc valóságosan lényegét képezte a liberalizmusnak . . . Maga Eötvös nagyon vallásos ember volt, s állandó összeköttetésben állott külföldi kultúrpolitikusokkal. . . .”³² Montalembert-re azonban nemcsak Eötvös hívja fel a fiatal Apponyi figyelmét, az idősebb Apponyival is kapcsolatban áll a francia „liberális katolikusok híres vezére”. Montalembert-rel és társaságával, majd az ő ajánlásai révén más egyházi férfiakkal történő megismerkedése (a pápa is fogadja !) további tartalmi-koncepcionális indíttatásokkal látja el hősünket. A modern konzervativizmus

²⁹ „A hétről”, *Vasárnapi Újság*, 1875/21. sz. (Kiemelés: K. E.)

³⁰ „A hétről”, *Vasárnapi Újság*, 1875/29. sz. (Kiemelés: K. E.) — Ekkor derül tehát *véglegesen* ki, hogy a mind „politikai” tekintetben, mind pedig az uralkodóházhoz fűződő kapcsolata szempontjából hegemon helyzetű csoport veszített, s nem sikerült a többszörösen bebiztosított reményések ellenére sem az, amit Mikszáth rendkívüli tapintattal így fogalmaz meg a 67 előtti időszakra nézve: „. . . bár részben és egészben hazafias munka folyik az ország szebb jövőjéért, ám azért erre a szebb jövőre mégis a konzervatívok szeretnék rátenni a kezüket. . . .” (*Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. II. kötet, Bp., 1907. 87–88.*)

³¹ Apponyi: Ötven év, i. m. 20.

³² *Gróf Apponyi Albert: Élmények és emlékek. Bp., é. n. (1933), 44.*

sajátosan Apponyi-féle változatának kikristályosodását e találkozásokhoz kötik.

Montalembert liberális katolicizmust képviselt, amelynek III. Napóleon Franciaországában még ellenzéki, demokratikus potenciái is voltak. A „liberális” jelző elsősorban azért jogosult, mert a liberális politikai szabadságjogok meghirdetésével Montalembert már — joggal vagy anélkül — *védeni* akarta az egyházat! Az ultramontanizmus elleni következetes küzdelmével kívánta többek között biztosítani a vallás, illetve az egyház jelentőségét az újabb társadalmi viszonyok között. Liberális gondolatok és megfontolások nála is konzervatív, sőt autoritatív elemekkel keverednek. Montalembert nagy energiával új *identitást* sugall, kora katolicizmusát tiszteletre méltóan számos szempontból határolja el az *Ancien régime*-től, alap-beállítottsága hangsúlyosan *védekező*, a személyi szabadságjogokat követeli a katolicizmus számára is. *Liberalizmus*ának tartalmilag legfontosabb összetevője tehát nem pusztán ideologikus: a liberális szabadságjogok követelésére kívánja felépíteni az új katolicizmus társadalmi mozgásterét. Jóval ellentmondásosabb már az, ahogy az egyház valóságos, új *legitimációját* elképzei: a társadalomnak végső soron a katolicizmusra nála is azért van elsősorban szüksége, mert e gondolatrendszer a legfőbb biztosíték a „demokrácia”, majd a „forradalom” (egyes esetekben: a „forradalom démona”) ellen. *Annnyiban azonban tudatosan is „liberális” marad, hogy az itt feltáruló szakadék áthidalására ellentétet konstruál „liberalizmus” és „demokrácia” (szabadság!) között, s ezt más nagy jelentőségű politológiai felismerésekkel (pl. Tocqueville) is megalapozza. Liberalizmus és demokrácia eme kontrasztja félreismérhetetlenül Eötvös József uralkodó eszméinek koncepcióját idézi fel. E kapcsolat elemzését itt nem végezhetjük el, az eddigi legkorábbi adat e koncepció megszületésére Montalembert egy 1848-as beszéde. Ezen antidemokratikus liberalizmus, amelyet Montalembert elsősorban az egyház új létfeltételeinek megfelelően konstruál, a század második felében történetileg részben megvalósul, úgyhogy olyan konzervatív (liberális) koncepciónak tekinthetjük, amely a maga módján intézményesül. A század elejétől végbement fejlődést (a katolicizmus térhódítását a napóleoni korszakhoz képest) nagy eredményként tartja számon. Azt, hogy milyen viszonylagos liberalizmusról beszélni (és ez milyen problémákat okoz az elemzés számára), mutatja, hogy az egyház legitimációját már nem a „protestantizmus”, a „filozófia” vagy a „liberalizmus” elleni küzdelemben látja, de felállítja a *forradalom vagy egyház* alternatíváját! Mint dolgozatunk más helyén is szó lesz erről, ez az új legitimáció később sorsszerű következményekhez vezetett. Nem szabad továbbá elfelejtenünk, hogy a katolikus politika és gondolkodás alapvető liberalizmus-ellenessége rá is jellemző, úgyhogy nemegyszer kényszerül saját liberalizmusának definitív elhatárolására a köztudat liberalizmus-fogalmától.³³ Különös jelentőségűek Eötvössel váltott levelei, melyek dokumentálják nemcsak a magyar gondolkodó liberál-konzervatív elképzeléseit,*

³³ A katolicizmus új identitásáról ld. Drei Reden des Grafen Montalembert über die Lage der Kirche in dieser Zeit für die Freiheit des Unterrichts und für die religiösen Orden. Mainz, 1844.; az Eötvös államfilozófiája szempontjából figyelemre méltó beszéd: Der Sonderbund und die Radikalen in der Schweiz. Aachen, é. n. (1848); az antidemokratikus liberalizmus egyik legteljesebb történeti távlatú kifejtése: Die katholischen Interessen im neunzehnten Jahrhundert. Schaffhausen, 1853; liberalizmus és „liberalizmus” elválasztása: Der Kampf der Kirche mit dem falschen Liberalismus in der italienischen Frage. Mainz, 1861; a leplezetlen forradalomellenességhoz: General La Moricière. Frankfurt/Main, 1865.

de azt is, hogy Montalembert milyen feltűnő érdeklődést tanúsított a magyar események iránt, amelyekben nyilván (többek között a Szent Erzsébet-könyv alapján is megállapíthatóan) jártas is volt. Apponyi, 1933-ban megjelent *Élmények és emlékek*-jében erről a nyilván politikailag is motivált érdeklődéséről a következőket jegyzi fel: „Hazánk, valamint az itteni viszonyok egészen rendkívüli módon felkeltették érdeklődését: különösen akkor kezdett el Magyarországgal foglalkozni, amikor elhatározta, hogy megírja gyönyörű könyvét Szent Erzsébetről.”³⁴ Miután utal arra, hogy Montalembert ezért súlyos támadásoknak volt kitéve, így foglalja össze koncepcióját: „Ő egyszerűen azt szeretne volna, hogy az Egyház számoljon a napjainkban feltartóztathatatlanul előretörő szabadságmozgalomnak vívmányaival s a szabadság eme légkörében inkább saját belső erkölcsi erejére építsen, mint a mindenkor drágán megfizetett világi hatóságok védelmére. *Gyakorlatilag amúgy sem lehetett egyebet tenni: Montalembert éppen ezért jobbnak látta alkalmazkodni a helyzethez, mint hasztalan sopánkodással vesztegetni az időt.*”³⁵ Tanulmányunknak már ezen a pontján fel kell hívni a figyelmet az Apponyira jellemző kettősségre: a keresztény konzervatív-szocialista gondolat létjogosultságát igen korán felismeri, s ezzel voltaképpen egy igen modern konzervativizmust szeretne meghonosítani Magyarországon; ez gondolkodásának, „helyzetfelismerése”-nek dicsérete is lehetne. Mivel azonban erre Magyarországon nincs lehetősége (amelynek *okaira* még vissza kell térnünk), egy olyan politikával azonosítja magát, amelyben már nyoma sincs saját fiataalkori őszinte, kreatív elgondolásának!

Az a tény, hogy ezt az átfogó kettősséget Apponyi valójában a legcsekélyebb mértékben sem reagálja le (arról nem is beszélve, hogy nem teszi ezt kritikai reflexió tárgyává) személyiségének, gondolkodásának és politikájának olyan többszörösségéhez vezet, ami — kimondjuk — politikusi személyiségének *identitás-vesztéséhez* is vezet. Ellentétben Montalembert-rel, ő tehát nem azon a fronton harcol, amelyhez eredeti hajlamai vonzzák, de amelynek meghatározása talán legkreatívabb politikai gondolata is volt. Apponyi — szüntelen pragmatista aktivitása mellett — egyháza értékelésében nem ritkán a „vágygondolkodás” menedékében keres vigasztalást, s ez szemünkben azért jelentőségteljes, mert bizonyítja: ellentétes tartalmú politikai gyakorlata ellenére hű maradt 50–60 évvel korábbi, ifjúkori megfogalmazásához, a kereszténység és a szociális probléma egyesítésének eszményéhez. „Boldogan állapíthatom meg, hogy Egyházam ma (!) a szociális haladás élére került s *nem tesz úgy, mintha üdvösségét a múltban keresné*, amely soha többé vissza nem jön, s amelyet bajosan lehetne ideális állapotnak tekinteni.”³⁶

Montalembert a modern katolicizmus összes kérdését igen széleskörűen és nagyhatásúan veti fel (ami kívül esik szemhatárán az éppen a *szociális* probléma Ketteler-féle megragadása), hatása a fiatal Apponyira akkor is sokrétűnek becsülhető, ha Montalembert sajátos „liberalizmusa” Apponyi egyik ideológiai

³⁴ Apponyi: *Élmények és emlékek*. i. m. 46. Montalembert Szent Erzsébet-könyvének (*Geschichte der heiligen Elisabeth von Ungarn*. 5. kiad. Köln, 1864.) nemcsak számottevő kultúrtörténeti jelentősége van, de érdekes fényt vet szerzőjének reformkatolicizmusára is. A szent történetét történetileg meglehetősen kidolgozott, konkrét összefüggésbe helyezi, s a mártírium *emberi hitelére* épít, az emberi vonások előtérbe helyezésének egy alig észrevehető eleme például, ahogy a hősnő asszonyi ragaszkodását kiemeli (134).

³⁵ Uo. 47. (Kiemelés: K. E.)

³⁶ Uo. 50. (Kiemelés: K. E.)

univerzumában sem talált helyet. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az ennek megfelelő politikai munkát Magyarországon Eötvös jórészt ekkorra már el is végezte.³⁷ Mély benyomást tettek a fiatal Apponyira a „híres konzervatív szociológus” Le Play munkái is, akivel Apponyi éppen Montalembert „asztalánál” ismerkedett meg. Fő műve, a *La Réforme* (1864), számos elemét tartalmazta annak az elképzelésnek, melyeket Apponyi Magyarországon meg szeretett volna valósítani. Le Play katolikus alapozású gondolatai közül most az *autoritás* középonti szerepét emeljük ki, mely a társadalmat keresztény alapon megszervezett nagy családként tünteti fel, s jelentős súlyt fektet, nagyon is „modern” szemlélettel, az ún. szociálpolitikára is. A szociális kérdés súlyának világos felismerése Le Play-t is egy sajátosan *katolikus politikai alternatíva* megfogalmazására készteti: arra az elgondolásra, hogy a gyáros a *patriarchális nagycsalád* viszonyait teremtsen meg munkásai között. Ezt a társadalmilag igencsak korszerűtlen gondolatot Le Play meglepően újszerű, szinte technokrata-jellegű kvantitatív szociológiai módszerekkel egészíti ki. A patriarchális nagycsalád kedvező talaja viszonylag nyílt *elitizmus*ának is. Mindezek után meglepő, hogy az elmélettörténeti irodalomban Le Play mint „*kritikai liberális*” is feltűnik (E. Nolte). Sokatmondóan utal egy ilyen értékelés a századközép politikai ideológiatörténetének nemcsak sokrétűségére, de feltáratlanságára is.

1870 tavaszán, a vatikáni zsinat idején ismeri meg a fiatal Apponyi továbbá a zsinat más „vezéralakjait”-t is: Manning érseket, Ketteler és Dupanloup püspököket. Manning — Montalembert-re ellentétben — a liberálkatolikus törekvések ellenzője volt, magatartásában és egyházpolitikájában már akkori fogalmak szerint is feltűnő türelmetlenséggel szervezte meg az angol katolicizmust. Nem véletlen, hogy az 1870-es zsinaton is „a csalatkozhatatlanság kimondása mellett kardoskodó csoport egyik vezére” volt. „Modern” mozzanatra azonban még az ő tevékenységében is bukkannak: élénken kivette részét az angliai szociális és jótékonyági mozgalmakban.

1875-ben védelmébe veszi a vatikáni zsinat döntését, miközben nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a csalhatatlansági döntés nem állam és egyház viszonyára vonatkozik, tartalma nem érinti tehát a hívő katolikus állampolgári engedelmességének kérdését. Politikai és történeti szemléletmódjára ugyancsak az egyház léteire fixálódott beállítódás jellemző, teljesen hiányzik nála az „Ancien Régime” kritikája, nem érzí szükségét új identitás megfogalmazásának. Protestantizmus- és forradalomellenességét (és természetesen annak elítélését, ami e két határérték között elképzelhető) úgy egyesíti, hogy „1789 elveit politikai lutheranizmus”-nak minősíti.³⁸ Politikai kompromisszumokra képes, de szellemiekre nem. Ketteler hatását 1922-ben Apponyi nem említi, 1933-ban azonban már azt írja: „a legerősebb vonzalmat a nagy mainzi püspök, Ketteler báró iránt éreztem . . .”,³⁹ aki a „nép- és gazdasági élet hierarchikus-szociális átalakítása” révén akarta befolyása alá keríteni a munkásosztályt és keresztény szakszervezetek létrehozását szorgalmazta. Az ún. „szociális kérdés”-nek az

³⁷ Eötvös liberalizmusának e *katolikus* jegyeiről néhány adalékot ld. Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914—19. 2. jav. kiadás, München, 1973. 445—446.

³⁸ Henry Edward Manning: Die Vatikanischen Dekrete in ihrer Wirkung auf die Pflichten der Untertanen gegen die Regierungen. Mainz, 1875. 121. — Nem politikai tevékenységei között figyelmet érdemel Das ewige Priestertum c. műve (3. kiadás, Mainz, 1905), amely elmélyülten fogalmazza meg a lelkeszi tevékenység számos tartalmát.

³⁹ Apponyi: Élmények és emlékek i. m. 51.

egyházi tevékenység középpontjába állításával alakja mindenképpen történelmi jelentőségű. A szociális kérdés, amelynek Ketteler katolikus oldalról legkövetkezetesebb képviselője volt, ebben az esetben is egy keresztény-konzervatív politikai stratégia egészében jelenik meg. A kiinduló motívum Kettelernél is az *ateista liberalizmus* elleni kérlelhetetlen harc, pozíciója alapvetően védekező, de ellentámadásainak célját csak mindenkor konkrét ellenállás mértéke korlátozza (jól példázza ezt Kommün utáni értékelése a katolicizmus fontosságáról). *Dogmatikai* téren az ő „modernizmusa” is teljességgel tekintélyelvű. Politikai helyzete több vonásában is Apponyiéra emlékeztet. Egyrészt az ő életében is van fiatalkori frusztráció éppen az uralkodó „abszolutizmus” részéről (a porosz állam fellépése a kölni püspök ellen 1837-ben), másrészt *politikailag* ő is új hullámhosszak kiépítésére kényszerül: a (porosz) abszolutizmus ellene van, a liberalizmus éppenséggel halálos ellensége, e két pont között kell politikai alternatívát találnia neki is. A szociális probléma vállalása mindhárom irányban tartalmas: *harcias és hatékony liberalizmus-ellenessége kézenfekvő, áttételes abszolutizmus-elleni tartalma is világos s termékeny lehetőség az egyház új identitásának egységes megfogalmazására is*. Ketteler a kor katolicizmusának filozófiailag is legképzettebb képviselője, a hegelizmus kortársa, s elismerésre méltó módon törekszik explicit argumentációra. Arra a kérdésre például, hogy vajon egy hívő keresztény lehet-e szabadkőműves, nem a forradalom és a kommunizmus veszélyeire hivatkozik (azonnal), hanem nyíltan a keresztény és a szabadkőműves emberkép kettősségével válaszol, úgymond a szabadkőműves emberkép nem számol kellőképpen az emberi természet eredendő „rossz” mivoltával. Jó logikával építi ki a („liberális”) polgári szabadságjogok és az ipari forradalom valóságának kettősségét is, gondja van arra, hogy a magántulajdon fogalmát megpróbálja egy *tomista tulajdonfogalom* felelevenítésével relativizálni (noha távolról sem gondol legcsekélyebb *valóságos* jogi korlátozására), 1864-ben (jóllehet névtelenül!) dialógusra lép Ferdinand Lassalle-lal (*nem itéli el* a katolikus munkás belépését Lassalle *Általános Munkásegyletébe*). Pozíciójának *valóságos* kettősségére utal, hogy miközben a kereszténységet tekinti a szociális kérdés egyetlen megoldásának, önmaga is kénytelen elismerni, hogy az egyház a szociális viszonyokra nem gyakorolhat befolyást „közvetlenül”, azaz gazdasági, de politikai okokból is vissza kell lépnie a valóságos alternatíva kidolgozásától (amivel egyáltalán nem akarjuk állítani, hogy keresztény-szociális tevékenysége teljességgel eredménytelen volt.) Igen figyelemreméltó Kettelernél a *külpolitikai* dimenziók fontossága is, amelyek Apponyi számára ekkor szintén elsőrendű fontossággal bírtak. Ketteler — eszmetörténeti szempontból — bizonyára a kor legjelentősebb egyházi gondolkodója. Nagyon is elgondolkoztató azonban, hogy ő is fenntartja (a szociális kérdés mellett) az egyház immanens forradalomellenességének legitimizáló szerepét, s — különösen a Kommün után — antiliberalizmusa szélsőséges kijelentésekre vezet. ⁴⁰ Apponyi, ismét *csak* 1933-ban(!), a következő képet festi találkozásukról: „*A bennem már akkor ébredező tár-*

⁴⁰ Jó válogatás Ketteler munkáiból: Ketteler: Auswahl aus seinen sozialen Schriften. Hrsg.: Otto Heinrich Müller, Oberursel, 1947. — A tomista tulajdon-fogalomról Die großen Fragen der Gegenwart (hat prédikáció 1848-ból, megjelent 1849-ben); a szabadkőművesség lehetőségéről: Kann ein gläubiger Christ Freimaurer sein? Mainz, 1865; nagy műve: Die Arbeiterfrage und das Christentum. 1864; Lassalle-hoz írt levelét ld. a Ketteler c. válogatásban (i. m. 27), színvonalas politikai elemzése a német kérdés aktuális vonatkozásairól: Deutschland nach dem Kriege von 1866 (Mainz, 1867), reakciója a Kommünre: Liberalismus, Sozialismus und Christentum. 1871.

sadalompolitikai öntudat sok megértésre talált nála: hiszen voltaképpen tőle indult ki a katolikus Egyházban érvényesülő szociális reformokra irányuló áramlat . . . ismeretes, hogy Lassalle-lal is összekötöttesben állott.”⁴¹ Nem kétséges, összefoglalóan, hogy Ketteler keresztény-szocializmusa (a fentebb érintett egyházi-politikaistratégia egészén belül) a számos és egyenként is releváns vatikáni hatás közül a legmeghatározóbb volt a fiatal Apponyi fejlődésére, ez vezetett „összinte fiatalkori gondolatá”-nak megszilárdulásához, *egyik* ideológusi személyiségéhez.⁴² Dupanloup püspök sem kevésbé jelentős alakja a kornak, Apponyi fontosnak is tartja megjegyezni, hogy „különösen Montalembert által lévén ajánlva, a nagy püspök különös figyelmében részesültem”.⁴³ Dupanloup újabb vonásokkal gazdagítja a fiatal Apponyi tájékozódásának már eddig is nagyszabású tablóját. Ellentétben Kettelerral és Montalembert-rel, benne a helyzet újragondolásának csaknem teljesen kizárólagos végeredménye az *egyházi tekintély maradéktalan helyreállítása*. Egészen szembeszökően jelenik ez meg például a szabadkőművességgel kapcsolatos érvelésében: éles kontrasztban Kettelerral, Dupanloup egyszerűen minden „nagy katasztrófa”-ban a szabadkőművesség keze nyomát fedezi fel. Ő megy el a legnagyobb szélsőségekig abban a másoknál is észlelt egyértelmű szándékban is, hogy a katolicizmust mint a forradalom minden „szociális veszély” első számú ellenségét definiálja, eközben megsemmisítően bírálja például *Comte* pozitívizmusának engedményeit is a „Legfőbb Lény” tekintetében. „Ha mindenki úr lesz, senki se lesz az!” — hívja fel éleselméjűen a figyelmet minden szociális egyenlőség iránti törekvés közös veszélyére. Az abszolútumok szenvedélyes, elméleti és gyakorlati védelmezője ő, aki 1871 után valóságos diadaltáncot jár az „ateizmus e felkelése” után, hiszen az ateizmus célja minden „vallási és politikai rend aláaknázása”, s nyomban bevezető levelet ír egy, a Kommünről szóló munka elé. Dupanloup semmit sem vesz észre kora valóságából, csak a katolicizmust és a forradalmat!⁴⁴ Apponyi „stb.”-vel zárja le azoknak a jelentős egyházi személyeknek felsorolását, akikkel Rómában megismerkedett, nem tudjuk tehát, kikkel került még kapcsolatba. Nem lehet kétséges, hogy meghatározó indíttatások nélkül semmiképpen sem múltak el ezek a találkozások, s bizonyára már az 1875-ös választási vereség előtt hozzásegítették Apponyit egy „modernebb” konzervatív felfogás kidolgozásához. Nagy kérdés, amelyre nem találunk eligazító adatot, hogy vajon e *hipermodern* konzervatív tartalmakat Apponyi megpróbálta-e 1875 előtt érvényre juttatni pártján belül. Feltehetően nem, de a kérdés továbbra is nyitott.

Tanulságos, s az Apponyira olyannyira jellemző mindenkori ideológusi többszörösség elviselése szempontjából, ahogy közel fél évszázaddal e rendkívül fontos zsinat után Apponyi „lereagálja” az ott látottakat: „. . . élesen meg kell különböztetni az elvet, az intézményt, azoktól az emberektől, akik azt időnként képviselik, és hogy ez utóbbiak gyarlóságai miatt nem szabad az elvet, az intézményt magát megtagadni, annak kultuszában meginogni. Áll ez a vallásról,

⁴¹ Apponyi: Élmények és emlékek i. m. 51.

⁴² Apponyi ezt a hatást legalábbis annyiban gyengíteni igyekszik, hogy saját közgazdasági-szociálpolitikai fejlődését a Kettelerral való megismerkedés előtti időre datálja (*Graf Albert Apponyi: Erlebnisse und Ergebnisse*. Berlin, 1933, 55.)

⁴³ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. 22.

⁴⁴ A szabadkőművességről Dupanloup: *Die Freimaurerei*. Mainz, 1875; összefoglaló műve: *Der Atheismus und die soziale Gefahr*. Essen, 1867; bevezető levele *La mazon: Die Pariser Commune c. munkájához* (Mainz, 1872). Minden nem-katolikus filozófia és tudomány elleni fellépése talán az egyik legelső olyan ideológusként mutatják, aki az abszolútumok relativizálása ellen sikra szállt, ez a tevékenysége történetileg releváns.

az egyházzól, úgy mint más intézményekről is. Melyik, példának okáért, az a szabadsági intézmény, melyet megtagadni nem volnánk hajlandók, ha látjuk, miként élnek azzal vissza az emberek? Sajtószabadság, népképviselő, köztársaság stb. mily rettenetes csalódásokra vezettek az emberek hibájából. Másfelől mindaz, ami tekintély: papság, királyság, tanárság — hova jutnak, ha az embereket nézzük? De előttem VI. Sándor és a renaissance-pápák . . . sohasem szállította le a pápaság tekintélyét, sőt az intézmény isteni eredete mellett legerősebb bizonyítéknak éppen azt vettem, hogy legméltatlanabb képviselőinek botrányát is túlélte.”⁴⁵ „Minden intézményre rányomják bélyegüket az őket vezető, mozgató emberek” — halljuk a tézist, amelynek kézzelfogható, mindennapi trivialitásából Apponyi nál egyenesen következik, hogy „sajtószabadság, népképviselő, köztársaság”, illetve „pápaság, királyság, tanárság” között nincs különbség. Az eszmefuttatás konzervatív tartalma nyilvánvaló, végső soron egy univerzális statikát idéz fel, hiszen a *változtatásnak* már ebből az okból kifolyólag sincs semmi értelme . . .

A szociálpolitikailag érdekelt klerikális konzervativizmus álláspontjainak kidolgozásában jelentős szerepet játszottak gazdasági elméletek is, melyekkel Apponyi megismerkedett. 1868 és 1870 között, „autodidakta évei”-ben, Kautz Gyula könyvét vette kalauznak, s innen olvasta ki, mint később már magukból az eredeti művekből, az „uralkodó eszmék”-et: „Végül Roscher befolyása dominált bennem; intranzigens híve lettem a korlátlan gazdasági szabadság akkor uralkodó elméletének; hogy a természetes társadalmi erők szabad mozgásából feltétlenül harmóniának kell eredni, azt szinte vallásos hittel a gondviselés bölcsességének corroláriumaként fogadtam el és majdnem istentelenségnek tekintettem volna minden kételkedést. További olvasmányok azonban csakhamar megingatták ezt a feltétlen bizalmat. Rájöttem, hogy azok a társadalmi erők, amelyek szabad mozgását isteni törvénynek tartottam, nagyrészt igen mesterkelt eredményei különböző történelmi folyamatoknak, emberi önkénynek és hatalmaskodásnak, tehát nem természeti erők, melyeket a gondviselés közvetlen alkotásának, akarata kifejezőinek lehetne tekinteni és vallásos kultusszal lehetne tisztelni.”⁴⁶ Apponyi ráébred, hogy egy modern, szociálpolitikus keresztény konzervativizmus nem állhat a „manchesterizmus” álláspontján, s végül is a magyar helyzet, a hazai erőviszonyok következményei miatt amúgy is Tiszáék képviselik az „erők szabad mozgását” a gazdaságban. Fontosabb talán, hogy Apponyi klasszikus „konzervatív” érvhez nyúl, *megcseréli* a „természetes” és „mesterséges” jelzők tartományát. Jóllehet ez tárgyilag megalapozatlan, ideológiailag olyan művelet ez, ami majdnem mindig releváns eredményekhez vezet. A természetes, illetve mesterséges jelzővel illetett tudattartalmak ugyanis számos fontos szembeállításban jelenhetnek meg: természetesnek tartjuk azt, ami tudattartalmaink között öntudatlan, reflektálatlan, mesterségesnek azt, ami már reflektív stb. Mindezzel a kitérővel azt akartuk érzékeltetni, hogy az ideológus propagandista Apponyi korántsem „operál” eredménytelenül.⁴⁷ Marx

⁴⁵ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év i. m. 22. Ld. ehhez: *Montalembert*, Drei Reden . . ., 90. — A vatikáni zsinat fontos, feltehetően Apponyi számára is jelentős vonatkozásáról (pápai centralizmus *versus* katolikus autonómia Magyarországon) *Hermann Egyed* i. m. 449.

⁴⁶ Uo. 23–24. (Kiemelés: K. E.)

⁴⁷ E megkülönböztetés beláthatatlan horderejére emlékeztessen most az, hogy például a *szociáldarwinizmus természetessé* tesz olyan magatartásmódokat, melyek mindaddig mesterségesek voltak, vagy pedig az, hogy például Mannheim azzal, hogy a konzervativizmust nem *reaktív*nak írja le, ezt az ideológiát mesterségesből *természetessé* változtatja.

például *A filozófia nyomorában* mutat rá arra, hogy a mindennapi tudat (melyet ebben az összefüggésben Proudhon képvisel) miként különbözteti meg a „természetes”-t (amibe lényegileg belenőtt) a „mesterséges”-től, ami utóbb keletkezett. A természetesnek és a mesterségesnek ez a képzet-kettőssége alapvetően (és sokféle lehetséges módon) minősíti a liberális, illetve a konzervatív érvelést ami az egyiknél vezető pozitív érték (a „mesterséges”, az „új”), a másiknál éppoly kitüntetetten negatív („nem-természetes”). Apponyi érvének sajátossága az, hogy megcseréli a *tárgyi szempontból, történetileg és ideológiailag* kialakult valóságos sorrendet, s bár korántsem kívánjuk, hogy a „gondviselés közvetlen alkotása”-nak tekintse, az ipari forradalom, a szabadkereskedelmes kapitalizmus viszonyait „mesterkélt”-nek, „önként” és „hatalmaskodás” eredményének állítja be. . . . E retorikus könnyedségét később is gyakran megcsodálhatjuk, mint ahogy a gazdasági „önérdekel” szemben is mindig magának fogja vindikálni a „közérdek” védelmének küldetését: „Rájöttem, hogy a »laissez faire« iskolája egyoldalúan az önérdeket állítja oda a társadalmi gazdaságot mozgató és kialakító erőként, holott mellette egyenjogú tényező, lélektanilag véve is, a közérdek átérzése. E tekintetben villámcsikázásként hatott reám Schaeffle tankönyvének első megtekintése — a tartalomjegyzéknek átfutása (!) — melyben az egész anyag két főrésze van osztva: »Das privatwirtschaftliche und das gemeinwirtschaftliche System der menschlichen Wirtschaft«. Döntő befolyással bírt gondolkozásomra Liszt Frigyes olvasása is; érezhetővé tette előttem azt a tényt, hogy a szabadkereskedelem iskolája nem annyira nemzetgazdaságtant tanít, mint emberiségi gazdaságtant, holott az, amit mi gazdasági politikának nevezünk, mégis csak a nemzetek életének gazdasági megalapozása (!). Ismét villámszerű hatással volt reám Liszt Frigyesnek az a lapidáris tétele, hogy: a szabadkereskedelem a csereértékeknek, a védvám pedig a termelőerőknek gazdasági rendszere. Ezeket a részleteket autodidakta éveimből azért említem, mert messze kiható befolyással voltak politikai működésekre.”⁴⁸

Apponyi intenzíven keresi tehát a konzervatív felfogás számára legalkalmasabb gazdaságpolitikai koncepciót, de „választásai” inkább verbális-politikus jellegűek, mint valóban gazdasági jelentőségűek. Ez még akkor is így van, ha hangoztatja a szociálpolitika fontosságát, azért ugyanúgy igen keveset tesz majd a valóságban, mint ahogy az elméleti területen sem jut tovább a szabadkereskedelmi iskola szólamszerű kritikáján. A szabadversenyes kapitalizmus keresztény-szocialisztikus kritikájánál is meg kell különböztetni a kritika két alapvető lehetőségét: *valóságos gazdasági alternatíva* megfogalmazását (esetleg kifejezetten keresztény tartalmakkal), illetve ennek megvalósítását és az iparosítás viszonyainak elsősorban *antiliberális* politikai bírálatát. Jóllehet Apponyi figyelmét nem kerülte el a valóságos gazdasági alternatíva megfogalmazásának fontossága, tevékenységére meghatározónak inkább a helyzet politikai, ezen belül is elsősorban *parlamenti-politikai* kihasználásának szándéka bizonyult. Ez a megkülönböztetés még akkor is elsőrendű fontosságú, ha a *gazdasági alternatíva* lehetősége egyre halványodott, a szövetségetek állami segítése pedig valójában nem is vált valóságos politikai problémává (l. a Kettelerről mondottakat!). 1933-ban egyébként még „humanisztikusabb” motívumokkal magyarázza elfordulását az „erők szabad játéka”-nak teóriájától: „... már tanulmányaim elején megérezttem, hogy itt valami nincs egészen rendjén, hogy

⁴⁸ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 24. (Kiemelés: K. E.)

a földi javak létrehozása, mint öncél, túlságosan távol esik magától az embertől. Hiszen az ember, a tömeg, az emberiség nagy része kizárólag, vagy legalábbis mindenekelőtt csak mint az előállítási költségeknek egy része jött tekintetbe — akárcsak az elhasznált szén, vagy a befektetett tőke kamatai. A munkának a gazdasági rendszerbe ilyen módon való beillesztése, amely teljesen megfosztja azt attól az erkölcsi értéktől, amely minden emberi cselekedetben lakozik, valamint az abból kifolyó jogoktól, s egy sorba állítja valamilyen anyagi áruval, rögtön felkeltette bennem az ellenmondás szellemét s ezen nem tudtam magamat túltenni.”⁴⁹ Mind a viszonyok realitását, mind Apponyi ennek megfelelő céljait szem előtt tartva nem tűnik nagyon valóságos alternatívának, hogy az „ember” a földi javakat „öncél”-ként hozza létre. Hiába, a kapitalizmus nem tart még ott a 70-es és 80-as években, hogy Apponyi védelmébe vehesse a munkásban az embert, s amikor már eléggé kibontakozik, e találkozásnak nincs már politikai esélye többé . . . 1879—80-ra teszi Apponyi gazdasági olvasmányainak újabb ütemét: „A német szociálpolitikai irodalom és Bismarck közgazdasági politikája abban a stádiumban, amelyben a szocialisták felé közeledett, nagy befolyást gyakoroltak eszméim kialakulására. Abban az időben ismerkedtem meg egy Meyer Rudolf nevű nagy tehetségű és tudós német keresztény-szocialista íróval . . . , akit Bismarck Németországból kiűzött (1). Ő irányította figyelmemet Marxra, akit a közgazdaságtani tudomány legnagyobb gondolkodójának tartott, és Rodbertusra, aki úgy, mint ő maga, a szocializmus és konzervativizmus két pólusa közt ingadozott. . . . Agrárszociális törekvéseim több jeles külföldi nemzetgazdasági és szociálpolitikai íróval hoztak összeköttetésbe . . . Breslauba utaztam Miaskovszky tanárhoz, akinek agrárpolitikai tanulmányai akkor bizonyos feltűnést keltettek. Azután Würtembergbe, az ottani mintaszerű iparfejlesztési politika tanulmányozására. Gyakran érintkeztem Bécsben Stein Lőrinc hírneves tanárral, leveleztem Schaeffle-vel és Brentano Lujóval, akivel egy nemzetközi agrárkongresszuson találkoztam, és akivel egy közép-európai vámszövetségnek, mint az amerikai verseny leghatályosabb ellenszerének érdekében együtt működtem.”⁵⁰ Lorenz Stein, Schaeffle vagy Lujo Brentano neveihez nem kell különösebb kommentárt fűznünk. Ez az érdeklődés a katedraszocializmus, de más olyan áramlatok iránt is, amelyek a modern kapitalizmus és az állam együttműködésén dolgoznak, érdekes irányból, mintegy váratlanul világít rá Apponyi politikai *odüsszeiájának* egyik alapvető, genetikus összetevőjére: a 67-es kiegyezéssel, s *az ebből a szempontból azt folytató* Tisza-korszakkal az Apponyi-típusú arisztokrácia elvesztette azt a privilégiumát, amellyel mindaddig az *állam* vezetésében rendelkezett. Részint alkotmányos, részint alkotmányon kívüli fejlődés során éppen az állam vezetésében élvezett hegemoniájáról kellett lemondania. Nem csoda, hogy Apponyi élénk figyelemmel kísérte a modern állam funkcióinak elméleti és gyakorlati változásait is.⁵¹

Érdekeseen „lepleződik le” viszont, hogy politikai pályája során *nem vállalja nyíltan ezeket a gazdaságilag az agráriusok érdekeit védő, politikailag a*

⁴⁹ Uo. 56.

⁵⁰ Uo. 133. — Az említett Rudolf Meyerről igen érdekes adalékokat közöl Y. B. Müller: Der deutsche Sozialkonservatismus, in: Konservatismus. Hrg: Hans Gerd. Schumann, Köln, 1974. 200-tól).

⁵¹ Az államhatalom eltolódásáról a konzervatív csoportoktól a liberálisok felé, valamint ennek reflexiójáról 1848 után ld. Kiss Endre: A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig, Magyar Filozófiai Szemle, 1984/1—2. 30—31.

klerikális-konzervatív irányzat javára dolgozó törekvéseket, a nyilvánosság felé forduló politikai imágója éppen az udvarral és kormánnyal szemben álló, s „a nemzeti élet egységéért” küzdő néptribun. Ezzel érdekesen egyesítette a „konzervatív ellenzékiiség” lehetséges két motívumát: az iparosítás szociális következményeire mutató antiliberalizmust és a függetlenségi propagandát. E két irány egységét voltaképpen a Tisza-rendszer alapvető berendezkedése teremti meg, Apponyinak azonban az sem kerül nagy fáradságába, hogy e tartalmakat ő is „egyesítse” nemcsak eklektika és heterogén többszörösség, de az önvészélyesség árán is. Nagyon-nagyon sokatmondó viszont, hogy a kor politikai életében túlnyomórészt a második irány hatott, e kettő egységét s ennek valóságos jelentőségét alig ismerték fel. Utal maga is arra, hogy ezeket nem vitte teljes erővel az országgyűlés elé. („A felmerült eszméket magam sem tartottam elég éretteknek arra, hogy azok konkrét tartalma országgyűlési akcióban nyerjen kifejezést . . .”)⁵² Ennek ellenére s itt újra a parlamenti taktika és a modern ideológia eltérő követelményei között őrlődő politikussal találkozunk, „harci helyzet”-ben érezte magát: „Ennyi pedig elég volt, hogy a kapitalista irány vaskalaposainak egész haragját vonjam magamra. Ez a harag végigzúgott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón és megnyilvánult azokban a támadásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalommal reám zúdítottak. Jóhiszeműen vagy célzatosan, de mindenesetre nagyon tévesen, összezavarták a manchesteri tanokat — a feltétlen gazdasági szabadságot — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állító szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval. . . . Egészen véve az volt a nagy hátrányom, hogy én igazságot tartalmazó, de még nem érett (ma sem azok) eszméirányokat képviseltem; ellenfeleim pedig egy félszeg és letűnőfélben levő, de teljesen kiépített rendszert . . . Ehhez járult, hogy magam sem hatolhattam bele elég mélyen a felvetett problémákba, . . .”⁵³ Így hiúsult meg Apponyi első „szociálpolitikai” offenzívája. A mérleg hitelessége nagyon valószínű: „politikai pozícióm tehát akkor sem nyert, sőt inkább veszélybe került ezen a téren folytatott akcióim által”,⁵⁴ de itt is említetlenül hagyja, hogy nemcsak a tudományos megalapozatlanság, a „reakció” előretörésétől való ingerlékeny félelem, hanem a koncepció politikai imposszibilitása is szerepet játszott ebben. Van persze igazsága is Apponyinak, amikor újítnak tekinti magát. Nyugat-Európában azonban akkor keletkezett számottevő hasonló mozgalom, amikor már a munkásmozgalom kihívása megfogalmazódott. Nálunk a munkásmozgalom a hetvenes-nyolcvanas években még nem jelenti ugyanezt a kihívást. Mutatkozik némi ellentmondás Apponyinál abban a kérdésben is, vajon kit is illet a tágan értelmezett koncepció szellemi tulajdonjoga. Hol önmagának vindikálja ezt, hol Károlyi Sándort is elismeri. 1922-ben különbségüket az „elmélet” és a „gyakorlat” eltéréseként fogalmazza meg: „. . . eszméket ébresztettem, amelyeket mások átvettek, és részben meg is valósítottak. Így p.o. Károlyi Sándor barátom, bár ő is azok közé tartozott, kik bizalmatlanul fogadták azt az egész tudományos alépítményt, amelyre a magam akcióját építettem, megragadta a dolog gyakorlati oldalát és, nem törődve elméleti rendszerekkel, mérhetetlen szolgálatot tett a kis embernek, különösen a kiscgazdának a szövetkezeti eszme nagyarányú meghonosításával

⁵² Apponyi: Emlékirataim. Ötven év i. m. 133.

⁵³ Uo. 134. (Kiemelés: K. E.)

⁵⁴ Uo.

... Az én működésemenek súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közigazgatási és — *óvatos, szinte kelletlen léptekkel haladva* — közjogi kérdésekre helyezkedett át.”⁵⁵ Magyar sajátosság volt, hogy a nagybirtok (általában a földbirtok) érdekét több irányból is lehetett képviselni. Apponyi politikai mozgásterettséghez kívánt jutni szociálpolitikai törekvéseivel, de nem tudta a klasszikus, „nyugati” típusú klerikális-konzervatív *szociálpolitikát* elfogadtatni. Ebben akadályozta a viszonyok fejletlensége, de az a nyilvánvaló tény is, hogy a „gazdasági érvelés”, a helyzet sajátosságaiból következően, erősen ideologikus volt.

Példaszerűen együtt találjuk az Apponyi egész pályájának e valódi vezérgondolatát egy 1911-es beszédében, melyet Károlyi Sándor emlékére mondott,⁵⁶ amelyben újra kibontakoztatta modern és „életközeli” újkonzervatív ideológusi képességeit. A „szociális munká”-t a „legmodernebb munkaterület”-ként határozza meg, amely az új gazdasági életből és annak a „tömegek sorsára” való visszahatásából keletkezett.⁵⁷ Ismerősek hivatkozásai a modern nemzetgazdaságtan eredményeire. A negyvenes évek ifjúhegeliánusainak (és azóta számos, a legkülönbözőbb pártállású teoretikus) módjára mutatja ki, hogy a jogi egyenlőség nem hoz társadalmi-szociális egyenlőséget, figyelmeztetvén az elméleti kijelentések konkrét tér-idejének meghatározó fontosságára. A „társadalmi egyenlőtlenségek”, a „függőségi viszonyok” egyre növekvő „elviselhetetlenségé”-ről tesz említést, amely leküzdésére a szocializmus vagy a szociálpolitika nyújt kezességet.⁵⁸ Ideológiatörténetileg sajátos a szociálpolitikának az a felfogása, hogy ez — ellentétben a szocializmussal — nem akarja az „individualizmus” nélkülözhetetlen energiáit eliminálni; amit meg akar szüntetni, az csupán az „egoizmus”. Ki kell — így Apponyi — ezt az értékelhető vonásokkal is rendelkező individualizmust egészíteni az *altruizmussal*.⁵⁹ A gazdaságot és etikát egye-
síteni kell tehát, amit persze verbálisan sokkal könnyebb megtenni, mint gyakorlatban.

Dolgozatunk több helyén kellett említést tennünk mind a szociálkonzervativizmus és a politikai konzervativizmus, mind pedig a szociálkonzervativizmus és a szocializmus olyan ellentéteiről, amelyeket a szociálkonzervatív teoretikusok, identitásuk egyértelműsége érdekében, maguk hangsúlyoznak. Az előbbi szöveg egy *hármass* viszonyt jelez: Apponyi ugyanis azért méltatja minden antiliberalizmusa ellenére az „individualizmus” nélkülözhetetlen energiáit, hogy szociálpolitikája egyszerre már ne csak a kapitalizmus, de az „egyenlősítő” szocializmus ellen is irányuljon. Ideológiai „óvatossága” ismét igazi zsákutcába vezeti Apponyit: *egyszerre* kell támadnia és védelmeznie a szabadversenyes kapitalizmust, illetve annak szociális következményeit! Nem tudni, milyen forrásból diffundált be Apponyi érveinek tárházába az „egész ember” fogalma. A szociálpolitikai irány eszerint éppen azáltal „igazabb” és „természetesebb” akár a szocializmusnál, akár a liberalizmusnál, mert „átfogja az egész embert” (azaz gazdaságot és etikát), mely egész ember mind a két másik rendszerben „feldarabolódik” (zerstückeln).⁶⁰ Éppen ezért a „szociálpolitikai irány” fejlő-

⁵⁵ Uo. 135. (Kiemelés: K. E.)

⁵⁶ *Graf Albert Apponyi*: Gedenkrede über Grafen Alexander Károlyi. Bp., 1911. 12.

⁵⁷ Uo. 2.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 3.

⁶⁰ Uo. Ez az érv az összes antiliberális keresztényszocialista koncepcióban fellelhető.

dése lassabb, ingadozóbb, mely okból még nem volt képes arra, hogy kialakítsa a maga „kerek, szimmetrikus rendszeré”-t.⁶¹ Figyelemre méltó rugalmassággal fűzi hozzá, hogy a szociálpolitikai irány alapelve a „valóságos, teljes emberi élet”-hez való alkalmazkodás, amelynek folytán „váltakoznak viszonylatai” és „két különböző helyen soha nem azonosak egymással”.⁶² A konzervatív ideológia egy jelentős, talán kritériumként is alkalmazható motívuma jelent itt meg. Annak beismerése, hogy ez elmélet nem válhat valóra, *nem intézményesülhet*, meg kell elégednie a „változó idők” változó viszonylataihoz való alkalmazkodással, illetve bizonyos kedvező pillanatok kiváráásával. Kiterjedt további kutatás dönthet csak abban a kérdésben, mi játszott közre jobban az intézményesülés lehetőségének teljes kiiktatódásában: a hiányzó társadalmi bázis-e vagy éppen az ugyancsak hiányzó gazdasági-társadalmi alternatíva. Ez formálta mindenképpen a 19. századi konzervativizmus sajátos *reaktív és pozícióvédő* jellegét. Intézményesülés és konzervativizmus viszonylata a 20. században újabb változatokhoz vezethet. Egyetlen példaként jelenkorunk angol konzervatív politikájának *reprivatizálási* törekvéseire utalnánk, ami kétségtávolan intézményesülése egy konzervatív politikának azzal a szépséghibával, hogy maga az elgondolás — klasszikusan liberális... Ezt példázza egyébként az *ideologikusan megfogalmazott társadalompolitikai koncepció*, illetve a *gyakorlati politikai hatalom megszerzésének kettőssége* Apponyi esetében is. A „szociálpolitikai” koncepció az eszmék síkján kibékíti az „individualizmus” és a „szocializmus” ideológiáit, a gyakorlati politikus pedig a nemritkán felfokozott várakozás ellenére sem képes önmaga ideologikus célkitűzéseinek megfelelő reformokat keresztülvinni. A koalíció idején Apponyiék mozgalmára, illetve a magyar viszonyokra jellemző, hogy sohasem tették *valójában* magukévá a választójog követelését, egyrészt azért, mert bár mint politikusoknak és ideológusoknak szükségük lett volna rá, mint földbirtokosok nem álltak olyan „rosszul”, másrészt azért, mert még nem artikulálódtak a kritikus pontig a szélesebb tömegigények.

S itt az iparosítás eltolódása más következményekkel is járt: a magyar szociáldemokrácia az éppen tetőpontjára jutó II. Internacionálé ideológiájába nő bele: ideológiailag sem nyílik tehát felület a munkásosztállyal való együttműködésre. Azt azonban nem következtethetjük ki, mi történt volna Apponyi valóságosabb és következetesebb szociálpolitikai fellépése esetén.

A nyolcvanas években Apponyi saját szociálkonzervativizmusának mintegy *doktrinális* következményeképpen, a „tehetetlenségi nyomatók” erejével a munkáskérdés közelébe is kerül. 1922-ben így emlékezik: „A gyári munkások mozgalma, a tulajdonképpeni szociáldemokratapárt fejlődése, akkor még igen kezdetleges stádiumban volt nálunk. Mindazonáltal ez sem kerülte el egészen figyelmemet. Azt a tételt állítottam föl, hogy iparunk fejlesztésével együtt kell kifejleszttenünk a munkásvédő törvényhozást is, és ezzel kell megelőznünk a nagyiparral összekötött bajoknak hozzánk való beözönlését. Ez a felfogás kissé naiv volt; de annyi tény, hogy ami munkásvédő intézkedést az 1884. évi ipartörvényben foglaltatik, nagyjából az én kezdeményezésemre került belé, és hogy azt a »szociális olajcseppeket«, mellyel Bismarck szerint az állami gépezet kerekeit megkenni szükséges, elsőnek én hangsúlyoztam, a doktrinerek általá-

⁶¹ Uo. 4.

⁶² Uo. Láttuk, hogy emögött elsősorban a pozíció elméleti erejének és gyakorlati tehetetlenségének kettőssége húzódik meg.

nos elszörnyülködésére, a magyar parlamentben. Tény az is, hogy az akkor még gyermekkorát élő magyarországi szociáldemokratapárt bennem látta azt a politikust, akiben leginkább megbízott, mert, midőn először fordult a képviselőházhoz kérvénnyel, az általános szavazati jog meghonosításáért, a kérvény benyújtására engem kért fel. A benyújtásra természetesen vállalkoztam; de őszintén kijelentem, hogy érdemileg nem pártoltam az ügyet. *Csodálatosképpen nem volt érzékem a szavazati jog kérdésének a szociálreformmal való összefüggése iránt* . . . Pedig a német példa is felvilágosíthatott volna ennek a kérdésnek mindjobban közeledő jelentőségéről, és itthon is olykor-olykor felcsillámlott egy-egy jelenség, amely az összes pártoknak e téren tanúsított quietizmusát megzavarhatta volna.⁶³ Apponyi ekkor tehát „csodálatosképpen” látja, amit mindaddig nem (bár többször az ügy mellé állt): a szavazati jognak *van* összefüggése a „szociálreform”-mal . . . Egész tevékenysége éppen ennek az összefüggésnek a szétválasztására irányult. Teljességgel, éppen a munkásmozgalom viszonylagos elkésettsége miatt, persze nem zárható ki, hogy a választójog és a szociális kérdés jelentőségét és aktualitását Apponyi valóban nem vette észre, jóllehet többek között éppen az általa is említett „német példa” már önmagában erősen megkérdőjelezi ezt. A magunk részéről azonban mást tartunk valószínűnek: a munkáskérdésben oly igen járatos Apponyi nem kívánt ily módon hozzájárulni a munkásosztály emancipációjához, hiszen már keresztényszociális érdeklődése is éppen olyan élmények hatására formálódott, mint a Párizsi Kommün. Az, hogy ezáltal saját antiliberálisizmusát fékezi, nem az egyetlen kettősség pályáján. S persze: a politikai palettának e szélső jobboldali álláspontján képtelen volt meggyőzni szövetségeseit *valódi szociális* reformok szükségességéről. Akadémikus jellege van a kérdésnek, mi történt volna, ha a *reformok minimuma megvalósul*: az-e, amit Apponyi ellenzői véltek, hogy a konzervatív-agrárius csoport még inkább veszített volna jelentőségéből; vagy pedig az, hogy a szociális reformok keresztény ideológiával *keresztül*vitt minimuma éppen megszilárdította volna politizálásuk hullámhosszát.

Konzervatívoknak és kizsákmányoltaknak ez a kapcsolata, *nemcsak ideologikusan vagy politikailag követeli meg a valamelyest közös platformot, de „materiálisan” is látható gazdasági eredményekkel kell járnia*. Az Apponyi-féle keresztény-konzervatív, „elméleti” szociálpolitika azzal az egész hátránysorral indult, hogy nemcsak ideológiailag volt üres e közös álláspont (valójában leginkább, akarva, nem akarva a politikai *antiszemitizmus* töltötte be ezt a funkciót),⁶⁴ nemcsak az bizonyult döntőnek, hogy a magyar konzervatív, történetileg „Habsburg-hű” arisztokrataréteg széleskörűen népszerűtlen volt (Károlyi Sándor neve nem merőben propagandisztikusan volt a függetlenségi sajtóban „Kártevő Sándor”, mint ahogy Apponyit sem kevesen titulálták mindvégig „jezsuitá”-nak), hanem az a tény is, hogy amíg Angliában a konzervatívok lényegében a *tőkések, politikailag nézve pedig a liberálisok* kizsákmányoltjaival fogtak kezét, addig a *magyar nagybirtokosok e szociál-konzervativizmus jegyében a maga kizsákmányoltjainak szövetségére törekedtek* volna. Ez hiúsítja meg igazán Apponyi kísérletét, melyről igazában *sohasem tudott letenni*. Tisza

⁶³ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év i. m. 131–132. (Kiemelés: K. E.)

⁶⁴ Egészen röviden, és Apponyira való minden utalás nélkül, érintjük, hogy a keresztényszocialista antiliberális gondolatlan radikalizmusa feltevéseink szerint hozzájárulhatott az antiliberális antiszemitizmus paraszti és kispolgári változatainak kiépüléséhez. Ezt későbbi kutatásoknak kell még tisztázniuk.

Istvánnak nagyobb realitásérzéke volt ebben a tekintetben (is), hiszen az agráriusok és a tőke együttműködését a következő érveléssel indokolja: „Nálunk a szocializmus eleitől fogva földosztási törekvésekben nyilvánult, a magyar nép előtt az uradalom sokkal előbb képviselői a nagy tőkének, mint az ingó vagyon, s ha sikerül őt harcra vinni a tőke ellen, bizony ott támadja meg azt, ahol közelebb érzi, s a Zichyeken keresztül jut el a Rotschildokhoz.”⁶⁵

Apponyi 1911-es okfejtésében további triviális, de elméleti szempontból nem másodrendű ideológémákat sorakoztat fel a keresztény-szocialisztikusan agrárius mozgalom érdekében. Nagy szerepe lesz a „szeretet”-nek, mely áthatja a jogot, és önálló „organizmus”-sá válik a társadalom egészében.⁶⁶ A mozgalom valós mozgásterének kézzelfogható hiányát árulja el Apponyi, amikor e „szeretet”-tel, amelyet csak nagy erőfeszítések árán tudnánk a társadalom konkrét mozgásaiban elhelyezni, tehát önmaga vezető gondolatával szemben védelmébe veszi az „organikus élet”-et. A „szeretet munkájá”-t nem szabad úgy felfognunk, úgymond, mint „a természeti erők funkciójába való mesterséges beavatkozás”-t („künstliche Einmischung in die Funktion der natürlichen Kräfte”).⁶⁷

Ideológiatörténetileg újabb rendkívüli jelenség születésének lehetünk tanúi: ebben az esetben egy keresztény-szocialista színezetűen konzervatív koncepció tesz hitet az „erők szabad játéka” mellett! A kor politikai életébe helyezve azonban világossá válik, hogy e tipológiai ritkaság mögött nemcsak egy már éber szocializmusellenesség húzódik meg, de nagy valószínűséggel az a belátás is, hogy a hazai nagybirtok legfeljebb politikailag, de gazdaságilag semmiképpen sem volt érdekelt a gazdasági feltételek gyökeres megváltoztatásában. Új elem az 1911-es beszédben az agráriusok „nemzetfenntartó” jellegének kiemelése. Ebben az értelemben tartja Apponyi egyenesen Széchenyi folytatásának Károlyi Sándor működését. Széchenyi és Károlyi összevetése természetesen újabb részletes számvetést írna elő, megelégedünk itt annak jelzésével, hogy ezt részint *tudatos*, elleplező gesztusnak tartjuk, részint nagyon is termékeny kiindulópontnak a reformkor és Apponyi nemzeti koncepciójának összevetésére. A hasonlat ugyanis *visszafordítható*: Széchenyi felől is lehet Károlyit nézni.

C) Az ideológia harmadik arca: a nemzeti élet apostola

A keresztény harmonisztika majd a keresztény szocializmus után érkezünk csak el ahhoz az Apponyihoz, akinek alakja szimbolikus dimenziójúvá vált a magyar dualizmus második felében, más szóval a közismert, a híres és hírhedt ideológus-politikus elemzéséhez. Nemcsak az ismertség azonban az oka annak, hogy viszonylag rövidebben foglalkozunk az ideológusnak ezzel az arcával. Maga a tárgy írja elő ezt, hiszen a „nemzeti élet” eme ideológiája néhány vezérmotívumra korlátozódik. Hogy az elemi szintű *szociáldarwinizmus*nak ez a politikai alkalmazása mely csatornák közvetítésével jutott el Apponyihoz, azért nehéz feladvány, mert ez fokozatosan egyre inkább előtérbe kerül általában is a magyar és nemzetközi politikai gondolkodásban,

⁶⁵ *Tisza István: Magyar agrár-politika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. 2. kiadás, Bp., 1897. 64.*

⁶⁶ *Apponyi: Gedenkrede i. m. 4.*

⁶⁷ *Uo.*

Apponyi szövegei pedig igazán nem árulnak el eredetiséget. Rendkívüli csupán a gondolat triviális változatainak hihetetlenül *gyakori* használata.

A közélet eme nemzetközileg is számon tartott Apponyijának elemzésekor is fenntarthatjuk eddigi téziseinket: 1. Apponyi újkonzervatív *politikai* mozgásteret keres magának; 2. valóságos, őszinte politikai koncepciója az eddigiekben már részben feltárt keresztény-szociális irány. Károlyi Sándort a következőképpen jellemzi: „annyira a szociálpolitikai akciónak élt, hogy más ügyekkel nemigen törődött; közjogi és katonai követelések felállításában pedig egyenesen taktikai hibát látott, a kormányra jutás akadályát — ebben különben igaza volt —, melyet ő, bizonyára nem személyi szempontokból, hanem céljainak megvalósítása végett, elsősorban vélt elérendőnek. Ő tehát bár soha velem nem szakított, sőt, erkölcsileg és anyagilag mindvégig támogatott (!!!), tulajdonkép nem értett teljesen egyet politikámmal, épp azon a ponton, amely mindinkább előtérbe lépett . . .”⁶⁸ A kérdés vízvázlasztó kettőjük között: mit kell tennie a valóságos politikai életben Magyarországon a szociális elképzelés alapján. Apponyi is megtehetette volna, hogy visszavonulva a közjogi és katonai kérdésektől, a Tisza-korszak alapjait nem fenyegetve csak a „szociálpolitikai” reformnak szentelje energiáit. Erre azonban nem volt képes. Sodortatva magát a nyolcvanas évekre kialakuló Tisza Kálmán-ellenzékkel, *mintegy a véletlenre is hagyatkozva jutott el a közjogi és katonai követelésekkel való azonosuláshoz*. Ezt a fordulatát a későbbiekben újra meg újra értelmezi. 1931-ben, gépiratos visszaemlékezésében utal arra a „tulajdonképp reménytelen ellenzéki helyzetre”, amelynek megünása „pártomban uralkodott”⁶⁹; majd pártjának a szabadelvűekkel való fúziója után saját hangulatára: „. . . öntudatlanul vagy öntudatosan, elkedvetlenített az a politikai multifikáció, mely egy nagyon nehéz és néha nem minden fény nélküli pártvezérség megszokása után hirtelen osztályrészemmé vált.”⁷⁰ Gyakran érinti saját *közvetítő* szerepét a katonai követelések, illetve a szabadelvű kormányok között. Fontos számunkra az az ugyancsak 1931-es „magyarázat”, amellyel a „szociális” gondolkodás visszaszorulását indokolja működésében („szociálison” itt is az *eredeti*, újkonzervatív álláspontját értjük): „. . . nem ugyan a szociális gondolkodás tekintetében, hanem a szociális kérdések aktualitásának átérzésében, bizonyos visszaesés állott be parlamenti pályám kezdetének éveivel szemben, amikor szociális reformok követelésével szinte botrányt okoztam az uralkodó doktrinaire liberális felfogás híveinek körében. Az 1889. évi véderő vita óta a *közjogi kérdések felé fordult teljes figyelmem*; a szociális problémák mint aktualitások elhalványultak öntudatomban.”⁷¹ Még sokatmondóbb ideológiai többszörösségei szempontjából, ahogy ugyanekkor Apponyi kezdeti éveinek „szociális” meggyőződése és a közjogi fordulat közötti eltérést nyíltan felveti: „Nem tagadtam meg soha ezt a meggyőződésemet, de a nemzeti párt kialakulásával és az általa előtérbe állított közjogi és nemzeti problémákkal szemben ezek a kérdések nálam is háttérbe szorultak, mert *közvetlen politikai aktualitással nem bírtak*; oda pedig nem emelkedett gondolkodásom, hogy azok sorsdöntő jelentőségét, történelmi törvényszerűségét az aktualitáson túl is meglássam.”⁷² Itt Apponyi inkább vállalja az *intellektuális* tévedés ódiumát,

⁶⁸ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év, 155—156.

⁶⁹ 1931-es visszaemlékezés. OSzK Kézirattár, 1949, 95. szám, 10.

⁷⁰ Uo. 12.

⁷¹ Uo. 21. (Kiemelés: K. E.)

⁷² Uo. 25—26. (Kiemelés: K. E.)

mintsem hogy nyílt pragmatikus fordulatát beismerje, noha — s ez így az egyik olyan fontos, mert meglehetősen ritka, lehetőséggé válik, amely leleplezi a gördülékeny retorika mögötti többszörösségeket — teljességgel kizártnak mondhatjuk azt, hogy Apponyi — már csak kora legjelentősebb szociálkonzervatív törekvéseivel való intim és közvetlen megismerkedése miatt is — szem elől tévesztette volna a szociális kérdés jelentőségét.

Emlékezhetünk, miként vélekedett „keresztény szociálpolitikai” reformtársa, Károlyi, Apponyi politikájának új, közjogi irányáról: „egyenesen a kormányra jutás akadályát” látta benne. De nem kevésbé jellemző, hogy Apponyinak ez a fordulata milyen választ váltott ki a katolikus egyház egyik fejből: „A képviselőházon kívül álló tényezők közt egyedül dr. Samassa József egri érsek, későbbi bíbornok, részesített nyílt támogatásban. *Ő volt az egyetlen főpap, aki a Tisza-rendszernek meg nem hódolt ... Ritkán volt velünk megelégedve, mert a kormányra jutás lebegett előtte, mint közvetlen főcél, a többi magától jönne, — ennek a felfogásnak téves voltát azok az események bizonyítják legjobban, melyek beállottak, miután valóban kormányra jutottunk. Ő sem lelkesedett tehát politikámnak közjogi irányban való fejlődéséért; le is szidott gyakran, mint az iskolás gyermekeket. ...*”⁷³ Akár talán az egyetlen igazi addigi „elvbárát”, Károlyi Sándor, maga az egyház egyik vezetője sem követte Apponyit azon a *kerülőúton*, amelyen politikusunk az „igazi” cél megvalósítására tört. Egy másik tanulság a kritika, amelyet Apponyi gyakorolt a koalíciós kormány politikája fölött, ami nem lebecsülendő részben *az ő műve is* volt. Azt is kimondja, *miért is vált el Apponyi útja elvbárataitól*, miért vállalkozott határozott mondanivaló és arculat nélkül a Tisza-korszak közjogi alapon álló *mérsékelt*, azaz még nem függetlenségi ellenzékéhez, miért kapaszkodott a kétségtelenül meglevő, de valójában mégsem perdöntő „katonai sérelmek”-be, miért jutott el ezen a szálon a Függetlenségi Párttal való szoros együttműködés lehetőségéhez? Az ideológiai és gyakorlati többszörösség Apponyi politikai pályájának éppúgy kulcsa, mint ideológusi tevékenységének. A válasz naivság és számítás (politikai rövidlátás, illetve politikai túlélésvágy) egyidejűségében ragadható meg, természetesen számos csak órá jellemző árnyalattal kiegészítve. Apponyi ugyanis feltétlenül benn akart maradni a kormányhatalomért folyó versenyben, valósággá kívánta váltani politikai „küldetés-tudatát”-t. Jól tudta, hogy ezt a célt csak *a tömegek szemében valóban hatékony programmal érheti el*.

A „tömeghatás” szükségyszerűségét természetesen alapvetően a *kor mércéi* szerint kell értelmeznünk, s így legközvetlenebbül a parlamenti választások befolyásolásáról lehet szó. Nem akarjuk azonban túlzottan aktualizálni Apponyit, ha már az 1914 előtti korszakra egy modern, legalábbis Le Bon tömegpszichológiájának „mélységei”-ig lehatoló érdeklődést (és készséget, netán tehetséget) tulajdonítunk neki (1895-ös adat van arra, hogy ismeri Le Bont, ez alighanem az első magyar említése *A tömegek lélektana* szerzőjének) miközben talán *ő a legarisztokratább a szó minden értelmében tömeghatásra törekvő politikusok között*, ami szereplésének egy újabb, a paradoxonig elmenő többszörösségéhez vezet! Ez a folyamatos érdeklődés a tömegbefolyásolás iránt vezet azután ahhoz, hogy Mussolinin (mint ezt dolgozatunk más helyén még érinteni fogjuk) ne csak szimplán elismerje, de saját egykori kezdeményezéseinek

⁷³ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 156. (Kiemelések: K. E.)

tökéletes megvalósulását ünnepelje benne!⁷⁴ Igazi politikai lehetőségei nem voltak, a Tisza-rendszer alig hagyott fedezetlen pontot a konzervatív ellenzékiség számára, amelyet ráadásul a közelmúltból rengeteg bizalmatlanság, sőt gyanú övezett. Minden kategorikus kijelentés egyoldalú a történeti folyamat egészére vetítve, mégis megfogalmazható: a klasszikus Tisza-rendszert valóban nem lehetett „jobb”-ról támadni. Ezért kényszerül Apponyi *nyilvános* ideológiájában valamiféle „bal”-ra átmenni. Az újabb, a „korszerű” politikai konzervativizmus, mely élete fő célja volt, nem válhatott tömegmozgalommá. Így közjogi alapra helyezkedett, maga köré gyűjtötte a Tiszával vagy a kiépülő új berendezkedéssel valamilyen okból szembekerült egykori szabadelvűeket. Mindezek után feltétlenül hangsúlyoznunk kell, hogy Apponyi most „jól” megérezte a közvélemény mozgásának irányát, azt a *tehetetlenséget* (a szó mechanikai-fizikai értelmében), amellyel a közvélemény végső soron nem tudott védekezni az oly sok évtizedig elnyomott, s a közelmúlt történelmi eseményei által igencsak plauzibilisnak tűnő (demagogikus) nemzeti ideológiával szemben. „Az arisztokráciában nagyon elvétve találtam támogatásra. Követőim túlnyomó része a falusi középosztályból, a katolikus alsópapságból és az úgynevezett lateinerekből került ki. A magyar parasztság körében nehezen és csak közvetve, a helybeli értelmiség befolyása révén hódítottam némely helyen, ahol t. i. függetlenségi párti intelligencia nem volt (!).”⁷⁵

Kikkel kerül tehát össze Apponyi a nyolcvanas évek során és milyen indíttatásokat kap tőlük új politikájához? Legrészletesebben erről 1912-es

⁷⁴ Kornis Gyula összefoglaló értékelését idéznénk Apponyi Mussolini-képéről: „Apponyi ezeket a jogosult és értékes diktatúrára vonatkozó gondolatait majdnem négy évtized után szinte egyenes irányban folytatja Római benyomások c. tanulmányában (Kornis az 1895-ös Aesthetika és politika c. Apponyi-előadásra, illetve megjelent könyvre utal, melyet a későbbiekben, az „ízlés” és az „ideál” kérdéseivel kapcsolatban ismertetünk majd) ... *mintegy konkretizálta Mussolini kivételes nagyságának* elemzésében. Ha a fasizmus szabadságellenes hatalmi alakulatnak, diktatúrának nevezhető is, tagadhatatlan tény, hogy ez a személyes uralom a tömeg (!) érzésében, hitében és lelkesedésében gyökerezik: Mussolini személyes hatalmának fáját tömegérzések talajába tudta ültetni. Csakis így volt lehetséges az a sikeres lélektani munka, amely a különmemű, sőt ellentétes elemeket szerves egységbe tömörítette. Az olasz nemzet erkölcsi-szellemi egysége a mai rendszer legimponálóbb teljesítménye, amelynek pártját alig ismeri a történelem. Mindezt Mussolini nemzetének lelki alkatát kitűnően ismerő pszichotechnikájával éri el: a kedélyességet nem nélkülöző felsőbbbségi és alárendeltségi viszony, a szellemi distanciák kiegyenlítése, a lelki közelség és melegség, a hatalomnak az olasz népléleknek megfelelő érzelmi árnyalása által. A Duce korlátlan személyes uralmát egy nagy eszme hatja át, amely az egész olasz népre, mint egységre sugárzik tovább: a régi Róma nagyságának fölélesztése. Az egymást felváltó nemzedékek lelkébe a nemzeti élet történeti folytonosságának (!) ezt az eszméjét akarja belesugallni. A diktatóri hatalom Mussolini számára nem egyéni kedvtelés, hanem csak eszköz ennek az eszmének céljára. A Duce a maga szuggesztív hatalmát nem csupán arra használja föl, hogy engedelmisséget csikarjon ki a tömegből, hanem arra is, hogy nagy nemzeti eszméket ültessen el lelkébe és érzelmi világát ezek irányába formálja. Diktatúrája egy akaratnak hatalma a néplélek törvényeinek fölismerésén és a hozzájuk való alkalmazkodáson alapul. »Annak, hogy valaki mindent keresztülvihessen, amit akar, tulajdonképpen az a titka, hogy sohasem akarjon olyant, amit keresztül nem vihet«. A korlátlan hatalom veszélye abban rejlik, hogy azt a határt lassankint már nem látja tisztán. A Duce-nak, ha maradandó rendszert akar alkotni, a személyes hatalom korlátait tisztán kell látnia. Ennek biztosítékát érzí Apponyi abban, hogy Mussolini egyéniségében az emberi tulajdonságok egészen kivételes egyensúlyozottságát észlelte. Csakis ennek az emberkolosszusnak csodálatos történelmi munkája *tudta kibékíteni* Apponyinak a demokratikus parlamentarizmushoz ragaszkodó lelkét a diktatúra személyes uralmával.” Ld. A magyar politika hősei. i. m. 306. (Kiemelés. K. E.)

⁷⁵ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 156—157.

visszapillantásában számol be: „... azok a férfiak, akikkel a Tisza ellen folytatott opozícióban találkoztam, ... mindenike a maga módja szerint hatott reám ... Akkoriban barátaim jobbára azok közül a ragyogó és tartalmas egyéniségek közül valók voltak, akik 67-es alapon állva, különböző indokokból s alkalmakból kerültek ellentétbe Tisza Kálmán kormányzatával ... 1877—78, gazdasági kiegyezés és Bosznia okkupációja miatt sok képviselő kilépett a szabadelvű pártból. Lónyay Menyhért, Bittó István, Horváth Lajos, Ernuszt Kelemen, Horánszky Nándor, Szilágyi Dezső. Még később is léptek ki egyesek, így pl. Grünwald Béla, aki amiatt, hogy a közigazgatási reformokról való eszméit nem tudta Tisza Kálmánnál keresztülvinni, s minthogy ezek politikai gondolkodásának lényeges tartalmát képezték, az ellenzékbe hajtva látta magát. Ilyen volt gróf Károlyi Sándor esete, akinek gazdag és áldásos szociálpolitikai programja siket fülekre talált a liberális pártban, amelynek soraiban a gazdasági doktrinarizmus uralkodott.”⁷⁶ A csoport heterogenitása szembezőkő. Idézzük most fel, mit ír e hatásukról: „E férfiak mindegyike hatott reám bizonyos irányban. Grünwald Béla elősegítette bennem a nemzeti egység fogalmának végleges kristályosítását; Hódossy [Imre] előképem volt a világos, egyszerű, szabatos jogászai gondolkodásban; Horánszkyt mint gyakorlati politikust becsültem a legtöbbre, sohasem tettem semmit az ő tanácsa nélkül, s ritkán valamit tanácsa ellenére. Károlyi Sándor szociálpolitikai ösztönzései is részeivé váltak politikai gondolkodásomnak, — illetve lényegesen megerősítették és megvilágosították pályám azon irányát, amelyre már előbb léptem ... Külön lap: Szilágyi Dezső ... Agya elsősorban kritikai volt ... Az »Übermensch« [Szilágyi] nagyon kedves is tudott lenni”⁷⁷ ...”.

A nyolcvanas években két politikus hat Apponyira igen erősen, mindkettőt azonban saját gravitációs irányának megfelelően értelmezi. Mindkettőjük alap gondolatának elemeit sikeresen asszimilálja azon az úton, mely a politikai hatalom és az ahhoz szemében elengedhetetlen tömegbefolyás felé vezet. Az első politikus Grünwald Béla, aki a magyar politikai gondolkodásnak nemcsak egyik legérdekesebb, de egyik legjelentősebb alakja is. A régi Magyarország c. munkája meghatározója volt a századeleji, „abszolútumokat relativizáló” reformnemzedék magyar történelemről alkotott képének. Szabó Ervin egyenesen azt mondja, hogy ebből a műből tanulta meg, hogyan lehetséges a történelmi materializmus elveit a magyar történelem kutatásában alkalmazni. Egyik fő tézise például az, hogy határozottan a 18. században jelöli meg a „magyar elmaradottság” okát (amiben, lehet, Erdélyi Jánosra megy vissza);⁷⁸ a dualizmus összes konszenzusát felborító élességgel veti fel a nemzeti osztály történelmi felelősségének kérdését. Grünwald közigazgatási reformjavaslatát bizonynyal leegyszerűsítő összefoglalással úgy jellemezhetnénk, hogy a megyei közigazgatás korszerűsítését követeli, tartalmasan *demokratikus*, liberális vonásokkal, amely „modernizálás” viszont *egy hatékonyabb és távlatosabb magyarosító politika érdekeit szolgálja*. Grünwald hatása Apponyira elsősorban, ahogy ő mondja, „a nemzeti egység fogalmának végleges kikristályosodása”-ban állt, azaz, a mi fogalmazásunk szerint abban, hogy ráébredtetten Apponyit a nemzeti-nemzetiségi konfliktusok komolyságára, és meg-

⁷⁶ Apponyi: Parlamenti működésem emlékei. i. m. 21—23. (Kiemelés: K. E.)

⁷⁷ Uo. 23—24. (Kiemelés K. E.)

⁷⁸ Ld. ehhez „A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig”, i. h. 48—49.

bízható anyagot szolgáltatott a *nemzeti élet teljessége*, a nemzeti létfenntartás szociáldarwinista ideológiájához. Ebben az összefüggésben természetesen még érzékenyebbnak tűnik a szociáldarwinista gondolatkinsz kelet-európai elterjedésének feltáratlansága. Mint nemsokára ki kell térnünk rá, e baljós gondolkör e régióban nem a világ újrafelosztásáért vívott harc *támadó*, hanem a saját nemzeti-állami önállóságukért vívott, végső gyökerében *védekező* összefüggésben vált termékennyé, ami amúgy is szervesen bennerejlő igazoló — önigazoló — legitimáló hatását még csak fokozta. Ha szabad úgy fogalmaznunk, ez a gondolkör e régióban nem vezetett kevésbé katasztrofális következményekhez, mint más szférákban, már csak azért is, mert e népek közelmúltjának, „létharcai”-nak történeti tapasztalatai sokkal konkrétabbak, s ezen belül egyenesen bénítóbbak voltak, mint a szociáldarwinizmus szabadverseny, imperialista vagy mondjuk liberális alkalmazási lehetőségei.⁷⁹ 1931-ben Apponyi még egyszer visszatér „nemzeti” ideológiához vezető útjára: „...nem volt energiám hozzá, hogy magamat teljesen kivonjam a Tisza epochában uralkodóvá vált áramlat hatása alól. Ehhez nagyban hozzájárultak személyes befolyások, amilyen p. o. Grünwald Béláé volt, akivel igen barátságos viszonyban állottam, és aki a legszélsőségesebb sovinszta belpolitikai irányt képviselte. Mint a nemzeti pártnak egyik oszlopos tagja nagy hatást gyakorolt ebben az irányban, amely felé a párttagok nagy része lelkiütilen is hajlott.”⁸⁰ Nemcsak Apponyi és Grünwald szembeszökő ellentétének kedvéért kell megállnunk itt, nemcsak azért, mert ami Grünwald számára kínzó szellemi és egzisztenciális probléma volt, Apponyinál a parlamenti hatáskeltés sikeresnek bizonyuló, saját világképével egyébként *többszörösen* össze nem férő instrumentális összetevője lesz. Grünwald példáján érzékeltetni szeretnénk Ausztria—Magyarország nemzeti-nemzetiségi problematikájának egy olyan tragikus vonását, mely történeti távlatban szemlélve mégsem az elképzelhető legnegatívabb eredmény: a valóságosan elkötelezett, saját emancipációjukért küzdő nemzeti-nemzetiségi mozgalmak *eredetileg* védekező *indíttatásúak* voltak: egymás félelmei gerjesztették alapvető pszichológiai állapotukat. Azt nem akarjuk állítani, hogy a nemzetek vagy nemzetiségek sorsa a közös monarchia évtizedeiben egyenlő volt, azt azonban igen — és ez a történelem távlatos kérdéseinek szempontjából vigasztalónak tűnik —, hogy 1867 után egyik nemzetiségi mozgalom sem volt lényegében támadó vagy agresszív, e vonásokat a saját nemzet-nemzetiség iránti emancipatív elkötelezettség *pozitív*, és az azért érzett félelem *negatív* energiája táplálta. Az, hogy évszázadok, vagy mint éppen a cseh—német esetben, majdnem fél évezred „számlá”-ját egy bő fél évszázad nem tudta kiegyenlíteni, nem bizonyíték ez ellen az összefüggés ellen. Grünwald tekintélye és integritása, közigazgatási és egyéb szellemi téren megnyilvánuló kétségtelen tudása és tekintélye megtette hatását Apponyira. Szügesztíven érzékeltette, hogy a magyarság fenyegetve van, s a kihívás megválaszolása a közigazgatás feladata kell hogy legyen. Az, hogy *közelebből* Apponyi valójában alig folytatja Grünwald érdemi kezdeményezéseit, az eddigiek alapján, már várható is volt.

A másik döntő hatás Apponyi fejlődésének ebben a szakaszában a „külön lap”. Szilágyi Dezső volt, aki nagyszabású, környezetét egyenesen nyo-

⁷⁹ Gondoljunk csak arra, hogy számos nemzetiség számára a nemzeti élet elemei történetük során még egyszer sem voltak adottak!

⁸⁰ 1931-es visszaemlékezés, 26.

masztó szellemi képességeiről, nehéz természetéről és mindenekfelett politikai tisztességéről volt ismert nemcsak Magyarországon, de külföldön is. Közösen küzdenek egy ideig a mérsékelt ellenzék soraiban, majd amikor Szilágyi Dezső miniszter lesz, parlamenti ellenfelekké válnak. Apponyiban Szilágyi Dezső útmutatásai alapján tudatosul a kiegyezés közjogi problematikájának ellentmondásossága, sokféleképpen-interpretálhatósága. Mondanunk is alig kell, hogy ha a nyolcvanas években a Sennyey-párt van hatalmon, Apponyi bizonyára nem talál kivetnivalót a kiegyezés „közjogi” alapjaiban... Különösen azután, hogy már maga mögött érezheti a tömeghatás „szelét”, Szilágyi Dezső „kritikus agyá”-nak produktumaival biztosítja magát a kiegyezés közjogi alapjainak támadhatóságáról. Nagyon is ironikus, de éppen ebben a konkrét politikai-szellemi térben korántsem teljesen váratlan vagy szokatlan, hogy Apponyi közjogi kritikája a nyolcvanas évek végétől már éppen az igazságügy-miniszterré lett Szilágyi Dezső ellen irányul... Szilágyi Dezsőnek Apponyira tett ideológiatörténetileg releváns hatására vonatkozó tézisünket erősíti Apponyi következő, önmagával szemben igencsak finom hangvétellű, ám ritka kivételként, önkritikus megjegyzése is, amely már útjaik elválására utal: „... az a benső politikai összeköttetés, melyben Szilágyival éveken át állottam, nagyban hozzájárult saját közjogi gondolkodásom szigorúságának kifejlődéséhez és nagyban gyarapította e téren is tudásomat, annyival inkább tartottam kötelességemnek, mert később épp a közjogi téren voltak vele súlyos összeütközéseim. Ezek abból eredtek, hogy ő megállt a helyes doktrínának minden elhomályosítás ellen való megvédésénél, a nemzeti jogállomány elméleti teljességének biztosításánál; én azonban fokozatosan annak felismerése felé haladtam, hogy, bármely erősen megalapozott és szabatosan körülírt, de pusztán elméleti jogokból, mondjuk: jogi fikciókból, a nemzet meg nem élhet, hogy e jogok tartalmát kell megvalósítanunk, ha jelentőségüket meg akarjuk óvni... Szilágyi, sajnos, erre a térre nem akart lépni. Óvakodott a tényleges közjogi gyakorlattal szemben továbbmenő követelmények felállításától... E tartózkodás folytán az ő szereplése nem emelkedett olyan magasra, mint amilyenre szellemi nagyságánál fogva emelkedhetett volna. De nekem megmutatta az utat, melyet nélküle talán sohasem találtam volna meg (1).”⁸¹

Szilágyi „tartózkodása”, illetve Apponyi megtalált „útja” most már véglegesen jelzik, hogy megszületett az a népszerű, a kor fogalmai szerint tömeghatású ideológia, amely a fiatal konzervatív politikust hivatva lesz „jelentős” személlyé avatni... Az önkritika ebben az 1922-es emlékiratban, szintén sajátos. A tények és az értékelés nem fedik egymást. Visszapillantó önkritikaiban Apponyi gyakrabban vállalja az intellektuális tévedés hibáját, mint a valóságos politikai önbírálatot, s ez minden ilyen esetben egészen biztosan elleplező funkciót tölt be. Következő önbírálatát körülbelül így kellene lefordítanunk a politikai realitások nyelvére: igaz, hogy mindent megpróbáltam e ház felgyújtása érdekében, de akkoriban senki sem gondolta, hogy a ház meggyulladhat: „Ámde vajjon mit jelentenek mindezek a dolgok ma, midőn az osztrák—magyar monarchia felbomlása az összes közjogi kérdéseknek, amelyekkel évtizedeken át bajlódtunk, mindenkorra véget vetett? Gyakorlatilag, megengedem, semmit. De az akkori idők jellemzéséhez hozzátartoznak, amikor nem is számoltunk a monarchia megszűnésének eshetőségével és így ennek az összeköttetésnek körén belül kellett biztosítanunk a magyar nemzet önálló állami szervezetét, vala-

⁸¹ Apponyi: Emlékirataim. Ötven év. i. m. 142—143. (Kiemelések: K. E.)

mint benső megerősödésének és szabad fejlődésének feltételeit. És kulcsot is adnak a mostani események megértéséhez, amikor megmutatják, mennyire nem sikerült Magyarország és Ausztria, Magyarország és a dinasztia közt az együttélés alapját illetőleg valódi egyetértést létrehozni: erkölcsileg mily laza volt tehát az a kötelék, mely őket egybekapcsolta, és mily beteg volt az a viszony, amely köztünk fennállott.”⁸² Apponyi most ahhoz a ponthoz érkezett, hogy beismerhesse: saját politikája, melynek helyét köszönhetette a magyar politikai élet vezetői között, tökéletesen ellentétben állt osztálya és egyben a saját érdekeivel is. De a „nemzeti élet biológiai egysége”-nek politikusa most (1922-ben) még ezt is önmaga érdemének tudja be, az idő tehát, hogy is lehetne másként, ismét őt igazolta: „Ha van közpályámnak érdeme, akkor az abban állott, hogy ezt az emésztő belső betegséget élesebben láttam, következményeiben jobban mérlegeltem és ennél fogva, félreértésekkel nem törődve, gyökeresebben akartam orvosolni (!?), mint kortársaim legtöbbje.”⁸³ Igen jellemző még, hogy Szilágyi Dezsőtől való különbözésének magyarázatakor sem hiányozhat a „biológia”: „... nem érezte át annak *biológiai szükségét*, hogy azokból a tantételekből, melyeket senki nálánál világosabban meg nem formulázott ... gyakorlati konzekvenciák is levonassanak.”⁸⁴

E politika valódi jelentőségéhez képest visszafogottan szól Apponyi a „nemzeti élet biológiai teljessége” érdekében vívott harcairól. Érvelése ideológiatörténeti szemmel mérve rendkívül lapos, bizonyítást nem ismer, evidenciákat nyilatkoztat ki. Vizsgáljuk meg, mit is *tett* ezen ideológia jegyében Apponyi, hogy az olvasó ne higgye, biologizmusát, nacionáldarwinizmusát (*az agrárius-konzervatív és keresztény-szociálpolitikai irányultságát* most nem érintjük) csupán *ideologikusan* bíráljuk. Jelentette ez a politika a közjogi alapon álló ellenzékiiséget, a katolikus autonómiát, a nagybirtok védelmét, melyek mindegyike *az adott helyzetben és à la Apponyi* éppenséggel *gyengítette* „a nemzet biológiai erejét”, hogy Apponyi szóhasználatánál maradjunk. 1931-ben, talán legkeményebb hangú visszaemlékezésében odáig megy, hogy az általános választójogot, amelynek ellensége volt (kivéve, mint láttuk, ha e követelés éppen „népszerű” volt) deklarálja „biológiai” szükségszerűségnek: „Ennek a fordulatnak és következményeinek (a Fejérváry-kormány választójogi törvényjavaslatának lelkes fogadtatása) tanulsága mélyen belevésődött lelkembe; *megértette és átértéztette velem a nemzeti eszme gyengeségeit, ha a nemzet nem foglalja magában az egész népet*. Az alkotmány citadelláját csak azok védik meg, akik benn vannak; a kik abból ki vannak zárva, mindig felhasználhatók megostromlására. ... *Tetszik, nem tetszik: ez nemzetbiológiai törvény, ...*”⁸⁵

Apponyinak a történettudományban közismertnek számító közéleti arcáról nem könnyű újat mondani, (ellentétben többi arcaival, amelyek mindeddig voltaképpen teljesen ismeretlennek számítottak). Az uralkodó, Ausztria és a dualizmus rendszere elleni támadás-sorozata 1914 előtt csak közvetve hivat-

⁸² Uo. 143. (Kiemelés: K. E.)

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo. 154. (Kiemelés: K. E.)

⁸⁵ 1931-es visszaemlékezés, 111–112. Érdekes kérdés, vajon Apponyi ismerte-e Sir P. Charles Mitchell A Biological View of our foreign Policy (1896) c. művét vagy más olyan próbálkozásokat, amelyek tételeken is *nemzetbiológiailag* érveltek. (Ld. erről Hannsjoachim W. Koch, Der Sozialdarwinismus. Seine Genese und sein Einfluß auf das imperialistische Denken. München, 1973. — Az esetleges félreértés elkerülése kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a „nemzetbiológia” Apponyinál nem jelentett „rassizmus”-t, (Kiemelés: K. E.)

kozott a hadseregben folytatandó esetleges magyarosításra. Egy 1926-os beszédében visszavetíti ezt a szempontot, s — természetesen önmaga újabb igazolásaként — már a hadseregben elmulasztott „magyarosítás” kritikájában is történelem-formáló erőt pillant meg: „... állítom, hogy a nemzeti problémának, egy minden faji öntudat felett álló egységes magyar állampolgári öntudat és önérték értelmében való megoldására nem volt képes (az 1914 előtti Magyarország), mégpedig azért nem, mert a csonka magyar államiság nem állhatott azok előtt, kiket hús és vér nem csatolt hozzája, abban a fényben, mely hátterbe szoríthatta volna a nemzetiségi, a faji öntudat és önérték követelményeit... *a magyar nemzeti gondolat nélkülözötte azt az állameszményt, melyben leginkább jut kifejezésre az állami presztige (sic!), és amely általános védkötelezettség mellett a legerősebb nemzetnevelő intézmény: a nemzeti jellegű véderőt...* most utólag is mondom, hogy ezzel rátettem ujjamat nemzetiségi politikánk sikertelenségének egyik legfőbb okára, a nemzeti gyengeség egyik pusztító tényezőjére.”⁸⁶

Hogy felmérhessük a századforduló utáni politikai életben Apponyi propagandájának valódi jelentőségét, ellenfelét, Tisza Istvánt idézzük: „... érte elég csorba az erkölcsi tőkét (a szabadelvű pártból van szó) a közelmúltban. Bánffy czinikus frontváltoztatása, az a *politikai saltomortale*, mely Apponyit és társait egy szép napon a függetlenségi táborba segítette s az a végzetes gyengeség, mellyel a disszidensek siklanak a divatos áramlattal való megalkuvás lejtőjén, úgyis alaposan megingatta a magyar nemzet politikai következetességébe, megbízhatóságába, belátásába vetett hitet.”⁸⁷ Tisza itt a maga terminológiájával találóan érzékelteti a politikai válság elmélyülésének azt a folyamatát, amelynek éppen Apponyiék mozgalma adta meg végletes sebességét. Ne higgyük azonban, hogy Apponyi ne lett volna tisztában e válsággal, *amelynek habjain, noha kétségtelenül a „tetején” úszott*: „Szegezzük le mint ama kornak uralkodó világáramlatainak egyikét az Osztrák—Magyar Monarchia fennállásának szükségességéről táplált általános meggyőződést. Ebből a meggyőződésből folyólag sehol sem nézték jól azokat a magyar ellenzéki törekvéseket, melyek a Monarchia felbomlására, vagy legalább a kötelék lazítására irányuló törekvésnek látszatát keltették.”⁸⁸ Erre valóban nem is törekedett, noha tevékenységét így kellett értékelnie minden félnek. Ezzel természetesen nem Apponyi tevékenységének *valóságos részarányát* szeretnénk meghatározni a politikai események végeredményének alakulásában, csak politikájának teljességgel egyértelmű irányát még egyszer aláhúzni. Apponyi újra meg újra hangsúlyozza: „... az Osztrák—Magyar Monarchia fenntartásának szükségessége előtttem minden kétségen felül állott, és hogy soha, akkor sem, amikor a függetlenségi pártba léptem, nem kacérkodtam az elszakadás gondolatával...”⁸⁹

A közjogi érvelés sikerének láttán mindent megtett, hogy így személyének befolyását növelje. Szerepének *hatása* a politikai válságra, egyre anakronisztikusabbá válása a századelő szélesedő szellemi összképében, arculatának irracionalizálódása egészen addig, hogy tartalmi saját érdekei ellen is fordultak, a magyar politika egyik, ha tetszik, némiképp komikus, ha tetszik dia-bolikus alakjává teszik.

⁸⁶ Gróf Apponyi Albert: A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon. Bp., 1926. 15.

⁸⁷ Tisza István: A helyzetről. é. n. (1905), 37. (Kiemelés: K. E.)

⁸⁸ 1931-es visszaemlékezés, 139—140.

⁸⁹ Uo. 47.

Эндре Кишш: Альберт Аппони — идеолог и политик

Выдающийся деятель политической жизни эпохи дуализма является интересным явлением не только в узком смысле истории идеологии. Стремясь подробнее узнать его, мы ближе подходим к исторически обоснованному раскрытию традиций консервативной идеологии. Политические этапы его жизни вместе с тем являются и показателями внутренних своеобразий дуалистического устройства, которые часто незаметными останутся на поверхности.

Первым значительным политическим стремлением юного Аппони явилось многогранное (в качестве синтеза) внедрение политического католицизма эпохи после 1848 года (идеологии Монталемберта, Кеттелера, Дупанлуа и других). Его содержанием явилось прежде всего подготовка к социальным последствиям предстоящей индустриализации. Все это открывало бы *антилиберальное* поле действия для старых консерваторов, прежде всего для католической церкви. Провал консервативных политических альтернатив временно растерял Аппони, а потом это же обстоятельство толкнуло его на шаг организации самого крупного по масштабам, а в то же время самого разнообразного по своим тенденциям блока оппозиции режима Тисы. Эту работу Аппони ввел под знаком государственно-правовой оппозиции, настроенной на борьбу за большую венгерскую самостоятельность внутри Монархии. С конца прошлого-начала XX века его политическая теория была насыщена с почти недифференцированным националь-дарвинизмом на основах «национальной биологии». Политическая чувствительность и способность ориентации Аппони вызвали одинаково внимания, хотя реального политического содержания они не имели. Отсюда вытекает, что свое многогранное политическое миропонимание Аппони сумел реализовать путем уступок и ограничений. Отсутствие единого политического содержания было покрыто прагматическим намерением, близким к границе политического нарцизма. Уже с 1890-х годов он сознательно борется *против* релятивизации обслютов и можно считать его одним главой этих стремлений.

К 1914 году деятельность Аппони в конечном счете поворачивается и против своих ценностей. А это явление является ярким примером того: если политическое влияние не дополняется действительным общественным обязательством, тогда политическое содержание исчерпывается самоцельным сохранением вышеуказанного влияния.

Endre Kiss: Apponyi, the Ideologue and the Politician

Albert Apponyi, this outstanding politician of the Austro-Hungarian Dual Monarchy is not only a prominent figure in the history of contemporary ideologies but a study of his career also contributes to a better understanding of the conservative ideological tradition. The political periods of his life at the same time reflect some deeper internal characteristics of the Dual Monarchy.

The first great political aspiration of the young Apponyi was to adopt post 1848 political catholicism (Montalembert, Ketteler, Dupanloup and others) in Hungary. This meant the preparation for meeting the social consequences of impending industrialization, this giving a free scope for political activity to the ultraconservatives and even more to the Catholic church. The failure of the conservative political alternative — after some hesitation — inspired Apponyi to organize the most significant, quite heterogeneous opposition of the Tisza-regime. This political opposition aimed mainly at the increased independence of Hungary within the Monarchy. From the turn of the century on Apponyi's political thought absorbs an undifferentiated „national biological” social darwinism.

Apponyi's political sensitivity was most remarkable. However, in spite of his pretentious efforts to gain a decisive influence on the formation of Hungarian political life, he did not work out realizable political tenets. His career before 1914 proves that if political influence is not supplemented by social tenets, then it aims at nothing else but maintaining this influence.

GÜNTHER SCHÖDL

Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon.

Gratz Gusztáv (1875—1946)

A politika és az interetnikus kommunikáció „lerombolása”, a történelem alakította, történelmileg legitimált rendszerek megrendítése a tömeges ésszerűtlenségnek, főleg a nemzeti tényező abszolutizálásának névtelen-elemi dinamizmusa által — nagymértékben a modern politika ezen irányzataival való összeütközés határozta meg az 1917 és 1921 között magyar pénzügyminiszteri és külügyminiszteri tisztséget viselő Gratz Gusztáv életútját.¹

Mindmáig kiadatlan „visszaemlékezései”² hatásos módon juttatják ezt kifejezésre. A német származású papfiú, aki valósággal *beleszületett* a magyar állam és a német kultúra, a magyar nemzeti érdekek és a soknemzetiségű monarchia közötti állandó lojalitási konfliktusba, megtanulta, hogy évszázadunk politikájának kísértéseivel szemben megtartsa a kritikus távolságot: a régi elit és a régi eszmék életidegen radikalizálódásával szemben éppúgy, mint nemzeti és társadalmi antitéziseik eschatologikus perspektíváival szemben. A diktátorok korának kezdetén jelentkező antimodernista-agresszív nacionalizmus sürgető lojalitás-igényével szemben Gratz Gusztáv szilárd támaszt keresett: egyéni orientációra lelt a pragmatikus-konzervatív életpasztorátokban és a közép-európai liberalizmus koncepcionális hagyományában.

A rendelkezésre álló „visszaemlékezések” elmondják és elemzik egy liberális-konzervatív „polgárnak” a korra jellemző útját a mellőzés felé. Ez a közép-európai politika és közgazdaság legfelső polcairól elszigetelődésbe és „koncentrációs táborba” vezető út³ is figyelmeztet az értelem és lelkiismeret autonómiájának törékenységre a kollektíve dinamizált radikalitással szemben.

¹ A következő fejtegetések *dr. Gratz Gusztáv* kiadás előtt álló „*Lebenserinnerungen*” (Visszaemlékezések) c. munkájára utalnak. A dolgozat feladata továbbá, hogy megteremtse a kutatási eszmecserével — különösen a magyarorszáigval — való összefüggést. Ennek megfelelően a következő, tudatosan rövidre fogott jegyzetek célja csupán az, hogy Gratz emlékirataira, mint alapanyagra felhívják a figyelmet. Gratz fontosabb életrajzi adatai megtalálhatók a Magyar Életrajzi Lexikonban. Főszerk: Kenyeres Ágnes. I. köt. Bp., 1981³, 618.; Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Kiad.: *Mathias Bernath és Felix von Schroeder*. 2. köt. München 1976, 84.

² A naplók, önéletrajzi feljegyzések és hasonlóak a család birtokában vannak. A következőkben: *Lebenserinnerungen*. Az irodalomhoz: Gratzról használható biográfiai ismertetés nincs; gyakran említik azonban a trianoni Magyarországról szóló irodalomban. Számos értékes munka közül itt csak néhány, egyben különböző kutatási szempontokat képviselő példa említessék meg: *Kerekes Lajos*: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918—1922. Wien 1979.; *Beller Béla*: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923—1929). in: Századok (1973), 644—686.; *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. Bp. 1978.; *Thomas Spira*: German—Hungarian relations and the Swabian problem. New York 1977.; *Michael G. Hillinger*: The German national movement in Interwar Hungary. Disszertáció, Columbia, New York 1973. és *Johann Weidlein*: Geschichte der Ungarn-deutschen in Dokumenten 1930—1950. Schorndorf 1959.

³ *Anton Tafferner* állítása — in: Gustav Gratz, 1875—1946. in: Südostdeutsche Vierteljahresblätter 24 (1975), 110—114., itt 114. —, hogy Gratz egy „magyar koncentrációs táborba” került, nem helytálló. 1944. január 4-én kezdődő rövid budapesti és ausztriai (Bécs és Oberlanzendorf) fogság, illetve internálás után 1944. május 5-én a maut-hauseni koncentrációs táborba vitték.

Az alábbi fejtegetések teljes egészükben Gratz Gusztáv hátrahagyott, terjedelmes önéletrajzi anyagára támaszkodnak. Ha sikerül politikai profiljának lényeges körvonalait megrajzolni, elérték céljukat.⁴

I.

Gratznak egy államférfi életéről, egy idő előtt félbeszakadt politikai karrieréről adott beszámolója hitelt érdemlőbbnek tűnik, mint a politikus-memoárok általában: a szerző kritikusan és józanul, sőt önkritikusan és némi iróniával igyekszik eljutni a pusztá visszaemlékezéstől és elbeszéléstől a magyarázatig és ítéletalkotásig. Személyes ügyeit mellérendeli a hivatásbelinek, a nyilvánosnak, s általában a politikai-társadalmi összhelyzetnek.

Az önéletrajzi feljegyzések gépírásos példánya 452 oldal terjedelmű, s az 1917 – 1945 közötti időre vonatkozik. Messzemenően a legrészletesebb az 1917-től 1921-ig tartó átalakulási szakasz ábrázolása, ami azzal magyarázható, hogy a Habsburg-monarchia utolsó éveit és a trianoni Magyarország korszakának elejét egyben Gratz politikai pályájának legkiemelkedőbb szakaszát jelentették.

Az 1875. március 30-án született Gratz Gusztáv akkor ért pályafutásának első tetőpontjára, mikor 1917. június 15-én magyar pénzügyminiszter lett. Rövidesen – a közös külügyminisztérium osztályfőnökeként a kereskedelmi politikai ügyosztályvezetője volt – fontos szerepet játszott többek közt a breszt-litovszki és bukaresti béketárgyalásokon. Az 1918 őszétől folyó forradalmi változások határozott ellenzőjeként 1919. november 22-ét követően az ausztriai magyar követ tisztségét viselte. Utána, 1921. január 17-től Károly király 1921 március végi visszatéréséig ő volt a magyar külügyminiszter.

Kevésbé részletes tájékoztatást ad az emlékirat az év „legitimista” akcióinak bukása utáni korszakról. Gratz politikai emelkedése hirtelen befejeződött. Elsősorban publicisztikai-történetírói⁵ és gazdasági tevékenysége folytatásának szentelte magát, melyet már a háború előtti időszakban, mint a Huszadik Század egyik alapítója és szerkesztője, a Pester Lloyd, a Neue Freie Presse és a Kölnische Zeitung stb. munkatársa, illetve 1912 óta mint a Gyáripárosok Országos Szövetségének ügyvivője gyakorolt. Képviselői működését is felújította, melyet – először az Alkotmánypárt, majd a Nemzeti Munkapárt keretében – egy erdélyi szász választókerület⁶ képviselőtévé már 1906-ban megkezdett. 1926 decemberében mint képviselő tért vissza a parlamentbe, először Bonyhád, majd 1936-tól Észak-Budapest képviselőjeként. Eleinte laza kapcsolatban állt a kormánytáborral, majd magatartása fokozatosan ellenzéki irányba tolódott. 1935/36-ban a Polgári Szabadságpárthoz csatlakozott. A gazdaságilag is tevékenykedő Gratz 1924-ben elvállalta a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki tisztségét. 1938-ig a kormány messzemenő egyetértésével mindenekelőtt valamiféle modus vivendi kialakításán fáradozott a német kisebbség e legfontosabb szervezete és a magyar kormány között.

Életeművének ismertetése elsősorban a következő témaköröket hangsúlyozza:

1. A Habsburg-monarchia felbomlási folyamata az utolsó háborús évek alatt, – ennek során Gratz, például Breszt-Litovszkban, valósággal az összbirodalmi politika egyik alakítójává lépett elő.

2. Az 1918/19-i forradalmi változás – a „dualista rendszer” egyik olyan hívének szemszögéből, aki politikusként az akkori Lajtán túli vidéken ritka, Wekerle-féle hazafias és mégis érzelmentes-pragmatikus „ügyes ember” típusának megtestesítője volt.

3. A „legitimista” tevékenység, nemzetközi összefüggéseiben – egyik legfontosabb képviselőjének szemszögéből nézve.

4. Magyarország fejlődése a két világháború között – Gratz mint polgári politikus és egyúttal mint a fokozódó nacionalizmus, valamint az antiliberális bel- és gazdaságpolitika liberális-konzervatív bírálója.

⁴ Az újabb szakirodalom túlnyomóan negatív képet ad Gratzról. A régebbi, valamint az újabb magyar, magyarországi német és angol–amerikai szakviták legtöbb résztvevője – minden egyéb nézetkülönbség ellenére – messzemenően egyetért abban, hogy Gratz nemzeti „konvertita”, „magyarón” és hasonló volt.

⁵ Több kötetet adott ki, többek közt, Magyarország legújabbkori történetéről: A dualizmus kora 1867–1918. 2 köt. Bp., 1934. és A forradalmak kora 1918/19. Bp., 1935. Többek közt e miatt neveztek ki 1941-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává. Továbbá ő volt a magyar Gazdasági Évkönyv kiadója. Könyve (Deutschungarische Probleme Bp., 1938.) kisebbségi politikai tevékenységét dokumentálta.

⁶ 1906-tól 1907-ig övé volt az újgyházi választókerület.

5. A német kisebbségi politika német nemzeti megmerevedése, végül nemzeti-szocialista radikalizálódása — a Károlyi- és Gömbös-kormány alatt megváltozott magatartása óta és a Franz Basch útján történt birodalmi német beavatkozás láttán megmutatkozott Gratznak, mint a kormány és a kisebbségi vezetés közötti közvetítőnek csődjé. A voltaképpeni emlékiratok kiegészítőjének tekinthető egy kisebb kézirat, mely mindenekelőtt Gratz ifjúságával, családtörténetével, s korai, 1917 előtti politikai, hivatásbeli fejlődésével foglalkozik.⁷

Az emlékiratok historiográfiai értéke mellett szól az a tény, hogy mindenekelőtt kéziratos, részben fennmaradt naplófeljegyzéseken alapulnak. Így sok olyan személyiségtörténeti és hangulati részletet tartalmaznak, melyek csak a kortársak számára lehetnek hozzáférhetőek. Azonfelül ezzel magyarázható az olyan beszélgetések nyilvánvalóan teljes hitelességű, gyakran részletes visszaadása, melyeket a szerző főleg 1917 és 1921 között folytatott, jelentős politikusokkal — többek közt Ausztria — Magyarország utolsó uralkodópárjával, továbbá Czerninnek és Buriánnal, Tiszával, Andrássyval, Ludendorffal és Kühlmannnal — valamint Trockijjal is.

Mindezek a kéziratok — mind a gépírással, mind a kézírással — kizárólag német nyelven fogalmazódtak. Gratz nyilvánvalóan nem szándékozott azokat *ebben* a most meglevő megfogalmazásban nyilvánosságra hozni. Utódainak szánta történelmi és politikai tanulságul. Megírásuk, illetve keletkezésük időpontja még nincs kellőképpen tisztázva. Erre nézve csak hozzávetőleges meghatározások adhatók. Annyi legalábbis biztos, hogy az emlékiratoknak a harmincas évek végéig terjedő fő része 1943. március 30-án lezárásra került.⁸ A második világháború idejét tárgyaló zárórészt mint egészet Gratz bizonyára csak közvetlenül a háború után, tehát életének utolsó évében fejezte be.⁹

Az 1917 előtti idők külön ábrázolása legkorábban a húszas években, mindenesetre még 1936 előtt készült.

II.

Gratz egész életében megmaradt annak, aki már 1918 előtt is volt; — a Duna és a Kárpátok térségében élő népek *monarchikus, nemzetek fölötti szervezettel bíró gazdasági közösségének* híve.

Jóllehet ehhez a monarchikus-konzervatív alapirányzathoz és a gazdaság-, bel- és kultúrpolitika pragmatikus-liberális felfogásához ragaszkodott a forradalom feltétlen ellenfeleként, mégis őrizkedett attól, hogy teljesen azonosuljon az ellenforradalom *módszereivel* és a „trianoni” Magyarország nacionalista, reakciós kurzusával. Módszertani szempontból magától értetődik, hogy Gratz, a „polgár” ilyesféle azonosulási fenntartásai 1918 után különböző módon értelmezhetőek. Hasonlóképpen a monarchizmus és magyar patriotizmus 1918 előtti tipikusan „dualista” kombinációja. De Gratz egész politikai működésének fontos jellemzője — függetlenül a mai szemlélő többféle megismerési és megítélési feltételeinek tényétől — vitathatatlanul a nemzeti államtól és a nacionalizmustól való alapvető távolságtartása.

Gyakorlati politikai működése a monarchia megszűnte után — amit ő belsőleg soha el nem fogadott — mindenesetre ellentmondásos volt. Egyrészt nagy lendülettel vett részt az ellenforradalmi rendszer létrehozásában, s megbízásából a második világháborúba nyúlóan ismételt fontos feladatokat vállalt. Másrészt azonban — főleg a vele baráti kapcsolatban álló Bethlen visszalépése után — hitelt érdemlő módon elhatárolta magát a „trianoni” Magyarországgal való azonosulástól — 1936-ban, országgyűlési képviselőként jellemző módon egy Rassay Károly körül kialakult liberális *outsider*-csoporthoz csatlakozott.

Bizonyára túlzás volna Gratzot a magyar politika nacionalista-antiliberális irányzatával szembeni fenntartásai miatt most már Magyarország hathatós politikai-társadalmi „modernizálásának” előfutárává magasztosítani. Bírálata egyáltalán nem járt azzal a következménnyel, hogy egyfajta „belső emigrációba” vonult volna. Mindenképpen kész volt a két háború közötti időszak mindenkori kormányzataival megkeresni a *modus vivendi* — már csak önfenntartása végett is. De nem alkalmazkodott feltétel nélkül.

⁷ Ez a kézirat (113 gépelt oldal) egy önéletrajzi vázlatból (Aus meinem Leben) és családtörténeti anyagokból tevődik össze. A következőkben: *Familie Gratz*.

⁸ *Lebenserinnerungen* i. m. 326. Utalás Gratztól.

⁹ Uo. 329—452. Gratz 1946. november 21-én halt meg, Budapesten. E leírás egyes részeit valószínűleg már a háború alatt megírta. Ezt mutatja a *consecutio temporum*, többek közt a 330. oldalon.

Részen opportunistá magatartása ellenére Közép-Európa azon kevés, rangos polgári politikusa, gazdasági szakértője és tudósa közé tartozott, akik már 1933 előtt felismerték a közelgő végét. Nem elégedett meg azzal, hogy óvatosságra intett többek közt Hitlerrel, Gömbössel szemben: országyűlési fellépése és számos felhivatalos funkcióból történő visszavonulása azt mutatja, hogy a harmincas évek vége felé jelentősen csökkent készsége a kompromisszumokra és az alkalmazkodásra.

III.

Gratz Gusztáv politikai magatartásának megértéséhez szükséges, hogy kiderítsük alapvető meggyőződésének eredetét és korai megformálódását. Nyilvánvaló: politikai egyénisége már kialakult, *mielőtt* 1917-ben tulajdonképpeni politikai karrierje megkezdődött volna.

Az általános személyiség és a politikai nézetek kialakulása természetesen nem választható el egymástól. Különösen Gratznál nem. Hiszen már diákkorában szembekeverült a magyar államhoz való *személyes* viszonyának kérdésével. Az iglói és besztercei német nyelvű gimnáziumokban csakúgy, mint „második hazája”, Kolozsvár magyar hétköznapijában tudatosult benne a nemzeti identitás problémájának társadalmi dimenziója: a késői Tisza Kálmán-éra Magyarországon az akadémiai pályán elnyerendő társadalmi felemelkedés az államnemzettel való messzemenő azonosulás nélkül már lehetetlen volt.

Nem indokolt ezt a részben önkéntes, részben kierőszakolt asszimilációs utat az egyéni jellemgyengeség vagy a saját népével szembeni árulás eredményeként értelmezni. Végeredményben a kisebbség egyik tagjának az új stílusú, modernizálódó tömegtársadalom egységesítési tendenciájához való realista alkalmazkodásról van szó. Bizonyos társadalmi rétegek polgárosodása és „magyarosodása” a 19. század során *egyazon* folyamat két, messzemenően kiegészítő oldalának bizonyult. Így a fiatal Gratz integrálódása és későbbi fellépése *magyar* politikusként egy történelmileg hosszú távon érvényesülő osztálytársadalmi fejlődési logika egyéni követése volt. Ennyiben a német pap fiának egyéni „elmagyarosodása” egy, a családban már a 19. század elején kirajzolódó társadalmi magatartási irány következetes folytatását jelenti.

Ebben az értelemben jellemző a 19. századi magyarországi városi német polgárság fejlődésére, főleg az értelmiségére: már a nagyapa, Matthias Gratz (1801–1867) lemondott „Németország utáni vágyakozásáról”.¹⁰ A pozsonyi borkereskedő család fia, miután a politikai és anyagi körülmények meggátolták abban, hogy tanulmányait Németországban végezze, be kellett érnie azzal, hogy életét egy Pozsonytól délre fekvő kis helységben¹¹ néptanítóként élje le. Ő maga volt az, aki a német kultúrába való teljes beolvadásról történt kényszerű lemondásnak pozitív fordulatot adott: mikor fia, Moritz (1844–1907) hasonló helyzetbe került, az apa tudatosan pártolta a fiatal teológus érdeklődését a magyar nyelv és irodalom iránt. Bár még Moritz is személyes veszteségnek érezte a kényszerű távolságot Németországtól, de a magyar kultúrában mégis otthonosan érezte magát. Mint rang- és kortársainak többsége, fiatalemberként ő is kiállt a határozott „magyarizmus” mellett.¹² Habár saját magát személyesen németnek érezte, hozzáfogott magyar nyelvű versek közléséhez, és részt vett szülőföldje önképzőköreinek munkájában. *Politikai* szempontból azok közé a liberális német polgárfiúk közé tartozott, akik, mint magyar hazafiak, Bécs ellen fordultak. Erre később némi ironiával emlékezett vissza: „Természetesen rettentő mód magyarok voltunk, sarkantyúval és m(agyar) eszímával.”¹³

Moritz Gratz, annak ellenére, hogy belsőleg az államnemzet felé fordult, még nem jutott el a magyar tudatközösségbe való teljes beolvadásig. Ez a tapasztalat fia, Gusztáv korai, mély benyomásai közé tartozott: felfogta, hogy apja, aki időközben az egyetemi város, Kolozsvár városi papja lett, a mozgalmas 90-es években sem az államnemzet, sem az erdélyi százsz kisebbség oldalán nem talált teljes elismerésre.¹⁴ A fiatal Gusztávot ennek ellenére — vagy éppen ezért — arra nevelték, hogy folytassa ezt a generációkon át tartó közeledést az államnemzet felé. Jellemző módon már mint gyermek megszokta,

¹⁰ *Familie Gratz* i. m. 3. (vö. 7. jegyz.)

¹¹ Miklóshalma (Nickelsdorf, Ausztria)

¹² *Familie Gratz* i. m. 46.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 45.

hogy szülei „derék magyar ember”-nek¹⁵ dicsérték, ha előrehaladt a magyar nyelv elsajátításában.

Gratz Gusztáv tehát egyenesen „beleszületett” az államnemzetbe való családias, folyamatos beilleszkedésbe. Személyes fejlődését a városi lakosság német eredetű része ama asszimilációs folyamatának példaként foghatjuk fel, mely a dualista rendszer és a gazdasági modernizáció politikai és társadalmi keretének feltételei mellett különösen a nyolcvanas évek óta jelentősen felgyorsult. E fejlődés gyors előrehaladására jellemző: már 1876-ban teljesen kilátástalannak bizonyult Edmund Steinacker országgyűlési képviselő kísérlete, hogy a városi, különösen a német származású középosztályt egy polgári pártba tömörítse.¹⁶

Ilyen jellegű családi és politikai-társadalmi feltételek mellett alakult ki Gratz Gusztáv politikai magatartásának alapkonstellációja. Ezt később sok kortársa nehezen értette meg. S mégis hosszú szociális tanulás „logikus” eredménye volt, hogy 1917-től politikusként teljesen azonosult a magyar állam érdekeivel, anélkül azonban, hogy *magánéletben* feladta volna a német kultúrához fűződő kapcsolatait. E maradandó kötődés nyílt bevallása azonban a birodalom Lajtán túli részében — nem úgy, mint a Lajtán innen — társadalmi szankciók kockázatával járt volna. A társadalom felemelkedő tagjának — főleg, ha mint az ifjú Gratz Gusztávot, személyesen kisebbségi érzések¹⁷ és *ugyanakkor* erős érvényesülési vágy is befolyásolta¹⁸ — meg kellett kísérelnie, hogy optimálisan eleget tegyen egy gyorsulóan „magyarosodó” környezet szerepeltvárásainak. Ez Gratz egész életében létfontosságú alaphelyzet maradt: egy „kétlelkű néphez” tartozott.¹⁹ Az identitás keresése így állandó problémájává lett. Fialat korában magyar környezete azzal gyanúsította, hogy nem igazából lojális — „svarcgelb”-nek számított;²⁰ másfelől, szász részről szemére vetették, hogy nem ismeri el az erdélyi németek kimondottan jogos önvédelmi helyzetét a magyar állammal szemben.²¹ Gratzot ez arra készítette, hogy kritikusan szemlélje mind a magyar, mind az erdélyi szász nacionalizmust.

Politikai magatartásának effajta „programozása” már akkor bekövetkezett, *mielőtt* foglalkozni kezdett volna az ideológiai-pártpolitikai orientáció kérdéseivel. A *liberális* alapmagatartás ennyiben már előre kialakult. A szociális tanulás legfontosabb leckéi közé, melyeket Gratz már „politika előtti” szakaszában magáévá tett, hozzátartozott annak belátása, hogy a magyar és a szász-német nacionalizmus — a kollektív önzés variánsai — végeredményben összeegyeztethetetlenek.²² Az államnemzet és a kisebbség együttélésének véleménye szerint alapvető kompromisszum-készségre és általános érvényű, közvetlenül belátható, elemi emberi jogokra épült koncepcionális alapokra volt szüksége.

Ennyiben jellemző, amit Besztercén, gimnazistaként már 1890/91-ben leírt naplójában: „Áztán a szászok és magyarok témája került sorra . . . Itt Besztercén most belátom, milyen hibát követnek el mindketten . . . Én elsősorban sem magyarnak, sem németnek nem tartom magam, hanem egyszerűen az emberiség egy tagjának, a világ egy polgárának . . .”²³ Ez meglepően öntudatos megállapítás egy tizenhat éves fiú részéről — már csak azért is, mert körülötte, a magyar közvéleményben egyre fokozódott az idő tájt a honvédségről szóló törvény melletti tüntetés és magasra csaptak a nacionalista polarizáció hullámai.

A fiatal Gratz alapvetően polgári-liberális beállítottságához természetesen hozzájárultak az évekkel egyre szaporodó reflexiók is szociális származására vonatkozóan. Részben társadalmi ösztön, részben racionális döntés alapján fordult elsősorban a liberális eszmék felé. *Tartalmilag* a liberális gondolkodás képviselői határozták meg politikai és

¹⁵ Uo. 30.

¹⁶ A teljes összefüggéshez vö. többek közt: Magyarország története. 6. köt. 2. rész. Fősz.: Kovács Endre, Szerk.: Katus László. Bp., 1979. Továbbá többek közt: *Friedrich Gottas*: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ára (1875 — 1890). Wien 1976. Tanulságosak még *Edmund Steinacker* memoárjai is: *Lebenserinnerungen*. München 1937, VIII—X. fej.

¹⁷ *Familie Gratz* i. m. 36., 72.

¹⁸ Uo. 66.

¹⁹ Uo. 57.

²⁰ Uo. 58.

²¹ Uo. 65.

²² Uo.

²³ Uo. 66. (1891. 5. 24-i bejegyzés.)

világnézeti helykeresését — a liberalizmus „klasszikusai” közül többek közt Montesquieu és a dél-német liberalizmus képviselői, a kortársak közül például Herbert Spencer.²⁴

Gratz mint diák és később, 1896-tól mint újságíró következetesen a liberális haladó körökhöz közeledett. Messzemenően azonosította magát a liberális-szocialista reformvita céljaival, különösen a választási jog demokratizálásának követelésével. Kiállt az agrárreform, az etnikai kisebbségekkel való igazságosabb bánásmód és a magyar társadalom általános „modernizálása” érdekében is. Határozottan fellépett az antiszemitizmus ellen. E liberális reformeri perspektívából foglalkozott Kolozvároton, doktorrá avatásával 1898-ban végetért állam- és jogtudományi tanulmányai alatt általános történettudományi és közgazdasági tárgyakkal. Olyan vezető liberális lapok munkatársaként, mint a Pester Lloyd (1896-tól), a Kölnische Zeitung (1898-tól), a bécsi Zeit (1900-tól) és 1906-tól a Neue Freie Presse, még intenzívebben kapcsolódott a liberális gondolkörhöz.²⁵

Gratznak a zsurnalizmusból a politikai, pontosabban: reformer gyakorlatba való átmenete 1899-ben történt. Egy budapesti reformer értelmiségi kör tagjaként vezető szerepe volt 1899 őszén a Huszadik Század c. folyóirat és az ehhez kapcsolódó Társadalomtudományi Társaság (1901)²⁶ megalapításában. A Jászi Oszkárral, Berinkei Dénessel, Szántó Menyhérttel, Szabó Ervinnel és másokkal folytatott gondolatcsere során erősödött és tisztult alapvetően liberális magatartása.

De ugyanakkor felmerültek számos eszmétárs felfogásával szemben mutatkozó bizonyos ellentétek is. Egyrészt elhatárolta magát az „irodalmi körökben”²⁷ divatos szofisztikus szkepticizmustól, másrészt alapvető vitája támadt az általa radikálisnak ítélt reformerekkel. Így harcolt a Társadalomtudományi Társaság alelnöke, Pikler Gyula azon felfogása ellen, hogy „a gondolatszabadság nem azt jelenti: mindenki gondolhat, amit akar, hanem azt, hogy minden mozzanatot, amely a szabad gondolat útját állja . . . ki kell irtani.”²⁸ Egész életében kitartott e mellett az álláspontja mellett: utálta a liberális, önkritikus reformgondolatnak szekularizált, önmagát kanonizáló politikai vallással való radikalizálását. A Huszadik Század körétől történő elválásra 1906 őszén került sor. Miután Gratz már 1903-ban lemondott a folyóirat szerkesztéséről, most elszakadt „az egész radikális kacattól”.²⁹ Nem akart együtt haladni azon az úton, melyre Jászi és Szabó hívei tértek: „Barátaim nagy része . . . egyfajta szalónszocializmus híve lett . . . Szabó Ervin közvetítésével közvetlen kapcsolatba is lépett a szociáldemokrata párt vezetőivel . . .”³⁰ Számos barátja megkísérelte, hogy végső soron polgári életmódját reformer radikalitással kösse össze. Gratz szerint ez nem volt lehetséges. Elválasztólag hatott az is, hogy saját reformgondolkodása lassanként konzervatív vonásokat öltött. Ő nem azért akart reformot, hogy új rendszert teremtsen, hanem csak azért, hogy az *adottat* életképesen fenntartsa és megóvja a forradalmi megrázkódtatásoktól. A célkitűzések ezen ellentéte világosan megmutatkozott, mikor 1905/1906-ban utoljára együtt dolgozott Szabó körével az általános választójogért alakult ligában: míg utóbbi a választójog demokratizálását a Magyarország hathatós modernizálása felé vezető út egy részlépésének tekintette, Gratz ezt a reformot csak a rendszer *stabilizálásához* szükséges intézkedésként értékelte. Szorosan igazodva a Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József programjának koncepciójához, a választójog liberalizálásától azt várta, hogy megszünteti „az akkori, teljesen meddő közjogi vitákat . . . melyek képtelenné tették az országgyűlést minden komoly szociális és gazdasági munkára, s melyek nekem . . . Magyarország állami fennmaradása szempontjából is veszélyeseknek tűntek.”³¹

Az 1905/1906. évi viták során Gratz liberalizmusa is elnyerte végső, mai fogalmak szerint konzervatív veretét. Elszántan törekedett országgyűlési képviselői mandátum megszerzésére, ezért most már „a gyakorlatba átültethetővé” tette alapvető felfogásait. Alkalmazkodott. Mint Újgyeháza kerület képviselője (1906-tól), először — mint a többi százsz képviselő — az Andrásy-párt vonalával azonosította magát; aztán, 1910-től gróf Tisza Istvánéval. Noha lassan utánozni kezdte egyik politikai tanítómestere, Wekerle

²⁴ Különösen kihangsúlyozza a liberalizmus klasszikusainak rá gyakorolt hatását.

²⁵ Uo. 67., 74.

²⁶ Uo. 36., 74., 79.

²⁷ Uo. 74.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 75.

³⁰ Uo. 79.

³¹ Uo. 76.

³² Uo.

Sándor³² pragmatikus alapmagatartását és taktikai hajlékonyságát, mégsem vált elvtelesen opportunistaivá. Megmaradt — először is — annak elutasításánál, amit ő „sovinizmusnak” nevezett. Emiatt fordult szembe a neo-Kossuthizmussal. Ugyanígy Andrássy hadügyi programjával³³ és Apponyi iskolapolitikájával.³⁴ Még Tiszát is bírálta, „akivel én egyébként a belpolitika kérdéseiben teljesen egyetértettem”,³⁵ a választójog és a nemzetiségek³⁶ ügyében tanúsított merev magatartása miatt.

Azonkívül — másodsorban — Gratz „megrögzött” „hatvanhetes” maradt.³⁷ Nem volt hajlandó kompromisszumokra azokkal a pártokkal szemben, „melyek meg akarták változtatni az 1867-es kiegyezést és el akartak szakadni Ausztriától...”³⁸ Magyarország teljesen szuverén magyar *nemzeti* állammá alakulásának ez a feltétlen elutasítása Gratz Gusztáv politikai magatartásának legfontosabb vonatkozási pontjává lett. Az államnemzet és a nemzetiségek ellentétén, valamint a pártok és az ideológiák versengésén túl itt talált valódi tájékozódási lehetőséget. Alapvető politikai felfogása szempontjából ez azt jelentette, hogy a liberalizmusról alkotott elképzelése pragmatikus-konzervatív értelemben tovább módosult. Konkrétan: mint *polgárfiú*, mint társadalmilag felemelkedett s ugyanakkor egy kisebbséghez tartozó ember egyenesen predisponálva volt rá, hogy síkra szálljon a liberális politika, egyáltalán Magyarország nyugat-európai értelemben vett politikai-társadalmi modernizálása mellett. Viszont kénytelen volt alkalmazkodni a status quohoz, mikor a nemzeti és társadalmi radikalizmus, a neo-Kossuthizmus és a szocializmus megkérdőjelezte azt a politikai rendszert, melyben 1906 óta megtalálta biztos helyét és karrierjének első lehetőségeit.

Gratz Gusztávnak a Habsburg-monarchia bukásáig tartó, további politikai fejlődése csupán a — legkésőbb 1906-ig — létrejött előfeltételek szerves, következetes kibontakozása volt. Bár mai mértékkel mérve liberális múltú, pragmatikus *konzervatív*nak mutatkozik, az akkori idők mérećeje szerint tipikus képviselője volt a Tisza Istvánhoz, Wekerle Sándorhoz, Andrássy Gyulához hasonló politikusok — minden különbség ellenére mégis közös — magyar liberalizmusának. Olyan személyekről és csoportokról, ideológiákról és érdekekről volt szó, melyek a „dualista” rendszer, mint politikai és társadalmi rend alkotó elemeivé váltak. Gratzot élete végéig az határozta meg, hogy mint publicista és országgyűlési képviselő,³⁹ mint gazdasági szervező,⁴⁰ s végül mint miniszter,⁴¹ illetve ügyosztályvezető a Lajtán túli elit részévé vált — annak az uralkodó kollektív én-nek részévé, mely tudta magáról: „L'état c'est moi.”

IV.

Az 1917-es év Gratzot már az „establishment” tagjaként éri. Életpályája csak 1921-ben kap éles törést: a monarchista restauráció bukása után ott áll, a „legitimista” politika egyik legfontosabb képviselőjeként, egy ígéretes karrier romjai fölött.

A Habsburg-monarchia összeomlása ezzel szemben nem jelentett tartós megszakítást Gratz személyes előrehaladásában. Bár 1918/19-ben neki is el kellett viselnie hivatali funkciói elvesztését, egyáltalán azon életrend mélyreható megrendülését, mellyel teljesen és egészében azonosult. De nem *minden* lett „más” 1918/19-ben: ahogy Ausztriában és Németországban, úgy Magyarországon is nagymértékben fennmaradt a politikai és gazdasági hatalomeloszlás hagyományos társadalmi infrastruktúrája. Súlyos megrázkódtat-

³² Uo. 81. s köv.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 79.

³⁵ Uo. 77.

³⁶ Uo. 82.

³⁷ Uo. 67.

³⁸ Uo.

³⁹ 1910-ben újraválasztották Újgyháza kerület képviselőjévé. Most megszerezte a román választók többségének szavazatát is.

⁴⁰ 1921-ben a Gyáripárosok Országos Szövetsége ügyvezető igazgatója lett.

⁴¹ 1917. január 28-án a külügyminisztérium osztályvezetőjeként a kereskedelem-politikai ügyosztály vezetője lett. Június 15-től szeptember 16-ig magyar pénzügyminiszter volt az Esterházy-kormányban. Ezután a Monarchia bukásáig megint elfoglalta állását a külügyminisztériumban. E minisztériumba történt kinevezését ő maga Tisza István „személyes szimpátiájára” (*Lebenserinnerungen* i. m. 1.) és Tisza körének támogatására vezette vissza, „kikhez politikailag mindig közel álltam”. (Uo.)

tások ellenére végül is nem került sor az elitek kicserélődésére. A fejlődésnek ez a kontinuitása konkrétan megnyilvánul Gratz életrajzában: alig háromnegyed évvel külügyminisztériumi tevékenységének befejezése után, 1919. október elején Bécsben – családja fő lakóhelyén – már fontos posztot foglal el mint ausztriai magyar követ.⁴²

Gratz először a közös külügyminisztérium ügyosztályvezetőjeként, később Magyarország diplomáciai képviselőjeként, majd – 1921 januárjában – külügyminiszterként végzett politikai tevékenységét nem lehet részleteiben bemutatni. Ehelyett röviden vázoljuk politikai koncepciójának további kibontakozását és végső felépítését. Néhány kiegészítő eseménytörténeti utalás szolgáljon csupán a fejtegetések szemléltetésére.

Gratz politikai koncepciója – mint már említettük – bizonyos átalakuláson ment át. Magyarország politikai életébe történő belépésével kapcsolatban eredetileg liberális felfogása – különösen az 1905/1906. évi birodalmi válság hatására – észrevehetően megváltozott: pragmatikus-konzervatív vonásokat öltött. Ennek az *elvi* síkon történő hangsúlyeltolódásnak *tartalmi* következményei is voltak. Magával hozta, hogy Gratz politikai gondolkodásában két, voltaképpen nem „liberális” politikát képviselő vonatkozási pont vált uralkodóvá. Először is a „dualista” rendszer létének szükségessége. Másodszor azoknak a Lajtán túli csoportoknak és rétegeknek az érdekei, melyek a társadalmi status quót konzerválni kívántak.

Ami a *birodalmi politikai*, illetve – 1918 után – a *külpolitikai* tennivalókat illetve, Gratz véleményének kialakulása *legkésebb* az 1918. évi forradalmi átalakulás eseményeivel összefüggően konszolidálódott, sőt lezárult. A nemzetiségi kérdés állandó vitalitásából s végül a Monarchia pusztulásának következményeként fellépő eseményekből mindenekelőtt azt az egyet „tanulta meg”, hogy Délkeleten a rendnek pótolhatatlan tényezője egy történelmileg legitimált dinasztia uralma alatt álló monarchia. Ez a meggyőződés „empirikusan” alá volt támasztva: benne rejtett Gratz zsurnalisztaként, országgyűlési képviselőként, gazdasági szakemberként, de miniszteri szinten álló politikusként is összegyűjtött politikai tapasztalata. Így igazolódott az a lecke, melyet már ifjúságában megtanult, – az ugyanis, hogy Délkelet-Európa etnikai keverék-helyzete egy viszonylagosan semleges, közvetítő és irányító felső hatóságot igényel.

Gratzot tehát egyéni élettapasztalata és politikai felismerése egyaránt arra készítette 1917 eleje óta, hogy ügyosztályvezetőként, illetve miniszterként birodalmi, illetve külpolitikai tevékenységét teljes egészében a Monarchia fenntartásának szentelje. Lojalitása ennek megfelelően nem az uralkodó személye iránti szimpátián vagy antipátián alapult. Ennyiben különbözött akkori feljebbvalójától, gr. Ottokár Czernin külügyminisztertől: „Az ő szemében az uralkodó egy személy volt, akire haragudott, az enyémben fogalom, mely kívül áll gyűlöleten és szereteten; egy, a pártok felett álló intézmény, mely megakadályozza, hogy egy ország szenvedélyes pártharcokban szétmarcangolja önmagát, kupocs, mely békés haladásra fogja össze a számos, egyébként elkeseredett és talán véres ellenségeskedésben együtt élő népeket, nehogy az első szélroham elsodorja őket.”⁴³

Ez az alapvető meggyőződés áll többek közt az oroszokkal folytatott breszt-litovszki és a románokkal folytatott bukaresti béketárgyalásokon megnyilvánuló, fáradhatatlan erőbevetése hátterében.^{43/a} Ezekhez az alkalmakhoz hasonlóan máshol is, mint gazdasági, illetve kereskedelempolitikai szakértő szerepelt. Ahogy Bresztben, a Trockijjal folytatott személyes megbeszélések során azon fáradozott – hiába –, hogy a német követelések és az orosz tárgyalási álláspontok között egy gazdaságilag ésszerű kompromisszum jöjjön létre, ugyanúgy megpróbálta gazdasági szempontból újra szabályozni a Dunai Monarchia és a Német Birodalom kapcsolatát is. Ezt is a Monarchia tartós stabilizálása érdekében. A központi hatalmak közötti tárgyalásokon – különösen 1917 szeptemberétől december elejéig Budapesten, valamint 1918 júliusától szeptember közepéig Salzburgban – egy közép-európai gazdasági blokk⁴⁴ tervezetéről volt szó. Gratz, aki többek közt az 1918. január 3-i audiencián is igyekezett eloszlatni az uralkodónak a Németország felé irányuló gazdasági közeledéssel kapcsolatos kételyeit, meg volt győződ-

⁴² Uo. 121.

⁴³ Így kommentálta Gratz azt a körülményt, hogy az uralkodó és Czernin 1918. áprilisi összekülönbözése után ő maga nem mondott le.

^{43/a} 1917. december és 1918. február 11. között Gratz, mint Czernin „jobbkeze”, részt vett a breszt-litovszki tárgyalásokon, majd 1918. február 27-én és május 7-én a bukarestin. A béketárgyalásokhoz és a Habsburg-monarchia felbomlásához vö. többek közt: *Gonda Imre*: A császárságok bukása Közép-Európában. Bp., 1977, III. rész, IV. fejr. és *Ingeborg Meckling*: Die Aussenpolitik des Grafen Czernin. München 1969., 6. fejr.

⁴⁴ *Lebenserinnerungen* i. m. I., 104 s. köv.

ve róla, hogy a Habsburg-monarchia, pontosabban Magyarország „csak belső piacának jelentős kiszélesítésével és egy nagyobb gazdasági területhez való tartozásával... tud majd mesterkelt vámsorompók nélkül is bekapcsolódni az európai gazdaságba.”⁴⁵ Ezek a tárgyalások mindenesetre eredménytelenek maradtak: Berlin valódi vámunióra törekedett, míg Ausztria—Magyarország csak egy vámkedvezmények útján történő közeledésre volt hajlandó, miután ipargazdasága egyes fejletlen részeit meg akarta védeni a birodalmi német konkurenciától. Az is akadályozta a dolgot, hogy az uralkodó félt: a Németországhoz való gazdasági közeledés megnehezítené az óhajtott békekötést a nyugati hatalmakkal.⁴⁶

Gratz 1917/18-as hivatalos működésének másik súlypontja a magyar és osztrák érdekek koordinálása volt. Mindenekelőtt 1918 tavaszán hetekig tartó tárgyalásokat folytatott, hogy visszatartsa Magyarországot az Ausztriába irányuló élelmiszerszállítmányok jelentős csökkentésétől. Attól félt, hogy ez esetben a Lajtán innen éhínségre, végül zavargásokra és a politikai rendszer összeomlására kerül sor.⁴⁷ A válság megakadályozása, illetve a rendszer stabilizálása érdekében tett utolsó erőfeszítései 1918. szeptember—októberre esnek. Egyrészt felajánlotta Budapesten — a király megbízásából — Návaynak a miniszterelnökséget. Návaynak — Károly szándéka szerint — a „trializmus” megvalósításával kellett volna megakadályoznia a délszlávok küszöbön álló elszakadását. De Tisza és Andrássy befolyása alatt álló Návay elállt ettől.⁴⁸ Másrészt Gratz — mint a külügyminiszter, gr. Burián István küldötte — 1918. október 14-én, Budapesten felkereste a magyar politika „erős emberét”, gr. Tisza Istvánt.⁴⁹ Rávette, hogy egyelőre hagyjon fel Burián leváltásának sürgetésével.

Gratz — arra irányuló kísérletei közben, hogy a legkésőbb 1918 júliusában „elkerülhetetlenül közeledő katasztrófa”⁵⁰ ellen mégis tegyen még valamit — a válság különféle, mélyebben fekvő okait regisztrálta. Ezek végső soron a háború kedvezőtlen kimenetelét is érthetővé tették. Mindenekelőtt újból és újból „az erőteljes egyéniségek jelentős hiányába”⁵¹ ütközött. Tisza, Conrad von Hötzendorf, Czernin, valamint Bethmann-Hollweg helyére olyan „határozatlan, szürke egyéniségek”⁵² léptek, mint Wekerle, Arz von Straussenburg, Burián és gr. Hertling. „Minél közelebből ismerte őket az ember, annál jobban kétségbeesett, hogy ilyen nehéz időkben ilyen gyenge kezekben van a vezetés... Aki kiemelkedett a közepszerűségből, annak el kellett tűnnie a háttérben.”⁵³ Kiváltképpen Magyarországon hiányzott egy céltudatos tekintély. A nagyon megöregedett Wekerle a politikai életet uraló „klánok”⁵⁴ mellett már nem tudta akarátát érvényesíteni, sem a választójogi reform kérdésében, sem a Béccsel szembeni magatartás sajátos problémáinál.⁵⁵

De bár Gratz felismerte a politikai-társadalmi rendszer több strukturális gyengeségét, és az uralkodó bizonyos hibáit is észrevette, nem látott a „dualista” rendszeren és a Habsburg-házon kívül más lehetőséget. Politikai gondolkodásának kontinuitása ennyiben az 1918 vége óta bekövetkezett általános átalakulás ellenére is fennmaradt: még a köztársaság kiküldetése⁵⁶ után is abban reménykedett, hogy „a győztes hatalmak előbb-utóbb felismerik: az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása az ő szempontjukból is olyan örökség, mely csak a Német Birodalomnak válhat hasznára...”⁵⁷ Ezért már

⁴⁵ Uo. 2.

⁴⁶ Így az uralkodó Gratzhoz az 1918. január 3-i audiencián. Uo. 104.

⁴⁷ Uo. 90., 101. s köv.

⁴⁸ Ez feltehetően 1918 szeptemberében történt. Uo. 107.

⁴⁹ Uo. 108. s köv.

⁵⁰ Uo. 106.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Gratz Visszaemlékezései számos, részben kritikai életrajzi vázlatot tartalmaznak a Dunai Monarchia vezető személyiségeiről. L. i. m. 106.

⁵⁴ Uo. 102.

⁵⁵ Példás jelentőségűek voltak erre vonatkozóan a viták Magyarország Ausztriába irányuló gabonaszállítmányairól. Jellemző Gratznak a Habsburg-ház iránti lojalitására, hogy határozottan Hadik János közéleti miniszter felfogása ellen fordult, ki azt mondta: „Ha Ausztriának nincs mit ennie, ne viseljen háborút”. (I. m. 92.) Vö. többek közt uo. 101., 106.

⁵⁶ Gratz 1918 végéig — mikor átvette a budapesti Földgáz-társaság vezetését — továbbra is a külügyminisztériumban dolgozott.

⁵⁷ Uo. 111.

ebben az időpontban is többször vitába keveredett az osztrák hatalom új birtokosaival — de még inkább 1919 októberétől, mint magyar követ. Mindenekelőtt Karl Renner kancellárral való viszonya romlott meg. Gratz mindig érdeklődve fogadta annak a dualizmus autonóm-föderalista átalakítására irányuló követelését. Annál jobban csalódott, hogy Renner az összeomlás után „régie eszméit elavultnak találta, s Ausztria Német Birodalomhoz való csatlakozásának útját igyekezett egyengetni, míg én továbbra is «osztrák — magyar módon» gondolkoztam és éreztem”.⁵⁸

Gratz a *nemzeti* orientációjú politikától való elvi elkülönülését a magyar utódállammal szemben is kimutatta. Mint ennek az államnak bécsi követe, sőt mint külügyminiszter is megkísérelte, hogy nyitva tartsa a magyar politika osztrák — magyarrá történő visszaalakításának lehetőségét. A szupranacionális politikának ez a személyes opciója, a kényszerű nacionalista lojalitással szemben érzett fenntartása kora ifjúságától fogva második politikai „természetévé” vált — most a rendszeren belül maradó oppozíciójának előfeltételévé váltak: egyik legaktívabb képviselője lett azoknak a „legitimisták” törekvéseknek, melyeknek — elsősorban Magyarországon — vissza kellett volna fordítaniok 1918 eredményeit, különösképpen a nemzeti elszakadásra irányuló fő áramlatot.

Gratznak a két Habsburg-restaurációs kísérletben 1921 március—áprilisában és októberében játszott szerepe nem tisztázható maradéktalanul. De valószínű, hogy egyik esetben sem gyakorolt tényleges befolyást a mindenkori — e helyen közelebbről nem ismertethető — akciók időpontjára és módjára vonatkozó döntésben.⁵⁹ Személyes részvétele más természetű volt: ő a bécsi magyar emigránsok közt tevékenykedett, mint szervező és „tervező”. Később, bécsi követsége és külügyminiszersége idején még jobban megnövekedett tekintélye a „legitimisták” csoporton belül. Az első visszatérési kísérlet csődje után az uralkodó egyenesen őt bízta meg a vezetéssel: „Felszólítottam . . . minden híveimet, tömörüljenek dr. Gratz Gusztáv köré, aki teljes bizalmamat élvezi.”⁶⁰ Gratz magatartásában — a bécsi emigrációban éppúgy, mint most már a legitimisták központi alakjaként Magyarországon — ismét ugyanaz a strukturális jellegzetesség kerül előtérbe, melyet már ifjúkorában megszerzett a magyarok és szászok között: a tehetség, hogy gondolatban olyan érveléseket is követni tudjon, melyek *nem* az övéi —, hogy mindig közvetítő legyen.

1919-ben, a bécsi emigránsok körében gondoskodott róla, hogy a két szemben álló tábor között meglegyen a minimális kommunikáció. Nevezetesen a gr. Bethlen István, gr. Teleki Pál és mások körül tömörülő csoport, melyhez ő maga is tartozott,⁶¹ és egy — többek közt Pallavicini György őrgróf, gr. Sigray Antal körül kialakult — radikális aktivista csoport⁶² között, akikkel — nem úgy, mint Bethlen — egységben volt az uralkodóház iránti feltétlen lojalitásban. 1921-ben, a két restaurációs kísérlet között hozzálátott, hogy az uralkodó és a kormányzó érdekeit mégis csak valahogy *közös* nevezőre hozza. Noha egyike volt azon kevés neves politikusnak, akik egyszerre bírták Károly király, Horthy admirális és Bethlen miniszterelnök bizalmát, e feladatnál mégis csődöt mondott.

Ez nem is történhetett másként: az uralkodó végül is inkább hallgatott a magyarországi katonai körök⁶³ tettekre kész sürgetésére, mint a gondosan mérlegelő diplomatára, Gratzra, aki meg akarta óvni a kalandtól és a bukástól.⁶⁴ Ehhez járult, hogy Károly nyilvánvalóan fedezetre számított Franciaország részéről. A király 1921. március végén bevallotta Gratznak: „nem saját kezdeményezésére tért vissza Magyarországra, hanem

⁵⁸ Így többek közt egy 1919. november 13-i megbeszélésen. Uo. 111.

⁵⁹ Idevonatokozó újabb irodalom: *Kerekes*: St. Germain i. m. 272–286., 317–325. és *Juhász Gyula*: Hungarian Foreign Policy 1919–1945. Bp., 1979, 59–65. Gratz fejtegetéseinek kiegészítésére és felülvizsgálatára korabeli memoárok és felhasználhatók, többek közt *Antal Lehár*: Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuch in Ungarn 1918–1921. Kiad. Peter Broucek. München 1973.; *Boroviczeny Aladár*: Der König und sein Reichsverweser. München 1924.; *Karl Freiherr von Werkmann*: Der Tote auf Madeira. München 1923.

⁶⁰ Károly király sajátkezű levele Gratzhoz, 1921. április 10., idézve *Lebenserinnerungen* i. m. 152.

⁶¹ Uo. 114.

⁶² Gratz Szmracsányi György, e kör egyik tagja ellen fordult, mikor utóbbi javasolta, hogy a kormányzó Károly királlyal szemben tanúsított ellenállását erőszakkal törjék le. L. 158.

⁶³ Többek közt Lehár Antal báró és Oszténburg Gyula őrnagy.

⁶⁴ I. m. 141.

a francia miniszterelnök, Briand kívánságára, aki Sixtus pármái herceg által üzenete: ha Budapestre utazik és újból elfoglalja a trónt, biztos lehet benne, hogy Franciaország mögötte áll, s vissza fogja tartani Magyarország szomszédait minden ellenséges lépéstől Magyarország ellen”.⁶⁵

Gratznak egy *ebben* az időpontban végrehajtandó restaurációs kísérlettel szemben táplált kételye — melyben többek közt Andrássyval és Apponyival is egyetértett — megalapozott volt. Elsősorban afelett nem lehetett szemet hunyni, hogy a kormányzó mint legfőbb hatalmi tényező, nem mutatott semmiféle készséget az éppen megszerzett hatalom átadására, s környezetének emberei, mint például Gömbös Gyula, még kevésbé.

Hiába fáradozott Gratz újra és újra, hogy megértesse az uralkodóval egy már most, 1921-ben végrehajtandó restaurációs kísérlet *külpolitikai* kockázatát. Számolni kellett a lehetőséggel, hogy a környező „utódállamok” a katonai eszközökkel — csírájában elfojtják. Gratz ezért a restaurációs vállalkozás megismétlésével szemben tanúsított ellenállását csak 1921. „október elején”⁶⁶ adta fel. Ebben az időpontban tett erőfeszítései, hogy Károly és a kormányzó közt mégiscsak valami kompromisszumot hozzon létre, már reménytelennek bizonyultak. A Horthy-rendszer növekvő konszolidálódásával szükségszerűen csökkentek a „legitimizmus” sikerének kilátásai. Azonfelül tudomásul kellett vennie, hogy a Lehár és a mások köré tömörülő királyhú körök már elhatározták magukat a cselekvésre. „Lehár kijelentésének hatására . . . hogy eltöklelte, a tervet akkor is megvalósítja, ha mi nem csatlakozunk, feladtam a király hazahozatalával szembeni ellenállásomat . . .”⁶⁷ Gratz — akivel mint leendő pénzügyminiszterrel számolt többek közt a kijelölt miniszterelnök, Rakovszky István is — mindenesetre elhárított a tervvel kapcsolatban minden felelősséget. Csupán értésre adta, hogy elvi „legitimista” álláspontja alapján kész a Magyarországra esetleg visszatérő Károly király rendelkezésére állni.⁶⁸ Ha figyelemmel kísérjük Gratz és publicista bizalmasa, Boroviczény Aladár diplomata, valamint mások hátrahagyott feljegyzéseit,⁶⁹ úgy az 1921. évi legitimista tevékenység — főleg a második restaurációs kísérlet — legfontosabb oksági tényezőinek Károly király saját elhatározását és a magyar legitimizmus elsősorban *katonai* elemeinek sürgetését kell tekintenünk. Emellett bizonyára az egykori uralkodót egyaránt gyors cselekvésre biztató osztrák legitimistáknak, például Albin Schager bárónak⁷⁰ és francia hangoknak is volt némi szerepük e vállalkozás elhamarkodott kivitelezésében.

Mint már megállapítottuk, Gratz bizonyos mértékig távol tartotta magát az 1921. év mindkét restaurációs kísérletétől. De csak azért, mert a tervbe vett eljárási módot kockázatosabbnak ítélte, mint a többi résztvevő. Elvi meggyőződésében azonban nem bizonytalanodott el. Különösen a Monarchiához és az uralkodóházhoz való hűsége maradt rendületlen. Sőt éppen 1921-ben, ebben a monarchizmusra néző végzetes évben közeledett egy olyan nézethez, mely tőle mint liberálistól mindeddig idegen volt, ahhoz ugyanis, hogy a királyi hatalom Isten kegyelméből való.⁷¹ Károly halála után is meg volt győződve róla, hogy „ország és király egyetlen, elválaszthatatlan fogalom”.⁷² Gratz a királykérdés-

⁶⁵ I. m. 142. Ez a beszélgetés feltehetően március 27-én zajlott le. Hasonlóképpen nyilatkozott az uralkodó Gratznak április 3-án is. (146.)

⁶⁶ I. m. 158.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. Ezekhez az eseményekhez később nézeteltérések és elvi viták egész sora kapcsolódott.

⁶⁹ L. 59. jegyz.

⁷⁰ Albin Schager von Eckartsau báró (1877–1941), 1918-ig a Habsburg–Lotharingiai magánvagyon kezelésének főigazgatója, az ausztriai legitimista mozgalomban vezető helyet foglalt el, többek közt az „Osztrák Monarchisták Pártjában”. Gratz véleménye szerint (i. m. 159.) Schager legalábbis közvetve hozzájárult a második restaurációs kísérlet elszámtalt végrehajtásához, mivel Gratz megmondolásait és intelmeit nem teljes terjedelmükben közölte az uralkodóval, illetve elhallgatta őket. Gratz úgy vélte, hogy Schager e téren Lehár sürgető befolyása alatt állt. Ami Károly király második visszatérési kísérletének eseménytörténeti lefolyását illeti, Silagi ismertetésével ellentétben *Denis Silagi*: Ungarn seit 1918: vom Ende des ersten Weltkriegs bis zur Ära Kádár. in: *Theodor Schieder* (kiad.): *Handbuch der europäischen Geschichte*. 7. köt. Stuttgart 1979., 883–919; itt 893. Meg kell állapítani, hogy a budaörsi összeütközések semmi esetre sem öltöttek fel egy „csata” méreteit.

⁷¹ *Lebenserinnerungen* i. m. 168.

⁷² Így Gratz egy Zita királynéval folytatott levélváltásban. Ehhez uo. 172.

ben ilyen okoknál fogva és saját hűséges érzelmei miatt nem tudott teljesen azonosulni gr. Bethlen István politikájával, akivel egyébként baráti viszonyban állt. 1921-ben Bethlen István sokéves kormányzatának kezdete idején is Gratz egyértelműen úgy véli: „... számomra a régi dinasztiahoz való ragaszkodás alapvető jelentőségű volt, öszerezte ennél, a körülményektől függően így vagy úgy eldönthető, célszerűségi kérdéssről volt szó”.⁷³ Bethlen ezért egy beszélgetés alkalmával beismerte Gratznak: „Az én felfogásom és a tied közt az a különbség, hogy te *valóban* akarod, hogy Károly király ismét trónra kerüljön.”⁷⁴

Ezt az elvi „legitimizmust” nem csupán szubjektív tényezők támogatták,⁷⁵ hanem egy monarchikus szerkezetű rendszer objektív funkcióinak józan kiértékelése is. Saját élettapasztalata megtanította a kisebbséghez tartozó Gratzot, mint társadalmilag felemelkedett, a politikai életben részt vevő embert: csak a monarchia és a közös uralkodóház lehetett az a „szupranacionális” kapocs, melyre szükség volt a Duna és a Kárpátok térségében élő népek egyesítéséhez. Személyi, politikai és történelmi tapasztalatai szerint szükség volt egy „közös államfőre ... ki jogait nem a kortársak többé-kevésbé esetleges akaratmegnyilvánulásaiából származtatja, hanem sok nemzedék helybenhagyása által megszentelt és saját jogává vált történelmi küldetés alapján uralkodik”.⁷⁶ Károly személyében éppen azt értékelte Gratz, hogy teljesen a „dinasztikus küldetés” eszközének tekintette magát. „Szükség volt rá az ellentétek kiegyenlítésére, a népek belső békéjének biztosítására ...”⁷⁷ A korona, mint a nemzeti, társadalmi vagy vallási nagycsoportok közt fennálló ellentétek semleges, történelmileg legitimált, egyeztető fóruma — ez volt Gratz Gusztáv szupranacionális Európa-politikai látomása.

Magától értetődik, hogy ez a felfogás 1918 utáni külpolitikai koncepcióját is nagymértékben meghatározta: „Ez a felfogásom szoros összefüggésben állt az általános politikai irányzattal, melyet miniszterként is igyekeztem követni, s melynek célja ... az egykor az Osztrák–Magyar Monarchiahoz tartozó területek valamilyen formában történő újraegyesítése volt.”⁷⁸ Ez a monarchikus Közép-Európa-politikai primátus végül is kiengesztelhetetlen ellentéthez vezetett az új kormányzatokkal, különösen az osztrák és a csehszlovák kormánnyal. Míg Gratz Karl Renner politikáját mint szociáldemokráciát és mint nagynémet politikát egyaránt elutasította, Beneš sok fáradozása ellenére sem tudta megnyerni a legitimizmusnak. Beneš javaslata: „Kiáltsa ki a köztársaságot és megalkotjuk Közép-Európa Egyesült Államait!”⁷⁹ az ő monarchikus szemszögéből nézve „rövidlátó és veszélyes”⁸⁰ volt: ebből a népszövetségből hiányzott volna a belső kötés.

Ahogy Gratz az új belpolitikai rendszer kérdésében ragaszkodott a monarchikus restauráció iránti elkötelezettségéhez, úgy a külpolitikában is ahhoz a meggyőződéséhez, hogy a Duna és a Kárpátok térségében élő népeknek történelem és gazdaságföldrajz megszabta predispozíciójuk van a nemzetek feletti államiságra. A Habsburgok soknemzetiségű államának „Európa kicsiben” formájú megújítását úgy tekintette, mint e térség hosszú távú történelmi fejlődésének „természetes” következményét. Karrierje éppen e miatt az egyéni felfogás miatt nem lehetett tartós: alapjában véve már az 1921-es esődtől is a politikából való kiszorulás felé vezető úton járt, mert a forradalom utáni Magyarországon nem azonosult teljesen az akkor uralkodó gondolattal a nemzeti primátusból.

Ez közvetlenül a háború vége után kirajzolódott a külpolitikai orientációs vitában. Gratz itt még Apponyihoz vagy Bethlenhez hasonló eszmetársaival sem tudott összhangba kerülni, nemhogy a Gömbös-féle szélsőséges nacionalistákkal. Mindamellettt közös nevezőt jelentett a szándék, hogy Magyarországot kiszabadítsák megnövekedett nemzetközi elszigetelődéséből.⁸¹ De a követendő út dolgában nem tudtak megegyezni. Gratz — különösen 1921 után — egy egyenesen extravagáns „különvélemény” képviselőjének tekintette magát: „Én ... ahhoz a gondolathoz, hogy a közép-európai kisállamokkal ... mindegyiknek Ausztriával és Csehszlovákiával való együttműködést ... minden más lehető-

⁷³ Uo. 148.

⁷⁴ Bethlen Gratzhoz, feltehetően 1919/20-ban. Ehhez uo. 141.

⁷⁵ Úgy látszik, ezt a kifejezést maga Gratz alkotta. Méghozzá egy Andrássyval kb. 1919 őszén lefolytatott beszélgetés során. Ehhez uo. 140. s köv.

⁷⁶ Uo. 139.

⁷⁷ Uo. 168.

⁷⁸ Uo. 139.

⁷⁹ Uo. A beszélgetés feltehetően 1921. március 14-én zajlott le Bruck an der Leitha-ban.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ I. m. 131.

ségnél inkább ... messzemenően előnyben kell részesíteni, ... rendületlenül ragaszkodtam ..."⁸² Az Ausztriával való szorosabb kapcsolat felújításának gondolata Magyarországon — a Függetlenségi Párt hagyományainak megfelelően — messzemenő elutasításra talált. Még kedvezőtlenebbül reagált a közvélemény a Csehszlovák Köztársasághoz való közeledés javaslatára: „... erről azonban Magyarországon tudni se akart senki”.⁸³

Gratz ennek ellenére ragaszkodott a „Közép-Európáról” alkotott elképzeléséhez. 1921 után is folytatta — külügyminiszterként megindított — megbeszéléseit csehszlovák politikusokkal, főleg Beneš külügyminiszterrel. 1926 decembere óta megint országgyűlési képviselő és időnként a külügyi bizottság tagja lévén, ismételten követelte a megegyezést a Monarchia utódállamaival.⁸⁴ Magyarország Olaszországgal és Németországgal fenntartott kapcsolatának kiegyensúlyozásául. Jellemző módon ő volt a magyar országgyűlés egyetlen (!) tagja, aki 1932-ben kiállt Tardieu francia miniszterelnök Közép-Európa-tervezete mellett.⁸⁵ Emellett figyelmeztetett arra a veszélyre, hogy Magyarország az Olaszország és Németország által nyújtott egyoldalú vámkedvezményekkel e hatalmakkal szemben függő helyzetbe kerülhet. Ezenkívül 1930 márciusában Hantos Elemérrel együtt megalapította a Budapesti Közép-Európai Intézetet, melynek ő lett az elnöke.⁸⁶

Gratz külpolitikai koncepcióinak együttesében ez a kitartó törekvés Magyarországnak egy nagyobb szövetségbe való bekapcsolására elválaszthatatlanul összekapcsolódott a háború utáni európai helyzet értékelésével általában. Szilárd meggyőződése volt, hogy hosszú távon Németország fenyegeti Magyarország szuverenitását. A két utolsó háborús évben — különösen a Breszt-Litovszkban, német tárgyalófelekkel folytatott ismételt viták során — negatív oldaláról ismerte meg a német politikát. Az akkori, többek között Ukrajna kezelésével kapcsolatos ellentétek óta meg volt győződve róla: Németországnak ugyan teljesítőképesebb „gyakorlati kultúrája”⁸⁷ van, mint a szomszéd államoknak, de külpolitikáját a „brutális, kíméletlen nacionalizmus” és „önmagának a túlbecsülése”⁸⁸ határozza meg. Mint Czernin és a háború végső fázisában ő maga is, Gratz 1918 után is kitartott véleménye mellett, hogy Németország délkeleten akarja majd magát „kártalanítani” a háborús veszteségekért.⁸⁹ Ebből arra következtetett: az osztrák sorompónak fenn kell maradnia, hogy Magyarország függetlensége biztosítva legyen Németország „automatikus” terjeszkedési trendje ellen. Csak egy Németország nélküli „Közép-Európa” akadályozhatná meg Ausztria „Anschluss”-át: „a balszerencsés és rövidlátó st. germaini és trianoni békekötések által a Duna-medence egyes országai közt keltett sürölődások közepette ... nagyon is hajlott ezen országok közvéleménye arra, hogy szemet hunyjon a nagy, közös veszély előtt, mely őket kívülről fenyegette. Ez a veszély Németországból jött.”⁹⁰ A — többek közt — Bethlen miniszterelnökkel folytatott külpolitikai elvi vitáiban Gratz már a korai húszas években figyelmeztetett erre a széles körökben elterjedt tévedésre, amelyben a Neville Chamberlain körüli brit vezetés még 1936/38 után is osztozott. Németország „melynek a területi és hatalmi terjeszkedés iránti éhségét breszt-litovszki és bukaresti tartózkodásom óta nagyon is jól ismerem”, nem fog „a német nyelvterület határán megállni”⁹¹ — célja nem a nemzeti egység, nem is csupán „Versailles” revíziója, hanem azon túl az *expansió*.

⁸² I. m. 272. Gratz külpolitikájának teljes összefüggéséhez és belpolitikai előfeltételeihez lásd — a szokásos kézikönyvek mellett — többek közt *Pölöskei Ferenc*: Magyarország két forradalom után. 1919–1922. Bp., 1980.; *Szinai Miklós*: István Bethlen und die politische Konsolidierung des ungarischen konterrevolutionären Regimes 1919–1922. in: *Acta Historica XXIII* (1977), 43–72.; *Ádám Magda*: Confédération Danubienne ou Petite Entente. in: *Acta Historica XXV* (1979), 61–113.; *Ránki György*: The Great Powers and the economic reorganization of the Danube valley after World I. in: *Acta Historica XXVII* (1981), 63–97.; *M. L. Becker*: England und der Donauraum 1919–1922. Stuttgart 1976.; *Hermann Graml*: Europa zwischen den Kriegen. München 1976².

⁸³ *Lebenserinnerungen* i. m. 273.

⁸⁴ Uo. 287.

⁸⁵ 1932. május 7-én.

⁸⁶ Uo. 286.

⁸⁷ Uo. 134.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo. 134.

⁹⁰ Uo. 133.

⁹¹ Uo. 135.

Éppen a Németország ellen irányuló „Közép-Európa”-politikának ez az egyéni variánsa, mely meg akarta szüntetni Magyarország elszigeteltségét és biztosítani akarta szuverenitását, éppen ez ütközött csaknem mindenütt elutasításba. Még a magyar legitimisták körében is. Itt Gratz többek közt Apponyival is ellentétbe került. Apponyi kifejezetten helyeselte Ausztria Németországhoz csatolását: még mindig a „Bécs” és „Budapest” közötti, háború előtti rivalitás hatása alatt állva egyenesen kívánta az osztrák „konkurencia” kikapcsolását.

Gratz a Bethlennel folytatott számos beszélgetés során is meg kellett állapítsa az ilyen felfogások továbbélését. A miniszterelnök Apponyinál is jobban remélte, hogy éppen a németországi — és itáliai — támasz révén érheti el leginkább „Trianon” revízióját.⁹² Az ilyen jellegű nézetkülönbségek miatt Gratz a kölcsönös nagyrabecsülés ellenére is lemondott róla, hogy mint kereskedelemügyi miniszter, belépjen Bethlen kormányába.⁹³ Először vonakodott attól is, hogy részt vegyen a kormánypárt frakciójában, mikor 1926 decemberében, vagyis tíz évi szünet után, újra képviselői mandátumot vállalt.⁹⁴ Józanul mérlegelte azt is, ami a külpolitikában őt és a kormányfőt elválasztotta: „Bethlen gróf . . . teljességgel idegenkedett a szomszédos államokkal való együttműködés olyan fajtájától, amely előttem lebegett. Ha gondolt is rá, csak a későbbi jövő szempontjából vette azt szemügyre, arra az időre, mikor Magyarország már olyan erős lesz, hogy vezető szerepet játszhat a közép-európai kis népek szövetségében.”⁹⁵ Gratz többször is megpróbálta Bethlent ettől a távoli hegemóniális céltól eltéríteni. Óvta attól, hogy Németországnak — ehhez szükséges — segítségét Ausztria csatlakozásába való beleegegyezéssel vásárolja meg. Ilyen módon a magyar külpolitika pusztá „Trianon” — revizionizmussá redukálódik. Ez fokozni fogja Magyarország nemzetközi elszigeteltségét — saját maga fogja függővé tenni magát Németország, illetve Olaszország jóindulatától. Ezen felül így Magyarország és szomszédai nagyhatalmi tömbök konfliktusokkal terhes kialakulásának sodrába kerülne. Magyarországot éppen makacs ragaszkodása a „trianoni” revízióhoz, egyáltalán a nemzeti hatalom maximálás céljainak abszolutizálása — erre vonatkozóan még Bethlen is a Függetlenségi Párt hagyományainak rabja — egy nagyhatalom (feltehetően Németország) önállótlan függvényévé degradálja: „Bethlen éppúgy túlbecsülte az ország korlátlan függetlenségét, mint ahogy én talán lebecsültem, amennyiben túl optimista volt a veszély megítélésében, mely Magyarországot fenyegette, ha nem tud megegyezni szomszédaival . . . túl merész volt politikai számításaiiban, melyek a régi Magyarországnak idegen segítséggel történő visszaállítására irányultak . . .”⁹⁶

Mivel Gratz az országon belül nem talált támogatásra „Közép-Európa”-tervéhez, az osztrák és mindenekelőtt a csehszlovák politikusokkal fenntartott erre vonatkozó kapcsolatai is eredménytelenek maradtak. Már csak azért is, mert lassan ezek az eszmétársak, illetve beszélgetőpartnerek is elvesztették érdeklődésüket. Részben Magyarország — különösen a Bethlen-kormány megalakulása óta megmutatkozó — merev ragaszkodása a párizsi békekötés revíziójához, részben az utódállamok területi „örökösödési vitái” akadályozták a gratzai értelemben vett „Közép-Európa”-eszmé szellemében történő együttműködést. A „Burgenland”-kérdés itt éppúgy megemlíthető, mint például a határmegállapítás a magyar–szlovák lakta területeken.

Gratznak a Magyarország és Ausztria szorosabb kapcsolataért kifejtett propagandájára már 1919 végén szordínó került. Míg a keresztényszocialisták, mint a későbbi kancellár, Seipel, továbbá Kienböck, Heindl és mások a közeledés érdekében készek voltak kompromisszumra,⁹⁷ Renner — Gratz véleménye szerint Benešsel egyetértésben — az érintett nyugat-magyarországi megyék Ausztriához csatolására törekedett.⁹⁸ Ezzel szemben, és Renner nagynémet vonzódását tekintve egy „osztrák–magyar” politika új kiadásának ötlete semmi esélyre nem számíthatott. A közvetítési kísérlet, melyre mint követ vállalkozott, zátonyra futott — Gratz szerint — Renner visszautasításán: a magyar kormány felajánlotta a gazdasági közösség meghosszabbítását, továbbá Nyugat-Magyaror-

⁹² Uo. 192.

⁹³ Közvetlenül az első restaurációs kísérlet után. L. Uo. 147.

⁹⁴ Uo. 260.

⁹⁵ Bethlen külpolitikai programjának ez a jellemzése kb. 1921 nyarának elejére vonatkozik. L. uo. 148.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo. 123.

⁹⁸ Uo. 122. Közelebbi a Burgenland-kérdés kialakulásához többek közt Kerekes: St. Germain i. m.

szág demilitarizálását és az autonómiát a nyugat-magyarországi németek számára; ellenszolgáltatásként „barátságos megegyezést” várt el a területi elhatárolás kérdésében.

A két világháború között Gratznak Ausztriát illetően tehetetlenül kellett szemlélennie, hogyan silányítja anakronizmussá az „Anschluss” elhárítására és a „Közép-Európára” vonatkozó reményeit a nagynémet nézetek és a „nemzetiszocialista méreg” hatása.⁹⁹ Még az első köztársaság legtöbb kancellárjához, különösen Seipelhez és Schoberhez¹⁰⁰ fűződő személyes jó kapcsolatai sem változtattak ezen semmit. A Schuschnigg kancellárral¹⁰¹ folytatott megbeszélések során világosodott meg előtte, hogy valójában már Ausztriában is milyen közel áll a „nemzetiszocializmus” győzelme. Személyes külpolitikai reményei lerombolódtak: mikor biztatta a kancellárt, hogy a *szociáldemokratákkal* szövetkezve harcoljon a nemzetiszocialista veszély ellen, az azt felelte: a keresztényszocialistáknak már nincs lehetőségük rá, hogy ilyen módon „átugorják saját árnyékukat”; a választókat „sokévi, céltudatosan és eredményesen is végrehajtott agitációval már annyira a szocialisták ellen hangolták, ... hogy semmi körülmények közt nem vennének részt pártvezetőségük irányváltótatásában a szocialista oldal felé”.¹⁰²

Zsákutcaba került Gratz azzal a kísérletével is, hogy a „Közép-Európa”-tervet csehszlovák politikusokkal való érintkezés felvételével segítse elő, bár mint külügyminiszternek sikerült közvetlen tárgyalásokat szerveznie a magyar kormányfő, Teleki és a csehszlovák külügyminiszter, Beneš közt.¹⁰³ Itt, 1921. március 14-én, Bruck an der Leithában Gratz közreműködésével valóban kirajzolódott egy megegyezés: Magyarország kész volt kis szlovák népességcsoportjának bővebb kisebbségi jogokat biztosítani, valamint a feszültségek csökkentésével és részkezdvezményekkel hozzájárulni a még labilis csehszlovák államrend konszolidálódásához; Beneš viszont kinyilvánította a Csehszlovák Köztársaság szándékát, hogy mintegy 3 éven belül elősegítik a trianoni határok revízióját, azaz visszaadják Magyarországnak a szlovákiai magyar lakta területek legnagyobb részét. Noha Gratz külügyminiszterségről való lemondása (1921. április 7.) után is került még sor erre vonatkozó kapcsolatokra, 1921 nyarán már megmutatkozott a negatív fordulat. Ekkorra a kisantant szerződése által megerősödött Csehszlovák Köztársaságnak már nem állt érdekében a megegyezés Magyarországgal. Ez utóbbi viszont Bethlen kormányra lépése után szintén erősen idegenkedett a Csehszlovák Köztársasággal való egyúttalaladástól.¹⁰⁴ Bethlen akkor is elutasító maradt, amikor Gratz 1928 áprilisának elején Masaryk és Beneš megbízásából puhatolózott nála: tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy Prága örömmel üdvözlőné az 1928-i brucki megbeszéléseken alapuló tárgyalások újrafelvételét.¹⁰⁵

A fáradhatatlan Gratz Gusztáv további diplomáciai és gazdasági közvetítésre irányuló kezdeményezései a harmincas években hasonlóképpen eredménytelenek maradtak — most Prága is újból passzívnak mutatkozott. Mikor többek közt 1933, 1934 és 1938¹⁰⁶ tavaszán találkozott az irányadó politikusokkal, Benešsel, Hodzával és Kroftával, nyomatékosan óvta őket Hitlertől. Azok ugyan elismerték, hogy a Csehszlovák Köztársaságot egy ostrom, „Anschluss” esetén éppolyan veszély fenyegeti, mint Magyarországot, ennél fogva szükség van egy „dunai háromszögre”, hogy a Nyugattal közösen megakadályozzák a német expanziót, de mégsem tettek semmit ebben az értelemben. Beneš, Hodža és Krofta még 1938. március 5-én(!) is kijelentette, mikor Gratz az „Anschluss”-tól óvta őket, hogy „nem fog rá sor kerülni”.¹⁰⁷ Amikor Gratz utalt arra a lehetőségre, hogy Franciaország nem fogja megvédeni Németországtól a Csehszlovák Köztársaságot, Beneštől azt a meghökkenítő választ kapta, hogy „ez ugyan teljesen valószínűt-

⁹⁹ *Lebenserinnerungen* i. m. 259.

¹⁰⁰ Vele szemben mindketten monarchistának vallották magukat. Schober már 1919-ben, mint Bécs rendőrfőnöke, szoros kapcsolatban állt a magyar emigránsokkal, illetve Gratz-cal mint követtel. L. uo. 114. s köv; 129. s köv.

¹⁰¹ Az időpontot nem lehet kideríteni. L. uo. 290.

¹⁰³ Idézve a *Lebenserinnerungen* alapján. 291.

¹⁰³ Uo. 136. s köv.

¹⁰⁴ Uo. 272., 273.

¹⁰⁵ Uo. 277. s köv. A Masaryk és Gratz közti megelőző beszélgetés 1928. március 30-án zajlott le, a Prága melletti lány-i kastélyban. Bethlen előbb arról beszélt Gratznak, hogy ez „járáható út”, de aztán mégis ellene fordult.

¹⁰⁶ Ezek a beszélgetések többek közt 1933. március 15-én és április 27-én, 1934 „áprilisában” és 1938. március 5-én zajlottak le. L. uo. 281—284.

¹⁰⁷ Uo. 283.

len, de ha mégis bekövetkeznék, akkor a cseh nép . . . át fogja vészteni, ha a jövőben egy ideig megint a Második Német Birodalom gyomrában kell élnie”,¹⁰⁸

A jugoszláviai és romániai puhatolozások is mind eredménytelenül végződtek. A sok „Közép-Európa”-vita, melyeket Gratz többek közt a többszörös miniszterelnökökkel, Vajda-Voevodával és Maniuval folytatott, terméketlen maradt. Sőt utóbbi teljes nyíltsággal kijelentette: bár a Csehszlovák Köztársaság kész határkompromisszumokra Magyarországgal szemben, Románia „még egy szilvafát sem fog áldozni a közeledés érdekében”.¹⁰⁹

Gratz így ismételtén értesült arról, amit alapjában véve már régen tudott: az idő még nem érett meg a Duna és a Kárpátok térségében élő népek szövetkezésére. Egy nemzetek feletti és lehetőleg monarchikus szervezetű „Közép-Európa” történelmileg legitimált és gazdaságilag ésszerű gondolatának, úgy, ahogy azt ő magáévá tette, az elit önzésével és a nacionalizmus köntösébe öltözött tömeghangulattal szemben nem volt esélye. Ennélfogva Gratz, mint külpolitikus, a „Dunai Monarchia” és „Európa” között állva háttérbe került: a nacionalizmus pándémoniumában túl régimódi és egyben túl modern volt: egyszerre volt a prenacionalista és a poszt nacionalista politika képviselője. Néhány kompromisszum ellenére hú maradt „svaregelb” és liberális mivoltához, de az élet túlhaladta őt.

V.

Ahogy kül-, úgy belpolitikai szempontból is Gratz fokozatosan idegenné vált saját hazájában. Egyre jobban elidegenedett a Magyarországon uralkodó politikai kurzustól. Mindenekelőtt azért, mert e területen is ragaszkodott már 1914 előtt kialakult nézeteihez: konzervatív liberális és liberális monarchista volt és maradt — mindkettő szinte ösztönné vált — élettapasztalatból és nacionalis belátásból. A forradalmi átalakulás jegyében azonban a tapasztalat és az értelem, mint a politikai cselekvés alapja, vesztett jelentőségéből.

A belpolitika az 1918/19-es évek „zavaros időszaka”, még inkább a „Trianon utáni” Magyarország politikájában megnyilvánuló hiszterikus-emocionális fixálódás zúléstól sodródva került. Erőszak és terror útján egy autoritárius kormányrendszer lépett a Monarchia örökébe; a Tisza hagyományozta konzervatív liberalizmus és a „koalíció” — legalább saját értelmezése szerint — emancipáló nacionalizmusa a konzervativizmus antimoder-nista, reakciós, végső soron kilátástalan keverékévé torzult. Így Gratz Gusztáv, mint liberális és mint monarchista már az 1919-es év küzdelmei alatt, hasonlóképpen 1921 után, de még inkább a harmincas évek eleje óta fokozatosan elszigetelődött a politikai élet erővonalaitól.

Az 1918/19-es átalakulás idején újból előtérbe került Gratznak az a létfontosságú alapállása, mely bizonyos mértékig már ifjúságában második *társadalmi* természetévé vált: ő ugyan „rábirta” magát a lojalitásra és az alkalmazkodásra, de *mindig* maradtak fenntartások. Állandóan a politikai hétköznapi frontjai között állva, azonfelül mindig bizonytalanságban saját identitása felől — így keresett és talált magának lehetőséget mint *közvetítő*. De ez egyben azt is jelentette, hogy soha senkivel nem harmonizálhatott teljesen. Az elszigetelődés és a vereség ezzel elő volt készítve.

Előbb azonban, 1918/19-ben Gratzot is kényszerítették a kor körülményeinek drámai változásai, hogy belpolitikai koncepcióját legalább összefüggésbe hozza az idő-szerű követelményekkel.

Előbb a Károlyi Mihály-kormány, majd a Tanácsköztársaság hatására megerősödött benne a politikai körülmények átmenet nélküli, gyökeres változásainak *elvi* elutasítása: a „forradalom” az ő számára a tömegmanipuláció és terror, az irracionalitás és eredménytelenség szinonimájává vált. Gyűjtőfogalma volt mindannak, amit ő, mint nem politikát élt.

Így eleve elhibázottnak tartotta gr. Károlyi kurzusát — a dezorientált tömegenergia kifejezésének. Károlyiban csak a saját, „Huszdik Század”-beli régebbi barátai „cégtábláját”¹¹⁰ látta: „. . . állandó, tudatos törekvésük a történelmileg létrejött felett értetlenül átlépő forradalmi változásra . . .”¹¹¹ — egyenesen taszította. Megvádolta,

¹⁰⁸ Uo. Gratz prágai és budapesti közvetítői fáradozásaihoz l. *Thomas L. Sakmyster: Hungary, the Great Powers and the Danubian Crisis 1936–1939.* Athén 1980., 14., 85., 93., 141.

¹⁰⁹ *Lebenserinnerungen* i. m. 285. Pontos keltezés nem lehetséges. Az időpont biztosan 1930 utáni és 1937 március előtti.

¹¹⁰ Uo. 112.

¹¹¹ Uo.

hogy az „osztályuralom” helyébe, amely ellen harcoltak, mely végül mégiscsak az *értelmi-ség* osztályuralma volt (kiemelés G. S.), a proletárok „osztályuralmát”¹¹² akarja bevezetni. Ezzel szemben Gratz — fenntartásokkal — „konzervatívnak”¹¹³ vallotta magát.

Ennek indokolásában kifejezésre jut a történelmi műveltségnek politikai orientációjában megmutatkozó nagy jelentősége: „... már viszonylag ifjú éveimben is felismertem, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai téren lejátszódó *gyökeres változás* (kiemelés G. S.) ritkán teszi boldoggá a népeket”. Ebből arra következtetett, hogy: „... az államnak és a társadalomnak, ha életképes akar maradni, elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy minden erőszakos változás veszélyét közelebb hozó megmozdulással szemben érvényt szerezzen a rend alapelvének”.¹¹⁴ Végül persze nem tartotta magát — ismeri be visszapillantva — valójában *elvileg* konzervatívnak: „Egész életemben *liberális* voltam, azaz igyekeztem magam távoltartani minden vallási, nemzeti és faji előítéllettől, mind a magasabb, mind az alacsonyabb társadalmi rétegek osztályönzését egyformán elítéltem, s minden formájában a törvény előtti egyenlőséget és a gondolat szabadságot tekintettem egy üdvös és hasznos fejlődés legbiztosabb alapjának.”¹¹⁵

Gratz itt a klasszikus nyugat-európai liberalizmus hívének bizonyul. De az érdekek és eszmék szabad, törvényesen biztosított konkurenciája, továbbá a racionálisan folytatott politika mellett tett hitvallása feltűnően tartalmatlan marad, ha ezen alapelvek társadalmi konkretizálásáról van szó. Bár „a társadalmi és politikai *haladás* híveként” (kiemelés az eredetiben) lépett fel, de: nem tette világossá, miben álljon tulajdonképpen ez a haladás, milyen célokért bontakozzék ki. Gratz e helyett itt is megelégedett az elévült Manchester-liberalizmus dogmatikusainak repertóriumából származó formális kijelentésekkel. A „haladás”-t például jellemzően semmitmondó és körülményes módon így definiálta: „Azon utak megjavításának és tökéletesítésének egyik formája ... melyeket meg kell találni és ki kell építeni, hogy biztosíthassa egyes személyek, valamint egyes eszmék számára — tekintet nélkül eredetükre — azt az előrehaladást, melyet belső tartalmuk alapján megérdemelnek.”¹¹⁶ Bár klasszikus liberális alapelvprogramja nem zárta ki társadalompolitikai reformelképzelések kialakulását, de ilyen jellegű törekvések már nem álltak Gratz *előtt* — egyéni politikai fejlődésének ez a fejezete, reform színezetű Huszadik Század-fázisa 1918-ban már régen a múlté volt.

Az alkalmazkodás éveit után a liberalizmus már csak mint *világnézet* maradt meg: stilizált önértelmezés és absztrakt doktrína — a politikus Gratztól, a par excellence közvetítőtől már nem volt várható reformeri, kreatív válasz a jelen sürgető társadalmi kérdéseire. Ez a formális elvi liberalizmus mindamellett elég volt arra, hogy megőrizze őt a két világháború között kialakuló reakciós és autoritárius rendszer érdekeivel és megjelenési formájával való teljes azonosulástól. Ehelyett kritikus megfigyelő lett, aki — különösen 1921-i csődje után — a mellőzött és kiábrándult ember élessé vált pillantásával kísérte a Horthy-uralom útját Bethlentől Gömbösig.

Egészében tévútként értelmezte a magyar politika ilyen alakulását. Előkészületét már Bethlen — önmagában egyébként messzemenően helyeselt — belpolitikájában is meglátta. Az ilyen jellegű bíráló utalásoknak és a Bethlen és Gratz viszonyában mutatkozó disszonanciáknak azért is van bizonyos súlya, mert a két férfi már közös bécsi emigrációjuk óta inkább baráti kapcsolatban állt egymással. Jellemző erre a bizalmas viszonyra: a miniszterelnök, illetve a kormány az 1930. júniusi képviseléválasztásokon a bonyhádi választókerületben a párton kívüli Gratzot támogatta egy kormánypárti jelölttel szemben.¹¹⁷ Csak e választási küzdelem során lépett be Gratz Bethlen pártjába, aki előzőleg világosan elismerte Gratz jogát arra, hogy bizonyos kérdésekben saját, eltérő felfogását képviselje.¹¹⁸

Itt — a királykérdés mellett — lényegében Gratznak a politikai és gazdasági életben mutatkozó, növekvő állami intervencionizmus elleni intelmeiről volt szó;¹¹⁹ attól félt, hogy ezáltal eltorzul és fékeződik a társadalom fejlődésének dinamikája. Klasszikus liberális szemszögből összegezte a bel- és gazdaságpolitikai koncepció elvi eltéréseit is: kiemelte ugyan, hogy Bethlen is — mindenestre „... a mindenütt felburjánzó új irány-

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo. 112.

¹¹⁷ Uo. 265., 267.

¹¹⁸ Uo. 267.

¹¹⁹ Uo. 263.

zatokhoz mérve . . .” — teljesen liberális volt, de nézetei összességükben „ . . . néhány fokkal nacionalistábbak az enyémenknél, és az *én* meggyőződéseim valamivel liberálisabb az *övéinél*”.¹²⁰

A részletekben utal rá, hogy Bethlen „a gazdaságpolitikában . . . a kornak megfelelően intervencionistább és etatistább beállítottságú volt”,¹²¹ mint ő maga. Bethlen túl sok engedményt tett a „protekciónizmus és autarkia”¹²² javára. Éppen ebben látta Gratz a hibás váltóállítást: az államnak a gazdaság menetébe való autoritárius, protekciónista beavatkozásra irányuló, növekvő hajlama és a kormánynak a szomszéd államokkal való együttműködés iránti, autarkia színezetű, offenzív idegenkedése között oksági összefüggést látott — ebben viszont fő indítékként a magyar külpolitika revizionizmusa működött közre.

Nagy aggodalommal figyelte, hogy ez a politika — Bethlen szándéka *ellenére* — a sovíniszta nacionalizmus állandó növekedésének kedvezett. Az a veszély lebegett szeme előtt, hogy a nacionalista tömeghangulat egy nap önállósulhat s egy *mérsékelt* kormányzati politika ellen is fordulhat. E veszélyes kilátások láttán bírálta Gratz Bethlen „lagymatagságát” ama „kimondottan antiliberális és antidemokratikus törekvések elleni harcban . . .”.¹²³ Véleménye szerint „érthetetlen tolerancia”, amit Bethlen egy „általa is helytelenített irányzattal”¹²⁴ szemben tanúsított. Viszont az a gondolat, hogy a miniszterelnök a nacionalizmust mint az integráció és a tömegmanipuláció eszközét *tudatosan elősegítette volna*, úgy tűnik, ismeretlen volt Gratz előtt. Ehelyett kihangsúlyozta a kormánypolitika és a nacionalista radikalizmus közötti *ellentétet*. Gratz érthetetlennek találta, hogy Bethlen mégsem harcolt határozottan annak vezető képviselője, a későbbi miniszterelnök, Gömbös Gyula ellen: „ . . . éppen ő . . . volt (az), aki Gömbös kormányba való bevonásával egyengette annak útját a hatalom felé, ahol, nézetem szerint, rendkívül káros befolyást gyakorolt Magyarország politikai fejlődésére”.¹²⁵

Nyilvánvaló: Gratz nem látta — vagy nem *akarta* látni —, hogy a rivalizálás ellenére sokban közel állt egymáshoz Bethlen és Gömbös. Mindenekelőtt összekötötte őket a hasonló külpolitikai célkitűzés: a fenntartás nélküli revíziós törekvés és a *nemzeti* hatalom maximálása, esetleg Magyarország nagyhatalmi státusának felújításával.¹²⁶ Gratz viszont nyíltan szembefordult az olyan külpolitikával, mely „a szuverenitási elv túlságos hangsúlyozásával . . . a nemzetközi társadalom eredményes szervezkedésének útjában áll”.¹²⁷

Ugyancsak szembefordult az olyan gazdaságpolitikával, mely — előbb az autarkia alapján, majd a válság leküzdésének céljából — protekciónizmusra, illetve a versengést eltorzító védővámpolitikára irányult.¹²⁸ A válság leküzdésének eszközeül e helyett a világkereskedelem liberalizálását javasolta, vagy legalább a mindenkor nemzeti gazdasági területek megnövelését a szomszéd népekkel való együttműködés által.¹²⁹ Az intervencionizmus és a védővámpolitika ellen — ez volt az ő gazdaságpolitikai programja. Jellemző, hogy közben mindig a gazdaság-, bel- és külpolitika *összefüggését* tekintetbe véve érvelt: „A gazdasági kérdések területén elhatalmasodott a „tervgazdaság” gondolata . . . (ez a rendszer) olyan feladatokat ró az államra, melyek megoldására az egyáltalán nem képes, s emiatt munkája kilenc tizede abból áll, hogy a tervgazdaságnak hibákat kell helyrehoznia, melyekre a tervgazdaság nélkül soha nem került volna sor . . . Ugyanaz a szellem, mely a nemzetek belső életében a kényszersert emeli legfőbb törvénnyé, a nemzetközi politikában a hatalmat akarja egyeduralkodóvá tenni.”¹³⁰ Következésképpen így összegezett: „kényszer a belpolitikában és erőszak a külpolitikában: édes testvérek”.¹³¹ Am éppen e konfliktusokkal terhes kombinációt tekintette — Magyarországon is — a „háború utáni mentalitás”¹³² ismertető jegyének.

¹²⁰ Uo. 261.

¹²¹ Uo.

¹²² Uo.

¹²³ Uo. 260.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo. 260.

¹²⁶ Többek közt 148.

¹²⁷ Uo. 184. 1925 februárjában.

¹²⁸ Uo. 300.

¹²⁹ Uo. 301.

¹³⁰ Így az Interparlamentáris Unió évfordulója alkalmából 1939-ben, Oslóban mondott beszédében (kb. augusztus közepén). Uo. 298.

¹³¹ Uo.

¹³² Uo.

Gratznak a két világháború között sok lehetősége nyílt ilyen jellegű diagnózisok és intelmek nyilvános terjesztésére, mint az „Interparlamentáris Unió”, az „Interparlamentáris Gazdasági Unió”, és a „Páneurópa Unió” tagja, mint a „Nemzetközi Kereskedelmi Kamara” magyar delegációjának vezetője, mint nemzetközileg aktív szónok¹³³ és mint országgyűlési képviselő¹³⁴ egyaránt. Ezen felül a Pester Lloyd és a Neue Freie Presse munkájában való állandó közreműködésével és a Magyar Gazdasági Évkönyv kiadásával publicistaként is kivált; továbbá jelentős tekintélyt szerzett magának közgazdasági¹³⁵ és történelmi-politikai könyvek¹³⁶ szerzőjeként; ez segítette hozzá, hogy 1941-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.

De Gratz Gusztáv minden tevékenysége végül is hiábavalónak bizonyult. A tulajdonképpeni értelemben vett liberális politikának ebben az időben sem Magyarországon, sem máshol Közép- és Kelet-Európában nem volt igazi esélye. Sem az elit körében, sem a széles nyilvánosság előtt nem volt említésre méltó visszhangja a szélsőséges nacionalizmus hatalomátvételének megakadályozására irányuló törekvéseknek, Gömböst már nem lehetett feltartóztatni.

Végül 1931 nyarán, amikor a gazdasági helyzet feltűnő módon megromlott, Bethlennek le kellett mondania, a képviselőházban Gratz Gusztáv állt ki az elbukott védőjeként. További vereség az utód, gr. Károlyi Gyula alatt érte: Gratz részese volt a balul sikerült kísérletnek, hogy a kormánypárt mérsékelt elemeit a Kisgazdapárttal és a Katolikus Gazdasági Párt legtöbb tagjával ügyszólván egy Gömbös-ellenes koalícióvá egyesítsék; indítatva érezték magukat erre, mikor „... az ország egyre inkább olyan eszmék felé sodródott, melyeket az olasz fascizmus (sic) és a német nemzetiszocializmus eszmetárából kölcsönöztek”.¹³⁷ De már késő volt az ilyen védelmi manőverre. Ezért az 1933 és 1935 közötti, hasonló törekvések szintén céljukat tévesztették.¹³⁸

Ehelyett Gömbös Gyula érvényesült, aki Gratz szemében egyenesen jelképe volt mindannak, amit ő politikailag elutasított. A politikus Gratz már 1921-ben megindult, hosszán tartó csődbejutása 1933. június 7-én fejeződött be: Gömbös rávette a kormánypártot, hogy megtiltsa tagjainak minden „legitimista” tevékenységet.¹³⁹ Gratznak ezért már csak a kormánypártból való kilépés maradt hátra. Ahogy 1921-ben el kellett fogadnia politikai karrierje idő előtti végét, úgy most teljes politikai koncepciójának végleges kudarcát is: „Gömbös mindannak összessége volt számomra, amitől a politikában undorodtam ... hipernacionalista, antiliberális, antidemokratikus, antilegitimista, antiszemita és demagóg beállítottságú volt.”¹⁴⁰

Az új miniszterelnök jellemét és politikai módszereit is elutasította: Gömböst hatalomvágyó, opportunistá kalandornak tartotta. Gratz Gömbös, Imrédy és más politikusok kiegyensúlyozatlan, hisztérikusan nacionalista magatartását úgy magyarázta, hogy az részben „le nem gyűrt” német származásuk eredménye.¹⁴¹ Ehhez járult még, hogy Gratz és Gömbös — annak ellenére, hogy mindketten elutasították a Tanácsköztársaságot — már közvetlenül a háború utáni időkben is riválisok voltak. Gratz Gömbös befolyásának tudta be, hogy Horthy 1921 tavaszán vonakodott visszaadni a hatalmat az uralkodóháznak.¹⁴² A Gömbösnek tulajdonított erőszakoskodásoktól is távol tartotta magát: sem a Tanácsköztársaság felszámolásának terrorisztikus módjával,¹⁴³ sem az egyre jobban előtérbe kerülő antiszemitizmussal nem tudott azonosulni.

¹³³ Fórumai közé tartozott a Cobden Klub, a bécsi Iparos Klub, a budapesti Börze-klub és az Osztrák–Magyar Kereskedelmi Kamara Bécsben. (l. uo. 184.)

¹³⁴ Gazdaságpolitikai koncepcióját képviselték többek közt 1932. február 25-i és május 7-i, 1936. május 6-i és 1938. május 27-i országgyűlési beszédei.

¹³⁵ Többek közt *Gratz Gusztáv–Richard Schüller: Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. Wien 1928.*

¹³⁶ L. 5. jegyz.

¹³⁷ I. m. 268.

¹³⁸ Uo. 270.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Uo. 268.

¹⁴¹ Uo. 319. Gömbös anyja német volt. Imrédy egy Heinrich nevű asszimilált családból származott.

¹⁴² Uo. 269.

¹⁴³ Uo. 129. Mint „liberális és mint konzervatív” még 1920 őszén is elutasította Teleki ajánlatát, hogy lépjen be a kormányba; — részben, mert nem akart azonosulni a hatalom biztosításának módszereivel. L. még 124.

Bár Gratz az 1932-es fordulat után sem mondott le a politikai tevékenységről, de már nem állt olyan közel a politikai „üzem” kapcsolótábláihoz, mint azelőtt. Már nem játszhatta a megbecsült szakértő és privilegizált kívülálló szerepét. Ez a befolyását és érvényesülését ért veszteség alapján véve nem érintette belpolitikai, társadalmi koncepcióját — ugyanúgy, mint már vázolt, külpolitikai nézeteit sem.

Már alig volt a dolgok aktív résztvevője vagy pláne egyik alakítója, inkább csupán megfigyelőként vette tudomásul, hogyan távolodott el Magyarország politikája mindjobban az ő saját eszméitől és értékeitől. Így már 1932-ben bírálta a tömeghangulatnak — az általános gazdasági válságban megerősödött — befolyását a gazdaságpolitikai döntések meghozatalára. Közvetetten az antiliberális kormányzat pervertáltan demokratikus, inkább „populista” fajtája ellen fordulva óvott például a kormány plebiszcitárius presztízstörekvései és a pauperizációtól való kollektív félelem közötti — parlamentárisan már nem „kanalizált” és ellenőrzött — közvetlen kölcsönhatástól, melyet politikailag már nem tartott kiszámíthatónak. Véleménye szerint az új európai populizmus hatalmaskodó vezéralakjai végeredményben jobban függtek a dezorientált, ideges tömeghangulattól, mint a demokratikus kormányzatok.

Ebben a helyzetben — megfigyelése szerint — minden társadalmi érdekcsoport közvetlenül és mértéktelenül arra törekszik, hogy „valamit nyújtson neki”: „Az állami intervencionizmus vagy etatizmus elkerülhetetlenné válik! A tömegeknek ... nincsen érzékük lassan beérő rendszerekhez. A gazdasági életbe történő mesterséges beavatkozások azonban automatikusan egy védőrendszer kiépítéséhez vezetnek, ahonnan már nincs kiút.”¹⁴⁴ Hiába szólította fel a magyar, általában az európai kormányzatokat arra is, hogy liberalizálják vámpolitikájukat. Csak így tud a verseny, a termelés és a kereskedelem mintegy „automatikus” regenerálódni. Most már egy kissé módosította kereskedelempolitikai programját: a nemzeti védővámpolitikáról a gazdaság szabad útjára való közvetlen áttérés helyett átmeneti megoldásként lépcsőzetes vámkedvezmény-rendszert javasolt, amit a válság regionálisan változó formáihoz kellene hozzáidomítani. A „gazdasági antantta” egyesült államok között — indítványozta — alacsonyabb vámok legyenek érvényben, mint a csoport egésze és a többi állam között.¹⁴⁵

Gratz nemcsak a gazdaságpolitikában, de általában a belpolitikában továbbra is igyekezett a nacionalista fejlődési tendenciák ellen dolgozni. Szervezeti platformul egy kis, hangsúlyozottan liberális pártot választott: 1935-ben, némi habozás után nem a Keresztény Gazdasági Pártba lépett be, hanem Rassay Károly liberális polgári pártjába. 1936-ban az észak-budapesti választókerületben megint bejutott a képviselőházba.¹⁴⁶ Ebben a minőségében is hiába fordult a növekvő nacionalizmus és annak kiegészítő jelensége, az antiszemitizmus ellen.

Az irracionális, anómiás tömegmozgósítás dinamikája azonban most már a nemzet és a német kisebbség közötti közvetítői tevékenységében is lehangosította őt.¹⁴⁷ Mindkét oldal egy fokozódó etnocentrizmus sodrába került, mindkét oldalon észrevehetően csökkent — különösen 1932/36 óta — a kommunikációra és kompromisszumra való készség.

Gratz közvetítői tevékenységét egyrészt a kormányzat — főleg kultúrpolitikai kérdésekben — részben ingadozó, részben keményebbé vált magatartása szűkítette be. Másrészt ő maga is sokat veszített tekintélyéből a magyarországi német kisebbségi szervezetben: főleg a fiatal generáció egyre nagyobb része fordult Franz Basch vezetésével a Német Birodalom felé. Gratz ezzel szemben — legalábbis önértékelése szerint — ezen a frontálláson kívül volt, tehát itt is oldalvágányon. Az 1938 óta alakuló „népcsoporttól” következetes módon távol tartotta magát. Ő „Deutschungar”-nak, német származású magyarnak vallotta magát, s nem „Ungarndeutsch”-nak, azaz Magyarországon élő németnek.

¹⁴⁴ Gratz Gusztáv: Nationale und europäische Handelspolitik. in: Der internationale Kapitalismus und die Krise. Festschrift für Julius Wolf. Stuttgart 1932. 155–167., itt 159.

¹⁴⁵ I. m. 166.

¹⁴⁶ I. m. 271. 1936 februárjában, Sándor Pál halála után annak helyére lépett. 1939-ben újraválasztották. Ehhez a politikai csoportosuláshoz: L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919–1931. Bp., 1980.

¹⁴⁷ Gratz Gusztáv tevékenységének ezt a részterületét itt csak röviden érintjük, mivel szerző más helyen már megvizsgálta, l. Trianon — Ungarn und deutsche Minderheitenpolitik. in: Süddeutsches Archiv XXVI/XXVII (1983/84), nyomdában.

Gratznak a második világháború előtti utolsó években mélyszéles aggodalommal és tehetetlenül kellett tudomásul vennie a nagynémet nacionalizmus előrenyomulását nemcsak a magyarországi német kisebbség körében, de Ausztriában is.

Már a harmincas évek elején is óvott annak agresszív energiájától. A nemzetiszocialista expanziós vágy — jósolta — nem fog a német nyelvetterület határán megállni. Meg volt győződve róla, hogy Ausztria „Anschluss”-a a délkelet felé nyúló német törekvések előkészületének tekinthető.¹⁴⁸ A nemzetiszocializmus külpolitikai céljai, valamint a magyar külpolitika kalkulációja és a két uralmi rendszer lényének bizonyos belső rokonsága Magyarországot — véleménye szerint — fokozatosan a „Harmadik Birodalom” oldalára kényszerítette. Magát a „nemzetiszocializmust” Gratz már korán megismerte. Nagyon valószínű, hogy már a húszas évek elején. Eleinte inkább pozitívan viszonyult a NSDAP-hoz: remélte, hogy létrehozza végre a nacionalizmus és a szocializmus valami használható, mérsékelt reformista egyesítését,¹⁴⁹ s így mindkét ideológiai radikalizmusnak élet veszi — ez volt a politikai „alkímia” régi álma a németországi liberális liberalizmusbírálat táborában. Hogy Hitler semmiképpen nem Friedrich Naumann „Nemzetiszocialis Egyesület”-ének örököse, hanem a Schönériánusok, az „Össznémet Szövetség”, a „Vaterlandspartei” és hasonlóak „népies”, extrém nacionalizmusának folytatója volt, azt Gratz már korán felismerte. Elidegenedése a korai nemzetiszocializmustól már 1921/22-ben megindult Erzberger és Rathenau miniszterek meggyilkolásával kapcsolatban.¹⁵⁰ Ebből később kölcsönös nyílt elutasítás származott — főleg a magyarországi német kisebbségi politika keretében. Végül 1944. május 5-én sor került Gratz deportálására a mauthauseni koncentrációs táborba.

VI.

A „németmagyar” politikus, Gratz Gusztáv életpályáját így minden bizonnyal a nemzetállamon és a nacionalizmuson *túlra* vezető útként, helyesebben az odavezető út *kereséseként* értelmezhetjük. A részben belenevelt, vagy ösztönösen felvett, részben tudatosan felfogott liberalizmus és a pragmatikus-konzervatív élettapasztalat alapján állva igyekezett érvényt szerezni az értelem, a humanitás és a történelmi legitimitás nemzetek felett érvényes elveinek a politikai élet mindennapjaiban. Bár mint politikus — a kezdeti ragyogó karrier ellenére — végül is elbukott, de nagymértékben hű tudott maradni azokhoz az értékítéletekhez és ahhoz a politikai, társadalmi „magatartáshoz”, melybe korán belenőtt.

Koncepciójának éppen a „régimódi”, tehát a szupranacionális momentuma az, ami mai szemszögből nézve aktuális és ígéretes. Volt benne kezdeményezés a Magyarországi politikai életének akcionista — manipulatív nacionalizálása elleni tiltakozásra. Gratz saját elképzelései bizonyára nem voltak mentesek a koncepcionális gyengeségektől. Nagypolgári gazdasági érdekháttere, melyet az emlékiratok nem világítanak meg teljesen, mint politikust bizonyos korlátok közé szorította. Ide tartozik, hogy a kereskedelem-politikai szakértő kora konfliktusterhes *társadalom*politikai kérdései iránt túl kevés megértést tanúsított. Azonfelül túlbecsülte annak lehetőségét, hogy a politikát a — Magyarországon kialakuló — ipari tömegtársadalom korszakában hosszú időre „felülről” tervezék és hajtsák végre.

Ilyen előnyökben és gyengeségekben nyer kifejezést az, hogy Gratz már 1914 *előtt* mennyire az uralkodóház, a Gesamtstaat, a „dualista” rendszer, valamint — a politikai technika neveltjeként — a liberalizmus Wekerle- és Tisza István-féle „antimodernista” módon formált változatának híve volt. Ebből következik, hogy Gratz történelmi dimenziójú elbírálása ne a „trianoni” Magyarország kategóriáin alapuljon, különösképpen ne az államnemzet és a kisebbség nemzetiségpolitikai ellentéteinek túl szűk perspektíváján.

Kiemelkedő és emberileg mély benyomást keltő az a lojalitás, melyet a Habsburg-monarchiával szemben tanúsított, még a balsiker esetén is. Lojalitása azon meggyőződésen alapult, hogy a kisebbség egy tagjaként értelmes, eredményes egzisztenciát építhetett ki ebben az államban. Az uralkodóházat a nacionalizmuson és a nemzetiségi vitákon, a nemzeti és társadalmi ellentéteken túli, történelmileg legitimált, relatíve semleges tekin-

¹⁴⁸ L. többek közt 28. s köv.

¹⁴⁹ I. m. 329.

¹⁵⁰ Uo.

télyként tanulta megérteni és becsülni. Saját identitásának keresése, túl a nemzetállamon és a nacionalizmuson, túl az államnemzeten és a kisebbségen, bizonyos tekintetben személyiségtörténeti példájául szolgálhat a magyarországi széles néprétegek identitás-problémájának. Számtalan ember kerekedett fel az utolsó évszázadban, hogy társadalmi „helyét” és új önmegértését megtalálja. Dr. Gratz Gusztáv életútjának ilyen szempontból való dokumentálása és interpretálása tehát nem csak biográfiai érdekességgel bír – nem csak a „magyarofil” Gratznak, a magyarországi német kortörténet negatív szimbolikus alakjának historiográfiai képét korrigálhatnánk vele, hanem egyáltalában érthetőbbé tennénk Kelet-Európa asszimilációs problémáit is.

A Simonyi-Semadam-kormány megalakulása. A Kiszgazdapárt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja*

Rubinek Gyula a nemzetgyűlési választásokra visszatekintve arról beszélt, hogy a Kiszgazdapárt ellenzéki pártként vett részt a választásokon.¹ Ez a megállapítás csak annyiban volt igaz, hogy a Kiszgazdapárt képviselőjelöltjei választási programbeszédükben sok helyütt a parasztság többségének hangulatához simultak.

A Kiszgazdapárt kétarcúsága megmaradt a választások után is. A párt képviselő-csoportjának alakulóértekezletén „úgy a papság, mint a nemzeti hadsereg ellen felszólalások hangzottak el”. E nézetek „ellen . . . magam is felszóltam és tudomásom van róla, hogy azóta más alkalomkor Patacsi Dénes államtitkár úr utasított vissza hasonló támadásokat”² — írta Pallavicini György. A Kiszgazdapárt mint a legtöbb mandátummal rendelkező párt, igényt tartott a miniszterelnökségre³, a párt jelöltje e tisztségre Rubinek Gyula volt.

Az uralkodó osztályok — különösen a nagybirtokos arisztokrácia — a Kiszgazdapárt kétarcúságának felszámolására törekedtek, és igyekeztek elűzni a pártot a miniszterelnökségtől. Az előtérben álló arisztokrata politikusok közül Pallavicini lépett akcióba, kijelentette, hogy kilép a Kiszgazdapártból. Ezt egyfelől azzal indokolta, hogy nem látja érvényesülni a pártban a keresztény-nemzeti irányt, amelynek alapján őt képviselővé választották.⁴ Másfelől kifogásolta a párt alakuló értekezletén több képviselő részéről elhangzottakat, s azt, hogy a párt „volt kommunistákat” léptetett fel képviselőjelöltként.⁵

Rubinek indítványára a Kiszgazdapárt visszautasította Pallavicini vádjait,⁶ s felszólította őt, nevezze meg azokat, akik korábban kommunisták voltak.⁷ Pallavicini nyílt levélben ismételte meg vádjait, így a kommunistákra vonatkozókat is.⁸ Nagyatádi Sza-

¹ Pesti Hírlap, 1920. február 13. A Kiszgazdapárt nem egyesül a keresztény párttal.

² Uo. 1920. február 20. Pallavicini levele.

³ Uo. február 17. A kormányzó hatalom kibővítéséről tárgyalnak.

⁴ Uo. február 18. Pallavicini kilépett a Kiszgazdapártból.

⁵ Uo. február 19. A politika eseményei; uo. február 20. Pallavicini levele.

⁶ Uo. február 19. A politika eseményei.

⁷ Uo.

⁸ „Nem alapul téves információ az azon kijelentésem, hogy a párt olyan hivatalos jelölteket állított, akik a kommunizmus alatt erősen kompromittálva voltak. Nem kívánok más hivatalos jelölteket megemlíteni, mint Mohácsy Lajost, aki a proletárdiktatúra alatt Pápán lapot szerkesztett és abban a proletárdiktatúrát dicsőítő és a polgári társadalmat támadó . . . cikket írt, és Drózdzy Győzöt, akit a pacsai kerület meg is választott nemzetgyűlési képviselőnek . . .” Pesti Hírlap, 1920. február 20. Pallavicini levele. — Természetesen sem Drózdzy Győz, sem Mohácsy Lajos nem volt kommunista. Drózdzy Győz tanítói képesítéssel rendelkezett s a Tanácsköztársaság alatt a proletárgyerekek nyaraltatását intézte Pápán, de a szegedi ellenforradalmi kormány felé is kapcsolatot keresett. A Tanácsköztársaság veresége után különböző vádak merültek fel ellene. E vádak alapján bírósági tárgyalásra került sor, a bíróság azonban felmentette a vádak alól, de a Tanácsköztársaság alatti tevékenységére nem borítottak fátlyat. Drózdzy 1919 őszén Nagyatádi Szabó titkára lett. — Mohácsy Lajos evangélikus lelkész az 1909-ben alakult Kiszgazdapárt egyik vezetője volt. A forradalmak alatt szerkesztője a Veszprémi Hírlapnak,

* Részlet egy nagyobb tanulmányból.

bót és híveit — megnevezésük nélkül — mint októbristákat támadta, amikor így írt: „küzdni fogok az olyan paktumos és a helyzet valódi képét a földműves nép előtt elhomályosító politika ellen, amely lehetővé teszi, hogy a Károlyi-féle forradalmat és az utána következő ... korszakot és általában minden hatalmat készséggel szolgáló elemek földműves lobogó alatt a keresztény nemzeti megújódás folyamatát megakaszt-hassák és bennünket pár év, vagy hónap alatt ismét oda juttassanak, ahol a múlt év március 21-ike kezdődött.”⁹

Sokan — köztük a KNEP-tag képviselők — azt remélték, hogy Pallavicini kilépését többen fogják követni, „úgy hogy a keresztény párt néhány napon belül többséghez fog jutni. Egyelőre optimisztikus számítás szerint 8–10 kisgazdapárti kilépését remélik...”¹⁰ Az adott pillanatban azonban semmi jel nem mutatta, hogy a Kisgazdapártban Pallavicini kilépése követőkre talál.

Március 1-én, Horthy kormányzóvá választásával Huszár Károly beadta lemondását.¹¹ Az első napon a miniszterelnöki posztra a következő nevek kerültek szóba: Teleki Pál, Ráday Gedeon és Haller István.

A Pesti Hírlap értesülése szerint felmerült a fúzió lehetősége a Kisgazdapárt és a KNEP között. Ha ez nem sikerülne, a KNEP-ből és a Kisgazdapártból kilépett képviselőkkel új párt alakulna. A KNEP-be ui. hír érkezett arról, hogy a Kisgazdapártból nyolc képviselő kilép.¹²

A Kisgazdapárt értekezlete elvileg egyetértett azzal, hogy az új kormánynak koncentrációs kabinetnek kell lennie. Pallavicini kilépése a Kisgazdapártból és a párt elleni támadás azonban nem múlt el nyomtalanul. Mi sem mutatta ezt jobban, mint az, hogy ezúttal már szó sem esett a miniszterelnöki funkcióhoz való ragaszkodásról. Nagyatádi Szabó István csupán azt jegyezte meg, „hogy a párt nem személyi, hanem tárgyi garanciákat kíván az új kormány megalakításánál és nem nézi azt, hogy ki a kormányelnök, hanem csakis saját programját kívánja megvalósítani és bárki legyen az, készséggel támogatja, ha a párt törekvéseinek és programjának megfelel...”¹³

Az értekezletről szóló tudósítás szerint a „pártból hat-nyolc képviselő csatlakozni kíván a keresztény nemzeti egyesülés pártjához, illetve annak keretén belül a keresztény- és földműves pártot akarják megalakítani...”¹⁴

Ezzel a KNEP és a Kisgazdapárt között már 1920. február második felében megkezdődött erőpróba új szakaszába érkezett. A kérdés az volt, sikerül-e elérni a két legnagyobb párt fúzióját, vagy legalább a Kisgazdapárt kettészakítását, Nagyatádi Szabónak és híveinek ellenzékebe szorítását? Utóbbi esetben a KNEP jelentős számú mandátum birtokába jutna és kormányzópárt lehetne.

A Kisgazdapárt a KNEP támadására ellentámadással válaszolt. Egyrészt Rubinek nyilatkozatban közölte, hogy pártja neve a jövőben „keresztény” Kisgazdapárt lesz,¹⁵ másrészt tárgyalásokat kezdett a párt Huszár miniszterelnökkel, hogy a KNEP-ben körülötte csoportosuló 32 fő lépjen át a Kisgazdapártba,¹⁶ harmadrészt megakad-

amelyben a Tanácsköztársaság kikiáltását követően a proletárdiktatúrát dicsőítő cikkek jelentek meg. Mohácsyt az ellenforradalmi bíróság nem találta bűnösnek. (Vö.: Nemzeti Újság, 1920. március 7. Akit még a vörösök is túlnak találtak; Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. Szerk.: Vidor Gyula. Bp. é. n. 37–38.; *Király István*: Nagyatádi Szabó István és pártja az első világháború előtt (klny.) Bp. 1966. 409.; Veszprémi Hírlap, 1919. március 21-e utáni számai.)

⁹ Pesti Hírlap, 1920. február 20. Pallavicini levele.

¹⁰ Uo. 1920. február 19. A politika eseményei.

¹¹ A tanulmány elkészítésénél az alábbi munkákat hasznosítottam: *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon. 1919–1921. Bp. 1962.; *Fehér András*: A magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919 augusztus–1921. Bp. 1969.; *Pölskei Ferenc*: Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922. Bp. 1977.; *Magyarország története* 8. kötet. Főszerk. Ránki György. Bp. 1976.; *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp. 1977.; *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919–1931). Bp. 1980.; *Mészáros Károly*: Magyarország története 1919–1929. Egységes egyetemi jegyzet. Bp. 1973.

¹² Pesti Hírlap, 1920. március 2. A Huszár-kormány beadta lemondását.

¹³ Uo. 1920. március 2. A Kisgazda- és Földművespárt hangulata.

¹⁴ Uo. 1920. március 2. Új gazdapárt alakul.

¹⁵ Uo. 1920. március 7. Rubinek nyilatkozata a Kisgazdapárt névváltozásáról; uo. 1920. március 9. Keresztény Kisgazda és Földművespárt; Új Barázda, 1920. március 3. Megkezdődtek a kihallgatások a kormányzónál; uo. 1920. március 5. Kormányzópárt.

lyozta azt a Haller-féle kezdeményezést, hogy a Sokorópátkai Szabó Istvánt és Patacsit követő 25–30 képviselő átlépjen a KNEP-be.¹⁷ Végül is mindössze nyolc kigazdapárti képviselő indított akciót, de ők sem a kilépés, hanem a KNEP és a Kigazdapárt fúziója érdekében. E képviselők azt is kívánták, hogy „az új pártba ne vegyék fel azokat, akik a forradalmak idején kompromittálták magukat”.¹⁸ Az akció tehát Nagyatádi Szabó Istvánnak és híveinek a pártból való eltávolítását célozta.

Végül Huszár és követői maradtak a KNEP-ben, s a Kigazdapártból egyelőre még a Hallernek lekötölezett Czettler Jenő¹⁹ sem lépett ki, a KNEP-vezér Haller azonban a Kigazdapártban persona non grata lett. Így azután pártszakadás, kilépések, illetve fúzió helyett a két párt közös intézőbizottságot hozott létre.²⁰

Horthy kormányzó a politikusok egész sorát, köztük a nagybirtokos arisztokrácia és a fináncotke élvonalbeli képviselőit és az egyházak vezetőit is meghallgatta. A Somogyi–Bacsó-gyilkosság esetleges külpolitikai következményeinek kivédése céljából az MSZDP vezetői is meghívót kaptak Horthyhoz a kormányalakító tárgyalásokra, amit a francia sajtó elismeréssel nyugtázott.²¹

A pártok teljesen szabad kezét adtak a kormányzónak a miniszterelnök személyének kijelölésében. Hegedüs Lőránt, a Nemzeti Középpárt tagja, a Kereskedelmi Bank elnöke, a külföld felé fontosnak tartotta, hogy tekintéllyel rendelkező politikus legyen a miniszterelnök.²² Részben a Kigazdapárt, főleg azonban a pártonkívüli és a liberális sajtó – Bacsó-gyilkosság esetleges külpolitikai következményeinek kivédése céljából az MSZDP vezetői is meghívót kaptak Horthyhoz a kormányalakító tárgyalásokra, amit a francia sajtó elismeréssel nyugtázott.²¹

A pártok teljesen szabad kezét adtak a kormányzónak a miniszterelnök személyének kijelölésében. Hegedüs Lőránt, a Nemzeti Középpárt tagja, a Kereskedelmi Bank elnöke, a külföld felé fontosnak tartotta, hogy tekintéllyel rendelkező politikus legyen a miniszterelnök.²² Részben a Kigazdapárt, főleg azonban a pártonkívüli és a liberális sajtó – Bacsó-gyilkosság esetleges külpolitikai következményeinek kivédése céljából az MSZDP vezetői is meghívót kaptak Horthyhoz a kormányalakító tárgyalásokra, amit a francia sajtó elismeréssel nyugtázott.²¹

A pártok teljesen szabad kezét adtak a kormányzónak a miniszterelnök személyének kijelölésében. Hegedüs Lőránt, a Nemzeti Középpárt tagja, a Kereskedelmi Bank elnöke, a külföld felé fontosnak tartotta, hogy tekintéllyel rendelkező politikus legyen a miniszterelnök.²² Részben a Kigazdapárt, főleg azonban a pártonkívüli és a liberális sajtó – Bacsó-gyilkosság esetleges külpolitikai következményeinek kivédése céljából az MSZDP vezetői is meghívót kaptak Horthyhoz a kormányalakító tárgyalásokra, amit a francia sajtó elismeréssel nyugtázott.²¹

A pártok teljesen szabad kezét adtak a kormányzónak a miniszterelnök személyének kijelölésében. Hegedüs Lőránt, a Nemzeti Középpárt tagja, a Kereskedelmi Bank elnöke, a külföld felé fontosnak tartotta, hogy tekintéllyel rendelkező politikus legyen a miniszterelnök.²² Részben a Kigazdapárt, főleg azonban a pártonkívüli és a liberális sajtó – Bacsó-gyilkosság esetleges külpolitikai következményeinek kivédése céljából az MSZDP vezetői is meghívót kaptak Horthyhoz a kormányalakító tárgyalásokra, amit a francia sajtó elismeréssel nyugtázott.²¹

¹⁶ Új Barázda, 1920. március 3. Megkezdődtek a kihallgatások a kormányzónál.
¹⁷ Uo. 1920. március 9. Nem sikerült a Kigazda- és Földművespárt szétrobbantása.
¹⁸ Putnoki Mór, Magyar Kázmér, Czettler Jenő, Horthy Jenő, Gedeon Jenő, Hir György, Fáy Gyula, Huszár Elemér alkotta e csoportot. Uo. és Pesti Hírlap, 1920. március 9. Keresztény Kigazda- és Földművespárt. (Az idézet innen való.)

¹⁹ Hir szerint „Czettler egyébként le van kötelezve Haller iránt, aki őt az illetékes szakkörök ellenzése dacára a közgazdaságtudományi egyetem tanárává nevezte ki”.
²⁰ Új Barázda, 1920. március 9. Nem sikerült a Kigazda- és Földművespárt szétrobbantása.
²¹ Pesti Hírlap, 1920. március 10. Keresztény–Keresztény Kigazdapárt.

²² Uo. 1920. március 3. Horthy kormányzó megkezdte a politika vezetőinek meghallgatását.

²³ Új Barázda, 1920. március 7. Kibontakozási tárgyalások; Pesti Hírlap, 1920. március 10. Huszár nem vállalja tovább a miniszterelnökséget.

²⁴ Uo.
²⁵ Uo.

²⁶ Pesti Hírlap, 1920. március 11. Simonyi-Semadam Sándor a dezinált miniszterelnök.

²⁷ Simonyi-Semadam Sándor 1864-ben született. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Németországban végezte, majd ügyvéd lett Budapesten, s egyszersmind több lap politikai, jogi és közgazdasági cikkírója. 1901-ben néppárti programmal választották országgyűlési képviselővé, s 1918-ig tagja volt az országgyűlésnek. 1919 őszén részt vett a Keresztény Gazdasági Szociális Párt újjászervezésében. 1920-ban a KNEP programjával képviselőnek választották, s a Nemzetgyűlés egyik alelnöke lett. Pártjától eltérően maradéktalanul élvezte a katolikus főpapság bizalmát. Ennek egyik jele, hogy egy sor

segi párt alakításával” akarta megvalósítani a kibontakozást. Ezért új pártalakulást tartott szükségesnek, „egy nagy egységes kormányzópártot”, amely kezébe veszi a vezetést.²⁸ Rubinek azonban kijelentette, hogy ezen az alapon a váltságot vele és pártjával megoldani nem lehet. A Kisgazdapárt nem engedi, hogy részt üssenek egységén, csak azért, hogy az ily módon megerősített párt magának szerezze meg a kormányhatalmat. Rubinek azt ajánlotta, hogy a két párt együtt kormányozzon tovább, amíg helyzetük befelé és kifelé jobban megszilárdul. Közben „a tiszántúli választások alapján fordulhat úgy a helyzet, hogy a majdan többséggel rendelkező párt egyedül vállalja a felelősséget a kormányzásért”.²⁹

A Kisgazdapárt állásfoglalása következtében tehát kezdett általánossá válni az a felismerés, hogy a kormányalakítás csak a KNEP és a Kisgazdapárt koalíciója alapján vihető keresztül. Simonyi-Semadam azonban még nem adta fel a reményt, hogy az utolsó pillanatban sikerül tető alá hoznia az új kormányzópártot, Nagyatádi Szabó nyilatkozata viszont minden tekintetben megerősítette Rubinek szavait és így a KNEP új többségi párt alakítására vonatkozó terve elvetélt.³⁰

Ezután a KNEP és a Kisgazdapárt elhatározta, hogy önállóságuk és programjuk érintése nélkül szövetkeznek a kormányzás és a törvényhozás legsürgősebb kérdéseinek megoldására, a két párt közös intézőbizottságot választ,³¹ a tiszántúli választásokon viszont mindkét párt önállóan vesz részt.

A legfontosabb kormányzási teendőket az alábbi pontokban állapították meg:³² 1. A béke megkötése; 2. új alkotmány és új választójogi törvény elkészítése; 3. a földreform végrehajtása; 4. a pénzügyi állapotok rendezése; 5. a közigazgatás államosítása; 6. mezőgazdasági érdekképviselések szervezése; 7. az 1848. évi XX. tc. végrehajtása, a katolikus autonómia megvalósítása; 8. a középiskolai és egyetemi oktatás reformja és ennek keretében a zsidókérdés megoldása; 9. az 1918. október 31-e óta alakult forradalmi kormányok tevékenységének felülvizsgálása. A Népköztársaság és a Tanácsköztársaság rendelkezéseinek revízió alá vétele, kinevezések, előléptetések érvénytelenítése, illetve felülvizsgálata; 10. a miniszterek és az intézkedési hatáskört betöltött tisztviselők, valamint politikai állásban voltak felelősségre vonása és vád alá helyezése, nemcsak a forradalmak időszakára nézve, hanem visszamenőleg 1914. július 28-tól kezdődőleg azok esetében is, akik a háború céltalan folytatásáért, a háború elvesztéséért és az ország összeomlásáért felelősek. A felsorolás egyúttal fontossági sorrendet is jelentett.

A Kisgazdapárt programjában³³ a földreform megvalósítása; az önkormányzati

egyházmegyei takarékpénztár elnökségének elnöki tisztét töltötte be. Nem volt igazi kurzus politikus. 1918 előtt még Huszárhoz és Hallerhez képest is a második vonalba tartozó néppárti ember volt. Simonyi-Semadam kinevezésekor nem csupán a Kisgazdapárt, de a KNEP is úgy látta, hogy közzgazdász került a miniszterelnöki székbe. Ez utóbbi, továbbá az a körülmény, hogy a KNEP-en belül a mérsékelt irányzathoz tartozott és szabad királyválasztó felfogást vallott, magyarázza miniszterelnöki kinevezését. A Simonyi-Semadam-kormány helyzetét nagymértékben meggyengítette a trianoni békeszerződés aláírása, s az, hogy Simonyi-Semadam vonakodott a nemzetgyűlés elé terjesztetni a kormányzó házfelosztási jogáról szóló törvényjavaslatot. Ez utóbbi miatt Horthy nem ragaszkodott személyéhez. Simonyi-Semadam az 1920. június végén megindult nemzetközi bojkottmozgalom miatt mondott le. Vö.: Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922. Szerk. Vidor Gyula. Bp. 6. n. 126–127. Public Record Office. Foreign Office 371/4853. Central Europe Confidential. No. 457. Arhelstan—Johnsonnak, Anglia budapesti főmegbízottjának 1920. június 25-i jelentése Curzonnak; Vírradat, 1920. április 14. Megalakult a Keresztény Nemzeti ellenzék; *Gergely Jenő*: A püspökkar tanácskozásai. Bp. 1984. 34–35.

²⁸ Pesti Hírlap, 1920. március 12. A Kisgazdapárt nem fogadta el Simonyi-Semadam tervét.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 1920. március 13. A kereszténypárt és a kisgazdák szövetkezése a kormányzásra.

³² Uo.; Nemzeti Újság, 1920. március 12. Simonyi-Semadam folytatja tárgyalásait; Uo. 1920. március 13. Az együttműködés feltételei; Uo. 1920. március 14. Simonyi-Semadam kormánya.

³³ Budapesti Újság, 1919. október 21. A Nagyatádi Szabó István vezetése alatt álló Kisgazdapárt és Földművespárt programja.

szervek demokratizálása (a virilizmus reformja útján); a demokratikus szabadságjogok (sajtó, szólás, gyülekezés, szervezkedés) biztosítása; a progresszív adórendszer bevezetése; a mezőgazdasági érdekképviseltek kiépítése;³⁴ a pénzügyi helyzet rendezése;³⁵ a háborús terhek progresszív alapon való viselése, illetve a hadinyereségből származó vagyony jelentős részének elkobzása; a kisipar hathatós támogatása állt előtérben. E programpontok közül a földreform végrehajtása, a mezőgazdasági érdekképviseltek megalakítása és a pénzügyi állapotok rendezése került a közös kormányzati programba.

A KNEP programjában³⁶ — amely a Keresztény Gazdasági Szociális Párt és a Keresztény Nemzeti Párt célkitűzéseit olvasztotta magába — a legfontosabbnak tekinthető követelések a következők voltak: a földreform végrehajtása;³⁷ az önkormányzati szervek demokratizálása (a virilizmus eltörlésével); a mezőgazdasági kamarák kiépítése; a közigazgatás államosítása; a katolikus autonómia megvalósítása;³⁸ a nagy vagyonok progresszív megadóztatása; a felekezeti arányszámok érvényesítése a főiskolai felvételeknél; a munkásbiztosítási intézmény revíziója és szociális követelések. A KNEP fenti programpontjai közül a földreform, a katolikus autonómia, a numerus clausus,³⁹ továbbá a közigazgatás államosítása került előtérbe.

A földbirtokreform végrehajtása tehát mindkét párt programjában az első helyen állt. Annál meglepőbb a közös kormányprogramban szereplő 2. pont, amely új alkotmány és új választójogi törvények elkészítését irányozta elő. Az 1920. évi I. tc. az általános és titkos választójogról szóló Friedrich-féle rendeleteket⁴⁰ kodifikálta. A parlament szerkezetét illetően a Kiszgazdapárt programjában azonban a főrendiház korszerű reformja szerepelt,⁴¹ és a vonatkozó Friedrich-féle rendelettel szemben — nem kívánt önkormányzati választójogot adni a nőknek. Ezt azzal indokolta, hogy a nők nagy részét az egyházak befolyásolnák az önkormányzati választásokon,⁴² ami elősegítené a KNEP előretörését.

A Kiszgazdapártnak sikerült elérnie, hogy a forradalmi kormányok tevékenységének felülvizsgálatát — ami Nagyatádi Szabó és hívei ellen irányult —, a háború céltalan folytatásáért, elvesztéséért és az összeomlásért felelős politikusokra is kiterjesszék.

A KNEP és a Kiszgazdapárt meghajolt a tisztikar ama követelése előtt, hogy a hadügyi tárca élén politikus helyett katonai álljon.⁴³

A legfontosabb teendők megállapítása után a kormány összetétele tekintetében elvi megállapodás született: ha a KNEP tölti be a miniszterelnöki posztot, a belügy-miniszteri tárcát a Kiszgazdapárt kapja és fordítva.⁴⁴ E megállapodásnak 1920 tavaszán nem szereztek érvényt: Simonyi-Semadam miniszterelnök átmenetileg a belügyminiszteri posztot is betöltötte, majd április derekától Dömötör Mihály lett a belügyminiszter, aki ebben az időben a KNEP tagja volt; a miniszterelnöki posztot nem vállaló Teleki Pál április közepén külügyminiszter lett.⁴⁵

A KNEP belső erjedését tükrözte a tárcák elosztásánál támadt véleménykülönbség is. Három felfogás ütközött ui. a pártban: a) az intranzigens keresztény: Friedrich —

³⁴ A mezőgazdasági érdekképviseltek kiépítését Rubinek már a századfordulón megfogalmazta.

³⁵ A pénzügyi helyzet rendezését Korányi Frigyes már február derekán sürgette. *Nemzeti Újság*, 1920. február 13. Tanácskozások a fűzióról.

³⁶ *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon. 320—323.; 327—328.

³⁷ *Nemzeti Újság*, 1920. február 6. A KNEP legsürgősebb követelései.

³⁸ A katolikus autonómiáról l.: *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 136—139.

³⁹ A Kiszgazdapártnak a Rubinek-csoport ugyancsak sürgette a numerus clausus bevezetését az egyetemeken. *Nemzeti Újság*, 1920. február 13. Tanácskozások a fűzióról.

⁴⁰ L. az 1919. évi 5985., 5986., 5987., 5988. M. E. számú rendeleteket. (Vö.: *Mészáros Károly*: Az 1920. januári nemzetgyűlési választások. Párttörténeti Közlemények, 1984/2. 154—156.)

⁴¹ *Budapesti Újság*, 1919. október 21. A Nagyatádi Szabó vezetése alatt álló Kiszgazda- és Földmivéspárt programja.

⁴² *Pesti Hírlap*, 1920. október 2. A nők törvényhatósági választójoga; *Nemzeti Újság*, 1920. október 15. Az önkormányzati választójog.

⁴³ *Pesti Hírlap*, 1920. március 5. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja.

⁴⁴ Uo. 1920. március 13. A kereszténypárt és a kiszgazdák szövetkezése a kormányzásra.

⁴⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL). Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: MT jkv.) 1920. április 19.

Erekly-féle szélsőlegitimista; b) az agrárius felfogást támogató keresztény szocialista; amely az elvi legitimizmus alapján állt: Haller — Huszár — Vass; c) a merkantilista finánc-tőkés irányzat: Hegyeshalmi — Urbanovich.

A KNEP-en belüli erőviszonyok ennél természetesen bonyolultabbak voltak.⁴⁶ Míg az intranzigens alapon álló Friedrich a gazdasági tárcák fontosságát emelte ki,⁴⁷ a Friedrichtől eltávolodó Haller — Huszár-csoport készséggel lemondott a legfontosabb gazdasági tárcák egyikéről, a kereskedelmi tárcáról a Kisgazdapárt javára, és az intellektuális tárcákat igényelte a KNEP-nek.⁴⁸ A KNEP-ben elhelyezkedő merkantilista irányzatú finánc-tőkés csoport a párthoz tartozó, egyben a Hitelbank igazgatósági tagjai között helyet foglaló Hegyeshalmi Lajost vagy Urbanovich Zoltánt, a Magyar Bank igazgatóját akarta látni a kereskedelmi tárca élén.⁴⁹

A KNEP belső megosztottsága következtében a kereskedelmi tárcáért nagyobb eséllyel versengett a Kisgazdapárt és Hegedüs Lóránt,⁵⁰ aki a TÉBÉ-t (Takarékpénztárak és Bankok Egyesületét) tudta maga mögött. E vetélkedés a hónap derekáig, vagyis a Simonyi-Semadam-kormány megalakulásáig nem dőlt el. A sajtó már március 18-án a Kisgazdapárt jelöltjét, Balogh Elemért, a Hangya vezérigazgatóját emlegette kereskedelemügyi miniszterként. Mivel Balogh Elemér a vezérigazgatói posztot nem cserélte fel a miniszteri tárcával, Emich Gusztáv kereskedelemügyi államtitkár lett a miniszter,⁵¹ aki azután a Kisgazdapártba való belépésével jelezte agrárius elkötelezettségét.

Az 1920. március 15-én megalakult Simonyi-Semadam-kormány⁵² névsorára pillantva azt látjuk, hogy mind a miniszterelnöki, mind a belügyminiszteri tárca egyelőre a KNEP kezébe került. A kormányzás szempontjából kulcsfontosságú politikai tárcákat is a KNEP tölti be, érvényesítve a Teleki körül csoportosulóktól származó azon elvet, hogy a kormányzás tengelye a KNEP-ben van.

Simonyi-Semadam miniszterelnök a nemzetgyűlés március 17-i ülésén mondta el programbeszédét, hangsúlyozva, hogy megbízatása időleges, átmeneti jellegű, fő feladata a tisztántúli nemzetgyűlési választások megejtése a román királyi hadsereg kivonulása után, valamint a békeszerződés aláírása.⁵³

A dualista rendszer — s egyben a régi politikai gárda — bírálatával kezdte mondanivalóját Simonyi-Semadam: „... óriási mulasztásokat követett el a múlt akkor, amikor a parlament porondját legnagyobbbrészt meddő közjogi vitákkal és az ekörül csoportosuló személyi kérdésekkel töltötte...” Sajnálattal állapította meg, hogy nem jött létre egy egységes párt, amely „párt legerősebb támasza minden kormánynak...”⁵⁴ Simonyi-

⁴⁶ 1920. március végén a KNEP-ben a fent jelzettek mellett a következő áramlatok találhatók: 1. A számos irányzatra oszló keresztényszocialista csoport: a) az intranzigens legitimisták (Beniczky — Szmracsányi-csoport), b) a nemzetiségi keresztény szocialista csoport (Bleyer), c) „szélső-keresztényszocialista” csoport (Griger — Szabó); 2. szabadkirályválasztók (Rassay — Dömötör); 3. a „grófi csoport” (Teleki — Klebelsberg). Vö.: *Gergely Jenő*: A keresztényszocializmus Magyarországon. 155 — 156.

⁴⁷ Pesti Hírlap, 1920. március 5. A kormányzó tárgyalásai.

⁴⁸ Uo. 1920. március 6. A kihallgatások.

⁴⁹ Uo. 1920. március 11. Simonyi-Semadam Sándor a designált miniszterelnök.

⁵⁰ Uo. 1920. március 7. A kihallgatások és a helyzet.

⁵¹ Uo. 1920. március 18. A keresztény egyesülés továbbra is támogatja Simonyi-Semadamot.

⁵² Miniszterelnök és belügyminiszter: Simonyi-Semadam Sándor,

Pénzügyminiszter: br. Korányi Frigyes,

Földművelésügyi miniszter: Rubinek Gyula,

Vallás- és közoktatásügyi miniszter: Haller István,

Igazságügyminiszter: Ferninándy Gyula,

Honvédelmi miniszter: Soós Károly,

Munkaügyi- és népjóléti miniszter: Benárd Ákos,

Közélelmezési miniszter: Nagyatádi Szabó István,

Nemzeti kisebbségi miniszter: Bleyer Jakab,

Kisgazdák minisztere: Sokorópátkai Szabó István,

a külügyi és kereskedelemügyi tárca egyelőre betöltetlen. OL, MT jkv. A kormány össze-tételét közli *Bölköny József*: Magyarország kormányai 1848 — 1975. Bp. 1978. 63 — 64.

⁵³ Nemzetgyűlési Napló, 1920 — 1922. Bp. 1920. I. kötet 119.

⁵⁴ Uo. 118.

Semadam programbeszédében érintette az MSZDP, illetve a munkásosztály ügyét is.⁵⁵ A szorult helyzetben levő MSZDP-vezetőség felajánlkozása ellenére Simonyi-Semadam a marxizmusról és az osztályharcra való lemondáshoz kötötte a munkásosztály anyagi helyzetének javításán való közös munkálkodást: „ha a munkásosztály lemond a marxizmusról; ha lemond az osztályharc jelszaváról belsőleg és meggyőződészerűen is, és szervezetét nem harci szervezetként akarja tovább fenntartani, hanem egyedül és csupán saját becsületesen, jól felfogott magyar érdekeinek ápolására; akkor testvéreként óhajtom őket fogadni és szívesen közreműködöm minden olyan javításon, segítségen, amely az ő anyagi helyzetüket, megbecsülésüket jobbá teszi...⁵⁶

A megoldandó feladatok közül elsőként a gazdaságiakat említette a miniszterelnök. A pénzügyi kérdések rendezését és ezzel együtt a tisztviselők és minden fix fizetésű alkalmazott anyagi helyzetének a javítását ígérte, majd alig titkolt antiszemita éllel az áruzsora és a láncereskedelem kiküszöbölését célzó törvény alkotására s a konjunkturális haszon megadóztatására hívta fel a nemzetgyűlés figyelmét. A továbbiakban a közigazgatási reformról, a földreformról, az ipartörvény revíziójáról, a Munkás- és Betegsegélyező Pénztár államosításáról, a büntető törvénykönyv reformjáról, a katolikus autonómiáról szóló 1848. évi XX. tc. végrehajtásáról, vagyis a keresztény kurzus programjáról szolt a miniszterelnök.⁵⁷

A földreform kapcsán Simonyi-Semadam alapelveként emelte ki: „Minden jóra való magyar földművest, földmunkást földhöz kell juttatni, még pedig nem ingyen, nem ajándékban, ... hanem tisztességes becsületes vételáron...⁵⁸ Az ipartörvény revíziójának novelláris rendezését ígérte, amely a tanult kisiparost a tanulatlan kontártól lesz hivatva megvédeni.⁵⁹ A mezőgazdasági érdekképviseleti szervek felállításával azt kívánta biztosítani az agrárlakosság számára, amit a Munkás- és Betegsegélyező Pénztár államosításával a munkásosztálytól el kívánt venni: az érdekvédelmet.

Ezt követően a miniszterelnök felolvasta Apponyi Albertnak a párizsi magyar békedelegáció elnökének még Huszár miniszterelnökhöz címzett, március 14-én érkezett levelét. A levél rámutatott, hogy a magyarországi fehérterror, a katonai önkény, a törvénytelenések gátolják a békedelegáció tevékenységének eredményességét, és rontják a népszavazásért folytatott küzdelem esélyeit, ezért a törvényesség uralmának helyreállítására szólított fel.⁶⁰

⁵⁵ Az MSZDP vezetői felkeresték Rubinek Gyulát és tárgyaltak vele. E tárgyalásról a március 16-i minisztertanács ülésén számolt be Rubinek. Az MSZDP vezetői elmondták Rubineknek, készek felhagyni az osztályharccal, a területi integritás alapjára helyezkedni és a kurzust támogatni, ha a párt tagjainak és vezetőinek az üldözését megszüntetik. OL, MT, jkv. 1920. március 16.

⁵⁶ Kijelentette még: „A munkásosztály egy nagy része — talán 90%-a — megtevédt, téves utakon járt, az első forradalomnak ő volt a hordozója, zászlóvivője és azon a lejtőn, amelyre nem tudta, hogy vezetik, lecsúszott a vörös örvény mélyébe...” Nemzetgyűlési Napló, 1920—1922. Bp. 1920. I. kötet 120.

⁵⁷ Uo. 118—121.

⁵⁸ Uo. 122.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ A Napló vonatkozó részéből kitűnik a levél visszhangja is. „Nagy méltóságú miniszterelnök úr! — hangzott Apponyi levele. — Mindegyre sűrűbben érkeznek hozzánk hírek, amelyek arról számolnak be, hogy hazánkban egyéni vállalkozások felekezeti szempontokból a polgároknak a köztörvények által biztosított szabadságát és az egyének életét veszélyeztető módon erőszakoskodnak. (Nagy zaj. Felkiáltások a baloldalon: A zsidó sajtó terjeszti! Halljuk! Halljuk!) A törvény által létesített... (Nagy zaj a baloldalon.) Kérem, méltóztassanak rám bízni, hogy mit tartok felolvasandónak és mit nem.”

(Olvasza tovább:) „A törvény által létesített bírói és rendőri hatóságok hatásáokrábe való ez a beavatkozás mint minden, a jogrendet veszélyeztető cselekmény, megintgatja az erkölcsi állapot, amelyen a polgárosult társadalomnak nyugodnia kell. Az anarchia felé vezetendő ez az eljárás általában kárhordozatandó, ámde sokszoros súlyal esik latba azokban a vonatkozásokban is, amelyek gondozása a magyar békedelegációnak egyik feladatát képezi. A békedelegáció kötelességyszerű figyelemmel kíséri a világsajtóban a közállapotokat illető közléseket, s ezekből mély sajnálkozással majdnem nap-nap után képes megállapítani azt a felette hátrányos megítélést, amellyel az általunk jelzett törvénytelen cselekmények találkoznak. (Egy hang jobbfelől: Ha igazak! Mozgás a baloldalon.) Annál aggasztóbb érzésekkel kell kísérnünk országunk színvonalának süllyedését s az abból joggal folyó ártalmas megítélést, minél inkább képesek e körülmények a

Simonyi-Semadam programbeszédét a KNEP-ben felháborodással fogadták, első-sorban Apponyi levelének felolvasása miatt, s magát a felolvasást is meg akarták akadályozni. Friedrich István és szűkebb köre a KNEP első soraiban ült, onnan indult minden tiltakozás.

Az országgyűlés jobboldala, ahol a kisgazdapártiak ültek, Apponyi levelének felolvasása alatt mindvégig csendes maradt,⁶¹ sőt, Rubinektől eltekintve helyesléssel fogadta a felolvasást. A vitában felszólaló kisgazdapárti képviselők közül azonban senki sem merte kifejezésre juttatni a levél tartalmával való egyetértését. Apponyi levele tükröt tartott a KNEP képviselők elé. A kép, amely a képviselők elé tárult, taszító volt és zavart okozott. Bár Simonyi-Semadam a minisztertanács ülésén ismertette Apponyi levelét, s azt a szándékát is, hogy a nemzeti gyűlésen felolvassa azt,⁶² a levél elhangzása után a KNEP-ben mégis Simonyi-Semadam önkényes lépéséről beszéltek.⁶³

Miért olvasta fel Simonyi-Semadam az Apponyi-levelt? Egyrészt, hogy a továbbiakban megakadályozza a levélben említett cselekményeket,⁶⁴ másrészt, hogy feltárja

békedelegációnak egyik fő érvét, amellyel az ország területi épségének megvédését alátámasztani kívánja, megsemmisíteni. (Mozgás.) . . .

Belállapotaink ecsetelt zűllésének hatása a mai, a szó teljes értelmében kényes pillanatban igen kellemetlenül érezhető, mert az általános hangulatot rontó hatásán kívül most már azzal a végtelenül komoly jelenséggel találkozunk, hogy országunk egyes, külön elveendőnek jelzett területein, ahol az általunk javasolt népszavazás feltétlenül részünkre kedvező eredményt ígért, a hangulat ellenünk fordult (Mozgás és zaj.), aminthogy természetes, hogy megszűnik annak az államnak attraktív ereje, amely a polgárok elemi közszabadságait megvédeni képtelen, s ahol a törvény uralmát az egyéni erőszak kérdésessé teszi. (Zaj és nyugtalanság. Felkiáltások: Zsidó manőver! Becsapják Nyugat-Európát a zsidók!) Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter: Apponyi is félre van vezetve. (Zaj.)

Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök: Méltóztassanak legalább türelmükkel Apponyit megajándékozni. (Felkiáltások: Éljen Apponyi! Folytatólag olvassa:) „Már legtöbb elutasításunk előtt az akkor tartott miniszteri konferencián elnökünk utalt a már akkor jelentkező beteges tünetekre, melyek a belpolitikai állapotokban mutatkoznak és kérte a tisztelt kormányt, hogy mindeképp igyekezze az ország belső konszolidációjának haladását biztosítani, és ezáltal is a békedelegáció nehéz munkáját elősegíteni.

Mindezekből kiindulva a békedelegáció a többször ecsetelt eseményeket és az azokból előállott következményeket újból mérlegelés tárgyává tette és elhatározta, hogy előterjesztéssel él a t. kormányhoz. Kérésünk az: méltóztassék haladéék nélkül minden erővel és az államhatalom súlyának teljes latbavetésével intézkedni, hogy a törvény uralma az egész vonalon mielőbb helyreálljon. (Zaj és felkiáltások a jobboldalon: Megvan!) Meg vagyunk győződve, hogy a t. kormány felfogásunkban mindeképp osztozik. Megerősíti ebbeli meggyőződésünket a főméltóságú Kormányzó úrnak éppen ma tudomásunkra jutott programjában a jogbiztonság, a törvény uralma, a közrend fenntartására irányuló kijelentése. Nem is az a szándékunk, hogy útbaigazításokat adjunk, de azt hisszük, hogy támogatjuk törekvéseit, amidőn intó szavunkat a legkomolyabban felemeljük, másrészt tartozunk önmagunknak, hogy igyekeztünk, gondjaink és fáradozásaink teljes eredménytelenségéért a felelősséget magunktól elhárítsuk (Zaj és mozgás a baloldalon.), ha eredménytelenség rajtunk kívül álló, általunk felismert és megszüntetendőnek jelzett, de mindezek dacára továbbra is érvényesülő akadályokat idézhetnek elő, aminthogy egyáltalán további megfontolásunk tárgyát képezi, vajon ha a szanálás a legrövidebb idő alatt be nem következik, egyáltalán lehetünk-e abban a helyzetben, hogy megbízatásunkban továbbra is eljárjunk.” (Mozgás. Felkiáltások: Hallatlan! Oda van Magyarország függetlensége, ha így haladunk!)

Szmrecsányi György: Ez igazán nem áll! (Halljuk! Halljuk! jobbfelől.)

Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök: (Halljuk! Halljuk! Halljuk! jobbfelől. Tovább olvasva:) „Végre még azt a tiszteletteljes kérésünket terjesztjük elő, méltóztassék jelen kérésünket a Kormányzó úr főméltóságának tudomására hozni. A fentiekben kifejtett állásfoglalásunk közzétételét, vagy egyéb módon való felhasználását teljesen a t. kormány elhatározására bízuk.” Uo. 123–124. A bal- és jobboldal csupán az ülésrendet, nem pedig a politikai hovatartozást jelzi.

⁶¹ Pesti Hírlap, 1920. március 18. Bemutatkozott az új kormány.

⁶² OL, MT jkv., 1920. március 15.

⁶³ Pesti Hírlap, 1920. március 18. Bemutatkozott az új kormány.

⁶⁴ Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. I. kötet, 129–130.

az ilyen cselekményekből származó káros külpolitikai következményeket, és ezzel szilárdítsa a kormány belső helyzetét, harmadrészt azért, hogy a nemzetgyűlés plénán a törvénytelenségeket és a féhértort a Somogyi — Bacsó-gyilkosságra zsugorítsa.

A kormányprogram nemzetgyűlési vitájában a KNEP részéről felszólaló Dömötör Mihály azzal vádolta a miniszterelnököket, hogy egyetért az Apponyi-levéli tartalmával (ez ellen közbeszólásával tiltakozott Simonyi-Semadam), Apponyi levelének megállapításait pedig tévesnek minősítette, s Apponyi félrevezetésével magyarázta. Dömötör a hadimilliomosok megadóztatásának követelésével s az intranzigens keresztény irányzat fontosságának hangsúlyozásával akart úrrá lenni a KNEP soraiban a levél felolvasása miatt keletkezett zavarban.

A kormányprogram másnap is folytatódó nemzetgyűlési vitájában Pallavicini ugyancsak az Apponyi-levéli felolvasása miatt szorította sarokba Simonyi-Semadamot: ha a miniszterelnök nem ért egyet a levél tartalmával, miért olvasta fel azt? — tette fel a kérdést.⁶⁵ Pallavicini érvelését az gyengítette, hogy szóba hozta, illetve elismerte a Somogyi — Bacsó-gyilkosságot. Pallavicini a KNEP és a Kiszgadzapárt szövetségét félsikernek nevezte, szemben a fúzióval, az MSZDP irányában megütött megbocsátó hangtól pedig elhatárolta magát: „Ha segítnék a munkásságon és jogos igényeit kielégítjük, akkor nem lesz szükség a mai munkásvezérekre (ti. az MSZDP-re — M. K.)...⁶⁶”

Ernszt Sándort — a KNEP egyik vezetőjét, aki kulcsfigura volt a párt és a püspöki kar közötti kapcsolatokban — ugyancsak nyugtalanították Simonyi-Semadam miniszterelnöknek az MSZDP-ről, illetve a munkásosztályról mondott szavai. Ebben az időben a nyilvánosság előtt Ernszt Sándor fogalmazta meg elsőként az MSZDP további sorsával kapcsolatos lehetőségeket: a kapitalizmus világméretben jelentkező válságának kimenetelétől függően „a szociáldemokráciával előbb vagy utóbb mégis csak kénytelenek leszünk tárgyalni, számolni és esetleg leszámolni”.⁶⁷

A miniszterelnök programbeszéde, Apponyi levelének „kísérő zenéje” kishíján gyászdalává lett az alig levegőhöz jutott új kormánynak: a „KNEP... már Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök bemutatkozása alkalmából meg akarta buktatni az új kormányt, s ettől a szándékától csak Rakovszky Istvánnak, a Ház elnökének lakásán tartott rögtönzött állásfoglalása következtében állt el — olvashatjuk —, amennyiben nem tartották előnyösnek a külfölddel szemben az első alkotmányosan megalakult magyar kormányt, mindjárt a bemutatkozása alkalmával való megbuktatását...⁶⁸”

A Kiszgadzapárt szónokai a kormányprogram vitájában igen konciliáns magatartást tanúsítottak a miniszterelnök irányában. Méltányolták Simonyi-Semadamnak a földreformról, a közigazgatási reformról mondott szavait és hangosan helyeselték az Apponyi-levéli megállapítását a terrorról, a katonai önkényről, amelyet ők nem is egyszer tettek szóvá. Simonyi-Semadam expozéjához csupán Gaál Gaszton tett figyelemre méltó észrevételt.

Gaál kifogásolta a régi politikai gárda küzdelmének közjogi harcokként történő feltüntetését, mivel ilyen beállítás következtében a négy száz esztendő függetlenségi küzdelem közjogi harccá zsugorodna. Felszólalása révén először hangzott el a nemzetgyűlésen, egy magát kiszgadzapártinak valló, de többszáz holdjával inkább a nagybirtokos osztályhoz tartozó politikus szájából az a megállapítás, hogy sem a nagybirtok, sem a középbirtok, de még általában a kisbirtok sem nemzetfenntartó erő: „Magyarország jövőjének az 50 — 60 holdas kiszgadzapárti bázisa — mondta. — Ezekből várom én az ország újjáébredését, ezeknek anyagi, szellemi és erkölcsi emelésétől várom azt a regeneráló erőt, melyet a természetszerűleg degeneráló felső osztályok helyreállítására szükségesnek tartok.”⁶⁹ Gaál irányelveket várt és sürgetett a miniszterelnöktől a sajtótörvény revíziójára, a gyülekezési és egyesülési jog, valamint a választójog alkotmányos rendezésére.⁷⁰

A nemzetgyűlési vitában a KNEP-szónokok — Dömötör Mihály,⁷¹ Ernszt Sándor,⁷² Friedrich István⁷³ — egyetértettek Simonyi-Semadam programjával, de sajnálták,

⁶⁵ Uo. 137.

⁶⁶ Uo. 138.

⁶⁷ Uo. 145.

⁶⁸ Virradat, 1920. április 11. Bukik a kormány.

⁶⁹ Nemzetgyűlési Napló, 1920—1922. I. kötet 140.

⁷⁰ Uo. 141.

⁷¹ Uo. 126—127.

⁷² Uo. 144—146.

⁷³ Uo. 146—147.

hogy egy egységes kormányzópárt nem jött létre. Felszólalásukban a szociális kérdések megoldásának szükségességét hangsúlyozták, és az antiszemitizmus ébrentartására törekedtek. Megfogalmazták a hadifoglyok hazaszállításának kívánságát is.

A kisgazdapárti szónokok — Gaál Gaszton,⁷⁴ Bodor György,⁷⁵ Lovász János,⁷⁶ Patacsi Dénes⁷⁷ — a két párt közötti fúzió helyett és a földreform mellett olyan kérdéseknek biztosítottak elsőbbséget, mint a 400 éves Habsburg-ellenes küzdelem, az ország alkotmányos berendezkedése, a mezőgazdasági rekvirálások és ármaximálások megszüntetése, a hadirokkantak és hadiözvegyek ügyének megoldása.

A nemzetgyűlési választásokkal és kormányzóválasztással az ellenforradalmi kormány ideiglenes jellege megszűnt, s a rendszer alkotmányos formát öltött, a rendszer politikai konszolidációjának elvi kérdései azonban a katonai diktatúra közepette kerültek napirendre.

A nemzetgyűlés összeülését és a Simonyi-Semadam-kormány megalakulását megelőző és követő hetekben a keresztény nemzeti jelszavak hatása alá került társadalmi rétegek nagy várakozással tekintettek a keresztény kurzus törvényhozói tevékenysége elé. De a KNEP, a kereszténypolitika fellegvára, a belpolitikai konszolidáció legalapvetőbb kérdéseiben, a keresztény nemzeti program értelmezésében és megvalósításának módjában, vagyis a hogyan tovább kérdésében nem jutott egyetértésre. A Kisgazdapártban szintén áthidalhatatlannak tűnt az a véleménykülönbség, amely a Nagyatádi Szabó-féle és a Rubinek-féle szárny között a földreform kérdésében kialakult. Míg ugyanis Nagyatádi Szabó a kötött birtokok teljes területét s a világi nagy- és középbirtokok 500 holdon felüli részét kívánta igénybe venni a földreform céljára, addig Rubinek Gyula a mezőgazdasági proletárok számára egy-másfél hold föld kiosztását és a községi legelő használatát ígérte.⁷⁸

A KNEP-ben Friedrich s a mögötte tömörülők a párt többségének álláspontjától eltérő taktikai és politikai irányvonalat követtek. Friedrichék először a Simonyi-Semadam-kormány összetétele, a volt keresztény nemzeti pártiak kimaradása miatt emeltek szót,⁷⁹ majd önálló megbeszéléseket kezdtek tartani.⁸⁰ Hírek voltak a Friedrichék és Huszárék közötti vitákról,⁸¹ majd pedig az intranzigens keresztény és szélsőlegitimista Friedrich-csoportnak a pártból történő kiválásáról.⁸² A kiválás okaként azokat az elvi ellentéteket emlegették, amelyek a KNEP két frakciója, a volt néppártiak és a volt keresztény nemzeti pártiak között, a keresztény nemzeti program értelmezése körül támadtak.

A Friedrich-csoport elvfeladással, a keresztény nemzeti program lejárátásával vádolta már Huszár miniszterelnököt is,⁸³ majd a Simonyi-Semadam-kormány semmittevése ellen hadakozva feltárta azokat a jelenségeket, amelyeket a keresztény nemzeti program szempontjából aggasztónak tartott. Ereký arról írt, hogy a kormány tétlensége miatt a keresztény irányzat kátyúba jutott, a kormány „nemcsak a keresztény szellemű törvényjavaslatokkal nem jön, de még általános munkaprogramot sem adott. A bizottságok (ti. a nemzetgyűlés bizottságai — M. K.) nem tudnak dolgozni, mert

⁷⁴ Uo. 139—142.

⁷⁵ Uo. 142—143.

⁷⁶ Uo. 143—144.

⁷⁷ Uo. 147—148.

⁷⁸ *Mészáros Károly: A Nagyatádi-féle földreformtörvények megalkotása. I. rész. 481—482. Agrártörténeti Szemle, 1978. 3—4. sz.*

⁷⁹ Pesti Hírlap, 1920. március 16. A kormányzó kinevezte az új alkotmányos kormányt.

⁸⁰ Uo. 1920. március 17. A nemzetgyűlés munkaprogramja. Mozgalom a KNEP-ben.

⁸¹ Uo. 1920. március 19. A katolikus autonómia és az 1848. XX. tc.

⁸² Uo. 1920. március 18. A keresztény egyesülés továbbra is támogatja Simonyi-Semadamot.

⁸³ Ereký e vádat így összegezte: „Huszár Károlyt egyenesen megvádolom azzal, hogy mint a koncentrációs kormány elnöke, politikai és közgazdasági tétlenségével nagy részben lejáratta a keresztény nemzeti kurzust! Azzal a tehetetlenséggel pedig, hogy pénzügyeink rendezése semmit sem tett, — hanem a Bécsből hozott, több mint három-ezer millió korona . . . papírpénzzel megrontotta az állam pénzügyeit: hihetetlen nagy drágaságot okozott és sem a munkásokról, sem a közalkalmazottakról nem gondoskodott, illetőleg a rendeleteket, amelyeket érdekükben kiadott — képtelen volt végrehajtani . . .” Pesti Hírlap, 1920. március 23. Rubinek és Nagyatádi Szabó a szállítási ügyekről.

nincsenek kész törvényjavaslatok...⁸⁴ A nemzetgyűlés formális üléseket tart, legfeljebb interpellációkkal tölti idejét, vagy személyes ügyeket tárgyal.⁸⁵

Ez a helyzet a KNEP képviselőinek jelentős részét zavarta, mert mindegyik „elszánt ígéretet tett választóközönségének a legmesszebbmenő keresztény gazdasági, kulturális és társadalmi reformok megvalósítására...⁸⁶ A Friedrich-csoport akciójának támogatására felsorakozott a fővárosi — elsősorban belvárosi — pártszervezetek egy része.⁸⁷ Ezek 1920. április 6-i közös gyűlésükön határozati javaslatot fogadtak el, amely az intranzigens politikát szolgáló törvényjavaslat betervesztését sürgette.⁸⁸ Ezt követően Friedrich a következő javaslatot terjesztette elő: „Jelentse ki (ti. a nemzetgyűlés — M. K.) a nagy princípiumokat, a nagy változtatásokat, amelyeket a legrövidebb idő alatt megvalósítani óhajt. Készíttesse el a törvényjavaslatokat a kormány, a minisztériumok és szakhivatalok útján, vagy készíttesse el saját kiküldött bizottságaiban — mindegy, szóljon, parancsoljon és teremtsen! ... Ha nem: akkor vagy a kormánynak, vagy a nemzetgyűlésnek meg kell hátrálnia. Ha nem: akkor el kell dönteni a hatalmi kérdést a kormány és a nemzetgyűlés között...⁸⁹

Ezt követően Friedrich a KNEP képviselőinek értekezletén még egyszer síkra szállt a koncentrációval megszakadt politika folytatásáért, a keresztény kurzusnak „az egész vonalon teljes erejével” történő érvényesítéséért.⁹⁰ Kárhoztatta a koncentrációs és a Simonyi-Semadam-kormányt, amelyek „a keresztény irányzat és így az ország érdekében semmit sem tett(ek)...⁹¹ Mivel fellépésük várt kedvező visszhangja a KNEP vezetői között elmaradt, április 12-én Friedrich és hat képviselőtársa — Ereky Károly, Fangler Béla, Weiss Konrád, Mahunka Imre, Zákány Gyula, Hornyánszky Zoltán — kilépett a KNEP-ből.⁹² Utább még három képviselő csatlakozott hozzájuk. Friedrich és társai az ellenzékbe vonulást és annak okát a KNEP elnökének, Haller Istvánnak írt április 12-i levélben jelentették be.⁹³

A KNEP képviselőinek értekezlete Haller István elnökletével tudomásul vette Friedrichék kilépését, sajnálattal állapította meg, hogy „a kilépések következtében a Kisgazdapárt számbeli többsége az eddiginél még nagyobb lett”. Az értekezleten elhangzott az a kérdés is, „nem időszerű-e, hogy a Kisgazdapárt egyedül vegye át a kormányzást...⁹⁴ Erről azonban a KNEP-képviselők többsége hallani sem akart.

A KNEP vezetői jelentősebb ár nélkül szabadultak meg a Friedrich-csoporttól: Friedrichék ugyan csak a KNEP képviselő-csoportjából akartak kilépni, Hallerék azonban a KNEP-ből is kitessékeltek őket,⁹⁵ a budapesti pártkörből viszont, ahol Friedrichék bizonyultak erősebbnek, a Haller-Huszár-csoportnak kellett távoznia.⁹⁶ Ezek után a KNEP-ből kilépett hét képviselő Friedrich vezetésével feltámasztotta az 1919. július végén alakult, de azóta megszűnt Keresztény Nemzeti Pártot.

⁸⁴ Virradat, 1920. április 2. Megalakul az ellenzék.

⁸⁵ Uo. 1920. április 3. Intranzigens magyar keresztény ellenzékét!

⁸⁶ Uo. 1920. április 8. Ugyan mire várunk?

⁸⁷ Uo. 1920. április 3. Intranzigens magyar keresztény ellenzékét!

⁸⁸ A határozati javaslat szövege a következő: „A keresztény nemzeti egyesülés belvárosi pártja mély aggodalommal látja, hogy azok a nagyszerű eszmék, amelyek mellett Friedrich István és elbarátai zászlót bontottak, pusztá jelszavak immár és a kormányhatalom még a mai napig semmit sem tett, hogy a keresztény világnézet és a nemzeti szempont az egész közéletben érvényesüljön. Elhatározza tehát a párt, hogy az országos párt vezetőségéhez kérelemmel járul, hívja fel az országos pártvezetőség a kormányt azoknak a törvényjavaslatoknak a nemzetgyűlés elé terjesztésére, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az ország egész közéletében a keresztény nemzeti szempont intézményesen biztosíttassék...” Pesti Hírlap, 1920. április 7. A Belváros és a politikai helyzet.

⁸⁹ Virradat, 1920. április 8. Ugyan mire várunk?

⁹⁰ Pesti Hírlap, 1920. április 9. Nincs szakadás a keresztény pártban.

⁹¹ Virradat, 1920. április 11. Bukik a kormány.

⁹² Pesti Hírlap, 1920. április 13. Friedrich hat képviselőtársával kilépett a KNEP-ből; Nemzeti Újság, 1920. április 13. A Friedrich-csoport ellenzékbe ment.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo. és uo. 1920. április 16. Friedrich győzelme a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában.

⁹⁶ Uo.; Nemzeti Újság, 1920. április 16. Miért léptek ki a képviselők a Keresztény Nemzeti Egyesülés Országos Pártköréből?

A KNEP budapesti szervezetei közül csatlakozott a Keresztény Nemzeti Párthoz a józsefvárosi,⁹⁷ a terézvárosi⁹⁸ és a ferencvárosi szervezet.⁹⁹ Támogatásáról biztosította Friedrichet a Keresztény Szocialista Postások Országos Gazdasági Egyesülete¹⁰⁰ s a kilépett képviselőket megválasztó kerületek (Kaposvár I., Tapolca, Vác, Zalabaksa) is jelezték csatlakozásukat.¹⁰¹ Az ÉME I. és II. kerületi budapesti szervezete „a legmélyebb hála és hűség hangján” emlékezett meg „Friedrich István politikai működéséről és arról a feladatról, amely még rá a jövőben vár . . .”,¹⁰² s a VII. és VIII. kerületi szervezet is ragaszkodásáról biztosította Friedrich Istvánt.¹⁰³ Az ÉME kispesti gyűlése „egyhangú határozattal kimondotta, hogy Friedrich Istvánt bátor, keresztényi és minden ízében magyar magatartásáért üdvözlí, és őt további küzdelmében lelkes szeretettel támogatja”.¹⁰⁴

Április 21-én az ÉME budapesti szervezeteinek kerületközi gyűlése tüntetett Friedrich mellett. Igaz, a gyűlés szónoka, Zákány Gyula, a Friedrich-csoporttal együtt a KNEP-ből kivált képviselő volt. Zákány szerint „csalódtunk Huszár Károlyban, mindenkiben, csak az ébredő magyarokban nem. Ez a keresztény nemzeti eszmének utolsó őrhelye . . . mi komolyan vesszük a keresztény nemzeti eszmét és a zsidókérdést . . . — Legyünk fanatikusak mi ébredők hitünkben . . .”¹⁰⁵ — mondta.

Friedrichék a fővárosban és vidéken egyaránt széles körű szervezőmunkát kezdtek¹⁰⁶ és feltehetően a hozzájuk sok szállal kötődő ÉME-ben (a Friedrich Istvánnal együtt kilépett képviselők közül Weiss Konrád és Zákány Gyula az ÉME alelnökei)¹⁰⁷ akarták megvetni a lábukat.

A dolog lényege, hogy Friedrichnek 1919 augusztusától jól kiépített budapesti szervezetei voltak, míg a volt néppártiaknak a fővárosi „betörés” nem sikerült, ezt agrárius mentalitásuk akadályozta, a fővárosban és környékén az erős Haller-féle keresztényszocialistákat igyekeztek megnyerni. A keresztényszocialisták azonban — akik élén akkor Szabó József és Székely János állt — az ÉME révén közelebb álltak Friedrichékhez, mind szervezetiileg (Szabó az ÉME elnökségi tagja), mind felfogásban.¹⁰⁸

A Keresztény Nemzeti Párt — Friedrich-párt — programjának átfogó ismertetésére a nemzetgyűlés 1920. április 13-i ülésén elhangzott nyilatkozattal került sor. Friedrich szerint a KNEP-ből kilépett képviselők a párt eredeti programja, az intranzigens akersztény politika lapján állnak s annak érvényesüléséért harcolnak.¹⁰⁹ Szemrehányóan állapította meg: a „keresztény nemzeti irányzat érdekében, amelyről hét-nyolc hónap alatt szónokoltunk és amelyre választóink előtt ilyen és olyan nagy fogadalmat tet-

⁹⁷ Virradat, 1920. április 17. A nemzet akaratát mi képviseljük.

⁹⁸ Uo. 1920. április 21. A terézvárosiak állásfoglalása.

⁹⁹ Uo. 1920. június 5. A ferencvárosi kereszténypárt bizalmatlanságot szavazott a kormánynak; Virradat, 1920. április 3. Intranzigens magyar keresztény ellenzéket; Uo. 1920. április 13. Friedrichék ellenzékebe mennek.

¹⁰⁰ Pesti Hírlap, 1920. április 13. Friedrichék ellenzékebe mennek.

¹⁰¹ Virradat, 1920. április 14. Ellenzéki kerületek.

¹⁰² Uo. 1920. április 17. A nemzet akaratát mi képviseljük.

¹⁰³ Uo. 1920. április 21. A VII. kerületi Ébredő Magyarok Friedrich mellett; Uo. 1920. április 23. A VIII. kerületi Ébredők Friedrich mellett.

¹⁰⁴ Uo. 1920. április 21. A kispesti üdvözlí Friedrichet.

¹⁰⁵ Az ÉME gyűlésen hangzott el először a kávéházak elleni fellépés gondolata. Itt még csak tüntető séta formájában „az az eszme merült fel, hogy az Ébredő Magyarok a bárókban és orfeumokban ezeket költő dőzsölők eljárása feletti megbotránkozásuknak egy csendes, zavargásmentes, fegyelmezett, méltóságteljes felvonulásban adjanak kifejezést. Kerületenkint sorakozva mintegy ötszázan, el is indultak tömör sorokban szótlanul a budapesti korzón. Alig ért azonban a tömeg a Ferenc József térre, as Eötvös-szobornál egy szakasz lovas és gyalogos rendőr állta el a felvonulók útját, szétesésre szólítva fel az ébredőket, mire az ötszáz főnyi tömeg megfordulva, szótlannul visszatért a sörház-utcai klubhelyiségbe”. Uo. 1920. április 23. Az Ébredő Magyarok gyűlése.

¹⁰⁶ Uo. 1920. április 13. Friedrichék ellenzékebe mennek; Uo. 1920. április 21. A Friedrich-párt akcióba lép.

¹⁰⁷ Uo. 1920. december 8. Ma döntenek az Ébredők Zákány és Weiss kilépése ügyében.

¹⁰⁸ A Nép, 1919. szeptember—1920. április; Virradat, 1919. szeptember—1920. április.

¹⁰⁹ Virradat, 1920. április 14. Megalakult a keresztény nemzeti ellenzék.

tünk", a kormány még semmit sem valósított meg.¹¹⁰ Immár mint ellenzéki vezér, azt kívánta, hogy a nemzetgyűlés a nagy időkhöz mérten gyorsan, „forradalmi ritmusban” alkosson országos határozatokat, törvényeket. Nem állította az 1848-as forradalmat állítani az ellenforradalom példaképeként, amikor „az Országgyűlés március 17-ikétől április 11-ig 24 alapvető törvényt hozott...”¹¹¹

Friedrich a keresztény Magyarország mielőbbi kiépítése céljából tovább erősítette a párhuzamot 1848-cal: „igenis lehetne úgy, mint 1848-ban tették, gyorsabb tempóban alkotni a törvényeket... méltóztatásuk a földreformot megcsinálni, méltóztatásuk a keresztény nemzeti irányzatot intézményesen biztosítani...”¹¹² A konszolidáció megindítása, a keresztény-nemzeti irányzat intézményes biztosítása, ezen irányzatnak a teljes lejárataától való megmentése érdekében Friedrich az alábbi tennivalókat sorolta fel: 1. Gondoskodni kell a 4–500 000 közszerződési alkalmazottokról.¹¹³ 2. Meg kell akadályozni, hogy a nagytőke a zsidók kezében koncentrálódjék.¹¹⁴ 3. A liberális irányú sajtóval — amit Friedrich zsidó sajtóként emleget — le kell számolni.¹¹⁵ 4. A földreformot végre kell hajtani. 5. A nemzetgyűlés tekintélyét növelni kell a katonai hatóságokkal szemben.¹¹⁶ 6. A keresztény vallásfelekezeteket egyenjogúsítani kell.¹¹⁷

A Friedrich programadó nemzetgyűlési beszédét követő napokban a pártjához tartozó képviselők közül többen felszóltak. Közülük a legtöbb figyelmet Ereký érdemli. Szerinte az intranzigens keresztény irányzat akkor jutott ellenzékbe, amikor a koncentrációs kormány megalakult. Az ellenzékbe vonulásuk egyik okaként az államháztartás helyzetének a koncentrációs kormány alatt elhatalmasodott leromlását jelölte meg. E politika következtében ui. a bevételek biztosítására szinte semmi sem történt.¹¹⁸ A hadimilliomosok megadóztatásának hangoztatása¹¹⁹ Ereký részéről kimondatlanul a zsidó tőke ellen irányult, amiről korábban nyíltan is beszélt.¹²⁰

Mindezek után Friedrich még megjegyezte: „Nagy hibám volt, hogy nem földművesekkel fűzionáltam, hanem a keresztény szocialistákkal!...”¹²¹ Hogy Friedrich az 1919. október 23-i fűzióra visszautalva a földműveseken Nagyatádi Szabókat vagy Rubinek — Sokorópátkaiakat értette-e, nem tudjuk. Kétségtelen, hogy Friedrich személyes ambícióinak — ha a KNEP vezére nem lehetett, legalább a keresztény ellenzék vezére kívánt lenni — nagy szerepe volt a Keresztény Nemzeti Párt ismételt megalakulásában.

¹¹⁰ Nemzetgyűlési Napló 1920–1922. I. kötet 385.

¹¹¹ Uo. 384.

¹¹² Uo. 385.

¹¹³ Uo. 386.

¹¹⁴ „... Azt valamennyien tudjuk, hogy a nagytőkére szükség van, de nincs szükség... azoknak a nagytőkéknél... a zsidók kezében koncentrálódniuk...” Uo. 387.

¹¹⁵ E követelés részletezésére Friedrich április 21-én tért vissza, amikor a nemzetgyűlés indítványkönyvében bejegyezte azt. Bejegyzése 2. pontjával a zsidó sajtóra — a zsidóságot külön nemzetiségként kezelve — kívánt csapást mérni:

Mondja ki a nemzetgyűlés:

1. Az újságpapír beszerzése és szétosztása állami feladat.

2. Az újságpapír a lapok között a lakosság nemzetiségi arányai szerint osztassék szét.

3. A kormány olyan áron adja a sajtónak a papírost, hogy a fiatal keresztény lapok fennmaradása lehetséges legyen.

4. A kormány terjesszen a nemzetgyűlés elé javaslatot a sajtókamara föllállításáról...” Nemzetgyűlés Irományai, 1920–1922. Bp. 1920. I. kötet 264. (Az idézet innen való.); Virradat, 1920. április 23. A sajtókérdés a nemzetgyűlés előtt.

¹¹⁶ Friedrich jól kiválasztott példát hozott:

„Olvastam a hadseregparancsot. Legnagyobb csodálkozásomra a hadseregparancs első két sorában azt látom, hogy ő (ti. Soós Károly — M. K.) a kormányzó úr őfőméltóságának a bizalmából honvédelmi miniszter.

Ez helyes; ehhez nincs hozzátenni valóm, de alkotmányjogi szempontból le akarom szögezni, hogy ehhez szükséges a miniszter urak részéről még az is, hogy a Ház többségének bizalmát bírják...” Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. I. kötet 389. (Az idézet innen való.) Pesti Hírlap, 1920. április 11. Hadparancs.

¹¹⁷ Nemzetgyűlési Napló 1920–1922. I. kötet 390.

¹¹⁸ Uo. 453.

¹¹⁹ Uo. 454–462.

¹²⁰ Virradat, 1920. április 4. Sürgős pénzügyi problémák.

¹²¹ Uo. 1920. április 21. A Friedrich-párt akcióba lép.

A szélsőjobboldali Milotay István helyesen adta vissza a Friedrich által 1919 őszén körvonalazott program lényegét: „Visszavesszük a zsidóktól a földet, a kis-, nagy- és középbirtokot, amit félszáz év alatt elkaparintottak tőlünk, visszavesszük a nagytőke rettenetes hatalmát, várait és szervezetét, kicsavarjuk kezükből a sajtót, barikádharccal visszafoglaljuk a színházakat és az irodalmat, kisajátítjuk a kereskedelmet és a nagyipart, bezárjuk előttük az iskolákat és az egyetemeket, s kirekesztjük őket a közhivatalokból. Mindehhez, a keresztény forradalmárok azt hitték, nem kell egyéb, mint hogy mienk legyen újra a kormányhatalom, a rendőrség, a közigazgatás és a hadsereg s ekkor aztán egyszerre mindent megcsinálhatunk. Mikor egy hónap, kettő eltelt bele a forradalmi programunkból még alig valósult meg valami, a türelmetlenebbek azt mondták: No, majd ha kimennek a románok és bejönnek Horthyék, majd akkor! A radikálisabbak pedig azt: Majd a nemzetgyűlési választások után, ha meglesz a többségünk, akkor hozzáfogunk és meg sem állunk, míg mindennek végére nem jártunk! . . . most, amikor az óhajtott feltételek már mind mögöttünk vannak, . . . nincs elég bátorság vezérekben és pártokban, akikre rábíztuk magunkat! . . .”¹²²

A KNEP értekezlete tudomásul vette Friedrichék kilépését, hangoztatva, hogy ez az eljárás nem használ a keresztény politikának, mert azt csakis egységes erővel lehet diadalra juttatni. Taktikai szempontból azért nem helyeselhető a kilépés, mert a keresztény „programot roppant nehéz külpolitikai viszonyok között, az ellenzéki padokról akarja megvalósítani”.¹²³ A KNEP szerint Friedrichék azt vallották: „a külpolitikai helyzetet nem kell tekintetbe venni és a kormány cselekedjék minden tekintet nélkül arra, hogy a külföld miképp ítéli meg a magyar nemzet belső konszolidációját . . .”¹²⁴ Vagyis nem akarták tudomásul venni, hogy a KNEP-nek programja megvalósításakor tekintettel kell lennie a győztes nagyhatalmak várható magatartására is.

A KNEP felfogása az volt, hogy a keresztény politika érdeke megkívánja, hogy az egy táborban levő politikusok ne egymással vívjanak harcot. Ezért, ha a KNEP nem is helyeselte a Friedrich-csoport álláspontját, a fennálló taktikai különbség miatt nem folytatott ellene harcot. Haller István, a KNEP elnöke ezt megtoldta még azzal, nem demagógiára van szükség és nem is arra, hogy mindennap új törvényjavaslattal álljanak elő, hanem csendes, céltudatos munkára.¹²⁵

A keresztény nemzeti program értelmezésének a KNEP-en belül támadt vitáját és a Kisgazdapártban a földreform miatt kialakult ellentéteket az uralkodó osztályok élénk figyelem kísérték. Klebelsberg már a Friedrich és Huszár között a miniszterelnöki poszt átengedése ügyében 1920. január végén támadt nézeteltérésekre aggódva reagált: „végzetes lenne, ha a többségi párt (akkor még a pótválasztások nem történtek meg és a KNEP-nek volt több mandátuma – M. K.) méltatlan viselkedése miatt Magyarországnépe elfordulna a keresztény nemzeti eszmétől . . . A világháborúból és a forradalomból Európa népe agyonzaklatott lélekkel, túlérzékeny idegzetten került ki, . . . Kimondhatatlan szerencse volt – írta tovább Klebelsberg –, hogy a nagybeteg magyar nemzet lelkébe a keresztény eszme balzsamát lehetett belecsepegtetni, s így az egész választási mozgalmat egy nagy gyógyulási folyamat kiindulási pontjává tenni . . .”¹²⁶ Április közepén, amikor a KNEP belső válsága szakadással fenyegetett, sürgősen emelte fel szavát: „Parancsoló [szükség] tehát, hogy a nemzetgyűlés tanácskozáisa olyan öntudatos keznyúljon bele, amely céljainkat európai helyzetünkhöz mérten kitűzi, a keresztény kurzusnak belső tartalmát megadja . . .”¹²⁷

A katolikus püspöki karon belül legalább két irányzat alakult ki ebben az időben.¹²⁸ Az egyiket a legitimista felfogást valló főpapok alkották: Mikes János szombathelyi, Zichy Gyula pécsi és Hanauer Á. István váci püspök. A másik Horthy tartós kormányzására épített és Csernoch János hercegeprímás, Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, valamint Zadravecz János tábori püspök voltak a tagjai.

A református egyház is támogatta a hatalmat, de a katolikus egyháznál visszafogottabban. Míg Csernoch hercegeprímás teljes egyetértéssel vette tudomásul¹²⁹ Palla-

¹²² Új Nemzedék, 1920. április 11. Remények és csalódások. Írta: Milotay István.

¹²³ Nemzeti Újság, 1920. április 13. A Friedrich-csoport ellenzéke ment.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo. 1920. április 16. Egység és fegyelem hatja át a keresztény pártot.

¹²⁶ Új Nemzedék, 1920. február 3. A mi kötelességünk. Írta: gr. Klebelsberg Kunó.

¹²⁷ Uo. 1920. április 11. Klebelsberg Kunó gróf nyilatkozata.

¹²⁸ Gergely Jenő: A püspöki kar tanácskozásai, 41.

¹²⁹ „... magam is nemcsak helyeslendőnek, hanem minden módon támogatandónak tartom azt a hazafias mozgalmat, amely a nemzetközi szocialista–kommunista

vicini központi kormánybiztos 1919. október 19-i átiratát, amelyben a lelkészkedő papságnak a törvényhatósági propaganda bizottságba való bevonását s a községi jegyzőkkel és tanítókkal együtt keresztény-nemzeti agitátorokká való kiképzését javasolta, addig Petrik, a Duna-melléki református püspök nem zárkózott el a lelkészkedő papságnak a propagandamunkában való részvételétől, de voltak bizonyos fenntartásai.¹³⁰

Az ellenforradalom minden rezdülésére a szeizmográf érzékenységevel reagáló katolikus főpapok, Csernoch János¹³¹ és Prohászka Ottokár¹³², a keresztény jelszó nevében tetteket sürgettek, és a keresztény nemzeti irányzat kompromittálásától óvtak. Csernoch szeretett volna hinni a keresztény nemzeti programban, de lehangozta 1920 tavaszának valósága: „Párt-, klub- és kaszinóharcok undorítóbbak ma, mint valaha” — mondotta.¹³³ Prohászka a láncereskedelem, az üzérkedés és az uzsora üldözésében, a tisztességes kereskedelem törvényes védelmében, a hatalmas vagyonok fokozottabb megadóztatásában, a földreform iránti nagy várakozás beváltásában, a kisemberek érdekeit szolgáló jogrendszer s emberséges közigazgatás megteremtésében látta a keresztény-nemzeti irányzat érvényesülését.¹³⁴ Amikor a kellő pillanat elérkezett, Prohászka szavait nem követték tettek, bár akkor a KNEP — kispárti pártszövetség elnöke volt.

Pallavicini ugyancsak a „keresztényirányzat nemzetmentő jelentőségét” emelte ki és ennek jegyében közös munkatervet sürgetett, mert „a közönség köréből nap-nap mellett jönnek felszólalások, érdeklődések, hogy tulajdonképpen mi a keresztény irányzatnak a szándéka, nézete az ország és a nemzet nagy problémáival szemben . . . Belátam — írja tovább —, hogy konstruktív gondolat nélkül a keresztény irányzat megbukik, a haza tönkremegy. Válságos időkben nagy, szerves koncepciókra van szükség, mint ahogy IV. Béla a tatárdúlás után újjászervezte egész állami és társadalmi életünket . . .”¹³⁵ Mivel Pallavicini a KNEP belső válságának elmélyülése előtt összegezte a teendőket, még nagy, átfogó útmutatást (programot) sürgetett, amelynek hiányát „egyes kormányférfiak kijelentései akarják pótolni . . .”

Pallavicini programja 18 pontból állt. Elsőként „a Szent korona régi fényének” helyreállítását fogalmazta meg, majd az antant intencióit szem előtt tartó indítás után a kétkamarás parlament mellett foglalt állást. Célul tűzte ki a keresztény erkölcs intézményes védelmét és megvalósítását a közelet minden területén s mintegy ennek részle-

irányzat által a szívekben-lelkekben elhomályosított nemzeti és ettől elválaszthatatlan keresztény gondolkodást és érzést újból felkelteni, szilárdítani és terjeszteni hivatott. Amint csak értesültem a mozgalom megindításáról, óhajom lett, hogy abban papságom tevékeny részt vegyen . . .” — írta Csernoch 1919. december 6-i válaszelevelében. Fejér Megyei Levéltár, Dunántúli Központi Kormánybiztosság iratai. 419/1919.

¹³⁰ „Magától értetlik, hogy ez a részvétel csak a hivatalos kötelesség, s az állás méltóságának sérelme nélkül történhetik és hogy nem szolgálhat pártpolitikát, hanem csakis a magyar nemzet egyetemes érdekeit . . .” — olvashatjuk Petrik 1919. december 10-i válaszelevelében. Uo.

¹³¹ „... A keresztény kurzus most virágzik, szörnyű nehézségek között. . . Ne kompromittáljuk a legdicsőbb elveket . . .

— Bizalmat kell kelteni a népben, hogy végre beváltják, amit ígérnek. A politika nem a hazugságok tudománya. „A társadalmi osztályharc úgy vezethető le, ha a hivatott intelligencia bemutatja tisztességét és valódi szociális érzését a szenvedők itánt.” Új Nemzedék, 1920. március 26. A hercegprímás a pártokhoz.

¹³² „... Annyi bizonyos, hogy a nemzet a nemzetgyűléstől nem szavakat, hanem tetteket s kenyeret vár.

Ezzel nem azt mondom, hogy a keresztény nemzeti kurzus a gyakorlati kérdések oldoztatásával ki lesz merítve . . .

Némelyek ugyan úgy tesznek, mintha . . . e programpontoknak nyomával sem tállakoznának s egyre a régi politikusok felé sandítanak; de . . . a keresztény nemzeti kurzus vezető gondolatai eléggé tájékoztatnak nemcsak az új irányzat, hanem az új feladatoknak bősége és fontossága iránt is.

Véleményem szerint itt is a kenyér áll az első helyen . . . A kenyeret minden áron elő kell teremteni s minden kincsünket és aranyunkat fel kell ajánlanunk, hogy kenyeret vehessünk . . .” Uo. 1920. február 29. Ne fenyegetést, hanem tetteket. Írta: Prohászka Ottokár.

¹³³ Uo. 1920. március 28. A hercegprímás a pártokhoz.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo. 1920. február 25. Közös munkatervet! Írta: Pallavicini György. — Ennek alapján ismertetem a programot. — M. K.

tevéseként a zugkereskedelem s az erkölcstelen tőzsdeügyletek ellen, a nagybankok, különösen a háborús vagyonok megadóztatásáért emelt szót (mintha Prohászkat hallanánk!), végül pedig a büntető és kereskedelmi jog keresztény szellemű átalakítását sürgette. A szociális és népjóléti pontok sem hiányoztak a programból: földreform és mezőgazdasági szakoktatás a parasztságnak, telepítés az Alföld benépesítése céljából; az öntözési rendszer kiépítése; megfelelő útpépítés a falvak elszigeteltségének megszüntetése érdekében; szövetkezetek szervezése; a kisipar versenyképességének biztosítása; a gyári munkások részeseése az üzem hasznából; a legkiválóbb tisztviselők kiválogatásával létesítendő közigazgatási apparátus magasabb javadalmazása; pártatlan és erősen decentralizált közigazgatás; a községek és városok önkormányzatának kiszélesítése; a papi javadalmak (felekezeten belüli és felekezetek közötti) arányosítása; a katolikus autonómia létesítése; a hadiárvról és hadiözvegyekről való gondoskodás; az aggkori betegség- és balesetbiztosítás kiszélesítése; megfelelő elemi iskolák létesítése a falusi lakosság számára; az életre felkészítő közép- és felsőiskolák megalkotása; a nagybirtokos arisztokrácia által hön öhajtott szabad forgalom megvalósítása; a hadsereg nemzeti szellemben történő nevelése. A program befejező része az októbristák és a kommunisták ellen hadakozott, végül büntetni akarta azokat a háborús nyereszkezőket, akik „a népet az elkeseredés örvényébe kergették . . .”.

Valójában egyetlen pont helyes értelmezésének tulajdonított nagy fontosságot Pallavicini, a földreformról szólóan. Pallavicini, miközben igyekezett megnyugtatót a Kisgazdapártot, hogy a KNEP-pel való egyesülése nem jelentené a földreform „becsületes megoldásának elodázását, esetleg elejtését”, szembefordult Nagyatádi Szabóval és az ő földosztó programjával. „Miért is volna Nagyatádi Szabó a magyar kisgazda . . . megtestesítője?” — teszi föl a kérdést. Az a Nagyatádi Szabó, akinek „megbízhatatlanságát (ti. a magyar uralkodó osztályok — M. K.) is elismerik . . .” „Hát talán Károlyi Mihály képviseli a magyar arisztokráciát; vagy Hock János mintája a magyar katolikus papnak; tán Linder Béla a magyar katona típusa? . . .” — kérdez tovább. Majd megállapítja: „Szomorú volna, ha az erejében törhetetlen kisgazdatársadalmat csak egy ember képviselné . . .”.

1919 őszén mint októbristát támadták Nagyatádi Szabót, 1920 tavaszán pedig mint olyan keresztény politikust, aki kitartott októbrista *földreformprogramja* mellett. Pallavicini nagyon határozottan elhatározza a maga földreform-elgondolását az októbrista reformtól: „Természetesen nem a Károlyi — Buza — Nagyatádi Szabó-féle javaslat lebeg szemem előtt, amelynek vezérére volt a gazdaságok tönkretétele, anélkül, hogy a kisgazdaosztály erősödött volna . . .”.

Pallavicini szerint a kívánatos földreform legyen progresszív, vagyis a nagyobb birtoktól sokkal többet kell elvenni, mint a kisbirtoktól; vidékenként állapítsanak meg egészséges arányt a különböző birtokkategóriák között; a reform ne tegyen különbséget köztől és nem kötött nagybirtok között, szüntesse meg az első jellegét, de azután egyenlő elbánásban részesítse a két birtokkategóriát; teremtsen a reform minél több újgazdát, és erősítsen minél több régi birtokost, de ok nélkül kárt ne okozzon; a háborús konjunktúrával szerzett földet szigorúbb elbírálásban kell részesíteni „a magyar faj birtokában lévónél”, végül még a reform előtt adják át a kisgazdáknak mindazokat a bérbeadott birtokokat, amelyek a gazdálkodásban nem járnak élen.

E nézetek a földreform szempontjából másodlagos kérdésekkel foglalkoztak, és óvatosan kerültek a reform kardinális kérdéseit: az igénybe veendő nagy- és középirtok határát, a kártérítés ügyét, a végrehajtás módját stb. Viszont most az a Pallavicini javasolta a bérföldrdeknek a parasztok kezére történő átadását, aki mint központi kormánybiztos — 1919 szeptemberében — az ezzel ellentétes intézkedés kezdeményezője volt.

Hadik János, aki a Friedrichék, valamint a Huszár — Haller-csoport közötti ellentét elmélyülése idején a mérsékelt irányvonalat hirdető Huszár — Haller-csoport mellett tört lándzsát, szintén aggályosan ítélte meg a Kisgazdapárt Nagyatádi Szabó-féle szárnyának programját: „Vigyázní kell arra, hogy újjáalkotás címén ne olyasmi történjék, ami további destrúcióra vezet . . . Óvakodjunk attól, hogy bármilyen jelszó alatt szélsőséges irány érvényesüljön, mert ez könnyen további destrúcióra, sőt anarchiára vezethet. Aki a háborúból és lezajlott forradalmakból támadt izgatottságot és gazdasági nyomorúságot társadalmi és gazdasági ellentétet kiélezésére használja fel, annál az újjáépítés hangoztatása üres frázis marad . . .”. Az intranzigens keresztény irányzatról és a Nagyatádi Szabó-féle földreform-elképzelésekről így fogalmazta meg végső következtetését: „Részleges osztályharcot nem lehet határook közé szorítani, az egyik területre bedobott szikra rövidesen lángba borítja az egészet . . .”.

Hadik hadat üzent az immár destruktívnak nevezett intranzigens csoportnak és a túlzott mértékű földreformot hirdetőknak, akik „szélsőséges jelszavakkal játszva, ve-

széleztetik a gazdasági és társadalmi egyensúly megteremtését . . ." Ezzel a taktikával — a keresztény irányzat esetében is bevetve a destruktív és nem destruktív különbség-tételt — igyekezett, és nem is sikertelenül, a Haller — Huszár-csoport oldalán tartani a bomlófélben levő KNEP-ben a képviselők többségét. Hadik fejtegetésének konklúziója az volt, hogy az 1918. október 31-e után a földreformért megindult harc az ipar létalapját is aláásta és a proletárdiktatúrához vezetett.¹³⁶

Számos arisztokrata és fináncok és politikus nem szólt bele a keresztény nemzeti ideológia értelmezésébe s a KNEP-ben kialakult belső villongásokba. Magatartásuk annyira feltűnő volt, hogy az intranzigens keresztény irányzat egyik vezető publicistája szóvá is tette: „Régebbi 'nagy' politikusaink annyira át vannak itatva a liberalizmus mákonyától, hogy a nemzet keresztény programját szinte meg sem értik . . ." Apponyinak azt is felírta, hogy „a minap a 'magyar munkássággal' körülbelül egyértelműnek vette a magyarországi szociáldemokratákkal . . .”,¹³⁷ vagyis Apponyi nem vett tudomást a keresztényszocialista munkásszervezkedésről. Bethlen ugyancsak távol maradt a KNEP 1920. április elejére pártszakadást előidéző ellentététől, fő feladatának a KNEP és a Kisgazdapárt koalícióján való örökösödést tartotta.¹³⁸ A keresztény irányzat ködös programjáról és képviseléről Bethlennek eléggé elítélő véleménye volt 1919 őszén.¹³⁹

A „hogyan tovább” kérdésre adandó válasz felölelte a keresztény kurzus és a legális munkásmozgalom, vagyis az MSZDP témakörét is. A Simonyi-Semadam-kormány nemzetgyűlés elé terjesztett programja az MSZDP-től a puszta fennmaradásért nem kevesebbet kívánt, mint a marxizmusról való lemondást. Bár ezt a feltételt az MSZDP teljesíthetetlennek tartotta, mégis ez volt az első gesztus az ellenforradalmi kormányok részéről. A kurzus megrémült a Somogyi — Bacsó-gyilkosság várható külföldi visszhangjától s a két mártír temetésén megjelent hatalmas tömegtől. A forradalmakhoz hű budapesti dolgozók százezreinek néma temetési tüntetésével — a szélsőjobboldali sajtó szerint is — a kurzus hatalmas ellenfele jelent meg: „Ez a temetés csendes tüntetés volt a letűnt kommunista éra mellett . . .” és vádirat volt; „ide nézz világ; ide nézzetek . . . szomszédok és antantnépek, a fehér-terror kurzusa, a nemzeti hadsereg a közszabadságok gyilkosa . . .”¹⁴⁰ Apponyi Párizsból írt levele ország-világ elé tárta azt a csapást, amit a fehér-terror a békekonferencián mért a magyar ügyre.

Komolyan fontolóra kellett venni azt a táviratot is, amelyet az angol szakszervezetek kongresszusa nevében még március 12-én küldött a magyar kormánynak Henderson, a Labour Party vezére, a párt parlamenti csoportjának vezetője. A távirat felemelte szavát a munkásosztály üldözése ellen, és felszólította a kormányt, „. . . hagyja abba jelenlegi politikáját és alapítsa meg az új Magyarország alkotmányát, teljes politikai és kulturális szabadság alapján és különösen biztosítsa a szabad szólás és szabad sajtó jogait és a népek gyűlekezési szabadságát, bármilyen legyen azok politikai és vallási meggyőződése. Felhívásunk különösen a volt Tanácsköztársaság biztosaira vonatkozik, akiknek pere most van folyamatban. Figyelmeztetjük a magyar kormányt, hogy a jelenlegi üldöző politika, amely a magyar munkásmozgalom ellen irányult, meg fogja akadályozni a brit és magyar nép között való barátságos összeköttetésnek újból való felvételét és agitációra adhat alkalmat a béke megkötésére a jelenlegi magyar kormánnyal vagy legalábbis anyagi segítség megtagadását Magyarország gazdasági újjáépítése céljából . . .”¹⁴¹

¹³⁶ Pesti Hírlap, 1920. március 30. Destrukció és újjáépítés. Írta: gr. Hadik János. — „A közelmúltban a szélsőradikalizmus hatalomra jutva — írta —, amikor a harcot a birtokos osztály ellen megindította, ugyanakkor a tőke s különösen az ipar létalapjait is aláásta s végeredményben elvezetett a bolsevizmushoz . . .”

¹³⁷ Új Nemzedék, 1920. június 26. A keresztény „kurzus” válságban.

¹³⁸ „Count Bethlen . . . during the last year has been mainly responsible for the coalition between the Small Landowners' Party and the Christian National Party . . .” Public Record Office. Foreign Office 371/6137. Central Europe. Confidential. No. 188. T. b. Hohler, Anglia budapesti főmegbízottja 1921. április 15-i jelentése Curzonnak.

¹³⁹ Ereky szerint Bethlen István az ellenforradalom hatalomra kerülését követő első hónapokban „azt mondta, hogy nem tartja ezt a politikát (ti. a keresztény nemzeti politikát — M. K.) másnak, mint népbolondításnak . . .” Nemzetgyűlési Napló 1920 — 1922. IV. kötet, 542.

¹⁴⁰ Új Nemzedék, 1920. február 24. Tüntetések egy koporsó körül.

¹⁴¹ A táviratot aláírta a „brit szakszervezetek kongresszusának parlamenti bizottsága nevében James Henry Thomas parlamenti tag, elnök; Charles Bowermann parlamenti tag, titkár. A munkáspárt végrehajtó bizottsága részéről W. H. Hutchinson elnök; Arthur Henderson parlamenti tag, titkár.” OL, MT jkv., 1920. március 24.

Az ellenforradalom különböző irányzatai között nem alakult ki egységes vélemény az MSZDP sorsáról, a végső döntést elsődlegesen külpolitikai tényezők és külpolitikai megfontolások determinálták. Ezt a felismerést jelezte Rubinek említett hozzászólása a március 16-i minisztertanácsi ülésen, valamint Ernst Sándor felszólalása a kormány-program nemzetgyűlési vitájában. Rubinek és Ernst nézete alig hatott a kormány politikájára. Amikor a március 24-i minisztertanács ülésén ismét szóba került az MSZDP ügye, már a keresztényszocialista szempontok érvényesültek, a kormány teljesen magáévá tette Haller István érvelését. Haller tagadta a magyarországi munkásüldözés tényét s hangsúlyozta a munkásság és a szociáldemokrácia közötti különbségtétel szükségességét. Mondanivalóját így összegezte: „Létérdekünk, hogy ne váljék meg egyszer oly tényezővé a szociáldemokrácia Magyarországon, mint amilyen a közelmúltban volt . . .” Ezért fontosnak tartaná „a szakszervezeteknek állami felügyelet alá helyezését . . .”, a sztrájk-jog szabályozását és annak kimondását, hogy a sztrájkért a szakszervezetek anyagilag felelősek. Biztosítani kívánta tehát a szakszervezeti szervezkedés jogát, de csak korlátozottan és „megfelelő” felügyelet mellett.

Ha a legitimisták Andrassy és Apponyi vezette konzervatív-liberális csoportjának nézeteit is számba vesszük az MSZDP irányában kialakítandó politika vizsgálatánál, a konszolidáció alapkérdéseiben meglevő véleménykülönbségek skálája tovább szélesedik. Andrassy a múltba tekintve vizsgálta azokat az okokat, amelyek a forradalmakhoz vezettek, s a dualista rendszer egyik gyenge pontját abban látta, hogy „a dolgozó nép, a városi és mezőgazdasági munkás csaknem teljesen ki volt zárva az alkotmányos életből . . .” Ezért e rétegek „nem érezték befolyásukat a mindennapi politikai, törvényhozási és hatalmi kérdéseknél, de időről időre szavuk döntővé vált. Nem mint választók — írja Andrassy —, hanem mint az utca szerepeltek. Nem válhattak konstruktív tényezőkké, hanem destruktívak voltak. A törvényen kívüli utakra terelődtek, mert befolyásukat nem az alkotmányos testületeken belül, de azokon kívül, rájuk gyakorolt nyomás, fenyegetés és terror által tudták csak érvényesíteni . . . Sokkal túlzóbb elméletek és irányok rabjaivá váltak, mintha képviselve lettek volna a parlamentben” — vonja le a következtetést Andrassy. A forradalmakat Andrassy egyszerűen e mulasztás következményének tartotta: „a hatalom minden átmenet nélkül került egyszerre a munkásság kezébe és véresen kellett a munkásosztály forradalmi elméletei, izoláltsága, teljes politikai tapasztalatlansága s a kormányzatban való gyakorlatlansága miatt lakolnunk . . .” S nemcsak társadalmilag, de nemzetileg is.¹⁴²

Andrassy bírálta Simonyi-Semadam programbeszédének a munkásosztállyal kapcsolatos fontos kitételét, hogy ti. a kormány „a munkásság anyagi érdekét fel fogja karolni, ha a munkásság közelíti a nemzet érületéhez . . .” Szerinte a munkásság anyagi és szellemi érdekeinek istápolása olyan kötelesség, amelyet nem köthet semminemű feltételhez a kormány, így nem kötheti a munkásvezéreknek vagy magának a munkáságnak a politikai magatartásához sem: „Minden kormánynak mindenkor egyik fő feladatát képezte, hogy a munkásság életnővját emelni törekedjék. De különösen áll ez ma, amikor a kormány s az egész világ szociális alkotások jelszavát hangoztatja, mikor az ipar válsága folytán a munkásság létviszonyai nagyon veszélyes jövő felé néznek . . .” Lehet-e a munkásosztálytól kötelességteljesítést várni — tette föl a kérdést Andrassy —, „ha a kormány a maga kötelességteljesítését feltételekhez kötné?” Ezután így folytatta: „A szociáldemokrata párthoz való politikai viszonyát a kormány s a többi pártok természetesen és helyesen attól tehetik függővé, hogy a munkásosztály minő politikai magatartást tanúsít; de a munkásság anyagi és szellemi érdekeinek szolgálata olyan nemzeti és emberi kötelesség, melyet a kormánynak feltétlenül teljesítenie kell . . .” Andrassy abból indul ki, hogy „a munkásság egy tekintélyes részét” az MSZDP „képviseli és fogja a közeljövőben is képviselni, tehát a nemzetgyűlésbe való, ahol minden létező erőnek helyt kellene foglalnia”. Az MSZDP ugyanis csak így tudná betölteni azt a szerepet a közéletben, „melyet a nemzet és saját érdekében be kellene töltenie . . .” Andrassy szerint a közrend és közbiztonság megóvása mellett biztosítani kell a választási és a sajtószabadságot az MSZDP számára is. A kormánynak gondoskodnia kell arról, hogy a szociáldemokraták egyéni akcióknak és magánbosszúnak büntetlenül ne lehessenek áldozatai. A forradalmakban vétkeket, csak törvényes úton, a bosszú kizárásával, az igazságszolgáltatás révén

¹⁴² Pesti Hírlap, 1920. április 4. A munkáskérdéshez. Írta Gróf Andrassy Gyula. — A továbbiakban így írt: „A szocialista politika fegyverezte le a magyar haderőket pártérdekekből s alacsonyította hazánkat ellenségeink szabad prédájává; a szociáldemokrácia nem bírta a belső rendet, a gazdasági élet folytonosságát fenntartani, nem bírta önmagát mérsékelni . . .”

lehet felelősségre vonni. Mindenben vissza kell térni a törvényesség alapjára, s meg kell indulni a konszolidáció útján, amely egyedül biztosítja a társadalmi és gazdasági élet reneszánszát.

„Mindenki maga állapítja meg ideáljait, a munkás is — szögezte le. — Mindenki-nek meggyőződését tiszteltem, a szociáldemokratáét is, ha nem is osztom azt; ámbar a kommunizmusnak, a szociáldemokraták programjának megvalósítását lehetetlennek tartom a maga egészében, mégsem jut eszembe azt várni, vagy azt kérni a szociáldemokratáktól, hogy adják fel alapmeggyőződéseiket...” Nem ellenezte Andrassy az MSZDP internacionalizmusát s nemzetközi kapcsolatait, „melyek az osztályérdekek biztosításának leghatalmasabb eszközei közé tartoznak”. Sőt, Andrassy a szociáldemokraták nemzetközi kapcsolatait az ország érdekében is hasznosíthatónak vélte.¹⁴³

Mit kívánt mindezt Andrassy az MSZDP-től? Egyrészt, azt, hogy „szakítson a szociáldemokrata párt is a forradalom tanaival. Lásza be, hogy az elnyomott szegény országban a háború pusztításai után a kommunizmus megvalósítása, a szocializálás az egész vonalon teljes lehetetlenség, hogy a jövőt akkor biztosítsák a legjobban, ha a mostani nehéz időkben főleg azon vannak, hogy a munkásság jelenét megmentse, hogy a munkást olyan színön tartsák, mely ideáljai megvalósításának az előfeltétele...” Másrészt: „Tartsák meg osztályöntudatukat, szervezetüket: azonban ne felejtsek el, hogy az osztály is része a nemzetnek: ... tanuljanak azoktól a francia, angol, német szociáldemokrata munkásoktól, akik hűek nemzetükhöz is...”

Andrassy tehát a liberalizmus alapjáról bírálta a dualista rendszert, amely a munkásosztályt kizárta az alkotmányos életből. Erről az alapról emelt szót az MSZDP legalitásáért, nemzetgyűlésbe kerüléséért. Noha mindezek ellenében felszólította a pártot, mondjon le a forradalomról, ezekkel a liberális nézetekkel Andrassy akkor fehér hollónak számított a magyar uralkodó osztályok tagjai között. Ismereteink szerint e nézeteket — a sajtóban való közlés időpontjában — csupán Apponyi Albert osztotta.¹⁴⁴ Két hónappal később — 1920. június 17-én — Szerényi József éppen Apponyira hivatkozva fogalmazta meg ezeket röviden a nemzetgyűlés ülésén.

Az MSZDP sorsát mind Andrassy, mind a kormány a kialakulóban lévő új európai rend függvényének tekintette. Míg Andrassy véglegesnek fogta fel az új európai status quót és a győztes hatalmak állammodelljéhez kívánta igazítani a magyar ellenforradalmi rendszert, addig a kormány a Kapp-puccs, a német szélsőjobboldal első erőpróbája után várta a folytatást s az új európai rendet nagyon is amorf állapotban levőként szemlélte.

Az MSZDP vezetői, bár nem hagyták figyelmen kívül a munkásosztály nemzetközi szolidaritását, pártjuk helyzetének mérlegelésekor csak lassan és következetlenül hódított a nemzetközi, ill. európai relációban történő gondolkodás. Kétségtelenül ez is egyik oka volt annak, hogy az MSZDP vezetői, a magyar munkásmozgalom történetének ezen szakaszában a legalitás biztosítása és a munkásosztály szenvedéseinek enyhítése céljából szokatlan eszközökhöz nyúltak: a pártvezetőség tagjai — mint említettük — felkeresték Rubinek Gyula földművelésügyi minisztert.¹⁴⁵ Rubinek nagyra értékelte az MSZDP látogatását, mert a külpolitikai elszigeteltségben lévő ellenforradalmi rezsimnek nolens volens tudomásul kellett vennie, hogy „a szociáldemokrata pártnak úgyszólván döntő szava van ma a külföldön...”¹⁴⁶

A pártvezetőség tagjai március 24-én látogatást tettek Simonyi-Semadam miniszterelnöknél, és ekkor módosították Rubineknek tett ígéretüket. Az MSZDP vezetői kifejtették: „hogya az osztályharcot most nem is veszik fel, arról mégsem mondanak le és azt nem szüntetik meg, hajlandók volnának azonban ép úgy (sic!), mint a németországi szociáldemokraták, a polgári pártokkal együttműködést keresni. Tudják, hogy ma Magyarországon nem képviselnek olyan nagy erőfaktort ... mint azelőtt, vagy pedig mint a szociáldemokraták külföldön, ellenben tudatában vannak annak, hogy kitűnő kül-

¹⁴³ „Különböztet ez a kapcsolatot (ti. a párt nemzetközi kapcsolatait — M. K.) önmagában véve nem is tartom olyan veszélyesnek mint sok más. A hazafias érzésű munkás a nemzetközi kapcsolatot a nemzet érdekében is hasznosítja a békénél és a béke után is.” Uo.

¹⁴⁴ A továbbiakra vonatkozóan l. *L. Nagy*: i. m.

¹⁴⁵ OL, MT jkv. 1920. március 16.

¹⁴⁶ Rubinek ezért külön is a minisztertanács figyelmébe ajánlotta ezt az „ügy bel-, mint külpolitikai szempontból igen fontos ügy(et) és kívánatosnak tartaná, ha a szociáldemokrata párt ezen lépéséről (ti. a pártvezetőség nála tett látogatásáról — M. K.) a miniszterelnök úr a holnapi programbeszéde keretében a nemzetgyűlésen megemlékeznék...” Uo.

földi összeköttetésekkel rendelkeznek, amely körülmény nem lehet közömbös a mai magyar kormányzatra nézve. Ne hagyja tehát őket a magyar kormányzat olyan helyzetbe szoríttatni, hogy ők kénytelenek legyenek külföldön a jelenlegi magyarországi viszonyokról kedvezőtlen híreket leadni. . .” Sürgették az internálások megszüntetését és az internáltak szabadon bocsátását is.¹⁴⁷

Hosszabb távon tehát nem mondott le az osztályharcról a pártvezetőség, ha az adott időpontban — a fehérterror és a munkanélküliség közepette — annak szorgalmazását nem is tartotta időszerűnek. Az osztályharcról való átmeneti lemondást, az internálások megszüntetése ellenében ajánlotta fel a pártvezetőség. (Ismeretes, hogy az osztályharc a kapitalizmus objektív törvényszerűsége, amelyet a munkástömegek akkor is vívnak, ha a pártvezetőség annak átmeneti felfüggesztését deklarálja.)¹⁴⁸ Az MSZDP helyzete és sorsa azonban továbbra is nyitott kérdés maradt.¹⁴⁹

1920. április derekán, pár nappal a Friedrich-csoport kilépése után, szárnyra kelt a hír: a KNEP-ben „egy másik kiválási mozgalom is folyamatban van, amelynek az a célja, hogy a nemzetgyűlés mérsékelt politikusait tömörítse egy olyan új pártalakulás számára, amely kiindulópontja lehet egy nagy kormányzó többség létrejöttének. . .” A mozgalom élén a KNEP grófi csoportjához tartozó Teleki és Klebelsberg állt. Teleki emlékeztette a közvéleményt arra, hogy ő korábban is a keresztény pártok egységének volt a híve, s leszögezte, hogy a konszolidáció nem tűri meg „a különböző alapokon álló keresztény pártok szétforgácsolt” működését,¹⁵⁰ egységes kormányzópártra van szükség. Teleki és Klebelsberg kilépésének az volt az elsődleges oka, hogy a KNEP-et nem tekintették kielégítő politikai képviselőtűknek.¹⁵¹

Az egységes párt egyébként „a túlzó elemek kirekesztésével, a nemzetgyűlés nagy többsége” összefogásával jönne létre,¹⁵² „hivatása abban állna, hogy szervezetten, programszerűen és céltudatosan a kiegyenlítő inganyelv szerepét játssza a jobbról és balról érvényesülni akaró szélsőségek között”.¹⁵³ Ezért a Teleki—Klebelsberg-mozgalom „a keresztény egyesülés és a Kisgazdapárt mérsékelt elemeinek egyesítésére fekteti a fő súlyt”. Az így létrejövő mérsékelt vagy konzervatív kormánypárt — Andrassy szavai-val — „a bontó és rontó hatásoknak a legnagyobb eréllyel és kérelhetetlen szigorral” ellenáll¹⁵⁴ „és biztosítja a Ház munkaképességét. . .”¹⁵⁵ Teleki e mozgalmat a magyar uralkodó osztályok egységes törekvésének tüntette fel, amit a politikai életben szokásos szóhasználatnál így fejezett ki: „komoly helyről mozgalmat kezdeményeztek azért, hogy egy többségi párt jöjjön létre s vegye át a kormányzást. . .”¹⁵⁶

A konzervatív párt vagy középpárt kibontott zászlajához — úgy tűnt — 22 képviselő csatlakozik, akik felhívásukban kifejezték, nem új pártalakulásról van szó, „hanem arról, hogy az első lépés az egyesülés céljából megtörténjék”.¹⁵⁷ A csatlakozók zöme a KNEP-hez tartozott. A kisgazda-programmal megválasztottak közül hárman csatlakoztak: Pallavicini, Czettler Jenő és Perlaky György.¹⁵⁸

A KNEP-ben rokonszenvenvvel fogadták a mozgalmat.¹⁵⁹ Haller István a KNEP képviselőcsoportjának az elnöke támogató nyilatkozatot tett, amelyben a túlzó elemek kikapcsolását jelölte meg az egységes kormányzati párt megszületésének feltételeként. A KNEP képviselőcsoportjának értekezlete ugyancsak honorálta a felhívás intencióit, s

¹⁴⁷ OL, MT jkv. 1920. március 24.

¹⁴⁸ Vass József keresztényszocialista képviselő abszurdumnak tartotta azt követelni az MSZDP-től, sőt a keresztényszocialistáktól is, hogy mondjanak le az osztályharcról. Nemzetgyűlési Napló, 1920—1922. I. kötet 243. Ehhez hozzátehetjük, hogy a keresztényszocialisták nagyon is szűk határok között ismerték el a munkások osztályharcát.

¹⁴⁹ Fehér András: i. m. 131—132.

¹⁵⁰ Pesti Hírlap, 1920. április 14. Mozgalom a keresztény pártok egyesítésére.

¹⁵¹ Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 156.

¹⁵² Pesti Hírlap, 1920. április 18. A pártok egyesülését akarja huszonkét képviselő.

¹⁵³ Új Nemzedék, 1920. április 18. Középpárt? Írta: Milotay István.

¹⁵⁴ Uo. 1920. április 4. Erős kormány szükséges. . .

¹⁵⁵ Pesti Hírlap, 1920. április 17. Az egységes kormányzópárt.

¹⁵⁶ Uo. 1920. április 14. Mozgalom a keresztény pártok egyesítésére.

¹⁵⁷ Uo. 1920. április 18. A pártok egyesülését akarja huszonkét képviselő.

¹⁵⁸ Perlaky György pécsváradi képviselő néhány nap múlva visszalépett a pártba. Új Barázda, 1920. április 21. A Kisgazda- és Földművespárt egysége megbonthatatlan.

¹⁵⁹ Nemzeti Újság, 1920. április 18. Felhívás az egyesülésre. Kísérlet az egységes többségi kormányzópárt megteremtésére.

egyben sajnálattal konstataulta: „Ez állásfoglalás dacára valószínűnek tartják, hogy gróf Teleki Pál és hívei kilépnek a keresztény egyesülés pártjából és a gazdapárthoz csatlakoznak.”¹⁶⁰

A Kisgazdapárt ismét kulcshelyzetben volt, a Teleki—Klebensberg-mozgalom sikere rajta múltott. A Kisgazdapárt hallani sem akart semmiféle újabb fúzióról, hisz alig egy hónapja, hogy az előző fúziós rohamot elhárította. A párt most többek között a kisúti fűzés jogának visszaállításába temetkezett, s az államtitkárok és kormánybiztosok kinevezésénél a paritásos arány érvényesítésére ügyelt.¹⁶¹

Rubinek Gyula kecskeméti beszédében utasította el a fúzió gondolatát, nem utolsósorban azért, mert az „egyre jobban közeledő tiszántúli választásokon . . . úgyis a Kisgazda- és Földmívelőpárt fog nagy többséggel kikerülni s ezzel a nemzetgyűlésnek meglesz az egységes kormányzópártja . . .”¹⁶² A tiszántúli választási győzelem birtokában a Kisgazdapárt maga óhajtott kormányzópárt lenni.

E magatartás a konzervatív nagybirtokos arisztokrácia Somssich—Rubinek-féle szárnyának önálló hatalmi aspirációit is tükrözte. Rubinek a KNEP-pel való egyesüléstől — éppúgy, mint korábban — a Kisgazdapárt egységét és az agrárius program sorsát féltette. Ekkor még a nagybirtokos arisztokráciának e csoportja sem ismerte fel, hogy csak a Bethlen—Teleki-csoporttal együttműködve tarthat igényt politikai szereplésre. Rubinek úgy látta, hogy a Nagyvárdi Szabó-féle szárny demokratikus törekvéseire is a párton belül lehet vereséget mérni, s így minden idő előtti fúzió e terve sikerét is veszélyeztette.

Apponyi — akinek nevét a Teleki—Klebensberg-mozgalom jóvoltából mint a miniszterelnöki posztra egyedül alkalmas politikust emlegették — egy konzervatív közép-párt megteremtésére az időpontot korainak tartotta.¹⁶³

Mivel az egységes konzervatív kormányzópártnak fúzió útján való megalakulása Rubinekék ellenállása miatt legyőzhetetlen akadályokba ütközött, a Teleki—Klebensberg-csoport előtt most merült fel először az a terv, hogy a konzervatív többségi kormányzópárt kifejezéses pontjával a Kisgazdapártot választják ki.¹⁶⁴ Így került szóba az a terv, hogy azok a KNEP-képviselők, „akik agrárkerületeket képviselnek, s választóiknak adott programjukban a mezőgazdasági érdekek védelmére különös súlyt vetettek”, lépjenek be a Kisgazdapártba. Mintegy 15—20 képviselő szándékozott kilépni a KNEP-ből¹⁶⁵ és belépni a Kisgazdapártba.¹⁶⁶ Mivel a Teleki—Klebensberg-mozgalomnak a Kisgazdapárt felé fordulása a KNEP-ben újabb szakadás veszélyét idézte fel, Hallerék most már elhatárolták magukat a fúziótól, a Kisgazdapárt pedig nem lelkesedett a jövevényekért. Feltehetőleg ezzel magyarázható, hogy május elején a Teleki—Klebensberg-mozgalom várható megszűnéséről adott hírt a sajtó, mondván, a tiszántúli választások a többség kérdését úgyis eldöntik.¹⁶⁷

Már-már úgy tűnt, hogy a Teleki—Klebensberg-féle kezdeményezés a tervezgetés szintjén megreked, mígnem Teleki a kormánypártok között a tiszántúli választások ügyében kialakult viszályt s az azt kísérő kormányválságot alkalmas pillanatra tartotta arra, hogy május derekán bejelentse a KNEP-ből való kilépését.¹⁶⁸ Néhány nap múlva 19 képviselő — kilenc kisgazdapárti és tíz KNEP-tag — követte Telekit.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Pesti Hírlap, 1920. április 22. Teleki Pál külügyi bekapcsolódásunkról; Nemzeti Újság, 1920. április 22. A kereszténypárt állásfoglalása.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² Új Barázda, 1920. április 20. Rubinek a pártegységről és a földreformról; Uo. 1920. április 17. A KNEP válsága és a fúzió terve; Nemzeti Újság, 1920. április 20. Akadályok az egységes kormányzópárt megalakulásának útján.

¹⁶³ Új Nemzedék, 1920. április 9. Mozgalom Apponyi miniszterelnöksége mellett; Uo. 1920. április 11. Klebensberg Kunó gr. nyilatkozata. Pesti Hírlap, 1920. április 20. A nemzetgyűlés.

¹⁶⁴ Uo. 1920. április 30. A politika eseményei.

¹⁶⁵ Pesti Hírlap, 1920. április 25. Újabb kilépések a keresztény egyesülésből.

¹⁶⁶ Uo. 1920. április 14. Mozgalom a keresztény pártok egyesítésére.

¹⁶⁷ Uo.

¹⁶⁸ Uo., 1920. május 15. A kormányválság tovább tart.

¹⁶⁹ A Kisgazdapártból Borbély Maczky Emil, Czettler Jenő, Fáy Gyula, Gedeon Jenő, Huszár Elemér, Magyar Kázmér, ögr. Pallavicini György, Putnoky Mór, Csukás Endre; a KNEP-ből Gyömréi György, Hermann Miksa, Karafiáth Jenő, Reischl Richard, Ruprecht Olivér, Sallai János, gr. Sigray Antal lépett ki. Pesti Hírlap, 1920. május 18. Egyesült Keresztény Nemzeti és Földmívelőpárt megalakulása; Uo. 1920. május 19. (Apponyi nem bont zászlót.)

A Teleki–Klebsberg-mozgalomhoz tartozó 20 képviselő – immár disszidensek – Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földműves Párt néven – a korábban meghirdetett elvek nyomdokain haladva – új pártot alapító deklarációt bocsátott ki. A deklarációból az derül ki, hogy a disszidensek a Kisgazdapártnak szánják a fontosabb szerepet: „Természetes, hogy az újjáépítés munkájában elsősorban a földre és a földet művelők osztályára kell támaszkodni, a földből kell kinőni az ipar és a kereskedelem újabb felvirágzásának is . . .” Hangsúlyozzák, hogy a konszolidációt, a pártviszályok megszüntetésének útját keresik, mert tudják, hogy „elsősorban a parlamenti konszolidáció az, amely hazánkban kifelé a bizalmat és a hitelt biztosítja . . .”¹⁷⁰

A Teleki–Klebsberg-mozgalom még új párttá sem formálódott, amikor a kialakult kormányválság közepette már így tudósított a sajtó: „nem kevés a valószínűsége annak a megoldásnak, hogy az új kormány túlnyomó részben a Teleki–Klebsberg-csoportból fog megalakulni, s azután ez a kormány fog kísérletet tenni a bonyolult parlamenti helyzet megoldására.”¹⁷¹ A KNEP és a Kisgazdapárt koalíciójából alakult Simonyi-Semadam-kormány azért távozna helyéről, mert „illetékes helyen végleg munkaképtelennek tekintik és megvan a komoly hajlandóság a mérsékelt középpártnak, e rögóta tervezett új kormányzótöbbségnek az életrehívására . . .” A Simonyi-Semadam-kormány „demissziója után, amely . . . hétfőn (május 17-én – M. K.) következik be, ennek a csoportnak a vezetői fognak megbízást kapni kabinetalakításra és az új kormányt Teleki Pál gróf, vagy . . . Czettler Jenő elnökletével szándékoznak megalakítani . . .” A fontosabb tárcák betöltésénél a következők kerültek szóba: Teleki miniszterelnöksége esetén Andrássy lenne a külügyminiszter, a KNEP-tag Hegyeshalmi Lajos, a Hitelbank igazgatósági tagja a kereskedelemügyi miniszter, Kenéz Béla vagy Pallavicini György a földművelésügyi miniszter. A belügyministerségre három, más-más irányzathoz tartozó politikus neve került szóba: Szemcsányi György, Dömötör Mihály és Putnoki Móróczé. A hadügyminiszeri posztra a katonatisztek körében a Soósánál nagyobb tekintéllyel rendelkező Sréter István ezredes a jelölt. Az új alakulást Apponyi is támogatja.¹⁷² A Somsich–Rubinek-féle csoport kivételével, az uralkodó osztályok szinte valamennyi árnyalatát – de mindenekelőtt a Bethlen–Teleki-csoportot – felölelte volna ez a kombináció.

A disszidensek fellépése összebékítette a tiszántúli csonka választókerületek miatt civakodó koalíciós partnereket, s megszületett a megegyezés.¹⁷³ A kormányválság ezzel megszűnt. A disszidensek zászlóbontása elveszítette jelentőségét, s kormányalakítási tervük kúba esett. A KNEP lapja kárörömmel írta, hogy az új pártot alapító képviselők rosszul választották meg a színrelépés időpontját, a válság ugyanis a két párt megegyezésével elsimult.¹⁷⁴ A csonka választókerületek kérdésében történt megegyezést egy azzal egyenrangú további egészítette ki. Már 1920. május elején, a kormányalakító tárgyalásokon felmerült a két kormánypárt közös intézőbizottságának létrehozása, amelynek feladata a Kisgazdapárt és a KNEP politikai együttműködésének koordinálása. A közös intézőbizottság most született meg, élére Prohászka Ottokár, a KNEP egyik tekintélyes politikusa került.¹⁷⁵

A disszidensek ezután Apponyi fellépésétől¹⁷⁶ várták új képviselők csatlakozását, táboruk kiszélesítését,¹⁷⁷ de a nagy tekintélyű politikus egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett.¹⁷⁸

Az uralkodó osztályok és a kispolgári politikusok között ez volt az utolsó olyan jelentős erőpróba, amikor Hallerék és Nagyatádiék még érvényesíteni tudták akarataikat. Az erőpróba kimenetele az aláírásra megérett békeszerződés árnyékában alakult ki: a helyzet elmérgesítése megakadályozta volna a békeszerződés aláírását s így a rendszer nemzetközi elismerését, amit pedig az uralkodó osztályok mindennél fontosabbnak tartottak.

¹⁷⁰ Új Nemzedék, 1920. május 18. Új pártalakulás a válság megoldására.

¹⁷¹ Virradat, 1920. május 16. A kormányválság parlamenti válsággá súlyosodott.

¹⁷² Uo. A Teleki–Klebsberg-csoport kormányt alakít.

¹⁷³ Pesti Hírlap, 1920. május 18. Megegyezés a tiszántúli választások ügyében.

¹⁷⁴ Nemzeti Újság, 1920. május 19. A politikai helyzet.

¹⁷⁵ Pesti Hírlap, 1920. június 10. A kormány tervezete a rend helyreállítására.

¹⁷⁶ Új Nemzedék, 1920. április 4. Ki a legnagyobb élő magyar? — kérdések, kétértelműségek, válaszok.

¹⁷⁷ Uo. 1920. május 19. A politika hírei.

¹⁷⁸ Pesti Hírlap, 1920. május 19. Apponyi nem bont zászlót.

Család és életmód

LÁNG PANNI

Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai*

A család

Apai üknagyapám 1785-ben született Alsótoldon s csak annyit tudni róla, hogy a „nagy kolera idején” halt meg. Fia, dédnagyapám 1815-ben született Szent Iványban. Tanító volt. Nagyapám, Löwy Jónás 1856-ban szintén Szent Iványon született, de élete jelentős részét egy Gömör megyei kis faluban, Ajnácskón élte le.

1880-ban nőül vette Mahler Johannát, kinek apja 1812-ben Irsán született. Német–francia nyelvtanár volt.

Nagyszüleimnek hat gyermeke volt, ezeknek az eltartása, taníttatása hős-költeménybe illő erőfeszítések árán volt csak lehetséges, mert életük első felében nagyszüleim keservesen küszködő, szegény, nehezen dolgozó emberek voltak.

Annál nagyobb volt a tudásvágy, az ambíció a két fiúban. Nagybátyám, Láng Ignác építésmérnök lett, műszaki főtanácsos, majd államtitkárként ment nyugdíjba a negyvenes évek második felében.

Apám, második gyerek a sorban, 1885. augusztus 16-án Ajnácskón az oroszlan jegyében született és e csillagkép méltó képviselője lett. Meztláb járt az elemi osztályokat, és mikor kitűnő tanulóként bekerült Losoncra a gimnáziumba, neki kellett látnia a pénzkeresésnek. Iskolába menés előtt, hajnalban kiment a piacra és ott segített a kofáknak nemcsak a nagybani bevásárlásnál, hanem a rakodásnál sokkal nehezebb munka elvégzésében, a nagykereskedőkkel való elszámolásban, a kölcsönök és törlesztések nyilvántartásában, sőt még az alkudozásban is. Ellenszolgálatásként nemcsak néhány krajcárt keresett naponta, hanem az ennivalóját is.

Kitüntetéssel érettségizett és mivel — szerencséjére — a magyar királyi posta elutasította felvételi kérvényét, mert kézírása nem volt kalligrafikus, felkerült Budapestre, a jogi egyetemre. Diákévei a vakbuzgó magolás és nélkülözés jegyében zajlottak. Teljesen önálló volt: sem otthonról, sem másfelől segélyt, támogatást nem kapott. 1910. november 17-én már nem Löwy, hanem dr. Láng Lajos néven lett a Budapesti Ügyvédi Kamara tagja.

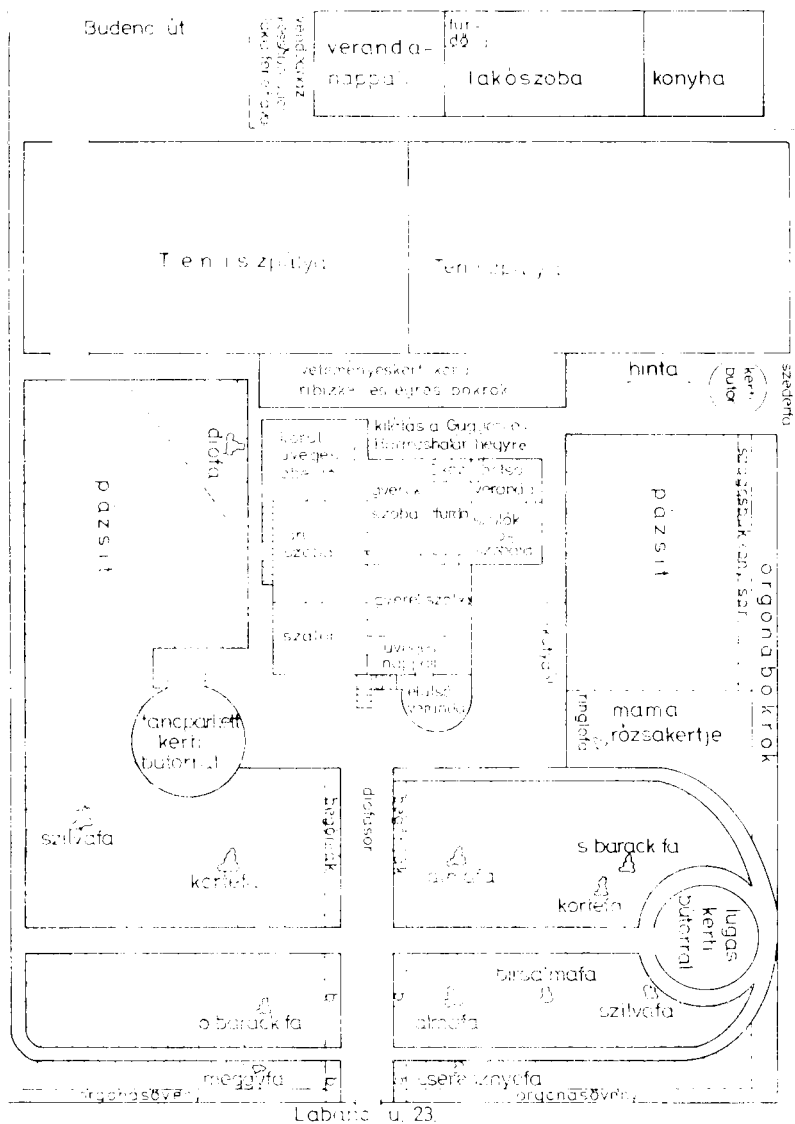
Apám működési területei, közéleti tevékenysége

Röviddel ezután belépett a Magyar Érték és Iparbank Rt.-hez, melynek előbb titkára, majd főtitkára lett. Innen vette őt át 1915-ben a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt., melynek ügyésze, főügyésze, végül a jogügyi osztály vezetője, jogtanácsosa és a bank ügyvezető igazgatósági tagja lett. A később Angol–Magyar Bank néven ismert pénzintézet mindennemű jogi ügyleteinek bonyolítása mellett számtalan magánkliense is volt, de kizárólag nagy gazdasági ügyekkel foglalkozott.

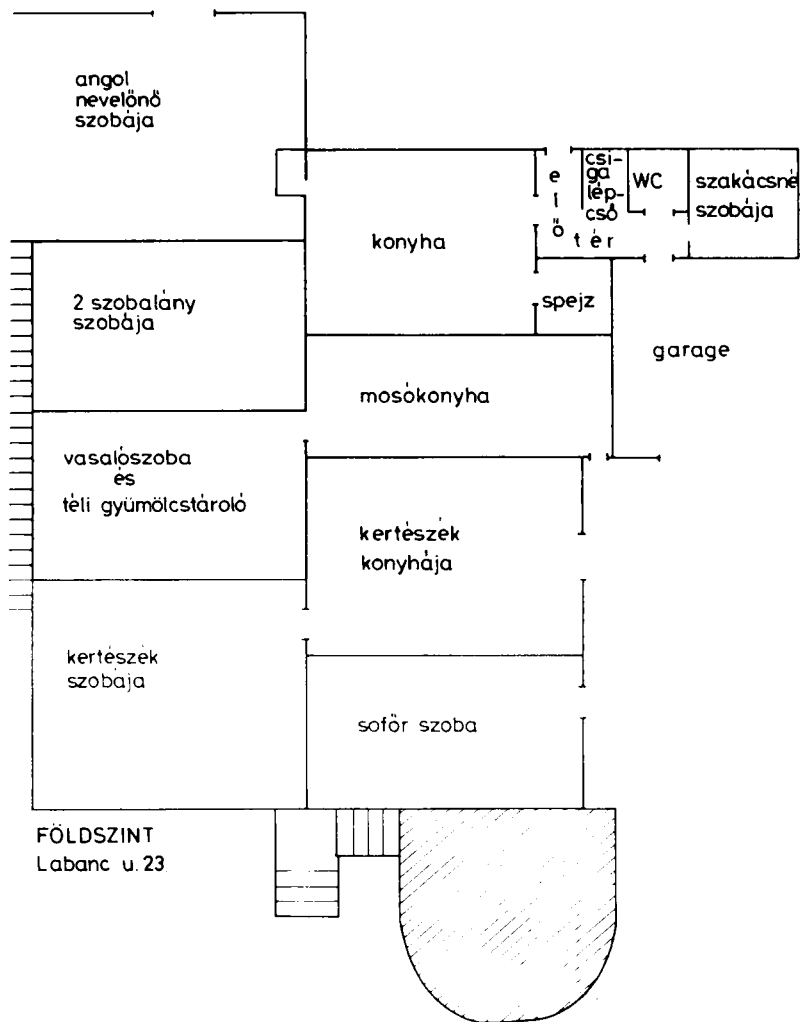
Politikai hovatartozását ösztönös igazságérzete, szociális érzékenysége akkor is predestinálta volna, ha történetesen nem szegénysorsú zsidó családból származik. Lángoló magyar hazafi volt és maradt mindvégig! Már fiatalon rajongott Vázsonyi Vilmosért, annak politikájáért, így rövidesen belépett a Demokrata Pártba. 1925. június 17-én Budapest Székesfővárosi Törvényhatósági Bizottságának tagja, városatya lesz, majd 1932 februárjában a főváros őt, mint egyetlen zsidó városatyát küldi delegáltjaként az országgyűlés felsőházába.

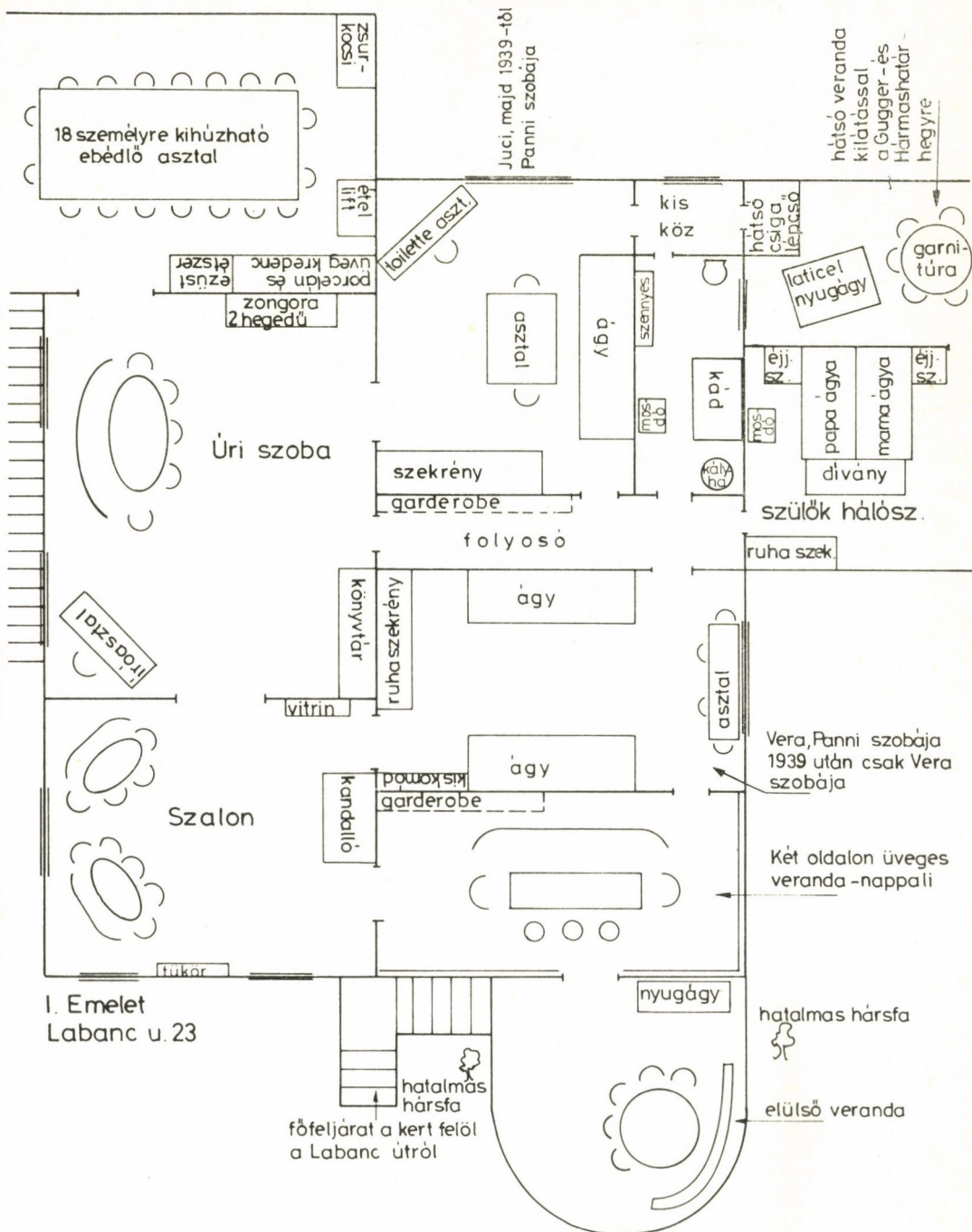
* Olvasóink — folyóiratunk más rovataiban — eddig is találkozhattak *nem* történészek (kutatók) tollából származó írásokkal. A visszaemlékezések azonban nem csupán a politikátörténet terén gazdagíthatják ismereteinket, hanem legalább ilyen mértékben a társadalomtörténet területén is. Az itt következő visszaemlékezés egy a statisztikai és egyéb források segítségével szinte megközelíthetetlen felső, nagypolgári réteg életviszonyaiba enged sokrétű bepillantást. A jelen közleményt a szerző nagy terjedelmű és egyéb szempontból is igen tanulságos családtörténeti munkájából választottuk ki. — A szerk.

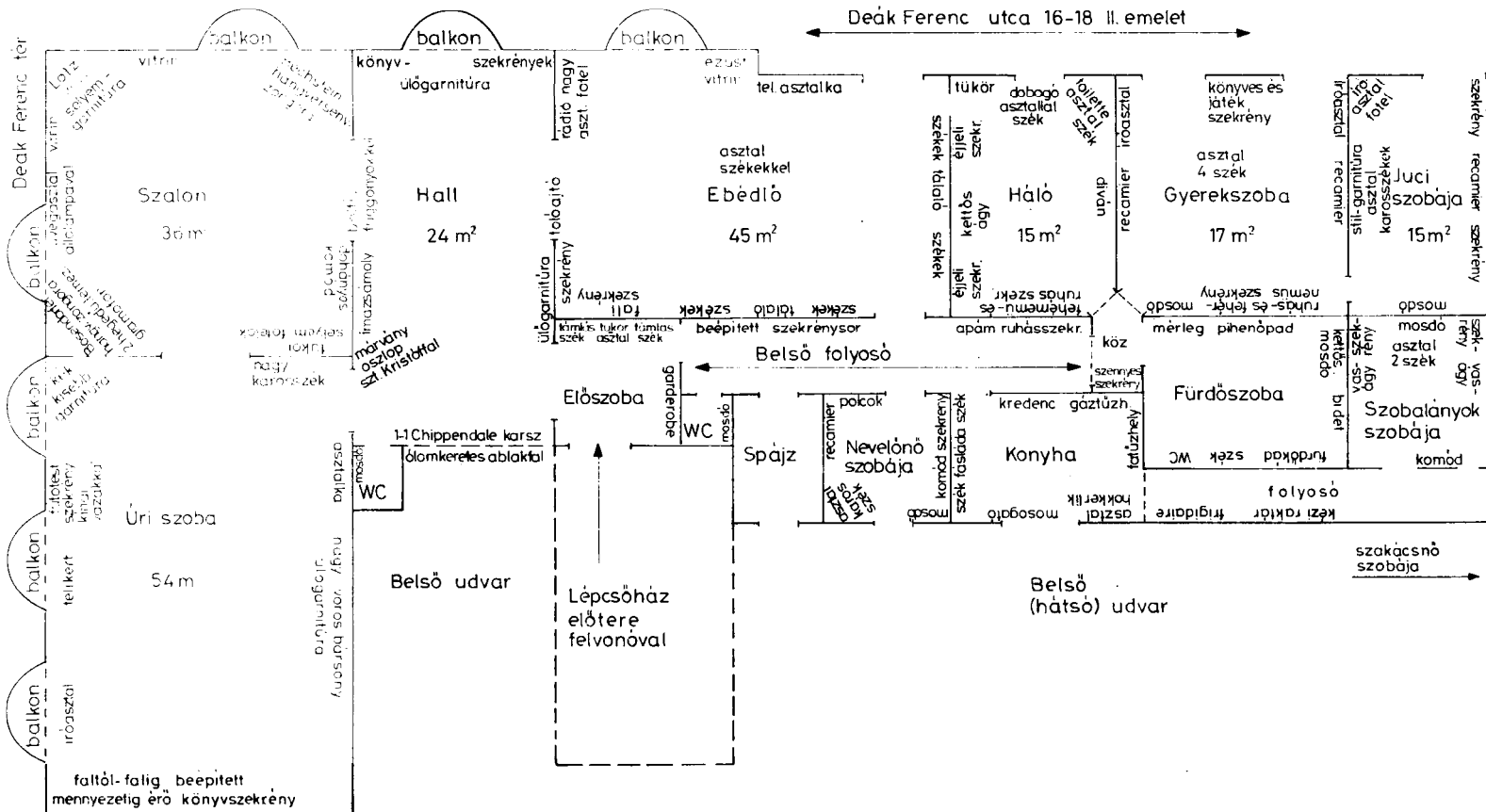

Labore u. 23.

Anyám családja

Anyám ősei a 18-ik században még a Rajna menti Bonn városkában kékfestők voltak. A munkájukhoz szükséges indigót kalandos utakon hozatták Indiából. Idővel a konkurencia a Schulz család egy részét arra készítette, hogy áttelepüljön Szlovákiába, a Turóc megyei Szucsány falucskába, ahol a Vág folyó vize a festett anyag öblítésére kiválóan alkalmas volt. Innen a házaló vándorkereskedők hordták szét a készárut egészen az Orosz Birodalom közepéig. Sok év szorgalmas munkája és befektetése nyomán a kékfestés mellett földet vettek, állattenyésztéssel foglalkoztak, majd szeszőzsdét is létesítettek, két téglagyárat építettek Szucsányban és Turócszentmártonban, emellett mészégetőjük, később gépgyárak és ipari kéménygyárak is volt.

Nagyapám, Schulz Manó, születésekor családja tehát már kétségtelenül igen gazdag volt. Tanulmányait Bécsben a Kereskedelmi Főiskolán végezte. Ezután Budapestre került, s hogy megtanulja a magyar nyelvet, páholyt bérelt a Nemzeti Színházban. Felesége, Ungár Ignác kassai malomtulajdonos másodszülött leánya volt. Dédnagyapámról tudom, hogy a város legtekintélyesebb polgárai közé tartozott: a kassai sakk-kés elnöke, a Budapesti Alagútépítő Társaság egyik alapító tagja volt. Kassán egy várorrészét még az első világháború után is „Ungár-malom”-nak hívták.

Schulz Manó és Ungár Malvin 1879-ben kötöttek házasságot. Anyám, harmadik gyermekük, Schulz Ilona, 1891. február 1-én született Budapesten.

Nagyapám ekkor már a Schulz és Pollak cég beltagja volt, két erdőbirtok tulajdonosa a hozzátartozó fűrésztelepekkel, fa nagykereskedéssel stb. A nagyobbik erdőbirtok, Batiza, Máramaroson, az Iza partja körül 10 000 hold erdőből állt. A másik, Oszlany „csak” 5000 holdas volt a Felvidéken.

Anyám mellett születésétől kezdve francia dada volt. A második nyelv, amit a franciáival egyidejűleg szívott magába, német volt, mivel szülei egymás között életük végéig csakis a legtisztább „Hochdeutsch”-ot beszéltek.

Nagyszüleim hatalmas vagyonuk dacára puritán életet éltek. Megvetették a nagyozolást, felvágást, pártolták, élvezték a művészetet. Nagyanyám lelkes és kitűnő zongorista volt, rengeteget járt hangversenyre, operába. Így nem meglepő, hogy anyám örökölte tehetségét. Tizenhét éves korától énekelni tanult a kiváló és híres német operaénekestől, Georg Anthes-től, aki nemcsak énekpedagógus volt, hanem 1903-tól a budapesti opera tenoristája, a Zeneművészeti Főiskola tanára és 1920-tól az operaház főrendezője.

Apám csak magyarul beszélt. Érdeklődése a politika és a gazdasági élet köré összpontosult; anyám a magyaron kívül valóban anyanyelvi fokon beszélt németül, franciául, angolul és operaénekesnői kiképzése folytán olaszul is.

Minden érdekelte, ami összefüggött a művészet valamely ágával, elsősorban persze mindvégig a zenével. De szívesen és igen jól úszott is, teniszezett, korcsolyázott, biciklizett és az első nők között volt, aki Magyarországon letették az autózeti vizsgát.

Nehéz két ellentétesebb világból származó embert elgondolni, mint szüleim voltak. Apám az első generáció hihetetlen ambícióját, briliáns intelligenciáját, biztosnak mutakozó közéleti karriert; anyám műveltséget, finom modort, társadalmi kérdésekben biztonságot, az élet minden magánterületén magas színvonalat hozott magával. 1918. február 28-án kötöttek házasságot. Három leánygyermekük született: Judith Mária 1919-ben, Veronika Sarolta 1920-ban, magam pedig 1922-ben.

Az első világháborúban apám nem szolgált, nem vették be katonának egészségi állapota miatt. A Kommün alatt a bankból szabadságolva volt. Nem volt véletlen, hogy apám, bankember lévén, az ekkor tomboló infláció minden fázisáról és várható tendenciájáról legjobban informálva, anyám nagy hozományát egy bankbetétkönyvön hagyta értéktelenedni. Bűszkegének megfelelő cselekedet volt. Ezzel bebizonyította, hogy nem a pénzéért vette el a dúsgazdag nagybirtokos-lányt.

Az első világháborús infláció tetőpontján apám két dolgot vásárolt: egy hatalmas, kétajtós gyönyörű díófa szekrényt, mely mindvégig az ő ruha- és fehérneműszekrénye maradt — és a zugligeti villát.

A villa a Labanc úton

A Labanc út 23. szám alatti egyemeletes villának már a nagy terméskövekből épített, zöld kovácsolt vasrácsot tartó kerítése és a kétszárnyú, csak rejtett retesszel nyitható kapuja is impozáns volt. A kerten keresztül a házig díófusor vezetett, mely alatt (kertészünk, Kulcsár bácsi főbűszkesége) a sokszínűben pompázó begóniasor virított.

Az előlő kertészben, a kerítéstől a házig, gyönyörűen nyírott — ápolt pázsitos terület volt, melyet kis sétautak négy nem teljesen szabályos részre osztottak. A fűben

gyümölcsfák és virágágyak. Közvetlenül a kerítés mögött köröskörül dús orgonasövény védte átláthatatlan falként magánéletünket a külvilágtól. Két — ugyancsak buxusbokrokkal körülvett — kertibútor garnitúra képezte a nyári vendéglátás központját. Ezeket dűltak többnyire a nagy bridsz-csaták szüleim baráti körében, míg a villa közelében csempével kirakott területen nagyobb korunkban lánytestvéreimmel s, baráti körünkkel táncoltunk a lampionfényes nyári estélyeken.

A villa földszintjén volt a szoba-konyhas, folyóvízes kertészlakás Kulcsár bácsi és felesége számára. Közvetlenül e mellett pedig gyerekkorom legjobb barátjának, sofőrünknek, Zöld Jánosnak volt a szobája. Ezt követte a mosókonyha, nagy rézüsttel, dézsákkal, mögötte a vasalószoba, mángorlóval. Ebben a helyiségben tárolták ösztöl kezdve a sokféle szedett kerti gyümölcsöt, nagy zsákokban a diót.

A garázs a mosókonyha mellett volt, itt állt első emlékeinként a nyolcüléses amerikai Studebaker, amiben még eltolható üvegfal választotta el az utasokat a vezetőtől. Az üvegfal alatt, háttal Zöld bácsinak, két lecsapható pótülés volt. Utolsó kocsinkként ugyanitt parkolt a gyönyörű áramvonalas, hatalmas Opel-Admiral, új vonalvezetésével az első ilyen autó Magyarországon, amit apám elhurcolása után, 1944 márciusában, ugyancsak elvittek a németek.

A garászból kis hátsó ajtón át lehetett menni a konyha előterébe, melynek persze a kert felől is volt rendes nagy bejárata. Ebből az előtérből nyílt egy WC és egy kis személyzeti szoba. Ugyancsak itt volt a hátsó lépcső, ami csigavonalban vitt fel az emeletre és onnan tovább a padlásra, illetve le a pincébe. Az előtérben állt a nagyméretű jégszekrény is. A konyha nagy volt, világos. A ház hátsó frontján helyezkedett el, kilátással a Guggerhegyre, a Hármashatárhegyre; benne jóméretű gáz- és külön, nagy vendégség idejére fafűtéses tűzhely is; konyhaasztal, székek, fászláda, mennyezetig érő tálaló. Mellette pici helyiségben volt az étellift, amin a szakácsnő felküldte a tálakat az emeletre az ebédlőbe.

A konyhából balkéz felől nyílt a nagy éléskamra, a „spájz”, jobbra pedig egy jókora kétágyas szoba, a személyzet további két tagja számára. A földszint sarokszobája, ugyancsak tágas, kétablakos helyiség, a mindenkori Mademoiselle, Madame vagy Miss lakosztálya volt. Mindezen szobákban volt folyóvízes mosdó.

Az emeletre három különböző feljárt vezetett: a már említett hátsó csigalépcső a konyhatraktusból a fürdőszoba felé; egy külön kovácsoltvas korlátú lépcső a ház oldaláról egyenesen az ebédlőbe és a tulajdonképpeni főbejárt a kert felől. Ezen a szép, széles derékszögben elforduló kőparkányos feljárón jutottunk a két öreg hársfa árnyékában hűsülő „elülős verandára”, melynek oszlopaira gyakran kitettük a kanárimadaras kalickát. Apám hétvégén, ünnepnapokon szívesen itta meg itt kint ebéd utáni feketekávéját.

A verandáról nyílt az előszoba, ami funkcióját csak néhány, a textiltapétás falba eresztett ruhafogással és a fölötté elfutó kalap-kesztyű polccal árulta el. Itt gyékényfonatú, fényes, virágmintás angol vászonhuzattal bevont kényelmes garnitúra állt és nagyobb vendégség esetén fogadószobának is alkalmas volt.

Kettős üvegajtón át lehetett a szalonba jutni: a sarokszoba egy-egy kertre nyíló falán háromszárnyú ablakokon özönlött be a világosság. Egyetlen nagy torontáli szőnyeg borította parkettáját. Két sarkában két keces garnitúra hat-hat személy számára, egyik falán a hatalmas sárga cserépkandalló — az egyetlen fűtési lehetőség az emeleten (kivéve a fürdőszobát), hiszen csak májustól szeptember végéig laktunk itt kint; szalonba illő dísztagyak, fali vitrin, tükör, képek.

Az örökké nyitott szalonaajtóból jutottunk az úriszobába. Itt állt apám íróasztala, amit rajta kívül mindenki használt. Mögötte magashatú fotel, előtte kényelmes bőrgarnitúra, ovális asztallal. Szemben ezzel háromajtos könyvszekrény, főleg Jókai összes műveivel, gyerekkorunk főolvasmányaiával és egy Förster márkájú, különösen szép fából készült, intarziás pianinó. Az úriszobából továbbmenve bejutottunk a ház három oldalán álló nagy ebédlőbe, fehér asztalával, székeivel, üveges tálalószekrényével, melyben — ellentétben a városi, súlyosan aranyozott kobald porcelánnal — vidám, az ebédlőszékek huzatával harmonizáló, virágmintás majolika étkezéslet volt.

Jóllehet, a nagy vacsorák a későbbiek folyamán főleg a téli idényben és így a városi lakásban zajlottak, anyám itt a villában is könnyen le tudott ültetni 18–20 személyt ebédlőasztalunkhoz. Az ő helye mögött volt az étellift felső állomása, amin a szolgáltatott teljesítő szobalány, néha nyögve-keservesen húzta fel a súlyos tálakat a konyhából.

Az úriszobából nyílt az egyik gyerekszoba, egyablakos, egyágyas; a szalonból a másik, kétablakos, kétágyas. Kis folyosó futott az úriszobából a szülők hálószobájáig. Erről a folyosóról, mely belső előszoba — gardrób is volt egyben — ajtók nyíltak tovább a két gyerekszobába és a fürdőszobába is. A szülők hálószobája nagy sarokszoba

volt, egy-egy oldalára hármass ablakkal, harmadik oldalára pedig kijáratral a gyönyörű nagy teraszra, csodás kilátással a budai hegyekre.

A villa mellett, Zöld bácsi szobája előtt kisgyerek koromban volt egy fürdőmedence, mögötte hinta, mászókötélt, homokozó. Később, mikor ezeket már kinőtöttük, csak a hinta került hátra a szülők terasza alá, apám kedvenc szederfája mellé. Egy-egy heves teniszcsata után apám székre állva ette a fekete gyümölcsöt, kimoshatatlan mintát dolgozva bele hófehér teniszingeibe. A konyhaablakok előtt ribizli- és egresbokrokkal szegélyezett kis veteményes kert terült el, emögött néhány lépcső vezetett le a tenispályához. Ezen áthaladva újabb lépcsőskön át ismét egy kertészsze jutottunk. Itt külön kis ház állt, két lakószobával, fürdőszobával és konyhával, vendégek számára. Később, mikor Juci nővérem férjhez ment, ő vette birtokba ezt az épületet.

Ez a Labanc úti villa még ma is áll, a felismerhetetlenségig átalakítva, elhanyagolva. Az előlő kert helyére, mindjárt a terméskő-kerítés mögé, két nagy bérház épült, teljesen eltakarva gyermekkorom otthonát.

Városi lakásaink

Az első „pesti” lakás, amire emlékszem, a IV. kerületi Veres Pálné utca 7. számú ház második emeletén volt. Őt szobából és mellékhelyiségekből állt, évi alapbére 1917-ben 4 ezer korona volt. A lakás tengelyét egy hosszú előszoba képezte. Egyik oldalán sokajtós gardrób szekrény állt, szemben vele textilbevonatú falon, üvegpolc alatt, aranyszínű ruhaakasztó kampók, vendégek részére. Az előszoba négy-öt méter után kör alakúvá szélesedett. Itt fehér lakk-garnitúra állt, világos virágmintás bútorhuzattal.

A Veres Pálné utca felőli oldalra két ajtó nyílt, az első az ebédlőbe vezetett, a második az úriszobába. Egy harmadik ajtón át a szalonba lehetett jutni. Anyám ezen ajtó és az előszoba kiszélesedő része közé beiktatott egy csinos, függönyökkel kasírozott kis helyiséget, amit „kulipintyó”-nak neveztünk és ami tartalék ruha, fehérnemű és háztartási cikkek raktározására szolgált. A negyedik ajtó a gyerekszobába vezetett, amely a Kaas Ivor utcára nézett és közvetlen átjárása volt a szalonnak berendezett sarokszobába, valamint a lakás utolsó szobájába, a szülők hálójába. A fürdőszobába vagy a szülői hálószobából, vagy az előszoba felől lehetett bemenni. A személyzet számára az előszoba lépcsőház felé eső végén volt WC-helyiség, benne külön kis mosdó, kézmosáshoz törülközővel, szappannal. Az ebédlővel szemben az előszobából nyílt az ajtó a konyhába. Ez nagy volt, világos, gáz- és külön fafűtéses tűzhellyel. Balkéz felől nyílt a kamra, jobbra egy kis balkón az udvarra, végében jégszekrénnel.

A konyhán túl helyezkedett el a kétágyas személyzeti szoba, mosdóval, világos udvari kétszárnyas ablakkal. Itt is, mint az egész háztartás fölött, Marika szakácsnőnk uralkodott. Fiatal parasztlányként került Zalaegerszegről Schulz nagyanyámhoz, aki remek főző- és házvezetőnő nevelt belőle. A kelengye „kiegészítéseként” Marika is átkeült anyámhoz, aki teljesen tapasztalatlan háziasszony volt. Marika nálunk maradt nyugdíjazásáig, családtagnak számított. Kölcsönös szeretetben éltünk s ő szuverén vezetője volt a háztartásnak. A szobalányok néha — nem gyakran — váltakoztak, de ha igen, többnyire Marika akarataából.

A lakás szobái tehát félkör alakban voltak egymással összekötve. Ha az összes ajtót kinyitották, végig lehetett menni az öt lakószobán. Ez azért volt fontos, mert apám diák kora óta csak járkálva tanult és egy-egy nagyobb tárgyalás, városházi vagy felsőházi felszólalás előtt sok kilométert gyalogolt le a lakásban, maga elé duruzsolva, gesztikulálva vitakozott, érvelt másnap ellenfeleivel.

A Veres Pálné utcai lakás központifűtéses volt, a gyerekszobában még külön kis gázkályha is állt. A lakás előtt félkörben balkon húzódott, mely ugyanúgy és ugyanott ma is látható. Erről a balkonról néztük a 20-as évek második felében a felettünk ellebegő Zeppelin lóghajót.

1931 tavaszán átköltöztünk Budapest egyik legszebb és legelegánsabb bérházába, az akkori Adria palotába, melyet Tőry Emil és Pogány Móric tervei alapján 1913-ban építettek és az Adria Biztosító Intézet tulajdonát képezte. Négy frontra nyílt a hatalmas háztömb: (ma a budapesti rendőrkapitányság székhelye) a Deák Ferenc utcára, Deák Ferenc térre, Erzsébet térre (ma Engels tér) és a kicsi Miatyánk utcára, ami mint utca megszűnt és ma autóparkoló.

Igazi otthonunk tehát az V. kerület, Deák Ferenc utca 16—18. számú ház jobboldali szárnyának második emeletén egy valóban pompás, nagyszobású lakás lett, amelyet a velünk egy házban, a legfelső emelet atelier-jében lakó Falus Elek tanár rendezett be sok pénzért, sok ízléssel anyám útmutatásai alapján. Ekkor apám folyószámlát nyitott

anyámnak a bankban, utasítva a könyvelési osztályt, ha a konto nullán áll, apám terhére azonnal töltsék fel. Apám ekkor már igen nagy kereső volt, természeténél fogva pedig gavallér, bőkezű, adakozó. A ház első emeletén, az alattunk levő lakásban dr. Lévy Béla – a Zsidó Kórház igazgatójának, dr. Lévy Lajosnak fivére – lakott. Ott ügyvédi irodája is társaival, dr. Löw Loránttal, és 1945 utáni washingtoni követünkkel, dr. Vámbéry Rusztemmel együtt. Közvetlenül fölöttünk lakott Hollós Ödön, a Kereskedelmi Bank igazgatója és tisztelőbeli japán konzul. Ablakából óriási japán lobogó lógott le, autóján szintén ott lengett az akkor „baráti” felkelő nap jelképe. Presbiter előljáró is volt, de mindez együtt nem segített rajta, 1944-ben a többi zsidónak minősülő lakóval együtt szintén el kellett hagynia a házat.

Az Adria palota lapos tetején 1944-ben légelhárító ágyú állt. Talán ez volt az oka annak, hogy az épületre számos gyújtóbomba esett. Szüleim apám 1944. március 20-i elhurcolása, majd csodával határos kiszabadulása után – augusztusban elismerték változtatlanul fennálló felsőházi tagságát és ezzel mentességét az összes, zsidókra vonatkozó rendeletek alól – az utca túlsó oldaláról nézték végig, hogy ég porrá az egész ház-tömb. Ma kívülről tökéletesen azonos az épület képe a hajdaniéval.

Lakásunk két frontra nézett: a Deák Ferenc térre és a Deák Ferenc utcára. A Deák Ferenc térre négy duplaszárnyú balkonajtó nyílt, a Deák Ferenc utcára három balkonajtó és ezeket követően még öt háromszárnyas ablak.

A lakásba vezető előszoba középső falán nagy aranyozott tükör előtt kis barokk asztalka, oldalain két hozzáálló támlásszék állt. Falba süllyesztett, a bútorhuzat anyagával azonos függöny mögött gardrób húzódott meg, vendégek számára. E kelméről csak annyit, hogy amikor Magyar Bertalan – a Magyar Konfekcióművek Rt elnöke és a „Pannónia” Báránybőrnesztfő és Kereskedelmi Rt igazgatósági tagja és egyik főresztvényese, a mai irhabundák egyik „atyja” – feleségével először lépett be új otthonunkba, Lili néni ájultozott: Falus tanár Láng Lajosnál csak előszobahuzatnak alkalmazta azt az anyagot, amivel az ő Vilma királynő úti kacsalábon forgó otthonában a szalonbútor vonta be.

Az előszobából, egymással szemben, két ajtó nyílt. Az egyik a Dunapart irányában haladva, egy hosszú, beépített szekrénysorú folyosón át a háló- és lakószobákhoz, mellékhelyiségekhez vezetett. A másikon bejutottunk az ún. hallba, melynek hatszögletű, fémbefoglalt, mézszínű üveglablakai sok fényt engedtek be a nagy kerek udvar felől. Szemben ezekkel az ablakokkal a szoba túlsó végén a balkonajtó a Deák Ferenc utcára nézett. Berendezéséből két szép Chippendale karosszékek kívül említésre méltó az imázsálmoly, melyen a legenda szerint gróf Batthyány térdepelt kivégzése előtt. Két kényelmes ülőgarnitúra és egy márványoszlopon álló aranyozott antik szent Kristóf faszobor, az Ernst-múzeum aukcióinak egyik zsákmánya egészítették ki a berendezést.

A hallból nagy üveges toloajtón át jutottunk az ebédlőbe, vagy vele szemközt, az ajtó helyett nyitott boltíven át a szalonba. A boltívben ajtószárnyak helyett függöny: a hall frontjára néző oldalán az ott álló garnitúrák huzatanyagából, a szalon oldalán pedig abból a halványsárga nehéz selyembrokátból, amivel az aranyozott szalongszékbe bevonták. Ennek a sarokszobának egy-egy balkonja a Deák Ferenc utcára, ill. térre nyílt. A szoba két oldalán állt a két zongora, egy Bechstein és egy Bösendorfer hangversenyzongora, utóbbin anyám hegedűje és az enyém. Az egyik falon hatalmas Lotz-angyal lógott arany keretben, éppen olyan, mint amilyen az Operában is volt több. Két szép vitrinben értékes porcelán dísz tárgyak, nipppek. Egy díszes kis komódbban kulcsra zárva a különleges, vendégeknek szánt egyiptomi, bolgár, török cigaretták, kubai szivarok. A komód fölött kedvencem: egy Borsos-festmény, bűbajos női portré mandolinnal, biedermeier-kori lehetett. Mellette ugyancsak Szentgyörgyi biedermeier festő vázáz virágcsendélete, lepke száll a csokor körül.

A függönyös boltív másik oldalán Markó-szerű olasz, 18. századbeli nagy távlatú, gyönyörű tájkép, előterében és oldalt darukat ábrázol, a nádasban gémek állnak. A Bösendorfer tetején állt a gramofon is, egyre gyarapodó sláger- és tánczene lemezeinkkel. Ebben a szobában számomra a legszebb a balkonajtó előtti aranyozott üvegasztalka nagy porcelán állólámpája volt. Pliszírozott rózsaszín selyemernyője lágy és meghitt fényt vetett ki a hideg estékbe, ha korcsolyázásból, meghívásról hazatérőben felnéztünk otthonunk Deák Ferenc téri oldalára.

A szalonból jutottunk az ún. úriszobába, ami 6×9 méteres méretével és a Deák térre nyíló három balkonjával a lakás legnagyobb és legrepresentatívabb helyisége volt. A szalonajtóval szembeni falat teljes szélességében egy mennyezetig érő, több üvegajtós, faragott könyvszekrény borította. Ezt anyám kulcsra zárva tartotta. Csak kérésre és jóváhagyásával lehetett a magyar, német, angol, francia vagy olasz nyelvű olvasmányokhoz jutni. Egyetlen nyitott része apám jogi könyveit tartalmazta. Ezekből hamarosan

kiszemeltem Gutti Soma „Humoros törvényszéki karcolatok” című könyvecskéjét és ekkortól a bíróságot rendkívül mulatságos helynek tartottam.

A balkonokkal szembeni falnál állt a szoba egyik garnitúrája: mélyvörös bársonypárnás, foteljeiben két személy kényelmesen elfért. Középen márványlapú asztal, néhány szép díszárgyál. Közülük egy 17. század elejéről Németországból származó mesterjegyes, dúsan figurális, kupakos templomi kehely a sors szeszélyéből megmaradt. (Évekkel később Bécs egyik legelőkelőbb belvárosi régiségkereskedője áron alul vette meg tőlem, de még így is több hónapra megoldotta anyagi problémáinkat.)

A garnitúra kanapéján öt felnőtt elüldögélhetett. A kanapé fölött lógott a lakás legnagyobb méretű festménye Rosa di Tivolitól: pásztorjelenet juhokkal, elől parányi gyík. Mellette egyik oldalon fa- és rézkeretben Friedländer-től (jó, múlt századbeli német festő) sötétes harci tábort ábrázoló jelenet, sok alak, harcosok, lovak. A másik oldalon Querfurt-tól kis kép, híd, katonák harcolnak rajta. Ezzel az ülögarnitúrával ferdén szemben állt apám íróasztala, amit ő, igen kevés kivétellel, csak arra használt, hogy hazaérve rádobja sárga akktáskáját és a bankba visszatérve, onnan ismét magához vegye. Az íróasztal mögött trónszék méretű fotel, az asztallap maga akkora, hogy beköltözéskor, mielőtt rákerült az obligát márvány írószerszám készlet, mi, három gyerek, egyszerre használtuk „ródlipályá”-nak. Az íróasztal fiókjában anyám a hivatalos papírokat őrizte, bejelentőket, cselédkönyveket stb. A trónszék fölött egy Hermann Lipót és egy Iványi Grünwald kép harmonizált egymással.

A középső balkonajtó előtt, kovácsoltvas lábakon álló, a bútorok stílusában faragott fakeretben volt a „téli kert”: pálmák, különböző egzotikus zöld növények. A középső és a harmadik balkonajtó közötti falrész előtt állt a nagy központifutótest, amit Falus tanár úr a nagy ülögarnitúrával azonos nádfonatú — fafaragásos szekrényszerűséggel fedett el. Két oldalán fent egy-egy kb. 90 cm magas, antik kínai porcelánváza állt, közöttük régi angol festmény: tenger, nagy hullámon vitorlás. Értékes kép volt, keretén a festő neve.

A harmadik, szalonhoz legközelebb eső balkonajtó előtt egy második, tompa kék-színű, nádfonatok nélküli, faragott, bársonyhuzatos garnitúrát helyeztek el, valamivel, kisebbet, mint a vörös. E fölött lógott egy második Querfurt-festmény: nagy távolságú magas dóm belseje, benne kis alakok. Mellette régi, sötét olasz kép, sok oszlopos palotával. A szalonba nyíló ajtó és a hall közötti falon még egy nagy karosszék állt, előlött ugyancsak régi festmény: Lót és leányai.

Az úriszobából kis köz vezetett vissza a hallba, ott volt a lakás harmadik — első sorban látogatóknak szánt — WC-je, kis mosdóval. Ez ugyanarra a világos, nagy udvarra nyílt, mint a hall hátsófrontú ökörszem-ablakai.

A hallban az imázsármoly fölött hat karc lógott, a szemben levő falon egy Magyar — Manheimer és egy Kerntstock, a balkon előtt kétoldalon egy-egy Aldor kép díszelgett. A hall üveges tolátáját széthúzva léptünk be az ebédlőbe, ahol 24 személy tágasan, 30 kissé kényelmetlenebbül étkezhetett a kihúzott asztal körül. A szoba közepét tehát az ebédlőasztal foglalta el, fölötte igen nagy, sokágú kristálycsillár, számtalan függővel. A csillárról lógott a villanycsengő zsinórja, mellyel anyám, ha éppen nem állt a tálaló előtt a felszolgáló szobalány, hívni tudta őt.

Csengő egyébként minden szobában volt, többnyire a villanykapcsolók alatt. A konyhában felszerelt kis faliszekrényben szám jelezte, melyik szobából jön a hívás. Egy csengetés a szakácsnőnek szólt, kettő az első szobalánynak, három a második szobalánynak.

Az ebédlőt zöld bársony-brokáttal kárpitozták: az asztalt az étkezések közt borító súlyos terítőt csukágy, mint a balkonajtó mellett álló nagy füles fotelt, melyben hétközben anyám kézimunkázott, harisnyát stoppolt, vasárnap ebéd után apám szundikált. A fotel mellett helyezték el a rádiót. Az ebédlő három szabad fala előtt állt a két szép tálaló és az ezüst-vitrin. A tálalókban volt a hétköznapi, sima fehér étkészlet, a 24 személyes, vastag aranykeretes kobalt porcelánkészlet és a 24 személyes Klinkosch bécsi ezüst evőeszköz. Mindig, hétköznapi is, csak ezzel az ezüsti evőeszközzel ettünk. Itt volt továbbá a cseh kristálypohár sereg, ritka csiszolási mintájának „Stern und Fächer” a neve. Az abroszaink a brünni Regenhart és Reimann gyárból származtak, nemcsak szépek voltak, de elpusztíthatatlanok is.

Ha nagyobb vendégség jött, anyám egy terítéket mindig sajátkezüleg megcsinált, mintául a szobalányok számára. Az asztalon tál soha nem állt, csak virág. Hétköznapi is csak az ezüsti kenyérkosár és a vizeskanecso lehetett rajta. Minden egyéb a tálalókon várt, hogy a szobalány szem- vagy fejintésre kínáljon. Az ezüst vitrinben a balkonajtó és az ablak közt az étkezéshez tartozó tálak, teás- és kávékészletek, jardiniere-k stb. kaptak helyet.

A vitrin tetején üvegbúra alatt aranyozott antik óra állt. A két rövidebb falon tükörshátú, aranyozott keretben falikarok világítottak, alattuk egy-egy nagy Cloisonné tányér: kék alapon madár motívum. Közöttük Iványi Grünwald egyik „Fürdőző nők” c. képe. A nagyobbik tálaló fölött Mednyánszkytól a „Tátrai tó”, ugyancsak nagyméretű és színeiben elég sötét. A balkonajtó és az ablak közt egy Katona Nándor-, szemben egy Csók-kép. A nagy füles karosszék fölött egy Lutichhaus lógott. Az ablak és az ezüstvitrin között négy egymásba tolható zsúrasztal tetején állt a telefon, telefonkönyvvél, blokkal, ceruzával üzenetek számára. A készüléket a lakás két pontján lehetett a falba bekapcsolni. Zsinórja oly hosszú volt, hogy a hálószobai konnektortól a Deák Ferenc utcai rész utolsó szobájától, az ebédlő végéig ért. Ha az úriszobában volt bekapcsolva, a szalomban és a hallban is kényelmesen lehetett beszélgetni. A telefon állandó helye azonban ezen a négyes zsúrasztalkán volt, mely mögött a falnak támasztva, az asztal teljes szélességével azonos méretű, téglalap alakú kétfüles felszolgáló ezüsttálca állt.

Ha vendégség volt, a szobalányoknak mindig ezüsttálcaikon kellett az ételeket körülvinni, tányért, csészét, poharakat pedig ezen és ehhez hasonló nagy, masszív tálaltálcan. Bizony sokszor panaszkodtak a nagy súlyok miatt, amelyeket fehér cérnakeztyűben, felkézelt egyensúlyozva hordtak a hosszú asztal körül. Vigaszul a vendégek bőkezűek voltak, távozás előtt tíz-húszpengős borravalókat nyomtak az előszobában a kalapot, kabátot nyújtó, hőcsizmát felsegítő lányok markába. Ez már, noha a szakácsnő és a két szobalány osztozott rajta, komoly összeget jelentett számukra.

Az ebédlőből kis tapétaajtó vezetett a szülők hálószobájába. Ez az egyablakos, halványzöld — keskeny aranycsíkos tapétázású szoba szinte a lakás legkisebb helyisége volt. Lehet, hogy csak azért tűnt így, mert a két hatalmas, összetolt ágy, mellettük mindkét oldalon egy-egy éjjeliszekrénnel, apám ágya mögött, az ablakkal szembeeső falon a két hatalmas, az ágyakkal azonos fából és stílusban készült ruha- és fehérneműszekrény már majdnem betöltötte a helyiséget.

Anyám ágya az ablakfelőli oldalon állt, közvetlenül az éjjeliszekrénye mellett nyílt a tapétaajtó az ebédlőbe.

Az ablak egyik oldalán földigérő csiszolt tükör, külön világítással. Az ablak előtt kis dobogón asztalka, támlásszék, anyám hímező- és dolgozóasztalkája.

Az ablak után, átlóban elvágva a szoba sarkát állt a toalett-asztal. A női szépségápolás gazdag kellékeit számtalan fiókja rejtette. Az asztal tetejét az obligát ezüst piperekészlet keféi, fésűi, keztükre és a csiszolt kristály flakonok kölni, parfümjei foglalták el.

A drága francia parfümöket anyám csak ünnepélyes alkalmakkor fújta magára kis piros gumilabda segítségével, amikor magára öltötte legújabb Rotschild Klára modelljét.

A híres ruhaszalonn pontosan szemben volt lakásunkkal, így mi gyakran előre tudtuk, melyik hölgy milyen új kreációban fog legközelebb nálunk megjelenni.

Anyám elvből semmit sem zárt le, kivéve a már említett könyvszekrényt — erkölcsünket féltve a Révay nagy lexikon és más felvilágosító olvasmányoktól —, a szalomban álló dohányos komódot és egy beépített szekrényt az ebédlőben, amelyben a legfőbb kincseket tárolták: drága és különleges italokat, csokoládékat, ritkaságyszámba menő konzerveket (ananászt, rákot stb.). Ezeket is inkább sajátmaga és főleg mielőttünk és nem a személyzet elől zárta el. A személyzet iránt vak bizalmat tanúsított a család. Jellemző erre, hogy anyám sok és értékes ékszerét egy zöld bársony dobozban őrizte, aminek kulcsa, zárja nem volt. Ez a doboz pedig, mint mindenki jól tudta a házban, bent állt a hálószobai fehérneműs szekrényben, melynek ajtajában mindig benne volt a kulcs, anélkül, hogy valaha valaki is rázárta volna.

A hálószoba ketős ágya fölött két Fragonard-iskolájához tartozó rokokóbájú, aranykeretes festmény lógott.

Ennek a helyiségnek még egy fontos bútorát kell megemlíteni, a díványt, szemben az ágyak lábával, melyen anyám többnyire mintegy félórát aludt naponta az ebéd után. Mire felkelt, apám általában már hazaért a bankból — hétköznap munkájától függően, rendszertelen időpontokban járt haza ebédelni. Mindig egyedül evett, újságolvasás közben kanalazta magába az ételt, majd egy negyed- vagy félórát töltött a díványon, erősen horkolva. Ébresztés nélkül kelt fel, robogott vissza a bankba vagy a városházára, a pártba, ahonnan többnyire csak este 7 és 8 óra között jött haza.

A hálószobából nyílt a gyerekszoba, amit 1939 tavaszág Verával közösen laktunk. Ekkor ment Juci nővérem férjhez és Vera beköltözött az 6 hajdani leányszobájába.

A gyerekszoba kétaablakos, nagy, világos helyiség volt, szívet vidító, zöldalapú virágmintás tapétával. Az utcai frontra derékszögben álló két fal előtt állt egy-egy rekamié, három-három leemelhető matraccal, a fal bevonatával azonos színű virágmin-tás huzattal. Mindegyik ágy mögött egy kis íróasztal, amelyiknél zavartalanul, külön-külön tanulhattunk.

A két ablak közötti nagy fehér szekrény alsó részében tartottuk a játékainkat, fölötté három emeletnyi polcon könyveink sorakoztak. A polcok alatt állt a soha névhez nem jutott kanárimadarak kalickája.

Középen téglalap alakú, duplájára szétnyitható négy személyes fehér asztal, körülötte, akárcsak az íróasztalok előtt, fehér kárpitozatlan székek. Középen modern négyágú kis csillár. Az ablakokkal ellentétesen falon háromrészes fehér ruhás- és fehéreneműsszekrény, középső ajtaján kívül nagy tükrök. Elközött és egy kis (a hálósobával és az előszobából idáig vezető folyosóról közös előtérre nyíló) ajtó között volt egy hideg-meleg folyóvizes mosdónk, fölötté üveglapon fogmosóholmi stb., tükör falikar-világítással. Reggelenként, iskolába menet előtt itt mosdottunk, fürdés mindig este volt.

Az utcai front utolsó egyablakos szobája Juci nővérem birodalma volt, méreteiben talán akkora, mint szüleink hálósobája.

Szép cseresznye fa biedermeier műbútorral volt berendezve: asztal, ülőpad, két karosszék és a kényelmes rekamié azonos angol-vászonnal kárpitozva, két egyajtós szekrény, stil-íróasztal, előtte kárpitozott támlásszék. A mennyezetről kis csillár lógott.

Falmélyedésben, függönnyel eltakarva ugyancsak mosdó, üveglap, falikar, mint a gyerek szobában, de ez már nagylányosabb kivitelben. A két egyajtós szekrény az ágy két végén állt, fönt könyvespolc kötötte össze őket, alatta stil-falikar, ágyban való olvasáshoz. Sem a gyerek szobában, sem Juci nővérem szobájában nem volt egyetlen kép sem, valószínűleg az élénk-mintás tapéták miatt.

Természetesen a lakás minden szobájában volt függöny. A fogadószobákban súlyos bársony vagy brokáttal keretezett csipkefüggönyök, a gyerek szobában és Jucinál egyszerűbb, gyári klöppelből. Ugyanez vonatkozik a szőnyegekre is. Az úr szobát egyetlen 6×9 méteres vagy talán valamivel kisebb bordó-kék alaptónusú selyemperzsa borította, a szalon padlóját is egy nagy süppedős kézi csomózású szőnyeg fedte. A hallban egy nagy és egy kisebb, az ebédlőben egyetlen hatalmas perzsaszőnyeg volt. Szüleim hálósobájában az ágyak előtt egy-egy kisebb; a gyerek szobában vidám tónusú torontáli, Jucinál egy olcsóbb keleti szőnyeg feküdt a parketten. Kisebb szőszekötők voltak még az előszobában és az egyes szobák között.

A gyerek szoba — hálósoba és folyosó összetorkolását képező kis közben csak egy embermagasságú szennyeszekrény állt a háztartási fehérenemű számára.

A fürdőszobában dupla mosdó állt, egy apámnak, egy anyámnak. Fölötté üveglapon fogápolási cikkek, fésű, kefe, nagy tükör jó külön felső világítással.

A mosdó mellett bidet, utána derékszőgben a fürdőkád. Végében következett egy nádfonatos karosszék, amibe vizesen is szabad volt beleülni. E mellett állt a WC. A falon lógott egy gyógyszeres szekrény: jód, ragtapasz, vatta, kötszerrel; egy másik polcán apám borotvadolgai és egy hajnyíró gép.

A személymérleg, komoly, tolosúlyos, drámákat előidéző szerkezet, a fürdőszoba sarkában állt, mellette lógtak a fürdőköpenyek. A fürdőkáddal szemközt egy ugyancsak fehér, támlás, karos fapad volt felcsapható ülőkével, alatta hely a szennyes testi fehérenemű számára.

A kis közön át a fürdőszobából kijutottunk a hosszú folyosóra: jobbkéz felől állt apám mindenkori hatalmas ruhás- és fehéreneműsszekrénye; ezután nyílt az ajtó az ebédlőbe. Az ebédlőajtótól az előszobáig, végig a falon, beépített faliszekrény volt, fel a mennyezetig.

Az előszobából jövet — tehát a szemben levő oldalon — volt a lakás harmadik WC-je, kis mosdóval, főleg a mindenkori nevelőnő és a személyzet számára.

Emellett nyílt a „spájz” megrakva befőttel, kötözött szőlővel, itt állt a villából származó dió zsákokban, a mogyoró, mandula, kockacukor 5 kg-os dobozokban, zsírosbődön, lisztesláda, kávé, kakaó, tea, mazsola, mák, röviden mindaz, ami akkoriban tárolni való élelemszámba ment.

Az ebédlőajtóval szemben, a folyosó túlsó oldalán volt a nevelőnő szobája, kicsi, világos, barátságos kuckó, amelyből nem hiányzott a saját hideg-melegvizes mosdó, a jó világítás, rekamié, ruhaszekrény; asztal, székek bútorzata.

E szoba mellett volt a konyha: fehércsempés, fehér nagy kredences, konyhaasztala rétesabrosznyira szétnyitható; egy nagy fehér fászlada, amiben fa soha, de vasalók, pokrócok, tollseprű, ezüsttisztításhoz szükséges rongyok és szerek kaptak helyet, két „hokkedli”, egy konyhaszék.

A berendezéshez tartozott a széles, kettős porcelán mosogató, éjjel-nappal melegvízzel és a két tűzhely: a négylángos, sütőreszes gázfűtéses hétköznapi, a fatüzelésű kiegészítésként, nagy vendégségek idejére.

A konyhából kis folyosó vezetett a szobalányok lakóhelyéhez. A folyosón embermagasságú frizsider állt, mellette alacsony szekrényke, kis kéziratár főzési nyersanya-

gokkal. A két szobalány szobája bizony elég kicsi és zsúfolt volt: két vaságy, két egyajtós szekrény, egy kis komód, asztal, két szék, hideg-melegvizet mosdó, tükör, gömbbúráslámpa.

A folyosóról a hátsó kijáratú ajtón az udvarra kilépve egy különbejáratú kis lakrészbe jutottunk: ez volt a mindenkori szakácsnő otthona. Kis előtérből nyílt, a két szobalányénál jóval nagyobb, egyablakos, világos udvari szoba. Berendezése szintén egyszerű: ágy, asztal, két szék, kétajtós szekrény, éjjeli szekrényke, mosdó. Persze ez is, mint az egész ház, központi fűtéses, melegvízzel ellátott.

A személyzet

A pesti és a budai lakásban folytatott életet, a nagy háztartást állandó vagy rendszeresen ismétlődő munkájával meglehetősen nagy létszámú személyzet segítette. Először is a bentlakó szakácsnő, majd a bentlakó első szobalány (amolyan komorna-féle); a nem konyhai ügyekben anyám helyettese, sok önálló hatáskörrel, a bentlakó második szobalány (az első alárendeltje, takarít, vendégségkor felszolgáló, de a konyhai munkában is segít, ha szükséges), egy bejáró takarítónő, aki hetenként háromszor jött segíteni.

Állandóan velünk volt Zöld János, kiváló barátom és sofőrünk, valamint Kulcsár János és sváb származású felesége, az angyal Marie, a kertész-házmaster házaspár a Labanc úton. Taffelerné, a sváb mosónő Budakeszről, kéthetenként két napot töltött nehéz munkában mind a városi, mind a villabeli szappangőzös dézsza fölött.

Schmidt néni, a Wilhelm Busch tollára illő, cérnaszál vékony, drótkeretes szemüvegű, ugyancsak sváb fehérművű varró- és foltozó, havonta vagy négy napot dolgozott a Singer-varrógéppel a háztartás fehérműjén. Szántai néni, az ügyes házivarrónő ugyanezen a gépen anyám drága szalonban készült modell ruháit „koppintotta le” nekünk olcsó kelmékből, mikor már kinőttünk az ugyancsak ő általa készített gyerekruhákból.

A háztartáshoz tartozott a háztanítónéni, Nagy Lászlóné, Mácsi néni, majd a bentlakó angol és a bejáró francia nevelőnő. Kb. tízéves korunktól Roth Ernesztin, a zene álom-világában élő tisztalelkű vénkisasszony, anyám távoli rokona, Schumann Róbert özvegyének, a nagyszerű zongorista Klara Wieck-nek volt növendéke, heti két-két órát adva, Jucit és Verát tanította zongorázni. Ilyenkor mindig velünk is ebédelt és anyámmal nagy zenei beszélgetéseket folytattak. Schiller Györgyné, Jámor Böske, az Operaház zenekarának tagja, Jámor Ágnes zongoraművésznő testvére, kilenc esztendőn keresztül nekem adott heti két hegedűórát. Roth Klári és más eminens Veres Pálné diákok az évek folyamán sok igyekezettel és kevés sikerrel próbálták belémtölteni a matematika, fizika és latin nyelv rejtelmét. Fehér Kata, ének korrepetítor, hetenként kétszer jött anyámhoz, aki egészen az ostromig nem adta fel a gyakorlást. 1944 után anyám soha többé nem énekelt: az izgalmak következtében teljesen elvesztette gyönyörű koloratúr szopránját.

Braun Magdi ugyancsak heti kétszer adott nekünk és külön anyámnak, valamint két barátjának tornaórát.

Besztercei György tenisztréner, a Labanc úton töltött hónapok alatt minden reggel kijárt hozzánk, félórát játszva egy-egy családtaggal. Apám ötvenéves korában, anyám ugratására, aki kislány kora óta üzte ezt a sportot, kezdett el játszani és két év múlva néha már legyőzte anyámat. Apám, hogy a fiatal, ambiciózus tréner kíméletlenségére serkentse, a későbbiek folyamán egy pengőt ígért Beszterceinek minden olyan labdáért, amit nem tud neki visszaadni.

Schwarz úr, a kiváló nyelvtanár, aki aszerint, hogy milyen nyelvre oktatott, nevezte magát Herr Schwarznak, Mr. Blacknek vagy M. Noirnak, nálunk apámat angolra tanította. Papa este vagy akár éjjel is, akármilyen későn értek haza — hiszen vidám és nagy társadalmi életet éltek, még táncórába is jártak! — nekilátott angol leckéjének. Ambíciója, tudásszomja nem ismert akadályt vagy késői órát. Fantasztikus anglicizmusokat tanult „Blacky”-től, tökéletesen bírta a nyelvtant, de ha megszólalt, önkéntelenül anyám csúfolódása jutott eszembe: „Érdekes, a Maga palócos tájszólása emlékeztet az angol nyelvre!” (Szüleim életük végéig magázódtak.)

Molnár úr, a borbély, nyáron vasárnap egy-egy órát villamosozott azért, hogy apámat reggel a villában megborotválja. Hétköznapi apám a Duna-parti Hangliban, a Vigadó előtti téren reggelizett, utána Molnár úr felment hozzá a bankba és ott borotválta meg. Télen vasárnaponként a Deák Ferenc utcai fürdőszobában zajlott le ugyanez a szertartás. Molnár úrnak különben jólmenő borbélyüzlete volt, éppen szemben a bankkal, a Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úton.

Végül megemlíteném a manikűröső, aki talán kétszer egy hónapban jött anyámhoz, hozta magával ollóit, reszelőit, szarvasbőr körömfényesítőjét, mert a lakkozott köröm, kivált ha nem színtelen volt, ordenárénak, félviláginak számított. Kifakult sötétkéklé cloche kalapját sosem tette le és miközben dolgozott, halk hangon szakadatlanul hordta a pletykát egyik „kundsajtjától” a másikhoz.

Életrendünk, életmódunk

Ennek kialakítását tulajdonképpen két tényező határozta meg: apám társadalmi és vagyoni állása és az azokból következő gondtalan jómód, ezzel egyidejűleg pedig puritán nevelési elvek, amelyek apám elsőgenerációs helyzetéből és jelleméből következtek, és amelyeket anyám teljes mértékben magáévá tett.

A hétköznapiak téli és nyári életmódja annyira különbözött egymástól, mintha nem is ugyanazon család napirendje lett volna, hiszen szintere is egészen más volt. Őszől tavaszig—nyár elejéig a Deák Ferenc utcában, azután pedig a Labanc úti villában éltünk. A ki- vagy beköltözés tavasszal és ősszel mindig egy egész napot vett igénybe, mert bár mindkét lakás úgy be volt rendezve, hogy a lakberendezési tárgyakat, ágyneműt, háztartási fehérneműt, edényt, étkészletet stb. vinni nem kellett, mégis annyi holmi jött össze, hogy egy nagy kétlovas bútorszállító kocsira volt szükség. A teljes személyzetten és a költöztető emberekén kívül még apám egyik alisztje a bankból is segített. Tán hároméves koromig dajka volt mellettünk, Rózsai, ő volt anyám helyett anyám. A szülők ugyan jelen voltak életünkben, de csak mindenható istenségekként, akik megjelentek a gyerekszobánkban, intézkedtek, rendelkeztek, büntettek vagy egészen ritkán jutalmaztak. Leíráhatatlan magasságban lebegtek fölöttünk, és mi a mélységből tiszteltük és imádtuk őket.

A dadát német nevelőnők követték, akik szigorú életrendet diktáltak. Télien, a városban lakva, két-két órát sétáltunk délelőtt és délután a Duna alsó rakpartján, elől Vera és én, mögöttünk Juci és a Fräulein. Fel-alá, fel-alá, játék, játszás nélkül. Rajtunk kívül csak a kutyákat sétáltató cselédnők dideregtek ott. Mi hárman, minusz 15°-nál is csak vádliig érő cőrnazoknit hordtunk: „zum abhärten”. Hosszú harisnyánk, mackónadrágunk sosem volt.

A német kisasszonyok megtanítottak bennünket tökéletesen viselkedni, köszönni, szoknyánk két szélét megfogva féllábon térdelhajlítva „pukkerlizni”, illedelmesen felelni a felnőttek sablon kérdéseire, de megtanítottak az asztali etikett minden csínjára-bínjára is. Általuk ismertük meg a német klasszikus költészet számtalan remekművét és 6—7 éves korunkban sok versszakos Goethe vagy Schiller költeményeket hibátlanul fűjtünk kívülről egy-egy szülői születésnapon.

Az elemi iskola alsó osztályaiban magántanulók voltunk, elsősorban Vera nővérem gyenge egészsége miatt.

A tanító nénink fiatal állástalan pedagógus volt, aki mindig hófehér, kikeményített gallérú fekete ruhában járt. Mivel a hittant is tanítania kellett nekünk, szigorú katolikus létére megtanulta nemcsak a zsidó hittant, de héberül olvasni is. Anyám számtalan további magántanítványt szerzett neki, apám pedig hamarosan besegített egy nyilvános iskolába rendes, állandó tanérőnek. Generációk tanultak és reszkettek tőle, Mácsi nénitől a Szemere utcai elemiben. Még harminc évvel később is tanított — fiúosztályt —, mikor az én kislányom oda került.

Az 1931-es év mindannyiunk életében változást hozott. Nővéreim bekerültek a Veres Pálné gimnáziumba, én pedig a negyedik elemi már a Deák Ferenc téri evangélikus iskolában jártam.

Már egészen otthonosak voltunk a Deák Ferenc utcai lakásban, ami valójában sokkal szebb és nagyvonalúbb volt, mint ahogy az leírásom alapján valószínűleg elképzelhető, amikor a német nevelőnő helyett francia Madame költözött hozzánk a házba. Majd apám ötlete nyomán ezt a pedagógust fiatal angol kisasszonyok váltották fel. Hárman követték egymást, inkább barát nők, mint nevelők, mindegyik tőlünk ment férjhez s mindegyikkel még ma is jóbaráti kapcsolatunk van.

1932-től tehát ez volt a házirend: hétfő—szerda—pénteken iskolából hazaérve egészen a lefekvésig az angol „Miss”, a kisasszony” ahogy a személyzet nevezte őket, volt velünk; kedd—csütörtök—szombaton pedig ugyanezen időt egy bejáró fiatal francia nevelőnővel töltöttük.

Ez természetesen azt jelentette, hogy az iskolán kívüli idő alatt, beleértve az étkezéseket is, az általános társalgási nyelv az éppen jelenlevő nevelőnő anyanyelve volt. Ez egészen a háború kitöréséig tartott, amikor is a követések távozásra szólították fel

állampolgáraikat. Így elhagytak bennünket barátaink, visszatértek hazájukba, de szerencsésen mind túléltek a világegyet.

A bentlakó, illetve bejáró nevelőnők révén tehát a német, angol és francia nyelveket játszva elsajátítottuk. Kiegészítésként nagylány korunkban mindhárman egy-egy nyarat töltöttünk egymás utáni években, tehát mindegyikünk külön-külön, egy francia – svájci és egy angol intézetben.

A városban egy hétköznapi 7 és 1/4 8 között kezdődött azzal, hogy egy szobalány felhúzta a nehéz faredőnyöt, ágyunk mellé állítva a reggelit. Ez 12 éves korunkig tejes kakaó, ezután citromos tea és vajaskifli volt. A tálcán feküdt zsírpapírcsokóban iskolai tízóraink: vajaskenyér közt kevés szalámi vagy más felvágott vagy sajt, cikkekre vágott zöldpaprika, hónapos retek vagy egy alma.

A Deák Ferenc utcából, bármilyen volt is az idő, mindig gyalog mentünk a Veres Pálné utcába és vissza haza. Nem is jutott volna eszünkbe, hogy a többnyire már a ház előtt apánkra várakozó autót igénybe lehetne venni. Anyánk nem tűrte volna az efféle kényeztetést.

Ebédre percre pontosan az asztalnál kellett lenni, kéz- és arcmosás után, átöltözve az iskolai egyenruhából „civil”-be. Fél kettőkor anyám az asztalfőn ült, jobbra tőle a mindenkori nevelőnő, mellette Juci. Mamával szemben én ültem, tőlem jobbra Vera. Anyám balján állt papa terítéke, aki – mint említettem – hétköznapi később jött haza.

Ebédre minden nap volt leves, húsfél körettel (burgonya, rizs, tarhonya, galuska stb.) és főzelék vagy saláta. Ez után egy tál tésztafésleség (rétes, almás- vagy túros pite, palacsinta, ördögpirula, miskolci pogácsa, mákos guba vagy hasonló) és végül gyümölcs (alma, körte, narancs, mandarin, dió, amerikai mogoró) következett.

Ebéd közben kizárólag idegen nyelven folyt a társalgás, mindig jókedélyben, kellemesen. Bárki elmondhatta élményeit, gondolatait, de csak olyan szinten, mintha meghívásnak tenne nagyobb társaságban eleget. Anyánk ebéd közben mondta el hol járt, kivel találkozott, milyen volt az előző esti opera- vagy színházelőadás, mit kaptak vacsorára a vendégségben, kin volt különlegesen szép ruha, mi volt a legszemlésebb megjegyzés, milyen újonnan megjelent könyvet vagy filmet beszéltek meg.

Magyarán, senki sem beszélt igazi problémáiról. A ki nem mondott szabály az volt: nem terheljük embertársainkat (családtagokat beleértve) magánügyeinkkel; mindenki tartsa meg magának legbensőbb ügyeit és tanuljon meg egyedül „elkészülni” velük.

Ebéd után két órától mintegy fél ótig a lekecsinálás és a magánórák ideje (torna, zene, korrepetítorok) volt. Legkésőbb ötkor elindultunk a Műjégpályára nevelőnőkkel együtt. Kézenfekvő lett volna a ház előtt beszállni a földalattiba, de a Deák tértől a Hősök teréig 24 filléres jegy kellett, ezzel szemben, ha elmentünk egy megállót gyalog a Vilmos császár út sarkáig, onnan csak 16 fillér volt a szakaszjegy ára. Ez a 8 fillér árkülönbözet négy személynél oda-vissza 64 fillért tett ki és anyám, aki kis kiadásoknál rendkívül takarékos, nagy tétéleknél roppant nagyvonalú volt, úgy döntött, hogy úgyszólván sportolni megyünk, a járás van olyan egészséges, mint a korcsolyázás, tehát csak szakaszjegyre adott pénzt. Ezt is természetesenek találtuk, akárcsak azt, hogy takarékosági okokból hosszú éveken át anyám vágta a hajunkat a Deák Ferenc utcai lakás fürdőszobájában.

Vacsorára fél kilenckor percnyi pontossággal kellett megjelenni az asztalnál. Az esti étkezést, amelyen a szülők többnyire nem vettek részt egyéb esti programjuk miatt, aztán a Miss vagy a Madame társaságában, négyesben fogyasztottuk. Igen kis kivétellel – vasárnap, ha a szakácsnő kimenős volt, néha hideget ettünk – este is volt egy friss meleg húsfél, kétféle körettel, utána ismét édesség, de semmi sem lehetett déli maradék, hanem valami más. Végül jött a gyümölcsös tál. Kizárólag csapvizet ittunk. Bor csak vendégségkor jelent meg az asztalon.

Anyám *soha*, sem hétköznapi, sem ünnepnap, sem nagy vendéglátás idején nem írta elő a személyzetnek, mit ehett, mit nem. A tálakat a szobalány kivitte a konyhába és ott mindenki mindenből annyit ehetett, amennyi jól esett neki. A szakácsnő feladata volt úgy és annyit főzni, hogy mindenkinek bőven jusson mindenből. A szakácsnő anyám reggelije után bement hozzá a hálószobába és megbeszélték az aznapi étrendet. Ha vendégek jöttek – és hetente legalább egy nagyobb vacsoravendégségre 15–24 személlyel sor került – mama maga köré rakta az ágyban számos szakácskönyvet és hosszas tanácskozás következett. Az étrendnek, a fogások mineműségének fix sémái voltak, azok közül választottak. A fekete-kávé az úriszobában, ha sokan voltak, szétszórva a fogadóhelyiségekben fogyasztották.

A vendégek rokoni, baráti, bank, jogi és politikai kapcsolatokból adódtak. Így gyakran fordult meg nálunk anyám nővére férjével, dr. mátészalkai Fejér László ny. államtitkárral; anyám unokanővére férjével Gellér Mihállyal, az Astoria- és Palace-szál-

lók tulajdonosával, aki a Margitsziget bérloje is volt egyben és valamennyi vendéglátóipari vállalatának vezető főreszvényese; apám bátyja Láng Ignác ny. államtitkár nejevel és apám húga férjével, dr. Simonyi Gyulával, a Nagybátöny-Újlaki Egyesült Iparművek jogügyszével.

Az Angol–Magyar Bankból kronologikus sorrendben az elnökök: gróf Károlyi Imre (kinek apám jogtanácsosa volt), Fleissig Sándor, majd dr. Schober Béla; a vezérigazgató Kálmán Henrik, nejevel, valamint szinte az egész vezetőkárda, kivált a jogügyi osztály munkatársai (többek közt apámnál kezdte meg pályafutását dr. Görgey Mihály, később a Közületi Döntőbizottság tanácselnöke és dr. Kemény Béla, aki az Artex jogtanácsosaként ment nyugdíjba.)

Politikai tevékenysége révén járt nálunk dr. Vázsonyi Vilmos és fia, dr. Vázsonyi János a Demokrata Párt vezetői, dr. Rassay Károly a Szabadelvű Párt alapítója, az „Esti Kurír” c. napilap főszerkesztője, gróf Apponyi György, dr. Bródy Ernő és dr. Fábian Béla országgyűlési képviselők, vitéz dr. Simon Elemér ny. főispán, a Magyar Vöröskereszt országos elnöke, Vészi József, a Pester Lloyd főszerkesztője és még sokan mások.

A gazdasági élet vezetői közül gyakran megfordultak szüleimnél buday Goldberger Leóék (Goldberger Textilgyár), újlaki Müller Pálék (Újlaki Iparművek), Vida Jenőék (Magyar Általános Kőszénbánya), Hiller Józsefék (Bauxit Trust Concern és Bauxit Ipar Rt, Viktória vegyiművek), Drucker Gézáék (Győri Textilművek), Aschner Lipót (Egyesült Izzó), Deutsch Sándorék (Hungária Műtrágya, Kénsav- és Vegyiművek vezérigazgatója) Benes József (ezen vegyimű elnöke) és dr. Chorin Ferenc (ugyancsak a Hungária alelnöke, a Salgótarjáni Kőszénbánya elnök-vezérigazgatója); Ágoston Manóék (Kispesti Textilgyár), dr. Wolf Emil (Chinoin Gyógyszer és Vegyszeti gyár), Bún Józsefék (Leszámtóló Bank vezérigazgató) dr. Kende Artúrék (Magyar Francia Biztosító vezére), Forbáth Imréék (magántanár, városrendező), dr. Wilhelm Károlyék (ügyvéd), Miklós Andoré, szül. Gombaszögi Frida (a Nemzeti Színház tagja, „Az Est Lapkiadó Rt” és az „Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt főreszvényese, apám kliense) és húga Gombaszögi Ella, igen népszerű komika, és még sokan mások.

Ezeket a vacsorákat mi, gyerekek, soha nem vehettünk részt, ilyenkor nekünk külön, kicsit korábban tálaltak a gyerekszobában. Hétköznap vacsora után még esetleg beszélgettünk, zenét, esetleg rádiót hallgattunk. Fürdés után még szabad volt az ágyban kicsit olvasni.

Mindhárman lelkes könyvmolyok voltunk. Jókai és Mikszáth képezték az alapot, Móra Ferenc, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, később a Harsányi Zsolt életrajzok, a vidám Vaszary regények váltakoztak Verne Gyula képzeletgyűjtő utópiáival. De nem maradt ki a német, angol és francia nyelvű gyerek és ifjúsági regények özöne sem, később a versek, főleg Petőfitől József Attilán keresztül Verlaine-ig és T. S. Eliot-ig.

Színházba, operába gyerekkorunkban legfeljebb két-háromszor jutottunk el évente, akkor is inkább operába, balettet vagy János vitézt, Háy Jánost nézni. Nyáron egyszer egy évben az egész család kivonult a cirkuszba.

Szüleim operabarátok voltak, bérletük, páholyuk volt sok éven át. Így mi, gyerekek, szinte úgy jártunk az operába, mint más gyerekek az iskolába. Anyánk előkészített egy-egy még ismeretlen műre, eljátszotta a főbb motívumokat, elmondta a tartalmat, beleszóve hihetetlen mitológiai ismereteit.

Gyerekkorunk nyarai a nagy Labanc úti kertben, a homokozóban, hintákon, fáramászással, uszodába járással a közeli Kadettiskola fakabins medencéjébe, teltek el. E kirándulásokra vajazott, szalámmal megrakott és zöldpaprikával bélelt zsemlyéket kaptunk.

Néha, nagy ritkán, ha a szülőknek nem volt esti programjuk, meghívásuk, koncertjegyük vagy ha nálunk nem volt vendégség, nyaranta tán 3–4-szer papa, anyám a Fräulein, a három gyerek és többnyire Schulz nagymama is, autóval mentünk fel a Gugger- vagy Hármashatárhegyre, ahol nem kellett azt vacsorázni, amit tányérunkra tettek, hanem választottunk tejeles túró, kőrözött kifli és szalonnás rántotta közt. Utóételként izes-zamatos erdei szamócát kaptunk, tejszínnel nyakonöntve.

Amíg kisebbek voltunk, szüleink — anyám kezdeményezésére és leghatározottabb kívánságára — évente egy-kétszer elutaztak. Februárban Nizza-ba vagy San Remó-ba, nyáron Sankt Moritz-ba vagy csak a közeli Semmering-re. Apám többnyire egy hét után már elunta és egy elfelejtett bírósági tárgyalásra vagy a bankból maga után küldetett hazahívó sürgöny segítségével hol egyedül, hol anyámmal együtt visszajött. Idővel mama remek megoldást talált arra, hogy apám „ne szökhessen meg”: hajójutakat szervezett Tripolistól az északi Spitzbergenig. Ezalatt mi a villában maradtunk, ahol a Fräulein és többnyire Schulz nagymama is vigyázott ránk.

Nem emlékszem vissza olyan időpontra, amikor nem lett volna legalább a hét végén egy-két meghívásunk gyereksúrra, uzsonnára, később táncórára, lányösszejövetelre,

házibálra, legkevesebb 10—20, de többnyire 40—60 résztvevővel, vagy mi ne rendeztünk volna garden partyt a lampionfényes Labanc úti kertben.

Gyerektársaságunk rokonai és szüleink baráti köréből adódott. Apai oldalról Braun Tibor budapesti főgyógyszerészt, anyai részről Pártos Géza, néhai Nemzeti majd Madách Színházi főrendezőt szeretném megemlíteni.

Juci barátnői közé tartoztak Mártonffy Mária, Pongrácz Zsuzsanna, Goldberger Friderika, Bún Zsuzsi, Forbáth Zsuzsi, Wilhelm Magdi, Aczél Erzs (Cukoripar vezérigazgatójának lánya), Csetényi Zsuzsi (Pesti Hírlap közgazdasági szerkesztő lánya) és Gordon Pancsi (az „elszakíthatatlan” Guttmann Áruház tulajdonosának lánya).

Vera és az én barátnőim voltak többek közt Magyar Bertalan lányai, Éva és Zsuzsi, Agoston Éva, Hiller Kamilla és Gizella, Deutsch Marika, Hevesi Éva (Hungária Jacquar vezérigazgatójának lánya), Mann Daisy (Mann Mihály építész lánya), Weber-Takács József főorvos lányai Márta és Katica, és még sokan mások.

A később velünk bálózó fiúk jelentékeny hányada elpusztult.

Néhányan sikerült még idejében elmenekülni: figyelemre méltó közülük például dr. Szász Tamás, világhíre szert tett pszichológus, a Syracuse New York-i egyetem tanára vagy Bauer Péter, ma Anglia egyik legelismertebb közgazdásza, egyetemi tanár, a Lordok Házának tagja.

Nagyobb korunkban a szünidőben szép külföldi autótutakat tettünk szüleinkkel Ausztria, Olaszország, Svájc legszebb helyeire, anyám vezetése alatt rengeteg múzeum, templom, kiállítás látogatásával.

Nővéreim 14 éves korukban kezdtek magán tánciskolába járni és az évváró vizsgára kapták első hosszú ruhájukat. Engem 12 évvel ért ez a szerencse. Vera táncvizsgájára én is elmehettem, a Szántai néni által komponált hosszú fehér ruhában, lapossarkú lakkcipőben; majd 14 évesen én is bekerültem Gyenes bácsi tánciskolájába.

Báli ruhám története ismét anyám elveit világítja meg: házi varrónőnk, anyám előkelő szalonban csináltatott estélyi ruhájának másolatát készítette el, fiatal lánynak illő anyagból és megfelelően diszkrét kivágással. Ebben Juci nővérem bálózott már egy évet, majd én örököltem, mivel termetem szinte azonos volt az övével. Vera, eltérő termete miatt új ruhát kapott.

Érettségi után két nővérem kémia szakon végzett az egyetemen. Én, a fekete bárány „csak” óvónőképzőbe kerültem, aminek örültem, mert igen szerettem a gyerekeket már akkor is. Engem ugyanúgy nem kérdeztek meg szüleim, hogy van-e kedvem ehhez a pályához, mint ahogyan Jucit és Verát sem.

A szülők teljhatalmúak voltak, a lázadás gondolata fel sem merült bennünk. Tudtuk, okosabbak, tapasztaltabbak nálunk, tudtuk, javunkat akarják és bár kényeztetésben, dicséretben szinte sosem volt részünk, mert a rendes viselkedés, jeles tanulás magától értetődő kötelesség volt, azt is tudtuk, szeretnek bennünket.

Ez a szeretet azonban szemérmes volt, szavakban szinte soha ki nem fejeződött, tettekben, testi gyengédségben ugyancsak ritkán. Születésnapunkon, karácsonykor, húsvétkor a megajándékozás és jókívánságok után kaptunk egy-egy puszit, különben, év közben soha, pedig kivált anyám rendkívül érzékeny, szentimentális természet volt.

Spártai szigorral neveltek fegyelemre, egyik főcéljuk az elkényeztetés elkerülése volt. Így például, ha pénzért kértünk iskolai cikkek bevásárlására, az utolsó fillérig el kellett számolnunk. Zsebpénzünk kevesebb volt bármely barátnőnkénél. Nekem férjhezmenetelem napjáig, 1944 elejéig, napi 1 azaz egy pengőm volt, amikor egy presszókává 1,20-ba került a belvárosban!

Nagyvonalú volt ezzel szemben a kiházasításunk. Mindhármunknak vettek a szülők egy-egy lakást és azt a legjobb lakberendezőkkel rendeztették be. Juci kelengyével együtt anyám mindjárt megrendelte Verát és az enyémet is. Éveken keresztül járt hozzánk egy csinos fiatal parasztasszony, aki a számtalan toledós kézmunkamintát hozta, amit aztán felujjában télen az asszonyok ágyneműnkbe, abroszainkba hímeztek.

Megkísérlem nagyjából összeírni, miből állt egy-egy lány staffirungja. Természetesen mindhárman hajszálra ugyanazt és ugyanannyit kaptunk mindenből, csak ki-ki a saját monogramjával.

Az ágynemű anyaga kizárólag a legfinomabb rumburgi vászonból készült. Ágyhuzatot kaptunk fejenként 12 duplát, vagyis tizenkétszer lehetett egyidejűleg két személyre azonos toledó-hímzésű huzatot alkalmazni.

Egy dupla ágynemű tehát 2 visszahajtott, fejfelőli részén dúsan hímzett paplanlepedőből állt, négy nagypárna- és két kispárnahuzat tartozott hozzá, ugyanazzal a mintával hímelve, minden darab közepén a monogrammal.

Ezen kívül kaptunk még egy „díszágy”-at, különleges gazdagon hímezve, csipkebetételt stb. szülés utáni vendégfogadásra, vagy ágybanfekvő, de látogatható betegség esetére.

A pohelypaplanok számára 4 darab áttört anyagból való dunyhahuzat járt. A kelengyéhez tartozott: 24 darab legfinomabb lepedő, monogrammal; 12 személyzeti ágyhuzat, ami egy dunyhahuzatból, egy nagy- és egy kispárnahuzatból, egy lepedőből állt. A lepedő anyaga kissé durvább vagy tán csak vastkosabb volt a miénknél, a huzatoké pedig fehér, önmagában csikos. A személyzeti ágyneműbe piros monogramot hímeztek; 12 frotír pasztellszínű törülköző, 12 damaszt törülköző, 6 fürdőlepedő, 1 frotír fürdőköpeny; 12 konyharuha pohártörüléshez, 12 tányérokhoz és 12 evőeszközhöz, 6 durvább edénytörüléshez; 4 darab színes reggeliző abrosz; 6 darab fehér damaszt 6-személyes abrosz, 3 darab legfinomabb „Narancsmintás” 6-személyes; 3 darab „Narancsmintás” 12 személyes és egy darab 24-személyes, hozzájuk megfelelő számú kis és nagy asztalkendő, szintén monogrammal; 1 darab rétesabrosz; 12 porrongy, 6 felmosórongy.

A testi fehérműt csak menyasszony korban rendelte meg anyánk a Harisközbeli és egy Dorottya utcai fehérműszalonban. A 12 hálóból 6 volt mindennapos, kismintás, angol fazonú, 3 darab batisztból, hímezve és 3 tisztaselyem szaténból vagy creppből készült, nagy himzéssel, rátéttel, díszesen. Hasonló volt a kombinék megoszlása is: 6 darab volt hétköznapra, 3 darab himzett batisztból és 3 tiszta selyemből luxus kivitelben. Ehhez jött egy új és teljes felsőruha készlet: téli-nyári kabátok, kosztümök, ruhák, szoknyák, blúzok, pulóverek. Mindegyikünknek volt egy nemesszőrméből készült bundája is.

Kaptunk fejenként egy monogramos 12 személyes ezüst evőeszközt, sokféle tállal, hal evőeszközzel, külön 12 kompótos, 12 fagyaltos és 12 mokkakanállal, 12 gyümölcshez szolgáló késsel-villával és végül 6 kis ezüstdelű ólomkristály sószóróval, két fogvájótartóval, teaszűrővel.

Ezenkívül volt a hétköznapi és az ünnepi 12 személyes porcelánkészlet sokféle tállal, a 12 személyes mindennapi és külön a kristály üvegkészlet a likőrös- snapszos, konyakos-, sörös-, fehér- és vörösboros, valamint a pezsgős poharakkal, a kompótos tállal, a hozzátartozó tányérokkal és bőlés készlettel.

Végül következtek a zománcos főzőedények, gyaluk, reszelők, darálók, kávéfőzőgép, konyhai segédeszközök, porszívó, takarítószeres stb.

Szülei hozzájárulás nélkül a házasságkötés elképzelhetetlen volt. Ebben az időben 24 évesen értük csak el a nagykorúságot.

A kérőknek apámhoz kellett elzarándokolni, mégpedig a bankba. Apám mindegyik jövődöbeli vejének — a nem kért hozomány fejében — azt mondta: „Amennyit Te, fiam, havonta keresel, annyi apanázst adok én is a lányomnak addig, amíg erre szüksége van, vagy igényt tarttok.”

A második világháború pontot tett erre a korszakra. Az utókor azonban ezen idők teljesebb megismerésére törekedve érdeklődéssel vizsgálja fiatalságom életmódját. Ehhez remélt valamint hozzátenni ez a visszaemlékezés.

GYÁNI GÁBOR

Munka és magánélet — cselédéletmód Budapesten

A cselédnek, s kivált házicselédnek elszegődő személy közvetlen élet- és munkakörülményei mindenkor egy messzemenően tagolatlan és zárt világot határolnak körül, ahol a *munka* és a *magánélet* egymástól úgyszólván el sem különíthető. E tény azért is oly szembetűnő, mert a polgári társadalomfejlődéssel karöltve együtt jár a magánéletnek a termelő munka szférájáról történő leválása és ekkénti függetlenülése. E differenciálódási folyamat ugyanolyan szerves következménye, jellemző jegye a társadalom polgárosodásának, mint alkalmasint a munkaerő fölötti szabad rendelkezés jogának intézményes biztosíttósága. Ennélfogva minden olyan eljárás jogosultságot élvezhet, amely a munka és a magánélet elkülönültségében bekövetkező változásokon, mint hiteles fokmérőn át igyekszik meghatározni egy adott társadalom és rétegei polgárosodottságának mértékét s előrehaladottságát. A belőle fakadó minősítő ismérv alapján semmiképp sem elhamarkodott megkockáztatni a kijelentést: a polgári korban a házicselédesség a társadalom legkevésbé polgárosodott, polgári léthelyzetű csoportja. Hiszen még a tudottan a polgári társadalom alá szorított, a polgárosodásból messzemenően kirekesztett gazdasági cselédesség, főleg az uradalmi cselédesség számára is adottak a magánéletnek a családi közösség keretén belül viszonylagosan elkülönült, autonóm érvényesíthető elemei; ezzel szemben a házicselédesség esetében — a tételes jog alig burkolt értelme szerint is — a magánéleti szféra még ilyen szerény formában sem juthatott létjogához. Az ti., aki férjezett, akinek saját családja (férje, gyermeke) van, vagy akár csak erre aspirál, már nem alkalmas, de nem is kíváncsatos cselédmunkára. Egyszerűen azért, mert ebben az állapotában már rendelkezik némely személyes életfunkciókkal, a magánélet mégoly szerény kellékeivel, amelyekre azonban cselédként reálsan nem tarthat igényt, s melyeket egyszersmind szolgálata idejében nem is gyakorolhat tovább. A házicselédet ugyanis épp az jellemzi, hogy élete nemcsak a munkavégzés egyszerű függvényeként alakul, hiszen számos egyéb rétegnél sincs ez másként, de ráadásul személyes életfunkciói fölött sem maga rendelkezik. Azaz: személyességének akár a legapróbb momentumaira is kiterjeszti befolyását patriarchális ambícióktól fűtött munkaadója.

Röviden és tételesen ilyen feltételrendszer megszabta keretekben zajlott a házicselédnek mindennapi élete. Együttal ebből a körülményből lehet, s kell levezetni a cselédéletforma megannyi társadalmi sajátosságát.

A cselédesség belső hierarchiája

Mielőtt részletesebben is betekintnénk a foglalkozási csoport mindennapi életébe, célszerű hogy elsőként magát a cseléd-társadalmat vegyük szemügyre belső felépítésében. Vitathatatlan ugyan, hogy pusztán mennyiségi ismérvek nyomán a cselédesség belsőleg kevésbé tagolt társadalom benyomását kelti. Ennek ellenére aligha mellőzhető az a tény, hogy a cselédsegen belül igen nagyszámú alkalmaztatási minőség és munkakör létezik, melynek a csoporton, vagy helyesebben a foglalkozási rétegen belül időnként nem is csekély különbségek, anyagi és presztízsbeli egyenlőtlenségek felelhetnek meg. S noha a réteg rendszerint *kétharmadát-háromnegyedét* egyetlen alkalmazotti kategória, a múlt században *szolgádnok*, századunkban *mindenesnek* nevezett cselédek alkották, rajtuk kívül még mintegy tucatnyi további alkalmaztatási minőség ismeretes. A mindenek mellett főként a *szakácsnők* érdemelnek külön is említést: a múlt század közepén ők képezték a réteg közel *egynegyedét*, a század vége táján közel az *ötödét*, de a két világháború között már csak alig több mint a *tizede* tartozott a soraikhoz. A többi alkalmazotti kategória közül egyedül a *dajkák* számszerű alakulásáról rendelkezünk még folyamatosan adatok-

kal. Ezek szerint, a múlt század közepén a cselédség 5%-a, a századvégen 3%-a, a húszas években viszont már csak fél százaléka adódott a bentlakó szoptatós dajkákból.¹ Ez szám-arányok híven tükrözik azt a folyamatot, ahogyan mindinkább háttérbe szorult a közép- és felső osztályok körében az újszülött csecsemő dajkatejen tartásának szokása.²

A két világháború között a cselédtársadalomban külön is nagyobb kategóriaként tudjuk számszerűsíteni a *szobalányokat*, akik a réteg kereken egytizedét alkották.

A cselédtársadalom egyes alkalmazotti csoportjai hierarchikus rendbe tagolódtak. A hierarchiában elfoglalt pozíció a munka eltérő jellegéből, a díjazás szerinti különbségtételből, valamint az egyes kategóriákhoz tartozókkal szemben megnyilvánuló munkaadói magatartásból következtethető ki és határozható meg. A díjazás azonban önmagában is hű tükrökre a cselédség belső hierarchizáltságának, miután pusztán a kategóriális minőség szabta meg — történetileg hagyományozott arányok szerint — a járandóságnak azt a valószínű nagyságrendjét, melyre az illető munkavállaló a piaci alkudozások során egyáltalán igényt formálhatott. Az eltérő *egyéni* munkateljesítmény, a gazdasági cselédséghez hasonló módon, úgyiszlóván egyáltalán nem befolyásolta a bérösszeg megállapítását. Arról egyedül a munkáltatók értéktételét tükröző és kifejező *fixált* bérfokozati rendszer határozható meg.

*A néccselédek egyes kategóriái
(1927)³*

Kategória	A. sz.	Százalék
Mindenes	37 217	72,2
Szakácsnő	6 397	12,6
Szobalány	5 754	10,6
Gyermekeleány	614	1,3
Mosogatólány	324	0,7
Dajka	295	0,6
Házvezetőnő	270	0,5
Komorna	156	0,3
Gyermekgondozónő	109	0,2
Takarítónő	102	0,2
Mosónő	94	0,2
Nevelőnő	86	0,2
Házikisasszony	34	0,1
Egyéb	173	0,3

A két világháború közötti (1927. évi) adatok alapján a cselédtársadalom három élesebben elváló szintje látszik megkülönböztethetőnek. A cselédség közel 3/4-ét alkották a legrosszabbul fizetett, legkisebb presztízsű alkalmazotti kategóriák, akiknek a készpénzbére ritkán szárnyalta túl a havi 40 pengőt és többnyire 30—40 pengő között mozgott, sőt mintegy a harmaduk 30 pengőnél is kevesebbet keresett. A cselédség e feltétlenül jellegadó magva döntően a mindenesteket foglalta magába, és ide sorolhatók még a mosogatólányok, a gyermekeleányok, a bentlakó takarítónők, valamint mosónők. Eggyel magasabb szinten találjuk a réteg valamivel több mint tizedét, azokat, akiknek a havi bére elvétve volt 30 pengőnél kevesebb, sőt fele részük járandósága a 40 pengőt is meghaladta. Elsősorban a szobalányok szintje ez, de melléjük társíthatók a dajkák, a házikisasszonyok,

¹ Kőrösi József: Pestvárosi statisztikai évkönyv. Pest, 1873. 338. sk.; *Uő*: Budapest főváros az 1881-edik évben. 4. szakasz. Bp. 1883. 48.; *Illyefalvi I. Lajos*: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapestben. Bp. 1930. 663.

² Vö. Gyáni Gábor: Gyermeksors a történelemben. Szoptatós dajkák a polgári átalakulás korában. Világosság, 1980. 7. sz.

³ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. Az 1927. évi fővárosi házikiselédekkel kapcsolatos összes itt hasznosított statisztikai adat e kiadvány 663—676. oldaláról származik. Ennek a jegyzetekben történő mindenkorai jelzésétől a következőkben eltekinthetünk.

valamint a házvezetőnők is. Végül a hierarchia csúcsát a 40 pengő fölötti keresetű cselédek alkották. A réteg előbbivel hajszálra azonos kiterjedésű felső csoportját a szakácsnők fémjelezték, akik mögött ott sorakoztak a komornák, a gyermekgondozónők és a nevelőnők.

A fenti képet — a világosabb áttekinthetőség végett — némileg összevonva azt mondhatjuk tehát: a hierarchia *legalján* foglaltak helyet a *mindenese*k, *középen* álltak a *szobalányok* és a *felső* régiót a *szakácsnők* képviselték.

A pénzbeli járandóság mértékében voltaképp az egyes munkakörök eltérő társadalmi értékelése is bennfoglaltatott. Hiszen a mindenes, továbbá az egyéb konyhai kiegészítő tevékenységek ellátóinak a szerényebb bérezése és természetesen alacsony presztízse a tőlük követelt szakszerűség igénytelenebb és specializáltatlanabb voltából fakadt. Voltaképp ezen számszerűen legkiterjedtebb cselédalkalmazotti kategóriákra hárult a háztartás „legközönségesebb” fizikai teendőinek az elvégzése. Ezért is alkalmaztak e kategóriákban oly gyakran viszonylag fiatal munkavállalókat és olyanokat, akik körében az iskolai végzettség mutatói más cselédkategóriákhoz képest is jóval kedvezőtlenebb képet mutatnak: 1927-ben pl. 5%-uk volt analfabéta, a többség pedig az elemi népiskola legfőljebb 2—4. osztályáig jutott el, de a hat osztályt felénél kisebb hányaduk tudta csak elvégezni.

A szobalányok és a velük egy sorban levő egyéb alkalmazottak munkája már némileg a specializáltság jegyeit hordozta és feltétlenül valaminő „magasabb rendű” háztartási tevékenységben állt. Így pl. a szobalány a takarítás teendőin túl a munkaadó és családja közvetlen személyes kiszolgálását is feladatai közé sorozhatta. S ez utóbbi a viselkedésével, a megjelenésével és a munkavégzésével szembeni minőségi követelményeket kétséggel megnevelte. Jellemző, hogy ilyen munkakörben már nem is igen foglalkoztattak túl fiatal munkavállalókat: a szobalányok átlagéletkora 25 év körül járt, de például egynegyedük életkora 30 év fölött volt. Iskolázottságuk is kedvezőbb alakult, közel 2/3-uk elvégezte a hat elemi, sőt 1/10-ük egy-két középiskolai osztállyal is dicsekedhetett.

Végül a hierarchia tetején állók már igen specializált, „magas szintű” szaktudás birtokában jutottak hozzá kivételes pozíciójukhoz. Közülük egyesek, a szakácsnők azzal, hogy szert tettek a polgári, a középosztályi konyha szakismeretére; mások — mint a komorna, a nevelőnő — azáltal, hogy magasabb iskolázottságuk és főleg idegen nyelv(ek) többnyire anyanyelvi szintű ismerete révén kulturális funkcióknak is megfeleltek. Nem csoda tehát, hogy a szakácsnők rendszerint idősebbekből állottak, olyanokból, akik mögött vagy hosszabb cselédmúlt állott, mint magasabb szakszerűségük előfeltétele, vagy olyanokból, akik özvegyesre jutás, elválás stb. folytán háziasszonyi szerepüket voltak kénytelenek áruba bocsátani. A nevelőnők igen nagy része származott külföldről: elsősorban német-osztrák nyelvterületről. Közöttük módfelett gyakran találunk elszegényedett középosztályi származékokat.⁴ Amennyiben élethosszútan szolgálatban maradtak, belőlük rekrutálódtak a komornák, akik zömmel 30—50 éves alkalmazottakat tömörítettek.

A cseléd társadalom egyes szintjei, talán mondanunk sem kell, szorosan igazodtak a cseléd tartó családok társadalmi tagozódásához. Egy adott háztartáson belül az alkalmazottak számán túl a cseléd kategóriák skálája is a társadalmi hovatartozás függvényében alakult. Mindeneseket, mint értelemszerűen egyedüli alkalmazottakat elsősorban a kispolgári és a középosztályi háztartások alkalmazták. Legfőljebb a középosztályi tehetősebb tagjai engedhették meg maguknak szobalány és/vagy szakácsnő egyidejű foglalkoztatását. Persze az iménti cseléd kategóriák együttes és egyidejű igénybevétele, de még férfi alkalmazottak nélkül, jobbára már csak a nagypolgárság körében bevutakozott általánosnak (pl. a dualizmus idején), vagy gyakoribbnak (a kétvilágháború között). A kiterjedt, az említettek mellett további és férfi alkalmazottakra is igényt tartó háztartások fenntartása azonban már jellegzetesen arisztokrata privilégiumnak számított e korban is.

⁴ Teljesen igaz van Petersonnak, midőn megállapítja, hogy a nevelőnői foglalkozás kevésbé a tanult, ámbár alacsony származású lányok, sokkal inkább a deklaszálódott, gyakorta korán eláruló volt középosztálybeli leányok kedvelt mobilitási csatornájaként szolgált. A nevelőnői státusz számukra valamiféle menedéket nyújtott abban az értelemben, hogy segítségükre lehetett az eredeti társadalmi miliő végleges elhagyásának a valamiképpen elhárításában. *M. J. Peterson: The Victorian governess: status incongruence in family and society. In: Martha Vicinus (ed.): Suffer and Be Still. Indiana Univ. Press, 1972. 6. sk.*

A cselédek munkája

A házi cseléd életében a munka mindenkor feltétlen elsőbbséget élvezett minden egyébbel szemben. Olyannyira, hogy valójában teljesen ki is töltötte a cseléd mindennapjait, alig hagyva időt és lehetőséget a szűkebben magánéleti elfoglaltságoknak. Túlzás nélkül mondhatjuk tehát, hogy csupán a munkavégzés tárgyi kereteit és belső tartalmát bemutatva is majd mindent megtudhatunk a réteg szokványos élettevékenységeiről, sajátos életformájáról.

Miből is állt a cseléd munkája? Az 1876. évi törvény⁵ erre vonatkozóan meglehetősen tág és bizonytalan definícióval él. A gyakorlatban azonban aránylag egyértelműen körülhatárolódott az a szokásszerűen adott cselédi munkakör, amely minden beszegődőre várt. A törvényi szabályozás legfőbb hiányossága inkább abból eredt, hogy nem rögzítette egységesen és kötelező érvénnyel a munkaidő hosszát, melynek meghatározását a munkaadó kénye-kedvére bízta. Amiből egyenesen következett, hogy a cseléd munkavégzésének mind a *hossza*, mind a *ritmusa*, közvetve tehát az alkalmazott egész *életrendje* a munkaadó és családja egyéni szükségleteihez, általában vett életviteléhez igazodott. S noha ebből értelemszerűen az következnek, hogy minden egyes cselédes háztartásban más és más szabályok, beidegzettségek és elvárások szabták meg az alkalmazott munkavégzésének a kereteit és a tartalmát, a gyakorlatban az mégis nagyjából egyöntetűen alakult. Mert igaz ugyan, hogy „a háztartási munka terjedelme és minősége a háztartás nagyságától, a háztartásbeliek kenyérkereső foglalkozásától, a gyermekek számától függőleg háztartásokként változó és nem sematizálható”.⁶ Mindez azonban a legkevésbé sem zárja ki, hogy a cselédek által a háztartásban ellátott teendők, a konkrét munka egyedi feltételei néhány fontosabb közös pontban egységesüljenek. Összefüggésben azzal, hogy maguk a cselédes háztartások is — a vitathatatlan egyedi különbségekkel mellett — többé-kevésbé az egyazon, vagy a közeli rétegbeliekre szokványosan jellemző életformát követték, azaz hasonló minták alapján szervezték mindennapi életüket.

Így volt ez a *munkaidő* terén is. Ma már megoldhatatlan feladat annak pontos megállapítása, hogy a cselédek egy átlagos aktív napjuk hány óráját fordították teendők ellátására és hány óráját másra. E kettő ugyanis nem különült el élesen egymástól. Hiszen a cselédek munkája egész napi készenlétet követelt, az ébrenlét teljes időtartamát átfogta, bár eközben, igaz, rövid pihenő intervallumok is adódtak. Már önmagában ez a jelenség is visszaüt a cselédség csökkenő polgári társadalmi minőségére. A cselédi munkavégzés ti. típusában tért el a modellszerűen a modern gyári munkavégzés által képviselt, a folyamatos, de pontosan lerögzített időtartamra szorító és az erőfeszítéseket erre az időszakra összpontosító jellegzetesen polgári munkavégzési formától.

A cseléd munkaidejének hossza eszerint a *felkelés* és a *lefekvés* közé eső teljes időtartammal fejezhető ki. Ha mármost azt nézzük, s 1927-ből származó adatok nyomán erre mód is nyílik, hogy ténylegesen milyen értékek feleltek meg az így felfogott cselédi munkaidőnek, akkor a következő eredményekhez jutunk. A réteg egynegyede kelt 5 és 6 óra között, további kétharmada pedig 6 és 7 óra között, tehát a reggeli felkelés legáltalánosabb időpontjának a 6 órát tekinthetjük. Más források is erre vallanak. A századelőn sok kiadást megért háztartási kézikönyvből idézünk. „Hat órákor felkelhet a cseléd”.⁷ A két világháború közötti időszak reprezentáns háztartási kézikönyve sem mond mást: „A rendes, általánosan elfogadott ideje a felkelésnek a 6 óra”.⁸

A lefekvés, tehát a munka befejezésének időpontja tekintetében valamelyest nagyobb a változatosság. A korai, 8—9 óra közötti lefekvés viszonylag ritka, 9 és 10 óra között is a réteg alig több mint a harmada vonulhatott vissza pihenésre. Leggyakrabban 10 óra után, zömmel 11 óráig kerültek ágyba az alkalmazottak. Ugyanakkor szép számmal akadtak olyanok is, kiknek a munkanap 11, sőt olykor éjfél után ért csak véget. „A nagyságos asszony — idézi fel egy cseléd a 30-as években szokásos esti napirendjét — és az úr sétálni mennek vagy elmennek moziba és várni kell őket meleg vacsorával. Sokszor 10, 11 órákor vacsoráznak és ha még aznap akarok mosogatni, akkor csak éjféltkor

⁵ 1876: XIII. tc. A cseléd és gazda közti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról. (Egyedül a házi cselédek tekintetében maradt fenn e törvény érvénye csorbítatlanul egészen 1945-ig.)

⁶ Gortvay György: Munkaegészségügy. Bp. 1944. 152.

⁷ Fayné Hentaller Mária: A háztartás kézikönyve. Bp. é. n. 13.

⁸ Szegedy-Maszáik Aladárné—Stumpf Károlyné: Háziasszonyok útmutatója háztartási alkalmazottak irányítására. Bp. 1943. 28.

kerülök ágyba. Ha pedig magamnak kell valami rongyomat megfoltozni, kimosni vagy kivasalni, azt már csak éjszaka csinálhatom.”⁹

Az íménti adatok tükrében a cselédek napi munkaideje 15–17 óráig tartott, pontosabban ez idő alatt folytonosan készenlétben álltak, hogy ellássák a szokásszerűen megkövetelt vagy az ad hoc adódó teendőket. A házicselégeket máshol is hasonlóan hosszú, a budapestivel hajszálra azonos munkaidőben foglalkoztatták. McBride a francia cselédségről mutatja ki, hogy „az átlagos cseléd napjában 15–18 órát dolgozott”.¹⁰ Jellemző, hogy midőn a francia házicselédek szakmai szervezete a századelőn nyilvánosan is követelte a munkaidő szabályozását, javaslatában megelégedett volna a 15 órás munkaidő-maximum (!) kimondásával is. Holott ugyanekkor a városi munkásrétegek esetében már általánosan tíz órában rögzítették a munkaidő felső határát.¹¹ Valóban, a házicseléség munkaideje nyúlt a leghosszabbra a városi proletárretegek mezőnyében. Nálunk pl. az ipari nőmunkásság átlagos munkaidejét a dualizmus második felében átlag 50%-kal, a két világháború között ennél is nagyobb arányban szárnyalta túl a cselédség napi munkában eltöltött óráinak a mennyisége.¹² Egy kortárs statisztikus érdekes becslése szerint Budapest évi munkanap-teljesítményéből minden hetedik-nyolcadik munkanap jutott a cselédekre, azaz aktív népességen belüli arányuknak mintegy a duplája volt az általuk lekötött munkanapok részaránya.¹³

A házicseléd gyakorlatilag ébrenléte teljes időtartamára kiterjedő munkavégzését persze nem a folyamatosság jellemezte. Benne az intenzívebb és a kevésbé megerőltető, netán átmeneti tétlenséget fedező munkafeladatok és tevékenységek váltogatták egymást. E tevékenységek mind tartalmukban, mind időbeliségükben igen különböztek egymástól az egyes alkalmazotti kategóriák vonatkozásában. A legsokrétűbb és időben is a legegzenletesebb elfoglaltság a mindenes napi munkáját jellemezte. Idézzük fel egy átlagos mindenes cseléd napirendjét. „Reggel 6 órára kelek. A gyerekek iskolába járnak, a reggelijüket 7 órára el kell készíteni. Az úr 1/2 9 órakor reggelizik, a nagyságos asszony 11 órakor, az ágyban. Háromszor kell reggelit főzni takarítás közben. Az ebédet 2 órára készítem el. Mosogatás, konyharendbehozatal következik és még alig végzem el, már uzsonnát kell készíteni, aztán vacsorát. Ha közben véletlenül marad valami idő, akkor kismosást kell csinálni és vasalni.” A vacsora elkészítése is gyakran több órát emészt fel, hiszen a gyerekeknek már nyolc órára, a „nagyságos asszony és az úr” részére viszont akár órákkal később kellett a vacsorát tálalni.¹⁴

A mindenestől a munkaadó részéről megkövetelt napi teendőket a háztartási kézikönyv is hasonlóan részletezi. A felkelést követően a mindenesnek „gyorsan és tisztán kell a mosakodást és fésülködést elvégezni. Öltözködés után azonnal ablakot kell nyitni és az ágyneműt szétaknálni, hogy az kellően szellőzhessen. Azután következik a reggelikészítés. Ha nagyobb a lakás, az ebédlő takarítása, a téli időben ennek fűtése képezi az első feladatot. Befűtés után kell a szobát seperi, a padlót kefélni és a kisebb szőnyeget lekefélni, ami Budapesten reggeli 7 órától délelőtt 10 óráig történhetik az udvaron avagy a folyosón. Midőn az ebédlő rendben van, az asztalt kell a reggelizet megteríteni és esetleg az iskolába készülő gyermekeknek a mosakodásnál és öltözködésnél segíteni. Ha pólyásbaba van a háznál, az úrnőnek a fürösztésnél kell segíteni... Miután a gyermekek az iskolába indultak és a ház ura, esetleg úrnője is elhagyta a lakást, az első dolog a hálószoba, utána a többi szoba és mellékhelyiség alapos szellőztetése és takarítása”. Időben ezt követi a bevásárlás, az ebéd főzése, a „gondos tálalás”, majd pedig a mosogatás. „A délután hátralévő óráit elfoglalja az uzsonnakészítés és a vacsora, amely sok helyen tea és hideg ételekből áll.” A szokásszerű, rutinjellegű napi tevékenységekhez alkalmilag társulhatott a nagymosás, melyhez „rendesen mosónőt fogadnak a háztartásokban, akit a mindenes munkájában segít... (továbbá) tavasszal és nyáron a gyümölcsök befőzése és a különféle ízek elkészítése is a mindenesleány egyik fontos feladatát képezi...”¹⁵

⁹ Szélpál Árpád: Amíg a háztartási alkalmazott a Baross-téri „cselédkorzótól” eljut az „egészségesen eltávozott”-ig. Népszava, 1932. VI. 19.

¹⁰ Theresa M. McBride: The Domestic Revolution. The Modernisation of Household Service in England and France 1820–1920. Croom Helm, London, 1976. 55.

¹¹ Uo.

¹² Illyefalvi I. Lajos: i. m. 206. sk.; Gortvay György: A kereső nő szociális és gazdasági viszonyai. Városi Szemle, 1930. 2. sz. 403.

¹³ Mórincz Miklós: Budapest társadalomrajza. Városi Szemle, 1934. 2. sz. 207. sk.

¹⁴ Szélpál Árpád: i. m.

¹⁵ Szegedy-Maszák Aladárné—Stumpf Károlyné: i. m. 28. skk.

Nagyjából így festett tehát — a cseléd szemszögéből — egy átlagos középosztályi (egycselédes) háztartás hétköznapi életrendje. Ezekben az egycselédes háztartásokban is gyakorta alkalmaztak bejárónőket. 1927-es adatok szerint pl. a mindenesek közel 3/4-e legfőljebb segédkezett a nagymosásnál és közülük minden második a vasalás, a takarítás munkáit is segédlettel végezte.

A számosabb alkalmazottat tartó háztartásokban a mindenes cseléd osztatlan munkaköre már több alkalmazottat vállalt terhelte. A lakás rendben- és tisztántartása, valamint a család tagjainak a közvetlen kiszolgálása például a szobalány feladatát képezte, melyet az iménti háztartási kézikönyv mintául szolgáló leírása nyomán mutatunk be. „A szobalánynak reggel idejében kell kelnie, jóval a meghatározott idő előtt(!), mert saját magára is gondot kell fordítania . . . , szobáját is korán kell rendbehozni . . . , (majd) azokat a szobákat takarítja, melyek távol vannak a hálószobától, hogy ne zavarja a háziakat. Télen első gondja a kályha rendbehozása legyen . . . A takarításnál először a szőnyegeket kell felszedni, hetenként egyszer lesepenni azokat . . . ” Munkáját ez után portörölgetéssel folytatja. „Az ebédli takarítása után a reggelihez kell teríteni és lehetőleg mindent egyszerre kell az asztalra készíteni, mert a sok ajtónyitás zavar. A reggeli asztal leszedése után a hálószoba takarítása következik. Míg az ágynemű szellőzik, a fürdőszobát kell rendbehozni . . . Ha elkészült a takarítás, akkor esetleg a konyhán is segédkezhetik a szobaleány . . . ” Természetesen az ő munkája az ebéd tálalása, „az ebédelők folytonos kínálása”, s végül az asztalbontás után a teríték leszedése. „Az edényeket rendszerint a szakácsnő mosogatja és a szobalány segít törölgetni . . . ” Délután ő látja el az uzsonna, majd a vacsora tálalását, a közbeeső időben, hogy ne tétlenkedjék, a szükséges stoppolási, foltozási munkákat végzi, jobb helyeken kézimunkázással köti le magát. „A vacsoraasztal takarítása után el kell készíteni az ágyakat a családtagok ízlése szerint . . . ”¹⁶

A szobalányt foglalkoztató háztartások már többnyire a középosztály módosabb rétegeiből és inkább a nagypolgárság köréből verbuválódtak. Az itt szokásos nagyobb lakásméretek folytán a lakás higiénikus karbantartása önmagában több munkát igényelt. Ez indokolta külön szobalány felfogadását, ami ugyanakkor kiegészült a családi életvezetés választékosabb, mintegy előkelősült ritualizálódásából fakadó pótlólagos kívánalmakkal is. A saját maga gondozására az elvárások szerint több időt és gondot fordító szobalány megjelenéséhez fűződő kívánalmak éppúgy erre utalnak, mint a munkája szinte etikettszerű kivitelezése terén vele szemben megnyilvánuló fokozott igényesség. Háztartási kézikönyvünk például hosszú sorokat szentel a tálalás és a terítés konvencionális „szakaszerűségének” a beható leírására. A polgári, tehát az arisztokrácia szintje alatti rituális családi életforma voltaképpen a szobalány szerepén, személyes jelenlétén és feladatain át fejeződött ki a legegységelműbben, többnyire benne és általa öltött látható alakot. Magasabb szinten, a nagypolgárság és az arisztokrácia síkján ugyane funkciót a férfi alkalmazottak töltötték be.¹⁷

Szakácsnőt is rendszerint többcselédes háztartások foglalkoztattak. A cselédek e kategóriáját munkája szorosan a konyhához láncolta, napja a takarítás, a főzés és a mosogatás tevékenységeivel telt el. Külön minden hiányában azonban gyakorta a család ételmszer-szükségletének a beszerzése is a szakácsnő vállán nyugodott. Anyagilag, de egyéb tekintetben is nagyobb felelősséget, egyúttal kivételesen bánásmódot biztosított számára, hogy rendszerint ő rendelkezett a család ételmszertartaléka fölött. „Nála volt a spájkulcs” — olvashatjuk — egy visszaemlékezésben.¹⁸ Munkája megfelelő ellátásához némi szakértelemre szintén szüksége volt, hiszen jól kellett ismernie a középosztályi konyha receptjeit és munkaadói rétegének az ízléskívánalmait.

A mindenesek, a szobalányok és a szakácsnők, valamint a bentlakó mosónők, takarítónők, mosogatólányok végezték a lakás fenntartásához, a háztartás vezetéséhez elengedhetetlen fizikai tevékenységeket. A cselédség egy az előbbieknél sokkalta vékonyabb felső csoportját munkája a család egyes tagjainak a személyéhez kapcsolta hozzá szoros szálakkal. E „magasabb állású” és a cselédektől nemegyszer fogalmilag is különválasztott alkalmazotti kategóriák zömmel a csecsemők és gyermekek gondozása, ritkábban nevelése területén fejtették ki tevékenységüket. Munkájuk jellemző menetét legszámosabb csoportjuk, a gyermekleányok — háztartási kézikönyvből idézett — napi-rendjének a felvillantásával érzékeltethetjük a leghívebben. „Reggel mindig ugyanabban

¹⁶ Uo. 30. sk.

¹⁷ Leonore Davidoff: *The Best Circles. Society, Etiquette and the Season.* London, 1973. 88.

¹⁸ Berényi Andrásné: Nagy Rozália a nevem. Bp. 1975. 226.

az időben kell a gyermeket felkelteni: megfürösztetni, felöltöztetni, megfésülni... Míg a gyermek a másik szobában reggelizik, ki kell nyitni az ablakot és míg a gyermek valamilyen játékkal van elfoglalva, gondosan ki kell takarítani... Három órára a reggeli után könnyű tízórait kell a gyermeknek adni. Dél felé a gyermekleány sétára viszi a kisgyermeket... lehetőleg parkokba és a kevésbé forgalmas, széles, levegős utcákra... Ébéd előtt a gyermekleány a terítésnél is segídezhetik... Az egészen kis gyermeket meg kell etetni, a nagybabáknál segídezni és felügyelni, hogy az étkezés rendben történjék... Ebéd után a kisgyermeket egy-két órára le kell fektetni. Míg a gyermek alszik, a gyermek ruháját lehet rendbehozni... Estefelé újra sétára lehet a gyermeket vinni, vagy pedig otthon játszani vele... (A fürdetést és a vacsoráztatást követően) az esti ima után még egy kicsit beszélgethet a gyermekkel, majd csendben ülve megvárja, míg a gyermek elalszik".¹⁹

A gyermekleány és a többi hasonló munkakörben alkalmazott személy (dajka, gyermekgondozónő, nevelőnő) szerepe jól rávilágít, hogy főként a nagypolgári családokban a gyermek milyen fokig elkülönült a szülői életszférától. Valójában e családokban a gyermek(ek) és a szülők világa élesen kettévált, és a köztük így megnyíló szakadék áthidalására a szóban forgó alkalmazottak voltak hivatva. Miként egyes visszaemlékezések is tanúsítják, a szülők gyermekeikkel jóformán csak e közvetítő személyek közbenjöttével tartottak fenn laza kapcsolatot. S egyébiránt főleg kiskorú gyermekeiktől messzemenően elidegenedve élték intim- és nyilvános társaséletüket.

A komorna, a társalkodónő, a házikisasszony (ez utóbbi gyakran távoli rokon személy) stb. kiváltságosnak nevezhető helyzete folytán semmiféle alantas „cselédmunkát” nem végzett: feladata arra szorítkozott, hogy mindenkor az úrnő rendelkezésére állt partneri minőségben.

A cselédek végezte házi-háztartási munkáktól miben sem tért el a bejárónők feladatköre. E kvázi-cseléd alkalmazottak lényegében egy főző-mindenes tevékenységét látták el, egyezményesen meghatározott időkeretben. Egy írásba foglalt munkaszerződés így körvonalazza a bejárónő munkakörét. „(Munkavállaló) kijelentvén önmagáról azt, hogy egészséges, tisztességes, szorgalmas és munkabíró, köteles naponként délelőtt 5 órát (6-tól 11-ig) és délután 3 órát (a munkaadó) lakásában az összes szokásos háztartási szolgáltatásokat a kapott utasításhoz híven teljesíteni, beleértve a kenyér sütést is és mindenféle küldönc szolgálatot, ezen kívül 8–10 naponként kis mosást is végezni, mely alkalommal az egyéb szolgáltatóktól mentesül... Köteles havonta egyszer nagytakarítást is végezni, mely alkalommal egész napon át gazdája szolgálatában áll.”²⁰

A cselédek munkája, főleg monoton jellege miatt kevés örömmel kecsegtethetett. Egyhangúságát az adta, hogy lényegében egyazon tevékenységek folytonos ismétlődéséből állott. A cselédkérdés egy dualizmus kori „szakértőjének” a megállapítását idézve: „Azok az igények, miket a szolgálatok kielégíteni céloznak, nemcsak egyízben állnak elő, hanem rendszeren napjában többször ismétlődnek, amidőn azok megfelelő kielégítése is szükséges. A most jelzett igények kielégítése — tér át a szerző a cselédmunka egyik negatív vonásának, szeszélyes ritmusának a nem kevésbé szembeszökő voltára — azonban csak akkor lehetséges, midőn a szükséglet tényleg fellépett. Éppen ebben nyilvánul meg a házi munka sajátossága, hogy annak ellátását nem lehet halasztani vagy kitolni s abban gyökerezik a szolgálatok különleges volta, hogy itt a munka készletet vagy tartalékot nem teremthet, hanem minden egyes új szükséglettel külön kell a maga idejében kielégíteni. Ezért kell — szól az összegzés —, hogy az, aki hivatva van a szükségletet szolgálat által kielégíteni, annak kit szükségleteiben kielégít, állandóan rendelkezésére álljon”.²¹

A cseléd állandó készenlétre kárhoztatása, függő helyzetének eme beszédes megnyilvánulása, a munkavégzés mind tartalmi, mind időbeli előre meghatározatlan jellegéből, egyszer s mindenkorra érvényes standard voltának a nagyfokú hiányából következett. Hiszen a cseléd egyébként kevés változatosságot mutató tevékenységét, munkája menetét állandóan megtörte munkaadóinak szeszélye, az otthoni élet szokásszerűen szabálytalanabb, kötetlenebb szükségletnyilvánítása, melynek a teljesen függő helyzetű cseléd feltétel nélkül alárendelődött. Mindez tehát további negatívummal terhelte a cseléd napi munkavégzését.

A dolognak azonban ez csupán az egyik oldala. Jogosan merül fel a kérdés, hogy a pusztán időlegesen szolgáló nagyszámú vidéki (falusi), társadalmilag alulról érkező

¹⁹ *Szegedy-Maszácz Aladárné — Stumpf Károlyné*: i. m. 37. sk.

²⁰ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV 1407. b. 5290/1926-IX.

²¹ *Szalay Sándor*: Városi cselédkérdés. Bp. 1909. 13.

lány és nő későbbi életére milyen hatással lehetett a cselédként megtapasztalt, elsajátított háztartási munka; vajon mennyire kamatoztatták a polgári lakáskultúra és gyermekgondozási szokások terén szerzett jártasságokat; tovább vitték-e egyáltalán az eközben megismert kulturális mintákat? Kategorikus válasszal persze nem szolgálhatunk, de okkal feltételezhetjük, hogy a cselédként eltöltött idő ilyen szempontból sem múlt el minden nyom nélkül. Noha ismerünk ennek ellentmondó korabeli vélekedést is. Weis István jegyzi meg rosszallólag, hogy „még a városban szolgált asszonyok sem alkalmazzák falusi otthonukban azt a főznitudást, amelyet a városban szereztek”.²² Számunkra mégsem kétséges, hogy a falujukba és a családi létbe idővel visszatérő volt városi cselédek az úri körben szerzett tapasztalatok, készségek birtokában, azok közvetítése útján maguk is nagyban hozzájárultak a polgárosodás bizonyos mérvű elterjesztéséhez, egyes vívmányainak a helyi meggyökereztetéséhez. S talán épp ez adhat legalább részbeni magyarázatot arra a néprajzi irodalomban regisztrált jelenségre is, hogy ti. a 19. század második felétől a parasztságon belül egyre inkább a szegényparaszti rétegek lépnek elő az ízlésnormák szabályozóiként.²³ Azok a rétegek tehát, melyek a városi nőcselédek legfőbb társadalmi bázisául is szolgálnak.

A bérezés

A házi cselédek díjazása részint természetbeni, részint készpénzbeli járandóságból állt. Alkú tárgyát azonban jószerivel csupán a készpénzbér képezte. Miként előzőleg is említettük már, minden egyes alkalmazotti kategóriához hallgatólágosan egyezményes bérskála tartozott, melynek az alsó és főleg a felső határát ritkán lépték túl az egyes bérnegállapodások alkalmával. Ezen bérarányok pénzértékének alakulására ugyanakkor közvetlenül is befolyást gyakorolt a munkapiaci kereslet és kínálat ingadozása.

Sajnos a réteg teljességét átfogó rendszeres bérstatisztika a dualizmus idején nem készült, s megbízható adatokkal kizárólag 1927-ből rendelkezünk. A korábbi évtizedeket tekintve be kell érünk óvatos becslésekkel. Szórványos adatok nyomán arra következtethetünk, hogy a századelőn a budapesti nőcselédek átlagos havi készpénzbére 15–35 korona között mozoghatott. Ezen belül a mindenesek keresete rendszerint 15–25 korona, a szobalányoké 25–30 korona között és végül a szakácsnőké 30–35 korona között alakult.²⁴

A húszas évek immáron pontos és teljes értékű bérstatisztikáját tanulmányozva elsőként is megállapíthatjuk: a cselédbérek legalsó és legfelső sávjai, másként a szélső értékei közötti szóródás a 100%-ot is meghaladta. Ami annyit jelent, hogy a legrosszabbul fizetett mindenes és a legjobban díjazott nevelőnő bére között a különbség a másfél-kétszeres nagyságrendet is elérte.

A teljes cselédbérskála számtani középértéke eszerint a 20–25 pengő közötti sávban keresendő, hiszen a réteg 3/4-ének a keresete szorult e bérhatárok közé. A cselédbérek eszmei átlagát tehát 35–40 pengőben kell megjelölni.

Vajon sok vagy kevés volt-e ez? Önmagában szemlélve kétségkívül a korabeli legalacsonyabb keresetek sorában a helye. A két világháború közötti tudottan igen kedvezőtlen mezőgazdasági napszámberék mércéjével mérhető, az élelmezési járandóság után visszamaradó női napszámberék pénzértékét alig néhány fillérrel szárnyalva túl. S persze az iparban a nők számára elérhető bérekhez viszonyítva a cseléd készpénzbére alacsonynak mondható.²⁵

A teljes igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a cseléd a maga élelmezésére és lakásra külön nem költött, készpénzbéréhez ez utóbbiak megfelelő pénzértékét szintűgy hozzá kellene számítanunk, hogy reális összevetést végezhesünk.

²² Weis István: A mai magyar társadalom. Bp. 1930. 99.

²³ L. Hoffmann Tamás: A parasztság csődje és kultúrája. In: *Uő*: Néprajz és feudalizmus. Bp. 1975. 379.

²⁴ Legalábbis erre következtethetünk, többek közt a Cseléd Újság apróhirdetési rovatában ígértként felajánlott bérösszegek ismeretében. Cseléd Újság, 1912. IX. 22. Ugyanebből az évből sikerült összegyűjteni valamivel több mint félszáz olyan esetet, melyből a cselédek különböző kategóriáinak a bérvizonyaira is fény derül. E kis mintában a mindenesek átlagkeresete 25 korona volt, a szobalányoké 31, a szakácsnőké 35 koronának felelt meg. A bonne-ok havi bére pedig a 40 koronát is elérte. BFL X. 214.

²⁵ Vö. Gortvay György: A kereső nő ... 377. skk.

McBride század végére vonatkozó francia és angol kalkulációi például azt sugallják, hogy a lakás és az ételmezés költségarányos hozzáadásával a cselédbérek jelentékenyen túl is szárnyalták a könnyűipari női kereseteket.²⁶ Ha ilyen eszmei számítgatásokba bocsátkoznánk, legkevesebb a duplájára kellene emelnünk a cselédek virtuális jövedelmét. Ismeretes ugyanis, hogy a két világháború között, ha a gazda a két hét szokásos felmondási idő lejárta előtt lemondott a cseléd foglalkoztatásáról, a rendőrség napi 1 pengő „eltartási díjjal” terhelhette meg. Nagyjából annyiival tehát, amennyi a cseléd egy havi bére egy napra jutó átlagának felelt meg. További hipotetikus találgatások helyett elegendő, ha megállapítjuk: ezzel együtt a cselédkereset összehasonlíthatatlanul kedvezőbb megvilágításba kerül. Keresete, melyből egyéb kiadásokra elvétve áldozott, egészében megtakarított, tehát nettó jövedelemként számítandó. Ennek figyelembevételével a 20 vagy 30, netán 40 pengős havi kereset, mégha teljes terjedelmében nem is vált nettó jövedelemmé, feltétlenül tisztességesnek mondható. Különösen, ha tudjuk, hogy hébe-hóba ehhez még külön kereset is járt. 1927-ben pl. a réteg valamivel több mint a tizede ismerte be, hogy egyéb forrásból is húz némi pénzjövedelmet. És itt a borraival. „Nálunk azonban — olvashatjuk egy korabeli illemkódexben — általános szokás, hogy a vendég

A cselédek megoszlása a havi kereset szerint

Bérkategória	A cselédek százalékában
— 20 pengő	10,4
20 — 30 pengő	20,8
30 — 40 pengő	41,7
40 — 50 pengő	15,1
50 — pengő	12,0

borraivalót ad. Még egy egyszerű délutáni tea után is, mikor a szobalány rásegíti a bundáját vagy a felöltőjét: egy pengő jár. Ebéd, vacsora után, a szerint, hogy egyedül vagy többedmagunkkal voltunk-e, s hogy egyszerű vagy nagyszabású vendégfogadás volt-e: egy-két-három-öt pengő.”²⁷

És mit takart a természetbeni ellátás? Általában és szinte kivétel nélkül az *ételmeztetést*, valamint a *szállást*, de alkalmanként mást is. Így 1927-ben pl. a cselédek 3%-a esetében *ruházati* járandóságot is. Azt nem tudjuk, hogy a cselédet mennyiben elégítette ki a munkaadó által számára nyújtott koszt és milyen mértékig kényszerült arra, hogy az elégtelen ingyenes ételmeztetéséhez a maga költségén pótlólagosan hozzájáruljon. Persze ennek gyakori előfordulását és a cseléd pénzkidadásain belüli súlyát hiba lenne túlbecsülni.

A munkaadó azonban nemcsak ételmezte, hanem szállással is ellátta alkalmazottját. A polgári középosztályi életforma cselédtartó jellegével szükségképpen együtt járt az otthon, a lakás olyan funkcionális térbeli kialakítása, amely a személyzet elkülönítését is megoldhatta. Persze a polgári otthon ily értelmű funkcionális térszervezése kezdetben inkább csak ideál lehetett, tömeges megvalósításához évtizedekre volt szükség. A kiegyezéssel a város végérvényesen az ország fővárosa lett. A fővárosi szerepkör, de az ide összpontosuló polgári társadalmi erők megkövetelte szükségletek kielégítése végett is a 70-es évektől nagyszabású városépítési tevékenység vette itt kezdetét. Az ettől fogva fokozatosan kiépülő budapesti belváros új lakásaiban már igen gyakran szorítanak helyet a cselédszobának, amely a lakás főbb lakrészeitől távol, rendszerint a konyha melletti ablaktalan vagy közvetlenül az udvari frontra nyíló, átlagosan 6—8 m²-es helyiség volt.

Gyorsan hozzá kell azonban tennünk, hogy a dualizmus első évtizedeiben külön cselédszobát főleg a nagypolgári rétegek igényeihez mért 4—8 szobás lakásokba terveztek be, így pl. a Sugárút, majd Andrásy út bérlakásaiba, de már ritkábban mondjuk a Nagy-

²⁶ Th. M. McBride: i. m. 62. skk.

²⁷ Az Új Idők Illemkódexe. Bp. 1930. 137. sk.

körül egyes szakaszainak a kisebb igényű lakásaiba.²⁸ A szerényebb, kifejezetten középosztályi új lakások zömében ekkor még hiába keresnénk a cselédszoba helyét. Századunk elejétől azután egyre általánosabbá válik a cselédszoba betervezése a háromszobás és alig nagyobb lakásokba, tehát a középosztály lakta lakások mind nagyobb hányada egészül ki külön személyzeti lakrészsel. 1900 és 1920 között pl. a cselédszobák száma kerekén a duplájára nőtt(!), 1900 és 1935 között pedig számuk megháromszorozódott.²⁹

A polgári lakás belső térkialakításának imént vázolt átalakulása, a cselédszoba növekvő szerepe jelentékenyen módosított a cselédek részére természetbeni ellátás fejében nyújtott elszállásolás körülményein. A múlt század utolsó évtizedeiben, a cselédszobák ritkasága folytán az alkalmazottak túlnyomó hányada lakott a konyhában. Századunk egymást követő évtizedeiben azután a cselédek mindinkább kiköltöztek a konyhából, hogy átkerüljenek a cselédszobába. E folyamat előrehaladását, bár egyúttal a befejezetlenségét is híven tükrözik az 1927-es adatok. Ez év nőcselédet foglalkoztató budapesti háztartásaiból 70% rendelkezett cselédszobával, az alkalmazottaknak pedig a 2/3-a lakott külön helyiségben. A fennmaradó hányad zömmel továbbra is a konyhában húzta meg magát. A cselédszobában, netán a konyhában, esetleg „elkülönített helyen” alvó alkalmazottak 3/4-e a helyiséget *egyedül*, további 1/6-a viszont *másod-*, esetleg *harmadmagával* használta. Feltehetően az utóbbiak közül kerültek ki azok, akiknek a munkaadó még ágyat sem biztosított, vagy kiknek a fekhelyet mással kellett megosztaniuk (1927-ben a réteg 3,2%-a tartozott közéjük).

A cselédszobában és különösen a konyhában élő-lakó alkalmazottak körüli tárgyi környezet, mondanunk sem kell, élesen elütött a lakás többi helyiségeitől. A konyhában alvó cselédek számára legfőbb egy gyakran fiókkal ellátott, a lakáslétfélelmeiben somnásan csak cselédágynak nevezett igénytelen fekhely állt rendelkezésére. A cselédszoba berendezése a legszükségesebb bútorokra szorítkozott, de kétségkívül a konyhai léthez képest már emelkedettebb szükségleteknek felelt meg. Példaként és bizonyáságul vessünk futó pillantást — a századvég-századelő idejéből — néhány nagypolgári, s egy jellegzetesen középosztályi lakás cselédszobájának a berendezésére.

Saxlehner András keserűvízgyáros Andrásy úti nagypolgári igényű lakásának a cselédszobájában a hagyatéki leltározók az alábbi bútorokat vették számba:³⁰

- 3 db vaságy, fehérre festve
- 2 db éjjeliszekrény
- 6 db fehérre mázolt puhafaszék
- 2 db kétajtós ruhaszekrény
- 1 db falitükör, fehér kerettel
- 1 db mosdószekrény márványlappal
- 2 db ruhaláda, puhafa
- 1 db felnyitóasztal, puhafa
- 1 db amerikai óra

Ez a nyilvánvalóan több alkalmazott részére berendezett helyiség, melynek bútorzata hangsúlyozottan a viszonylag igénytelenebb jelleget volt hivatva kifejezni (fehérre festett puhafa bútorok), még mindig fölötté állott egy középosztályi lakásban szokásos cselédszobai berendezésnek. Azokban a kifejezetten nagypolgári lakásokban, ahol a személyzeti lakrész több helyiségből állt, az egyes alkalmazotti kategóriák elkülönítése során nem tévesztették szem elől a berendezésben különbségtevést. Kohner Zsigmond, ismert nagykereskedő és előkelő virilis Nádor utca 19. szám alatti hatszobás lakásában be volt rendezve egy külön „cselédszoba” és külön egy helyiség a szobalány részére. A két helyiség közötti disztinkciót nemesak a bútorok számában, hanem minőségi jegyeiben is tetten érhetjük.³¹

²⁸ E gondolatmenet korabeli tervrajzok ismeretében, a „polgári lakáskultúra a dualizmus kori Budapestén” elnevezésű még lezáratlan kutatási program során eddig szerzett tapasztalatok nyomán fogalmazódott.

²⁹ *Thüring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. Bp. 1925. 7.; BFL IV 1419 a. 938-2/1938.

³⁰ BFL IV 1411. b. Saxlehner András hagyatéka, 1889.

³¹ BFL IV 1411. b. Tornyai Schossberger Simon hagyatéka, 1879.

Cselédszoba

1 db sárgára mázolt két- és egyajtajú szekrény
 1 db sárgára mázolt négyszögű asztal
 1 db sárgára mázolt rozszant nádpad
 1 db sárgára mázolt ágy
 1 db fa- és 2 db nádszék

Szobalány szobája

1 db fényezett két- és egyajtajú szekrény
 1 db fényezett négyszögű asztal
 1 db fényezett tüvegesszekrény nyárfából
 1 db sárgára mázolt ágy
 1 db fényezett négyszögű asztal nyárfából
 1 db sárgára mázolt kétajtajú szekrény
 1 db sárgára mázolt alacsony szekrény
 1 db sárgára mázolt varróasztal
 2 db vörös viasz karszék

A szobalány helyiségében előforduló „fényezett” bútorok kiáltó ellentétben állnak a „cselédszoba” kizárólag mázolt bútorzatával. Ez utóbbi miben sem tér el egy közép-osztályi lakás tipikus cselédszobájának a belsőségétől, melyet az alábbi Ó utcai háromszobás lakás (használója egy fővárosi árvapénztárnok) személyzeti lakrészéről felvett leltár mutat be számunkra.³²

1 db mázolt kétajtós ruhaszekrény
 1 db fényezett ágy
 1 db éjjeli szekrény
 1 db nádszék

A cselédség bérvizonyait és természetbeni ellátmányait vizsgálva bizonytalannal nem lesz haszontalan röviden utalni a cselédtartás társadalmi költségeire. E kérdés beható mérlegelése és feltárása alig megoldható feladatot képez, két okból is. Először, mert a természetbeni ellátmányok pénzértékének a megnyugtató tisztázása várat még magára; másrészt mert a cselédtartással kapcsolatos szűkebben vett készpénzkiadásoknak a teljes fogyasztói jellegű lakossági kiadásokhoz viszonyítása — a megfelelő korabeli statisztikai adatok hiányában — komoly gátakba ütközik. A mondottaknál fogva pusztán csak mint érdekességet említhetjük, hogy például a húszas évek második felében a budapesti cselédtartás — évi átlagban — mintegy 22 millió pengőjébe került a város lakosságának. Pontosabban: nagyjából ekkora összeg felelt meg a cselédbér címén évente kifizetett összkeresetnek. Gazdaságtörténeti kutatásokra vár annak majdani tisztázása, hogy ez a pénzösszeg mekkora súllyal nyomott a latba a lakosság teljes fogyasztói kiadásain belül.

Élet a munkán kívül

A házicseléd beszegődésével egyúttal lemondott magánéletének tetemes hányadról és főképp a magánélete fölötti szabad rendelkezés jogáról. Egész napi készenlétre szóló lekötöttsége, függelmi helyzete elzárta valamínő autonóm életvitel kialakítása előtt az utat. Tudvalevő ugyanis, hogy miként a munkaidejét, akként a pihenőidejét sem szabályozta semmilyen törvény vagy egyéb rendelkezés. Aminek hiányában jószerivel a szokás és a gazda önkénye határozott afelől, hogy milyen időközönként mennyi szabadidő jár a cselédnek.

Budapesten a két világháború között, de bizonyítást is többnyire és jellemzően a *heti egynapos*, pontosabban a vasárnap délutáni *kimenő* dukált a cselédeknek. 1927. évi adatok bizonyítják, hogy a réteg kerekén 3/4-e kapott hetente egyszeri kimenőt, de további 1/5-ük csupán kéthetes időközönként hagyhatta ott rövid időre a szolgálatot. „Különben minden második vasárnapja szabad. Délután háromtól hétig. De hétkor már itthon kell lennie” — hangzott beszegődéskor a munkaadó szájából.³³ Ezenfelül ugyancsak elenyésző volt azok aránya (3,6%), kiknek a heti egy alkalomnál többszöri kimenőt is engedélyeztek.

A cselédek e ritkán adódó és akkor is mindössze néhány órás szabadidejüket előszeretettel töltötték el az utcán, főként a *cselédkorzón* (elsőrendűen a pályaudvarok környékén, de legkedveltebb, legismertebb gyülekezőhelyük a Baross tér volt), itt nemcsak régebbi ismerőseikkel, a város többi cselédjével találkozhattak össze, de férfiakkal (katonákkal, iparos- és boltoslegényekkel) szintűgy itt kerülhettek a legkönnyebben kapcsolatba. „Anna felöltözködött a pepitaruhába — követhetjük nyomon Kosztolányi

³² BFL IV 1411. b. Puhрман Jánosné hagyatéka, 1885.

³³ *Kosztolányi Dezső*: Édes Anna. Bp. 1946. 62. sk.

cselédhősét vasárnapi kimenőútján —, amelyben idejött. Az utcák gránitkövein az ünnepnap vigasztalan fénye reszketett. Ez a munkátlan-végtelen szabadidő értelmetlenül meredt eleje. Ácsorgott a kapuk előtt, majd a Lógodi-utcán ténferegve cél és terv nélkül kiért egy térre, ahol egy templom volt meg egy nagy kórház és olyan láрма, mint mikor ősz végén az égből varjak károgtnak. Cselédlányok korzóztak itten, sváb cselédek vihognak, pusmogtak, egymásba karolva povedáltak ismeretlen nyelvükön, akár a falujukban, együtt, mindig együtt. Láncot formáltak a gázlámpák körüli járdaszízeketeken, föl-tartották a járókelőket, megakasztották a forgalmat. A villamosoknak is erősebben kellett csöngetniök, hogy tovább haladhassanak.”³⁴

A cselédek emellett az intézményes szórakozás különféle formáival csak kevésbé éltek. Leggyakrabban *moziba* jártak, mármint a századforduló utáni évtizedek során, vagy *szórakozóhelyekre* vitt az útjuk, de az időtöltésnek ez a módja viszonylag keveseknél látszik sűrűn ismétlődőnek. Erre vall, miszerint 1927 januárjában moziban a cselédek 60%-a, szórakozóhelyen 52%-a egyetlen egyszer sem fordult meg. Ugyanakkor a cselédek téli felsőruházattal való ellátottsága egy részüknek nem tette lehetővé a huzamosabb kinti tartózkodást e téli hónapban. Őt cseléd közül négy rendelkezett télikabáttal, téli kendője pedig a réteg közel felének hiányzott, kétezer cselédlány (4%-uk) pedig sem télikabátot, sem téli kendőt nem tudhatott a magáénak.

Létezett viszont egy „elvárosiasodott” cselédréteg, amely az iménti szórakozási formákkal közelebbi kapcsolatban állt. Statisztikánk tanúsága szerint a réteg 1/6-a havi átlagban kétszer-háromszor, sőt több alkalommal is beült a moziba; mintegy a harmada pedig a szórakozóhelyeknek volt gyakorta vendége. Közülük kerülhetett ki az a szakácsnő is, akit egy húszas évek végén ért utcai baleset jóvoltából ruházatában rekonstruálhunk. A bizonynyal ünneplő ruhájába kiöltözött cseléd, kártérítési keresetében egyébként 758 pengőre becsült (!) ruházata az alábbi darabokból állott: tavaszi kabát, selyem felsőruha, selyemkombiné, selyemharisnya, lakkcipő, bőrkesztyű stb.³⁵

Színházba viszont a cselédek valóban csak kisebb része járt, a szóban forgó egyetlen hónap leforgása során pl. mindössze 1/6-uk váltott színházjegyet. Ami a réteg egészében ugyan kis arány, önmagában azonban nincs minden jelentőség híján. Hiszen egyúttal azt is jelenti, hogy csupán egy hónapban *hétézer* cseléd látogatta a fővárosi színházakat. S ez a színházba járók nem is elhanyagolható hányadának felelhetett meg. S persze nem utolsó szempont, hogy többnyire olyan falusi szegény rétegek leányairól van itt szó, akik egyébként — a fővárosi cselédsort elkerülve — talán egész életükben érintetlenek maradtak volna a színház világától. Hasonlóan alakult a különféle éjszakai szórakozási formák igénybevétele is: a jelzett hónapban a réteg alig több mint a tizede vett részt valamilyen „mulatságban”, mondjuk cselédbálban stb.

A réteg társadalmi, sajátosan kulturális szükségleteinek és tevékenységeinek egyéb vonatkozásairól is kell beszélnünk. Ha a kultúra fogalmát nem szűkítjük le a kulturális rendeltetésű termékek előállítására és fogyasztására, akkor figyelmünket ki kell terjesztenünk a *viselkedéskultúra* körébe tartozó és általunk is megragadható jelenségekre. A mindennapi kultúra e tágabb szférájából a személyi *higiénia szokások* alakulásáról lehet első helyen számot adni.

Történések előtt jól ismert a testi higiénia kultúrájának viszonylag kései, időben nagyon is újkeletű térfoglalása. Általában véve a polgárosodás hozta magával a testápolás fontossá válását, ami természetesen igen eltérő időközökben hatolt be a társadalom egyes csoportjainak, osztályainak az életébe.³⁶ Önmagában a polgári cselédtartás is az egyik jele, sőt indítéka a polgárság higiéniaival szembeni növekvő igényének, hiszen épp a cselédek rendeltetése volt a higiénikus körülmények megteremtése és állandó fenntartása. De vajon milyen higiéniai szokások jellemezték magukat a cselédek; vajon hatott-e rájuk a tisztaságra irányuló közismert polgári értékideál, amelynek mindennapi valóráváltása alkalmasint az ő vállukra nehezedett? Vagy netán továbbra is őrizték a magukkal hozott, a tisztaságnak kisebb jelentőséget tulajdonító kulturális beidegződéseket? E kérdésekre teljes értékű válasz persze nem adható. Kivált, mert ma még úgyis csak semmit nem tudunk a különféle rétegek bizonyára sokrétű tisztasággal kapcsolatos attitűdjeiről és gyakorlatáról. De remélhetőleg elszigetelt voltukban is érdekesek azok az adatok, amelyek egyetlen réteg, a budapesti női cselédség tisztálkodási szokásaiba engednek résnyire betekintést.

³⁴ Uo. 107. sk.

³⁵ BFL IV 1410. f. 24700.

³⁶ Lawrence Stone: *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. London, Harmondsworth, (abr. ed.), 1979. 171.

Az 1927-es adatfölvételből kitetszik, a réteg valamivel kevesebb mint a *tizede* egy hónapnál hosszabb időközökben fürdött, 1/4-e viszont havonta egyszer, 1/5-e kétszer és közel a *harmada* pedig hetente tisztálkodott. Azaz: a cselédek *fele* a mi mai fogalmaink szerint is rendszeresen, hetente-kéthetente tisztálkodott; ellenben további egynegyede már viszonylag ritkábban (havonta) és fennmaradó hányada pedig a hagyományos szokásokat megtartva ennél is hosszabb időközökben tett eleget a legalapvetőbb higiéniai követelménynek.

Anélkül, hogy elhamarkodottan túl közvetlen és mélyenszántó következtetésekké bocsátkozhatnánk, annyit azért megállapíthatunk: a cselédek személyes higiéniai igényességére minden valószínűség szerint közvetlenül befolyást gyakorolt az a konkrét kulturális-társadalmi miliő, melynek bárha alárendelt pozícióban, többé-kevésbé maguk is a részesei voltak átmeneti ideig. Persze a munkaadók szintű szorgalmazhatták cselédek gyakori és rendszeres tisztálkodását, amelyre többnyire tisztasági fürdőkben és csak ritkán e családok fürdőszobáiban kerülhetett sor, feltéve, ha egyáltalán volt a lakásban fürdőszoba. E „nevelő ráhatás” már azért sem lehet kizárt, mert maguk a viselkedési útmutatók, illemszabály-gyűjtemények is fennen hangsúlyozták a gazda ilyen irányú felelősségét. „Még olyan helyen is, ahol csak egy szolgálat tartanak, rá lehet a leányt szoktatni arra, hogy hetenként legalább egyszer megfürödjék, minden ebéd előtt megmosakodjék és átöltözzék, lehetőleg fekete ruhába, fehér köténnyel” — figyelmeztet a Horthy-kori illemkódex.³⁷

Úgy szintén a gazda—cseléd kulturális interakció esetét példázza a nyomtatott kultúra és a réteg viszonyának alakulása, de némileg a cselédség vallási életében megfigyelhető új mozzanatok előtérbe kerülése is.

1. A budapesti női házi cselédek soraiban az *analfabétizmus* már a századelőn relatíve csekély súllyal esett a latba. Amíg 1900-ban a 7 éven felüli teljes nőnépesség országosan valamivel több mint a *fele*, a kereső nők megközelítőleg 50%-a volt analfabéta, addig a rétegben arányuk mindössze 1/6-ra tehető. Ez a mutató a későbbiekben még javult is, és 1927-ig az analfabéták rétegbeli aránya 5%-ra esett vissza, tehát épp a *fele* volt a nőnépességen belüli ekkori arányuknak.³⁸

Ami közelebbről a cselédség iskolázottságát illeti, a fentihez hasonló kedvező kép fogad bennünket. A húszas évek közepén, második felében, ahonnan az első adatok ránk maradtak, a rétegből majd mindenki elvégezte az elemi első két-három osztályát, 4/5-ük túljutott a negyedik osztályon is, sőt a cselédség *fele* hat elemi végzett. Az ezt követő években nőtt a réteg iskolázottsági szintje, 1935-ben pl. a cselédség között már úgyszólván teljesnek mondható a négyosztályos végzettség, sőt 2/3-uk mögött hat elemi állott. A felsőbb iskolákba kerülők rétegbeli aránya értelemszerűen továbbra is igen csekély, az elemi 7—8. osztályát csak minden tizedik cseléd járta ki és polgári- vagy közép-, esetleg felsőkereskedelmi iskolába az előbbinél is kisebb hányaduk juthatott be.³⁹

Az iskolázottságnak ez a bátran mondhatjuk, igen kedvező képe rávilágít a cselédnek szegődés háttérben munkáló műveltségi szelekció közvetlen befolyására. De ezen túl hivatkozási alapot teremt a réteg olvasási szokásainak a megítéléséhez is, melynek áttekintését az 1927-es fölvétel újságolvasási adatai könnyítik meg számunkra. Persze az újságolvasás nem fedi le a kérdés teljességét, s a belőle adódó következtetéseink érvényének az is határt szab, hogy e forrásból nem derül ki: *mit*, mely lapokat olvasták leggyakrabban a rétegből. Mindamellet pusztán az erre a utaló adatokból is következtethetünk az olvasottság megfelelő szintjére, szokásszerű előfordulására.

Adataink szerint a réteg mintegy 1/4-e újságot soha nem vett a kezébe, ellenben minden *harmadik* cseléd vallotta magát rendszeres újságolvasónak. További 40%-uk állította magáról, hogy bár nem állandó jelleggel, alkalmanként szokott újságot olvasni.

Egy szintén a húszas évek utolsó éveiben a fővárosi munkások között megejtett újságolvasási adatfölvétel, valamint a két világháború között más-más időpontokban egy-egy gyár munkásságára kiterjedő ily értelmű adatfölvételek eredményeivel⁴⁰ össze-

³⁷ Az Új Idők Illemkódexe. Bp. 1930. 135.

³⁸ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 40.; *Molnár Olga*: A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban. Stat. Közl. 76. köt. 3. sz. 55.; *Ábra Nagy János*: Az írástudatlanok Budapesten. Stat. Közl. 63. köt. 1. sz.

³⁹ BFL IV 1419. a. 938-2/1938.

⁴⁰ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 1032.; *Pór Edűt*: A sajtó egy nehézipari üzemből (Az 1939-es Hofherr-gyári fölmérés adatai). Valóság, 1979. 11. sz.

vetve a cselédség (újság)olvasási készsége a kor városi proletárrétegeinek az olvasottságától miben sem tért el. Sőt némileg talán kedvezőbbnek is nevezhető, különösen, ha viszonyítási pontként az ipari nőmunkásságot választjuk. S ebben feltétlenül nagy szerepet tulajdoníthatunk a zömmel polgári középosztályi környezet hatásának. A cselédek gyakoribb újságolvasási szokásának a kialakulását már az megkönnyítette, hogy a polgári/középosztályi otthonokban az alkalmazottak napilaphoz, vagy bármely más sajtótermékhez egyébként is könnyűszerrel és rendszeresen hozzájuthattak. S ennek a hiánya esetleg fel is tűnt közülük sokaknak, s panaszlásra adott okot, mint az alábbi visszaemlékezés szerzőjének, aki fájlalta, hogy szabadidejét nem olvasással töltheti. „Vasárnap (a gazda) adott egy-egy pengőt, menjünk el szórakozni valami Nagyrétre. Nem mertem azt mondani, hogy szívesen itthon maradnék; egész nap takarítás, főzés, mosogatás és most menjek, koncisorogjak mellettük. Én szívesen ülnék egy órát újsággal vagy könyvvel, de könyv nincs is a háznál. Az urak olvasás helyett kártyáznak és templomba járnak”.⁴¹

Gyakorta visszatérő megállapítás, hogy a polgárosodás folyamatával karöltve a szekularizálódás társadalmi hatóköre is egyre szélesbül, tehát a mindennapi vallásosság és hitélet mindinkább elveszti életforma és tudati meghatározó szerepének korábbi teljességét, s kizárólagosságát. A szubjektíve mély, egyszersmind gyakorolt, a szertartásokban való tevőleges részvételben jelentkező vallásosság, valamint a nyílt ateizmus e két szélső pólusa között persze a közbülső átmenetek meglehetősen széles skálája húzódhat. S noha az elvallástalanodás folyamatához — kivált történeti megközelítésben — túlnyomórészt csak a vallásgyakorlás egyes mozzanatain, főleg a templomba járás szerencsés esetben statisztikailag is vizsgálható empirikus nézőpontján át férhetünk hozzá, mindebből csak kellő óvatossággal következtethetünk a folyamat valódi állására. Helytelen lenne, mondjuk a templomba járás szembetűnő lehangyatlását közvetlenül az ateizmus terjedéseként, vallástalanodásként felfogni. Nem többre, pusztán a vallási közömbösség térnyerésére kell és lehet gondolnunk, amikor az intézményes hitélettől való effajta tartózkodás ilyen tényszerű bizonyítékaival kerülünk szembe. (Persze csak abban az esetben, ha a vallásosság külső kinyilvánítása — templomba járás — külső akadályokba egyébként nem ütközik).

E módszertani megfontolások előrebocsátásával⁴² nézzük meg közelebbről is a cselédek 1927. évi templomba járási gyakoriságáról informáló statisztikai kimutatást. De mielőtt erre sort kerítenénk, látnunk kell, hogy miként alakult a réteg felekezeti összetétele.

Az alábbi táblázat, mely csupán az egy százaléknál kisebb részesedés okán nem tünteti fel a görög keleti és az unitárius felekezetű cselédeket, a felekezeti arányok igen nagyfokú időbeli állandóságára hívja fel figyelmünket. A felekezeti arányok közötti tagolódás e több évtizeden átívelő lényegében változatlan hagyományozódása már szinte valaminő külső beavatkozás látszatát kelti, noha erről természetesen nincs szó. Az egyes felekezetek számszerű súlya ugyanakkor kétségkívül összefügg a réteg földrajzi származási összetételével. Hiszen a cselédség főbb származáshelyei — századunkban mindenesetre — elsőrendűen épp azon dunántúli megyékben lokalizálódtak, amelyek egyúttal a hazai katolikus népesség zömét is adták. Más oldalról viszont a túlnyomórészt református többségű tiszántúli megyékből igen elenyésző számban érkeztek Budapestre cselédnek szegődők.⁴³ A réteg felekezeti térképét jellemezve elég, ha annyit mondunk: *a cselédek 3/4-e katolikusokból állott.*

De — a felekezeti hovatartozástól függetlenül — vajon mennyire volt vallásos a fővárosi cseléd-társadalom? A kérdésnek külön jelentőséget kölcsönöz, hogy már a századelőtől, de kivált a két világháború között a konzervatív újkatolicizmus igen komoly gyakorlati súlyt fektetett a vallásos hitélet cselédek közti táplálására, élesztésére és kiterjesztésére. Önként adódik a kérdés: mennyire álltak e törekvések a valóság talaján, milyen fókig meríthettek a cselédség vallásosság iránti készségéből és milyen siker kísérte ebbe az irányba mutató törekvéseiket?

A vallásgyakorlásra utaló 1927-es templomlátogatási kimutatás mindenesetre azt valószínűsíti, hogy ezen újkatolikus társadalmi organizáció a cselédség igen tekintélyes részére tekinthetett potenciális tartalékként. Hiszen a réteg felerőse állandó templomjáró volt. Igaz persze, hogy közülük csak minden második, a rétegből tehát nagyjából

⁴¹ Berényi Andrásné: i. m. 226.

⁴² Vö. Tomka Miklós: A szekularizáció mérlege. Valóság, 1979. 7. sz.

⁴³ L. Gyáni Gábor: „Menek Pestre cselédnek” (A budapesti női házicseléd az 1920-as években). Valóság, 1979. 11. sz.

A cselédség hitfelekezeti megoszlása⁴⁴

Felekezet	1910	1920	1927	1935
R. katolikus	74,2	72,9	73,8	74,5
Gör. katolikus	1,8	2,0	1,2	1,1
Ág. evangélikus	5,7	5,6	6,0	5,8
Református	15,0	14,7	17,3	15,1
Izraelita	2,0	3,4	0,8	1,4

minden ötödik személy valószínűsíthető igazán hitbuzgónak, ennyien vallották magukat rigorózus rendszerességgel templomba járóknak. A réteg közel másik fele — és ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni — ritkán vagy egyáltalán nem élt a nyilvános vallásgyakorlás iménti formájával: pontos arányuk 45%-nak felelt meg. A templomba egyáltalán nem járók aránya ugyan csekély (3,4%), viszont a réteg 42%-a is legfőljebb elvétve élt az alkalmossal. Aminek a jelentőségét korántsem szabad alábecsülni.

A kérdéshez más módon is közelíthetünk, megvizsgálván a cselédek felekezeti szervezetek részéről történő szervezettségét, az ide vonatkozó hozzáférhető adatokat. A két világháború között igen nagyszámú felekezeti társadalmi egyesület működött, döntő súllyal épp Budapesten. Az ezek tagjai közé történő belépést az intézményes vallásgyakorlás, közvetve pedig a tényleges hitbuzgalom kétségtelen jeleként kezelve, az előbbinél is plasztikusabban bizonyítható a réteg legalábbis messzemenő vallási közömbössége. Hiszen miközben a cselédek írd és mondd 3%-a tartozott a társadalmi szervezetek valamelyikéhez, az adott pillanatban (1927-ben) még ezen belül is csupán 1339 főt, a réteg 2,6%-át tudták magukhoz szippantani a magukat hangosan propagáló felekezeti (főleg katolikus) egyesületek. Feltehető, hogy a 30-as években a cselédség ilyen irányú megszerzése már nagyobb sikereket is fel tudott mutatni. Bizonyos jelekből azonban arra lehet következtetni, hogy minőségi változás ekkor sem következett be. A Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetsége által fenntartott és működtetett ún. Szent Zita-körök, melyek a cselédség vasárnapi szabadidejében kulturális programokkal vonzották magukhoz az alkalmazottakat és hétköznap is szerveztek pl. analfabéta-tanfolyamokat stb., a szervezet saját bevallása szerint is, évente legfőljebb egy-két ezer cselédlátogatót, tehát a réteg elhanyagolható töredékét voltak képesek uszályukba vonni.⁴⁵

A templomlátogatás gyakoriságát, ill. a felekezeti társadalmi egyesületek vonzerejét felmérve, arra a semmiképp sem megalapozatlan konklúzióra kell jutnunk, hogy a 20-as évekre a budapesti nőcselédség feltételezhető elvállaltalanodása viszonylag előrehaladott stádiumába érkezett. Ezt sugallja az a már említett adat, mely szerint a réteg fele része már nem felelt meg a vallásgyakorlásra vonatkozó korabeli egyházi előírásoknak. Ami természetesen nem feltétlenül jelenti egyúttal a rétegben a vallásos érzület ugyanilyen mérvű kihalását is. A vizsgált tények pusztán azt jelzik, hogy midőn a közösségi normák kontrollja már közvetlenül nem hat, miként a fővárosba elszármazott cselédek körében, a vallás gyakorlásának formális kritériumai is hirtelenjében jelentőségüket veszítik. Ez viszont előrevetíti a szubjektív vallásosság későbbi kiveszésének az egyre erősödő tendenciáját.

Az előzőekben igyekeztünk képet adni a budapesti női cselédtársadalom szorosabban vett kulturális állapotáról, ilyen irányú szükségleteiről, az azok kielégítéséhez rendelkezésére álló eszközökről. Az ilyen téren hasznosítható adatok hézagossága, sőt szükségessége folytán valamennyire is összefüggő rekonstrukcióra nem vállalkozhattunk. Jószerivel csupán mozaikszerűen lehetett rávilágítani egyes momentumokra, amelyek kiemelésével és láttatásával talán így is sikerült érzékeltetni a réteg kulturális életének meghatározó tendenciáit, tartalmi jegyeit. E kép — töredezettsége ellenére — tanúsítja, hogy a réteg helyzetét sokban meghazudtoló kulturális előrehaladottságra tett szert nagyvárosi tartózkodása során. A korabeli kulturális aktivitást vizsgáló adatfölvételek nyomán képzett mutatók rétegünknel régebben sem rosszabbak, mint az ipari munkásság vonatkozásában. Az újságolvasási szokások tárgyalásánál említettekén túl hivatkozha-

⁴⁴ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 36. sk.; BFL IV 1419. a. 938-2/1938.

⁴⁵ L. a Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetsége évi működési jelentéseit.

tunk arra, hogy egy 1929. évi, a budapesti ipari munkásságban megejtett felvétel⁴⁶ szerint a mozias mind a férfiaknál, mind a nőknél a legkedveltebb szórakozási formának számított, ami messze megelőzte a színházba járás és kivált a szórakozóhelyek látogatásának a gyakoriságát. Közvetlen számszerű összehasonlítást csak azért nem teszünk, mert az iménti statisztika egy heti, a cselédekkel kapcsolatos adatfölvétel viszont egy havi időtartamon belüli gyakoriságra kérdezett rá. De a fentiekhez hasonló az a kép is, amit a 30-as évek különböző részfelméréseiből rekonstruálhatunk.⁴⁷

A nyers adatok értelmezésekor első helyen arra kell rámutatni, hogy a cseléd-foglalkozás valójában szocializációs mechanizmusként is nagy szerepet játszott nagyszámú és fiatal női munkavállaló életében: gazdasági hozadéka mellett nem kevésbé mellékes funkciója volt, hogy a leányok a későbbi, hagyományosan értelmezett feleség-anya-háziasszony szerepeire is felkészítette azt, aki itt megfordult. Ebből eredően mind a munkavállaló részéről, aki többnyire maga is erre igyekezett felhasználni átmeneti cselédkedését, s mind a munkaadó részéről, aki szívesen tetszelgett a patriarchális felsősség szerepében, megvolt a hajlandóság az egyoldalú adaptáció-adaptivitás gyakorlati kihangsúlyozására. Találón jegyzi meg Erdei: a cseléd „mechanikusan és utánozva megtanul mindent, ami szolgálat körébe esik”.⁴⁸ De persze ennél többet is. Óhatatlanul megismerkedik a nagyvárosi, a polgári életviszonyok elemeivel, közülük többnek ilyen-olyan rendszerességgel a fogyasztójává is válik, igényeit pedig felfokozza gazdái életközeli, otthonon belüli szociális kitapasztalása, az úri életmód közvetlen alárendeltjeként szerzett élményvilág. Mindez együttesen hat abba az irányba, hogy rétegünk, a városi proletariátus e kétségkívül legelhagyottabb, s tradicionális társadalmi kötöttségekkel leginkább sújtott rétege bizonyos kulturális szükségleteiben és azok kielégítését tekintve úgyszólván egy szintre kerülhessen az ipari munkássággal.

Cseléd-szexualitás és a törvénytelen gyermekek

A cselédek előtt a nagyvárosban megnyíló szabadabb nemi-szexuális életlehetőségek — és azok nem is ritka deviáns jellegű — kihasználása mögött, az esetek többségében egy a nemi életet a házassággal összekapcsoló normarend érvénytelenné válása rejlik ok gyanánt. Nevezetesen az a polgári urbanizációval egyre szembetűnőbb legitim közösségi integrációs elv, amely a szexuális partnerkapcsolatokra nem kényszeríti rá a feltétlen házassági intézményesülést, jóllehet sokan továbbra is ilyen elvárások kíséretében vágnak bele effajta kapcsolatokba. A cselédet persze nemcsak a helyenként promiskuitássá is fajuló szabadabb nemi élet (l. prostitúció) taszíthatta devianciába, de a belőle esetenként következő terhesség maga is törvénytelen megbélyegzést vont maga után. Hiszen a házasságon kívüli, többnyire házasság előtti nemi kapcsolatból származó gyermek nem nyerhetett valódi társadalmi elismertséget. De emellett a cselédanya, a leányanya sem juthatott hozzá anyai jogainak maradéktalan birtoklásához. Amiként tehát a törvénytelen származás ódiuma a gyermek életét már kezdettől súlyosan meghatározta, akként a törvénytelen gyermeket szülő anya sem nyerhette el anyai jogainak társadalmi elismerését. A kellő anyagi, jogi és erkölcsi biztosítékok, támasztékok ebből eredő hiánya miatt így rendszerint le is kellett mondania anyaságáról.

A cselédek szexuális élete és annak gyakori velejárója, a törvénytelen születés tulajdonképpen társadalmi jelentőségét a tömegessége adja. A századelőn a fővárosban az összes élveszületésnek átlag *egynegyed része* jutott a törvénytelen születésekre, minden negyedik élveszületött volt tehát törvénytelen származású. A két világháború között a jelzett arány némiképp mérséklődött ugyan, de a 30-as évek végén ez az arány még mindig 15,4%, vagyis továbbra sem jelentéktelen.⁴⁹

Ez a valóban tömeges törvénytelen születés elsőrendű társadalmi bázisát a cselédségben találja: a századelő éveiben a törvénytelen újszülöttek megközelítően a fele, a tízes évektől a második világháborúig terjedő időben rendszerint a *harmada* cseléd-anyától származott. Külön is figyelemre méltó, hogy miközben pl. a 30-as évek folyamán a törvénytelen születések abszolút száma közel 1/5-ével csökkent, és az összes élve-

⁴⁶ *Illyefalvi I. Lajos*: i. m. 1034.

⁴⁷ *Szilágyi János*: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között. Bp. 1964. 32. skk.

⁴⁸ *Erdei Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Bp. é. n. 142.

⁴⁹ *Thirring Gusztáv*: A magyar városok statisztikai évkönyve. Bp. 1912. 173.; *Szél Tivadar*: A törvénytelen születések. Magyar Statisztikai Szemle, 1941. 2. sz. 83.

születésen belüli aránya is majd 3%-kal visszább esett, a nöcselődésnek a törvénytelen gyermeket szülő anyák közötti mennyiségi jelenléte némileg még nőtt is: az 1929/32-es évek átlagában 31,7%, az 1933/38-as évek átlagában viszont 35,1% a szóban forgó arány.⁵⁰

A századelőn évente úgy 2500–3000, a 20-as és 30-as években pedig 700–1000 körül járó törvénytelen újszülöttnak a további sorsa meglehetősen bizonytalanul alakult. Mivel legtöbbjük gondozását az anya nem vállalta, nem vállalhatta, igyekezett tőlük mihamarabb megszabadulni. Ebbéli törekvésének a jogosságát, magától értetődően a közvélemény, de a hatóságok is egyetértőleg nyugtázták. Miként egy század végi tanácsai határozat ki is mondja: „A cselédi minőségben alkalmazott, tehát mások háztartásában s függő viszonyban élő egyéneket közigazgatási úton arra kényszeríteni se nem lehet, se nem czélszerű, hogy gyermekeiket magukhoz vegyék, mert ez esetben keresetükben gátolva egészen illetőségi községük terhére esni kényteleníttetnek”.⁵¹

Ilyen körülmények között az anya elsőként is kísérletet tehetett gyermekének menhelyi elhelyezésére. Lehetőségei azonban sokáig igen korlátozottak voltak. A lencsügy intézményes állami megszervezésének a kezdetei az 1870-es évekig nyúlnak vissza. 1871-ben az országgyűlés utasította a belügyminisztert, hogy szülő- és lencsházak felállítására végezt külön költségvetést iktasson be a jövő évi költségvetésbe. Ezzel azután egy időre le is került a kérdés a napirendről. A fővárosban a tanács majd csak 1885-ben kezdett hozzá a lencsügy gyakorlati tanulmányozásához. Időközben, magánalapítványok eredményeképpen, 1872-ben létrejött a Budapesti Első Gyermekmenhely Egyesület (1895-től „Klára Gyermekmenhely”), amelyet 1885-ben a Szegény-Gyermekek Egyesülete és a Fehér Kereszt Országos Lencsház Egyesület megalapítása követett. E menhelyek, amelyek működtetését részben közadakozásból, részben a főváros pénzügyi támogatásából biztosították, befogadóképesség szempontjából ugyancsak szűkösen mondhatók. A helyzeten csak némileg javított, hogy rajtuk kívül hagyományosan adottak voltak a különféle felekezeti alapon álló árvaházak is. A hatósági lencsgondozás ügye a századfordulón merült fel újra. Hieronymi belügyminiszter 1895. évi, a törvényes szabályozást kilátásba helyező ígérletét követően a század első éveiben néhány állami menhely alapítására is sor került (Budapesti Gyermekmenhely).⁵²

A menhelyi intézményes csecsemő- és gyermekgondozás nagyobb szabású kiépülését megelőzően uralkodó állapotokról ad számot egy 80-as évek végi Népszava-cikk: „Fájdalom, napirenden levő dolog az már manapság, hogy a vidékről a fővárosba került leány-cselédek ott megcsenek, gyermeket hoznak a világra, s ők maguk pedig munkaképelenekké válva, a kórházak, majd a temető állandó lakóivá lesznek, az illetőségi község pedig a hátrahagyott gyermek hazahozataláról, ápolásba adásáról s rengeteg költség viseléséről tartozik gondoskodni.” Ezért sürgeti a cikkíró, hogy a „főváros adminisztrációjának évi költségében fedezetet kell tehát találni azon költségekre, melyek a fővárosi társadalom bűneiből származó szülhási, ápolási, gyermekeltartási kiadások által keletkeznek”. S ha a főváros erre nem mutat hajlandóságot, maga „az országos törvényhozás kötelezze a fővárost lencsházak, gyermekmenhelyek, szülházak, cseléd- és munkás-kórházak felállítására s fenntartására...”⁵³

S noha a századfordulót követően a helyzet e téren kissé módosult ugyan, meg nem oldódott. A hatósági, a társadalmi és a felekezeti menhelyek együttesen is csak kevésbé felelhettek meg az ebben az időben velük szembeszegezett óriási mennyiségi igényeknek. Tény, hogy igen nagyszámú elhagyott, gondozásra szoruló gyermek rekedt kívül a falaikon. De talán ennél is lényegesebb, hogy még a gondozásba vett gyermekeknek és főleg csecsemőknek is legfőljebb a töredéke került a szó szoros értelmében vett menhelyi környezetbe, ellenben túlnyomó részük szoptatós dajkáknál kötött ki. Jellemző adat, miszerint 1903-ban a menhelybe utalt gyermekek 88%-át helyezték ki külső dajkaságba és kevesebb mint 1/7-üket gondozták a menhelyek.⁵⁴ A kor lencsházai eszerint maguk is a külső bérdaikaság intézményén nyugodtak, nem lévén többek pusztá kihe-lyező irodáknál.

⁵⁰ *Laky Dezső*: A törvénytelen gyermekek Budapesten. Statisztikai Közlemények. 62. köt. 4. sz. 276.; *Szél Tivadar*: i. m. 91.

⁵¹ BFL IV 1407. b. 323/1888-IX.

⁵² A kérdés áttekintéséhez vö. *Bélay István*: Az első lencsház Budapesten. Budapest, 1972. 5. sz.

⁵³ A főváros bűnei és a vidék teherviselése. Népszava, 1888. X. 14.

⁵⁴ *Bélay István*: i. m. 38.

A törvénytelen születések számszerű csökkenése, a menhelyi férőhelyek szaporodása és a felvehető körének szűkítése (l. 15 000/1923—VI. N. M. Sz. rendelet) idővel enyhített a feszültségen. A 30-as évek közepén pl. a Budapesti m. kir. Állami Gyermekmenhely az évente fölvelt 3—4 ezer gyermek között rendszerint 800—1000 olyan, többnyire törvénytelen újszülöttet is gondozásába vett, akinek az anyja cselédként szolgált a fővárosban. Ami — számításunk szerint — azt jelenti, hogy az évente cselédanyától származó törvénytelen újszülöttek kisebb hányada került itt elhelyezésre.⁵⁵

Ez azonban már későbbi fejlemény. Mindaddig, amíg a menhelyek iránti kereslet sokszorta felülmúlta a kínálatot, számosan hiába folyamodtak gyermekük beutalásáért. Az elutasítás indoklásában leggyakrabban azzal érveltek, hogy: „... mint cseléd csak rövid idő óta tartózkodik a fővárosban és itt adót sem fizet, minélfogva budapesti illetőségűnek nem tekinthető — mindezeknél fogva kérelmének hely nem adható volt”.⁵⁶ A menhelybe nem kerülő csecsemők és gyermekek közül azután sokan kötöttek ki az anyja szüleinél, rokonainál és persze szoptatós bérdaikáknál. A gyermekük gondozását ekképpen másra áthárító cselédanyák pedig rendszerint visszatértek a szolgálathoz. Kezdetben esetleg belső szoptatós dajkaként, tehát igen kedvező díjazással sikerült elhelyezkedniük, később viszont eredeti cselédi munkakörükben dolgoztak tovább. 1927-ben pl. a réteg 11%-ának, 5735 helyben álló cselédnek volt saját gyermeke. Közülük legtöbbször az alkalmazott szüleinél nevelődtek (32,7%), vagy a rokonok gondjára voltak bízva (18,5%), de igen nagyszámú újszülött került idegenek (bérdaikák) kezére is (28,6%). Menhelyen azonban csak kis hányaduk fordult elő (5,2%).

A cselédanyáktól származó törvénytelen gyermekek — bárhová sodorta is őket sorsuk — a gondatlan ápolás folytán úgyszólván állandó életveszélynek voltak kitéve. Már a halvaszületések valószínűsége is ebben a körben volt a legnagyobb. Némileg enyhített a gondokon az Országos Stefánia Szövetség létrehozása és ilyen irányú működése. Az 1916-ban társadalmi kezdeményezésre alapított Stefánia már a következő évben belügyminiszteri felhatalmazást nyert az anya- és csecsemővédelem országos megszervezésére. Ennek egyik eredménye szülőotthonok felállítása. Közülük a legszámottevőbb, az Apponyi Albert után elnevezett budapesti anyaotthon, a húszas évek közepétől kezdve mind több és több cselédet tudott fogadni, akik elsősorban (mintegy háromnegyedében) vették igénybe a Stefánia ilyen irányú gondoskodását. Akik a Stefánia anyaotthonaiban szültek, biztonságosabban hozhatták világra gyermeküket. Számuk azonban mégiscsak elenyészett egy adott év összes szülő nőcselédéhez viszonyítva: 1926-ban pl. 95, az 1930-as év során pedig 212 volt az otthonba felvett cselédanyák száma.⁵⁷

Az újszülöttre leselkedő életveszély legnagyobb a bérdaikákhoz kiközvetítettek esetében. gr. Károlyi Sándorné, a Budapesti Első Gyermekmenhely Egylet alapítóelnöke egy a századvégen a tanácshoz intézett beadványában a maga valóságában tárgyalja a bérdaikaság szörnyű intézményét. „Köztudomású, hogy nagy azon csecsemők száma, kik a fővárosban szolgálatban álló cselédektől törvénytelen ágyból származnak, s kiket anyáik maguk — mivel velük szolgálatba nem fogadtatnak — nem gondozhatván, dajkaságba adni kénytelenek. Az ilyen megesezt cseléd legtöbbje 6—10 forint havi bérnél többet alig kap, gyermekét tehát oly helyre — leginkább a közeli falvakba — törekszik dajkaságba adni, hol tartását csekélyebb havidíj mellett elvállalják, de hol aztán a gyermeket a csekély fizetésnek megfelelőleg nem emlí, hanem csaknem kivétel nélkül hízes marhatejen üvegéből, vagy tejbe áztatott kenyérből álló ún. czuczlin szoptatják, mely tápláléktól a gyermekek nemcsak nem gyarapszanak, hanem rövid időn teljesen elpusztulnak”.⁵⁸

A bérdaikákhoz kerülő csecsemők életéselyeit már eleve körülhatárolta, hogy a bérdaikaság intézménye rendszerint a legszegényebb családok mellékes jövedelmi forrásaként került kiaknázásra. Nem a humanitás szempontja, hanem a kényszerítő anyagi szükség parancsa diktált az adott esetben, azaz a gondozásra felvállalt csecsemő után járó díj nyomott inkább a latban, mintsem az emberéletért viselt felelősség morálja.⁵⁹

Ezek után nincs mit csodálkozni az ijesztő méreteket öltő csecsemő- és gyermekhalandóság törvénytelen születésűeket sújtó fátumán. A századelőn éppúgy, mint később, még a 30-as évek közepén-végén is az egy év alatti törvénytelen születésűek legkeve-

⁵⁵ Barabás Zoltán: Budapestén állami gondozásba vett elhagyott gyermekek számaránya. Városi Szemle, 1935. 2. sz.; Városi Szemle, 1938. 298. sk.

⁵⁶ BFL IV 1407. b. 1832/1889-IX.

⁵⁷ Keller Lajos: Az Országos Stefánia Szövetség 15 éves működése. Bp. 1931. 28.

⁵⁸ BFL IV 1407. b. 1734/1888-IX.

⁵⁹ Vö. James R. Lehning: Family life and wetnursing in a French village. Journal of Interdisciplinary History, XII: 4. 1982. Spring.

sebb 1/5-e, sok esetben a harmada jutott erre a sorsra. Különösen gyakori volt a csecsemő-halál a cselédanyag újszülöttjei körében. Egy a századelőn végzett fölmérés értelmében a belső-bentlakó szoptatós dajkák bérdajkákhoz kihelyezett csecsemőinek az 1/4-e halt el egy éves kora előtt.⁶⁰ De az egy éven felüli gyermekhalandóság is tartósan magas maradt e körben.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye átlagon felüli csecsemő- és gyermekhalálozási mutatói mindenkor e többnyire törvénytelen gyermekeknek a főváros körüli községekben tenyésző bérdajkaság révén magasán tartott mortalitásából következett. Mert a budapesti törvénytelen gyermekek bérdajkákhoz kerülő hányadának a zöme a fővároshoz közeli települések valamelyikén kötött ki végül.⁶¹ Kárpáti Endre Üllő és Monor községek hetvenes–nyolcvanas évekbeli csecsemő- és gyermekhalandóságát vizsgáló tanulmányában adatokkal bizonyítja, hogy az itt szinte „üzletszerűen” folytatott bérdajkaság milyen szomorú következményekkel járt. Megállapítása szerint, a bejelentett, azaz számon tartott 3 éven aluli gyermekhalálozások legkevesebb 1/3-a, de olykor közel a fele a dajkagyermekek számláját terhelte. Amihez pluszként járult a bejelentetlenül „eltűntek” további tömege.⁶²

A múlt eme kegyetlen intézménye, melynek valóságáról megrendítő képet fest Nagy Ignác a reformkorból,⁶³ tulajdonképpen társadalmi ítéletet hajtott végre: a természetes demográfiai szelekció kényének vetette alá és rostálta meg a társadalomból kirekesztettek ártatlan képviselőit.

Bár aligha ítélnénk helyesen azt állítva, hogy a gyermekeiket kényszerűségből idegenek gondjaira bízó anyák teljességgel közömbösek és érzéketlenek maradtak gyermekük jövőbeni sorsát illetően. Az sem vonható viszont kétségbe, hogy ezek az anyák gyermekük időleges és sok esetben végső elvesztését rendszerint a sorsukba belenyugvókra általában jellemző érzelmi lefojtottsággal fogadták. Miként a szociográfus hajlamú korabeli orvos találoán megfogalmazta egy szoptatós dajkával gondoztatott gyermekét korán elvesztő cselédlányról: „Fiatal volt, erős és könnyen felejtett”.⁶⁴

Cselédkriminalitás

A cselédek jogellenes, pontosabban akként minősített viselkedésformáit túlnyomórészt a kifejezetten munkajogi viszályok, a munkaszerződéssel kapcsolatos vitás kérdések, illetőleg a munkavállalási kényszer sajátos hatósági értelmezése szülték. De persze nem minden jogi előzmény és alap híján. Már az 1876: XIII. tc. arról intézkedik, hogy, ha „a cseléd azon szolgálatba, melyre szegődött, beállni vonakodik, a gazda kívánságára arra hatóságilag kényszeríthető”. Nem kevésbé fontos és jellemző a törvény azon további kitétele, amely szintén hatósági kényszer alkalmazását helyezi kilátásba, ha a cseléd szolgálati helyét a szerződésben foglalt idő előtt úgymond jogos, a törvényben konkrétan is részletezett indokok nélkül hagyná el. A munkavállaló szabad szerződési jogképességének mindeme nyilvánvaló korlátozásához később — igaz, alkalmi jelleggel — további súlyosbító körülményként járult a cselédek „munkanélküliséghez fűződő jogának” a tagadása, s attól való megfosztása. Egy 1906-ban hozott rendőr-főkapitányi rendelet ti. a helyét minduntalan változtató, gyakran, huzamosan hely nélküli alkalmazottakat az 1885. évi toloncszabályzat hatálya alá helyezte. Magyarán: az ilyen cseléd — e rendelkezés értelmében — bármikor és minden különösebb eljárás mellőzésével is fogházi elzárással sújtható majd/vagy kitoloncoltatható. De ugyanezen elbánást irányozta elő a rendelkezés azok számára is, akik gazdájukat meglopják, büntetésüket kiállották, illetőleg vádindítvány hiányában ellenük a büntető eljárás meg nem indítható.⁶⁵

A házi-cselédség jogilag definiált különleges társadalmi státusára vakítóan éles fényt vet tehát már az is, hogy a munkajogi konfliktusokat és a szabad munkavállalás körébe tartozó fejleményeket egyszerű rendészeti kérdésként értelmezték, s kezelték.

⁶⁰ Madzsar József: A szoptató bérdaika-kérdés. Bp. 1918.

⁶¹ Adatszerűen dokumentálva, Gyáni Gábor: Gyermeksors a történelemben . . . 447.

⁶² Kárpáti Endre: Csecsemő- és gyermekhalandóság két Pest környéki községben a múlt század 70–80-as éveiben. Orvostörténeti Közlemények, 1969. 50. sz.

⁶³ Nagy Ignác: Az árvák sorsa. In: *Uő.*: Uracsok és arszlánok. Budapesti életképek 1840–1848. Bp. 1980. 154. skk.

⁶⁴ Pikler J. Gyula: Mari. In: *Gondos Ernő* (szerk.): A valóság vonzásában. Bp. 1963. I. köt. 61.

⁶⁵ Rendelet a cselédek ellen. Népszava, 1906. VII. 1.

A somnásan csak kihágási ügyként meghatározott, a cselédek és munkaadók között keletkező munkajogi viták, valamint a cseléd-munkapiac ekkénti „felügyelete” egyaránt a rendőrség hatáskörébe tartozott: ezen ügyekben elsőfokban a rendőrbíróség dönthetett, és csak másodfokon nyert illetékességet polgári közhatóság (közigazgatási bíróság).⁶⁶

A lakonikusan a „cseléd törvény megszegése” címén a munkaviszonyok ügyében lefolytatott rendőrbíróági eljárások főleg nagy számukkal hívják fel magukra a figyelmet. A 90-es évek utolsó néhány évében számuk évi átlagban 10 ezer körül jár, a század első évtizedében ezen értéknek 14 905, a tízes években pedig 18 210 felel meg. Ezt követően némi visszaesés tapasztalható, a húszas évtized átlagszáma: 9 ezer.⁶⁷ E rendőrbíróági keresetek, aszerint hogy a gazda vagy a cseléd indította-e, a szerződés különböző pontjainak a megszegését sérelmezték. Amennyiben a gazda adta be a keresetet, rendszerint a szolgálati hely idő előtti elhagyása szerepelt a vád tárgyaként; ha a cseléd nyújtott be panaszt, akkor viszont a szerződésben kikötött bér gazda általi megtagadása, jogtalan visszatartása volt a leggyakoribb vádpont. A sérelmezett legtöbbször az alkalmazott volt. Bizonyítja ezt egyebek mellett, hogy rendszerint a cselédkeresetek voltak számosabbak, a századelőn az összes elintézt cselédpanasz átlag 60%-a keletkezett az alkalmazott kezdeményezésére, de még a 20-as években is az arány némileg a cselédek javára billent. De bizonyították erre az is, hogy a bérkövetelés címén támasztott jogigények egy 1919 és 1925 közötti néhány éves időszakot leszámítva, mindenkor számbeli fölénnyel voltak a helyelhagyás vádjával indított keresetekkel szemben. S ez még nem minden. Miként a rendőrség évi jelentéseinek egyikében meg is jegyzik: a cselédek ellen emelt panaszok legtöbbször, hogy ti. az alkalmazott felmondás nélkül elhagyja helyét, szintűgy okozati összefüggésben áll a gyakori bérvisszatartással. Hiszen az ilyen jellegű gazdai panaszok ott gyakoribbak, pl. az I. az V., a VII., a X., de kivált a VII. kerületben, „ahol nagyon sok cseléd tartó nincs abban a helyzetben, hogy cselédet tarthatna, s mégis tart, örökös szakszervezetre szolgáltatván okot a cselédek részéről”. A szerződés cseléd általi egyoldalú felrúgása tehát csupán válasz a gazdai jogtalanságra, mert ott és akkor került rá gyakran sor, „a hol a cselédek bérüket sem igen kapják meg”.⁶⁸

A cselédpanaszok nagy száma és emelkedő mennyiségi trendje önmagában is jelzi, hogy a cselédség milyen széles, sőt egyre táguló körébe nyomult be ez időre a patriarchális gazda — cseléd viszonylat lazítására alkalmas szerződösszerűség szempontja. Tételként szögezhetjük le: a cselédek eredeti, örökségként magukkal hozott beállítottságuktól gyakran messze eltávolodva, a polgári életviszonyok és a nagyvárosi légkör sokirányú és ellentmondásos szocializációs hatására idővel mind nagyobb számban, s mértékben jutottak birtokába számos emancipatorikus szükségletnek, valamint az annak kielégítésére szolgáló, mégoly szűken adatolt eszközök ismeretének. Így, egyebek mellett, a gazda és a cseléd közötti vitás kérdések jogi úton történő rendezésének az eszközként való bevetéséhez. Ami kétségkívül a gazda — cseléd viszonylat gazda részéről ambicionált egyoldalú patriarchalizmusát ásta alá.

Nem tudjuk, hogy a rendőrbíróági bíraskodás — e panaszok ügyében — rendszerint milyen eredménnyel zárult, mennyire lehetett kielégítő a cseléd al- vagy felperesek szempontjából. Tudjuk viszont, hogy a munkaügyi bíraskodásnak ez a cselédség vonatkozásában egy rövid időt kivéve (1918/19)⁶⁹ mindvégig érvényes rendszere a gazda részéről könnyen semlegesíthetőnek bizonyult. „A kihágás és a bérkövetelés megítélése — szól a korabeli megfigyelés — a rendőrség elé tartozik, a kártérítés az előjáróságok, mint bagatell-bíróságok elé, a bűncselekmények (lopás, csalás) pedig a büntetőtörvény-szék elé. Igen ám, de pl. a bérkövetelés megítélése a legtöbbször fennakad a gazda kárkövetelése vagy lopás feljelentése miatt, s így az hónapokig, sőt esztendőig nem nyerhet

⁶⁶ Szabályrendelet a cseléd törvény alapján eljáró I. fokú hatóságokról, továbbá a gazda és a cseléd közötti viszonyból támadt vitás ügyekben követendő eljárás szabályozásáról és a külső cselédség szegődési és felmondási idejéről. Bp. 1892.; *Guthi Imre*: Fővárosi almanach, lexikon és útmutató, 1913—1915. II. főszer. 96.

⁶⁷ A Budapesti fő- és székvárosi m. kir. rendőrség működési jelentései; a Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyv egyes kötetei és *Pálosi Ervin*: Budapest kriminalitása és moralitása az 1909—1925. években. Stat. Köz. 55. k. 3. sz. 97.

⁶⁸ Budapest fő- és székvárosi m. kir. rendőrség működési jelentése, 1897. 229.

⁶⁹ Az 1918. évi IX. néptörvény a rendőrség helyett külön munkaügyi bíróságokra ruházta át a cselédügyet. Az ilyen paritásos alapon álló bíróságok a járásbíróságokon létesültek és bennük ülnökként helyet foglalt mind a munkavállalók, mind a munkaadók képviselője. A forradalmak bukása után e törvényt is hatályon kívül helyezték és visszaállították a rendőrség bírói illetékességét.

megoldást sohasem, mert mire a kártérítési per vagy a bűnügy — esetleg a cseléd javára — befejeződik, a bérkövetelését már felejtí és nem is perli. De a kártérítési kereset is a cseléd kárára szolgál. A gazda indíthatja mint felperes — s bizony sok gazda akad, aki nem indítja meg a keresetet a cseléd ellen, s így a cseléd sehogysem juthat a pénzéhez”.⁷⁰

Az 1906. évi, a munkapiac kényszer-rendszabályozásához vezető intézkedésekre emlékeztető, már hivatkozott főkapitányi rendelet, amely jogi alapot nyújtott a munkanélküli cselédek esetleges fogházi elzárására, úgy tűnik, nagyobb tömegeket nem érintett. Noha Boda főkapitány, néhány évvel a rendelkezés kiadása után még arról szolt: „Sok cselédlányt, kik tizennégy napos szolgálataik között hosszasan csavargással szüneteltek (sic!) kétes s tolvaj elemeknek tartozékául szegődve, az 14676/tk.eln. 1906. sz. rendeletem alapján a kerületi kapitányságok eltávolítottak toloncz úton a fővárosból s a kitiltást is gyakran alkalmazták”.⁷¹ A mondottak ellenére viszont azt látjuk, hogy amíg pl. 1909-ben közel 500-ra, öt évvel később ennek már csak felére tehető a személyükben érintettek száma. A háború alatt azután ez a szám tartósan és csökkenő tendencia kíséretében száz alá esik, a húszas években pedig legfőljebb 20–50 személyt érint.⁷² Pedig épp ezzel egyidőben, a húszas évek során a fővárosi törvényhatósági bizottság ülésein nem is egy olyan szociáldemokrata interpelláció hangzik el, amely sérelmezi a munkát kereső, munkanélküli cselédekkel szembeni kampányszerű rendőri fellépést: razziazást és letartóztatásokat.⁷³

Bár az iménti kényszerrendszabály napi gyakorlattá nem vált, a sok vitát és ingerültséget keltő, népes és mobil cseléd-munkapiac fokozottabb hatósági kézbe tartására más eszközök is kínáltak magukat. Úgyiszlóván kézenfekvőnek tűnt, hogy a cseléd-könyv, amely nélkül elvileg senki sem szegődhetett be szolgálatra, a munkavállaló szorosabb felügyeletének a segédeszközzé lépjen elő. Végeredményben 1907-től a cseléd-könyv már pusztán rendészeti eszközként alkalmazott személyi igazolvány, amely kizárólag a cseléd munkaviszony fennállására vagy megszűnésére szolgál információkkal.⁷⁴ A cseléd-könyvön keresztül gyakorolt ellenőrzés természetesen szintúgy a rendőrség kezében volt, hiszen egyébként is az ő jogosítványát képezte új állandó, ideiglenes, netán másolati cseléd-könyv kiállítása. Bizonyos társadalmi körök, s maga a hatóság is (a főváros, ill. rendőrhatalóság) a tízes években mind hangosabban követelték a cseléd-könyv fényképpel történő ellátását, mint ami megkönnyítené a munkavállalók még alaposabb azonosíthatóságát, rendészeti felügyeletét.⁷⁵ Az óhajból végül valóság lett, s így született meg az arcképes cseléd-könyv a 83 300/VI. sz. B. M. 1917. rendelkezés nyomán.

Ha ezt követően a réteg tényleges, a szó igazi értelmében vett bűnöző viselkedését szemrevételezzük, akkor előre kell bocsátanunk: sem mennyiségi téren, de arányait illetően sem beszélhetünk a cselédség nagyobb mérvű bűnözésre hajlamosságáról. Eltekintve ehelyütt a külön vizsgálódást igénylő, noha szintén a rendszert hatálya alá utalt prostitúciótól, a cselédek által elkövetett kifejezett jogellenes, a büntetőjogi kereteibe eső cselekedetek — csekély kivétellel — *vagyon elleni* vétésének bizonyultak. Országos adatokat idézve, a századelőn és a tízes években az elítélt házicselédek (férfiak és nők együttesen) 2/3-a többnyire lopásért bűnhődött; a harmincas években ez az arány némileg mérséklődik, de az összes elítélt átlag fele továbbra is e kategóriára jut. Igaz, szűken fővárosi vonatkozásban a helyzet kissé más, itt ugyanis mindennél markánsabban megmutatkozik a réteg bűnözésének specifikussága: 1935-ben jogerősen elítélt házicselédek száma 921; közülük lopásért bűnhődött 914 fő (!). A vagyon elleni vétések, az oly gyakori „cselédlopások” túlsúlya persze azzal is összefügg, s ez némileg torz megvilágításba helyezi a mennyiségi ismérvekkel mért cselédkriminalitást általában is, hogy — miként a rendőrség 1900. évi működési jelentése megjegyzi — a büntetőtörvénykönyv minősítése túl szigorú; a cseléd legkisebb alkalmi lopását is büntettnek minősíti.

Emellett aránytalanul csekélyebb a gyakorisága a még rétegspecifikus bűnelkövetésként minősíthető *magzatelhajtásnak* és a *gyermekölés- és kitétel* büntetteinek: országos adatok alapján az legfőljebb egy-két százalékát adja az összes, érvényes ítélettel lezárt bűnesetnek. A 30-as években, a bűnügyi statisztikában új bűnesetként kell számolni

⁷⁰ Budapest fő- és székvárosi m. kir. rendőrség működési jelentése, 1900. 199.

⁷¹ Uo. 1909. 218.

⁷² *Pálosi Ervin*: i. m. 85.

⁷³ *Fővárosi Közlöny*, 1926. 48. sz. 2257.

⁷⁴ *Sápi Vilmos*: A mezőgazdasági cselédség magánjogi helyzete a dualizmus korában. Jogtörténeti Tanulmányok II. Szerk. Csizmadia Andor. Bp. 1968. 306. sk.

⁷⁵ L. pl. *Pesti Hírlap*, 1917. I. 17. és 18.

a „közveszélyes munkakerülés” megjelöléssel, amely 5—10%-át is kiteszi egy-egy év eltelt cselédjeinek.⁷⁶

Összegezsképpen megállapítható: a házicselédesség a tulajdonképpeni bűnöző tevékenységre különösebben nagy fogékonyságot nem tanúsított. S különösen nem a társadalmilag fokozottan veszélyes bűnelkövetésekre, mint pl. a súlyosabb emberélet elleni bűncselekmények. Állításunkat húzza alá az is, hogy — század eleji adatok szerint — a 100 ezer lakosra számított (15 éven fölül) népességben az elítéltek aránya a házicselédeket tekintve kisebb volt (560), mint a lakosság összességében (590).⁷⁷

E szerényebb mérvű bűnözésre való hajlam semmiképp sem meglepő. A bűnözés szokásszerű tevékenységgé válása mindig is egy bűnözésre késztető, a bűnözést életformaként meghatározó társadalmi szubkultúrában a legkézenfekvőbb. A zárt intézményi keretbe kényszerített cselédek azonban effajta bűnözésre hajlamosító szubkulturális közegekkel ritkán vagy sohasem kerülhettek szorosabb érintkezésbe. Vagy ha igen, az kizárólag csak munkátlanóságuk, átmeneti munkanélküliségük idején következhetett be. Sennek a valószínűségét és nem nagy számú gyakorlati előfordulásának az eseteit a hatóságok manipulatív előszeretettel használták fel a cseléd-munkapiac ellen irányuló, restriktív beavatkozó politikájuk igazolására. A döntő azonban, hogy a munkaadónak a cseléd személye és élete folyása fölött igényelt, sőt gyakorolt állandó, szoros felügyelete, s ami ezzel jár: az alkalmazott lakásba zártsága, csekély szabad ideje, társtalansága, nagyfokú társadalmi elszigeteltsége mind-mind kellően gondoskodott az ily értelmű negatív hatásokkal szembeni kellő védettségéről. Így azután a cselédek legmegszokottabb, szinte közhelyszámba menő kriminális tevékenysége jórészel inkább csak a munkaadó kárára elkövetett vagyon elleni kihágásokra, kisszerű lopásokra szűkölt le. Noha e téren valamelyest gyakoribb bűnelkövetőknek mutatkoznak, bizonyly a túl szigorú jogi megítélés folytán. A század első másfél évtizedében — 100 ezer lélekre számítva — a népesség egészében a vagyon elleni büntettért elítéltek aránya 271,4, a cselédesség között viszont 439,3.⁷⁸

*

A cselédszolgálat — kevés kivétellel — pusztán rövid, s mindenképp átmeneti időre vonzotta magához a zömében falusi leányok tíz- és százazeit. Az ebben a gazdasági-társadalmi szerepkörben több-kevesebb ideig átmenetileg megforduló, földrajzilag sokfelől érkező, társadalmilag azonban módfelett egyöntetű munkavállalói tömeg közvetlen élet- és munkaviszonyai csekély mértékben, alig észrevehetően módosultak a polgári kor vizsgált évtizedei folyamán. Ezért is esett áttekintésünkben a szokottnál talán nagyobb hangsúly a cselédélet általános jellemzőinek alig kimerített ábrázolására, s szoríthatott törzítés nélkül háttérbe a jelenségkör történeti folyamatszerűsége. E főbb jegyeit, a saját világán kívüli meghatározóit tekintve kissé mozgó cseléd-életforma egyedüli dinamizáló hatása a foglalkozás átmeneti jellegéből adódott. A keretek úgyszólván teljes változatlanlansága mellett az e keretekbe illeszkedő, azokat folyton kitöltő népesség hallatlanul gyors kicserélődése, páratlan ütemű fluktuációja mégiscsak a szüntelen mozgás állapotában tartotta a nagyvárosi cseléd-életformát. Melynek külsőleg látható jeleinel nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a cseléd státus által közvetített társadalmi értékek és tevékenységek „átöröklésének”. Hiszen a cselédkedés sokkal inkább a tanulás, az alkalmazkodás, az átvétel korántsem passzív életformáját kívánta meg, teremtette újjá és hagyományozta tovább, mintsem a nagyszabású társadalomátalakító törekvések jegyében fogant autonóm életvitelét. (Bár ennek helyenkénti csárait sem szabad elhallgatnunk). A cselédesség társadalmi státusáról így és ennyiben vall sajátos színekkel az az életforma-rezervátum, amely Budapesten a polgári kor évtizedeiben a városi proletariátus egy semmiképp sem lebecsülhető hányadának jutott ki nap mint nap.

⁷⁶ Magyar Statisztikai Közlemények 30. és 59. köt.; a Magyar Statisztikai Évkönyv egyes kötetei; BFL IV 1419 a. 938-2/1938.

⁷⁷ Pach Henrik: A társadalmi ember élete (A szociálhigiénia, a bűnözési, gazdasági és társadalmi statisztika vezérfonala). Bp. 1923. 149.

⁷⁸ Uo.

BALÁZS MAGDOLNA

A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában

Az 1867 – 1918 közötti magyar közigazgatási apparátus működési mechanizmusának és hatékonyságának, valamint személyi összetételének vizsgálatát több tényező is indokoltá teszi. A kiegyezéssel kezdődő polgárosodó, modern fejlődés ugyanis két alapvető változást hozott. Az egyik a földbirtoknak mint a gazdaság kizárólagos alapjának a megszűnése, illetve modernizálódása (bérletrendszer, fejlettebb technológiák), s ezzel párhuzamosan egy iparosodási folyamat beindulása és fokozatos kiterjedése. A másik lényeges változás, hogy a megye közigazgatási egységként fokozatosan elveszti prioritását, s kialakul egy bürokratikus-etatista államirányítás, amely egyre erőteljesebben lép fel centralizációs igényekkel. E korszak gazdasági mechanizmusaival, a gazdasági rendszer alapjának változásával és egész működésével számos szakember foglalkozott és foglalkozik. Történetészeink döntő többsége e korszakot a modernizálódás mértéke és annak lehetősége, nem pedig közjogi szempontból vizsgálva a kiegyezés utáni magyar fejlődés központi kérdésének a töke akkumulálódását, annak milyenségét és mértékét tekinti.

Vizsgálataimban megpróbálok a másik említett szempontból közelíteni ehhez a korszakhoz. A modern magyar fejlődésnek ugyanis – megítélésem szerint – feltétele a centralizált közigazgatás kialakulása. Így felmerül az a szemléleti lehetőség, hogy a bürokratizálódás e korszaknak legalább olyan jelentőségű kérdése, olyan horderejű változás mutatója, mint a töke akkumulációja, a gazdasági modernizáció. Az olyan típusú országokban ugyanis, ahol az államnak elsődlegessége van a társadalommal szemben, a társadalmi elit összetétele, kiválasztódásának módja és jellege, az általa kialakított rendszerirányítási mechanizmusok egy-egy korszak történeti küzdelmének kulcsát is nyújthatják.

A vármegyei irányítás-igazgatás kényszerű háttérbe szorulása, az ezzel szemben fellépő központi hatalom érdekvényesítési szándékából eredő feszültség- és konfliktusrendszer lényegében az egész korszakban jelen volt. A korszak közigazgatására vonatkozó eddigi munkák¹ többnyire a szervezeti apparátus működésének egészére vonatkoztak, a szervezet felől közelítettek, az igazgatással kapcsolatos törvénycikkeket és a bennük megnyilvánuló szándékokat, érdekkonfliktusokat elemzik. Ennek a megismerési folyamatnak a továbbgondolása érdekében – az igazgatási rendszeren belül végbemenő változás megragadásához – egy empirikus módszer alkalmazását láttam célszerűnek.

Kiválasztottam a középszintű közigazgatási apparátusból három funkciót – főispán, alispán, polgármester –, s az ezt betöltő személyek körében adatgyűjtést végeztem a családi származásra, vagyonosságra, életútra és politikai karrierre vonatkozóan. A főispán a kormányisztervek által minden megye élére a központi akarat végrehajtójának ki-nevezett személy volt, míg az alispánokat és polgármestereket a megyék, illetve városok törvényhatósági bizottságai választották saját érdekeik képviselőjére. Az eltérő érdekképviselőt tehát meghatározza a pozícióba kerülés módját is. Az e funkciókat betöltő személyek vizsgálatán keresztül – úgy vélem – rekonstruálhatók azok a tényleges folyamatok, amelyek a középszintű közigazgatási apparátuson belül végbementek.

¹ *Sarlós Béla*: A közigazgatás és a hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.; *Csizmádia Andor*: A közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.; *Vörös Károly*: Polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás. Bp. 1956.

Módszer, források, a vizsgálat célja

A vizsgálatot részben kvantitatív, részben statisztikai módszerrel végeztem és dolgoztam fel. Kiválasztottam a dualizmus időszakában öt mintaévet — 1873 (a polgármestereknél 1875), 1879, 1891, 1900, 1911 —, s ezekben az években az összes hivatalban levő főispánról, alispánról és polgármesterről a legfontosabb személyi anyagokat összegyűjtöttem.

Az öt mintaév kiválasztása indoklásra szorul. Eredetileg tízéves mintavételre törekedtem, de a források korlátozták ezen szándékomat. Az 1873-as év ugyanis a legelső, amelyből a dualizmus korában az első tiszti címtár rendelkezésünkre áll. E forrás pedig elsődleges és a legmegbízhatóbb anyagom feldolgozásának szempontjából. Ezt követően 1879-ben adtak ki újra tiszti címtárt, majd 1886-tól folyamatosan minden évben. Az 1891-es évet azért választottam, mert az az első év, amikor a relatív hosszú és stabilnak mondható Tisza-éra után a káderpolitikában változást feltételezhettem. A továbbiakban az eredetileg tervezett tízéves mintavételre, s lehetőség szerint a kormányváltások utáni év vizsgálatára törekedtem.

A főispánok és alispánok vizsgálata a 63 vármegyére, a polgármestereké a 26 törvényhatósági joggal rendelkező városra² terjedt ki. Az adatok összegyűjtéséhez a következő forrásokat használtam: a tiszti címtárakat, amelyek minden évben az adott funkciót betöltő személyek neveit adják meg; a korabeli és későbbi megye- és várostörténeteket; életrajzi lexikonokat; családtörténeti feldolgozásokat³; a megyei és városi levéltárak anyagait; a korszakban megjelent gazdacímtárakat⁴, amelyek a 100 holdon felüli birtoktesteket és azok tulajdonosait tüntetik fel; a királyi könyveket, amelyek a nemesítés évét tartalmazzák s végül a korabeli sajtót.

A kutatást nehezítette, hogy az előbb említett szempontok alapján kiválasztott 534 személyről [232 főispán, 238 alispán (közülük 24 a főispáni mintában is szerepel) és 88 polgármester] nem minden esetben teljes, illetve többször ellentmondásos adatok kerültek elő. Utóbbi esetben a tiszti címtár adatait és a levéltári forrásokat tekintettem mérvadónak.

A birtok nagyságának megállapításánál az a probléma merült fel, hogy az erre vonatkozó kézikönyvek csak a 100 holdon felüli összefüggő birtoktesteket tüntetik fel. Előfordulhat tehát, hogy valaki több kisebb birtokban akár 100 holdnál nagyobb területtel is rendelkezik, de ezekről mégsincs tudomásunk.

Végül megemlítendő, hogy vizsgálatom a történelmi (Trianon előtti) Magyarországra vonatkozik, mivel az elcsatolt területeken hivatalban levők adatainak rekonstruálása nehézségekbe ütközött.

A adatokat ezután statisztikai módszerrel, illetve tipologizálással dolgoztam fel. (Ezen módszer alkalmazásával a valóságban ténylegesen végbement folyamatokról remélek egy hozzávetőlegesen reális képet kapni.) Célom az, hogy összevethetővé tegyem a közigazgatás működésére vonatkozó, a törvénycikkekből és rendeletekből kiolvasható központosítási szándékot és akarattal a ténylegesen megvalósult gyakorlattal.

Milyen konkrét folyamatok alakultak ki a központi akarat érvényesítése végett, s hogyan tükröződik ez a káderpolitikában? A centralizáció együtt jár-e az önkormányzati rendszer kiépülésével, amely a közigazgatási modernizáció alapvető feltétele lenne? Milyen jellegű és mértékű konfliktusokat okoz a központosítás és az önkormányzati egységek érdekeinek ütközése (akár személyes konfliktusokra is lebontva)?

Alapvető törekvésem tehát a dualizmus kori magyar közigazgatási apparátus meghatározó intézményeinek személyi rekonstrukciója, szociális összetételének és társadalmi mobilitásának vizsgálata, s az ezekből levonható modernizációs folyamat értékelése. Ennek érdekében három kérdéssoportra koncentráltam: 1. az önkormányzati egységek és a központi irányítás viszonya; 2. a közigazgatási apparátus személyi és strukturális mobilitásának vizsgálata; 3. a közigazgatási apparátus szociális összetételének vizsgálata.

² 1876: 33. tc. és 1876: 20 tc. alapján. A polgármesterek adatait Kőszegi Ferenc bocsátotta rendelkezésemre.

³ Nagy Iván és Kempelen Béla nemesi családokat feldolgozó kézikönyvei alapján.

⁴ Magyarország földbirtokosai. Kiadta Bellusi Baross Károly Bp. 1893. Magyarországi Gazdacímtár, szerk. Rubinek Gyula Bp. 1911.

Az önkormányzati egységek (megyei, városi) és a központi irányítás viszonya

Mint már utaltam rá, az 1867 utáni rendszer egyik alapvető változása, hogy a vármegye önkormányzati egységként fokozatosan háttérbe szorul és növekvő mértékben kialakul egy centralizált, bürokratikus államirányítás. Kvantitatíve azt próbáltam megragadni, hogy a központ akaratérvényesítését a személyi állományon keresztül hogyan és milyen mértékben tudta megvalósítani. Ehhez eddig két vizsgálatot végeztem el.

Az egyik során a betöltött törvényhatósági funkciók helyszínéhez való kötődés mértékét vizsgáltam. Lényegében tehát azt, hogy az általam vizsgált közigazgatási központosított vezető-gárda mennyiben felelt meg a lokalitás követelményeinek, mennyiben köti származás, birtok, vagyon, összeköttetés, egyéb érdekek ahhoz a megyéhez vagy városhoz, ahol hivatalát betölti. Ehhez a korábbi közéleti-politikai pálya, az esetleges földbirtok vagy birtokok elhelyezkedése, a születési hely és a családi származás nyújtottak kellő támpontot.

Rendszerbe foglalás végett négy fogalmi kategóriát vezettem be: a *pozíció-kongruens*, a *pozíció-konvergens*, a *pozíció-divergens* és a *pozíció-inkongruens* kategóriáit. Az első azt értem, hogy a vizsgált főispán, alispán vagy polgármester a fent említett négy tényező alapján teljességgel ugyanahhoz a megyéhez vagy városhoz kötődik, ahol funkcióját betöltötte. A *pozíció-konvergens* minősítést ott alkalmaztam, ahol a vizsgált négy tényező helyszínei alapvetően megfelelnek a betöltött pozíció helyszínének, bár vannak nem erre

1. táblázat. A főispánok pozíció-kongruens, konvergens

Év	vizsgáltak száma		Minősítés						1. Politikai		
	személyek	minősítettek	poz. kongruens konvergens			poz. divergens inkongruens			rek. sz.	pk.	pk.+ más
			Össz.	kon-gruens	kon-vergens	Össz.	divergens	inkongruens			
1873	51	50	46	32	14	4	—	4	38	29	3
%-ban			92	64	28	8		8	76	76,3	7,9
1879	57	61	44	28	16	17	2	15	57	28	6
%-ban			72,2	46	26,2	27,8	3,3	24,5	93,4	49,1	10,5
1891	67	69	41	25	16	28	4	24	67	30	6
%-ban			59,4	36,3	23,1	40,6	5,8	34,8	97,1	45	8,9
1900	62	65	33	24	9	32	7	25	62	28	5
%-ban			50,7	36,9	13,8	49,3	10,8	38,5	95,4	45,2	8
1911	60	62	44	35	9	18	2	16	50	31	6
%-ban			71	56,5	14,5	29	3,2	25,8	80,6	62	12
Összesen az 1873—1911 közti mintaevek	232	307	208	144	64	99	84	15	201		
%-ában			67,7	66,3	33,7	32,3	84,8	15,2	86,6		

rek. = rekonstruáltak száma, pk. = pozíció-kongruens, pd. = pozíció-divergens, reg. = regionális, birt. = birtokkal rendelkezők száma

* A különbségtételre az ugyanazon évi kettős főispánságok miatt, illetve a valamely korábbi mintában ugyanabban vagy más megyében főispánként előfordultak miatt kerítettem sort.

utaló ismérvek is. A pozíció-divergens kategóriába azok kerültek, akiknek a politikai-közéleti pályájuk, földbirtokuk, születési helyük vagy családi kapcsolataik helyszínei megoszlának a pozíciójukhoz kötődő megye helyszínéhez képest, jelentős az ettől eltérő tényezők száma. A pozíció-inkongruencia kategóriáját pedig azon esetekre alkalmaztam, amikor a vizsgált funkcionáriusok olyan törvényhatóságokban teljesítettek szolgálatot, amelyekhez az említett vizsgálati tényezők alapján egyáltalán nem, vagy csupán elhanyagolható mértékben kapcsolódtak. E tényezők mérlegelésénél regionális szempontot alkalmaztam, mert egy szomszédos megyére utaló adat a lokalitás megítélése szempontjából nem akkora eltérés, mintha az az ország egészen más vidékén volna fellelhető.

Végül miután minden, a vizsgált mintaévekbe bekerült főispánt, alispánt és polgármestert a lokális gyökerek és hovatartozás szempontjából minősítettem, összehasonlítottam az egyes funkciókon belüli változásokat és az egyes funkciók közötti különbségeket a fejlődés tendenciáját is figyelembe véve. Ezen vizsgálatból kiderült, hogy az alispánok és polgármesterek döntően és egyértelműen pozíció-kongruensek, tehát mindig abból a megyéből vagy városból valók, ahol funkciójukat betöltötték. Ezzel szemben a főispánoknál több divergens és inkongruens tényezőt, esetet találunk. Ez az idő előrehaladtával, az 1900-as mintaévig egyre növekszik (a két kategória együttes részesedése 1873-ban 8% 1879-ben 27,8%, 1891-ben 40,6%, 1900-ban 49,3%), majd az 1911-es évre ez a tendencia a visszajára fordul, számottevő a divergensek, inkongruensek csökkenése (összesen 29%; részletes ismertetést l. az 1. és 2. táblázatban).

és inkongruens vizsgálatának részletei és összesítései

pálya		2. Földbirtok					3. Születési hely				4. Családi vonatkozások			
reg.	p.d.	birt. sz.	pk.	pk.+ más	reg.	pd.	rek. sz.	pk.	reg.	pd.	rek. sz.	pk.	reg.	pd.
4	2	36	19	9	5	3	22	15	4	3	39	28	10	1
70,5	5,3	72	52,8	25	18,9	8,3	44				78	71,8	25,6	2,6
16	7	55	19	11	18	7	37	16	13	8	45	29	15	1
28,1	12,3	90,2	34,6	20	32,7	12,7	60,7	43,3	35,1	21,6	73,8	64,5	33,3	2,2
18	13	58	22	9	19	8	59	27	16	16	40	21	14	5
26,7	19,4	84	37,9	15,5	32,8	13,3	85,5	45,3	27,1	27,1	58	52,5	35	12,5
14	15	44	18	6	14	6	60	25	14	21	45	19	20	6
22,6	24,2	69,8	40,9	13,6	31,8	13,6	92,3	41,7	23,2	35	71,4	42,2	44,4	13,3
8	5	50	27	7	12	4	41	17	11	13	38	18	13	7
16	10	80,6	54	14	24	8	66,1	41,5	26,8	31,7	61,3	47,4	34,2	18,4
		170					158				145			
		73,2					68,1				62,5			

Megjegyzések: Az éves bontásokban az arányokat a minősített esetekhez, az összegzésben viszont a vizsgált személyek számához viszonyítottam. Az összegzésben az egyes szempontokon belüli részletes bontást nincs értelmű elvégezni, mert itt a mintába bekerült összes főispán száma a bázis, s azon esetekben, amikor valaki két- vagy több megyében is főispán volt, nem dönthető el egy minősítéssel, hogy kerrierje, birtokai vagy születési helye melyik kategóriába tartozik. 50%-os rekonstrukciós arány alatt nem számoltam százalékokat.

2. táblázat. Az alispánok pozíció-kongruens
alapkategórián belüli részletes vizsgálata a mintaévekben

Év	vizsg. száma	1. Politikai pálya					2. Földbirtok				
		rek. száma	pk.	pk.+ más	reg.	pd.	akiknek birtoka van	pk.	pk.+ más	reg.	pd.
1873	48	24	24	—	—	—	33	28	2	2	1
%-ban		50	100				68,7	84,8	6	6	3,2
1879	64	31	26	2	3	—	30	27	3	—	—
%-ban		47					46,9				
1891	63	40	37	3	—	—	35	32	3	—	—
%-ban		63,3	92,5	7,5			55,6	91,4	8,6		
1900	63	53	49	4	—	—	33	23	3	6	1
%-ban		84,1	92,1	7,6			52,4	69,7	9,1	18,1	3
1911	64	64	61	3	—	—	24	14	3	5	2
%-ban		100	95,3	4,7			36,4				
Össz.		173	161	9	3	—	121	98	10	10	3
%-ban		72,3	93,4	5,2	1,4		55	81	8,3	8,3	2,4

Év	vizsg. száma	3. Születési hely				4. Családi vonatkozások			
		rek. sz. h. száma	pk.	reg.	pd.	rek. szem. száma	pk.	reg.	pd.
1873	48	8	6	1	1	39	28	7	4
%-ban		16,7				81,2	71,8	17,9	10,3
1879	64	15	14	1	—	50	41	4	5
%-ban		23,4				78,1	82	8	10
1891	63	27	25	1	1	53	38	11	4
%-ban		42,8				84,1	71,7	20,7	7,6
1900	63	14	14	—	—	55	34	17	4
%-ban		22,2				87,3	61,8	30,9	7,3
1911	64	22	15	4	3	51	27	18	6
%-ban		34,4				79,7	52,9	35,3	11,8
Össz.		70	58	7	5	188	124	47	17
%-ban		29,4				79	66	25	9

rek. = rekonstruáltak

pk. = pozíció-kongruens

pd. = pozíció-divergens

reg. = regionális

50% alatti rekonstrukciós aránynál nem számoltam részesedést

Ennek a jelenségnek a magyarázata elsősorban a megbízók, illetve kinevezők szándékaiban keresendő. A főispáni funkció központi kinevezésű feladatkör, míg az alispáni és polgármesteri funkciók a törvényhatóságok által választottak. Logikusnak mondható, hogy a megyék és városok ügyeik intézésére és érdekeik védelmére saját megyéjükben és városukban honos, ahhoz kötődő, az ottani viszonyok közt jártassággal rendelkező személyeket választottak alispáni és polgármesteri funkciókra. A főispánok esetében azon-

3. táblázat. A nemzetiségi területeken a vizsgált mintávekben szereplő főispánok megoszlása végső minősítésük szerint

		kongruens	konvergens	divergens	incongruens
1. Erdély (vegyes lakosú megyék)	Szilágy	3			
	Maros-Torda	2	1		1
	Kis-Küküllő		1		3
	Nagy-Küküllő	1	1		3
	Brassó	1			2
2. Erdély (nemzetiségi többségű m.)	Szolnok-Doboka	1	1		1
	Beszterce-Naszád				3
	Kolozs	2	1		
	Fogaras	1		1	2
	Torda-Aranyos	3			
	Alsó-Fehér		1		3
	Hunyad	2	1		2
3. Felvidék (nemzetiségi lakosú m.)	Árva	3			1
	Liptó	3			1
	Nyitra	2			2
	Trencsén	2			1
	Turóc	1	1		2
	Zólyom	1	1		1
	Sáros	3			2
4. Felvidék (vegyes lakosú m.)	Bars	2	1		1
	Hont	2	1		1
	Nógrád	3			1
	Pozsony	2	1		2
	Abaúj-Torna	2	1		1
	Gömör- és Kishont	2	1		
	Szepes	3			1
	Zemplén	3	1		
5. Délvidék (nemzetiségi többs. — m.)	Krassó-Sz.	1		2	1
	Arad	4			
6. Délvidék (vegyes lakosú megyék)	Temes	1	1	1	
	Torontál	4			
	Bács-Bodrog	5			

ban más jellegű magyarázatot kell keresnünk. A kongruencia-konvergenca ugyan itt is uralkodó tendencia, de miután a 20. század elejéig határozottan csökkenő tendenciát mutat, feltételezhetjük, hogy a kormányérdekek szolgálata, a szakszerűség, a hivatásos tisztviselői pálya előretör.

A divergensnek minősíthető főispánok számának növekedésére a már említett közigazgatási központosítási szándék mellett, a rendszer indulásában is adott nemzetiségi problémák felerősödését említhetnénk. Ez utóbbit annyiban, amennyiben az egy-egy megyén belüli növekvő nemzetiségi feszültségek kézben tartására egyre inkább erőskezdő, a miniszterelnök személyéhez és az adott intézményrendszerhez erősen kötődő, helyi érdekekkel nem rendelkező főispánokra volt szükség. Az 1911-es mintából kiolvasható divergens-inkongruensnek csökkenésének kétféle oka, magyarázata is lehetséges. Értelmezhetjük úgy is, hogy a központosítás végső soron a kívánatos mértékben nem sikerült: visszajára fordult a növekvő tendencia, ismét azoknak a száma nőtt meg, akik kizárólag vagy elsősorban főispáni megyéjükből származtak el. De értelmezhetjük úgy is, hogy a megyékben — ha korlátozott számban is — már a helyszínen kitermelődött az a szakigazgatási apparátus, az a szakszerű irányítókészséggel rendelkező személyi állomány, amelyből kinevezhető

volt a főispán is. A középszintű közigazgatásban 1911-ben tapasztalt változás mélyebb okait, magyarázatait és következményeit még más típusú empirikus vizsgálatokkal is meg kell világítani.

Annak a kérdésnek a felderítésére, hogy az adott nemzetiségi összetétel milyen nehézségeket okozott az ország megszervezésében, s hogy ezt a közigazgatás szintjén milyen módon és eszközökkel hajtották végre, elvégeztem egy másik vizsgálatot is. Ennek során megnéztem a nemzetiségi összetétele miatt különösen érzékeny megyék főispánjainak az adott helyszínhez való kötését. Így módom nyílt a központi politika e régiókkal szemben alkalmazott érdekérvényesítés intenzitásának különbözőségeit, ezen szükségesség mértékét is feltárni. A főispánok fent említett minősítésének áttekintésekor ugyanis kiderült, hogy az ország három legjelentősebb nemzetiségi régiójának megyéiben — Erdélyben, a Felvidéken és a Délvidéken — több a pozíció-divergens, illetve inkongruens alapkategóriába sorolt vagy ilyen tényezővel rendelkező főispánok száma, mint másutt (részletes ismertetés a 3. táblázatban). Ez feltehetően annak tudható be, hogy a központi szervek e megyék nemzetiségi feszültségeinek ismeretében tudatosan olyan főispánokat neveztek ki ide, akik nem e területekről származtak, s főként — a szászokat leszámítva — nem valamely nemzetiségi kisebbség tagjai. Ez utóbbi esetben ugyanis fennállhatott volna az a lehetőség, hogy egy nemzetiségi főispán a megyékben élő nemzetiségekkel működik együtt, ami a központi akaratérvényesítést a fennállónál is nehezebbé tette volna.

Az említett három vidéken egymáshoz viszonyítva, sőt az egyes vidékeken belül az egyes megyék között is különbség mutatkozott a főispáni kinevezések gyakorlatát illetően. Hogy e különbségek érzékletesebbé váljanak, mindhárom vidéket két részre bontottam: vegyes lakosságú és nemzetiségi többségű megyékre. Utóbbihoz a 65% fölötti nemzetiségi lakossal rendelkező megyéket soroltam, az előbbihez pedig azokat, amelyekben a nemzetiségi többség a magyar lakossághoz mérten nem haladta meg ezt az arányt. A három régió egymáshoz való viszonyát vizsgálva hierarchikus sorrendiség állítható fel a tekintetben, hogy hol a leginkább és hol a legkevésbé kívánatos és meggyökeresedett gyakorlat a nem onnan elszármazó főispán kinevezése. A régiók esetében Erdély az a terület, ahol a legtöbb a divergensnek vagy inkongruensnek minősíthető főispán, ezt követi a Felvidék, végül a Délvidék. Ezen kvantitatív vizsgálatból levont konzekvencia lényegében megfelel a nemzetiségi problémák súlyosságát területenként rangsorolt eddigi kutatásoknak, feltételezéseknek. Az erdélyi régióon belül is a vegyes lakosságú megyék esetében fordul elő a legtöbb divergens vagy inkongruens tényezővel rendelkező főispán (Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő és Brassó megyékben), míg a Felvidék és a Délvidék területein a nemzetiségi többségű megyékben (Nyitra, Turóc, Sáros, illetve Krassó-Szörény és Temes megyék). Végül ennek a vizsgálatnak az eredményeként feltételezhető, hogy a nemzetiségi problémákkal megterhelt megyék között vannak olyanok is, ahol a főispánok többségének kötődéséből ítélve konszolidált körülmények uralkodhattak: Szilágy, Kolozs, Árva, Liptó, Gömör és Kishont, Zemplén, Szepes, Nógrád, Arad, Torontál és Bács-Bodrog említhető leginkább.

Az első kérdéssoport vizsgálatának alapvető konzekvenciája az, hogy a közbizsági ellentétekkel és a nemzetiségi feszültségekkel való megterheltsége miatt kevésbé tudott modernizálódni, szakigazgatási szempontokat magába építeni, mint amennyire a kor és az állam egysége megkövetelte volna. Működésében még mindig jelentős volt a hatalmi funkció és szempont, bár kétségtelen, hogy a feudális rendszer közigazgatásához képest a szervezethez fokában, a szakszerűségi szempontok meghonosításában és helyenkénti érvényesítésében lényeges előrelépés történt.

A közigazgatási apparátus személyi és strukturális mobilitása

A személyi életpályák vizsgálatából megállapítható volt, hogy a kiegyezés időszakában a közigazgatási karrier egybeesett a politikai karrierrel, a magyar politikai viszonyok között a társadalom által biztosított politikai karrier lehetősége leginkább a közigazgatási pályákon való előmenetel alapján volt lehetséges. Alátámasztja ezt az is, hogy olyan személyek kaptak korábban tiszteletbeli közigazgatási funkciókat, akik pusztán születésük okán jelentős politikai karrierre voltak predestinálva. Így például Szógyény-Marich László, későbbi udvari kancellár, aki Fejér megyei főispánja előtt csak tiszteletbeli jegyzője volt Pest vármegyének, vagy gr. Batthány József főrendiházi tag, aki Moson megyei főispánja előtt szintén csak ugyanezzel a tiszteletbeli funkcióval rendelkezett. Erősíti ezen megállapítást az a jelenség is, hogy azok közül a személyek közül, akik a közigazgatási „számárlétrát” járkák végig, közben vagy párhuzamosan képviselői mandátumot is vállalnak. E két terület ilyen jellegű összefonódását tipikusnak vélem a politikussá

válás vonatkozásában. Míg a nyugat-európai karriereknél számos precedenst találunk arra, hogy gazdasági, értelmiségi funkciókból is kerülnek politikai pozícióba, addig nálunk szinte kizárólag a közigazgatási pályák jelentettek társadalmilag járható utat a politika területére.

A karriertípusokat a három kiválasztott pozíció szemszögéből vizsgáltam. A viszonyítási pont tehát mindig az volt, hogy a főispáni, alispáni és polgármesteri funkciók előtt, illetve után milyen hivatalt vagy hivatalokat töltött be az illető. Ennek alapján az az általános tendencia volt megállapítható, hogy e pozíciók az esetek többségében a politikai pályák végcéljaként szerepeltek. Belőlük csak ritka esetekben emelkedhettek fölfelé. Fordított folyamat, hogy ti. valaki ezeknél magasabb pozíciókból bukott volna lefelé, vált volna főispánná, alispánná vagy polgármesterré, nem jellemző. A kádéráramlás lényegében egyirányú volt. Összességében megállapítható, hogy mindhárom posztpon döntő a hagyományos, a megyei vagy városi számarlétrán való fokozatos előrehaladás. Legkevesebbsé persze a főispánoknál, akiknél jelentős és növekvő arányú a nem-megyei, hanem állami vagy politikai jellegű pályafutás.

A személyi anyagot vizsgálva két domináns karriertípust állítottam fel. Az egyik, aki többféle megyei vagy városi hivatali funkció betöltése, kb. 15–20 éves szolgálati idő után jut el oda, hogy alispánná, polgármesterré vagy főispánná megválasszák, kinevezzék. Ez az általam *törvényhatósági karriernek* nevezett típus, amelynek értelmében a tb. aljegyző, aljegyző, árvaszéki elnök, pénztárnok, segédszolgabíró, szolgabíró, alügyész, városok esetében ügyvédi kamarák, főszolgabíró, jegyző hivatali sorból többet is betöltve, fokozatosan előrehaladva jutott el valaki az említett pozíciók valamelyikéhez. Többségében ez a karriertípus jellemző az alispánokra (egy kivételt találunk), nagyrészt a polgármesterekre (93%) és több mint fele részben a főispánokra is.

A másik domináns típus az, amikor valaki a vizsgált pozíció előtt egyáltalán *nem töltött be tényleges törvényhatósági hivatalt*, hanem vagy csak államit, vagy semmilyen. Ezt a karriertípust kizárólag a főispánoknál találtam (az esetek 44,8%-ában), többnyire azoknál, akik születésüktől fogva predestinálva voltak magas politikai funkciókra. A két típus közötti cezúrát ott látom tehát, hogy a pozícióba kerülése előtt volt-e valaki valamely törvényhatóságban funkcionárius vagy sem. Az alispánok és polgármesterek törvényhatóságokban kibontakozó és jellemző karriertípusa a két funkció alapvetően lokális érdekképviseletére utal. A főispánok fele-fele arányú megosztottsága a két típus között azért figyelemre méltó, mert ennél a funkcionál lényegében egy országos politika megyei egységekre lebontott képviseletéről, érvényesítéséről van szó. Ebből a szempontból lényeges tehát, hogy ezt valamilyen megyei funkciót már viselt vagy illet még sohasem betöltő személy képviseli.

A személyes karrierok vizsgálatából általános következtetésekként levonható, hogy a nemesség intézményrendszere még a polgárosodó korszakban is uralkodó maradt. E hivatalokat ugyanis döntően nemesi címmel vagy nemesi kiváltságokkal rendelkező személyek töltötték be. A polgármesteri funkcionál pedig — ahol ez nem mondható el — a tradicionális társadalomra jellemző, általa kiépített életpályákat kellett és lehetett befutni az érvényesüléshez. A polgári korszakra jellemző politikai karrierrel — érte ezalatt a polgári rendszer által teremtett vagy ebben legitimitást nyert foglalkozásokból való átvándorlást — a főispánok közül csak három, a polgármesterek közül csupán hét személy rendelkezett. Zsilinszky Mihály nógrádi főispán korábban a szarvasi ev. főgimnázium magyar irodalom és történelem tanára volt, Roszner Ervin máramarosai főispán a nagyváradi jogakadémián tanított, míg gr. Hugonnai Béla szatmári főispán hosszú ideig az Első Hazai Biztosító Társaság hivatalnokja volt. A hét említett polgármester korábban iskolaigazgatóként, tanárként, újságíróként és minisztériumi gazdasági előadóként tevékenykedett. Ezen esetek azonban az egészhez képest kis arányokat mutatnak, a főispánok 3, a polgármesterek 7%-át.

A strukturális mobilitást vizsgálva mind a korábbi tevékenységek jellegéből, mind az 1848 előttről nemesi oklevéllel rendelkezők arányaiból az állapítható meg, hogy a közép-szintű közigazgatási apparátus új elemek iránti áteresztő képessége a polgárosodás időszakában csak csekély mértékben létezett. Feltehetően azonban nagyobb mértékben, mint a parlamenti struktúrában, de bizonyosan kisebb mértékben, mint a gazdaságban. Hasonlóan a strukturális mobilitás mutatója, hogy az igazgatási rendszeren belül milyen mértékű a mozgás a megyei és városi, valamint a központi munkahelyek között. Mintánkban a főispánok 10,4%-a, az alispánok 5,8%-a és a polgármesterek 7,5%-a tudott csak valamilyen miniszteriális funkcióba lépni, míg hasonlóan csekély mértékű volt (11,6%) a központi funkciókból való lefelé áramlás is a törvényhatóságok felé (azokról a főispánokról van itt szó, akik főispáni kinevezésük előtt még valamilyen miniszteriális funkciót is betöltöttek).

Végül vizsgáltam a pozícióba való belépési korhatárt és a hivatalban eltöltött időt is. Ebből kiderült, hogy a dualizmus kori középszintű igazgatási vezető réteg belépési kora átlagosan 40 és 50 év között volt (többségében a 40-hez közelebb), ami a korábbiakkal és más országokkal összevetve is elég fiatal korosztályok bevonására mutat. A korabeli vezetőréteg munkaereje, tapasztaltsága teljében került vezető posztra.

A hivatalban eltöltött idő átlaga funkció szerint változik. Legkisebb — értelem-szerűen — a kormányváltozásoktól erőteljesebben függő főispánoknál (6 év), legnagyobb a polgármestereknél (12 év). Így is megállapítható, hogy az átlagosan 6–12 éves hivatali ciklusok a rendszer relatív stabilitását mutatják.

A közigazgatási apparátus szociális összetétele

Úgy vélem ilyen nagy mennyiségű személyi információs anyag lehetőséget kínál arra, hogy a szociális összetétel szempontjából a korábbinál differenciáltabb rétegződést tárjunk fel a társadalom azon csoportjáról, amely a politikai döntések meghozatalában, illetve annak végrehajtásában valamilyen szinten részt vesz. Az eddig használatos főnemes, köznemes, honoratior kategóriák a tényleges helyzet leírására nem elégségesek.

Támpontot nyújt a finomításhoz a grófi, bárói, hercegi címek szemrevételezése. Ennek során kiderült, hogy a főispánok közül 76-an (32,8%), az alispánok közül csak 3-an (1,3%), a polgármesterek közül pedig senki sem rendelkezik ilyen címmel. További támpontul szolgál a nemesi joggal bíró funkcionáriusok összeszámolása, valamint a család nemesítési évének vizsgálata. Szembetűnő ugyanis, hogy míg a főispánok majdnem kizárólagosan régi nemesítésű, nagy múlttal rendelkező, tradicionális családokból származnak, addig az alispánok között több 1848 utáni nemesítéssel találkozunk. Az ilyen személy pedig a szociális struktúrába másképp illeszkedik, mint egy többszázados nemesi múlttal rendelkező. A polgármesterek esetében még a nemességgel rendelkezők aránya is csekély (19,3%).

A továbbiakban feldolgozom az egyes személyek genealógiáit is: azt a családot, amelyből a vizsgált funkcionárius származott és azt is, amit ő maga hozott létre. Az egyes generációk közötti szociális helyzet és tevékenységi kör változása vagy állandósága a hivatalnoki elit társadalmi összetételére és mobilitására nézve mindenképpen árulkodó lehet. Eddigi vizsgálataim a középszintű közigazgatási vezetőréteg önrekrutációjáról nem módosítja, inkább alátámasztja az ismert tételt: a magyar közigazgatás vezető posztjait az egykori birtokos nemesi, utóbb nemesi vagy nemesedett tisztviselői vezető réteg önmagából termelte ki. A generációk közötti szociális mobilitás mértéke azonban még feltáratlan. Elvégezem ezt a vizsgálatot az egyes funkciókra és a dualizmusban hivatalt viselők legalább három generációjára külön-külön is lebontva. Érdekes lehet, hogy van-e vagy vannak-e tipikusnak mondható változások, mechanizmusok a hagyományos társadalom foglalkozási elitjéből a modern társadalom szakigazgatási elitjévé válása felé.

Természetesen, hogy a dualizmus kori teljes közigazgatási struktúráról és az igazgatási elitről komplexebb képet kaphassunk, vizsgálatomat a továbbiakban kiterjesztem a minisztériális központi funkciókra is. Másfajta karriertípusokat találunk-e itt? Van-e mobilitás a két szint között, s ha igen, milye mértékben és irányban? Kölcsönösen vagy csak egyirányúan? Tényleges, s az eddigieken túlmutató eredményeket ugyanis csak a két szint összehasonlításából, az azonosságok és különbségek megállapításából, vagyis a teljes közigazgatási rendszer mechanizmusrendszerének konkrét lebontásától remélek.

CHARLES GATI

Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországon*

Magyarország politikai élete az 1944 végétől 1947 végéig terjedő rövid demokratikus átmenet időszakában rendkívül bonyolult és összetett volt. Mégis, legfontosabb vonását viszonylag könnyen felvázolhatjuk. Mintegy három esztendőn át Magyarországot egy aránylag széles bázison nyugvó koalíciós kormány kormányozta: tagjai között ott voltak a nem kommunista pártok képviselői, beleértve egy ideig a Horthy-rendszer néhány reprezentánsát is és mindössze néhányan tartoztak a kommunista párthoz. A kormány működését — mindenekelőtt a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon keresztül — a Vörös Hadsereg ellenőrizte. Csehszlovákiához, Ausztriához és Finnországhoz hasonlóan, de eltérően a szovjetek által ellenőrzött más európai országoktól, Magyarországon először 1945 novemberében tartottak szabad választásokat. Ezek eredménye azt bizonyította, hogy a kommunista párt csak a választók kisebbségének bizalmát bírja: a szavazatok 17%-át kapta, míg a rendkívül népszerű kisgazdapárt önmagában 57%-ot tudhatott magáénak. A választások eredményeként mind a koalíciós kormány elnökét, mind az országgyűlés elnökét a kisgazdapárt vezetői közül választották. Mi több, midőn 1946. február elsején Magyarországot hivatalosan köztársasággá nyilvánították, az ország elnöke ugyancsak a kisgazdapártból került ki. 1947 őszéig tehát Magyarország politikai élete a parlamentáris demokrácia számos elemét tartalmazta: a kormány összetétele nagyjából tükrözte a választási eredményeket; a sajtó is csaknem szabad volt; az országgyűlés nyilvánosan vitatta meg az ország legfontosabb kérdéseit; a gazdasági élet túlnyomó többsége magánkézben volt s működését a piaci erők határozták meg, a tőzsde is működött. Csak miután a miniszterelnököt és az országgyűlés elnökét emigrációba kényszerítették 1947-ben s a lengyel kisvárosban, Szklarska Porebában megalakult a Kommunista Pártok Tájékoztató Irodája (Kominform), váltotta fel a demokratikus átmenet korszakát Magyarországon is kommunista hegemonia. Csehszlovákiában szintén hasonló folyamat játszódott le az 1948. februári fordulatot követően.

A jelen tanulmány, midőn néhány új adattal és ismerettel is kíván szolgálni a demokratikus átmeneti korszak kezdetéhez és befejezéséhez, elsősorban néhány átfogóbb kérdés felvetésére törekszik. Arra szeretne választ találni, mi volt az oka annak, hogy Magyarországon a kommunista párt hatalomátvétele fokozatosan ment végbe; mi volt az oka, hogy a demokratikus átmenet korszaka 1947 végén fejeződött be? De szeretne választ kapni arra is, miként volt összeegyeztethető a szovjet külpolitikával egy hosszabb, demokratikusabb átmeneti szakasz Magyarország (és Csehszlovákia) esetében, s miért nem nyílt erre lehetőség Közép-Kelet-Európa más, szintén a szovjet hadsereg által ellenőrzött országaiban?

1.

Úgy tűnik, hogy amikor a második világháború véget ért, Sztálin külpolitikai elképzelései egymással szemben álló lehetőségek és követelmények keretében bontakoztak ki. Egyrészt a Szovjetunió új európai geopolitikai helyzete megteremtette annak a történelmi

* A demokratikus átmenet kérdéséről sok szó esett már a hazai történetírásban, a folyamat részletes feltárása azonban még korántsem történt meg. A szerkesztőség azért közli Charles Gati tanulmányát (Columbia University — New York), mert elsőként ad részletes, adatgazdag összefoglalást a kérdésről, amelyet felkérésünkre Balogh Sándor és Vida István írása egészít ki. Charles Gati tanulmánya hosszabb változatban eredetileg a londoni Survey c. folyóirat 1984. nyári számában jelent meg. A fordítás Ránki György és L. Nagy Zsuzsa munkája, és itt a szerző jóváhagyásával és javításaival jelenik meg.

lehetőségét, hogy a régóta dédelgetett tervet, a szocializmus egy országból egy régió erejéig való kiterjesztését megvalósítsák. Ez viszont megkívánta, hogy ennek megfelelő, ezt az igényt érvényesítő erőteljes külpolitikát alkalmazzanak. Másrésről viszont Sztálin feltételezése a lehetséges nyugati ellenlépésekről és ama vélekedése, hogy néhány európai ország nem érett még a forradalomra, akadályozta a külpolitika határozott, tervszerű keresztülvitelét.

Az ellentmondásos körülmények és feltételezések következtében rendkívül differenciált szovjet politika alakult ki Európát illetően.¹ Amint azt az 1944-es tárgyalási pozíciók, valamint az ez időt követően kibontakozott politika is bizonyítja, Sztálin úgy vélte, korai, sőt káros lenne, ha valamennyi kommunista párt egyformán harcos politikát folytatna, még azokban az országokban is, amelyeket Kelet- és Délkelet-Európában népi demokráciáknak neveztek. Bár nem kétséges, hogy Sztálin a Szovjetuniót mint vezető európai nagyhatalmat kívánta megszilárdítani, mégis kész volt bizonyos fokozatoságra törekedni elképzelése megvalósításában.

Úgy tűnik, Európát alapjában véve három nagy politikai szférára osztotta fel. Az első zóna a nyugat-európai országokra terjedt ki, beleértve Görögországot is. Ezen országok esetében Sztálin nem számolt a kommunista pártok hatalomra kerülésével. A második zónába azokat a szovjet ellenőrzés alatt álló kelet-európai országokat sorolta, amelyek a Németországhoz és a Balkánhoz vezető utakat ellenőrizték. Ide tartozott Lengyelország, Németország keleti fele s a Fekete-tenger melletti országok, vagyis Románia és Bulgária. Végül a harmadik, közép-kelet-európai zóna — bizonyos átmeneti jelleggel — olyan politikai rendszereket fogott össze, amelyekben a kommunista párt befolyásának fokozatos növekedésével számolt. Ez a zóna kiterjedt délen Jugoszláviára, majd Ausztriára, Magyarországra, Csehszlovákiára, végül északon Finnországra.

Ami az első zónát, Nyugat-Európát illeti, Sztálin úgy látta, hogy itt a szovjet befolyás növelésének csekélyek a lehetőségei, s nem is igazán törekedett erre. Viszont úgy ítélte meg, hogy Nyugat-Európa stabilitása lehetőséget ad arra, hogy elterelődjék a figyelem Kelet-Európáról, ahol a szovjet befolyás szinte azonnal érvényesült. Sztálin különösen azt tartotta fontosnak, hogy elkerülje egy olyan helyzet kialakulását, melyben az Egyesült Államok úgy dönt, hogy a háború után is részt vesz a kontinens politikai ügyeiben. Ez volt az oka annak, hogy Sztálin a rendkívül befolyásos francia és olasz kommunista pártot úgy instruálta, hogy lehetőség szerint kerüljenek minden provokatív akciót és ehelyett koncentrálják erőiket a háború által tönkretett országaik gazdasági és politikai struktúrájának kiépítésére. Sztálin aggodalma, hogy a kommunista pártok által támogatott bizonytalanság az Egyesült Államoknak a régió ügyeiben való részvételét vonná maga után, s ez esetleg messzemenően veszélyeztetné a szovjet érdekeket Kelet-Európában is, kifejezést nyert Maurice Thoreznek, a Francia Kommunista Párt vezetőjének szavaiban. Határozottan leintette ui. militáns elvtársait, hogy „amennyiben a kommunista hatalomra kerülésének Franciaországban, az angol és amerikai csapatok interveniálának...”²

Ma már aligha lehet megválaszolni azt a kérdést, vajon melyik nyugat-európai kommunista pártnak volt valóban reális lehetősége arra, hogy 1944 őszén vagy 1945 tavaszán magához ragadja a hatalmat. Kétségtelen tény azonban, hogy 1941-et követően mind az olasz, mind a francia kommunista párt az antifasiszta ellenállás vezető ereje lett, és a háborút követően mint rendkívül jól szervezett s igen népszerű pártok léptek a politikai küzdőtérré. Azáltal, hogy képesek voltak harcolni a nemzet fennmaradásáért s inkább a nemzeti függetlenségért, mint forradalmi célkitűzésekért küzdöttek, sikeresen eltávolították a stigmtát a kommunista elnevezésről és jogossá tették részvételüket a széles alapon nyugvó, demokratikus koalíciós kormányokban. Úgy döntöttek, hogy nem tesznek kísérletet a hatalom megragadására, hanem csatlakoznak a háborút követően alakult kormányokhoz. További vita tárgya lehet, hogy azért határoztak így, mivel attól tartottak, kísérletük ügyis kudarcra lenne ítélve, vagy azért, mivel Sztálin egy népfrontszerű, mérsékelt stratégiát tartott célszerűnek, hogy megnyugtassa az Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát, és elterelje a figyelmet a Kelet-Európában törtétekről.

¹ Lásd *Geir Lundestad: The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1943—1947*. New York 1975. különösen 435—450. Lundestad Moszkva következő régióról beszél: külső (nem a Vörös Hadsereg által elfoglalt országok), középső (Ausztria, Finnország, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Albánia, Kelet-Németország), belső (Lengyelország, Románia, Bulgária).

² Idézi *Fernando Claudín: The Communist Movement: From Comintern to Cominform*. New York 1975. II. rész. 336.

A második zónában, melyben Sztálin, mint utaltunk rá, a szovjet vezető szerepet kezdettől szükségesnek tartotta, 1944–45 fordulóján, hasonlóan Európa más országhoz, szintén „nemzeti egységkormányok” jöttek létre. Ezek azonban csak névleges koalíciós kormányoknak tekinthetők. Néhány ismert kivételtől eltekintve, ezekben az „álkoalíciós” kormányokban Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában — hasonlóan Németországnak a Szovjetunió által megszállt részéhez — általában csak olyan nem kommunista kormánytagok voltak, akiket a kommunista pártok elfogadhatóknak tartottak. Útitársak voltak, mint a formálisan szocialista lengyel Józef Cyrankiewicz, vagy a román Petru Groza, az Ekésfront tagja.³ Igaz, néhány parasztvezető, mint Stanisław Mikolajczyk Lengyelországban, Nikola Petkov Bulgáriában, még nem volt hajlandó feladni a küzdelmet és eltűnni a politikai közéletből, mégis a kommunisták döntő szerephez jutottak közvetlenül a Vörös Hadsereg megjelenése után. Ellentétben az Európa más országaiban tapasztalható jelenségekkel és ellentétben a demokráciát, a parlamentarizmust dicsőró, megtévesztő szölamokkal, ebben az övezetben valóban szabad, több párt versengésén alapuló választásokat sehol sem tarthattak. Helyettük átfogó, kommunista vezette pártcsoportosulások — mint a kormányfront Lengyelországban és Romániában, a Hazafias Front Bulgáriában — nyerték meg azokat a választásokat, melyeknek eredménye egyébként eleve biztosított volt.

Közép-Kelet-Európában, abban az övezetben, melyben Sztálin elképzelése szerint kommunista hegemonia nélküli koalíciós kormányokat kellett alakítani, az események menete jóval ellentmondásosabban alakult, mint Európa más részein. Ezt tükrözték a választási eredmények is. Bár a kommunista pártok által elért eredmények országok szerint különbözőek voltak, Jugoszlávia kivételével egyetlen esetben sem sikerült megnyerni a hazai közvélemény nagy részét. Ismét csak Jugoszláviától eltekintve, melynek egészen eltérő problémái voltak Moszkvától, a kommunistáknak nem sikerült átvenni a hatalmat, de nem tudták megőrizni a nemzeti és nemzetközi együttműködés szellemét sem. Ezek a fejlemények joggal kelthettek kételyt Sztálin elképzelését illetően.

Mindenekelőtt három lényeges tendenciára kell felhívunk a figyelmet: 1. Jugoszláviában Tito és munkatársai szembeszálltak Sztálin elképzelésével s nemcsak lényegesen erősebb belpolitikai nyomást gyakoroltak, de magukhoz is ragadták a hatalmat. 2. Finnország és Ausztria esetében viszont a kezdetben hatékonynak tűnő Finn Kommunista Párt, valamint a rendkívül gyenge osztrák párt, viszonylag ellenállás nélkül engedte, hogy nem kommunista ellenfelei kiszorítsák a hatalomból anélkül, hogy érdemleges tömegtámogatást tudtak volna szerezni, vagy felkészültek volna a hatalom későbbi megragadására. 3. Csehszlovákiában és Magyarországon közvetlenül a háború után a kommunisták nagyjából a Sztálin által felvázolt taktikát alkalmazták, de 1947-ben már túlságosan magabiztosnak tűntek, és csak vonakodva reagáltak a harcossabb magatartást kívánó jelekre.

Moszkva egyedülálló nehézségekbe ütközött Jugoszláviában, s nem volt képes érdemben befolyásolni Tito politikáját. Sztálin koalíciós kormány alakítására tett javaslatot, melynek 12 tagját a Tito vezette Nemzeti Bizottság, 6 tagját pedig a londoni jugoszláv emigráns kormány adta volna Ivan Subasic vezetésével. Tito azonban, aki a Szovjetunió kívül az első proletárdiktatúrát kívánta létrehozni Európában, végül is nem volt hajlandó teljesíteni sem az 1944 novemberében és decemberében Subasiccsal kidolgozott kompromisszumos megoldást, sem a három nagyhatalom 1945. februári jaltai javaslatát a kompromisszum életbeléptetésére. Miután Jugoszláviát jórészt saját erővel és csekély közvetlen szovjet közreműködéssel szabadították fel, Tito elutasította Churchill és Sztálin 1944. októberi megállapodását, amely mind Moszkvának, mind a Nyugatnak 50–50 százalékos befolyást kívánt biztosítani a jugoszláv ügyek felett, és nem mutatott kellő türelmet Sztálin „megalkuvó”, fokozatosságot kívánó politikája iránt sem. Évekkel később, 1947-ben, Tito néhány magyar kommunista vezetőnek állítólag a következőket mondta: „Sztálin elvtárs túlságosan óvatos volt a háború után, meg kellett volna engednie, hogy a francia és az olasz elvtársak ugyanúgy magukhoz ragadják a hatalmat, mint ahogy mi tettük — igaz, az sem tetszett neki, amit mi csináltunk.”⁴

Finnországban, ahol a szovjet vezetésű Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem egy esetben nyíltan is segítette a kommunista pártot, a párt az 1945-ös választásokon a 200

³ Az „álkoalíció” kifejezést először *Hugh Seton-Watson* használta: *The East European Revolution*. New York 1956. 3. kiad. 170.

⁴ Tito 1947. december 6–8-i magyarországi látogatása során a jugoszláv követségen kötetlen beszélgetést folytatott néhány magyar kommunista vezetővel, mint Gerő, Révai. Jelen volt Heltai György, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője és

mandátumból 51-et szerzett meg. Szembe kerülve azonban a demokratikus pártok meglepően határozott és jól szervezett csoportjával,⁵ a további választásokon a kommunisták jelentős vereséget szenvedtek. 1947–48-ban ők is harcosabb politikai stratégiára tértek át, hasonlóan a többi európai kommunista párthoz, de a tervezett kommunista hatalomátvétellel meghiúsult, s ezt követően politikai befolyásuk tovább hanyatlott.

Ausztriában a kommunista párt a Vörös Hadsereg jelenlétében épült újjá. Hasonlóan a többi európai országhoz, melyből a szovjet csapatok űzték ki a németeket, itt is átvették a belügyminisztérium ellenőrzését az 1945 áprilisában a szocialista Karl Renner vezetésével alakult, széles tömegekre támaszkodó koalíciós kormányban. Az Osztrák Kommunista Párt arra számított, hogy fel tud emelkedni az osztrák politika két vezető ereje, a Néppárt és a Szocialista Párt mellé. Ezzel szemben az 1945. novemberi választásokon mindössze négy mandátumot szerzett szemben a Néppárt 85 és a szocialisták 76 mandátumával. Az elszigetelt és csalódott osztrák párt elvesztette a belügyminiszeri tárcát, és marginális szerephez szorult vissza annak ellenére, hogy néhányszor képes volt még politikai zavart okozni. Alighanem Sztálin jóváhagyásával és egy jobb lehetőség reményében továbbra is részt vett a kormány munkájában, megelégedve a jelentéktelen villamosági miniszeri poszttal. Hamarosan azonban lényegesen megváltozott a párt arculata: egy közreműködésre kész koalíciós partneri politikáról mindinkább egy harcos, konfrontáló politikára tértek át. Szemmel láthatóan szovjet jóváhagyással tettek egy utolsó, kétségbeesett kísérletet — mintegy mindent, vagy semmit alapon —, hogy visszafordítsák az események menetét. De az 1950. szeptemberi—októberi sztrájkok és megmozdulások, akárcsak az 1948-as sikertelen finnországi puccs, eredménytelenek maradtak, és a többpártrendszert könnyen meg lehetett szilárdítani.

Finnországgal és Ausztriával ellentétben a Csehszlovák Kommunista Párt a legnépszerűbb politikai párt volt az országban a második világháború után. Az a 38%-os szavazati arány, amelyet az 1946-os szabad választásokon elért,⁶ nem csupán meglepő győzelem volt, hanem a legjobb eredmény, melyet kommunista párt a 20. századi Európában valaha is elért. Ezzel egyidőben a kommunisták a koalíciós kormány számos nem kommunista, demokratikus pártjába is behatoltak, s kezdték fogva uralták a hadsereget és a rendőrséget. A Csehszlovák Kommunista Párt befolyása így egészen egyedülálló volt. Törvényes eszközökkel szerezte meg a vezető szerepet az ország parlamenti életében, s egyidejűleg ellenőrizte és felhasználta a végrehajtó hatalom eszközeit is.

E sikerek ellenére 1947 őszétől a párt kezdett veszíteni korábbi lendületéből. A közvélemény-kutatások eredményei a kommunista párt csökkenő befolyásáról tanúskodtak. A párt legszorosabb szövetségesei, a szociáldemokraták új vezetőt választottak Bohumil Lausman személyében, aki Zdenek Fierlingertől, a kommunistabarát útitárstól átvette a párt elnöki tisztét. Mi több, Beneš elnök és Masaryk külügyminiszter, az ország kiemelkedő demokratikus vezetői, akik korábban együttműködtek a kommunistákkal, ha mindenben nem is azonosultak velük, most már további engedményekre nem voltak hajlandók. Nem volt világos, hogy mielőtt Sztálin 1947 őszén úgy döntött, a fokozatos fejlődést harcosabb magatartással váltja fel, kívántak-e a csehszlovák kommunisták további engedményeket a többiekől a maguk számára, kívántak-e az addigiakon túlmenő hatalmi befolyást? Mint másutt is a harmadik zónában, szemmel láthatóan jól játszották a koalíciós játékot, s úgy tűnt, az meg is felelt elképzeléseiknek, tartották magukat az alkotmányos uralomhoz, nemegyszer a csehszlovák nemzeti érdekek védelmezőiként léptek fel. Elvégre 1947 nyarán még abban is támogatták a csehszlovák koalíciós kormányt, hogy az elfogadja az amerikai meghívást a Marshall-terv előkészítésével foglalkozó párizsi

egyben a minisztérium legmagasabb beosztású kommunista munkatársa. Megdöbbenve Titónak Sztálint erőteljesen bíráló megjegyzéseitől, Heltai a találkozó után megkérdezte Révait, hogyan értelmezzék ezeket? „Ki tudja, talán igaza van, talán igaza van” — felelte Révai, maga is zavarban lévén. Az esetet Heltai beszélte el a szerzőnek. — Lásd még: *Alexander Dallin: The Use of International Movements*. In: *Russian Foreign Policy: Essays in Historical Perspective*. Ed. by Ivo J. Lederer. New Haven 1962. 330. *William O. McCagg, Jr.: Stalin Embattled 1943–1948*. Detroit 1978. 395., 32. jegyzet.

⁵ *James H. Billington: Finland*. In: *Communism and Revolution: The Strategic Uses of Political Violence*. Ed. by Cyril E. Black and Thomas P. Thornton. Princeton 1964. 117–144.

⁶ A választásokat leírja és elemzi *Paul E. Zimmer: Communist Strategy and Tactics in Czechoslovakia, 1918–1948*. New York 1963. *Eduard Taborsky: Communism in Czechoslovakia*. Princeton 1961. *Joseph Korbel: The Communist Subversion of Czechoslovakia 1928–1948: The Failure of Coexistence*. Princeton 1959.

tanácskozássra. Ezt azonban Sztálin élesen elítélte, mire a Csehszlovák Kommunista Párt is azonnal módosította álláspontját.

A Csehszlovák Kommunista Párt mégis csak jó néhány hónappal később tért át harcosabb, „forradalmi” taktikára, azután, hogy a Kominform 1947. szeptemberi alakuló ülésén világossá vált az új szovjet vonal. Ezen az ülésen a csehszlovák küldöttekkel „megértették”, hogy nem vonták le az új nemzetközi helyzetből fakadó tanulságokat.⁷ Amikor távoztak az ülésről, már világos volt előttük ezek mibenléte. Visszatérve Prágába, egy kommunista szakszervezeti vezető azonnal továbbította az üzenetet a koalíciós partnereknek: „Ha nem tetszik a lassú út, akkor választhatjuk a gyors utat is”,⁸ mondta, mintegy sugallva, hogy a koalíciós partnerek jobban járnak, ha alávetik magukat a kommunistáknak, és ezáltal elkerülik a polgárháborút. Ténylegesen a kommunista párt már választott: a gyors út mellett döntött, s megkezdődtek az előkészületek a hatalom megragadására. A Csehszlovák Kommunista Párt novemberi központi bizottsági ülésén már kormányválságról volt szó s arról, hogy „megkezdődött a küzdelem utolsó szakasza abból a célból, hogy a lakosság többségét a párt politikája mögé sorakoztassuk fel”.⁹ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a párt felhagy a koalíciós stratégiával, s kész arra, hogy erőszakot alkalmazzon. Az utolsó szakaszt az 1948. februári sikeres fordulat jelentette.

A csehszlovák pártéhoz hasonló stratégiát folytattak a magyar kommunisták is. Határozott együttműködést építettek ki nem kommunista politikai erőkkel, és szerepet vállaltak az ország újjépítésének nemzeti küzdelmében. Ezt a politikai taktikát 1944 őszén Moszkvában tartott titkos találkozókon határozták el, miután megbeszélést folytattak a névleg feloszlott Kommunista Internacionálé vezetőivel, Dimitrovvval és Manuilszkivel, valamint magával Sztálinnal. Egyes források szerint a magyar kommunisták úgy látták, hogy Moszkva első számú politikai célja Lengyelország gyors szovjetizálása (összekapcsolva Németország szétdarabolásával és esetleges ellenőrzésével), s magyaroknak tehát úgy kell cselekedniük, hogy eloszlassák a nyugati aggodalmakat és gyanúkat.¹⁰ Ennek megfelelően az 1945. január 23-án a főváros felszabadított pesti részén tartott első központi bizottsági ülésen Gerő Ernő, a párt második embere ismertette egy csoport meg-

⁷ *Pavel Tigríd: The Prague Coup of 1948: The Elegant Takeover.* In: *The Anatomy of Communist Takeovers.* Ed. by Thomas T. Hammond. New Haven 1975. 406. Tigríd dolgozata olyan titkos dokumentumokon és tanulmányokon alapszik, amelyek 1968 tavaszán kerültek felszínre Csehszlovákiában. A legjelentősebbeket Karel Kaplan és Václav Pavlíček publikálásra készítette elő. Egy másik tanulmány (*Vladimír Kusín: Czechoslovakia.* In: *Communist Power in Europe 1944–1948.* Ed. by Marin McCauley. New York 1977. 73–94.) így írja le a Csehszlovák Kommunista Párt reagálását a Kominform ülésére: „Slansky a csehszlovák politikai bizottság 1947. október 2-i ülésén tartott beszámolót. Egyesek szerint csupán tudatta a harc kiszélesítésének, valamint a kommunista befolyásnak a fegyveres erőknél és a rendőrségnél (azaz jellegzetesen nem parlamentáris, hanem a direkt akciók területén) való megerősítésének szükségességét. Más beszámolók szerint mondanivalójának lényege a Kominformnak a CSKP elleni éles kritikája volt a parlament túlbecsülése, „a nemzet többségének megnyeréséért” kiadott és elhibázott jelszó stb. miatt. Még ha elismerjük is, hogy a bizonyítékok nem teljesen vágnak össze, afelől aligha lehet kétség, hogy a Kominform létrehozása, a szovjet ideológiai és politikai követelmények általános szigorodása messzemenően befolyásolta Gottwald politikájának radikálisabb irányba fordulását az országban belüli hatalmi kérdést illetően.” (82.)

⁸ *Korbel* i. m. 205–206.

⁹ *Tigríd* i. m. 409.

¹⁰ Vas Zoltántól kapott információ. — Sztálin „lengyel ügyletére” Gerő is utalt: lásd alább a 11. jegyzetet. William O. McCagg, Jr. volt az első, aki felfigyelt az 1944. december végi, döntő és hozzáférhető bizonyítékára annak, hogy Sztálinnak a magyarországi fokozatosság elve „a Lengyelország miatti nyugati elégedetlenség leszerelésére szolgált”. McCagg rámutat, hogy valahányszor a Pravda (1944. december 24., 25., 29., 30.) beszámolt a magyarországi szélesen megalapozott koalícióról, minden esetben „kontingens kommentárokat tett közzé a lengyelországi szovjetbarát körök tevékenységéről”. (*McCagg: Communism and Hungary, 1944–1946.* Ph. d. disszertáció, Columbia University, New York 1965). Meg kell jegyezni azt is, hogy Sztálin, aki 1944–45 őszén-telén nagy figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, ismételtlen figyelmeztette a moszkvai magyar emigrációt, hogy „ne siessen”. Részletesebben lásd: *Korom Mihály: Magyarországi ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet (1944–1945).* Bp. 1981. 330.

lepett kommunista vezetővel a „lengyel taktikát”, utalva a nemzetközi helyzet bonyolultságára általában és a Churchill—Sztálin-egyezményre különösen is. „A Szovjetunió meg akarta nyerni a diplomáciai csatát Magyarország kérdésében, elérni Magyarország kérdésében döntő befolyást, meg kellett teremteni az előfeltételeket, amelyek nem lehettek csak katonaiak. Az utolsó Churchill—Sztálin-találkozóon megegyezés történt Magyarországra vonatkozólag is . . .” — mondotta Gerő. Éppen ezért a magyar kommunistáknak egyelőre úgy kell politizálniuk, „ami az angol—amerikaiakat nem ijeszt meg”.¹¹ A párt-nak azzal kell számolnia, hogy csak tíz-tizenöt éves távlatban fog vezető szerephez jutni.¹²

2.

1944 októberében Anthony Eden külügyminiszter társaságában Moszkvába érkezett Churchill, hogy megvitassa Sztálinnal és Molotovval Kelet- és Közép-Kelet-Európa öt országának (Görögország, Bulgária, Románia, Jugoszlávia és Magyarország) háború utáni politikai orientációját. Churchill és Sztálin először október 9-én tárgyaltak, és az itt kötött hírhedt „százalékos egyezményt” először Churchill 1953-ban közzétett memoárja hozta nyilvánosságra.¹³ Ezt a találkozót október 10-én és 11-én Eden és Molotov kétnapos alkudozása követte, amelyre viszont csak az 1970-es évek közepén derült fény.¹⁴

Churchill nem volt kedvező helyzetben, midőn nyugati befolyást kívánt fenntartani Közép- és Kelet-Európában. Az Egyesült Államok határozottan elutasította azt a javaslatát, hogy a területet részben angol—amerikai haderő szabadítsa fel. Ha Rooseveltnél elfogadta volna ezt a javaslatot, akkor nem a Vörös Hadsereg ért volna elsőnek a Balkánra, Ausztriába és Magyarországnak legalábbis nyugati részére. Churchill aligha számolt volna azzal, hogy a tárgyalásztáznál megszerzi azt, amit a csatatéren nem tudott elérni. Mi több, az Egyesült Államok és különösen Rooseveltnél sosem bátorította, hogy befolyási övezetekről tárgyaljon. Washingtonnal sokkal inkább érdekelték a szélesebb és fontosabbnak ítélt kérdések, mint pl. miként lehet a háborút minél hamarabb befejezni, miként alkalmazták az Atlanti Charta elveit? Ilyen körülmények között Churchillnek Moszkvában a következő alternatívával kellett szembenéznie: vajon a Szovjetunió teljesen saját érdekszférájának tekinti Kelet- és Közép-Kelet-Európát, vagy pedig Sztálin csak Kelet-Európában törekszik teljes ellenőrzésre és Közép-Kelet-Európában megelégszik egy olyan rendezéssel, mely a Szovjetunióknak lényeges, de nem kizárólagos befolyást biztosít?

Bármennyire szkeptikus volt is Churchill a szovjet célkitűzéseket illetően, elhatározta, hogy próbára teszi Sztálin elképzeléseit. Talán maga sem látta — ahogyan Elisabeth Barker történetíró mondja —, „mennyire tehetetlenek voltak (ti. az angolok) a Vörös

¹¹ Korom i. m. 390—391.

¹² Hogy Magyarországon a kommunista hatalomátvételre „csak 10—15 éven belül” kerülhet sor, kulestényező volt a háború utáni évekre vonatkozó kommunista tervekben. Ez a kifejezés ismételtelen visszatért azokban az interjúkban, amelyeket magas beosztású kommunista tisztségviselőkkel, mint Vas Zoltán, Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós és mások, készítettem. Rákosi egy 1945. májusi pártaktíva-ülésen szintén használta e kifejezést. (*Schöpllin Gyula: A Magyar Kommunista Párt útja, 1945—1950. Látóhatár (München) Vol. VII. No. 4—5. 1955. július—október. 239.*) A Magyar Radikális Párt négy vezetőjével 1945. április 18-án folytatott beszélgetése során Rákosi a magyar burzsoázia összeomlását, de nem a kommunista hatalom konszolidálását, szintén „tíz éven belül” jósolta meg. (*Csécsy Imre: A Radikális Párt delegációja Rákosi Mátyásnál. História 1980/2. 24—25.*)

¹³ Winston S. Churchill: Triumph and Tragedy. Boston 1953. 227—229. Az egyezmény másolata megtalálható Churchill iratai között a Public Records Office-ban Londonban (PREM 3/66/7, PRO). Kitűnő összefoglalót és interpretációt ad *Vojtech Mastny: Russia's Road to the Cold War. New York 1979. 207—212.* Lásd még: *Albert Reis: The Churchill—Stalin Percentages Agreement. In: The American Historical Review. Vol. 83. No. 2. 1978. április. 368—387. Robert Garson: Churchill's Spheres of Influence: Rumania and Bulgaria. In: Survey, Vol. 24. No. 3. 1979 nyári sz. 143—158. John Lukács: The Night Stalin and Churchill Divided Europe. In: The New York Times Magazine, 1969. okt. 5. 36—50.*

¹⁴ Az angol jelentéseket e két ülésről lásd a Public Records Office-ban: Record of Meeting at the Kremlin, Moscow, on 10th October, 1944, at 7 p. m. (PREM 3/343/2) és Record of Meeting at the Kremlin, Moscow, on 11th October, 1944, at 3 p. m. (PREM 3/434/2). Röviden utal ezekre az ülésekre *Anthony Eden: The Reckoning. Boston 1965. 559—560.* Kitűnő összefoglalót ad róluk *Mastny i. m. 208—212.*

Álláspontok az 1944-es szovjet–brit tárgyalásokon

	Churchill–Sztálin döntés (okt. 9.)	Molotov kezdetben javasolt módosítása (okt. 10.)	Molotov első „csomagterve”	Molotov második „csomagterve”	Molotov harmadik „csomagterve”	Eden egyetlen ellenjavaslat	Molotov ellenejavaslata	Molotov módosított ellenjavaslata	Molotov okt. 11-i végleges javaslata (alighanem elfogadva)
Szovjet befolyás Magyarországon	50%	75%	75%	50%	75%	75%	—	—	80%
Szovjet befolyás Jugoszláviában	50%	—	75%	50%	60%	50%	50%	60%	50%
Szovjet befolyás Bulgáriában	75%	90%	75%	90%	75%	80%	90%	75%	80%
Szovjet befolyás Romániában	90%	—	—	—	—	—	—	—	—
Szovjet befolyás Görögországban	10%	—	—	—	—	—	—	—	—

Hadsereg nyugati előrehaladásával szemben”. Churchill mégis abban bízott, hogy „valamiféle angol—szovjet érdekszféra-felosztásra kerülhet sor, amely az illető országok belpolitikájában a hatalom megosztásában realizálódna a liberálisok és a baloldal, azaz a parasztpártok, a szociáldemokraták és a kommunisták között”.¹⁵ Miután Teheránban egy évvel korábban Lengyelországot már átengedte a Szovjetunióknak, most kész volt arra, hogy Romániát és Bulgáriát is átengedje azért, hogy cserébe biztosítsa a Görögország feletti angol ellenőrzést, feltételezve, hogy Jugoszláviában és Magyarországon s talán más közép-kelet-európai országban szintén valamiféle angol—szovjet érdekszféra-megosztásra kerülhet sor. Churchill a maga elképzeléseit egy kis darab papírra írva, százalékokban fejezte ki és nyújtotta át Sztálinnak, mint a háborút követő nagyhatalmi befolyás formuláját.

Molotovnak a következő megbeszéléseken szemmel láthatóan az volt a törekvése, hogy Magyarország esetében növelje a szovjet befolyást, miközben Eden — főleg a földközi-tengeri angol érdekektől vezetve — inkább Bulgária és általában a Balkán iránt mutatott érdeklődést. (Egyik oldalról sem vetették fel sem Görögország, sem Románia helyzetét.) Molotov mindenekeelőtt arra a megállapodásra tért rá, melyet Sztálin és Churchill az előző napon kötöttek, s amely Magyarországon 50–50%-ban osztotta meg az érdekszférát. Érvelése a következőképpen hangzott: „Sztálin marsall úgy látja, figyelembe véve azokat a súlyos veszteségeket, melyeket a Vörös Hadsereg Magyarországon elszenvedett, hogy a hadsereg nehezen értene egyet egy 50–50%-os megoldással.” Mintha Sztálin az előző éjszakát a hadsereggel való konzultációval töltötte volna! A megbeszélésről készült angol feljegyzések szerint „Molotov urat felhatalmazta a marsall, hogy vessen fel ezt a kérdést, s adjon hangot álláspontjának”.

Hosszú, meglehetősen kicsinyes, összefüggéstelen alkudozás következett. Különösen Bulgáriával foglalkoztak sokat. Molotov itt arra utalt, hogy amennyiben ezen ország esetében az angolok elfogadnák a 90–10%-os megosztást a 75–25%-os helyett, „akkor könnyen meg tudnának egyezni minden más kérdésben”. Eden hajlandó volt elfogadni a szovjet javaslatot a háború időszakára, de úgy gondolta, hogy Németország kapitulációja után a Nyugat „megfigyelő státusát” „aktív résztvevővé” kell átalakítani. Nem látván, hogyan lehet ezt az elképzelést százalékokban kifejezni, Eden nem tett konkrét javaslatot, csupán azt mondotta, „elsősorban nagyobb részesedést akar Bulgáriában, mint amit Romániában kaptunk . . . mert az szinte semmi”. Az ezt követően kialakult hosszadalmas egyezkedést a százalékokról a mellékelt táblázat foglalja össze.

Eden memoárjában visszaemlékezik, hogy míg Molotov „késznek mutatkozott a

¹⁵ *Elisabeth Barker: British Policy in South-East in the Second World War. London 1976. 267–268.*

százalékok fölötti alkudozásra”, ő (Eden) nem mutatott érdeklődést a számok iránt. „Csupán arra törekedtem, hogy nagyobb szavunk legyen Bulgáriában és Magyarországon, mint amit elfogadtunk Romániában.” Eden úgy hitte, hogy „majdnem mindent elértünk, amit akartunk. Mondhatnám kilencven százalékban . . .”¹⁶ Ha el is tekintünk a százalékok fölötti tárgyalás ironikus megítélésétől, biztos mondhatjuk, hogy Eden tévedett. A Churchill – Sztálin-megállapodáshoz mérten ő semmit sem ért el. Ha viszont Molotovnak az volt a fő célja, hogy megszerezze az angol hozzájárulást a Szovjetunió magyarországi vezető szerepéhez a világháború utáni időre, akkor kétségtelenül megvalósította célját. Vojtech Mastny helyesen fogalmaz: „Az angolok aligha gratulálhattak maguknak eredményeikért. Szót emeltek egy periférián fekvő ország érdekében (Bulgária), melyről Churchill többnyire csak megvetéssel szólt, s hagyták magukat a szemlélő szerepére korlátozni a talán leginkább angolbarát közép-kelet-európai ország, Magyarország esetében.”¹⁷

3.

Három év múlva, 1947. szeptember 21-én, megkezdődtek a Kominform alakuló ülésének tanácskozásai. A szovjet vezetők komor hangulatban voltak. Úgy tűnt, Sztálin differenciált elképzelése a háború utáni Európáról, a népfrontstratégia, mely a belpolitikában Nyugaton és Közép-Kelet-Európában koalíciós együttműködésre, nemzetközileg pedig a Nyugattal való együttműködésre irányult, nem hozott újabb eredményeket a Szovjetunió számára. Eltűnt az 1943-as vagy 1944-es év szelleme, amikor olyan befolyásos amerikai magazin, mint a *Life*, komolyan állíthatta, hogy az oroszok „úgy néznek ki, mint az amerikaiak, úgy öltöznek, mint az amerikaiak és úgy gondolkoznak, mint az amerikaiak”. Elmúltak azok az idők, amikor a legnagyobb példányszámú magazin, a *Reader's Digest* közzétette Joseph Davies volt amerikai nagykövet (rendkívül naív) szovjetbarát memórájának rövidített változatát. Már az emléke is eltűnt annak az időnek, amikor három évvel korábban tekintélyes nyugati személyiségek azzal magyarázták Sztálin „makacsságát”, hogy ez a Politburo szürke bürokratáinak köszönhető. Ellenkezőleg, a jóindulatú és megbízható „Jóska bácsi” amerikai elképzelését felváltotta a mind szélesebb körben elfogadott nézet a szovjet totalitarizmus veszélyéről.

A nagy szövetség tehát megrendült, s figyelembe véve, hogy a kommunistákat eltávolították a nyugat-európai kormányokból, Közép-Kelet-Európában pedig holtpontra jutott a helyzet, Sztálin elérkezettnek látta az időt, hogy gyökeresen megváltoztassa politikáját. Nyugattal való kapcsolataiban s a nemzetközi kommunista mozgalom működésében egyaránt a Kominform alakuló ülését tekintette fordulópontnak, és gyakorlatilag itt indította el a Jugoszlávia elleni támadás előkészítését is.

Mi vezette Sztálint, hogy felváltja a népfrontstratégiát, azaz egy „jobboldali” stratégiát egy sokkal keményebb baloldallal cseréljen fel? Feltéhetően a „csirázó különbözőségek” a nemzetközi kommunista mozgalomban és az egyes kommunista pártok erősödő autonómiájától való féltelme.¹⁸ A változás nem egyik napról a másikra következett be. Sztálin már régóta aggódott amiatt, hogy a nemzetközi forradalmi kommunista elitben az erózió jelei mutatkoznak. Talán Jacques Duclos 1945. áprilisi híres, Moszkva által inspirált cikke mutatta az első jelét annak, hogy Sztálinnak kételyei vannak a népfronttaktikát illetően. Duclos ebben a cikkében az amerikai kommunista pártot revizionizmussal, vezetőjét, Earl Browder-t pedig pártellenes magatartással vádolta.¹⁹ Lehet azonban, hogy Sztálin ekkor még csupán azoknak kívánta jelezni fenntartásait, akik túlságosan nagy kedvvel hajtották végre az ebben az időben érvényes „koalíciós” kommunista politikát. Megítélésem szerint azonban a jobbról balra tartó drámai fordulatot, a fokozatosság elvéről a felkelés taktikájára való áttérést Sztálin csak 1947 őszétől jelezte a nemzetközi kommunista mozgalomnak. Erre az időre ui. korábbi kételyei megerősödtek. Nyugat-Európában a kommunista pártok komoly ellenállás nélkül engedték magukat kitenni országaik kormányaiból; Közép-Kelet-Európában a jugoszlávok a fokozatosságról vallott nézetek ellenére túlságosan gyorsan ragadták meg a hatalmat; nem haladt megfelelően a terv Finnországban és Ausztriában sem, ahol a kommunisták sikertelenek voltak a hatalomért

¹⁶ Eden i. m. 560.

¹⁷ Mastny i. m. 210–211.

¹⁸ A kifejezést Joseph R. Starobin munkájából kölcsönöztem: *Origins of the Cold War*. In: *Foreign Affairs* Vol. XLVII. No. 4. 1969. július. 681–696.

¹⁹ Duclos cikke eredetileg a *Cahiers du communisme* 1945. 6. számában (21–38. o.) jelent meg. Az angol fordítást a New York-i *Daily Worker* 1945. május 24-én közölte ezzel a címmel: „On the Dissolution of the Communist Party of the United States.”

folytatott küzdelemben; nem haladt előre kellően a terv Magyarországon és Csehszlovákiában sem, ahol a kommunisták nem konszolidálták hatalmukat elég határozottan. S bár Sztálin meg lehetett elégedve azzal, ami Kelet-Európában történt, a Gomulka vezette szárnyat Lengyelországban szintén túlságosan makacsnak, merevnek, bizonyos fókig függetlennek látta.

Sztálinnak szüksége volt a jugoszláv kommunisták segítségére, hogy keresztül-vihesse a politikai radikális megváltoztatását anélkül, hogy olyan látszatot keltsen, mintha korábban tévedett volna, vagy hogy politikája következetlen lenne. Hiszen Sztálin mindig arra hivatkozott, hogy ő csalhatatlan. Ilyen körülmények között a két szovjet megbízott, Andrej Zsdanov és Georgij Malenkov nehéz feladata az lett, hogy a Kominform-találkozón úgy terjesszék elő Sztálin harcoss irányvonalát, hogy egyidejűleg ne kelljen kritizálni a korábbi fokozatos irányvonalat. Hogyan akadályozhatnák meg, hogy a jugoszlávok, akik kezdetől a harcoss irányvonal hívei voltak, ne tegyenek fel nehéz kérdéseket arra nézve, miért várt Sztálin olyan sokáig, s miért ragaszkodott a „kapitulálás” népfrontos eszméhez? Vajon nem Tito képviselői, Edvard Kardelj és Milovan Gyilas fogják azt állítani, hogy nekik volt mindig igazuk?

Sztálin tekintélyének védelmében Zsdanov a fokozatosság bűnét más pártokra kívánta hárítani, hangsúlyozva, hogy a nyugat-európai és a közép-kelet-európai pártok tévesen alkalmazták Sztálin politikáját, a hiba bennük és nem Sztálinban volt.

Hogy az egész ügy teljesebb legyen, Zsdanov a jugoszláv kommunistákat igyekezett felhasználni. A két jugoszláv delegátust arra kérték, korábban érkezzenek, hogy tárgyalásokat folytathassanak a szovjet küldöttekkel. Abban a reményben, hogy ezáltal alkalom nyílik a két párt között mutakozó félreértések tisztázására, Kardelj és Gyilas örömmel tett eleget a kérésnek. Amit megtudtak, s amire kérték őket, részben meglepetés volt, részben megelégedéssel töltötte el őket. Végül is úgy tűnt, Sztálin kész a nemzetközi kommunista mozgalomban a „jobboldali” fokozatosság ellen fordulni, és ehhez kért segítséget a jugoszlávoktól. Hajlandók-e a jugoszláv elvtársak bírálni a nyugat- és közép-kelet-európai kommunista pártok „nem kielégítő harcosságát”, azt, hogy a parlamentarizmus hibájába estek, hogy túlságosan bíznak a szociáldemokratákban, és nem látnak át az imperializmus mesterkedésein? — hangzott a kérdés.

Kardelj és Gyilas nem ismerték fel, hogy Sztálin szívéllyessége a jugoszláv párt iránt csak átmeneti, s nagy árat kell majd fizetniük azokért a kemény támadásokért, amelyek megfogalmazására felkérték őket. A korábban is alkalmazott politikai sémának megfelelően, mely már az 1920-as évek frakciós harcai során²⁰ is sikeresnek bizonyult, 1947 szeptemberében Sztálin a jugoszláv baloldalt uszította a kommunista mozgalom „jobboldali” szárnya ellen, előre látva a következő fordulót, amikor a levert és megalázott „jobboldalt” fogja felhasználni arra, hogy az öntudatos és makacs jugoszlávokat megrendszabályozza.²¹ Kardelj és Gyilas csak később, az 1948-as összeesapás előkészítése idején ismerték fel, Sztálin azért uszította őket a többi párt ellen, hogy szakadékok teremtsen a jugoszláv és a többi párt között, és ellenséges érzelmeket keltsen a jugoszláv párt ellen.²² Ekkor azonban már késő volt. A Kominform alakuló ülésének legtöbb résztvevője nem tudta megbocsátani azt a megaláztatást, amit Kardelj és Gyilas fellépése következtében kellett elszenvedniük, s amikor elérkezett az idő, hogy visszafizessenek ezért — 1948-ban —, épp olyan harcossan és buzgón fordultak a jugoszlávok ellen, mint Kardelj és Gyilas korábban ellenük.

²⁰ Ez időben Sztálin először Bucharinnal és másokkal szövetkezett a jobboldalon hogy kiszorítsa a baloldalhoz tartozó Trackijt, Zinovjevet és másokat, de nem sokkal ez után a baloldal maradéka segítette őt abban, hogy Bucharint kiszorítsa.

²¹ Hálás vagyok Robert C. Tuckernek, aki erre Sztálin motívumainak lehetséges magyarázataként felhívta a figyelmemet. Később, egy 1980 nyarán Belgrádban készített interjú során megkérdeztem Milovan Gyilaszt, vajon visszatekintve nem gondolja-e, hogy Sztálin őt és Kardeljt csapdába esalta? Gyilas elmondta, hogy 1948-ban a Politburo számos ülésén vitatták meg ennek lehetőségét. Határozott, egyértelmű bizonyítékok hiányában azonban csak feltételezéseik voltak. Valamennyi jugoszláv vezető közül azonban elsősorban Tito volt az, aki úgy vélte, Sztálin eléggé fondorlatos volt ahhoz, hogy csapdát állítson, és így izolálja a jugoszlávokat a nemzetközi mozgalomban. „És Tito nagyon jól ismerte Sztálint” — tette hozzá Gyilas.

²² *Vladimir Dedijer*: Tito. New York 1953. 295. Itt Dedijer megállapítja: „Nem volt véletlen, hogy Jugoszlávia kapta a főszerepet (a Kominform) első ülésén. A ól az volt, hogy olyan szorosan kössék hozzá ehhez a szervezethez, amennyire csak lehetséges, és ezáltal előkészítsék a jövőendő csapást.”

4.

A hivatalos beszámolókból, amelyek később megjelentek, a világ viszonylag keveset tudhatott meg arról, mi is történt a Kominform alakuló ülésén Szklarska Porebában.

A figyelem elsősorban Zsdanov két táborot meghirdető beszédére összpontosult, s ez az üzenet egyértelmű volt: a Szovjetunió és a Nyugat közötti együttműködés véget ért. „Minél inkább elhomályosul a háború eseménye — mondotta —, annál világosabbá válik, hogy a nemzetközi erők két táborra oszlanak, az imperialista és antidemokratikus tábor az egyik oldalon, az antiimperialista, demokratikus tábor a másik oldalon.” Bár a szovjet külpolitika továbbra is a szocializmus és a kapitalizmus hosszú távú együttélésére épül, Zsdanov úgy látta, a Nyugat nem hajlandó viszonzni ezt a gesztust. A Truman-elvet és a Marshall-tervet az amerikai imperializmus legszélsőségesebb korai megnyilvánulásaiaként interpretálta, melyek agresszív katonai és stratégiai szándékokat foglalnak magukban, s egyidejűleg a gazdasági expanzió és az ideológiai harc fegyverét alkalmazzák. Az amerikai imperializmus élvezve Nagy-Britannia és Franciaország támogatását, Európa leigázására, „49-dik állammá” változtatására törekszik, s egyidejűleg új háborút készít elő a Szovjetunió ellen. Zsdanov szerint a jobboldali szociáldemokraták is az Egyesült Államokat támogatják, így Attlee angol miniszterelnök és Bevin Külügyminiszter, Ramadier francia miniszterelnök, Schumann, a német ellenzék vezére, Renner, az osztrák államelnök és Schaerf alelnök, Saragat, az olasz szocialista vezető stb. Valamennyiüket köpönyegforgatóknak és árulóknak bélyegezte, olyanoknak, akik „országait az amerikaiaktól való vazallus függőség útjára vezetik”. Ennek ellenére, foglalta össze Zsdanov, a Szovjetunió vezette haladó erők győzedelmeskedni fognak, mivel egységesen lépnek fel az imperialista terjeszkedés ellen és mivel tisztában vannak azzal, hogy minden koncesszió, hasonlóan a Hitlernek Münchenben tett nyugati megbékítési engedményhez, csak arra vezet, hogy az imperialisták „még szegyeintlenebb és agresszívabb akciókba kezdenek”.²³

Nyugaton nem volt nehéz megfejteni Szklarska Poreba hidegháborús üzenetét. Annál is kevésbé, mivel a konferencia harcos hangvételét szerte Nyugat-Európában hamarosan széles körű tüntetések és sztrájkok támasztották alá. Október végén az olaszországi sztrájkok 22 ember életébe kerültek, 154 megsebesült és 118 kommunistaellenes klubot részben vagy teljesen szétromboltak. Franciaországban a második világháborút követő első nagyobb, kommunisták által szervezett sztrájkhullám novemberben bontakozott ki. Duclos kijelentette, hogy Franciaország mindinkább az angolszászok csatlósává válik, és új offenzívát hirdetett az amerikai terjeszkedés ellen.²⁴ Ezek a militáns akciók és a még harcosabb kijelentések — figyelembe véve azt, amit a konferenciáról Nyugaton tudtak — megerősítették a kezdeti nyugati benyomást a Szovjetunió növekvő ellenségeskedéséről a Nyugat és különösen az Egyesült Államok ellen. Arra is számítottak, hogy mivel a szovjet a világot két ellenséges táborként fogja fel, s mivel a szovjet politikának Európa a centruma, Moszkva politikai, sőt esetleg katonai offenzívája Európában fog kibontakozni.

A konferencia hivatalos jegyzőkönyve legalább annyit eltitkolt, mint amennyit kimondott. Ahogyan a nem hivatalos beszámolókból később mind világosabban kiderült, a delegátusok a nemzetközi kommunista mozgalom egyébként sem izgalommentes történetének egyik legviharosabb ülésén vettek részt. Különösen a franciákat és az olaszokat támadták hevesen, míg a csehszlovák és a magyar kommunista párt, valamint a lengyelek Gomulka vezette szárnya elleni kritika sokkal visszafogottabb és áttételesebb volt. A felszólalók közbekiáltásokkal való megzavarása hozzátartozott a tanácskozás menetéhez.

²³ A Kominform-ülésről kiadott hivatalos jelentés: *Informacionnoje szovescsanyije predstavityeilei nyekotorich v Polse v konce szentyabrja 1947 goda*. Moszkva, október 1948. Zsdanov beszédét a 13–48. o. közli. A legteljesebb nem hivatalos beszámólót az egyik olasz küldött, *Eugenio Reale* adta, aki 1956 után lépett ki az Olasz Kommunista Pártból: *Avec Jacques Duclos au banc des accusés*. Paris 1958. Lásd még: *Lilly Marcou: Le Kominform*. Paris 1977. *Adam B. Ulam: Titoism and the Cominform*. Cambridge, 1952. *William O. McCagg, Jr.: Domestic Politics and Soviet Foreign Policy at the Cominform Conference in 1947*. In: *Slavic and Soviet Series* (Tel-Aviv), Vol. 2. No. 1. 1977 tavasz. 1–30. *Reale* utóbb kiegészítette eredeti beszámolóját: *The Founding of the Cominform*. In: *The Comintern: Historical Highlights*. Ed. Milorad M. Drachkovitch and Branko Lazitch. New York 1966. 253–268. — Milovan Gyilas volt szíves rendelkezésemre bocsátani az 1947-es ülésre vonatkozó visszaemlékezését. Az írás kelte 1973. október 1.

²⁴ Idézi: *World Communist Movement: Selective Chronology 1918–1957*. (GPO: Washington, DC.) 1963. 309.

A jugoszlávok, az oroszok és a románok gyakran és durván félbeszakították Duclost. Ana Pauker őt és az olasz Longót parlamenti kretenizmussal vádolta. Zsdanov így fordult Ducloshoz: „Nem gondolja Duclos elvtárs, hogy a nép jobban megértette volna a helyzetet, ha ön világosan megmondta volna, hogy a kommunista párt ellenzéki párt? Ez a kifejezés azonban május óta nem található sem az ön, sem Thorez beszédeiben. Ha a kommunista párt felismeri, hogy rossz úton jár, akkor nyilvánosan be kell vallania hibáit; ez azonban nem történt meg.” Malenkov csatlakozott a kórushoz: „Szeretnénk, ha Duclos világosan megmondaná, milyen következtetésre jutott az elkövetett hibák tekintetében a Francia Kommunista Párt vezetése.”²⁵ Gyilasz „a politikai és ideológiai liberalizmus” vádjával denúciálta a nyugat-európai kommunista pártokat. Hozzátette, hogy a francia kommunisták lebecsülték a gaullizmus veszélyét, holott De Gaulle, mint ismeretes, Churchill ügynöke.²⁶ Zsdanov Luigi Longót szakította félbe: „Önök, olasz elvtársak nagyobb parlamentaristák, mint maga De Gasperi: önök a legnagyobb politikai párt, a kormányból mégis ki lehetett dobni önöket.”²⁷

A megszegényített és dühös Duclos egyszer ott is hagyta az ülést, kiment a parkba, leült egy padra, és senkivel sem volt hajlandó szóba állni. Amikor visszatért a konferenciaterembe, remegő hangon vallotta be és ismerte el a francia párt oportunizmusát és kért bocsánatot. Ugyanígy tett Longo is az olasz párt nevében. Sőt, ő tovább is ment. Arra kérte Kardeljt és Gyilaszt, a legerősebb kritikusokat, hogy egyénileg és részletesen is magyarázzák el neki álláspontjukat. Miután ez megtörtént, Kardelj kifejtette azt a jugoszláv véleményt is, hogy a kommunista mozgalmat megfertőzte a koalíciós politika. Longo biztosította a jugoszlávokat, hogy az Olasz Kommunista Párttól távol áll a reformizmus, a szociáldemokrácia vagy a liberalizmus szelleme, és nem vesztette el forradalmi jellegét. Egyébként is, tette hozzá Longo, az Olasz Kommunista Párt csak Moszkva útmutatásait követte. A kötelező és felettébb szégyenteljes önkritika után Duclos és Longo hazatértek, hogy megvalósítsák az új pártvonalat. Értetlenül, zavarodottan és feltehetően mérgesen csodálkoztak, miért kaptak szemrehányást olyan politikáért, amelyet Sztálin kezdeményezett, ő hagyott jóvá és ő támogatott.

5.

Ámbár a Szklarska Poreba-i találkozó két fő eseménye a francia és olasz kommunista párt elleni szovjet és jugoszláv támadás, valamint Zsdanovnak a két táborra vonatkozó beszéde volt, az egyéb események sem bizonyultak érdekteleneknek. Három másik párt, a lengyel, a csehszlovák és a magyar, nem minden nehézség nélkül kellett hogy magyarázza, miért folytatta oly hosszú ideig a szocializmusra való békés átmenet politikáját, miért tűrte meg más politikai pártok létezését, s miért nem tűzte napirendre egy szovjet jellegű gazdasági program megvalósítását.

A lengyel párt nevében felszólaló Gomulka, jöllehet csak a párt egyik szárnyát képviselte, volt az egyedüli küldött a konferencián, aki fenntartásainak adott hangot a javasolt harcos taktikával szemben, a Kominform megalakulását, valamint egy valamennyi kommunista pártra kötelező közös stratégiát illetően. Mi több, egy nyílt ülésen makacsul ismételte, hogy véleménye szerint a lengyelországi körülmények sokkal inkább a lengyel szocialista balszárnyval való együttműködés, semmint annak a kommunista pártba való beolvasztása mellett szólnak. Sem a hivatalos kiadványból, sem a nem hivatalos beszélőből nem derül ki, hogy a többi küldött miként válaszolt ezekre a hirtelen elavulttá vált nézetekre. Az azonban bizonyos, hogy Gomulka a nemzetközi kommunizmus új vonalával szembeni növekvő szkepticizmussal hagyta el a konferenciát. Varsóban változatlanul amellett érvelt, hogy „helytelen lenne, ha a Lengyel Kommunista Párt a kollektívizálás mellett döntene”. Midőn a politikai bizottság többi tagja nem volt hajlandó támogatni véleményét, Gomulka megkísérelte, hogy szembeszálljon velük, hangoztatva, „a politikai bizottság ilyen ügyekben meg kell hogy hallgassa a párt központi bizottságát is”.²⁸ Mint a szocializmushoz vezető „lengyel út” feltételen híve, Gomulka csatát veszített, hamarosan leváltották a párt főtitkári tiszttségéről és háziőrizetbe helyezték.

²⁵ Mindkét idézet helye: *Reale: The Founding of the Cominform*, 266.

²⁶ Uo.

²⁷ *Dedijer*: i. m. 296.

²⁸ Nowe Drogi, 1948. szeptember—október. 40. s. köv. Gomulka egész karrierjét összefoglalja: *Nicholas Bethell: Gomulka: His Poland, His Communism*. New York 1969.

A megosztott lengyel párttal ellentétben a Csehszlovák Kommunista Párt egységesen sorakozott fel a Kominform határozata mögött. Igaz, a párt korábbi fokozatos politikája miatt számos vezető most védekezésre kényszerült. A párt elnöke, Klement Gottwald, különösen aggódott, hogy korábbi azonosulása a koalíciós, parlamentáris politikával most esetleg csökkentheti politikai tekintélyét. Attól vezettetve, hogy minél hamarabb véget vessenek „a parlamentáris balettozásnak”, valamint „a forradalom sorsa miatti aggodalmukban”²⁹ Gottwald és támogatói hajlandóak lettek volna a jugoszláv politikai rendszer azonnali bevezetésére is. Mivel Moszkva még nem mondotta meg világosan, mi a teendő, s mivel Szklarska Porebában erős szovjet–jugoszláv együttműködés volt tapasztalható, arra gondoltak, hogy a jugoszláv rendszert fogják lemásolni. Ebben az időben Tito presztízse még érintetlen volt, s Sztálin még nem lépett fel a jugoszlávok ellen. Egy amerikai kém jelentése szerint a csehszlovák biztonsági szervek és a katonai kémelhárítás először 1947 szeptemberében, azaz a Kominform találkozó időpontjában értesültek arról, hogy „hatalomátvétel várható, valószínűleg a kora tavasszal”.³⁰

Az új pártvonal sok bizonytalanságot okozott a csehszlovák pártban.³¹ Közvetett bizonyítékok arra utalnak, hogy néhány vezető, mint Julius Duris, Antonin Zapotocky, a biztonsági szolgálat kommunista emberei, sőt esetleg Slansky főtitkár is elégtétellel fogadták a harcosabb pártvonalat, melyet korábban is támogattak volna.³² Akár igaz ez, akár nem, Gottwald mindenképpen védekező helyzetbe került, s úgy érezte, hogy kompenzálnia kell a korábbi pártvonalért, ismét bizonyítania kell Sztálin iránti lojalitását. Ezért próbálta utánozni a jugoszláv rendszert azt gondolván, hogy Sztálin ezt várja el tőle. Később azonban, Sztálin és Tito szakítása után, Gottwald újabb fordulatot tett, hogy a „legutolsó” szovjet pártvonalat kövesse. Egyes adatok arra mutatnak, Gottwald má. 1948-ban³³ előkészületeket tett, hogy nagy tisztogatást rendezzen a pártban, melynek első számú áldozata a „titóista” Slansky lenne. Ezzel a manőverezéssel és olyan módszert alkalmazva, mely megfelelt Sztálin gyakorlatának, Gottwaldnak sikerült a militáns vonal elére kerülnie, s így a párt vitathatatlan vezetője maradhatott az elkövetkező legsötétebb sztálinista időszakban is.

A Magyar Kommunista Párt állapota Szklarska Poreba után jórészt a csehszlovák kommunistákéhoz volt hasonló. Delegátusaik hirtelen utaztak el Budapestről, s nem voltak tisztában azzal, mit várhatnak a konferenciától. Minden okuk megvolt annak feltételezésére, hogy az elmúlt három évben elért eredményeik elismerést váltanak majd ki külföldi elvtársaikból. Hiszen a magyar párt különösen ügyesen alkalmazta a népfrontpolitikát egy olyan meglehetősen ellenséges szovjet- és kommunistaellenes környezetben működve, melyhez esetleg csak Románia és Lengyelország volt hasonlítható. A magyar kommunistáknak az 1945-ös választásokon sikerült megszerezniük a szavazatok 17%-át. A nem kommunista pártokkal való tárgyalások során a magyar kommunista vezetők — különösen Rákosi és Révai — rendkívül nagy érzéket mutattak az iránt, mikor kell engedni és mikor kell szilárdnak lenni, mikor alkalmazzák a parlamentáris eszközöket, mikor nyúljanak a megfélemlítés eszközeihez, mikor tegyenek engedményeket, és mikor támadjanak azzal, hogy makacs ellenfeleik múltjára vonatkozó kompromittáló tényeket hoznak nyilvánosságra.

Miután a háború utolsó szakaszában Moszkvából hazaérkezett vezetőknek sikerült meggyőzniük a hazai kommunistákat, hogy egyelőre félre kell tenni a harcos pártvonalat — ez lényegében 1945 tavaszán megtörtént —, a hazai kommunista párt vezetésében nem volt lényeges taktikai vagy stratégiai nézetkülönbség. Igaz, voltak olyan jelek, hogy a hazai kommunista párt vezetője, Rajk László, határozottabban szeretne volna folytatni a hatalomért való küzdelmet, hogy a veterán filozófus és irodalomkritikus Lukács György jobban szeretett volna egy Magyarország európai tradíciójához közelebb álló kultúrpolitikát folytatni. Ennek ellenére, legalábbis 1947 teléig, tehát a demokratikus átmenet időszakában, a vezetés egységes és fegyelmezett maradt, egyértelműen annak a népfrontpolitikának volt elkötelezve, mely a hatalom átvételét egy távolabbi időpontban vette számításba.

²⁹ Karel Kaplant idézi *Tigris* i. m. 408.

³⁰ *Claire Sterling: The Masaryk Case: The Murder of Democracy in Czechoslovakia.* Boston 1982. 162.

³¹ *Tigris* i. m. 408.

³² Az 1948. februári események előestéjét és a CSKP tevékenységét egy kiadatlan, sokszorosított, 1979 márciusában kelt tanulmány foglalja össze: *Karel Kaplan: The Rise of a Monopoly of Power in the Hands of the Communist Party of Czechoslovakia, 1948–1949.* Kaplan 1968 tavaszán szabadon kutathatott a CSKP archívumában.

³³ *Sterling* i. m. 219.

A helyzet annyira ellentmondásos, a taktika, melyet végre kellett hajtani oly nehéz, a feladat, hogy támogassanak egy politikai rendszert és egyidejűleg aláássák azt, annyira komplex volt, hogy egyes időszakokban a kommunisták nem tehettek mást, mint hogy utánozzák koalíciós partnereiket, vagyis ellenfeleiket — és húzzák az időt. Ahogyan Vas Zoltán még közzé nem tett memoárijában megállapítja, benne és elvtársaiban nagyfokú bizonytalanság élt még 1946 folyamán is: „vajon Sztálin nem fogja-e átengedni Magyarországot egy nyugati politikai befolyásnak — lengyelországi és németországi engedmények fejében?”³⁴

A kommunisták persze még a Kominform alakuló ülése előtt is alkalmaztak időnként kemény módszereket. Hadd utaljak itt pl. Kovács Bélának, a kisgazdapárt népszerű főtitkárának esetére, akit demokráciellenes összeesküvéssel vádoltak, majd ezt követően Nagy Ferenc kisgazdapárt vezette kormánynak a megbuktatására. A Kominform-ülés előestéjén, 1947. szeptember 16-án, a politikai bizottság már irányelveket dolgozott ki a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesítésére.³⁵ Mégis, ami Szklarska Porebában elhangzott, mélyen meglepte a magyar pártot. Révai a konferencián tartott első felszólalásában még azt hangoztatta, hogy a magyar politikai rendszer „a népi demokrácia és a polgári demokrácia sajátos keveréke” és még nem világos, hogy a két elem közül melyik kerül uralomra.³⁶ Két évvel később, egy visszatekintő tanulmányában Révai a következőképpen jellemezte a magyar párt helyzetét az átmeneti szakaszban: „Fel kell vetni a kérdést, vajon harc közben, menet közben is már tisztán láttuk-e a fejlődésnek a lényegét, felismertük-e népi demokráciánk perspektíváját, államunk jellegét? Nem, elvtársak, nem láttuk tisztán. Legfeljebb helyes irányban tapogatóztunk. A pártnak nem volt egységes, tisztázott, kidolgozott álláspontja a népi demokrácia jellegét, fejlődési perspektíváját illetően. Ezt önkritikusan meg kell állapítani. És azt is meg kell állapítani, hogy a döntő ösztönzést és segítséget fejlődési perspektívánk tisztázására a SZUK (b) Pártjától, Sztálin elvtárs tanításától kaptuk. A Kommunista Pártok Tájékoztató Irodájának két ülése — az első 1947 őszén, a másik 1948 nyarán — alapvető segítséget jelentett számunkra: az első arra a felismerésre nézve, hogy a népi demokráciának nem szabad megállnia a kapitalista elemek kiszorításának valamiféle közbeeső lépcsőfokán, a második arra nézve, hogy a szocialista átalakulás nem korlátozódhatik a városra, hanem ki kell terjednie a falura, továbbá arra nézve, hogy a szocializmusba való átmenet alapkérdés; erre nézve a minta a Szovjetunió, és hogy a népi demokratizmus csak bizonyos formákban különbözik a Szovjetunió útjától, de nem lényegében.”³⁷

Valóban csak az után, hogy Szklarska Porebában Zsdanov Magyarországot a népi demokráciák közé sorolta, értették meg a magyar küldöttek, hogy az új harcos pártvonal és a népfrontkorszak vége alapvető változást követel a párt hazai politikájában. Ekkor Révai, immár második felszólalásában a Kominform ülésén, azt állította, hogy a magyar kommunisták mindent ellenőrzésük alatt tartanak. Nem szólt arról, hogy a nemrég megtartott augusztusi választásokon a szavazók 78%-a nem a kommunista pártra adta a szavazatát. Ehelyett azzal dicsekedett, mily mélyen behatoltak az egyébként kicsi és jelentéktelen Nemzeti Parasztpártba, amely 1945-ben a szavatok 7, 1947-ben 8%-át szerezte meg. Ez a párt „a mi vezetésiünk alatt tevékenykedik — hangoztatta Révai —, főtitkára kommunista, a két miniszter közül, akik a parasztpártot a kormányban képviselik, az egyik kommunista. A párt 32 parlamenti képviselőjéből 15 kommunista és 8 szimpatizáns.”³⁸ Pfeiffer Zoltán nyíltan antikommunista Magyar Függetlenségi Pártjára vonatkozóan, mely szintén részt vehetett a választásokon, Révai azonban csak jövőbeni akciókat helyezett kilátásba. „A Pfeiffer-párt megsemmisítése elkerülhetetlen — mondotta a konferencián — és a rendőrség segítségével ezt végre is hajtjuk.”³⁹

Budapestre visszatérve Révai a politikai bizottsághoz intézett memorandumában leszögezte, hogy a Kominform ülése „komoly változásokat dolgozott ki a Komintern VII.

³⁴ Vas Zoltán igen előzékenyen lehetővé tette, hogy memoárijának eredeti, teljes kéziratváltozatát használhassam.

³⁵ Strassenreiter Erzsébet: Adalékok a magyarországi munkásegység történetéhez és az egységes munkáspárt létrejöttéhez. In: A munkásegység fejlődése Somogy megyében 1944–1948. Szerk. Suri Károly. Kaposvár 1979. 61.

³⁶ J. Révai: O gyejatyelnostyi TsK Vengerskoj Kommunisticeszkoj Partyii. In: Informacionnoje sovescsanyije, 256–279.

³⁷ Révai József: Társadalmi Szemle 1949/3–4. 163–164.

³⁸ Reale: The Founding of the Cominform, 255.

³⁹ Uo.

kongresszusa által lefektetett politikai és taktikai vonalon".⁴⁰ Jóllehet igyekezett csökkenteni e lényeges változás jelentőségét a magyar párt szempontjából, hogy így igazolhassa a közelmúlt „fokozatossági bűneit”, mégis, feljegyzése tele van önkritikus megjegyzésekkel. A párt programjának nem volt elég szilárd elvi bázisa, fejtette ki, túlbecsülte a parlamentáris kombinációk jelentőségét, és túlságosan prakticista vonalat vitt. Hogy a párt új feladatának megfelelően, Révai hat lényeges változás elfogadását javasolta: felül kell vizsgálni a párt koalíciós stratégiáját; módosítani kell a gazdaságpolitikát, hogy felszámolják a burzsoázia szerepét; meg kell változtatni az államapparátus és a hadsereg szervezeti struktúráját; intézkedéseket kell tenni a párt harci szellemének fokozására; meg kell javítani a szakszervezeti munkát, hogy megszűntessék a bürokratikus elfajulásokat; át kell állítani az ideológiai munkát, hogy az teoretikus bázisul szolgáljon mindezen feladatok megoldásához, és új megvilágításban magyarázza az ország 1944 óta megtett politikai fejlődését.⁴¹

A számos vita egyikén, a politikai bizottság 1947. december 10-i ülésén, Nagy Imre — úgy tűnik, egyedül — lépett fel az új, harcos vonal ellen. Mondanivalójának lényege az volt, hogy a nemzetközi körülmények megváltozása nem alkalmas ilyen határozott és radikális intézkedések keresztülvételére, hogy az államosítások kiterjesztése nem felel meg az uralkodó gazdasági viszonyoknak. Véleménye szerint, bár a kommunista párt vezető szerephez jutott az ország életében, a gazdaság még túlnyomóan kapitalista jellegű, és ez sokkal inkább meghatározza a magyar gazdasági és politikai rendszert, mint a nemzetközi körülmények. Röviden: Nagy változatlanul kitartott a Kominform-ülés előtt uralkodó nézet mellett, mely szerint Magyarországon átmeneti rendszer van, az új és a régi sajátos keveréke. Nagy tehát azt a nézetet vallotta, ami a kommunista párt hivatalos vonala volt, s amit Révai is képviselt a Szklarska Poreba-i találkozóján. Ez a nézet azonban már időszzerűtlennek számítottott.

A Kominform-ülés utáni többségi véleményt Gerő foglalta össze, aki egyike volt azon két bizottság elnökének, amelyeket a politikai bizottság a Kominform-ülés tanulságainak tanulmányozására küldött ki: „A belpolitikai és nemzetközi helyzet lehetővé teszi, hogy az államosítás terén az iparban és részben a kereskedelemben eredeti elgondolásainktól eltérően, újabb komoly lépést tegyünk előre. Mint ismeretes, az eredeti elgondolás az volt, hogy az államosításokat általában a „száraz” úton fogjuk végrehajtani... Szerintem hiba lenne ragaszkodni az eredeti elgondoláshoz és nem kihasználni a kínálkozó kedvező helyzetet.”⁴² Gerő egy másik beszédében azt hangoztatta, hogy Magyarország „átlépte a Rubikont a polgári és a népi demokrácia között”. Kádár János, a KV akkori egyik titkára ezt a véleményt erősítette meg, amikor kijelentette, hogy Magyarország utolérte kelet-európai szomszédait. Rákosi, éles ellentétben azzal a korábbi nézettel, miszerint a népi demokrácia nem jelenti a szocializmus építését, most újrafoglalmazta a meghatározást, hangsúlyozva, hogy a népi demokrácia építése végül is azonos a szocializmus építésével.

Ezek a megállapítások és ideológiai fordulatok a politika terén kemény intézkedésekkel párosultak. Először is a párt az 1947. augusztusi választások eredményét túlnyomóan megsemmisítette azzal, hogy a nem kommunista politikusoknak azt a lehetőséget kínálta, vagy elhagyják az országot, vagy kooperálnak a létrejött új koalícióval. Az év októberében és novemberében tízesével, talán százasaival hagyták el az országot vezető politikusok, vagy vállalták, hogy támogatják a kommunista rendszert. Másodszor, miután a szociáldemokrata párt centrista vezetői is távoztak, a kommunista párt meghirdette a két munkaspárt egyesítését. (Ez 1948-ban meg is történt.)

A Kominform alakuló ülése utáni politikai fejlődés további jellemzője a kommunista párt vezetésén belüli küzdelem felerősödése lett. Úgy tűnik, Rákosi nem annyira a fokozatosságot követelő Nagy Imrétől féltette vezető szerepét, aki egyébként sem volt hatással az ilyen politikai küzdelmekben és állítólag Malenkov támogatását is élvezte, hanem inkább Rajk Lászlótól, aki a politikai bizottság tagja és egyidejűleg belügyminiszter is volt. Rákosi már régebben azzal gyanúsította Rajkot, hogy 1945 óta egy militánsabb politika híve. Egyes vélemények szerint Rajk és néhány más hazai kommunista a koalíciót korruptnak ítélte, és a múlttal határozottabb szakítást követelt, mint amit Rákosi javasolt.⁴³ Bár

⁴⁰ Idézi: *Ságvári Ágnes*: Népfront és koalíció Magyarországon 1936–1948. Bp. 1967. 276. További összefoglalót ad Révai beszámolójáról *Szabó Bálint*: Népi demokrácia és forradalomelmélet. Bp. 1974. 222.

⁴¹ *Szabó* i. m. 220–221.

⁴² Gerő jelentését idézi *Berend T. Iván*: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948, Bp. 1962. 373.

⁴³ *McCagg*: i. m. 268.

arra nincs bizonyított, hogy Rajk a Szklarska Poreba-i találkozót előtt valamikor is fellépett volna úgy, mint a harcok vonal képviselője, mégis mivel Rákosi volt a koalíciós politika vezetője, most sebezhetőnek tartotta magát, és Rajkot egy lehetséges veszély forrásának tekintette. Mint a politikai intrikák mestere, Rákosi tehát engedte, sőt alighanem bátorította Péter Gábort, a politikai rendőrség főnökét, vagyis Rajk beosztottját, hogy már 1947 decemberében Rajkot párt- és kormányellenes magatartással vádolja. Ezzel egyidejűleg a politikai bizottság másik tagja, Farkas Mihály is csatlakozhatott hozzá, azzal a hihetetlennek tűnő megállapítással, hogy Rajk miatt „a Belügyminisztérium nincs a párt kezében”.⁴⁴ Egy hónap múltán Farkas már egyenesen ellenségnek nevezte Rajkot.⁴⁵ 1948 őszén Rajkot áthelyezték a Külügyminisztériumba, 1949 májusában mint titóistát letartóztatták, megkínózták, elítélték és kivégezték. Bűne az volt, hogy harcosabb magatartást tanúsított, illetve, úgy tűnik, már azelőtt ilyen nézetei voltak, mielőtt azt Sztálin és Rákosi időszerűnek tartotta volna. Az életével fizetett érte.

Bizonyos értelemben Rákosi politikai érzékét dicséri, hogy ugyanolyan hatékonyan tudta alkalmazni a fokozatosság sztálini politikáját 1944 és 1947 között, mint ahogyan később a harcosság és a konfrontáció sztálini vonalát követte. 1947–48 fordulóján a magyar koalíciót gyakorlatilag álkoalícióvá degradálta, egy olyan politikai rendszerre, melyben a néhány nem kommunista politikusnak nem volt más szerepe, mint hogy fedezze azt a drámai „vízválasztó” fordulatot, ami a párt politikájában a Kominform-ülés után bekövetkezett. S a változással Sztálin ténylegesen lehúzta a függőnyt arra a demokratikus átmenetre, melyet három évvel korábban még ő fogalmazott meg Magyarország számára. A kommunisták ünnepélyes deklarációja, miszerint (Révai megfogalmazásában) „a nemzeti összefogást nem tekintjük múltó politikai koalíciónak, taktikai sakkfogásnak, hanem hosszantartó szövetkezésnek . . .”⁴⁶ — nem bizonyult igaznak.

⁴⁴ Idézi *Strassenreiter Erzsébet* — *Sipos Péter*: Rajk László. Bp. 1974. 185.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Délmagyarország 1944. december 5.

BALOGH SÁNDOR

Megjegyzések a magyarországi népi demokratikus fejlődés nemzetközi és belső feltételeihez

A második világháborút közvetlenül követő években végső fokon az határozta meg Magyarország nemzetközi helyzetét, hogy a megszülető népi demokratikus államot a szövetséges nagyhatalmak — döntően a régi uralkodó körök háborús politikája miatt — a legyőzöttek kategóriájába sorolták; sem az Amerikai Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának, sem a Szovjetunióknak nem fűződtek hozzá elsőrangú érdekei. Ez utóbbival összefüggésben kétségtelenül könnyebbnek ígérkezett a szövetségesek itteni érdekeinek egyeztetése, a jaltai nyilatkozat szellemében való együttműködésük reprezentálása, még akkor is, ha az eltérő politikai és társadalmi berendezkedésű szövetséges nagyhatalmak már eleve nem ugyanazt értették vagy érthették a lakosság „összes demokratikus elemein”, a demokratikus berendezésen és átalakuláson. Az érdekegyeztetést azonban a valóságban leginkább mégis az befolyásolta, hogy az országot a Vörös Hadsereg szabaddította fel. A felszabadulás után gyökeres fordulat következett be a Szovjetunió és Magyarország gazdasági-kereskedelmi kapcsolataiban, a helyi német tulajdon és érdekeltiség a Szovjetunió birtokába került, s ezen túlmenően Magyarország még jóvátétellel is tartozott.

Az 1945. január 20-án Moszkvában aláírt fegyverszüneti szerződés — amely egyben az Ideiglenes Nemzeti Kormány de facto elismerését is jelentette — a szövetséges nagyhatalmak kompromisszumos megállapodásain alapult. A kompromisszum ténye és jellege szembetűnő módon jutott kifejezésre a jóvátétel megállapításával és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) működésével, közelebbről a magyarországi SZEB amerikai és angol tagjának a hatáskörével kapcsolatban. A nyugati szövetségesek képviselői elvben elismerték ugyan a Szovjetunió, valamint Jugoszlávia és Csehszlovákia jóvátételi igényének feltétlen jogosultságát, de azt ajánlották, hogy a jóvátétel mértékét és teljesítésének módját a magyar gazdaság háború utáni állapotától tegyék függővé. Ezt a javaslatot azonban a szovjet tárgyaló fél nem fogadta el, hanem ragaszkodott ahhoz — a román és a finn példára hivatkozva —, hogy Magyarország 300 millió USA dollárt kitevő jóvátételi kötelezettsége a fegyverszüneti szerződés szövegében is szerepeljen. Így született meg azután az a meg egyezés, hogy a Molotov-féle tervezet jóvátételi pontját a következő bekezdéssel egészítik ki: „Magyarország megtéríti a károkat és veszteségeket, amelyeket a háborúban más szövetséges államoknak és azok polgárainak okozott. A kártérítés mértéke később nyer megállapítást.”¹ A SZEB működésével kapcsolatban a nyugati szövetségesek képviselői azt szerették volna elérni, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a háború idején kizárólag amerikai és angol tagjával való előzetes konzultáció után, a háború befejezésétől a békeszerződés aláírásáig terjedő időszakban viszont előzetes egyetértés esetén adhasson politikai jellegű utasításokat, az Ideiglenes Nemzeti Kormányának. Ezzel szemben a szovjet képviselő a háború idejére kizárólag a tájékoztatás, a háború befejezése utáni periódusra pedig csupán az előzetes konzultáció kötelezettségét kívánta vállalni. A meg egyezés elősegítése érdekében azonban a szovjet fél ígéretet tett többek között arra, hogy a háború befejezése után az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányai maguk szabhatják meg a magyarországi SZEB-misszióik létszámát s azok közvetlen összeköttetést és futárszolgálatot létesíthetnek kormányjaikkal. Ezek a kedvezmények feltétlenül előrelépésnek számítottak az olaszországi, illetőleg a bulgáriai és a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottságok gyakorlatához képest. De a meg egyezésnek valójában mégsem ezek, hanem az volt a legfontosabb tényezője, hogy a szövetséges nagyhatalmak vezetőinek küszöbön álló jaltai konferenciája előtt egyik fél sem akarta kiélezni a helyzetet, feleslegesen megterhelni kapcsolataikat.

¹ Magyar—szovjet kapcsolatok 1945—1948. Dokumentumok. Budapest, é. n. 22.

A jaltai konferencia után Magyarország viszonylatában nem annyira a kormányhatalom összetételével és a SZEB működésével, hanem részben az Ideiglenes Nemzeti Kormány intézkedéseivel, részben pedig az Amerikai Egyesült Államok kormánya önálló kezdeményezéseivel kapcsolatosan merültek fel nézeteltérések. Sőt, ezen a téren tulajdonképpen Potsdam után sem változott meg érdemlegesen a helyzet. 1945 őszén a szövetséges nagyhatalmak elsősorban a nemzetgyűlési választások előkészítésének és lebonyolításának szenteltek nagyobb figyelmet. A budapesti amerikai misszió politikai képviselője — nem utolsósorban a hazai polgári körök hatására — több alkalommal is szorgalmazta kormányánál a választások nemzetközi ellenőrzésének kieszközölését. De Byrnes külügyminiszter csak abban az esetben hajlott volna a nemzetközi ellenőrzés kezdeményezésére, ha azt az Ideiglenes Nemzeti Kormány „hivatalosan” kéri. A nyugati szövetségesek végül is azután szánták el magukat a tiltakozó fellépésre, amikor tudomásukra jutott, hogy a pártok vezetőinek K. J. Vorosilovval, a SZEB elnökével folytatott megbeszélésén felmerült a közös lista kívánsága. Nagy-Britannia kormányának tiltakozása után azonban, amely ebben az ügyben kezdeményező szerepet vállalt, a közös lista ügye véglegesen lekerült a napirendről. Ezt követően a nyugati szövetségesek lényegében várakozó álláspontra helyezkedtek a nemzetgyűlési választásokat illetően.

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon a kisgazdapárt szerezte meg az abszolút többséget. A nyugati polgári lapok — a kormánykörök véleményével összhangban — szinte egyöntetű lelkesedéssel fogadták a minden várakozásukat felülmúló eredményt. Ugyanakkor többségükben azt is elismerték, hogy „Moszkva nem szólt bele” a magyar történelem „legtisztább és legszabadabb” választásába. Sőt, az angol Times arra a következtetésre jutott, hogy „az angolszász — szovjet szövetség képes megtalálni a helyes utat olyan ország viszonylatában, amelyben közös érdekeik vannak az angolszászoknak és a Szovjetunióknak. Az angolszász — szovjet véleménykülönbségek kiegyenlítődése minden más kérdésben hasonló módon nyilvánulhat meg.”² A választások után több állam kormánya is tervezte a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolat felvételét. Elsőként — Bulgária és Románia után — még 1945. november 2-án a Szovjetunió részesítette Magyarországot diplomáciai elismerésben. Az Amerikai Egyesült Államok, amely viszont ekkor még nem tervezte a bolgár és a román kormány elismerését, november 15-én szintén felvette a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal.

A nemzetgyűlési választások eredménye miatti nyugati elégedettség a valóságban korántsem volt felhőtlen és tartós. 1945. augusztus 27-én Moszkvában aláírták a szovjet — magyar kereskedelmi szerződést, amely 30 millió dolláros értéket képviselt és 1946. december 31-ig szabályozta a kölcsönös áruszállításokat.

Ennek a kereskedelmi szerződésnek igen nagy jelentősége volt Magyarországgal szempontról hiszen ezzel lényegében biztosítani lehetett mindazokat a nyersanyagokat, amelyekre az újjáépítés során és a jóvátétel teljesítése szempontjából égetően szükség volt. A szerződés jelentőségét az is fokozta, hogy abban az időben lényegében a Szovjetunió volt az egyetlen állam, amely készenek mutatkozott sokoldalú kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére Magyarországgal. Egyidejűleg az Ideiglenes Nemzeti Kormány képviselője egy másik, hosszú lejáratú és a két állam szorosabb együttműködését célzó szerződést is aláírt Moszkvában. Ennek a ténye óriási riadalmat keltett a koalíció jobb oldalán és a polgári közvéleményben, de kiváltotta a nyugati szövetségesek tiltakozását is. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia a Szovjetunióhoz intézett 1945. október 13-i jegyzékükben követelték a szovjet — magyar gazdasági szerződés felülvizsgálását, végrehajtásának a békékötésig történő felfüggesztését, és azt ajánlották, hogy a szövetséges nagyhatalmak közös megegyezésen alapuló tervet dolgozzanak ki a magyar gazdaság újjáépítésére. Az amerikai — angol tiltakozás hatására az Ideiglenes Nemzeti Kormány csak módosítással fogadta el az aláírt gazdasági szerződést: „1. A szerződő felek megállapítják, hogy a szovjet — magyar gazdasági együttműködésre vonatkozó jelen megállapodás nem bír kizáró jelleggel az Egyesült Nemzetek és az összes többi országgal szemben. 2. ... jelen egyezmény elsősorban azokra a német javakra vonatkozik, amelyek a potsdami tárgyalások alapján a Szovjetunió által Magyarországon igénybe vehetők.”³ Néhány nappal később amerikai, illetőleg angol jegyzék hozta az Ideiglenes Nemzeti Kormány tudomására, hogy elégedetlenek a szovjet — magyar gazdasági együttműködési szerződéssel, és minden olyan pontjának a módosítását kívánják, amely az Egyesült Államok és Nagy-Britannia érdekeit sértené. A nemzetgyűlési választások után tovább foly-

² The Times, 1945. november 8.

³ Országgyűlési Irattár. Nemzetgyűlés politikai bizottsága 1945. december 20-i ülésének jegyzőkönyve.

tatódtek a nyugati tiltakozások, mégpedig abban a nem is nagyon titkolt reményben, hogy a Tildy-kormány nagyobb ellenállást fejt majd ki a sokat bírált szerződés ratifikálásával kapcsolatban. Ugyanakkor a kigazdapárti vezetők — és általában a polgári körök — legnagyobb csalódására az Egyesült Államok és Nagy-Britannia változatlanul kitértek az elől, hogy hasonló jellegű szerződést kössenek Magyarországgal, sőt egyelőre még számottevő kölcsön nyújtására sem mutattak hajlandóságot. A nyugati tiltakozó „hullámot” lényegében az USA Külügyminisztériumának 1945. december 18-i jegyzéke zárta le. A Harrimannek Moszkvába küldött táviratából ugyanis világosan kiderült, hogy az Egyesült Államok kormánya, bár továbbra is helyteleníti a szovjet — magyar gazdasági szerződés megkötését, mégis tudomásul veszi a Szovjetunió azon biztosítékát, hogy a szóban forgó szerződés nem kizárólagos jellegű. A nemzetgyűlés politikai bizottsága végül is 1945. december 20-án a következő szöveg kíséretében javasolta a szerződés elfogadását: „A nemzetgyűlés politikai bizottsága a Nemzeti Főtanácsnak a szovjet — magyar gazdasági együttműködési egyezményt jóváhagyásra ajánlja és tudomásul veszi a kormánynak azt a nyilatkozatát, hogy ez az egyezmény semmiképpen sem akadályozza a magyar államot abban, hogy más államokkal bármilyen gazdasági és kereskedelmi szerződést köthessen.”⁴ A fentebbi ajánlás alapján a Nemzeti Főtanács még ugyanazon a napon ratifikálta az 1945. augusztus 27-én Moszkvában aláírt szovjet — magyar gazdasági szerződést.

1945 — 1946 fordulóján amerikai diplomáciai körökben is elérődött az a vélemény, hogy az egyre szorosabbá váló magyar — szovjet gazdasági kapcsolatok egyoldalú bírálatára erejét és értelmét veszti, ha az Egyesült Államok nem tesz konkrét és hatékony lépéseket. Kezdeményezésük nem ütközött akadályba: a SZEB 1945. december 28-i ülésén elhatározta, hogy felszólítja a magyar kormányt, nyújtsa be UNRRA-ségély iránti kérelmét. Néhány héttel később az UNRRA igazgatója közölte Tildy Zoltán miniszterelnökkel, hogy Magyarországnak 4 millió dolláros segélyt folyósítanak gyógyszerekre és más egészségügyi célokra. Byrnes külügyminiszter pedig 1946. február 21-én és március 2-án arról tájékoztatta a budapesti amerikai követet, hogy az Egyesült Államok 10 millió dolláros kölcsönt nyújt Magyarországnak. De a külügyminiszter egyúttal azt is leszögezte, hogy ez a kölcsön kizárólag a hadfelszerelésből visszamaradt áruk vásárlására vonatkozik, s nem érinti a Magyarországnak nyújtható hitel kérdését általában, sőt az amerikai meg szállási övezetekben levő magyar javak és értékek sorsát sem.

A magyar pénzügyminiszter 1945 decemberében memorandummal fordult a SZEB elnökéhez azt kérve, hogy a szövetséges nagyhatalmak küldjenek ki bizottságot, amely a magyar kormánnyal együttműködve megvizsgálná az ország gazdasági és pénzügyi helyzetét, valamint a gazdasági segítség módozatait. Vorosilov marsall azonban nem volt hajlandó érdemben foglalkozni a szóban forgó kérelemmel, s hivatalosan nem is vette át a memorandumot. Nem sokkal később a SZEB amerikai tagja kezdeményezte egy albizottság felállítását a magyar gazdaság helyzetének tanulmányozására, amit a SZEB elnöke szintén elutasított. Az Egyesült Államok moszkvai követe 1946. március 2-án jegyzéket intézett a Szovjetunió Külügyminisztériumához, amelyben a szövetséges nagyhatalmak képviselőiből álló bizottság létrehozását szorgalmazta a magyar gazdaság helyreállításának elősegítése érdekében. A jegyzék szerint Magyarországot gazdasági és pénzügyi összeomlás fenyegeti, aminek nagymértékben oka a magyar gazdaság túlterhelése a jóvátétellel és a Szovjet Hadsereg ellátásával, valamint a megszálló hatóságoknak a magyar gazdasági életbe való beavatkozása. Nagy-Britannia moszkvai diplomáciai képviselője március 11-i jegyzékében lényegében megismételte a fentieket. A Szovjetunió Külügyminisztériuma április 21-én válaszolt az amerikai — angol jegyzékre. Ebben határozottan cáfolta az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányának állításait, és a magyar gazdaság nehézségeit elsősorban azzal magyarázta, hogy az Egyesült Államok ausztriai és németországi megszállási övezetéből nem engedélyezi az ott levő magyar javak és értékek hazaszállítását. A szovjet jegyzék kategorikusan elutasította az újjáépítési terv együttes kidolgozására vonatkozó javaslatot is, mégpedig azzal az indoklással, hogy kizárólagosan a magyar kormány illetékességébe tartozik. Két nappal később Vorosilov marsall a SZEB ülésén ugyancsak elvetette az albizottság létrehozására irányuló korábbi amerikai — angol javaslatokat. Ezután az amerikai diplomáciai körökben olyan vélemény alakult ki, hogy nincs sok értelme a magyar hitelkérelmekkel foglalkozni, mert az Egyesült Államok korlátozott anyagi segítsége addig nem nagyon járulna hozzá Magyarországi gazdasági függetlenségének megőrzéséhez, amíg az Egyesült Államok és a Szovjetunió nem jutnak megegyezésre egymással Közép-Európa kérdésében. Az ameri-

⁴ Országgyűlés Irattára. Nemzetgyűlés politikai bizottsága 1945. december 20-i ülésének jegyzőkönyve.

kai diplomáciai köröket ebbeli véleményükben csak megerősítette, hogy az amerikai — magyar légügyi egyezményt többszöri próbálkozásaik ellenére sem sikerült tető alá hozni, viszont a magyar kormány 1946. március 29-én polgári légi közlekedési egyezményt írt alá a Szovjetunió kormányával és létrehozták a MASZOVLET-et.

Nagy Ferenc miniszterelnök 1946. április közepén kormányküldöttséget vezetett Moszkvába. Ennek a látogatásnak kettős célja volt: a kétoldalú kapcsolatok további javítása, s ennek révén kedvezőbb feltételek teremtése a magyar békecélok számára. A tárgyalások során a szovjet kormány beleegyezett — a Romániának és Finnországnak már korábban tett engedmények szellemében — a jóvátétel teljesítési idejének hat évről nyolc évre történő meghosszabbításába. Hozzájárult a bér munkában végzett gyapjú és pamut késztermékek szállítási idejének módosításához és a hadifoglyok fokozatos hazahozásához is. Ezenkívül a szovjet kormány elengedte a jóvátétel első évben esedékes hányadának nem teljesítése miatt felhalmozódott 6 millió dollár pönálét, valamint a vasút helyreállításával összefüggésben keletkezett 15 millió dolláros tartozást, mivel az újraépített vonalak jórészt Csehszlovákia és Románia területén voltak. Ezzel gyakorlatilag teljesült a magyar kormányküldöttség minden gazdasági jellegű kívánsága, a politikai és területi békecélok tekintetében valójában „üres kézzel” érkezett haza.

A magyar békecélok támogatásának kieszközlése érdekében látogatott el 1946 júniusában a kormányküldöttség Washingtonba, Londonba és Párizsba is. Ez alkalommal az Egyesült Államok kormányának ígéretet tett a Magyar Nemzeti Bank mintegy 40 millió dollárra becsült aranykészletének a visszaadására azzal a feltétellel, hogy az nem képezheti jóvátétel tárgyát. Az amerikai kormány kilátásba helyezte elsősorban azoknak a magyar javaknak a visszajuttatását is, amelyeket a fasiszták 1945. január 20-a után hurcoltak el az országból, és hajlandó volt a hadseregfélőslegek vásárlására már megadott 10 millió dolláros hitelt 15 millióra felemelni. Mindezek „ellentételeként” azonban az amerikai kormány a repülési jogokat és rendszeres gazdasági információk szolgáltatását igényelte a magyar kormánytól. Nagy-Britannia kormányának egyelőre csak a németországi megszállási övezetében található magyar javak és értékek visszaadását mérlegelte, de ragaszkodott ahhoz, hogy a brit állampolgárok érdekeltségeit a magyar kormány „jó állapotban” állítsa vissza. Egy hónappal később azonban feloldotta Magyarország mintegy 10 millió dollárt kitevő letéteit svájci bankoknál, 1946 augusztusában magyar—brit fizetési egyezményt írtak alá, novemberben pedig a brit parlament elfogadta a Magyarországnak nyújtandó 200 000 font sterling értékű szerszámgép-ajándékra vonatkozó javaslatot.

A magyar politikai és területi békecélokat illetően a brit kormány jóval merevebb álláspontot foglalt el, mint az Egyesült Államok. Utóbbi kormányképviselői ui. késnek mutatkozni az Erdélyvel kapcsolatos magyar területi igények újbóli felvetésére, amennyiben azokat a Szovjetunió is támogatja. A kormányküldöttség látogatásának legfőbb tanulsága tehát az volt, hogy a magyar kormány békecéljai valóra váltását illetően nem támaszkodhat a szövetséges nagyhatalmakra.

A fentiek logikus következményeként a párizsi békekonferencián Magyarországnak — a csehszlovák területi igények részleges kielégítése után — még a trianoni határait sem sikerült maradéktalanul megőriznie. A szövetséges nagyhatalmak képviselői lényegében egyetlen esetben álltak Magyarország mellé, amikor elutasították a 200 000 magyar egyoldalú kitelepítésére vonatkozó csehszlovák indítványt. Ebben kétségtelenül az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának volt a legnagyobb szerepe, de az egyhangú döntés a Szovjetunió hozzájárulása nélkül nem született volna meg. Az Egyesült Államok képviselője a magyar jóvátétel összegének 3000 millióról 200 millió dollárra való leszállítását indítványozta, amit a békekonferencia gazdasági bizottsága — a Szovjetunió tiltakozására — elvetett. A külföldi állampolgárok háborús veszteségeit illetően az Egyesült Államok száz százalékos, a Szovjetunió viszont 25 százalékos kártérítést javasolt. A gazdasági bizottság végül is 72 százalékos kártérítést szavazott meg, amit a Külügyminiszterek Tanácsa utóbb 66,5 százalékra mérsékelte. A békekonferencia állást foglalt a győztes államok hadseregeinek a legyőzöttek területén való állomásoztatása ügyében is. Ebben a vonatkozásban a magyar békeszerződés a következőket tartalmazta: „22. cikk. 1. A jelen szerződés életbe lépését követően minden szövetséges fegyveres erő 90 napon belül Magyarországból vissza kell vonni, mindazonáltal a Szovjetunióknak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erő tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a szovjet hadseregnek az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa.”⁵

⁵ Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945—1958. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1958. 69.

1947. február 10-én a szövetséges hatalmak aláírták a magyar békeszerződést. Ezután is, igaz nagyon rövid ideig még úgy tűnt, hogy az Egyesült Államok Magyarország viszonylatában lényegében folytatja addigi politikáját. Az amerikai kormány február 15-én 30 millió dollárra emelte fel a hadseregfőlötségek vásárlására nyújtott kölcsönt. Schoenfeld követ február 13-án és 28-án megismételte a gazdasági információkra és a légi jogokra vonatkozó korábbi amerikai igényeket — Az Egyesült Államok magatartásának és külpolitikájának a változása első ízben Weems tábornoknak a SZEB elnökéhez intézett 1947. március 5-i jegyzékében jutott szemléletesebben kifejezésre. A tábornok ui. mind a jaltai egyezményre, mind a békeszerződésre hivatkozva aggodalmát fejezte ki a magyarországi belpolitikai fejlemények, köztük Kovács Béla letartóztatása miatt, majd azt követelte, hogy a SZEB amerikai, brit és szovjet képviselője, együttműködve a magyar miniszterelnökkel, a honvédelmi, a belügy- és az igazságügyminiszterrel, valamint a nemzetgyűlés elnökével, vizsgálja felül a kialakult helyzetet és tegyenek javaslatot a magyar kormányban „egy rendezett megoldás érdekében”. Szviridov tábornok, a SZEB szovjet elnökének helyettese március 8-án kategorikusan elutasította a „vizsgáló bizottság” kiküldetésére vonatkozó indítványt, a Kovács Béla ügyével kapcsolatos észrevételeket pedig azzal hárította el, hogy azok olyan törvényes jog ellen irányulnak, amely a Magyarország területén állomásozó szovjet fegyveres erők védelmét szolgálja. A szóban forgó jegyzéket egyidejűleg a SZEB brit tagja is megkapta, az március 7-én indítványozta a „vizsgáló bizottság” kiküldetését. Weems tábornok 1947. március 17-i válaszijegyzékében már kifejezetten az Egyesült Államok kormányának a véleményét tolmácsolta: „Az Egyesült Államok kormánya előtt világos az, hogy a kommunista párt vezetése alatt álló kisebbségi csoportok alkotmányos eljárás keretén kívüli politikával kísérlik meg a hatalom átvételét. Az Egyesült Államok kormányának véleménye szerint ez nyilvánvalóan veszélyezteti a magyarországi demokrácia fennmaradását.”⁶ Végül azt a következtetést vonta le a jegyzék, hogy a jaltai egyezmény aláíróinak egyenes kötelessége a magyarországi helyzet kivizsgálása. Szviridov tábornok másnapi viszontválaszában igyekezett pontról pontra megcáfolni az amerikai jegyzékben foglaltakat. Edgecombe tábornok március 19-én — a kormányától kapott utasítására hivatkozva — szintén közölte a SZEB elnökének helyettesével, hogy Nagy-Britannia változatlanul kíváncsinosnak tartja a magyarországi helyzet együttes kivizsgálását. Szviridov tábornok március 20-i válasza lényegében annak leszögezésére szorítkozott, hogy „Weems tábornokhoz március 8-án intézett, Önnek is megküldött levelemben foglalt okok értelmében nem látok lehetőséget arra, hogy megváltoztassam álláspontomat azzal a javaslattal szemben, amely a jelenlegi magyarországi helyzet, az összeesküvés és Kovács Béla ügyének együttes kivizsgálását kívánja...”⁷

A szokatlanul éles hangú jegyzékváltások világosan tükrözték, hogy a békeszerződések aláírása után, mindenekelőtt a német kérdés megoldatlanságával összefüggésben, gyökeres változások éreledőnek a szövetséges nagyhatalmak viszonyában még a nemzetközi politika egyik „mellékfrontján” is. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia említett jegyzékeikkel nyilvánvalóan azt kívánták demonstrálni, hogy a békeszerződések aláírása után még az olyan országokban sem hagyják magukra a polgári irányzatokat és erőket, amelyek a Szovjetunió „érdekövezetébe” tartoznak. De ez az akció végső fokon már része volt annak az „új” amerikai politikának is, amelyet Truman elnök hirdetett meg 1947. március 12-én a Szovjetunió és a világkommunizmus ellen. Magyarországot illetően ez az adott pillanatban egyetlen gyakorlati következménnyel járt: az UNRRA 1947. március 31-én bezárta budapesti irodáját.

1947. május végén — június elején újabb diplomáciai erőpróba került sor a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió között a magyarországi belpolitikai helyzet fejleményeivel, közelebbről Nagy Ferenc miniszterelnök lemondásával kapcsolatosan. A SZEB amerikai és brit tagjainak tiltakozó jegyzékei 1947. március 12-én kerültek nyilvánosságra. Nagy-Britannia képviselőjének jegyzéke lényegében azt állította, hogy a Szovjetunió beavatkozása idézte elő a magyarországi belpolitikai válságot. Az amerikai jegyzék szintén a magyar belügyekbe való egyoldalú beavatkozással, a jaltai egyezmény megszegésével vádolta a Szovjetuniót, a háromhatalmi bizottság kiküldetését követelte a helyzet sürgős megvizsgálása céljából. Sőt, javaslata elutasításának esetére hatékony intézkedéseket is kilátásba helyezett. A Magyarországot valóban hátrányosan érintő döntés azonban már májusban megszületett, amikor az Egyesült Államok kormánya a hadseregfőlötségek vásárlására nyújtott harminc millió dolláros kölcsön még fel nem használt részét,

⁶ Politikai és Gazdasági Tájékoztató. Budapest, 1947. március 20.

⁷ Szabad Nép, 1947. március 23.

15 millió dollár folyósítást megszüntette. Ugyanakkor Truman elnök 1947. június 10-én aláírásával szentesítette a magyar békeszerződést. Selden Chapin, az új amerikai követ pedig már július 2-án megérkezett állomáshelyére, Budapestre.

A nyugati polgári, s részben a szociáldemokrata sajtó is terjedelmes cikkekben és tudósításokban számolt be a magyarországi eseményekről. Kezdetben azt sugallta, hogy az Egyesült Államok kormánya ezúttal „kemény lesz”, nem nézi „ölbe tett kézzel” a magyarországi fejleményeket, „ellenakciókra” szánja el magát. Néhány nappal később azonban a mértéktartóbb és józanabb hangok kerekedtek felül. A francia *L'Epoque* 1947. május 31-i számában párhuzamba állította a magyar és az olasz eseményeket, s azt a következtetést vonta le, hogy azok „bár ellenkező előjelűek, de egyforma értékűek”. Az angol *Observer* és a *Daily Mail* 1947. június 2-i számában rámutatott, hogy az Egyesült Államok „tehetetlenül kénytelen szemlélni a magyarországi helyzet változásait”. A *New York Herald Tribune* 1947. június 7-én egyenesen arra figyelmeztette az amerikai kormányt, hogy „ne hamarkodja el lépéseit”, sőt az *Observer* ugyancsak június 7-én nyíltan megírta, soha nem állította senki, hogy az Egyesült Államok védelmezni tudna a „vasfüggöny mögötti országokat”. Ezek a sajtóhangok is többé-kevésbé érzékeltették tehát, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormánynak — az egyre szaporodó diplomáciai tiltakozásokon túlmenően — ténylegesen nincsenek hatékony eszközeik a magyarországi fejlődés érdemleges befolyásolására, megakadályozására. Ezt támasztotta alá egyébként az USA Külügyminisztériuma európai osztályának vezetője, 1947. májusában a washingtoni magyar követ tudomására hozta, hogy az amerikai kormány aggodalommal figyeli a magyar belpolitika alakulását, de még nem adta fel a reményt, hogy a román vagy a bolgár helyzet elkerülhető lesz Magyarország esetében. Ígéretet tett arra is, hogy a „Truman-doktrína értelmében újabb magyar belpolitikai krízis esetén ismét fellépnek, de természetesen nem görög—török mintára, mert erre nincs lehetőség. A lehetőség kerekein belül azonban mindent megtesznek...”⁸

A nyugati szövetségesek és a Szovjetunió e diplomáciai erőpróbájának új vonása, pontosabban kísérőjelensége volt az is, hogy a koalíciós pártok vezetői, bár korántsem azonos hangvételű és tartalmú nyilatkozatokban, de 1947. június közepétől szintén viszszautasították az amerikai és brit jegyzésekben foglaltakat. Ehhez járult, hogy a Dinnyés-kormány 1947. július 10-én úgy döntött, Magyarország nem vesz részt Párizsban a Marshall-terv ügyében összehívott konferencián. A minisztertanács ezt az állásfoglalást azzal indokolta, hogy „a magyar kormánynak legnagyobb sajnálatára nem áll módjában elfogadni a meghívást a párizsi értekezletre, mert az előzetesen lefolytatott angol—francia—szovjet értekezlet bebizonyította, hogy a párizsi konferencia tárgyában a nagyhatalmak sem tudnak megegyezésre jutni, Magyarország pedig nem vehet részt olyan tárgyaláson, amelynek kérdésében a nagyhatalmak nem egységesek, és amelyen nem vesznek részt valamennyien.”⁹

A Szovjetunió és hat európai népi demokratikus ország kommunista pártjai, valamint a francia és az olasz kommunista párt képviselői az 1947. szeptember 22—27-i lengyelországi Szklarska Poreba-i tanácskozásokon elhatározták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (KOMINFORM) megalakítását. A résztvevők A. A. Zsdanovnak a nemzetközi helyzetről szóló tájékoztatója alapján magukévá tették azt az álláspontot, mely szerint a világon „két tábor” alakult ki: „az imperialista, demokrácia-ellenes tábor”, melynek az amerikai világuralom megteremtése és a demokrácia megsemmisítése a célja, a másik pedig „az imperialista-ellenes, demokratikus tábor”, mely az imperialista rend aláadását és a demokratikus elvek megszilárdítását tekinti fő feladatának. Ez a felfogás azt képviselte, hogy végső fokon mindenkinek a szóban forgó két politikai csoportosulás valamelyikéhez kell tartoznia. Emellett Zsdanov azt is hangsúlyozta, hogy az általános, demokratikus béke biztosításában, a háború utáni korszak e fő feladatának megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti a vezető szerep.

1947—1948 folyamán lényegében valamennyi európai népi demokratikus állam kétoldali szerződésre lépett egymással és a Szovjetunióval. Magyarország elsőként 1947. december 8-án Jugoszláviával kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Ezt követte 1948. január 24-én a magyar—román, február 18-án a magyar—szovjet, június 18-án a magyar—lengyel, július 16-án pedig a magyar—bolgár barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírása. A hasonló jellegű magyar—csehszlovák szerződés csak 1949. április 16-án — a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság helyzetének rendezése után — lépett életbe. A Tájékoztató Iroda

⁸ PI Arch. 274/20—110.

⁹ Szabad Nép, 1947. július 11.

megalakulása után, s különösen 1948 derekától a Szovjetunió és szövetségesei már azonos módon léptek fel a különböző nemzetközi fórumokon. De hasonlóan azonos módon foglaltak állást a népi demokratikus államok kommunista pártjai és kormányai a belpolitika minden fő és számos részkérdésében is.

A szövetséges nagyhatalmak egymáshoz való viszonya, együttműködésük, illetőleg szembekerülésük, kétségtelenül döntő tényezője volt a magyarországi belpolitikai helyzet alakulásának is. A szövetségeseeknek a második világháborúban és azt követően megvalósult együttműködése volt ugyanis az a kedvező nemzetközi feltétel, amely nemcsak lehetővé, de egyben szükségessé is tett a demokrácia különböző irányzatainak és erőinek az összefogását Magyarországon. Ez az összefogás a kormánykoalícióban öltött testet a felszabadulás után. A szövetséges nagyhatalmak nézeteltéréseinek fokozódása, majd szakításuk a Truman-elv meghirdetése után viszont elkerülhetlenül mélyítette a kormánykoalíció belüli ellentétéket, s arra ösztönözte a koalíciós partnereket, hogy mindinkább külön érdekeiket állítsák előtérbe. Ez utóbbiak realizálása szempontjából nyilvánvalóan a magyarországi baloldal volt előnyösebb helyzetben, hiszen az országban a Szovjet Hadsereg egységei állomásoztak, ami leküzdhetetlen hátrányt jelentett a demokrácia polgári irányzatai és erői számára.

A második világháború után Magyarországon végbement népi demokratikus fejlődést azonban, bármennyire elismerjük és hangsúlyozzuk is a nemzetközi tényező, közelebbről a szövetséges nagyhatalmak szerepét és jelentőségét, nem lehet és nem is szabad a változó nemzetközi helyzet egyszerű függvényének tekinteni. A demokrácia különböző irányzatai és erői összefogásának ugyanis megvoltak a szükséges belső okai és feltételei is, mindenekelőtt azok a célok és érdekek, amelyeket csak közösen lehetett megvalósítani, illetőleg érvényesíteni. Az együttműködés, igaz, az egymással kötött kompromisszumok sorozatában realizálódott, amelyeknek a mértékét és jellegét lényegében a kormánykoalíció belüli erőviszonyok szabták meg. Az így elért eredményeket a nemzetközi tényezők természetesen módosíthatták, sőt meg is módosították is, de alapvetően nem változtathatták meg azokat.

Az 1944. december 21-én Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlésben a baloldal (MKP, SZDP, NPP és a szakszervezetek) volt abszolút többségben. A törvényhozás ilyen politikai összetétele akkor ténylegesen megfelelt az ország felszabadult részében kialakult erőviszonyoknak. A fentebbieket támasztja alá egyébként az is, hogy a szóban forgó országrészekben a baloldali pártok a későbbi parlamenti választások során szintén általában országos átlaguknál jobb eredményt értek el. Természetesen azt sem lehet a választási eredmények kialakulásánál és értékelésénél figyelmen kívül hagyni, hogy a régi államgépzet, pontosabban a közigazgatás az ország keleti felében úgyszólván teljesen megbénult és széthullott, s ugyanakkor a nemzeti bizottságoknak nemcsak a választási gyűlések megszervezésében, hanem a képviselőjelöltek kiválogatásában is döntő szavuk volt, szinte mindenütt.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által december 22-én megválasztott Ideiglenes Nemzeti Kormány politikai összetételében polgáribb színezetű volt, mint a törvényhozás, ami részben a katonai helyzettel, részben a szövetséges nagyhatalmak politikájával magyarázható. Ez utóbbival függött össze egyébként az is, hogy sem az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke, sem egyetlen alelnök nem tartozott baloldali pártokhoz.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés második ülésszaka 1945 szeptemberében Budapesten nyílt meg. A baloldal változatlanul megőrizte ugyan abszolút többségét, de már nem a régi arányban; a legnagyobb mértékben a Független Kisgazdapárt növelte képviselőinek számát, az időközbeni budapesti és dunántúli választásoknak, illetőleg behívásoknak köszönhetően. A baloldali pártok kétségtelen önmérsékletéről tettek tanúságot, amikor egyetlen olyan törvényjavaslatot sem terjesztettek az Ideiglenes Nemzetgyűlés elé, amelyet az akkor kisebbségben levő FKGP nem fogadhatott volna el.

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után a baloldal kisebbségbe szorult a nemzetgyűlésben. A kommunisták-szociáldemokraták-parasztpártiak együttes 41,23%-os szavazati aránya azonban arról tanúskodott, hogy a baloldal az új törvényhozásban is jelentős erőt képviselt. A baloldal súlyát az is növelte, hogy a kisgazdapárti balszárny változatlanul vállalta vele a szoros együttműködést. Nem utolsósorban ez magyarázza, hogy a nemzetgyűlési választások után is csak koalíciós kormányt lehetett alakítani Magyarországon. Ezt a helyzetet azonban sokan külföldön és itthon is — a polgári oldalon — nehezen vették tudomásul. Sőt, a kisgazdapárt jobbszárnyán elhelyezkedő nemzetgyűlési képviselők egyenesen követelték egy „tisztá” kisgazdapárti kormány megalakítását, míg a centrum vezetői (Nagy Ferenc, Kovács Béla, Varga Béla) megmaradtak a koalíció további fenntartása mellett. Ebbeli elhatározásukban minden bizonnyal az játszotta a meghatározó szerepet, hogy ők is tisztában voltak azzal, a munkásság hal-

latlan erőfeszítések és áldozatok árán teljesíti az újjáépítésben reá háruló feladatokat. Nem lehetett kétséges, hogy a szervezett munkásság országos méretű tiltakozással válasszolt volna a hatalomból való kiszorításra, ami az újjáépítés folytatását és a „tisztá” kiscgazdapárti kormány létét kérdőjelezte volna meg, különösen azért, mert a polgári kormányzatnak valójában sem jelentősebb külföldi kölcsön, sem egyéb eszköz nem állt rendelkezésére a munkásság leszerelésére. A baloldali pártok esetleges ellenzékbe kényszerítése, nyílt politikai összeütközésük a kiscgazdapárttal feltétlenül aktivizálta volna az egész polgári jobboldalt, amelyet viszont aligha elégtettek volna ki az FKGP centrumának jelszavai és követelése. Mindezen túl a polgári jobboldal leplezetlen népi demokrácia-ellenes magatartása előbb-utóbb a SZEB beavatkozását váltotta volna ki, ami a „tisztá” kiscgazdapárti kormány nemzetközi elszigetelődését vonta volna maga után. Ezzel természetesen a baloldali pártok vezetői is tisztában voltak, s éppen ezért kötötték, illetőleg köthették számukra megfelelő feltételekhez a koalícióban való további részvételüket.

A Tildy-kormányban a kiscgazdapárt, illetőleg a baloldali pártok 7—7 tárcát kaptak. Dobi István, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád államminiszterként került be a kormányba, e két utóbbi politikus azonban egyben a miniszterelnökhelyettesi funkciót is betöltötte. Ezenkívül az MKP szerezte meg a Gazdasági Főtanács főtitkári posztját is, ezzel jelentősen növelte befolyását a gazdasági életben.

Az 1946. augusztus 1-i pénzügyi stabilizáció megteremtésével és a békeszerződés kilátásainak az ismeretében érezhetően gyengült a demokrácia különböző irányzatainak és erőinek együttműködése. A kiscgazdapárti centrum a koalíció fenntartása fejében olyan engedményekre próbálta a baloldali pártokat rákényszeríteni, amelyek biztosítékul szolgáltak volna számára abban a tekintetben, hogy nem kerül sor olyan további lépésekre, amelyek alapjaiban rendítenék meg a tőkés termelési viszonyokat Magyarországon. Ezzel szemben a kommunista párt egyre határozottabban törekedett a polgári erőknél a koalícióból való kiszorítására és ezzel a hatalomnak lépésről lépésre történő átalakítására. De a koalíciós partnerek külön érdekei érvényesítésének ekkor még nem voltak meg sem a nemzetközi, sem a belső feltételei. A baloldali pártok gyengesége elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy egyelőre még együttesen sem tudhatták maguk mögött a dolgozó parasztság többségét.

1947 elején azonban a Magyar Közösség „vezérkarának” büntetőjogi felelősségre vonása arra is alkalmul szolgált, hogy a baloldal — a végrehajtó hatalomban betöltött pozíciói révén — már nem kifejezetten politikai eszközök felhasználásával is megpróbáljon leszámolni az FKGP jobbszárnyával, és választút elé állítsa a centrum vezetőit. Annál is inkább, mivel a Truman-elv meghirdetésével tulajdonképpen véget ért a szövetséges nagyhatalmak korábbi együttműködése és fokozatosan a hidegháborús politika előidézte viszonyoknak adta át a helyét, vagyis megszűnt hatni az a nemzetközi tényező, amely a demokrácia szocialista és polgári irányzatait az együttműködés irányában befolyásolta. 1947 tavaszára-nyarára a nemzetközi és a belpolitikai helyzet sajátos kölcsönhatásaként gyakorlatilag felbomlott, illetőleg széthullott az FKGP és annak centruma is.

Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon 5 031 025 választó 4 998 338 érvényes szavazatot adott le. A szavazatok és a mandátumok pártonkénti megoszlása a következő képet mutatta:

Magyar Kommunista Párt 1 113 050 (100), Független Kiscgazda-, Földmunkás és Polgári Párt 769 763 (68), Szociáldemokrata Párt 744 641 (67) Nemzeti Parasztpárt 451 456 (36), Keresztény Női Tábor 69 536 (4), Demokrata Néppárt 820 453 (60), Magyar Függetlenségi Párt 670 546 (49), Magyar Radikális Párt 84 169 (6), Független Magyar Demokrata Párt 260 420 (18), Polgári Demokrata Párt 50 294 (3).

A koalíció, illetve a választási szövetség négy pártja (MKP, SZDP, NPP, FGP) a szavazatok több mint 60%-át kapta meg, de a választási szövetségen belül lényegesen megváltoztak az erőviszonyok. A baloldali pártok azonban az új törvényhozásban sem jutottak abszolút többséghez (411-ből 203 mandátumot szereztek) és ezért szilárd, kormányzóképes többséget csak úgy lehetett biztosítani, ha az agrárpártból fokozatosan a dolgozó parasztság pártjává váló kiscgazdapárt továbbra is tagja marad a koalíciónak. A választások után újjáalakult Dinnyés-kormányban az MKP 5, az SZDP és az FGP 4—4 az NPP pedig 2 helyet kapott.

A kormány helyzetét lényegesen megkönnyítette az a körülmény is, hogy a viszonylagos nagyszámú parlamenti ellenzék egyáltalán nem volt egységes, s valójában csupán a Magyar Függetlenségi Párt és a Keresztény Női Tábor igérkezett „kemény” ellenzéknek. A Magyar Radikális Párt a Polgári Demokrata Párt és a Független Magyar Demokrata Párt, sőt nemegyszer még a Demokrata Néppárt is inkább csak a lojális ellenzék szerepét töltötte be. Ez természetesen korántsem jelentette azt, hogy a szóban

forgó pártok képviselői minden törvényjavaslattal egyetértettek, vagy a vita során ne terjesztettek volna elő módosító indítványokat. A szavazás eredménye azonban gyakran rácsáfolt a vitákra, mert az ellenszavazatok száma kisebb volt, mint ahogyan erre az előzményekből következtetni lehetett. Az MRP, a PDP és részben az FMDP általában támogatta vagy tudomásul vette a nagytőke kisajátítását és nem emelt kifogást a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel kapcsolatban sem. Ugyanakkor az állam és az egyház viszonyát illetően az FMDP már nem „társult” az MRP-vel és a PDP-vel, hanem képviselőire bízta az állásfoglalást. Jóval ellentmondásosabb magatartást tanúsított, amint az különben várható is volt, a Demokrata Néppárt. A DNP elutasította a nagytőke kisajátítását, de Barankovics István 11 társával egyetemben megszavazta a nagybankok államosítását. A párt képviselői „hallgattak” a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés, valamint a magyar–román kulturális egyezmény törvényerőre emelésekor, a hasonló tartalmú és jellegű magyar–szovjet, illetőleg magyar–lengyel szerződéseket azonban támogatták és meg is szavazták.

1948 derekára Magyarországon a kommunista párt koalíciós partnereivel együttműködve — és lényegében parlamentáris úton — megvalósította a nagy- és középtőke kisajátítását és a burzsoáziának a hatalomból való kiszorítását. Így, többek között, az országgyűlés szentesítette a Magyar Függetlenségi Párt mandátumainak megsemmisítését, a nagybankok államosítását, a „bevett” és az „elismert” vallásfelekezetek jogállása közötti különbségek megszüntetését, a száz munkavállalónál többet foglalkoztató gyárak és üzemek köztulajdonba vételét, valamint az egyházi iskolák államosítását.

VIDA ISTVÁN

Az 1944. októberi Sztálin—Churchill-találkozó és Magyarország

Charles Gati rendkívül érdekes tanulmányában a felszabadulás utáni népi demokratikus átalakulás számos fontos kérdését érinti; egy sor új, a hazai megközelítéstől eltérő szempontot vet fel; a nemzetközi helyzet és a magyar fejlődés, a kül- és belpolitika szoros összefüggésére hívja fel a figyelmet s a Szovjetunió kelet-európai és magyarországi politikájának olyan elemzését adja, ami a hazai szakirodalomban ritka. E gondolatgazdag tanulmánynak csupán részletkérdéséhez, az ún. érdekszféra-megállapodás dolgához szeretnék hozzászólni. Nem vitatkozni akarok a szerzővel, hiszen a kérdéskör nemzetközileg egyik legjobb ismerője, hanem inkább kiegészíteni szeretném az általa elmondottakat tekintettel arra, hogy nálunk a részletek kevésbé ismertek.

Köztudott, hogy a Közép- és Délkelet-Európára vonatkozó kompromisszum megkötését eredendően az angol kormány kezdeményezte. 1944. május 5-én Eden fogadta F. T. Guszev londoni szovjet nagykövetet, s a beszélgetés során felvetette, hogy a Szovjetunió „vegye át a kezdeményezést” Romániát illetően, míg Anglia hasonlóképpen cselekedne Görögország esetében.¹ Bár az angol diplomácia később azt a látszatot igyekezett keltetni, hogy az angol ajánlat csak úgy mellékesen hangzott el, valójában gondosan előkészített és kiszámított akció volt.

Kimutatható, hogy a teheráni konferencia után hamarosan megkezdődött Anglia kelet-, illetve délkelet-európai politikájának felülvizsgálata. Londonban felfigyeltek arra, hogy a második front megnyitására vonatkozó döntés azt jelenti, hogy a nyugati szövetségesek katonai és anyagi erőiket Nyugat-Európába fogják koncentrálni, a Balkánt — ideértve Romániát és Magyarországot is — a Szovjetunió fogja felszabadítani a német uralom alól, s e terület ily módon szovjet ellenőrzés és befolyás alá kerülhet.² Az 1944. tavaszi katonai és politikai események ezt az értékelést alátámasztani látszottak. A szovjet hadsereg 1943 tavaszától 1944 májusáig mintegy 1400 km szélességben 250—400 km-t haladt előre nyugatfelé. 1944. január 27-ére teljesen szétért a Leningrád körülinémet blokádot. Január végére elérte Lengyelország 1939. augusztus előtti határát. 1944. március 26-án a Prut folyónál kijutott a Szovjetunió állami határára. Ukrajna nagy része felszabadult, majd május elejére visszafoglalták a Krím-félszigetet. Közben március 27-én a szovjet csapatok átlépték Románia 1940 előtti határait, s megkezdték az ország felszabadítását. Finnországgal és Romániával e hónapokban már tárgyalások folytak a fegyverletételről. (1944. április 12-én Kairóban a szovjet kormány — Anglia és az USA egyetértésével — átadta a Romániával kapcsolatos fegyverszüneti feltételeket Stírbiának.) A németek által megszállt területeken, elsősorban Görögországban és Jugoszláviában, valamint Albániában a kommunisták vezette partizánmozgalmak egyre jelentősebb sikereket értek el.³ A Szovjetunió 1943 decemberében a csehszlovák emigráns kormány-

¹ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Volume V. The Near East, South Asia, and Africa. The Far East. Washington, 1965. (A továbbiakban FRUS. 1944. V.) 128. A washingtoni szovjet nagykövetség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. júl. 1.; The Eden Memoires. The reckoning. London, 1965. 459. (A továbbiakban *Eden: The Reckoning*.); *Ránki György*: A második világháború története. Bp., 1973. 446—447. (A továbbiakban *Ránki Gy.*: A második világháború története.)

² *Llewellyn Woodward*: British Foreign Policy in the Second World War. Vol. III. London, 1971. 104. (A továbbiakban L. Woodward: British Foreign Policy . . . III.)

³ A második világháború 1939—1945. Rövid összefoglalás. Bp., 1985. 454—464.; L. Woodward: British Foreign Policy . . . III. 104—105.; L. J. Glibianszkij: Szovjetszkij Sojuz i szoglosenyija o peremirij sz Rumünijej, Bolgarijej i Vengrijej. Különlényomat az Etudes Balkaniques 1983. 1. számából. 4—15.

nyal barátsági és együttműködési egyezményt kötött, amelyet 1944. április végén az angolok utólagos hozzájárulásával újabb megállapodás követett. Ez szabályozta a Vörös Hadsereg helyzetét a felszabadítandó csehszlovák területen.⁴ Az angolokat nyugtalanította, hogy a szovjet sajtó április közepén nyíltan bírálni kezdte Anglia Görögországgal kapcsolatos politikáját, s támogatásáról biztosította a Nemzeti Felszabadító Frontot (EAM), amelyben a Görög Kommunista Párt vezető szerepet játszott.⁵

1944. május 4-én Churchill összefoglaló jelentést kér Edentől azokról az angol-szovjet viszonyt terhelő problémákról, amelyek Közép- és Délkelet-Európában (valamint Olaszországban) felmerültek. Nyíltan feltette a kérdést: „belemegyünk-e a Balkán és esetleg Olaszország bolsevizálásába”? Az angol kormányfő annak a véleményének adott hangot, hogy a kialakult helyzetből határozott következtetést kell levonni, s ha e következtetés az, hogy Angliának meg kell akadályozni a szovjet és kommunista befolyás kiszélesedését a Balkánon, akkor ezt — a katonai eseményektől függően — a szovjet kormány elé kell tární. A maga részéről levonta a konzekvenciákat mondván: „nyilvánvalóan közeledünk az oroszokkal való leszámolásához”.⁶ Ilyen előzmények után hangzott el a következő nap Eden ajánlata Guszev előtt.

Az angol kül- és katonapolitika nemcsak a történelmi hagyományok, a korábbi gazdasági és politikai kapcsolatok, s Anglia háborús elköltsége miatt szentelt megkülönböztetett figyelmet a Balkánnak, hanem mindenekelőtt azért, mert közel feküdt az angol birodalom szempontjából létfontosságú területekhez, a Közel-Kelethez, ahonnan olajellátását biztosította, s a Földközi- és a Vörös-tengerhez, amelyen keresztül haladtak a közlekedési útvonalak a Közel- és Távol-Keletre. Londonban úgy gondolták, hogy bármely nyugtalanság, baloldali politikai fordulat, esetleg radikális társadalmi változás a Balkánon áttérjedhet a szomszédos dél-európai, közel-keleti vagy afrikai országokra, s Anglia súlyos veszélybe kerülhet. A Szovjetunió tekintélyének növekedését is ezért tekintették közvetlen fenyegetésnek.⁷ Churchill és a War Cabinet mindenáron meg akarta őrizni monopolhelyzetét a Földközi-tenger térségében, s ehhez szüksége volt arra, hogy a Balkánon is fenntartsa befolyását. A Foreign Office úgy foglalt állást, amelyet június elején a kormány is jóváhagyott, hogy Angliának konszolidálnia kell helyzetét Görögországban és Törökországban, s minden lehetőséget ki kell használnia, hogy kiterjessze befolyását Jugoszláviában, Albániában, Romániában és Bulgáriában. Ugyanakkor kerülnie kell ezen országokban a közvetlen összeütközést a Szovjetunióval. London egyelőre nem mondott le arról, hogy támogatást nyújtson a térségben harcoló, kommunisták vezette partizánmozgalmaknak, abban a reményben, hogy ellenőrzése alatt tarthatja azokat, de nem zárta ki a támogatás megvonásának és az ellenállási mozgalmakban a mérsékelt elemek fokozottabb pártfogásának.⁸ Anglia helyzete megerősítésének és a szovjet befolyás korlátozásának legfőbb eszközét az angol felső vezetés ekkor még a katonai erő alkalmazásában látta. Churchill, Eden és a kormánykörök számoltak azzal a lehetőséggel, hogy Anglia katonailag visszatérhet a térségbe, akár egy balkáni invázió útján, akár oly módon, hogy az angol csapatok részt vesznek a közép- és délkelet-európai országok katonai megszállásában a náci Németország összeomlása után. Az angol vezérkar 1944 áprilisában elsősorban Ausztriába, Görögországba és az égei-tengeri szigetekre tartotta szükségesnek a katonai egységek küldését, de kíváncsúnak vélte Jugoszlávia és Albánia tenger menti vidékeinek a megszállását, Bulgáriában és Magyarországon csak jelképes katonai erőt szándékozott elhelyezni a Szovjetunióval való megegyezés alapján, azért, hogy demonstrálja a brit érdekeket.⁹ Churchillék természetesen politikai és diplomáciai lépésekről sem mondtak le, de — bár felmerült — az egész Balkánt érintő kölcsönös kompromisszumokon alapuló egyezmény megkötését ekkor még nem találták időszerűnek. A War Cabinet azonban az Eden által javasolt részleges, csak a háború időszakára vonatkozó megállapodás megkötése ellen nem emelt kifogást.¹⁰

⁴ L. Woodward: British Foreign Policy . . . i. m. III. 104–105.

⁵ Public Record Office. (London) Papers of Foreign Office. 371. 43646. Eden memorandum: „Soviet Policy in the Balkan.” 1944. jún. 7. (A továbbiakban: PRO. FO. 371.)

⁶ L. Woodward: British Foreign Policy . . . i. m. III. 115.

⁷ Foreign Relations of United States. Diplomatic Papers. 1944. I. General. Washington. 596–597. A Foreign Office feljegyzése a „British Interest in South-Eastern Europe” címmel. 1944. ápr. 17. (A továbbiakban FRUS. 1944. I.)

⁸ PRO. FO. 371. 43646. Eden 1944. jún. 7-i memorandum.

⁹ FRUS. 1944. I. 596–597. „British Interest in South-Eastern Europe”. Az FO. feljegyzése. 1944. ápr. 17.

¹⁰ L.: PRO. FO. 371. 43646. Eden 1944. jún. 7-i memorandum.

Kelet- és Délkelet-Európa a Szovjetunió számára is fontos terület volt. Nemcsak azért, mert alapvető célját, a német fasizmus leverését csak ezen országokon keresztül, ezen országokat felszabadítva érhetette el, hanem azért is, mert *saját biztonsága* szempontjából is alapvetően fontos volt, hogy mi történik ebben a térségben. A Szovjetunió arra törekedett, s ez 1944 tavaszán már kimutatható, hogy a kelet-európai országokban olyan baráti, demokratikus kormányok alakuljanak, amelyek a széles néptömegek támogatását élvezve felszámolják a fasizmus maradványait, jelentős társadalmi, politikai reformokat vezetnek be, s külpolitikai téren együttműködnek vele. A szovjet külpolitikában — amint ezt G. Lundestad észrevette — valóban voltak különbségek aszerint, hogy egy ország közvetlenül határos volt-e a Szovjetunióval, ill. távolabb helyezkedett-e el¹¹ Nyilvánvaló, hogy katonai, politikai és biztonsági szempontból a szovjet állam érdekei primérek voltak Bulgáriában, Romániában és Lengyelországban, amelyek közvetlenül határai mentén feküdtek, s érthető módon igyekezett befolyását azokban érvényesíteni, amennyiben a körülmények lehetővé tették. Ezen javaslata nem volt előnytelen a szovjet kormány számára, ezért nem ellenezte, de nyíltan nem is támogatta, egyrészt mert nem látta világosan Churchillék szándékait, másrészt mert Teherán után, a három nagyhatalom együttműködésére, összefogására helyezte a hangsúlyt, különös tekintettel arra, hogy a második front megnyitására, a normandiai partraszállásra akkor még nem került sor.

A szovjet kormány választát Guszev nagykövet május 18-án adta át. A szovjet diplomata szóban közölte Edennel, hogy kormánya elvben egyetért az angol javaslattal, de még mielőtt végleges választ adna, szeretné tudni, hogy az Egyesült Államok kormányát tájékoztatták-e, és amerikai részről nem merültek-e fel kifogások.¹²

Londont eléggé kellemetlenül érintette a Moszkvából érkezett válasz, mivel szeretne volna elkerülni, hogy az amerikaiak idő előtt tudomást szerezzenek kezdeményezéséről. Az adott körülmények között azonban kénytelen volt Washingtonhoz fordulni, s a kényes helyzetben újabb hibát követett el. Lord Halifax angol nagykövet Eden utasítására felkereste Hull külügyminisztert, majd másnap — ugyancsak Eden tanácsára — Churchill személyes üzenetet küldött Rooseveltnek. Az angol kormányfő — Halifax-szel ellentétben, aki valószínűleg utasításainak megfelelően hallgatott róla — beismerte, hogy mielőtt az Egyesült Államok véleményét kikérték volna, már megtették ajánlatukat a szovjet kormánynak. Az angol lépést mint „gyakorlati dolgot” (practical matter) állította be, s azzal indokolta, hogy Nagy-Britannia és a Szovjetunió balkáni, de különösen görögországi politikája között az utóbbi időben a „lehetőségek eltérések nyugtalanító jelei” mutatkoznak. Egy ilyen megegyezés a fennálló katonai helyzet természetes következménye lenne, hangoztatta, tekintettel arra, hogy Románia a szovjet hadsereg tevékenységének övezetében van, míg Görögország a Wilson tábornok vezette földközi-tengeri szövetséges főparancsnokság hatókörébe esik. Churchill annak a reményének adott hangot, hogy Roosevelt hozzájárulását adja a megállapodáshoz. Az elnököt megnyugtatóan azonban sietett leszögezni: „Természetesen nem óhajtjuk a Balkánt befolyási övezetekre szabdalni, és egyetértve a rendezéssel világosan le kívánjuk szögezni, hogy az kizárólag a háborús körülményekre vonatkozik, s nem érinti azokat a jogokat és felelőségeket, amelyeket a három nagyhatalomnak kell majd gyakorolnia és viselnie a békekötéskor és azután, egész Európa vonatkozásában.”¹³ Halifax a Hull-lal folytatott beszélgetéskor konkrétan fogalmazott, határozottan leszögezte, hogy az egyezmény, angol elképzelések szerint, ideiglenes jellegű lenne, csak a háború időszakára vonatkozna s pusztán az angol, ill. a szovjet csapatok hadművelési területeinek elhatárolását jelentené. Az angol nagykövet érdeklődött: a State Department-nek lenne-e kifogása egy ilyen megállapodás ellen, s ha nincs, az angol kormány tájékoztathatja-e erről a szovjet kormányt.¹⁴

Az amerikai kormánykörökben, nemcsak a State Departmentben, hanem a Fehér Házban is, az angol diplomáciai kezdeményezés meglehetősen vegyes visszhangot váltott ki, több szempontból is. Washingtonban világosan felismerték, hogy az angol javaslat — Churchill ígérete ellenére — az angol hatalmi érdekeknek megfelelően Közép- és

¹¹ Lásd: G. Lundestad: The American War Policy Towards Eastern Europe. 1943 — 1947. Oslo, 1978. 616 — 646.

¹² FRUS. 1944. V. 128. A szovjet követség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. júl. 1.

¹³ FRUS. 1944. V. 114 — 115. Churchill üzenete Rooseveltnek. 1944. máj. 31.

¹⁴ Uo. 112 — 113. Hull külügyminiszter feljegyzése a Halifax-szel folytatott beszélgetésről. 1944. máj. 31., A brit nagykövetség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. máj. 31.

Délkelet-Európa befolyási övezetekre való osztását célozza, s szövetségesük az Atlanti-óceán túlpártjáról politikájuk jóváhagyását kéri.

Az érdekszférák létesítése a háború alatt mind a kormányzat, mind a sajtó és a közvélemény előtt nagyon népszerűtlen gondolat volt. Úgy tekintették, hogy a befolyási övezetek kialakítása a hatalmi egyensúlypolitika következménye, amely instabil nemzetközi berendezkedéshez és erőviszonyokhoz vezet, s végső soron újabb világháború ki-robbanását eredményezheti. Ezt azonban az amerikai felsővezetés el kívánta kerülni. Rooseveltnek és környezetének, de az amerikai politikusok zömének az volt a véleménye, hogy a háború után a stabil békét csak a nemzetközi együttműködés és egy kollektív biztonsági szervezet (az ENSZ) felállításával lehet megteremteni. Roosevelt elnök és Hull külügyminiszter többször is eltérően nyilatkoztak a világ érdekszférákra történő felosztásáról, de stratégiai és nemzetbiztonsági érdekekre hivatkozva azt ellenezte az amerikai vezérkar is. Ezzel egyidejűleg az amerikai kormánykörökben, különösen Teherán után egyre általánosabba vált az a nézet is, hogy Európa a háború után politikailag eltérő jellegű zónákra bomlik majd, mivel Kelet-Európában valószínűleg a Szovjetunió tesz majd szert döntő befolyásra, míg Nyugat-Európában Anglia fog befolyást gyakorolni.¹⁵ (Azt remélték, hogy az ENSZ révén majd mérseklni lehet az elkerülhetetlenül kialakuló ellentéteket Európa két része között.) Mindez összefüggött azzal is, hogy az amerikai kormányzat Teherán után, 1943 végén, 1944 elején eldöntötte, hogy szárazföldi csapatokat nem küld a Balkánra, s légi hadműveleteket, valamint a partizán hadseregek támogatását leszámítva nem vesz részt e térségben a harcokban, sőt 1944. május végén azt is elhatározta, hogy kisebb jelképes katonai egységeket kivéve a felszabadított területek katonai megszállásában sem vesz részt. Ezzel gyakorlatilag tudomásul vette, hogy Közép- és Délkelet-Európa országait zömmel a szovjet hadsereg szabadítja majd fel.¹⁶

A szovjeteknek tett angol ajánlat a State Department-ben nagy vitát váltott ki. Voltak akik jóváhagyása mellett érveltek, arra hivatkozva, hogy az tisztán katonai ügy, s az amerikai csapatok úgysemin vesznek részt a balkáni hadműveletekben. A többség azonban ellenezte elfogadását, Hull és Stettinius liberális elvekre utalva, míg mások az USA nagyhatalmi elkötelezettségének szükségességét hangoztatva. Határozott nemtetszést keltett az angol diplomácia őszintétlensége is.¹⁷ Halifax június 4-ről 5-re virradó éjjel telefonon felhívta Edent és közölte vele, hogy Churchill üzenete nehéz helyzetbe hozta őt, mivel nem mondotta meg, hogy a szovjet kormánynak már javaslatot tettek. Két nap múlva jelentette: Stettinius súlyosan nehezményezte, hogy az angolok velük előzetesen nem konzultáltak. A Foreign Office igyekezett megnyugtatóni az amerikaiakat, de ismét felborzolta a kedélyeket, hogy Churchill Halifaxnak küldött június 8-i táviratában óvatosan felvetette: az egyezmény érvényét esetleg Bulgáriára és Jugoszláviára is kiterjesztenék.¹⁸

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Roosevelt válasza Churchillnek, amelyet a State Department szövegezett, s az elnök változtatás nélkül jóváhagyott, félre nem érthetően közölte, hogy az amerikai kormány nem járul hozzá a tervezett egyezményhez. Elismerte, hogy egy adott területen a katonailag felelős kormánynak kell meg-hoznia a hadi helyzet megkívánta döntéseket, de kijelentette, természetes jelenség, hogy az ilyen döntések más — nem katonai — területekre is áttérjednek, s ezt a folyamatot az Eden által javasolt megegyezés még inkább megerősíti. Rámutatott arra, hogy a meg-állapodás amerikai vélemény szerint az angol—szovjet nézeteltérések fokozódását és a Balkán befolyási övezetekre való felosztását fogja eredményezni. A kétoldalú megállapodás helyett a balkáni országokkal kapcsolatos szövetséges politika összehangolására egy konzultatív szervezet létrehozását ajánlotta.¹⁹

Churchill június 11-én, még aznap, hogy Roosevelt táviratát megkapta, újabb hosszú és dühös üzenetet küldött. A konzultatív bizottság felállításának gondolatát mereven elutasította. Elsősorban gyakorlati kérdésekre hivatkozott: „Minden cselek-vést megbení, ha mindenki mindenkiről mindenkivel tanácskozik, mielőtt bármit is

¹⁵ Lásd bővebben: *Lynn E. Davis: The Cold War Begins. Soviet—American Conflict over Eastern Europe.* Princeton, 1974. 140—171. (A továbbiakban *L. Davis: The Cold War Begins.*)

¹⁶ Lásd bővebben: *Sipos Péter—Vida István: Az Egyesült Államok és Magyarország a második világháború befejező szakaszában.* Valóság, 1980. 2. sz.

¹⁷ *L. Davis: The Cold War Begins.* i. m. 145—147.

¹⁸ *L. Woodward: British Foreign Policy . . .* i. m. III. 117—118.

¹⁹ FRUS. 1944. V. 117—118. E. R. Stettinius feljegyzése Roosevelt számára. 1944. jún. 10.; uo. Roosevelt üzenete Churchillnek. 1944. jún. 11.

tenne. Az események sokkal gyorsabban zajlanak, mint ahogy a helyzet a Balkánon változik. *Valakinek kell, hogy hatalma legyen tervezni és cselekedni.* A konzultatív bizottság csak akadály lenne, amelyet sürgős esetben az ön és én, ill. bármelyikünk és Sztálin közötti üzenetváltások ügyis figyelmen kívül hagynának.” (Kiem. V. I.) Churchill példaként Görögországot említette, ahol 1944 tavaszán Anglia kézbe vette az irányítást. Felhívta Roosevelttel figyelmét arra, hogy a szovjet hadsereg nagy erőkkal készül támadást indítani Romániában a német és a román csapatok ellen (ami másfél hónap múlva, augusztus 20. és 29-e között be is következett), s mivel a térségben egyáltalán nincsenek angol-amerikai egységek, a Szovjetunió valószínű „azt teszi majd, amit akar”. Emlékeztetett rá, hogy Románia „örömmel” ment háborúba Oroszország ellen, s a román hadsereg nagy veszteségeket okozott a szovjet csapatoknak. „A mi helyzetünk hasonló Görögországban — folytatta az angol kormányfő —, Görögország régi szövetségesei vagyunk. 40 ezer embert veszítettünk, hogy megvédjük Görögországot Hitlerrel szemben, Krétáról nem is beszélve. A görög király és a görög kormány védelmünk alatt áll.” Churchill — ismerve az amerikai elnök fenntartásait — kompromisszumként felajánlotta, hogy Rooseveltnél legalább három hónapra járuljon hozzá a megállapodás életbe léptetéséhez, amelyet lejártá után a három nagyhatalom, tehát az USA részvételével is, később megújíthatnának.²⁰ Rooseveltné — ma még nem teljesen tisztázott okok miatt, talán mert a normandiai partraszállás napjaiban nem tulajdonított neki nagyobb jelentőséget, vagy talán mert úgy vélte, elősegítheti a közös háborús erőfeszítéseket — teljesítette Churchill kérését és hozzájárult a megállapodás próbaidőre történő életbe léptetéséhez, azzal a kikötéssel, hogy a két nagyhatalom tegye nyilvánvalóvá, hogy nem osztják előre fel a világot érdekszférákra.²¹ Az elnök azonban döntéséről nem tájékoztatta a State Department-et, s ez újabb bonyodalmakat okozott. A külügyi apparátus jó két hétig abban a szellemben tevékenykedett, hogy az angolok javaslatát elutasították.²² Június 12-én a washingtoni brit nagykövetségnek megküldték a State Department válaszáat, amely ilyen értelemben foglalt állást, s nem tér ki arra, hogy London közölheti-e az amerikai véleményt a szovjet kormánnyal. Hasonló szellemben tájékoztatta Hull körtáviratában a külföldön működő amerikai diplomáciai képviselőket.²³ A State Department nyomást gyakorolt az elnökre, hogy tegye szóvá Churchillnél az angol fél egyoldalú és illojális eljárását a tervezett egyezményrel kapcsolatban, s azt, hogy kész helyzet elé kívánták állítani őket.²⁴ Rooseveltné ezt meg is tette, anélkül, hogy tíz nappal korábban adott ígéretét visszavonta volna.²⁵ Churchill azonban visszavágott: a javaslatot védendő ismét felsorakoztatta összes érveit a megállapodás megkötése mellett, de nem mulasztva el megemlíteni, hogy az amerikai elnök is tett a longyel kérdésben olyan lépést, amelyről nem tájékoztatta őt. Rooseveltné némiképp meghátrált; ha békülékenyebb hangulatban is, de azért határozottan megmondotta: „Nagyon fontos, hogy egyetértünk olyan ügyekben, amelyek hatást gyakorolnak a szövetségesek katonai erőfeszítéseire.”²⁶

Eden június 19-én tájékoztatta Guszev londoni szovjet nagykövetet az angol-amerikai tárgyalásokról s Rooseveltné jóváhagyásáról. Guszev június 30-án szóbelileg közölte: tekintettel az amerikai aggodalmakra, a szovjet kormány a javaslat további tanulmányozását tartja szükségesnek, s bejelentette, újabb információkért és az amerikai álláspont részletesebb megismerése érdekében közvetlenül az amerikai kormányhoz fordulnak. Ez másnap meg is történt. A State Department elismerte, hogy az Egyesült Államok három hónapi próbaidőre hozzájárult az angol javaslatához, de megismételte az amerikai fenntartásokat, mindenekelőtt azt, hogy a tervezett egyezmény a Balkán befolyási övezetekre való felosztásához vezethet, amely akadályozhatja egy hatékony, világmeretű biztonsági rendszer kiépítését. Annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a három hónap elegendő lesz az egyezmény hasznosságának felméréséhez, de nem tett

²⁰ FRUS. 1944. V. 118—119. Churchill távirata Rooseveltnak. 1944. jún. 11.

²¹ FRUS. 1944. V. 121. Roosevelt távirata Churchillnek. 1944. jún. 12.

²² The Memoires of Cordell Hull. New York, 1948. II. k. 1453—1454. (A továbbiakban *C. Hull: The Memoires.*) Hull csak jún. 26-án értesült arról, hogy Roosevelt engedett Churchill kérésének.

²³ FRUS. 1944. V. 119—120. A State Department memoranduma a washingtoni brit nagykövetséghez. 1944. jún. 12.; FRUS. 1944. I. 610—611. Hull körtávirata az amerikai követségekhez. 1944. jún. 22.

²⁴ FRUS. 1944. V. 124—125. Hull feljegyzése az elnök számára. 1944. jún. 17.

²⁵ FRUS. 1944. V. 125. Roosevelt távirata Churchillnek. 1944. jún. 22.

²⁶ FRUS. 1944. V. 126—127. Churchill távirata Rooseveltnak. 1944. jún. 23.; uo. 127. Rooseveltné távirata Churchillnek.

említést esetleges megújításáról, amint azt az angolok szeretnék volna. Végül leszögezte, hogy az angol–szovjet egyezmény nem sértheti az Egyesült Államok és a többi szövetséges ország érdekeit.²⁷

Guszev — még az amerikai válasz megérkezése előtt — július 8-án hivatalosan is, írásban is közölte a Foreign Office-szal, hogy a Szovjetunió az Egyesült Államokhoz fordult. Churchillt ez rendkívül bosszantotta, s újabb kísérletet tett tervének elfogadtatására. Július 12-én személyes üzenetet küldött Sztálinnak. Utalva a szovjet részről felmerült fenntartásokra, határozottan megkérdezte a szovjet kormányfőtől, hogy „... nem egyezne Ön bele ennek a tervnek három hónapon át tartó kipróbálásába? Senki sem mondhatja, hogy ártalmára van Európa jövőjének vagy megosztja Európát. De így biztosíthatjuk minden területen a világos politikát, s mindig közölni fogjuk egymással, mit teszünk. Ha azonban Ön azt közli velem, hogy ez reménytelen, közlését nem fogom majd fel rossz értelemben.”²⁸

Sztálin — mivel az amerikai kormány véleményét nem ismerte — kiterő választ adott: „Romániát és Görögországot illetően nem szükséges itt megismételni azt, amit Ön londoni nagykövetségünk és Eden úr jegyzékváltásából már ismer. Egy világos előttem, nevezetesen, hogy az amerikai kormánynak bizonyos aggályai vannak ebben a kérdésben, s ezért jobb, ha akkor térünk vissza rá, amikor megkapjuk az amerikai választ. Mihelyt ismerjük az amerikai kormány észrevételeit, feltétlenül visszatérek erre a kérdésre.”²⁹ Még aznap, július 15-én Washingtonban a szovjet követséghez eljuttatták a State Department feljegyzését, amely ismertetette az amerikai kormány véleményét a tervezett angol–szovjet megállapodásról, a szovjet kormányfő azonban nem tér vissza a kérdésre. Tehát szovjet részről az angol javaslatot *nem utasították el, hanem csak függőben hagyták.*

A hadművelleti területek elhatárolásáról és a politikai felelősség megosztásáról a Balkánon tehát július közepén nem jött létre megállapodás. Az angol kormányköröket a fiaskó eléggé érzékenyen érintette. Ráadásul az amerikaiak is „törlesztettek”. A State Department — jó tíz nappal később, július 25-én — tájékoztatta csak a washingtoni angol követséget az amerikai kormány válaszáról a szovjet megkeresésre. Churchill megkérdezte Edent, hogy a válasz azt jelenti-e, hogy az USA hozzájárult az egyezményhez, vagy „— az egészet dobjuk újra a közönsbe?” Eden kiábrándultan válaszolta, hogy „... úgy tűnik az amerikaiak még mindig készek egyetérteni, de jobban szeretnék, ha az oroszok adnák fel a tervet”.³⁰

Alig három hónap múlva az angol kormány újra megpróbált politikai kompromisszumokat kötni a Szovjetunióval Közép- és Délkelet-Európát illetően. A katonai helyzet és a politikai erőviszonyok ez alatt az időszak alatt gyökeresen megváltoztak a térségben. A Baltikum nagy része felszabadult. A szovjet hadsereg átlépte a lengyel határt, kijutott a Visztuláig; 1944. július 21-én az antifasiszta, demokratikus pártok részvételével megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság — az első lengyel népi kormány. Varsóban augusztus 1-én kirobbant az antifasiszta felkelés. Augusztus 20-án megkezdődött a jasi–kisinyovi hadművelet, a Vörös Hadsereg nagyarányú támadása Románia területén. A 23-i fordulat után Románia hadat üzent a náci Németországnak és fegyverszünetet kért, amelyet szeptember 12-én írt alá. Július 29-én megkezdődött a szlovák nemzeti felkelés. Szeptember 19-én Finnország lépett ki a háborúból. Szeptember folyamán megkezdődött Magyarország és Jugoszlávia felszabadítása. S ami Churchillt a legjobban izgatta: a Szovjetunió szeptember 5-én hadat üzent Bulgáriának, s a szovjet csapatok átlépték a bolgár határt. Szeptember 9-én Szófiában népi felkelés tört ki, a monarcho-fasiszta rendszer összeomlott, új kormány alakult a baloldali és demokratikus pártok képviselőiből. A bolgár hadsereg a szovjet csapatok oldalán bekapcsolódott a németek elleni küzdelembe. A szovjet hadsereg közeledett Görögország és Törökország határához.³¹

²⁷ FRUS. 1944. V. 125–126. A washingtoni szovjet nagykövetség jegyzéke a State Departmenthez. 1944. júl. 1.; uo. 130–131. A State Department válaszjegyzéke. 1944. júl. 15.

²⁸ L.: Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel. 1941–1945. Kossuth. Bp., 1958. I. k. 284. (A továbbiakban Sztálin üzenetváltása ...)

²⁹ Sztálin üzenetváltása ... i. m. I. 286.

³⁰ L. Woodward: British Foreign Policy ... i. m. III. 121–123.

³¹ Ránki Gy.: A második világháború története 442–463.

Churchillt a kelet-európai fejlemények, főként a Vörös Hadsereg megjelenése Görögország és Törökország térszomszédságában határozottan nyugtalanította, s attól tartott, hogy veszélybe kerülhetnek Anglia ottani pozíciói. Félt, hogy a Szovjetunió akciójába lép és támogatni fogja a görög partizánhadsereget, az ELASz-t. Nyomasztotta, hogy Bulgária esetleg megtarthatja az általa megszállt görög és jugoszláv területeket (Trakiát és Macedóniát).³² Ekkorra véglegesen eldőlt, hogy Rooseveltt és a tábornoki kar ellenállása miatt nem kerülhet sor Churchill dédelgetett tervére, a balkáni partraszállásra. Quebecben, ahol szeptember folyamán a háború alatt másodízben találkoztak, az angol kormányfő minden erőfeszítése és ékesszólása ellenére az amerikai elnök hajlíthatatlan maradt. Az angolok valójában, ha akarták volna se tudták volna jelentős szárazföldi csapatokat a balkáni invázióhoz összevonni, az olaszországi és a franciaországi hadműveletek, valamint a Japán elleni távol-keleti harcok Anglia katonai és gazdasági erőforrásait teljes egészében igénybe vették. Jellemző: az angol vezérkar hozzá sem kezdett a balkáni partraszállás hadművelleti terveinek a kidolgozásához. Anglia nemcsak Közép- és Délkelet-Európa felszabadításában nem vett részt, de a háború utáni megszállással kapcsolatos korábbi terveit is módosítania kellett, részben a Vörös Hadsereg előretörése, részben saját katonai lehetőségei folytán. Az angol vezérkar szeptember közepén arról tájékoztatta Wilson tábornokot, a földközi-tengeri szövetséges haderő főparancsnokát, hogy kisebb hadtápegységeket nem számítva nem tervezik csapatok állomásoztatását Jugoszláviában és Albániában, nincs szükség azonnali katonai akciókra Magyarországon és Romániában, s nem kíván angol csapatokat küldeni Bulgáriába. Azt is közölte, hogy a brit haditengerészet ne hajózzon fel a Dunán, a Szovjetunióval való előzetes megállapodás nélkül. Az angol vezérkar azonban továbbra is szükségesnek tartotta Ausztria, Görögország, a Dodekanézosz-szigetek és Friuli Venezia Giulia katonai megszállását.³³ Görögországban — Rooseveltt egyetértésével és az amerikai hadsereg támogatásával — a brit csapatok október 4-én szálltak partra, s a hónap közepén bevonultak Athénba, miután az utolsó német egységek is elhagyták a várost.³⁴ Anglia tehát — Görögországot leszámítva — katonailag nem térhetett vissza Közép- és Délkelet-Európába.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy katonai eszközökkel nem lehet feltartóztatni a Szovjetunió politikai befolyásának növekedését, az angol kormánykörökben egyre általánosabbá vált az a felfogás, hogy a Balkán feletti ellenőrzés kérdését politikai eszközökkel, a Szovjetunióval való tárgyalás útján kell és lehet megoldani. A tárgyalási készség összefüggött azzal is, hogy tudták: Anglia balkáni politikájához nem számíthat az Egyesült Államok támogatására, tehát önállóan kell cselekedniök. De szerepet játszottak benne hosszú távú stratégiai elképzelések is. Az angol katonai és politikai elit ekkor már világosan látta, hogy a háború után Európában a Szovjetunió lesz az egyetlen nagyhatalom, amely veszélyeztetheti az angol érdekeket. Úgy vélte, hogy ezt a veszélyt csökkentenie kell, s el lehet érni, hogy a két ország együttműködése a háború után is fennmaradjon, s ne fordulhasson elő, hogy egy jövődéli háborúban szembe kerüljenek egymással. Az együttműködés fenntartása érdekében pedig el kell ismerni a Szovjetunió kelet-európai érdekeinek elsőbbségét, s a kapcsolatokat ápolni és tárgyalni kell.³⁵ Churchill maga is úgy vélte, hogy tárgyalni kell, s diplomáciai eszközökkel kell megvédeni az angol érdekeket a Balkánon. Elhatározta, hogy nem várja meg az újabb csúcstalálkozót, amelynek előkészítése elkezdődött, hanem maga utazik Moszkvába. Úgy érezte, hogy a normandiai partraszállás és a szövetségesek sikerei a nyugati fronton erősítik pozícióját. Szovjet részről is mutatkoztak biztató jelek. 1944. szeptember 21-én Clark Kerr angol nagykövet tájékoztatta a szovjet kormányt arról, hogy az angol katonai egységek hamarosan partra-

³² L. Woodward: *British Foreign Policy . . . i. m. III.* 148–149.; *Elisabeth Baker*: *British Policy in South East Europe in the Second World War*. London, 1976. 140–144. (A továbbiakban *E. Baker*: *British Policy in South East Europe . . .*); Churchill and Roosevelt. *The Complete Correspondance*. III. k. *Alliance Declining*. February 1944–April 1945. Ed: Warren F. Kimball. Princeton Univ. Press. Princeton, 1984. 349–351. (A továbbiakban Churchill and Roosevelt. *The Complete Correspondance*. III.)

³³ *Foreign Relations of United States*. The Conference at Quebec 1944. Washington, 1972. 438–444. A brit vezérkar memoranduma. 1944. szept. 15.

³⁴ *Janisz Politisz*: *Az újkori Görögország története*. Bp., 1966. 301–306.; FRUS. 1944. V. 132–133. Rooseveltt távirata Churchillnek. 1944. aug. 26.

³⁵ *The Foreign Office and the Kremlin*. *British Documents on Anglo-Soviet Relations*. 1941–1945. Ed.: Graham Ross. Cambridge Univ. Press. Cambridge, 1984. 45–46. (A továbbiakban *The Foreign Office and the Kremlin*.); Uo. 161–162. G. Wilsonnak, a Foreign Office Északi Osztálya munkatársának feljegyzése. 1944. aug. 10.

szállnak Görögországban, s annak a reményének adott hangot, hogy „a szovjet kormány nem tartja szükségesnek, hogy orosz csapatokat küldjön Görögországba, kivéve, ha ehhez öfelsége kormánya hozzájárul”. Két nap múlva (23-án) az angolok nagy meglepetésére Visinszkij külügyminiszter közölte, szovjet részről nem szándékoznak csapatokat küldeni Görögországba. Ez burkoltan a májusi előzetes egyezmény megerősítését jelentette, mert azt tanúsította, hogy jöllehet az egyezmény nem lépett életbe, a szovjet hadvezetőség döntésénél figyelemmel volt rá, tehát alkalmazkodott a hadművelleti területek elhatárolásához.³⁶

Churchill 1944. szeptember 27-én vetette fel Sztálinnak, hogy szívesen ellátogatna Moszkvába. A szovjet kormányt meglepte az angol miniszterelnök kívánsága, s bár előzetesen nem kapott tőle semmiféle tájékoztatást arról, hogy az angol kormány milyen kérdéseket kíván megvitatni, mégis — mivel a szövetségi kapcsolatok fejlesztésére törekedett — készséggel mutatkozott őt fogadni és a tárgyalásokat folytatni. Szovjet részről jelezték azonban, hogy elsősorban a katonai kérdéseket szeretnék vele megvitatni.³⁷

Az angol politikus szeptember 29-én Roosevelttel is közölte utazási szándékát, jelezvén, hogy Moszkvában elsősorban a lengyel kérdéssről és a Szovjetunió és a Japán elleni háborúban való részvételéről kíván tárgyalni, de — mellékesen — megemlíttette, hogy Görögországról és Jugoszláviáról is szót kíván váltani a szovjet vezetőkkel. Kérte Rooseveltet, hogy Stettinius külügyminisztert vagy Marshall tábornokot, a vezérkar főnökét küldje el Moszkvába s jelezte, hogy Harriman moszkvai amerikai nagykövet segítségére is számít. Ígérte, hogy „... folyamatosan tájékoztatjuk minden részletről”.³⁸

Roosevelt, aki egyrészt örült az angol–szovjet együttműködés javulásának, másrészt nem akarta, hogy a kelet-európai problémák az elnök választási kampányában vita tárgyát képezhessék, eredetileg teljesen távol szándékozott maradni a találkozótól, nem gondolt arra, hogy valakit képviselőként a szovjet fővárosba küldjön, csupán „sok sikert” akart kívánni az angol vezetőknek. A State Department azonban aggodalommal fogadta a tervezett látogatás híreit, miután számos nemzetközi kérdésben amúgy is nézeteltérések voltak a két kormány között, nem szeretne volna, ha Churchill az USA nevében kötelezettségeket vállal, vagy a háta mögött, tehát nélküle megállapodásokat köt. Azt is sejtették, hogy az angolok fel fogják vetni a Balkán befolyási övezetekre való osztását. Ch. Bohlen, a State Department Kelet-Európai Osztályának vezetője, egyébként a külügyminisztérium kialakulóban levő szovjetellenes csoportjának egyik hangadója, kapcsolatba lépett Harry Hopkins-szal, az elnök legbefolyásosabb tanácsadójával, s tanácsukra Roosevelt megváltoztatta véleményét. Az eredeti táviratot visszavonták, új üzenetet fogalmaztak, amelyet Roosevelt jóváhagyása után október 4-én egyidejűleg megküldtek az angol és a szovjet kormányfőnek.³⁹ A Sztálinnak szóló táviratban az amerikai politikus határozottan leszögezte: „Bizonyára Ön is tudja, hogy a jelenlegi világháborúban nincs a szó szoros értelmében véve egyetlen olyan — akár katonai, akár politikai — kérdés, amelyben az Egyesült Államok ne lenne érdekelt. Szilárd meggyőződésem, hogy csak mi hárman, és csakis hárman együtt találhatunk megoldást a még rendezetlen kérdésekre. Ebben az értelemben — bár tökéletesen megértem Churchill úrnak azt a törekvését, hogy találkozzanak — az Ön és a Miniszterelnök közötti küszöbön álló megbeszéléseket inkább előzetes megbeszélésnek tekintem hármunk találkozásához, amelyre részéről az amerikai választások után bármikor sor kerülhet.” Bejelentette, hogy Harriman felhatalmazást kap arra, hogy megfigyelőként a tárgyalásokon részt vegyen, de az Egyesült Államok nevében „kötelezettségeket” nem vállalhat.⁴⁰ Churchill kérését, miszerint Harriman ne legyen ott a négyyszemközi megbeszéléseken, mert bizalmasabb légkörben könnyebb eredményt elérni, és később amúgy is tájékoztatják, Roosevelt gyanútlanul teljesítette.⁴¹

³⁶ L. E. Baker: *British Policy in South East Europe* ... i. m. 380–381.

³⁷ Sztálin üzenetváltása ... i. m. I. 308–309.; Uo. 310. Sztálin távirata Churchillnek. 1944. szept. 30.; V. Izraelján: *A Hitler-ellenes koalíció diplomáciája. A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia diplomáciai együttműködése a második világháború alatt. 1941–1945. Bp., 1974. 400–401.*

³⁸ Roosevelt and Churchill. *Their Secret Wartime Correspondance*. Ed.: Francis L. Loewenheim, Harold D. Longley és Manfred Jonas. Barrie and Jenkins. London, 1975. 580. (A továbbiakban Roosevelt and Churchill. *Their Secret Wartime Correspondance*.)

³⁹ Lásd L. Davis: *The Cold War Begins*. 157.; Robert E. Sherwood: *Roosevelt and Hopkins. An Intimate History*. New York, 1948. 832–834.

⁴⁰ Sztálin üzenetváltása ... i. m. II. 179.

⁴¹ Roosevelt and Churchill. *Their Secret Wartime Correspondance*. 582. Churchill távirata Roosevelthez. 1944. okt. 5.

Roosevelt Harrimant is ellátta a szükséges utasításokkal, s bizalmasan közölte vele, azért korlátozódik szerepe a megfigyelő szerepére, mert „... fontos, hogy ha a konferencia befejeződik, Hullnak és nekem teljes akciőszabadságunk legyen”.⁴²

Az, hogy az angol küldöttség nem beszélhetett az Egyesült Államok nevében, s az amerikai kormány magára nézve nem tartja kötelezőnek a Moszkvában megkötendő egyezményeket, kellemetlenül érintette Churchillt is, erősen rontotta tárgyalási pozícióit, s még inkább arra ösztönözte, hogy a külön utat válassza. Sztálinnak szintén nem tetszett Roosevelt magatartása, különösen az, hogy korlátozni igyekszik Angliát és a Szovjetuniót azáltal, hogy megállapodásaikat eleve ideiglenes jellegűnek tekinti. Nem nyerte meg tetszését a táviratban kifejeződésre jutó világhatalmi igény sem. Finoman felröptette, hogy az amerikaiak elhatárolták magukat az angoloktól. „Október 5-i üzenete egy kissé zavarba hozott — írta Rooseveltnek. — Feltételezem, hogy Churchill úr az Önnel Quebeckben történt megállapodás alapján utazik Moszkvába. Kiderült azonban, hogy ez a feltevésem mintha nem felelne meg a valóságnak.”⁴³ Sztálin Harriman részvétele ellen a tárgyalásokon nem emelt kifogást. Az amerikai kormány álláspontja azonban, úgy tűnik, nem befolyásolta a szovjet tárgyalási szándékot és megegyezési készséget.

Churchill és Eden viszonyát nagyszámú szakértő társaságában 1944. október 9-én érkezett Moszkvába és 18-án utazott el onnan. A közép- és délkelet-európai országokkal kapcsolatos tárgyalásokat Charles Gati részletesen és pontosan leírja. Néhány észrevételt azonban szeretnék tenni. Mindenekelőtt érdemes rámutatni, hogy a csúcstalálkozó *közös, egyeztetett* jegyzőkönyv nem készült, mindkét fél külön vezette feljegyzéseit. 1974 óta csak az angol jegyzőkönyvek állnak a kutatók rendelkezésére, a szovjet dokumentációból eddig csak a 9-i és a 16-i Eden — Molotov-találkozó jegyzőkönyve, és a 9-i esti Churchill — Sztálin-megbeszéléséről készült feljegyzés rövid része jelent meg. Úgy tűnik, hogy az angol jegyzőkönyv Clark Kerr angol nagykövet által készített tervezete között vannak árnyalati eltérések. Ezek ugyan a lényegét nem érintik, de jelzik, hogy az angol forrásanyagot is körültekintéssel, óvatossággal és a véglegesség igénye nélkül ajánlatos használni.

Bár Charles Gati érinti cikkében, mégis szeretnék egy kicsit bővebben az első, — az október 9-i — plenáris ülésre kitérni, ahol Churchill nevezetes ajánlata elhangzott.⁴⁴

A lengyel kérdéssel, valamint Németország szövetségeseivel kötendő fegyverszünetről folytatott rövid eszmecsere után az angol kormányfő váratlanul, anélkül, hogy arról előzőleg a külügyminiszteri előkészítő megbeszélésen szó lett volna, a közép- és délkelet-európai országok helyzetére tért át. Két ország van — mondotta —, ahol a briteknek különleges érdekei vannak, az egyik Görögország, a másik Románia. Az utóbbi miatt sokat nem aggódik, mert az „orosz ügy”, és a szovjet kormány által javasolt (és szeptember 12-én aláírt) fegyverszüneti egyezmény „elfogadható s a jövődbeli általános béke szempontjából sok politikai bölcsességet tartalmaz”. Görögország azonban más eset. Angliának vezető földközi-tengeri hatalomnak kell maradnia — jelentette ki az angol kormányfő — és reméli, hogy Sztálin marsall hagyni fogja, hogy az övé legyen az első szó Görögországot illetően, ugyanolyan módon, ahogy Sztáliné az első szó Románia ügyében. Hozzáfűzte, hogy az angol kormány természetesen tájékoztatni fogja a szovjet kormányt a görögországi eseményekről. Sztálin megjegyezte, megérti, hogy Anglia sokat szenvedett azért, hogy az összeköttetést, amelyet a németek átvágtak a Földközi-tengeren fenntartsa, s súlyosan érintette, amikor ezek az útvonalak nem álltak rendelkezésére. Sztálin egyetértett azzal, hogy a közlekedési útvonalak biztonsága szempontjából Görögország nagyon fontos, s hogy „Angliáé kell legyen az első szó Görögországot illetően”. Churchill megjegyezte, hogy a két országról szólva jobb lenne, ha nem használnák a „szférába osztás” kifejezést, mert az „megbotránkoztatja az amerikaiakat”. De hozzátette, amennyiben Sztálinnal egyet tudnak érteni, „meg tudja magyarázni az ügyet az elnökeknek”.

Eddig a pontig a tárgyalás nem ment túl az angolok által májusban javasolt előzetes megállapodáson, Churchill azonban nem állt meg itt, hanem egy általánosabb, több országra kiterjedő megállapodás kereteit vázolta fel. Az angol hivatalos jegyzőkönyv

⁴² FRUS. 1944. IV. 1008—1009. Roosevelt távirata Harrimanhez. 1944. okt. 6.

⁴³ Sztálin üzenetváltása... i. m. II. 179—1801.

⁴⁴ PRO. Prime Minister Papers (PREM.) 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 9-én este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve. A következők voltak jelen: Sztálin, Molotov, Churchill, Eden és Clark Kerr, valamint a tolmácsok: A. Birse és V. N. Pavlov. A jegyzőkönyv jelentős részét Angliában közzétették, l.: The Foreign Office and the Kremlin. 175—179.

azonban a részleteket nem tartalmazza, pusztán lerögzíti: „Némi vita után megállapodtak abban, hogy Magyarország és Jugoszlávia esetében mindkét ország egyenlően érdekelt, Oroszországnak nagyobbak az érdekei Romániában és Anglia hasonló helyzetben van Görögországot illetően. A miniszterelnök (Churchill—V. I.) azt mondta, hogy Bulgária tekintetében a brit érdekek nagyobbak mint Romániában.” A Clark Kerr angol nagykövet által készített jegyzőkönyv-tervezet azonban szókimondóbb: „A miniszterelnök (Churchill—V. I.) ezután felmutatott, amint ő nevezte egy «vacak iratot» (noughty document), amelyen fel voltak tüntetve a balkáni országok, s mellettük a nagyhatalmak érdekeinek megoszlása. Közölte, az amerikaiak meg lesznek döbbenve, ha látják, hogy milyen durván tette. Sztálin marsall egy realista. Ő maga nem szentimentális, de Eden úr rossz ember. Ő (Eden—V. I.) nem kérte ki a kormány és a parlament véleményét. A miniszterelnök kijelentette, Bulgária megsértette Angliát. Az előző háborúban a bolgárok visszaverték és durván megtámadták a románokat. Ebben a háborúban Jugoszláviát és Görögországot támadták meg.”⁴⁵ Az angol jegyzőkönyvek tehát megerősítik, amit Churchill az emlékiratában a nevezetes papírlapról, Jugoszláviáról és Magyarországról írt.⁴⁶ A szovjet jegyzőkönyv csak azt támasztja alá, hogy a churchilli ajánlat elhangzott, de arról, hogy megállapodás is történt volna, arról nem szól. Érdekes, hogy a felsorolt országok közül Magyarország kimaradt, talán azért, mert az angol politikus beszéd közben nem említette.⁴⁷ Az angol dokumentumok szerint Churchill emlékirataival ellentétben Bulgáriáról nem született megállapodás közte és Sztálin között. Ezzel magyarázható, hogy a beszélgetés során később ismét visszatértek rá. Mivel az álláspontok nem kerültek közelebb, a kormányfők Bulgária ügyének rendezését a külügyminiszterekre bízták.

A tárgyalások — Molotov kezdeményezésére — Törökországra, lévén részben balkáni ország, és a montreux-i egyezmény felülvizsgálatára is kiterjedtek, noha az angol miniszterelnök azokat láthatóan nem akarta érinteni. Sztálin felvetette: „... ha az angolok érdekeltnek lennének a Földközi-tengeren, Oroszország ugyanúgy érdekelt lenne a Fekete-tengeren”. Churchill ezt elfogadta, sőt azt is támogatta, hogy a Szovjetunió szabad kijáratot kapjon a Földközi-tengerre kereskedelmi- és hadihajói számára. Azt tanácsolta, hogy a szovjet kormány tegyen lépéseket a montreux-i egyezmény felülvizsgálata érdekében, mert „... Oroszországnak megvan hozzá a joga és erkölcsi alapja”.

Churchill és Sztálin között az elkövetkezendő kilenc nap alatt — legalábbis az angol jegyzőkönyvek szerint — az érdekszféra ügye nem merült fel. A részleteket Eden és Molotov két alkalommal, 10-én és 11-én tisztázták. Egyetérttek Charles Gátival abban, hogy a tárgyalásokon teljesen világosan látszott a két külügyminiszter eltérő törekvése, mert míg Edent elsősorban Bulgária érdekelte, addig Molotov Magyarországot illetően igyekezett megállapodásra jutni. A szovjet külügyminiszter érvelését azonban érdemes idézni, mert fontos: „... a 75/25-öt, mint alapot a szovjet kormány javasolta azon okból, mert Magyarország határos a Szovjetunióval, a Vörös Hadsereg ebben az országban harcol és szenved veszteségeket. Magyarország szomszédos ország volt, és mindig is az lesz. Oroszország érdeke ezért érthető. Oroszország nem akarja, hogy Magyarország a jövőben az agresszor oldalán álljon. Ugyanakkor Oroszországnak nincsenek területi követelései Magyarországgal kapcsolatban.”⁴⁸

Meg kell azt is említenem, hogy az Eden—Molotov-tanácskozásról készült angol jegyzőkönyv nem tartalmaz határozott utalást arra, hogy a százalékokban megállapodtak volna. Csak a következőket rögzíti: „Molotov úr javasolja, hogy foglalkozzanak a magyar kérdéssel. Egyet tudnának érteni, ha a szovjet kormány elfogadná a 80/20 százalékokat. Magyarország és Bulgária esetében is 50—50 százalékokat, Jugoszláviát illetően? Ez esetben áttérhetnénk a következő kérdésre... Eden úr kijelentette, hogy azt a miniszterelnök úr elé terjeszti. Jugoszlávia esetében azt szeretné, ha a szovjet és a brit

⁴⁵ PRO. FO. 800. 302/7505. 4. közli: The Foreign Office and the Kremlin. 177.

⁴⁶ W. L. Churchill: The Second World War. VI. k. Triumph and Tragedy. London, 1954. 197—199. (A továbbiakban W. Churchill: Triumph and Tragedy.)

⁴⁷ A szovjet jegyzőkönyvrészlet a következőket tartalmazza: «Черчил заявляет, что подготовил довольно грязный и грубый документ, на котором показано распределение влияния Советского Союза и Великобритании в Румынии, Греции, Югославии, Болгарии. Таблица составлена им для того, чтобы показать, что думают по этому вопросу англичане». (АВП СССР, ф. 06. оп. 7-а, б. 15. л. 6.) Közli: И. Земсков: О так называемом „разделе“ Югославии на „сферы влияния“ Международная Жизнь. 1958. 8. sz. 74.

⁴⁸ PRO. PREM. 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. okt. 10-én du. 5^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

kormány közös politikát folytatnának.”⁴⁹ Nincs, vagy legalábbis eddig nem került elő forrás arra vonatkozóan, hogy Molotov ajánlatára Churchill mit válaszolt. Nem írtak alá semmiféle hivatalos egyezményt sem, vagy legalábbis ilyesminek létéről nincs tudomásunk. Mindezek ellenére, amint a későbbi események, hivatkozások, utalások és visszaemlékezések bizonyítják az ún. „százalék” egyezmény megkötöttét. Lényegében *nem hivatalos, kétdalú, titkos szóbeli megállapodásnak tekinthető*, s mint ilyen nem az egyetlen volt a második világháború folyamán.

Az egyezmény azonban nem volt világos. A két külügyminiszter még fel sem állt az asztaltól, amikor máris megkezdődött a vita arról, hogy mit is kell érteni a százalékokon és azok mire vonatkoznak. Molotov és munkatársai maguk sem értették, miről van szó pontosan. Kimutatható, hogy a szovjet fél a százalékrendszert nemcsak mint a két nagyhatalom felelősségét, befolyását, s hadművelleti területeit elhatároló általános alapelveket fogadta el, hanem Bulgária, Magyarország és Románia esetében összekapcsolta az ezen országokban a fegyverletétel után felállítandó nemzetközi ellenőrző területtel, s úgy értelmezte, mint amely a SZEB összetételére, s az egyes missziók hatáskörére, belső mechanizmusára is vonatkozik. Jugoszlávia esetében viszont úgy tekintette, hogy az angolokkal együtt, velük közös politikát folytatva közre kell működnie a politikai élet újjászervezésében a háború után.⁵⁰ Az angolok szintén elég tanácstalanok voltak. A Foreign Office aggodalmának adott hangot a százalékrendszer és a SZEB összekapcsolása miatt, mondván, hogy az orosz, az angol vagy az amerikai megbízottak számára kevésbé fontos a SZEB hatásköréhez és funkciójához képest. Románia esetében az egésznek nincs is értelme, mert ott Anglia a SZEB-ben nem vesz részt, csak megfigyelőként van jelen. Hasonlóképpen nem volt világos számára, hogy miként lesz alkalmazható az egyezmény Jugoszláviában, ahol — lévén győztes ország — nem lesz szövetséges ellenőrző bizottság.⁵¹ Eden maga sem tagadta, hogy nem érti pontosan, mit jelentenek a számok. A Foreign Office-nak a következőket válaszolta: „Túl sok figyelmet nem kell szentelni a százalékokra, azok csak szimbolikus jelentőségűek és nincsenek közvetlen kapcsolatban a SZEB-ben alkalmazandó szovjet és angol állampolgárok számával. Jugoszlávia esetében megegyeztünk, hogy mi és a szovjet kormány közös politikát fogunk folytatni egyenlő feltételek mellett. Magyarországon és Bulgáriában befolyásunk megfelelően képviselve lesz a felállítandó Szövetséges Ellenőrző Bizottság által.”⁵² Churchill maga is magyarázkodni kényszerült. Sztálinhoz írt, Harriman tanácsára el nem küldött október 11-i levelében, majd a másnapi, a Foreign Office számára összeállított feljegyzésében azt fejtegette, hogy a százalékok nem jelentenek mást, mint egyfajta irányelvet és módszert a közös ügyek irányításában; nem vonatkoznak a SZEB tagjainak létszámára; azokat az érdekeket és nézeteket juttatják kifejezésre, amelyekkel a szovjet és angol kormány megközelíti a közép- és délkelet-európai országok problémáit; a „széles alap” lehetővé teszi, hogy minden országban olyan kormány alakuljon, amilyent a nép akar; a közös ügyek irányításával, kezelésével talán meg lehet akadályozni „a polgárháborúk kirobbanását, a sok vérontást és vizályt az érintett balkáni kis országokban”.⁵³ Később nagyjából kialakult, hogy a háborúban vesztes kis országok esetében az egyezmény a felállítandó szövetséges ellenőrző bizottságban az egyes nagyhatalmak részvételének arányára vonatkozik, Jugoszlávia esetében viszont azt a jogot jelenti, hogy mindkét fél beleszólhat a belpolitikai viszonyok kialakításába.

Bár az angol kormányfő úgy tájékoztatta saját külügyminisztériumát, hogy az ún. „százalék”-egyezmény semmiképpen sem kötelezi el az Egyesült Államokat, sőt „segíthet az Egyesült Államoknak, hogy lássa, két fő szövetségese miként gondoskodik ezekről a régiókról”,⁵⁴ sem Anglia, sem a Szovjetunió számára sem volt közömbös, miként reagálnak rá a tengerentúlon.

Churchill és Sztálin ismervén az amerikai kormány érdekszférák kialakítását ellenző álláspontját, sem az október 10-i közös, sem a külön-külön küldött üzenetükben nem tájékoztatták Rooseveltet a megállapodásról; a tárgyalások folyamán egyik részről sem merült fel, hogy az egyezményhez, mint néhány hónappal korábban tették, ki-

⁴⁹ PRO. PREM. 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9–October 17, 1944. Az 1944. október 11-én du. 3^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

⁵⁰ V. Mastny: Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and Politics of Communism, 1941–1945. New York, Columbia Univ. Press. 1979. 208–212.

⁵¹ PRO. PREM. 3/79/3. Sir O. Sargent távirata Moszkvába Edennek. 1944. okt. 11.

⁵² PRO. PREM. 3/66–7. Eden távirata Sir O. Sargent-nek. 1944. okt. 12.

⁵³ W. L. Churchill: Triumph and Tragedy. I.m. 201–204.

⁵⁴ Uo. 203.

kérjék az amerikai elnök előzetes véleményét.⁵⁵ Természetesen nem esett szó róla sem a kiadott közös közleményben, sem abban az összefoglalóban, amelyet Visinszkij külügyminiszter-helyettes a tárgyalások után készített, és megküldött az angol kormánynak.⁵⁶ Washingtonban sejtették, hogy ilyesmiről szó lesz, sőt Harriman 9-én már határozottan utalt is rá jelentésében, de az amerikai diplomata csak 12-én értesült a részletekről, mivel sem a 9-i Churchill—Sztálin-találkozón, sem az Eden—Molotov-megbeszéléseken nem vett részt.⁵⁷ A State Department Harrimantól és a Steinhardt ankarai amerikai követ jelentéséből többé-kevésbé pontosan tudta, mi történt.⁵⁸ Harriman az egyezmény lényegéről Rooseveltet is tájékoztatta. Az amerikai kormány azonban nem foglalt állást, még felhivatalosan sem. A hallgatás ez esetben nem jelentett beleegyezést. Az amerikai kormánykörök egyszerűen nem vettek tudomást az egyezményről. Rooseveltt október 11-i Harrimanhez intézett táviratát, amelyben kifejtette, hogy a Balkánon csak olyan gyakorlati lépéseket kell tenni, amelyek biztosítják az Egyesült Államokat, hogy a térség miatt nem keveredik újabb világháborúba,⁵⁹ általában annak jeleként értelmezik, hogy az elnök beleegyezett az érdekszféra-megállapodásba. Véleményem szerint Rooseveltt éppen arra figyelmeztetett, hogy nem az érdekszféra-egyezményhez hasonló általános megegyezésekre kell törekedni, mert ez az akkori felfogás szerint egy újabb nemzetközi konfliktus forrása lehet; hanem konkrét, gyakorlati jellegű megállapodásokat kell kötni. Az elnök maga is hallgatott, még felvilágosítást sem kért, nyilván azért nem, mert nem akarta elkötelezni magát az ügy mellett vagy ellene.

*

Magyarország a Churchill—Sztálin-találkozón nemcsak a közép- és délkelet-európai rendezés keretében merült fel, hanem külön is gyakran szó esett róla, mivel a találkozóval egy időben folytak Moszkvában a magyar fegyverszüneti tárgyalások. A Faragho-féle fegyverszüneti delegáció megérkezéséről, Horthy kormányzó Sztálinhoz írt leveléről, a magyar küldöttség kéréseiről s a szövetségesek nevében átnyújtandó előzetes feltételekről a szovjet kormány 1944. október 6-án tájékoztatta az angol és az amerikai kormányt. A szovjet kormány egyúttal javasolta szövetségeseinek, hogy tekintettel az ügy sürgősségére, a fegyverszüneti egyezmény kidolgozását bízzák a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok moszkvai képviselőire, s ha Magyarország elfogadja az előzetes feltételeket, a fegyverszüneti tárgyalásokat Moszkvában folytassák.⁶⁰ Eden azonban október 6-án hajnalban már elutazott Londonból, így a szovjet kormány emlékeztetőjét nem kapta meg, s nem ismerte a legújabb fejleményeket. Ezért az első külügyminiszeri megbeszélésen, 9-én délután — tehát még a késő esti plenáris ülés előtt — rögtön rákérdezett Magyarországra, érdeklődött, hogy kikből áll a Horthy által küldött delegáció, kérte, hogy láthatná-e Horthy levelét, s szerette volna tudni, hogy arról a németek értesültek-e. Molotov közölte a neveket, s Horthy üzenetéről kijelentette: „... a levél későn íródott, de mindazonáltal hasznos. Horthy megbocsátást kér és reméli, Sztálin marsall támogatni

⁵⁵ A. Resis: The Churchill—Stalin Secret „Percentages” Agreement on the Balkans. AHR, 1978. 2. sz. 374.

⁵⁶ Szovjetszko—anglijszkije otnsenija ... i. m. 206—210.

⁵⁷ FRUS. 1944. IV. 1004—1005. Harriman távirata Rooseveltnek. 1944. okt. 9.; PRO. FO. 371. 48 220. Harriman feljegyzése F. Byrnes amerikai külügyminiszter számára. Moszkva, 1945. dec. 16.; W. A. Harriman—Elie Abel: Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941—1946. London, 1976. 358.

⁵⁸ FRUS. 1944. IV. k. 1015. Steinhardt jelentése a külügyminiszternek. 1944. okt. 13. — Az amerikai diplomata az ankarai angol követtől kapott híreket, aki úgy tudta, hogy Magyarország és Bulgária esetében 80—20% az arány a Szovjetunió javára, Jugoszláviában 50—50% a részesedés, míg Romániáról és Görögországról nem tett említést. Hull emlékirataiban pontos számokat közölt. (L. C. Hull: The Memoires of Cordell Hull. New York, 1948. II. k. 1458.) — L. még L. Davis: The Cold War Begins i. m. 157 és köv.

⁵⁹ FRUS. 1944. IV. k. 1099. Rooseveltt távirata Harrimannek. 1944. okt. 11.

⁶⁰ A szovjet kormány erről szóló emlékeztetőjét, amelyet az angol kormányhoz juttatott el, 1983-ban Moszkvában nyilvánosságra hozták. L. Szovjetszko—anglijszkije otnosenija ... 2. k. 183—184.; Horthy levelét közli: Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp., 1975. 388—389. (A továbbiakban Juhász Gy.: Mo. külpolitikája. I. m.)

fogja a szövetségesekkel együtt." Hogy a németek tudnak-e Horthy leveléről és a magyar delegációról nehéz megítélni, mondotta, de „a németek láthatóan szeretnének kibúvót találni a magyarok számára, hogy mentse őket”. Molotov szóba hozta az ún. Makarov-ügyet is. Ezzel kapcsolatban a következőket mondotta: „Tegnap ő, Molotov fogadta a magyarok Moszkvába érkezett delegációját, amely átadta Horthy levelét Sztálin marsallnak. Most ez a delegáció elkezdte magyarázni, hogy ideérkezése egy bizonyos Makarov ezredes kezdeményezésére történt, aki állítólag egy szovjet partizáncsoport tagja. Ő, Molotov közölte a magyar megbízottakkal, hogy a szovjet kormány előtt ez a Makarov ezredes ismeretlen és a szovjet kormány, mindenesetre, nem adott neki semmiféle meghatalmazást.” A szovjet diplomácia feje arról is tájékoztatta Edent (ez a szovjet jegyzőkönyvben nem szerepel), hogy a magyar delegáció 8-án átvette az előzetes fegyverszüneti feltételeket és elküldte azokat Horthynak. Megismételte, hogy a szovjet kormány azt szeretné, ha a moszkvai angol és amerikai nagykövetből, valamint a szovjet külügyminisztérium képviselőjéből álló ún. Moszkvai Bizottság foglalkozna a magyar fegyverszüneti feltételek kidolgozásával.⁶¹

Október 9-én késő este a Sztálin és Churchill megbeszélésén a magyar fegyverszünetről alig pár szó esett. Az angol kormányfő kijelentette, hogy: „A fegyverszüneti feltételek Magyarország számára nagyon fontosak.” Majd egy kicsit a szovjet szándékokat puhatolva hozzátette: „reméli, az oroszok hamarosan Budapesten lesznek”. Sztálin tömören, de elutasítóan válaszolt: „... ez lehetséges”. Abban azonban megállapodtak, hogy a magyar fegyverszünettel összefüggő kérdéseket a két külügyminiszter külön tárgyalja meg.⁶²

Két nappal később, 11-én délután Molotov az Edennel folytatott megbeszélésén, amelyre Harrimant is meghívták, ismét tájékoztatót tartott a magyar kérdésről. Egy levelet nyújtott át, amely ismertette Horthy táviratát az előzetes fegyverszüneti feltételek elfogadásáról és a magyar kormány kéréseiről. A levél tartalmazta azt is, hogy kész fontolórra venni a magyar kormány kéréseinek teljesítését és lehetségesnek tartja, hogy a szovjet főparancsnokság tárgyalásokba bocsátkozzon a magyar parancsnokság megbízottaival arról, hogy mely magyar katonai egységeket vonják vissza és küldjék Budapestre a németek elleni bevetésre. A szovjet kormány egyben javasolta, hogy a három nagyhatalom megbízottai azonnal kezdjenek hozzá a magyar fegyverszüneti feltételek kidolgozásához és tanulmányozzák egy Magyarországra küldendő közös, de szovjet tisztek vezetése alatt álló szövetséges katonai misszió megalakításának lehetőségét, amelynek feladata lenne a megszállt csehszlovák, jugoszláv és román területek kiürítésének ellenőrzése. Molotov szóban hozzáfűzte: a magyar megbízottak megerősítették: a németek (négy-ötezer gesta-

⁶¹ L. PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 9-i külügyminiszteri értekezlet jegyzőkönyve. A megbeszélésén Eden mellett A. Clark Kerr moszkvai angol nagykövet és Birse angol tolmács, Molotov mellett A. J. Visinszkij külügyminiszter és V. N. Pavlov orosz tolmács vett részt. A szovjet jegyzőkönyv megtalálható: Szovjetszko—angliszskije otnosenija... i. m. 2. k. 185—188. — A két jegyzőkönyv között vannak különbségek, ahol külön nem tüntettem fel, ott a szovjet jegyzőkönyvre támaszkodtam. A Makarov-üggyel kapcsolatban az angol forrás a következőt tartalmazza: „He (Molotov — V. I.) said that the Mission (a magyar delegáció — V. I.) had explained that the initiative had come from a Russian colonel called Makarov. This man was unknown to the Soviet Government. He claimed to be a partisan and a representative of the Soviet Government. The latter were making enquiries. They knew of no colonel in Hungary or Czechoslovakia. There were true partisans in those countries, authorised partisans as far as the enemy was concerned.” Makarov személyéről és általa 1944. szeptemberében Horthyhoz írt levél hitelességéről a hazai történeti szakirodalomban is vita folyt. A Makarov-levél hitelessége azóta tisztázódott. (L. Korom Mihály: Az 1944. szeptember 14-én kelt „Makarov-levél”. Az 1944. év története. História évkönyv. 1984. 110—113.) A szovjet külügyminisztérium egyébként 1944. okt. 10-én korrigálta Molotov kijelentéseit, a Harriman amerikai nagykövetnek küldött emlékeztetőjében elismerte, hogy Makarov élő személy, de tagadta, hogy a szovjet hatóságoktól felhatalmazása lett volna. (L. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944. Washington, III. k. 895—896. Harriman távirata a külügyminiszternek.) Molotov megjegyzése szerintem úgy értelmezhető, hogy a szovjet kormány tárgyalatlannak tekint minden korábbi próbálkozást és új alapokon kíván tárgyalni Magyarországgal a fegyverletételről.

⁶² PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. okt. 9-i este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve. 5.

pós, két német hadosztály és a „népi németek”) Budapestén zsidó pogromra készülnek. Beszámolt arról, hogy csodálkozásának adott kifejezést, amiért a magyar hatóságok nem tudják megakadályozni a tömeggyilkosságot. Kijelentette „... a Szovjetunió meg akarja akadályozni a vérfürdőt. A szovjet kormány kész elfogadni a magyar kívánságokat és kész utasítani a szovjet főparancsnokságot, hogy készítse elő a magyar főparancsnoksággal bizonyos egységek visszavonását, mialatt a Vörös Hadsereg megszakítja előrenyomulását.” A szovjet diplomácia feje közölte, hajlandó akár a következő nap megkezdeni a tárgyalásokat a magyar fegyverszüneti feltételekről és kész előterjeszteni a szovjet tervezetet. Eden egyetértett a szovjet javaslatokkal; a Magyarországra küldendő szövetséges katonai misszióról kijelentette, hogy az nem a kormányok ügye, hanem „alapvetően a szovjet parancsnokságra tartozik”. Harriman ígérte: tájékoztatja kormányát.⁶³

Ígérethez híven Molotov 13-án átadta Edennek és Harrimannek a magyar fegyverszüneti egyezmény szovjet tervezetét. Az amerikai nagykövet kérdésére, hogy tartalmaz-e „valami meglepetést”, a szovjet politikus megjegyezte, hogy az hasonló a bolgár egyezményhez. A különbség az, mondotta, hogy az előző (a preambulum) lerögzíti: Magyarország elfogadta az előzetes fegyverszüneti feltételeket és elvesztette a háborút. Magyarország köteles öt év alatt 400 millió dollár összegben jóvátételt fizetni árucikkben. (Bulgáriának az előzetes szovjet elképzelések szerint nem kellett volna pénzbeli jóvátételt fizetnie.) A szövetséges ellenőrző bizottsággal foglalkozó paragrafus viszont azonos a bolgár fegyverszüneti egyezmény megfelelő pontjával.⁶⁴ Bár eredetileg arról volt szó, hogy már másnap megkezdik a szovjet dokumentum felett a vitát, arra a magyarországi események, főként Horthy bukása és a nyilas puccs miatt nem került sor, s a három nagyhatalom képviselői csak 1944. december végén tértek vissza rá, amikor már megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Ennek ellenére Moszkvában két lényeges kérdésben történt megállapodás. Az egyik a felállítandó SZEB-re vonatkozott. A bolgár egyezménytervezet szövegének átvételére már az Edennel történt előzetes megegyezés alapján került sor, s szovjet részről bizonyos engedmények megtételét jelentette. Ugyanis míg Románia esetében a szövetséges ellenőrző bizottságot teljes egészében a Szovjetunió irányította, s a nyugatiak annak munkájában nem vettek részt, csupán megfigyelőként voltak ott, addig Bulgária és Magyarország esetében angol és amerikai nyomásra, szovjet részről beleegyeztek abba, hogy a háború befejeződése után Anglia és az Egyesült Államok képviselői is bekapcsolódjanak a SZEB munkájába, s bizonyos beleszólást kapjanak az ügyek vitelében.⁶⁵ (A SZEB működési szabályzatának kidolgozására, s a nyugati missziók hatáskörének tisztázására Potsdamban került sor.) A másik megállapodás a jóvátétel ügyében született. Angol kezdeményezésre Sztálin hozzájárult ahhoz, hogy 100 millió dollárral csökkentse Magyarországot jóvátételi terheit oly módon, hogy a fennmaradó 300 millió dollárból 200 milliót a Szovjetunió kapjon, 100 millió pedig Csehszlovákiát és Jugoszláviát illesse.⁶⁶

Ismeretes, hogy az előzetes fegyverszüneti megállapodásokat Horthy és környezete gyakorlatilag nem hajtotta végre, s Szegedre a szovjet főparancsnokság képviselőivel való tárgyalásokra a teljesen tájékozatlan Utassy Lóránd ezredest küldte. Ezért október 14-én Antonov hadseregtábornok, a szovjet vezérkari főnök helyettese erőlyes hangú tiltakozó jelekkel adott át Moszkvában Faraghonak, a magyar fegyverszüneti delegáció vezetőjének, amelyben sürgette, hogy a magyar kormány szakítson meg minden kapcsolatot a náci Németországgal, és kezdje meg ellene az aktív hadműveleteket; lásson hozzá csapatainak visszavonásához a megszállt területekről és október 16-án reggel 8 órára küldjön Szegedre az orosz főparancsnoksághoz részletes beszámolót a német és magyar csapatok helyzetéről, és adjon tájékoztatást az előzetes fegyverszüneti feltételek teljesítéséről.⁶⁷

⁶³ PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. október 11-én du. 3^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.; Uo. PREM./3/434/4. Molotov levele Sir A. Clark Kerrnek. Moszkva, 1944. okt. 11.

⁶⁴ PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. okt. 13-án du. 4^h-kor tartott külügyminiszteri értekezlet jegyzőkönyve.

⁶⁵ Szovjetszko—anglijszkije otnosenija... i. m. II. 209. Visinszkij külügyminiszter-helyettes levele Clark Kerr angol nagykövethoz. 1944. okt. 21.

⁶⁶ PRO. PREM./3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9—October 17, 1944. Az 1944. okt. 17-én este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

⁶⁷ L. bővebben: Juhász Gy.: Magyarország külpolitikája... 397—400.; Antonov jegyzéke megtalálható: PRO. PREM./3/434/5. — Juhász Gyula is közli Antonov jegyzetét, ahogy azt Faragho Budapestre továbbította, de abban okt. 16-án helyett okt. 18-a szere-

Antonov jegyzékét Sztálin 14-én este személyesen adta át Churchillnek, mivel aznap a vezérkari főnökök jelenlétében éppen a katonai kérdésekkérültek terítékre. Horthy magatartása érthetően rossz visszhangot keltett. Sztálin szóban is megismételte, hogy Magyarország nem teljesítette az előzetes megállapodást, s magyar csapatok folytatják a harcot a szovjet hadsereg ellen. Kijelentette, amennyiben a magyarok 48 órán belül nem hajtják végre a megállapodást, „... az orosz előrenyomulás folytatódni fog”. Az angol kormányfő egyetértett a tiltakozó jegyzékben foglaltakkal, de mindössze annyit mondott, hogy Magyarország „talán hamarosan átváltozik” a szövetségesek oldalára. Antonov hadseregtábornok a továbbiakban fő vonalaiban ismertetette a Vörös Hadsereg magyarországi hadműveleteit. Churchillt azonban ismét csak egy dolog érdekelt: a tervezett hadműveletek mennyi időt vesznek igénybe, tehát mikorra szabadulhat fel az ország. Antonov kitérő választ adott. Sztálin maga is csak annyit mondott, hogy a magyarországi hadműveletek gyorsabban is haladhatnak, mint azt a vezérkar főnökének helyettese gondolja. A szovjet tábornok ugyanakkor leszögezte: „Magyarországot akár rábeszéléssel, akár katonai erővel kivonják a háborúból, s ez súlyosan zavarba fogja hozni a németeket.”⁶⁸

A Szálasi-pücs híre október 16-án már eljutott Moszkvába és a tárgyaló küldöttségeket is élénken foglalkoztatta. A 17-i plenáris ülésen Sztálin tájékoztatta Churchillt a magyarországi helyzetről. Közölte, Horthyt letartóztatták a németek, s javasolta: ne hozzák nyilvánosságra, hogy magyar fegyverszüneti delegáció tartózkodik Moszkvában, mert ez árthat a kormányzónak. Churchill felvetette: a magyar hadsereg miért nem védte meg Horthyt? A szovjet kormányfő szerint azért nem, mert gyenge volt Budapesten. Feltételezte, hogy a magyar hadsereg nem fog engedelmessé válni a nyilas hatóságoknak, lesznek olyan hadosztályok, amelyek folytatni fogják a harcot a Vörös Hadsereg ellen, de nyilván lesznek olyanok is, amelyek átállnak majd. (Sztálin, ma már tudjuk, tévedett, a magyar hadsereg zöme nem tette le a fegyvert.) Churchill úgy értékelte a helyzetet a szövetségesek szempontjából, hogy az „nem olyan rossz”. Sztálin ezzel nem értett egyet: „... a helyzet nem jó, mondotta, de rosszabb is lehetett volna.” Eden annak a véleménynek adott hangot, hogy a magyarországi fordulat a németek számára, belpolitikailag mindenképpen kellemetlen, mert be kell vallaniuk, hogy letartóztatták egy régi szövetségesüket.⁶⁹

Végezetül szeretnénk röviden kitérni a Churchill-Sztálin-egyezmény jelentőségének és hatásának kérdésére. A nyugati történetírásban is vita keletkezett arról, hogy a megállapodás meddig volt érvényben, s milyen mértékben befolyásolta a későbbi eseményeket.⁷⁰ Sokan nem fogadják el Churchill állítását, hogy ez csak a háború időszakára vonatkozott, s úgy vélik, máig ható következményei vannak. Véleményem szerint ez a „százalék”-egyezmény csak nagyon rövid ideig volt érvényben, a katonai és politikai események néhány hónap alatt túlhaladták. Nagyon jellemző, hogy ez Jaltában fel sem merült, sem az angolok, sem a szovjetek nem hozták elő, sőt még hivatkozás sem történt rá. A nyilatkozat a felszabadult Európáról, amely a kontinens háború utáni demokratikus berendezkedésének alapelveit rögzítette le, *háromhatalmi* egyezmény volt. A Gróza-kormány hatalomra juttatása elleni éles amerikai és mérsékelt angol tiltakozás, majd Bulgária és Románia, ill. részben Magyarország diplomáciai elismerésének megtagadása szintén arról tanús-

pel. Malinovszkij marsall 48 óra haladékosan adott Utassynak a megállapodás teljesítésére, s ez azt támasztja alá, hogy október 16-a a helyes dátum.

⁶⁸ L. PRO. PREM. 3/434/5. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9–October 17, 1944. Az 1944. október 14-i ülés jegyzőkönyve. — Október 14-én a vezérkari főnökök külön is értekeztek. Sir Alan Brook érdeklődésére Antonov tájékoztatást adott a magyarországi harcokról és a fegyverszüneti tárgyalásokról. Elmondotta, hogy a magyarok ígéreteik ellenére Szolnok térségében a németekkel együtt támadó hadműveleteket kezdték. „Ebből nyilvánvaló — mutatott rá —, hogy a magyarok nem készek teljesíteni a feltételeket; valójában a magyar csapatok ellenállást tanúsítanak, ha a szovjet csapatok valahol kapcsolatba kerülnek velük. A magyar vezetők ezt azzal magyarázzák, hogy nehéz volt azonnal valamennyi csapathoz eljuttatni a parancsot, de a szovjet vezérkar úgy gondolja, az valójában az, hogy a németeknek megvannak a képviselőik az összes magyar egységnél, akik minden tőlük telhetőt megtettek, hogy megakadályozzák a fegyverszüneti feltételek teljesítését. Jelenleg nehéz meg tudni a valódi igazságot.” (Uo. PREM. 3/434/5. Az angol és szovjet vezérkar képviselői 1944. okt. 14-i ülésének jegyzőkönyve.)

⁶⁹ L. PRO. PREM. 3/434/2. Records of Meetings at Kremlin, Moscow, October 9–October 17, 1944. Az 1944. október 17-én este 10^h-kor tartott ülés jegyzőkönyve.

⁷⁰ A. Resis: The Churchill–Stalin Secret „Percentages” Agreement, AHR. 1978. 2. sz. 386–387.

codik, hogy a nyugatiak nem vették figyelembe a százalékrendszert. A román ill. a bolgár demokratikus kormány átalakítása 1946 elején szintén háromhatalmi egyetértéssel történt. Jugoszláviában az egységes nemzeti kormány felállítását célzó Tito–Subasić-egyezmény kidolgozásában Anglia és a Szovjetunió oroszánrészt vállalt, de azt az amerikaiak is jóváhagyták, s végrehajtását mindhárom nagyhatalom támogatta. Subasićnak, aki időközben hazaköltözött Belgrádba, hamarosan le kellett mondania, a londoni polgári emigráció elvesztette befolyását, s ezzel a szövetségesek által pártfogolt egyezmény is értelmét veszítette.⁷¹ Görögország volt az egyetlen, ahol a két nagyhatalom valamelyest hosszabb ideig tekintettel volt a másik érdekeire. 1946 tavaszától, a polgárháború kitörésétől kezdve azonban a Szovjetunió egyre élesebben bírálta Anglia görögországi politikáját, majd egy év múlva, amikor az Egyesült Államok átvette Anglia szerepét, magára nézve nem is tartotta kötelezőnek a Churchillnek tett ígéretet.

Bár a szovjet történetírás tagadja a Churchill–Sztálin-megállapodás létét,⁷² az egyezmény véleményem szerint akkor, 1944 őszén a Szovjetunió számára is előnyös volt. Segítette az erők koncentrációját a háború mielőbbi befejezése érdekében, s biztosította számára a beleszólás jogát a környező országokat érintő nemzetközi kérdésekbe, s lehetővé tette biztonsági és politikai érdekeinek hatékonyabb védelmét. Európa a világháború után kettészakadt, de nem a Churchill–Sztálin-egyezmény miatt, hanem mélyebb okok, a kibontakozó radikális forradalmi-politikai változások miatt. A népi demokratikus forradalmak győzelme korlátozta, majd felszámolta Anglia és az Egyesült Államok befolyását Kelet-Európában.

⁷¹ PRO. FO. 371. 48220; Harriman feljegyzése F. Byrnes külügyminiszter számára. Moszkva, 1945. dec. 16.

⁷² V. Izraelján könyvében a Churchill–Sztálin-találkozóról a következőket írta: „Az angol kormány azt remélte, hogy a Szovjetunió hozzá fog járulni ahhoz, hogy Európát befolyási övezetekre osszák. Ezek a tervek azonban kudarcot vallottak.” *Izraelján* i.m. 409.

Az MTA Történettudományi intézetének hírei

1981. január 1.—december 31.

Disszertáció-védés

Zimányi Vera „Magyarország gazdasága Mohácstól a XVII. század közepéig. Társadalmi fejlődés a XVI. század végéig” címmel védte meg doktori értekezését.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos rendezvényeken

Szakály Ferenc „Tinódi Lantos Sebestyén, a magyar történetírás atyja” címmel tartott előadást Sárosvárott a januárban rendezett Tinódi-emlékülésen.

Február 16—17-én a Magyar Történelmi Társulat országos vándorgyűlést rendezett Budapesten „Elmaradottság és ideológia a XIX—XX. században” címmel. „Elmaradottság és megkésetttség a történetírásban” címmel *Glatz Ferenc*, „Fasiszta ideológiák; az elmaradottság modernizálása” címmel pedig *Ormos Mária* tartott előadást.

Spira György a szombathelyi História-klubban február 25-én „Magyarország polgári átalakulása” címmel előadást tartott.

„A fasiszmus problémájáról” címmel tartott előadást *Incze Miklós* a Hadtörténelmi Intézetben február 27-én.

Március 12-én a kecskeméti művelődési házban *Spira György* előadást tartott „A parasztság a negyvennyolcas magyar forradalomban” címmel.

Türkeve adott otthont április 6—7-én „A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon” c. tudományos konferenciának, ahol *Orbán Sándor* „A parasztság útja”, *Gyarmati György* „A paraszti érdekképviselet kérdése Erdei Ferenc politikai publicisztikájában 1945—1948” címmel tartott előadást.

„A felvilágosodás eszméi és a magyar politika” címmel tartott előadást Győrben *Benda Kálmán* az április 24-én rendezett Kazinczy-konferencián.

A Magyar Történelmi Társulat, a Békés megyei Tanács Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága Orosháza város Tanácsával közösen tudományos ülészakot rendezett „Az agrárszocialista mozgalom történetéről” május 5—6-án. *Vörös Antal* „Életmód és mozgalom” címmel korreferátumot tartott, *Hanák Péter* a további kutatások feladatairól beszélt.

Emlékkünnepséget rendeztek Baján augusztus 9—10-én Vágó Béla születésének 100. évfordulója alkalmából. Az Intézet munkatársai közül *Hajdu Tibor* és *Romsics Ignác* vett részt és tartott előadást.

„A magyarországi forráskiadás története” címmel *Benda Kálmán* tartott előadást a Kaposvárott rendezett Levéltárosok Egyesületének Vándorgyűlésén augusztus 24-én.

„Marxizmus, kereszténység, protestantizmus” címmel valláseméleti szimpóziumot rendeztek Debrecenben ez év szeptemberében. *Makkai László* „A marxista-keresztény dialógus múltja” címmel tartott előadást.

Péter Katalin „Miért jött Comenius Sárospatakra?”, *Makkai László* „A sárospataki kollégium nemzeti jelentősége” címmel tartottak előadást Sárospatakon a Református Kollégium 450. éves fennállása alkalmából tartott ünnepségeken.

Spira György az orosházi Ifjúsági Házban tartott konzultációt szeptember 28-án a Magyarország története tíz kötetben VI. kötetének olvasóival.

A Magyar Történelmi Társulat és az Intézet tudományos ülészakot rendezett szeptember 29. és október 1. között „Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve” címmel. A megnyitót intézetünk igazgatója, *Pach Zsigmond Pál* akadémikus tartotta. „Kollektivizálás és a parasztság útja” címmel *Orbán Sándor* tartott előadást.

Október 9—10-én a Zrínyi-ünnepségek keretében Kelet-Európa konferenciát rendezett a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és az MTA Dunántúli Tudományos Intézete Szigetvárott. Az Intézet munkatársai közül *Ormos Mária* és *Niederhauser Emil* tartott előadást.

A Kertészeti Egyetem tudományos ülésén „Merre tart a parasztság?” címmel tartott előadást *Orbán Sándor*.

Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából tudományos ülésszak volt Sátoraljaújhelyen október 17-én. *Vörös Károly* „Kazinczy és a magyar múlt” címmel tartott előadást.

„Francies Károly daloskönyve. Adatok a reformkori tömegműveltség történetéhez” címmel tartott előadást *Vörös Károly* a Veszprémi Akadémiai Bizottság és a Pécsi Akadémiai Bizottság V. Dunántúli Településtörténeti Konferenciáján Veszprémben november 11-én.

A Somogyi Levéltári Napok rendezvényeinek keretében Kaposvárott tartott előadást *Incze Miklós* „Az üzemtörténetírás elvi és módszertani kérdései” címmel november 25-én.

Molnár Erik halálának 15. évfordulója alkalmából emlékülést rendeztek szülővárosában Kecskeméten november 27-én. „A történetíró Molnár Erik” címmel Intézetünk igazgatója, *Pach Zsigmond Pál* tartott előadást, a Molnár Erik emlékszoba avatásán *Borus József* mondott avatóbeszédet.

A Tóth Zoltán születésének 70. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen *Niederhauser Emil* „Tóth Zoltán szerepe a hazai Közép- és Kelet-Európa-kutatás kibontakozásában” címmel tartott előadást december 10-én.

„A szocializmus építése nemzeti sajátosságainak és általános törvényszerűségeinek jelentkezése az ideológiai küzdelemben” címmel *Pach Zsigmond Pál* akadémikus tartott előadást december 11-én a Tatabányán rendezett országos elméleti tanácskozáson.

Új könyvek

Ádám Magda „A Kisantant (1920—1938)” c. munkáját a Kossuth Kiadó jelentette meg. *Györfly György* bevezetőjével látott napvilágot a „Tatárjárás emlékezete” c. kötet a Magyar Helikonnál.

A Magvető Kiadó gondozásában jelent meg *Kosáry Domokos* „Széchenyi Döblingben” c. munkája a Tények és tanúk sorozatban.

Lackó Miklós „Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok” kötetét a Gondolat Kiadó adta közre.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg a „Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig” négy kötetben c. munka első kötete. A négykötetes munka főszerkesztője *Benda Kálmán*. Az első kötet „A kezdetektől 1526-ig” szerkesztője *Solymosi László*. Szerzői: *Solymosi László, Engel Pál, Teke Zsuzsa* és *Szakály Ferenc*.

Makkai László szerkesztésében jelent meg a Tankönyvkiadónál az „Egyetemes történeti kronológia” I. kötete 3., átdolgozott kiadása „Az őstörténettől 1789-ig” címmel. Ugyancsak a Tankönyvkiadó gondozásában jelent meg a „Magyar történeti kronológia. Az őskortól 1970-ig” 4. kiadása.

„La Pologne et la Hongrie aux XVIe—XVIIIe siècles. Textes du colloque polono-hongrois de Budapest” címmel, *Zimányi Vera* közreadásában az Akadémiai Kiadónál jelent meg kötet. A kötetben többek között *Pach Zsigmond Pál, Kosáry Domokos, Péter Katalin, Petneki Áron* és *Zimányi Vera* tanulmánya olvasható.

A Magvető Kiadó Gyorsuló idő sorozatában jelent meg *Ránki György* új kötete „Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919—1939)” címmel.

Ránki György és *Pölöskei Ferenc* szerkesztésében a Tankönyvkiadó gondozásában adták ki „A magyarországi polgári államrendszerek” c. tanulmánykötetet.

Ránki György a főszerkesztője a Debrecenben megjelent „Debrecen története” 2. kötetének, mely a város történetének 1639—1849 közötti időszakát dolgozza fel.

A Magyar História sorozat új köteteként *Somogyi Éva* „Abszolutizmus és kiegyezés” c. munkája jelent meg a Gondolat Kiadónál.

Az Akadémiai Kiadó jelentette meg *Szakály Ferenc* könyvét „Magyar adóztatás a török hódoltságban” címmel.

„Helytörténetírás módszertani kérdései. Új- és legújabbkor. Helyismereti kutatók kézikönyve” címmel az OSzK Módszertani Központ és NPI adta ki *Szász Zoltán* és *Stier Miklós* könyvét.

Lackó Miklós válogatásában és szerkesztésében jelent meg a „100%. A KMP legális folyóirata 1927—1930. Válogatás a három évfolyamból”. A kötet a *Magvető* Kiadónál jelent meg.

A *Corvina* Kiadó kiadásában jelent meg *Szücs Jenő* kötete, a „Nation und Geschichte. Studien.”

Tilkovszky Loránt „Ungarn und die deutsche 'Volksgruppenpolitik' 1938—1945” c. munkáját az Akadémiai Kiadó adta közre.

Nemzetközi kapcsolataink

Ránki György, Intézetünk ügyvezető igazgatója január 1-től a bloomingtoni Indiana University Magyar Tanszékének tanszékvezető professzora.

Mucsi Ferenc február 7—16. között Kubában tartózkodott, ahol a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi témabizottságának ülészakán vett részt. „A szocialista forradalom néhány sajátos vonása Magyarországon (1945—1948)” címmel előadást tartott orosz nyelven.

New York-ban a Brooklyn College of the City University of New York rendezésében tartott nemzetközi konferencián vett részt *Borus József*, *Kosáry Domokos* és *Vörös Károly*. A konferencia témája „Háború és társadalom Kelet-Közép-Európában” volt. *Borus József* „A Habsburg-hadsereg magyar ezredei, tisztek és katonák”, *Kosáry Domokos* „A magyarországi gazdasági és társadalmi viszonyok és a napoleoni háborúk”, *Vörös Károly* „A magyar nemesi felkelés” címmel tartott előadást.

Hajdu Tibor a bécsi Süd-Ost Institut meghívására előadást tartott az intézetben „A magyar értelmiség 1867 utáni fejlődése” címmel.

A New York-i magyar „Fészek” klubban „Katonapolitikai kérdések a reformkorban” címmel előadást tartott *Borus József* márciusban.

„Az Egyesült Államokba bevándorolt közép- és délkelet-európai népcsoportok munkássajtója” címmel tudományos konferenciát rendeztek Brémában március 19—24. között. A konferencián *Puskás Julianna* is részt vett és „Az amerikai magyar munkássajtó 1894—1945” címmel tartott előadást.

Az Indiana University Bloomington rendezésében nemzetközi konferenciát tartottak április 7—9. között World history — Hungarian history címmel. A konferencián *Ránki György*, *Hanák Péter*, *Juhász Gyula* és *L. Nagy Zsuzsa* vett részt és tartott előadást, ill. hozzászólást.

Niederhauser Emil a Genfben megtartott „Az európai kisországok a XX. században, és strukturális adaptálódás a következő évtizedben” címmel tartott konferencián vett részt. Előadást „Nyelv és történelem: nemzeti hagyományok Kelet-Európában” címmel tartott.

Bolzanóban április 11—18. között konferenciát rendezett az Európai Magyar Protestáns Szabadegyletem „Az 1781. évi Türelmi rendelet” címmel. A konferencián *Benda Kálmán* „II. József Türelmi rendeletének magyarországi hatása” címmel tartott előadást.

A Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottságának ülésén vett részt *Ránki György* ez év májusában Dubrovnikban.

Május 4—8. között Pratóban tartózkodott *Pach Zsigmond Pál* akadémikus a Franco-oeseo Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet Tudományos Tanácsának ülésén és tudományos ülészakán.

„A nagybirtok és kisparaszti gazdaság (14—19. sz.)” címmel francia—magyar gazdaságtörténeti konferenciát rendeztek Balatonalmádiban május 25—29. között. A megnyitót *Makkai László* tartotta, a zárót *Ránki György* mondta. Előadást tartottak: *Pach Zsigmond Pál*, *Granasztói György*, *Hanák Péter*, *Katus László*, *Kosáry Domokos*, *Lackó Miklós*, *Miskolczy Ambrus*, *Vörös Károly* és *Zimányi Vera*.

Makkai László „Die ursprünglichen Wesenszüge des osteuropäischen Feudalismus” címmel tartott előadást a Trierben májusban rendezett „Zum Problem des Feudalismus in Europa” c. konferencián.

Az UNESCO társadalomtudományi programjáról tartottak konzultatív tanácskozást a szocialista országok képviselői Szófiában május 16—18 között. Intézetünk képviseletében *Mucsi Ferenc* vett részt a tanácskozáson.

„Les rapports et le collaboration serbo-hongrois 1848—1867” címmel kerekasztal-konferenciát rendezett a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia Belgrádban május 18—19-én. A megnyitót *Mucsi Ferenc* tartotta, *Katus László* „A magyar politikai vezetőréteg és a délszláv kérdés 1849—1867”, *Sándor Pál* „A birtokrendezések történelmi jelentősége”, *Spira György* „A nemzetiségi mozgalmak Magyarországon Ferenc József hatalomra jutása után” címmel tartott előadást.

Benda Kálmán az Osztrák Protestáns Történelmi Társaság konferenciáján „A valósi toleranciához vezető út a Habsburg Monarchiában” címmel tartott előadást Bécsben május 21-én.

Visegrádon tartotta ülését a Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Társaság Végrehajtó Bizottsága május 23–24-én, melyen *Pach Zsigmond Pál*, *Ránki György*, *Makkai László* és *Váradai László* vett részt.

Szófia adott otthont az I. Nemzetközi Bulgarisztikai Kongresszusnak május 26. és június 1. között. A kongresszuson részt vett *Niederhauser Emil*, és előadást tartott „A magyar bulgarisztika előzményei a történetírásban, a néprajzban és az irodalomtörténetben” címmel.

Zimányi Vera vett részt a VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszus előkészítő konferenciáján Poznanban, június 8–9-én.

Savonlinnában rendezték meg az I. Finn–magyar történész konferenciát „Finnország és Magyarország részvétele a II. világháborúban” címmel. A magyar történészeket *Ádám Magda*, *Juhász Gyula*, *Kosáry Domokos*, *Ránki György* és *Vida István* képviselte. *Juhász Gyula* „A német–magyar viszony a második világháborúban”, „A magyar béketapogatózások 1943-ban és a szövetségesek”, *Ránki György* „Magyarország német megszállásának gazdasági következményei”, *Vida István* „Az USA magyarországi politikája és a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötése” címmel tartott előadást. *Kosáry Domokos* vezette az előadásokat követő vitát, ill. ismertette az 1943–44-es magyar és finn béketapogatózásokat.

Hanák Péter a Bartók centenárium alkalmából az Österreichische Gesellschaft für Musik által rendezett konferencián vett részt Bécsben május 15–17 között. „Általános kultúrtörténet a századforduló magyarországi forrongásáról” címmel tartott előadást.

A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszus B szekciójának témájához tartottak előkészítő konferenciát Bad Homburgban július 9–11 között, „Közgazdasági teóriák és történelem” címmel. A konferencián részt vett *Ránki György*.

Pach Zsigmond Pál „Agrárkonjunktúrák a XVI–XIX. századi Magyarországon” címmel tartott előadást a Veveyben június 1. és 5. között rendezett nemzetközi gazdaságtörténelmi konferencián.

Június 22–26 között Moszkvában tartották a szocialista országok tudományos akadémiai koordinációs értekezletét. „A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszus tematikájának fő kérdései” címmel *Pach Zsigmond Pál* akadémikus tartott előadást.

Augusztus 26. és szeptember 3. között tartotta 16. ülészakát a Nemzetközi Tudománytörténelmi Kongresszus Bukarestben, ahol *Heckenast Gusztáv* „A 17–18. századi magyarországi nagyolvasztók tipológiája” címmel tartott előadást.

Kerekes Lajos Sindelfingenben tartott előadást szeptember 12-én a Burgenlandról rendezett nemzetközi konferencián. Előadásának címe „Das Burgenland in der internationalen Politik 1918 bis 1921” volt.

Budapesten és Sopronban tartotta IV. ülészakát a Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság szeptember 12–18 között. *Pach Zsigmond Pál* „Valóságfeltárás és ideológia” címmel, *Mucsi Ferenc* pedig „A Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság 1981–1985. évi új középtávú tervéről” címmel tartott előadást.

Bautzenben rendezték meg szeptemberben az NDK–Magyar Történész Vegyesbizottság ülését. A magyar történész delegáció tagja volt *Heckenast Gusztáv*, *Szász Zoltán*, *Zimányi Vera*. *Heckenast Gusztáv* „Dorfhandwerk in der Zeit der zweiten leibeigenschaft in Ungarn”, *Szász Zoltán* „Die Nationalitätenfrage in Ungarn 1848–1918”, *Zimányi Vera* „Grossgrundbesitz und Bauernwirtschaft in Ungarn im 16–17. Jahrhundert” címmel tartott előadást.

Szeptember 8–12. között rendezték meg Linzben a XVII. Nemzetközi Munkásmozgalomtörténelmi Konferenciát. *Mucsi Ferenc* „Arbeiterkultur und kulturelle Arbeiterorganisationen bis zum zweiten Weltkrieg” és „Einige methodologische Bemerkungen und ein konkretes Beispiel (Arbeiterbewegung – Arbeiterkultur)” c. két előadást tartott, *Jemnitz János* pedig korreferátumot a „Munkáskultúra – ellenkultúra” témakörben.

Niederhauser Emil mint az előkészítő bizottság tagja részt vett „A nemesség a polgári korszakban 1780–1860” c. tudományos konferencián Mainzban szeptember 29–30-án.

Petneki Áron „A lengyel szarmatizmus és a párhuzamos magyar nemesi ideológia” címmel tartott előadást Nedecben szeptember 30. és október 1. között megrendezett „Közép-Kelet-európai művészet és ideológia alapjai a XVII. században” című konferencián.

A Lyonban, az Université Lyon II. Centre Pierre Léon által „L'histoire des villes” címmel rendezett nemzetközi konferencián *Granasztói György* tartott előadást, melynek címe „Nagyszombat társadalmi és faktorelemzés tükrében. Faktorelemzés és hosszú időtartam: egy magyar város vizsgálatának első mérlege (16–18. század)” volt.

Október 4—10 között Bécsben rendezték a Nemzetközi Bizantinológia Kongresszus 16. ülésszakát, amelyen *Györffy György* „A feldebrői templom bizánci-örmény vonatkozásai” címmel előadást, ill. „A történeti földrajz kutatásai Magyarországon” címmel referátumot tartott.

„Das Volumen der Eisenproduktion in Ungarn in den 80-er Jahren des 18. Jahrhunderts” címmel tartott előadást *Heckenast Gusztáv* a Pribramban rendezett XX. Bányászattörténeti konferencián.

Ormos Máriát választotta alelnökévé a Milánóban október 23—26 között tartott alakuló ülésén „A nemzetközi kapcsolatok története” bizottság. Az ülésen előadást tartott „A kisnemzet-kategória problematikája — módszertani kérdések” címmel.

„A magyar és szovjet társadalomkutatók együttműködése” címmel tartott előadást *Pach Zsigmond Pál* akadémikus október 17-én a Magyar—Szovjet Baráti Társaság Országos Értekezletén.

Borsos Istvánné október 26—30. között részt vett Zágrábban a Nemzetközi Dokumentációs Szövetség (FID) Társadalomtudományi Koordináló Bizottsága 43. ülésén, ahol „Megjegyzések a kultúrtörténet rendszerezéséhez” címmel előadást tartott.

„Nemzeti ideológiák a korai újkorban Oroszországban és Kelet-Európában” c. rendezett nemzetközi tudományos konferencián a Yale University New York-ban november 5—7 között. *Benczédi László* „A magyar nemzeti tudat a XVII. század végi Habsburg- és törökellenes küzdelmek fényében” címmel tartott előadást.

Puskás Julianna november 7—12. között Krakkóban részt vett az „Emigration from Northern, Central and Southern Europe. Theoretical and Methodological Principles of Research” címmel rendezett tudományos konferencián. Előadást „The Process of overseas migration from Central-Eastern Europe, its periods, cycles and characteristics. A comparative study” címmel tartott.

A Bolgár-Magyar Történelmi Vegyesbizottság november 24—25-én Budapesten tartotta ülését, „Magyar—bolgár történeti és kulturális kapcsolatok” címmel, Bulgária fennállásának 1300. évfordulója alkalmából. Az ülést az ELTE Kelet-Európa történeti Tanszéke és az MTA II. Osztálya rendezte. A megnyitót, majd „A magyar—bolgár történelmi kapcsolatokról” szóló előadást *Pach Zsigmond Pál* akadémikus tartotta. *Niederhauser Emil* „A bolgárok magyar szemmel” címmel szintén előadást tartott.

Decemberben a brüsszeli Universiteit St. Aloysius meghívására *Granasztói György* „A többváltozós statisztikai elemzés lehetőségei a történettudományban” címmel tartott előadást.

December 9—12 között tartotta ülését a Szovjet—Magyar Társadalomtudomány. Együttműködési Bizottság Terv-előkészítő Bizottsága, melyen *Mucci Ferenc* vett részt. *Ránki György* ügyvezető igazgató januártól április 30-ig a bloomingtoni Indiana University vendégprofesszoraként az Egyesült Államokban tartózkodott.

Granasztói György a Kora Újkori Osztály tudományos főmunkatársa 1980. október 1-től 1981. február 1-ig a belgiumi leuveni Katolikus Egyetemen tanított vendég-tanárként. Előadásokat tartott és szemináriumot vezetett a középkori várostörténet témakörben.

Borsosné Zétény Angéla könyvtárvezető áprilisban az Indiana University Bloomington és az MTA közötti egyezmény keretében Bloomingtonban tartózkodott, ahol az egyetemi könyvtár magyar vonatkozású anyagának rendezésében működött közre.

Pajkossy Gábor április—májusban kéthónapos Collegium Hungaricum ösztöndíjjal folytatott kutatásokat a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban, a Kriegsarchivban, ill. a Verwaltungsarchivban, majd az innsbrucki egyetem könyvtárában.

Két hetet töltött az NDK-ban *Tilkovszky Loránt* májusban, ahol a lipcsei Deutsche Büchereien folytatott kutatásokat.

Jemnitz János egy hónapot töltött Moszkvában május—júniusban, az MTA és ANSZSzSZR egyezmény keretében.

Ausztriában kutatott egy hónapig *Litván György* az akadémiák közötti egyezmény alapján.

Ebben az évben Csehszlovákiában 5 munkatársunk, *Barta Gábor*, *Benczédi László*, *Bessenyei József*, *R. Várkonyi Ágnes* és *Zimányi Vera* folytatott kutatásokat az akadémiák közötti egyezmény alapján.

Június 12-én a mainzi Institut für Europäische Geschichte vezetőségi ülésén vett részt *Ránki György*, aki a vezetőség tagja.

Franciaországi kutatásokat folytatott az MTA-FHESS egyezmény keretében *Vörös Károly* három hónapig és *Romsics Ignác* két hónapig.

Az 1660—1670-es évek horvátországi és magyarországi történetére vonatkozóan folytatott kutatásokat Zágrábban *Benczédi László* októberben.

Vörös Antal novemberben Jerevánban kutatott az örmény—magyar kapcsolatokra vonatkozóan.

Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban és a Kriegsarchivban folytatott kutatásokat Somogyi Éva, majd az Osztrák—Magyar Monarchia közös minisztertanácsi jegyzőkönyvei kiadásának munkálatairól folytatott megbeszéléseket.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 1—4 hetes tanulmányúton Magyarországon kutattak: Viktor Borodovick, Pavel Hapák, Lubomir Juck, Vojtech Kopčan, Maria Korytova, Milan Krajcovic, Richard Marsina, Vincent Sedlak, Vladimir Matula, Julius Sopko, Anton Spiesz, Ján Tibensky.

2—2 hétig folytattak kutatásokat Magyarországon Vojn Trajkov Bozhinov, Nadja Hrisztova Danova, Sztojan Ivanosz Maslev, Ogniana Panajotova Majdrakova-Csardarova, Mihaila Petkova Stainova Bulgáriából.

Szeptemberben Halina Donath, október—decemberben pedig Jan Sulowski lengyel kutató járt Magyarországon.

Karlheinz Schädlich a berlini Zentralinstitut für Geschichte tudományos munkatársa háromhónapos tanulmányúton volt Magyarországon.

Gerd Fesser 3 hetet, Brigitta Opéns egy hónapot, Reinhold Zilcz 3 hetet töltött magyarországi kutatásokkal.

Romániából Livian Botezan, Cristina Fenescan, Grigore Ploesteanu, Aurel Radutiu és Simion Retegan 2—3 hetes egyezményes kutatóúton járt Magyarországon.

Az Örmény Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója G. A. Avetiszjan decemberben három hetet töltött Magyarországon.

Snjezana Pausek-Bazdar jugoszláviai történész két hétig folytatott kutatásokat Magyarországon.

François Bedarida professzor az EHESS Modern Történeti Intézetének igazgatója júniusban egy hétig Magyarországon tartózkodott.

A Szovjetunióból 4 kutató érkezett egyezményes tanulmányútra: Vl. B. Barhudarjan, N. Sz. Gyerzaljuk, A. R. Joannisjan és A. I. Puskas.

Augusztus 27-től két hétig magyarországi kutatásokat folytatott egyezményes keret alapján Moritz Csáky Ausztriából.

Peter I. Hidas Kanadából érkezett Magyarországra kéthónapos kutatóútra májusban.

1982. január 1.—december 31.

Kosáry Domokost a Magyar Tudományos Akadémia éves közgyűlésén akadémiai levelező taggá választották.

Pach Zsigmond Pál akadémikust disz doktorává avatta a tartui Állami Egyetem. Ez alkalomból tartott előadást „Magyar és észt történészek hozzájárulása a kelet-európai agrártörténet kutatásához” címmel szeptemberben Tartuban.

Ebben az évben Pach Zsigmond Pált külföldi tagjává választotta a Szovjetunió Tudományos Akadémiája. Ez alkalomból vett részt a SZUTA ünnepi ülésén december 7. és 10 között.

Új könyvek

Hanák Péter szerkesztésében és előszavával az RTV-Minerva és a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában jelent meg „A Dunánál. Történelmi figyelő” című kötet.

Az Európa Kiadó gondozásában látott napvilágot a „Pierre Lescaupier utazása Erdélyben (1574)” című kötet, melyet Benda Kálmán és Tardy Lajos adott közre.

Incze Miklós társszerkesztésében jelent meg Moszkvában a „Krizisz politiceszknoj szisztemü kapitalizma v sztrana Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Jevropü” című kötet. A kötetben Incze Miklós, Mucsi Ferenc, Ormos Mária és Ránki György tanulmánya olvasható az intézeti munkatársak közül.

„Jászi Oszkár publicisztikája” c. kötet (válogatta, szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket készítette Litván György és Varga F. János) a Magvető Kiadónál jelent meg.

A londoni Routledge-Kegan Paul Kiadók közös kiadásában jelent meg a „Socialism and Social Science. Selected Works of Ervin Szabó” kötet. A válogatást Litván György készítette.

Az Akadémiai Kiadónál jelent meg a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945” sorozat V. kötete „Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárat-tól a Szovjetunió megtámadásáig 1940—1941” címmel, Juhász Gyula összeállításában.

Ugyancsak az Akadémiai Kiadó Gondozásában jelent meg a „Magyarország történeti kronológiája a kezdetektől 1970-ig. Négy kötetben, II., III. és IV. kötete. Főszerkesztő: Benda Kálmán. A II. kötetet Péter Katalin és Somogyi Éva szerkesztette. Az egyes fejezeteket összeállította: Barta Gábor, Granasztói György, Nagy József Zsigmond, Péter Katalin, Várady Géza. III. kötet 1848—1944, Glatz Ferenc és Somogyi Éva szerkesztésében. Csurdí Sándor, Pók Attila, Somogyi Éva, Stier Miklós, Szabó Dániel, Várady Géza és Vida István az intézeti szerzők. IV. kötet 1944—1970, szerkesztője: Glatz Ferenc. Az egyes fejezetek szerzői: Borus József, Varga F. János, Vida István.

A Corvina Kiadónál jelent meg *Niederhauser Emil* angol nyelvű kötete „The Rise of Nationality in Eastern Europe” címmel.

Ormos Mária utószavával jelent meg az Európa Kiadónál Maurice Paléologue „A cárok Oroszországa az első világháború alatt” c. kötete.

A Gondolat Kiadónál jelent meg *Pók Attila* munkája „A Huszadik Század körének történetfelfogása” címmel.

Az Akadémiai Kiadónál látott napvilágot *Puskás Julianna* „Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880—1940” c. kötete.

A Studia Historica sorozat 184. köteteként „From Hungary to the United States 1880—1914” címmel *Puskás Julianna* munkája jelent meg az Akadémiai Kiadónál.

Az Értekezések a történeti tudományok köréből sorozatban (Akadémiai Kiadó) látott napvilágot *Romsics Ignác* „A Duna—Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918—19-ben” c. munkája.

Romsics Ignác „Ellenforradalom és konszolidáció (A Horthy-rendszer első tíz éve) c. könyve a Magyar História sorozat újabb köteteként a Gondolat Kiadónál jelent meg.

Harmadik kiadásban adta közre a Gondolat Kiadó *Ránki György* „A második világháború története” c. munkáját.

„The European Periphery and Industrialization 1780—1914” címmel jelent meg *Berend T. Iván és Ránki György* könyve az Akadémiai Kiadónál, majd a Cambridge University Press (Cambridge—London—New Rochelle) gondozásában.

Hanák Péter előszavával látott napvilágot Jászi Oszkár „A Habsburg-Monarchia felbomlása” c. munkája a Gondolat Kiadónál.

Ugyancsak a Gondolat Kiadónál jelent meg a „Világtörténet évszámokban” c. munka. Az I. kötetet *Engel Pál*, a II. és III. kötetet *Ormos Mária* állította össze.

Intézeti viták, munkaértekezletek

Hegyi Klára „Török berendezkedés Magyarországon” c. kandidátusi disszertációjának munkahelyi vitáját a Kora Újkori Osztály rendezte.

Makkai László „Uradalom és parasztgazdaság a feudalizmusban” címmel tartott vitareferátumot a Középkori Osztály rendezésében.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos rendezvényeken

„Az oszmán birodalom és a Levante-kereskedelem” címmel tartott előadást *Hóvári János* január 14-én a Körösi Csoma Társaságban.

„A nemzeti-nemzetiségi kérdés történelmi megvilágításban” címmel *Pach Zsigmond Pál* akadémikus tartott előadást a Magyar Nemzeti Bank elméleti értekezletén.

Január 15-én emlékülést rendezett az Intézet *Otto Bauer* születésének 100. évfordulója alkalmából. A megnyitót *Mucsi Ferenc* tartotta. *Niederhauser Emil* „Otto Bauer és a történelem nélküli nemzetek”, *Jemnitz János* „Bauer és a II. Internationálé, az imperiaлизм, háború és az orosz forradalmak (1910—1917)”, *Benke Judit* „Az osztrák—német sajtó a 100. évfordulón”, *Hajdu Tibor* „Bauer és a Szovjetunió”, ill. „Bauer és az osztrák nemzeti kérdés”, *Ormos Mária* „Bauer és a fasiszmus”, *Jemnitz Kákos* „Bauer és a szociáldemokrata baloldal új tájékozódása, programja (1934—1936)” címmel tartott előadást.

Batthyány Lajos születésének 175. évfordulója tiszteletére tudományos ülésszakot rendezett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara február 10—11-én. Az ülésszakon *Zimányi Vera* „A Batthyány család hagyományai” címmel tartott előadást.

Az Intézet Újkori és Legújabbkori Történeti Osztálya emlékülést rendezett március 31-én Jászi Oszkár halálának 25. évfordulója alkalmából. Az elnöki megnyitót *Lackó Miklós* mondta. Előadást tartottak még az Intézet részéről: *Mucsi Ferenc* „Jászi és a magyar demokrácia programja”, *Hanák Péter* „Demokrácia és nemzetiség Jászinál”, *Hajdu Tibor* „Jászi és a Kisantant”, *L. Nagy Zsuzsa* „Az emigráns Jászi és a hazai ellen-

zék", *Varga F. János* „Jászi antifasizmusa” és *Litván György* „Jászi Amerika és Magyarország között” címmel.

Spira György „Batthyány Lajos” címmel tartott előadásokat március 18-án Szombathelyen a História-klub rendezésében, április 15-én Szegeden a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, május 5-én pedig Pécsen a Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportjában.

„Az abszolút monarchia keletkezésének problémája Nyugat- és Kelet-Európában” címmel *Pach Zsigmond Pál* előadást tartott az ELTE Történeti Tanszékcsoportja rendezésében március 24-én.

Március 31-én a Magyar Történelmi Társulat tanári továbbképző előadássorozatában „A negyvennyolcas magyar forradalom vitatott kérdései” címmel *Spira György* tartott előadást.

„Mezőgazdaságunk szocialista átszervezése” címmel előadói konferenciát rendezett a TIT Történelmi Választmánya és budapesti történelmi szakosztálya április 14-én, ahol *Orbán Sándor* „A parasztság társadalmi minőségének átalakulása” címmel tartott előadást.

„A liberális-racionális világkép válsága” címmel tartott előadást *Hanák Péter* Debrecenben április 26-án a „Történelemtanítás és a természettudományok tanítása” témakörben megrendezett országos konferencián.

„Társadalomtudomány és szellemi élet a harmincas években” címmel tartotta tudományos ülést az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya május 3–4-én. *Lackó Miklós* „Reform vagy sziget” és *Kosáry Domokos* „Történészek és irányzatok: emlékezés” címmel tartott előadást.

Kodály Zoltán születésének 100. évfordulója alkalmából emlékülést rendezett az MTA Elnöksége, I. Osztálya és a Zenetudományi Intézete májusban. *Tilkovszky Loránt* „Kodály Zoltán a Magyar Tudományos Akadémia élén (1946–1949)” címmel tartott előadást.

Az Intézet részéről *Klaniczay Gábor* vett részt és „Az előítélet obszcén folklórja. A középkori orgiavádak nyomában” címmel tartott előadást Balatonalmádiban az „Erosz a folklórban” címmel rendezett tudományos konferencián.

Májusban Rimai János-ülésszakot rendeztek Keszthelyen. Az Intézet részéről *Barta Gábor*, *Benda Kálmán*, *Petneki Áron* és *R. Várkonyi Ágnes* vett részt.

Az MSZMP Politikai Főiskola, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete tudományos ülést rendezett a Magyar Szocialista Munkáspárt 1957 júniusi országos értekezletének 25. évfordulója alkalmából május 27–28-án. Az ülésen *Orbán Sándor* „Új feltételek — megújult agrárpolitika” címmel tartott előadást.

Tudományos tanácskozást rendeztek Egerben június 16–18-án „Történelem és közgondolkodás” címmel. Bevezetőt *Pach Zsigmond Pál* tartott „Történelem és közgondolkodás” címmel. Az Intézet munkatársai közül előadást tartott még *Glatz Ferenc* „A közgondolkodás történeti elemei. A tudományos és a köznapis történelemfelfogás”, *Hanák Péter* „Társadalom és politikai kultúra Magyarországon”, *Juhász Gyula* „Magyarország második világháborús részvétele a nemzeti köztudatban”, *Orbán Sándor* „A felszabadulás nemzeti közgondolkodásunkban 1944–1945” címmel. Zárszót *Pach Zsigmond Pál* mondott.

Június 28. és július 7. között Keszthelyen rendezte a Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet hagyományos nyári akadémiaját a történelemtanárok részére. *Pach Zsigmond Pál* „Rendiség és abszolutizmus Nyugat- és Kelet-Európában”, *Kosáry Domokos* „Művelődés a XVIII. században”, *Ormos Mária* „A fasizmus és a Népfront a két világháború között”, *Ránki György* „Hitler és Kelet-Európa a II. világháborúban” címmel tartott előadást.

„A második jobbágység. Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődésének fő vonalai a XVI–XVIII. században” címmel tartott előadást *Pach Zsigmond Pál* Debrecenben az amerikai egyetemi hallgatók számára rendezett tudományos előadássorozat keretében július 22-én.

„Megjegyzések a legkorábbi magyarországi nagyolvasztók tipológiájához (1650–1750)” címmel tartott előadást *Heckenast Gusztáv* Veszprémben a II. Íparrégészeti Tanácskozáson, augusztus 10-én.

Heckenast Gusztáv volt az elnöke a Veszprémben tartott II. Nemzetközi Kézműves-ipartörténeti Szimpózium plenáris üléseinek és a kerekasztal-beszélgetésnek.

„Nagy Lajos bárói” címmel tartott előadást *Engel Pál* Székesfehérvárott szeptember 13-án a nemzetközi Anjou-konferencián.

Giuseppe Garibaldi halálának 100. évfordulója alkalmából tudományos ülésszakot rendezett a Hadtörténelmi Intézet és intézetünk. Az ülésszakon *Hanák Péter* és *Kosáry*

Domokos vett részt. Az évfordulóhoz kapcsolódóan „Garibaldi-emlékek Magyarországon” címmel kiállítást rendeztek a Hadtörténeti Múzeumban. A kiállítást Kosáry Domokos nyitotta meg, előadását „Garibaldi és Magyarország” címmel tartotta.

A Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti konferenciát rendezett októberben. A konferencián Kosáry Domokos „Művelődéstörténet és neveléstörténet” címmel tartott előadást.

„Magyarországi végvárak” címmel rendeztek tudományos tanácskozást Noszvajon októberben. Intézeti résztvevők voltak: Benczédi László „Végváriak életviszonyai a XVII. században”, Hegyi Klára „A várak feladatai a törökök magyarországi berendezkedésében”, Szakály Ferenc „Végvár és hódoltság” és Tóth István György „A végvár árnyékában”.

Országos elméleti tanácskozást rendeztek Kecskeméten november 24–26 között „A szocialista átalakulás jellemzői falun” címmel. Orbán Sándor „A parasztság és a parasztpolitika átalakulása a szocialista átszervezéssel” címmel tartott előadást.

Az MTA Középkori Munkabizottságában tartott beszámolót december 9-én Engel Pál a schallaburgi tudományos konferenciáról. Előadását „Mátyás király és a reneszánsz” címmel tartotta.

A Gazdaságtörténeti Műhelyszeminárium keretében „Az üzemtörténetírás helyzete és problémái” címmel tartott előadást majd vitát vezetett Incze Miklós.

Nemzetközi kapcsolataink

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Büro-ülését Párizsban rendezte január 7–10 között, ahol a soronkövetkező, VIII. kongresszus előkészítését tárgyalták meg. Az ülésen Pach Zsigmond Pál és Ránki György is részt vett.

Bécs török ostromának 300. évfordulója alkalmából a bécsi egyetem Kelet-Délkelet-Európa-kutató Intézetében tartott előadást Benda Kálmán „Az 1683-as év és Magyarország” címmel, január 28-án.

Mucsi Ferenc és Szász Zoltán vett részt Moszkvában „A közép- és délkelet-európai országok társadalmi struktúrája” c. többoldalú célprogram alakuló ülésén.

„Vallási ellentét és a türelem a XVI–XVIII. századi történelemben” címmel nemzetközi konferenciát rendeztek Párizsban február 23–26 között. Az Intézet részéről Benczédi László „Vallás és politika a XVII. század végi Magyarországon”, Benda Kálmán „A vallási türelem eszméi a XVI. századi magyar országgyűléseken”, Makkai László „Vallási ellenállás” címmel tartott előadást.

Olasz–Magyar Tudományos Napokat rendeztek Budapesten március 2–4. között. A IV. szekcióban tartott előadást Bartó Gábor „La structure du pouvoir en Hongrie à la fin du Moyen Age” címmel.

Visegrád adott otthont a CIBAL Nemzetközi Oszmanisztikai Szemináriumának márciusban. Hegyi Klára két előadást tartott „A rendkívüli állami adók” és „Seriát és kánun, jogszolgáltatás a kádi hivatali hatásköre” címmel, Hóvári János „A kereskedelem- és ártörténet forrásai a 15–16. századi oszmán birodalomban” címmel tartott török nyelvű előadást.

Áprilisban „Lukács-problémák” címmel tartott előadást Lackó Miklós a Connecticut University (USA) Német Tanszékén.

Puskás Julianna „Emigration to the United States before the First World War” címmel tartott előadást Bloomingtonban az Indiana University rendezésében.

Ugyancsak Bloomingtonban tartott előadást Glatz Ferenc „Kelet-nyugat kérdése a magyar történetírásban” illetve „Trianon és a magyar történetírás” címmel.

Glatz Ferenc és Lackó Miklós részt vett az április 4–7 között Bloomingtonban rendezett Bartók szimpóziumon. Glatz Ferenc „Politikai ideológia, társadalom és művészeti alapelvek a fiatal Bartók munkásságában”, Lackó Miklós „Bartók Béla intellektuális környezete” címmel tartott előadást.

Bukarestben tartotta soronkövetkező ülését a Román–Magyar Történész Vegyesbizottság. Szász Zoltán „A polgári állami berendezkedés kialakulása Kelet-Európában” címmel referátumot tartott, Vörös Károly „A magyar polgári állam kezdetei” című előadását pedig felolvasták az ülésen.

Pach Zsigmond Pál és Makkai László vett részt áprilisban a Datini-alapítvány rendezésében tartott Gazdaságtörténeti Tanulmányi Héten Pratoban. A rendezvényeket „A harmadik szektorban folytatott tevékenységek megjelenése a történelemben a XII–XIII. században” témakörben tartották.

Az Indiana University Bloomington rendezésében „Erdély története” címmel kollokviumot tartottak április 27–28-án. Az Intézet részéről Mucsi Ferenc és Szász Zoltán vett részt.

„Die Entstehung des ungarischen Städtewesens” címmel előadást tartott Münchenben *Szűcs Jenő* a müncheni egyetem és a Südost-Institut München felkérésére.

New Yorkban a Brooklyn College által rendezett „War and Society” nemzetközi konferencián vett részt *Mucsi Ferenc* és *Szász Zoltán* május 3–5 között. *Mucsi Ferenc* „A magyar társadalom az első világháború idején” címmel tartotta felszólalását, *Szász Zoltán* pedig „A magyar királyi honvédség megteremtése és a Honvédelmi Minisztérium szervezetének kialakítása 1867–1873” címmel referátumát.

Kosáry Domokos „Garibaldi et l’émigration hongroise” címmel tartott előadást Rómában a május 28–június 4 között megrendezett Nemzetközi Garibaldi konferencián.

A szocialista országok tudományos akadémiái társadalomtudományi alelnökeinek értekezletét Berlinben rendezték meg május 17–22. között, ahol *Pach Zsigmond Pál* „Társadalmi törvényszerűség és nemzeti sajátosság” címmel tartott előadást.

„A Duna gazdasági, politikai, kulturális jelentősége” volt a címe annak a nemzetközi szimpóziumnak, melyet az ausztriai Melkben rendeztek. *Hanák Péter* „Die Donau in der ungarischen öffentlichen Meinung” címmel tartott előadást.

Június 4–5-én Mainzban, az Institut für Europäische Geschichte Tudományos Tanácsának ülésén vett részt *Ránki György*.

Június 9-én az Osztrák Kultúrtörténeti közösen szimpóziumot rendezett az Intézet „Die österreichisch-ungarischen Beziehungen in der Zeit der Ersten Republik” címmel. Elnöki megnyitót *Kerekes Lajos* mondott. Az intézeti munkatársak közül *Jemnitz János* „Widerhall der Probleme der österreichischen Arbeiterbewegung der 30-er Jahre in den ungarischen sozialdemokratischen Publikationen”, *Kerekes Lajos* „Die Protokolle von Venedig und die Beilegung des Burgenland-Konfliktes zwischen Österreich und Ungarn”, *Tilkovszky Loránt* „Die österreichische Haltung zur Nationalitätenpolitik Ungarns in der Zwischenkriegszeit” címmel tartott előadást.

A mogersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumon tartott előadást *Vörös Károly* „Erzherzog Joseph Anton, Palatin des Königreichs Ungarn” címmel júliusban.

Eric Hobsbawm 65. születésnapja tiszteletére nemzetközi konferenciát rendeztek Cambridge-ben. A konferencián *Hanák Péter* „Problems of the Jewish assimilation in the Habsburg-Monarchy” címmel tartott előadást.

A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus színhelye Budapest volt augusztus 16–20 között. Elnöke *Pach Zsigmond Pál*, főtítkára *Pierre Jeannin*, a szervezőbizottság titkára *Ránki György* volt. A különböző szekciókban szekcióelnökként, vitavezetőként és előadásokkal ill. referátumok tartásával *Granasztói György*, *Györffy György*, *Hanák Péter*, *Heckenast Gusztáv*, *Incze Miklós*, *Katus László*, *Kolossa Tibor*, *Lackó Miklós*, *Makkai László*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Niederhauser Emil*, *Orbán Sándor*, *Puskás Julianna*, *Ránki György*, *Rényi Zsuzsa*, *Sándor Pál*, *Szakály Ferenc*, *Szűcs Jenő*, *Teke Zsuzsa*, *R. Várkonyi Ágnes*. *Vörös Antal*, *Vörös Károly* és *Zimányi Vera* vett részt.

Augusztus 23–30. között rendezték meg az I. Amerikai–magyar történész konferenciát Budapesten. A megnyitót *Ránki György* tartotta. *Hanák Péter* „Historical stages and conflicts of the ethnic assimilation in Hungary”, *Puskás Julianna* „The conflicts of adaptation of the Hungarian emigrants in America”, *Vörös Károly* „The America-image of the Hungarian mass culture of the turn of the century” címmel előadást, *Lackó Miklós* „Szellemi megújulás és új folklorizmus” címmel korreferátumot tartott. A konferencia zárószavát *Hanák Péter* mondta.

A 18. Nemzetközi Munkásmozgalomtörténeti Konferenciát Linzben tartották szeptember 14–18. között, melyen *Jemnitz János* és *Mucsi Ferenc* is részt vett. Mindketten korreferátumot tartottak.

Ránki György szeptember 17–20. között Párizsban volt a Comité International des Sciences Historiques közgyűlésén.

„Erdély a két világháború között” címmel rendezett tudományos ülésszakot a münsteri egyetem. *Tilkovszky Loránt* „Erdély nemzetiségei és a weimari Németország diplomáciája” címmel tartott előadást.

Az NDK–Magyar Történész Vegyesbizottság 1982. évi ülését szeptemberben Nyíregyházán tartotta, ahol *Barta Gábor*, *Benda Kálmán* és *Makkai László* tartott előadást.

Az Accademia Nazionale Delle Scienze Della Dei XL alapításának 200. évfordulója alkalmából tudományos ülést rendeztek Rómában szeptember 20–23 között, ahol *Pach Zsigmond Pál* „A Magyar Tudományos Akadémia szervezeti felépítése és múltjának rövid áttekintése” címmel tartott előadást.

„Andreas Baumkircher und seine Zeit” címmel nemzetközi konferenciát rendeztek Stadt Schlaining-ben szeptember 23–25. között. A konferencián *Engel Pál* is részt vett és „Quellen zu Andreas Baumkircher im Ungarischen Staatsarchiv” címmel előadást tartott.

Bad Homburgban rendeztek nemzetközi tanácskozást szeptember 29—október 2 között. „A nemesség a polgári korszakban 1780—1860” címmel. „A nemesség szerepe az államban és a társadalomban” altéma vitavezetője *Niederhauser Emül* volt.

Györffy György a Nemzetközi Diplomatikai Bizottság alelnökeként októberben a Bizottság Zaragosában tartott kongresszusán vett részt.

Hanák Péter „The embourgeoisement of the Hungarian nobility in the 19th century” címmel tartott előadást Washingtonban az AAASS által októberben rendezett nemzetközi konferencián.

A salzburgi egyetem meghívására előadást tartott *Vörös Károly* az egyetem hallgatóinak „Die Haupttendenzen der grossstädtischen Massenkultur mit besorderer Berücksichtigung Budapests im Zeitalter des Dualismus” címmel október 11-én.

Ugyancsak a salzburgi egyetemen tartott előadást *Stier Miklós* októberben „Zur Erforschung der lokalen Machtelite” címmel.

„Központi városok és környező vidékük Közép-Európában az iparosodás folyamatában” címmel nemzetközi konferenciát rendeztek Freiburgban október 10—15 között. A magyar történész delegáció tagjai voltak *Stier Miklós*, *Szász Zoltán*, *Tilkovszky Loránt*, *Vörös Károly*.

A Magyar-Szovjet Történész Vegyesbizottság 1982. évi ülését Novoszibirszkben rendezték „Ural-altajisztika. Régészet, nyelv, kultúra” címmel. Intézetünket *Mucsi Ferenc* képviselte.

Október 18—20 között nemzetközi kollokviumot rendezett az Indian University Bloomington „War and Social Changes in Hungary” címmel. *Hajdu Tibor* „The role of the army in Hungarian society”, *Hanák Péter* „Hungarian war aims”, *Ránki György* „Hungarian society — East European society”, *Szabó Dániel* „Opposition and the war in Hungary” és *Vida István* „Second world war and changes in society” címmel tartott előadást.

Pach Zsigmond Pál, *Engel Pál*, *Petneki Áron* és *Szücs Jenő* vettek részt a Schallaburgban október 18—21 között. „Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn” címmel rendezett tudományos konferencián.

A pittsburgi Duquesne University rendezésében „History Forum” címmel egyetemi napokat rendeztek október 21—23. között. Intézeti előadók voltak: *Hajdu Tibor* „The officer corps of the Horthy-army their social background and social status”, *Hanák Péter* „The Danubian patriotism of Oscar Jászi; Utopia of prediction?”, *Szabó Dániel* „Austria — Hungary's war aims against Serbia” és *Vida István* „United States foreign policy toward Hungary in closing years of World War II.”

November 2—7 között konferenciát rendezett Velencében a Fondazione G. Cini „Popolo, nazione e storia nella cultura italiana e ungherese fra la rivoluzione francese e la „Primavera dei Popoli” 1789—1850” címmel. A konferencián *Hanák Péter* „Inborghesimento della nobiltà ungherese nel periodo dell Risorgimento” címmel tartott előadást.

„Parteipolitik und Nationalitätenfrage in Ungarn 1861—1914” címmel tartott előadást *Szász Zoltán* a mainzi Gutenberg Egyetemen novemberben.

Novemberben tartotta meg ülését Budapesten az Osztrák—Magyar Történész Vegyesbizottság. Intézeti előadók voltak *Jemnitz János*, *Kosáry Domokos* és *Tilkovszky Loránt*.

Benczédi László „Wesselényi Ferenc nádorsága (1655—1667) és a török veszély” címmel tartott előadást a bécsi Bolgár Kutatóintézetben a „Török háborúk a XVII. században” címmel rendezett nemzetközi konferencián.

A gráci egyetem meghívására „Forschungsprobleme der städtischen Massenkultur an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert” címmel tartott előadást *Vörös Károly* az egyetemi hallgatóknak december 14-én.

*

Hans Joachim Schleier a lipcsei egyetem professzora, a Nemzetközi Historiográfiai Bizottság főtítkára április 23-án „Die Probleme des Historismus” címmel előadást tartott az Intézetben.

„Die Arbeiterbewegung zur Zeit des Ständestaates” címmel tartott előadást Prof. Dr. *Herbert Steiner*, a Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes főmunkatársa május 14-én az Intézetben.

Alexander Rabinowitch, az Indiana Egyetem Bloomington Orosz- és Kelet-Európa Intézetének igazgatója „Az 1917-es orosz forradalmak” címmel tartott előadást június 4-én intézetünkben.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretén belül 2 hét—2 hónapos tanulmányúton jártak *Bessenyei József*, *Granasztói György*, *Sz. Gyivicsán Mária* és *Solymosi László*.

Egyezményes tanulmányúton jártak Romániában *R. Várkonyi Ágnes* és *Romsics Ignác*, Kolozsvárott folytattak kutatásokat.

Egyesült Államok-beli és kanadai kutatóúton járt IREX ösztöndíjjal *Puskás Julianna* január 4. és július 14. között.

Erdély társadalom- és gazdaságtörténete a 18—19. században témakörben Ausztriában kutatótt *Miskolczy Ambrus* ez év februárjában.

Tíz napig volt a münsteri egyetem Néprajzi Tanszékének vendége *Zimányi Vera*, ahol a számítógép-alkalmazási munkálatokat tanulmányozta.

Kéthónapos tanulmányúton járt Svédországban *Heckenast Gusztáv* február—áprilisban.

A Paris École des Hautes Études en Sciences Sociales meghívására Franciaországban járt *Makkai László*, ahol előadásokat tartott és kutatásokat folytatott.

Egyhetes tanulmányúton volt Bécsben *Borsosné Zétény Angéla* májusban, az egyetemi könyvtárban.

Egyezményes kutatóúton járt Jugoszláviában *R. Várkonyi Ágnes*, az 1686—1711 közötti időkak társadalom- és politikatörténetére vonatkozó levéltári anyag tanulmányozása céljából.

Angliában járt 3 hetes tanulmányúton *Juhász Gyula*, ahol levéltári kutatásokat folytatott a két világháború közötti időszak brit—magyar kapcsolatairól.

Orbán Sándor az NDK-ban járt tanulmányúton, a kéthetes út alatt Közép- és Kelet-Európa jelenkori agrárfejlődését kutatta.

Franciaországban és az NSZK-ban egyezményes kutatóúton volt *Ormos Mária* szeptember 1. és nov. 29. között.

A Friedrich Ebert Stiftung ösztöndíjával két hónapot töltött az NSZK-ban *Szász Zoltán*.

Barta Gábor, *Katus László*, *Lútván György* és *Váradai László* az MTA-EHESS egyezmény keretében 1 hónapot, ill. 6 hetet töltött levéltári kutatásokkal Franciaországban.

Adám Magda kéthónapos kutatóúton járt Angliában október—decemberben. Ez idő alatt előadásokat tartott és szemináriumot vezetett az oxfordi St. Hilda's College-ban „Közép- és Délkelet-Európa a két világháború között” és „A nagyhatalmak közép- és délkelet-európai politikája” témakörben.

Egyezményes tanulmányutat tett a Szovjetunióban *Bóka Éva*, kutatásokat folytatott a Magyar—orosz történelmi kapcsolatok a XVIII. században témában.

1—1 hónapos egyezményes tanulmányúton volt Olaszországban *Györffy György* és *Spira György*.

NKI-ÖOSI egyezményes tanulmányúton Ausztriában folytatott kutatásokat *Romsics Ignác* Bethlen István bécsi éveire vonatkozóan.

Jászi Oszkár irat- és levélhagyatékát tanulmányozta *Lútván György* az Egyesült Államokban, az Indiana University Bloomington meghívásos tanulmányútja keretében november 1. és 1983. január 1. között.

Az 1646—47. évi pozsonyi országgyűlésre vonatkozó forrásanyagot kutatta *Bessenyei József* Ausztriában egyezményes tanulmányút keretében november 8—22 között.

December 4—6. között Münchenben volt *Hanák Péter* a Südosteuropa-Gesellschaft ünnepi közgyűlésén, abból az alkalomból, hogy a Társaság levelező tagjává választották.

Két-két hetes kutatóútra érkezett Magyarországra Angliából *John Leslie* és *Robin F. Okey*, mindketten az Osztrák—Magyar Monarchia történetére vonatkozó kutatásokat folytattak.

Egyezményes tanulmányutak keretében folytattak kutatásokat Magyarországon *V. V. Kovalj*, *V. I. Matuzova*, *E. K. Vjazenszkaja*, *Sz. L. Tyihvinszkij* és *B. J. Zselickij* a Szovjetunióból.

Scott M. Eddie, az University of Toronto gazdaságtörténész professzora kéthónapos tanulmányútra érkezett Magyarországra júniusban.

1983. január 1.—december 31.

Kosáry Domokos akadémiai levelező taggá választása alkalmából székfoglaló előadását „Magyarország Európa újabbkori nemzetközi rendszerében” címmel április 14-én tartotta.

Ránki György rendes tag május 24-én tartotta akadémiai székfoglaló előadását „Mozgástér és kényszerpálya (A Duna-völgyi kis országok és a nemzetközi politika 1919—1945)” címmel.

Disszertáció-védés

Puskás Julianna „A kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880—1940” címmel decemberben védte meg doktori értekezését.

Új könyvek

Barta Gábor „A Sztambulba vezető út 1526—1528” c. könyvét a Magvető Kiadó jelentette meg a Gyorsuló idő sorozatban.

Benczédi László szerkesztésében, az Akadémiai Kiadónál látott napvilágot „A Thököly-felkelés és kora” c. tanulmánykötet.

Szekfü Gyula „Forradalom után” c. munkáját a Gondolat Kiadó adta ki. A sajtó alá rend., bevezető tanulmány és jegyz. *Glatz Ferenc* munkája.

„Die Habsburger. Ein europäisches Phänomen” címmel jelent meg *Niederhauser Emil* és *Gonda Imre* monográfiája a Corvina Kiadónál.

A Magvető Kiadó Gyorsuló idő sorozatában látott napvilágot *Gyáni Gábor* „Család, háztartás és a városi cselédség” c. munkája.

A Studia Historica sorozat 186. köteteként az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg *Györffy György* munkája „Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende” címmel.

Jászi Oszkár „A Habsburg-Monarchia felbomlása” c. munkája második kiadásban jelent meg a Kossuth Kiadónál. A kötethez *Hanák Péter* „A kelet-közép-európai nyomorúság okairól. Egy dunatéli hazafi testamentuma” címmel írt előszót.

Ugyancsak a Kossuth Kiadónál jelent meg *Juhász Gyula* könyve „Uralkodó eszmék Magyarországon 1939—1941” címen.

Henri Pirenne „A középkori gazdaság és társadalom története” c. munkáját a Gondolat Kiadó adta ki. A jegyzeteket, a bibliográfiai kiegészítéseket, ill. a szerzőről szóló életrajzt *Katus László* készítette.

Kosáry Domokos „Művelődés a XVIII. századi Magyarországon” című kötete második kiadásban jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában.

Makkai László munkája „A reneszánsz világa” címmel 3. kiadásban látott napvilágot a Móra Kiadónál.

L. Nagy Zsuzsa monográfiája a „The Liberal Opposition in Hungary 1919—1945” az Akadémiai Kiadónál jelent meg. A kötet a Studia Historica 185. köteté.

A *Niederhauser Emil* szerkesztette „Kelet-Európa 1789—1900” Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 4. köteté 3. kiadásban a Tankönyvkiadónál jelent meg.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában adták ki *Tokody Gyula*—*Niederhauser Emil* „Németország története” c. munkáját, 2. kiadásban.

Sz. Ormos Mária „Padovától Trianonig 1918—1920” c. munkája a Kossuth Kiadó közreadásában jelent meg.

New Yorkban, a Columbia University Press 'East European Monographs' sorozat CXLI. köteteként jelent meg *Ránki György* „Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919—1939” c. munkája.

A Tények és tanúk sorozatban jelent meg, *Ránki György* bevezetésével, szerkesztésében, jegyzeteivel és válogatásában a „Hitler 68 tárgyalása 1939—1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. I—II. köt.” c. munka.

Második kiadásban jelent meg az Akadémiai Kiadónál a négykötetes „Magyarország történeti kronológiája” I. köteté, „A kezdetektől 1526-ig”. A sorozat főszerkesztője *Benda Kálmán*. A kötet szerkesztője *Solymosi László*, szerzői: *Engel Pál*, *Solymosi László*, *Szakály Ferenc* és *Teke Zsuzsa*.

A budapesti Akadémiai Kiadó és a wiesbadeni Steiner Verlag közös kiadásában látott napvilágot *Somogyi Éva* köteté „Von Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der österreichischen Liberalen zum Ausgleich 1861—1867” címmel.

Spira György „Négy magyar sors” című könyve a Magvető Kiadó gondozásában jelent meg.

Az Európa Kiadó Bibliotheca Historica sorozatában jelent meg *Szakály Ferenc* tanulmányával *Szigetvári Csöbör Balázs* „Török miniatúrái”.

Szűcs Jenő „Vázlat Európa három történeti régiójáról” c. munkája a Magvető Kiadó Gyorsuló idő sorozatában jelent meg.

Második, javított kiadásban jelent meg a „Magyarország története tíz kötetben” 5. kötete, szerkesztője *Vörös Károly*. Intézeti szerzők: *Benda Kálmán, Miskolczy Ambrus* és *Vörös Károly*.

„Lepanto 1571” címmel jelent meg *Zimányi Vera* munkája a Móra Kiadónál.

Intézeti viták, munkaértekezletek

Barta Gábor kandidátusi disszertációjának munkahelyi vitáját a Középkori Osztály rendezte meg májusban. A dolgozat címe „A középkori magyar királyság utolsó évei” volt.

Az Intézet 'XVII. század munkaközössége' rendezésében október 17-én *Benda Kálmán* „Levéltári kutatások a moldvai csángók történetére” és *Tóth István György* „Beszámoló a csángó-kutatásról” címmel hangzott el előadás.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos rendezvényeken

Az MTA Művelődéstörténeti Bizottságának tudományos ülésén „A művelődéstörténet mai irányzatai” címmel *Hanák Péter* tartott előadást.

Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, Politikai Főiskolája és Társadalomtudományi Intézete tudományos tanácskozást rendezett „A fasizmus ideológiájáról. A fasizmus néhány ideológiai kérdése” címmel február 24–25-én. A tanácskozáson *Incze Miklós* „Válság és fasizmus” címmel tartott előadást.

Kosáry Domokos „Újabb történeti kutatások a XVIII. századról” címmel tartott előadást a Magyar XVIII. századi Társaságban március 3-án.

Spira György a gödöllői Művelődési Ház meghívására „Magyarország polgári alakulása” címmel tartott előadást március 14-én.

Az Egyetemi és Főiskolai Ifjúsági Napok rendezvényeinek keretében a „Polgári fejlődés és nemzettudat” címmel tartott előadást *Kosáry Domokos*.

„Liberalis reformirányzat a kiegyezés után” címmel tartott előadást *Hanák Péter* a Magyar Politikatudományi Társaság ülészakán. Ezt követően a Társaság Politikaelmélet és Politikatörténeti Szakosztálya alakuló ülésén *Mucsi Ferenc* „Szendé Pál” címmel tartott előadást március 25-én.

„A köznemesség társadalomtörténete a XVII. században” címmel rendeztek konferenciát Szécsényben április 6–8 között. *Benda Kálmán* „A magyar köznemesség iskolázottsága és műveltsége a 16–17. században”, *Tóth István György* „Szabadosok és kiskörműesek”, *Nagy József Zsigmond* „A birtokos nemesség közjogi szempontjai a kassai országgyűlésen 1682-ben” címmel tartott előadást.

Ülészakot rendeztek Szombathelyen „Vas megye 1848-ban” címmel. A megnyitó előadást *Kosáry Domokos* tartotta április 11-én.

A szegedi József Attila Tudományegyetem tudományos ülést rendezett *Wittman Tibor* professzor születésének 60. évfordulója emlékére, április 11-én. *Makkai László* „Wittman Tibor tudományos életműve” címmel tartott előadást.

„Reformáció és népi hitvilág Magyarországon” címmel tartott előadást *Makkai László* a Néprajzi Társaságban április 18-án.

Az Írószövetség Műfordítói Szakosztályának meghívására „Széchenyi és naplója” címmel előadást tartott *Kosáry Domokos* április 20-án.

Az ELTE Bölcsészettudományi Kara, Eötvös József Kollégiuma és az Eötvös József Kollégium Baráti Köre Szekfü Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából tudományos ülést tartott április 21-én. *Glatz Ferenc* „Nemzeti történetíró, konzervatív polgár” címmel tartott előadást.

„Történeti antropológia” címmel tudományos ülészakot rendezett a Néprajzi Kutató Csoport április 18–19-én. A konferencián *Gyáni Gábor* „A polgári család hatalmi dinamikája a klasszikus liberalizmus korában”, *Hanák Péter* „A polgári lakáskultúra szakaszai” és *Vörös Károly* „Látvány és mentalitás a napisajtó képanyagában a 19. század második felében” címmel tartott előadást.

Pach Zsigmond Pál „Magyar Marx-évfordulók” címmel tartott előadást április 27-én a Magyar Tudományos Akadémia Marx emlékülésén.

Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, az MTA Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat „Marx és a történelem” címmel tudományos ülészakot rendezett május 20-án, Marx születésének 165. és halálának 100. évfordulója alkalmából.

Intézetünk részéről előadást tartottak: *Glatz Ferenc* „Marx és a történettudomány”, *Ránki György* „Közgazdaság és történetiség Marx gondolkodásában”, *Makkai László* „Marx és Engels a feudalizmusról”, *Pach Zsigmond Pál* „Marx és Engels az abszolút monarchiáról”, *Incze Miklós* „Marx és Engels a polgári forradalmakról”, *Jemnitz János* „Marx és a nyugat-európai munkásmozgalom”, *Niederhauser Emil* „Marx a kelet-európai fejlődésről”, *Mucsi Ferenc* „Marx, Engels és a munkásmozgalom az Osztrák–Magyar Monarchiában”. A zárszót *Pach Zsigmond Pál* mondta.

A Magyar Levéltárosok Egyesületének szakmai továbbképző sorozatában három előadást tartott *Vörös Károly* „Budapest bűnözése; Budapest sportja; Budapesti szabadkőművesség” címmel május–júniusban. Az egyházi levéltárosok szakmai továbbképző tanfolyamán pedig „Egyházi levéltárak és a történettudomány” címmel.

Pach Zsigmond Pál mondott beszédet Szekfű Gyula emléktáblájánál Székesfehérvárott május 24-én, születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett Szekfű Gyula emlékülés keretében.

A Magyarországi Lengyelek Bem József Egyesülete Sobieski János emlékülést rendezett májusban. Kollégáink közül *Bencsédi László* „Magyarország 1683-ban” és *Nagy József Zsigmond* „Erdély és Lengyelország kapcsolatai a felszabadító hadjáratok idején” címmel tartott előadást.

Május 31-én a KISZ Központi Iskoláján „Hazafiság és internacionalizmus történet-szemléletünkben” címmel előadást tartott *Pach Zsigmond Pál*.

Szekfű Gyula születésének 100. évfordulója alkalmából tudományos ülésszakot rendezett az Intézet július 4-én. *Pach Zsigmond Pál* „Kontinuitás és diszkontinuitás Szekfű Gyula történet-szemléletében”, *Kosáry Domokos* „Szekfű Gyula a prof. szor”, *Glatz Ferenc* „Szekfű Gyula, a történetíró”, *R. Várkonyi Ágnes* „Koraújkori történeti fejlődésünk Szekfű Gyula munkásságában”, *Pamlényi Ervin* „Szekfű Gyula, a publicista” címmel tartott előadást.

Debrecen adott otthont a Társadalomtudományos oktatási nyári akadémia rendezvényeinek július 8–15 között. A sorozatban *Ránki György* „A gazdasági fejlődés nagy történelmi trendjei” címmel tartott előadást.

„Politics, Society, Mentality, 1919–1939” címmel tartott előadást *L. Nagy Zsuzsa* a Debreceni Nyári Egyetemen az amerikai post-graduate hallgatóknak.

Gyúrfás István emlékezete c. kiskunhalasi emlékülésen „Gyúrfás István és a kunok története” címmel *Györffy György* tartott előadást.

„Simón Bolívar történelmi jelentősége” címmel tartott előadást *Pach Zsigmond Pál* augusztus 9-én a Simón Bolívar-emlékkiállításon.

Nagyecsen, a Széchenyi István Emlékmúzeumban tartott előadást *Spira György* szeptember 19-én „A Széchenyi-féle foglalkozó szakirodalom” címmel.

Pach Zsigmond Pál „Nemzeti fejlődés, nemzeti öntudat” címmel tartott előadást a Politikai Főiskolán szeptemberben.

Báthori István erdélyi fejedelem, lengyel király születésének 450. évfordulója alkalmából felolvasó emlékülést rendezett a Magyar Történelmi Társulat, Nyírbátor város Tanácsa, a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Báthori István Múzeumi Nyírbátorban szeptember 27-én. Előadást tartott *Benda Kálmán* „Báthori István tervei Magyarország egységének helyreállítására”, *Péter Katalin* „Báthori István erdélyi fejedelem”, *Makkai László* „Báthori István lengyel királysága” és *Petneki Áron* „A magyar–lengyel kapcsolatok a kortársak szemével”.

Solymosi László „Mortuarius” címmel tartott előadást „A középkori latin lexikológia kérdései” címmel rendezett kollokviumon, október 17-én.

Palóczy László születésének 200. évfordulója alkalmából emlékünnepséget rendeztek Miskolcon, október 13-án. *Spira György* „Hont vármegye konzervatív vezetői és a liberális kormányzat 1848-ban” címmel tartott előadást.

Szakály Ferenc „Magyar értelmiség a XVII. század végi hódoltságban” címmel tartott előadást Szegeden, a „Magyar értelmiség a XVII. század végén” témakörben tartott konferenciát októberben.

A Csongrád megyei Levéltári Napok keretében *Barta Gábor* Szentesen tartott előadást október 18-án „Szentés az Árpádok korában” címmel.

Előadást tartott *Benda Kálmán* a Szecei Molnár Albert emlékülésen, október 20-án, címe „Bethlen Gábor művelődési politikája” volt.

Országos elméleti tanácskozást rendezett az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, a Politikai Főiskola és a Művelődési Minisztérium október 20–21-én „A felszabadulás utáni történelem oktatásának feladatai a pártpropagandában és az állami marxizmus–leninizmus oktatásban” címmel. A tanácskozás zárszavát „Felenkortörténet és közgondolkodás” címmel *Pach Zsigmond Pál* tartotta.

Luther Márton születésének 500. évfordulója alkalmából emlékülést rendeztek Budapesten, december 15-én. *Kosáry Domokos* „Evangélikusok és a művelődés Magyarországon”, *Szücs Jenő* „Forráskritikai kérdések a magyarországi reformáció kezdete körül” címmel tartott előadást.

Juhász Nagy Sándor emlékülés volt Debrecenben, ahol *L. Nagy Zsuzsa* „A Horthy-rendszer liberális ellenzéke és Debrecen” címmel tartott előadást.

„A szocialista nemzet — nemzetiség — nemzettudat” sorozat keretében *Inczé Miklós* „Az elleforradalmi rendszer nemzeti ideológiája” címmel tartott előadást.

Nemzetközi kapcsolataink

Moszkvában részt vett „A munkásosztály kialakulása és fejlődése Kelet-Európában” c. kutatási program megbeszélésén *Mucsi Ferenc* és *Szász Zoltán* ez év februárjában. *Jemnitz János* „Marx születésének 100. évfordulója a nemzetközi szocialista sajtóban” címmel tartott előadást Linzben a Marx-évfordulók alkalmából rendezett nemzetközi konferencián.

Bécs 1683. évi ostromáról tartottak nemzetközi konferenciát Saint-Cyr-Coetquidanban márciusban. *Benda Kálmán* „Erdély és Franciaország politikai kapcsolata”, *Beczédi László* „Thököly a francia és a török szövetség között 1677 — 1680” címmel tartott előadást.

A stockholmi Svéd — Magyar Baráti Társaságban tartott előadást *Benda Kálmán* „XII. Károly svéd király és II. Rákóczi Ferenc diplomáciai kapcsolatai” címmel március 23-án.

„Tendances nouvelles et traditionelles dans les recherches historiques en Hongrie” címmel tartott előadást *Kosáry Domokos* április 21-én, a Magyar — Francia Társadalomtudományi Kollokviumon.

Április 15 — 20 között tudományos ülésszakot rendezett Pratóban a Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet. Ezen és az Intézet Tudományos Tanácsának ülésén vett részt *Pach Zsigmond Pál*. Az ülésszakon „A Duna szerepe a nemzetközi kereskedelemben a XV — XVIII. században” címmel előadást tartott.

Paviában, április 21 — 23-án a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottság ülésén vett részt *Pach Zsigmond Pál*.

A British Academy vendégeként májusban angliai tanulmányúton járt *Kosáry Domokos*. Az út során előadást tartott „Some Aspects of East-Central-European Nationalisms in the 19th Century” és „Count István Széchenyi, a Pioneer of Liberal Reform in Hungary” címmel az University of London rendezésében.

A bécsi egyetem meghívására „Thököly a császár és a szultán között” címmel *Benczédi László* tartott előadást áprilisban.

„First International Conference on Turke Studies” címmel nemzetközi konferenciát rendezett az Indiana University Bloomington május 19 — 22 között. Intézeti résztvevői és előadói *Hóvári János*, *Katus László* és *Péter Katalin* voltak.

Kerekes Lajos májusban részt vett a Szófiában megrendezésre került UNESCO értekezleten, melyen a tervezett egyetemes kultúrtörténeti összefoglaló mű előkészületeiről tartott felszólalást.

Jemnitz János májusban részt vett a Párizsban rendezett nemzetközi Marx-ülésszakon.

Az I. Magyar — NSZK történész konferencia színhelye Balatonalmádi volt május 28 — 30 között. *Pogány Ágnes* „A magyar jóvátétel kérdéséről az 1920-as évek elején” — korreferátum, *Sz. Ormos Mária* „A német külpolitika az 1920-as években”, *Romsics Ignác* „Bethlen és a biztonság Közép-Európában”, *Tilkovszky Loránt* „A weimari Németország külpolitikája és a Duna-medence német kisebbségei” címmel tartott előadást.

Nemzetközi hadtörténeti konferenciát rendeztek júniusban Bécsben. *Borus József* „Moderne Militärtechnik und alte Kriegswaffen in den Türkenkriegen 1663 — 1699” címmel írt előadását a résztvevőknek írásban adták közre.

„Political Economy of Southern Europe” címmel konferenciát rendeztek Párizsban június 7 — 8-án. „Problems of South European Economic Development in the Interwar Period” címmel *Ránki György* tartott előadást.

Június 19 — 21 között Bécsben *Ránki György* részt vett „A II. világháború története nemzetközi bizottsága” közgyűlésén.

A II. világháború utáni korszak kutatásának egyeztetése céljából nemzetközi értekezletet tartottak Berlinben. Itt tartott előadást *Kerekes Lajos* „Az osztrák államszerződés létrejötte” címmel.

Manselli professzor szemináriumában, a római egyetem Kora újkori Tanszékén tartott előadást *Benda Kálmán* „A magyarországi reformáció” címmel, június 29-én.

Az University of Minnesota Minneapolis rendezésében „New Research on the Basis of Micro-analysis” címmel tartott előadást *Puskás Julianna* a főiskolai tanárok nyári szemináriumán, júniusban.

Július 4–9 között Nemzetközi Művelődéstörténeti Szimpóziumot rendeztek Eszéken, ahol részt vett *Vörös Károly* is.

Kosáry Domokos „The Idea of Comparative History of East Central Europe: The Story of a Venture” címmel tartott előadást Londonban a „Conference on History and Historians in Central and South-Eastern Europe” rendezésében, július 11-én.

Budapesten rendezte soronkövetkező tudományos ülést a Magyar–Osztrák Történeztudományi Vegyesbizottság „Az Osztrák–Magyar Monarchia pártviszonyai” címmel június 13–15-én. Intézeti résztvevők *Sarlós Béla* „Die rechtlichen Charakterzüge des ungarischen Parlamentarismus nach 1867”, *Szabó Dániel* „Die Partei des politischen Katholizismus in Ungarn” és *Szász Zoltán* „Regierungspolitik und Nationalitätenparteien am Beispiel der Rumänen” voltak.

Hanák Péter „Oscar Jászi” címmel tartott előadást Londonban július 14-én a School of Slavonic and East European Studies rendezésében.

Brüsszelben tartott előadást *Kosáry Domokos* a Congrès International de la Société Internationale d'Étude du XVIIIe Siècle rendezésében „La presse hongroise et les Lumières 1764–1795” címmel július 28-án.

„Women as Doctors in Hungary between two Wars” címmel tartott előadást *Gyáni Gábor* Veszprémbe az „International Conference on the Role of Women in the History of Science, Technology and Medicine in the 19th and 20th Century” címmel rendezett nemzetközi tudományos tanácskozáson.

Drezdában tartotta ülést az NDK–Magyar Történeztudományi Vegyesbizottság szeptember 8–10 között. Intézetünkben *Ferber Katalin* „A BIS és Magyarország”, *Hanák Péter* „A magyar polgári társadalomfejlődés”, *Pók Attila* „A História folyóiratról és a magyar történelmi ismeretterjesztésről”, *Tilkovszky Loránt* „Ellenállás a magyarországi németesség körében a második világháború időszakában”, *Vörös Károly* „Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917” címmel tartott előadást. *Katus László* „Az ipari forradalom demográfiai vonatkozásai Magyarországon” címmel készített referátumát a résztvevők írott anyagként kapták meg.

A CIEPO Bécsben rendezett kongresszusán „Ungarns Wandel in der Türkenzeit” címmel tartott előadást *Szakály Ferenc* szeptemberben.

Angol–magyar történeztudományi konferenciát rendeztek Londonban szeptember végén. A konferencián *Pach Zsigmond Pál*, *Péter Katalin* és *Katus László* vett részt Intézetünkben.

A linzi Nemzetközi Munkásmozgalomtörténeti Konferencián „A nemzetközi munkásmozgalom 1917–18-ban és a békepuhatolódzások, illetőleg a nemzetközi munkásmozgalom és a háború veszélye az 1930-as években” címmel tartott előadást *Jemnitz János*.

A Szalonaki Vár Baráti Köre rendezésében *Borus József* „A fegyverfejlődés fő tendenciái a 16. és 17. században”, *Szakály Ferenc* „Nyugatmagyarország a török háborúk idején” és *Zimányi Vera* „A dél-burgenlandi parasztság helyzete a török korban” címmel tartott előadása hangzott el Stadt Schlainingben, szeptemberben.

Az Európai Kultúrcentrum duinoi kollokviumán vett részt *Kosáry Domokos* és *Ránki György* szeptember 19–21 között. *Kosáry Domokos* előadását „Mittel Europa” et „Europe Centrale” címmel, *Ránki György* pedig „The Economic Background of Mitteleuropa” címmel tartotta.

„Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején” címmel tartott előadást *Mucsi Ferenc* Bellagióban, a szept. 26.–október 1 között, „A kelet-európai társadalmak és az első világháború” címmel rendezett nemzetközi tanácskozáson. Ugyancsak itt hangzott el *Hajdu Tibor* előadása „A hadsereg a magyar társadalomban az első világháború előtt és alatt” címmel.

„Conference on Hungary in the 1980s” címmel rendeztek tudományos tanácskozást New Yorkban a Columbia University szervezésében, október végén. Intézetünkben *Kosáry Domokos*, *Ránki György* és *Katus László* vett részt és tartott előadást.

Komárno adott otthont a Csehszlovák–Magyar Történeztudományi Vegyesbizottság ülésének, október 4–6 között. *Benczédi László* „Végváriak életviszonyai a XVII. században”, *Hegyi Klára* „A hódoltsági peremvidék török adóztatása a 17. században” címmel tartott előadást. Intézetünkben még *Niederhauser Emil* és *Tóth István György* vett részt az ülésen.

Jablonna volt a színhelye a Lengyel–Magyar Történeztudományi Vegyesbizottság soronkövetkező ülésének. *Vörös Károly* „Crise du système institutionnel féodal en Hongrie avant la révolution bourgeoise” címmel tartott előadást.

Október 9—16. között, a Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság V. ülészakán vett részt Moszkva—Jereván—Tbiliszipben *Pach Zsigmond Pál*. „Közélet és társadalomtudomány” és „A marxizmus kialakulása: 1843—1848” címmel tartott előadást. Az ülészakán *Mucsi Ferenc* beszámolót tartott „A Magyar—Szovjet Történelmi Vegyesbizottság és a Magyar—Örmény kulturális-történelmi együttműködés öt évi (1979—1983) tevékenységéről”.

Münchenben rendezték meg a VI. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszust, októberben. *Györffy György* „Die Kanzleien der Arpaden-Dukate” címmel tartott előadást.

„Die religiöse Toleranz in Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts” címmel tartott előadást *Barta Gábor* Tübingenben. A tudományos konferenciát az „Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde” rendezte „Luther in Siebenbürgen” címmel.

„Luthers Stellung zur Ethik der Renaissance” címmel tartott előadást *Makkai László* Hallében, az ott megrendezett Luther-szimpoziumon.

A banditizmus kérdéseiről rendeztek konferenciát Velencében novemberben. *Szakály Ferenc* „Soldati ai confini ungheresi come banditi” címmel tartott előadást.

„The First Two Centuries of Hungarian Press History, 1705—1918” címmel tartott előadást *Kosáry Domokos* Bloomingtonban november 9-én, az Indiana University által rendezett sajtótörténelmi konferencián.

Minneapolisban, az University of Minnesota rendezésében tartott előadást *Kosáry Domokos* november 14-én „The Impact of Habsburg Enlightened Absolutism on Cultural Life in Hungary, 1765—1790” címmel.

Szófiában tartotta ülését a Bolgár—Magyar Történelmi Vegyesbizottság, novemberben. A magyar delegáció tagja volt *Póth Piroška* is. Az ülésen „Közoktatás és közművelődés 1945—1948” címmel tartott előadást.

December 5—9 között Krakkóban nemzetközi konferencián vett részt *Ádám Magda*. Előadása „Magyarország külpolitikája az Anschluss és a müncheni egyezmény időszakában” címmel hangzott el.

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 2—3 hetes tanulmányúton vett részt *Ferber Katalin*, *Barta Gábor*, *Szakály Ferenc* és *Vörös Károly*.

Orbán Sándor és *Spira György* 2—2 hetes tanulmányúton járt Jugoszláviában.

A vatikáni és a firenzei levéltárakban folytatott kutatásokat *Teke Zsuzsa* háromhónapos MTA—CNR ösztöndíjas útján.

A Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban kutatott *Somogyi Éva* október—novemberben.

A Friedrich Ebert Stiftung ösztöndíjával három hónapos tanulmányúton az NSZK-ban járt *Szabó Dániel*. Az út során „A magyarországi választások elemzésének módszertani problémái” címmel előadást tartott Mainzban, az Institut für Europäische Geschichte-ben.

3—3 hetes egyezményes tanulmányúton járt Ausztriában *Solymosi László* és *Sándor Pál*.

EHESS ösztöndíjjal 1 hónapot töltött Párizsban *Zimányi Vera*.

A modernkori magyar—francia szellemi kapcsolatok témakörben folytatott kutatásokat Franciaországban *Lackó Miklós* 4 hetes tanulmányútja során.

*

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 1—4 hetes tanulmányúton Magyarországon tartózkodtak: *D. Čierna*, *V. Čičaj*, *M. Fabricius*, *L. Juch*, *Š. Kazimir*, *V. Kopčan*, *I. Kotulič*, *R. Marsina*, *F. Oslanský*, *M. Podrimavský*, *O. Pöss* és *J. Vozár*.

Intézetünk vendége volt *Nikolaj Todorov*, a Bolgár Tudományos Akadémia Balkanisztikai Intézetének igazgatója.

MTA-EHESS egyezmény keretében *Clemens Heller* és *Jutta Scherrer* kutattak Magyarországon.

Angliából érkezett egyhónapos magyarországi kutatásra *M. O. Rady*. Kutatási témája: A középkori Buda története.

Charles Didier és a Károlyi család levelezésére vonatkozó kutatásokat folytatott Magyarországon *Francesco Giovanni Castorini* egy hónapig.

Robert Blumstock, a Department of Sociology of McMaster University Hamilton tanára egyhónapos tanulmányúton járt Magyarországon júniusban.

Féléves NKI-IREX ösztöndíjjal érkezett Magyarországra *Schimert Péter*, aki „Pázmány Péter és a magyar nemesek visszatérítése a katolikus egyházhoz” témakörben folytatott kutatásokat.

Ebben az évben három kutató *Kosztjuszko, P. F. Paraszka* és *V. B. Barhudarjan* érkezett magyarországi tanulmányútra a Szovjetunióból.

Egyezményes tanulmányúton jártak Magyarországon *E. Lazea, V. Wollmann, D. Károlyi, G. Cipaianu* és *Molnár Miklós* Romániából.

Lengyelországból *Halina Donath, Piotr Lippóczy* és *Jan Sulowski* folytattak magyarországi kutatásokat ebben az évben.

Rajka Modrič 3 hetes, *Milan Krajčovič* 2 hetes egyezményes kutatóúton tartózkodott Magyarországon. Mindketten Jugoszláviából érkeztek hozzánk.

1984. január 1.—december 31.

Hanák Pétert, az Újkori Magyar Történeti Osztály osztályvezetőjét a New York-i St. John's University díszdoktorává avatták októberben.

Disszertáció-védések

Hegyí Klára „Török berendezkedés Magyarországon” címmel januárban védte meg kandidátusi disszertációját.

Ádám Magda akadémiai doktori értekezésének védeke júniosban volt „A Kisantant és Európa” címmel.

Intézeti viták, munkaértekezletek

A Kora Újkori Osztály rendezésében „János király árulatlása” címmel *Bessenyei József* tartott előadást az Intézetben április 9-én.

Az „Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások” sorozat keretében április 27-én tartott előadást *Engel Pál* „Vár és hatalom a középkori Magyarországon” címmel.

„A nemzeti tudat hazánkban. A nemzeti-, nemzetiségi kérdés korunkban” címmel egésznapos szakmai-ideológiai konferencia volt az Intézetben május 28-án, ahol az agit-prop. téma anyagainak megvitatására került sor.

Heckenast Gusztáv „Magyarország és Erdély vaskohászata a XVI. század derekán” címmel tartott előadást október 12-én.

Munkatársaink részvétele hazai tudományos rendezvényeken

Az Ókortudományi Társaság ülésén előadást tartott *Soós István* „Cicero görögsgeszemlélete” címmel január 19-én.

„A munkásosztály kialakulása Európában” címmel tartott előadást *Niederhauser Emil* a Győrben rendezett országos konferencián, melyet „A munkásosztály kialakulása Közép-Kelet-Európában” témakörben tartottak.

Györffy István néprajztudós születésének 100. évfordulója alkalmából emlékülést rendeztek az Akadémia dísztermében, február 10-én. Az emlékülés elnöke *Pach Zsigmond Pál* volt, a munkatársak közül *Benda Kálmán* „Györffy István és a magyar történettudomány” és *Glatz Ferenc* „Györffy István és az 1930-as évek kultúrpolitikája” címmel tartott előadást.

Február 21—22-én tudományos konferenciát rendezett az Intézet az Osztrák Kulturális Intézettel és a TIT Budapesti Történelmi Szakosztályával együtt „Az 1934 februári osztrák munkásfelkelés félszázada” címmel. A megnyitót *Mucci Ferenc* tartotta; munkatársaink közül *Kerekes Lajos* „Az 1934-es osztrák események nemzetközi összefüggései”, *Jemnitz János* „A felkelés nemzetközi visszhangja a szociáldemokrata és a kommunista sajtóban”, ill. „A felkelés értékelése a 'Szocializmus' és a 'Századunk' hasábjain”, *Szarka László* „A felkelés fogadtatása Csehszlovákiában”, *Stier Miklós* „A magyar és osztrák politikai rendszer hasonlóságai és eltérései” címmel tartott előadást.

Bél Mátyás születésének 300. évfordulója alkalmából „A magyarországi értelmiség a XVII—XVIII. században” címmel konferenciát rendezett a Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága Szegeden, március 5—6-án. Intézetünk részéről előadást tartottak: *Benda Kálmán* „A művelődés helyzete Magyarországon a török kiűzése előtt és után”, *Péter Katalin* „Az értelmiség a XVII. század közepének politikai mozgalmában”, *Szakály Ferenc* „A mezővárosi értelmiség a hódoltság végén”, *Nagy József Zsigmond* „A nemesi

udvaház, mint a nemesi műveltségszerzés színtere", *Kosáry Domokos* „Magyarországi és európai értelmiség a XVIII. század első felében” és *Tóth István György* „Oskolamesterek Vas megyében” címmel.

Spira György „Jellačić felkészülése a Magyarország elleni támadásra” címmel tartott előadást Kaposvárott március 14-én, Pécssett pedig március 15-én.

„A negyvennyolcas magyar forradalom és eredményei” címmel előadást tartott *Spira György* a veszprémi História-klubban március 27-én.

Az MTA Középkori Munkabizottsága március 29-én rendezte vitaülését, ahol *Solymosi László* „A hiteleshelyi oklevelek megerősítésének kezdete. (Pecset és chirographum)” címmel tartott előadást.

Gyöngyös városi kiváltságai elnyerésének 650. évfordulója alkalmából országos konferenciát tartottak a városban „Gyöngyös és az észak-alföldi mezővárosi fejlődés története, Gyöngyös mint típus” címmel. A kétnapos konferencia elnöki megnyitóját *Makkai László* tartotta. „Gyöngyös gazdasága és társadalma a XVI–XVII. században” címmel *Szakály Ferenc* tartott előadást.

Bél Mátyás születésének 300. évfordulója alkalmából emlékülést rendezett az MTA I., II. és X. osztálya április 6-án. *Kosáry Domokos* „Bél Mátyás helye a művelődésben” és *Vörös Károly* „Bél Mátyás és a helytörténet” címmel tartott előadást.

„Magyar őstörténet és nemzeti tudat” címmel tudományos konferenciát rendezett az Országos Emlékbizottság és a Kőrösi Csoma Társaság április 10–13 között Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulója alkalmából. Az Intézet részéről *Benda Kálmán*, *Benczédi László*, *Hanák Péter*, *Kosáry Domokos*, *Lackó Miklós*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Szabó Miklós* és *Szakály Ferenc* tartott előadást.

Április 16–17-én konferenciát rendezett a Veszprémi Akadémiai Bizottság és a Pécsi Bizottság „A Dunántúl településtörténete” címmel Veszprémben. Az I. szekció keretében *Solymosi László* „Dusnok helynevek a középkori Magyarországon”, *Tóth István György* „Horvát betelepülések Körmend területére a XVI. században” címmel a II. szekcióban tartott előadást. *Szakály Ferenc* a II. szekció vezetőjeként vett részt a konferencián.

Május 14-én „Horvát István diplomatikai, genealógiai és heraldikai munkássága” címmel *Soós István* tartott előadást a Történelmi Társulat Archeográfiai, Heraldikai és Genealógiai Szekciójának rendezésében Horvát István születésének 200. évfordulója alkalmából.

Az MTA Filozófiai és Történeti Osztályának május 7–8-án rendezett tudományos ülésén *Pach Zsigmond Pál* „A magyar nemesség gazdasági magatartásának története” c. előadását felolvasták, ill. *Vörös Károly* „A kispolgári értékrend évszázada” címmel előadást tartott.

Orbán Sándor „Torzulások és fáziseltolódások a felszabadulás utáni paraszti áru-termelésben” címmel tartott előadást a „Gazdaság, társadalom, értékrend” c. tudományos ülésén május 8-án.

Spira György „Táncsics és az 'olasz segély' kérdése” címmel tartott előadást Tatán május 8-án, a Táncsics Mihály emlékülésén.

„A magyar reneszánsz udvari kultúra” címmel rendeztek tudományos ülésszakot Pápin május 15–19 között. Az Intézet részéről *Benda Kálmán*, *Barta Gábor* és *Péter Katalin* vett részt, ill. tartott előadást.

Az Intézet, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Hadtörténelmi Intézet tudományos ülésszakot rendezett június 14-én „Magyarország 1944-ben” címmel az Akadémia székházában. *Ránki György* „A német megszálláshoz vezető út”, *Juhász Gyula* „Az uralkodó eszmék zsákutcaja” címmel tartott előadást. Zárszót *Pach Zsigmond Pál* mondott.

A Keszthelyen rendezett Történelem tanárok nyári akadémiján *Pach Zsigmond Pál* „A magyar történetírás fejlődése 1945 után” és *Ránki György* „Magyarország és a II. világháború” címmel tartott előadást.

„A béke a történelemben” címmel tartott előadást *Niederhauser Emil* július 9-én a Salgótarjánban rendezett Ifjúsági Nyári Egyetemen.

A Szegeden megrendezett Pedagógiai Nyári Egyetem hallgatóinak tartott előadást *Pach Zsigmond Pál* „Történelem és nemzettudat” címmel július 17-én.

Tilkovszky Loránt „A magyarországi németek története a két világháború között és a második világháború éveiben” címmel előadást tartott Nyíregyházán, a Külföldiek Nyári Szabadegyetemén, július 27-én.

„A magyar diaszpóra történetének kutatásai” címmel rendezett tudományos konferenciát az Intézet a Magyarok Világszövetségével közösen, augusztusban. *Puskás Julianna* „Az amerikai magyarság társadalmi struktúrájának néhány jellegzetessége az 1970. évi USA census adatai alapján” címmel tartott előadást.

A TIT Történelmi Választmánya és az Intézet közös konferenciát rendezett szeptember 13–14-én „Nemzeti öntudat, nemzeti identitás, történelemszemlélet napjainkban” címmel. A megnyitót, majd „A nemzettudatról napjainkban” címmel előadást *Pach Zsigmond Pál* mondott, *Szűcs Jenő* „Genezis-kérdések a történelmi köztudatban”, *L. Nagy Zsuzsa* „A trianoni békekötés történetiszemléletünkben”, *Juhász Gyula* „Magyarország szerepe a II. világháborúban”, *Orbán Sándor* „Az ország felszabadulása és az új rend születésének feltételei” és *Benczédi László* „Nemzettudat-viták az 1960-as, 1970-es években” címmel tartottak előadást.

Ferber Katalin a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Vándorgyűlésén „Magyarország 1931 nyarán” címmel tartott előadást szeptemberben.

Szeptember 20-án a Magyar Külügyminisztérium elméleti értekezletén „A nemzeti kérdéstről — jelenidőben” címmel *Pach Zsigmond Pál* tartott előadást.

„A magyar és török végvári rendszer helyzete a XVII. sz. második felében” címmel rendezett tudományos tanácskozást az MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága, az egri Dobó István Vármúzeum és a TIT Heves megyei Szervezete Noszvajon, október 18–19-én. *Benczédi László* „Dunántúli végvárak a XVII. század végi török háborúban”, *Bóka Éva* „Francia vélemény Buda ostromáról” címmel tartott előadást.

Pach Zsigmond Pál 65. születésnapja tiszteletére tudományos vitát rendezett az MTA Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke „Közép- és Kelet-Európa gazdasági, társadalmi fejlődésének fő vonásai a XV–XIX. században” címmel. Az október 3–4-én tartott ülésen *Makkai László* „Történelem és toponímia Közép-Kelet-Európában”, *Niederhauser Emil* „Társadalmi változások a kelet-európai kisépeknél a XVIII. században és a nemzeti mozgalmak kezdetei”, *Szűcs Jenő* „Ármozgás és paraszti vásárlóerő a középkorban” és *Hanák Péter* „Urbanizáció és polgárosodás az Osztrák–Magyar Monarchiában” címmel tartottak előadást az Intézet részéről.

L. Nagy Zsuzsa „Trianon a magyar köztudatban”, *Niederhauser Emil* „A mai kelet-európai történetírás és a nemzeti tudat” címmel tartottak előadást októberben a Szigetvárotti rendezett „Nemzeti tudat és történelemtanítás” c. országos konferencián.

Pécs adott otthont a „Nemzetiségi művelődés Magyarországon” c. tudományos konferenciának október 8–9-én. Intézeti részről *Tilkovszky Loránt* „Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi művelődéspolitikája”, illetve *Szarka László* „A magyarországi szlovákok művelődésének alakulása a dualizmus éveiben 1868–1918” címmel tartott előadást.

„Horvát István és a magyar nyelvtudomány” címmel tartott előadást *Soós István* a Horvát István születésének 200. évfordulója tiszteletére rendezett emlékülésen októberben.

Hazánk felszabadulásának 40. évfordulója tiszteletére emlékülést rendeztek a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskolán, ahol november 16-án *Orbán Sándor* „A népi demokratikus átalakulás kezdeti feltételei hazánkban” címmel tartott előadást.

Novemberben rendezték meg Veszprémben az V. Kézműves-ipartörténeti Szimpóziumot. Az Intézet részéről *Heckenast Gusztáv* „A török hódítás és a felső-magyarországi vasipar”, *Hegyi Klára* „Török iparosok a hódoltságban” és *Szakály Ferenc* „Kézműves-ipar a hódoltsági mezővárosokban” címmel tartottak előadást.

„Az MTA Történettudományi Intézet 35 éve” címmel tartott előadást *Pach Zsigmond Pál* november 22-én az MSZMP KB Párttörténeti Intézete által rendezett tudományos ülésen.

Szűcs Jenő „Történelem és etnikum” címmel tartott előadást novemberben a TIT Biológiai, Irodalmi és Történelmi Szakosztályai által rendezett Biológus-héten.

„Az elmúlt 40 esztendő társadalmi fejlődése” címmel tudományos ülésszakot rendeztek december 10–12. között az Akadémia dísztermében. Az ülésszakon, melyet az MTA, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, a Társadalomtudományi Intézet, a Politikai Főiskola, az ELTE és az MKKE rendezett Intézetünk részéről *Pach Zsigmond Pál* „Szocializmus és nemzettudat a felszabadulás utáni magyar fejlődésben” címmel előadást, illetve *Orbán Sándor* „A felszabadulás és a demokratikus fordulat a köztudatban” címmel korreferátumot tartott.

December 14-én Debrecenben a Debreceni Akadémiai Bizottság tudományos konferenciát rendezett hazánk felszabadulása 40. évfordulója alkalmából, ahol *Orbán Sándor* „Demokratikus agrárforradalom” címmel előadást tartott.

Kosáry Domokos „Történettudomány és levéltár — néhány gondolat” címmel tartott előadást december 17-én a Nemzeti levéltári nap '84 rendezvényei keretében.

Új könyvek

Második kiadásban jelent meg *Benda Kálmán és Fügedi Erik* könyve „A magyar korona regénye” címmel.

A Zrínyi Kiadó gondozásában jelent meg a „Magyarország hadtörténete” I. kötete. A kötetet *Borus József* szerkesztette. Az egyes fejezetek írásában Intézetünk részéről *Borus József, Heckenast Gusztáv és Szakály Ferenc* vett részt.

Az Oldenbourg Verlag München, a Verlag für Geschichte und Politik Wien és az Akadémiai Kiadó közös kiadásában jelent meg *Hanák Péter* új könyve „Ungarn in der Donaumonarchie” címmel.

Az Akadémiai Kiadó kiadásában jelent meg a „Magyarország története 10 kötetben” c. sorozat I. kötete „Előzmények és a magyar történet 1242-ig” címmel. Főszerkesztő: *Székely György és Bartha Antal*. Intézeti résztvevő *Györffy György*.

A Kossuth Kiadónál jelent meg a „Szocializmus 1906—1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából” c. kötet. Válogatta, szerkesztette, jegyzeteket és előszót írta: *Jemnitz János és Schlett István*.

Lackó Miklós szerkesztésében jelent meg a Kossuth Kiadónál a „Vélemények-viták a két világháború közötti Magyarországról” című tanulmánykötet.

„Groza Péter emlékére” címmel kötet jelent meg a Kossuth Kiadó gondozásában. A dokumentumokat *Lipcssey Ildikó* gyűjtötte.

Kerekes Lajos „Ausztria hatvan éve 1918—1978” című munkáját a Gondolat Kiadó adta ki.

Mucsi Ferenc és Szabó Ágnes összeállításában és bevezetőjével jelent meg „Kunfi Zsigmond Válogatott írásai” a Kossuth Kiadónál.

A Népszerű történelem sorozat keretében jelent meg *Ormos Mária* „Merénylet Marseille-ben” c. munkájának 2. bővített kiadása a Kossuth Kiadónál.

A Corvina Kiadó gondozásában látott napvilágot *Ránki György* könyve „Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns” címmel.

Az Indiana University Studies on Hungary 1. köteteként „Hungarian History — World History” címmel jelent meg tanulmánykötet az Akadémiai Kiadónál. A kötetet *Ránki György* szerkesztette.

Kós Károly születésének 100. évfordulója alkalmából *Sas Péter* szerkesztésében és utószavával jelent meg kötet, „Kós Károly emlékezete” címmel. A kötetet a Pest megyei Múzeumok Igazgatósága gondozta.

Harmadik kiadásban jelent meg *Spira György* „Petőfi napja” című munkája. A kötetet az Akadémiai Kiadó gondozta.

Az Európa Kiadónál látott napvilágot Tinódi Sebestyén Krónika című munkája. A kötethez *Szakály Ferenc* írt tanulmányt.

Második kiadásában jelent meg *Szűcs Jenő* „Nemzet és történelem” című munkája a Gondolat Kiadónál.

Ugyancsak a Gondolat Kiadónál jelent meg *Hanák Péter* szerkesztésében a „Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus” című kötet.

Nemzetközi kapcsolataink

Jemnitz János Bécsben tartott előadást „Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az 1934. évi februári felkelés” címmel a felkelés ötvenéves évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon.

Borus József a berni Eidgenössische Technische Hochschule-n „Ungarn im zweiten Weltkrieg” címmel tartott előadást február 28-án. Március 1-én pedig az ottani egyetemen „Militärgeschichtliche Forschungen in Ungarn heute” címmel beszámolt.

Kerekes Lajos márciusban részt vett a Bécsben rendezett „Erste Republik — Objekt der Aussenpolitik?” címmel tartott tudományos vitán és ott „Die Beziehungen Österreichs zu Italien und Ungarn in der Ersten Republik” címmel referátumot tartott.

Április 4-től szeptember 29-ig Freiburgban tartózkodott *Szász Zoltán* az Albert Ludwig-Universität vendégprofesszoraként, ahol előadásokat tartott és „A nemzeti kérdés a Habsburg Birodalomban 1848—1914” témakörben szemináriumot vezetett.

Pach Zsigmond Pál akadémikus április 10—14. között részt vett a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtó Bizottsága ülésén, melyet Bernben tartottak.

Budapesten tartotta ülését a Nagy Októberi Forradalom nemzetközi témabizottság munkacsoportja április 16—20. között. Az ülés témája: „A munkásság osztályszervezetei a hatalomért folytatott harc időszakában” volt. A megnyitót tartotta, majd a vitát vezet-

te: *Mucsi Ferenc*. Az Intézet részéről *Orbán Sándor*, *Póth Piroska* és *Vida István* vett részt.

Mucsi Ferenc részt vett a Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság tervezési munkabizottságának ülésén, melyet Budapesten rendeztek április 24—28 között.

A Fondazione Datini ösztöndíjával Pratóban tartózkodott *Tóth István György* április 26—május 13. között, ahol részt vett „Az európai háborúk gazdasági vonatkozásai a XIV—XVIII. században” címmel rendezett nemzetközi konferencián. Előadást „Magánföldesúri hadsereg a törökellenes harcokban” címmel tartott.

Május 3—9 között Pratóban volt *Pach Zsigmond Pál* a Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet Tudományos Tanácsának ülésén, majd az azt követő nemzetközi konferencián „Háború és gazdaság a XVI—XVII. századi Magyarországon” címmel előadást tartott. Ezen a konferencián *Benda Kálmán* is részt vett, előadásának címe „A háborúk gazdasági következményei” volt.

A müncheni Südost-Institut meghívására Münchenben tartózkodott április 28.—május 6. között *Kosáry Domokos*, az intézet által rendezett tudományos konferencián, melynek témája egy kiadvány-tervezet, a „Handbuch zur Geschichte Südosteuropas” volt.

A magyarországi településtörténeti kutatásokról „Siedlungsgeschichte in Ungarn” címmel tartott előadást *Makkai László* Trierben, a Seminar für Historische Geographie der Universität Bonn rendezésében.

Áprilisban a milánói Luigi Bocconi egyetem gazdaságtörténeti tanszékén tartott előadást *Makkai László*, „A korai újkori magyar gazdaságtörténet közlekedési és szállítási vonatkozásairól” címmel.

Az Újkori Történeti Osztály szervezésében tudományos tanácskozást tartottak május 3—4-én, „Bürokrácia Közép-Európában a 19. században” címmel. Intézeti résztvevők *Hajdu Tibor*, *Hanák Péter*, *Szabó Dániel*, *Vörös Károly* és *Balázs Magdolna* voltak. „A kelet- és délkelet-európai országok társadalmi struktúrája és politikai rendszere a két világháború között” címmel tartották Szófiában május 7—12 között a szocialista országok tudományos akadémiái társadalomtörténeti konferenciáját. *L. Nagy Zsuzsa* „A haszonból élő kispolgár: kisiparosok és kiskereskedők Magyarországon a két világháború között” címmel tartott előadást. „A fasizmus társadalmi bázisa a Duna-medencében” címmel *Incze Miklós* és *Ormos Mária* tartott referátumot.

Ránki György és *Juhász Gyula* a magyar történész delegáció tagjaiként részt vettek a Haifában rendezett tudományos konferencián, melyet a magyarországi deportálások 40. évfordulója alkalmából rendezett az ottani egyetem. *Juhász Gyula* „A szellemi élet és a 'zsidókérdés’” címmel, *Ránki György* „A hitleri Németország szerepe a magyarországi deportálásokban” címmel tartott előadást.

Május 14—18 között Szófiában tartották a szocialista országok tudományos akadémiái társadalomtudományi alelnökei VI. értekezletét, ahol *Pach Zsigmond Pál* „A társadalomtudományi kutatások új kérdéseiről” címmel tartott előadást. Az értekezleten *Mucsi Ferenc* is részt vett.

Május 23—24-én rendezték meg a II. Finn—magyar történész találkozót. *Ránki György* „Magyarország gazdasági fejlődése 1928—1948”, *Orbán Sándor* „A magyarországi agrárviszonyok” és *Vida István* „Magyarország és a nemzetközi helyzet 1944—1948” címmel tartott előadást. *Gyarmati György* és *Stark Tamás* korreferátumot tartott.

Ádám Magda május 23—28 között Strassbourghban az ottani egyetem által rendezett nemzetközi konferencián vett részt. Előadást „Közép-európai integrációs törekvések a huszas években” címmel tartott.

Nacionalizmus-konferenciát rendezett a brémai egyetem májusban. A konferencián *Szász Zoltán* „A magyar kisebbségek a két világháború között” címmel tartott előadást. Moszkvában, az UNESCO politikai és társadalomtudományi programjairól tartott konzultatív tanácskozáson vett részt *Mucsi Ferenc* május végén.

Póth Piroska június 1—7 között Novoszibirszkben, a „Fiatal történészek iskolája” című rendezvényen vett részt.

Hajdu Tibor június 4—7 között részt vett a Szófiában rendezett „A szocialista országok nemzeti történész bizottságainak” értekezletén.

Ránki György júniusban a „Második világháború története nemzetközi bizottsága” büroülésén vett részt Moszkvában.

Tudományos Tanácskozást rendezett a Bolgár Tudományos Akadémia Történeti Központja Primorszkóban „A polgári történetírás elmúlt 40 esztendeje” címmel. A fiatal történészek számára rendezett tanácskozáson részt vett *Soós István* és „A kivándorlás problémái Dél-Kelet-Európában” címmel tartott előadást.

Július elején a magersdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpózium ülésén tartott előadást *Vörös Károly* „Állam és társadalom a dualizmus korában” címmel.

„A reneszánsz állam kormányzati szervei” címmel nemzetközi konferenciát szervezett Az Európai reneszánsz kutatás tours-i Központja. A konferencián *Benda Kálmán* és *Péter Katalin* vett részt az Intézet részéről. *Péter Katalin* „Az erdélyi fejedelemség születése” címmel, *Benda Kálmán* „A Habsburg Monarchia kormányzati szervei a XVI. században” címmel tartott előadást.

Kosáry Domokos július 11–13 között Párizsban tartózkodott, ahol a Société Internationale d'Etude du XVIIIe siècle végrehajtó bizottságának ülésén vett részt.

A szórványmagyarság helyzetét kutatók tudományos találkozója volt Budapesten augusztus 6–9 között. Az Intézet részéről *Puskás Julianna*, *Hanák Péter* és *Gyáni Gábor* vett részt.

„A magyar zsidóság a 20. században” címmel tudományos ülést rendeztek az Intézetben izraeli és magyar történészek részvételével. A kétnapos tanácskozáson két témakörben „Zsidóság és antiszemitizmus a 20. századi Magyarországon” és „A zsidóság deportálása 1944-ben” hangzottak el előadások. *Hanák Péter* „Asszimiláció és zsidókérdés Magyarországon a dualizmus korában”, *Vörös Károly* „A budapesti zsidóság társadalomrajza a 19. század második felében”, *Mucsi Ferenc* „Vita a zsidókérdésről az első világháború idején”, *Juhász Gyula* „A magyar szellemi élet és a zsidóüldözés”, *Lackó Miklós* „Magyar zsidó írók és a zsidókérdés a két világháború között”, *Ránki György* „Németország szerepe a magyar zsidóság megsemmisítésében”, *Váradi László* „Külföldi mentési kísérletek” címmel tartottak előadást.

A Finn–magyar kulturális együttműködési szerződés keretében a Helsinki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke gazdaságtörténeti konferenciát rendezett Vourantában, augusztus 20–23. között. A magyar történész delegáció tagjaként *Katus László* és *Ránki György* vett részt a „Finn–magyar gazdasági fejlődés 1860–1939” címmel rendezett konferencián. *Katus László* „Gazdasági növekedés Magyarországon 1860–1913”, *Berend T. Iván* és *Ránki György* „Magyarország a keleti és nyugati gazdaságok között 1860–1939” címmel tartottak előadást.

Adám Magda a Dél-Kelet-Európai Társaság belgrádi büroülésén és tudományos konferenciáján vett részt szeptemberben.

A linzi Nemzetközi Munkásmozgalomtörténeti Konferencia jubileumi 20. ülésére szeptember 11–15 között került sor Linzben. A nemzetközi konferencián *Jemnitz János*, *Kerekes Lajos* és *Mucsi Ferenc* vettek részt.

Az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde rendezésében tudományos konferenciát tartottak Grazban szeptember 13–16. között „Erdély a két világháború között” címmel. A konferencián *Lackó Miklós* „Magyar–szász kultúrkapcsolatok” címmel, *Tilkovszky Loránt* „SS-toborzás Romániában és Magyarországon a német nemzetiségűek körében” címmel tartott előadást.

Szabó Miklós „A zsidó mint ellenségkép” címmel tartott előadást Ljubljánban szeptemberben, a Szlovén Szociológiai Társulat rendezésében tartott tudományos elméleti találkozón.

„Der Staat, die Gesellschaft und das Gold vom 15–17. Jahrhundert” címmel tartott előadást *Tóth István György* az Istituto Storico Italo–Germanico, Trento által rendezett nemzetközi konferencián, szeptemberben.

Katus László szeptember 18–20. között Londonban tartózkodott, ahol az European Science Foundation alakuló ülésén vett részt. Az alapítvány az európai nemzeti kisebbségi csoportok és kormányzatok 1860–1940 közötti történetének kutatására alakult.

Bukarestben tartott előadást *Vörös Károly* a Brooklyn College of the City University of New York és a Román Hadtörténelmi Bizottság által rendezett nemzetközi konferencián. A konferenciát a „War and Society in East Central Europe, 1740–1920. A Synthesis” keretében rendezték. Előadását „La Hongrie: arrière pays dans l'Empire des Habsbourgs 1741–1867” címmel tartotta. A konferenciához kapcsolódott a Horea-Closca felkelés 200. évfordulóját ünneplő emlékülés, melyen szintén részt vett *Vörös Károly*.

Szeptember 24–28 között Athénban járt *Ránki György*, az ott rendezett nemzetközi várostörténeti konferencián vett részt.

A Burgenländisches Landesmuseum és a Verein der Freunde der Burg Schlaining rendezésében nemzetközi konferenciát tartottak Szalonakban „Schlaininger Gespräche” címmel szeptember 26–30 között. Intézeti munkatársak közül *Borus József*, *Tóth István György* és *Zimányi Vera* vettek részt és tartottak előadást.

Szeptember 27-én „Parallelaktion in der Monarchie” címmel a bécsi egyetemen tartott előadást *Hanák Péter*.

Puskás Julianna októberben a bloomingtoni Indiana University hallgatóinak tartott előadást „Az amerikai magyarság létszámának és társadalmi struktúrájának alakulása 1870—1970” címmel.

„Az 1917-i oroszországi Októberi Forradalom Történetének Nemzetközi Bizottsága” alakuló ülésén vett részt *Mucsi Ferenc* október 3—13 között Leningrádban. A Bizottság *A. Rabinovich* bloomingtoni professzorral együtt *Mucsi Ferencet* alelnökévé választotta. Az alakuló ülésen „Az oroszországi októberi szocialista forradalom magyar historiográfiája” címmel előadást is tartott.

Nemzetközi felvilágosodás-történeti konferenciát tartottak októberben Mátrafüreden. *Benda Kálmán* „A felvilágosodás Magyarországon”, *Kosáry Domokos* „Egy korszak vége: a magyarországi felvilágosodás válsága” és *Rényi Zsuzsa* „Angol orientáció Magyarországon a 18—19. század fordulóján” címmel tartottak előadást.

Október 15—16-án magyar—szovjet szakértői tanácskozásra került sor az Intézet tanácstermében, „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet elméleti kérdései” címmel. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája képviselőjében *Z. V. Udalcova* levelező tag, *A. N. Csisztozonov* a történettud. doktora, *L. Sz. Csikolini* a történettud. doktora és *T. M. Iszlamov* a történettud. doktora vett részt és tartott előadást a tanácskozáson. A magyar delegációból *Pach Zsigmond Pál* „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megkérdésének problémája a magyar fejlődésben”, *Hanák Péter* „Marx elméleti megközelítései a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseiről”, *Kosáry Domokos* „A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdaságpolitikai törekvések Magyarországon (1790—1848)”, *Niederhauser Emil* „A nemzeti megújulás — az ideológiai átmenet egyik törvényszerűsége Közép- és Délkelet-Európában” és *Vörös Károly* „A feudalizmus intézményrendszerének válsága Magyarországon és a polgárosításra tett kísérletek a polgári forradalom előtt” címmel tartottak előadást.

A szakértői tanácskozáshoz kapcsolódóan került sor a Magyar—Szovjet Történeisz Vegyesbizottság soron következő ülésére és tudományos konferenciájára „A szocializmus építése Magyarországon és a Szovjetunióban. A polgári történetírás kritikája” címmel. Intézetünk részéről *Mucsi Ferenc* mondta a megnyitót, *Orbán Sándor* „A felszabadulás utáni agrárátalakulások a német nyelvű polgári irodalomban” és *Vida István* „Az amerikai történetírás Kelet-Európáról (1944—1948)” címmel tartott előadást. Az előadásokat követő vitát vezette majd a zárszót *Mucsi Ferenc* tartotta.

Hanák Péter október 26-án Bécsben az Österreichische Forschungsgemeinschaft rendezésében előadást tartott „Anton Gindely-Preise für Geschichte der Donaumonarchie” címmel.

Többboldalú nemzetközi tanácskozást tartottak az Akadémián „A munkásosztály a polgári társadalom szerkezetében és a munkásmozgalom Közép- és Délkelet-Európa országaiban a kezdetektől az első világháborúig” címmel, melyen a vitaindító előadást és a vitát *Mucsi Ferenc* vezette.

November 1—2-án tartotta 1984. évi tudományos ülését a Lengyel—Magyar Történeisz Vegyesbizottság „Parlamentek a XVI—XX. századi Közép-Kelet-Európában — összehasonlító történet” címmel. Magyar részről többek között *Benczédi László* „Az 1681. évi soproni országgyűlés vallásügyi végzése”, *Benda Kálmán* „A rendi országgyűlések a Habsburg-Monarchia országaiban”, *Heckenast Gusztáv* „A Magyar Országgyűlési Emlékek kiadása” és *Vörös Károly* „A főrendiház 1885. évi reformja” címmel tartott előadást.

Ring Éva és *Benda Kálmán* volt a magyar történeisz delegáció tagja a Vill bei Iglsben november 18—23. között tartott tudományos konferenciának, melyet „A közép-európai demokratikus mozgalmak a késő felvilágosodástól az 1848—49-es forradalomig” címmel rendeztek.

November 28. és december 1. között Moszkvában volt *Pach Zsigmond Pál* a SZUTA tudományos ülésszakán és ott „A békemozgalom és a békekutatás időszakos kérdései Magyarországon” címmel tartott előadást.

„Emigration from East-Central and Southeastern Europe 1880—1940” címmel nemzetközi szimpóziumot rendezett az Intézet és a Magyarok Világszövetsége december 10—12. között Budapesten. A nemzetközi tanácskozást *Hanák Péter* nyitotta meg. Az Intézet részéről előadást tartott még *Puskás Julianna* „Some Results of My Research on the Transatlantic Emigration from Hungary, on the Basis of Macro- and Micro-Analysis” címmel.

Decemberben az NDK-ba utazott *Heckenast Gusztáv*, hogy részt vegyen az NDK Történeisz Társaság Hansa Munkaközösségének 29. konferenciáján Bautzenben. A konferencián „Der Niedergang der ungarischen Bergstädte im 16—18. Jahrhundert” címmel előadást tartott. Utána részt vett a Szászországi Kézművesipartörténeti Munkaközösség

első tanácskozásan a lipcei Karl Marx Egyetemen. Itt „Zur Entwicklung der Handwerksforschung in der Ungarischen Volksrepublik” címmel tartott előadást.

Borus József a müncheni egyetem postgraduális képzése keretében előadást tartott Münchenben „Az 1944—45-ös év a mai magyar történetkutatásban” címmel.

Juhász Gyula „Magyarország a második világháborúban” címmel tartott előadást Londonban „A Második Világháború története Brit Nemzeti Bizottsága” rendezésében tartott konferencián. A konferenciát „Az 1944-es év politikai, katonai, stratégiai kérdéseiről” címmel tartották.

A polgári forradalmak történetével foglalkozó kutatók IV. konferenciáján két előadást tartott *Spira György* Lipcsében, „A bécsi munkások szerepe 1848-ban” és „A magyarországi munkásmegmozdulások 1848-ban” címmel. A konferenciát „A proletariátus szerepe a polgári forradalmakban” címmel rendezte a lipcei egyetem.

Benda Kálmán április—májusban két hétig kutatót Rómában és Bécsben.

Bessenyei József a Collegium Hungaricum ösztöndíjával négy hétig folytatott kutatásokat Bécsben.

Egyezményes tanulmányút keretében Svájcban folytatott kutatásokat *Borus József* februárban.

Csicskó Mária a Nemzetközi Kapcsolatok Intézete kiküldésében háromhetes tanulmányúton volt Bécsben júliusban.

Négyhónapos kutatóúton vett részt az Egyesült Államokban a Soros Foundation Inc. ösztöndíjával *Gyáni Gábor* szeptembertől december végéig.

Gyarmati György a LTA Szocialista Országok Intézete vendégeként háromhetes egyezményes tanulmányúton volt Varsóban szeptember 3-tól.

Egy hónapig folytatott kutatásokat Rómában *Györffy György* október 15. és november 15. között.

A bécsi Staatsarchivban folytatott kutatásokat *Hanák Péter* egyezményes tanulmányút keretében szeptemberben.

Egyhónapos egyezményes tanulmányúton volt Franciaországban *Hóvári János*, ahol az oszmán birodalom francia forrásait kutatta.

A Svéd Tudományos Akadémia és az MTA között fennálló egyezmény keretében egy hónapig kutatót Svédországban *Jemnitz János*.

Levéltári kutatásokat folytatott a párizsi Archives Nationales-ban egyezményes tanulmányút keretében *Katus László* „Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok Franciaország és az Osztrák—Magyar Monarchia között 1914 előtt” témakörben.

Júliusban háromhetes tanulmányúton járt Ausztriában *Orbán Sándor*.

Mainzban járt kéthónapos kutatóúton a Volkswagen Stiftung ösztöndíjával *Pogány Ágnes*.

A British Academy és az MTA közötti csereegyezmény keretében 9 hetes angliai tanulmányúton tartózkodott *Pók Attila*.

A mainzi Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjával féléves tanulmányúton tartózkodott az NSZK-ban *Romsics Ignác*.

Soós István egyezményes tanulmányút keretében Ausztriában folytatott kutatásokat márciusban.

A berni Schweizerische Osteuropa-Bibliothekban folytatott kutatásokat *Tilkovszky Loránt* „A nemzetiségi kérdés a Duna-medence országaiban a két világháború között és a második világháború éveiben” témakörben, szeptember—októberben.

EHESS ösztöndíjjal Franciaországban folytatott kutatásokat *Tóth István György* október végétől. A kéthónapos tanulmányút ideje alatt a párizsi Sorbonne egyetemen André Corvisier szemináriumában „Hajdúk a törökellenes harcokban” címmel előadást tartott.

A British Academy ösztöndíjával Londonban és Cambridge-ben folytatott kutatásokat *Varga F. János* februártól májusig.

A bulgáriai agrárfejlődés felszabadulás utáni problémái valamint a jelenkortörténetírás tapasztalatainak tanulmányozására egyezményes tanulmányúton Bulgáriában járt *Orbán Sándor*.

Kettő, ill. négyhetes tanulmányúton Csehszlovákiában járt *Bessenyei József*, *Lázár György*, *Stark Tamás* és *Vörös Károly*.

Egyezményes tanulmányút keretében Jugoszláviában járt *Bessenyei József* és *Spira György*.

Zimányi Vera két hetet, *Pajkossy Gábor* négy hetet töltött az NDK-ban egyezményes tanulmányút keretében.

Romsics Ignác Marosvásárhelyen folytatott kutatásokat egyezményes tanulmányút keretében két hétig augusztus 27-től.

*

A Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében 1—4 hetes tanulmányúton Magyarországon tartózkodtak a következő kutatók: *Dagmar Cierna, Maria Hrochová, Pavel Horváth, Elena Jakesová, Maria Kogutova, Ján Lukacka, Miroslav Morovic, Milan Podrimavsky, Vincent Sedlák, Julius Sopko, Ján Tíbensky, Jozef Vozár.*

Halina Donath és *Maciej Kozminski* Lengyelországból érkezett magyarországi kutatásokra az akadémia közötti egyezmény keretében.

Claude Michaud francia professzor négyhetes tanulmányúton volt Magyarországon.

Kanadából *Peter I. Hidas* a Dawson College professzora és *Scott M. Eddie* a torontói egyetem professzora folytatott kutatásokat Magyarországon.

George Bárány a denveri egyetem, *Robert Byrnes* a bloomingtoni egyetem, *István Deák* a Columbia egyetem, *Tamás Szendrey* a Gannon egyetem és *Rudolf Tócsa* a Connecticut egyetem professzora magyarországi kutatásokat folytatott.

Viktor Karády francia történész az MTA és a CNRS közötti egyezmény keretében „Az értelmiség és a történeti középosztály az 1919 utáni Magyarországon” témakörben kutatott Magyarországon.

Teja Erb, Hartmut Kaelble, Brigitte Opéns, Hans Radandt, Martina Schattkowsky, Karlheinz Schädlich, Alexander Tinschmidt NDK-beli történészek az akadémia közötti egyezmény keretében voltak intézetünk vendégei.

Erzsébet Boross angol történész három hónapon keresztül kutatott Magyarországon.

Az intézet vendégei voltak Jugoszláviából: *Rajka Modrić, Vasilije Krstić, Ivan Erceg.*

Májusban háromhetes tanulmányút keretében volt vendégünk *Philip D. Longworth* angol történész, aki „A 16—17. századi kelet-európai társadalmak történetének összehasonlító vizsgálata; a hajdúk Magyarországon” témakörben folytatott kutatásokat.

G. A. Avetisjan az Örmény Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója az akadémia közötti egyezmény keretében két hétig tartózkodott Magyarországon novemberben.

Ladislav Gyémánt a kolozsvári Történeti és Arheológiai Intézet tudományos kutatója, *Chiorean Koan* a marosvásárhelyi Társadalomtudományi Központ tudományos titkára, *Alexandru Porjeanu* a bukaresti N. Iorga Történeti Intézet főmunkatársa és *Szabó Miklós* a marosvásárhelyi Társadalomtudományi Kutatóközpont tudományos kutatója az akadémia közötti csereegyezmény keretében folytatott kutatásokat Magyarországon.

T. V. Klincsenko, F. I. Sztjeblij, D. D. Vasziljev és *V. P. Susarin* történészek a Szovjetunióból folytattak kutatásokat Magyarországon.

François Furet az EHESS elnöke áprilisban előadást tartott az Intézetben „A francia forradalom hatása a XIX. századra, a történetiszemlélet alakulására” címmel.

Június 25-én „A család- és háztartásszerkezet történeti vizsgálata” címmel *Peter Laslett* a cambridge-i egyetem professzora tartott előadást az Intézetben.

K. D. Erdmann a kiel-i egyetem professzora, a Nemzetközi Történetész Bizottság 1980-ig volt elnöke szeptemberben az Intézet vendége volt. Itt tartózkodása alatt „A nemzetközi történész kongresszusok történetéhez” címmel tartott előadást.

Szeptember 19-én *Karl Nehring* a müncheni Südost Institut igazgatóhelyettese tartott előadást a Bocskai-korona történetéről.

George Castellan, az Université de Paris III. professzora ugyancsak szeptemberben volt az Intézet vendége. „Vallási tényező és nemzeti identitás a Balkánon a 19—20. században” címmel tartott előadást szeptember 21-én.

(Összeállította: Sándor Annamária)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Э. Кишиш</i> : Альберт Аппони — идеолог и политик	1
--	---

СООБЩЕНИЯ

<i>Г. Шёдль</i> : Венгерская политика после национализма и национального государства. Густав Грац (1875—1946 гг.)	36
<i>К. Месарош</i> : Образование правительства Шимони- Шемадам. Партия Мелких сельских хозяев и Партия Христианского Национального Единства	58

СЕМЬЯ И ОБЗОР ЖИЗНИ

<i>П. Ланг</i> : Будние дни будапештской буржуазной семьи	80
<i>Г. Дьяни</i> : Работа и личная жизнь — образ жизни прислуг в Будапеште	94

МАСТЕРСКАЯ

<i>М. Балаж</i> : Анализ личного состава управленческого аппарата средней степени перио- да дуализма	116
---	-----

ДИСКУССИЯ

<i>Ч. Гати</i> : Демократический переход в послевоенной Венгрии	125
<i>Ш. Балог</i> : К вопросу о международных и внутренних условиях венгерского народно- демократического развития	140
<i>И. Вида</i> : Встреча Сталина с Черчилем в 1944 г. и Венгрия	149
Известия Института Истории ВАН (1981—1984)— А. Ш.	165

CONTENTS

STUDIES

- E. Kiss*: Albert Apponyi, the Ideologue and the Politician 1

COMMUNICATIONS

- G. Schödl*: Hungarian Politics beyond Nationalism and National State: Gusztáv Gratz (1875—1946) 36
- K. Mészáros*: The Establishment of the Simonyi-Semadam Government. The Small-holders' Party and the Party of Christian National Unification 58

FAMILY AND WAY OF LIFE

- P. Láng*: Everyday Life of a Bourgeois Family in Budapest 80
- G. Gyáni*: Work and Private Life — the Way of Life of Domestic Servants in Budapest 94

WORKSHOP

- M. Balázs*: A Study of the Cadres of Medium Level Public Administration at the Time of Dualism (1867—1918) 116

DEBATE

- Ch. Gati*: Democratic Transition in Post World War II. Hungary 125
- S. Balogh*: Some Remarks on the International and Internal Conditions of People's Democratic Development in Hungary 140
- I. Vida*: The Stalin—Churchill Meeting in October 1944 and Hungary 149
- News of the Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences (1981—1984) — *A. S.* 165

INHALT

STUDIEN

<i>E. Kiss</i> : Albert Apponyi, der Ideologe und der Politiker	1
---	---

MITTEILUNGEN

<i>G. Schödl</i> : Ungarische Politik jenseits des Nationalstaats und des Nationalismus: Gustav Gratz (1875—1946)	36
<i>K. Mészáros</i> : Die Gründung der Simonyi-Semadam Regierung. Die Kleinwirlenpartei und die Partei der Christlichen Nationalen Vereinigung	58

FAMILIE UND LEBENSWEISE

<i>P. Láng</i> : Alltagsleben einer Bürgerfamilie in Budapest	80
<i>G. Gyáni</i> : Arbeit und Privatleben. Lebensweise der Dienstmädchen in Budapest	94

WERKSTATT

<i>M. Balázs</i> : Forschung des Personalbestandes der öffentlichen Verwaltung auf der Mittlebene zur Zeit des Dualismus	116
---	-----

DISKUSSION

<i>Ch. Gáti</i> : Demokratischer Übergang in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg	125
<i>S. Balogh</i> : Bemerkungen zu den internationalen und inneren Bedingungen der volksde- mokratischen Entwicklung in Ungarn	140
<i>I. Vida</i> : Das Stalin—Churchill Treffen in Oktober 1944 und Ungarn	149
Nachrichten des Instituts für Geschichte der Ungarischen Academie der Wissenschaf- ten (1981—1984) — <i>A. S.</i>	165

SOMMAIRE

ETUDES

<i>E. Kiss</i> : Albert Apponyi, l'idéologue et homme politique.	1
---	---

COMMUNICATIONS

<i>G. Schödl</i> : La politique hongroise passé le nationalisme et l'Etat national. Gusztáv Gratz (1875—1946)	36
<i>K. Mészáros</i> : La formation du gouvernement Simonyi-Semadam. Le Parti des petites propriétaires et le Parti de l'Union nationale chrétienne	58

FAMILLE ET MODE DE VIE

<i>P. Láng</i> : Les tous les jours d'une famille bourgeoise à Budapest	80
<i>G. Gyáni</i> : Travail et vie privée — mode de vie des domestiques vivant à Budapest	94

ATELIER

<i>M. Balázs</i> : L'analyse des personnels de l'administration publique (départementale et municipale) à l'époque du dualisme	116
--	-----

DÉBATS

<i>Ch. Gati</i> : Transition démocratique en Hongrie d'après guerre	125
<i>S. Balogh</i> : Notes sur les conditions internes et externes du progrès de la démocratie populaire de Hongrie	140
<i>I. Vida</i> : La rencontre de Staline—Churchill en octobre 1944 et la Hongrie	149
Nouvelles de l'Institut d'Histoire de l'Académie Hongroise (1981—1984) — A. S. ..	165

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. augusztus 2. — Terjedelem: 17,15 (A/5 ív)
87.15500 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Ára: 27 Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

Egy szám ára: 27,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149).

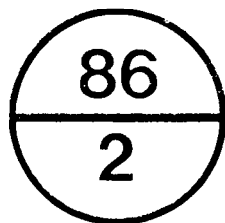

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1987. III. 11.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL

Teke Zsuzsa: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe
Mátyás korában

Gonda Imre: Nemzeti tudat a Habsburg Birodalomban a
19. század közepén

Standeisky Éva: Művészetpolitikai elképzelések a Szociál-
demokrata Pártban 1945-48 között
(Kassák, Justus, Fejtő)

KÖZLEMÉNYEK

VITA

ELSŐ DOLGOZATOK

FIGYELŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXIX. ÉVFOLYAM, 1986. 2. szám

Szerkesztők:

ENGEL PÁL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes),
VIKOL KATALIN (szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, JUHÁSZ GYULA, IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ,
KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL, PUSKÁS JÚLIA,
RÁNKI GYÖRGY, SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. – Telefon: 759–011
Megjelenik negyedévenként – Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Teke Zsuzsa*: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában 197
Cennerné Wilhelmb Gizella: A magyar barokk provinciális portré stíluskapcsolatai ... 219

KÖZLEMÉNYEK

- Kosztolnyik Zoltán*: II. Géza és a páviai zsinat 237
Bíró Margit: Vahtang Gorgaszal életrajzához. Egy 11. századi grúz krónika tudósításai 243
Ágoston Gábor: Az 1444. évi török követjárás (Adalék az 1444. évi török–magyar
békekötés történetéhez) 261
Nyina Mickun: Tragikomédia Bayonne-ban 277
Kemény G. Gábor: 1848/49. évi törekvések a nemzetiségi megbékélésre (Két előadás a
szerző hagyatékából) 283
Gonda Imre: Nemzeti tudat a Habsburg Birodalomban a 19. század közepén 294
Somogyi Erika: Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel–szovjet-orosz
háborúban 313
Stundeisky Éva: Művészetpolitikai elképzelések az SZDP-ben 1945–48 között (Kas-
sák, Justus, Fejtő) 325

VITA

- Szabó András*: Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem életrajzához (1544–1608) 341

ELSŐ DOLGOZATOK

- Petró Csaba*: Adalékok Hegyalja Rákóczi-szabadságharc kori gazdaság- és társadalom-
történetéhez 351
Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében 363

FIGYELŐ

- Zala Tamás*: A New Deal szociálpolitikai vetülete 380

A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában*

A két Kovachich meghatározása a dekrétumról — király és országgyűlés egyetértő akaratnyilvánítása —¹ Mátyás korára helytállónak látszik, hiszen Mátyás az országgyűlés közreműködésével alkotta dekrétumait. Harminckét esztendő uralkodása alatt, jelenlegi ismereteink szerint 21 országgyűlést tartott. Ha azonban figyelembe vesszük azokat az országgyűléseket is, amelyekről bizton nem állíthatjuk, hogy megtartásukra sor került, illetve, hogy országgyűlések voltak-e valójában, ez a szám 28-ra emelkedik.² A fennmaradt dekrétumok száma azonban mindössze 15. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy forrásaink az idők folyamán megkárosodtak, de azzal is, hogy nem minden országgyűlés alkotott dekrétumot. Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében, amikor a rendek már lemondtak arról, hogy az adó megajánlását feltételekhez kössék, az országgyűlés feloszlott anélkül, hogy dekrétumot hozott volna.

* *Franciscus Dóry—Georgius Bónis—Geysa Érszegi—Susanna Teke: Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458—1490. c., az Akadémiai Kiadónál megjelenés alatt álló kötet bevezető tanulmánya.*

¹ *Martinus Georgius Kovachich: Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. Budae 1790, LXXXV. (a továbbiakban: Vestigia . . .), Josephus Nikolaus Kovachich: Notitiae praeliminare ad syllogon decretorum comitialium. Pesthini 1820, 8, 70.*

² 1470 elején a főpapok és főurak Budán 1 aranyforint adót ajánlottak meg. A budai ülésről nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy királyi tanácsai ülésről vagy országgyűlésről van-e szó. (Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung Schlesischer Geschichtschreiber., XIII. 15. Kubinyi András szíves közlése). 1473. nov. 19-i meghívójában dec. 8-ra hirdetett országgyűlést Mátyás, 1484-ben pedig Kassa városához intézett mandátumában utalt arra, hogy szept. 29 körül országgyűlést szándékszik összehívni. (*M. G. Kovachich: Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. Budae 1798—1801. T. I—III. [a továbbiakban: *M. G. Kovachich: Supplementum . . .*], II, 227, 253.)* Egyik esetben sincs azonban tudomásunk az országgyűlés megtartásáról. Az azonban már inkább elképzelhető, hogy 1477 nyarán tartottak országgyűlést, mivel egy 1477. júl. 1-i levél szerint „nunc est hora homines electos dirigere”. (DF 260497. Kubinyi András szíves közlése). 1488. aug. 7-én Várdai Mátyás boszniai választott püspök számolt be arról, hogy „propter negotia regni . . . totum convenerat”, és Bodó Gáspár „accusatus fuit per omnes electos comitatus prelati et barones in eo”, hogy egyesekkel titkon az adó fizetéséről tárgyalt. (*Nagy Imre—Véghely Dezső—Krammerer Ernő—Lukács Pál: Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásónkeő. Bp. 1907—1931. I—XII. [a továbbiakban: Zichy okmt.], XII. 328.)* Feltehető, hogy nem ugyanarról az országgyűlésről van itt szó, ha egyáltalán országgyűlésről beszélhetünk, mint amiről jó két hónappal később ugyancsak Várdai Mátyás számolt be. 1489. jún. 1-én Mátyás Pozsony városát arról értesíti, hogy „his temporibus qualiter universum regnum et regnicole nostre . . . duplicem iam contributionem nobis prestiterunt.” (*Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. Pest 1853—60. X—XII. [a továbbiakban: Teleki J.: Hunyadiak . . .], XII. 450.)*

„Ezen az országgyűlésen semmi másról nem határoztak, mint az adóról” — írta 1488. okt. 21-én Várdai Mátyás Budáról Várdai Miklósnak.³ Az adó megajánlását pedig nem foglalták dekrétumba, miként erre Mátyás uralkodása alatt nemegyszer van példa.

Az országgyűlések időbeli megoszlásában mindössze annyi szabályszerűség fedezhető fel, hogy uralkodásának első két évtizedében majd minden évben hívtak össze országgyűlést, a nyolcvanas években azonban erre már ritkábban került sor.⁴ Az országgyűlés illetékeségét nem kodifikálták: az uralkodótól, a közte és a rendek közötti erőviszonyoktól függött, mely kérdésekben konzultált a rendekkel. Az ország közrendjéről, védelméről a 15. sz. második felében azonban már rendszerint az országgyűlésen határoztak. Mátyás maga is vallotta az elvet — „quod omnes tangit, debet ab omnibus approbari” —,⁵ ha uralkodása 32 esztendejében nem is mindig járt el eszerint.

A „közjó”, a „közügyek” fogalmába mindenekelőtt az „universarum regnicolarum libertatem” érintő ügyek tartoztak, így elsősorban az ország „szabadságának” megújítása, Mátyás 1464-ben, a koronázása alkalmából tartott országgyűlésen újította, illetve erősítette meg Zsigmond Decrétum Maiusával egyetemben az 1351-i szabadságlevelet, benne az 1222-i Aranybullával. A szabadságlevél megújítása, ha nem is ilyen ünnepélyes formában, tulajdonképpen már 1458-ban megtörtént, amikor a júniusi országgyűlésen Albert 1439. máj. 29-i dekrétumát érvényesnek mondták ki. De szorgalmazták a rendek a szabadságlevél megújítását 1464 után is. A király önkényes politikája elleni védekezésül többször törvénybe foglaltatták, hogy az uralkodó tartsa meg őket régi szabadságjogaikban,⁶ erősítse meg a szabadságjogaikat tartalmazó koronázási dekrétumot, és a megerősített példányt küldje meg a megyéknek.⁷ A szabadságjogok megerősítése szempontjából figyelemre méltó az 1471-i dekrétum is. Az országgyűlésen megjelentek „se certis libertatibus et privilegiis fulciri” akarták, mivel „... in decretis preteritis ita sufficienter expressa non habebantur”. A dekrétum tartalmából ítélve arra kell gondolnunk, hogy ezt is olyan fontosabb jogbiztosító dekrétumnak szánhatták, mint volt az 1464-i. Míg azonban ez utóbbi elsősorban a „felsőbb” rendek és a király közötti kompromisszum eredménye volt, addig az előbbiben főként az „alsóbb” rendek akarata érvényesült.

Az ország védelmével kapcsolatos katonai, pénzügyi kérdések állandó tárgyát képezték király és rendek egyezkedésének. 1458-ban a nemesség ismét törvénybe foglaltatta, hogy az ország védelme elsősorban a királyra és a főpapi, főúri bandériumokra tartozik.⁸ A következő évek eseményei azonban ezen állás-

³ Zichy okmt. XII. 329.

⁴ 1458—67 között nyolc, 1468—77 között nyolc, 1478—87 között öt, 1488—1490 között egy alkalommal hívtott össze a király országgyűlést.

⁵ „... quia ea, quae ad publicam pertinent utilitatem merito communi omnium consilio discutienda sunt...” — olvashatjuk az 1462-i országgyűlési meghívójában. (Zichy okmt. X. 221) — 1490-ben pedig azzal indokolja az országgyűlés összehívását, hogy „publicam utilitatem totius regni nostri” érintő ügyeket kell megtárgyalniuk (*Teleki J.*: Hunyadiak... XII. no. 804.)

⁶ 1466. márc. 27. Mátyás Zemplén megyéhez intézett parancsa (DI 223182), 1470-i törvény (*M. G. Kovachich*: Vestigia... 383—391.) bevezetője, 1472-i törvény (*M. G. Kovachich*: Supplementum... II. 213—18.) IX. tc., 1475-i törvény (uo. 240—48.) IV. tc., 1478-i törvény (CIH 378—87.) XIV. tc.

⁷ 1475: I. tc.

⁸ 1458. jún.-i törvény (*M. G. Kovachich*: Vestigia... 298—330.) III—IV. tc.

pontja feladására kényszerítették. Nemcsak katonáskodott, telekkatonát állított ki,⁹ de a háború költségeire nemritkán adót is megajánlott. A nemesség többször megkísérelte, hogy az 1458-ban törvénybe foglaltatott rendet visszaállítsa.¹⁰ A királyi jövedelmek 1467-i megreformálását is abban a reményben támogatta, hogy a király jobban el tudja majd látni az ország védelmét, ők pedig „in eorum libertatibus magis praeservari valeant”.¹¹ A király azonban a továbbiakban sem mondott le a nemesség fokozottabb megterheléséről. Mindössze annyi változás történt, hogy 1468-tól kezdve az adó megajánlása ellenében mentesültek a katonai szolgálat alól.¹²

A rendkívüli adó megajánlása állandó vitára adott alkalmat a király és a rendek között, mígnem a rendek az adó nyílt ellenzőiből a király engedelmes adómegajánlóivá váltak. 1458-ban a rendek még megeskették a királyt, hogy a kamara hasznán kívül más adót nem kér tőlük. A török háború, a korona kiváltása, az ország felső részei helyzetének rendezése azonban pénzt kívánt, és a rendek nem is zárkóztak el az áldozatvállalás elől. 1461-ben a török háborúra, 1462-ben a korona kiváltására ajánlották meg az egy aranyforintot, bírván a király ígéretét, hogy a jövőben hasonló adóval nem terheli őket. Az ígéret azonban egyelőre csak ígéret maradt. Róttak ki adót 1463-ban, 1464-ben, sőt 1466-ban is, hiába állította 1468-i kötelezvényében¹³ Mátyás, hogy ígéretéhez híven 1464 óta adót a rendektől nem kért. 1468-ban pedig, miután újabb adót ajánlottak meg, nem állította újfent biztosítani őket, hogy a jövőben hasonló, „szabadságaik ellenére” való pénzfizetést nem kíván tőlük.

A gyakorlat azonban mást mutat. 1468 óta alig van országgyűlés, amelyen ne ajánlottak volna meg adót,¹⁴ alig van dekrétum, amelyben többkevesebb cikkely ne az adó fizetése, kirovása körül forogna. A király is felhagyott formális ígéreteivel. 1470-ben és 1472-ben már csak azt ígérte meg, hogy az országlakosok akarata ellenére nem vet ki adót, mígnem ez az ígéret is elmaradt. Az első időkben a rendek még kikötötték, hogy a király elsősorban a török háborúra, illetve csak arra fordítsa a pénzt,¹⁵ az 1470-es évek végétől azonban tulajdonképpen a saját belátására bízták, miként rendelkezik az adóval. A királlyal szembeni megalkuvásukra vall egyébként az a mód is, ahogyan a nyolcvanas években a szabad királyi városok megadóztatásáról határoztak. Míg a hatvanas, hetvenes években ragaszkodtak ahhoz, hogy az országgyűlésen megajánlott, portánként fizetendő rendkívüli adót a szabad királyi városok is fizessék,¹⁶ addig 1482-ben erről a követelésükről is lemondtak, és a király

⁹ L. az 1459-i (Uo. 335–47.), az 1463-i (*J. N. Kovachich: Sylloge decretorum comitialium regni Hungariae. Pest 1818. I–II. I. 178–89.*), az 1464-i (Dl 45086.) törvényeket.

¹⁰ L. az 1466. márc. 27-i parancsot Zemplén megyéhez, az 1471-i törvényt (CIH 358–73.) VII. és az 1475: III. tc.-t.

¹¹ 1467. márc. 25. *Stephanus Katona: Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Kalocsa–Buda 1790–93. XIV–XVI. (a továbbiakban: St. Katona: Hist. crit.), XV. 206.*

¹² 1468-i törvény (*M. G. Kovachich: Supplementum . . II. 196–208.*) XV. tc., 1470: V. tc., 1474-i törvény (CIH 372–79.) VII. tc., 1475: III. tc., 1478: III. tc.

¹³ 1468. szept. 28. *M. G. Kovachich: Vestigia . . 378–81.*

¹⁴ Adót ajánlanak meg az 1470-i, 1472-i, 1474-i, 1475-i országgyűléseken, 1476-ban két ízben is, 1478-ban hat évre előre, 1482-ben, habár még nem járt le a hatéves időszak, 1486-ban újra csak két ízben, 1488-ban és 1489-ben.

¹⁵ 1470-i törvény bevezetője, 1474: VIII., 1475: VI. tc.

¹⁶ Feltehető, hogy az 1461-i és az 1464-i országgyűlések rendelkeztek először így, majd 1470-ben – a törvény bevezetője –, 1474-ben – I. tc. –.

kívánságának megfelelően a szabad királyi városokat mentesítették az adó fizetése alól.¹⁷

Bár Mátyás rendkívüli adóit többnyire az országgyűlésen, „de voluntate et consensu regnicolarum” ajánlották meg, a király vetett ki adót tanácsa „beleegyezésével” is. A királyi tanács szerepe az állam irányításában nem csökkent az országgyűlések rendszeressé válásával, a benne tömörülők gazdasági, politikai súlyánál fogva jogai az ország igazgatásában csorbát nem szenvedtek.¹⁸ Bár a 15. sz. második felében a „regnum” képviselőiként egyre gyakrabban a köznemességet, illetve az összes rendet együttvéve kezdik emlegetni, de használatos a megjelölés a „prelati et barones” vonatkozásában is. „... Nos ... ceterique prelati et barones totum regnum representantes” — vallják magukról 1474. április 23-án a lengyel békeszerződés aláírói,¹⁹ 1485. jún. 4-én²⁰ pedig a király aposztrofálja így Vádra összegyűlt főpapjait és főurait.

Tudomásunk szerint Mátyás uralkodása alatt négy ízben vetett ki adót országgyűlés nélkül,²¹ ebből két alkalommal a nemesség képviselői is közreműködtek az adó megajánlásában. Így 1459-ben Ung megye főispánjai „unacum certis prelati et baronibus ac nobilibus parcium superiorum regni nostri pro tuicione earundem parcium ac expedicione stipendiariorum” a király előtt „önként” adót ajánlottak meg,²² 1487-ben pedig az uralkodó a tanács által megajánlott adóhoz kikérte a megyék hozzájárulását is.²³

Az 1466-i adóról nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy országgyűlésen vagy királyi tanács ülésen határoztak-e kivetéséről. Mátyás 1466. november 13-i²⁴ oklevelében az adót „pro communi necessitate regni nostri ex deliberatione prelatorum et baronum instituta” mondta, míg a császárnak írott levelében „pro defensione regni per universos prelatos et barones nobis decretaliter colligenda” adóról tett említést.²⁵ A „decretaliter” kifejezés alapján arra is gondolhatnánk, hogy az adót országgyűlésen ajánlották meg. Erre vall Mátyás idézett oklevelében az is, hogy az adófizetést megtagadók birtokaival „iuxta statutum et decretum superinde factum” a király rendelkezik. 1466 elején volt ugyan egy országgyűlés — határozatairól csak hiányos ismereteink vannak —, amely éppen a nyárra tervezett török háborúval foglalkozott. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a király az országgyűlés határozatait félretéve, a hadba vonulást illetően tanácsával újabb rendelkezéseket hozott. Elképzelhető, hogy adót is ekkor ajánlottak meg.

A királyi tanács döntő szerepe az adók megajánlásában sajátos módon kifejezésre jut egyébként az országgyűlésen elrendelt adók esetében is. Az

¹⁷ 1482. márc. 29. Dl 45920.

¹⁸ A királyi tanács szerepéről, Mátyásnak a tanáccsal szemben követett politikájáról l. *Kubinyi András*: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. Levéltári Közlemények, 48—49 (1978), 70—79.

¹⁹ *St. Katona*: Hist. crit. XV. 676.

²⁰ *M. G. Kovachich*: Vestigia . . 401—2.

²¹ 1458-ban (*Nagy Iván—Nyári Albert*: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. Bp. 1875—78. I—III. [a továbbiakban: MDE], I. 39.), 1459-ben, 1485-ben (*M. G. Kovachich*: Vestigia . . 401—2.) és 1487-ben.

²² *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 422—24.

²³ *M. G. Kovachich*: Supplementum . . II. 266—68.

²⁴ Dl 16435.

²⁵ *St. Katona*: Hist. crit. XVI. 18—19.

1463-i tolnavári országgyűlésen megajánlott adót „iuxta dispositiones prelatorum et baronum” valónak mondta Szapolyai István.²⁶ Az 1464-i adó Mátyás szerint „iuxta dispositiones prelatorum et baronum ac decretum Albense” való volt.²⁷ 1476. február 19-én a milánói követ, Lupus Lukács jelenti Budáról, hogy Magyarország báróit „in dieta” hívták össze, akik a török elleni hadjáratra szokás szerint adót ajánlottak meg.²⁸ Lupus tudósítása alapján királyi tanácsi ülésre gondolhatnánk. Mátyás 1476. május 19-i parancsleveléből azonban kiderül, hogy a jelzett időpontban országgyűlés volt Budán, és nyilván itt ajánlhatták meg az adót is.²⁹ Lupus Lukács egyébként az októberi pécsi országgyűlés kapcsán is csak a bárók összehívásáról tett említést,³⁰ akiknek akaratából mondta az adót is. Ugyancsak a királyi tanács döntő szerepe mellett bizonyítanak a király ígéreteit szavatoló főpapok és bárók okleveleit: „... Nos vero nunquam dabimus aliquam contribucionem nec recipere permitimus...” — írták 1462-ben.³¹ 1468-ban „pro eodem rege et cum eodem” ígérték meg, hogy „similem taxam nobis invitis non recipiet...”,³² 1470-ben pedig arra adták a szavukat, hogy tanácsukkal a királyt adó kivetésére rá nem veszik.³³ 1470-ben fordult elő először, hogy kötelezvényükbe foglalták az „országlakosokat” is, akiknek akarata ellenére a király nem fog adót kivetni. Ez a nemesség kívánságaként 1471-ben bekerült a dekrétumba.³⁴

A király nemcsak az adóról határozott országgyűlés nélkül, de az országra általánosan kötelező szabályt is alkotott tanácsa közreműködésével. 1466. április 12-én Győr megyéhez intézett parancsleveléből értesülünk arról, hogy a márciusi országgyűlés határozatait semmisnek tekintve, a katonáskodást újfent szabályozta. A királyi „dispositio” és az országgyűlésen hozott dekrétum között joghatály tekintetében nem volt különbség. Mindkettő az egész országra nézve kötelező volt, mindkettőt egyazon büntetés terhe alatt kellett végrehajtani. A korszakban a törvény és a királyi rendelkezés közötti közjogi különbséget nem ismerték. A „dispositio” megjelölést egyébként használták a dekrétum vonatkozásában is.³⁵ Az országgyűlések rendszeressé válásával sem tekintették még alkotmányos elvnek, hogy a király az országra általánosan kötelező szabályokat csak az országgyűlés közreműködésével alkothatja. A királyi tanácsnak a törvényhozásban játszott jelentős szerepére következtethetünk abból is, hogy a dekrétum alkotóiként nemegyszer csak a királyi tanácsot tün-

²⁶ DI 70272.

²⁷ *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. rész 1–7. k., II. rész 1–6. k., Sopron 1921–43. I./5. 203.

²⁸ MDE II. 347.

²⁹ DI 97374.

³⁰ MDE II. 334.

³¹ 1462. máj. 29-i kötelezvény. *M. G. Kovachich*: *Vestigia* . . 365.

³² 1468. szept. 28-i kötelezvény.

³³ A főpapok, főurak kötelezvénye 1470-ből. *M. G. Kovachich*: *Vestigia* . . 390–91.

³⁴ 1471: XI. tc.

³⁵ Mátyás pl. 1467. ápr. 24-én így utalt a márciusi országgyűlés végzésére: „dispositio prelatorum, baronum nobilium regni nostri” (*Ivan Krst. Tkalčić*: *Monumenta historica liberae regiaeque civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Zagreb 1889–1932. I–XIV. [a továbbiakban: *Mon. Civ. Zagr.*], II. 313.); Báthori országbíró pedig 1483. szept. 13-án „iuxta statuta decreti dispositionesque dominorum prelatorum baronum et regni nobilium universorum per eosdem superinde editi et stabilitas” rendelkezik. (Zich. okmt. XI. 363.)

tették fel.³⁶ Mátyás 1481. november 1-i³⁷ ítéletlevele szerint pedig . . . „quilibet regum . . . in suis regnis . . . prelatorum et baronum suorum regnique procerum consilio, adhibitoque consensu ac unanimi voto et voluntate leges et decreta condere . . . sui principatus ac regie dignitatis auctoritate habet atque potest . . .” Bár az is igaz, hogy „proceres”-en ekkortájt már a köznemesség vagyonosabbjait is értették, így a fenti megjelölés nemcsak a királyi tanácsra, de az országgyűlésre szintén vonatkozhatott.

A nemesség több ízben törvénybe foglaltatta, hogy az országgyűlésen fejenként tartozik megjelenni, akaratát azonban nem sikerült keresztülvinnie. A nemesség egy része anyagi nehézségei, politikai éretlensége miatt az országgyűléstől rendszerint távolmaradt, és a király sem törekedett nagy tömegek mozgósítására. Hosszú uralkodása alatt öt alkalommal hívta össze nagyobb számban a nemességet,³⁸ és a módosabbjaiból kikerült követek útján való képviselőtét igyekezett rendszeresíteni.³⁹ Több jelből következtethetünk arra,

³⁶ Mátyás 1458. szept. 22-én így idézte az 1458. jún. 8. körüli dekrétumot: „iuxta vim et formam generalis decreti novissime in civitate nostra Pestiensis . . . per prelatos et barones editi” (Zichy okmt. X. 5–6.), 1467-ben pedig Szlavónia hatóságaihoz intézett oklevelében két ízben is „iuxta formam decreti novissime per prelatos et barones nostros editi” rendeli fizetni a tributum fisci regalis-t. (St. Katona: Hist. crit. XV. 212., DF 102166)

³⁷ DI 12795.

³⁸ 1458-ban, 1462-ben, 1463-ban, 1471-ben és 1475-ben.

³⁹ 1459-ben „de unoquoque comitatu 4 electi nobiles” (1459-i törvény), 1464-ben „nobiles potiores” (1464-i törvény), 1466-ban „quatuor ex vobis potiores” küldését kéri a király a megyéktől (M. G. Kovachich: Suppl. II. 176.); 1468-ban „2 de unoquoque comitatu electi nobiles” (Teleki J.: Hunyadiak . . . IV. 68.), feltehetően újra a „potiores”, mert Gutai Ország Mihály nádor az országgyűlésen „unacum nonnullis regni baronibus potioribus nobilibus” (DI 88468.) ítelt; 1470-ben „electi de unoquoque comitatu nobiles” (1470-i törvény); 1472-ben „procerumque ac cunctorum comitatum regni nostri nobilium electorum utpote et potiorum” összejöveteléről ad hírt a dekrétum; 1473-ban a dec. 8-ra tervezett országgyűlésre 2–3 tehetősebb nemes elküldését kéri a király (M. G. Kovachich: Suppl. II. 227.); 1474-ben a preláthusok és bárók „electis nobilibus” tanácskoztak, majd „statuta . . . decreti prelatorum et baronum potiorumque nobilium dicti regni nostri electorum”-ként beszélnek az országgyűlésen hozott rendelkezésekről (DI 88562, 81774.); 1475-ben a dekrétum bevezetőjében és a dekrétumra hivatások források többségében ugyan „universi nobiles”-ről van szó, a Budán tartózkodó Roverella azonban „baroni et ambasciatori de communitate” (MDE II. 272.) részvételéről beszél, amit megerősíteni látszik Mátyásnak közvetlenül az országgyűlés után Arad megyéhez intézett mandátuma, amely arról számol be, hogy „universos prelatos et barones ceterosque nobiles regnicolas” hívott „ad universalem dietam” (DI 17696, M. G. Kovachich: Suppl. II. 248–49.); 1476-ban, az év eleji országgyűlésen szintén „electi nobiles” a résztvevők (Zichy okmt. XI. 194.); 1477-ben Mátyás „duos ex vobis” elküldését kéri a megyéktől a jövő év elején tartandó országgyűlésre, ahol „electis omnium comitatum regni nostri nobilibus” tárgyalta (M. G. Kovachich: Vest. 398–99.); az 1481-i dekrétum bevezetője szerint Mátyás „proceribus omnium comitatum regni nostri nobilibus” tárgyalta, majd néhány nappal az országgyűlés után „conventio prelatorum, baronum et dicti regni Hungarie electorum nobilium”-ként hivatkozik az országgyűlésre (DI 25260, 227948); az 1482-i országgyűlés közvetlenül vízkereszt oktavája után gyűlt össze, és így valószínűnek látszik, hogy a királlyal együtt ítélkező „potiores nobiles” tették ki elsősorban azokat a nemeseket, akiknek gyűléséről, mint „conventio . . . regnique nostri nobilium singulorum comitatum nobiscum hic Bude existentium . . .” beszélt a király; az 1486-i dekrétumban a résztvevőket többféleképpen is jelölik: „cunctis prelatibus baronibus proceribus et aliis nobilibus” tartott országgyűlést a király, ahol „cum eisdem una ceterisque de quolibet comitatu electis nobilibus” tárgyalta, majd „procerum et totius regni consilio” határozott, hogy végül a „proceres” megjelölés helyébe a „nobiles” lépjen. Az országgyűlésről megemlékező oklevelekben többnyire az „electi nobiles”, „potiores electi nobiles de singulis comitati-

hogy a megyei küldöttek a köznemesség vagyonosabb rétegéből kerültek ki, hogy a „proceres et nobiles” megjelölésben inkább szinonimákról, mint két különböző társadalmi rétegről van szó. Így a dekrétumokban a résztvevők felsorolásánál gyakran előfordult, hogy a bárók után a követek, a választott nemesek következnek, és a „proceres” helyébe ugyanabban a dekrétumban a „nobiles”, illetve az „electi nobiles” lép, a „potiores nobiles” szinonimájaként pedig használják a „nobiles et proceres”, a „proceres” megjelöléseket is.⁴⁰

Mátyás korából egyetlen olyan törvényünk sincsen, amely az országgyűlésen részt vett megyei nemességet egyénenként mutatná be. Jelenlegi tudásunk szerint mindössze egy megyei követ nevét ismerjük: Szentmihályi Czobor János Bodrog megye választott követeként vett részt az 1481-i országgyűlésen.⁴¹ A Czobor család az 1480-as években mintegy 15–20 faluban volt birtokos, birtokállománya a század végére 32 falura tehető. Az 1470-es években kisebb erősségük volt Czobor-Szent-Mihályon, ahol 1481-ben kolostort és templomot alapítottak a domonkosok részére. A család különösen kegyben állhatott Mátyásnál, mert uralkodása alatt több ízben jelentős birtokadományban részesült. Lényegében ekkor gazdagodott meg, vált tekintélyes középbirtokossá.⁴² A család másik két tagja, Czobor Imre és Márton udvari vitézei voltak.⁴³ Bodrog megye egyik követe tehát ugyanahhoz a társadalmi réteghez tartozott, mint amelynek képviselőit egyes századközépi oklevelekben a bárók és a megyei követek között szokták feltüntetni. A követek a királyság mintegy ötvenöt megyéjéből jöttek össze rendszeresebben. Szlavónia, Erdély és Horvátország képviselőinek jelenlétéről viszont meglehetősen ritkán adnak hírt a források.⁴⁴

Ugyancsak ritkán tűntek fel az országgyűléseken a városi követek, ami a megelőző évtizedek politikai gyakorlatának ismeretében meglepőnek tűnhet. Hiszen az 1440-es évek politikai nehézségei arra ösztönözték az ország vezető politikai erőt, hogy a polgárságot, legalábbis annak egy részét, a rendi ország tagjának ismerjék el, és rendszeresen országgyűlésre hívják a városi követeket. Uralkodása első éveiben Mátyás is ezt a gyakorlatot követte. Míg 1458. május

bus” megjelölések szerepelnek (Dl 88715, 19033, 19135, 252027); az 1490-i, utolsó országgyűlési meghívójában is „2 ex vobis . . . nomine universitatis vestre” küldését kéri a király (*Teleki J.*: Hunyadiak . . . XII. no. 804.)

⁴⁰ Az 1464-i országgyűlésen a dekrétum szerint a „prelati, barones, nobiles potiores” voltak. 1468. szept. 28-i kötelezvényében Mátyás a koronázási országgyűlésen résztvevők körét már így jelölte meg: „prelati, barones nobiles et proceres regni nostri universi”, egy 1481. febr. 16-i ítéletlevélben (Dl 16051) ugyanők már így szerepeltek: „universi prelati, barones et proceres”.

⁴¹ Dl 18528.

⁴² *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III. V. Bp. 1890–1913. II. 215–16.

⁴³ Dl 12821.

⁴⁴ Erdély követei jelen ismereteink szerint két, Horvátorszáág egy alkalommal vettek részt az országgyűlésen. 1458-ban Szilágyi Mihály adott hírt az erdélyiek közreműködéséről Mátyás megválasztásában (*Teleki J.*: Hunyadiak . . . X. 570–71). 1463-ban pedig maga a dekrétum árulkodik Erdély és egyben Horvátország követeinek jelenlétéről. Az erdélyiek minden bizonnyal megjelenhettek még az 1464-i, 1472-i országgyűléseken, ahol külön megemlékeztek szabadságjogaik megőrzéséről. (1464: XIII., 1472: IX. tc.) A nemesség országgyűlési képviselétéről l. még *József Holub*: La représentation politique en Hongrie au Moyen Age. Studies presented to the International Commission for the history of representativ and parliamentary institutions. 18/1958. 79–121.

13-i⁴⁵ meghívójában a városi követeknek meglehetősen passzív szerepet szánt az országgyűlésen, addig néhány hónappal később kiállított újabb meghívója⁴⁶ szerint már a többi renddel egyenrangú partnerekként kívánta kezelni őket, nélkülük nem akart határozni a napirendre kerülő kérdésekben. Így az országhatárok visszaállításáról, a Szent Korona visszaszerzéséről, a királyság védelméről folytatandó tárgyalások a városok pecsétéikkel való megjelenését igényelték. Bár a király az országgyűlés megnyitása előtt még egyszer hangsúlyozta annak fontosságát, hogy mindaz, amit az országgyűlésen határoznak „vestra sigilli vestri presentia firmentur”, az 1459 elején kiadott dekrétumban semmi nyoma a városok szereplésének, hacsak az nem, hogy katonai szolgálatukat számukra előnyösen szabályozták. 1461-ben újra megjelentek a városi követek az országgyűlésen, 1462-ben, 1463-ban azonban már feltehetően nélkülük folyhattak le a tárgyalások.⁴⁷ A koronázási országgyűlésre ismét kaptak meghívót azzal az „... omnes tangit ...” formula mintájára szerkesztett indoklással, hogy ami „... omnium profectibus accedit ab omnibus celebretur ...”⁴⁸ Az 1464-i esztendő a városok országgyűlési résztvételében fordulatot jelölt. Ettől kezdve — az 1475-i esztendő kivételével — a városi levéltárakban hiányoznak az országgyűlési meghívók, ami arra vall, hogy nem a véletlen játéka van itt szó, hanem a városokkal szemben követett új királyi politika megnyilvánulásáról. Mátyás ugyan nem vonta kétségbe a városok országrendiségét,⁴⁹ de a városok követeinek országgyűlési szereplését, úgy látszik, nem tartotta elengedhetetlennek. Ez azonban sem a városokban, sem pedig a többi rendben visszatetszést nem keltett. Kubinyi András kutatásaiból tudjuk, hogy Mátyás 1476 óta kísérletezett a városok számára külön rendi adómegajánló kamara létesítésével. Két királyi utasítás arról is meggyőz, hogy Mátyás a városokkal már ezt megelőzően, és nemcsak az adót illetően akart a többi rendtől függetlenül tárgyalni. 1474. augusztus 23-án,⁵⁰ tehát egy nappal azelőtt, hogy az országgyűlési meghívókat szétküldte volna, az Oppelnben tartózkodó király felszólította Pozsony polgárait, küldjenek „duos ex vobis potiores” Budára, hogy az ország sürgős ügyeinek intézésével megbízott tisztségviselőivel, Szapolyai Imre szepesi gróffal és Báthori István országbíróval tárgyaljanak, illetve mindazt, amit az említettek a polgároknak a király nevében meghagynak, híven teljesítsék. Természetesen itt nem annyira tárgyalásokról, mint inkább arról lehetett csak szó, hogy a városi követek az utasításokat meghallgassák. Ennél nagyobb szerepet szánt a városoknak 1488-ban,⁵¹ amikor a tárnokszék működésének szünetelése miatt felgyülemlett panaszok orvoslására a városok számára „unam generalem conventionem” hívott össze kincstartója elnökletével. Ez alkalommal nemcsak a peres ügyekben kellett dönteniük, hanem határozhattak a városokat érintő egyéb ügyekben, többek között abban is, „quo pacto etiam iura, leges, libertates et consuetudines vestre in suo tenore decetero perdurent et vigore”.

⁴⁵ M. G. Kovachich: Vestigia . . 297—98.

⁴⁶ Uo. 331—32.

⁴⁷ 1462-ben Mátyás a rendek adómegajánlására hivatkozva kért adót a városoktól a korona kiváltására (Teleki J.: Hunyadiak . . XI. 31—36.).

⁴⁸ St. Katona: Hist. crit. XIV. 675—76.

⁴⁹ Kubinyi András: A városi rendek kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. sz. végén. Tanulmányok Budapest Múltjából, 15 (1963), 203—10.; A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. Uo. 21 (1979), 16—36.

⁵⁰ Teleki J.: Hunyadiak . . XII. no. 560.

⁵¹ 1488. szept. 4. Kassa város lt. OL Filmtár, C. 32. doboz.

Annak megismeréséhez, hogyan jutott el a jogalkotó szándék a törvénybe iktatásig, forrásaink éppoly kevés támpontot adnak, mint a korábbi időszak vonatkozásában. Az országgyűlés összehívásáról a király tetszése szerint döntött, noha a rendek többször megkísérelték, hogy minden évben meghatározott, azonos időponthoz kössék annak összehívását.⁵² 1471-ben azt is törvénybe foglaltatták, hogy a király országgyűlést „de consilio prelatorum et baronum” rendeljen. Az 1471-i évet megelőző időszakból pedig több olyan országgyűlési meghívónk van, amelyekben a király az országgyűlés előzményeként tanácsával folytatott tárgyalásait jelölte meg, illetve a tanács javaslatára döntött az országgyűlés összehívásáról.⁵³ Az 1467 utáni országgyűlési meghívókban azonban már hiába keresnénk hasonló utalásokat, ezekben csak a királyi akaratot kifejező formulák szerepelnek: *statuissimus... deliberavimus... indiximus... generalem dietam... de nostro speciali edicto factam... stb.*

Mivel az országgyűlés összehívása a király joga volt, mivel az uralkodó javaslatait többnyire megvitatta tanácsával, a törvénycikkek egy részének kezdeményezőjét benne és tanácsában kell látnunk, ha forrásaink erre nézve vajmi kevés támpontot adnak is. A királyi oklevelekben megjelent dekrétumok bevezetőiben a király személye rendszerint háttérben áll, a törvények alkotói a rendek, akik hol önállóan,⁵⁴ hol a vele való előzetes tanácskozás alapján⁵⁵ hozzák a törvényeket és terjesztik eléje jóváhagyásra. Az 1470-i, 1481-i, 1486-i dekrétumok bevezetőiben viszont arról olvashatunk, hogy a törvény a király és a rendek együttes alkotása, és elmarad a formula a dekrétumnak a király elé terjesztéséről. Ez természetesen nem azt jelentette, mintha a királyi kezdeményezés csupán e néhány esetre szorítkozott volna, bár kétségtelen, hogy a törvények jó része a rendek előterjesztésén alapult. Az országgyűlés egyfajta politikai szeleprendszer funkcióját is betöltötte. A királyi politikával elégedetlenkedő rendek itt terjesztették elő panaszait, kívánságait,⁵⁶ az uralkodó pedig, hogy az elégedetlenkedőket leszerelje, de főként hogy az adó megajánlását biztosítsa, engedményeket tett, a panaszok orvoslását, a kívánságok teljesítését rendre megígérte. Különösen jellemző ebből a szempontból az 1468-i dekrétum. A rendek „*quosdam articulos*” terjesztettek a király elébe, amelyek különböző rendű-rangú panaszait tartalmazták, „*supplicantes... ut eis remedium*” adjon. A király pedig „*cupientes... regnum... ab omni levare inquietudine ut eo melius incitetur ad obsequium nostrum*” a panaszoknak, kívánságoknak megfelelően mindjárt rendelkezett. A dekrétum tehát a rendek kívánságain alapuló, panaszait figyelembe vevő királyi rendelkezésekből és ígéretekből áll, és így a kezdeményezést nehéz lenne a

⁵² L. az 1458. jan.-i törvény XIII., az 1458. jún.-i törvény XLVIII. és az 1471: I. tc.-t.

⁵³ Az 1458. nov. 15-i meghívó szerint pl. a városokat „*de consilio prelatorum et baronum nostrorum nobiscum hic existentium*” hívta meg. 1464-ben a koronázást követő országgyűlést „*cum prelatibus et baronibus nostris ceterisque consiliariis*” határozta el. (*St. Katona*: Hist. crit. XIV. 675–76.). Az 1466-i országgyűlés összehívását a Tolnavárott tartott királyi tanács ülés előzte meg (*M. G. Kovachich*: Supplementum... II. 176.), ahol főpapjai és bárói tanácsára döntött úgy, hogy a török elleni hadjárat megtárgyalására meghívja a megyei nemességet. Hasonlóképpen történt 1467-ben is. (*Zichy okmt.* X. 415.).

⁵⁴ 1458-ban, 1459-ben és 1464-ben.

⁵⁵ 1462-ben, 1463-ban, 1467-ben, 1471-ben, 1472-ben, 1475-ben, 1478-ban és 1482-ben.

⁵⁶ L. az 1470-i, 1471-i, 1472-i, 1475-i és 1482-i dekrétumokat.

rendektől elvitatni. Az 1478-i dekrétum viszont éppen az ellenkezőjére jó példa: bár a bevezető szerint a rendek előterjesztésén alapult, tulajdonképpen mégis a rendeknek a király kívánságaira, javaslataira adott válaszait tartalmazza.

A király és a rendek részesedését a törvényhozásban nehéz meghatározni, még inkább áll ez a „felsőbb” és „alsóbb” rendek közötti munkamegosztásra. Volt-e kezdeményező szerepe a nemesség követeknek a törvények meghozatalában, vagy részvételük mindössze abban merült ki, hogy hozzájárultak a prelátusok és bárók által megfogalmazott követelésekhez? A dekrétumokban több helyütt olvashatunk arról, hogy a rendek „unanimi voto” „concorditer” határoztak a király elé terjesztendő cikkelyekről,⁵⁷ vagy pedig „domini et nobiles . . . circa dictos proventus nostros . . . constituerunt reformationem”.⁵⁸ Mindezek alapján arra gondolhatnánk, hogy egyenrangú felekként, együttesen határoztak az ország dolgairól. Egyes jelekből ítélve viszont azt kell feltételeznünk, hogy ezeknek a kijelentéseknek a valóságtartalma csekély, és a kezdeményezés, a határozathozatal többnyire a „felsőbb” rendek kezében lehetett.

A királyi tanács szerepére utaló, fentebb már idézett példákon túl, jól érzékelteti ezt az 1474-i dekrétum. A dekrétum bevezetőjében ugyan „prelati et barones ac electi nobiles” együttes munkájáról, egyetértő akarataról van szó, lépten-nyomon kiviláglik a „prelati et barones” döntő szerepe a dekrétum megalkotásában. Több megnyilatkozásában maga a király is őket mondta a törvénycikkek szerzőinek, és a nemesi követek részvételéről meg sem emlékezett.⁵⁹ Országgyűlési meghívójában pedig 1490-ben azért rendelte a nemesség követeit Budára, hogy „dieta huiusmodi et consultationi deliberationique dictorum dominorum interesse debeant”.⁶⁰ A király tehát az országgyűlést tulajdonképpen egy kibővített királyi tanácsnak tekinti, ahol minden bizonynyal elsősorban a „pars senior” akarata érvényesül. Figyelemre méltó az is, hogy a korszak törvényhozásában a köznemesség politikai érvényesülését célzó követelések — a Mátyás uralkodását megelőző évtizedekhez viszonyítva — megcsappantak. A Hunyadi-kor törvényhozásából csak töredékükben kerültek át Mátyás korának törvényeibe azok a törvénycikkek,⁶¹ amelyek a köznemesség politikai szereplését hivatottak előmozdítani, holott egyes korábbi törvénycikkek megújítását több ízben fontosnak tartották. S erre is csak Mátyás uralkodásának első éveiben kerül sor, a század lényegesebb rendelkezéseit megismétlő *Decretum Maius* már nem tartalmazta őket. Sőt, előfordult az is, hogy egyes köznemesi érdekeket védő törvénycikkek a „prelátusok és bárók” javára módosultak a korszak törvényhozásában. Az 1446-i országgyűlésen még úgy rendelkeztek, hogy hűtlenséget a kormányzó „sine scitu consilioque et requisitione regnicolarum” nem mondhat ki. Mátyás korában ez a rendelkezés már némiképp átalakult: két ízben is törvénybe foglalták, hogy a király hűtlenséget főpapjai és bárói tanácsával mondjon ki.⁶²

⁵⁷ 1458-ban és 1462-ben.

⁵⁸ *St. Katona*: Hist. crit. XV. 206–7.

⁵⁹ *DI* 256196, 270465.

⁶⁰ *Teleki J.*: Hunyadiak . . . XII. no. 804.

⁶¹ *L.* az 1458. júniusi dekrétum I., X., XIV., XVII. és XLIX. tc.-t.

⁶² 1464: III. tc., 1486: XLVI. tc.

A dekrétum megfogalmazása korszakunkban is a kancellária feladata volt. A törvénytörvények formába öntése nem egységes szabályok szerint történt. A szöveget többnyire a rendek nevében állították ki, de előfordult, hogy a rendek és a király felváltva szóltak a szövegben.⁶³ Talán éppen ezt a sokszínűséget akarták kiküszöbölni a Decretum Maius-ban, amelyben az egyes cikelyeket személytelenül, többnyire a „statutum est et sancitum” „ordinatum est”, „de regie maiestatis voluntate et dominorum prelatorum baronum et procerum ceterorumque regnicolarum communi consilio conclusum et diffinitum est” formulák alkalmazásával szerkesztették egybe. A király a kancellária útján élhetett azzal a lehetőséggel, hogy a végleges törvénytörvényeken érdekeinek megfelelő változtatásokat eszközöljön, bár erre Mátyásnak tulajdonképpen nem volt szüksége, hiszen az országgyűléseken rendszerint teljesítették óhajait, a számára kedvezőtlen határozatokat pedig egyszerűen nem vette figyelembe. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy kisebb-nagyobb változtatásokra nem került sor. Az 1464-i dekrétum megerősítő záradékából — szándékos volt-e vagy véletlen — elmaradt a királyi ígéret, hogy a dekrétumot megtartja és megtartatja. Ez a mulasztás a rendeknek is feltűnhetett, mert különben 1468-ban nem kérték volna e mulasztás pótlását. Mátyás a dekrétumban tett ígéretet, hogy a koronázási dekrétumot „inviolabiliter observabimus et faciemus observari”. De idézhetjük az 1471-i dekrétum 1. cikkelyét is, amely eredetileg nyilván azzal a céllal készült, hogy korlátozza a királyt az országgyűlések összehívásában élvezett szabadságában, kimondva, hogy minden évben, minden országlakosnak tartson országgyűlést. A rendelkezést lényegében érvényteleníti azonban a törvénycikk végére illesztett „et hoc si necessitas exigat” kiegészítés.

A kancellária a törvény szövegét általában nem sokkal az országgyűlés után adta ki, de volt példa arra is, hogy a dekrétum szövegét még egy év múlva sem állapították meg véglegesen. Az 1467-i országgyűlés dekrétumáról mondja Mátyás 1468-ban, hogy „nondum perpetua editione publicatum, nec adhuc certis in locis de communi consilio emendatum existat, sed aliquantulum in incerto pendet”,⁶⁴ amit aligha hihetünk el, ha a dekrétum széles körű alkalmazására gondolunk. Az is elgondolkodtató, hogy Mátyás előbbi állításával kívánta indokolni, miért mentette fel a tributum fiscis regalis és a vectigal corone fizetése alól a csehek ellen vele harcoló Baumkircher Andrást. Kételyeinket erősíti az is, hogy alig egy évvel korábban éppen a dekrétumra hivatkozva szólította fel ugyanőt, ne akadályozza azoknak az adóknak a beszedését, amelyek alól népei korábban mentességet élveztek.⁶⁵

Bár az országra általánosan kötelező szabályokat egy-két kivételtől eltekintve az országgyűlés közreműködésével hozta a király, a törvénynek mégsem volt általánosan elfogadott neve. Az 1320 körüli törvény „statutum seu decretum” neve kisebb változtatásokkal tovább élt „statutum et decretum”, „statuta et decreta”, „statuta et dispositiones” formákban. A leggyakrabban használt megjelölések azonban a „decretum”, illetve a „decretum et statutum”

⁶³ A rendek nevében állították ki az 1458. januári, az 1459-i, 1462-i, 1463-i, 1467-i, 1474-i, 1475-i, 1478-i dekrétumokat. Az 1468-i és 1470-i dekrétumokat a király nevében állították ki, az 1464-i, 1471-i, 1472-i, 1481-i dekrétumokban hol a király, hol a rendek szólnak.

⁶⁴ DL 100776.

⁶⁵ DL 102165.

voltak.⁶⁶ Használták a törvény vonatkozásában a „dispositio”, a „constitutio-nes”, a „generale edictum ac decretum”⁶⁷ megjelöléseket is.

A dekrétum megjelenési formája sem volt egyedi, kizárólag a dekrétum számára fenntartott forma: privilégium vagy pátens alakjában adták ki, teljes értékű privilégium formájában a nemesi szabadságjogokat tartalmazó jogszabályokat jelentették meg. Ilyen módon, tehát kettős pecséttel, a méltóságok felsorolásával adták ki az 1464-i dekrétumot. Az ugyancsak privilégium formájában kiadott 1486-i dekrétumot azonban már csak a király titkos pecsétje erősíti meg, igaz, függesztett formában. A tartalomból ítélve privilégiális formát érdemelt volna az 1458. július 8-a körüli és az 1471-i dekrétum, de mindkettőt hasonlóan a király többi dekrétumához pátens oklevélben jelentették meg. Ez részben magyarázható azzal, hogy 1458-ban Mátyás még nem rendelkezett nagypecséttel, 1471-ben pedig érthető módon nem akarta a rendek követeléseit privilégiális formában, tehát „in firmitatem perpetuam” kiállítatni. Ugyanakkor azonban pátens formában jelent meg az 1481-i dekrétum, pedig ennek cikkelyeit, mint „perpetuo duraturos observaturos que” ratifikálta a király.

Nem fedezhető fel következetesség a commissiók jegyzetek alkalmazásában sem. A „commissio propria domini regis” jegyzet található az 1462-i, 1468-i királyi kötelezvényeken és az 1463-i, 1470-i, 1475-i, 1486-i dekrétumokon. Az „ex deliberatione prelatorum et baronum” jelenlegi tudásunk szerint mindössze egy ízben, 1470-ben fordul elő a commissiók jegyzet társaságában, igaz, akkor is a főpapok és bárók kötelezvényének végére került. Megjelent a formula 1464-ben is, akkor azonban nem a privilégiális formában kiállított dekrétumban szerepel, hanem a királynak a megyékhez április 6-án, tehát a dekrétum kiállítása napján intézett utasításában.⁶⁸ Az utasításban az uralkodó részletesen beszámolt a rendeknek az országgyűlésen a török háború tárgyában tett javaslatairól, amelyeket kérésükre ratifikált. A jelzett cikkelyeket azonban hiába keresnénk az ugyancsak április 6-án kiadott koronázási dekrétumban. Úgy látszik az országgyűlésen két dekrétumot is alkottak: egy ünnepélyes formájút, amely a nemesség szabadságjogainak megújítását, illetve újabb követeléseit tartalmazta, s érvényességét a törvényhozók hosszabb időre szánták, és egy másikat, amely az éppen akkor folyó török háborúval kapcsolatosan intézkedett. Hogy ez utóbbit is teljes értékű dekrétumként tartották számon, azt az elmondottakon túl az is bizonyítja, hogy a gyakorlatban dekrétumként emlegették, így hivatkoztak rá. Várdai István kalocsai érsek pl. 1465-ben⁶⁹ arról értesíti öccsét, hogy a király akarata értelmében „quilibet nobilis de bonis suis iuxta decretum Albense gentes ad exercitum mittat”.

Mátyás az 1486. január 30-án⁷⁰ kiállított, a székesfehérvári keresztes konvent panaszát orvosolandó oklevelében „decretis regum et regni generalibus

⁶⁶ „Pro vero decreto” ígéri Mátyás megtartani a törvényt 1471-ben, az 1472-i törvényt viszont már „pro statuto et firmissimo decreto” emlegeti, az 1481-i törvényt pedig „statutum et regni nostri generale decretum”. Az 1486-i országgyűlésen hozott cikkelyeket „pro perpetuo ipsius regni decreto et statuto ac pro lege necnon iure scripto” tekintette.

⁶⁷ *Fraknói Vilmos*: Mátyás király levelei. Bp. 1893, 1895. I–II. (a továbbiakban: MKL) I. 65–66.

⁶⁸ DI 45086.

⁶⁹ Zichy okmt. X. 347–48.

⁷⁰ DI 25263.

et specialibus"-ról tett említést. Ebből arra gondolhatnánk, hogy bizonyos szempontok, elsősorban a tartalom szerint különbséget tehetek a dekrétumok között, és 1464-ben is erről lehetett szó. Feltevésünket azonban a dekrétumot, illetve a dekrétumokat idéző, azokra hivatkozó forrásanyag nem támasztja alá. Az 1464-i ünnepélyes formában kiállított dekrétumot ugyan „*decretum generale*”-ként idézik a források, de ezt a megjelölést használja Mátyás a török háborúval foglalkozó végzések vonatkozásában is.⁷¹ Ugyanezt tapasztalhatjuk egy másik, az előbbihez nagyon hasonló esetben is. Az 1481-i dekrétum bevezetője szerint a király és a rendek részben az egyháziak és világiak „helyzetének” megreformálásáról, részben pedig az ország védelméről tanácskoztak. A július 15-én kiadott dekrétumba azonban csak azokat a rendelkezéseket foglalták bele, amelyeket „*perpetuo duraturas*” szántak, azaz az egyháziak és világiak helyzetével foglalkozó végzéseket. Mátyás a dekrétum kiadása előtt két nappal a határmenti városokhoz intézett mandátumában arról adott hírt, hogy az ország védelmének előmozdítására az országgyűlésen többek között elrendelték a ló kivitel beszüntetését.⁷² A királynak ez a végrehajtási utasítása egyben „*statutum et regni nostri generale decretum*”-ként is szolgált — maga a király nevezi így az utasítást —, amelyet a városoknak „*per fora et alia loca publica ubique proclamare et publicare*” kellett. A július 15-én kiadott dekrétum mellett tehát van egy másik ugyancsak az ország védelmével foglalkozó dekrétum is, amelyet szintén „*generale decretum*”-ként idéztek. Mátyás fentebb idézett kijelentése egyelőre nem világos előttünk, további kutatásnak kell eldöntenie, hogyan értette ezt a király. Elképzelhető, hogy csak uralkodása vége felé, a *Decretum Maius* megalkotásával egyidőben próbálkozott az országgyűlésen hozott különböző rendű és rangú határozatok név szerinti megkülönböztetésével.

Az országgyűlésen hozott határozatok egy részét dekrétum formájában nem adták ki. A dekrétumokban nem szereplő határozatok azonban éppoly kötelező erővel bírtak, mint a dekrétumokban megjelentek. Gondolunk itt elsősorban a rendkívüli adóval kapcsolatos rendelkezésekre, amelyeket 1486-ig — esetleg az után sem — foglaltak bele a dekrétumokba. 1462-ben pl. a korona kiváltására fordítandó egyforintos adó megajánlásáról a királyi kötelezvényből értesülünk. Mátyásnak néhány hónappal az országgyűlés után Ung megye nemességéhez intézett mandátumából⁷³ azonban az is kiderül, hogy az ország felső részeinek adóját egy forintról fél forintra mérsékeltek. A rendelkezés végrehajtását elrendelő királyi utasítás tartalmazza azon büntető szankciókat is, amelyek „*in litteris prelatorum et baronum ac regni nostri nobilium*” találhatók. Nem tudjuk, mi szerepelt ebben az okmányban, milyen formában és minőségben bocsátották ki a rendek, de az kétségtelen, hogy a törvényként végrehajtott rendelkezés az 1462-i dekrétumban nem kapott helyet. Hivatkozhatunk a király 1471 decemberében Tolna megyéhez intézett parancsára is.⁷⁴ Eszerint a nemesség „*iuxta dispositionem prelatorum et baronum ac nobilium . . . pridem hic Bude conventionem generali factam . . . vel singula capita*

⁷¹ „*pretextu contributionis pecuniarie generali edicto ac decreto regni nostri pro exercitu contra Turcos deducendo imperate*” — írta Mátyás 1465. jan. 15-én III. Frigyesnek. MKI. I. 65–66

⁷² 1481. júl. 13. DI 228945.

⁷³ DI 31792.

⁷⁴ DI 45482.

una nobiscum” katonáskodni „vel certum subsidium” fizetni tartozik, jöllehet a dekrétumban csak a fejenkénti katonáskodásról volt szó.

A törvények közhírré tétele ugyanúgy ment végbe, mint a megelőző évtizedekben: a törvénytöveget megküldték a megyéknek, ahol miként erről az 1459-i dekrétum XVIII. tc.-e tudósít, kihírdették a törvénytöveken. Ezek után meglepőnek tűnhet az 1471-i országgyűlés határozata arról, hogy a törvényt — *presens decretum* — küldjék meg a megyéknek.⁷⁵ A rendeknek ez a követelése a dekrétum rendkívüli jellegével lehetett összefüggésben, hiszen a megelőző évekből nem egy bizonyítékunk van arra nézve, hogy a megyei törvénytöveken ismerték és alkalmazták a törvényeket. De igénybe vettek a törvény közhírré tételében más, hatásosabb eszközöket is: „... ut autem hoc ad omnium notitiam *celerius* devenire possit” írta Mátyás Eperjes városának 1481. július 13-án „volumus ut hoc . . . per fora et alia loca publica ubique proclamare et publicare faciatis”. A régi módszerekhez járult egy új is: Mátyás a *Decretum Maius* publicitását kinyomtatásával is elő akarta segíteni.

A dekrétum jelentősége a 15. sz. első felére megnőtt,⁷⁶ és nem csökkent Mátyás idejében sem. A törvényhozás gyakorisága, társadalmi bázisának kiszélesedése — jöllehet a polgárság képviselői jöszérivel hiányoznak az országgyűlésekről — megnövelte a dekrétum tekintélyét. Ennek egyik jeleként értékelhetjük azt, hogy a század negyvenes éveitől kezdődően rendszeresen hivatkoztak a törvényre. Nemcsak a király és tisztségviselői hivatkoztak gyakran a törvényre, a társadalom különböző rétegei szintén a törvény szerinti eljárást szorgalmazták. Nemegyszer hívták segítségül a törvényt olyan esetben is, amikor az nem lett volna indokolt. Így pl. Árad megye nemesei 1469-ben a törvényre hivatkozva próbálták János csanádi püspökkel elfogadtatni, „ut decime de terra cristianorum non solvantur”. Igyekezettük azonban hiábavalónak bizonyult, mert a püspök maga is jól ismerte a törvényt, és joggal utasította el őket követelésükkel.⁷⁷

Az 1470-i országgyűlésen pedig a rendek „egyes dolgokat” „sine constitutionibus . . . dirigi bono modo vel defendi nequibant”, ezért ragaszkodtak ezen dolgok törvénybe foglalásához. Ez megint csak amellett szól, hogy a törvény tekintélyét felhasználhatták a különböző politikai-jogi célokért küzdők. Jelen esetben a rendek védekezését kellett szolgálnia a király visszaéléseivel, önkényeskedéseivel szemben.

De nemcsak a korszak törvényeire hivatkoztak, hanem korábbiakra is. Így rendelt el Mátyás köztudományvételt,⁷⁸ szökött jobbágysok elleni eljárást⁷⁹ „iuxta vim et formam generalis decreti domini Sigismundi imperatoris et regis predecessoris nostri”. A hivatkozások egytől-egyig Zsigmond 1435. március 8-i dekrétumára vonatkoztak, amelyet Mátyás a koronázási országgyűlésen megújított és megerősített. A megerősítés ténye a törvény érvényesülése szempontjából nem lehetett közömbös. Különösen szembetűnő ez 1470-ben, amikor Mátyás fontosnak tartja kiemelni, hogy a tizedet „iuxta decretum Sigismundi regis . . . Albe per nos confirmatum” szedjék, pedig Zsigmondnak ezt a dek-

⁷⁵ 1471: XXXI. tc.

⁷⁶ *Franciscus Dörny—Bónis Georgius—Vera Bácskai: Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301—1457.* (a továbbiakban: DRH) Bp. 1976. 58.

⁷⁷ „... editioni prefati decreti interfuimus et copiam eiusdem apud nos habemus . . .” — írta János csanádi püspök 1469. febr. 11-én. DI 93397.

⁷⁸ DI 17001.

⁷⁹ DI 17444.

rétumát nem is erősítette meg. A kánonjog tanítása értelmében az utód megváltoztathatja az előd szabályait, az új uralkodó a régi törvényekkel ellenkező törvényeket hozhat: ezért volt szükség a régi törvények megújítására, megerősítésére. Mátyás Decretum Maius-ának bevezetője szerint minden király avatásakor új, a korábbiakkal ellenkező jogszabályokat hoztak. Ha ez nem is mindig történt így, kétségtelen, hogy a régi törvények megújításával ez ellen kívántak védekezni.

A korszak törvényhozása gyakran megújít egyes régebben hozott rendelkezéseket. Ez két ellentétes következtetésre is alkalmat ad.⁸⁰ Egyrészt arra, hogy a gyakorlatban negligálták a törvényt, másrészt arra is, hogy a dekrétum tekintélyében bízva foglalták újra törvénybe a be nem tartott rendelkezést, hogy újabb és újabb dekrétumok erejével akarták biztosítani egy-egy fontosabb rendelkezés folyamatos, zökkenőmentes érvényesülését. Ez utóbbira jó példa az 1475-i országgyűlés egyik rendelkezésének többszöri megújítása. Az országgyűlés egyes hatalmaskodások eseteire kért orvoslást a királytól, aki a rendekkel egyetértésben a különböző erőszakos cselekedetek miatti számadásra 32 napos határidőt jelölt ki, és az ügyek intézésére a rendes bírót hatalmazta fel. A gyakorlatban azonban, a törvényre való hivatkozással, a személyes jelenlét vette fel a harcot a hatalmaskodás ellen. A törvényt az évek folyamán háromszor is megújították.⁸¹ A megismétlésre nyilván nem azért volt elsősorban szükség, mert nem a dekrétum szerint jártak el, hiszen a törvény alkalmazását 1475 nyarától egészen 1485-ig folyamatosan nyomon követhetjük. Inkább arról lehetett szó, hogy mindig újabb és újabb dekrétum erejével akarták biztosítani a rendelkezés érvényességét, mert a legnagyobb tekintélye mindig az újonnan hozott törvénynek volt.⁸²

Az 1475-i törvénynek ez a rendelkezése egyébként jó példa annak illusztrálására is, miként alkalmazták a törvényt a gyakorlatban. A törvények szó szerinti alkalmazásával korszakunkban ritkán számolhatunk. Attól függően, milyen erők kívánták megvalósulását, milyen erők működtek közre érvényesítésében, változott maga a törvény is. Így pl. az 1458. június 8-a körüli dekrétum egyes cikkelyei a végrehajtás során nem kis módosuláson mentek keresztül. A törvény a hatalmaskodás elleni harcot a különös jelenlét hatáskörébe utalta. A bíróság vezetése az ítélmester kezébe került volna, akinek az országgyűlésen választott hat nemessel kellett igazságot szolgáltatnia a rövid idézéssel indult perekben. A hat nemest meg is választották, de az egyik nemes ülnök, Tordai András mester hadmentességi leveléből tudjuk,⁸³ hogy a nemes ülnökök nemcsak a különös jelenletre, hanem „penes iudices ordinarios regni nostri deputati sunt”. Ugyanakkor a gyorsabb új módszert, a rövid idézést a másik jelenletre is kiterjesztették, nem szólva arról, hogy Mátyás ítélmester-

⁸⁰ DRH 58.

⁸¹ „... iuxta statuta et dispositiones per nos et prelatos et barones aliosque ipsius regni nostri nobiles universos in conventionem eorum generali hic Bude celebrata edita (1475) ac tandem tam in Budense (1476. febr.) quam in Quinqueecclesiensi (1476. okt.) civitatibus congregationibus generalibus roboratas et stabilitas” — olvashatjuk a törvényre való hivatkozásokban (DI 69956, 210829), mivel egyik országgyűlés dekrétuma sem maradt fenn. Az 1478: VIII. tc. a birtokok és javak elfoglalását illetően újra megismétli az eljárást.

⁸² 1479-ben pl. az 1475-i törvény szerinti eljárást „iuxta statuta decreti . . . novissime hic Bude editi et stabiliti” rendelnek el. (DI 18066.)

⁸³ DI 28265.

ter helyett locumtenenst állított a bíróság élére. A kiterjesztő értelmezés a király jogtudó tanácsosainak és a hatalma megszilárdulásán dolgozó nemesi jogászoknak a műve volt.⁸⁴ Igaz, a különös jelenlét tanácsában sem csak a köznemesi küldöttek működtek közre, hanem helyet kaptak benne a prelátusok és bárók is.⁸⁵ A rövid idézést a törvény 1464-ben megszüntette, majd fokozatosan újra visszaállította, mígnem az 1468-i dekrétum ismét eltörölte. A kúrián azonban sajátos módon értelmezték az előbbi törvényt. 1488-ban Bátorfi országbíró zálogváltó pert Szent-György nyolcadára halasztott, mivel „iuxta vim et formam generalis novi decreti superinde editi talismodi cause extra terminos octavarum adjudicari minime solent”,⁸⁶ amiből nyilvánvaló, hogy csak egyes ügyekre értették a nyolcadokon kívüli elintézés tilalmát.

Az 1467-i tavaszi országgyűlésen kiadott törvény végrehajtására az országgyűlés külön „executores” választott, bár ezek működéséről a források nem adnak hírt. Az azonban bizonyos, hogy a tributum fisci regalis-t nem a törvényben előírt módon szedték. Mátyás ugyanis a megyékhez intézett végrehajtási utasításában „super singulis 5 portis non plus nisi unus florenus” szedését rendelte el,⁸⁷ holott a törvény a fizetendő összeget a portákon élő családok számától is függővé tette. Mátyás, úgy látszik, számolt azzal, hogy a gyakorlatban ezt úgysem lehet keresztülvinni. Egy évvel később, 1468-ba már a törvény is újra a régi állapotokat szentesítette: tributum fisci regalis akkor is egy porta után róják ki, ha több család él rajta.⁸⁸ A példákat lehet még szaporítani. Ha a törvényt nem is szó szerint alkalmazták, maga a tény hogy végrehajtására valamilyen formában mégis sor került, a dekrétum tekin télyét bizonyítja.

A dekrétum kötelező ereje akkor is élt a köztudatban, ha nem hajtották végre. 1487-ben Zsigmond pécsi püspök, bár tudtában van annak, hogy „iuxta regni decreta jobagiones alteri utrum mittere teneremur”,⁸⁹ mégis Várdai Miklós iránti barátságból, annak kérésére eltekint a törvény alkalmazásától. A dekrétumnak a köztudatban élő kötelező erejére mutatnak a „non obstante” záradékkal kiadott királyi oklevelek. E záradékokra ugyanis éppen a törvény kötelező erejével szemben volt szükség.⁹⁰

A római jog hatására a magyar államelmélet a királyt feljogosította, hogy méltóságánál fogva, „absoluta potestas”-a alapján a törvényt mellőzte. Baldus, akinek elvei nem voltak ismeretlenek Magyarországon sem, ezt így fogalmazta meg: a fejedelmet a tisztesség köti, hogy kövesse a törvényt, de ez csak rendes hatalmára vonatkozik, az „absoluta potestas”, amely a „plenitudo potestatis” szinonimájaként értelmezhető, nem esik a törvény rendelkezése alá.⁹¹ Az uralkodó „de plenitudine potestatis” a törvény félretételére jogosult. S ez nemcsak az Anjouk és Zsigmond alatt volt így, de a rendi állam megszilárdult keretei között uralkodó Mátyásnál is. Bár Mátyás egyes megnyilvánulásai

⁸⁴ Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 252.

⁸⁵ Kubinyi A.: A királyi tanács... 70.

⁸⁶ Bónis Gy.: A jogtudó... 265.

⁸⁷ St. Katona: Hist. crit. XV. 209–11.

⁸⁸ 1468: XIV. tc.

⁸⁹ Zichy okmt. XII. 327.

⁹⁰ DRH 59.

⁹¹ Az „ordinaria potentia”, „absoluta potentia” értelmezéséről Mátyásnál l. Bónis György: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972. 71–73.

alapján arra gondolhatnánk, hogy a törvényt maga felett állónak tartotta, amelynek félretétele neki sem áll módjában, mégis tévednénk, ha ezek alapján ítélnénk meg király és törvény viszonyát. III. Frigyesnek írott levelében azzal érvelt Mátyás, hogy egy olyan dekrétumnak, amely „non ex aliqua privata causa sed pro publico fidei negotio editum est”, valamennyi alattvaló, beleértve a császár magyar alattvalóit is, engedelmességgel tartozik, és neki sincs hatalma Kőszeg városát a dekrétum által elrendelt adó alól felmenteni. Pedig ő, hogy a császár iránti jóindulatát kimutassa, szívesen megtenné, „si esset in potestate nostra ius dispensandi super contributione suprafacta”.⁹² Ugyanakkor Sopron városát még ugyanabban az évben felmentette az adó fizetése alól, amiből nyilvánvaló, hogy ha akarta, volt hatalma a törvény félretételére.⁹³

Mátyás a törvény kötelező erejének a tudatában járt el⁹⁴: alattvalóitól megkövetelte a törvény tiszteletben tartását, és a törvényeknek ellenszegülőket, ha tehette, meg is büntette.⁹⁵ Ez azonban nem azt jelentette, hogy a törvényt magára nézve is mindig kötelezőnek tartotta volna, és hívei kedvéért vagy egyéb politikai megfontolásból nem szegte volna meg az újonnan hozott törvényt is. Mátyás elveit jól ismerő A. Brandolinus Lippus mondatja művében a királlyal: „Regem ergo non legum ministrum aut instrumentum esse, sed legibus preesse dominarique perspicuum est.”⁹⁶

A „non obstante” oklevelek hosszú sora bizonyítja, hogy Mátyás „ex scientia nostra scientia, de plenitudine potestatis” nemegyszer a törvény ellenére járt el, tett kivételt egyes alattvalói érdekében. Uralkodásának első évtizedében többször előfordult, hogy a törvény félretételét a királyi tanács, sőt az országgyűlés egyetértő hozzájárulásával rendelte el, ami a törvény tekintélyén túl következtetni enged a király és a rendek közötti erőviszonyokra is. 1463-ban pl. „de plenitudine nostre regie potestatis prelatorum etiam et baronum ac nobilium nostrorum consilio prematuro . . . non obstantibus illis articulis decretorum regni nostri ut alienigenis hereditates et honores conferre non possemus” nevezi ki Vitovec Jánost Zagoria örökös grófjává.⁹⁷ A koronázási országgyűlésen azonban jellemző módon csak „de auctoritate nostra regia prelatorumque et baronum ad id accedente consilio” erősítette meg és írta át ünnepélyes formában a kinevezési okmányt.⁹⁸ 1464-ben „ex deliberatione baronum” engedélyezte Töttös Lászlónak, hogy várát az országgyűlési határozat ellenére megtarthassa.⁹⁹ Különösen a koronázási országgyűlés azon rendelkezését mellőzte gyakran a király, amely az adománylevelek megerősítését a koronázástól számított egy éven belül tette kötelezővé. Még 1484-ben, tehát húsz évvel a koronázási dekrétum kiadása után is találkozhatunk olyan oklevéllel,

⁹² MKL I. 65, 66, 71, 72.

⁹³ *Házi J.*: Sopron . . I./5. 203.

⁹⁴ „ . . . videanturque non aliud nisi equum atque iustum et precipue id postulare quod etiam per regni decretum facere compellimur . . . — vallotta a király 1488. márc. 19-én egy tudománvyvételt a törvény szerint elrendelő oklevelében. (Zichy okmt. XI. 486–87.)

⁹⁵ 1462-ben pl. a Kassai fivéreket hűtlenség bűnében marasztalja el, mivel „non veriti generalia decreta predecessorum nostrorum regum Hungarie regnique nostri et nostra”. (DI 15772.)

⁹⁶ „De comparatione reipublicae et regni”. *Bónis Gy.*: Középkori . . 80–81.

⁹⁷ DI 33195.

⁹⁸ Ua.

⁹⁹ Zichy okmt. X. 295.

amelyben a törvény ellenére erősített meg adományt a király.¹⁰⁰ 1486-ban a székesfehérvári keresztes konventet arra hatalmazza fel, hogy akár száz vagy kétszáz évvel ezelőtt elveszett birtokait visszaszerezze „prescriptione aut decretis regum et regni . . . de super editis aut per nos confirmatis . . . non obstantibus”.¹⁰¹ Ez utóbbi eset jól példázza, hogy nemcsak a Mátyás-kori, de a korábbi törvények vonatkozásában is alkalmazták a „non obstante” záradékot, ami tehát a törvény növekvő tekintélyét mutatja. De a kép teljességéhez hozzátartozik, hogy mentett fel Mátyás a törvény alól a „non obstante” formula alkalmazása nélkül is.¹⁰²

A középkori magyar jog hagyományos rendszerében a jogforrások hierarchiája helyett, azok konkurrenciája érvényesült. Az 1460–70 táján készült formulagyűjteményben, a Somogyvári Formuláskönyvben, a dekrétumnak a jogforrások közötti helyére vonatkozó és a hagyományos felfogáson alapuló egyetlen jogi értekezésben foglaltak — bár a glosszák valószínű keletkezési ideje az 1460–70 előtti időkre tehető¹⁰³ — nem tekinthetők elavultnak Mátyás korában sem. A glosszákban a helyi jogszokás, a „consuetudo” mellett szerepel a „lex”, azaz olyan törvény, amelyet ténylegesen vagy a közhit szerint a régebbi királyok alkottak, és mert a szokásjoggal nem ellenkezett, a gyakorlat befogadott. A dekrétum az uralkodó halála után csak akkor maradhatott fenn, ha a gyakorlat befogadta. Ha a szokásjognak megfelelt, „lex” lett belőle, „szentkirály” végzeménye, amelynek erejét csak a „ius” az isteni jog múlta felül. A hagyománnyá vált törvénynek ez az értelmezése adja meg a magyarázatát számos jogelvet kifejező formula bevezetésének, a „consuetudo” és a „lex” szavak felváltva, szinonimaként való használatának.¹⁰⁴ Minderre bőven van példa a 15. sz. második felének jogéletében is. A hagyományos felfogás tükröződik abban a gyakorlatban, hogy a régebbi törvények idézésénél nem a dekrétumra, hanem a „consuetudo regni”-re hivatkoztak. Így hivatkoznak pl. az „antiqua consuetudo”-ra az 1458. január 24-e utáni dekrétumban, amikor a szabadon költözködni nem engedett jobbágyok kiszabadítási díját Zsigmond dekrétuma értelmében szabályozták. A hamis pénzverők hűtlenség bűnében való elmarasztalásáról először az 1444. április 18-i dekrétum VII. tc.-e rendelkezik, majd ezt megismétli az 1446. június 13-i dekrétum X., XII. tc.-e, hogy 1462-ben mint „antiqua lex et consuetudo” kerüljön újra törvénybe, és a továbbiakban így is hivatkozzanak rá.¹⁰⁵

A szokásjognak szentesítő erőt tulajdonító közfelfogás nyilvánul meg abban is, hogy még az uralkodó életében igyekeztek az ország régi szokásaként feltüntetni az újonnan hozott törvényt, pedig a dekrétum, mint az uralkodó rendelkezése, az ő életében mindenképpen kötelező volt. Így az 1458-ban bevezetett rövid idézést az 1462-i törvényben¹⁰⁶ már az ország régi szokásaként

¹⁰⁰ DI 45988.

¹⁰¹ DI 25263.

¹⁰² Így menti fel 1467-ben, az országgyűlés után nem sokkal Sopront, Bártfát, 1470-ben a hét Garam-menti bányavárost a tributum fisci regalis, 1474-ben pedig a városokat a rendkívüli adó fizetése alól. (Házi J.: Sopron . . . I./5. 315., Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. Bp. 1910. no. 1689., St. Katona: Hist. crit. XV. 444–45.)

¹⁰³ DRH 54.

¹⁰⁴ Uo. 55.

¹⁰⁵ 1463: XXVIII. tc.

¹⁰⁶ 1462: I. tc.

emlegetik, függetlenül attól, hogy 1464-ben eltörlik, majd az évek során újra bevezetik, ismét az ország régi szokásának rangjára emelik,¹⁰⁷ hogy 1486-ban azután megszüntessék. Ugyanezt a közfelfogást példázza az is, hogy a dekrétumot és a „consuetudo et lex”-t igen gyakran egymás mellett, mintegy egymást kiegészítve idézték, a dekrétumban foglaltak és a szokásjog által előírtak azonosságát hangsúlyozva, a dekrétumot a szokásjog erejével megtámogatva. 1462-ben pl. Mátyás „iuxta antiquam et approbatam eiusdem regni nostri consuetudinem ac contenta . . . decretorum”¹⁰⁸ ítéel egy olyan ügyben, amelyre nézve az 1458-i és az 1462-i törvényei tartalmaznak szankciókat. Az 1481. július 15-i dekrétum XII. tc.-e szerint a tizedet „secundum decretum et consuetudinem” szedik. 1482-ben Mátyás a perben hozott ítéletet érvénytelennek mondta ki, mivel az idézés „non iuxta legem seu consuetudinem ac decretum regni nostri exinde editum” történt.¹⁰⁹

A Somogyvári Formuláskönyvből fennmaradt glosszák a „dekrétum” és a „lex” rangkülönbségét azzal indokolják, hogy a dekrétum nemigen jut az emberek tudomására, nemismeréséért tehát nem is sújthatók bírsággal, és ügyének elbírálásakor a felperes válogathatott a különböző jogforrások között. Bár az is igaz, hogy a dekrétumot, ha hivatkoztak rá, az uralkodónak kijáró kötelező engedelmség folytán, a „ius” kivételével minden más jogforrást félretéve, alkalmazni kellett.¹¹⁰ Előfordult azonban, hogy ilyen esetekben is az „ország szokása” volt irányadó az ítélet meghozatalában. 1476-ban pl. a személyes jelenlétnek több férfit asszony elleni hatalmaskodásért főbenjáró ítélettel kellett volna sújtania, de mivel „iuxta statuta divorum regum et consuetudinem regni nostri” a férfiak asszony és asszonyok férfi ellen elkövetett bűnében „non ipso facto potentie et sententia capitali sed in emenda capitum ipsorum” marasztalandók el, ezért így is ítéleznek.

A szokásjog, a „régí jó jog” felsőségét valló hagyományos felfogás tehát nem szűnt meg hatni korszakunkban sem, annak ellenére, hogy az írott jogalkotás gyakorisága, a dekrétum növekvő tekintélye a törvény fokozottabb érvényesülését mozdította elő, ami egyben a jogforrástan egy modernebb, a római és a kánonjog elemeiből felépült rendszerének érvényre jutását is segítette. Mátyás jogot illető felfogásában, jogot érintő ténykedésében ugyanez a kettősség nyilvánult meg. A szokásjog tisztelete, a szokásjog szerinti eljárás az egyik oldalon, a jogviszonyok törvényhozás útján való szabályozására törekvés a másikon. 1468-ban pl. egy lengyel főúrral közli, nem szolgáltathat neki igazságot másként, mint ahogy „lex et consuetudo regni huius dictat”, ami őt is köti.¹¹¹ 1473-ban egy törvénykezés alkalmával „consuetudinaria vero lege dicti regni nostri ab antiquo approbata requirente” mondja ki, hogy a birtokjogának bizonyítására háromszori hívásra meg nem jelent ellentmondót birtokjogától meg lehet fosztani.¹¹² Ügyelt a király a helyi szokásjog megtartására is. 1480. október 6-i oklevele szerint tudomására jutott, hogy egyesek Verőce megye „antiqua consuetudo”-jával „abuti cepissent”, a sedriára nem járnak el, és ezért az igazságszolgáltatás akadozik. A megyét ennek megszüntetésére szólította fel, 1487. január 31-én Valkó megye hatóságának hagyta meg, hogy

¹⁰⁷ 1478: VIII. tc.

¹⁰⁸ Dl 15772.

¹⁰⁹ Dl 18688.

¹¹⁰ DRH 56.

¹¹¹ MKL I. 238.

¹¹² Dl 17508.

egy perben „lege et consuetudine eiusdem comitatus” szolgáltatassanak igazságot.¹¹³

Mátyás 1481. november 1-i ítéletlevele szerint az uralkodónak nemcsak a törvényalkotás, de az ország javát célzó jogszokások megtartása is kötelessége. Az uralkodónak ez a kötelessége némiképp más formában nyert megfogalmazást Zsigmond dekrétumaiban. Míg Mátyás csak a szokásjog megtartásának fontosságát hangsúlyozta, addig Zsigmond egyes szokások eltörlését, megváltoztatását is az uralkodó kötelességének tartotta: „... Quasdam consuetudines abolendas, quasdam moderandas, quasdam in melius reformandas...” — olvashatjuk 1405. április 15-i dekrétumában. Mátyás dekrétumainak bevezetőiben hiába keresnénk hasonló kijelentéseket. Ez talán azzal magyarázható, hogy a dekrétumokban elsősorban a rendek szempontjai érvényesültek, politikai megfontolásból elsősorban őket engedte szóhoz jutni a király, és a rendek a szokásjog megtartását szorgalmazták. 1462-ben is „obtulerunt et presenterunt” a királynak „quosdam articulos antiquam legem et consuetudinem ipsius regni nostri... innovantes”. 1464-ben pedig a királynak meg kell ígérnie, hogy az országot és annak lakóit „in omnibus et singulis bonis et antiquis libertatibus, consuetudinibus et iuribus...” megtartja.¹¹⁴ Mindez azonban még nem jelentette azt, hogy ne foglaltak volna törvénybe a szokásjoggal ellenkező szabályokat, ne szüntettek volna meg régi szokásokat, ha kimondásukra a Zsigmond dekrétumaiéhoz hasonló nyíltsággal nem került is sor. Bár Mátyás fentebb idézett ítéletlevelében az szerepel, hogy a királynak az ország *hasznos* szokásait kell megtartania, ebbe beleérthető az is, hogy a kevésbé hasznosakat vagy a károsakat megszüntetheti. Természetesen annak megítélése mi tekinthető hasznosnak és mi haszontalannak, a király és a rendek közötti erőviszonyoktól függött.

Miként a „dekrétum”, úgy a „consuetudo” és „lex” fölött is ott állt az uralkodónak a római jogászok elméletével megtámogatott teljhatalma, ő ezzel élve egyes esetekben túltehetette magát a szokásjogon. Mátyás ezt nem is mulasztotta el, számos esetet ismerünk, amikor a király „lege et consuetudine non obstante” rendelkezik.

Az 1486-i dekrétum római jogi példákon ihletett bevezetőjében a király arról vall, hogy trónra kerülése óta az volt a szándéka, hogy az országban levő „inordinationes et perditas abudioses” megszüntesse, és „statuta decretaque ita stabilia” alkosson, amelyek „pro legibus et iure scripto perpetuo” szolgálnak. Hogy valóban ez volt-e a király szándéka, nem tudjuk. Tény azonban, hogy törvényhozói tevékenysége során 1486-ig semmi jelét nem adta ilyen tervei meglétének. 1464-ben, a római jogi fordulatokban ugyancsak bővelkedő koronázási dekrétumban az uralkodó kötelességét az ország hasznos törvényeinek, jogainak, szabadságainak megtartásában jelölte meg, és a dekrétum bevezetője szerint a rendek kérelmezték az országgyűlésen hozott törvény örök érvényűvé nyilvánítását. Az 1481-i dekrétum kivételével egyetlen dekrétumában sem merült fel, sem az „örökérvényességi” záradék formájában, sem a Zsigmond és a negyvenes évek dekrétumaiból ismert formában a törvény állandóságának követelménye. Ennek okát feltehetően abban kell látnunk, hogy a jogviszonyok szélesebb körű átfogó szabályozására 1486-ig nem került sor, és a

¹¹³ Zichy okmt. XI. 458.

dekrétumok jelentős hányada a király és a rendek időről időre történt egyezkedésének eredményét tartalmazta, egyszóval az erőviszonyok pillanatnyi állását tükrözte. Ilyen körülmények között mind a király, mind pedig a rendek részéről amúgy is teljesen hiábavaló lett volna a törvény állandóságának, „örökérvényűségének” követelménye.

Mátyás uralkodása alatt először 1486-ban tett kísérletet a jogviszonyok szélesebb körének szabályozására, valamint a kodifikációra, a jogszolgáltatás és igazgatás törvényeinek egyszer és mindenkorra egy törvényben való összeállítására, követve ezzel a korszak európai udvarainak példáját. A törvénykönyv mindaddig, amíg érvényben maradt, a „régí jó jog” elméletével szemben a máig ható, hierarchikus jogforrástan érvényesülésének útját egyengette.¹¹⁴

Zsuzsa Teke: The Concept and Social Function of Decree during the Reign of Matthias Corvinus

The study deals with the role of diets during the reign of Matthias Corvinus, with the powers of the royal council and the diets, with the mechanism of legislation, with the relationship between written law and customary law, between laws and the king. According to our present knowledge during his 32 year reign Matthias held 22 diets. Though the authority of the diets was not codified, decisions concerning the defence and public order of the country were regularly made at the diet in the second half of the 15th century. Regularly held diets, however, did not diminish the role of the royal council in the administration of the country. At this time it was not yet a constitutional principle that the king could bring country-wide regulations only together with the diet. As concerning diets was a royal privilege and royal motions were mostly discussed in the royal council which held sessions also during diets, it can be supposed that several bills were the initiatives of the king and his council. It's true, however, that a significant number of the bills was submitted by the estates. The diets also functioned as „political valves” — as here the estates, unsatisfied with the policy of the king, submitted their demands and the king promised to redress the grievances. It is not easy to define the respective proportions of the king and of the estates in legislation but the division of labour between the royal council and the delegates of the nobility is even more difficult to find out. Several sources suggest that the prelates and barons in the royal council played a dominant role in making the decisions.

Instead of a hierarchy there is a concurrence of the sources of law in the traditional system of Hungarian mediaeval jurisdiction. The traditional view on the superiority of customary law had not yet disappeared in the age of Matthias, although the frequency of written law, the increasing reputation of the decree showed the way to the priority of written laws. The same duality appears in Matthias's deeds and views: a respect and practice of customary law on the one hand, striving for a regulation of legal relations by laws on the other.

Under the influence of Roman law, Hungarian state theory entitled the king — on the basis of his dignity — to disregarding laws. „Absoluta potestas” can be interpreted as a synonym of „plenitudo potestatis” and it is not regulated by law. The emperor is authorized to disregard laws „de plenitudine potestatis”. This was the case not only during the reigns of the Anjous and Sigismund but also in Matthias' consolidated feudal state.

Жужа Тэке: Понятие декрета и его общественная роль при Матяше

Предметом статьи является роль государственных совраний, формирование круга действия королевского совета и государственного собрания, механизм законодательства, взаимность законов и обычного права, взаимность закона и короля. Как для нас известно, за 32 года своей власти Матяш созвал государственное собрание 22 раза. Хотя круг действия государственного собрания не был кодифицированным, во второй половине XV века,

¹¹⁴ *Bónis Gy.*: Középkori . . . 80.

как правило, решение о защите страны и о ее внутреннем порядке входили в сферу деятельности государственного собрания. С тем, что государственные собрания стали работать регулярно, роль королевского совета не уменьшилась в управлении государством. Таким образом и в это время не считался еще конституционным принципом, что король только в согласии с государственным собранием сможет издавать всеобщие-обязательные правила. Так как созыв государственного собрания входил в круг королевских прав и так как свои предложения он обсуждал и своим советом, работающим и присоизыве государственного собрания, нами считается допустимым, что добрую часть законов была предложена им и его советом.

Правда, значительная часть законов была основана на сословное внесение. Государственные собрания, между тем, имели и функцию политического клапана при помощи которого открылась возможность для недовольных сословий внести свои предложения против королевской политики а король обещал устранять недостатки. Если мы считаем сложным определить долю короля и сословий в законодательстве, то еще труднее будет определение разделения труда между королевским советом и представителями дворянства. Имеется ни один такой знак, при знании которых мы можем сделать вывод, что в процессе принятия решений имели главную роль архиепископы и бароны.

В традиционной системе средневекового венгерского права вместо иерархии источников права осуществляется их конкуренция. Традиционное понятие об ответственности обычного права беспрерывно действовало и в эпоху Матяша несмотря на то, что чаще появляющиеся письменные законы, все подрастающий авторитет декрета положительно влияли на первенство закона. В самом Матяше, в его понимании касающемся права и в его правовой деятельности существовала та же самая двойственность: то есть уважение обычного права с одной стороны и стремление к регламентированию правовых отношений при помощи законов с другой стороны.

Под влиянием римского права и венгерское государственное право предоставило королю право не считаться с законами на основе своего величия, своего „*absoluta potestas*”. Синонимом „*absolute potestas*”-а можно понять как не подлежащий законоположению. Король имел право отложить закон „*de plenitudine potestatis*” и оно имело свою силу не только при династии Анжу и Сигизмунда, но и при Матяше, когда рамки сословного государства уже укрепились.

A magyar barokk provinciális portré stíluskapcsolatai

A festészet történetében a művészi megjelenítés módja, a kifejezés kívánt intenzitásának megfelelő kompozíciós módszer és az alkotások kor-, és társadalmi tényezőktől befolyásolt témaválasztása egyenrangú fontosságú. A festő művészi eszközei: az ábrázolás kiemelkedő vagy mellékes elemeinek elrendezése, a megvilágítás módja és a színek összehatása. E három kompozicionális tényező jellegének változásai, túlsúlyuk vagy háttérbeszorulásuk határozzák meg az egyes stílusirányzatokat. A műalkotás társadalmi bázisának és a kompozíció művészi összetevőinek kölcsönhatása a portréfestészetben speciális nézőpontból tanulmányozható. További társadalmi-történeti adalékokkal szolgálhat e műfajban az elsőrendű mestereket utánzó, megrendelőik elvárásaihoz szorosan alkalmazkodó provinciális arcképfestők műgyakorlata. Tanulmányunk a művészettörténeti elemzés és a társadalmi-történeti meghatározók egy műfajon belüli 17. századi szintézisének kísérlete.¹

A provinciális mesterek, Európa bármelyik országában éltek is, a nagy alkotóközpontoktól távol dolgoztak, így a stílusváltozásokról, új irányzatokról csak elkésve, gyakran a sokszorosított grafika közvetítésével értesültek. A vidéki birtokain élő nemességnek, vagy a kisebb nyugat-európai városok polgárságának igényét kielégítő művészek tevékenységében így együttélnek az új és retrográd stíluselemek, újraélednek már letűnt művészeti megoldások. Ez a portré társadalmi bázisát alkotó két osztály (a nemesség és a tehetősebb polgárság) gondolkozásmódjából, művészettel szembeni elvárásainak igen lassú változásából adódik.

Magyarországon a 16–17. században a nemesi portré van túlsúlyban. A magyar uralkodóosztály számára dolgozó mesterek egyképpen merítettek közvetlen nyugat-európai forrásokból, de a barokk Kelet-Európában meghonosított stílusjegyeiből is. A korszakunkban jelentkező polgári arcképek a németországi, illetőleg ennek lengyel változatú művészeti gyakorlatához igazodtak.

A provinciális nemesi portré az uralkodó-képmások kompozícióját vette mintául. A koronás főket és családjukat megörökítő udvari művészet termésének számszerű javát általában nem a művészettörténet élvonalbeli mesterei alkották, hanem olyan követőik, akiket nem szólított el az uralkodó környezetéből a népszerűség. Az udvari művészek derékhada a valóban kiemelkedő mesterek gyakran egyszeri megrendelésre készült alkotásai nyomán tevékeny-

¹ A társadalmi elvárások 18. századi tartalmi vetületére lásd: *Cennerné Wilhelmb Gizella: Új portréműfajok a 18. századi magyarországi festészetben.* In: *Ars Hungarica*, 1982/2. 167–177.

kedett úgy, hogy egyszerre több kompozíciós és festői előképből is merített.² Festményén nem az ábrázolt egyszeri jellemképét, hanem a társadalmi hierarchia csúcsán álló személy, vagy a nemesség esetében, osztály képviselőjének társadalmi helyzetéből adódó, szuggesztív képmását formálja meg.

A Mohács utáni, három részre szakadt ország Habsburg- király uralma alatt álló területének feudális osztálya természetszerűleg a császári udvar olasz, németalföldi és délnémet mestereinek műveit vehette mintául arckép-megrendeléseikhez. V. Károly császárról a 16. század legjelentősebb Habsburgjáról Tizian és Jakob Seisenegger fogalmazta meg az egészalakos uralkodóportrét.³ A két képmáson az enteriőr kockás kőpadlója a térbeliséget hivatott érzékeltetni, a háttér drapériája a nemesember előkelő környezetére utal. A figura hatása nem annyira plaszticitásából, mint a sziluett magabiztosan előkelő tartásából és gazdag belső rajzából adódik. Ezeket a formai és festői jegyeket alkalmazta Nádasdy Tamásnak, a magyar politikai élet 16. század közepi prominens szereplőjének és feleségének, Kanizsay Orsolyának életnagyságú arcképeit megalkotó mester.⁴ Az Európában sokfelé megfordult, rendszeresen Bécsben tartózkodó idős nádor portré-beállítására Bemelberg Konrádnak, V. Károly hadvezérének az ambrasi gyűjteményben őrzött arcképével sok rokonvonást mutat.⁵ A balkéz hátul csípőretett mozdulata remekművű elődöt, Tizian atrií herceg-portrétját utánozza.⁶ A fekete páncél és az aranyozott díszítések kidolgozásának mintájára Sebastiano Venier, Marcantonio Colonna és Don Juan d'Austria hármas csoportképén ismerhetünk, háttérben a lepantói csata ábrázolásával.⁷ A festőnek azonban nem volt megfelelő felkészültsége az alakot környező enteriőr megkomponálására, a térbeliség érzékeltetésére pedig megelégedett a seiseneggeri kockaköves padlózattal, amelyet a háttér egy pontján önkényesen elvágott. A figura mögött egyszínű, sötét hátteret alkalmazott, amelyre a páncél kihangsúlyozott ornamentikával rajzolódik fel. A vértetű gondos visszaadása ugyancsak jól beleillik Tiroli Ferdinánd főherceg, az ambrasi gyűjtemény alapítója szellemi körének szobor és festmény páncélos portréi irányvonalába.⁸ A választékos ízlésű magyar főúr az udvari művészet legjobb mintái nyomán festette meg arcképét.

Kanizsay Orsolya gazdag, nyugati divatú öltözetben, számos ékszerrel jelenik meg. A festő különösen az utóbbiak visszaadására fordított nagy gondot. Az öltözet együttes vizuális benyomásától meghatározott festői megfogal-

² Az udvari portréfestészet mestereiről és követelményeiről általában lásd: *Friederike Klauner*: Spanische Portraits des 16. Jahrhunderts. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, LVII. Wien, 1961. 123–158.

³ *Hubertus Froning*: Entstehung und Entwicklung des stehenden Ganzfigurenporträts in der Tafelmalerei. Würzburg, 1973. Disszertáció.

⁴ Nádasdy Tamás nádor: Magyar Történelmi Képcsarnok (a továbbiakban: MTKcs.) 53.8. sz. — Olajfestmény (a továbbiakban: Of), vászon (a továbbiakban: v), 226 × 131 cm; Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya: MTKcs. 53.2. sz. — Of, v, 227 × 131 cm. Mindkét darab a Nádasdyak Nádasdladányban a 19. században felállított ósgalériájából. Irodalom: *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp., 1953. 86. XLVIII. képtábla.

⁵ Vö. Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800. Führer durch das Kunsthistorische Museum Nr. 22. Wien, 1976. 254–255. 222. sz. 52. kép.

⁶ Vö. *Otto Fischel*: Tizian. Des Meisters Gemälde. Stuttgart und Leipzig, 1911.

⁷ Ambras, Rüstkammer. Ferdinánd tirolai főherceg egykori Ruhelust-kastélyából. Vö.: *Johanna Felmayer*: Schloss Ruhelust in Innsbruck. Tiroler Heimatblätter, 60. évf. Innsbruck 1985. 128. Nr. 23. „Lustsaal” 9. sz.

⁸ *Leonhard Luchner*: Denkmal eines Renaissance-Fürsten. Wien, 1958.

mazás ugyanolyan, mint Mária főhercegnő, Jülich-Cleve hercegnőjének 1554-re datált, vagy Katalin főhercegnő, I. Zsigmond Ágost lengyel király feleségének egészalakos képmásán.⁹ Kanizsay Orsolya alakjának térbeállítását Nádasy Tamás portréjával szemben annyit változott, hogy a kép felső jobb sarkában redőzött drapéria hull alá, azonban ennek elhelyezése ugyanolyan szervetlen, mint a kockakövek felső lezárása. A kezek rajza meglehetősen sematikus, a jobbkar erőltetetten hibás rövidülése s a karoknak a ruha szabásától meghatározott mozdulata Seiseneggernek Mária főhercegnőről és leányáról festett portréjának technikailag tökéletlen másolata.¹⁰ Kanizsay Orsolya ruhájának rajzos, helyenként kemény festői kezelésével ellentétben a fej puhábban van megfestve, s a jellegzetes szemnyílás és szájvonal Johanna főhercegnő, I. Ferdinánd leánya és Medici Francesco felesége Arcimboldónak attribuíált vállképét idézik emlékezetünkbe.¹¹ (1–2. kép) A két Nádasy-portré esetében világosan kimutatható korábbi megállapításunk, hogy a provinciális festők ugyanazon művészi orientáción belül is különböző mesterek hatását olvasztották egybe. Tekintve a művek előképei keletkezésének térbeli és időbeli közelségét, a két Nádasy-portré mesterét a kelet-ausztriai vagy a határovezet területén működő névtelen festők sorában kell keresnünk.

Volt az udvari portréművészetnek azonban egy másik, a német és német-alföldi hagyományokban gyökerező ága is, a dús ornamentikájú és élénk színű felületek egymásmellettiségét egységes egészbe fogó stílus, amelyben maga az ábrázolt is ornamenssé, egy zárt festői egység részévé válik. Ez a stílus, melynek gyökerei időben messzire nyúlnak vissza — gondoljunk csak az idősebb Cranach, az ifjabb Holbein, Agnolo Bronzino vagy Antonis Mor művészetére —, kiválóan alkalmas volt a magyar nemesi viselet sokszínűségének, díszítménygazdagságának érzékeltetésére. A 17. század elejére a korai Habsburg idők magyar nemessége egy részének kiváltságos udvari szerepét felváltotta a Habsburg hadi-, és külpolitikában való csatlódás, a trón és a nemesség közötti komoly ellentét és a Bocskay-szabadságharc. A magyar feudális osztály férfitagjai a 17. század elejétől kezdve sajátos nemzeti öltözetükben örököltették meg magukat, akárcsak a lengyelek.

A stílus korai darabja is egy, a politikai hierarchia csúcsán helyetfoglaló, s a császári udvarral közvetlen kapcsolatban álló, észak-magyarországi család galériájában maradtak fenn. Thurzó Kristóf 1611-ben keletkezett arcképe a képsíknak ezt a felbontását mutatja,¹² míg az interieur elemei az udvari portré akkorra kialakult mintáját követik, az asztalra halmozott díszes fegyverek hosszú időn át az ábrázolt társadalmi rangját és gazdagságát reprezentálják. A festmény alkotója a Szepességhez, a Thurzók birtokaihoz közeleső Dél-Lengyelország művészetét ismerő, feltehetőleg ott is tanult mester lehetett. Az egyszínű és tarka felületek ritmikus egymásmellettisége az udvari portréművészet 16. századi képviselőinek, így pl. Antonis Mornak volt erőssége. (Véres-

⁹ Mária főhercegnő: Porträtgalerie ... 94. 60. sz. 87. kép.; Katalin főhercegnő: Platon Bileckij: Ukrainszkij portretnij zsvopisz XVII–XVIII. szt. Kiev, 1969. 75.

¹⁰ Az 1550-es években keletkezett portréről: Porträtgalerie ... 94. 61. sz. 96. kép.

¹¹ Porträtgalerie ... 102. 70. sz.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: MNM), Csáky-letét 1. sz. — Of, v, 202×95,5 cm. A szepesi vár egykori ún. „János király palotájából”, még Thurzó családi tulajdonból. Irodalom: *Elemér, Kőszeghy*: Bildnismalerei in der Zips. Kežmarok, 1933. 10, 37.; *Garas* i. m. 83. XLIII. képtábla.

1. kép Nádasdy Tamásné Kanizsay Orsolya képmása.
Részlet. Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Történelmi
Képcsarnok

2. kép Giuseppe Arcimboldo (?): I. Ferdinánd leánya,
Johanna főhercegnő arcképe. Bécs, Kunsthistorisches
Museum, jelenleg az ambrasi kastélymúzeumban

kező Mária arcképe, 1554.)¹³ A dekoratív és teltebb egyszínű foltok festői váltakozására felépített és az uralkodóportré kompozíciós elrendezését követő arckép megfogalmazása a 17. század második negyedére általánossá válik az akkori királyi Magyarországon, amit Illésházy Gáspár és fia, Gábor arcma is bizonyít az 1630-as évekből.¹⁴

Az említett stílus egyik igen jelentős példája Esterházy Miklós nádornak a nagyszombati jezsuita rendházból származó képmása.¹⁵ (3. kép) Az 1645-re datált portrénak a családi galériában korábbi, 1625-ös változata is volt.¹⁶ Az asztalra könnyedén odatámasztott bal kéz és az övbe akasztott jobb, Pier Paolo Pomisnak, II. Ferdinánd grazi udvarában dolgozott udvari mesternek az uralkodóról készített egyik arcképét utánozza.¹⁷ A figura térbeliségét az interieur elemei hangsúlyozzák. A vizuális hatás, a dekoratív-sokszínű és az ezeket ellensúlyozó teltebb árnyalatú felületek éles rajzzal elválasztott foltjaira épül. Itt tehát a 16. századi udvari portré művészi eszközei alkalmazásának közel százéves késésével találkozunk, s a továbbélés a Nádasdy-, és Esterházy-ösgalériákban mozgalmassabb beállítással és az interieur hangsúlyozásával a 17. század végéig nyomon követhető. Sőt, a Luka házaspár kettős portréja a 18. századból is e festői stílus körében fogant.¹⁸

A polgári portré dísztelenebb, visszafogottabb színvilágú stílusában, amelynek viselettörténeti meghatározói is vannak, általában akkor festenek ezekben a századokban, ha ezt valamely speciális körülmény kívánja. Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya gyászruhás képmása a 16. század végéről a barna-fekete-fehér színárnyalatokra épült, a kezek mozdulata kezdetleges, a jobb késő középkori reminiscenciákat mutat.¹⁹ Különösen érdekes a ruha ráncainak szinte faszoborszerű kidolgozása. (7. kép)

Ugyancsak özevegyi portré Csáky VII. Istvánné Wesselényi Anna arcképe 1640-ből.²⁰ A szürke-fekete-fehér színharmóniában tartott festmény arc- és karakterábrázolása jó, az alak és az interieur elemei egyenletesen töltik ki a képfelületet. A készülés helyére két eshetőség is számba jöhet: Szepes vára és Pozsony, ahol a nagyasszony ez időben felváltva tartózkodott. Bizonyos len-

¹³ Madrid, Prado. Reprodukálva: *Georges Marlier*: Anthonis Mor van Dashorst. Bruxelles, 1934. II. tábla.

¹⁴ Illésházy Gáspár: Trencsén (Trenčín, CSSR), Trenčianské Muzeum, 3095. sz. — Of, v, 190×133 cm. Reprodukálva: *Danuta Učniková*: Historický portrét na Slovensku. Bratislava, 1980. 20. kép; *Illésházy Gábor*: Trenčianské Muzeum, 3090. sz. — Of, v, 132×107 cm. Reprodukálva: *Historické portréty na Slovensku zo zbierok slovenských múzei*. Kiállítás, Bratislava, 1984. május–augusztus. Katalógus belső borítólapján.

¹⁵ MTKcs. 36. sz. — Of, v, 215×149 cm. A Jankovich gyűjteményből, korábban a nagyszombati jezsuitáknál.

¹⁶ MTKcs. Reprofotó-gyűjtemény: 3306/1958. Fk. sz.

¹⁷ Ebenthal-kastély, Klagenfurt közelében, Ausztriában. Vö.: *Der innerösterreichische Hof-Künstler Giovanni Pietro de Pomis*. Herausgegeben von Kurt Woisetschlager. Graz, 1974. 144–174.

¹⁸ MTKcs. 70.2. sz. — Of, v, 94×116 cm. Irodalom: *Gisela Cenner-Wilhelm*: Die Porträt-Kunst der Barockzeit in Ungarn. Künstlerische Gestaltung durch historische und gesellschaftliche Faktoren mitbestimmt. XXV. Internationaler Kongress fuer Kunstgeschichte. Wien, 1983. 9. Arbeitsgruppe „Neue Forschungsergebnisse und Arbeitsvorhaben“ 147. 16. jegyzet.

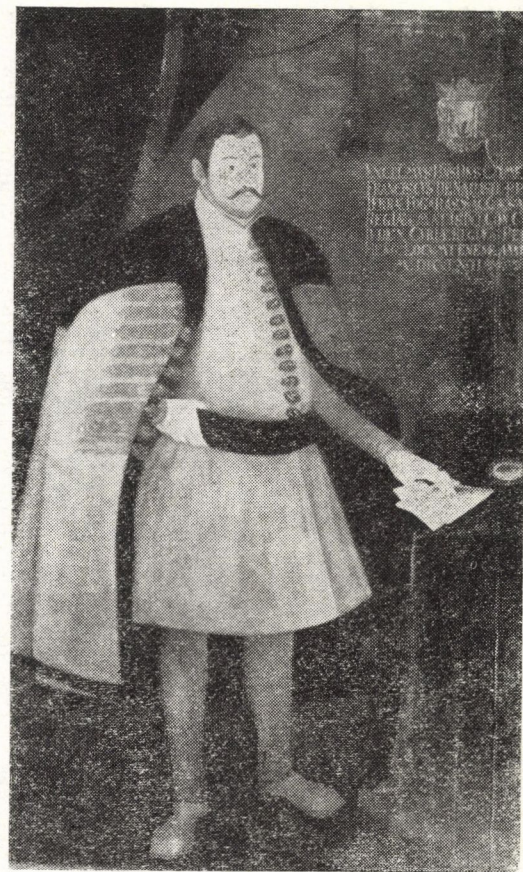
¹⁹ MTKcs. 572. sz. — Of, v, 212×140 cm. Több más Batthyány-portréval együtt a Lanfranchi-gyűjteményből. Irodalom: *Lehel Ferenc*: Magyar művészet a török világ idején. Bp. 1913. 7.; *Zichy István*: Lorántffy Zsuzsanna állítólagos arcképe. Bp., 1943. 5.

²⁰ MNM Csáky-letét 4. sz. — Of, v, 198×113 cm.

3. kép Esterházy Miklós nádor arcképe.
Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi
Képcsarnok

4. kép Nádasdy Ferenc országbíró arcképe.
Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar
Történelmi Képcsarnok

5. kép I. Rákóczy György erdélyi fejedelem
képmása. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar
Történelmi Képcsarnok

6. kép I. Rákóczy György erdélyi fejedelem
archépe. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar
Történelmi Képcsarnok

gyel párhuzamok miatt — Agnes Firlovej képmása a 17. század második negyedéből — inkább Szepes várát tartjuk biztosabbnak.²¹ (8. kép)

Az egészalakos portrét a festői feladatot megoldani képes mesterek gyér választéka s az ábrázolt dísztelen, puritán öltözete magyarázza, hogy I. Rákóczi György erdélyi fejedelem egészalakos képmása a hadvezér-portré kompozíciós jegyeit a polgári arckép visszafogottabb színkezelésével egye-síti.²² Egyéni vonások, karakteres jegyek visszaadása tekintetében a fej meg-formálása feltétlenül előrelépést jelent. (5. kép)

A sokszínű, erősen manierista jegyeket mutató provinciális portréművészetben az 1650-es években jelentkezik változás a kevesebb árnyalatra felépített festésmód irányában. Nádasdy Ferenc országbíró és neves mecénás ekkor veszi udvarába Benjamin Block lübecki származású festőt.²³ A főúr egészalakos képmása jó példa arra, mennyire kellett az arcképfestőknek alkalmazkodniuk megrendelőik ízléséhez, a családi galéria korábbi darabjainak stílusához. A jobbjaival asztalra, baljaival botra támaszkodó ábrázolt beállítás a kor portré-művészetéhez mértен keresett, kevésbé dinamikus és jellemző, viszont elsőrendű mód a díszes öltözet érvényesülésére. Az élénk vörös ruha és a dús aranyhímzések aprólékos, de festői megvilágítással kiemelt kidolgozása a hazai portréművészet eszköztárában új jelenség ugyanúgy, mint a háttér ablaknyílásában megjelenő finom tájkép, s a jól talált egyéni arcvonások.²⁴

A sötét háttérből kiváló, egységesen kezelt, nem megosztott, élénk szín-foltokra építő kompozícióval találkozhatunk Nádasdy Ferencnek másik, a családi ősgalériába szánt egészalakos portréján is, mely beállításában apósá-nak, Esterházy Miklós nádornak már tárgyalt arcképét másolja.²⁵ Aprólékos ornamentika helyett egyetlen élénkebb színnel emeli ki környezetéből a figu-rát, és ezzel adja meg kellő hangsúlyát. (4. kép)

A Block-hozta újítás először a Dunántúlon talált követőkre a Batthyány-ősgalériában. Batthyány Ádám főasztalnok, dunáninneni főhadvezér enteri-órben ábrázolt portréján a sötét háttérből ugyanúgy emelkedik ki vörös-ezüst-sújtásos ruhájában, mint Nádasdy Ferenc.²⁶ A felső jobb sarok ablaknyílásában Németújvár látkepe. Batthyány Ádám fia, Kristóf képmása a Nádasdy-ősga-léria Nádasdy Ferenc arcképét utánozza nemcsak az öltözet visszaadásában, hanem a kövér arcformák puha, elnagyolt festésében is.²⁷ (13. kép) Csáky István országbíró egészalakos arcképe is hasonló kolorisztikus elvek szerint

²¹ Az említett festmény egykor Siedlec-ben, a karmeliták után maradt udvarház-ban volt.

²² MTKcs. 565. sz. — Of, v, 236 × 141 cm. A Lanfrancioni-gyűjteményből. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok. In: Magyarországi rene-szánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Bp., 1975. 282.

²³ *Rózsa György*: Magyar történetábrázolás a 17. században. Bp., 1973. 129.

²⁴ MTKcs. 2321. sz. — Of, v, 182 × 120 cm. A Nádasdy-család tulajdonából. Jelezve j. l.: Benjamin Bloch ad. viv. de pinxit A.º 1656. Irodalom: *Rózsa György*: A Történelmi Képcsarnok legszebb festményei. Bp., 1977. 9, 26. 5. kép.

²⁵ MTKcs. 53.5. sz. — Of, v, 228 × 131 cm. A náadasdladányi Nádasdy-galériából. Irodalom: *Rózsa György*: i. m. Bp., 1973. 130.

²⁶ MTKcs. 568. sz. — Of, v, 233 × 139 cm. A Lanfrancioni-gyűjteményből. Iroda-lom: *Cennerné Wilhelmb Gizella*: i. m. Bp., 1975. 296. XIII. tábla, 4. kép.

²⁷ MTKcs. 564. sz. — Of, v, 217 × 118 cm. A Lanfrancioni-gyűjteményből.

7. kép Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya képmása. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képesarnok

8. kép Csáky Istvánné Wesselényi Anna képmása. Magyar Nemzeti Múzeum — Csáky-letét

készült a 17. század második felében,²⁸ sőt II. Rákóczi Ferenc gyermekkori képmása is a század 80-as éveiből.²⁹

Ez a módszer a 17. század utolsó negyedében a teljes alakkal szemben egyre inkább teret hódító félalakos portrékon még jobban szolgálta a figyelem összpontosítását az emberi alakra. (I. Rákóczi Ferenc, Kornis Gáspár arcképei). A viseletformák³⁰ továbbélésével ez a kolorisztikus szerkesztésmód a 18. század folyamán is tartotta magát elsősorban a középnemesi és hivatalviselő társadalmi rétegek körében. (Szvetics Jakab portréja)³¹

Amint már korábban említettük, Batthyány Ádám és családja élen járt Benjamin Block festői módszereinek átvételében. A Batthyány család mecénási tevékenysége még egyfajta gazdagodást honosított meg a hazai barokk provinciális portréművészetben, a szabad tájban megörökített arcképet. Az egy-egy szent alakjával díszített oltártáblákból kiinduló műfaj (különösen az idetartozó hadvezér-portré) művelői között a Habsburg-udvarban Tiziant, az ambrasi spanyol termet díszítő Pietro de Rosa-t vagy Lucas van Valckenborchtot tartják számon. Batthyány Ádám önmagát és Kristóf őset (10. kép) hadak parancsnokaként festtette meg.³² Égővörös, prémmel szegélyezett magyar ruhában, magastetejű, tollforgós süvegben állnak a szándékoltan mély horizontú táj előtt. A kék égboltra kirajzolódó teltszínű sziluett impozáns hatást kelt. Csak fokozza ezt Batthyány Ádám portréján a kisebb léptékű tájkép és a Németújvár alatt felvonuló katonaság, Kristóf arcképén pedig a csatajelenet. Az égen úszó felhők rajza a szabad tér teljes illúzióját nyújtja, egyben segíti a figura még hatásosabb kiemelését. Hasonló hatást ért el Carlo Dolci azon a portréján, amely Medici Mátyást ábrázolja az 1630-as években, és az antwerpeni Jan van der Hoecke Lipót Vilmos főherceg félalakos arcképén az 1640-es években.³³ (9. kép) Batthyány Ádám az udvari művészet közvetlen hatósugarában, Nyugat-Magyarországon, provinciális mesterekkel festtette meg az új művészi tartalmú portrékat. Ez növeli mecénási érdemeit.

A férfiarcképeknél észlelhető utolsó stílusváltás a németalföldi gazdag anyagfestő technika és a fény-árnyék modellálással karakterizáló gyakorlat irányába történt. A Jankovich-gyűjteményből származó I. Rákóczy György-portré az egyéni vonások olyan fokú festői idealizálását mutatja, amilyen a

²⁸ Családi tulajdonban.

²⁹ MTKcs. 2254. sz. — Of, v, 130×92,5 cm. Irodalom: *Kampis Antal*: II. Rákóczi Ferenc arcképei. In: *Rákóczi-Emlékkönyv*, II. Bp., 1935. 74.; *Rózsa György*: II. Rákóczi Ferenc ikonográfiájához. Irodalomtörténeti Közlemények, 1976. évf. 4. sz. 480.

³⁰ I. Rákóczy Ferenc: MTKcs. 53.179. sz. — Of, v, 76×59 cm. A sárospataki várból. Irodalom: *Rózsa György*: Megjegyzések a magyar történeti ikonográfia néhány kérdéséhez. In: *Folia Archaeologica* (a továbbiakban: FA), u. f. VI. Bp., 1954. 161–162.; *Gizella Cenner-Wilhelm*: Utilisation de modèles iconographiques et stylistiques dans l'art du portrait en Hongrie au XVIIe siècle. *Acta Historiae Artium*, (a továbbiakban: AHA) Tomus XII. Fasciculi 1–2. Bp., 1976. 125, 128. Fig. 19.; Kornis Gáspár: MTKcs. 1543. sz. — Of, v, 88×67 cm. Irodalom: *Gizella Cenner-Wilhelm*: (AHA) i. m. 132. 66. jegyzet.

³¹ MTKcs. 73. sz. — Of, v, 92×74 cm. Irodalom: *Cennerné Wilhelmb Gizella*: i. m. Bp., 1980. 171, 176. 42. jegyzet.

³² Batthyány Ádám: MTKcs. 569. sz. — Of, v, 234×140 cm. Irodalom: *Garas Klára*: i. m. Bp., 1953. 84.; *Rózsa György*: i. m. 1973. 70. 125. kép.; Batthyány Kristóf: MTKcs. 570. sz. — Of, v, 234×140 cm. Mindkét kép a Lanfranchi-gyűjteményből. Irodalom: *Rózsa György*: i. m. Bp., 1977. 9, 26. 7. sz.

³³ Medici Mátyás: *Porträtgalerie* ... 286–287. 258. sz. 196. kép.; Lipót Vilmos főherceg: uo. 143. 116. sz.

9. kép Jan van der Hoecke: Lipót Vilmos főherceg, Németalföld helytartójának arcképe. Bécs, Kunsthistorisches Museum, jelenleg az ambrasi kastélymúzeumban

10. kép Batthyány Kristóf képmása. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képesarnok

11. kép Wesselényi Borbála képmása. Magyar Nemzeti Múzeum — Csáky-letét

12. kép Csáky Istvánné Forgách Éva képmása. Magyar Nemzeti Múzeum — Csáky-letét

barokk reprezentatív arcképeknél általában megszokott.³⁴ (6. kép) Újszerű a beállítás mozgalmassága, az öltözet és a díszbuzogány kezelése Daniel Schulz lengyel festő stílusával rokon.³⁵ A festmény történetéről annyit tudunk, hogy Jankovich Miklóshoz, a 19. század első felének áldozatos magyar gyűjtőjéhez Dobai Székely Sámuel eperjesi gyűjtőtől és polihisztortól került, aki viszont ifjabb Csécsi János sárospataki tanártól kapta.³⁶ Kemény János fejedelem félalakos képmásán³⁷ a figura beállítása Antonis Mor vagy 150 évvel korábbi Granvella bíboros és II. Fülöp festménye nyomán került vászonra a 17–18. század fordulóján.³⁸ A Kemény-portrén ugyanúgy, mint I. Rákóczy György képmásán a lengyel arcképfestészet nyugati stílusjegyeket adaptáló provinciális változatának ihletését érezzük. A magyar provinciális portré korlátain belül hasonló festői megfogalmazással próbálkozik Absolon Dánielnek, Thököly Imre titkáranak és követének félalakos portréját készítő mestere.³⁹ Az ábrázolt késmárki származása, többszöri lengyel követjárása és a portré eperjesi eredete is megerősíti, hogy lengyel minták után dolgozott az ismeretlen felső-magyarországi festő. (15. kép)

Női arcképek legkorábbi jelentkezése a 17. század második negyedére tehető. Ez a kezdeti időszak egészen a század közepéig tolódhat el, amikor a királyi kegyben megerősödött családok fontosságuk tudatában elkezdik ösgalériáik felállítását. A korai női portrék öltözete általában nyugati divat szerinti, s az 1620-as években egy ideig Bécsben működő Justus Sustermanns stílusát részesítették előnyben. Sustermanns a felsőbbrendű udvari magatartás bemutatását tűzte ki célul. Képein a járulékos elemek rangjelző szerepének kedvező flamand realizmusát ötvözte a fejlett festői ábrázolásmóddal.⁴⁰ A korai magyar női portré legszebb fennmaradt példája Csáky Istvánné Forgách Éva egészalakos képmása.⁴¹ (12. kép) A portré keletkezéstörténete egyelőre még felderítetlen, de Forgách Éva 1638-ban, vagyis abban az évben, amelyre a későbbi felirat a képet datálja, több hónapig tartózkodott Bécsben anyai öröksége, Szepes vára birtoka elnyerése szorgalmazására.⁴² Feltehető, hogy párképével, Csáky István portréjával együtt éppen a birtokbavétel művészi dokumentálására készült. Stílusjegyei Sustermanns köréhez kapcsolják. Az antwerpeni mester a 17. század első negyedében dolgozott Bécsben, majd a század közepén az

³⁴ MTKcs. 31. sz. — Of, v, 124 × 78,5 cm. A Jankovich-gyűjteményből.

³⁵ Vö. Portrety Osobistosci Polskich .... Katalog. Warszawa, 1967. 93. 92. sz. Stanislaw Krasinski portréja.

³⁶ Vö. a Jankovich-gyűjtemény átadási jegyzőkönyvével: Collectio Imaginum. No. 118. Effigies coeva in tela picta Georgii I-mi Rákóczy Principis Transylvaniae, quam Samuel Székely de Doba a Joanne Tsétsi scholae Patakinæ eruditissimo professore, dono obtinuit ... MNM Adattára.

³⁷ MTKcs. 54. 14. sz. — Of, v, 108 × 75,5 cm. Irodalom: Cennerné Wilhelmb Gizella: i. m. Bp., 1975. 283. III. képes tábla.

³⁸ Granvella bíboros portréjának reprodukciója: Die Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien. Herausgegeben von Gustav Glück. Wien, 1925. 88. kép; II. Fülöp arcképének reprodukciója: Georges Marlier: i. m. 57. 6. kép.

³⁹ MTKcs. 46. sz. — Of, v, 97 × 79 cm. A Jankovich-gyűjtemény átadási jegyzőkönyve szerint: Obtenta Eperiesino e collectione Samuelis Székely de Doba.

⁴⁰ Günther Heinz: Einleitung. In: Porträtgalerie ... 28–30.

⁴¹ MNM Csáky-letét 3. sz. — Of, v, 208–123 cm. Irodalom: Kőszeghy Elemér: i. m. 11, 18. 12. sz.; Garas Klára: i. m. 83.

⁴² Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században. Gr. Csáky István életrajza. Bp., 1883. 131. A festmény restaurálását 1984-ben fejezte be Bujdosó Anna. A restaurálás során felfedezett eredeti felirat is az 1638-as évszámot mutatta.

13. kép Batthyány Kristóf képmása.
Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar
Történelmi Képcsarnok

14. kép Esterházy Lászlóné Batthyány Eleonóra
képmása. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar
Történelmi Képcsarnok

innsbrucki főhercegi udvarban.⁴³ Ehhez a művészkörhöz tartozik Nádasdy Ferencné Esterházy Anna Júlia Fraknón (Forchtenstein, Ausztria) örökölt portréja is.⁴⁴ A kézmozdulatok, a földön kuporgó öleb, az asztalon álló virágcsokor ott található már Gonzaga Eleonóra, II. Ferdinánd második felesége Justus Sustermanns kezétől származó, 1623/24-re datált portréján.⁴⁵ Ugyanezeket a mozdulatokat alkalmazta Esterházy Lászlóné Batthyány Eleonóra, Nádasdy Ferencné sógornőjének ismeretlen festője is, aki az archaikusan sötét háttér elé állított figura öltözetén a 17. századi Nádasdy-portrékhoz hasonlóan mutatja be a részleteket.⁴⁶ (14. kép)

A nemzeti viseletbe öltözött női portrék szoknyái, csipkés kötényei, gyöngysorai és ékszerei ugyanúgy az ornamentikára épülő, keményebb, sokszínűbb festői modort követelik meg, mint a magyar feudális férfi-díszöltözet. Nádasdy Pálné Révay Judit ősgaléria portréján az élénk, vörösszínű és az ornamentikás felületek kontrasztjára épülő festésmód mellett érvényesül az udvari képmás lehelletfinom anyagszerűséget is érzékeltetni tudó stílusa.⁴⁷

A vörös színegyüttesre alapozott stílusirányzat jelentkezik Wesselényi Borbála térdképén az 1660-as évekből.⁴⁸ Hasonló kolorisztikus felépítéssel a császári udvar portréfestészetében már az 1640-es években találkozhatunk . . .⁴⁹ A merev beállítású fiatal leányalak melletti asztalon nem mindennapi „Beiwerk” látható, egy hordozható clavichord. (11. kép) Egyelőre nem tudhatjuk biztosan, vajon családja minden fényűzést megengedő gazdagságára és előkelőségére kívántak-e utalni, vagy a 17. századi németalföldi és német művészet muzsikálás közben megörökített egyéni és csoportos képmásait vették-e a távoli Erdélyben mintául?⁵⁰

A Magyarországon honos, konzervatívabb festői világot természetesen még a hazánkban működött nevesebb külföldi mestereknek is tiszteletben kellett tartaniok. Nádasdy Ferencné Esterházy Anna Júlia arcképén Benjamin Block ugyanúgy a megszokott provinciális beállítást alkalmazta, mint a férj képmásán. Az öltözet visszaadásában azonban, Nádasdy Ferenc portréjával ellentétben, nem hozott semmi újat.⁵¹ Gazdagítja viszont itt is a kompozíciót az ablaknyílás finom tájrészlete. Az 1650-es évek közepéről származó Block-festmény régebbi és újabb kompozíciós elemeit vette át Esterházy Ferencné

⁴³ Porträtgalerie . . . 314. Justus Sustermanns.

⁴⁴ *Garas Klára*: i. m. 86. Színesben reprodukálva: Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: *Domanovszky Sándor*. IV. Bp., é. n. 380–381.

⁴⁵ Porträtgalerie . . . 273. 242. sz. 159. kép.

⁴⁶ MTKcs. 53. 63. sz. — Of, v, 185 × 117 cm. A pápai Esterházy-kastély ősgalériájából. Irodalom: *Gizella Cenner-Wilhelm*: Stilprobleme der ungarischen provinziellen Porträtmalerei im XVII. Jahrhundert. In: *Seminariów Niedziekich*. T. 2. Krakó 1985. 263. 52. kép.

⁴⁷ MTKcs. 53. 13. sz. — Of, v, 227 × 131 cm. A nádasdladányi Nádasdy-galériából.

⁴⁸ MNM Csáky-letét 13. sz. — Of, v, 129 × 94 cm.

⁴⁹ Mária Leopoldina, III. Ferdinánd feleségének arcképe, 1648, ismeretlen udvari festő műve: Porträtgalerie . . . 149–150. 123. sz. 165. kép; Cecilia Renata főhercegnő, lengyel királyné arcképe, 1642 körül, északnémet mester műve: Porträtgalerie . . . 141–142. 114. sz. 171. kép.

⁵⁰ Pl. Ifj. Ágost braunschweig-lüneburgi herceg gyermekei, 1637, E. S. jelű mester olajfestménye. Reprodukálva: *Barock in Deutschland. Residenzen. Katalog von Ekhart Berckenhagen*. Berlin, 1966. 128.; Házi muzsika, 1616, Godert de Wedige olajfestménye Christoph Wintzler kölni polgár családjáról. Köln, Wallraf-Richartz Múzeum.

⁵¹ MTKcs. 2320. sz. — Of, v, 182 × 121 cm. A Nádasdy család tulajdonából. Jelezve j. 1.: Block F. Irodalom: *Rózsa György*: i. m. Bp., 1977. 26. 6. kép.

15. kép Absolon Dániel arcképe. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok

16. kép Zichy Péterné Homonnai Drugeth Klára arcképe. Magyar Nemzeti Múzeum — Magyar Történelmi Képcsarnok

Thököly Éva portréja, az egykori pápai ősgaléria darabja.⁵² A festményen látható kézmozdulatok szinte hajszálra megegyeznek Nádasdyne arcképével. Egyező a jobb oldali tájrészlet hangulati, valamint a ruha sokszínű, díszítménygazdag felületét festőileg jól ellensúlyozó hatása.

A 17. század végére a női arcképeknél is divatba jött a félalakos képmás, a németalföldi és a francia művészet visszafogott részletezésű, inkább az ábrázolt szépségére koncentráló modorában. Zrínyi Ilona arcképén a környező részletek hű visszaadása nem kel versenyre az arc hatásával.⁵³ Zichy Péterné Homonnai Drugeth Klára félalakos képmása e stílus provinciális változatában fogant.⁵⁴ (16. kép) A 18. századi félalakos női köznemesi portrék azonban zömükben az öltözet részleteit kihangsúlyozó, díszítménygazdag megfogalmazást folytatják. (Pekryné Petrőczy Kata Szidónia, Sréterné Bezzegh Éva, Révay Erzsébet).⁵⁵

A műfaj történetének kutatása a stílusvariációk bemutatásával segít felfedni az egyes irányzatok hatósugarának mélységét és kiterjedését okaikkal együtt, segít megrajzolni pontosabban egy adott kor művészeti kultúrájának és egy adott társadalom művészettel szembeni elvárásainak teljesebb képét. Magyarország 16–17. századi történelmi helyzetében nem alakulhatott ki olyan kulturális centrum, amely folyamatosan közvetítette volna a legújabb európai stílusáramlatokat, és ritkán akadt az elszórtan jelentkező új törekvéseknek megfelelő mecénása. A megrendelők, elsősorban a feudális uralkodóosztály tagjai, vagy a frissen nemesített polgárság, nem kivételes művészi tudással megfogalmazott, vagy magas színvonalú képmások nyomán létrejött, külső-belső hasonlatosságra igaz és kitűnő portrékat igényelt, hanem társadalmi állásának ábrázolt dokumentumát annak minden szokványos külső jegyével. Ezt szolgálta a figurát a sötét háttérből élesen kiemelő díszes öltözet, a fegyverekben és apró használati tárgyakban megnyilvánuló luxus, a nemesi címer, a kép feliratából kiolvasható hivatali és feudális rangemelések. A kompozíciójában sok részletben nem a valóságot tükröző műfaj megmerevedését és továbbélését a történeti helyzetből adódó erősen hangsúlyozott, külsőségeiben demonstrált nemzeti különállástudat tette lehetővé. Ez a begyökeresedett művészeti gyakorlat a második és harmadik vonalban a 18. században is továbbélt, amikor már a nyugati, elsősorban bécsi udvari művészet áramlatai szélesebben elterjedtek, s az ízlést finomítva növelték a megrendelők elvárásait. A provinciális portréművészet igyekezett behozni 100–150, sőt 200 éves kérését a stílusigazodásban, és a 18. század második felére már meghozta gyümölcsét a fejlődés nagyobb lendülete.

⁵² MTKcs. 1555. sz. — Of, v, 184,2×116 cm. A pápai Esterházy galériából. Irodalom: *Rózsa György*: Tíz év új szerzeményei a Történeti Múzeumban. Művészettörténeti Értesítő, 1955. évf. 94. A pápai ősgaléria külön, korábban bekerült darabját még ismeretlenként publikálja. Az ábrázolt azonosítása *Mithay Sándor*: A pápai Esterházy-ősgaléria c. cikkének illusztrációja nyomán. *Folia Historica* 11. Bp. 1983. 9. kép.

⁵³ MTKcs. 48. sz. — Of, v, 95×79 cm. Irodalom: *Gizella Cenner-Wilhelm*: i. m. a niedzieczai művészettörténeti szeminárium 2., 108, 263. 54. kép.

⁵⁴ MTKcs. 59. 5. sz. — Of, v, 87×69,5 cm. A Hadik-Barkóczy család galériájából.

⁵⁵ Pekryné Petrőczy Kata Szidónia: MTKcs. 52. sz. — Of, v, 70×57 cm.; Sréterné Bezzegh Éva: MTKcs. 553. sz. Of, v, 97×76 cm. Reprodukálva: Magyar Művelődéstörténet, IV. Szerk.: *Domanovszky Sándor*: Bp., é. n. 391.; Révay Erzsébet: Vöröskő (Červený Kamen, CSSR) Vármúzeum, 8046. sz. — Of, v, 75×97 cm. Irodalom: *Danuta Učńikova*: i. m. 98. Gkp. 1085. sz. 36. kép.

Gizella Cenner-Wilhelmb: Provincial Portrait-Style Connections of the Hungarian Baroque

In illustrative arts the manner of reproduction and the choice of subjects influenced by the age and the society are of equal importance. The interaction of artistic performance and the social basis of a work of art is especially well reflected in portrait-painting.

Under the circumstances of 16–18th century Hungary, at the time of the Turkish occupation, when the country was divided into three parts, no cultural centre that would have been able to spread the new styles in fine arts could develop. The customers, first of all of the feudal class, did not demand portraits painted with exceptional artistic skill, they needed a documentation of their social status with all its external signs. Besides that, from the second half of 17th century on, the national separation within the Habsburg Empire is emphasized by the national costumes of the nobility. That's why the colourful, richly decorated style of the 16th century could survive for such a long time. (E.g. the portrait of Palatine Miklós Esterházy, illustration no. 3.) This is followed by a period when the figure is accentuated by a bright colour-patch and precious arms together with objects of everyday-life are also depicted. (The portrait of Lord Chief Justice Ferenc Nádasdy, no. 4.; the portrait of Borbála Wesselényi, no. 11.) Foreign masters visiting Hungary for shorter or longer periods also had to respect these external marks.

All this leads us to conclude that besides its ties to the art of the Habsburg-court, Hungarian portrait-painting was also greatly influenced by Polish provincial portrait-painting.

Гизелла Ценнер-Вильхельмб: Стилиевые связи провинциальных портретов венгерского барокко

В изобразительном искусстве равной степени важны как сам способ изображения, так и выбор темы произведения, который находится под влиянием эпохи и общественных факторов. В портретной живописи особенно хорошо можно изучать взаимное влияние художественного выражения и общественного базиса произведения.

В историческом положении Венгрии XVI–XVII веков, когда страна была под турецким игом и произошел распад страны на том части, не смог образоваться такой культурный центр, который непосредственно показал бы новые стилирные стремления изобразительного искусства. Заказчики, прежде всего члены класса феодалов сами не претендовали ни исключительным художественным мастерством написанные портреты, а скорее хотели иметь документ своего общественного места вместе со своими обычными внешними признаками. Кроме этого с начала второй четверти XVII века большой акцент получает документированный с национально-дворянской одеждой охарактеризованный национальный сепаратизм внутри Габсбургской империи. Поэтому долго живет еще колоритное, орнаментное выражение XVI века (как например портрет наместника короля Миклоша Эстерхази).

За тем следует подчеркивание фигуры ярким цветом, описание артистически оформленных оружий и предметов быта (портрет главного королевского судьи Ференца Надашди: портрет Варвары Вешелени). Эти знаки внешности обязаны были уважать и иностранные мастера, которые на любой срок приехали в Венгрию.

Из вышесказанных следует, что кроме связей, имеющих и искусством Габсбургов большую роль имело и влияние польской провинциальной портретной живописи.

KOSZTOLNYIK ZOLTÁN

II. Géza és a páviai zsinat*

*Cumque unus Deus, unus papa, unus imperator sufficiat,
et una ecclesia Dei esse debeat, ... duos apostolicos
in Romana ecclesia habere videmur*

Rótszakállú Frigyes császár

Az angol IV. Adrián pápa halálát követő pápaválasztás eredményeként két főpap támasztott igényt a pápai trónra 1159 szeptemberében: Bandinelli Roland bíboros s pápai kancellár, volt pápai legátus volt az egyik; Monticelli Oktávián bíboros, Rótszakállú Frigyes császár pártfogoltja, az angol s francia uralkodók távoli rokona volt a másik. Ruhewin, a kor egyik német történetírója, aki a még 1157-ben meghalt Freisingi Ottó *Gesta Friderici imperatoris* felbeszakadt munkáját folytatta tovább, aránylag részletesen, de német, császári szempontból mérve tárgyalta a kettős pápaválasztás kimenetét. Szerinte a szavazatok többségét elnyerő Roland bíboros először nem akarta felöltöteni a bíborvörös pápai ruhát, miért is Oktávián bíboros, látva riválisa pillanatnyi megtorpanását, kezéből kiragadta azt, hogy magára öltse. Ebben a műveletben egy római szenátor zavarta meg, így Oktávián káplánja kezéből a már készen tartott másik pápai ruhát vette magára. Új méltóságához méltatlan gyorsasággal a főoltár mögötti helyiségből (ahol a kétes kimenetelű konklávét megtartották) a Szent Péter bazilikába rohant, hogy ott magát a várakozó papságnak bemutassa. Az utóbbiak történetesen mit sem tudtak a választás gyászos kimeneteléről. A bazilikába időközben betóduló fegyveresek s nép látva a beöltözött és a *Te Deumot* intonáló Oktáviánt, őt pápának elismerték.

A sokkal szavahihetőbb Gerhoch reichersbergi prépost *De investigatione antichristi* című munkájában úgyszintén kifejti, hogy III. Sándor pápát jog szerint, az egyházi kánonok szerint egybegyűlt bíborosok többsége választotta meg, „maior et potior apparuit numerus cardinalium, qui in cancellarii Rolandi electionem consenserant”. A választás harmadnapján nyerte el Roland a szavazatok többségét, mikor is két bíboros kivételével – hozzátehetjük: négy kivételével, mert nagyon valószínű, hogy Oktávián még csak véletlenül sem szavazott Rolandra, míg Immar bíboros, aki ebédelni ment szavazás helyett, később Oktáviánra adta szavazatát – őrá szavazott. Az így megválasztott III. Sándor pápa beiktatása szeptember 18-án történt; felszentelése két nappal később, amit három főpap végzett. Ezután nyolc napon belül egyházi átok alá helyezte riválisát, Oktáviánt, aki a IV. Viktor nevet vette fel, s akinek felszentelésére október 4-én került sor. Erről Fastradus clairvaux-i apátnak Omnibonus veronai püspökhöz intézett levele szól részletesen, de újra csak Gerhoch az, aki jelenti, hogy IV. Viktor hasonlóképpen átok alá fogta az általa ellenpápának tartott III. Sándort. Amint Bandinelli pápa egyik levelében megjegyezte, Oktávián nem merészt volna így viselkedni pártfogója, a német császár tudta s hozzájárulása nélkül. Rótszakállú Frigyes nagyon is tudatában volt annak, hogy az angol pápa IV. Adrián halála előtt ki akarta őt közönsíteni írta Gerhoch; Bandinelli volt pápai kancellár, aki IV. Adrián jobbkeze volt, ugyanazt a politikát követte volna a császárral szemben. Valóban kitűnik a pápa Arnulf, lisieux-i püspökhöz írt leveléből, hogy a császári udvar ilyen irányú félelme nem volt alaptalan.

Oktávián-IV. Viktor pártfogói és támogatói azt állították, hogy Roland-III. Sándor pápa s az őt támogató bíborosok még IV. Adrián halála előtt összeesküvést szerveztek a német császár ellen. Az összeesküvők Vilmos szicíliai királlyal, valamint a német birodalom több ellenfelével működtek közre abban az értelemben, hogy elhatározták, hogy az angol pápa halála után azt a bíborost választják meg pápának, aki velük s célkitűzéseikkel egyetért; eleget tesz Vilmos szicíliai király s Milánó város kívánságának s kiátkozza a német uralkodót; a kiközösítést nem oldja fel az összeesküvők tudta nélkül.

Oktávián-IV. Viktor körének elgondolása túlságosan együgyű volt ahhoz, hogy azt már a korabeliek is komolyan vegyék. Mégis, ez a szinte gyermekes, német császári

* A jelen tanulmány szerzője a Texas A&M University professzora.

körök sugallta politikai elgondolás döntő szerepet játszott Rótszakállú Frigyes diplomáciai magatartásában. A császár ugyanis jogi alapot igyekezett formálni ahhoz, hogy egyházi ügyekbe a legfelsőbb egyházi fórumon beavatkozzék. A császár az egyház világi érdekeinek legfőbb őre volt, — ezen szerepét még III. Sándor pápa is elismerte. Mint ilyen, azzal a hatáskörrel rendelkezett, hogy az egyházi vezetésben előállt tűrhetetlen állapotnak — két pápa volt! — jogi eszközök igénybevételével véget vessen úgy, hogy egyházi zsinatot hív egybe. A császár Roland kancellárhoz s az őt támogató főpapokhoz írt levelében állást foglalt az ügyben. Nézeteit hivatalosan kifejtve egy kettős tényezőre hívta fel a figyelmet. 1. Csupán egy általános egyházi zsinat dönthet arról, hogy a két pápai választott közül melyik a jog szerinti pápa. 2. A császár kötelessége a zsinat egybehívása. A császár kifejti a két kard: a lelki és a világi érdekek védelmében forogott két kard elméletét, de közben megjegyzi, hogy azokat csupán a pápa s a német császár használhatja az isteni és emberi jogok védelmében. Ellenben most két feje van az egyháznak, miért is ő zsinatot hirdet, hogy azon a kérdést megoldja. Arra a birodalmi főpapágon kívül meghívja a francia, a spanyol s főleg, *atque*, a magyar püspöki kar tagjait is. A zsinaton egybegyűlt egyháziak az ő jelenlétében vizsgálják ki az ügyet, majd abban „*remoto omni saeculari iudicio*”, döntést hoznak. A császár hangsúlyozza, hogy ő csupán kötelességének tesz eleget azzal, hogy a zsinatot meghirdeti. Ahhoz nincsen joga, hogy az ügyben döntsön, de elvárja — s ez lényeges —, hogy a zsinati résztvevők az ő jelenlétében hozzanak döntést: „*ut eorum in praesentia nostra iusto declaretur examine, quis illorum regimen universalis de iure debeat obtinere*”.

Frigyes császárnak Eberhard salzburgi érsekhez intézett levele teljesen rátapint a dolog lényegére. E levélben ugyanis egészen más hangot üt meg a császár, aki látszólag annyira szívén viselte az egyház s a keresztény közösség javát. Arra kérte az érseket, hogy egyik pápai választottat se ismerje el mindaddig, míg ez ügyben vele az érsek nem értekezett. Csak azt a bíborost ismerje el pápának, akinek a személyében a császár, a francia és az angol uralkodók megegyeznek — tehát hármat az öt közül. A császár pedig azt a pápai választottat ismeri el, akit a római hívek egyhangúlag megválasztottak.

E tércn figyelmet érdemel Bandinelli pápa személyes magatartása és a császárnak adott válasza, amiben elismerte, hogy a császár volt az egyház védelmezője, akit csak tisztelet illet, de hangsúlyozta, hogy Istennek inkább kell engedelmeskedni, mint embernek. Az egyház védnöke, folytatta levelét a pápa, őt ország főpapjait mozgósította annak érdekében, hogy a pápa ügyében, de annak tudta nélkül döntést hozzon. A császár nem hívta meg őt erre a „zsinatra”, de úgy rendelkezett vele, mintha személyes szolgája, s nem lelki uralkodótársa lenne. Az Úr Péternek s utódainak adta azt a hatalmat, hogy az egyházat igazgassa, arra felügyeljen. Ennélfogva Róma nem ismeri el a császár egyházi téren gyakorolt hatalmát, s a pápa nem megy el a páviai „zsinatra”, amit tudta nélkül, sőt egyenesen őellene hívott egybe a német császár.

A Bandinelli pápa személyes magatartását tükröző levélből kitűnik, hogy elfogadta az 1159-es pápaválasztás eredményét, miért is önmagát tekintette az egyház látható, választott törvényes fejének. Az ellenpápát nem ismerte el. Ugyanakkor az őt támogató bíborosokhoz intézett levelében Bandinelli pápa kifejtette, hogy teljesen feleslegesnek tart bárminemű (német birodalmi) beavatkozást az egyházi vezetés belső ügyeibe. Az ilyen beleszólást úgy tekintette, mint a német császári udvar politikai-diplomáciai sakkhúzását, hogy az egyházi vezetésben előálló helyzettel visszaélve a császár magának szerezze meg az egyház feletti uralmat.

Frigyes császár viszont hangsúlyozta, hogy hivatása tudatában hívta egybe a zsinatot azért, hogy nagy elődei, *antiquorum imperatorum*, példáját kövesse, miközben a zsinati döntés jogát az egybegyűlt főpapokra bízta. A tárgyalások kimeneteléért az egybegyűlt főpapokat tette felelőssé.

Tárgyilagosan tekintve a dolgot, Frigyes császárnak semmi oka nem volt aggodalomra a zsinati határozatok kimenetelét illetőleg. Rahewin jelentéséből tisztán kivehető, hogy Páviába csakis a császárhoz hű, illetve birodalmi püspökök mentek el, akik egészen biztosan a császári pártfogolt IV. Viktor érdekében törnek pálcát az uralkodó egybehívta „zsinaton”. Ugyanakkor a Rahewin folytatásában íródó *Gesta Friderici* negyedik könyvének 65. rövid fejezete ékesen bizonyítja, hogy a császár egybehívta „zsinaton” se magyar főpapok, se II. Géza király küldöttei nem voltak jelen, de nem jelentek meg az angol s francia, de a dán s spanyol udvarok küldöttei sem. Rahewin erősködése ellenére, hogy a magyar uralkodó levélben s legátusai révén azonosította magát a „zsinat” határozataival; tekintettel arra, hogy a magyar király, akit név szerint nem említ Rahewin, levelének s legátusainak említése csupán későbbi betoldás, egy rosszul sikerült hamisítás lehet, megállapítható, hogy II. Géza nemcsak hogy nem tette magáévá a páviai összejövetel határozatait, de se levélben, se kiküldöttek révén nem tartott fenn

kapcsolatot a „zsínaton” résztvevő külföldi főpapokkal. Eberhard salzburgi érsekhez írt levelében Lukács esztergomi érsek volt az, aki azon elhatározásának előtt kifejezést, hogy ő hívei hitének megőrzése, valamint az egyházi vezeté egységének fennmaradása érdekében, „unitate ecclesiae capitis”, munkálkodik. Vagyis a magyarországi egyház vezetője nem tűr el császári beavatkozást egyházi ügyekre. Ugyanakkor a korabeli angol történetíró William of Newburgh nyíltan kimondja, hogy a birodalmi főpapokon kívül mások nem mentek el a páviai zsinatra. Newburgh, aki maga is Agoston-rendi kanonok volt, megállapítása érthető: Rahewin szerint ugyanis a Páviában egybegyűlt főpapok a kettős pápaválasztás kivizsgálása során arra a megállapításra jutottak, hogy a császár pártfogoltját ugyan a kisebbséget alkotó, de *senior pars* választotta meg, miért is Monticelli volt a törvényes pápa. Ugyanakkor Ronald kancellár, aki összeesküvést szőtt a császár és a birodalom ellen, nem jelent meg a zsinaton, mintegy jelét adva bűnös mivoltának.

II. Géza király talán nem, de külföldön végzett tanácsadói s az egyházi főemberek, így Lukács érsek, aki Párizsban tanult, annál inkább felfogták a helyzet fonák mivoltát. Nézetüket öt körülmény kialakulása határozta meg.

1. A Rahewin megejtette felsorolásból egyszerűen hiányoznak az angol, francia, cseh és dán uralkodók, de nem említi a magyar királyt sem. Nevezett uralkodók tehát még csak követek révén sem lehettek aktív résztvevői a páviai egyházi összejövetelnek.

2. Rahewin már említett korábbi szóhasználatából — mikor is felsorolta, ha nem is név, de országbeli hovatartozás szerint az uralkodók nevében meghívott egyházi s világi megbízottakat —, kitűnt, hogy a magyar királyt az angol, francia, spanyol (előzőleg dán) uralkodók említése után *atque* szócskával kapcsolta a névsorhoz, mintegy jelezve, hogy a császári udvar hangsúlyt helyezett a magyar kiküldöttek zsinati megjelenésére. Lukács esztergomi érseknek tehát érdekében állt, hogy a német udvar diplomáciai kapkodását még idejében érvénytelenítse. (Kicsinyesség lenne az *atque* kötőszónak ilyen fontos jelentőséget tulajdonítani? — félt, hogy gyakran ilyen kicsinyes dolgokból alakul a történelem.)

3. A páviai egyházi összejövetel határozatait aláírók Rahewin közölte második névsorában az első hat személy, mind egyházi főember, egy pátriárka s öt német érsek van név szerint feljegyezve. Az utánuk következő tizennégy aláíró Guido választott ravennai érsek s (II.) Henrik angol király kivételével csupán hivatalukbeli ranggal, de név nélkül felsorolva, akárcsak a hatodik (*in toto*: tizenkettedik) helyen a magyarok királya, *rex Hungarorum*, aki az angol uralkodóhoz hasonlóan „levélben s kiküldöttei révén” járult hozzá, *consensuit*, a zsinaton történetekhez. Az aláírók nevei a hivatalos formában közölt leiratban sem kerülnek elő. Guido választott érsekről pedig Rahewin már előzőleg megjegyezte, hogy a császár nevezte ki (a választott érseket?) a ravennai székre az elhalálózott Anzelm érsek utódjaként.

4. A Rahewin közölte első névsor név szerint nem említ egyetlen magyarországi főpapot, de nem említi a magyar király kiküldötteit Eberhard bambergi püspök Eberhard salzburgi érsekhez intézett jelentése sem, ahol a püspök a Páviában egybegyűlt mintegy ötven, *circiter 50*, megjelent főpapról tesz említést.

5. A páviai „zsínat” német belügy volt s maradt, a német császár személyes érdeke, amint ez tisztán kivehető a korabeli Salisbury János kifakadásából a páviai összejövetellel kapcsolatban: „Quis, hanc brutis et impetuosis hominibus auctoritatem contulit, ut pro arbitrio principem statuunt super capita filiorum hominum?” Arnulf lisieux-i püspök is észrevette, hogy a császár csak saját magának ártott azzal, hogy az ellenpápa ügyét támogatta; „nonne princeps ille, cui similem a multo tempore Roma non habuit... a die susceptionis Octaviani divino coepit iudicio reprobari.” Hasonlóképpen vélekedett Eberhard bambergi püspök is, aki kifejtette, hogy a francia király egyik pápai választottát sem ismerte el addig, míg a német császártól a zsinat kimenetelére vonatkozólag hivatalos értesítést nem kapott. Ugyanakkor azt állította, hogy az angol király egy véleményen volt a német uralkodóval.

Henrik berchtesgadeni prépost jelentette előljárójának, Eberhard salzburgi érseknek, hogy a páviai zsinaton hozott határozatok elismeréséhez meg kellett nyerni a francia, spanyol s magyar udvarok hozzájárulását, miért is a császár követeket küldött az illető királyokhoz. A magyar királyhoz a prágai püspököt küldte el. Mármost, ha a magyar uralkodó követei, valamint főpapjai tényleg részt vettek volna a páviai összejövetelen, miért kellett a császárnak a prágai püspököt II. Gézához elküldenie, hogy kérje a magyar uralkodó hozzájárulását a zsinati határozatokhoz? Félt, hogy a korabeli közhangulatra nagyon is helytáll a berchtesgadeni prépost levele végén álló megjegyzés, mi szerint, ha az övétől eltérő jelentések futnának be az érsekhez, tudja meg ömiminenciája, hogy mások nem, de ő, a berchtesgadeni prépost, jelenti az igazat!

Az említett császári megbízott eljutott rendeltetési helyére, viszont más forrásból tudjuk, hogy II. Géza király kitérő válasszal, üres kézzel bocsátotta el Dániel prágai püspököt. Országának előkelői, valamint a klérus tudta nélkül ilyen fontos ügyben az uralkodó nem akart dönteni. Szerintünk ez volt az első eset, hogy II. Géza közvetlen kapcsolatot vett fel a páviai „zsinat” — egy képviselőjével. Ugyanakkor, hogy álláspontját tisztán kifejezésre juttassa, a magyar király udvarában szívesen fogadta III. Sándor pápa követeit, Gyula praenestei bíboros-püspököt és Péter bíboros-diakonust. Elhatározásáról személyes levélben értesítette VII. Lajos francia királyt s Eberhard salzburgi érseket. Tudatta velük, hogy Lukács esztergomi érsek tanácsára III. Sándor pápa oldalán áll; ugyanakkor mindkettőjüknek fegyveres támogatást ígért Frigyes császár esetleges okvetetlenkedéseivel szemben.

Igy érthető, hogy III. Sándor pápa nem maradt hálátlan: megengedte II. Gézának, hogy érsekeinek sajátkezűleg nyújtsa át a palliumot. Reichersbergi Gerhoch feljegyzéseiből pedig tudjuk, hogy magyar honban tilos volt a pápai kúriába fellebbezni az uralkodó engedélye nélkül, de pápai legátus sem léphetett az ország területére.

Ezek után aligha fogadható el a császárhoz írt levelében az aquileai pátriárka állítása, miszerint a magyar király elismerte IV. Viktor pápát. De annál érthetőbbé válik Rahewin mérges kifakadása, hogy a magyar uralkodó soha sem bízott meg a német császárral. Mégis, írta ravaszul Rahewin, a császár annyira lekötölte magát a magyar uralkodót, hogy az szívesen levelezett vele, sőt követeket is küldöttek egymáshoz. Rahewin megjegyzése csak annyiban fedi az igazságot, hogy 1161 nyarán Siegfried paderborni püspök ment a császár követeként a magyar udvarba, hogy ott, többek között, a királyi magyar lövészeknek a császár a következő évre tervezett milánói hadjáratában való részvételéről tárgyaljon.

Rahewin megjegyzésének a különös pikantériája, hogy előtte már Einhard, Nagy Károly császár életrajzírója megírta ezt a szöveget; Rahewin csupán „korszerűsítette” az uralkodók nevét.

JEGYZETEK

A pápaválasztást az angol Boso bíboros írta le *Gesta pontificum* c. munkájában, cf. *J. Watterich*, ed., *Vitae pontificum Romanorum ab saeculo IX usque ad saeculum XIII*, 2 köt., Leipzig, 1862, 2, 281. ill. *L. Duchesne*, ed., *Liber pontificalis*, 2 köt., Párizs, 1886—92, 2, 351.; *Ch. H. Haskins*, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, Mass., 1927, 245, igazságtalanul marasztalja el Boso írását. *O. J. Thatcher*, *Studies Concerning Adrian IV*. Chicago, 1903, az angol pápa politikáját méltatja; l. még *R. W. Southern*, „Pope Adrian IV c. értekezését a szerző Medieval Humanism tanulmánykötetében New York—Evanston, 1970, 234.; *H. Reuter*, *Geschichte Alexanders III und der Kirche seiner Zeit*, 3 köt., átdolg. kiad., Berlin, 1860—64, 1, 63 s 487 k. még mindig a legjobb összefoglaló munka, míg *M. W. Baldwin*, *Alexander III and the Twelfth Century*, Glen Rock, N.J., 1968, 43., röviden, de velősen tárgyalja a kettős választás ügyét. Fontos *J. Haller*, *Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit*, 5 köt., átdolg. kiad., Esslingen am Neckar, 1952—59, 3, 145., hozzászólása; a császár és IV. Adrián, illetve III. Sándor közti viszonyt pontosan vázolja fel *F. X. von Funk—K. Bihlmeyer*, *Kirchengeschichte*, 2 köt., 8. átdolg. kiad., Paderborn, 1930, 2, 117. Blois Péter, ob. 1212, Oktáviánt egy igen beképzelt egyénként jellemzi, aki „auctor schismatis toto tempore vitae suae congregaverat opes et divitias, ut quietem Ecclesiae perturbaret;” cf. *J. P. Migne*, ed., *Patrologiae cursus completus, series latina*, 224 köt., Párizs, 1844—55, ezután MPL. 207: 142 k. Személyével ugyancsak *R. W. Southern*, „Peter of Blois: a Twelfth Century Humanist?” op. cit., 105., foglalkozott részletesen. A „humanizmus” szó értelmét gyönyörűen vezeti le *W. von den Steinen*, *Der Kosmos des Mittelalters*, 2 átdolg. kiad., Bern—München, 1967, 231. Oktávián egy régi római családból származott, l. *Freisingi Ottó*, *Gesta Friderici imperatoris*, II: 21, in *G. H. Pertz*, ed., *Monumenta Germaniae historica*, *Scriptores*, 32 köt., Hannover, 1826 etc., ezután MGHSS, 20, 406, 37—38; a félbehagyott munkát Rahewin folytatta, cf. *W. Wattenbach*, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, 2 köt., 6. átdolg. kiad., Berlin, 1893—94, 2, 271.; ugyancsak *H. Grundmann*, „Geschichtsschreiber im Mittelalter”, *Deutsche Philologie im Aufriß*, 26, 1952—59, 1273., valamint *A. Lhotsky* remekbeszabott dolgozata, „Die Historiographie Ottos von Freising”, a szerző Europäische Mittelalter (Wien, 1970, 491.) c. tanulmánykötetében. A kettős választást Rahewin, IV: 43, MGHSS, 20, 467, említi, s azt úgy Oktávián, mint Bandinelli szemszögéből jellemzi, IV: 50 s 52, ill. IV: 51, ibid, 20, 470, 472, 470.; ez utóbbi

rész szinte szóról szóra egyezik III. Sándornak a génuai püspökhöz írt levelével, cf. *M. Doeberl*, ed., *Monumenta Germaniae historica selecta*, 5 köt., — csak az utolsó három kötet jelent meg —, München, 1889–94, 4, 137. III. Sándor pápa Arnulf lisieux-i püspökhöz írt levelében külön említi, hogy a császárnak határozott szándéka volt Oktávián megválasztása, 1. MPL, 200: 89d–90ab, ill. *Ph. Jaffé*, ed., *Regesta pontificum Romanorum*, 2 köt., jav. kiad., Leipzig, 1888, 2, 10627 szám.

Gerhoch tevékenységével kapcsolatban még ma is alapvető J. Stülz 53 oldalas dolgozata, „Propst Gerhoch von Reichersberg”, *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl.*, 1, Bécs, 1850, 113; eredeti hozzászólás *H. H. Jacobs*, „Studien über Gerhoch von Reichersberg: zur Geistesgeschichte des 12 Jahrhunderts”, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 50, 1931, 315. Gerhoch helyét a történetírásban legjobban *A. Dempf*, *Sacrum imperium: Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance*, 4 kiad., München, 1973, 252, jellemezte: „der Ruhm den Otto von Freising besitzt, gebührt eigentlich seinem Zeitgenossen und Landsmann Gerhoch von Reichersberg”. Gerhoch nem volt a császár barátja — 1. *Opusculum de aedificatione Dei* c. 12, MPL, 194: 1228. művét, ill. *E. F. Otto*, „Otto von Freising und Friedrich Barbarossa”, *Historische Vierteljahrschrift*, 31, 1938, 27, értekezését. *Gerhoch*, *De investigatione antichristi*, I: 53, MGH Libelli de lite, 3 köt., Hanover, 1891–97, 3, 305., igazolja III. Sándor pápa törvényes megválasztását s foglalkozik Oktávián s csoportja koholt összeesküvés vádjával. „Duplicem autem eis conspurationem vel coniurationem obieciunt...; inter se sacramenti firmitudine convenierint decedente papa Adriano non alium se in papam electuros, nisi qui eiusdem conspurationis consors extitisset”; cf. MGHLL, sectio 4, const. 1, 187. Gerhoch először nem bízott Bandinelli pápában, — *P. Classen*, *Gerhoch von Reichersberg*, Wiesbaden, 1960, 193., sőt egyenesen védelmébe vette Oktávián, *ibid.*, 135.; csak akkor változtatott véleményét, mikor rájött, hogy Oktáviánt meg lehetett vesztegetni, cf. *Investigation antichr.*, i: 68, loc. cit., 3, 384, 38 etc. Szerinte a választás okozta zűrzavar Isten büntetése volt, *uo.*, I: 53; támogatta a zsinat gondolatát s kritikával illette Bandinelli pápát, hogy arra nem ment el, *uo.* i: 56–57. Elmarasztalta a pápai udvart, hogy az mindig politizált, „quod si dedignatur Romani, ut suam ecclesiae innocentiam super iam dictis criminationibus exhibeant, ut pote eorum sit de omnibus iudicare et a nemine, quicquid fecerint, aut divulgatum de eis fuerit, iudicari, ita ut nemo eis dicat, vel dicere debeat”. *Uo.*, I: 58. Sire Raoul Milánói Évkönyveiben — cf. *L. A. Muratori*, ed., *Rerum Italicarum scriptores*, 28 köt., Milánó, 1723–51, 6, 1167., főleg 1183, nem a legjobban sikerült szövegkiadás — 1. *Wattenbach*, 2, 324; egy a XII. században átdolgozott variánsa a MGHSS, 18, 359. hasábjain *Liber tristitiae cimen* —, alátámasztja Gerhoch állítását. *Fastradus* apát levele a veronai püspökhöz, *Watterich*, 2, 512., míg az Oktávián pápa kimonta egyházi átokról Gerhoch, loc. cit., 3, 361. III. Sándor pápa panasza a már említett levélben, MPL, 200: 88 kk. A császár tisztában volt azzal, hogy IV. Adrián pápa nem kedvelte őt — *Gerhoch*, *Investigation antichr.*, I: 56, loc. cit., 3, 367; III. Sándor a lisieuxi püspökhöz írt levelében hasonló ellenszenvről szól a császárral szemben, loc. cit., ill. *Watterich*, 2, 491.

Frigyes császár Eberhard salzburgi érsekhez írt levelét *M. Bouquet*, ed., *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, 23 köt., Párizs, 1738–1876, 16, 686., közli, ahol a császár azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy az új pápa — nem III. Sándor! — nagyobb tisztelettel viseltetik a birodalom iránt; ezért csak azt a pápát ismeri el, akit a határozott többség választott meg. Elgondolásához igyekszik megnyerni az angol s francia uralkodók hozzájárulását. A német püspöki karhoz intézett levelét a MGHLL, sectio 4, const. 1, 182. illetve *Rahewin*, IV: 56, MGHSS, 20, 476. közli. Ugyanígy írt, de élesebben fogalmazott a „Roland kancellárhoz” intézett levélben, intve őt, hogy a zsinati határozatoknak magát alávetse, (IV: 55) *ibid.*, 20, 475. ill. MGHLL, 4, 1, 184. A salzburgi érsekhez írt levél *uo.*, 1, 181, míg a pápai válasz, 1, 185, a Hermann verduni s Dániel prágai püspökökhöz: császári kiküldöttekhez írt levélben — *Jaffé*, *Regesta*, 2, 15597 szám. Gerhard bolognai püspök s kanonokjaihoz írt pápai leirat szövegét *Rahewin*, IV: 51 közli; *Jaffé*, 2, 10587 sz. alatt ismerteti. Frigyes hivatalból hívta egybe a zsinatot, *Rahewin*, IV: 54–55, mintegy az „antiquorum imperatorum” példáját követve, MGHSS, 20, 475, 16. A zsinaton megjelentekről szóló jelentés *uo.* 20, 479, 29–37, ill. MGHLL, 4, 1, 190. A német szempontot ld. *W. von Giesebrecht*, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* átdolg. kiad. W. Schild, 6 köt., Meersburg, 1929–30, 5, 202., s azon *B. Gebhardt*, *Handbuch der deutschen Geschichte*, 4 köt., 8 kiad., Stuttgart, 1954–60, 1, 310., változtatott írva, hogy a császár s pápa közti harcban „war die Lage des Papstes keineswegs ungünstig”. Lukács érsek Eberhard érsekhez, *G. Fejér*, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 44 köt., Buda, 1829–44, 2, 161, ill. *A. von Meiller*, ed., *Regesta-archiepiscoporum Salisburgensium*, Wien, 1866, 171 szám. *St. Katona*, *Historia pragma-*

tica Hungariae, 3 köt., Buda, 1782 etc., I, 614, míg *William of Newburgh*, *Historia rerum Angliae*, II: 9, RS 82, London, 1884, a császárt teszi felelőssé. Newburghról *G. O. Sayles*, *The Medieval Foundations of England*, juv. kiad., London, 1950, 281. Lukács érsek párizsi iskolai éveiről *Walter Mapes*, *De nugis curialium*, ed., Th. Wright, London, 1850, II: 7; *Sayles*, 369. *Rahewin*, IV: 67; korábban, MGHSS, 20, 476, 25–26. A zsinati határozatokat aláírók második névsora, IV: 70, uo. 20, 486. A névsor még említi az apátok s prelátusok „sokaságát”, majd a longobardok „tömkelegét”, továbbá a birodalom főurait. *Rahewin*, IV: 15, Guidoról, akinek elhalt elődje Anselm volt, IV: 3. Eberhard püspök Eberhard érsekhez, IV: 71. Salisbury János, ep. 59, MPL, 199: 38., maga az idézet 39b hasáb. Arnulf levelét *Watterich*, 2, 469, hozza; vö. III. Sándor a bíborosokhoz írt levelével, MPL, 201: 401. Berchtold berchtesgadeni prépost jelentése *Rahewin*, IV: 72; jellemző a levele végén álló megjegyzés: ha őminenciája az övétől eltérő jelentést kapna kézhez, tudja meg, hogy ő, Berchtold írja az igazat! A császár külön követeiről *Rahewin*, IV: 74, majd Prágai Kozma egyik folytatója, MGHSS, 9, 161, 30–34, akire jellemző, hogy II. Gézá a „hunok” királyának mondja. Lukács magatartása s II. Géza kitérő válasza, MGHSS, 17, 679, 25–28, majd *Pauler Gy.*, A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt, 2 köt., Bp. 1893–95, I, 295. III. Sándor legátusairól *Duchesne*, 2, 403. Péter bíboros 1160 dec. 21-én újra Rómában volt, *Jaffé*, 10637 sz., míg Gyula bíboros csak 1161 februárjában érkezett vissza — uo. 10657, 10678 s 10679 sz., aki midőn a pápai udvar Terracinába távozott, római vikárius lett; 1164 őszén halt meg, *Duchesne*, 2, 404, 2–4 s 12. II. Géza VII. Lajos francia királyhoz, I. *E. Szentpétery*, ed., *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, 2 köt., Bp. 1923–61, I, 95. sz., ill. *Fejér*, *Codex diplomaticus*, 2, 163. Frigyesnek az aquileai pátriárkához írt levelét MGHLL, 4, 1, 196 szám. *Rahewin* mérges kifakadása, IV: 76; Paderborni Siegfried küldetése, *Doeberl*, 4, 195, 41 sz.; Giesebrecht, 5, 276. Gerhoch *Investigatio antichr.*, I: 68 loc. cit., 3, 385, az egyház magyarhoni helyzetéről — ami, történetesen megfelelt a szicíliai helyzetnek! Cf. MGHLL, sectio 4, const. 1, 588., 413 sz. A III. Sándor adta pallium átadási jogról *Jaffé*, 1, 10682 szám alatt. *Rahewin*, IV: 76, MGHSS, 20, 490., összehasonlítandó Einhard *Vita Caroli Magni*, c. 16, munkájával, *ibid.*, 2, 451.

BÍRÓ MARGIT

Vahtang Gorgaszal életrajzához

Egy 11. századi grúz krónika tudósításai*

Az 5. században a Kaukázuson túli országok (Nyugat-Grúzia kivételével) perzsa uralom alatt álltak. Ennek ellenére a birodalom nyugati szélén fekvő Kartlit (Kelet-Grúziát) — ellentétben a kaukázusi Albániával és Örményországgal — a hódítók nem fosztották meg a királyság intézményétől. A század közepén lépett Kartli trónjára a grúz történelem egyik legkiemelkedőbb uralkodója, Vahtang Gorgaszal.

Tanulmányomban, amelynek célja egy 11. századi, Vahtang Gorgaszal életéről szóló grúz krónika néhány közlésének elemzése, közreadom a krónika egy részének magyar fordítását is. Ez a fejezet Kartlinak az északi szomszédjaival, „ovszokkal”, „kazárokkal”, vagyis olyan népekkel folytatott harcait írja le, amelyekkel a honfoglalás előtti magyarság is kapcsolatba kerülhetett a Kaukázus előterében.

Vahtang Gorgaszal a korai grúz történelem egyik legkiemelkedőbb politikusa és hadvezére volt. Uralkodása során először vazallusi helyzetét a maga javára fordítva perzsa katonai támogatással sorra egyesítette a grúz földeket, majd megszervezte a független grúz nemzeti egyházat és megalapította a királyság új fővárosát, Tbiliszit. A központi hatalom megerősítése után az egyesített ország erejét elnyomóival — a perzsákkal — szembefordítva harcolt a grúz nép függetlenségéért.

Életrajzát a 11. században, tehát uralkodása után több mint ötszáz évvel írta meg Dzsuanser,¹ grúz történetrőr. Ebben az időben a nemzeti függetlenségi harc szimbólumává vált uralkodó személyiségét és tetteit már számos legenda övezte. Dzsuanser műve sajátos történeti eposz, amelyet a szerző részben történeti források, részben pedig a nép körében keletkezett szájhagyomány felhasználásával írt meg. Közléseit ezért csak igen nagy körültekintéssel és más források adatainak a figyelembevételével vizsgálhatjuk.² Mindezek mellett igen nagy nehézséget okoz az is, hogy a krónika a leírt események egyikét sem köti évszámhoz. Az említett okok miatt Vahtang életének, tevékenységének, valamint az uralkodása során bekövetkezett eseményeknek több részlete, s azok ideje is tisztázatlan. A kutatók csupán a következő két kronológiai kérdésben értenek egyet: 1. Vahtang az 5. század 40/50-es és a 6. század első éveit között volt Kartli királya; 2. 482-ben az ő vezetésével kezdődött meg a Kaukázuson túli népek perzsaellenes szabadságharca.

Dzsuanser krónikáján kívül más grúz és örmény források is a rendelkezésünkre állnak, amelyek adatai alapján képet kapunk a Kaukázuson túli országok, köztük Kartli 5. századi társadalmi és politikai életéről.³ Ezekből megtudjuk, hogy Belső-Ázsiában

* Csak ez úton tudom közölni az Antik Tanulmányok olvasóival, hogy A hunok kaukázusi szerepléséhez című írásom (Ant. Tan. XXIX. I. 1982) 1. lábjegyzetében szereplő hivatkozás (Vö.: *Bíró Margit*: Vahtang Gorgaszal életrajzában néhány kérdése. Századok (Megjelenés alatt)) a jelen tanulmányra utal.

¹ A mű csak késői (15–19. századi) kéziratokban maradt fenn. Vahtang Gorgaszal életrajza a Grúz krónika-gyűjtemény (grúz nevén: Kartlisz chovreba) részét alkotja (Kartlisz chovreba [Grúzia története] I. szerk.: Sz. Kauhsisvili, Tbiliszi, 1955. 139–244.)

² G. *Ahlediani*: Dzsuanserisz „Vahtang Gorgaszlisz chovrebisz” polkloruli ckaroebi (Dzsuanser „Vahtang Gorgaszal történetének” folklór forrásai); MACNE isztóriis, arkeológis, etnograpiisza da helovnebisz isztóriis szeria (történettudományi, archeológiai, etnográfiai és művészettörténeti sorozat) Tbiliszi, I. 1979. 124–134.

³ Az eredeti grúz források közül Jakob Curtaveli Susanik vértanúsága című hagiográfiai műve a legkorábbi. A szerző az 5. század 80-as éveiben írta meg ezt a számkra felbecsülhetetlen értékű vitát, amelyben értékes feljegyzéseket találunk az akkori Alsó-Kartli politikai és társadalmi helyzetéről. Érdekes, hogy bár Jakob Curtaveli kortársa volt Vahtang Gorgaszalnak, művében nem utal rá. Ennek okairól lásd:

folytatott sikertelen háborúik anyagi terheinek fedezése céljából a perzsák tovább fokozták a fennhatóságuk alatt álló országok kizsákmányolását. Bár a Kaukázuson túli országok 450–451-es függetlenségi harcának⁴ leverése után a perzsák arra kényszerültek, hogy ezekben az országokban bizonyos engedményeket tegyenek, rövidesen ismét viszszaeszerítették korábbi hatalmukat. Folytatták a kereszténység elleni harcukat és a mazdaizmus⁵ terjesztését.

M. Lortkipanidze: Kartli V száukunisz meore nahevarsi (Kartli az V. század második felében). Tbiliszi, 1979. 62. A 11. és a 18–19. századi másolatokban ránk maradt *vita* legújabb szövegkiadása I. Abuladze gondozásában látott napvilágot. Dzveli kartuli agiograpuiuli literaturisz dzeglebi (Az ógrúz hagiográfiai irodalom emlékei) I. szerk.: I. Abuladze, Tbiliszi, 1964. 11–29. A mű nemrégiben magyar nyelven is megjelent Istvánovits Márton fordításában: Keletkutatás. Budapest, 1976/77. 243–255.

A Vahtang Gorgaszalt személy szerint említő grúz források közül a Mokcevaj Kartliszaj (Kartli megtérése) krónika a legrégebbi. A krónika két változatban: a satberdiben (10. század) és a cselisiben (14–15. század) maradt fenn. G. Melikisvili véleménye szerint a Mokcevaj Kartliszaj ránk maradt szerkesztése nem keletkezhetett a 9. századnál korábban. A krónika egyes részei azonban ennél jóval korábbi eredetűek is lehetnek. A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint a Mokcevaj Kartliszaj első részének – az úgynevezett történeti krónikának – az összefüggő szövege a 7. században keletkezett. (G. A. Melikisvili: K isztorii drevnej Gruzii. Tbiliszi, 1959. Bevezetés. 23–28.) A krónika satberdi és cselisi változatának legutóbbi szövegkiadása szintén I. Abuladze fent említett könyvében található meg. (Szerk.: I. Abuladze, 81–163.) A Satberdi gyűjtemény szövegének első teljes kiadása B. Giginisvili és El. Giunasvili munkája. (Satberdisz krebuli X száukunisza) (A X. századi Satberdi gyűjtemény). Szerk.: B. Giginisvili és El. Giunasvili. Tbiliszi, 1979.)

Az 5. századi Lazar Parpeci, aki krónikájában Örményország történetét 387-től kb. 485-ig mondja el, a perzsa fennhatóság alatt álló Kaukázuson túli népek szabadságharcával kapcsolatban említi Vahtangot. (Histoire de l'Arménie. Des origines á 1071. Paris, 1947. 214–227.; L.-N. Dzsanasia, Lazar Parpecisz enobebi Szakartvelosz seszaheb (Lazar Parpeci adatai Grúziáról). Tbiliszi, 1963.

⁴ A 450–451-es függetlenségi harcot a kaukázusontúli országok főurai közösen szervezték, de magában a felkelésben Kartli nem vett részt. Ennek okairól nem beszélnek a források, de Kartli akkori kül- és belpolitikai helyzete magyarázatul szolgálhat. Kartli feudális urai egyre nagyobb hatalomra törekedtek, s hogy céljukat elérjék, szembefordultak a központi hatalommal. Ezek a grúz főurak a perzsákkal nem ellenséget, hanem szövetséget láttak. Fontos tényezőként kell utalnunk arra is, hogy mivel Kartli földrajzilag távolabb volt a perzsa birodalomtól, mint Örményország és a kaukázusi Albánia, számára a perzsa elnyomás nem jelentett olyan fenyegető veszélyt, mint a másik két Kaukázuson túli ország számára. Abban, hogy Kartli nem csatlakozott a felkeléshez, az is fontos szerepet játszhatott, hogy a grúz arisztokrácia elismert vezetőjét, Arsusa pitiahszt II. Jazdgerd perzsa uralkodó (438–457) az udvarában tartotta túszként. (Szakartvelosz isztóriisz narkvevebi (A grúz történelem vázlatai) II. szerk.: S. Meszhia. Tbiliszi, 1973. 88–89.; M. Lortkipanidze, i. m. 32–34.; A. Bogveradze: Kartlisz politikuri da szocialur-ekonomikuri ganvitareba IV–VIII száukuneebsi (Kartli politikai és társadalmi-gazdasági fejlődése a IV–VIII. században). Tbiliszi, 1979. 35.; K. V. Trever: Ocserki po isztorii i kul'ture Kavkazszkoj Albanii. Moskva – Leningrád, 1959. 210–213.)

⁵ Dzsuanser krónikájának egyik részlete arról tudósít, hogy a megövezgyült Szagduht királyné, az akkor még kiskorú Vahtang anyja, édesapjához, Barzabodhoz, Rani erisztavjához, azaz a kaukázusi Albánia perzsa helytartójához fordult azzal a kéréssel, hogy bocsássa meg korábbi hitszegését és ne kényszerítse új hite, a keresztény hit megtagadására. Barzabod megkönnyörült a lányán és megígérte neki, hogy sem őt, sem Kartli lakóit nem kényszeríti a mazdaizmus fölvetelére. Cserében azonban azt követelte, hogy ne akadályozzák Kartliban a mágusok hittérítő tevékenységét. A megbeszélést követően Barzabod zoroaszter papokat küldött Mhetába Binkarannal az élükön. A grúz krónikafő szerint a tűzimádás azonban csak a kisemberek (cvrili eri) között terjedt el szélesebb körben. (Kartlisz chovreba I. 144–145.) Ezzel szemben az 5. századi Jakob Curtaveli művéből, a Susanik vitájából arról értesülünk, hogy Kartli második leghatalmasabb ura, Vahtang Gorgaszal egyik legnagyobb politikai ellenfele, a keresztény családból származó Varszken pitiahs is áttért a mazdaizmusra. (Bíró M.: Schushanik's Georgian Vita. Acta Orientalia Bp. 1984. XXXVIII. Fasc. 1–2. 187–200.) Nagyon valószínűnek tűnik, hogy Varszken tette nem volt egyedülálló a grúz feudális arisztokrácia körében.

Hasonló volt a helyzet Kartliban is, amikor Vahtang, későbbi nevén Vahtang Gorgaszal,⁶ trónra lépett. Trónra kerülésének idejét nem ismerjük pontosan. Dzsuanser krónikájából csupán annyit tudunk meg, hogy hét esztendő volt, amikor apja, Mirdat király meghalt.⁷ A kérdés megoldásához sajnos nem visz közelebb a kortárs örmény történetíró, Lazar Parpeci művének az a részlete sem, amelyben arról tudósít, hogy II. Jazdgerd szászánida uralkodó (438–457), a Kaukázuson túli népek lázadása (450–451) előtt magához hívatta e népek vezető urait és arra kényszerítette őket, hogy áttérjenek a mazdaista hitre. Lazar Parpeci név szerint felsorolja azokat a főurakat, akik megjelentek a perzsa udvarban: „... és az ibérek országából Asusa bdesz és az ország más főurai.”⁸ Vahtangot tehát nem említi az örmény forrás. Ebből egyes kutatók arra következtetnek, hogy Vahtang 450 előtt vagy még nem volt Kartli törvényes uralkodója, vagy fiatal kora miatt nem kellett a perzsa udvarba mennie.⁹ A 10. századi grúz Mokcevaj Kartliszaj (Kartli megtérése) krónikában Vahtangról a következőket olvassuk:** „Utána (Mirdat király után) a hatalmas Vahtang Gorgaszal uralkodott és Jovel volt az érsek. Azután Vahtangot elvitték a perzsák. Egy idő múlva visszajött, és Mikael volt (akkor) az érsek.”¹⁰ Vahtang perzsiai tartózkodására Szent Nino életrajzának Arsenféle szerkesztésében is találunk utalást: „... és amikor még fiatal volt, kényszerűségből Perzsiába ment.”¹¹ A két idézetből tehát megtudjuk, hogy az ifjú Vahtang az apja halála után valamilyen — számunkra ismeretlen — kényszerű oknál fogva Perzsiába távozott, s egy ideig ott is élt. Dzsuanser krónikája szerint viszont Vahtang egész gyermekkorát szülőhazájában töltötte.

Vahtang perzsiai tartózkodását illetően a források egymásnak ellentmondó adatai közül a Dzsuanser krónikánál egy évszázaddal korábban keletkezett, de még régebbi, 7. századi források felhasználásával készült Mokcevaj Kartliszaj adata tűnik hitelesnek.

⁶A Gorgaszal ragadványnév keletkezését a következőképpen mondja el Dzsuanser: „Vahtang király készítettett magának egy arany sisakot, és elől egy farkast, hátul egy oroszlánt tétetett rá; és amelyik oldalon legyőzettek a grúzok, odament és a perzsák seregéből [sokakat] megölt, mint az oroszlán a vadzsamarákat. Ettől kezdve nem mertek ellene harcolni a perzsák, mivel megismerték azt, akin a farkas és az oroszlán képe volt, és amikor meglátták Vahtangot, ezt mondták: „dur az gorgaszal”, ami azt jelenti: „óvakodjatok a farkasfejtől”. És ezért kapta Vahtang a Gorgaszal nevet.” (Kartlisz chovreba I. 180.)

A Vahtang sisakját díszítő farkast a kutatók összefüggésbe hozzák a grúz törzsek, elsősorban a szávnok hagyományaiiban kimutatható farkas-kultusszal. (V. V. Bardavelidze: Drevnejsije religioznuje verovanija i obrjadovoje graficeszkoje iszkussztvo gruzinszkij plemen. Tbiliszi, 1957. 44.; W. E. D. Allen: Ex Ponto, III. and IV.: Bedi Karthlisa VI—VII. Paris, 1959. 29—47.; J. Markwart: Woher stammt der Name Kaukasus?: Caucasia Fasc. 6. I. Leipzig, 1930. 42—43.) A farkas valószínűleg a grúzok egyik legősibb totemállata volt. (S. Ja. Amiranasvili: Isztorija gruzinszkogo iszkussztva. Moszkva, 1950. 42.) A Gorgaszal ragadványnévnek a perzsa gurg-szár 'farkasfej'-ből való eredeztetése megfelel a valósnak. (F. Justi: Iranisches Namenbuch. Hildesheim, 1963. 122.; H. Hübschmann: Armenische Grammatik I./1. Armenische Etymologie. Leipzig, 1897. 143.; V. I. Abajev: Oszetinszkij jazük i fol'klor. I. Moszkva—Leningrád, 1949. 184, 187.; M. Andronikasvili: Narkvevbi iranul-kartuli enobrivi urtiertobidan (Tanulmányok az iráni—grúz nyelvi kapcsolatok köréből) I. Tbiliszi, 1966. 453—454.) Érdekességként megemlíthetjük, hogy Abajev szerint az ugyancsak iráni eredetű Vahtang név etimonia (*varkatanu 'farkastestű') is tartalmaz 'farkas' jelentésű elemet. (V. I. Abajev: i. m. 184, 187.)

⁷ Kartlisz chovreba I. 143.

⁸ Histoire de Lazare Pharbe (ford.) S. Ghésarion: V. Langlois Collection II. 283.; L. N. Dzsanasia: i. m. 216—218.

⁹ Szakartvelosz isztorisz narkvevbi II. 91.

** Tekintve, hogy a folyóirat nyomdai előállításának technikailag nem teszi lehetővé a grúz szöveg nyelvészeti átirását, a szöveg közlésében a Keleti nevek szótárában megadott átirást alkalmazom. Meg kell jegyezni azt is, hogy bár a grúz írás nem különböztet meg kis- és nagybetűket, a szöveg könnyebb áttekinthetése érdekében a szövegrészeket átirásában a magyar helyesírás szabályait alkalmaztam.

¹⁰ I. Abuladze, i. m. 93.; Satberdisz krebuli, i. m. 325.

¹¹ Dzveli kartuli agiograpiuli literaturisz dzeglebi. III. Szerk.: I. Abuladze, Tbiliszi, 1971. 47.

A Mokcevaj Kartliszajnak ezt az adatát megerősíti a Nino életrajz Arszen-féle szerkesztésének idézett közlése is.

Vahtang életrajzáának egyik legérdekesebb és szintén vitatott epizódjáról a következőket tudjuk meg Dzsuanszer krónikájából.¹² „Amikor tíz éves lett Vahtang, megszállhatatlan ovsz¹³ sereg jött át, és kifosztották Kartlit a Mtkvari¹⁴ eredetétől Hunanig.¹⁵ Elpusztították a sík területeket, de az erődvárosokat (épen) hagyták Kaszpi¹⁶ kivételével. Kaszpi városát pedig elfoglalták és lerombolták, és magukkal vitték Miranduhtot, Vahtang háromesztendős hűgát. Anélkül, hogy elfoglalták volna Kartli völgyeit, Kahetit,¹⁷ Klar dzsetit¹⁸ és Egriszit,¹⁹ lementek Raniiba²⁰ és Movakaniba,²¹ azokat is feldúlták és a Daruband²² kapun távoztak, mivel maguk a darubandiak adtak nekik utat, és győztesen mentek be Ovszetibe.”

¹² Kartlisz chovreba I. 145–146.

¹³ Az ovszék (a grúz forrásokban: ovszi, oszi) a szkíta maradványokat is magába olvasztó szarmata törzscsoport egyes – a hunok európai betörése (370) után is a Kaukázus északi előterében maradt – alán törzseinek és egy másik észak-iráni népelemnek, az ászoknak (jászoknak) az egyesüléséből létrejött nép, amely ma is a Kaukázusban él. (V. I. Abajev: i. m. 41–48.; Ju. Sz. Gaglojti: Alanü i voproszü etnogeneza oszetin. Tbiliszi, 1966.; V. A. Kalojev: Oszetinü. Moszkva, 1967. 12–26.; Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkeletől Napnyugatig. Bp., 1969. 8–17., 30–39.) Ma sem tisztázott azonban, hogy az itt említett támadók valóban alánok voltak-e (l. alább).

¹⁴ Grúzia főfolyójának grúz neve, oroszul Kura.

¹⁵ Hunani a Mtkvari folyó jobb partján, a Tausz-csaj (régén: Kotman) folyó betorkollása fölött lokalizálható. Az 5. században itt húzódott Kartli és a kaukázusi Albánia határa. Hunani, Hnarakert és Toprah-Kala feltételezett azonosságáról lásd: D. L. Muszhelisvili: K voproszu o lokalizacii Hunana // Hnarakerta: Peodaluri Szakartvelosz arkeologiuri dzeglebi. (A feudális Grúzia régészeti emlékei) II. Tbiliszi, 1974. 275–277.; Uő.: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dzirítadi szakithei. (Grúzia történeti földrajzáának fő kérdései) I. Tbiliszi, 1977. 153–159.; R. M. Vaidov–N. M. Gulijev: O tozsdesztve gorodisca Torpagala i goroda Hunana: Peodaluri Szakartvelosz arkeologiuri dzeglebi. II. 278–279.

¹⁶ Az antik idők óta ismert lakott település Grúziában az Indiát a Fekete-tengeri rel összekötő híres kereskedelmi útvonal mentén, Tbiliszitől északnyugatra, a Mtkvari-folyó bal partján. (A. Apakidze: Goroda drevnej Gruzii. Tbiliszi, 1968. 5, 6, 118.; Z. I. Jampol'szkij: Kaszpi i etno-toponimiceszkije zakonomernoszti: Peodaluri Szakartvelosz arkeologiuri dzeglebi II. 273–274.)

¹⁷ Eredetileg Grúziának a Jori folyó völgyét Erco Tianetitől Udzsarmáig (Udzsarmát is beleértve) magába foglaló területe. Ősi központja Beri (Cseleti), a mai Szioni falu közelében feküdt. Kaheti stratégiai szempontból igen jelentős szerepet töltött be, mivel itt haladt át egyrészt a Kaukázust és a síkságot összekötő egyik út, másrészt a Heretit és Kartlit összekötő legrövidebb utak. A későbbiek folyamán, de még a 4. századot megelőzően, Kaheti területe kibővült a hegyvidékkel, Kuhetivel és Hereti jelentős részével. A 4. században pedig már az Alazani folyó medencéjének északnyugati része is Kahetihhez tartozott. (D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dzirítadi szakithei. i. m. 179–184.)

¹⁸ A Csoroh folyó alsó szakaszának a medencéje. Vahtang Gorgaszal uralkodása idején Kartlihoz tartozott. (D. Muszhelisvili: i. m. 80, 215.)

¹⁹ A Nyugat-Grúzia területén létrejött állam grúz neve. A görög források az ókorban Kolkhisz, később pedig Láziké néven említik. D. Muszhelisvili kutatásai szerint az 5. század 60/70-es éveiben Aphazeti kivételével egész Nyugat-Grúzia Vahtang politikai fennhatósága alá került. (D. L. Muszhelisvili: Osznovnünje voproszü isztorieseszkjoj geografii Gruzii: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dzirítadi szakithei. 206.)

²⁰ A kaukázusi Albánia grúz neve. A mohamedán források Arrān néven említik. A legújabb kutatások szerint az 5. század 60/70-es éveiben Péróz perzsa uralkodó (458–484) Vahtang legnagyobb politikai ellenfelét, Varszken pitiaht nevezte ki Rani erisztavjának, azaz Albánia marzpanjának. (M. Lortkipanidze: Kartli V saukunisz meore nahevarsi. 61–62.; Bíró Margit: i. m.)

²¹ A kaukázusi Albániának a Mtkvari folyó bal partján fekvő része. A 7. századi örmény Geográfiában Mukan néven szerepel. (T. Papuasvili: Heretisz isztoriisz szakithei (Hereti történetének kérdései) Tbiliszi, 1970. 55–56.)

²² Derbend

Az idézett ovsz támadást a kutatók többnyire azonosítják a Priszkosz rhetor történeti munkájának töredékeiben említett két nomád betörés (a 448 előtt történt hun,²³ illetve a 466-os saragur és akatzi²⁴) valamelyikével,²⁵ amelyek a perzsák ellen irányultak és a perzsa fennhatóság alatt álló Kaukázuson túli területeket sújtották. Tekintve, hogy Priszkosznál mindkét betörés leírásában vannak olyan momentumok, amelyek megfelelnek, vagy legalábbis nem mondanak ellent a Dzsuansernél említett „ovsz” támadás egyes részleteinek, továbbá az a tény, hogy ezeknek a támadásoknak bármelyike kronológiailag is lehetővé teszi az „ovsz” betöréssel való azonosítást, úgy vélem, hogy a kutatások jelenlegi állásában ezt a kérdést teljes bizonyossággal eldönteni nem lehet. Az azonosítás egyébként nem feltétlenül szükségzerű, hiszen a támadók lehettek alánok (azaz ovszok) is, akiknek egyes törzsei a hunok európai betörése (370) után is a Kaukázus vidékén maradtak.²⁶

Dzsuanser elbeszélése²⁷ szerint az „ovsz” támadással egyidőben „a görögök kijöttek Aphazetiből,²⁸ mivel az övék volt az Egriszekali ²⁹folyótól lefelé eső egész terület és (most) elfoglalták az Egriszekali folyó és Cihe-Godzsi³⁰ közti területet.”

Bizánc Nyugat-Grúzia elleni támadásáról Priszkosz³¹ is beszámol. Tudósításából megtudjuk, hogy a császárnak valamilyen okból nézeteltérése támadt Gobazesz láz királlyal, s ezért háborút indított ellene. Gobazesz a perzsákhoz fordult segítségért, a sah azonban a kidaritákkal folytatott háborúja miatt visszautasította Gobazesz követének kérését. A láz király ezért kénytelen volt kiegyezni a császárral.

²³ Excerpta de Legationibus (ed. De Boor) 1903. 141. Frg. 3. (Mü. Di. Frg. 8.). Német nyelvű fordítása: Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. Fordította: E. Doblhofer. Graz, 1955. 49–50. Magyar nyelvű fordítása: Szabó Károly: Kissebb történelmi munkái. I. Bp., 1873. 43–45.

²⁴ Excerpta de legationibus. 588. Frg. 19. (Mü. Di. Frg. 37.); Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. 74.

²⁵ G. V. Culaja az „ovsz” betörést a 448 előtti hun támadással azonosítja. (G. V. Culaja: Mroveli Leonti: Zsizn’ kartlijiszkil carej. (Szövegrészlet-fordítások, bevezetés és jegyzetek) Moszkva, 1979. 88–89.) A. V. Gadlo elfogadja Dzsuansernek azt az adatát, miszerint az „ovsz” támadással egyidőben Bizánc hódító háborút indított Nyugat-Grúzia ellen. Ez utóbbit összefüggésbe hozva Priszkosznak egy másik adatával (amelyet Gadlo tévesen ad meg, mint a Dindorfius-féle kiadás 19. és 20. fragmentumát. A helyes adatok: Exc. de leg. 152. Frg. 8. (Mü. Di. Frg. 25), 584. Frg. 12. (Mü. Di. Frg. 26)) Gadlo az „ovsz” betörést 455-re datálja. (A. V. Gadlo: Etniceszkaja isztorija Szevernogo Kavkaza IV—X. vv. Leningrad, 1979. 45.) A. Bogveradze a 466-os saragur-akatzi támadással azonosítja az „ovsz” betörést. (A. Bogveradze: Priszke panionelizs erti enobisz seszaheb. (Panioni Priszkosz egyik adatáról): Ivane Dzsavahisvilisz dabadebisz 100 elisztaviszadmi midzgvnili szaiubileo krebuli (Jubileumi tanulmánygyűjtemény Ivane Dzsavahisvili születésének 100. évfordulójára). Tbiliszi, 1976. 196.) Az említett kutatóktól eltérően C. Toumanoff az „ovsz” betörést 449-re teszi. Véleményét azzal indokolja, hogy mivel szerinte Vahtang 439-ben született, Dzsuansertől pedig tudjuk, hogy Vahtang 10 éves volt a támadás idején, a támadásnak 449-ben (439 + 10) kellett bekövetkeznie. (C. Toumanoff: Studies in Christian Caucasian History. Georgetown, 1963. 363. n. 15.)

²⁶ Szakartvelosz isztoriisz narkvebi. II. 92.

²⁷ Kartlisz chovreba I. 146.

²⁸ A tárgyalt időszakban (5. század) Nyugat-Grúzia északnyugati, abazgok és részben apsilok lakta területe. A 4. században a Kodori folyó választotta el az Egriszi Királyságtól. (D. L. Muszhelisvili: Osznovnűje voproszű isztorieszkaj geografii Gruzii. 17–18.) A krónika idézett részlete szerint Bizánc még az 5. század közepe előtt meghódította a Kodori és az Egriszekali (Galidzga) közti területet, vagyis az Egriszi Királyság egy részét, az „ovsz” támadással egyidőben pedig egészen Cihe-Godzsiig nyomult előre. (D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geografiusz dzirítadi szakithebi. 200–201.)

²⁹ A mai Galidzga folyóval azonosítják. (D. L. Muszhelisvili: Osznovnűje voproszű isztorieszkaj geografii Gruzii. 19.) Ocsamsirénél ömlik a Fekete tengerbe. (Atlasz Gruzinszkaj SzSzR. Tbiliszi—Moszkva, 1964. 13–14. térképlap.)

³⁰ Ma Nokalakevi (a görög források Archaepolisz néven említik), a Tehuri folyó partján. Az Egriszi Királyság politikai központja. (D. L. Muszhelisvili: Osznovnűje voproszű isztorieszkaj geografii Gruzii. 19.)

³¹ Exc. de leg. 152. Frg. 8. (Mü. Di. Frg. 25.). Német nyelvű fordítása: Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. 68.; Exc. de leg. 584. Frg. 12. (Mü. Di. Frg. 26.). Német nyelvű fordítása: i. m. 68–69.

Az „ovsz” betörés datálásának problémáját azonban ez az adat sem oldja meg, egyrészt azért, mert a Priskosznál említett bizánci—láz háború idejét nem ismerjük,³² másrészt azért, mert a két esemény időbeli egybeesésére vonatkozó Dzsuanser adatot is csak feltételezésként kezelhetjük.

Vahtang első nagy katonai akciója, az északi hadjárat válasz volt az „ovsz”-ok Kartli elleni támadására. Dzsuanser szerint az északi hadjárat megkezdésekor Vahtang tizenhat éves volt.³³

Sajnos nincsenek olyan forrásaink amelyek alátámasztanák Vahtangnak az Észak-Kaukázusban folytatott háborújáról szóló közlést. Ennek ellenére nincs okunk arra, hogy Dzsuansernek ezt az adatát kétségbe vonjuk. Teljes mértékben elképzelhető, hogy valóban volt egy ilyen hadjárat, amelyet a grúzok mint Perzsia vazallusai a perzsák kezdeményezésére és azok közreműködésével indítottak.³⁴ Magának a hadjáratnak a megtörténte nem vonható kétségbe pusztán annak alapján sem, hogy a részletek leírásában számos mesés elemet is találunk, mint amilyen a hősök külsejének vagy a harc jeleneteknek az ábrázolása — amelyek kétségkívül egy hősi eposz hatása alatt keletkeztek.³⁵

Dzsuanser ekképpen számol be az „ovsz”-ok elleni hadjárat előkészületeiről és eseményeiről:³⁶

„Da daamtkicesz laskroba Ovszetisza, da ganikarnesz kovelni szahlad tviszad kazmad. Holo Vahtang mepeman caravlna mocikuli cinase dedisz dzmisza miszisa Varaz-Bakurisza, Ranisza erisztvisza: aucka laskroba Ovszetisza da ithova miszgan secevna. Holo man sziharulit agutkua, rametu kuekana miszica tkue-kmnil iko ovsztagan. Holo Vahtang moucoda kovelta szpata Kartliszata; da semokrbesz kovelni da daibanakesz Muhmarsz da Herksz, amier da imier Aragusza: da iko aszi ataszi mkhedari da szamoci ataszi kueiti, da gamogzavvna Varaz-Bakur szpani tviszni tormeti ataszi mkhedari. Da Vahtang mepe ganvida kalakit Mchetit, da ganaszrulna szpani tviszni da ganaszhna: moeconnesz szimravlita, chenketilobita da mokazmulobita, da ihilna kovelni igi mhiarulad da azarvit, rametu szavszeni ikvniesz surita ovsztata. Agivszo sziharulita da madlobda gmrtsza. Semovida kalakad, da agaszrula svideuli erti locvita, da marhvita, da gamisztevit; da ganuko huasztagi diddzali glahakta. Da dautevna ganmgebelad szameposza tviszisa deda miszi Szagduht da daj miszi Huarandze, da daceri anderdzi eszret: „uketu argara semovikke cochali, daj csemi Huarandze seirtosz Mirian, romeli ekvoda Vahtangsz mamisz dzmiszculad, nateszaviszagan Revisza, Mirianisz dzisza, romeli szidze iko Trdat szomehta mepisza, man seirtosz daj csemi, da man ipkrasz mepoba”. Da esze dacerili dedasza miszsa miszica, da szhuasza aravisz aucka. Da igi Mirian, mamisz dzmiszculi miszi, dauteva Mchetasz.

Carvida Vahtang da dadga Tianetsz. Da mun miertnesz kovelni mepeni Kavkaszi-anni ormocdaati ataszi mkhedari. Da caremarta szahelsza zeda grmtiszasza, ganvlo kari Darialanisza. Szszlvasz miszsa Ovszetad iko Vahtang elisza tekusznetisza.

Masin mepeta Ovszetiszata sekribnesz szpani matni da moirtesz dzali Hazaretit, da moegebnesz mdinaresza zeda, romeli ganvlisz Darialansza da csavlisz velsza Ovszetiszasza. Da maszca mdinaresza Aragvi hkvia, rametu ertisz mtiszagan gamovalsz tavi ortave: Kartlisza Aravisza da Ovszetisza Aravisza.

Da daibanakesz ortave szpata amier da imier, rametu mdinarisza misz pirsza orgnitve karapni ikvniesz kldiszani, csalakni da velovanni pirta mdinariszata. Da ga-

³² Bizánc Nyugat-Grúzia elleni támadását a kutatók többnyire Markianosz császár (450–457) idejére, pontosabban 455–456-ra teszik. (*M. I. Artamonov: Isztorija hazar. Leningrad, 1962. 62.; C. Toumanoff: i. m. 363.; Ivane Dzsavahisvili: Thzulebani tormet tomad (Művei tizenkét kötetben.) I. Tbiliszi, 1979. 278–279.; D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geograpiisz dziritadi szakithebi. 200–201.; A. V. Gadlo: i. m. 45.) Újabban A. Bogveradze ezt a támadást 463-ra datálja. (*A. Bogveradze: i. m. 192.*)*

³³ Kartlisz chovreba I. 151.

³⁴ *A. Bogveradze: Kartlisz politikuri da szocialur-ekonomikuri ganvitareba IV–VIII száukuneebsi (Kartli politikai és társadalmi-gazdasági fejlődése a IV–VIII században) Tbiliszi, 1979. 41.; D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geograpiisz dziritadi szakithebi. 203–205.; M. Iortkipanidze: i. m. 42–43.*

³⁵ *G. Ahvlediani: i. m. 124–133.*

³⁶ Laskrobisz gapirva Ovszetzed

nekrdzalnesz ertmanertiszagan, da daicvnesz gzani karaptani, da dadgesz egret svid dge. Ama svidsza dgesza brdzola iko bumberazta mdinaresza masz zeda. Masin ovszta, romel hkvesz nidzsadni hazartani, mat tana erto kaci erti goliati, szahelit Tarkhan. Gamovida esze Tarkhan hazari, da khma ko khnita maglita, da tkua: „Getkvi tkuen, kovelta szpata Vahtangisza, vinca arsz tkuen sorisz udzlieresz, gamovidesz brdzolad csemda.”

Holo Vahtang mepesza, romel kvesz szpani szparszta nidzsadni, mat tana erto kaci erti, romelsza erkua Parszman-Paruh: amisza vervisz daedgnesz brdzolasza sina, rametu mravali lom kelhita seepkra. Esze ganvida brdzolad Tarkhanisza. Da agizahnesz ortave, da mietevnesz urtiertasz. Da pivelszave sekrebasz uhetskna khramali Parszman-Paruhsza csabalahsza zeda, da ganupo tavi vidre becstamde. Masin dacsunda Vahtang da szpani miszni, rametu aravin darba mat sorisz mszgavsz Parszman-Paruhiszi. Sedzrundes kovelni igi szpani, da agivsznesz meuharebita.

Da dagamda dge igi, da Vahtang sevida karvad tvisza. Da dadga locvad, da cremlita evedreboda gmertsza, da vidre gantenebamde ara dadzsda kue locvigan: ithovda grmtiszagan secevnasz. De mindobita grmtiszata eguleboda tvitbrdzola Tarkhaniszi, rametu usisi iko vitarca ukhoreo, da imedi hkonda grmtiszagan da dzalisza tvisziszagan.

Vitar gantena, kualad stamovida Tarkhan kidesza mdinariszasza, akuedrebda kualad, da ithovda mukarasza, da aravin ipova szpata sorisz Vahtangisza mbrdzoli miszi.

Masin Vahtang rkua szpata tvisza: „Ara mindobil var me dzalisza csemiszad da szimkhnisza csemiszad, aramed mindobita grmtisza dauszabamoszata, szamebisza ertarszebisza kovlisza dambadebeliszata ganval tvitbrdzolad Tarkhanisza. Masin gankvirdesz carcinebulni igi, akenebdesz Vahtangsz da mraval-goned zrahviesz, ratamca da-akenesz brdzoliszagan. Rametu krna iko Vahtang, da ara icodesz gamocdileba miszi.

Ara eresda Vahtang, aramed daamticka brdzola miszi: gardakhda cheniszagan da davarda kuekanasza zeda, takuaniszca gmertsza, agipkrna khelni tviszni da tkua: „He, upalo, dambadebelo kovliszao da semmatebelo ketiltao, agmamaglebelo moszavta sentao! Sen ikav moce csemda, moavline angelozi seni dzalad csemda, da daec uszdzsulo iszi, da archvine mgmobarta senta, rametu ara dzalisza csemiszad mindobil var, aramed mockalebisza seniszad”. Moikca Vahtang da agdzsda taicsza tvisza, da rkua szpata tvisza: „Evedrebodit gmertsza da nu sedzreundebit”. Carvida Vahtang, da dadgesz szpani miszni zurgit missza; sedzreunebulni de szavszeni meuharebita tvisz-tvisza szdzsulsza zeda evedrebodesz gmertsza.

Aka Vahtangiszi da Tarkhanisz omi da moklva Tarkhaniszi Vahtangiszan

Masin Vahtang csavlo guerdi da stadga mdinarisza pirsza; akundesz khelta orolni. Mohedna Tarkhan da rkua: „Me goliatta da gmirta gamocdilta mbrdzoli var, ara knacurilita garna sen zedaca davimdbalo tavi csemi”. Agizahnesz da mietevnesz urtiertasz, da pivelszave sekrebasz scena Vahtang orolni szartkelsza zeda; da ver upara szimagreman szacsurveliszaman da ganvlo zurgit da mokla.

Holo kartvelta nugesiniszcemulta da szavszeta sziharulita agizahnesz khnita szasinelita, da seciresz madloba grmtisza mimart. Holo Vahtang maszve adgilsza gardakhda cheniszagan, da davarda micasza zeda, takuanisz-ca gmertsza da tkua: „Kurtheul har sen, upalo, romelman moavline angelozi seni da daec mteri csemi; sen har agmamaglebeli moszavta senta; sen har, romelman agadgini kuekaniszagan glahaki da szkoretagan agamagli davrdomili”. Mohkueta tavi Tarkhansz, agdzsda da carvida laskarta tvisza tana. Da kovelta mat szpata khnita agevnullita seaszhez keba Vahtangsz da madlobdesz gmertsza.

Aka Vahtangiszi da Bakatar ovszisz omi da moklva Bakatarisza Vahtangiszan

Da meoresza dgesza szhua gamovida bumberazi ovsztagan, romelsza erkua Bakatar. Igi iko goliati; da rajtgan daecko mkhedrobad, vervisz daedgnesz misztvisz brdzolasza sina. Da moeszra koveli mbrdzoli miszi: rametu iko szigrdze msvildisza miszisz tormeti mtkaveli da iszari miszi ekuszi mtkaveli. Modga esze Bakatar pirsza mdinariszasza da khma ko khnita maglita da tkua: „Vahtang mepeo, nu ganlagnebi sen moklviszatvisz Tarkhanisza: ara erto igi goliatti da amisztvisz moikla igi knacurilisza nier. Ac uketu senve gamohvide mbrdzolad csemda, moghuden csemgan brdzolani pichelni, romeltagan vergara ganere. Tu ara, vinca szpata sentagani gamovidesz, misztviszca mza var”.

Masin paszuh ugo Vahtang Bakatarsz da rkua: „Ara dzalita csemita vszdzle Tarkhansz, aramed dzalita dambadebelisza csemisszata. Da ara mesinisz me sengan, vitarca dzaglisza ertiszagan, rametu dzali Kriszteszi csem tana, da dzsuari miszi patioszani szacsurvel csemda”. Da ganaceszna Vahtang szpani da daadginna ganmzadebulad; da agdzsda taicessza secsurvilisza dzsavsnita, da agigo pari miszi vigrisz tkavisza, romelsza ver hkuetda mahvili, da csavlo guerdi, da midga mahlobelad mdinarisza. Khma uko Bakatarsz da rkua: „Ara gamoval me mdinaresza, rametu mepe var; ara miveahlebi me szpasza Ovszetiszasza, rametu carckmedita csemita carckmedibis szpa csemi koveli. Holo sen mona har, da carckmedita senita ara evnebisz szpata Ovszetiszata, vitarca dzaglisza ertiszata. Gamoved mdinaresza csem-kerdzo”. Masin Bakatar ovszman agaszru-la szitkua miszi da rkua: „Me moinklevelman senman gamovlo mdinare, aramed pirisza-gan mdinarisza ukudeg szam utevan”.

Masin Vahtang ukudga. Gamovlo mdinare Bakatar, da ucko szrolad iszrita. Masin Vahtang szipiehilita tualtata, da szimahvilita gonebiszata, da szikiszkaszita taicissza misziszata iridebda iszarsza: rametu sorszve ihilisiz iszari momavali, da uhldeboda da szimardzsvit mieahleboda. Amier da imier szpatagan iko cema bukebisza da dabdabta. Da izahdesz khmita agevsnulita szpani ornive, kartvelni da ovszni, romlita idzrvodesz mtani da borcuni. Da vera hkra iszari orisza iszriszagan meti, Bakatar parsza Vahtangisz-sza, da ver hkueta kovlad. Da kualad hkra szhua iszari chensza Vahtangissza, da gaagrdlo siga. Da vidre daecemoda cheni Vahtangiszi, miukhda zeda da uhetskna khrmali mkharsza Bakatarissza, da csahkueta vidre gulamde.

Masinga daeca cheni Vahtangiszi, szcrapit mihko kheli da seipkra cheni Bakatariszi. Da pirvel davarda kuekanasza zeda, da takuanisz-ca gmertsza, da secira madloba umetesz privelisza. Agdzsda chensza Bakatarissza, da modga mahlobelad szpata tviszta, da rkua khmita maglita: „Mkhne ikvenit da gandzlierdit, rametu gmerti csuen-kerdzo arsz”.

Holo szpani igi caremartnesz ganmzadebulni, chen-tornoszanni da dzsacsucsabula-hoszanni, cina kerdzo, da mat ukana kueitni, da kueitta ukana szimravle mkhedarta, da eszret mimartesz ovszta. Holo ovszni carmodgesz karapsza zeda da daaszhesz iszari, vitarca cvima mdzlapi.

Masin Vahtang mepe mokceul iko szpasza missza zurgit rseulita mkhedrita, uzahebda da ganadzlierebda da nugesinisz-cemda szpata miszta. Masin cina chentorno-szanta agvlesz gza karapisza, agkhdesz vakesza, da agudgesz ukana kueiti da semdgomad szimravle mkhedarta. Da ikmna brdzola dzlieri mat sorisz. Holo Vahtang uketu mard-zsuenit-kerdzo ibrdzodisz, marchenit-kerdzo dzrcodian; da uketu marchenit-kerdzo ibrdzodisz, mardzsuenit-kerdzo dzrcodian. Da egodensza szimravlesza szpatasza icnobe-boda khma Vahtangiszi, vitarca khma lomisza; da tana hkvebodesz masz orni mkhedarni: Artavaz dzudzuszinte, dze Szaurmaz szpazspetisza, da Bivritian szepeculi. Da iginica ibrdzodesz mkhned.

Masin idzlivnesz ovszni da ivltoda banaki mati. Moiszrnesz da tkue ikmnnesz, holo umravleszi meoti ovszta matgani cochali seipkresz ukmoikhszniszatvisz tkuetasza, romelni cartkuenul ikvnesz pirvel ovsztagan kartvelni. Vitar ukmoikcesz devniszagan, da daibanakesz banakszave tvissza: szam dge ganiszuonesz da seciresz madloba gmrtisza mimart. De merne ganibivnesz tkuenvad Ovszetisza, semuszrnesz kalakni matni, da agigesz tkue da natkuenavi urichvi.

Csanarti

Holo daimoresilna ovszni da kivcsakni, da sekmna karni Ovszetiszani, romelta csuen Darianiszad ucodt. Da agasenna masz zeda godolni magalni, da daadgiuna mevelad mahlobelni igi mteulni. Ara khelecipebisz gamoszlvad didta mat nateszavta ovszta da kivcsakta tvinier brdzanebisza kartvelta mepisza.

Da ganvidesz Pacsaniketsz, rametu masin mun iko Pacsaniketi moszazgyvred Ovszetisza, mdinaresza masz Ovszetissza ciag, da Dzsiketi munve iko. Semdgomad zsanta mravalta iotnesz pacsanikni da dzsikni turktagan; da carvidesz pacsanikni daszavlit-kerdzo, holo dzsikni daemkvidrnesz bolosza Aphazetiszasza. Da motkuena Vahtang Pacsaniketi da Dzsiketi, da seikca, da moadga Ovszatszave. Da mepeni ovsztani seltolvil ikvnesz szimagreta Kavkasziszata. Agdgesz mat sorisz mocikulni, da daizavnesz. Da ithovesz Vahtangiszgan ovszta, naculad disza misziszta, ocdati ataszi tkue Ovszetisza, koveli uketeszi, romeli szaheldebit tkuesz ovszta. Da miszca Vahtang ocdati ataszi tkue disza misziszatvisz, da esze moikvana.

Holo tkueni kartvelni, romel hkvesz ovszta ekussza masz celsza, igi kovelni ukmoikhsznna tvito tvitoszatvisz, da agigo mdzevali ovsztagan da mdzevliszatvisz miszca szhua tkue ocdati ataszi, da romeli ukmoikhszna tkue Kartlisza, richvit szamasz ormoc-

daati ataszi, da romel darsa tkue ovszi amat ganteobiltagan kide tualvit ekuszasz ormocdaati ataszi tvinier pacsanikta da dzsiktasza. Da esze koveli ageszrula oth tue.

Masin mepeman ganutevna nidzsadni igi szpaszstani da mepeni kavkasziantani nicsita didita, carnogzavna daj miszi Miranduht da tkue igi koveli gzasza Darialiszasza, da tvit szpita didita Kartliszta carmovida gzasza Aphazetiszasza. Szulgrdzelad da usisad icko brdzolad ciheta Aphazetiszata. Rametu mepe berdzenta Leon didi ucalo iko brdzoliszagan szpaszstasza, da versemdzlebel iko szpata gamogzavnad Aphazetsz; da szam cel cartkuenna kovelni ciheni Aphazetiszani vidre Cihe-Godzsamde. Da movida szahlsza missza, kalaksza szameuposza Mchetasz. Gaegeba cina deda miszi, da dani miszni, da szimravle kalakisza mamata da dedata miupendesz szakhelta da szamoszelta matta perkhta kuese miszta. Da akridesz tavsza dramasz da drakansza, da agevnullita khmita seaszhmidesz kebasza; rametu ara romelsza mepesza ekma egevitari dzlieri ckoba.

Masin Vahtang mepeman secira madloba gmrtisza mimart mravlita loevita da gamisztevitá, da glahakta micemita. Da gaszca nicsi ersza tvissza, da carcinebul kmnna mkhedarni mszahurni mkhed da gamocdilni ckobasza masz sina ovszta. Da carszca dzgueni natkuenavisza miszgan dedisz dzmisza miszisa tana Varaz-Bakurisza: mona ataszi, cheni szakhedari ataszi, khdali cheni ataszi. Da kualad carszca cinase szpaszta mepisza mona ati ataszi, cheni szakhedari ati ataszi, cheni khdali ati ataszi. Esze koveli miudzguna szpaszta mepesza skhelta Binkaran episzkoposzisza, da ithova szpaszta mepiszagan aszuli colad; holo szpaszta mepeman moszca aszuli miszi colad, romelsza erkua Balenduht. Da moszca Szomhiti da kovelni mepeni kavkaszianni zitvad da misz-cera misz tana cigni, romelsza patrucagsza ceril iko eszet: „Urmiszdiszgan, kovelta mepeta mepisza, Vahtangisz mimart, Varanhuaszrotangisza, at mepeta mepisza aho-vanisza”. Da moucera man brdzola keiszrisza, rametu keiszari ganzrul iko brdzolad szpaszta.

Masin Vahtang aucka kovelta szpata miszta da kovelta mepeta Kavkasziszata. Semokrbesz da dadgesz Mtkuarsza amier da imier, vitar oraszi ataszi. Da moerto Varaz-Bakur, dedisz dzma miszi, erisztavi Ranisza, brdzanebita szpaszta mepiszata, szpita Adarbadaganiszta, Ranisza da Movakaniszta, vitar orasz ataszita mkhedrita.

Masz zsamsza iko Vahtang elisza ocdaorisza; da iko igi umaglesz kacta misz zsamiszata da usuenieresz szahita da dzlieri dzalita, romel csurvili kueiti iremsza mie-ciisz, upkrisz rka da daicsirisz, da cheni csurvili agigisz mkharta zeda da Mchetit agvidisz cihesza Armaziszasza. Da marto iko igi dze mamisza miszisa, da erti daj miszi Huarandze-ca iko dzlieri da suenieri. Da nateszaviszagan Mirian mepisza moremunisza Vahtang da dani miszni darsomil ikvnész: igini ikvnész nateszavni Bakar Mirianisz dzisza.

Holo Mirian da Grigol ikvnész nateszaviszagan Revisza, Mirianiszve dzisza, da akunda mat Kuheti, da chovndebodesz Rusztavsz cihe-kalaksza. Rametu semcirebul ikvnész urtiertsza klvita.

Mirian mepiszitgan vidre Vahtang mepiszamde gardacvalebul iko nateszavi rva da mepeni atni, da celicadi asz ormocdacsvidmeti, holo episzkoposzni cessza zeda cesmaritsza gardacvalebulni rvani, holo szhuani semslelni cesziszani.” (Kartlisz chovreba I. 150–159.)

*Az Ovszeti elleni támadás megszervezése**

Jóváhagyták Ovszeti megtámadását, és szétszéledve mindenki a saját házába ment, hogy felkészüljön. Vahtang király pedig követet küldött az anyja fivéréhez, Varaz Bakurhoz, Rani erisztavjához:³⁷ értesítette az Ovszeti elleni hadjáratról és segítséget kért tőle. Örömmel megígérte (Varaz Bakur), mivel az ő országát is feldúlták az ovszok. Vahtang összehívta Kartli összes seregét, és mindannyian összegyűltek, és Muhnariban³⁸ és

* Itt mondok köszönetet Mzekula Sanidze professzorasszonynak, akitől részben személyes találkozásaink alkalmával, részben levelezés útján igen nagy segítséget kaptam az ógrúz szöveg fordításához.

³⁷ Ezt a titulust eredetileg Grúzia adminisztratív-politikai egységeinek (erisztavátusainak) a grúz király által kinevezett vezetői viselték. Az idézett szövegrészletben azonban a krónikaíró a perzsa uralkodó Raniba (kaukázusi Albániába) kinevezett helytartóját nevezi erisztavinak.

³⁸ A mai Muhrani (Dzsuansernél: Muhnari) Mchetától északnyugatra, a Kszani folyó bal partja közelében fekszik. (Atlasz Gruzinszkoy SZSZR. 5–6. térképlap.)

Herkiben³⁹ táboroztak le az Aragvi innenső és túlsó partján: százezer lovas és hatvan-ezer gyalogos volt (ott), és elküldte Varaz Bakur a saját seregét, tizenkétezer lovas. Vahtang király elindult Mcheta⁴⁰ városából, kiegészítette a saját seregét és elrendezte: tetszett neki nagy számú serege, a szép lovak és díszes felszerelésük, és látta, hogy mindegyik (harcos) vidám és elszánt, mivel elteltek az ovszok elleni (harci) buzgósággal. Eltelt örömmel és hálát adott istennek. Visszajött a városba és egy hetet imádkozással, böjtöléssel és virrasztással töltött és értékes ajándékokat osztott szét a nincstelenek között. Országában az uralkodást az anyjára, Szagduhra és a nővére, Huarandzéra bízta, majd végrendeletet írt ekképpen: „Ha nem térek vissza élve, a nővéremet, Huarandzét, vegye nőül apám fivérének a fia, Mirian. Ő annak a Revnek a nemzetségéből való, aki Mirian fia és Trdat örmény király veje volt. Ő vegye feleségül a nővéremet, és ő vegye át az uralkodást.” Ezt az írást az anyjának adta, és senki mást nem tájékoztatott (róla). Miriant, az unokatestvérét, Mchetában hagyta.

Elment Vahtang és Tianetinél⁴¹ állt meg. Ott csatlakozott hozzá a Kaukázus valamennyi királya ötvenezer lovassal. Isten nevében elindult, és átment a Darialan⁴² kapun. Ovszetibe való bevonulásakor tizenhat éves volt Vahtang.

Akkor Ovszeti királyai összegyűjtötték seregeiket és Hazaretiből [is] csatoltak hozzá sereget, és annál a folyónál találkoztak, amely a Darialanon megy keresztül és Ovszeti síkságára folyik le. Ezt a folyót is Aragvinak nevezik, mivel mindkettő egy hegyről veszi kezdetét: a kartli Aragvi és az ovsz Aragvi.

Mindkét sereg letáborozott az innenső és a túlsó parton, mivel a folyó mindkét partján sziklaszirtek, bozótok és rétek voltak. Elrejtőztek egymás elől és őrizték a sziklás utakat, és így maradtak hét napig. E hét nap folyamán vitézek párviadaloztak a folyónál. Azok között a kazárok között, akik az ovszok segítségére voltak, volt egy góliát, név szerint Tarkhan.⁴³ És kiállt a kazár Tarkhan, érces hangon megszólalt és mondta: „Azt mondom néktek, Vahtang egész seregének, hogy aki köztetek a legerősebb, az álljon ki megküzdeni velem”.

Azok között a perzsa seregek között pedig, amelyek Vahtang király segítségére voltak, volt egy férfi, akit Parszman-Paruhnak⁴⁴ hívtak; senki sem tudta őt harcban

³⁹ Ma: Szaguramo. Mchetától északra, az Aragvi bal partján. (*D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geograpiisz dzirritadi szakithebi.* 178.)

⁴⁰ Kelet-Grúzia régi fővárosa Tbiliszitől 24 km-re a Mtkvari és az Aragvi folyó találkozásánál.

⁴¹ A forrásban valószínűleg az Aragvi bal partja mentén, a mai Szaguramo és Zsinvali között húzódó Tianeti (régai nevén: Cobeni) nevű területről (*D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geograpiisz dzirritadi szakithebi.* 178–179.), és nem a Jori folyó völgyében ma is Tianeti néven ismert helységről van szó.

⁴² A Kaukázus középső részét átszelő szoros. Neve valószínűleg középperzsa eredetű: Dar-i Alān 'alán kapu'. (*M. Andronikasvili: i. m.* 49.) A legrégibb idők óta fogva igen fontos katonai-stratégiai szerepet töltött be egyrészt a Kaukázustól északra és délre élő népeknek, másrészt mindazoknak a hódító birodalmaknak az életében, amelyek a hatalmukat az idők során kiterjesztették a Kaukázust környező területekre. A régészeti ásatások tanúsága szerint már az i. e. 4. században is erődítmény állt ezen a helyen. (*Dzs. Gvaszalia: Aragvisz kari (Darialani): Dziebani Szakartvelosza da Kavkasziisz isztoriidan (Kutatások Grúzia és a Kaukázus történetéből)* Tbiliszi, 1976. 144–150.)

⁴³ A tarxan szó (és alakváltozatai: a rovásírásos türk és újgur feliratokban tarqan, a bizánci forrásokban tarkanosz, a mongolban Darqad (a darqan többese), a mohamedán, örmény és szláv forrásokban Tarxan) kezdetben méltóságnévként, majd nemzetség-, törzs-, és személynévként fordul elő. Mindmáig számos helynévben és néhány családnévben is fennmaradt. (*Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása.* Bp., 1930. 256–261.; *G. Doerfer: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen.* II. Wiesbaden, 1965. 460–474.; *Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van.* II. Bp., 1979. 453–455.; *Peter B. Golden: Khazar Studies.* I. Bp., 1980. 150–154, 176, 181–182, 210–213.; *V. I. Abajev: Tarhan: Szanetamecniero krebuli.* (Nyelvészeti tanulmánygyűjtemény) Tbiliszi, 1979. 21–26.) Dzsuanser krónikájában személynévként „kazár Tarkhan” összetételben szerepel. A Tarkhan szóban a kh az ógrúz hehezetes özngétlen faringális zárhangot jelöli.

⁴⁴ A név mindkét eleme perzsa szó. A Parszman-t F. Justi (*Iranische Namenbuch.* 91.) a *Parsmana 'perzsa lélekkel bíró' alapformára vezeti vissza. A Paruh mögött az újperzsa Farrux áll, amely az arab mubārak 'áldott, boldog' megfelelője. (*F. Justi: i. m.* 94.; *M. Andronikasvili: i. m.* 504–505.)

legyőzni, mivel kézzel fogott el sok oroszánt. Ő állt ki, hogy megküzdjön Tarkhannal. Mindketten felkiáltottak, és egymásnak rontottak. [Tarkhan] már az első összecsapásnál rávágott a kardjával Parszman-Paruh sisakjára és kettéhasította a fejét egészen a válláig. Akkor nagyon elbúsult Vahtang és az ő seregei, mivel senki sem maradt közöttük Parszman-Paruhhoz hasonló. Megrémült az egész sereg és elhatalmasodott rajtuk a bánat.

A nap éjre vált, és Vahtang visszavonult a sátrába. Elkezdett imádkozni és könyvekkel könyörgött istenhez, és egészen pirkadatig imádkozott, anélkül, hogy megpihent volna: segítséget kért istentől. Istenben reménykedve maga szándékozott megküzdni Tarkhannal, mivel bátor volt, mint a testetlen, és reménykedett istenben és a saját erejében.

Amikor megvirradt, Tarkhan ismét megjelent a folyóparton, ismét szemrehányásokkal illette őket, és ellenfelet követelt, de senki sem akadt Vahtang seregében, aki kiállt volna vele harcolni.

Akkor Vahtang így szólt a seregéhez: „Nem a saját erőmben és bátorságomban bízom, hanem az örök istenben, az egylényegű szentháromságban, mindenek teremtőjében bízva állok ki, hogy megküzdjek Tarkhannal.” Akkor elcsodálkoztak a főurak, akadályozni [igyekeztek] Vahtangot és sokféle módon lebeszéltek, hogy visszatartsák a bajvívástól, mivel fiatal volt, és nem ismerték a tapasztaltságát.

Vahtang nem engedelmeskedett nekik, hanem megerősítette, hogy kiáll harcolni; leugrott a lováról és a földre borult, magasztalta istent, majd kezét fölemelve így szólt: „Óh Uram, mindenek teremtője, javak gyarapítója, e benned reménykedők felmagasztalója! Légy az én megsegítőm, küldd le hozzám a te angyalodat, hogy megerősítsen, győzd le a hitetlent, és szégyenítsd meg azokat, akik megtagadnak téged, mert nem a saját erőmben hiszek, hanem a te kegyelmedben.” Megfordult Vahtang, fölült a lovára és így szólt a seregéhez: „Könyörögjétek istenhez, és ne féljétek”. Elindult Vahtang, és mögötte állt a serege: megrendülve és félelemmel eltelve mindegyik a maga hite szerint könyörgött istenhez.

Vahtang és Tarkhan harca, amelyben Vahtang megöli Tarkhant

Akkor Vahtang lement a lejtőn és megállt a folyó partján; kopjákat tartott a kezében. Tarkhan ránézett, és így szólt: „Én góliát, tapasztalt hősök ellen szoktam harcolni és nem gyermekek ellen, de hozzád is leereszkedem.” Felkiáltottak és egymásnak rontottak, és az első összecsapásnál Vahtang [Tarkhan] öve fölé dőfte a kopját; és nem véde őt meg a páncél keménysége, áthatolt a hátán és megölte.

A grúzok pedig megkönnyebbülve és örömmel eltelve szörnyű hangon üvöltöttek, és hálát adtak istennek. Vahtang pedig ott helyben leugrott a lováról, leborult a földre hálát adott istennek, és ezt mondta: „Áldott vagy te Uram, aki ideküldted a te angyalodat és legyőzted az én ellenségemet; te vagy a benned reménykedők felmagasztalója, te vagy, aki fölemeli a földről a koldust és a ganéjból az elesettet”. Levágta Tarkhan fejét, fölült [a lovára], és a seregéhez ment. Az egész sereg hangosan dicsőítette Vahtangot és hálát adott istennek.

Vahtang és az ovsz Bakatar⁴⁵ harca, amelyben Vahtang megöli Bakatart

A következő napon egy másik vitéz állt ki az ovszek közül, akit Bakatarnak hívtak. Ő [is] egy góliát volt, s amióta csak harcolt, senki sem tudta őt bajvívásban legyőzni. Minden ellenfelet megölte, mivel az ijja tizenkét araszos, a nyila pedig hat araszos volt. Bakatar megállt a folyó partján, elkiáltotta magát, és így szólt: „Vahtang király ne bízd el magad Tarkhán megölése miatt, nem tartozott ő a góliátok közé, s ezért halt meg egy gyerek kezétől. Most, ha megint te állsz ki harcolni, olyan kemény küzdelemben lesz részed, amelyből sehogysem menekülsz. Ha nem, bárki álljon is ki a te seregedből, készen állok az ő számára is.”

⁴⁵ Török vagy mongol eredetű szó, a grúz forrásokban oszét királyok és hősök neveként szerepel. Az oszét nyelvben 'bátor', 'hős', 'goliát' jelentésben ma is használatos. (V. Abajev: *Isztoriko-etimologiceszkij szlovar*. I. 245–246.; Uő.: *Oszetinszkij jazük i fol'klor*. 262.; M. Andronikasvili: i. m., 134–135.; G. Doerfer: i. m., 366–377.; Peter B. Golden: i. m., 155–156.) A Bakatar szóban a k. az ógrúz zöngétlen faringális gégezárhangot jelöli.

Akkor Vahtang válaszolt Bakatarnak, és így szólt: „Nem a magam erejével győztem le Tarkhant, hanem a teremtőm erejével. És nem félek téled, miként egy kutyától sem, mivel Krisztus ereje velem van és az ő dicsőséges keresztje fegyver a számomra.” Vahtang felsorakoztatta és készenlétbe állította a sereget, fölült páncélozott lovára, fölemelte leopárdbőr⁴⁶ pajzsát, amelyet kard nem vágthatott el, lement a lejtőn és megállt a folyó közelében. Kiáltott Bakatarnak, és ezt mondta: „Nem megyek át a folyón, mivel én király vagyok; nem közeledem Ovszeti seregéhez, mivel ha én elpusztulok, az egész seregem elpusztul. Te azonban rab vagy, és a te pusztulásoddal, akár egy kutyáéval, nem szenvednek kárt Ovszeti seregei. Gyere te át a folyón”. Akkor az ovsz Bakatar teljesítette a kérését, és ezt mondta: „En, a te gyilkosod, átmegyek a folyón, hanem te állj hátrébb, a folyó partjától három utevanra.”⁴⁷

Akkor Vahtang hátrahúzódott. Bakatar átment a folyón, és elkezdett lőni a nyílával. Akkor Vahtang, lévén jó szeme, éles esze és fürgé lova, kitért a nyíla elől. Mivel a közeledő nyílát már messziről meglátta, elugrott és ügyesen közeledett [Bakatar felé]. [Mind] az innenső és [mind] a túlsó oldalon álló sereg trombitált és dobolt. És mindkét sereg, a grúz és az ovsz, olyan nagy hangon üvöltött, hogy attól megmozdultak a hegyek és a dombok. Bakatar nem tudott kettőnél több nyílat kilőni Vahtang pajzsába, s egyáltalán nem tudta áttűni. Egy másik nyíllal Vahtang lovára lőtt és eltalálta azt. Mielőtt azonban még lerogyott volna Vahtang lova, [Vahtang] rárontott, rácsapott Bakatar vállára a kardjával, és kettéhasította egészen a szívéig.

Csak ekkor esett össze Vahtang lova. [Vahtang] gyorsan kinyújtotta a karját és elkapta Bakatar lovát. Először leborult a földre és hálát adott istennek, jobban, mint először. Fölkelt Bakatar lovára, megállt a seregei előtt, és hangosan így szólt: „Legyetek bátrak és erősek, mivel isten velünk van”.

Felkészülve elindult a sereg, elől voltak páncélozott lovaikon a páncélinges-sisakos lovasok, mögöttük a gyalogosok, és a gyalogosok után a lovasok sokasága, és így mentek az ovszok felé. Az ovszok pedig egy szírt tetején helyezkedtek el és sűrű esőként zúdították rájuk nyilaikat.

Akkor Vahtang király válogatott lovasaival a sereg élén kiabált nekik, bátorította és nyugtatta a seregeit. Akkor az élen álló páncélinges lovasok fölmentek a sziklás úton és a síkságra értek. Mögöttük jöttek a gyalogosok, utánuk pedig a lovasok sokasága. Nagy harc volt közöttük. És amikor Vahtang a jobb oldalon harcolt, [még] a bal oldalon lévő [is] remegtek; és amikor a bal oldalon harcolt, [még] a jobb oldalon lévő [is] remegtek. És a seregek ekkora sokaságában [is] felismerhető volt Vahtang hangja, [amely olyan volt], mint az oroszlán hangja. Két lovas kísérte őt: Artavaz, [Vahtang] tejestvére, Szaurnag szpaszpet⁴⁸ fia és Bivritian herceg. Ők is bátran harcoltak.

Akkor vereséget szenvedtek az ovszok és menekült a táboruk. Elpusztultak és fogságba estek. A menekülő ovszok többségét élve fogták el, hogy visszaváltsák azokat a grúz rabokat, akiket az ovszok korábban ejtettek foglyul. Amikor visszatértek az üldözésből és ugyanott letáboroztak, három napig pihentek és áldották az istent. Utána szétszéledtek, hogy elfoglalják Ovszetit. Elpusztították a városaikat, számtalan foglyot és hadizsákmányt szereztek.

⁴⁶ Az ógrúz szövegben itt a vigri szó szerepel. A vigri szónak, amely a középperzsa nyelvből került az ógrúzba, több jelentése lehetséges: 'leopárd', 'tigris', 'krokodil'. *Szulhan-Szaba Orbeliani*: Lekszikoni kartuli. (Grúz szótár) I. Tbiliszi, 1966. 261.; Szinuri mravaltavi 864 clisza. (A 864-es évi sinai kéziratgyűjtemény) Szerkesztette, a bevezetést és a tanulmányt írta A. Sanidze. Tbiliszi, 1959. 323–325.; *I. Kerkadze*: Chovelebisz agmnisvneli lekszika dzvel kartulsi. (Állatnevek az ógrúz nyelvben) Tbiliszi, 1974. 155–156.) Fordításomban az Andronikasvili által helyesnek vélt jelentést fogadtam el. (*M. Andronikasvili*: i. m. 239–241.)

⁴⁷ Ógrúz távolságmérték: 125 lépés. Az ógörög stadion megfelelője. (Kartlisz chovreba I. 454.)

⁴⁸ Jelentése: hadvezér. A középperzsa nyelvből került az ógrúzba. (*M. Andronikasvili*: i. m. 371–372.)

Betoldás⁴⁹

[Vahtang] fennhatósága alá vonta az ovszokat és a kivesakokat és létrehozta Ovszeti kapuját, amelyet Darianisznak nevezünk. És magas bástyákat épített oda, és örként állította a közeli hegylakókat. Az ovszok és a kivesakok hatalmas törzsei nem jöhettek át rajta a grúz király parancsa nélkül.

És elmentek Pacsaniketibe,⁵⁰ mivel akkoriban Pacsaniketi határos volt Ovszeti-vel, az Ovszeti folyó túloldalán, és Dzsiketit⁵¹ is ott volt. Hosszú idő múltán a pacsanikokat és a dzsikeket elűzték a turkok. A pacsanikok nyugat felé vonultak, a dzsikek pedig Aphazeti végén telepedtek le. Vahtang elfoglalta Pacsaniketit és Dzsiketit, visszafordult és ismét Ovszeti felé indult. Az ovsz királyok a Kaukázus erődtímeibe menekültek. Követeket küldtek és békét kötöttek. Az ovszok harmincezer ovsz foglyot kértek Vahtangtól a nővéérért, a legjobb foglyokat, akiket név szerint megneveztek. Odaadta Vahtang a harmincezer foglyot a nővéérért, és (így) visszakapta őt.

A grúz foglyokat pedig, akik az ovszoknál voltak hat éven át, visszaváltotta egyet egyért (cserébe), és visszaváltotta az ovszoktól a túszot, és helyette újabb harmincezer foglyot adott. A visszaváltott grúz foglyok száma háromszázötvenezer volt, és a megmaradt ovsz foglyok száma, az elengedettekén kívül, hatszázötvenezer volt, nem számítva a pacsanikokat és a dzsikeket. Ezt az egészet négy hónap alatt végezte el.

Akkor a király nagy ajándékokkal elbocsátotta a perzsa kíséret seregeket és a kaukázusi királyokat, a nővérért, Mirandutot, és az összes foglyot a Dariel útjára küldte, maga pedig Kartli nagy seregével Aphazeti útjára⁵² ment. Sietség és félelem nélkül kezdett harcolni az apház várak ellen, mivel a görögök királya, a hatalmas Leon, a perzsá-elleni harcra volt elfoglalva, és [ezért] nem tudott Aphazetibe küldeni seregeket; és három év alatt elfoglalta Aphazeti minden várát Cihe-Godzsüig. És visszajött a saját házába, királyi székhelyére, Mchetába. Eléje ment az anyja, a nővérei, és a városi férfiak és nők sokasága a lába elé terítette szőnyegeit és ruháit, dráhmát és dénárt szórta a fejére és hangosan dicsőítették, mivel egy király sem harcolt olyan keményen, [mint ő].

Akkor Vahtang király sok imával, virrasztással és a szegényeknek adott adománnyal áldozott istennek. Ajándékokat adott a seregének és kitüntette azokat a katonákat, akik bátran szolgálták és kitüntek az ovszok elleni harcban. A hadizsákmányból ajándékot adott az anyja bátyjának, Varaz Bakurnak: ezer rabot, ezer hátslovat és ezer kancát. A perzsák királyának szintén ezer rabot, ezer hátslovat és ezer kancát adott.

⁴⁹ Ez a betoldás a Kartlisz chovreba egy 18. és egy 19. századi másolatában, valamint a Grúz vértanúk gyűjteményének egy 1713-ból származó és ennél későbbi kéziratában szereplő Nino életrajzban található. (Kartlisz chovreba I. 156.) A betoldás szövege azonban szinte szó szerint megegyezik a 11–12. század fordulóján élt Arszen szerzetes Nino életrajzában egy részletével. (Dzveli kartuli agiograpiuli literaturisz dzeglebi. II. 48.)

⁵⁰ Vahusti Bagrationi szerint „Pacsanigni Dzsiketin túl van, a tengerpart és a Krim között.” (Kartlisz chovreba IV. szerk.: Sz. Kauhsisvili. Tbiliszi, 1973. 104. szk. 1.) A pacsanikokra (besenyőkre) vonatkozó grúz adatokat Istvánovits Márton a Georgian Data Bearing on the History of the Petchenegs című tanulmányában tárgyalja: Acta Orientalia Budapest, 1963. XIII. Fasc. 1–4. 319–323.

⁵¹ Vahusti Bagrationi szerint „Dzsiketit pedig (Sz. Kauhsisvili szerint: Aphazetin) túl a Kaukázus peremén van, és most annak nevezik az Aphazetin túli (területet) a tengerig”. (Kartlisz chovreba IV. 104. szk. 1.) A dzsikeket több helyen is említi két 11. századi grúz történetíró: Dzsuanser és Leonti Mroveli. (Kartlisz chovreba I. 43, 45, 157.) A dzsikekre vonatkozó egyes szövegrészeket orosz fordítását lásd: Ju. Sz. Gaguliti: i. m. 184–185. Ekvtime Atoneli vagy más néven Ekvtime Mtacmideli (955–1028), a grúz hagiográfiai irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja is említi ezt a népet egy, a 10. század végén írt munkájában, amely, mint azt K. Kekelidze kimutatta, a Questiones ad Thallasion című mű sajátos grúz fordítása. Ebben a szerző a dzsikeket – valamint a hereket, oszokat és az apházokat is – Sém leszármazottai között említi (K. Kekelidze: Etiudebi dzveli kartuli literaturisz isztoriidan. (Tanulmányok az ógrúz hagiográfiai irodalom történetéből) I. Tbiliszi, 1956. 171, 173, 179.) Z. V. Ancsabadze feltételezése szerint a dzsikek (szadzok) a szanigokkal azonosak és az abház-ig etnikai tömbhöz tartoznak. (Z. V. Ancsabadze: Isztorija i kultura drevnej Abhazii. Moszkva, 1964. 169–176.) Ancsabadze nézetét N. G. Volkova is elfogadja. (N. G. Volkova: Etnonimii i plemennyje nazvanija Szevernogo Kavkaza. Moszkva, 1973. 28.)

⁵² A grúz források a Kluhori hágót nevezték Aphazeti útjának. (D. L. Muszhelisvili: Osznovnije voproszú isztorieszkój geografii Gruzii. 26.)

Valamennyit Binkaran episzkoposz által küldte ajándékba a perzsa királynak. Feleségül kérte a perzsa király lányát, a perzsák királya pedig feleségül adta hozzá a lányát, akit Balenduhtnak⁵³ hívtak. [A perzsa uralkodó] neki adta Szomhit⁵⁴ és a Kaukázus valamennyi királyát hozományul, és írt neki egy levelet, amelyben ez állt: „Urmizdtól, a királyok királyától Vahtangnak, Varanhuaszro-tangnak, a tíz király hatalmas királyának”. Előírta neki, hogy harcoljon a császár ellen, mivel a császár harcban áll a perzsákkal.

Akkor Vahtang megüzente [ezt] az összes seregének és a Kaukázus valamennyi királyának. Összegyűltek és megálltak a Mtkuari innessó és túlsó partján, körülbelül kétszázezer ember. A perzsák királyának parancsára Adarbadagani, Rani és Movakani hadseregével — körülbelül kétszázezer lovassal — az anyjának a fivére — Rani erisztavja —, Varaz Bakur [is] csatlakozott hozzá.

Akkor Vahtang huszonnégy éves volt; kortársai között a legmagasabb férfi volt, a legszebb arcú és nagy erejű, aki felfegyverkezve gyalogosan is utolérte a szarvast és az agancsánál megragadva megállította. A páncélozott lovat a vállára vette, és [így] ment föl Mhetából Armazi⁵⁵ várába. Egyetlen fia volt az apjának, és az egyik nővére, Huarandze is szép volt és erős. A keresztény Mirian király leszármazottai közül [csak] Vahtang és a nővérei éltek: ők Mirian fiának, Bakarnak voltak a leszármazottai.

Mirian és Grigol Rev nemzetségéből származtak, aki [Rev] ugyancsak [egy] Mirian fia volt, az övek volt Kuheti⁵⁶ és Rusztavi erődvárosában éltek, mivel egymás meggyilkolása miatt megfogytakoztak.

Mirian királytól Vahtang királyig nyolc nemzedék, tíz király és százötvenhét év váltotta egymást, és nyolc igaz hitet valló episzkoposz halt meg, a többi hitszegő volt.”

Dzsuanser krónikájának ez — a krónika teljes terjedelméhez viszonyítottnan — rövid kis részlete nemcsak a grúz nép, hanem a Kaukázus térségében megtelepedett más népek történetére vonatkozóan is számos érdekes adatot tartalmaz.

A Kaukázus északi előterét hosszabb-rövidebb ideig uraló nomád népek a történelem során főként a Dariel és a Derbend kapun keresztül indították pusztító rabló-hadjárataikat a Kaukázuson túli országok népei ellen. A Kaukázuson túli népek békéje attól függött, hogy ezek az átjárók kinek a kezén voltak. Az 5. században, amikor Kartli, Örményország és a kaukázusi Albánia perzsa elnyomás alatt állt, a kaukázusi átjárók védelmének biztosítása Irán számára éppen olyan fontos feladatot jelentett, mint a Kaukázuson túli népek számára.⁵⁷

Vahtang északi hadjáratának valószínűleg az lehetett a célja, hogy Irán megbízásából és katonai támogatásával elfoglalja és megerősítse a kaukázusi átjárókat.⁵⁸

⁵³ Dzsuanser krónikájából megtudjuk, hogy Vahtang tizenkilenc éves volt, amikor feleségül vette Urmizd perzsa király lányát. C. Toumanoff szerint itt csakis III. Hormáról lehet szó, aki 457-től 459-ig uralkodott. Vahtang házasságkötését Toumanoff 458-ra teszi, s születési évét egyszerű kivonással (458 – 19 = 439) állapítja meg. Dzsuanser nem mondja meg, hogy Vahtang mikor lett Kartli uralkodója, csupán annyit tudunk meg tőle, hogy Vahtang hétéves volt, amikor apja, Mirdat király meghalt. Toumanoff ennek alapján úgy véli, hogy Vahtang hétéves korában, vagyis 446-ban foglalta el apja helyét a trónon. (C. Toumanoff: i. m. 362.)

⁵⁴ A grúz történelmi tradíció szerint Szomhiti Kelet-Grúzia déli része. A grúz forrásokban Kvemo Kartli (Alsó Kartli) néven is említik. A görög források Gogarene, az örmény források pedig Gugark néven említik. (Bíró Margit: i. m.)

⁵⁵ Kelet-Grúzia egyik pogánykori kultikus központja Mcheta déli részén, a Mtkavri jobb partján. Az Armazi vár (grúzul: Armazis cihe) az ókor egyik legjelentősebb erődítménye, amely a régészeti ásatások tanúsága szerint az i. e. 4–3. században épült. (A. Apakidze: i. m. 34–42.)

⁵⁶ Kuheti eredetileg a Mtkvari folyó Mcheta és Rusztavi közötti szakaszától északra fekvő terület neve volt. Később Kuheti területe Zsinvaliig bővült ki az Aragvi bal partja mentén, azaz magába olvasztotta a korábbi Herkit (Szaguramót) és Cobenit (Tianetit). A 4. századra Kuheti területére kiterjesztette hatalmát a vele szomszédos Kaheti. (D. Muszchelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geograpiisz dziritadi szakithebi I. 178–181).

⁵⁷ Isztorija Irana. Szerk.: M. Sz. Ivanov. Moszkva, 1977. 112–113.

⁵⁸ D. Muszchelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geograpiisz dziritadi szakithebi. 203. M. Lortkipanidze: i. m. 43.

A perzsa katonai támogatásra utal Dzsuansernek az az adata, amely szerint Vah-tang segítséget kért a suh hivatalnokától, Varaz Bakurtól, aki mint „Rani erisztavja” tizenkétezer katonát küldött Vahtang seregének a megerősítésére.

Figyelmet érdemelnek a krónikának azok a részletei is, amelyekben Dzsuanser a grúz hadsereg összetételéről, nagyságáról, hadviseléséről és a katonák felszereléséről tudósít. Ezekből megtudjuk, hogy az „ovszok” elleni hadjáratban — Varaz Bakur már említett tizenkétezer katonáján kívül — részt vett „Kartli összes serege”: „százezer lovas és hatvanezer gyalogos”, valamint a „Kaukázus valamennyi királya”⁵⁹ ötvenezer lovassal”. A seregek az Aragvi két oldalán gyűltek össze, s onnan indultak a Darialan kapun át Ovszeti felé. Az „ovsz” és a grúz sereg az „ovsz Aragvi”, azaz a Terek folyó két partján helyezkedett el. Itt került sor a legerősebb vitézek párviadalára. A grúz király nehézhúzóssági felszerelésben: páncélozott lovon, vassisakban, páncéltöltőzetben, leopárdbórból készült pajzzsal állt ki az ellenfeleivel. Fegyverként kopjákat és kardot használt.⁶⁰ Bakatar, a legerősebb „ovsz” vitéz „tizenkét araszos íjjal” és „hat araszos nyíllal” harcolt Vahtang ellen. A párviadatok után került sor a két sereg összecsapására. A grúz seregben „elől voltak páncélozott lovaikon a páncélinges-sisakos lovasok, mögöttük a gyalogosok, és a gyalogosok után a lovasok sokasága”. Így vonultak az „ovszok” ellen, akik „egy szirt tetején helyezkedtek el és sűrű esőként zúdították rájuk nyilaikat.”

A grúz sereg tehát nehéz lovasságból, gyalogságból és nagyszámú könnyű lovas-ságból állt. Dzsuanser leírása alapján úgy tűnik, hogy az „ovsz” sereg túlnyomó többségét a könnyű lovasság alkotta. A grúz király védelmét egy „válogatott lovasokból” álló egység biztosította, amelyet Artavaz, „Vahtang tejtestvére” és Bivritian herceg vezetett.

Vahtang király hadjárata nagy győzelemmel ért véget: „fennhatósága alá vonta az ovszokat és a kivesakokat”, és ellenőrzése alá vonta a Darialan kaput. Forrássunk szerint tehát Vahtang nemcsak az „ovszokra” terjesztette ki hatalmát, hanem a „kivesakokra”, azaz a „kipcsakokra” is. Ismeretes azonban, hogy a kipesakok csak jóval később — a 11. század folyamán — kerültek a Kaukázus közelébe.⁶¹ Ily módon, említésük az 5. századi eseményekkel kapcsolatban nyilvánvalóan anakronizmus.

Az északi hadjáratnál kapcsolatban Dzsuanser az „ovszok” szövetségeseit kazároknak nevezi. A kazárok jelenlétét a Kaukázustól északra fekvő területeken azonban csak a 6. század második felétől támasztják alá kétségbevonhatatlan adatok.⁶² Igaz ugyan, hogy a grúz és az örmény források már a bibliai időkben is említik őket, történeti szereplésüket azonban más források adatai nem támasztják alá. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a kazároknak ezek az említései az 5. század után keletekezett források még ennél is későbbi másolataiban maradtak fenn. Éppen ezért Dzsuanser 11. században keletkezett és 15–19. századi másolatokban fennmaradt kazár adatait is kételkedve kell fogadnunk. Az „ovszok” szövetségeseiben talán a hunokat, vagy esetleg az ogurokat kell keresnünk, mivel az 5. század 50/60-as éveiben mindkét nép a Kaukázustól északra elterülő síkságon élt. A hunok fekete-tengeri törzscsoportjai az Attila halálát (453) követő évek során ugyan felbomlottak, de katonailag még egy ideig jelentős erőt képviseltek. 463 táján azonban az ogurok megszállták a Fekete-tenger körüli steppét, és fennhatóságuk alá vonták az ott élő hunokat. Az egyetlen kisebb terület, ami ezután is tartósan hun uralom alatt maradt ezen a vidéken, az a kaukázusi hunok országa

⁵⁹ Muszhelisvili véleménye szerint Dzsuanser valószínűleg a kisz-tachi és esetleg részben a dagesztáni törzsek vezéreit nevezte a „Kaukázus királyai”-nak. (*D. Muszhelisvili*: i. m. 203.)

⁶⁰ Régészeti leletek bizonyítják, hogy a Dzsuanser krónikájában leírt katonai felszerelés valóban létezett az 5. századi Grúziában. A legrégibb ilyen típusú páncéling, vassisak és a lovat borító páncélzat maradványai az I–II. századból maradtak fenn. (*M. Lortkipanidze*: i. m. 56.)

⁶¹ *J. Marquart*: Über das Volkstum der Komanen: Bang-Marquart, Osttürkische Dialektstudien. Berlin, 1914. 102.; *V. V. Bartol'd*, Szocsinenija V. Rabotü po isztorii i filologii tjurkszkij i mongol'szkij narodov. Moszkva, 1968. Sztat'i iz „Enciklopedii iszlama”, Kipszaki. 550–551.

⁶² *Moravcsik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1934. 74.; *Uő*, Byzantinoturcica I. Bp., 1942. 256.; *L. M. Melikset-Bek*, Hazarü po drevnearmianszkim isztocsnikam v svjazi sz problemoj Mojszeja Horemszkogo: Issledovanija po isztorii kul'turü narodov vosztoka. Szbornik v cseszt' akademika I. A. Orbeli. Moszkva – Leningrad, 1960. 112–118.; *Czegledy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp., 1969. 99.

volt, Derbendtől északra a Kaspi-tenger partján.⁶³ A kazárok mai ismereteink szerint csak a 6. század második felében (567) terjesztették ki hatalmukat a Kaukázustól északra levő síkságra — a Volga, a Don és a Fekete-tenger által közrefogott területre. Országuk a nyugati türk birodalom részét alkotta.⁶⁴

A 11. századi Dzsuanser adatát tehát fenntartással kell kezelnünk: a feltételezhető anakronizmust az okozhatta, hogy mind a hunok, mind az ogurok és a kazárok különböző időkben ugyan, de nagyjából azonos területen, a Kaukázustól északra éltek.^{***}

Történetírónk szerint a sikeres északi hadjárat után Vahtang gazdagon megjutalmazta a perzsa seregeket és a Kaukázus királyait, majd a Darialanon keresztül útjukra bocsátotta őket. Ő maga azonban a seregével együtt Aphazetibe ment, ahol három évi harcra sikerült elfoglalnia „Aphazeti minden várát egészen Cihe-Godzsiiig” — vagyis fennhatósága alá vonta azokat a területeket, amelyeket Bizánc korábban meghódított.⁶⁵ Dzsuanser elmondja, hogy néhány évvel később Vahtang, mint Perzsia szövetségese ismét Bizánc ellen harcolt Nyugat-Grúzia területén.

Dzsuanser leírásának hitelességét egyes kutatók kétségbe vonják, mivel ismereteink szerint az 5. század második felében (502-ig) Irán és Bizánc között nem volt háború.⁶⁶ Mások szerint viszont ez az ellentmondás csak látszólagos, és abból adódik, hogy Dzsuanser itt olyan eseményeket nevez bizánci—perzsa háborúnak, amelyeket más források nem minősítenek annak.⁶⁷ Vahtang nyugat-grúziai hódításai ugyanakkor összefüggésbe hozhatók Priszkosznak a 41. fragmentumban⁶⁸ fennmaradt tudósításával, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy az 5. század 60-as éveiben⁶⁹ Nyugat-Grúzia egyes városait perzsa és ibér seregek fenyegették, és ezek ellen a császár fegyveres támogatást ígért.⁷⁰ Ez a fragmentum azonban két helyen is hiányos, így magából a szövegből nem

⁶³ Czeglédy Károly: i. m. 90—91.; *Uő.*: Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: Antik Tanulmányok II. Bp., 1955. 121—140.

⁶⁴ Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. i. m. 22, 29.

^{***} A tanulmány megírása (1976) óta feltárt újabb adatok fényében (vö. Czeglédy Károly, A Terhin-i ujjur rovásírásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai: Magyar Nyelv LXXVII./14 (1981) 461—462.) ma már nem tartható kizártnak a kazárok tényleges szereplése a tárgyalt időszakban.

⁶⁵ D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dzirítadi szakithebi. 209.; Vahtangnak ezt a hadjáratát Toumanoff 455—458-ra teszi. Véleményét azzal indokolja, hogy Dzsuanser krónikája szerint Vahtang tizenhat éves volt, amikor négy hónapi tartó hadjáratot indított az „ovszok” ellen, s közvetlenül ezután még három évig harcolt Nyugat-Grúziában. Mivel Toumanoff Vahtang születési évét 439-re teszi, és elfogadja az említett adatokat, az ő véleménye szerint a nyugat-grúziai hadjáratnak 455—458 között kellett történnie. Toumanoff szerint Markianosz császár (450—457) pontosan 456-ban indított katonai akciót Gobazesz, láz király leverésére. Toumanoff lehetségesnek tartja, hogy Vahtang nyugat-grúziai hadjárata a perzsa uralkodó parancsára történt, és Vahtang az ő vazallusaként nyújtott segítséget a bizánci fennhatóság alól szabadulni akaró láz királynak. (C. Toumanoff: i. m. 362—363.)

⁶⁶ A. Christensen: L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen/Paris, 1944. 283—316, 336—352.

⁶⁷ D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dzirítadi szakithebi. 206—212.; M. Lortkipanidze: i. m. 45—46.

⁶⁸ Exc. de leg. 590. Frg. 22. (Mü. Di. Frg. 41.)

⁶⁹ A Nyugat-Grúziában lezajlott események datálását a 41. fragmentumnak az a közlése teszi lehetővé, amely szerint „ugyanabban az időben érkezett Bizáncba egy perzsa küldöttség, és jelentette a perzsák győzelmét a kidariták fölött, valamint a hun Balaam város bevételét”. Mivel a perzsák 467-ben arattak döntő győzelmet a kidariták fölött, s ekkor foglalták el Balhot (a forrásban tévesen: Balaam) is (Czeglédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. i. m. 156.), a nyugat-grúziai események idejét is 467-re, illetve az azt megelőző évekre kell tennünk.

⁷⁰ Ezeket az eseményeket Toumanoff Vahtang második nyugat-grúziai hadjáratával hozza összefüggésbe, és 468-ra datálja. (C. Toumanoff: i. m. 363—364.) Toumanofftól eltérően Muszhelisvili és Lortkipanidze Vahtang első és második nyugat-grúziai hadjáratát összevontan tárgyalja, és ugyancsak Priszkosz adataira támaszkodva az események idejét az 5. század 60/70-es éveire teszi. (D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dzirítadi szakithebi. 206—212.; M. Lortkipanidze: i. m. 45—46.) Bogveradze, aki külön tanulmányt szentelt Priszkosz Nyugat-Grúziára vonatkozó adatainak, Vahtang hadjáratainak idejét három év határai közé (466—468) szorítja. (A. Bogveradze: Priszke panionelisz erti enobisz seszaheb. 189—198.)

állapítható meg, hogy a szóban forgó városok védelmét a lázok vagy a szvánok királya kérte-e Bizáncból. A Nyugat-Grúzia történetére vonatkozó ismereteink azt az értelmezést valószínűsítik, amely szerint a perzsák és az ibérek a bizánci császár vazallusa — a láz király — ellen harcoltak a lázadó szvánok szövetségeseiként.⁷¹ Priszkosz és Dzsuanser adatainak a figyelmen kívül hagyásával a következtetést vonhatjuk le, hogy a 460-as évek táján Nyugat-Grúziában a szvánok oldalán főként grúzok harcoltak Vahtang vezetésével. A Bizánc elleni háború kétségtelenül Irán nevében, de Irán vazallusának, Vahtang Gorgaszalnak a vezetésével, s valószínűleg az ő kezdeményezésére is történt. Ennek a támadásnak volt a következménye, hogy Egriszit és Szvanetit a Kartli Királysághoz csatolták.⁷²

A későbbiek során Vahtang további területeket egyesített a hatalma alatt, s ennek eredményeképpen az 5. század utolsó negyedében a Kartli Királyság Aphazeti és Délnyugat-Grúzia kivételével a mai Grúzia egész területét magában foglalta.⁷³

482-ben Vahtang Gorgaszal vezetésével nagyszabású szabadságharc kezdődött a perzsa fennhatóság leverésére, amelyhez az örmények és a kaukázusi albánok is csatlakoztak. A szabadságharcot Dzsuanser egyáltalán nem említi, idejét és eseményeit az örmény Lazar Parpeci leírásából ismerjük. Az események közvetlen előzményeként szerepel nála az, hogy Vahtang Gorgaszal kivégeztette a perzsaburát körök vezérét, Varskent, Alsó-Kartli mazdaista hitre áttért pitiáhsát.⁷⁴ Péróz, perzsa uralkodó (458–484) ekkor sereget küldött Vahtang ellen, s örmény vazallusait is felszólította, hogy vegyenek részt a hadjáratban. Vahtang eközben tárgyalásokat folytatott a hunokkal, akik segítséget ígértek neki a perzsák kiűzésére. Ügynök sikerült megnyernie egyes örmény főurakat is, akik Vahan Mamikonjan vezetésével csatlakoztak a szabadságharchoz. Lazar Parpeci egyes adataiból arra következtethetünk, hogy ugyanebben az időben a kaukázusi Albániában is perzsaellenes lázadás tört ki.

A szabadságharc első évében a Kaukázuson túli népek sikerrel harcoltak a perzsák ellen. Ehhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy Péróz háborút folytatott a heftalakkal, s emiatt seregeinek többségét Belső-Ázsiában kellett tartania. 483 folyamán azonban a perzsák már nagyobb sereget tudtak a Kaukázuson túli területekre vezényelni, ugyanakkor viszont a hunok — ígéretüket megszegve — csak elenyésző számú kíséretet küldtek a perzsák kiűzésére. Péróz parancsot adott hadvezérének, Zarnihrnek, hogy seregével vonuljon Kartliba és fogja el Vahtangot. Üldözői elől Vahtang Egriszibe menekült. Ekkor értesült Zarnihr arról, hogy Péróz serege súlyos vereséget szenvedett a heftalaktól, s az egyik csatában ő maga is elesett (484).

A perzsa birodalom a heftalakkal folytatott több éves háborúzás következtében annyira legyöngyült, hogy új uralkodója, Valaras (484–488), kénytelen volt kiegyezni az örményekkel. Vahtang Gorgaszal további sorsáról és Kartli politikai helyzetének alakulásáról nem beszél az örmény történetíró.

Vahtang halálának körülményeiről egymástól eltérően számolnak be a források. Dzsuanser⁷⁵ elmondja, hogy a perzsa uralkodó felszólította Vahtangot, vegyen részt Bizánc elleni háborújában. Vahtang azonban megtagadta a sah kérését, s ezért az ellene fordult. A grúzok és a perzsák között nagy összecsapásra került sor, amelynek során Vahtang megsebesült. A sebesült királyt ekkor udzсарmai rezidenciájába vitték, ahol nem sokkal később belehalt sérüléseibe. Krónikaírónk szerint ebben az időben Zenon császár uralkodott Bizáncban.

⁷¹ Így értelmezik a görög szöveget Al. Gamkrelidze és Sz. Kauhcsisvili, akik a Grúziára vonatkozó görög forrásokat grúz nyelvű fordítással adták ki. (Georgika I. A szövegeket grúz fordítással kiadta és jegyzetekkel ellátta Al. Gamkrelidze és Sz. Kauhcsisvili. Tbiliszi, 1961. 261–262.) A szövegnek erre az értelmezésére támaszkodik Bogveradze (A. Bogveradze: Priszke panionelisz erti enobisz seszaheb. 189–198.), Muszhelisvili, (D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dziritadi szakitxebi. 206–212.), Lortkipanidze (M. Lortkipanidze: i. m. 45–46) és Toumanoff (C. Toumanoff: i. m. 363–364.). Priszkosz 41. fragmentumának német nyelvű fordítása szerint azonban a perzsák és az ibérek nem a szvánok oldalán, hanem a szvánok ellen harcolnak. (E. Doblhofer: i. m. 77–78.)

⁷² D. Muszhelisvili: Szakartvelosz isztoriuli geografiisz dziritadi szakitxebi. 206–213.

⁷³ D. Muszhelisvili: i. m. 204–206.; M. Lortkipanidze: i. m. 47–48.

⁷⁴ Histoire de Lazare Pharbe (ford.) S. Ghésarion: V. Langlois: Collection II. 253–368.; R. Grousset: i. m. 214–230.; L.–N. Dzsanasia: i. m.

⁷⁵ Kartlisz chovreba I. 200–204.

Kartli királyának haláláról a Nino-életrajz Arszen-féle⁷⁶ és annak parafrázált szerkesztésében is szó van. Mindkét szöveg szerint Vahtang a perzsák ellen folytatott háború során merénylet következtében vesztette életét.

Vahtang halálának körülményeiről szólva tehát a grúz források egyöntetűen egy bizonyos bizánci—perzsa háborúról beszélnek. Dzsuanser krónikája szerint közvetlenül e háború előtt lépett trónra Zenon császár (474—491). Tudjuk azonban, hogy Zenon uralkodása idején egyáltalán nem volt háború Bizánc és Perzsia között. Háború a két nagyhatalom között csak később (502-ben) tört ki, amelyet I. Kavád (488—531) perzsa uralkodó indított Bizánc ellen. Ebben az időben azonban Bizáncban már nem Zenon, hanem I. Anasztasziosz császár (491—518) uralkodott.⁷⁷ A háború az 506-os békekötéssel ért véget. Amennyiben a grúz forrásoknak azt a közlését fogadjuk el, hogy Vahtang egy bizánci—perzsa háború során vesztette életét, úgy halála csak 502—506 között következhetett be.⁷⁸

Dzsuanser terjedelmes krónikája számos érdekes és fontos adatot tartalmaz Grúzia történetére, történeti földrajzára és néprajzára vonatkozóan. Az a tény, hogy a grúz történetírónak a nyugat-grúzai eseményekről szóló tudósítása — amint azt a fentiekben láthattuk — kapcsolatba hozható a kortárs bizánci történetíró, Priszkosz egyes tudósításaival, azt mutatja, hogy Dzsuanser a leírt eseményekkel egykorú forrásokat is felhasználhatott, s ezért tudósításait megfontolás tárgyává kell tennünk — még azokban az esetekben is, amikor azokról más források nem tesznek említést. A tanulmányban tárgyalt néhány részletből az is kitűnik, hogy a Grúzia korai történetével foglalkozó ógrúz források nem kevés információt tartalmaznak azokról a népekről is, amelyek a történelem során kapcsolatba kerültek a magyarsággal.

⁷⁶ „A perzsákkal folytatott harcban megölte őt egy volt szolgája, mivel ismerte a hóna alatti rést a vértjén, és amint fölemelte a kardját (Vahtang), hogy rácsapjon (valakire) a perzsák közül, agonosz szolga a nyilát (Vahtang) hóna alá lőtte, és ettől meghalt . . .” Az idézett részlet a Nino életrajz Arszen-féle szerkesztésének parafrázált változatából való. (Dzveli kartuli agiograpiuli literaturisz dzeglebi. III. 81—82.)

⁷⁷ E. Stein: *Histoire du Bas-Empire* II. Paris, Brussels, Amsterdam, 1949. 92—101.; J. B. Bury: *A History of the Later Roman Empire* II. London, 1923. 10—15.

⁷⁸ Sz. Gorgadze Vahtang halálát 503-ra, születési évét pedig Dzsuanser krónikájára hivatkozva — amely szerint Vahtang hatvan éves volt a háború kezdetekor (Kartlisz chovreba I. 200.) — 443-ra datálja. (Sz. Gorgadze: *Cerilebi Szakartvelosz isztóriidan*. (Írások Grúzia történetéből) II. Tbiliszi, 1911—1913. 64—67.) I. Dzsavahisvili véleménye szerint Vahtang halála mindjárt a bizánci—perzsa háború elején, vagyis 502-ben következett be. (Iv. Dzsavahisvili: i. m. 290). Ugyanezt a nézetet képviseli L. Dzsanasia (Szakartvelosz isztóriisz narkvebi II. 105—106) és A. Bogveradze (A. Bogveradze: *Kartlisz politikuri da szocialur-ekonomikuri ganvitareba* IV—VIII saukuneebi. i. m. 56—57.) Ebben a kérdésben sajátos véleményt alakított ki C. Toumanoff, aki 522-re datálja Vahtang halálát. Merész feltevését, amely szerint Vahtang 83 éves kort ért meg aktív hadvezérként, több — bár nem meggyőző — érvel is igyekszik alátámasztani. Az érvek egyike egy másik, önmagában is alapos tanulmányozást igénylő probléma frappáns, de kellőképpen még nem bizonyított megoldását is magában foglalja. A problémát tulajdonképpen Prokopiosz, 6. századi bizánci történetíró egyik közlése okozza. Az általa leírt eseményekkel egyidőben élt szerző megemlíti, hogy I. Jusztinianosz császártól (518—527) Ibéria (Kartli) királya, Gurgen segítséget kért Irán mazdaista nyomásával szemben. Elmondja azt is, hogy Gurgen később a perzsák elől kénytelen volt Lázikébe (Egriszi) menekülni. Gurgen nevű királyt azonban ezeknek az éveknél az eseményei kapcsán egyetlen más forrás sem említ. Ugyanakkor a bizánci forrásokban nem szerepel sem Vahtang, sem Gorgaszal nevű grúz uralkodó. Az ellentmondást Toumanoff úgy oldja föl, hogy egyetlen személyt feltételez a két név — Gurgen, illetve Gorgaszal — mögött, s feltételezését többek között onomasztikai érvekkel is igyekszik alátámasztani. (C. Toumanoff: i. m. 369. n. 48.) Toumanoff szerint tehát Vahtang, akit Prokopiosz Gurgen néven ismer, 83 éves korában (522-ben) a perzsák elől menekülve Egrisziben hal meg. (C. Toumanoff: i. m. 362, 368.)

Az 1444. évi török követjárás

(Adalék az 1444. évi török—magyar békekötés történetéhez)

I.

Kevés olyan esztendeje van a középkori Magyar Királyság történelmének, amely annyira bővelkedett volna jelentős, nem csupán elcink, de az oszmán-török birodalom s a délkelet-európai népek történelmét is hosszú időkre meghatározó eseményekben, mint az 1444-es esztendő. Nem csoda, ha Hérodotosz kései utódai mindig is kiváló figyelemmel tüntették ki. A hosszú hadjárat „sok fényes viadalá”-ból a várnai katasztrófába torkolló eseménysor egyik láncszeme azonban a többenél jobban magára vonta a historikusok figyelmét. E láncszem: már a kortársakban is a legkülönbébb s gyakran homlokegyenest ellenkező véleményeket és indulatokat szülő török—magyar békekötés, vagy közismer-tebb néven az ún. „szegedi béke”. Dolgozatomban a török—magyar békekötést megelőző követjárás, a béke diplomáciai előzményeinek vizsgálatát tűztem ki célul.*

Annak ellenére, hogy az ún. „szegedi béke” kérdéskörével már többen foglalkoz-tak, a békekötést megelőző követjárásról a szakirodalomban már kevesebb szó esik. Olyan mű pedig, amely a követjárást török szempontból, török források alapján tárgyalja alig-alig akad.¹ A kérdés tanulmányozását indokolja, hogy néhány esztendővel ezelőtt egy új oszmán-török krónika látott napvilágot.² A Gazavatnáme az eddig ismert, s a kutatásba

* Dolgozatomat 1982 végén adtam le, az időközben megjelent irodalmat már nem tudtam figyelembe venni.

¹ Vö. pl.: J. Bleyer, Einige Bemerkungen zu dem Szegediner Friedensschluß und die Schlacht bei Varna, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 25 (1904) 127—137.; Angyal Dávid: A szegedi béke, Budapesti Szemle 407 (1910) 207—231.; Uő., Die diplomatische Vorbereitung der Schlacht von Varna (1444), Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften 2 (1913) 518—524.; F. Pall, Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444), Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine XXII. 2 (1941) 144—158.; O. Halecki, The Crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems, New York, 1943.; F. Babinger, Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444), Oriens III, 2 (1950) 229—265. (A tanulmány megjelent a Babinger cikkeit tartalmazó gyűjteményes kötetben is: Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante I. München, 1962. 128—157.); J. Dąbrowski, L'année 1444, Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Classe de philologie, d'histoire et de philosophie, Suppl. 6, Cracovie 1952.; P. Engel, János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440—1444 in: J. M. Bak—B. K. Király (ed.), From Hunyadi to Rákóczi War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary Brooklyn College Press-Columbia University Press, 1982. 103—123. Uő., A szegedi eskü és a váradi béke (kézirat). Itt mondok köszönetet Engel Pálnak, aki volt szíves rendelkezésemre bocsátani tanulmányának kéziratát. Török források alapján dolgozott Inalcik. H. Inalcik, Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, Ankara, 1954.

² Gazavat-ı Sultân Murâd b. Mehmed Han. İzladî ve Varna Savaşları (1443—1444) üzerinde anonim Gazavatnáme Kıad. H. Inalcik-M. Oğuz, Ankara, 1978. A krónika kéziratát 1949-ben találta meg Râsih Güven, aki kiadás végett átadta H. Inalciknak és M. Oğuznak. A krónika ismeretlen nevű szerzője olyan kortárs történetíró lehetett, aki az események közelében tartózkodott. Az 1443—1444. év eseményeit oly részletességgel tárgyalja, ami kiemeli a többi kútfő közül. (vö. H. Inalcik—M. Oğuz, Yeni bulunmuş bir Gazavat-ı Sultân Murâd, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Mecmuası VII. 2. 483—495., ill. a krónikához írt előszó). A krónika magyar fordításán Hóvári János dolgozik. Az oszmán-török elbeszélő kútfők forrásértékét a magyar történetírás egy időben lebecsülte. l.: Szekfű Gy., Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli történetírókról in: Karácson I. Török történetírók III. Bp., 1916. 1—63. A jogos kritikán túlmenő túlzásokra vö. Káldy-Nagy Gy., A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfői, Századok 1972., 647—652.

bevont oszmán-török kútfőknél részletesebben s a történeti hűség szempontjából megbízhatóbban tárgyalja az 1443–1444. év történelmét. Az anonim török történetíró krónikája az 1444. évi török–magyar követjárással kapcsolatos eddigi ismereteinket is számos helyen pontosítja, illetve kiegészíti.

II.

A békekötést megelőző eseményekre vonatkozóan érdekes tudósítás olvasható az egykori janicsár, Konstantin Mihailovič emlékirataiban. Ezt írta munkája 21. fejezetében: „Ulászló király legyőzve a pogányokat, veszteség nélkül, boldogan nyomult Rácföldre. Egy Dobrogiénak nevezett mezőre érkezett. Ott, Rácföldön akart maradni egész télen, és nyáron Isten segédelmével a török császár ellen kívánt vonulni. A török császártól egy üzenet érkezett, hogy (Ulászló) bocsátaná neki szabadon azokat a fogoly főembereket, akik nála vannak, s akkor ő (a szultán) visszaadná a Despotának Szendrőt összes erődítményeivel, az egész Rácföldet és mindkét fiát, Georgot és Stefánt. Ulászló király miután tanácskozott a Despotával és más főemberekkel, elfogadta ezeket az engedményeket, és tudatta a császárral, hogy teljesíti (a feltételeket).”³

Az idézett szövegrész szerint a törökök már a hosszú hadjáratból haza tartó Ulászlót felkeresték valahol „Rácföldön”, és már ekkor tettek javaslatokat (Brankovics György szerb despota országának és várainak, valamint két fiának visszaadása) egy majdan megkötendő béke pontjaira.

Ezt a forrást a hosszú hadjáratban személyesen részt vett cseh vitéz is megerősíti, aki szerint a király még Szerbiában tartózkodott, amidőn egy török megbízott érkezett a táborba, időpontot kérve egy bizonyos török követ számára, aki a király és a szultán között húsz-harminc esztendői békét hoz majd létre. A békeajánlat tartalmára vonatkozóan — egybehangzóan a Konstantin Mihailovič által elmondottakkal — a cseh vitéz is úgy tudósít, hogy a török szultán késznek mutatkozott visszaadni Brankovics György despotának a „Szerb földet” a fontosabb várakkal együtt (Szendrőt és Galambócot említette), valamint szabadon bocsátani Brankovics két világítalan fiát.⁴

Ez utóbbi forrásra, a cseh vitéz híradására támaszkodva állapította meg már régen a szakirodalom, hogy erre az első puhatolózó jellegű kapcsolatfelvételre még Szerbiában, 1444 januárjában került sor.⁵ A tárgyalások megkezdésére jó alkalmul s ürügyül szolgálhatott egy török főember, Mahmud Cselebi, fogsága.⁶ Tudjuk, hogy Hunyadi

³ *Konstantin Mihailovič*, *Memoirs of a Janissary*, Trans. by *B. Stolz*, *Historical Commentary and notes by S. Soucek*, The University of Michigan Ann Arbor, 1975. 66. ill. 67. A krónika cseh nyelvű változatával kapcsolatban vö. *B. A. Stolz*, *On the language of Konstantin Mihailovič's Kronika Turecka or Pamiętniki Janiczara in: American Contributions to the Eight International Congress of Slavists Zagreb and Ljubljana Sept. 3–9. 1978. vol. I. ed. H. Birnbaum, Slavica Publishes. Ohio., 1978. 683–698. különösen 684., 686., 691–693. Megjegyzendő, hogy a krónika lengyel nyelvű változatából, a Jan Łos által 1912-ben kiadott „Pamiętniki Janczara”-ból készült német fordítás több helyütt pontosabb. E fordítás szerint Ulászlót egy török *követség* (eine Gesandtschaft vom türkischen Sultan) kereste fel Dobrogié mezején. (*R. Lachmann*, *Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik*, Graz—Wien—Köln, 1975. 92.) Ugyanezen kiadásból készült orosz fordítás azonban félreérthető: az orosz fordító szerint Ulászló (!) és nem a szultán akarta visszaadni a despotának „Rácföldet”. *A. I. Rogova*, *Zapiszki Janicsara*, Izd. Nauka, Moszkva, 1978. 61.*

⁴ *A. Huber*, *Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken (1440–1444)*, *Archiv für Österreichische Geschichte* 68 (1886) 205. vö. *Angyal D.*, *A szegedi béke* 214.

⁵ *O. Halecki*, i. m. 13. *F. Babinger*, i. m. 130. (Babinger munkáját az Aufsätze und Abhandlungen ... kötetből idézem, hivatkozásaim rendre onnét valók) *F. Pall*, *Un moment décisif de l'histoire du Sud-est européen: la croisade de Varna (1444)*, *Balcenia* 7 (1944) 106–107.

⁶ Már Callimachus úgy vélte, hogy az ürügy Mahmud Cselebi volt. Munkájában ezt olvashatjuk: „... nuntios ad eum (Brankovics) clam submisit (II. Murád) qui veluti de *Carambi* (Mahmud Cselebi) redemptione agentes, per occasionem proponerent illi, cum libertate filiorum, pristinae fortunae decus, atque amplitudinem, si aequabilis concordiae cum rege ineundi, auctor ipse fieri vellet.” *Philippi Callimachi De Rebus a Vladislao polonorum atque hungarorum rege gestis* (liber III.) in: *Schwandtner*, *Scriptores Rerum Hungaricarum* I. Vindobonae, 1746. 501.

miután kénytelen volt belátni, hogy a zord időjárás okozta nehézségek, az élelmiszer-utánpótlás akadozása, s az egyre erősödő török ellenállás miatt nem kísérelheti meg a siker reményében a Balkán hágóin való áttörést, 1443 decemberében, a zlatcai győzelem után parancsot adott a visszavonulásra. A visszavonuló sereg elsőbb Kászim ruméliai beglerbég katonáival, majd 1444. január 2-án a Sehirköj (Piro) és Nis között levő Kunovica hágónál, a Turahán bég vezette török csapatokkal ütközött meg. Mahmud Cselebi ebben a január 2-án vívott ütközetben esett a magyarok fogságába.⁷

A fogoly, az oszmán dinasztiával a történelem színpadára lépő, s mintegy másfél évszázadig a legjelentősebb állami hivatalokat kezében tartó, a birodalomnak számos nagyvezért adó, híres Csandarli család sarja volt.⁸ Csandarlizáde Mahmud Cselebi Ibrahim pasa nagyvezérnek volt fia, s miután 1424-ben nőül vette II. Murád szultán hűgát, Cselebi Szultán Mehmed kisebbik leányát, Hafsza Hátunt a szultánnal is közeli atyafiságba került. 1444-ben pedig Ibrahim pasa utódként fia, Mahmud Cselebi testvére, Csandarlizáde Halil pasa töltötte be a nagyvezéri posztot.⁹ Valóban jelentős török főember volt tehát a magyarok foglya. Az is érthető, hogy a törökök mindent megtettek kiszabadítása érdekében. Az I. Szelim szultán uralkodása alatt (1512–1520) alkotó oszmán-török történetíró, Nesri¹⁰ jegyezte fel krónikájában, hogy miután II. Murád szultán visszatért Drinápolyba, húga könyörgött néki, hogy fogságba esett férjurát szabadítsa ki. A szultán megsajnálta testvérét, s Mahmud Cselebit – úgymond – megvásárolta.¹¹ Ha Nesri híradása mellé odaillesztjük a Konstantin Mihailović által elmondottakat, tehát, hogy a szultán annak fejében ajánlotta fel az igen kedvező békefeltételeket, ha Ulászló király mindezekért cserébe szabadon engedi a nála fogságban levő török főembereket, akkor aligha kétkedhetünk abban, hogy e főemberek egyike valószínűleg Mahmud Cselebi lehetett. A fentiekből pedig következik, hogy a török követ vagy megbízott, valamikor január 2. és 25. között kereshette fel a magyar tábornokot, hisz a visszavonuló sereg január 25-én már Nándorfehérvárra érkezett.¹² Halil Inalcik úgy véli, hogy erre az első békepuhítóztatásra Nándorfehérváron került sor.¹³ Mivel azonban sem a cseh vitéz, sem pedig Konstantin Mihailović nem tesz említést arról, hogy a török követtel Nándorfehérváron tárgyaltak volna a magyarok, sőt Konstantin Mihailović egy másik helyszínt, a Dobrogic-i mezőt nevez meg a találkozó színhelyéül, úgy gondoljuk, kellő bizonyíték hiányában el kell vetnünk Inalcik véleményét.¹⁴

A januárban még csak többé-kevésbé körvonalazott ajánlatok pontosítása, s az ekkor félbenmaradt tárgyalások folytatása céljából érkezett márciusban egy újabb követ a törököktől, aki forrásaink tanúságtétele szerint egy görög szerzetes volt. A raguzai Consilium Rogatorum 1444. március 5-i és a Consilium Maius március 6-i döntéseiről szóló

⁷ Nesri, Kitáb-ı Cihân-nümâ II. közzétette F. R. Unat és M. A. Köymen, Ankara, 1957. 644. és 645. Oruc, Tevârih-i Âl-i 'Osman, Die Frühosmanische Jahrbücher des Uruschs. Nach den Handschriften zu Oxford und Cambridge erstmals herausgegeben und eingeleitet von F. Babinger, Hannover, 1925. 54. Gazavat-ı Sultân Murâd 25–28.

⁸ Vö. F. Täschner–P. Wittek, Die Vezierfamilie der Ğandarlızâde (14–15. Jahrhundert) und ihre Denkmäler, Der Islam 18 (1929) 60–115. I. H. Uzunçarşılı, Çandarlı vezir ailesi, Ankara, 1974.

⁹ G. Oransay, Osmanogulları, Osmanlı Devletinde kim kimdi, Ankara, 1969. 181.

¹⁰ Nesri művere vö. V. L. Menage, Nesri's History of the Ottomans (The Sources and Development of the Text) London, 1964., F. R. Unat, Nesri tarihi üzerinde yapılan çalışmalara toplu bir bakış, Belleten, 1943. 177–201. Uő., Müverrih Mehmet Nesri'nin eseri ve hayati hakkında, Belleten, 1957. 297–300. M. Kalicın, Characteristic Genre Features of Nesri's „History of the Ottoman Court” Structure, Etudes Balkaniques 1979. 2.

¹¹ Nesri, i. m. 646. ill. 647. vö. Inalcik, i. m. 11.

¹² J. Radonić, Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV. veka, Novi Sad, 1905. 172. Székely O., Hunyadi János első török hadjáratai (1441–1444) Hadtörténelmi Közlemények 20–22 (1919–1921) 62.

¹³ Inalcik, i. m. 9–10.

¹⁴ Az Inalcik által idézett forráshelyen a Gazavatnâme írója, miként arra Inalcik is rámutatott, a későbbi, áprilisi budai országyűlést tette Nándorfehérvárra. Inalcik úgy vélte, hogy a krónika szerzője a Nándorfehérváron létrejött békealkudozást tévesztette össze a budai diétával. Csakhogy Nándorfehérváron nem volt semmilyen békealkudozás. A Gazavatnâme mondott helyén (30–31) sincs erről szó. A krónikás itt arról számol be, hogy a magyaroknak Brankovics a török fogoly szabadon bocsátását és követek küldését javasolta.

feljegyzések szerint a tanács egy bizonyos görög barátnak egy bárkát adott Spalatóig, mivel a követségbe ment a szerb despotához (*ire debentem ad dominum despotum*). A szerzetes megbízója pedig nem más volt, mint Mara, Brankovics György szerb despota leánya, II. Murád szultán felesége (*filia domini despoti et uxor imperatoris Turchorum*).¹⁵

Jóllehet a görög barát útját nem tekinthetjük hivatalos követjárásnak, hisz a szerzetes nem a szultán követeként, érkezett az ekkor Budán tartózkodó Brankovicshoz, s útja is nélkülözötte egy hivatalos követjárás összes szükséges vagy szokásos kellékét, minden okunk megvan rá, hogy ne csupán Mara magánakcióját lássuk benne. A kérdés kutatói szinte valamennyien kapcsolatba hozzák a későbbi török–magyar békétárgyalásokkal.¹⁶

A tárgyalások fonalának újbóli felvételére, akárcsak januárban, most is jó ürügy lehetett a még mindig fogságban levő Csandarizáde Mahmud Cselebi. A Gazavatnáméból tudjuk, hogy a fogoly török főembert Brankovics vette gondjaiba. Nyugati kútfók ugyan úgy tudják, hogy Brankovics állítólag meg akarta vakíttatni Mahmud Cselebit, amiért a törökök mindkét fiának kioltották szemvilágát, s hogy ettől a szándékától csak Hunyadi és mások közbelépésére állott el,¹⁷ a Gazavatnámé azonban egészen más megvilágításba helyezi az eseményeket. Az anonim török krónikás szerint, miután fény derült a fogoly kilétére, s a magyarok megtudták, hogy foglyuk Halil pasa nagyvezér testvére, Brankovics tüstént intézkedett. A főrangú török számára lovat hozatott, s külön sátrat állíttatott föl. Kívánságai teljesítésére pedig húsz szolgálat rendelt melléje. Az ismeretlen török krónikáiról azt is tudni vélte, hogy a szerb despota egy magánbeszélgetés alkalmával ígéretet tett Mahmud Cselebinek, hogy hamarosan visszajuttatja őt atyafiságához.¹⁸

Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a fenti ígéret valóban elhangzott. S ha az mégis, csupán az ismeretlen török tollforgató képzetének szüleménye lenne, az eddig ismert források is elegendőek lennének ahhoz, hogy egyre jobban megerősödjék a gyanú: a szerb despota a török–magyar békétárgyalásoknak nemcsak fontos közvetítője volt, de a tárgyalások megindításában, a diplomáciai kapcsolat felvételében is jelentékeny szerepet játszott.

Tudjuk, hogy a szerbiai visszavonulás idején olyan hírek keringtek, hogy Brankovics szép summát ajánlott fel Ulászlónak, hogy az seregeit ne vonja ki a szerb despota országából, hanem legalább egy hónapig időzzön ott. Nos, mivel a király nem teljesítette Brankovics ezen óhaját, a korábban őszintén háborúspárti despota a törökkel kötendő béke lehetőségét kezdte latolgatni, így próbálván megakadályozni, hogy országa ismét török pusztítás áldozata legyen. A nála levő előkelő török fogoly, Mara nevű leánya, aki – mint tudjuk – a szultán neje volt, s kapcsolatai a török végbeli kapitányokkal, bégekkel szinte kínálták a lehetőséget s alkalmat egy diplomáciai párbeszéd megindítására. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha hasonló megfontolásból, a kérdés kutatói közül többen is hitelt érdemlőnek tartották Chalkokondyész azon híradását, miszerint a békeajánlatok megtételét maga Brankovics javasolta volna a szultánnak, illetve, hogy a szerb despota közvetítőül ajánkozott volna a Portán.¹⁹ Nem járhatunk messze az igazságtól, ha feltételezzük: a görög szerzetes útja nem jelentett meglepetést Brankovics számára.

Pontosan nem tudjuk, hogy mikor találkozott a görög barátal Brankovics, de forrásainkból arra következtethetünk, hogy erre még áprilisban sor került. Ulászló király miután visszatért Budára, országgyűlést hirdetett, hogy ott közösen gondoskodjanak a

¹⁵ *Consilium Rogatorum-5. mars. 1444.* On accorde une barque jusqu' à Spalato au moine grec envoyé par la „filia domini despoti et uxor imperatoris Turchorum”. *Consilium Maius* — 6. mars. 1444. On accorde une barque à un moine grec, ambassadeur „filie domini despoti . . .” *N. Jorga*, Notes et Extraits pour Servir à l'Histoire des Croisades au XVe Siècle, Seconde Série, Paris, 1899. 401. Marára vö. *St. Novaković*, Carica Mara. Istorijske crte iz XV veka, Letopis Matice Srpske 174 (1893) 1–35.

¹⁶ *J. Radonić*, i. m. 201–202.; *Angyal D.*, i. m. 216.; *F. Babinger*, 130.; *O. Halecki*, i. m. 13.; *B. Cvetkova*, Pametna bitka na narodite 2. átdolg. kiad. Várna, 1979. 280.

¹⁷ Vö. *Szekely O.*, i. m. 60. és *Elekes L.*, Hunyadi, Budapest, 1952. 210.

¹⁸ Gazavat-i Sultán Murád 27.

¹⁹ *H. Inalcik*, i. m. 10. N. D. Pavlović pedig arról írt, hogy Brankovics olyan értelmű üzenetet küldött a szultánnak, hogy ő kész rávenni a magyarokat a békére, ha a szultán visszaadja neki szerb despotaságát azon határok között, amelyek István despota uralma alatt voltak érvényben. *N. D. Pavlović*, Despot Đurađ Branković i njegovo doba, Subotica-Beograd, 1973. 90. (Megjegyzendő, hogy N. D. Pavlović munkája inkább tudományos-népszerűsítő műnek nevezhető semmint történelmi szakmunkának.)

török elleni hadjáratról, az ország békéjéről, nyugalmaról. Dlugosz szerint az áprilisi országgyűlés alatt a szerb despota és Hunyadi titkos tárgyalásokat folytattak a török szultánnal.²⁰ A kortárs lengyel krónikaíró e megjegyzése jól összhangba hozható a Raguzai Tanács jegyzőkönyvében olvasható bejegyzéssel. A Marától Spalatón át Budára tartó szerzetes elsőbb valószínűleg csak Brankovicssal tárgyalt, majd utóbb Hunyadi is bekapcsolódott a megbeszélésekbe. Addig, amíg F. Pall jóvoltából nem kerültek ismét a kutatók érdeklődésének központjába azok a perdöntő bizonyító okiratok,²¹ amelyekből világossá vált, hogy a budai tárgyalásokról nem csak Hunyadinak, de magának Ulászló királynak is tudomása volt, a történészek — ideológiai-politikai beállítottságuknak megfelelően — szabadjára engedhették képzeletüket, s elméleteket állíthattak fel akár Ulászló király, akár Hunyadi tisztázása érdekében. Dlugoszra és Andreas de Palatio hivatkozva úgy állították be a történeteket, hogy a szerb despota és Hunyadi (aki természetesen országa és a kereszténység érdekeit szem előtt tartva foglalt végül állást a béke mellett) a király tudta s beleegyezése nélkül, vagy ahogyan Andreas de Palatio emlékiratában olvashatjuk „inconsulto Rege”, tárgyaltak a török szultánnal.²² Ma már bírjuk azokat az okleveleket, amelyek minden ilyen elmélet tarthatatlanságát egyértelműen bizonyítják. Ezek közül a legjelentősebb okirat, az a megbízólevél, amelyet maga Ulászló király állított ki a török szultánhoz küldött követe, Stoyka Gisdanich számára. Mivel a megbízólevelet április 25-i kelettel látták el (Datum Budae, secundo die festi S. Georgii Martyris, anno Domini 1444),²³ ezért a görög szerzetessel folytatott tárgyalások is legkésőbb ekkor érhettek véget.

S, hogy mi vitte rá a hosszú hadjárat Európa-szerte ünnepelt vezérét, a nyugati kereszténység feje által „Krisztus bajnoká”-nak nevezett Hunyadi Jánost arra, hogy eddigi pályafutását mintegy megtagadva, békealkudozásokba bocsátkozzon a „hitetlenekkel”? S, hogy mi készítette a fiatal ambiciózus királyt, aki Szent György napja tájékán a magyar rendekkel együtt ünnepélyes esküt tett Cesarini bíboros, pápai legátus kezeibe egy a „hitetlen törökök” ellen európai szövetségben megindítandó kereszties hadjárat vezetésére,²⁴ hogy néhány nappal utóbb, április 25-én, kiállítsa Drinápolyba induló követe számára megbízólevelét? S egyáltalán, mennyire gondolták vagy gondolhatták komolyan Budán a törökkel kötendő béke ügyét? E kérdésekre mai tudásunk alapján nem tudunk megnyugtató választ adni. Ahelyett azonban, hogy mi is egy újabb elmélettel állnánk elő, felsorakoztatunk néhány elgondolkodásra készítő tény, az olvasóra bízván a következtetések levonását.

A békekötés — tudjuk — leginkább Brankovicsnak állott érdekében, hisz a békével visszaszerezhetné volna országát, amit egy előre bizonytalan kimenetelű hadjárat csak fölösleges győzelem esetén garantálhatott volna számára. Ezért vált Brankovics a béke legbüzsőbb hívévé. Még arra is hajlandó volt, hogy Hunyadi megnyerése érdekében feláldozza magyarországi jószágait. Dlugosztól tudjuk, hogy Brankovics egy titkos megállapodás alkalmával Hunyadinak ígérte összes Magyarországon fekvő várait, városait

²⁰ A lengyel krónikás szerint: „... Tractatus pacis per Georgium Despotum et Ioannem de Huniadi Woiewodam Transylvanum, cum Imperatore Turcorum Amurath clandestine...”. *Ioannis Dlugossi* seu Longini Canonici quondam Racoviensis, Historiae Polonicae Libri Xii. Lipsiae, 1711. (Liber duodecimus) 787. N. D. Pavlović a görög szerzetesen kívül még egy török követségről tud, amelyik ebben az időben Budán tartózkodott, s amelynek feladata a Kunovicánál fogságba esett szultáni rokon kiváltása volt. Láthatóan összekeveri a dolgokat! (i. m. 88.)

²¹ A királyi ill. szultáni megbízólevél stb. Az okmányokat *F. Pall* tette közzé: *Id. Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi*, Kolozsvár, 1937. Az iratokat Halecki is közli könyve függelékeként. i. m. 82—93.

²² Vö. pl. *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal a konstanzi zsinattól a mohácsi vészig, Budapest, 1902. 57—58., 426. *Hunyadi* felmentésére vö. *Angyal D.*, i. m. 218—219. stb.

²³ *Ó. Halecki*, i. m. 85. A külföldi szakirodalom e levelet következetesen ápr. 24-re datálja. Ennek oka nyilván ott keresendő, hogy amíg Magyarországon Szent György napja április 24., addig külföldön ápr. 23-ra esik. vö. *Szentpétery Imre*: Oklevéltári naptár, Budapest, 1912. 46.

²⁴ Erről a nuncius ápr. 25-én és 27-én írott leveleiben számolt be a velencei dogénak. Bár a levelek elkallódtak, tartalmukra következtetni lehet a doge máj. 12-i válaszeveléből. E levelet idézi: *Fraknoi V.*, A vármai csata előzményei. A velencei állami levéltár irományainak főlhasználásával, Hadtörténelmi Közlemények, 1889. 352., ill. más munkáiban is. vö. *Angyal D.*, i. m. 213.

és falvait, amelyeket Albert és Ulászló királyok adományából bírt, ha Hunyadi segítségére lesz egy török — magyar béke létrehozásában.²⁵ A szerb despota ígérését július 3-án, az aradi káptalan előtt teljesítette, amikor is világosvári uradalmát Hunyadinak adta örök birtoklásra. Engel Pál szerint ekkor állíttatta ki azt az időközben sajnos elveszett oklevelet is, amelyben Munkácsot, Nagybányát, Szatmárnémetit, Debrecent s Bösörmenyt kötötte le zálogbirtokul Hunyadinak.²⁶ S abban, hogy a zászlósúrak közé csak nemrégiben felemelkedett tehetséges s nem kevésbé ambiciózus homo novus megnyerésében e roppant birtokok jelentős szerepet játszhattak, nem kételkedünk, hisz ezek nem csupán újabb vagyoni gyarapodást jelentettek Hunyadi számára, de egyben azt az anyagi bázist s fegyveres erőt is, amelyek nyomateköt adhattak erdélyi vajdai, temesi ispáni s nándorfehérvári főkapitányi címeinek, s amelyeket — tegyük hozzá — éppúgy felhasználhatott a hódító oszmánok ellen, mint magyarországi ellenlábasaival szemben.

Ulászló király döntésében pedig minden bizonnyal szerepe lehetett a lengyel rendek háborúellenes magatartásának. Tudjuk, hogy a lengyel — magyar király, Lengyelország érdekeivel — úgymond — szorosan össze nem függő, törökellenes tevékenységét a lengyelországi főurak s egyháziak nem nézték jó szemmel, s az utóbb épp általuk „hihetetlenül előnyös”-nek titulált békeajánlatok elfogadását szívesen vették volna tudomásul. De megfontolásra kellett, hogy készítse a fiatal királyt a hazai ellentábor, az özvegy Erzsébet királyné pártján állók magatartása, valamint az ugyancsak őket támogató III. Frigyes német király barátinak éppen nem mondható viselkedése is, jóllehet ez utóbbival Cesarini bíboros fáradozásainak eredményeként sikerült meghosszabbítania két esztendőre az 1443-ban kötött fegyvernyugvást. Azt sem tudhatta még, hogy az oszmánok elleni háborúra az európai udvarokból megígért bőkezű felajánlásokból mennyi válik majd valóra. Anélkül, hogy megfeledezett volna a hadjárat előkészületeinek elrendeléséről, kiállíttatta a megbízólevelet Stoyka Gisdanich számára.

A megbízólevelet — a júniusi drinápolyi béketárgyalásokra vonatkozó más fontos iratokkal együtt — Ciriaco d'Ancona hagyta ránk.²⁷ Ciriaco d'Ancona (Ciriaco Pizzicoli 1392 — 1452?) humanista utazó 1444 májusában a genovai megbízásból diplomáciai feladatot teljesítő Francesco Drapperio²⁸ társaságában Drinápolyba ment, ahol május 22-én járult a szultán színe elé.²⁹ Midőn már mindketten távozóban voltak Drinápolyból és Konstantinápolyba készülődtek, arról értesültek, hogy egy magyar követség van útna a török szultánhoz.³⁰ Ciriaco d'Ancona e hír hallatára drinápolyi tartózkodását meghosszabbítván, június derekáig az oszmán birodalom fővárosában maradt, és figyelemmel kísérte a török — magyar béketárgyalásokat. A békealkudozásokról ekkor kelt leveleiben rendre beszámolt. Sikerült megszereznie mind Ulászlónak II. Murádhhoz írott, mind a szultánnak a lengyel — magyar királyhoz küldött levelének másolatait.³¹

A Ciriaco d'Anconának köszönhetően fennmaradt említett megbízólevelében Ulászló követét, Stoyka Gisdanichot, teljhatalommal (*cum totali nostra auctoritate et potestate plenitudine*) ruházta föl. E levélből közvetve értesüléseket szerezhetünk az áprilisi budai tárgyalásokra vonatkozólag is. A Mara szultána által atyjához, Brankovicshoz küldött görög szerzetessel folytatott megbeszélések során is nagy valószínűséggel azokról a békeajánlatokról lehetett szó, amelyek már a januári követjárás alkalmával ismertté váltak. Hogy e második török követség is csak a magyar fél szándékainak megismerése végett érkezhetett Magyarországra, s hogy a görög szerzetesnek még nem a béke meg-

²⁵ Krónikájában ez áll: „Conuentio siquidem fuit occulta pactione inter Georgium Despotum Rasciae, qui restitutionem castrorum et dominorum suorum per Turcos occupatorum vehementer flagrabat, et facilius illam conditionibus pacis, quam instauratione belli posse prouenire censebat, et Ioannem Woiewodam, ut pace inter Regnum Ungariae et Turcorum Imperatorem his conditionibus, ut Despotus castra et terras suas recuperaret, composita: Ioannes Woiewoda in omnia castra, civitates et villas, quae Despotus in Ungaria donatione Alberti et Wladislai Regum optinebat, succederet” *Dlugoss*, i. m. 787.

²⁶ *Benda Kálmán* (szerk.) *Magyarország történeti kronológiája I.* Budapest, 1981. 264. (A vonatkozó rész *Engel P.* munkája) vö. *O. Halecki*, i. m. 32. Hunyadi és Brankovics kapcsolataira l. *J. Radonić*, i. m. 202 — 204.

²⁷ *O. Halecki*, i. m. 85.

²⁸ A családra vö. *F. Babinger*, i. m. 131. 5. sz. j.

²⁹ A fogadásról beszámol levelében. vö. *O. Halecki*, i. m. 86.

³⁰ Így írt erről levelében: „Praeterea cum ex Hadrianupoli recedere et abitum Byzantium adornassem, ex Pannonia legatos propediem eodem ad magnum ipsum regem adventuros percepimus” *O. Halecki*, i. m. 86 — 87.

³¹ Uo. 85., ill. 88 — 90.

kötése, csupán annak előkészítése volt a feladata, azt gyaníthatjuk abból is, hogy a török szultán tudatta Ulászlóval: újabb követséget szándékozik küldeni hozzá.³² Mivel II. Murád szultán ünnepélyes követséget óhajtott visszaküldeni a magyar udvarba Ulászló legátusaival együtt, ebből arra következtethetünk, hogy a szultán elképzelése szerint a békét Ulászló teljhatalmú követével Drinápolyban, birodalma fővárosában, akarta megkötni, s az általa küldendő ünnepélyes török követség feladata annak csupán megerősítése, a korabeli diplomáciai szokásnak megfelelően, a lengyel — magyar király megesketése lett volna. A már többször említett megbízólevélben Ulászló valóban kötelezte magát, hogy a követe által megkötendő békét meg fogja erősíteni.³³

III.

Ulászló követe a király megbízólevelével április végén vagy május legelején indulhatott el a hosszú útra. Emlékezzünk, Ciriaco d'Ancona épp indulóban volt már május végén a bizánci császárok székhelyére, Konstantinápolyba, amikor értesült arról, hogy Ulászló követsége Drinápolyba tart. Június 12-én (vagy valamivel előbb) kelt levelében pedig már úgy emlékezett meg a török — magyar béketárgyalásokról, mint kész, befejezett tényről. Mivel a tárgyalások mind Ciriaco d'Ancona levelei, mind a Gazavatnáme tanúbizonysága alapján legalább egy hétig, de hihetőleg ennél valamivel tovább tartottak, ezért Ulászló követsége június eleje táján érkezhetett meg a török fővárosba.³⁴ Ciriaco d'Ancona a magyar követség érkezéséről, bevonulásáról az oszmán birodalom központjába, mint szemtanú számolt be. A követséget, amelynek igen népes kísérete mintegy hatvan lovasból állott (*ad LX equitum comitatos*) Stoyka Gisdanich, a király követe vezette. A kutatók figyelmét természetesen nem kerülte el az a tény, hogy mind Hunyadi, mind a szerb despotát külön követek képviselték. Hunyadi követét forrásunk Vitislaus néven említi. Brankovicstól pedig két követ is érkezett.³⁵ A neves lengyel történész, Oscar Halecki szerint e két követ egyikében kétségkívül Atanasije szendrői metropolitát kell látnunk, akit más korabeli forrás is említ. A másik követ feltehetően a szerb despota Bogdan nevű kancellárja lehetett.³⁶

A király követéről sajnos alig tudunk valamit. A megbízólevélben Ulászló csak annyit árul el róla, hogy az „nobilis et egregius . . . homo noster fidelis in factis et negotiis”. A levélből nem tudjuk meg, hogy a követ viselt-e valamilyen tisztséget, s ha igen, milyet. Egyelőre nem bizonyítható, de elképzelhető, hogy a követ Ulászló udvarának egy jelentéktelen személyisége volt. A szakirodalom számára ismeretlen. Nevéből ítélve szerb lehetett.³⁷

Stoyka Gisdanich származásán kívül a másik figyelmet érdemlő tény Brankovics követeinek igen magas rangja: amíg Ulászló egy számunkra — legalábbis egyelőre — teljesen ismeretlen személyt bízott meg e fontos követjárással, addig a szerb despotát két legjelentősebb főembere képviselte a drinápolyi török — magyar béketárgyalásokon. Az sem zárható ki, hogy maga Stoyka Stoyka Gisdanich is Brankovics embere volt.³⁸

A követek két nappal megérkezésük után a szultán színe elé járultak. A követség élén Stoyka Gisdanich, a király követe haladt, őt követték Brankovics és Hunyadi köve-

³² „Velit igitur Magnitudo Vestra — írta Ulászló a Stoyka Gisdanich számára kiállított levélben — suos nuntios solemniter cum prefato nuntio nostro, videlicet Stoyka ad nos dirigere et transmittere.” uo. 85.

³³ Ezt írta: „Et quidquid ipse Stoyka, noster fidelis, cum Vestra Magnitudine disposerit et concluderit, *fidem et vinculum* quodcunque volueritis, *promittimus* prefatis vestris nuntiis *dare et conferre*” uo.

³⁴ Egy népes követség, amelynek útját gyakran szakították félbe kényszerű piHENŐK a Buda — Drinápoly közti utat a beiktatott kényszerű időzésektől függően a 15 — 16. sz.-ban kb. egy hónap alatt tette meg. vö. pl. az 1591. évi császári követség esetét. (Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai, Budapest, 1982. 33 — 57) Az ennél nem sokkal hosszabb Buda — Konstantinápoly távot pedig még egy gyorsfutár is csak 15 nap alatt tette meg. vö. A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610 — 1630*. Leiden — Istanbul, 1978. 3.

³⁵ O. Halecki, i. m. 87.

³⁶ Uo. 16.

³⁷ Uo.

³⁸ Stoyka Gisdanich és Hunyadi esetleges kapcsolatára, ami egy újabb variáció lenne vö. O. Halecki, i. m. 19.

tei. Ezen az első fogadáson még érdemi tárgyalásra nem került sor, a követek csupán a megbízólevelet és a hozott ajándékokat adták át. Másnap II. Murád szultán a pasákkal megvitatta a követek által beterjesztett javaslatokat, amelyek a korábbi török békeajánlatokon nyugodtak, de csak három nappal utóbb volt hajlandó ismét tárgyalni Stoyka Gisdanichékkal. Ekkor azonban már úgy nyilatkozott, hogy kész elfogadni a békét. Nézetkülönbségre csak Galambóc várát illetően került sor, mivel ezt a várat a törökök eleinte nem akarták átadni. Egy napi vita után azonban ebbe is beleegyeztek.³⁹ „Rum szultánja” — ahogyan I. Bajezid óta a mameluk uralkodók fennhatósága alatt levő kalifa kegyéből nevezhették magukat az Oszmán-házi szultánok — azaz II. Murád, június 12-én a lengyel — magyar király követe előtt esküvel szentesítette a tíz esztendőre szóló békét: *nos iuravimus coram nuntio Excellentiae Vestrae, videlicet Stoyca, quod nos cum Excellentia Vestra bonam et solidam pacem habeamus sine aliquo dolo vel fraude usque ad annos decem* — olvashatjuk a szultán Ulászlóhoz küldött levelében.⁴⁰ A lényegyet tekintve hasonlóan tudósít bennünket az új oszmán-török elbeszélő kútfő, a Gazavatnáme is, amely részletesen beszámol a drinápolyi tárgyalásokról.

Az anonim török krónika szerint a követek megérkezésük után a pasákhoz mentek, azok azonban nem fogadták őket. Néhány nappal utóbb Csandarlizáde Halil pasa nagyvezér elé járultak, aki három napig igen mostohán bánt velük, s nem volt hajlandó ügyükben közbenjárni. Később azonban jelentést tett a követekről urának, a padisahnak. A követek csak ezután jelenhettek meg a nagyúri díván előtt. Halil pasa a fogadás alkalmával úgy vélekedett, hogy Ulászló követei fontos főemberek, s mivel szándékuk is komolynak látszik, feltétlenül tárgyalni kell velük. Ezután felolvasták Ulászló levelét. A Gazavatnámeban közölt levél szemmel láthatóan a török krónikás képzeletének szüleménye, költött, inkább irodalmi alkotás semmint történeti hitelességgel bíró okmány, s nem mentes a török történetíróktól megszokott túlságos önbizalomról árulkodó formuláktól sem, tartalma azonban figyelemre méltó. A levélben a király bocsánatkérő hangon sajnálatát fejezi ki, amiért a magyarok tiszteletlenül, arcátlanul viselkedtek, majd kérésrel fordul a padisahhoz: „a Nagy Despotának Szendrőt s Galambócot ismét adjátok vissza, ezután véletek barátságban lévén, kereskedőink úgy mint ezelőtt, jár hassanak kelhessenek, barátok barátja, ellenségek ellensége legyünk”.⁴¹ Miután a levél felolvastatott a követ átadta a hozott ajándékokat, majd elhagyta a nagyúri dívánt. A követek távozása után a szultán a pasákhoz fordult, s véleményüket kérte a magyar békeajánlatokkal kapcsolatban. A pasákkal folytatott megbeszélésen azok azt tanácsolták, hogy az összes „kicsik és nagyok” részvételével egy gyűlést kell összehívni, s e gyűlés elé kell vinni a király követei által beterjesztett békeajánlatokat. A tanácskozás eredményeként a török fél hajlandónak mutatkozott a békekötésre, de ezt egy fenyegetéssel egybekötött feltételtől tette függővé: a békére mind Ulászló, mind Hunyadi, mind pedig a szerb despota esküdjék fel. A magyar követ ezért kezeskedett, így a magyarok megeskütése végett Balta-oğlu Szülejmán bég küldetett követség élén Ulászlóhoz, aki Stoyka Gisdanichékkal együtt távozott Edirnéből.⁴²

A Gazavatnáme tehát teljesen úgy állította be a történeteket, mintha a békét nem is a törökök kérték volna, hanem Ulászló. A kortárs, s nyomukban a későbbi török krónikások általában ragaszkodnak a fenti nézethez, s ha szólnak is a török — magyar béketárgyalások megindításához ürügyül szolgált Mahmud Cselebi féle üggyről, azt igyekeznek olyan megvilágításba helyezni, mintha annak semmi köze nem lett volna a békealkudozásokhoz. Nos a látszat valóban alátámasztja állításaikat, hisz — miként azt több forrás egybehangzó elbeszéléséből tudjuk — Mahmud Cselebit a szultán nem a békéért kapta vissza cserében, hanem nagy váltságdíj fejében váltotta ki a fogságból, s a török főember csak a Stoyka Gisdanich vezette követséggel együtt érkezett Drinápolyba.⁴³ Ha nem ismernénk a januári valamint a március — áprilisi eseményeket magunkévá kellene tennünk a török krónikások nézetét. Sőt, ha szigorúak vagyunk önmagunkhoz el kell ismerünk: az első hivatalos diplomáciai lépést valóban Ulászló tette meg. Amíg sem a januári követség, sem pedig a görög szerzetes útja — amint azt már korábban leszögeztük — nem tekinthető hivatalos diplomáciai aktusnak, addig Stoyka Gisdanich követjárása bírta egy hivatalos követjárás legfontosabb kellékét; az uralkodói megbízólevelet. A díszes s népes kíséret pedig a kor minden jelentősebb hivatalos követségének elengedhetlen

³⁹ Ciriaco d'Ancona már idézett levele. uo. 87.

⁴⁰ Uo. 89.

⁴¹ Gazavat-i Sultán Murád 32.

⁴² Uo. 32 — 33.

⁴³ H. Inalcik, i. m. 17., 21., 1. még Uzunçarşılı, Çandarlı vezir ailesi 59.

velejárója volt. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a kor keresztény Európáját fellelkesítő hosszú hadjáratból hazatérő magyarok kértek volna békét a törököktől. Még a török szakirodalom is elismeri: az első lépést — ha nem is tekinthetjük hivatalos diplomáciai kapcsolatfelvételnek — a törökök tették meg.⁴⁴ A cseh vitéz, Konstantin Mihailović, s a Raguzai Consilium Rogatorum jegyzőkönyvében levő kurta bejegyzés hátterét számunkra megvilágító Dugosz közlése egyértelműen vallanak e mellett. S valóban, a békére elsősorban a törököknek volt szükségük.

A Hunyadi vezette keresztény seregek téli győzelmeinek hatására a Balkánon több helyütt is törökellenes megmozdulásokra került sor. Különösen veszélyesek voltak a központi oszmán-török kormányzat által korábban posztjaikon hagyott helyi hatalmasságok, akik a magyar sikerek láttán egyre-másra fordultak szembe Drinápolyval. A bolgárok csatlakoztak Hunyadi seregeihez, s az albánok is fellázadtak. Az albánok törökellenes harcait a novemberi török–magyar összecsapások idején az albánokhoz áttált Szkander bég, Kasztrióta István, az egykori krójai albán vezér húsz esztendeig török környezetben nevelt fia irányította.⁴⁵

További veszélyeket rejtett magában a végvidéki török bégek gyakran engedetlen, Drinápoly utasításait szabotáló magatartása is. II. Murád szultán e bégek egyik leghatalmasabbját, Turahan bégét, aki a hadjárat során több alkalommal is szembeszállt a szultánnal, s akiről az oszmán-török történeti kútfők tudni vélték, hogy titkos összeköttetésben állott Brankovics György szerb despotával, Tokat várbörtönébe záratta.⁴⁶

A mielőbbi fegyvernynyugvás vagy béke létrehozása irányába fordította a török kormányzat, s kivált Csandarlizáde Halil pasa nagyvezér tekintetét az, a Szentszék irányításával s buzgó közreműködésével folyó egyre zajosabb diplomáciai tevékenység, amelynek leplezetlen s fennen hirdetett végcélja, egy a velencei kalmárköztársaság s más tengerparti hatalmak gályáitól támogatott, a befolyt adókból s az egyháziakra kirótt tizedekből felszerelt, Ulászló vezette, Magyarország és a szomszédos államok által kiállított szárazföldi sereggel megindítandó, s az oszmánokat egész Európából kiűzni óhajtó hadjárat volt, s amelynek — már tudjuk — nagyobb volt a füstje mint a lángja.⁴⁷

A magyarokkal kötendő béke irányába sodorta az eseményeket a kisázsiai karamánok két lázadása is.⁴⁸ Az oszmánok főhatóságát csak időlegesen elfogadó karamánok

⁴⁴ Uo. 11.

⁴⁵ Vö. F. Pall, Die Geschichte Skanderbegs im Lichte der neueren Forschung, Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa 6 (1942) 85–98.; H. Inalcik, Arnavudluk'da Osmanli hakimiyetinin yerlesmesi ve Iskender Bey isyaninin menşei, Fatih ve Istanbul I. 2. (1953) 153–175. Brankovicsal való kapcsolatára I. I. Ruvarac, Despot Đurađ i Đurađ Kastriot Skenderbeg, Letopis Matice Srpske 212 (1912).

⁴⁶ Az oszmán kútfők Turahan-béget okolják a hadjáratban elszenvedett vereségekért. Asikpasazáde szerint Brankovicsról pénzt fogadott el, aminek fejében lassította a török hadmozdulatokat. Más források, köztük a Gazavatnáme is az ő hibájáról róják fej Csandarlizáde Mahmud Cselebi fogságba esését. Vö. Thury J., Török történetírók I. Budapest, 1893. megfelelő helyei.

⁴⁷ Halil pasa békepolitikájára a Gazavatnámén kívül I. Düsturnáme-i Enveri, Istanbul, 1928. 96. A pápa és legátusa diplomáciai tevékenységére: Fraknoi V., A várnai csata i. m. 347–351.; Th. V. Tuleja, Eugenius IV and the Crusade of Varna, The Catholic Historical Review 35 (1949) 257–275.

⁴⁸ A karamánok s más anatóliai emírségek (Germián, Mentese, Szaruhán stb.) megerősödésére Timur Lenk ankarai győzelmét (1402 július) s Jilkirim Bajezid szultán halálát (1403 március) követő testvérharcok esztendeiben került sor. Karamánoğlu Mehmed bég is Timur segítségével lett a karamánok uralkodója. Ő adományozta Mehmed bégnek a korábban oszmán fennhatóság alatt levő Bejpazárt, Szivrihiszárt, Kirsehirt, Kajszerit és Hamit vidékét, aminek fejében a karamán uralkodó Timur nevére több városban—köztük a székhelyéül szolgáló Konjában is — pénzt vetett, így fejezván ki, hogy elismeri annak főhatóságát. Amikor azonban az oszmán házat megrendítő testvérháborúból győztesen kikérülő I. Mehmed szultánnak (1413–1421) sikerült helyreállítania birodalmában a rendet, a lázadó karamán uralkodót leverte, s fogságba vetette. Az oszmánok fogságából 1415-ben kiszabaduló Karamánoğlu Mehmed bég elsőbb az oszmánellenes politikát folytató mameluk uralkodó, Meliki Müejjed pártfogásába menekült, de utóbb ellene is kardot rántott. Vereséget szenvedvén 1420-ban bebörtönöztetett, és Kairóban raboskodott a mameluk uralkodó haláláig (1421). Mehmed bég halála (1423. febr.) után a karamánok egy része által támogatott testvére, Niğde ura Bengli Ali bég kiálltatta ki magát karamán uralkodónak. Mehmed bég fiai II. Murád szultánnal kerestek

első felkelésére még a hosszú hadjárat előtt — a Gazavatnáme anonim szerzője szerint bizánci biztatásra — került sor.⁴⁹ A második karamán lázadást, amelynek kitörésében a krónikás ismét a bizánci diplomácia kezét látta, a Gazavatnáme a drinápolyi béketárgyalások után említi. A régebbi török szakirodalom, főként Orudzs bég krónikájára hivatkozva úgy vélte, hogy a második karamán lázadás a török–magyar békekötés után tört ki.⁵⁰ A Gazavatnáme és Ciriaco d'Ancona június 24-i levele a mellett tanúsodik, hogy a második karamán felkelésre június dereka táján már mindenképpen sor került, hisz ennek híre június 24-én a Konstantinápolyban tartózkodó Ciriaco d'Anconához is eljutott.⁵¹ E második karamán lázadás 1444 kora nyarára, vagy miként Inalcik tette, tavaszára történő datálásában rejlik a lehetséges válaszok egyike arra a kérdésre, hogy miért ragaszkodtak a törökök oly kitartóan a számukra előnyösnek éppen nem mondható békefeltételekhez, s hogy miért igyekeztek minél előbb tétő alá hozni a békét.

A karamán támadás veszélyét növelte, hogy a karamánok időleges, meg-megszakadó, majd meg-megújuló, hol szorosabb, hol lazább diplomáciai érintkezésben állottak az oszmán-török gyűrű bezáródásától egyre inkább jogosan féltő, a fenyegető oszmán hódítás árnyékában élénk törökellenes diplomáciai manőversorozatba kezdő, az egykori Új Róma hajdan volt fényes birodalmára már csak romjaiban emlékeztető bizánci császárság uralkodóival,⁵² az oszmánok hódításait kereskedelmi és politikai szempontból egyaránt aggódva figyelő Velencével,⁵³ és befolyását a fokozatosan török érdekszférába kerülő balkáni népekre is kiterjeszteni óhajtó, ez idő szerint a terjeszkedő oszmánokat, ha csak időlegesen is, de feltartóztatni a térségben egyedül képes Magyar Királysággal.⁵⁴

s találtak menedéket. 1424-ben a szultán segítségével uralomra jutó Karamánoğlu Ibrahim bég, Mehmed bég fia, atyja nyomdokaiba lépett, s 1464-ig a karamánok uralkodójaként többször is fellázadt az oszmánok ellen. vö. I. H. *Uzunçarşılı*, Karamanoğullari devri vesikalardan Ibrahim Beyin Karaman imareti vakfiyesi, Belleten I (1937) 112–127. a belső harcokra l. *Káldy-Nagy Gy.*, Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon Budapest, 1970. 20–21.

⁴⁹ Gazavat-i Sultán Murád 4–7.

⁵⁰ I. H. *Uzunçarşılı*, i. m. 119. 2. sz. j.

⁵¹ Ciriaco d'Ancona levele: *O. Halecki*, i. m. 91–92.; *H. Inalcik* 1444 tavaszára tette a karamánok lázadását; i. m. 15.

⁵² A bizánci császárok törökellenes diplomáciai tevékenységére: Gazavat-i Sultán Murád 2–4. Európa udvaraiban tett segélykérő látogatásukra: *G. Ostrogorsky*, Geschichte des Byzantinischen Staates, München, 1940. 389. 398–400. 404. *M. A. Andreeva*, Zur Reise Manuels II. Palaiologos nach Westeuropa, Byzantinische Zeitschrift 34 (1934) 37–47. vö. még *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica I. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, Berlin, 1983.³ 37/7. Magyarországi utazásukra: *Moravcsik Gy.*, Bizánci császárok és követeik Budán, Századok 1961. 832–845. Az uniós tárgyalásokra l. *J. Gill S. J.*, The Council of Florence, Cambridge, 1959. (Az uniós okirat 412–415.) A firenzei zsinat ideje alatt a bizánci császár követe által Jó Fülöp burgundiai hercegnek benyújtott akciótervre vö. *A. S. Atiya*, The Crusade in the Middle Ages, London, 1938. 203–204.

⁵³ Velence már 1416-ban érdeklődött a karamánok iránt l. *F. Thiriet*, Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie II. Paris, 1959. 143. (1610. sz. regesta) A velencei tanács elhatározta, hogy követet küldenek a karamánokhoz, kinek az lesz a feladata, hogy a karamán uralkodót rávegye: okozzon kárt az oszmánoknak. A követnek meghagyták: kötelezettséget ne vállaljon semmi iránt, ám keltsen reményt (non obligando nostrum dominum in aliquo in speciali, sed dando eis spem) *Hurmuzaki Eudoxin de*, Documente privitoare la Istoria Romanilor I. (partea 2.) 1346–1450., Bucuresti, 1890. 501. A későbbi, 1424-es és 1429-es velencei–karamán kapcsolatokra l. *Thiriet*, i. m. 215. (1931. sz. r.), ill. 266. (2158. sz. r.) A későbbi velencei–karamán kapcsolatok egyik fontos okmánya, az 1453. febr.-i, Kónjában kötött szerződés kiadva: *S. Romanin*, Storia Documentata di Venezia IV. Venezia, 1855. 523–525.

⁵⁴ A magyar–karamán kapcsolatokra l. *Tardy L.*, Régi magyar követjárások Keleten Budapest, 1938.² 26–31. A szakirodalomban általában elfogadott, hogy 1428-ban már szövetséges kapcsolat állt fenn a Magyar Királyság és Karamánia között. (vö. *N. Iorga*, Notes et Extraits i. m. 501. 4. sz. j. *Uő.*, Geschichte des Osmanischen Reiches I. Gotha, 1908. 406.; *H. Inalcik* jegyzetei a Gazavatnámehez, 82–83. stb.) E munkák mind egy Katona által közzétett (*S. Katona*, Historia Critica Regum Hungariae V. (XII.) Buda, 1790. 503–507. mo. ford. l. *Tardy L.*, i. m. 16–19.) 1428-ban Szent Bálint

E diplomáciai összeköttetés, amint arról az oszmán-török történeti kútfőkben visszatükröződő véleményekből meggyőződhetünk, a török hadi és politikai vezető körök szeme előtt felvillantotta egy esetleges karamán-keresztény szövetség és összehangolt támadás rémképét, ami azonban — tesszük hozzá utólag — a korban áthidalhatatlan roppant távolság miatt a keresztény államok és Karamánia uralkodói számára mindig csak terv, az oszmánok számára pedig állandóan óvatosságra intő figyelmeztetés maradt.

Ünnepét követő első hétfőn (febr. 16.) Nagyszombaton kelt, Szerecsen Miklós és Török Józsa nevére kiállított *adománylevélre*(!) hivatkoznak, mint forrásra. A hivatkozott forrás megadott helyén azonban *nincs szó karamán — magyar szövetségről*. A forrásul feltüntetett helyen az oklevél elbeszéli, hogy az adományozottak a jószágokat korábbi diplomáciai szolgálataikért kapták. Itt arról olvashatunk, hogy Szerecsen Miklóst „*ad principem Karaywuluk, dominum Mesopotamiae*” Török Józst pedig „*ad principem Mahometham, dominum Tartarorum de Ahorda*” küldték korábban. Megemlítendő, hogy Jorga más helyütt már helyesen tatárokról s nem karamánokról ír az oklevél kapcsán (Notes... 524. 6. sz. j.). De már Katona is tatárokról írt kommentárjában (i. m. 503.). A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy az oklevél akkor sem lehetne bizonyítéka egy 1428-ban létrejött karamán — magyar érintkezésnek, ha abban a karamánokról esne szó, hiszen, lévén az irat *adománylevél*, a megadományozottak nem 1428-as, hanem korábbi diplomáciai tevékenységükkel érdemelték ki a birtokokat.

Az 1443–44. évi események kapcsán az oszmán-török történeti kútfők (az 1486-os névtelen, Nesri, Szeádeddin) emlékeznek meg karamán — magyar kapcsolatról. E híradások azonban zavarosak, s csak kellő kritikával kezelhetők. Rajtuk kívül eddig még nem tudunk olyan forrásról, amely az állítólagos magyarországi karamán követjárás tényét megerősítené. *Joannes Leunclavius* 16. századi történetíró, kinek több az oszmánok történetével foglalkozó munkáját is ismerjük (vö. *A. Apponyi*, *Hungarica*, Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften III. München, 1925. 308–311., 329–333., 345–346.) *Historiae Musulmanae de Monumentis ipsorum exscriptae libri XIII. Francofurti, 1591.* című műve *nem tekinthető* a török kútfőktől független, azoknak az 1443–1444. évi karamán — magyar kapcsolatra vonatkozó híradásait megerősítő forrásnak. Leunclavius krónikája jórészt két összeállításra támaszkodik: a Codex Verantianusra és a Codex Hanivaldanusra. Ez utóbbi egy a mohácsi csatában 17 évesen török fogságba került, magyarországi születésű, utóbb az iszlámban Murád nevet kapott, latin nyelvutlásának s Rusztem pasa pártfogásának köszönhetően az udvari tolmácsok sorába emelkedett, több irodalmi és vallási-jogtudományi művet is hátra hagyott tollforgató munkája. A Murád tolmács által Haniwald császári követségi titkár számára írott, s utóbb Leunclavius által a HM. című krónikába beépített mű Konstantinápoly elfoglalásáig terjedő része kimutathatóan Nesri török krónikájának fordítása (l. *P. Wittek*, *Zum Quellenproblem der ältesten osmanischen Chroniken mit Auszüge aus Nesri in: F. Kraetitz — P. Wittek*, *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte I. Neudruck der Ausgabe von 1921–1922. Osnabrück, 1972. I. L. Menage*, i. m. 31. Murád portai tolmácsra l. *F. Babinger*, *Der Pfortendolmetsch Murad und seine Schriften in: E. Mittwoch — J. H. Mordtmann*, *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, Berlin — Leipzig, 1927. 33–54.) Leunclavius tehát közvetve Nesritől, ő pedig a korábbi oszmán krónikásoktól vette át a karamán követ magyarországi látogatására vonatkozó leírást. Jól mutatják ezt a latin és török szövegben meglevő, majd az azonosságig menő hasonlóságok. (vö. pl. *Leunclavius*, i. m. 558. és *Nesri*, i. m. 644., ill. *Leunclavius*, i. m. 560. *Nesri*, i. m. 649.). Megemlítjük, hogy Leunclavius még a személy- és helynevek törökös írásmódját is megőrizte. (pl. Ianco, Vulcogi, Sarkiuen-Sehirköj) Időszámítása is a hidzsra szerint való. A szembetűnő hasonlóságokon kívül fellelhető néhány mindennél jobban árulkodó latin kifejezés, amellyel a fordító, s nyomában Leunclavius a speciális török szófordulatokat kisérelte meg visszaadni. Ilyen pl. az „*Ungurus etejine yapışı*” (a. m. a magyar — király — ruhaszegélyét megragadta) kifejezésnek „*et fimbrium vestimenti regis Ungari supplex adprehendens*” latin változata. Mivel a karamán — magyar kapcsolat mellett továbbra is csak egyetlen forráselosoport hozható fel bizonyítékként, ha nem is osztjuk a korábbi szakirodalom talán túlzott kételyeit (*Elekes*, i. m. 175.) az 1443–44-es *közvetlen karamán — magyar érintkezést nem látjuk kellően bizonyítottnak*. A Gazavatnáme alapján helyesebb talán arra gondolni, hogy erre *bizánci közvetítéssel* került sor. Abban, hogy a karamánok 1444 nyarat megelőzően többször is összeköttetésben állottak a *keresztény hatalmakkal*, természetesen nincs kétség. Erre nézve a legbiztosabb forrás a második karamán lázadás után megkötött török — karamán békeszerződés szövege. (vö. *J. H. Uzuncarsili*, i. m. 121.)

A török udvar politikusai mérlegelve a fentiekben csupán vázolt, a birodalmat két tűz közé való kerüléssel fenyegető helyzetet, elkerülendő a kétfrontos háborút, Ulászló király követével megkötötték a tíz esztendőre szóló békét, s a magyarok megesketése végett útnak indították követüket, Balta-oglu Szülejmán bégét.⁵⁵

IV.

A török követ neve több forrásban is az utókorra maradt. II. Murád szultán 1444. június 12-én Drinápolyban kelt, Ulászlóhoz küldött levelében a követet „Solymambeg” néven említette.⁵⁶ Ciriaco d’Ancona mindkét levelében „Solimambeg”-nek nevezte.⁵⁷ Konstantin Mihailović krónikájában pedig Balta-ogluként szerepel.⁵⁸ A Gazavatnáme a követ teljes nevét ránk hagyta Balta-oglu Szülejmán bég alakban.

A követ neve tehát ismert volt. Rangját azonban a kutatásnak sokáig nem sikerült megállapítania. A követ neve előtt a szultán levelében olvasható „fidelis et egregius” jelzők vajmi keveset árultak el annak kilétéről, így még F. Babinger is úgy vélekedett, hogy Szülejmán bég a többi között követségi feladatokat is ellátó portai csausok közül való volt.⁵⁹ Balta-oglu Szülejmán bég valódi tisztségének megállapításához a Gazavatnáme nyújt segítséget. A török krónikában egy helyütt a következő olvasható: (a Padi-sah) „Balta-oglunak elrendelte: Turahant fogd el s hozd a dívánomba. Amikor ezt megparancsolta a *Kapidzsi basi* Turahan bégét elfogta, s a Padi-sah parancsára bebörtönözte.”⁶⁰ A kortárs török krónikáiról munkájából világosan kitűnik, hogy Balta-oglu Szülejmán bég ekkor kapidzsi basi volt.⁶¹ E tisztség fontosabb s előkelőbb mint a díván-csaus státus. Jellemzően és szemléletesen bizonyítja ezt a II. Mehmed szultán törvénykönyvének (kánunnáme) tartott okirat egy részlete. Köztudott, hogy a protokolláris előírások az oszmán-török birodalomban milyen fontos szerepet játszottak, s hogy a ma már elhanyagolható apróságnak tetsző dolgok mily nagy jelentőséggel bírtak. Ilyen jelentéktelennek tűnő részlet volt, a korban rangjelző funkciót is betöltő ülésrend. A kánunnáme rövid bevezető után áttér a birodalom legfőbb tisztségviselőinek osztályozására, s szabályozza az ülésrendet. A törvénykönyv szerint: „A fő janicsár aga alatt a mir-i álem, alatta a kapidzsi basi, alatta a miráhor . . . a miráhor alatt a csakirdzsi basi, alatta a csasnegir basi, alatta más bölük agák, alattuk a csaus basi, alatta a kapidzsi kethüdája, alatta a dzsebedzsi basi, alatta a toposi basi ül”.⁶² A forrásból kiderül, hogy a kapidzsi basi nemcsak a csausoknál, hanem azok előjárójánál a csaus basinál is rangosabb tisztségviselő volt, s még helyettese, a kethüdá is közvetlenül a csaus basi után következett a rangsorban.

A szakirodalom szerint az 1440-es években még csupán egyetlen egy kapidzsi basi ügyelt a szultáni szeráj ún. középső kapujánál (orta kapi) szolgálatot teljesítő kapuőrökre, a kapidzsikra.⁶³ Mivel azonban a Gazavatnáme egy helyén a kapidzsi basi szó többes

⁵⁵ A drinápolyi béketárgyalások nem maradtak titokban. A Dlugoszról fennmaradt és általa a bizánci császárnak tulajdonított, július 30-i keltezésű levél írja már tudott a béketárgyalásokról. A levél szerzője megdöbbenését fejezte ki a történetek miatt, s nem volt képes azokat elhinni. (*Długoss*, i. m. 791.) A levelet már Katona bevonta a kutatásba. Nála bizonyítékul szerepel a „szegedi béke” mellett. (*S. Katona*, *Historia Pragmatica Hungariae pars II.*, Budae, 1784. 275.) Azóta szokás idézni. A levél hitelességével kapcsolatban l. *F. Dölger*, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches* 5. Berlin, 1965. 130. Nr. 3507. (aki, mint „kétes” vagy „gyanús” iratról beszél az oklevélről) *A. Hohweg* szerint a levél hiteles, de írja nem a császár, hanem Konstantin a misztrai despota l. *Der Kreuzzug des Jahres 1444*. in: *Klaus-Detlev Grothusen* (herausgegeben) *Die Türken in Europa*, Göttingen, 1979. 20–37. uő., *Kaiser Johannes VIII. Palaiologos und der Kreuzzug des Jahres 1444*. *Byzantinische Zeitschrift* 73 (1980) 1., 14–24. különösen 23–24.

⁵⁶ *O. Halecki*, i. m. 89.

⁵⁷ Uo. 87. ill. 91.

⁵⁸ *K. Mihailović*, i. m. 67.

⁵⁹ *F. Babinger*, i. m. 133.

⁶⁰ *Gazavât-i Sultân Murâd* 31.

⁶¹ A krónikát tanulmányában elsőként felhasználó Inalcik is felemlítette a követ rangját. i. m. 26.

⁶² *Kanunnáme-i Âl-i ‘Osmân* (*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuasının ilâvesi*) Istanbul, 1330. 11–13.

⁶³ *I. H. Uzunçarşılı*, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945. 404–406.

számában olvasható nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy e fontos tisztséget Balta-oglu Szülejmán bég már 1444-ben másod- esetleg harmadmagával töltötte be.⁶⁴

Balta-oglu Szülejmán bég előéletéről már kevesebbet tudunk. Inalcik szerint Hunyadi 1443. november 8-án Ujlakihoz írott levelében a „Kapuzbeeg” néven említett török előkelő Balta-oglu Szülejmán béggel lenne azonos, s a levél írója a „Kapuzbeeg” kifejezésen kapidzsi basit értett.⁶⁵ Mivel Hunyadi ebben a levelében a november 3-i ütközetben részt vett török főembereket sorolja fel — amennyiben Inalcik azonosítása helyes —, ez azt jelentené, hogy e csatában Szülejmán bég is jelen volt.⁶⁶ Ugyancsak a jeles török történész említi Nesri krónikájára hivatkozva, hogy Balta-oglu Szülejmán bég már Cselebi Mehmed korában is a kapidzsi basi tisztséget töltötte be.⁶⁷ A hivatkozott helyen a török krónikás az 1411–12. év eseményeiről emlékezik meg, s beszél egy Balta-oglu nevű törökről, aki parancsot kapott, hogy Jakub béget vasba verve vitesse Tokat várába, hogy ott bebörtönözzék.⁶⁸ A kapidzsi basiknak valóban feladataik közé tartozott a kegyvesztett, a szultán haragját magukra vont személyek bebörtönöztetése. Ilyen feladatkörben említette a Gazavatnáme is az 1444-es esztendő eseményei kapcsán Balta-oglu Szülejmán béget. A feladat természetéből következően még nem lenne elképzelhetetlen, hogy az 1411–12-ben Balta-oglu néven említett személy szintén a kapidzsi basi feladatát látta el, s hogy azonos lett volna Szülejmán béggel. Talán még arra is lelhetnénk magyarázatot, hogy mi volt a titka a Konstantinápoly ostrománál egy ideig fontos szerepet játszó Szülejmán bég — a korban ritka — hosszú életének. Inalcik véleményének azonban egy másik kútfő mond ellent. Nesri ankarai kiadásának gondozói a *Mürî'üt-Tevarih* néven ismert krónikára hivatkozva vélték úgy, hogy az 1411–12-es esztendő eseményei kapcsán Nesri által említett Balta-oglu nem a későbbi követtel, Szülejmán béggel, hanem Balta-oglu Ömer béggel azonos.⁶⁹

Balta-oglu Szülejmán bég 1444. utáni tevékenységéről szólván a legfontosabb dátum 1453. A bizánci császárság számára végső dőfést jelentő 1453-as konstantinápolyi ostrom idején ugyanis Szülejmán bég vezette az oszmán-török flotta támadását, mint a török hadiflotta főparancsnoka, kapudán pasája.⁷⁰ I. H. Danismend szerint Szülejmán béget 1451-ben nevezték ki flottaparancsnokká.⁷¹ Inalcik Ducasra hivatkozva, aki az 1449. esztendő eseményeinek elbeszélésekor említ egy bolgár származású „Palta” nevű contostaulost (*contostaulos natione bulgarus, nomine Palda*)⁷² úgy vélte, hogy Szülejmán bég már 1449-ben kapudán pasa volt, s hogy az ő nevéhez fűződik a Midilli szigete elleni támadás, s Callona várának elfoglalása.⁷³

Ákár 1451-ben, akár korábban nevezték is ki Szülejmán béget a török flotta parancsnokává e magas tisztséget csupán néhány esztendeig töltötte be. Épp az 1453-as ostrom napjaiban fosztotta meg a szultán hivatalától. 1453. április 19-én (mások szerint 20-án) Balta-oglu 18 kicsi s alacsony építésű hajójával sikertelenül próbálta feltartóztatni az ostromlott bizánciaknak fegyvert, löszert és élelmet hozó három genovai és egy bizánci hajót, amelyek azonban Szülejmán bég hajóinál jóval nagyobbak és magasabb építésűek voltak. A lehetőségekhez képest jól manőverező török flottaparancsnok a tengeri csata során elvesztette egyik szemét s hajóján 115 katona halt meg. II. Mehmed szultánt mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a keresztény hajókkal vívott ütközetben alulmaradt kapudán pasát elcsapja, s jószágaitól megfoszsa, Csali bég fiát, Hamza pasát bízván meg a török hajóhad vezényletével. Balta-oglu Szülejmán bég életét is csak a janicsárok közbenjárásának köszönhetette.⁷⁴

⁶⁴ Gazavat-ı Sultân Murâd 28.

⁶⁵ Uo. (jegyzetek) 95–96.

⁶⁶ A levelet kiadta: Katona, Historia Critica VI (XIII) Pestini, 1790. 251–254. Az eseményekre vö. Székely O., i. m. 46–51.

⁶⁷ H. Inalcik, Fatih devri i. m. 26. 116. sz. j.

⁶⁸ Nesri, i. m. 501.

⁶⁹ I. sz. j.

⁷⁰ Tursun Bey, Târih-i Ebü'l-Feth, Istanbul, 1977. 53. és The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Bey. H. Inalcik—R. Murphey Minneapolis—Chicago, 1978. Ay 42a ill. 35.

⁷¹ I. H. Danismend, İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi I. Istanbul, 1947. 440.

⁷² M. Ducae, Nepotis Historia Byzantina, Res in Imperio Graecorum Complectens a Joanne Palaeologo I. ad Mehemetem II. 1729. 121–122.

⁷³ H. Inalcik, i. m. 26.

⁷⁴ I. H. Danismend, i. m. 441.; F. Babinger, Mehmed the Conqueror and his Time, Princeton, 1978, 87.; S. Eyice, Balta-oglu Süleyman Bey'in kılıcı, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 25 (1971) 168–169.

Egyes, a török történettudomány által kétségbe vont, s a történelmi érték szempontjából nem sokra méltatott tudósítások arról számolnak be, hogy Balta-oglut a szultán 1453-ban nem fosztotta meg tisztségétől, s hogy Szülejmán bég e rangos poszton 1457–58-ig maradt. Egy másik elbeszélés pedig tudni véli, hogy Szülejmán bég flottaparancsnoki tisztségétől történt kényszerű megválása után haláláig részt vett a birodalom jelentősebb szárazföldi harcaiban.⁷⁵ E gyanakvással fogadott forrásokra Semavi Eyice tanulmánya irányította rá ismét a kutatók figyelmét. Balta-oglu Szülejmán bég kardjával foglalkozó cikkében ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy ezek az elbeszélések nem feltétlenül értéktelenek s megbízhatatlanok. Az igen díszes, s ezért minden valószínűség szerint valamely török főember által viselt kard birtokosa, a kardon levő felirat tanúsága szerint Balta-oglu Szülejmán bég volt. A kardot, miként azt a rajta levő felirat tudunkra adja, a hidzsra szerinti 859. esztendőben (1454. XII. 22–1455. XII. 10.) egy bizonyos Szungur nevű mester készítette. Mivel a kard tulajdonosát jelző első feliratot eltávolították, s e felirat helyére írták be Balta-oglu Szülejmán bég nevét, S. Eyice ebből arra következtetett, hogy az 1455-ben készült kardnak Szülejmán bég nem az első birtokosa volt, s hogy a kardhoz is csak néhány esztendővel 1455 után jutott hozzá. Amennyiben a kard felirata nem utólagos hamisítvány (ezt a lehetőséget maga a cikkíró sem vetette el) az előbb elmondottak a következőket jelentenék: Azok a tudósítások, amelyek szerint Balta-oglu Szülejmán bég nem sokkal flottaparancsnoki tisztségétől történt megfosztása után elhalálozott volna, elvesztenék hitelüket. A kard annyit mindenesetre bizonyítana, hogy Szülejmán bég 1455 után még élt egy ideig. A fegyver feltűnően díszes s értékes volta pedig arra enged következtetni, hogy birtokosa, Szülejmán bég uralkodójának bizalmát csak ideig-óráig vesztette el, s hogy utóbb a szultán visszafogadta kegyeibe, új, magas tisztséggel ajándékozván meg.⁷⁶ Ennyi állapítható meg az 1444-es török követség vezetőjéről.

V.

Ciriaco d'Ancona az igen népes — Długosz szerint száz lovas kíséretében Magyarországra érkező — török követségről szólván Balta-oglu Szülejmán bég mellett még egy Vrana nevű görögöt is említett.⁷⁷ Thuróczy is két török követről, a törökök két vajdájáról beszélt: „venerunt et a Caesare missi Wayuodae Turcorum duo”-írta *Chronica Hungarorum*-ában.⁷⁸ Długosz és Callimachus pedig egy iszlám hitre áttért görögrol tudnak.⁷⁹ Halecki úgy vélte, hogy a Długosz által említett görög azonos a Ciriaco d'Ancona levelében szereplő Vranával.⁸⁰ Inalcik azonban azt sem zárta ki, hogy Długosz ezen utalása Balta-oglura vonatkozik, s szerinte az sem elképzelhetetlen, hogy a görögnek nevezett követben a korábban Mara szultána által küldött görög szerzetest kell látnunk.⁸¹ Sajnos e görögnek mondott követ kiletét egyelőre az ismeretlenség fátyla fedi. Az azonban igen valószínűnek látszik, hogy a követség vezetője nem ő, hanem Balta-oglu Szülejmán bég volt. Ezt bizonyítja az is, hogy mind a szultán levelében, mind az eseményekről legjobban értesült Gazavatnámében az ő neve olvasható. Az általa vezetett török követség júliusban érkeztetett Szegedre.

A szultán követekinek feladata egyszerűnek látszott: fel kellett esketniük Ulászlót a Drinápolyban megkötött, s a szultán által Stoyka Gisdanich előtt esküvel megerősített s szentesített békére.⁸² Szegeden azonban nem minden történt a vártak megfelelően. A szegedi eseményeket a Gazavatnámé így adja elő: Megérkezésük után a török követség vezetőjét, Balta-oglu Szülejmán béget a király színe elé vezették. Az első fogadás alkalmával a király úgy viselkedett, mintha nem lenne tudomása a drinápolyi béketárgyalásokról, s a követet is kereskedőnek nézte.⁸³ Ezután Balta-oglu Brankovicsal tárgyalt. A megbeszélésen a török követ kijelentette, hogy a béke érvényességének, s így a despota számára oly fontos várak visszaadásának is, elengedhetetlen feltétele az *esküdtétel*. Miután a békében leginkább érdekelt szerb despota a török követtel folytatott külön-megbeszélésen

⁷⁵ I. H. Danişmend, i. m. 440–441.; S. Eyice, i. m. 171.

⁷⁶ S. Eyice, i. m. 163–171.

⁷⁷ Długosz, i. m. 789.; O. Halecki, i. m. 87.

⁷⁸ J. de Thwroc, *Chronica Hungarorum* in: Schwandner, i. m. I. 255.

⁷⁹ Długosz, i. m. 789.; Callimachus, i. m. 501.

⁸⁰ O. Halecki, i. m. 48. 55. sz. j.

⁸¹ H. Inalcik, i. m. 28.

⁸² A szultán ezt jelölte meg levelében a követ feladatául. l. O. Halecki, i. m. 89.

⁸³ Gazavat-i Sultán Murád 35.

meggyőződött arról, hogy várát csak akkor kaphatja vissza, ha a Drinápolyban megkötött békét *mindhármán* (Ulászló, Hunyadi és Brankovics) esküjükkal erősítik meg, tárgyalta Ulászlóval s rávette az eskütételre. A következő napon Szülejmán béget ismét Ulászló elé vezették. A fogadáson történetekről az ismeretlen kortárs török krónikáiról így számolt be: „Balta-oglu leült. Ekkor a király ezt mondta: Mi a Padisahtól Szendrő várát kértük a nagy Despota részére. Most képes vagy-e a várakat kiürítve átadni a Despotának? ... Erre Baltá-oglu ezt mondta: nézd királyom néktek tett indítványomat teljesítvén, ha mindhármán esküt tesztek kívánságotok előttem elfogadtatik ... Ezen átkozottak *mindhármán* erős esküt tettek. Az ahdnámékat megírták és átadták Baltá-oglnak ... (aki) Szendrőt kiürítve átadta a Despotának.”⁸⁴

A lényeget tekintve a Gazavatnáme helyesen írta le a történeteket. A krónikás azonban úgy hitte, hogy ezekre az eseményekre a „porba sújtott gyaurok fővárosában” került sor, s ezzel elárulja, hogy nem tartózkodott az események színhelyén, s hogy a tárgyalásokról csak utólagos elbeszélések alapján ad hírt.⁸⁵ Köztudott, hogy a Drinápolyban megkezdett tárgyalások Magyarországon nem Budán, hanem Szeged városában folytatódtak. A régebbi szakirodalom szerint a béke végleges megkötésére s ratifikálására is itt került sor, ezért is volt szokás ún. „szegedi béke”-ről írni.⁸⁶ A békekötés időpontjának megállapítása azonban súlyos dilemma elé állította a régi felfogáshoz ragaszkodó történészeket. Az egyik kulcsforrásnak számító krónika, Długosz munkája ugyanis azt írta, hogy Hunyadiék Ulászlót augusztus elsejére hívták Szegedre, ahol a békét végül megkötötték. A lengyel – magyar király híres, a török elleni háború folytatását tudató oklevele, amit a régebbi történetírás a törökkel kötött béke felbontásával azonosított, pedig augusztus 4-én kelt. A régi felfogás szerint ez azonban azt jelentette volna, hogy a magyarok a békét megkötése után néhány nappal már megszegették, be sem várva a békefeltételek teljesítésére a török fél számára biztosított nyolc nap leletét. Ezt az ellentmondást úgy próbálták feloldani, hogy az ellentétes adatok közül csupán azokat használták fel, amelyek beillettek koncepcióikba. Ezt minden nehézség nélkül megtehették, hisz épp Długosz írta más helyütt, hogy a békekötés után a törökök nem teljesítették időben a feltételeket, s hogy húsz nap sem volt elegendő nekik arra, hogy a békeszerződésben felsorolt várakat átadják.⁸⁷

E kronológiai probléma megoldásában sokáig nem történt előrelépés. Inalcik már úgy vélte, hogy a békétárgyalások augusztus 4-ét követően ismét folytatódtak, s a békét végül augusztus 15-én kötötték meg, amint arról a szerb évkönyvek tudósítanak.⁸⁸ Inalciktól függetlenül Engel Pál is hasonló következtetésre jutott. Ulászló ekkor kelt leveleivel bizonyította, hogy a király augusztus derekán Váradon tartózkodott. Ez teljesen összhangban állott a pápai legátus és a velencei követ Váradról írott, már korábban is ismert augusztus 12-i, illetve 14-i levelével, amelyben azok a Váradon folyó török – magyar tárgyalásokról adtak hírt. Engel Pál mindebből arra következtetett, hogy a békét végül is itt, Váradon kötötték meg a szerb évkönyvek által megjelölt napon, augusztus 15-én.⁸⁹

Baltá-oglu Szülejmán bég tehát csak augusztus 15 után adta át a szerb despotának Szendrő várát és a többi erősséget. A szerb évkönyvek szerint erre augusztus 22-én került sor.⁹⁰

Az 1444-es török – magyar követjárással kapcsolatban rövid összefoglalásul a következők mondhatók el. A törökök a hosszú hadjárat során elszenvedett sorozatos vereségek láttán, e vereségek szülte belpolitikai bonyodalmaktól, a bizánci diplomácia mesterkedéseitől s az időközben kiújult karamán háborútól is tartván, korábbi területeiknek legalább egy részét megőrzendő békétárgyalásokat kezdtek a magyarokkal. Igen élénk diplo-

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Vö. az 1. sz. jegyzetben megadott irod.

⁸⁷ Długosz, i. m. 788–795. A kérdéssel részletesen foglalkozik Engel P. (A szegedi eskü) Az aug. 4-i esküre l. O. Halecki, i. m. 37–45.; H. Inalcik, i. m.; N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches i. m. I. 440.; P. Engel, János Hunyadi, i. m. 110. Az eskü szövege: Długosz, i. m. 795.

⁸⁸ H. Inalcik, i. m. 43–46.

⁸⁹ P. Engel, i. m. 110–111. A legátus és a velencei követ levelével kaps. l. Angyal D., i. m. 219. 2. sz. j.; N. Jorga, i. m. 440.

⁹⁰ A szerb évkönyvekben szereplő bejegyzés egyik változata: „S ugyanazon esztendő (6952–1444)-ben Đurađ despota ismét megkapta Szmederevót és Novo Brdót és az egész szerb földet, és bevonult Szmederevóba augusztus 22-én” idézi: Novaković, Carica Mara i. m. 14. vö. F. Babinger, i. m. 137., P. Engel, i. m. 111.

máciai tevékenység vette kezdetét. Nyolc hónap alatt négy követjárásról van tudomásunk. A törökök már januárban egy meghízott útján, Mahmud Cselebi kiszabadítása ürügyén, majd március–áprilisban a Mara szultána által küldött görög barát révén eljuttatták békeajánlataikat a magyar udvarhoz. Április végén népes magyar küldöttség indult II. Murádhhoz, s Drinápolyban június 12-én megkötötték az előzetes békét, amit a szultán esküjével erősített meg. A magyarok megesketésére Balta-oglu Szülejmán bég, kapadziasi küldetett Magyarországra. Itt a tárgyalások előbb Szegeden, majd utóbb Váradon folytatódtak, s a békét is itt kötötték meg augusztus 15-én.

Abban, hogy a nyugati hadszíntéren a birodalmat fenyegető kereszties támadás veszélyét ideiglenesen elodázó török–magyar béke az oszmánok számára igen fontos volt, az események ismeretében nem kételkedhetünk. Nem szabad elfelednünk: ez a birodalom még nem azonos a majdani, megállíthatatlannak tűnő, Algirtól Bagdadig, Budától Mekkáig terjedő hatalmas területeket birtokló hódítók jól szervezett államával. Csak most sikerült valamelyest talpra állania az ankarai csatát követő párharcok okozta anarchiából, s visszaszorítania az időközben ismét megerősödött karamánokat. A karamánok két lázadása, s a nyugati hatalmakkal folytatott oszmánellenes diplomáciai tevékenységük azonban figyelmeztetett arra, hogy a Kónjából leselkedő veszéllyel még nem sikerült végérvényesen leszámolni. Ez a birodalom még nem vállalkozhatott a kétfrontos harcra, nem bízott, nem bízhatott abban, hogy eredményesen felveheti a küzdelmet a nyugati seregekkel szemben — amelyeknek, úgy látszott, hosszú idő után most valóban sikerül „összeurópai méretekben” társulniuk — miközben keletről nincsenek biztosítva, stabilnak máshol sem mondható határai. Józan katonapolitikai megfontolásból tehát szükségük volt a magyarokkal kötendő békére vagy fegyvernyugvásra. Erről árulkodnak a békepontok, amelyeket már a kortárs lengyelek is hihetetlenül kedvezőnek neveztek. Ezzel magyarázható, hogy az a hatalom, amelyik eleddig még akkor sem volt hajlandó a békekötésre, ha kérték tőle, most maga állt elő ajánlataival. Ennek a kényszerhelyzetnek, amire már Ciriaco d’Ancona is utalt 1444. június 24-i levelében, tulajdoníthatjuk a török főkövet igen magas rangját, azt, hogy a protokolláris előírásokra mindig kényszerítősen ügyelő oszmán birodalom Stoyka Gisdanich követségére válaszul egyik legfontosabb főtisztviselőjét küldte Ulászlóhoz.

További kutatások adhatnak választ arra a kérdésre, hogy a király követe, Stoyka Gisdanich valójában kinek az érdekeit képviselte a drinápolyi megbeszéléseken, s hogy milyen kapcsolatban állott a szerb despotával. Ez tovább finomíthatná a Brankovicsról kialakult képet. E kép árnyaltabbá tételéhez nagy segítséget nyújtana Hunyadi és Brankovics kapcsolatának tisztázása. Az eddig ismert forrásokból úgy tűnik, hogy Hunyadi Brankovics legtöbb diplomáciai akciójáról tudott, s hogy azokban gyakran maga is részt vett. Abban már rég nincs kétely, hogy a békepolitika legfőbb híve, ösztönzője s munkása maga Brankovics volt. Ismerve a balkáni országok, s köztük Szerbia „két hatalom közé szorult gyengébb harmadik” helyzetét, s az ebből származó politika korlátait, a szerb despota magatartása, politikai útkeresése nem ítéltető el: békével látta elérhetőnek országa visszaszerzését. Ezt egy előre bizonytalan kimenetelű hadjárat csak nagy áldozatok árán hozhatta volna meg számára. Más kérdés, hogy Brankovics akkor lett „hadjáratellenes”, amikor Európában talán utoljára — bár mint mindig, most is vagy jó 30 esztendő óta megkésve — látszott úgy, hogy lehetséges egy szélesebb összefogás az oszmánok ellen. A várnai katasztrófa azonban szomorúan bizonyította be: ez valóban csak a látszat volt. A korabeli Európa hatalmai saját érdekeiket tartották szem előtt, s ez bizony nem mindig egyezett az oszmánellenes politikával. Brankovics is e kor szülötte. Nem várható el tőle, hogy másként „politizáljon” mint megannyi kortársa. S még valami: ne feledjük, más törökellenes terveket szövögetni Burgundiában, vagy a pápai kúriában, s megint más a török jelenlétét nap mint nap közvetlenül tapasztalni.

Tragikomédia Bayonne-ban¹

Az 1808 március közepén kirobbant forradalom eredményeként, a Madridtól 25 km-re levő királyi rezidencián, Aranjuez-ben a néptömegek megdöntötték IV. Károly uralmát. Vele együtt elsöpörték az egész, gyűlöletes udvartartást, amelynek élén Godoy állott, aki a királyné szeretője és ugyanakkor a király bizalmasa volt. A nép az „áhitott”, a „bálványozott” Ferdinánd trónörökösnek adta át a hatalmat, tőle várván az ország megújulását. Ettől a fejleménytől azonban Napóleon minden elképzelése összeomlott. Mint ismeretes, Napóleon a meghódított országokban úgy rendezkedett be, mint aki saját birtokán intézkedik. Mint egy sakktábla figuráit, úgy váltogatta, ide vagy oda helyezte a királyokat, a grófokat és más hasonló rendű és rangú urakat. Így történt például, hogy az akkoriban csupán földrajzi fogalomként ismert Germánia, amely korábban annyi országból állott, ahány naphoz az esztendő, most egyszeriben 40-nél kevesebb fejedelemségre fogott. A Napóleon által meghódított más népekhez hasonlóan a németek is teljes közönnyel fogadták az ilyen átalakításokat.

Következésképpen Napóleon arra számított, hogy Spanyolország meghódításakor sem kell semmitől tartania, annál is kevésbé, minthogy az 1795–96-os dicstelen háborúban a spanyol csapatok csúfos vereséget szenvedtek. Spanyolországot azért kellett hatalmába kerítenie, mert az angol gazdasági érdekekkel szoros kapcsolatot tartó spanyol arisztokrácia, amelynek óhajait még a mindenható Godoy is kénytelen volt megvédeni, lényegében nem vezette be a kontinentális blokádot. Ezen kívül Napóleon a spanyol gyarmatbirodalomra is áhítozott, amely felett „soha sem szállott le a nap”.

Ferdinánd trónra lépése, a megszabadulás a kamarillától olyan ujjongást váltott ki Spanyolországban, ami egy kis időre feledtette azt a nyugtalanságot, amelyet a francia behatolás keltett. A nép oly sok reményt táplált a hatalomra juttatott Ferdinánd iránt, hogy most bizakodván elcsitul, holott már Ferdinánd első lépései is azt jelezték, hogy a hozzá fűzött reményeknek egy cseppet sem akar megfelelni. Így például a spanyol haladó erők várakozásával ellentétben érintetlenül hagyta az inkvizíciót. Az egyházi birtokok 7%-ának értékesítését viszont leállította, noha egy pápai bulla² már két évvel korábban engedélyezte ezek eladását. Ha figyelembe vesszük, hogy a földtulajdon úgyszólván teljesen immobil volt Spanyolországban, akkor láthatjuk igazán, hogy ennek milyen rendkívüli jelentősége lett volna. Alapjában véve IV. Károly miniszterei is a helyükön maradtak. Hivatalában maradt Pedro Cevallos, a mindenre kész külügyminiszter is. Szükszavúságában is maróan gúnyosak de-Pradt sorai, ahol így jellemzi Cevallos-t: „Ő volt a külügyminisztere IV. Károlynak, azután Ferdinándnak, Hose-nak, a Juntának, a Cortes-nek [a spanyol parlamentnek — A ford.], majd újra Ferdinándnak.”³

Mint a jövőendő bizonyítja, a hatalom ellenfelei az értelmetlenségig kegyetlen Ferdinánd, a nálánál erőteljesebb egyéniségekkel behízgó és szolgálkú tudott lenni. A mindenható Napóleon jóindulatát talpnyaló hajbókolással akarta kiérdemelni. Most, hogy elfoglalta a trónt, tiszteletéről biztosítandó Murat-hoz küldi de-Parka herceget, Napóleon iránti hódolata jelét Medinaseli és Frias hercegek, valamint Fernan-Nuñez gróf viszi a császárhoz.⁴ Mindazonáltal az örvénylő lelkesedésben a nép észre sem vette és

¹ Ez a tanulmány annak a készülő monográfiának egyik fejezete, amely a spanyol népek a napóleoni intervenció csapatokkal folytatott harcáról szól. Részletesebben l. „Forradalom Aranjuezben”. Századok, 1983.

² M. Lafuente: Historia general de España. Edición económica, Madrid, 1863. t. XII. 149.

³ Pradt: Mémoires historiques sur la révolution d'Espagne. Paris, 1916. XXI.

⁴ Conde de Toreno: Historia del levantamiento, guerra y revolución de España. Paris, 1836. 62.

így nem értéke szerint nyugtázta ezeket a lépéseket. Sőt, mi több: a legfrissebb eseményekkel hőmpölygő madridiak meglehetősen kedvezően fogadták a 23-án fővárosukba érkező franciákat. Ne feledjük, hogy még azok a spanyolok is, akik nem különösebben gyönyörködtek a francia megszállás láttán, Ferdinánd patrónusaként tartották számon Napóleont, aki sokat tett azért, hogy a spanyolokban táplálja ezt a hitet. Az aranjuez-i eseményeket megelőző napokban Murat, már a főváros kapuinál állomásozott. A felkelés híre annyira felzaklatta, hogy sebesen elfoglalta Madridot. Döntésében az is közrejátszott, hogy ki akarta használni azt a pillanatot, amíg a nép figyelmét más esemény, — a 24-re virradó reggelén Ferdinánd ünnepélyes bevonulása köti le. Így, ahogyan ez a situáció kialakult, Murat számára megnyílt a lehetőség, hogy akadálytalanul elfoglalja Madridot. Azonban már a következő napon a francia csapatok azon az útvonalon gyakorlatoztak, amelyen Ferdinánd akart áthaladni. Ezt látván a nép elégedetlenkedett és hangulata csak romlott, amikor Murat nem maradt a rendelkezésére bocsátott helyen, hanem szó nélkül elfoglalta magának Godoy volt palotáját. Voltaképpen úgy viselkedett, ahogyan egy megszállt országban kell, és Napoleon és csatlósai szokásához híven nyomban szabad kezet adott a rabláshoz. „A falakról leszedette az értékes festményeket, összehordatta a könyvritkaságokat, megdezsmálta az ezüst edényeket és az arany kengyeleket Godoy házában, ami voltaképpen királyi tulajdon volt” — írja egy korabeli pamflet szerzője.⁵

Az ideiglenesen lecsillapodott tömegeket Ferdinánd trónra lépése után újult erővel ragadta el a nyugtalanság. Bár a madridiak nem rohamozták meg az intervenciókat, és ha a szórványos incidensekből nem is lett felkelés, nyílt harc, ez csupán Ferdinándon múltott. Az őt hatalomra juttató nép bizalmát kihasználva mindenáron meggátolta, hogy a franciaellenes érzések megnyilvánuljanak. A már idézett pamflet szerzője azt írja, hogy: „a hiszékeny és becsapott Ferdinánd mindent megakadályozott (már ami a franciák megsemmisítését illeti) és alattvalóinak meggyőzően beszélt arról, hogy mennyire *elégedett igaz barátjával és szövetségeseivel*, akinek csapatai a közös ellenség ellen vonulnak; hogy helyén való a nagylelkű együttműködés vele; hogy őfelsége a neki tett szolgálatot kitüntetőnek tartja.”⁶

Jóllehet Ferdinánd „hiszékeny és becsapott” volt, ha Napóleontól volt szó, a spanyol nép azonban nem volt gyáva, csúszó-mászó, hanem vakmerő és határozott. Csak előítéletei kötötték, no meg az új királyba vetett hite bénította.

***

Az aranjuez-i és a madridi felkelésről március 26-án értesült Napoleon,⁷ aki nyomban megértette, hogy ez nem valami véletlenszerű Godoy-ellenes lázadás, hanem kezdetét vette egy hosszadalmas ellenállás. „Madridban felkelés kezdődött” — írta („un commencement d'insurrection a éclaté”)⁸ —, vagyis az, amittől annyira tartott. Kitartóan hajtogatva Murat-nak, hogy az gondosan kerüljön minden ellenségeskedést és őszintén gondolta, amikor azt mondta: „veszélyes volna túlságosan háborgatni ezeket az embereket.”⁹

⁵ A pamflet elfogulatlanul és valóságként ábrázolja az 1808. március 17. és május 15. között Madridban, Aranjuezben és Bayonne-ban lezajlott főbb eseményeket. A szöveg tartalmazza a francia császár és hívei hűségének, álnokságának és barbarizmusának leírását, továbbá azt, ahogyan megbukott a Béke hercege és amikor megszakadt a franciák és a spanyolok között a barátság és a szövetség. A pamfletot 1808-ban, Madridban foglalmazták, orosz fordítása név nélkül: Szent-Pétervár, 1812, 9–10. Az írás címéből és tartalmából arra lehet következtetni, hogy ez a „Manifiesto imparcial y exacto de lo mas importante, accurado en Aranjuez, Madrid y Bayonnes” című pamflet szövegének a teljes fordítása, amely a március 16–19-ki események történelmének egyik legfontosabb forrása. Míg Lafuente szerint a pamflet szerzője névtelen (Historia general, t. XII., 139.), Baumgarten viszont Isidoro Antillon-énak tudja az írást (Geschichte Spaniens, BI, S. 174.). Ez azok közül a spanyol gúnyiratok közül való, amelyek Napóleont támadták; az oroszországi hadjárat idején, 1812-ben lefordították és terjesztették Oroszországban. Érdekes, hogy a későbbi dekabristák házi könyvtáraiban fellelhető több nyelven a rópirat számos kiadása, amely a 19. század első negyedében látott napvilágot és a Napoleon inváziójával szembeálló spanyol nép nemzeti felszabadító harcáról szól.

⁶ Uo., 23.

⁷ Correspondance de Napoléon I., Paris ... t. XVI, 443.

⁸ Uo., 300. A Louis Napoléon, 27 mars 1808.

⁹ „de trop affaroucher ces gens-lá”. uo, 421. Au grandduc de Berg”. 16 mars 1808.

IV. Károly trónfosztása és Ferdinánd hatalomátvétele Napóleont nem jól érintette, számára ez kifejezetten rosszkor jött. Ezzel kapcsolatban rendkívül érdekes az a március 29-i levél — amelynek hitelessége szerintünk kétes és erről fentebb esik szó —, amelyben egyenesen így fogalmaz: „Teljesen zavarban vagyok.”¹⁰ Egy másik, Murat-nak szóló levélben pedig „az előre nem látható fejleményeket”¹¹ említi. Minden esetre bármilyen tervei voltak korábban, most azon van, hogy valamelyik fivérét minél hamarabb a spanyol trónra ültesse. Ahogy a forradalom híret vette, nyomban levelet küldött Luis Napóleonnak, a holland királynak, amelyben leírja, hogy az Angliával kapcsolatos békét képtelen garantálni, hacsak nem mér reá hatalmas csapást a kontinensen. Ehhez most egy francia herceget akar a spanyol trónra ültetni, és ennek lehetőségét Louis-nak ajánlja.

A spanyol trón azonban foglalt. Így tehát mielőtt testvérének ajándékozná, bármilyen módon szabadddá kell azt tennie. Csakhogy a régi módszerek a forradalom után már nem alkalmasak. Hiába, hogy eddig felforgató szándékaihoz Godoy omnipotenciáját is használhatta; a királyi család viszonyát pedig arra, hogy eljuttassa a döntőbíró szerepét, aki sietve elrendez mindent apa és fia között, s mialatt így kábítja a gyanakvó népet egyre beljebb hatol az országba.

Történt viszont Aranjuez-ben, hogy a nép kedvence, az „áhitott” Ferdinánd jutott a trónra, Godoy pedig nem kerülhetett el kegyetlen sorsát. Ezek a fejlemények összekuszálták Napoleon kártyáit olyannyira, hogy nem tudott tovább balanszírozni a király, a trónörökös és Godoy között.

Napoleon azonban nemcsak zseniális hadvezér volt, de diplomataként is ragyogó. Noha zavarba került, kisvártatva megtalálta az új helyzetből kivezető nagyszerű utat, és a szereplők lélektanát mesterien figyelembe véve a saját hasznára fordította ezt az olyannyira előnytelennek látszó szituációt. És elkezdődött a játszma: Napoleon rájátszott Ferdinánd becsvágyára, butaságára és szolgalelkűségére; a hatalomtól megfosztott szülők Ferdinánd elleni gyűlöletére, és arra, hogy nem akarják neki átengedni a trónt; de játszadozott a szeretője megmentéséért minden áldozatra kész királyné érzéseivel csakúgy, mint a feleséghez kötődő és vonzalmában elvakult királynak azzal a törekvéssel, hogy kiszabadítja a reá is nagy hatással levő „barátját” és végül még Godoy korrupsztása is Napoleon játéka volt.

A megdöntött Bourbonok viselkedése olyan kifejező volt, hogy szinte sugalmazta Napóleonnak, hogyan bánjon velük. A királyné „imádott Manuelje” sorsáért aggódva magánkívül volt, készen bármely eszközzel megmenteni őt. A spanyol udvarok szigorú és kifinomult ceremóniaihoz szokott hölgy, az illem minden szabályát átlépve a lányánál találkozik Sztroganovval, az orosz követtel, hogy zokogva kikönyörögje kegyence védelmét, hogy ennek érdekében serénykedjen a diplomata Ferdinándnál.¹² Minden bizonnyal az ő bujtoztatásának engedve a hatalmától megfosztott király is aznap, vagyis március 22-én, három nappal a trónfosztás után írásban kéri Murat-ot, hogy az „továbbítsa a császárhoz a szegény Béke Fejedelmének szabadulási kérelmét, aki csupán azért szenved, mert Franciaország barátja volt és kérje meg Napóleont, adjon lehetőséget nekünk, hogy vele (vagyis Godoy-val) együtt távozhassunk egy, az egészségemnek legmegfelelőbb helyre.”¹³ A királyné ugyancsak levélben fordul Murat-hoz: „Őcsászári Felsőge, egyetlen barátom! Az én hitvesem, a király; esedezik az Ön barátságáért, mert csakis ebben van minden reményünk.” Godoy megmentéséért könyörögvén bocsánatot kér a levélben előforduló hibákért és bevallja, hogy „elvesztette a fejét”.¹⁴ A hozzájuk küldött Monion generális március 23-án arról számol be a császár helytartójának, azaz Murat-nak, hogy a királyi pár panaszt tett fiára, mondván, hogy az egész pucost Ferdinánd szervezte és a királytól kieroszakolták a lemondást. Elmondták azt is, hogy számukra tartózkodási helyül Badajos-t jelölte ki Ferdinánd, aki annak ellenére sem változtat döntésén, hogy a király egészségére ártalmas éghajlati viszonyok miatt erre esedezve kérték. A királyi pár kérelmezni fogja Napoleon engedélyét, hogy Franciaországban vásárolhassanak birtokot, ahol leélhetnék hátralevő éveiket.¹⁵

¹⁰ Uo. 450.

¹¹ Uo. 458.

¹² G. Sztroganov báró, Oroszország meghatalmazott nagykövetének jelentése, kelt 1808. március 10–22-én. Az OTOSZ Külügyminisztériumi Levéltári Hivatal (a továbbiakban: K LH), 97.

¹³ *Torenc*. I. m. I., Apéndices, 437.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo., 437–438.

Az egész szituációt kihasználva Murat rábeszéli Károlyt, írja alá a Napóleonnak szóló levelet, valamint tiltakozását, miszerint ő, az elűzött király lemondását kikényszerítenek nyilvánítja és egyben érvényteleníti azt.¹⁶

Nos tehát, a detronizált királyi pár a lemondását érvényteleníti, Napoleonhoz esdél, mint trónbitorló fiával szembeni egyetlen védelmezőjéhez és mint a „szerencsétlen” Godoy megmentőjéhez. A felséges pár egyetlen vágyaként csupán azt említi: távozhathatna egy nyugodalmas, Ferdinánd által nem elérhető helyre. Így a megbuktatott uralkodó voltaképpen meg is határozza a cselekvés Napoleon számára legkedvezőbb módját: azaz az apa segítségével — aki minden bizonnyal elfogadja, hogy a továbbiakban az uralkodás az ő számára lehetetlenné vált, de Ferdinánd hatalomra jutása felbőszítette —, tehát IV. Károly segítségével lemondásra kényszeríteni a fiát. Csakhogy ehhez az kell, hogy mindkettőjüket a hatalmába kerítse. És Napoleon kapva kap az alkalmon: parancsot ad Murat-nak, a követnek és Franciaország minden hivatalos képviselőjének, hogy ne részesítsék királyi tiszteletadásban Ferdinándot, Károlylyal viszont úgy viselkedjenek, mintha soha sem mondott volna le. Magától értetődik, hogy Ferdinánd nem tudta megőrizni nyugalmát. A Spanyolországot előzőlő francia katonaság áradata a legfontosabb erődtímenyek birtokában Ferdinánd szeme láttára tette Napóleon a helyzet urává, akinek akarata eldönti majd, hogy az igénylők közül a régi vagy az új fog uralkodni. Mind az ifjú királyt lekezelő Murat, mind a francia követ előtt Ferdinánd nem győzi árasztani a Napóleon és Franciaország iránti szeretete jeleit. Élelemmel és lőszerezettel látja el a franciákat, minden engedményre kész, sietve teljesít minden kérést még a futólág elejtett megjegyzéseket is, csak hogy kivívja a mindenható Napóleon kegyeit. Egy Cevallos-szal folytatott beszélgetés során de Berg nagyhercegnek (azaz Murat-nak) elegendő volt csupán megemlítenie, hogy szívesen venné, ha az övé lenne I. Ferenc töre, már meg is kapta. Kész látványosság volt az átadás! Arról a nemzeti tróféáról van szó, amelyet a páviai csatában a franciák feletti győzelem során a fogságba ejtett francia királytól I. Ferencről zsákmányoltak a spanyolok. Most azonban nagyszámú kísérete élén d’Astorg márkai hatalmas pompával nyújtotta át.¹⁷ A hajdani hadizsákmánynak ilyen ünnepélyes átadása még inkább kiemelte a nemzeti gyalázatot.

Murat rövidesen bejelenti Napóleon állítólagos várható madridi látogatásának hírért és azon van, hogy rávegye Ferdinándot, utazzék az érkező császár elé, mert ezzel a gesztussal minden ellenérzést elhárítana, ami uralkodásának elismerését akadályozná.

Amikor ezek a rábeszélések mégsem vezetnek a császár által várt eredményhez, akkor Napóleon adjutánsát, Savary tábornokot küldi Madridba. A roppant ügyes diplomata különleges feladatot kap: vigye Bayonne-ba Ferdinándot. Savary azzal kezdte, hogy Napóleon személyes küldötteként azért jött Ferdinándhoz, hogy trónra kerüléséhez gratuláljon, majd kedveskedéssel, sőt hízelgéssel vette körül a királyt. Mindez olyannyira más volt, mint az őt megvető Murat lekezelő modora, hogy a sikertől mámoros és hiú Ferdinándot Savary rá tudta venni az utazásra, biztatta, hogy Bourgosban találkozni az ő fogadására érkező Napóleonnal, amivel megnyerheti jóindulatát.

Ferdinánd április 10-én elhagyta Madridot. Elutazása előtt minisztereiből megszervezte a Legfelsőbb kormányzó Juntát, élén nagybátyjával Antonio infánszal. Útvonala a városok és falvak lakói lelkesen üdvözölték, azonban ahogy közeledett a határhoz, úgy nőtt a nyugtalanság; további utazását igyekeztek meghiúsítani.

Vittoria-ból levelet küldött az éj folyamán Bayonne-ba érkezett császárnak. Napóleon 16-i válaszelevelében (amelyet, mint látni fogjuk, úgy számított, hogy a közeljövőben nyilvánosságra hoz) „királyi felségednek” szólítja Ferdinándot, hogy már a megszólítás jelezze — nem tartja királynak. Az aronjuez-i fejleményekkel kapcsolatban így okította Ferdinándot: „Én jól tudom, milyen veszélyes egy királynak, ha a népet vérontáshoz, önbíráskodáshoz, megtorláshoz szoktatja; kérem az istent, óvja meg Felségedet, hogy ezt bármikor átélje.”¹⁸ Godoy sorsáról szólva folytatja: „Hogyan is lehetett perbe fogni a Béke Fejedelmét, nem átadva őt a királynénak és a királynak, az Ön atyjának? . . . Az eredmény nagyon szomorú lenne a Korona számára, Ön, királyi Felség, csak olyan jogokkal rendelkezik, amelyeket az édesanyja ruházott önre, akit ha megbánt, ezzel megsemmisíti a saját jogait.” Az alapkérdéshez, vagyis Ferdinánd uralkodásának elismeréséhez érve Napóleon megírja, hogy IV. Károly lemondása olyan pillanatban történt, amikor Spanyolországot francia csapatok özönlítették el. Így azután a császár azzal valószínűsíthető, hogy barátja hatalmának megdöntésére küldte a seregeit. Mindennek következté-

¹⁶ *Comte Murat*: Murat lieutenant d'Empereur en Espagne. Paris 1897.

¹⁷ Uo., 108.

¹⁸ *Correspondance* . . . , t. XVII, 10.

tében tanulmányoznia kell a kérdést, mielőtt elfogadottnak nyilvánítja a lemondást. Ha bizonyítást nyer, hogy IV. Károlyt nem erőszakkal mondatták le, Ő nyomban elismeri királynak Ferdinándot. Ezzel kapcsolatban még szeretne vele beszélgetni.

A levél alapszándéka teljesen világos — francia földre csábítani Ferdinándot. Azonban ha csak ez lett volna a cél, akkor értetlenül állnánk a Ferdinándot sértő erkölcsi prédikációk előtt csakúgy, mint a törvénytelen születésére tett célzásoktól hemzseggő levél olvastán, amivel kétségtelenül megbántani és elriasztani akarta Ferdinándot. A magyarázatot Napóleon április 17-i levelében találjuk, amelyet a Spanyolországban állomásozó császári gárda parancsnokának Bessieres-nek küldött azzal, hogy amennyiben Ferdinánd Bourgos-ban maradna, netán visszafordulna Madridba — tartóztassák le. Ami pedig IV. Károly protestálását és a fenti, Ferdinándnak szóló, császári levél másolatát illeti — hozzák nyilvánosságra.¹⁹ Világos tehát, hogy az ominózus levelet a széles olvasóközönségnek szánta a császár, arra számítva, hogy a spanyolok előtt ezzel bizonyítja majd Ferdinánd letartóztatásának helyességét, tökéletesen befeketíti őt és, amennyire lehetséges, a szüleit is. Így is történt. Alig győződött meg arról, hogy Ferdinánd a hatalmában van, Napóleon máris szellőztetni kezdte, a Bourbonokat kompromittáló egyéb dokumentumokkal együtt, ezt a levelet is. Ez az oka annak, hogy a hatalmasok számára érthető módon elítélően nyilatkozik a népi mozgalmak veszélyéről; ezért találunk egyenes és durva megjegyzéseket Godoy és a királyné kapcsolatára, arra, hogy a királyi párnak kell felelnie kegyence bűnéért; ezért tesz Napóleon célzást Ferdinánd törvénytelen származására, majd végül Ferdinánd hitszegése miatt szemrehányásokkal illeti, mondván: „Királyi Felségednek számos vétke van, bizonyítandó elég csak azt a levelet említenem, amelyet Öntől kaptam és amelyet mindig feledni szeretnék. Ha eljön az idő, amikor Ön király lesz, majd megtudja Felséged, mennyire szent dolog a trón joga: a trónörökös hercegnek minden lépése bűnös, amit idegen hatalom felé tesz.”²⁰

Mindelől viszont Ferdinánd csupán azt értette, hogy sürgősen Bayonne-ba kell mennie, hogy mielőbb meggyőzze Napóleont apja önkéntes lemondásáról, ellenkező esetben elvesztheti a koronát. És Ferdinánd átlépi a francia határt, hogy 20-án Bayonne-ba érkezék. A kör bezárult. Ferdinánd kelepcebe esett.

Napóleon egyelőre nem fedi fel szándékát. Találkozásukkor átöleli Ferdinándot, majd rövid együttlét után ebédre invitálja vendégét és távozik. A császár palotájába érkező Ferdinándot hintójánál fogadja Napóleon; újabb ölelések, majd kézen fogva vezeti vendégét lakosztályába. Amikor ebéd után mindenki visszavonult, Savary bement Ferdinándhoz, hogy Napóleon nevében közölje vele a következőket: Ferdinándnak a maga és leendő utódai nevében le kell mondania a trónról. Minden gyávasága ellenére Ferdinánd megmakacsolta magát. Tárgyalások kezdődtek miniszterei, Cevallos és volt nevelője Eskoik valamint a császár között. Látni, hogy az értekezések semmire sem vezetnek, Napóleon úgy döntött, hogy a továbbiakban Károly személyén keresztül cselekszik. A király engedelmességéről bebiztosította magát, miután odahozatta Godoy-t.

Napóleon egyetlen szavára, 30-án megérkezett Károly és Mária-Lujza, akiket uralkodói tiszteletadással fogadtak. Így esett, hogy az egész királyi család Napóleon kezében, francia földön találta magát.

Egyidejűleg Madridban Napóleon parancsára már spanyolul nyomtatják és terjesztik a Ferdinándnak szóló császári levelet, Montion generális beszámolóját az idős királyi pár látogatásáról. Károly levelét Napóleonhoz és protestálását korábban a trónfosztás miatt, majd az április 17-ét, amit d'Antonio-nak címzett a király,²¹ — csupa olyan dokumentumot, ami a Bourbonokat kompromittálja.

Röviddel érkezése után Napóleon meglátogatta a királyi párt, amikor is az ő jelenlétében és minden bizonnyal az ő rábeszélésére Károly a fiát hívatta. Itt tanúja volt egy olyan epizódnak, ami még a sokat látott Napóleont is felzaklatta. Károly a legélesebb hangon visszakövetelte a koronát, megfenyegetvén Ferdinándot, hogy ellenkező esetben Őt és fivéreit árulókká nyilvánítja. Napóleon hozzáfűzte, hogy a maga részéről Károly partraszállását vállalja. Még az események friss hatására, bizalmasai körében, a császár úgy mesélte a folytatást: „Akkor vett különös fordulatot a szcéná, amikor a király szavába vágva a királyné káromolta és fenyegetésekkel árasztotta el fiát; szemére hánytá, hogy megdöntötte hatalmukat, engem pedig arra kért, küldjem vérpadra a fiát. Hát milyen asszony ez! Miféle anya!?! A rémület hozza rám!”²² És ezt a bátorságáról híres Napóleon mondta, aki már nemegyszer nyugodtan nézett szembe a puskacsövekkel.

¹⁹ Uo., 18.

²⁰ Correspondance . . . , t. XVII, 11.

²¹ Sztroganov jelentése, kelt április 20 — május 2-án, KLH, 235.

²² *Pradt*. I. m 131.

Ez a jelenet, feltételezhetően, nem kisebb rémületbe ejtette magát Ferdinándot. Mindazonáltal neki és tanácsadóinak sikerült a lemondást egy sor követeléshez kötni, amit a Károlynak küldött levélben, voltaképpen a spanyol néphez szóló folyamodványként állítottak össze. Ebben Ferdinánd mindenekelőtt Károlynak arra a kijelentésére emlékeztet, ami a beszélgetésük előtti estén hangzott el arról, hogy „ő uralkodni nem akar, de még ennél is kevésbé óhajt visszatérni Spanyolországba. Az elhangzottak ellenére Ófelsége most azt parancsolja nekem, hogy mondjak le a koronáról Ófelsége javára . . . A körülményeket figyelembe véve kész vagyok lemondani koronámról az alábbi feltételek mellett.” Itt aztán rámutat arra a bizonyos „körülményre”, vagyis arra, hogy a lemondásra Napóleon kényszeríti őt, továbbá kijelenti ország-világ előtt, hogy Károly — Franciaország eszköze, hiszen Ferdinánd lemondását követelve nem akarja a trónt visszafoglalni, tehát világos, hogy Napóleon hódító terveit akarja előmozdítani. Mi több: a Ferdinánd által jelzett feltételeknek már a jellege is azt bizonyítja, hogy apjával és Napóleonnal vívott harcához a spanyol forradalmi erőkben keres támaszt, hozzájuk folyamodik. Nos tehát: követeli Károly visszatérését Spanyolországba, jól tudja, hogy a nép mennyire gyűlöli volt uralkodóját. Ferdinánd feltétele ezenkívül a cortes összehívása is, hogy módjában álljon a parlament előtt megmagyarázni azokat a motívumokat, amelyek őt lemondásra készítették, és amelyek között mindenekelőtt az az állítólagos szándék vezérelte őt, hogy megóvja hazáját a testvérharc rémségeitől. Követelte továbbá, hogy az olyan személyek, akik részolgáltak a nép haragjára (mint pl. Godoy) ne térhessenek vissza a hazatérő királlyal. Ha Károly, korábbi elhatározásához híven, nem akar Spanyolországba jönni, abban az esetben ő maga fog kormányozni, mert (mint büszkén kijelenti) „mellettem van a törvény, a nép szava és alattvalóim szeretete”.²³

Beláthatjuk, hogy egy ilyen levél képes nemcsak megnövelni a népnek Ferdinánd iránti bizalmát, hanem azt a képzetet is keltheti, hogy ő az, aki feltámasztja az ősi szabadságjogokat, ő a nép boldogulásáért szenvedő mártír, akit Napóleon járma és az intervenciók eszközévé vált apja is gyötör.

Károly, egy Napóleon által inspirált levélben válaszolt Ferdinándnak. A levelet Godoy állította össze, akit mint mindenben, engedelmes eszközt teljesen hatalmában tartott a császár. Pradt így ír róla: „Károly minden beszédét ő diktálta. A javaslatok, a fiának szóló levele — mind a Béke Fejedelmének a műve. Napóleon megszabta, hogy milyen irányba haladjanak az események, a kegyenc mindenben igazolta őt. Hiteles az az információ, amely szerint mind Károly detronizálását megelőző, mind az azt követő időszakban minden fontos okiratot közvetve vagy közvetlenül a Béke Fejedelme állított össze, engedelmesen betartva Napóleon előírásait. Napóleon szerint az egyetlen, amihez Godoy ragaszkodott — a kegydíj volt. Ezenkívül semmi nem érdekelté.”²⁴

Ebben a Károly nevében küldött és Godoy által összeállított levélben mindenekelőtt kifejtik, hogy Spanyolország Ferdinánd miatt van kritikus helyzetben, amelyből csak Napóleon mentheti ki. A továbbiakban következnek a Ferdinándnak címzett vádak: „udvaromban Ön volt a rendbontás kezdeményezője, ellenem lázította a testőrségemet, fogságban tartotta saját atyját . . . elfoglalta a trónomat és Madrid népének és a külföldi csapatoknak a rendelkezésére állt . . . Tömegzavargásokat előidézni annyit tesz, mint Spanyolország összeomlását elősegíteni, rémséges katasztrófába sodorni magát, az én királyságomat, alattvalóimat és családomat.” A továbbiakban Károly megtagadja a cortes vagy bármi más képviselői gyűlés összehívását és kijelenti: „Én azért uralkodtam, hogy alattvalóim boldogok legyenek és nem akarok nekik polgárháborút, lázongást, népgyűlést vagy forradalmat hagyni örökül. Mindent meg kell tenni a nép érdekében, de semmit a nép által.”²⁵

Ez a levél ilyen-olyan úton eljutott a spanyolokhoz, akikben szükségszerűen kialakította azt a meggyőződést, hogy a nép mellett, a felkelésük és a népképviselői gyűlés összehívása mellett van Ferdinánd, Károly pedig az intervenció segítségét hívta, hogy a régi, gyűlöletes rendszert állítsa vissza. Nem csoda, ha úgy érezték, hogy a levél befejező szavaival Károly gúnyt űz velük: „Az egész életemet népem érdekében áldoztam fel.”

A május 4-i válaszlevelében büszkén írja Ferdinánd, hogy „jogomat a törvény szentesíti és a nemzet óhajtja”, rámutatva egyben arra, hogy egy dinasztia trónfosztása nem történhet meg anélkül, hogy a nemzet a cortesen keresztül jóvá ne hagyja.²⁶

A további tárgyalásokat a május 2-i madridi felkelés híre szakította meg.

²³ I. m. 378 — 379.

²⁴ I. m., 138 — 139.

²⁵ *Torenc*. I. m. 461 — 463.

²⁶ I. m. 463 — 466.

1848/49. évi törekvések a nemzetiségi megbékélésre (Két előadás a szerző hagyatékából)

I. Wesselényi álláspontja a nemzetiségi kérdésben, különös tekintettel 1848. augusztusi törvényjavaslatára*

Meggyőződése, hogy a reformkor egyik legnagyobb és legtragikusabb magyar egyénisége semmitől sem viszolygott jobban, mint a hamisan csengő és mesterkelt jelzők használatától. Számomra tehát Wesselényi nem „a legmagyarabb magyar”, mint *Beöthy Zsolt* mondotta,¹ miközben a ráaggatott jelző mögül elfelejtette a lényeg kifejtését, hanem egy a magyar reformkor nagyjai közül, akinek helyét egykor — minden múlt ellentétük dacára — Széchenyi közelében jelöli majd ki a magyar történetírás. Azt a férfiút kíváncsian néhány egyszerű vonással felvázolni, aki — a kor szláv kérdései körül támadt félreértések ellenére — jelentős mértékben előrehaladt a mindmáig egyik létkérdésünknek tekinthető nemzetiségi kérdés vizsgálatában.

Megközelítésül néhány, a probléma lényegét érintő és tisztázó megjegyzést tennék. Wesselényi kétségtelenül nem volt az első magyar nemzetiségi politikus, mint egyesek — kétségtelen jószándékkal — korábban vélték. Ez a cím inkább a határörvidék nagy múlt század eleji statisztikusát és szociológusát, a nacionalizmus elleni harc gondolatának felvetőjét, *Magda Pált* illetné meg. Wesselényi nem volt a kor hazai nemzetiségi kérdésének szakértője sem. Tehát nem beszélhetünk Wesselényi nemzetiségi politikájáról, még abban a választékos és körültekintő értelmezésben sem, ahogy ezt *Mikó Imre* teszi csaknem egy emberöltővel ezelőtt Széchenyi és Wesselényi nemzetiségi nézeteiről írt kiváló tanulmányában.²

Mi indokolja mégis, hogy ezt a megközelítési formát választom? Indokom röviden a következő: Wesselényi Miklós ezen a területen is annyi fontosat, újat és meglepőt adott, hogy mindez kötelességünké teszi, hogy erről most is, de máskor is szóljunk.

Szólnunk kell annál is inkább, mert a korábbi kutatás valósággal egyenlőségjelet tett Wesselényinek a kora társadalmának terhét hordozó „nagyszláv látomása”, a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* és a hazai nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó, a valóság talajáról fakadt nézetei között. Meg kell mondanunk, ahhoz, hogy ezekhez a reális nemzetiségpolitikai nézetekhez egyáltalán eljuthassunk, félreérthetetlenül el kell határolnunk magunkat a Lipcsében, 1843-ban Wiegandnál megjelent röpirat feltevéseitől. Meg kell mondanunk — s ez semmivel sem csökkenti Wesselényi politikai és közírói nagyságát, jelentőségét —, hogy ebben a kérdésben éppúgy nem látott tisztán, mint a reformkor magyar társadalmának túlnyomó többsége, s megrendülése nem kis mértékben a kor szláv kérdései vázlatos ismeretének, az egykorú szlávellenes német publicisztika befolyásának, s nem kevésbé a maga végzetesen megromlott egészségi állapotának együttes következménye volt. Ha tévedett Wesselényi ebben a kérdésben, az kora közfelfogásából is következett. Ha felismerte a hazai nemzetiségi kérdések terén elvégzendő alapvető teendőket — amint hogy felismerte —, az viszont olyan egyéni érdeme, mely egyben maradandó értékű életművének elvárhatalatlan tartozéka.

Bizonyos az is, amire *Trócsányi Zsolt* figyelmeztet előadásának³ a *Szózat*-ról szóló elemzésében. Az ugyanis, hogy egyrészt nagyobb figyelmet kell fordítanunk az ekkori

* Elhangzott 1971. december 17-én a Wesselényi Miklós születésének 175. évfordulója alkalmából rendezett budapesti emlékülésen.

¹ *Beöthy Zsolt*: Bárány Wesselényi Miklós. Bp. é. n. [1902], Lampel R., Magyar könyvtár 301. 13.

² *Mikó Imre*: Széchenyi és Wesselényi nemzetiségi politikája. — Hitel 1943. 9. sz. 537—551.

³ *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós (Születésének 175. évfordulójára). — MTA II. Oszt. Közl. 21 (1972), 1—2. sz. 81—101.

tényleges nagyszláv mozgalmak vizsgálatára és elmarasztalására. Másrészt: a Szózat létrejöttének előidéző körülményei közül a hazai nemzetiségi kérdés jelentőségének megnövekedésére, Wesselényinek a lengyel szabadsághoz fűződő rokonszenvére, kapcsolatára, s nem utolsósorban a Németország liberalizálódásához fűződő reményekre is. Mindezek előrebocsátásával úgy vélem, hogy Wesselényit mint a harmincas évek magyar közvéleménye egyik kifejezőjét kell számba vennünk a Szózat-ban kifejtett állásfoglalásával kapcsolatban. Komor és megrendült a Szózat Wesselényije. A korszak közfelfogásából fakadó elképzeléseihez — mint említettük — nagymértékben hozzájárul a maga reménytelen egészségi állapota. A megvakulástól való félelem görcsös küzdelme, amelyről Deáknak számol be Freywaldauból, 1842. március 22-én keltezett levelében,⁴ a Szózat első mondatában megfogalmazódó „polgári halott”-pszichózis. Ennyi szálból tevődik össze a jelentős röpirat létrejöttének indítéka.

Azok közé tartozom azonban, akik nem a Szózat problematikájában vergődő géniuszt, hanem a magyar reformmozgalom kézikönyvét megalkotó, magasán szárnyaló, a rossz hatalom minden erőszakával fenntartás nélkül szemben álló szabad szellemet, a forradalmi szabadelvű Wesselényit tekintem emberi és vonzó példaképnek. Azt a Wesselényit, aki a harmincas évek fordulóján megírja a tiszta képek és összefüggések sorozatát bemutató főművet, a *Balítéletekről* című munkát, melyről Trócsányi nem véletlenül állapítja meg, hogy „a teoretikusnak is a reformellenzék néhány legnagyobbja közé számító Wesselényi” ebben az összefoglaló publicisztikai művében összegezi politikai koncepcióját. „A »balítéletek«, a gondolkodás hibái — olvassuk Trócsányinál — az a pont, amelyet a politikus Wesselényi az ország bajai fő okának jelöl meg. Balítéletek élnek egymással szemben a társadalom különböző osztályaiban, rétegeiben.”⁵ A kölcsönös gyűlölet és gyűlölködés emészt, apasztja, sorvasztja a magyart. Az arisztokrata gyűlöli a nemest, ez vele együtt a polgárt, az mindkettőt s az elavult nemesi alkotmányt. A jobbágy pedig — helyzetéből következően — mindnyájukat. „A jobbágyot sújtó önkényben, a parasztnép kiszolgáltatottságában látja Wesselényi a jobbágynép reformkor eleji bajainak fő okát.”⁶ A mű alaptétele tehát a reform szükségése. S ha ennek a társadalompolitikailag szinte teljesen elfogadható álláspontnak nemzetiségi vonatkozásaiban akad is bírálnivaló, mint az, hogy a szerző itt és ott a nevelés, az állami élet, sőt az istentiszteletek nyelvén is a magyart kívánja, ami nyilvánvaló polgári nacionalista s nem forradalmi szabadelvű posztulátum, a *Balítéletekről* nem egy helyen „meleg, szép szavak vannak a magyarság s nemzetiségek együttműködéséről”.

Ezekről a „meleg, szép szavak”-ról és azok 1848 késő nyári, végső kicsengéséről kívánok még megemlékezni. Annak igazolásául, hogy Wesselényi Miklós életútja deledőjén és annak zárószakaszán — híven magához, állhatatosan a történetileg együtt élő népekkel való szolidaritás gondolatához — felismerte a problémát, felvázolta a követendő utat.

Engedjék meg, hogy ezen a ponton átadjam a szót a *Balítéletekről* szerzőjének: „A köztünk élő külön nyelvű s fajú népeknek egymás ellen táplált sok előítélete s az abból származó idegenség, sőt gyűlölség s ellenséges törekedés hazáknak keserves veszélye . . . Mi lehetne a magyarból, ha mindezen különböző nemzetségek [értsd: nemzetiségek] s felekezetek levetkeznének minden mellékes tekintetet s aprólékos előítéletet, s egy célra, t. i. a haza boldogítására fognának atyafias kezeket; — ha mindegyik nemzetiségéből a jót, célirányost (amellyel pedig ki egy, ki más tekintetben, de mindegyik bővelkedik) a többivel egyeztetné . . . Áldott mindazon igyekezet, mely ezen különböző nemzetek közt lévő különözéseket s előítéleteket igyekszik lerontani, s a különváltakat egymással egyeztetni; — de vétkes és hibás mindaz, ami kölcsönös ingerlést s idegenséget szül, — még az ilyest okozó tréfa is hiba s káros lehet ebben.”⁷

Befejezésül: „Mennyi különböző vallás van hazánkban, s mennyi előítélet közöttük, minő balvélemények egymás ellen! Több kárt ennél semmi nem okozott; nincs ma is ennél boldogságunk belsejében fészkelő veszélyesb mótely. Mi még arra megérve, fájdalom! nem vagyunk, hogy könyvben a különböző felekezetek kölcsönös tévedéseit, egymás elleni igaz és képzelt vádait, s viszonyos sérelmeit leírni s nyilván kifejtetni lehetne.

⁴ B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez. Közli Ferenczi Zoltán. — Történelmi Társulat. Bp. 1904, Magyar Történelmi Társulat. 296—298.

⁵ *Trócsányi Zoltán*: i. h. 84.

⁶ Uo. 85.

⁷ Uo. 87.

⁸ *Balítéletekről*. Írta B. Wesselényi Miklós 1831-ben. Nyomatott Bukarestben [valójában: Lipcsében] 1833. 78—80.

Lefolyt idők kedvetlen emlékezeti még igen elevenek; szív, képzelődés s ingerlékeny indulatok vannak még ezen tárgy által zajgásban, s a *fő* [értsd: az emberi szellem] még nem vívta ki ezt magának, mint egyedül bírálása alá tartozó ügyet. Azért — fejezi be a maga korában egyedülálló fejtegetését — az időre, a fejlődő okosságra bízom s attól várom a szakadások kiegyenlítésének mennyei mívét.⁹

Évtizeddel később, a *Szózat* hetedik, záró fejezetében ő fogalmazza meg a magyar politikai irodalom első nemzetiségi törvényjavaslatát. A hat pontból álló javaslatban Wesselényi kijelenti: 1. a másajkúakat anyanyelvüktől és a közszereléptől megfosztani nem lehet, 2. a társországokban, tehát Horvát-Szlavonországban minden nyelvi és igazgatási ügy az eddigi gyakorlat szerint intézendő, 3. a különböző ajkúak közötti mindenféle viszálykodás károsnak és veszélyesnek minősítendő, éppen ezért 4. a másajkúakat „anyanyelvök magány- s társas körökbeni használatában akadályozni s azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani: sem törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad”. Ugyanígy 5. a másajkúakat „nyelvökért s fajukért gúnyolni és sérteni, azok ellen ingerelni — akár szóval, akár írásban, avagy tettel történjék is — tilalmas”. Végül 6. a magyar nyelv „törvény-rendelte használata s terjedése ellen bárminő igenleges vagy nemleges merény, valamint az, és az azt beszélők elleni gúny s ingerlés, tiltatik”. „Ily célzatú törvényt — véli — már a legközelebbi országgyűlésen szükséges alkotni”.¹⁰

„Ily célzatú törvényt” azonban sem 1844-ben, sem később, 1849-ig, a Szemere-féle 1849. július 28-i, végzetesen elkésett szegedi nemzetiségi törvényig nem alkottak. Ennek a ténynek a világánál pedig Wesselényi vázolt „nemzetiségi javaslata” elsőrendű jelentőségűvé válik, tekintet nélkül arra, hogy annak a munkának a keretében jelenik meg, melynek kiindulópontja: a magyarságnak a szlávssággal, az egykorú szláv mozgalmakkal való kielezett szembeállítása téves és elhibázott. Következmenyeként mind a szláv nyelvi-irodalmi és politikai mozgalmak nemismeretének — Wesselényi tudomásunk szerint egyetlen szláv nyelvet sem beszélt, egyetlen szláv kultúrát, irodalmat sem ismert közelebbiről —, mind pedig a korábban már említett egészségi romlásának, összeomlásának. A *Szózat* első példányának Magyarországra érkezésekor, 1844 nyarán Wesselényi már teljesen vak. Zsíbói visszavonultságában a *Szózat* elutasító fogadtatását sem észlelhette. Pedig ez a fogadtatás igen tanulságos lehetett volna számára. A reformkor magyar közvéleménye ugyanis, akárcsak majd két évvel azelőtt Széchenyi 1842. november 27-i híres akadémiái beszédét, a magyar önismeret mindmáig meg nem haladott szintű valóságát, ezt is elutasította. Az első azért, mert Széchenyi jogos aggályaival Kossuth hatására és — sajnos — Wesselényinek a Pesti Hírlapban megjelent cikke nyomán a reformkor magyar közvéleménye szembehelyezkedett. A másodikát, Wesselényi *Szózatát* pedig — alapvetően helyesen — azért utasította el ugyanez a közvélemény, mert koncepciójában és gondolatmenetében túlzottnak, elhibázottnak tartotta. Nem hitt a magyarság létére törő „pánszláv veszedelem”-ben, az egységes szláv kulturális és politikai mozgalomban. Aminthogy ebben senki, aki csak valamennyire is tisztában volt a már ekkor rendkívül összetett szláv kérdésekkel, az irodalmi-nyelvi és politikai mozgalmak egymás közti viszonyával, — józan fővel nem hihetett. Hiszen a *Szózat* elterjedésekor már kirajzolódik a főbb orosz nyelvi-irodalmi és politikai irányzatok közötti különbség, a cseh nemzeti újjáébredési mozgalom problematikája, az ettől határozottan eltérő jellegű szlovák nyelvi-irodalmi-politikai újjászületés. Amikor a Halléban kinyomtatott *Szózat* első példánya Magyarországra érkezik, már napvilágot lát a délszláv egységmozgalom szerbiai tervezete, az 1844. évi Garašanin-terv, amely mind egészében, mind részleteiben alapvetően eltér a harmincas évek közepétől a délszláv mozgalomban előtérben álló Gaj-féle horvát vezetésű illír-mozgalométól. Mindebből természetesen nem következik, hogy — mint arra korábban utaltam — kivált irodalmi, de politikai viszonylatban is nem voltak nagyszláv mozgalmak, törekvések, ezek jelentőségét azonban csak az ellentétes töltetű német politikai törekvések nagyították fel célzatosan. Mert nem szabad elfelednünk, Lipcse nemcsak Otto Wiegand magyar szerzők számára biztonságos és baráti kiadványát jelentette, de a szenvedélyes nemzetiségi röpiratok, a „Sprachkampf” többségében magyarelles röpiratirodalma megjelenési területét is.

Befejezésül még egy összefüggésre utalnék Wesselényi nemzetiségi nézeteinek vázlatos bemutatásakor. Ez Wesselényi és Széchenyi kapcsolata, éppen a nemzetiségi kérdés kapcsán. Az a kép, amelyet kettőjük kapcsolatáról Trócsányi Zsolt feltár, pontos és hozzávetőlegesen teljesnek mondható. Valóban ez a helyzet: „Hosszú évek nemegyszer vesze-

⁹ Uo. 80–81.

¹⁰ *Szózat* a magyar és szláv nemzetiség ügyében. B. Wesselényi Miklóstól. Lipcsében, Wigand Ottónál. 1843. 318.

kedős, de eredményeiben hallatlanul pozitív együttműködése — s a végén az utak elvállása úgy, hogy a két egykori jóbarát azért a magyar haladás létkérdéseinek legalábbis nagy részében még együtt vonja ki kardját, taktikai nézeteltéréseik ellenére is, s hogy a személyes barátság is végig megmarad közöttük.”¹¹

Ennek a lakonikus rövidségű helyzetképnek, mely a kor egyik legtagozottabb magyar irodalmi-politikai kapcsolataira vonatkozik, ellentmondani látszik ugyan, hogy Széchenyi már 1831. december 5-én írt levelében kifejti Wesselényinek, hogy módok és célkitűzések tekintetében annyira eltérő úton járnak, hogy szakítaniok kell. A levél szövegével: „látom, útainkban elágazunk. . . . Mi nem járunk egy úton”.¹² Ez azonban azzal is magyarázható, hogy Széchenyi csalódott abban az elképzelésben, hogy — mint Mikó Imre igen meggyőző okfejtéssel írja — Wesselényt a maga elgondolásai néptribunájának, mai kifejezéssel elve „utazó nagykövetének” megnyeri.¹³ Ebben valóban elváltak, de a nyílt szakítás feltehetően inkább 1842 végén következhetett be, amikor Wesselényi — Kossuth befolyására — a Pesti Hírlapban közölt nyilatkozatban bírálja Széchenyt az akadémiai beszéd elmondása miatt. Mégis számos, itt nem részletezhető okból arra a véleményre jutottam, hogy Wesselényi nem tért le végleg a Széchenyi által járt útról. Sőt megkockáztatom — Wesselényi utolsó jelentős nemzetiségpolitikai megnyilatkozásával kapcsolatban —, hogy Wesselényi valósággal visszatért erre az útra. Élete utolsó közéleti szereplésével ugyanis ismét felzárkózott ahhoz a népek közötti megértést hirdető úthoz, mely Széchenyi nemzeti szellemi alapmotívuma, az akadémiai beszéd indítéka.

Ez az utolsó mozzanat a pesti országgyűlés mellett működő unióbizottság tárgyalásainak zárószakaszához kapcsolódik. Ezekben a hetekben, 1848 augusztusában, már nyilvánvaló volt az erdélyi nemzeti szellemi ellentétnek polgárháborúig való kiszélesedése. Ezekben a drámai eseményekben bővelkedő napokban Wesselényi elhagyja Zsibót. A több mint négy esztendeje teljesen vak politikus Pestre jön, és benyújtja „*A román ajkúak ügyében hozandó határozat*”-át az országgyűlésen, az 1848. évi pesti országgyűlés felsőházában.

Wesselényi törvényjavaslatának mind formai, mind nemzetiség-történeti jelentősége kétségtelen. Ez az első, e tárgyan benyújtott törvényjavaslat, mely — mint arra az 1848–1849. évi iratok a nemzeti szellemi megbékélésről című gyűjtemény is rámutat — még a magyar–román unióbizottságok tárgyalásai idején biztosítja a román résztvevőket, Şagunát, Cipariut, Bohátielt, Hodosiut és társait, hogy „a felekezeti jogegyenlőségen és a legszélesebb egyházi önkormányzaton kívül az egyházi jegyzőkönyvek és az oklevelek kiállítása terén további engedményeket kíván biztosítani a hazai románságnak”.¹⁴ Wesselényi törvényjavaslatát a felsőház rokonszenvvel fogadta, megállapítva, hogy azt az unióbizottságok zárójelentésével egybevetve egy szélesebb körű javaslat kiindulópontjának tekinti. Trócsányi Zsolt monográfiájában részletesen elemzi a javaslat pozitívumait. Eszerint a görög nem egyesültek és egyesültek egyenjogúak a többi felekezetbeliekkel. Egyházi ügyeikről románul és magyarul vezessenek jegyzőkönyvet. Elemi iskolákban román lehet a tanítás nyelve, de a magyart is tanítani kell. A román községekben a jegyzők mindkét nyelven vezessék a jegyzőkönyveket. Minden hatóság köteles román nyelvű kérvényt, beadványt elfogadni.

A javaslatból azonban nem lett törvény. A felsőház ugyan már 1848. augusztus 25-én kinyomtatta, és három nappal később bizottság elé utalta, de az elfektette. Ebbe nyilvánvalóan belejátszhatott az is, hogy az unióbizottság kooptált román tagjai augusztus 30-án a törvényjavaslatot ellenző kérelemmel fordultak Szemere belügyminiszterhez. „Szerintük — olvassuk Trócsányinál — Wesselényi célja az volt a javaslattal, hogy megakadályozza a románokat nyelvük s nemzeti szellemük biztosításában”.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy Wesselényi célja nem ez, hanem a megbékítés és közélet, az érdekek bölcs egyeztetése volt. Az is nyilvánvaló azonban, hogy részletengedményekkel már ekkor sem lehetett eredményt elérni. 1848 nemzeti szellemi politikusai az egyéni, a személyi szabadság-

¹¹ Trócsányi Zsolt i. h. 83.

¹² Gróf Széchenyi István levelei I. Összegyűjtötte, előszóval s jegyzetekkel ellátta Majláth Béla. Bp. 1889, Athenaeum. 208–209.

¹³ Mikó Imre i. h. 537.

¹⁴ 1848–1849. évi iratok a nemzeti szellemi megbékélésről. (Szerk., bev. és az összekötő szövegeket írta Kemény G. Gábor.) Bp. 1948, A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Centenárius Ügyosztály támogatásával kiadja a Magyar–Román és a Magyar–Jugoszláv Társaság. 121.

¹⁵ Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965, Akadémiai. 546.

jogokkal nem elégedtek meg, nemzetiségük nemzeti egyéniségének elismerését kívánták, amire viszont a kormányzat nem volt hajlandó. Az ügy történetéhez tartozik, hogy Wesselényi Pestről nagybetegen került ismét Gräfenbergbe, s rövidesen kirobban az erdélyi nemzetiségi polgárháború.

Wesselényi nemzetiségi nézeteiről, a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról igyekeztünk rövid áttekintést adni az elmondottakban. Ezeket a nézeteket és ezt az állásfoglalást elhatároltuk a reformkor többségi véleményét kifejező „nagyszólv” hiedelmeitől. Az akkori nemzetiségi kérdés vizsgálatában ugyanis Wesselényi elsődrendűen pozitív utat követett, a megbékélés, a megegyezés útját járta. Ezt a véleményét a legteljesebben a *Balítéletekről*, a reformkor politikai-szociológiai kézikönyve idézett lapjain fejtí ki. Gál István szép Wesselényi-esszéjében helyesen állapítja meg, hogy ez a könyv „a múlt század eleji magyarságnak ugyanolyan időtlen értékű jellemrajza, mint Bacon Novum Organuma az Erzsébet-kori Angliának. Nemcsak azért, mert Baconnál is előítéletekről és balhiedelmekről ... van szó, ... hanem mert mindketten ezekben látják az emberi társadalom megrontóit és zavarkeltőit”.¹⁶ Ezek ellen a „balítéletek” ellen vívta történeti jelentőségű harcát a nemzetiségi kérdés korszerű megoldásáért is síkra szálló nagy reformkori írókn és politikusunk, a Balítéletekről el nem évülő alapeszméje jegyében: „Vannak jussok, melyekre ember mindig meg van érve, azért, mert ember, s melyeket tőle csak vad önkény vonhat meg...”¹⁷ Wesselényi tétele minden kor bárhol élő nemzetiségi emberére vonatkozatható, a „balítéletek”, az egymáshoz rendelt társadalmak közötti békés és közös fejlődést gátló akadályok, előítéletek lebontásáért folyó küzdelemben. S itt kell keresnünk egyben Wesselényi időtlen emberségének, az egykorú hazai nemzeti-
iségi kérdésekben tanúsított méltányos magatartásának eszmei indítékát is.

II. Magyar—délsláv megbékélési kísérletek 1848/49-ben és a „Déli Csillag” szabadságharc-képe*

Kossuth írja¹⁸ 1867. június 27-én a szélsőbaloldali Magyar Újság akkori főszerkesztőjéhez, Bösörményi Lászlóhoz intézett levelében: cáfolnia kell egy néki tulajdonított 1848. évi nemzetiségellenes proklamációt, mert az egyszerűen nem igaz. Az ügy története, mint Kossuth hírlapi leveléből is kitűnik, a következő.

Pap Zsigmond (Sigismundu Pop) román nemzetiségi képviselő 1867. június 21-én, a képviselőház „honvédtügy feletti” vitájában — Kossuthnak egy 48-as proklamációjára hivatkozva — kijelenti, Kossuth úgy nyilatkozott, ha a román nemzetiségi mozgalom fegyvert ragadott csoportjai nyolc napon belül nem teszik le a fegyvert, megsemmisítik őket.

Kossuth erre a hely és közelebbi időpont megjelölése nélküli támadásra — majd húsz évvel az állítólagos „proklamáció” után — az alábbi nyilatkozatot közli a lapban: „Sokat rágalmaztak, sok dolgot fogtak reám életemben, sok holmit költöttek nevemben és felőlem. Nem igen szoktam vele törődni. De amit Pap Zsigmond úr az ország képviselői előtt reám fogott, azt nem szabad hallgatással túrnóm; mert annak személyemen messze túlvágó hordereje van. Olajat önthet a fajellenségeskedés hamvadó tűzére. Pedig elég átok fekszik szegény hazánkon, ez egyet legalább nem kellene provokálni. Kötelességemnek tartom tehát kinyilatkoztatni, hogy Pap Zsigmond képviselő úr nem jól van értesítve. Idézett állítása nem igaz. Én olyan proklamációt soha sem írtam. Kérem szerkesztő urat, legyen szíves e nyilatkozatomnak lapjában helyet adni.”¹⁹

Kossuth állásfoglalásának, nyilatkozatának jelentőségét és hitelességét nem vonhatjuk kétségbe. Hiszen ennek az állítólagos és cáfolt „deklaráción” valóban túlmenő jelentősége van. Kossuthnak nem állhatott szándékában ilyen jellegű proklamáció közzététele, mert ez a nemzetiségi küzdelem, a nemzetiségi polgárháború bármely szakaszán

¹⁶ Gál István: Wesselényi Miklós. — Bárá Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és sláv nemzetiség ügyében I—II. Sajtó alá rend. és jegyzetekkel ell. Gál István. Kolozsvár é. n. [1944], Minerva, Erdélyi ritkaságok 12—13. I. 19.

¹⁷ Balítéletekről, 282.

* Elhangzott 1978. november 9-én a budapesti szerb—magyar történésztanácskozáson.

¹⁸ Kossuth Lajos. — Magyar Újság 1867. júl. 5. sz., A Hon 1867. júl. 6. sz. L. A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 326.

¹⁹ Uo.

korlátozta volna a szabadságmozgalmat erősítő, a megbékélés kilátásait növelő lehetőségeket.

Amiből nyilvánvalóan nem következik, hogy a nemzetiségi vita kiéleződése és kivált a nemzetiségi polgárháború szakaszán nem hangzottak volna el mindkét részből egyre élesebb kitételek. Ezeket a kitételeket azonban mindenkor az adott helyzetből kiindulva kell vizsgálnunk. Mindkét részből felsorakoztatva a nemzetiségi ellentétek kiváltó tényezőit. Különösen az 1848 tavaszi és nyári szakasz ilyen jellegű s az eddiginél behatóbb vizsgálatára lenne szükség, melyből kitűnik, hogy az ismert események hátterében kétirányú mozgás észlelhető. A márciusi vívmányokból kinőtt, a középbirtokos nemesség vezetésével formálódó szabadságmozgalom forradalmi kibontakozásával szemben a hazai délszláv mozgalmak, tehát a szerb és kivált a horvát mozgalom jórészt a visszahatást szolgáló bécsi aulikus-katonai körök fokozatos befolyása alá kerültek. Ahogyan erre újabban — a kérdésre még visszatérünk — napjaink vajdasági szerb történeti kutatása is rámutat.

Kossuth 1848/49. évi nemzetiségi politikájához egyébként délszláv, közelebbről szerb vonatkozásban is fűzhetünk kedvezőbb elemeket. Így 1849. május 21-én Perczel Mórhöz intézett levelében éppen ő az, aki — jollehet a vajdasági önkormányzat gondolatát továbbra is elutasítva — figyelemre méltó négypontos megbékélési javaslatot tesz. A kossuthi megbékélési javaslat szól a nyelv- és valláskülönbség nélküli közös jogról, törvényről és szabadságról. A szerb nyelvnek a magánéletben, az iskolákban és a községi igazgatásban való szabad használatáról, a törvény előtti és az egyházi szervezeten, annak minden intézményén belüli szabad nyelvhasználatról.²⁰ Kétségtelen, hogy ezekkel a részengedményekkel 1849 tavaszán nem lehetett biztos tárgyalási alapot teremteni. Kossuth azonban eddig kétségkívül elment. Ellentétben azzal a Pap Zsigmonddal, aki 1849. június 24-én a Kossuth irányította szabadságmozgalom lapjában, a *Democrație*-ben még az ország népeit összekötő közös elvi alapról ír,²¹ a dualizmus nyitányán pedig Kossuth 1848/49. évi nemzetiségellenességéről nyilatkozik.

Amikor most az 1848/49. évi megbékélési kísérletek néhány, többnyire magyar kezdeményezésű vonatkozásáról szólunk, az említett példa figyelmeztet, óvatosságra és körütekintésre késztet.

Szabad-e nagyobb figyelmet fordítanunk a szabadságharc korabeli magyar indítékú nemzetiségi, ez esetben magyar–szerb megbékélési kísérletekre, amikor nyilvánvaló, hogy elsősorban nem ezeken, hanem a szabadságmozgalom útját tragikusan befolyásoló nemzetiségi viszályon, a polgárháborún van a hangsúly. S az is köztudott, hogy ezek a közeledési kísérletek a nemzetiségi mozgalmak párbeszédének, majd fegyveres párharcának, viadalának csak kisebb jelentőségű, kezdetben derűsebb, majd drámai, végül a tragikus megoldatlanságba hajló mozzanatai voltak. Nem kerülünk-e ellentétbe a konkrét történeti tényekkel, az események fővonalával s a főkérdéseket mozgató tényezőkkel a közeledési és megbékélési törekvések — viták és fegyveres küzdelmek szüneteiben felmerülő mozzanatok — felvillantásával?

Megítélésünk szerint egyáltalán nem. Azért sem, mert a közeledési és megbékélési mozzanatok és jelenségek nem egyoldalúak. Csupán az érdeklődés, a hozzáállás aránya eltérő. Ha azonos lenne, úgy a tartós megegyezés lehetősége is fennállhatott volna. A kísérletek mindvégig azt bizonyítják, hogy a vitatkozó, majd harcoló felek — olykor reménytelen helyzetben is — felvetik a kérdések békés megoldásának lehetőségét. Kitűnő példa erre a Kossuthal való 1848. április 9-i pozsonyi incidens szerb szereplőjének, *Stratimirović* Györgynek az esete, aki 1849 júniusában kész lenne — megegyezés esetén — a parancsnoksága alatt álló seregrészekkel magyar oldalra állni.²² A magunk részéről elmondhatjuk viszont, hogy a közeledési és megbékélési kísérletek szándéka — főként magyar–szerb viszonylatban — mindvégig fennállott. Az aggodalom, hogy ezeknek a törekvéseknek a hangsúlyozásával befolyásolni igyekeznénk a való helyzet értékelését, mindenképp indokolatlan. Hiszen ezek a közeledési és megbékélési mozzanatok mindvégig kísérői, olykor aktív befolyásolói voltak az eseményeknek.

Két évtizeddel ezelőtt, a magyar–délszláv megbékélési törekvésekről írt munkája bevezetésében *Kovács* Endre maga is felteszi a kérdést, s egyben megcáfolja az aggodal-

²⁰ *Kovács Endre*: Magyar–délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben. Bp. 1958, Akad. Kiadó. 104–105. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 5.) — *Thim József*: Az 1848/49. évi magyarországi szerb felkelés története III. 752. — Kossuth Lajos összes munkái XV. 369–372.

²¹ 1848–1849. évi iratok ..., 196–198.

²² Uo. 179. — *Kovács Endre* i. m. 127–129.

mat: „nem esünk-e abba a hibába — kérdi²³ —, hogy a történelmi folyamatot *à rebours* szemléljük? mintegy visszajára fordítjuk, megfosztva ezzel valódi értelmétől? Sietünk annak megállapításával, hogy távol áll tőlünk az ilyen szándék. 1848 történelmének alapvető ténye, hogy fölöttébb bonyolult társadalmi és politikai okok következtében a magyar forradalom középnemesi vezető osztályának és az egyes magyarországi nemzetiségek vezetőinek nem sikerült egymással megegyezésre jutniok. Ennek következtében az évszázados elnyomás által mintegy szövetségi viszonyra predesztinált népek többnyire egymás ellen forgatták fegyvereiket a bécsi udvar nem kis örömére. Így volt ez magyar–szerb–horvát vonatkozásban is, és nincs rá semmi okunk, hogy ezeket a tényeket ma homályba burkoljuk. Viszont annál több érv szól amellett, hogy még a tragikus jellegű összecsapások e komor időszakában is gondosan felfedjük azokat a szálakat, melyek népeinket — legjobb törekvéseik révén — összefűzték egymással. Ilyen szálak szép számmal akadnak 1848–49 történelmének bonyolult szövedékében is.”

A továbbiakban ebből a kiterjedt közeledési-megbékélési közegeből igyekszünk — részben korábbi kutatásaink alapján — feleleveníteni néhány idevágó mozzanatot. Ezeknek a többségükben magyar kezdeményezésű magyar–délsláv megbékélési törekvéseknek a vázolásával, melyek a prágai kongresszussal, a lengyel emigrációs csoportokkal, a szerbiai résztvevőkkel stb. való kapcsolatok révén szélesebb kelet-, illetve délkelet-európai nyomon is követhetők, az alábbi kérdésekre igyekszünk választ kapni:

1. Voltak-e olyan megbékélési mozzanatok, amelyek valóban új helyzetet próbáltak teremteni a nemzetiségi vitában?

2. Voltak-e olyan megnyilatkozások a kezdeti, március–májusi szakaszon, melyekből arra lehetett következtetni, hogy előbb a „pestvárosi rendreügylő bizottmány”, majd a minisztérium érdemi rendezésre törekedett a hazai délsláv, közelebbről az ekkori magyarországi szerb kérdésben?

3. Volt-e 1848 késő tavaszán és nyarán a minisztériumnak konkrét elképzelése a magyar–szerb megbékélésről?

4. Volt-e 1849 tavaszán és nyarán — a trónfosztástól a szegedi nemzetiségi törvény deklarálásáig terjedő szakaszon — a kormányzatnak, a Szemere-kormánynak reális elképzelése a magyar–szerb közeledés és megbékélés vonatkozásában?

5. És végül, mint ezt tanulmányunk címében is jeleztük, szeretnénk főbb vonásai-ban érzékeltetni, hogy mindebből éltető-alkotó hagyományként mi tükröződött a szabadságharc centenáriumának küszöbén indított „Déli Csillag”-ban, az akkori Magyar–Jugoszláv Társaság folyóiratában, melyet a szerkesztő Csuka Zoltán és munkatársai a magyar–délsláv közeledés és megbékélés gondolata jegyében indítottak.

A pesti márciusi napok lelkes közhangulatából kiindulva biztató helyzetképpel találkozunk. Már 1848. március 18-án a pesti szerb ifjúság Jása *Ignjatović*, az időszak egyik jelentős ekkori pesti szerb szereplője vezetésével szerb színekkel díszített magyar zászló alatt vett részt a Múzeum előtti népgyűlésen. Ekkor, a pesti szerb főiskolai kollégiumban, az alapítójáról, *Tököli Száváról* elnevezett Tekelijanumban már folyt az a háromnapos tanácskozás, melynek 17 pontból álló programja — mint harminc éve írtuk — „még távolról sem nemzetiségi program, de felette jellemző a korszak egyik legműveltebb és polgáriasultabb nemzetiségének magatartására a márciusi napokban. Ez a határozat, melyet szerkesztője, Györgye Sztojákovity — a kor ismert jogásza — a magyarországi szerb polgárság álláspontjának tekint, elismeri a magyar nyelv diplomáciai szerepét és a magyar »nemzetiséget«. Ezzel szemben a szerb gyűlés résztvevői saját nemzetiségük elismerését és nyelvük szabad használatának biztosítását, valamint »nemzeti« iskolák és közművelődési szerveik szabad és független irányítását kívánják, amint-hogy ez a múltban is biztosítva volt a magyarországi szerbség számára.”²⁴

Első kérdésünkben felvetettük, voltak-e olyan megbékélési mozzanatok, amelyek új helyzetet igyekeztek előkészíteni a nemzetiségi kérdésben. Az 1848. évi, még „nemzetiségi program”-nak sem mondható pesti szerb pontok akarva-akaratlan ilyen hatást váltottak ki. A márciusi ifjak „pestvárosi rendreügylő bizottmánya” (nyilván a magyar „nemzetiség” megjelölés miatt) a nagyszerű lehetőség, az 1848. március 17–19-i pesti szerb pontok alapján történő közvetlen tárgyalások helyett bizalmi nyilatkozatot kívánt. A pesti szerb nyilatkozat a Pesti Hírlap 1848. március 25-i számában jelent meg. Zárómondatát érdemes idéznünk: „S így a gyanút lerontván, jelszavunkat ismétljük: király-nak hűséget, a hazának minden áldozatot, a magyarnak testvéri szeretetet.”²⁵

²³ Kovács Endre i. m. 5–6.

²⁴ 1848–1849. évi iratok ..., 3.

²⁵ Uo. 8.

Megítélésünk szerint ez a nyilatkozat közrejátszott abban, hogy a kezdeményezés véglegesen az újvidéki szerbség kezébe került. Az itteni választmányi ülés határozatait, az újvidéki 16 pontot viszi Pozsonyba *Stratimirović* vezetésével 1848. április 8-án és 9-én az újvidéki szerb küldöttség. Itt zajlik le a Kossuth és Stratimirović közötti nevezetes szóváltás. Ennél is fontosabb azonban, hogy ebben a határozatban már előfordul a Határőrvidék ügyeinek rendezésére (XIV—XV. pont) irányuló kívánság,²⁶ s ez a főkérdés a Vajdaság területi önkormányzatát és a fődobor (szerb főbizottság) létrehívását bejelentő 1848. májusi karlócai szerb nemzeti gyűlés programjáig,²⁷ mely a nyílt szakítás bejelentése lett.

Sajnos a minisztérium semmit sem észlelt a változásból. Batthyány Lajos miniszterelnök 1848. április 12-én a nála járt pancsovai határőrvidéki küldöttségnek kijelenti: érintetlenül kívánja meghagyni a katonai határőrvidék elavult szervezetét.²⁸

Kétségkívül voltak tehát a márciusi napokban elszalasztott közeledési alkalmak, a következő szakaszon pedig a minisztérium, illetve a középbirtokos nemesség részéről nem találták meg a közeledés lehetőségét. *Spira György* A magyar negyvennyolc jobb megértéséért című tanulmányában az utóbbira hárítja a felelősséget: „Ahol pedig a legnagyobb szükség lett volna gyökeres engedményekre: a nemzetiségi kérdés terén, ott húzódozott a magyar nemesség leginkább bármiféle engedménytől. . . . azokkal a polgári szabadságjogokkal, amelyeket 1848 tavaszán életbe léptetett, (nagyjából) nemzetiségükre való tekintet nélkül ruházta fel az ország lakóit, ennél többre azonban (. . .) nem volt hajlandó.”²⁹ Am itt kell idéznünk *Lazar Rakić* véleményét is a kétoldalú felelősségről a karlócai program deklarálását követő időszakban. „Ahelyett, hogy együtt küzdöttek volna — írja³⁰ — a közös elnyomó, a bécsi udvar ellen, szerbek és magyarok egymás vérért ontották. Ezért a vérontásért egyaránt felelős volt a magyar kormány, mert nem teljesítette a szerbek jogos nemzeti követeléseit, és a szerb mozgalom konzervatív vezetősége, *Rajačić* pátriárkával az élen, mert a reakciós bécsi udvar oldalára állt, és alárendelte neki az egész mozgalmat. Így a forradalminak indult szerb mozgalom az ellenforradalom szolgálatába állt, habár voltak szerbek, akik mindvégig a forradalom oldalán harcoltak.”

Ilyen történeti szereplője volt Negyvennyolc Pestjének a válságos április — májusi napokban Jása (Jakov) *Ignjatović*, aki még 1848. április 9-én felhívást intéz a pesti szerb lapban a délkelet-európai délszlávokhoz a török uralom lerázására.³¹ Ilyen az ekkor Pesten, később feltehetően Temesvárt is élt *Ergović* Uros, aki időben megkésett (1848 májusában kiadott) *Szerb szótár a magyar nemzethez* című röpiratában így értékeli a közös magyar—szerb március tizenötödikét: „E napon a szerb nép is eredeti felségében ébredt fel veletek együtt, s e napot ős jogai restaurációjának tartva vérével kivívott s törvénykönyveitekben szentesített pozitív igazságait kéri tőletek . . .”³²

Sajnos ezek a kezdeményezések nem váltottak ki pozitív visszhangot egyik részről sem. A délszlávokhoz intézett felhívást, a pesti szerb lapnak a felhívást közlő számát — diplomáciai bonyodalomtól tartva — Belgrádban elkobozták. Mégis *Ignjatović* ismerte fel a történelmi fejlődés útját. *Slavko Gavrilović* 1848/49. évi vajdasági historiográfiai tanulmányában *Miodrag Popović* *Ignjatović*-tanulmánya (*Jakov Ignjatović u Četridesetomoj*) elemzésében kifejti, hogy ő volt ennek az időszaknak az a szerb publicistája és politikusa, aki mind a szerb, mind a magyar mozgalom ellentmondásait felismerte, s a problémát szerb—magyar együttműködéssel, a szerb felszabadító mozgalomnak Törökország ellen való irányításával kívánta leküzdeni.³³ Mint tudjuk, sikertelenül. Az egyre gyakoribbá váló összetűzések szakaszáról való még a *Stratimirović* György aláírásával a karlócai főbizottság nevében kiadott 1848. május 10/22-i, a Közlönyben is megjelent

²⁶ Uo. 11.

²⁷ *Kemény G. Gábor*: A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében. Bp. 1947, Gergely R. 25.

²⁸ 1848—1849. évi iratok . . . , 45.

²⁹ *Spira György*: A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve. Bp. 1967, 10. (Klny. a Kritika 1967. évi 2. számából.)

³⁰ *Rakić, Lazar*: Történelem. Az általános iskolák 7. osztálya számára. Újvidék 1977, Tartományi Könyvkiadó Int. 84.

³¹ Felhívás a délszlávokhoz a török uralom lerázására (Részlet). Pest, 1848. ápr. 9. — 1848—1849. évi iratok . . . , 35—36. — Megj. Sveobšte Jugoslavenske i Srpske Narodne Novine 1848. 26. sz. 104—105. — *Thim József* i. m. II. 89—92.

³² 1848—1849. évi iratok . . . , 79.

³³ *Gavrilović, Slavko*: Naša posleratna istoriografija o revoluciji 1848—1849. u Vojvodini. (Klny. a Jugoslovenski Istoriski Časopis 1964. évi 1. számából.), 83.

békefelhívás, mely — a változott helyzetre jellemzően — biztosítja az ország déli megyéiben élő „magyar polgártársakat”, legyenek nyugodtak vallásuk, nyelvük és nemzetiségük ügyében.³⁴

Korábban feltett harmadik kérdésünkre, ti. hogy volt-e a minisztériumnak 1848 késő tavaszán és nyarán konkrét elképzelése a magyar–szerb megbékélés kérdésében, sajnos nemmel kell válaszolnunk. Ez az időszak valóban a véres összetűzések és sikertelen fegyverszüneti egyezmények (1848. június 24., majd november 23.) jegyében zajlik le, és nagyjában-egészében ez a helyzet az 1849. júniusi magyar–szerb béketárgyalásig. Mégis, ebben a megbékélési törekvések szemszögéből oly sivár időszakban — már a negyedik kérdés időszakában — is találunk egyetlen érdekes, *Szemere* Bertalan belügyminiszteri működéséhez kötődő mozzanatot, nemzetiségi tervezetet. Rövid története az, hogy 1848 augusztusában a minisztertanács Deákot, a kormány igazságügy-miniszterét és Szemerét mint belügyminisztert bízta meg egy horvát békéltető törvényjavaslat kidolgozásával. A minisztertanács 1848. augusztus 27-én Deák tervezetét, törvényjavaslatát fogadta el. Szemere tervezetét — tudomásunk szerint — csak 1958-ban közli *Both* Ödön.³⁵ A szerbek irányában oly balsikeres nemzetiségi politikát folytató Szemere terveze — mint a közlő megállapítja — „nem adta meg ugyan Horvátország számára azt a jogot, hogy elszakadjon az anyaországtól, de lakóinak igen széles körben biztosítja a külön nemzetiségi jogokat. Még a területi autonómia kiszélesítése felé is tesz egy nagy lépést akkor, midőn olyan főhatóság megszervezését rendeli el [értsd: Zágrábban], amely a további fellebbezések kizárásával mondja ki az utolsó bírói szót az eleje kerülő perekben.”³⁶ Szemere „horvát békéltetési javaslatának” azonban csak szakirodalmi érdemet tulajdoníthatunk. Ez ugyanis az 1849. július 28-án elfogadott szegedi nemzetiségi törvény benyújtójának első törvény jellegű nemzetiségpolitikai fogalmazványa.

A Jelačić-agressziót követő hónapokban egyébként még nyomaiban sem találunk délszláv — magyar megbékélési mozzanatokot. Ambár *Arató* Endre egyik tanulmányában emlékeztet Dragutin Kušlan Slavenski Jug-jának Ausztria-ellenes, s így a magyar forradalmi mozgalmat közvetve támogató cikkeire.³⁷ *Kovács* Endre idézett művében részletesen foglalkozik a Perczel Mór megbízásából 1849. május 23-án a lengyel Bystrznowski által Knićanin mosorini táborában átnyújtott négyponthoz tartozó tervvel. Eszerint a Szerémség és Szlavónia szerb vajdaságot alkotnak, a csajkás kerületet és a bánáti határőrvidéket külön kerületekké nyilvánítják. Intézkednek, hogy a vajdaság, a vajda és a pátriárka ugyanolyan jogokkal bírjanak, mint Horvátország, annak bánja és a zágrábi érsek. Végül valamennyi tisztet átveszik a Knićanin vezetésével megszervezendő Szabad Szerb Légőbe.³⁸ Érdekes adalékként említjük, hogy Knićaninnak szerepe volt a nagybecskereki (ma: Zrenjanin) kerületi bizottság jogkörébe utalt menekült vagyonok 1849 tavaszán történt összeírásával kapcsolatban.

Sajnos ez az 1849. május 23-i magyar–szerb béketárgyalás és fegyverszüneti akció is az előzők sorsára jutott. Stratimirović 1848. májusi békefelhívásától a június 24-i, majd november 23-i, végül az 1849. május 23-i békéltető és fegyverszüneti tárgyalásokig hosszú és tragikus út vezet, s e tárgyalások eredménytelensége bizony eléggé elgondolkasztó. Jóllehet az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány kiadása után a hazai nem magyar népek, így az akkori magyarországi szerbség körében is a közeledési törekvéseket elősegítő közhangulat támadt, a közeledés kérdése értelemben mégsem haladt előre. A kétoldali elválasztó jegyek, melyek egyrészt a kormányzat szűk látókörű és az eseményektől elmaradt nemzetiségi politikájából, másrészt a szerb nemzetiségi mozgalom többségének a karlócai programon túlmenően Bécsét, az udvari és katonai köröket támogató és kiszolgáló magatartásából adódtak, minden reális felismerésnél erősebbnek bizonyultak.

A meg-megújuló békeakciók eredménytelenségét azonban egyéb tényezők is okozták. Ez alkalommal csak az akkori ország déli megyéinek nemzetiségi polgárháború sújtotta területén fennálló, az itt élő népek egymás közti kapcsolatait súlyosan befolyásoló

³⁴ Szövegét l. *Kemény G. Gábor*: Magyar–jugoszláv közös múlt. — Valóság 4, 1948. 6. sz. 493.

³⁵ *Both Ödön*: Szemere Bertalan belügyminiszter nemzetiségi politikája 1848 nyarán. Szeged 1958, 15–16. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica, tom. V., fasc. 2. — Klny. a Buza László Emlékkönyvből.)

³⁶ Uo. 16.

³⁷ *Arató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Bp. 1971, Kossuth K., Az MSZMP Közp. Biz. Társadalomtud. Int. 48–50.

³⁸ *Kovács Endre* i. m. 107–108.

anarchikus közállapotokra utalunk. Ezen a területen a fegyveres akciók hosszú hónapjaiban olyan nagyfokú a személyi és anyagi létbizonytalanság, hogy ilyen körülmények között még sokkal megalapozottabb fegyverszüneti és békéltető tárgyalások is kudarcra lettek volna kárhoztatva. *Rakić* Lazar említi az 1848/49. évi nagybecskereki szerb forradalmi mozgalomról szóló tanulmányában, hogy az állandó menekülések, személyi és anyagi veszteségek békeegyezmény megkötésére alkalmatlan helyzetet teremtettek. Egy korabeli iratból arról értesülünk, hogy a háborús helyzetet kihasználva mind szerb, mind magyar részről rendkívüli kárt okoztak egymásnak. Szerbek és magyarok kölcsönösen elvették egymás ingóságait, elhajtották jószágát. A közviszonyok romlásának mélypontján egymásét is, a szerbek a szerbekét s a magyarok a magyarokét.³⁹ Ilyen körülmények között nem alakulhatott ki a tartós megbékélés légköre, sőt tovább mélyült az egymásra utalt emberek és népek közötti ellentét és ellenségeskedés. Ezt a nagy fontosságú további negatív tényezőt is tekintetbe kell tehát venni az 1848/49. évi magyar–szerb fegyverszüneti tárgyalások eredménytelensége kiváltó okainak vizsgálatában.

Az 1849. május 23-i négyponos terv a vázoltakon kívül a diplomáciai és a katonai helyzet alakulásából következő okok miatt éppúgy megghiúsult,⁴⁰ mint az időben utolsó, már 1849 júniusában lezajlott akció, mely szerb részről *Stratimirović* György, magyar részről pedig *Raksányi* őrnagy, a déli hadsereg összekötő tisztje nevéhez fűződött. Az utóbbinak Szemere belügyminiszterhez intézett tájékoztatójából tudjuk, hogy *Stratimirović* — feltételeinek teljesítése esetén — hajlandó lett volna öt zászlóaljjal a magyar szabadságmozgalomhoz csatlakozni. A minisztertanács 1849. június 6-án határozatot is hozott „a szerbekkel és a románokkal való kibékülés tárgyában”.⁴¹ A további tárgyalásokat a hadi helyzet alakulása és egyéb körülmények végleg megghiúsították. Ezzel a megbékélési törekvések utolsó szakasza is lezárult.

Az elmondottakat összegezve 1848/49 magyar–szerb közeledési kísérleteinek, megbékélési akcióinak három kisebb-nagyobb szakaszát különböztethetjük meg.

Az első 1848 márciusától május elsejéig, a karlócai szerb nemzeti gyűlésig és programjáig terjed. Ebben az időszakban kétségkívül nagyobb arányú a pozitív, mint a negatív elemek száma. Ekkor — magyar részről — valóban lehetősége nyílt volna egy gyors, tartósnak ígérkező megállapodásnak.

Az 1848 májusától augusztusáig terjedő második szakaszon már csak igen eredményes pozitív kormányzati intézkedésekkel, biztosítékokkal alátámasztott tervezetekkel lehetett volna az ország akkori déli megyéiben kirobbant fegyveres felkelést leszerelni.

A harmadik, 1848 szeptembere és 1849 júniusa között tartó szakaszon viszont a tartós békemegállapodás lehetőségei a minimumra csökkentek. S ebben nemcsak az éles szakítás 1848 őszi eseményei játszanak közre, mint *Jelačić* 1848. szeptemberi, leküzdött fegyveres támadása, a szerbiai segélycsapatok számának megnövekedése, a szerb nemzeti mozgalom vezetőségének az osztrák udvari-katonai körök politikájához való csatlakozása. Még ennél is súlyosabban közrejátszik a kétoldali bizalmatlanság már érintett körülménye, mely akkor is éreztette visszahúzó hatását, amikor az oktrojált alkotmány kiadása után bizonyos mértékig változott körülmények között kezdődhettek újra az utolsó hónapok megbékélési, azaz fegyverszüneti tárgyalásai. Ezek a fegyverszüneti tárgyalások és békeakciók azonban ugyanakkor azt is bizonyítják — mint arról korábban is említést tettünk —, hogy a harcban álló táborok jelentős, nemegyszer vezető tényezői az adott sivár körülmények között is megkísérelték a kölcsönös romlást okozó viszály felszámolását.

Elmondhatjuk tehát, hogy 1849 tavaszi hónapjaiban és nyáralején mindkét részről kétségtelen fontosságot tulajdonítottak ezeknek a békeakcióknak, s nem a tárgyalások előkészítőin és a tárgyaló feleken múlt a remélt eredmény, a megegyezés elmaradása. Mindezen körülmények összefüggése és erőjátéka azonban együttesen megakadályozta, hogy 1848/49-ben létrejöjjön a délszláv–magyar megegyezés. A vitatkozók és fegyveres harcot vívók nagy történelmi alkalmat mulasztottak el.⁴²

*

³⁹ *Rakić, Lazar*: Veliki Bečkerek (Zrenjanin) revolucionarne 1848—49. godine. (Novi Sad 1964.) (Klny. a Zbornik za društvene nauke 1964. évi 39. számából.), 17.

⁴⁰ *Kovács Endre* i. m. 107—108.

⁴¹ A magyar minisztertanács határozata a szerbekkel és románokkal való kibékülés tárgyában. Pest, 1849. jún. 6. — 1848—1849. évi iratok . . . , 179—180. — *Thim József* i. m. III. 781—782.

⁴² *Kovács Endre* i. m. 134.

Ez a nagy emlékü magyar—szerb és szerb—magyar közeledési hagyomány Negyvennyolc centenáriumának küszöbén újra visszhangot kapott egy magyar folyóiratban. Ez a folyóirat 1947 októbertől 1948 decemberéig *Déli Csillag* címmel, Csuka Zoltán szerkesztésében, a Magyar—Jugoszláv Társaság folyóirataként Budapesten jelent meg. A következőkben és befejezésként megkíséreljük bemutatni ennek a folyóiratnak a „szabadságharc-képét”. Tehát azt, hogyan értékelte a Déli Csillag majd száz évvel később az 1848/49. évi szabadságharc közös, közelítő hagyományát.

A centenáris Déli Csillag az 1848/49. évi magyar—szerb és szélesebben magyar—délsláv kapcsolatok küzdelmes történetéből azt a következtetést vonja le, hogy a száz év előtti magyar—szerb megbékélési kísérletek emléke minden megpróbáltatás és félreértés ellenére olyan történeti hagyomány alapját jelenti, melyben a közeledésen, a meg egyezés szándékán van a hangsúly. A folyóirat — olvassuk — „elsőrendű köteletségének tartja, hogy a negyvennyolcas centenárium évében minél teljesebben feltárja a magyar és a délsláv népi törekvéseknek azokat a mozzanatait, amelyek az egymás mellett élő dunamenti népeket egy magasabb eszmei síkon össze akarták kötni.”⁴³ Ilyen értelemben szól a folyóirat az ekkor megjelent, 1848/49 közeledési iratuit bemutató kötetről,⁴⁴ Petőfi és Ignjatović 1848 tavaszi pesti találkozásáról⁴⁵ és elsősorban a szentendrei születésű Jakov Ignjatovićról, aki többszörösen beírta nevét 1848/49 szerb—magyar és magyar—szerb közeledési mozgalmainak történetébe. Előbb mint kortárs, a délkelet-európai népeket felkelésre, „a török iga lerázására” buzdító pesti szerb lap munkatársa 1848 tavaszán. Negyedszázaddal később pedig emlékeztet „negyvennyolcas” regényében és későbbi emlékezéseinek 1848/49-re utaló részeiben.

A folyóirat hasábjain egész sor Ignjatovićról szóló, 1848/49. évi emlékezést olvashatunk. Ignjatović, a „szentendrei rebellis”⁴⁶ irodalmi hőse, a közlegényből a főhadnagyságig felemelkedő *Respektus Vásza*, aki végül is az önkényuralom börtönében hal meg, az írónak a két nép megbékélését jelképező alakja. Ignjatović hőse a szabadságharchoz csatlakozott rendíthetetlen bátorságú katona, akiről az író oly megkapó képet rajzol a Negyvenkilenc tavaszán lezajlott magyarországi nagy ütközetek leírásában,⁴⁷ mint Damjanichról, akit emlékirataiban a szerb irodalomban egyedülálló elismeréssel értékel.⁴⁸ Ignjatović emlékirataiban, „negyvennyolcas” regényében feltárul 1848 pesti szerb világa.⁴⁹ Csuka Zoltánnak a szabadságharchoz fűződő Ignjatović-motívumokat ábrázoló tanulmányában pedig mindaz, amit az író és publicista két népet közelítő küzdelmes életútjáról szerbnek és magyarnak egyaránt ismernie érdemes.⁵⁰ Az 1848. évi kortárs, a szabadságharc forradalmi hagyományait ápoló neves szerb író és szerkesztő bemutatásával a folyóirat tovább halad az addigi Ignjatović-értékelések útján. Ezt az értékelést folytatja majd Miodrag Popović Ignjatović-tanulmányában, melyről Slavko Gavrilović vajdasági historiográfiai tanulmányával kapcsolatban korábban már megemlékeztünk.⁵¹

Tanulmányunkat a folyóiratnak 1848 magyar—délsláv, szélesebben magyar—nemzetiségi válságáról adott magyarázatával zárjuk:

„Ma már mind tisztábban látjuk, hogy a negyvennyolcas szabadságharc nem csupán az abszolút monarchák nemzetközi együttérzésén s az ebből folyó fegyveres idegen beavatkozásokon bukott meg, hanem azon is, hogy a küzdelembé Magyarország népei nem egységesen, hanem a nemzetiségi kérdésen megosztva mentek bele...”⁵²

⁴³ (cs. z.): Ignjatović Jakov és a magyar szabadságharc. — Déli Csillag 2, 1948. jan.; 1. sz. 30—31.

⁴⁴ K. Gy.: Az ismeretlen Negyvennyolc. — Uo. 2, 1948. szept.; 9. sz. 284—287.

⁴⁵ P. O.: Petőfi Apostola és a magyar—délsláv barátság. — Uo. 2, 1948. jan.; 1. sz. 37—38.

⁴⁶ Csuka Zoltán: A szentendrei rebellis. (Emlékezés Ignjatović Jakabról.) Bp. 1969, Gondolat. 233 l.

⁴⁷ Szemelvények Ignjatović „Vásza Respekt” című regényéből. (Csuka Zoltán fordításában.) — Déli Csillag 2, 1948. jan.; 1. sz. 31—33.

⁴⁸ Ignjatović Jakov Emlékirataiból. — Damjanich (Részlet). — Iz memoara J. Ignjatovića. Nedelni List 1880. 42. sz. — A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 291—294.

⁴⁹ (cs. z.): Ignjatović Jakov emlékiratai (Szemelvény). — Déli Csillag 2, 1948. szept.; 9. sz. 299—305. — Kemény G. Gábor: A szerb irodalmi realizmus kezdete: Ignjatović Jakov Respektus Vászaja. — Uo. 2, 1948. okt.; 10. sz. 353—356.

⁵⁰ Csuka Zoltán: Ignjatović Jakov Respektus Vászaja és a magyar szabadságharc. — Uo. 2, 1948. jún.—aug.; 6—8. sz. 259—263.

⁵¹ Vö. 33. sz. jegyzet.

⁵² K. Gy.: Az ismeretlen Negyvennyolc. — Déli Csillag 2, 1948. szept.; 9. sz. 284.

GONDA IMRE

Nemzeti tudat a Habsburg Birodalomban a 19. század közepén

Keine Zeit und keine Macht zerstückelt
Geprägte Form, die lebend sich entwickelt

Sem idő, sem hatalom nem töri szét a kimunkált
formát, amely él és fejlődik.

Ezekkel a költői szavakkal kezdi az egykori bécsi publicista, Johann Perthaler, néhány nappal az 1848-as márciusi forradalom kitörése után, Ausztria új helyzetének ábrázolását. A cikk fontosabb részének felidézése a távoli múltból a továbbiak megértése szempontjából elengedhetetlen: „... Eddig megszokták, hogy Ausztria népeinek különbözőségére kételkedéssel tekintsenek. S mivel a különbözőség ilyen mértékét eddig máshol még nem látták, ebben vélték a gyenge pontot felismerni. Ez mérhetetlen tévedés. Ausztriának ebben a sajátosságában van a világtörténeti jelentősége. Ebben található nagyszerű jövőjének csírája. Ez adja egyedülállóságát, s szükséges láncszemét az európai társadalmak láncolatában, olyannyira, hogy meg kellene teremteni, ha nem volna ... Abban a pillanatban, amelyben a különböző nemzetek egy államban foghatók össze, megszűnik a harc közöttük ... Európában három nagy népcsalád tartja a kezében a világtörténelem jogarát: a germánok, a román népek és a szlávok. Van továbbá egy terület Európában, ahol e három népcsalád egymásba ütközik, olyan formán, hogy abban az egyedülálló, a három népcsalád egyikéhez sem tartozó nép is él. Ez a terület az osztrák államterület, német, olasz és szláv törzseivel és egész magyar népével. A világtörténelem egyik lángelméjű gondolata volt, ezen a területen hatalmas császári birodalom létrejöttét előmozdítani. Felvette magába a három népcsaládot, ezzel megszüntette ezek egymás ellen folytatott fizikai harcát, hogy a szellemi verseny lépjen ennek a helyére.

Ebből a szempontból Ausztria rendeltetése nem más mint az, hogy az európai béke szirtjeként elhárítsa a harcot, s a békés fejlődést ápolja az európai népek között. Így alakult ki régóta a szemünk előtt Ausztria rendeltetése, szükségszerű fejlődése világhatalommá. Egy dolog hiányzott: egy olyan berendezkedés, amely alkalmas lenne ezen eszme képviselésére, és arra, hogy az osztrák császári öntudat büszkeségét megalapozza és hathatossá tegye. Ez az egy, ami hiányzott, itt van — s most a mi kötelességünk, hogy egész erőnket annak a nagy világtörténeti gondolatnak szenteljük, amelynek részesei vagyunk, császáruink és önmagunk dicsőségére, történelmi kötelességünk beteljesítésére. Minden kicsinyes, szeparatiztikus, szűkmarkú, vidékies és érzékeny gondolatot, amely mindaddig bocsánatos volt, amíg Nagyausztria gondolata rejtve volt, le kell tenni a közös haza oltárán. Új nap kelt fel Ausztriában, amelynek fénye mellett a kis lángoknak el kell aludniuk.”¹

Így festett néhány nappal az 1848-as márciusi forradalom kitörése után Ausztria, ill. a Habsburg Monarchia erősen idealizált képe. Nem is kétséges, hogy Európa haladó értelmisége ilyennek szerette volna látni: állam- vagy nemzetközösségnek, amely példaképpül szolgálhat a földrész további integrálódásához. A cikk szerzője, Johann Perthaler, ilyen értelemben nem volt idealista álmodozó, hanem a Monarchia azon értelmiségének képviselője, aki a Habsburg császárságot hivatva látta arra, hogy a kor Európa-egyesítő ideáljait megvalósítsa. Perthaler eszmefuttatásainak jelentős része a Habsburg Monarchia bizonyos értelmiségének köreiben általános lehetett. Csak így fordulhatott elő az, hogy cikke egyik gondolatának megfogalmazása néhány nappal (III. 23.) megelőzte František Palacký híressé vált megállapítását, amelyet a frankfurti nemzetgyűlésnek küldött lemondólevelében fejtett ki, hogy ti., ha Ausztria nem lenne, akkor ki kellene találni (IV. 11.). A két szerző gondolatmenete nem volt azonos végkövetkeztetésük azonban megegyezett. A valóságban persze a Habsburg Monarchiában összefogott nemzetek együttélése távolról sem volt olyan problémamentes, mint ahogy azt akár Perthaler, akár Palacký

¹ Wiener Zeitung 23. März 1848. No. 83. Abendblatt 380. Österreichs Weltstellung von Dr. Johann Perthaler.

látta. Egyes népek ui. már ekkor, 1848 tavaszán nyomatékos eszközökkel jutatták kifejezésre a Monarchiába való betagolódásukkal szembeni ellenérzéseiket. Az olaszok nyílt háborúban állottak Ausztriával, Galícia pedig — állandó osztály- és nemzeti ellentéteivel — ugyancsak inkább lazította a Monarchia népeinek összetartozását, mintsem öregbítette azt. Kiderült, és pedig igen hamar, hogy az a hiedelem, miszerint a Habsburg Monarchia népei integrációjának kialakulását csupán az abszolutizmus gátolja, amelynek felszámolása egyszerre hárítja el az integráció minden akadályát — merő mítosz. Bár az abszolutizmus bukása okkal váltott ki lelkesedést a Monarchia népeiből és haladást kívánó osztályai-ból, a nagy testvériség megvalósulása a Monarchián belül is, igen súlyos akadályokba ütközött. Elsősorban persze azért, mert az abszolutizmus erői nem buktak meg végleg. A hadsereg Metternich menekülése után is megmaradt, folytatta hódító háborúját Olaszországba. Így történt, hogy ugyanabban a napokban, amelyekben Perthaler és Palacký a kezdődő forradalom lendületében a Monarchia népeinek integrációját látta megvalósulni, egy másik irányzat is jelentkezett, amely arra irányult, hogy a Monarchia mondjon le azokról a területekről, amelyek ki akarnak válni a kötelékeiből, amelyeknek katonai eszközökkel történő visszatartása súlyosabb terhet jelent számára, mint amekkora előnyt további fejlődése szempontjából. Ezt az álláspontot Franz Schuselka fejtette ki „A haza veszélyben van” c. írásában: Miben áll a veszély? „Elsősorban abban, hogy a szabadság a Monarchia jelentős része számára oly későn jött . . . Eljött végre az idő, amelyben a kongresszusi művészek természetellenes, önkényes diplomáciai államkapcsolatai szét-hullottak. Az Itália feletti uralom Németország részére egy évezreden át pusztító volt, a politikai ultramontanizmust azért régen fel kellett volna adni. Az itáliai események felháborítják minden osztrák önérzetét; de a nagy haza fenntartása iránti magasabb kötelesség megköveteli ezen érzés feláldozását. De ha lehetséges volna is, a mostani világhelyzetben Velence és Milánó fenntartása egész Itáliával és Franciaországgal szemben olyan hódító háborúba rántana bennünket a jelenben és jövőben, amely ezerszer többet ártana, mint a területek elvesztése.”

. . . „Az olaszországi tapasztalatok sürgős figyelmeztetést jelentenek, hogy Galiciában is megelőzzük a hasonló tapasztalatokat. . . Galiciát szabad lengyel királysággá kell alakítani, melynek trónjára osztrák herceget kell helyezni. Ezen nagy és dicső állam-eseledetnek erkölcsi és politikai előnyei nyilvánvalóak.” S ha Lengyelország miatt háborúba keverednénk is az oroszokkal, egy hálás nép volna az előőrsrünk, s az egész lelkes Európa a harcostársunk — írja. . . „Ekkor a Monarchia tulajdonképpeni nagy része tisztán állana itt. . . Olyan államépitmény lenne, amelyet ugyanazon dinasztia népeinek szabad társulása, a kölcsönös anyagi és szellemi szükségeite alapított, s a századok szilárdítanak meg. Ez az osztrák Monarchia elsőrangú világhatalom volt és marad, belsejében végtelen erő-kifejtésre képes, kifelé pedig nagyszerű feladatokra hivatott.” Ezt a birodalmat — Schuselka szerint — önként és örömmel támogatnák népei, a magyarokat sem kivéve.²

Bár Schuselka írása nem mond ellent alapvetően annak az eszmének, hogy a forradalom éppen a Monarchia népeinek föderatív átszerveződését teszi lehetővé, mégis helyesnek tartja, hogy kiváljanak e szövetségből azok a népek, amelyeknek benttartása ez egyesülésben csakis katonai erőszak útján volna lehetséges. Az adott körülmények között kétségtelenül ez is nagyfokú liberalizmusnak számított, amire a cikk írója meg is kapta a megfelelő választ. „Válasz Schuselka úr 1848 áprilisában megjelent cikkére” április 11-én jelent meg ugyanabban a lapban és többek között a következőket tartalmazza: „Miben pillantja meg most Schuselka úr látnoki szeme drága hazánk veszélyét? Abban, hogy nem siet eléggé Olaszországot és Galiciát feladni. Két ponton azonban nem vagyunk képesek Schuselka éleslátását tanácsainak rejtett következtetéseiben követni. Először is miért nem tanácsolja egyszersmind, hogy Magyarországot, Erdélyt, Csehországot és Dalmáciát is feladjuk, mivel mindezen országok, s a németeken kívül más nemzetiségek is hasonló igényt tartanak az önállóságra. Biztos, hogy betegét az az orvos szabadítja meg a leggyorsabban a betegségétől, aki hagyja meghalni. Persze, hogy Ausztria, a nagy és hatalmas Ausztria, akkor volna a leggyorsabban és legkönnyebben felmentve attól a fáradságától, hogy szép országait erős, fegyveres kézzel védje Nyugat és Kelet perfid uralmi vágyai ellen — ha megszűnne létezni. . . A cikkíró szerint Galícia és Lombardia népeinek érdekét sem szolgálná, ha elszakadna a Habsburgok birodalmából: . . . Lombardok, Károly Albert uralkodni akar fölöttetek, s család szabadságeszméikkel csábít benneteket, mivel pedig gyenge ahhoz, hogy megvédjen, el fog adni Franciaországnak. A mi császáruknak is szilárd akarata, hogy szabad olaszokká tegyen benneteket, mint ahogy nemes magyarjait boldog néppé tette, s ahogy a cseheket országukban egyenragúakká tette a németekkel.

² Uo. 11. Ápril 1848. No. 93. Das Vaterland ist in Gefahr von Franz Schuselka.

De szabadságotoknak sehol sem örvendezhettek biztosabban, mint egy hatalmas birodalom védelme alatt . . .

Szerintünk, osztrákok szerint . . . egy szabad lengyel királyság feltételei sohasem voltak kevésbé jelen, mint most, amidőn egy 800 000 főből álló orosz hadsereg és 1000 ágyú áll készen arra, hogy e feltételeket megsemmisítse. Ez a tény, reméljük, a nemes lengyelek számára sem ismeretlen, akik jól tudják, hogy Miklós császár a lengyelség megsemmisítésére esküdött fel, még ha oroszainak utolsó vércseppjével kellene mindezt elérnie.

Ausztria nem akarja lengyel területeit németesíteni, nem akarja német tartományokká tenni őket, szabad nemzeti fejlődést akar nekik adni, szabad lengyelek fölött akar uralkodni, mint ahogy szabad németek fölött uralkodik . . . Lengyelország sohasem volt az alkotmányos szabadság országa, hanem olyan ország, amelyben a nemesség az elnyomott nép fölött szabadon uralkodott, s véres pártharcokba bocsátkozott ezért az uralomért. A nép nagy tömege, ahogy most él, nem alkalmas arra, hogy eszmékért küzdjön, s ezért vakon követi azok igazításait, akik nyers erőszakra ösztönzik, vagy pénzt adnak”.³

A cikk több megállapítása kétségtelenül helyes. Így tagadhatatlanul igaz, amit az olasz Károly Albert király törekvéseiről, vagy az egységes lengyel állam megvalósítási lehetőségeiről és társadalmi problémáiról írt. Az is vitathatatlan, hogy a forradalmi Ausztria képviselői, s ezek hatása alatt maga a „jó császár” nem akarta Itáliát vagy a lengyel földeket német területekké alakítani. Az a vitatétele pedig, hogy Schuselka Itáliával és Galiciával együtt nyugodtan említhette volna Magyarországot, Csehországot, Dalmáciát stb. szintén logikus következtetésnek tűnhet, még akkor is, ha a cikk megjelenésének napján mind az önálló magyar minisztérium, mind pedig az áprilisi cseh törvények (az aznap zajlott Vencel-fürdőbeli cseh nagygyűlés követeléseinek nyomán) kész tényeknek voltak tekinthetők. Az április 8-án kiadott császári leirat biztosította a német és a cseh nyelv egyenjogúságát a cseh tartományban, valamint a városok és egyetemek képviselői jogát a tartományi törvényhozásban. Ugyanezen császári leirat ígéretet tett arra, hogy a jövőben Csehországot, Morvaországot és Sziléziát egységesen fogják kormányozni; továbbá bizonyos társadalmi reformokat helyezett kilátásba, így: a robot kártalanítás melletti megszüntetését, a szabad vallásgyakorlatot, új sajtótörvényt, a személyes szabadság biztosítását, új községi törvényt stb.⁴

Az osztrák forradalmi folyamat két forrásból táplálkozott: társadalmi és nemzeti átalakulás követelményéből. A két ág mindvégig különálló fejlődést mutatott, de különösen az első időben jelentősen hatott egymásra. A Monarchia belső társadalmi forradalmának lendülete, amely — az olaszt kivéve — a birodalom népeinek nemzeti szabadságharcait útjára indította, a későbbiekben egyre csökkent. A nemzeti átalakulás folyamata maradt a döntő tényező. Ugyanakkor a nemzeti szabadságharcmozgalmak részéről viszonylag hamar, az októberi forradalom után, bekövetkezett bizonyos közömbösödési folyamat az osztrák demokratizálódással szemben. Pedig az osztrák demokratizálódási folyamat október 6-ával nem fejeződött be, hanem a kremsieri parlament törvényhozói munkájában folytatódott. Mégis 1848 októbere utáni magyar, az olasz és a galíciai mozgalmak (a cseh már a júniusi prágai felkelés leverése óta) elváltak az osztrák demokratikus fejlődéstől, két okból: egyrészt, mert ez a kamarilla katonai hatalmától fenyegetve maga is szorongatott helyzetben volt, képtelen volt segítséget nyújtani az előbbieknak; másrészt pedig olyan társadalmi változás is bekövetkezett az osztrák fejlődésben, amely jelentős mértékben elidegenítette a nemzeti küzdelmek képviselőit az osztrák forradalom politikai színezetétől. Az október 6-i osztrák forradalomban ui. a munkás-, ill. proletárrétegek is részt vettek, elsősorban az utcai barikádharcokban. De magában a bécsi parlament megválasztásában is részt vettek már — mint látni fogjuk — a bér munkás rétegek. Ez a tény nemcsak az utcai harcok jellegét határozta meg, hanem bizonyos fokig befolyásolta a Birodalmi Gyűlés hangulatát is. Természetesen a Birodalmi Gyűlés fő hangadói polgárok és értelmiségiek voltak, akik az egykorú francia, belga, svájci és amerikai haladó eszméktől, így a föderatív gondolatától áthatva ezek alkalmazását tűzték ki célul Ausztriában. Míg azonban a föderalizmus eszméje kezdetől fogva alapvető eleme volt pl. a csehek Ausztria átszervezésére vonatkozó terveinek, addig a magyarok — eltekintve attól, hogy nem tartoztak a Birodalmi Gyűlésben képviselt nemzetek közé — ennek a gondolatnak határozott ellenfelei voltak. De szembeállottak az Ausztriában élő nemzetek egyenrangúságának elvével is, amelyet pedig a császári kormány kezdetől fogva elismert. Az osztrák birodalom további fejlődésének egyik alapvető ténye éppen ebben keresendő: a magyar államiság, s annak képviselői Ausztria nemzeteit — a németeket kivéve — nem tekintették egyen-

³ Uo. 11. April 1848. No. 102. Erwiderung auf Herrn Schuselkas.

⁴ Uo. Amtlicher Theil.

rangú „nemzettársaknak”. Ezzel pedig egyrészt eleve gátolták a polgári reformeszmék uralomra jutását Ausztriában, másrészt azzal, hogy kizárólag az ugyancsak főuralmat gyakorló németeket tekintették magukkal egyenrangúaknak, csak dualista államszervezési formát tartottak elfogadhatónak a maguk számára. Ennek pedig az adott időpontban két igen súlyos következménye volt: (amely azonban a „dualizmus” későbbi hivatalos „győzelme” után is hatott): az egyik: 1848-ban a dualista, tehát a német melletti magyar főuralom biztosítása az összes többi birodalmi nemzet fölött — a Habsburg abszolutizmus katonai ereje és nagyhatalmi helyzete miatt — még időszerűtlen és kilátástalan volt. A másik: a nemzeti egyenrangúságnak kizárólag osztrák-német viszonylatban történő érvényesítése, ill. az ezért folyó küzdelem a magyarságot nemcsak népszerűtlenné tette a többi nemzetek előtt, de megkönnyítette az abszolutizmusnak a különböző nemzetiségek szembe fordítását és a forradalom, valamint a nemzeti törekvések fölötti győzelmét. Kétségtelen, hogy — ebben az időszakban — a Habsburg-Osztrák Monarchia összetartozása az a legfőbb gondolat és mozgatóerő, hiszen ennek alapján ítélték meg a kelet-közép-európai népek szerepét és helyzetét. Hogy a különböző népek megítélésével mennyire egyezett és érdekeiknek mennyire felelt meg ez a szempont, az természetesen eltérő volt. Míg az olaszoknak és a magyaroknak nem felelt meg, addig a csehek — mint alább látni fogjuk — ideológiát teremtettek e koncepció alapján. Mégis igaz: míg az olaszok — mint határnemzet — ebből a szempontból csak másodsorban voltak tekintetbe vehetők, addig a magyarság benntartása a Habsburg Birodalom közösségében ez utóbbinak hatalmi érdeke volt. Ezt tükrözi a hivatalos történetíró, J. A. v. Helfert tárgyilagosságnak aligha tekinthető véleménye a magyar a többi nemzetiségekkel szembeni „erőszakosságról”.⁵ Ugyancsak ő volt az, aki a magyarság és a német nemzeti egység kapcsolatáról, a Habsburg szemlélet alapján a következőket állapítja meg: „Ausztria számára kétségtelenül a legvégzetesebb jelentőségű volt a *frankfurtizmus és magyarizmus* (kiemelés a szerzőtől) kapcsolata, amennyiben az előbbieket ugyanazzal a határozottsággal vállalták és fenn tartották, amennyire az utóbbiak kívánták és megcélolták. A magyarok politikája Németországgal szemben egyszerű és jól kigondolt volt; abban az alaptételben összpontosult. A Lajtán-túli németiség számára minden lehetőséget juttatni, s erejéhez képest meg is szerezni, hogy saját országukkal szemben a szlávokkal, románokkal, de magukkal a németekkel szemben is minél szabadabb kezet kapjanak. S minél szűrebb volt a magyar magatartása, amelyet saját hazájában német honfitársaival szemben megengedett magának, annál hízelgőbbek voltak már 1848 előtt azok a szirénhangok, amelyek a Duna és Tisza partjairól a Magyarországon kívüli németekkel szemben hallatszottak; az új korszak beköszöntése után pedig Frankfurtban magában is alig voltak Németország nemzeti fejlődésének és egységének meggyőzőbb ügynökei és szószólói, mint a pesti országgyűlés vezetői. Honfitársaiknak azt mondták, hogy csak a „fekete-pircs-arany, azaz a Németországgal egybeolvadt, (Magyarországon kívüli) Ausztriában találhatóak őszinte barátot”; s a frankfurti államférfiakat arra figyelmeztették, ne felejtsek el, „hogy Ausztriát csak Magyarországgal kényszerítheti, hogy becsületesen és hátsó gondolat nélkül bocsátkozzék Németország újjáalakításába”.⁶ „A gyakorlatban a magyarizmus ugyanazt a célt követte, amelyet a frankfurtizmus az általa kitárgított egységállamon belül tűzött ki magának. Németország határain belül váljék minden németté, a dánok Schleswigben, a lengyelek Pesenben, a cseh-szlávok Csehországban és Morvaországban, a szlovének Karinthia-Krajnában és Délstájerben: Magyarország határai között mindennek magyarrá kellene lennie, a szlovákoknak és ruthénoknak, a horvátoknak és szerbeknek, a románoknak és szászoknak. Ha a magyarok saját törekvéseiket el akarják ismertetni hazájukban, akkor annyira engedékenyeknek és okosaknak kell lenniök, hogy a hasonló törekvéseket a szomszédos országban is érvényesülni engedik. Hogy a magyarizmus, frankfurtizmus ott célt érjen, ahhoz az kell — ismerték fel Pesten igen helyesen —, hogy Magyarország és Németország Ausztria fölött fogjon egymással kezét.”⁷

Helfert megállapításaiiban, Magyarországgal szembeni elfogultságai mellett, van bizonyos történeti realitás. A magyar és német uralmi törekvés az 1848-as forradalmi korszakban világosan kitűnt. Az osztrák-német polgárság jelentős része velük szemben még hajlott a Birodalom föderatív átszervezésére. Egyes német és magyar irányzatok

⁵ J. A. Freiherr v. Helfert: *Revolution und Reaction in Spätjahre 1848*. Prag. 1870. 160–161.

⁶ Uo. 193.

⁷ Uo. 223–224. és 1. a 153. jegyzetben Szarvady megállapításaira való hivatkozást. (48)

viszont már kétségtelenül a dualisztikus államszervezés irányába mutattak. Félreértés volna feltételezni, hogy Helfertet — a történetírót — itt a német egységtörékvések, vagy a német és magyar antiföderalizmus zavarta. Helfertet, a Schwarzenberg-kormány miniszterét főleg az ingerelte, hogy ezen az úton nemcsak az Ausztrián túli németiség, de a magyarság is kivonja magát az osztrák abszolutizmus 70 milliós birodalomteremtésének vonzása alól, mint ahogy az később meg is történt.

A forradalmi Ausztriának kétségkívül egyik legfőbb, mindvégig meglevő belső problémája volt a Monarchia államszervezetének kérdése. A Monarchia nyugati felének önmagában is megoldatlan problémáit a magyar kérdés még bonyolultabbá tette. Helfert abszolutista szemléletében, a Monarchia ezen alproblémáit a következőképpen foglalta össze: „... A nemzeti elv... a pusztá szövetségi állami elkülönülésnél nem állhatott meg, hanem teljesen önálló és független népállamok követeléséhez kellett vezetnie, mint ahogy az olaszok is igénybe vették ezt az engedményt, egyedül nemzetiségük különbözősége alapján.”

„Ha az ausztriai szlávok ilyen végkövetkeztetésről semmit sem akarnak tudni, s ha egyfelől a területi viszonyok felborulásának lehetetlenségét el kell kerülni, de másfelől azt a szemrehányást is meg akarják előzni, hogy a régebbi tévedéseket más területekre akarják áttelepíteni, úgy két alaptételt kell leszögezni: először is, hogy a nemzeti kérdés megoldása nem történhetik az államjogi-területi viszonyokra való tekintet nélkül, utóbbiak, sokkal inkább előfeltételeit és alapjait alkotják az előbbieknél; másodsor, hogy ilyen alapon és ilyen határokon belül nem lehet szó semmilyen nemzeti föl- vagy alárendelésről, hanem csakis *nemzeti egyenrangúságról*. (Kiemelés a szerzőtől.) Az előbbi viszonylatban a magyarok jártak elől, amennyiben a nemzetiségük minden előszeretete mellett a szent-istváni korona területeinek integritását helyezték államjogi alaptételüként törekvéseik élére; a másik mozzanatra vonatkozólag vitathatatlan a cseh-szlávok érdeme, amiért kiadták a jelszót, amely azonban ugyanakkor a cseh koronaterületek államjogi különállásának elismerésének igényére is fennáll...”⁸

Az eredendő különbségtétel tehát ebben a fogalmazásban is megtalálható: alig tagadható, hogy némi alappal. A magyarok — e felfogás szerint — teljesen független államot akarnak, a „csehszlávok” is önálló államra tartanak igényt ősi koronaterületeik részére, de a többi szláv nemzetalakulattal szövetségi kapcsolatban, teljesen függetlenül attól, hogy ezek sem államjogi, sem társadalmi szinten nem érték el a cseheket. Más probléma, hogy a ködös múltba vesző szláv „rokoni” kapcsolat elegendő-e szövetségi kapcsolat kialakításához, ill. az, hogy a magyarság esetében ilyen nem volt, s ilyen alapon „föderációs” viszony a Monarchia népei között valóban nem jöhetett volna-e létre? Ugyanakkor, amikor az Osztrák Monarchia demokratikus átalakításának szinte kizárólag ez az államszervezési forma felelt meg. Eltekintve ugyan attól, hogy Helfert sem azért vetette fel a csehek szövetségi készségét a magyarokkal szemben, mert ennek az államjogi megoldásnak a híve volt, hanem azért, hogy erről az oldalról is támadja a magyar törekvéseket és szembeállítsa ezeket a többi nemzetekkel; (Mint ahogy Helfert és más osztrák nézetek a nemzetek egyenjogúságának jelszavát elsősorban magyarelles élel igyekeztek elérni.); eltekintve továbbá attól is, hogy a Kárpát-medencében élő nemzetek bizonyos föderatív átszervezése — ha igen későn is — végül magyar oldalról is felmerült (pl. a „Március Tizenötödike” c. lapban 1849 március elején); tagadhatatlan, hogy a cseh és a magyar elképzelések között alapvető különbségek voltak, s ezek főképpen nem is abban állottak, hogy egymást kölcsönösen kizárták. Míg ui. a cseh (és az osztrák) föderációs koncepciók a *Monarchia teljes területének* összes népeit foglalták magukba, addig a magyar „Duna-könföderációs” elgondolások *csupán a Kárpát-medence* nemzetiségeire terjedtek ki a szabadságharc utolsó időszakában. S míg a cseh — osztrák koncepció e népek viszonylag fejlett gazdasági életében gyökerezett, polgári iparuk és kereskedelmük kezdődő expanziójának politikai kifejeződése volt, addig magyar viszonylatban a hazai nemzetiségekkel való együttműködés — 1849 nyarán — a közelgő vereség elhárításának kísérlete volt, s nem volt sem kellő társadalmi, sem pszichológiai háttere. A magyar fejlődés folyamata ellentétes irányú, amit az egykorúak eléggé bíráltak is. Erre vonatkozik Helfertnek még végül idézett gondolatsora is: „Ami Ausztria nemzetiségeit 1848-ban gyűlöletben, részben pedig véres küzdelemben egymással szembeállította, az egyenlőtlen helyzetük és bánásmódjuk volt, nem lett volna kézenfekvő az ellentéték és a széthúzás alapjainak megszüntetésére az a követelés, hogy történjék egyszer kísérlet egyenlő helyzetük és bánásmódjuk kikísérletezésére? A régebbi egyenlőtlenség abban állott, hogy a Birodalom magyar felében a magyarságnak kiváltságos helyzete volt, amíg a nem magyar, valamint az összbiro-

⁸ Uo. 260—261.

dalmi vezetésű területeken a németiséget helyezték előtérbe. Mi készítette azonban az osztrák kormányt — kérdezik nem német részről —, hogy politikájának tartós alapjául kizárólag a német jelleget tekintse? Nemzeti volta nyilván nem volt az, mert a német törzs a Lajthán és a Kárpátokon innen és túl a népesség kisebbségét teszi ki. . . . Ezen aktus politikai oka nem volt más, mint az, hogy az állam fennmaradásának támaszát, amelyet II. Ferenc a német császári trónusban nem találhatott meg többé, öröklött államainak saját erőiben és nevezetesen két hatalmas országcsoportjában, a magyar és a cseh koronában keresse meg; mert a bécsi udvari körökben 1804-ben köztudomásúan sokáig tanakodtak afölött, hogy vajon az uralkodó ne „Magyarország és Csehország” császári címét vegye-e fel? Ezután Monarchiánk bel- és külpolitikája kizárólag osztrák lehetett. Ausztriának a súlypontját saját magában kellett megkeresnie; régi megszokott és kedvenc látszatérdekeit kellett valódi érdekeinek feláldoznia. Csakis ezen az úton találkozhatott Ausztria ismét a népeivel, csakis ezen az úton volt az utóbbiak kibékülése elérhető, amelyben egyik sem tehet szert mesterséges előnyökre a másikkal szemben, hanem mindegyik egyenrangúan, megfosztva az egymással szembeni túlgérgetés (Überhebung) és ellenségeskedés minden alapjától, eltüntetni a kölcsönös irigységet, rosszindulatot és gyűlöletet és egyedül az egymás közötti szabad és nemes vetélkedésre készítve érzi magát.”⁹

A Monarchia népeinek föderációs problémái és az ilyen irányú reformkísérletek a Lajta innenső oldalán aligha tarthattak számot érdeklődésre. Az a rendi eredetű közép-osztály, s azok az általa befolyásolt rétegek, amelyek, főleg magyar részről a Monarchiát fenn akarták tartani, nem tartottak igényt a föderációs átalakulásra, hanem eszörbítatlannul akarták átmenteni az egykori birodalmi nagyságot, mert az osztályigényeiknek is jobban megfelelt. A magyarságnak a Habsburg Monarchiához való viszonyában burkoltan a polgári fejlődésben való elmaradás jutott kifejezésre. A Ferenc József korszakát átszövő abszolutista elemek, amelyeknek nyomai magában az alkotmányban, de különösen a politikai gyakorlatban érvényesültek „megmentették” a birodalmat a sajátosan polgári föderációs átalakulástól. Kétségtelen, hogy a föderalista törekvésekre az első csapásokat 1849. március 4. olnmüti oktrojált alkotmány mérte (tehát a császári hatalom), de az a további fejlődés, amely éppen a magyar társadalom részéről irányult az abszolutizmus ellen, s államjogi önállóságának, valamint az osztrák hatalommal való egyenrangúságának helyreállítására szintén elkötelezte a föderatív államszervezési lehetőségeket, ezzel is hangsúlyozva, hogy nem tekinti magát a kelet-közép-európai kis nemzetek egyikének, hanem olyan államalakulatlaknak, amelynek a vezető osztrák hatalommal egyenlő államjogi helyzet jár. S bár ezt a rangot a kedvezőtlen történelmi körülmények között bizonyos értelemben meg is tudta őrizni, kétségtelen, hogy a Duna-táji népek környezetében ezzel az igényével nem tudott népszerűséget és álláspontja iránti szolidaritást szerezni. Ennek az igen súlyos helyzetnek az esetelésére e helyen tartjuk indokoltnak a magyar álláspont egykori legnagyobb ellenfelének, Fr. Palacký néhány megállapításának megidézését. Palacký álláspontja három vonatkozásban is polgári szemléletét tükrözi: elsősorban a nemzetek egyenrangúságának elismerésével; másodsorban a Habsburg Monarchia föderatív átalakításának követelésével; harmadsorban azzal, hogy elutasítja Ausztria részvételét a német egységben, mert úgy látja, hogy Ausztria belépése az egységes Németországba a délkelet-európai népek számára milyen veszélyt jelentene. Nem kétséges, hogy Palacký szemléletét két szempont különösen befolyásolta: egyrészt a cári orosz hatalomtól való félelem, másrészt a magyarsággal való szembenállás. Kosáry Domokos egyik régebbi tanulmányában részletesen foglalkozik a föderalizmus kérdésével a dunai népek újkori történetében, s utal Palacký és más délkelet-európai szerzők véleményére is.

Palacký nyilatkozataiban és írásaiban (még ha 1848 után kerültek is nyomtatásba, bár tartalmuk régóta közismert volt) korának és a kor problematikájának három fő témája: a magyar különállamiság, Ausztria föderációja és a német egységhez való viszonya, szoros összefüggésük miatt sem választható mindig külön. Ez figyelhető meg a következő idézetekben is, amelyekben főleg az osztrák problémáról lesz szó: „Ha a következő előfeltevételeket leszögezzük: 1. az osztrák államban jog és törvény (azaz állami összakarat) uralkodik, semmi esetre sem erőszak és önkény; 2. az osztrák állam a legkülönbözőbb nemzetiségekből áll össze; 3. egyetlen népek sincs előjoga más nemzetek fölött, nem lehet és nem szabad más nemzeteket saját külön céljaira felhasználnia — ha mindez így van, úgy igazán nem látom be, hogy lehet ilyen premisszákból — hacsak nem akarnak nyilvánvalóan hamis eredményekre jutni, más következtetéseket levonni, mint Ausztria népeinek

⁹ Uo. 284—285. *D. Kosáry: Nationalisme et internationalisme dans histoire des peuples danubiens. Revue d'histoire comparée XXV. Année 1947. Nouvelle serie, Tome VI. No. 2.*

egyenrangúsági elvét. Aki ezzel a tétellel szembehelyezkedik, s azt elméletileg is tagadja (mint ahogy azt pl. a magyarok tették 1848-ban, mielőtt nem sokkal a világosi katasztrófa előtt, Szegeden 1849 júliusában elismerték) annak előbb vagy az összest vagy legalább egyet az említett premiszák közül meg kell cáfolnia. . . . Eközben nem titkolhatjuk el, hogy az egyenjogúsági elv gyakorlati megvalósításával szembeni ellenállás nem csupán a birodalmi vagy a területi kormány résztvevői részéről indul ki Ausztriában, hanem még sokkal makacsabban nyilvánul meg egyes népek szellemében és a többiekkel szembeni felfogásában; ezt a szellemet elég kifejezően képviselik a németek és a magyarok, részben azonban a lengyelek és az olaszok is. . . . Nem tagadom, hogy magyaroknak teljes joguk van a büszkeségre, országuk alkotmányának ezeréves fennállását illetően arra, hogy ennek fenntartásáért — a változott körülményeknek megfelelő szükségletek szerint — minden erejüket bevessék; anélkül azonban, hogy fennakadnék a kérdésnél; magyar vagy szláv eredetű-e a magyar alkotmány, szeretném, ha nem mellőznének Magyarországon két felet-több fontos tényt. Először is azokat a hatalmas áldozatokat, amelyeket a cseh korona országai két teljes évszázadon át (16. és 17. század), amidőn még a lófark lengett a budai vár fokán, a magyar korona védelmében hoztak. . . . Másodszor az a körülmény, hogy a nemzeti egyenrangúság elve sehol más országban nem érvényesült és nem őrződött meg annyira, mint éppen Magyarországon azokban az évszázadokban, amidőn a régi alkotmány uralkodott és a latin volt a diplomácia, a hivatalok és az iskola nyelve; az igazi veszély azóta fenyegette ezt az alkotmányt, amikor ezeket a tartóoszlopokat elvetették. A valóságban alig tagadhatja valaki, hogy a magyar korona országainak szerencsétlen eseményeit 1848-ban már említett szegedi határozattal meg lehetett volna előzni, ha azt egy évvel előbb nemcsak meghirdették, de meg is valósították volna. . . . Hogy oly különböző eredetű nemzetek több mint három évszázadokkal ezelőtt, szabad elhatározásból az osztrák államban egyetlen állami egésszé egyesültek, azt nagy jótéteménynek tartom, amelyet az isteni gondviselés e nemzeteknek juttatott. . . . Mi csehek valóban őszintén kívánjuk magunknak Ausztria fenntartását és egységét, mert amidőn azt tartjuk, hogy a *saját* (kiemelés a szerzőtől) erőnkből alig tudnánk önálló szuverén államot létrehozni, történelmi-politikai egyéniségünket, különleges nemzetiségünket, sajátos kultúránkat, végül pedig autonóm életünket sehol s semmiképpen nem tudnánk jobban megőrizni, mint Ausztriában — persze egy szabad, az autonómia és egyenrangúság alapján szervezett Ausztriában”.¹⁰ . . . Végül Palacký 1848. április 11-i írásából indokolt néhány elvileg fontos rész felidézése, amely meghatározóan hatott ki a további események alakulására, még inkább azonban a Monarchia további politikai-szellemi légkörének fejlődésére: „ . . . az európai Délkelet, az orosz birodalom hosszában, számos származásilag, nyelvileg, történetileg szokásaiban különböző nép él, szlávok, oláhok, magyarok, németek, hogy a görögökről, törökökről, albánokról ne is szóljunk, amelyek közül egyik sem elég nagy ahhoz, hogy a túl hatalmas keleti szomszédal szemben eredményes ellenállást tanúsítson; erre csak akkor képesek, ha egységes és erős kötelék fűzi őket egymáshoz. Ezen szükségszerű népi egyesülés igazi életére a Duna: központi hatalma ezért nem távolodhat el messzire ettől a folyamától, ha egyáltalán hatásos akar lenni és maradni. Való igaz, ha az osztrák császárság nem létezne régóta, akkor Európa érdekében, az emberiség érdekében, *sietni kellene létrehozni* (kiemelés a szerzőtől) . . . az osztrák állam végtelen elvakultságában idáig maga is félreismerte, megtagadta tulajdonképpeni létének erkölcsi és jogi alapjait: minden jogára alatt egyesült nemzetiség és vallás teljes egyenjogúságának és egyenlő elismertetésének alaptételét. Majd a következőket fejté ki: „Bécs Európa érdekében nem sülyedhet vidéki várossá! . . . Nem Ausztria Németországhoz való csatlakozásának, hanem az ellenkezőjének volna értelme. Ha azonban a német nemzeti érzéssel szemben ez a feltételezés is megengedhetetlen, akkor nem marad más, mint az, hogy a két hatalmat, Ausztriát és Németországot egyenrangúan szervezzék egymás mellett, eddigi szövetségüket, örökös véd- és dacsövetségévé változtassák, s ha ez mindkettő érdekének megfelel, vámegegyményt kötnek egymással. Minden olyan rendszabálynál, amely Ausztria függetlenségét, integritását és hatalmi fejlődését, nevezetesen keleti irányban, nem veszélyeztet, mindig örömmel kész vagyok közreműködni . . .”¹¹

¹⁰ Dr. Franz Palacký: Oesterreichs Staatsidee. Wien 1872. 17, 18, 23, 55. Az 1865. évben írott cikkekből.

¹¹ Palacký levele a frankfurti nemzetgyűlés 50-es bizottságának elnökéhez Saironhoz, valaszképpen arra az 1848. április 6-án kelt meghívólevélre, amely a cseh képviselőket Frankfurtba idézi. Palacký elutasító válaszevele 1848. április 11-én kelt és a *Ge-dankblätter* c. gyűjteményben jelent meg Prágában 1874-ben.

A kortárs Palacký szemléletében tehát Ausztria a saját cseh és szláv rokonnemzetei számára olyan védelmet jelentett, amelynek legfőbb rendeltetése — politikai berendezkedésétől szinte teljesen függetlenül — e kis nemzetek létének és fennmaradásának védelme volt, még akkor is, ha ez állami szuverenitásuk egy részének feláldozásával járt az osztrák hatalom javára, a német egységgel és a magyar különállással szemben. Ilyen értelemben a csehek — és a többi szláv nemzetek — ha utóbbiak nem is a történeti tudatosság ilyen magas fokán — a Habsburg hatalom legjobb támaszai voltak, melyek épp úgy szemben állottak az Ausztriát magába foglaló német egységgel, mint maguk a Habsburgok. De szembe kerültek — ezen álláspontjuk alapján — az osztrák, sőt a német baloldallal is, amely a német egység megteremtésében az európai forradalom legaktuálisabb és egyik legfontosabb feladatát látták, s a magyarokkal is, akik ebben nemzeti függetlenségük és teljes állami létük legfőbb zálogát ismerték fel. Így került az osztrák baloldal és a magyar szabadságharc — elismerten — a forradalmi mozgalmak élvonalába, míg a szláv mozgalmak — a Habsburgokkal együtt — az ellenforradalom legjobban elítélt képviselőivé lettek. Tagadhatatlan, hogy ez a megítélés nem volt teljesen alaptalan, ha a nyugati szláv törekvések viszonylatában sok szempontból igen felületes is. Nemcsak azért, mert egyes szláv népek — mint a csehek és a lengyelek — éppúgy szembenállottak a valóban reakciós Habsburgokkal szövetséges cári orosz hatalommal, akárcsak 1849-től kezdve — a magyarok. De azért is, mert pl. az osztrák-németekkel majdnem azonos gazdasági szinten levő csehek a kor polgári demokratikus követelményeinek megfelelő alkotmányért küzdöttek az osztrák nemzetgyűlésben és Ausztriának olyan szövetségi állammá való átalakításáért, amely nem lett volna ugyan része a német egységállamnak, amely azonban mégis Kelet-Közép-Európa egyik leghaladóbb kezdeményezésévé nőtte ki magát, még akkor is, ha végül éppúgy elbukott, mint a magyar szabadságharc. Így nyilvánvalóvá lett, hogy egy nemzet alapvető léteérdekei lényegesen befolyásolhatják egyes osztályainak túlmutatód elhelyezkedését a népek együttesében. Végső fokon ez a körülmény határozta meg a Habsburg Monarchia két, politikailag legjelentősebb nem német nemzetének a helyzetét és egymáshoz való viszonyát is, ami az egész birodalom további sorsára is kihatott és a bécsi Birodalmi Gyűlés légkörét is befolyásolta. Ezért igen fontos hogyan látja a modern osztrák történész Josef Redlich a cseh — magyar viszonyt és a csehek helyzetét 1848 — 49-ben a Habsburg Birodalomban. „Végzetserősen hatott . . . az a körülmény, hogy a bécsi Birodalmi Gyűlés többsége a csehek vezetése alatt a magyarokkal szemben nyíltan ellenségesen viselkedett, anélkül, hogy a legutólabbról is elegendő alkotóerőt éreztek volna egy az új birodalmi parlamenten nyugvó konstruktív politikához, amely alkalmas lett volna ahhoz, hogy a magyar nemesség meggondoltabb elemeivel megérthesse magát, s az önálló Magyarországot egy föderált összm monarchiába beillesse.”¹² Ehhez a megállapításhoz Redlich még a következő megjegyzéseket fűzi: „Ebben a kritikus időpontban vált különösen érezhetővé a Ferenc-féle kormányrendszer káros öröksége: a Monarchia népeinek kölcsönös elidegenedése, a kölcsönös szellemi kapcsolatok hiánya, az igazi politikai tapasztalatok távolmaradása azoknál, akik a népek nemzeti és demokratikus mozgalmainak a vezetőivé lettek. A főfelelősség mindazonáltal azért, hogy az egyes nemzeti forradalmak egyre feloldhatatlanabb csomót képeztek, végül pedig csak erőszakkal látszottak kicsonomozhatónak, kétségtelenül a magyarok és a kossuthizmus terhére írandó. Mert ezek voltak, akik merev államjogi jogászipolitikájukkal elzárták az utat az önállóvá lett Magyarország számára a kiegyezéshez mind a horvátokkal, mind pedig a bécsi kormánnyal (ti. 1848-ban). Tény, hogy utóbbi még a nyári hónapokban is megállapodást remélt a Batthyány-kormánnyal a hadsereg és az államadósságok kérdésében. Pulszky emlékirataiból és b. Kemény 1850-es írásából egyaránt kivehető, hogy a budapesti kormányon belül nagy nézeteltérések voltak. Kossuth gátlástalan agitációja és fantasztikus becsvágya a magyar országgyűlés meggondoltabb férfait, mint Deákot és Eötvöst, megakadályozta abban, hogy befolyáshoz jussanak. Ehhez járult, hogy miként Bécsben, úgy Budapesten is, teljesen hiányzott a politikailag érett sajtó, s ami volt, az előszeretettel fokozta az amúgy is meglevő bizalmatlanságot, amellyel a népek az udvarral és a bécsi miniszterekkel szemben viselkedtek. Bécs különben is teljesen csődöt mondott ebben a válságban . . .”¹³ E megjegyzészerű kitérő után Redlich így folytatja helyzetismertetését: „A csehek helyzete mindenekelett a magyar nacionalizmussal szemben volt negatív és elhárító, mert annak szlávellenes nyelvi politikája az 1840-i országgyűlés és a latin nyelvhasználatnak a magyar államnyelv javára történt megváltoztatása óta a legmélyebb izgalmakat keltette

¹² Josef Redlich: Das Österreichische Staats- und Reichsproblem. I. Bd. Leipzig 1920. 99.

¹³ J. Redlich i. m. 12. Teil. Exkurze u. Anmerkungen No. 50. zur S. 199. 58.

a szlovákoknál, de a szerbeknél és horvátoknál még nagyobb mértékben. A cseh mozgalom eleve szolidárisnak érezte magát mind a kettővel. A gyakorlatban elsősorban a horvát kérdés és a szerb nemzeti mozgalom határozta meg tartósan a csehek politikáját az 1848-i birodalmi világban. S különösen, amióta a cseh vezetők számára világgossá vált, hogy Jellasics felkelése a Batthyány – Kossuth-kormány magyarközpontúsága ellen, az udvar és a központi kormány titkos helyeslésével találkozott, azóta vált a csehek hajlandósága egy kormánypolitika felé egyre nagyobb mértékben a demokratikus és nagynémet baloldaliak leghevesebb támadásainak céltáblájává a Birodalmi Gyűlésben éppúgy, mint a bécsi sajtóban, s ez vezetett oda, hogy a Birodalmi Gyűlés egész helyzete tarthatatlanná vált Bécsben az októberi küzdelmekben.”¹⁴ Ha ezen fejtegetésekhez még hozzáfűzzük, hogy a magyarságnak 1848 tavasza után kibontakozott ellentétei egyfelől az udvarral, másfelől a Monarchia szláv népeivel alkotmányjogi megfontolások is fokozták, amennyiben kiderült, hogy az uralkodónak tulajdonképpen nem is volt joga az összbirodalom rovására a birodalom egy része javára engedményeket tenni – akkor igen közel jutunk ahhoz a következtetéshez, hogy a Magyarország önállóságát biztosító áprilisi törvények csupán a politikai délibáb játékaik voltak. Erre utalnak az osztrák kormány minisztertanácsainak és különböző államiratainak megállapításai. Úgy – többek között – az 1848. augusztus 27-i minisztertanács (2062. sz.) jegyzőkönyve, ill. Latour hadügyminiszternek Fészterházy herceghez intézett jegyzékében található kitétel, amely szerint az 1848 „... április 11-én engedélyezett magyar birodalmi törvények a gyakorlatban aláásták a Pragmatica Sanctiót. Ezért tartja a leghűségesebb minisztertanács a kötelességének, hogy külön emlékiratban fejtsse ki, az osztrák Monarchiát alkotó országok meglazult kötelékei összefogásának szüksége beállott, s a meglévő visszasságokkal szembe kell szállni. A magyar minisztérium szerencsére támogatja a leghívebb miniszterek fáradószát, amennyiben maga is abból az alaptételből indul ki, hogy a Pragmatica Sanctióhoz ragaszkodni kell.”¹⁵ Majd felsorolja a szükségesnek bizonyuló intézkedéseket, amelyek szinte kizárólag a horvátok ellen folyamatban levő magyar akciók leállítására vonatkoznak. Az ugyanezen minisztertanácsai aktaszám és dátum alatt szereplő emlékirat, amelynek címe: „Azon törvények összeállításai, amelyek Magyarországnak a többi osztrák tartománnyal való s a Pragmatica Sanctio általi egyesítésére vonatkoznak”, olvashatók a következő sorok is, amelyek a Pragmatica Sanctio magyar törvényének ismertetése után következtek: „... Azon egység, amely az összállam kifelé irányuló képviselete, a fegyveres hatalom irányítása, s a nagy ügyek legfőbb közigazgatása jelentett, semmi esetre sem szűnt meg; sem az alaptörvények értelme szerint az egyes birodalmak és részek területi önállósága, s még sokkal kevésbé szándékozták az egyes területek egymás alá rendelését elérni. Minden országnak meg kellett tartania sajátos törvényeit és közigazgatását, s képviseletét, valamint a központi szervek egyenlő bánásmódját, ahogy azt Magyarország számára az 1790 – 91-es országgyűlés oly szépen és helyesen kifejezésre juttatta; hogy szabad birodalom legyen, egész törvényes igazgatása szempontjából független, azaz nem lehet semmilyen más birodalomnak vagy népnek alávetve, s mivel önálló, saját alkotmánnyal rendelkezik, ezen törvények és szokások szerint kormányoztatik, nem pedig más területek normái szerint.”¹⁶

Kétségtelen, hogy a Pragmatica Sanctio azon alaptörvények egyike, amelyeket mind az osztrák, mind a magyar fél közel két évszázadon át a maga igazának bizonyítéka-ként használt fel. Az uralkodóház a birodalom részeinek együtt-tartását kívánta vele elérni, magyar részről pedig minden olyan kapcsolat megszakítását, amely túllépte a legszorosabb értelemben vett perszonálunió kereteit, tehát úgyszólván a teljes függetlenséget, amibe távolabbról végső fokon az is belefért, hogy a „törvényesség”-en esett sérelem (mint amilyen az 1848. december 2-i uralkodóváltozás is volt) a „jogeljátszás” sajátosan magyar változata; amely az 1849. április 14-i trónfosztást is maga után vonhatta. Ilyen értelemben igazolható a Kossuth Lajos által képviselt függetlenségi irányzat is, amely osztrák nézőpontból más jelleget kapott, nem a Magyarországon közel másfél évszázad óta politikai programot és jelszót jelentő ideális példakép. Ausztriai viszonylatban a kép így fest: „Azokról az erőkről és politikai eszmékről, amelyekkel a birodalmi probléma magyar részről szembenállott, tulajdonképpen minden Kossuth neve alatt foglalható össze: Ez képességeiben és hiányosságaiban egyaránt jelentős, démonikus férfiú működésének a forradalom kitörése előtti évtizedében a magyar társadalmat a legmélyebb rétegeig megmozgatta, új és világosan meghatározott irányt szabott politikai gondolkodásának. Február eleje óta kísérteties erővel tört a régen megnyitott pályán a forradalom felé, sőt

¹⁴ Uo. 199 – 200.

¹⁵ Uo. I/2. kötet 52. Anmerkung 47.

¹⁶ Uo. I/2. kötet 53 – 54.

ezen túlmenően Magyarország állami függetlenségének végső célja: a szigorúan magyar módra centralizált nemzeti hatalom felé . . . Magyarország teljes állami függetlenségének és önállóságának egész eszméje s ezzel egyidőben a magyarság egyetlen törvényes uralkodó néppé, az ország ún. politikai nemzeté nyilvánítása mindazokon a területeken, amelyek a szentistváni korona birodalmát alkották azt jelentette, hogy vele szemben a lakosság messze legnagyobb többségét alkotó nemzetiségek politikailag úgyszólván jogtalanok maradtak.” „Ezt az egész Kossuth és hívei által a végső következtetésekké vitt ideológiát a márciusi forradalom óta, s annak segítségével a magyar nép minden társadalmi osztálya a magyar politika igazi alapjaként vette át, még akkor is, ha . . . ezen osztályok egy része még a forradalom folyamán maga húzódik vissza ettől a politikától, hogy 1849 után a habsburgi birodalmi gondolattal való kiegyezéshez térjen vissza . . .” „Az imperializmus, amellyel Kossuth és hívei népiüket eltöltötték, tehát kezdetől fogva kettős arcú, egyfelől túlzóan nacionalista minden más magyarországi néppel, néprésszel és annak nyelvével szemben; ugyanakkor azonban a függetlenségi eszmét is képviseli abban az értelemben, hogy a teljes elszakadást jelenti az uralkodóház örökösödési jogában megtestesült, s többé-kevésbé reális és eredményesen létrejött osztrák államtól, a Monarchiától. Magyarország váljék teljesen önálló magyar birodalomná Európában, s ebből a célból rendelje alá feltétlenül a magyarságnak mint uralkodó népnek, az összes határain belül élő más nemzetiségű elemeket: ez a birodalom legyen egy nemzetileg magyar *egységállam*”.¹⁷ (kiemelés a szerzőtől) „. . . Miközben . . . (a modern magyarság ti.) . . . a döntő pillanatokban a régi rendi felfogás azon rendíthetetlen alkotmányjogi alapjából kiindulva ragaszkodott ahhoz, hogy politikáját kizárólag a koronás királlyal való tárgyalásokban rögzítse és fejlessze tovább, épp ilyen kitarólan került a maga részéről a tárgyalásokat Ausztria népeivel, az osztrák egységállam alkotmányos összefogásán belül — ezzel minden lehetőséget kizárta Ausztria és Magyarország modern, többé-kevésbé föderatív kapcsolata kialakulásának.”¹⁸

Redlich megállapításainak a jelentősége nem abban keresendő, hogy rokonszenvez-e az egykori magyar politikai irányzatokkal, vagy szemben áll-e velük? Megállapításainak jelentősége abban áll, hogy bizonyos törvényszerűségeket magyar oldalon is felismert és tudomásul vett. Így elsősorban azt, hogy ugyanakkor, amikor a magyar állam kétségkívül képviselt bizonyos asszimilációs befolyást a területén élő nemzetekre, amelyet némi rosszakarattal tudatos magyarosítási vagy hódítási törekvésnek is fel lehetett tekinteni, ugyanakkor a magyar függetlenségi küzdelmek ugyanezeknek a népeknek az önállósági mozgalmait is felerősítették, annál is inkább, mivel a népek szoros szomszédságában, de a magyar államhatárokon túl, olyan rokonnépek éltek, amelyek a velük való egyesülés eszméjét, történelmi fejlődésük napirendjére tűzték, kétségtelenül magyarellenessé éllel. Redlich másik jelentős magyar vonatkozású felismerése: az, hogy a magyar nemzet a Birodalomhoz való viszonyát kizárólag az uralkodóval folytatandó tárgyalásoktól tette függővé és kizárt minden érdemleges politikai érintkezést az osztrák állam tényezőivel. Ez nemcsak a federalisztikus birodalmi átépítést tette lehetetlenné, hanem egyben a dualisztikus államszerkezet útját egyengette. Hogy a magyar politikai vezető köröknek ez volt az igazi célja, az aligha lehet kétséges, még akkor sem, ha ennek távolabbi következményeit nem ismerték is fel.

Az azonban mindinkább világossá vált a magyar politikai vezető réteg számára, hogy az az új szerep, amelyet nemzetének szán jelentős változtatásokat igényel a magyar társadalom szerkezetében. Az egyenrangúság Ausztriával, ill. a Habsburg Monarchiában betöltendő új szerep a társadalom strukturális átépítését követelte, amelyet 1846-ban Eötvös József fogalmazott meg „Reform” c. művében. Eötvös a megyerendszer átalakítását, és a „nemzetiségünk” védelmében tett változtatásokat tartotta a legsürgetőbbnek: „. . . jelen megyerendszerünk mellett a’ törvényhozás, mely csak egy osztály’ érdekeit ’s azokat sem kellő arányban képviseli, ’s képviselői’ kezeit utasításokkal bilincseli le, nem lehet a’ nemzeti haladás’ vezetője. Továbbá:

Hol a’ közigazgatásban nincs semmi egység ’s felelősség, rendet nem kereshetünk. Hol az egyes törvényhatóságok szabályalkotási jog’-czíme alatt majdnem törvényhozási hatalmat gyakorolnak, ’s a’ bírói eljárás akként rendeztetett el, mint hazánkban, valódi személység szabadság nem létezhetik.

Hogy pedig rend, szabadság ’s ezírányosan rendezett törvényhozás nélkül haladni nem lehet: talán a’ jelen állapotok’ legtúlzóbb magasztalója sem fogja tagadni.”¹⁹

¹⁷ Uo. 203 — 204.

¹⁸ Uo. 205 — 206.

¹⁹ Reform. Írta B. Eötvös József. Lipcse 1846.

„Egykor nemzetiségünket csak a' kormánytól féltettük, jelenleg a' felsőbbbség, melyet a magyar elem magának törvényhozás útján kivitt, ellenhatást idézett elő hazánk idegen ajkú lakosai között, 's ezt én sokkal veszélyesebbnek tartom. Pánszláv mozgalmakról hallunk, a német-egység eszméje hangoztatik Magyarországot közepette; az illirizmus felütötte zászlóját; szóval: minden néptöredék, mely hazánkban századokon keresztül nyugodtan élvezi a' magyar polgári állománya védelmét, független nemzetiségről, vagy más rokon, de nem magyar fajokkai egyesülésről ábrándozik . . .”

Nem véletlen, hogy a magyar nemzet polgári átalakulási folyamatában a nemzeti-ség kiteljesedése, s alkotmánya elsőrangú szerepet játszott. Így történt, hogy ezen átalakulás vezetőinél ez a probléma szoros kapcsolatban merül fel egymással, nemcsak Eötvös Józsefnél 1846-ban, hanem már ezt megelőzőleg Wesselényi Miklósnál is, 1843-ban. Wesselényi számos európai nép példáján mutatja be azt, hogy a nemzeti és a polgári érdekek közösek, s hogy, ha a nemzet valóban jelentős szerepre tart igényt az újkori történelemben, akkor elsősorban belpolitikai vonatkozásban kell a kor színvonalára emelkednie. Ez különösen vonatkozik a magyarságra. Annál is inkább, mivel az európai népek közül egyet sem „fenyeget” azon veszély, (ti. a szlávizmus veszélye) sem annyira, sem oly súlyos alakban, mint Magyarországot”.²⁰ A „pánszlávizmus” veszélye a magyar értelmiség egy jelentős része számára úgyszólván a 19. század első felétől kezdve a magyar politikai palettának egyik legélénkebb színévé lett. Itt két mozzanat különösen hangsúlyozandó. Az egyik az, hogy a cári orosz hatalom már jóval Világos előtt is lidércnyomás-szerű félelmet keltett a magyar politikai köztudatban, annál is inkább, mivel ez kezdetől fogva párosult azzal a másikkal, amely magyarsággal szembeni idegenkedést kíséri. Ez utóbbira Wesselényi nem tud eléggé elkeseredett szavakat találni: „Csak egy van, mi-ben 'a magyaron kívül a többiek, nemzeti, vallási, polgári helyzetük különbségei mellett, 's azoknak daczára csaknem mind megegyeznek és egyesülnek. És ez — oh fájdalom és keserv! — 'a magyarok iránti idegenkedés 's nagyrésztin gyűlölség. A nemkíváltságos osztály' nagy tömegének még egy más érzeti gyűlpontja van: ti. a nemesség gyűlölése . . .” „... Honunkban létező német nemzeti elemeket, vagyis a német népesség-okozta nemzeti osztályt csak negatív bajnak lehet tekinteni. Ez is nemzeti egységünk egyik csorbáját teszi. De azon nemzetiség, ha elválva 's külön áll is tőlünk; de nem áll ellenünk . . .” Más az oláh . . . más viszonyú. De a szláv minden tekintetben legfenyegetőbb” . . . (256—257.)

Ezzel kezdünk eljutni ugyanannak a problémának a visszájához, amelyet már igen éles formában Palackýnál is megtaláltunk: a magyarság és a környező népek viszonyához. Nem tagadható, hogy ez a viszony a magyarság vezetőinek igen súlyos problémákat okozott. S még az sem állítható, hogy akár Eötvös, akár Wesselényi, akiket eddig idéztünk, nem voltak tudatában azoknak a társadalmi problémáknak, amelyek hátrányosan befolyásolták vagy érintették a magyar nemzetiség kibontakozását és fejlődését. Ismerték, természetesen a magyarországi nemzetiséget, törekvését anyanyelvük fejlesztésére és terjesztésére: „Törvényhozásunknak joga, sőt kötelessége a magyar nyelvet terjesztetni” — írja Wesselényi —, . . . „Kíméletet annyira tartván szem előtt, amennyire azt a' cél megengedi, mivel az különben másoknak terhelésévé 's az egésznek károsává válnék — úgy a köztünk lakó szlávoknak is kötelességük . . . a magyar nyelv terjedését nemcsak meggátolni, sőt előmozdítani . . . csak annyira élni anyanyelvükkel; s csak annyira ápolni azt, hogy az által a magyar nyelv terjesztése, 's mindenki általi megtanulása, — mi a mindenek előtt szükséges nemzeti egység' nagy célja' elérésére mulhatlan — ne gátoltassék” . . . Majd alább: „... Hogy nyelvéket a honra erőltetve, azt tegyék közigazgatás', közgyűlések, ' törvényhozás' és törvény' nyelvévé: azt kétségkívül békés és törvényes úton elérni maguk sem képzelhetvén csak Magyarhon' fegyveres meghódításától, 's a magyar nemzet' rabigába vetésétől reményhelnék. Hogy külön független nemzetül — önállású nemzetet 's országot képezzenek: ez is egyedül ugyanazon a módon történhetnék; vagy pedig Magyarhontól elszakadva és mostani uralkodást 's álladalmi viszonyokat felforgatva; mi megint vagy az orosz hatalommal, mint külső ellenséggel, vagy a' szláv forradalommal, mint dúló árrai szövetségnek, lehetne bűnkörholta' s vérrel pecsételt eredménye . . .” (uo. 280—281.)

Amidőn az újkori, polgárosuló magyarság egyik legsúlyosabb problémája: a szláv kérdés így magyar és szláv oldalról teljes élességével egyaránt felmerül néhány megjegyzés elengedhetetlennek tűnik.

²⁰ Uo. 75, 76. B. Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lipcse 1843. 249.

Elsősorban az, hogy a liberális magyarság vezetői a magyarosítás, ill. a magyar nyelv terjesztésének folyamatát erőszakmentesen kívánták keresztülvinni.

Másodszorban: nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szempontot, hogy bármilyen liberálisak, politikailag tájékozottak és műveltek voltak is a magyarság vezetői, úgy ítélték meg, a magyarságnak történeti joga van, hogy a Kárpát-medence uralgó nemzete legyen. És a 19. sz. közepétől éppen ezt a történetileg kialakult uralmi helyzetet érezték fenyegetettnek. Számukra a szlávság megerősödése, a szláv terjeszkedés jelentette nemcsak a magyarságot, hanem az egész Habsburg Birodalmat fenyegető legfőbb veszedelmet.

Harmadszorban: a „szláv veszély” — főképpen ahogyan az a magyar tudatban tükröződött — két összetevőből állott: a magyarországi szláv mozgalmak kezdeti megnyilvánulásaiából és a cári orosz hatalom terjeszkedésének jeleiből. Kétségtelen, hogy a szláv mozgalmak e két ága kölcsönhatásban volt egymással és erősítette egymást. Így szakdhattak ki Wesselényiből lidérces félelmei: „A szláv köznép csak az anyag — de nagy és tömött — melyet a mozgalmak’ avatottjai céljaikra biztosan ’s teljesen használhatnak . . . Állításuk szerint honunk örökjük ’s őket illeti; mi bitorlók vagyunk . . . ábrándjukban: Magyarországot Szlávországgá, ’s abban’ a’ szláv nemzetiséget célozzák uralkodóvá tenni. Mások közöttük kegyelmesebbek irántunk. Horvát- és Tótországot az egyik, az úgynevezett tót vármegyéket pedig egy más alkotandó szláv álladalom’ kiegészítendő részévé szánván; minket magyarokat honunk’ közepén azon részre szorítva, melyet tisztán magyarok laknak, egy kis tartományocskává szigorodva — megengednének létezni, vagyis tengődni.” (i. m. 261.). . . . A szláv követelők mellett, túl az oláhok akarnak porbeidézni, ’s örökösödési jognál fogva Erdélyt s Magyarhon oláh lakta részeit venni el tőlünk . . .” (uo.) . . . Wesselényi Miklós idézett szavaiból kitűnik, hogy a magyar liberális vezető körök teljesen tudatában voltak mindazoknak a kényes és — azokban az időkben — megoldhatatlan problémáknak, amelyek a Kárpát-medence népeit terhelték és elválasztották egymástól. Tisztában voltak a kérdések szociális és nemzeti vonatkozásaival egyaránt, mert — mint Eötvös József megállapításaiból kitűnt — a magyar társadalmi struktúra: a megyei szervezet megújítását, „reformját” éppúgy elodázhatalannak tartották, mint a nemzetiségekkel szembeni türelem gyakorlatát. Sőt, a problémák Eötvös és Wesselényi által felvetett összekapcsolásából az is kitűnhetett, hogy a két problémakör összefüggéseit is jól ismerték. Két mozzanat kiemelése azonban szükségszerű: A „reform” gyakorlati megvalósítása messzemenő belátásuk ellenére is független volt nemcsak egyéni, de osztályuk akaratától is, mert az a magyar társadalmi fejlődés visszamaradottságának függvénye volt, amely nagybirtokos osztálya és középnemessége szemléletében megmerevedett, és amelyen nem változtatott egyes tagjainak liberális széleslátókörűsége és európai műveltsége. Az uralgó osztályok alapvető és sokszor feudális népeellenességén ez nem változtatott sem a magyar, sem a nemzetiségi parasztság viszonylatában, aminek jelentőségét amúgy sem tudták — társadalmi korlátaik miatt — felismerni.

Némiképpen módosult helyzet állott fenn a viszonylag kisszámú, előrelátó vezetőcsoport: Széchenyi, Eötvös, Wesselényi, Kemény Zsigmond, Deák Ferenc stb. nemzeti kérdésben tanúsított magatartása tekintetében. Ha ebben a kérdésben a 19. sz. leghaladóbb magyar szellemeinek is a Wesselényi által megfogalmazott tétel lehetett az irányító eszméjük, hogy ti. „hol az az ország, melynek valaha szerzeményi eszköze ne a fegyver lett volna” (i. m.), akkor ez aligha tekinthető holmi feudális szellemi maradványnak, hanem napjainkig érvényes történelmi igazságnak, amelyet sem a történettudomány szakemberei, sem politikusok nem vontak kétségbe, s nem cáfoltak meg. Egyik jellemző példája ennek az is, hogy a legújabb magyar történelem két olyan radikális képviselője, mint Károlyi Mihály és Jászi Oszkár lényegében szintén nem jutott túl ezen a szemléleten, holott éppen az ő működésük idejére esik az a fordulat a magyarság sorsában, amelyben a múlt „bűnei”, vagy inkább törvényszerű tragédiáinak következményeképpen megtörtént a szakítás az Árpád-kori honfoglalás és a szentistváni államalapítás elveivel és ezeréves történelmi gyakorlatával. Tény azonban, hogy ebből a súlyos, s immár adottságnak tekinthető helyzetből egyetlen — haladónak tekinthető — magyar párt vagy irányzat sem vállalta a megfélemlítő, időszzerű — s a Duna-medencei népek szolidaritását előmozdító következtetések levonását. Ez pedig csupán a nacionalista ellentétek ismételt fellángolását táplálhatja, anélkül, hogy bizonyos tényekhez elvileg ragaszkodva, túlhaladott korszakok üressé vált határproblémáit fenn tudná tartani. A következtetés: a nem magyar nemzetek évszázadok óta birtokba vett, s az egykori magyar államhatárok mentén rokonnépek államhatáraival érintkező területek feladása, a magyar többségű területek összpontosítása mellett, az egyetlen olyan „korrekciója” a magyar történelem második fél évezredének, amely az egykori területi „integrálás” túlhaladott jelszavát felváltani képes.

Nem véletlen ui., hogy a „szláv veszély” s a „területi integrálás” jelszavainak ellentétei több mint egy évszázadon át zavarták a Duna-medence népeinek, elsősorban azonban

a magyarság és szomszédnépeinek viszonyát és nyugalját. Az sem meglepő, hogy amit a magyarság számára hosszú évtizedeken át — nem is teljesen alaptalanul, s ha nem is ilyen megfogalmazással vagy szóhasználat — a „szláv veszély” jelentett, hasonló befolyást gyakorolt — ha évtizedekkel később ellentétes értelmű kiteljesedéssel is — a többi népekre a „szentistváni” birodalmi eszme politikai jelentősége és fenntartása olyan időszakban, amelyben ennek érinthetetlensége már nem volt vitathatatlan. Tény az, hogy mind a két tétel egyetlen — Európában egyedülálló — probléma két oldaláról történő megfogalmazása, amely a magyarság fennmaradási küzdelmét tartalmazta. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy Magyarországon a polgári átalakulás megindulása óta mind az államalkotó nemzet viszonya népehez, mind pedig az ún. nemzetiségi kérdés, lényegesen mást jelentett — legalábbis a nemzeti tudat számára — mint más államokban. Nem volt alaptalan sem az objektív félelem, sem a szubjektív veszély, hogy a közép-európai környezetben emelkedő „idegen” magyarságot a történelmi okokból egyre növekvő többségű nem magyar népek elnyeletéssel fenyegetik. Márpedig nincs olyan nép, amely ez ellen ne védekezne. Ilyen értelemben pedig a magyarországi nemzetiségi kérdés is ennek a folyamatnak az egyik formája, mindenestre jóval több mint amit Európa-szerte ezen a címen ismerünk.

A 19. századbeli magyar politikai szerzőknek a szláv kérdéssel írott munkáit is főképpen ilyen szempontból kell újra megítélni, s ezek között Sz. I. (Szokolay István) „Szláv törekvések és a magyar elem” című munkáját.²¹ Nem vitás, hogy ezt az írást is a szláv elnyeletéstől való félelem sugallta, hogy a korszak magyar köztudatának jellemző vonásai ezen is felismerhetők. Mégis egyike azon igen kevés magyar politikai munkának, amely pl. a cseh törekvéseket rokonszenvvel kíséri: „... A cseh nép hön ápolott ősi emlékekkel és nyelvvel bír. Az ezelőtti osztrák kormány azonban azt régóta megsemmisíteni törekedett — a mint ugyanerre törekedett a’ magyar nemzetiség irányában is. A cseh nép hangosan nyilvánítja ellenszenvét olly választás ellen, mely a német elembe beolvadását jelentené, és eszközölné. — Az 1849-ki márc. 4-ki oktrojált charta kimondá a’ nemzetek egyenjogúságát. Ezt most a’ csehek valódi értelemben akarnák életbe léptetni, az egyenjogúságot mint önálló nemzet követelvén magoknak, mert csak így bírhat politikai érdekekkel és jelentőséggel.

Innen ered Palacký-nak foederalismust tárgyzó terve, mely nem más, mint a cseh népfajt az egyenjogúság értelmében külön választani az idegen nemzetiségektől, és illy elkülönözt állásban nem fölibük, de nem is alájok, hanem melléjük rendelni ...” (uo. 77—78.).

A cseh törekvések iránti rokonszenv és elismerés ellenére Szokolay is tart a szlávág sérthetőségétől, amely a magyarságot is fenyegeti. Majd így ír: „Őseink századokig... vérteték ezenkint Várnánál, Mohácsnál, Nándor-Fehérvárnál, Rigó- és Kenyérmezőkön — később pedig a’ szolgaság ideje alatt bent a’ honban folytonos vidéki, apró-csatározásokban áldozták véréüket és életüket, hogy ez alatt Európa a’ békét és nyugalmat élvezhesse. Ezen elkeseredett, szabadság és nemzetiségért folyó harcok alatt, melyek századokig tartottak, a’ mi nemzetünk elfoglalva fegyverek és harcok által, mindenben hátra maradt; el kelle hanyagolnia a’ szellemi életet, — sőt nemzetiségét is; nemzeti gazdaságának pedig végkép el kelle pusztulnia, népének kifolynia és elszegényülnie; — míg ugyan azon harcaink alatt a’ többi európaiak ágyúink és paizsaink védelméül a’ béke malasztjait élvezék, és kifejtették mind szellemi, mind gazdasági erejüket ...” (i. m. 173.).

Ha a magyar politikai irodalom fel is vetette mindazokat a problémákat, amelyeket a körülötte levő népek a szemére hánytak, kétségtelen, hogy ebben a beállításban a magyarság helyzete a Kárpát-medencében lényegesen kedvezőbb színezetet kapott, mint amelyet róla szomszédai terjesztettek. Ugyanakkor nem állítható, hogy a 19. századi magyar politikai irodalom a magyarság szerepének a szépitésére vagy a valóságtól eltérő ábrázolására törekedett. Ebben az időszakban már igen sok kiábrándító élmény és vereség érte a magyar politikai tudatot, ahhoz, hogy a reális szemlélet tényeit is elfogadják. Így fogalmazhatta meg Kemény Zsigmond a következő alapigazságot: „... a magyar soha sem hitte, miszerint szép hazáját kevés kedélyméllyel és átengedéssel imádták a többi népek, kikkel együtt alkotó a magyar állam politikai nemzetiségét.”²² Ez a felismerés ugyan újak ekkor sem számított a nemzet világosan gondolkodó képviselői között, mégsem lehetett eleget hangsúlyozni, mert alapját képezte a további tájékozódásnak és cselekvésnek. Miként a következő megállapítás is, amely már nemcsak a magyarságnak szólt: „... A másfélévszázados török rabiga sem írhatta ki a népiségekből az állami egység a politikai nemzetiség eszméjét, s a halottakból, kik a mohácsi vénapok után Magyar-

²¹ Sz. I. (Szokolay István): Szláv törekvések és a magyar elem. Pest 1850.

²² Bárány Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után 1851. Bp. 1908. 333.

ország régi állapotjának visszaszerzéséért fedték a hadmezőt, bizonyosan nem volt csekélyebb osztályrészek a nem-magyar népiségeknek, mint az áldozatokból, melyek egy Nagy Lajos, egy Corvin győztes zászlói mellett, az ország nagy fényének és hírnevének öregbítéséért vértették el. (Uo. 333.)

Nem feladatunk ezúttal Kemény Zsigmond politikai ideológiájának a felvázolása, néhány elemét azonban ki kell emelnünk. Így elsősorban Magyarországnak a Monarchiában betöltött szerepére vonatkozó utalásait. Kemény 1850-ben így ítéli meg a Monarchia föderalista átalakításának lehetőségeit. S miért ne akart vala a cseh, a lengyel, az olasz magának önálló és felelős kormányzást vívni ki? Miért tisztelte volna azon egységet, mely örökös tartományokból, a magyar korona birtokainak kiválásztatása után, már inkább csak mechanice létesíthetett, mintsem a viszonyok belső szükségénél fogva? És nem bizonyos-e, hogy az osztrák monarchia gyengülése esetében a dualizmusból gyors lépésekkel foederalismusnak kellett volna kifejlődni? S alig lehet kétségbe hozni, hogy a birodalmi viszonyokkal összeférhetőbbnek látszik a foederalismus, mint a dualismus. De akkor hihető-e, hogy a foederalismus föloszlató ereje csak az örökös tartományokban fog mutatkozni? Hihető-e, hogy a magyar korona birtokait érintetlenül hagyandja és sem az oláh, sem a déli szláv nemzetiség nem lelkesítetik általa oly állami formák szeretetére, melyek mellett Magyarország történeti jogait s territorialis épségét megóvni, egyaránt volna lehetetlen, mint gyűlöletes kísérlet?''²³

Ezzel pedig Kemény Zsigmond éppúgy rátapintott egy jövőbeli sötét lehetőségre, mint nem sokkal korábban Wesselényi Miklós. Arra ti., hogy a Kárpát-medence jövőbeli nemzeti fejlődése a magyar államiságot és történelmi területeit is veszélybe sodorhatja. Bekövetkezhetik ez különben abban az esetben is, ha az európai hatalmi viszonyok központi erődtömege — Ausztria — meginog: „... Az ausztriai birodalomnak — írja Kemény Zsigmond — „vagy egyiknek kell a nagyhatalmasságok közül lenni, vagy a világ-történetben hivatást nemc: — ez európai axioma. ... Sehol nincs kétség az iránt, hogy ha az osztrák monarchia bizonyos ponton túl válnék gyöngévé, az európai súlyegyen hosszasan fönntartható nem volna.” (i. m. 84 — 85.).

Ezen kiindulópontok után jutott el Kemény a szabadságharc megítélésében a következő nézetekhez: „... Nyíltan elismerem, miként a hazánkra szerencsétlen 1848-i és 1849-ik év eseményei nem csupán a februári napok hatásai, de belső okoknak és bűnöknek is eredményei valának. Sőt, elismerem, hogy az okok közt, melyek a forradalmat tartóssá és sivárrá tették, nevezetesen szerepet játszottak Magyarország különböző népiességeinek érdekei és politikai vágyai. Én tehát csak annyit állítok, hogy a népiségeknek föllépését a magyar elem ellen, fölötte kevés mértékéig okozta a *történeti gyűlölet*, és az 1825-diki korszak óta napirendre levő nyelvkérdés ...” (uo. 247.) ... „az kétségtelen, miként a birodalmi érdekeken kívül voltak belokok, voltak nemzetiségi követelések is, melyek a horvátokat, és a szerbek görögíthű részét, majdnem egészen; az oláh lakosoknak pedig közel kétharmadát velünk három év óta ellenséges vagy feszült viszonyban tartották, s teljesleg még most sem szűntek meg tartani. ... tagadni fölösleges volna, miként a horvát, a görögíthű szerb is az erdélyi román vágyai nem csupán arra vonatkoznak, hogy minő helyet foglaljon el hazánk az ausztriai monarchia összégében; de még ezenkívül arra is, hogy mily alapokon rendeztessenek számukra az új állami viszonyok? ...” (i. m. 249.) ... „A magyar forradalom átvette ama szint, mely 1815 óta minden rendkívüli mozgalomkor felmerül és a februári napoktól kezdve szokatlan erőt nyert — értem a nemzetiségi irányt. — Sehol sem tenyészhetett volna bujában az ethnographiai kikerekítésre s népiességek szerinti önkormányzásra, és az állam régi viszonyaiból teljes kiszakadásra törekvés, mint hazánkban, kivált 1848-ik év októbere óta. — S ha állott valaha felingerült népiességeknek szabadságukban: tartalék nélkül kinyilatkoztatni, hogy ők nem akarnak ama nemzettel, mely visszaélt, politikai, szoros kapcsolatban lenni — úgy bizonyosan nálunk volt erre a legtöbb mód, miután a forradalom legyőzésével a monarchia újra kialakításának óriási műve megkezdették.” ... (i. m. 252.)

Az idézett szerzők megnyilatkozásaiból kilálglik, hogy magyar oldalról is megvoltak az elképzelések a Habsburg Monarchia külső helyzetéről, valamint a határai között élő népeknek egymáshoz való viszonyáról. Ezek az elképzelések — kétségtelenül — más indítatásúak, más szemléletűek voltak, mint azoké az ausztriai — osztrák-német vagy szláv íróké, történetészek vagy ideológusoké, mert a magyar állam helyzete — mint többször hangsúlyoztuk — ugyancsak más volt, mint azoké. Figyelmes vizsgálatok mellett mégis kibukkantak a nézetek szembeállításánál bizonyos érintkezési pontok, amelyeknek ugyan nem lehetett kihatásuk e népek kapcsolataira, s éppen ezért jellemzőekké sem vál-

²³ Uo.: A forradalom után. Bp. 1908. 83—84.

hattak, amelyek azonban mégis azt mutatják, hogy az itt élő népek helyzetének felmérése minden oldalról megtörtént. Anélkül, hogy a másfél évszázaddal későbbi végkifejletből adódható eredményekből hamis visszakövetkeztetésekhez jutnánk, mégis érezhetünk bizonyos különbségeket az egykori magyar és nem magyar helyzetelemzésben. E különbségekre, mint már céloztunk reá, két mozzanat jellemző: egyfelől — magyar részről — a felfokozott szlávfébia, ill. félelem a szláv, ill. a germán néptengerben való elmerüléstől, másfelől — nem magyar oldalról — a magyarellenesség. Megfigyelhető, hogy ugyanakkor, amikor ez a sűrűlódás, amely kb. a 18. sz. végétől az első világháború végéig igen aktív volt, nem magyar részről is igen agresszív volt, s az ideológiában éppen Palackýban érte el a legmagasabb fokát, addig magyar részről ez a politikai vita a magyar államiság fenntartását és igazolását szolgálta és nem volt mentes védekező elemektől sem. Ezen túlmenően azonban a nemzeti tudat vállalásában és képviselésében is volt eltérés a nem magyar és a magyar ideológiai megfogalmazás között. Míg nem magyar részről a nemzet mint fogalom és jelszó egyben harci eszköz volt a magyarság ellen, s a magyarságnál is sokkal hatalmasabb és veszélyesebb germán elnyomatás fenyegetése ellen, addig magyar oldalon a nemzetiség — bizonyos mértékig még Wesselényi Miklósnál és Kemény Zsigmondnál is (akiket, mint legjelentősebbeket említettünk és idéztünk) — főképpen (és legfeljebb) mint a népet jelentő, s annak védelmét jelentő adottság válik politikai tényezővé. Míg a szláv, de elsősorban ennek nyugati cseh megfogalmazása a nemzet fogalmat a korabeli legmodernebb polgári filozófiai és társadalmi gondolkodás eredményét veszi igénybe népe felemelésének a kor által megszabott — kétségtelenül kíméletlen — harci eszközként, addig magyar részről a „kollektív” (modern fogalmazásban: „össznépi”) érdekvédelem az államiság és a területi integritás jegyében ment végbe, amely mellett, vagy amelyen túl, a nemzetiségi elv némileg módosított, fogalmilag kitágított formában, az volt az egyik fontos szerepe, hogy keretet teremtett az államhatárok között élő nem magyar nyelvű néptömegeknek a magyar nemzetfogalomban való elmerülésére. Eltekintve azonban attól, hogy ez a folyamat a modern nemzetfogalom kiteljesedése korában nem állandó jellegű vagy végleges — tény, hogy a nemzetfogalom nem magyar és magyar történelmi szerepe, illetőleg a nemzetfogalom és az állami integritás — történelmileg szükségszerűen bekövetkezett szembesítése között — társadalomfejlődésbeli szintkülönbség volt. Míg az előbbi, tehát a nemzetfogalom teljes alkalmazása és ideológiai-politikai lehetőségeinek kiaknázása a modern polgári gondolkodás és történelmi-társadalmi gyakorlat szintjét jelzi, addig a pusztán történelmi államiság és területi integritás a nemzetiség szempontjainak — úgyszólván másodlagos — hangsúlyozása mellett, óhatatlanul bizonyos feudális kötöttségek túlélését jelenti. Nem mintha a 19. század magyar ideológiájának megalkotói és képviselői nem a modern gondolkodás és a legmagasabb európai műveltség szemléletével ítélték volna meg hazájuk problémáit. Bizonyos kettősség azonban mégis felismerhető a modern politikai gondolkodás magyar megnyilatkozásaiban. Különösen jellemzőek ebből a szempontból Eötvös József munkáinak egyes vonatkozásai, Eötvös elméleti munkássága a a polgári-nemzeti fejlődés egész folyamatot átíveli, s így a gondolatrendszerében keletkezett törések, az átért történelmi eseményekben bekövetkezett rengések tükröződésai voltak. Ezzel nem mentesíteni kívánjuk Eötvöst, csak hangsúlyozni, hogy az ő gondolkodásában is fellelhetők a polgári ideológiát megelőző elemek, így pl. az, hogy ellenszenvvel fogadta az egyes emberek és az államok érintkezésében a nemzeti elv, nemzeti szempontok döntővé válását. Ez nem volt „modern” vonás gondolkodásában, de magyarázható azzal, hogy a nemzeti szemlélet térhódítása számos káros következménnyel járt a magyarság számára. Így Eötvös korai antinacionalizmusa a magyarság történelmi helyzetének tükröződése az ő gondolkodásában.

Az ezután következő ismertetésnek nem az a célja, hogy Eötvös József két jelentős röpiratát részleteiben elemezzük, hanem az, hogy néhány gondolatot ragadjunk ki belőlük, amely a magyarság szempontjából alapvető jelentőségű volt. E problémák — végső fokon — két kérdés köré csoportosultak: Az egyik a nemzet és nemzetiség kérdése, a másik pedig Ausztria, ill. az osztrák birodalom helyzete és viszonya mind a nemzetproblémához, mind a forradalomhoz. S bár e röpiratok, azaz inkább kisebb terjedelmű politikai művek egy évtizeddel a forradalom után keletkeztek, tehát a Habsburg Monarchia történetének újabb fordulója időszakában, a felvetődő gondolatok mégis jellemzőek az egész lezajlott folyamat retrospektív értékelésére is.

A két problémamásor közül az egyik, amely Eötvös 1859-ben megjelent munkájának²⁴ középpontjában áll (Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs) a következő:

²⁴ Die Garantien der Macht u. Einheit Oesterreichs (von Baron Josef Eötvös) Zweite Auflage; Leipzig 1859.

„Ha az osztrák állam létfeltételeinek, valamint a nemzetiségi elv jelentősége és megvalósítása következményeinek nyugodt megfontolása arról győz meg bennünket, hogy az az elv, ebben az értelemben a Monarchia fennmaradásával összeegyeztethetetlen, úgy az, amit az 1848. évben és utána tapasztaltunk, azt bizonyítja, hogy az osztrák monarchia állampolgárainak nagy többsége ezt az elvet nem is fogta fel ebben a jelentőségében. — A fogalom, amely az utóbbi időben oly nagy befolyást gyakorolt az események menetére, s éppen ezért az Ausztriának alandó alkotmányánál szükségszerűen tekintetbe veendő, nem is a nyelvi, hanem a történeti nemzeté.” (uo. 83.) Két oldallal alább Eötvös a következőket fejti ki a nemzetiség és az osztrák állam viszonyáról: „... az a kérdés, hogy vajjon az egyes népek törekvései nemzeti jogsíkhhoz, ellentétben állanak-e az osztrák állam egységével és hatalmával (ezért) a maga gyakorlati jelentőségében teljesen azonos azzal, vajjon az egyes vidékek fennállása történelmileg meghatározott határai között és belső közigazgatásuk autonómiájának jelentős mértékével, az állam egységével összeegyeztethetetlen-e...” „... Ausztria fennállását és jelenlegi nagyságát sem nemzetiségi egységének, sem földrajzi határainak nem köszönheti, mert az teljességében a történelem termékének tekintendő. Az egyetlen kötelék, amely ezt az államot összetartja, a törvényes monarchia elvében áll...” (uo. 85.). Már az idézett sorokból is kiviláglik Eötvösnek az a törekvése, hogy a „nemzeti” elvet és fogalmat, mindenképpen a maga kétségtelenül meglevő, végső fokon azonban nem egyetlen s nem kizárólagos történeti eredetére vezesse vissza.

A polgári gondolkodás Közép-Kelet-Európában — főleg Herder óta — a „nemzet”, mint az újkori történelem fontos alakító társadalmi kategóriáját tartja számon, s a polgári fejlődés egyik legfőbb mozgatójaként és ismérveként kezeli. Hogy Eötvös József — mint az eddigi és a további idézetekből kitűnik — ezt a szemléletet nem teszi teljesen a magáévá és — pl. Palackyékkel is ellentétben — a történetiségben, ill. a történetiségben feloldott (vagy felhígult) nemzetben, továbbá a monarchikus legitimitásban látja az osztrák birodalom megújulásának zálogát, az ugyan elsősorban valóban a magyar államiség történelmi igényéből következik, de az is tagadhatatlan, hogy ez az igény ekkor úgy tekinthető, mint a rendi feudális gondolkodás és politikai követelések megnyilatkozása. S ha ez az eötvösi megfogalmazás a kor magyar politikai tudományának legmagasabb szintű alkotása is, akkor sem szabad elsiklani afölött, hogy ez nem Eötvös gondolkodásának rendi korlátaiból következik, hanem azokból a magyar történeti igényekből, amelyeket képviselt, s amelyeknek tiszta és torzulás nélküli kifejezésre juttatását eredendően hivatásának tekintette. A továbbiakban Eötvös ellenérzését a nemzeti elvvel szemben így fejleszti tovább, az osztrák államra is vonatkoztatva: „... Amennyiben ... az egyenrangúság elvét nem a történeti nemzetiségre, hanem a nyelvi különbözőségekre alkalmazzuk, olyan alaptény mellett állanak ki, amely a történelmi jog elvével, amelyen a legitim monarchia alapul, ellentétben áll, s amelynek következetes keresztülvitele az egyes koronatarományokban fennálló viszonyokat újból kérdésessé teszi; ezzel olyan útra tértek, amelyen az osztrák állam tényleges szervezete egyáltalán lehetetlennek bizonyul, mivel az, aminek minden szilárd hatása hiányzik, s olyan változékony, mint a nyelvterületek Ausztriában, képtelen az állam alapjául, s tényleges szervezetének szilárd elemül (Gliederung) szolgálni.” (uo. 205.)

Végezetül Eötvös is kénytelen a maga értelmezésében arra a következtetésre jutni, hogy „... Ausztria hatalmának és jövőjének másik, ... fontosabb biztosítóka a nemzetiség elvében rejlik, a következő okokból: 1. mivel a nemzetiség elve abban a jelentőségében, amelyet befolyása Ausztriában az események menetére az utóbbi időben gyakorolt, a történeti jogra való figyelemmel, amelyen amaz alapul, s amelyre a legitim Monarchia elvének, s ezáltal az állam egységének is alapjául szolgál; 2. mivel a nagy átalakulások idején, mint amelyen a mienk, amelyben minden alaptétel kérdésessé, s minden viszonylat ingadozóvá válik, az emberiség pedig zavartól üzetve, vad rohamában omlik egy ismeretlen cél felé, az államnak pedig hatalmas erőkre van szüksége, hogy a meglevőt megvédje a gyors összeomlástól, s mivel azok az irányzatok, amelyek, mint korunk demokratikus irányzata, egész népeket magával ragad, s csak akkor szorítható vissza, ha az amivel szembeszállunk vele, ugyanolyan erős...” (uo. 214.). „... Tagadhatatlan, hogy a forradalom és a nemzetiség elve szemben áll egymással, s a tapasztalat arra tanít, hogy a nagy átalakulások idején (mint pl. a 16. századbeli egyházi reform, vagy az első francia forradalom) a nemzetiség elve mindig a háttérbe szorult. Ebből következik, hogy bennünket fenyegető forradalom szellemét semmivel sem lehet erőteljesebben ellensúlyozni, mintha azt a hatalmat, amelyet a nemzetiség elve az emberek kedélyére gyakorol, megpróbáljuk megszilárdítani. Az olyan állam, amely több népből áll, amelyeknek mindegyike lelkesedik a maga történelmi jogaiért, s különleges nemzeti-ségért — az utóbbi idők tapasztalatai szerint — bizonyos veszélyeknek van kitéve, amelyek sajátosak ugyan a számára, korunk legnagyobb veszélyével szemben azonban,

amely minden államot fenyeget, a demokratikus forradalommal szemben egész biztosan védve van..." (214–215.) „... Ha Ausztria jövőjének legerősebb biztosítéka az a meggyőződés, hogy Európa biztonsága azon a helyen, amelyet Ausztria foglal el, egy nagy állam fennállását követeli meg, s hogy éppen a nemzetiségek sokfélesége miatt, amely itt található, ilyen állam csakis a történelmi jog alapján, azaz Ausztria által tartatható össze...”

Világos, hogy Eötvös a nemzeti elv lényegét, annak éppen a nyelvi kérdéssel való összefüggését igyekszik a történelmi jog hangsúlyozásával a háttérbe szorítani. Ennek magyarázata nyilvánvalóan a történelmi magyar államérdekekben keresendő. Alig tagadható, hogy ebben a szemléletben a későbbi dualista irányzat gyökerei is felismerhetők. Ugyanakkor azonban átvezetnek e gondolatsorok Ausztria szerepének Eötvös által képviselt koncepciójához is, amely a tárgyalt mű második nagy problémája.

... Attól a pillanattól kezdve, ahogy az osztrák Ház uralma Magyarországon megkezdődik, a helyzet, amelyben a magyar Monarchia volt, Ausztriára szállt át. Azokkal a veszélyekkel és nehézségekkel együtt, amelyeknek a régi magyar Monarchia végül is áldozatul esett, Ausztria azokat az előnyöket is biztosította magának, amelyekkel egy állam rendelkezik, amelynek fennmaradása az összes többieknek az érdekében áll, s bár a török birodalom régen elvesztette jelentőségét, mégis biztos, hogy a fenyegető helyzet mellett, amelyet Oroszország egy évszázad óta elfoglal, Ausztriát most éppúgy a nyugati civilizáció védőfalának tekintik, mint ahogy Magyarországot három évszázaddal ezelőtt a kereszténység védőbástyájának nevezték. (l. m. 107.) Az adott helyzetre vonatkozóan Eötvösnek az a véleménye, hogy ... Ausztria csak mint nagyhatalom maradhat fenn. Ehhez azonban különösen a jelen pillanatban, amelyben a legfontosabb európai kérdések láthatóan a döntésekhez közelednek, a Monarchia pedig több oldalról ellenségektől körülvéve teljesen elszigetelődött, s nagyon jelentős katonai hatalomra szorul...” (uo. 122.) „... Miben áll a feladat, amely előtt Ausztria, mint európai nagyhatalom jelenleg áll? s melyek az eszközök, melyeket e feladatokhoz igénybe vehet? ... Ha mindazon kérdéseket áttekintjük, egyet sem találunk, amely fontosabbnak tűnne, s amelyet oly mértékben lehetne a jelenkor égető kérdésének tekinteni, mint azt, amely a keleti kérdés névvel illethető. Ausztria számára mindenestre ez a kérdés a legfontosabb, mindegyik közül ... Elsősorban azért, mert Ausztria, földrajzi helyzeténél fogva arra hivatott, hogy döntő befolyást gyakoroljon abban, s semmiképpen sem maradhat benne semleges. Másodszor, mert Monarchiánk néprajzi viszonyainál fogva a mód, amelyen ez a kérdés megoldásra kerül, Ausztria egész jövőjére döntő. A pillanat, amelyben a török birodalom összeomlik, Ausztria számára alig sejtett nagyság kiindulópontja, de folyamatosan hanyatlás kezdete is lehet. (uo. 177.) A keleti kérdés természetesen nem az egyetlen problémája Ausztriának, mert a Németországgal kapcsolatos helyzet – más szempontból – legalább olyan fontos. Ezt Eötvös a következőképpen értelmezi ebben a művében: „... Ha a keleti kérdésben való döntést kiszöbön állónak tekintjük, akkor Ausztriának a saját erejéhez még más támaszt is kell keresnie, s hol találhat jobbat, mint Németországban, vagy hogyan számíthatna Monarchiánk Németország teljes támogatására, ha nem tanúsítja a lényegében német hatalom magatartását, s nem győzi meg azt a nagy népet arról, hogy Ausztria hatalma és nagysága egyben Németországé is?”

Ezután Eötvös József e művéből már csak két fontos témára kívánunk néhány rövid részletet felhozni. Az egyik Ausztria belső szerkezetére, a másik Magyarország helyzetére vonatkozik. Az előbbire jellemzőek a következő megállapítások. „... Egy biztos, s ez az a tény, hogy Ausztria megmaradását, a monarchista elv mellett az állam egyes részei nemzeti különbözőségi tudatának és területi autonómiának köszönheti ... Bár Ausztria 1848-ban nagy átalakulásokon ment keresztül, ha azonban a magyar forradalom lefolyását figyeljük (azét, amely a Monarchia számára a legveszélyesebb volt), úgy arra a meggyőződésre jutunk, hogy az nemcsak nem volt része annak a nagy mozgalomnak, amely Európát most is fenyegeti, de éppen ellentétben állott azzal, s éppen azt az erőt bizonyítja, amellyel a történeti jog a Monarchia nagy részén még most is rendelkezik.” (uo. 163.) A szerző ezen megállapításával nem értünk egyet, mert a magyar 1848 szerintünk része volt az európai nemzeti mozgalmaknak, még akkor is, ha mint főntebben egy helyen már utaltunk rá – magunk is felismertük a nem polgári, rendi elemeket. De ha mégis úgy volna, ahogy Eötvös megítélte, akkor ebben legfeljebb az 1849-es vereség egyik főokát kellene felismernünk.

Végül néhány Ausztria és Magyarország viszonyát érintő megállapítást idézünk. „Ha visszatekintünk Magyarország viszonyaira abban az évszázadban, amely az ország a török kiűzése utáni tényleges újjáalakítástól 1823-ig telt el, akkor nem tudjuk eléggé dicsérni – József császár kivételével – az uralkodók belátását, hogy Magyarország alkotmányos helyzetét mindig csak oly mértékben próbálták korlátozni, amennyire az

összállam érdekei megkövetelték . . .” (uo. 29.) Kétségtelen, hogy ez a Habsburg-uralkodók iránti lojális hang az abszolutizmus évtizedének vége táján, magyar politikusnál nyilvánvalóan valamilyen új szemlélet előérzetét jelzi. A továbbiakban a következők olvashatók „... bizonyos . . . , hogy a Monarchia oly jelentős részében, mint amilyen Magyarország, a fennálló viszonyok nem hagyhatók figyelmen kívül. Ha meggondoljuk, hogy Magyarország nyolc évszázadon keresztül alkotmányos formák között fejlődött, úgy feltételezhető, hogy az állam minden olyan berendezkedése, amelyben még minden osztálya a közügyekben való részvételből ki van zárva, Magyarország lakosságának egyetlen részét sem elégítheti ki . . .” majd később: „... Aki nem akarja saját magát megtevesztetni, annak be kell látnia, hogy a Monarchia különböző részeiben nem található meg az egységnek az a tudata, amely várható volna oly népeknél, amelyeknek nagy része három évszázad óta ugyanazon államhoz tartozik. Bármilyen szoros is a kötelék, amely az egyes tartományokat a dinasztiahoz kapcsolja, a különböző koronatarományok közötti viszonyok sohasem voltak bensőségesek, s nem tagadható, hogy 1848, s az azóta bekövetkezett események és az ezeket követő rendszabályok folytán a Monarchia különböző részei között bizonyos keserűség, sőt ellenségeség keletkezett. . . . Olyan államban, mint Ausztria, amely ha fenn akar maradni és amelynek meg kell oldania feladatait, szüksége van népeinek közös cselekedeteire, de alig tudok valamit, ami Ausztria jövője számára fontosabb volna, mint azt, hogy a Monarchia különböző népei végre közelebb kerüljenek egymáshoz . . .” (uo. 50–51.)

Végül kapjon itt helyet ugyanennek a műnek néhány sora, amely 1848 tapasztalataira építve — sajátos magyar szempontból — igen reálisan ítéli meg a birodalom fejlődési szükségleteit. „... Még ha Magyarország nélkül gondoljuk el Ausztriát, úgy ennek az államnak, amely a német örökös tartományokon kívül, a cseh korona országait, Galiciát, néhány olasz és délszláv tartományt is magába foglal, olyan alkotmányra van szüksége, amelyben az egyes részek történelmi jogaira és lényeges különbözőségére tekintettel kell lenni; s éppen ez az, ami a helyi autonómiák szükségességéről győző meg bennünket. . . .

De még ha a dualizmus megszüntetését tekintjük is, amely sokkal régebbi a Monarchiában, mint 1848 legnagyobb eredménye, amelyet nem szabad most sem kétségbe vonni, s ha abból a meggyőződésből indulunk ki, hogy Magyarország kívánságait és igényeit az összállam számára adandó alkotmánynál nem veszik különösen figyelembe, ugyanolyan bizonyos, hogy az intézmények, amelyek a Monarchia viszonyainál általában megfelelőeknek látszanak, azon egyetlen okból nem utasíthatóak vissza, hogy megegyeznek Magyarország igényeivel és kívánságaival.” (uo. 92.)

Eötvös József politikai koncepciójának ismertetése és jellemzése, valamint az összinomarchia népeinek viszonya szempontjából adódó következtetések levonása nem volna teljes, ha a „Magyarország különállása” c. művéből²⁵ nem közölnénk néhány rövid részletet, amely Magyarország helyzetével foglalkozik, Ausztria és Németország viszonyának átalakulása időszakában. Így álljon itt e mű egyik alap gondolata: „... Ausztriának minden Németországhoz tartozó tartományaival belépése a szövetségbe (ti. német szövetségbe, G. I.) most, mint azelőtt csak azon feltétel alatt lehetséges, ha az osztrák monarchia ezen és más, azaz a magyar koronához tartozó országok közt a személyes unió viszonya visszaállíttatik, mely azokat még a német császárság idejében kötötte össze.” (I. m. 72.) Salább: „... A nemzetiség elve, e szó nyelvi értelmében veszedelmes az osztrák államra nézve. Ugyanez áll az általános népakarat elvéről is. A kormányzati és közigazgatási központosítás elve az utolsó idő folytán teljesen kivihetetlennek bizonyult, mire kell tehát, mire lehet támaszkodnunk, ha csak a történelmi jog elvére nem, mely az állam létezésének a legújabb időkig egyetlen alapjául szolgált . . . azon alapelvek, melyeket Ausztria azelőtt követett, a melynek által Európa első államainak egyikévé lett, dacára egyes rossz oldalainak, még is a legcélszerűbbek voltak; . . .” (uo. 189.) majd „... Éppen mivel a monarchia még soha ennyire elszigetelve nem állott, még soha ennyire kizárólag nem volt saját erejére utalva, s mert a törvényes monarchia elve, mely ez államnak alapul szolgált, e pillanatban nemcsak pártok, hanem azon irány által veszélyeztetve van, melyet a leghatalmasabb államok kormányai közül többen követnek, ebben fekszik az ok, melynek bennünket a *történelmi jogalap teljes visszaállításának szükségességéről meg kell győznie* . . .” (Kiemelés a szerzőtől, uo. 40.) Befejezésül Eötvös végkövetkeztetése: „... *Németország egysége*, még amennyiben ezt a szükség legcélszerűbb fokára szorítjuk is, és *Ausztria egysége*, azon értelemben, melyben ezt felfogták, *ellentétben* állnak egymás-

²⁵ Eötvös József: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Eötvös József művei. Reform és hazafiság III. Bp. 1978. 209–303.

sal.” ... (Kiemelés a szerzőtől) „... Ha ... Németország egységét európai szükségnek tartják s belátják, hogy még Ausztria hatalmát és biztonságát is Németország hatalma és azon helyzet tételezi fel, melyet Ausztria Németországban elfoglal, akkor azt is be fogják látni, hogy minden kísérlet, oly intézkedéseket a Monarchiának, melyek Németország egységével ellentétben állanak, soha sem szolgálhat Ausztria üdvére, s meg fogják engedni, hogy azon viszonyok visszaállítása, melyek a magyar korona tartományai és az összes állam közt azelőtt fennállottak (Magyarország törvényhozási különállása) talán nem az, melyet dhajtottak, de mindenesetre az egyetlen, mely e pillanatban lehetséges.

Mert valamint Németország egysége az egyedüli eszköz, melylyel azon veszélyekkel, melyek jelenleg Európát fenyegetik, szembe lehet szállni, úgy Magyarország törvényhozási különállása Németország egységének feltétele, s nem fekszik bármely halandó hatalmában felbontani azon természetes összefüggést, melyben e két kérdés egymással áll.” (Kiemelés a szerzőtől, uo. 121–122.)

*

Noha Eötvös József is többször említi idézett frásaiban, hogy a Monarchia népeinek közelebb kellene kerülniök egymáshoz, koncepciója lényegében Ausztria és Magyarország dualisztikus viszonyának — alkotmányos formák közötti — helyreállítására épül, és pedig úgy, hogy ennek a rendszernek a Habsburg-Ausztria beépülésétől nem fenyegetett egységes Németország létrejötte lenne a biztosítéka. Nem kétséges, hogy ennek a koncepciónak volt — az adott európai hatalmi helyzetben — a legnagyobb realitása, s valószínűsége a megvalósulásra. Ilyen szempontból ezek az elképzelések megalapozottak voltak. Két szempontból azonban ez a koncepció — amely nemcsak Eötvösé volt, hanem Wessélyé, Keményé, Szokolay Istváné és a többieké, s amely végső fokon mind ebbe az ideológiába torkolt (Széchenyit ebből a kategóriából ki kell hagyni, mert az ő elgondolásai nem jutottak eddig a végkifejletig) — mégsem állott a polgári fejlődés élvonalában: *Először* is azért, mert a dualizmusnak erre az új formájára megérett Ausztriának az állam-szerkezete — erősen fejlődő ipara ellenére — éppúgy nem volt sajátos polgárinak tekinthető, mint a számos rendi jellemvonást mutató Magyarországé. Mindkettőt olyan történelmi nehézkedési erő sodorta ismét szorosan egymás mellé, amely nem az 1848-ban kibontakozófélben elfojtott polgári fejlődés lezárulása volt, hanem az előző korszakok kényszerű továbbélése. *Másodszor*: Azzal, hogy a Monarchia nem német és nem magyar népei kimaradtak a táj 1848 után időszerűvé, vagy éppen halaszthatatlanná váló rendezési és reformfolyamatából a csak osztrák (német) és magyar érdekek (viszonylagos) kielégítésére épülő átalakulási és reformirányzat, a polgári fejlődés hosszabb távú megvalósulásában szinte „diszkvalifikálta” magát az átalakulásból kimaradt népekkel szemben. Nem mintha ezek a népek az előbbiekkal szemben magasabb szintet képviseltek volna a polgári fejlődésben, mint az ún. uralkodó nemzetek. Történelmi-politikai céljaik azonban — hosszú távra — magasabbak voltak, azáltal, hogy a teljes nemzeti és állami függetlenség elérését tűzték ki céljukul, minthogy a korlátozott nemzet-állami szuverenitással járó konföderációs megoldás nem fért bele a kor, ill. Európa és a szűkebb középkelet-európai táj vezető hatalmainak érdekkörébe. Tény azonban, hogy bár a történelmi megvalósulás szempontjából ez az út realisabbnak bizonyult, mint az 1848-ban létrehozott kalandos sorsú osztrák Birodalmi Gyűlésben felmerült összes tervek és gondolatok, mégis elérkezettnek látszik az idő annak megvizsgálására és felelevenítésére, mit tartogattak az itt félbeszakított alkotmány- és megoldástervek az egykori Habsburg Monarchiában élő népek jövője számára, miután a ténylegesen bekövetkezett „rendezést” a történelem fél évszázaddal annak létrejötte után, mint ideiglenesnek bizonyultat, kíméletlenül halomra döntötte, vele együtt pedig — a néhány legsötétebb sejtést tartalmazó gondolat kivételével — úgyszólván a legtöbb magyar elgondolást is.

Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel—szovjet-orsz háborúban

Az első világháború befejeztével, az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásával és a független lengyel állam újjászületésével módosulnak a magyar—lengyel kapcsolatok. Csekonics Iván, aki ez idő tájt a magyar kormány varsói képviselője, az utóbbi eseménytől számítja a tradicionális magyar—lengyel jó viszony reneszánszát.¹ A magyar és lengyel uralkodó osztályok együttműködésén alapuló kapcsolatokba alapvető változást hoz és a Magyar Tanácsköztársaság ideje alatt dominál a két ország baloldali erőinek összefogása, a lengyel forradalmároknak a Tanácsköztársaságot támogató akciói és fegyveres harcai. A Tanácsköztársaság megdöntése után azonban intenzívebbé válik a magyar és lengyel reakció kapcsolata; a kezdetben főként magyar részről sürgetett együttműködés az 1920-as lengyel—szovjet-orsz háború idején teljessé válik.²

Melyek azok a tényezők, amelyek időszakunkban — a felmerülő nehézségek ellenére — elősegítik a magyar—lengyel közeledést, illetve szükségszerűen hozzá vezetnek? Ezek között találhatók olyanok, melyek nemcsak ez időben hatnak, hanem a régebbi korszakokba visszanyúlva előidézői a magyar—lengyel együttműködés hagyományainak, de ugyanakkor nagymértékben befolyásolják az 1919—20-as évek hivatalos magyar és lengyel politikájának alakulását is. A két ország történelmének, gazdasági-társadalmi fejlődésének, struktúrájának alakulásában sok a párhuzamos jelenség. Ilyen közös jegy a viszonylagos gazdasági elmaradottság, az agrárjelleg, a feudális nagybirtokrendszer fennmaradása, a nagybirtokos osztályok és a burzsoázia vezető szerepe, a katolikus egyház nagy befolyása stb. Ebben a korszakban mindkét ország belpolitikai életére jellemző a népi követelések, a haladó mozgalmak, így a bontakozó lengyel forradalom terrorisztikus elnyomása, Magyarországon a dühöngő fehérterror. Megegyeznek a fő ideológiai jegyek: kommunistaellenesség, antiszemitizmus, nacionalizmus, illetve sovinizmus.

Az 1919—20-ban nemzetközileg elszigetelődött ellenforradalmi Magyarország külpolitikájának középpontjában a revízió állt. E célkitűzés szempontjából rendkívüli fontossággal bírt, hogyan alakulnak a magyar kormány külkapcsolatai a továbbiakban, sikerül-e partnert szereznie revíziós törekvéseinek támogatásához. A környező utódállamok — Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Ausztria — eleve nem jöhettek számításba a területi követelések miatt. A nyugati hatalmakat tekintve elmaradt a remélt angol támogatás, Franciaország pedig időszakunk elején még nemigen hajlott az együttműködésre. A könnyebben elérhető német segítség viszont nem ígérkezhetett hatha-

¹ Csekonics Iván: A magyar—lengyel politikai barátság renaissance-a. Lásd Magyarország és Lengyelország. (Szerk.: Huszár Károly) Bp.—Warszawa 1936.

² A témáról részletesebben lásd K. Radek: Wojna polszkih belo-gvardejcev protyiv Szovjetszkjoi Rosszii. Moszkva 1920.; Krásznaja Knyiga. Szbornyik diplomatyicseszkikh dokumentov o russzko—polszkih otnosenijah sz 1918 po 1920. Moszkva 1920.; H. Bajński: Wojsko polskie na Wschodzie 1919—1920. Warszawa 1921.; K. Putna: K Visle i obratno. Moszkva 1927.; P. V. Szuszlov: Politicheskije obespecsenijije szovjetszko—polszkjoj kampanyii 1920 g. Moszkva 1930.; J. Dowbór-Muśnicki: Moje Wspomnienia. Poznań 1936.; A. Piłsudski: Piłsudski — A Biography by his Wife. New York 1941.; Korta, Arski: Znowa grabieżców. Awantura Piłsudskiego w 1920 r. Warsaw 1950.; Isztorija Grazhdanszkoi Wojny v SzSszR. III. IV. Moszkva 1957. 1959.; M. Grinberg: Z zagadnień wojny polsko-radzieckiej. Warsaw 1960.; P. S. Wandycz: Soviet—Polish Relations 1917—1921. Cambridge. Mass. 1969.; J. Piłsudski: Year 1920. London—New York 1972.; Norman Davies: White Eagle, Red Star. The Polish—Soviet War, 1919—20. London 1972.

tósnak első világháborús vesztes pozíciója következtében. Ezek figyelembevételével, illetve a sikertelen próbálkozások után a lengyel külpolitikai orientációtól reméltek eredményeket a magyar uralkodó körök.

Lengyelországgal szemben Horthy-Magyarországnak nem voltak területi követeléselei. Igaz, Lengyelország jó kapcsolatot alakított ki Romániával, valamint viszállyban állt Németországgal (Felső-Szilézia, Danzig hovatartozása, majd a népszavazás után a lengyelországi német kisebbség helyzete kérdésében), ami viszont a magyar uralkodó osztály számára lényegesebb: erős konfliktusa volt területi követelések miatt Csehszlovákiával (Tešen és Kárpát-Ukrajna birtokáért). Ez utóbbi országgal szemben a területi revízió fegyveres úton való végrehajtását a romániai ügy elé helyezték a horthysta körök, így felmerült egy ideiglenes magyar–román közeledés lehetősége is. A másik és legnagyobb ellenfél mindkét ország részére Szovjet-Oroszország, amely a korabeli Magyarország számára ideológiai ellenfélnek, míg Lengyelország számára emellett még területi szempontból is riválisnak számított. A lengyel–szovjet-orosz határ ügyét a békekonferencia nem rendezte, és ez már eleve magában hordozta egy háború lehetőségét.

A háborús előkészületek, melyek lengyel részről már 1918 végén, lényegében a lengyel állam újjáalakulásával megkezdődtek, azt a reményt keltették a magyar vezető körökben, hogy az antant katonai támogatása révén (felszerelés-, lőszerzállítás, tisztiek főként Franciaország részéről; a magyar kormány is kivette a részét már ekkor a lőszerzállításból) — súlyos gazdasági helyzete ellenére — Lengyelország katonai partnerként is megállná a helyét. És a legfontosabb ok, amiért a magyar kormány Lengyelországot kegyét kereste: a nem teljesen alaptalannak látszó remény, hogy a lengyelek — saját segítségükön túl — kieszközölhetik az antant (elsősorban Franciaország) diplomáciai és katonai támogatását Magyarország irányában. Annál is inkább, mert Franciaország fontos szerepet szánt Lengyelországnak közép-európai politikájában. Lengyelország fő szerepének tehát Magyarországnak az antanthoz, a győztes imperialista hatalmakhoz való közeledésének elősegítését tartották. Ez főként a békefeltételek miatt szükséges, hiszen a remélt módosításokhoz nélkülözhetetlen az antant engedélye.

Hogyan lehetne mindehhez megnyerni a lengyel kormányt, hiszen Magyarország nem kívánatos társ a nemzetközi életben nem csak háborús vesztes pozíciója, de belpolitikájának alakulása (fehérterror, a monarchia restaurációjára irányuló kísérletek) miatt sem. Azon a tényen túl, hogy érdekellentét nem állt fenn a két ország között, a hagyományos magyar–lengyel barátság és az elvesztett közös határ visszaállításának hangoztatásával. Ez utóbbi Lengyelországnak is előnyös lett volna a Csehszlovákiával való ellentéték és gazdasági érdekek miatt. (A helyzetet bonyolította, hogy a Csehszlovákiának „juttatott” Kárpát-Ukrajnára Románia is igényt tartott, egy részét megszállta.) A leghatásosabbnak pedig Lengyelország Szovjet-Oroszország elleni intervenciójához felajánlotta, illetve nyújtott magyar segítség tűnt. Annak ellenére, hogy ez esetben nyilvánvaló, nem önzetlen segítségnyújtásról van szó, nagyon is mögöttes érdekek diktálták ezt. Lengyel részről már 1919 őszén meggyőződtek arról, hogy a magyar külpolitika fokozatosan Lengyelországra orientálódik, és felmérték az ebben rejlő lehetőségeket: „Az a nagy remény, amelyet egyes magyar körök Lengyelországba vetnek és ismételt kérésük az antant segítségéért és támogatásáért, kivételesen erős pozíciót biztosít számunkra Magyarországon és lehetővé teszi, hogy ellensúlyozzuk ott Berlin és Moszkva befolyását.”³

A magyar–lengyel közeledés útja azonban nem volt zökkenőmentes ezekben a hónapokban. A részben lengyel segítséggel megvalósítandó francia orientáció célját, mint egyetlen lehetséges megoldást, még Magyarországon is nehéz volt elfogadtatni. Horthy csak 1920 áprilisában hajlandó jóváhagyni ezt az irányvonalat, de még ezután is titkos tárgyalásokat folytatott a Ludendorff körül csoportosuló német jobboldallal és az ellenforradalmi bajor kormánnyal, amelyekkel az ellenforradalmi törekvések mellett egybeesett a Párizs környéki békék erőszakos revíziójának célja is. Ludendorff Horthyhoz írott levele viszont rámutat arra, hogy az előbbiek ellenére miért nem lehetett egyelőre nyílt és eredményes a két ország együttműködése.⁴

³ A párizsi békekonferencia idején Paderewski miniszterelnök kabinetfőnökéhez eljuttatott dokumentumot Sochacki közli: Az 1919-es magyar proletárforradalom hatása Lengyelország belpolitikai és nemzetközi helyzetére. Párttörténeti Közlemények 1959. 2. sz. 98.

⁴ „Németország hatalmi eszközeit tekintve ki kell mondanom, hogy ezek rendkívül csekélyek... Magyarország jobb helyzetben van, de az ő hatalmi eszközei sem elegendők. Szövetségesre ott kell szert tenni, ahol lehetséges.” Ludendorff természetesen nem Lengyelországot hozza fel példának, hanem a fehérorosz szervezkedések támogatását

Magyar részről emellett feladatnak tekintették a Lengyelország és Németország közötti ellenségeskedés fellazítását, valamint féltékenyen szemlélték a lengyel—román viszony alakulását.⁵ Mindkét körülmény olyan tényezőnek számít, ami kölcsönös bizalmatlanságra adott okot, hátráltatta a magyar—lengyel közeledést. Lengyel és francia részről tehát nem voltak alapítalakok a Németország felé is tekintgető Magyarországgal szembeni „fenntartások”. A lengyel kormány számos jelét adta annak, hogy óvatos magyar politikát folytat, nem kötelezi el magát nyíltan Magyarország mellett — nem utolsósorban Franciaország rosszallásától tartva, ahogy erre gyakran hivatkoztak is. A Magyarországhoz való közeledés mértékét lényegében Franciaország hozzáállásától tették függővé.

1920 elején a Lengyelországhoz való közeledés, jó viszony kiépítésére való törekvés egyik fő oka az a remény volt, hogy a lengyel diplomaták a „magyar ügy” szószólói, támogatói lehetnek a békekonferencián, segíthetnek enyhébb békefeltételekre bírni az antantot, elősegíthetik a hozzá való közeledést, a tárgyalások felvételét. Így 1920. január 15. után, amikor a magyar béke delegáció gróf Apponyi Albert vezetésével átvette a békefeltételek jegyzékét, a magyar vezető körök kéréseikkel ostromolni kezdték a lengyel kormányt.⁶ A Patek vezette lengyel béke delegációt és a varsói kormányt azonban nem volt könnyű kimozdítani passzivitásából, aminek okát Pilsudski a következőkben adta meg. Lengyelország addig nem léphet fel nyíltan a békekonferencián — jelentette ki —, amíg keleti határait meg nem határozzák. A tradicionális barátság csak Magyarország elszigeteltségének feloldása után folytatható. Ezzel kapcsolatban főként a „cseh—orosz korridor”, azaz Kárpát-Ukrajnára utalt. Egy esetleges cseh—magyar konfliktus során Lengyelország csak semlegességéről biztosíthatja Magyarországot.⁷

Mindenesetre e nyilatkozattal közel egyidőben, már 1920 februárjában megmutatkozott néhány jele annak, hogy a magyar kormány erőfeszítései nem voltak teljesen hiábavalók: a lengyel béke delegáció szót emelt Magyarország igazságtalan feldarabolása ellen és támogatta a lengyel—magyar közös határ létesítését. A fordulatot a magyar sajtó is melegen üdvözölte. Így például Nyáry Albert báró, a Magyar—Lengyel Egyesület elnöke, aki a Virradat-ban 1920 januárjában Ubi es, Polonia? Hol van Lengyelország? c. cikkében keserűen hiányolta a lengyelek részvételét, támogatását, február 11-i Ave Polonia! c. írásában már egy lengyel—magyar katonai szövetség sikeressége mellett érvelt — a lengyelek fellépését látván.⁸

Időközben a szovjet hadsereg az intervenciós és a polgárháborús ellenfeleken aratott győzelmei következtében egyre veszélyesebbnek kezdett tűnni az antant államok vezérkarai számára. A különböző tárgyalásokon, 1919 tavaszához—nyarához hasonlóan, gyakorivá vált a „bolsevik veszély”, illetve az ellene való közös védekezés témája. Ezt igyekezett kihasználni a magyar kormány, és az előbbire hivatkozva ajánlotta fel Magyarország részvételét a „bolsevizmus elleni közös harcban”. Így remélték elérni az antant megnyerését, a békefeltételek enyhítését. Szerepüknek olyan fontosságot tulajdonítottak kezdetben, hogy a segítséget, annak mértékét, mintegy fenyegetőzve, egyértelműen a békefeltételek milyenségéhez köthették. Kiváló alkalom volt ez arra is, hogy burkolt revíziós céljaik megvalósítása érdekében felhívják a figyelmet: a hathatós magyar fellépés megköveteli a magyar hadsereg megerősítését és közös lengyel—magyar határ létesítését.⁹

Megint a lengyel kormánynak szánták a feladatot: nyerve meg az antantot annak érdekében, hogy Magyarország is részt vehessen a bolsevizmus elleni védelemben, és segítse elő Magyarország újralfegyverzését. Január 26-án Varsóban Csekonics megkapta

ajánlja. „Katonai helyzetünk haladéktalan cselekvést igényel a fegyververzést illetően.” A feltétlen szükséges „közös cselekedet . . . csak a szerencsétlen békeszerződések félretolása után volna elérhető”. Horthy Miklós titkos iratai. (Szerk.: Szinai M. és Szücs L.) Bp. 1962. 33—38.

⁵ Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. (A továbbiakban: Papers . . .) (Ed. by F. Deák, D. Ujváry.) Vol. I. 1919—1920. Bp. 1939. 71—72. Somssich külügyminiszter távirata Csekonicshoz. 1919. nov. 21.; 81—84. Csekonics jelentése Somssichnak. 1919. dec. 11.

⁶ Uo. 113., 115—116., 152. Somssich és Csekonics üzenetváltásai. 208—209. Kánya külügyminiszter-helyettes távirata Csekonicshoz. 1920. márc. 20.

⁷ Uo. 163. Csekonics jelentése a külügyminiszternek. 1920. febr. 20.

⁸ Erről lásd még: Világ 1920. febr. 7. (Lengyel—magyar korridor); Budapesti Hírlap 1920. febr. 4. (Lengyelország Magyarországiért).

⁹ Papers . . . 119. Somssich távirata a magyar békeküldöttségnek. 1920. jan. 26.

a szükséges instrukciókat Somssich külügyminisztertől. Lengyelország nagy szolgálatot tehet ügyünknek — a táviratban foglaltak szerint —, ha Párizsban jeleznék Magyarország részvételének kívánatosságát a „bolsevik fenyegetés” ellen tervezett akcióban. Mi erre nem hívhatjuk fel a figyelmet Párizsban, mert olyan benyomást keltenénk, hogy ezáltal jobb békefeltételeket szeretnénk elérni. De a lengyelek, akiket a legközvetlenebbül fenyeget Oroszország, és akiknek sikeres ellenállására a szövetségesek számítanak, érvelhetnek ez ügyben: Magyarország aktív részvétele elkerülhetetlen, a magyar segítség hatásossága pedig függ egy közös lengyel–magyar határtól. Jelenleg a súlyos békefeltételek miatt Magyarország nincs olyan helyzetben, hogy fegyveres expedíciót küldhessen, pedig a magyar hadsereg kifejezetten a bolsevizmus elleni harc céljából lett felállítva. A külügyminiszter felkéri Csekonicsot, győzze meg a lengyel külpolitika irányítóit az okfejtés helyességéről, és vegye rá a lengyel kormányt a fentiek hangsúlyozására Párizsban”.¹⁰ A válaszcikkek szerint ez az érvelés nem bírna nagy súllyal a békekonferencián, ahol — Patek véleménye szerint — „a bolsevik veszélyt lekicsinylik, ugyanakkor Magyarország lefegyverzésének fontosságát eltúlozzák”.¹¹ A bolsevizmus elleni közös védelem terve, ürügyének kihasználása még a lengyel–szovjet-orosz háború idején sem kivitelezhető a kívánt formában a magyar kormány részéről. Ennek lehetősége az antant körében csak a lengyel hadsereg kritikus helyzetbe jutásával merült fel, s korántsem a lengyelek áprilisi intervenciójának kezdetén.

A lengyel–magyar közeledést, a tárgyalások megindulását elősegítette a „magyarbarát” irányvonal átmeneti előtérbe kerülése Franciaországban és a lengyelek áprilisi szovjet-orosz offenzívája alatt megkezdődő francia–magyar tárgyalások. Franciaország Magyarországgal szembeni politikájában bekövetkező pozitív irányú változás nagyrészt személyi okokra vezethető vissza. Februárban a köztársaság új elnöke Dechanel, miniszterelnöke és külügyminisztere Millerand, a külügyi főtitkár Paléologue lett. Hármuk, s főként Paléologue jól ismert közép-európai politikájában jelentős szerep jutott Magyarországnak is. Tervük egy francia befolyás alatt álló, gazdaságilag egységes dunai konföderáció létrehozása volt. Paléologue koncepciója szerint Közép-Európában a bolsevizmus és Németország ellensúlyozására Lengyelország a leghivatottabb, melléje pedig szövetségesként Románia és Magyarország illik. A meginduló francia–magyar tárgyalások értelmében — melyek menetére kihatott a lengyel–szovjet-orosz háború alakulása — Magyarország messzeszemő gazdasági engedményeket biztosítana a francia tőkének, ha cserében megnyerné a francia kormány támogatását a békefeltételek enyhítéséhez, Magyarország újralfegyverzéséhez és a lengyel–szovjet-orosz háborúba való bekapcsolódásához.¹² Ez utóbbi kapcsán augusztus elején, a lengyel hadsereg helyzetének súlyosbodásával katonai szakértők is bekapcsolódtak a tárgyalásokba. A magyar kormány e tárgyalások vonatkozásában fontos szerepet szánt Lengyelországnak. A kívánságok közvetítését, támogatását várta a francia kormánytól.¹³ A francia–magyar közeledéssel egyben elhárult az akadály a magyar–lengyel tárgyalások elől is, és elérkeztünk ezek érdemi részének kezdetéhez. E tárgyalások központi kérdése a lengyel–szovjet-orosz háborúval kapcsolatos magyar–lengyel együttműködés, illetve a magyar segítség mibenléte.

Az 1919-es kezdeti hadmozdulatok után, amelyeket Pilsudski az „exportált forradalom” megelőzése ürügyén rendelt el — mintegy leplezve Lengyelország történeti határainak visszaállítására irányuló, az etnikai elvekre tekintet nélküli törekvéseket, és amelyek eredményeként jelentősen kitolta kelet felé a lengyel határt —, a sorozatos szovjet békeajánlatok figyelembevétele nélkül a lengyel hadsereg 1920 áprilisában megkezdte a fő támadó hadműveleteket. Kihasználva, hogy Szovjet-Oroszország legütőképesebb erői Délen és Távol-Keleten folytatták a harcot, a lengyel hadsereg május 7-én már eljutott Kijevig.

A lengyel–szovjet-orosz háború kirobbanásával megnőtt a „cseh akció” lehetősége a magyar katonai körök számára. Ha Magyarország felajánlaná katonai segítségét Lengyelországnak, egyrészt megszerezhetné az antant rokonszenvét, támogatását, másrészt a segítséget egybe tudná kapcsolni Szlovákia és Kárpát-Ukrajna visszaszerzésével. Ennek a terve egyébként Horthy 1919. október 28-i emlékiratában is szerepel, melyben a revízióra irányuló külpolitikai elgondolásait és ennek érdekében a hadsereg megerősítésére

¹⁰ Uo. 120–121. A külügyminiszter 1920. jan. 26-i távirata Csekonicsnak.

¹¹ Uo. 149–150. Csekonics jelentése a külügyminiszternek. 1920. febr. 13.

¹² A francia–magyar tárgyalások anyagát francia levéltári források alapján fel dolgozta Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok 1975. 5–6. sz.

¹³ Papers... 268–272., 292., 303–304.

vonatkozó elképzeléseit összegzi. A tervezet a fő és legerősebb ellenfélnek Romániát tartja, de az ellene végrehajtandó akciót a csehszlovákiai után sorolja. Időszakunkban a politikai célkitűzéseket alapvetően meghatározó feljegyzés a „cseh akció” végrehajtásában lengyel támogatásra is számít. Ennek tervét Csekonics sugallta a magyar–lengyel együttműködésre vonatkozó, a Fővezérsséggel folytatott tárgyalásai során. Horthy első helyen említ egy külső támadást. „Lengyelországgal egyetértőleg az ő területükön szervezünk egy tót légiót (körülbelül 10 000 ember), mely északi irányban vonulna a csehek ellen. Ezen akció létrehozásán Csekonics gróf és Guilleaume ezredes fognak fáradozni. Ehhez nekünk valószínűleg csak pénzzel kell hozzájárulnunk (10 000 fegyver beszerzésére költségmentésért). Mivelhogy Lengyelország különösen óhajtja, hogy Magyarországgal közös határt bírjon, és Felső-Magyarországra vonatkozólag a décsininteressel, ezen akciót minden eszközzel támogatni kell.”¹⁴

A vezérkar főnökéhez beérkező 1919. november 22-i jelentés a Lengyelországon és Magyarországon felállítandó szlovák ellenforradalmi légiók szervezésének kudarcát jelzi, de hangsúlyozza a magyar–lengyel együttműködés további szükségességét.¹⁵

1920. június 1-én Horthynál titkos tárgyalásra került sor magas rangú katonatisztek és külügyi főtisztviselők részvételével. E megbeszélésen sok szó esett lengyel–magyar szövetség létesítéséről. A tanácskozásról készült feljegyzés szerint „a lengyelektől első sorban azt kell kérnünk, hogy a magyar hadsereg felfegyverzését tőlük telhetőleg segítsék elő, amennyiben látszólag nekik szánt szállításokat nekünk átengedjenek. Csekonics gróf kijelentette, hogy szerinte e tekintetben nem lesz nehézség még szerződéses megállapodás nélkül is. Véleménye szerint a lengyelek arra helyeznék a fő súlyt, hogy egy hosszabb időre terjedő, messzemenő megállapodás jöjjön létre, amelybe a románok is bevonassanak.”¹⁶ Ezzel a kijelentésével rátapintott a lengyel–magyar–román blokkra irányuló lengyel, illetve francia törekvésekre. A „Csehország ellen indítandó akció” esetére, „mire katonai részről a legnagyobb súly helyeztetik”, szükséges Románia semlegességének biztosítása, hiszen fennáll annak a veszélye, hogy a románok hátbatámadják Magyarországot. A tárgyaláson Bethlen javasolta Pilsudski személyes megnyerését az ügy érdekében. A Lengyelországgal folytatandó tárgyalások céljaként „egy általános politikai szövetség és egy titkos katonai konvenció” létrehozását jelölték meg. Az egyezménytervezet első pontja kimondja, hogy Magyarország és Lengyelország „a külső bolsevizmus veszedelme ellen kölcsönösen fegyverrel segítik egymást. Hogy Magyarország ezen kötelezettségének eleget tegyen, Lengyelország hathatósan előmozdítja a magyar hadsereg szervezetének és felfegyverzésének kifejlesztését . . .” A második pont a lengyelek háborúhoz nyújtandó magyar segítséget részletezi, mely egybekapcsolódhat a csehszlovák-ellenes támadással. A magyar kormány készségesen felajánlotta: Lengyelország kívánságára megszállhatja Kárpát-Ukrajnát. „Amennyiben ehhez diplomáciai megegyezések lennének szükségesei akár az antanttal, akár Csehországgal, akár Romániával, úgy azokat Lengyelország létesíti.” A szerződéstervezet ezek után az önkéntes légiók felállításáról szól: „Lengyelország kívánságára Magyarország 30 000 főnyi önkéntes légiót bocsát Lengyelország rendelkezésére a következő feltételek mellett: I. Lengyelország szerzi meg az antant hatalmak hozzájárulását a légiók felállításához . . . IV. A légiók számára szükséges összes fegyverzetet, felszerelést és hadianyagot Lengyelország juttatja Magyarországra, a rendes magyar hadsereg szükségletein felül. V. A légiók szabad átvonulását cseh vagy román területen Lengyelország eszközli ki és biztosítja.”¹⁷ Nyilvánvaló, hogy a légiók felállítására vonatkozó terv is szorosan összefüggött a tervezett „cseh akcióval”; ugyanakkor már ez a dokumentum jelzi a kivitelezhetőség roppant nehézségeit, akadályait.

Június–július folyamán került sor Horthy és Pilsudski személyes levélváltására. Horthy 1920. június 6-án keltezett levelét a két állam egymásrautaltságának, az együttműködés szükségességének, a tradicionális baráti viszony hangsúlyozásával kezdi. Végül a lengyel–román jó viszonyra, a lengyel közvetítéssel történő magyar–román közlekedéssel foglalkozik; erre a közvetítésre Pilsudskit személyesen is felkéri. „Nem titok számomra, hogy számos kelet-európai kérdésben Lengyelország és Románia érdekei bizonyos

¹⁴ Közli: Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. I. k. Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. (Szerk.: Nemes Dezső) Bp. 1953. 239–249.

¹⁵ Hadtörténeti Intézet Levéltára (A továbbiakban: HIL) HM 1919. Eln. 5. oszt. 1126.

¹⁶ Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban OL) KÜM res. pol. 1920–17–121.

¹⁷ Közli: Az ellenforradalom hatalomra jutása . . . 397.

hasonlóságot mutatnak. A magyar kormány, hogy megkönnyítse a politika területén a Magyarország és Lengyelország közti együttműködést, hajlik arra, hogy kielégítő megoldást találjon azokra a problémákra, melyek jelenleg elválasztják egymástól Romániát és Magyarországot . . .”¹⁸ A levél leglényegesebb pontja Románia ügye. A magyar külpolitika irányítóinak elképzelése természetesen nem változott meg az 1919. októberi emlékirat megszövegezése óta, amelyben Romániát jelölték meg a legnagyobb ellenfélnek a területi revíziót illetően. Felismerték viszont, hogy a Románia és Magyarország közötti viszony normalizálódása előfeltétele a magyar–lengyel, illetve magyar–francia közledésnek. Ezt kívánta meg Románia semlegesítése is az elsődleges „cseh akció” idejére. A Romániához való közeledést, azaz a franciák és lengyelek által támogatott lengyel–magyar–román blokkot valószínűleg csak átmeneti, ideiglenes megoldásnak tekintették. Pilsudski válaszából kitűnik megelégedettsége Horthy Romániával kapcsolatos állásfoglalása miatt; az ő levelének középpontjában is a román probléma áll. A magyar ügy támogatására vonatkozó ígérete azonban óvatos.¹⁹

Június végén–július elején fordulat állt be a lengyel–szovjet-orosz háború menetében. A korábbi lengyel sikerek után kezdetét vette a szovjet csapatok frontális támadása Varsó és Lvov irányába. Ezért, a fokozódó „bolsevik fenyegetésre” hivatkozva – immár a trianoni békeszerződés aláírása után – a magyar kormány növelte erőfeszítéseit a magyar fegyveres segítség elfogadtatása, ennek ürügyén a hadsereg újrالفegyverzése és a közös határ létesítése érdekében. Pilsudskit nagyon érdekli az ajánlat – jelentette Csekonics.²⁰ Pilsudski utasítása értelmében a vezérkari főnökkel, Sosnkowski tábornokkal folytatott megbeszélésen Csekonics jelezte: Magyarországnak leginkább hadi felszerelésre van szüksége, amit remél, hogy Olaszországtól megkaphat, ha Lengyelország rendelkezések átengedésével segíti. Sosnkowski biztosította, Lengyelország segíti, amennyire csak lehetséges Magyarország újrالفegyverzését.²¹

A magyar–lengyel tárgyalások tehát megélenkülték a lengyel hadsereg veszteségei következtében. Ezentúl nemcsak a magyar kormány fordult kérésekkel a lengyel kormányhoz, hanem az is sürgetni kezdte a magyar segítséget. Magyarország jelentősége megnőtt az antant szemében is. Szerepét még növelte az a tény, hogy segélyajánlatával egyedül állt, az utódállamok elzárkóztak. Bár a lengyel kormány változatlanul óvatos magatartást tanúsított a tárgyalások során, azonban az, hogy a magyar egyezménytervezetből nem sok valósult meg, elsősorban már nem a lengyel kormánykörökön múltott.

Vegyük sorra a továbbiakban, mi minden történt a Lengyelország háborújához nyújtandó magyar segítség érdekében. Miben nyilvánult meg a magyar kormány támogatása?

A magyar segítség legjelentősebb térréuma a Lengyelországnak való lőszergyártás, illetve szállítás volt. Ez az, amit az egyezménytervezetből sikerült maradéktalanul megvalósítani. A tervezetben ugyanis a következő megjegyzés áll: „amennyiben felfelülne a kérdés, hogy mi gyártsunk hadianyagot Lengyelország számára; Magyarország Lengyelországnak a csepeli lőszergyárból, a Magyar Fegyvergyárból, a győri áruhárból, a mosoni lőporgyárból és még egyéb, erre alkalmas üzemekből hadianyagot szállít. Az ehhez szükséges nyersanyagot Lengyelország szállítja, s egyben kieszeközi (az antantnál) az üzemek zavartalan működését.”²² A szervezkedő lengyel hadsereg megsegítése, magyar munícióval történő ellátása azonban már 1919 elején megkezdődött, az erre vonatkozó megbeszélések pedig már 1918 novemberében lezajlottak. Ekkor a Magyar–Lengyel Egyesület néhány vezetője tárgyalt az ügy érdekében Károlyival, Friedrichhel és Berinkeyvel. Az akkori magyar kormánykörök készségesen támogatták az akciót, még hozzá hasonló megfontolásokból, mint 1920-ban: azaz szövetségesek keresése és az antant megnyerése érdekében.²³ 1919. március 4-én egy egyezmény született a két kormány között lőszerszállítást illetően, melyet a francia megszálló erők is jóváhagytak.²⁴ Még ebben a hónapban nagyobb szállítmány érkezett Lengyelországba. A Tanácsköztársaság kikiáltásával ezek a szállítások természetesen abbamaradtak, és csak 1920 elején indultak meg újra.

¹⁸ Papers . . . 332–333. Horthy levele Pilsudskihoz. 1920. jún. 6.

¹⁹ Uo. 446–447. Pilsudski válaszelevele Horthyhoz. 1920. júl. 10.

²⁰ Uo. 381–384. Csekonics 1920. jún. 21-i jelentése Teleki külügyminiszternek.

²¹ Uo. 400. Csekonics 1920. jún. 26-i jelentése Telekinek.

²² Közli: Az ellenforradalom hatalomra jutása . . . 397.

²³ Erről lásd *L. Nagy Suzsanna*: A párizsi békekonferencia és Magyarország. 1918–1919. Bp. 1965. 19. és *Kovács Endre*: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971. 16.

²⁴ ÖL KÜM pol. 1929–17/7–1323/920.

Egy 1920. január 30-i jelentés szerint: a lengyel kormány tekintettel a lőszerutánpótlás elégtelenségére, érdeklődött a csepeli lőszergyár felől, el tudná-e látni lőszerrel Lengyelországot. A lengyel kormány felajánlotta a gyár részére a kívánt munició gyártásához szükséges szénmennyiséget. A csepeli gyár egyelőre nem fogadta a rendelést, többek között arra hivatkozva, hogy a békeszerződés korlátozásokat fog követni Magyarország municiógyártására. Az ajánlat előnyös, mert e kapcsán biztosítani lehetne a magyar nemzeti hadsereg lőszerellátását is.²⁵

A puhatolózásokat konkrét megrendelések követték. 1920. március 6-án a külügyminiszter bizalmasan közölte a pénzügyminiszterrel a kompenzációs alapon javasolt fegyverszállításról: „A Weiss Alfonz által 10 millió db Mannlicher-töltényt és 30 millió db Lehel-töltényt és 30 millió db Mauser-tölténytár Lengyelországba való kivitelére kért engedély megadása ellen nemcsak nincs észrevételem, de a Lengyelországhoz való barátságos hajlandóságunk, illetve az ott megindított bizonyos akciókra való tekintettel a kérdéses ügylet mielőbbi perfektuálását saját szempontomból is kívánatosnak jelezhetem.”²⁶

Közvetlenül a szovjet ellentámadást megelőző napokban a lengyelek sürgették a magyar részről történő municiószállításokat. Csekonics július 3-i távirata: „Sosnkowski tábornok ma... kijelentette, hogy a lengyel hadvezetőségnek a legsürgősebben van szüksége a Weissnél megrendelt municióra, melyet magyar részről lehetne a román határra szállítani; igen jó hatással lenne ügyünkre e kérdésben az ottani lengyel katonai attaséval egyetértőleg azonnal intézkedni.”²⁷

Július 8-án a hadügyminiszter a következő leiratot intézte a Weiss Manfréd-gyár igazgatóságához csepeli lőszerkészletének Lengyelországba szállításáról. „Csepelen levő készletemet, azaz 890 000 darab 93 M. éles töltényt, Lengyelország részére azonnal a cég rendelkezésére bocsátom. Együttal felhívom, hogy a tegnapi naptól számított tizenégnapi 8 milliméteres élestölténygyártás egész mennyisége e célra szintén rendelkezésre áll.”²⁸ E fejleményekről Csekonicsot is értesítette a külügyminisztérium, és tudomására hozta, hogy „a termelés várható mennyisége 3 millió töltény. A szállítás a következő napokban kezdődik.”²⁹

A külügyminisztérium július 13-án átiratot intézett a kereskedelmi miniszterhez a Lengyelországnak szállítandó lőszer ügyében. Kérte, hogy minden, szállításnál felmerülő akadályt hátrítsanak el, mert politikai szempontból helyesnek tartja a külügyminisztérium, hogy a lengyel kormánnyal szemben „a lehető legmesszebbmenő előzékenységet” tanúsítsák.³⁰

A szállítmányt július 10-e körül indították útnak Csepelről, de a cseh ellenállás miatt egy hónapos késéssel, augusztus 12-én Románián keresztül érkezett meg a Varsó közelében levő Skierniewicébe. A lőszer különösen válságos időpontban érkezett, s még a varsói csata előtt sikerült szétosztani a csapatok között a 70–80 vagon municiót (21–22 millió töltényt). Így a magyar lőszernek szerepet kaptak a háború legnevezetesebb csatájában is.

A fegyverszállítások a későbbiekben is folytatódtak. Szeptember 13-án a MÁV igazgatósága a lengyel megbízottakkal kötött egyezmény szerint 200 magyar hadianyagszállító vagon indítását vállalta Románián át. De indultak szállítmányok még az októberi lengyel–szovjet fegyverszünet megkötése után is. Egy 1929-ben készült külügyminisztériumi feljegyzés összegzi az 1919–20 folyamán Lengyelországba eljuttatott magyar hadianyagok mennyiségét. „1919: 20 000 000 Manlicher gyalogsági lőszer, 10 000 8 centiméteres gránát srapel, 10 000 10 centiméteres gránát srapel, 200 főzőkonyha, 300 sütökemence. 1920: 35 000 000 Mauser gyalogsági lőszer, 10 000 000 Manlicher-lövedék, 13 000 000 Mauser-lövedék. 600 000 Manlicher tölténytár, 240 főzőkonyha, 200 főzőláda, 80 sütökemence, 40 000 000 csappantyú Mauserhez.”³¹

²⁵ Papers... 130–131. Gratz Gusztáv, bécsi magyar követ jelentése a külügyminiszternek. 1920. jan. 30.

²⁶ OL KÜM pol. 1920–1323.

²⁷ OL KÜM res. pol. 1920–41–197. Csekonics 1920. júl. 3-i távirata Telekinek.

²⁸ OL KÜM res. pol. 1920–41–197.

²⁹ Papers... 437. Teleki 1920. júl. 8-i távirata Csekonicshoz.

³⁰ Közli: Az ellenforradalom hatalomra jutása... 405.

³¹ OL KÜM pol. 1929–17/7–4334/928. A magyar ellenforradalmi propaganda a későbbiekben eltúlozta a magyar lőszer szállítás jelentőségét (Divéky Adorján, Nagysólymosi József). A polgári történészek hallgatnak a magyarok szerepéről, csak Norman Davies emlékezik meg röviden a magyar kormány segítő készségéről a lengyel–szovjet-orosz háború egyik legújabb feldolgozásában: White Eagle, Red Star. The Polish–Soviet war, 1919–20. London 1972. 181–182.

Nem maradt el a korabeli nemzetközi reakció elismerése, ez viszont — főleg az antant részéről — csak addig tartott, amíg kétséges volt a háború kimenetele. 1920 vége felé, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a harcok nem újulnak ki, az antant többé már nem hunyt szemet a trianoni békeszerződés fegyver-, lőszer-gyártást korlátozó intézkedéseinek megsértése felett. Praznovszky, a magyar kormány párizsi képviselője a következőket tudatta a külügyminiszterrel 1920. december 30-án: „A Követek Konferenciája éppen most intézett hozzám egy levelet, amely szerint Weiss Manfréd hadianyagot gyárt a lengyel kormány számára, ami a trianoni béke 115-ös cikkelyének megsértését, jelenti. Kötelességem informálni a magyar királyi kormányt a szövetséges hatalmak azon óhajáról, hogy azonnali intézkedéssel vessenek véget a dolgok ilyen állásának.”³²

Az előző dokumentumok cáfolják azt a verziót, miszerint csupán az első világháborús elfekvő készleteit adta el a magyar kormány a lengyel hadsereg részére. A Lengyelországnak való lőszergyártás címén előállított municióból jutott a magyar hadseregnek is. A magyar haderő újrafelfegyverzése érdekében — az egyezménytervezet értelmében — sor került a békeszerződés további kijátszására is a lőszerszállítások kapcsán. „A lengyel kormány Olaszországból annyi hadianyagot vásárolt, amelyből Magyarországnak is jutott kb. 150 vagont kitevő mennyiség.”³³

A magyar kormánykörök már magával azzal is támogatták a lengyel hadsereget, hogy engedélyezték, sőt szorgalmazták az utánpótlás tranzitforgalmát Magyarországon át. Csehszlovákia — semlegességére hivatkozva — még a legkritikusabb időszakban is megtagadta ezt.³⁴ Így a szállítmányok az engedékenyebb Románián, illetve Kárpát-Ukrajna román kézben való részén keresztül folytatták időben megkésve útjukat. Bár Románia, akárcsak Csehszlovákia, tényleges katonai erővel nem volt hajlandó a lengyelek segítségére sietni. Csehszlovákiánál nemcsak a magyar, hanem az antant utánpótlás-szállítás is elakadt a különböző nemzetiségű kommunisták szabotázsakciói következtében, amelyekben Münnich Ferenc is részt vett. Összefüggött ez a Magyarországgal szembeni bojkottal és az „El a kezeket Szovjet-Oroszországtól!” mozgalommal.³⁵

A Magyarországgal ellenes bojkott kezdeteig így is közel 100 francia, fegyverrel megpakott vonat haladt át Magyarországon Lengyelországba. Időközben Szembek, a lengyel kormány budapesti képviselője a külügyminiszter tudomására hozta, hogy „a szállítás szervezése szükségessé fog tenni egy különleges lengyel konvoj- és felügyeleti szolgálatot” Magyarországon. A magyar kormány engedélyezte ezt, „azzal a feltétellel, hogy a szolgálat kizárólag arra szorítkozzék, hogy védő kísérettel és felügyelettel lássa el a szóban forgó szállítmányokat.”³⁶

A bojkott lezárultával a már említett szeptemberi MÁV igazgatósággal történt megállapodás a 200 magyar eredetű hadianyag-szállító vagon mellett mintegy 400 vagon külföldi áru Románián át való indítására is vállalkozott.

A kereskedelmi és honvédelmi minisztérium utasította az államvasutak igazgatóságát, hogy a lengyel hadianyag-szállítmányok esetén a kellő előzékenységgel járjanak el, a szállítások akadálytalan lebonyolítására nagy súlyt helyezzenek. A szállítmányok katonai megtekintésére a püspökladányi állomást jelölték ki.

A bolsevizmus elleni közös védelemben való részvételre ajánlkozás után, majd a lengyel–szovjet háborús municiószállításokkal felmerült magyar csapatok Lengyelországba való kiküldésének a terve is. A terv kezdeményezője a magyar kormány volt, s a magyar–lengyel katonai egyezmény tervezete is magába foglalta a légiók kiküldésére vonatkozó elképzeléseket. Felmerült a kérdés; el lehet-e fogadtatni a magyar katonai segítség gondolatát, meg lehet-e szerezni az ehhez szükséges engedélyt? A lőszerszállításoknál jóval inkább veszélyesebbnek ígérkezett a tényleges magyar katonai részvétel esetén a környező államokra, hanem az antantra nézve is. Az engedély megadása esetén elvesztené az utódállamok rokonszenvét, veszélybe kerülne a párizsi békerendszer. E terv még súlyosabban érintette a trianoni békeszerződés előírásait.

³² Papers . . . 840. Praznovszky Telekinek. 1920. dec. 30.

³³ Godó Ágnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei 1919–1920. Hadtörténeti Közlemények. 1961. 1. sz. 124.

³⁴ Ennek okairól lásd: Boros Ferenc: Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben. Bp. 1970. 219–220.

³⁵ A mozgalommal kapcsolatos tanulmányokat lásd: El a kezeket Szovjet-Oroszországtól! c. kiadványban. Bp. 1979. Főként: Sipos Péter: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség és az 1920. évi lengyel–szovjet háború.

³⁶ Papers . . . 378–379. Szembek, a lengyel kormány budapesti képviselője Telekinek. 1920. jún. 20. és 444. Teleki válasza. 1920. júl. 10.

Mindezek ellenére a lengyel hadsereg helyzetének súlyosbodásával már nemcsak Lengyelország, hanem az antant egyes, a lengyel válságban közvetlenül érdekelt körei is hajlandóak mutatkozni a magyar katonai segítség igénybevételét kilátásba helyezni. Ennek érdekében a magyar vezető körök erőteljes akcióba, propagandába kezdtek Varsóban, Párizsban és Budapesten. A magyar katonai segítség kérdése döntő szerepet kapott a magyar – lengyel tárgyalások során, és egyre inkább jelentőssé vált a francia – magyar megbeszélések folyamán is.

Bethlen már januárban javasolta: a budapesti lengyel követség közvetítésével tegyenek ajánlatot a szövetséges hatalmaknak a magyar hadsereg Lengyelországban történő bevetésére. Horthy 1920 márciusának elején ajánlotta fel az antantnak a magyar katonai segítséget. Ez után egymást követték a Horthyhoz és Teleki külügyminiszterhez benyújtott olyan magyar tervezetek, feljegyzések, amelyek sürgetik a magyar kormány ilyen irányú erőfeszítéseit.³⁷

Lengyel részről a magyar segítség elfogadására irányuló törekvéseknek csak a szovjet ellentámadás megindulása után voltak jelei. A franciák pedig érthetően még óvatossabbak: a lehetőséget jórészt csak a varsói csata időszakában mérlegették. A magyar kormány minden esetben hangsúlyozta, a segítséghez elengedhetetlen a békefeltételek korlátozó intézkedéseinek megszüntetése, a magyar hadsereg újralfegyverzése. A csapatok kiküldésének útvonala pedig csak Csehszlovákia lehet, Románia nem.³⁸ Praznovszky Párizsban tárgyalt Paléologue-gal és Saint-Sauveur gróffal, egyikük sem biztatta.³⁹

Hasonló értelemben nyilatkozott Sapieha Csekonicsnak Varsóban. „Ma meglátogattam a külügyminisztert – jelentette a magyar követ –, aki azt mondta, hogy az antant főleg azért utasítja vissza segítségünket, mert Csehszlovákia nem hajlandó átengedni a magyar csapatokat. Mivel az antantnak nincs semmi módja arra, hogy akaratát Prágára erőltesse, jobbnak látja, hogy inkább hajthatatlan álláspontot képviseljen, mintsem bevallja tehetetlenségét.”⁴⁰ Sapieha ezzel a kijelentésével lényegében rátápinthott a valóságra, bár a teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy az antant csak kis részének, főleg egyes francia köröknek voltak ilyen törekvései, de a magyar békefeltételekkel kapcsolatosan egyértelmű engedményeket még ők sem helyeztek kilátásba. Ennek ellenére a „Magyarbarát” politika folytatása Paléologue-ék bukásának fő oka lesz majd.

A magyar ellenforradalmi kormány azonban még most sem adta fel a reményt a háborúba való bekapcsolódásra, és számára a helyzet valóban kedvező fordulatot vett a szovjet hadsereg Varsó alá érkezésével. Bár tényleges segítségre változatlanul nem kerülhetett sor, de még a varsói csatát követő napokban is, amíg a háború kimenetele nem tisztázódott, minden eshetőségre készen „tartalékban tartották” a magyar hadsereget. Ekkor egyre inkább előtérbe került a magyar légiók felállításának, kiküldésének ügye, tervek születtek ezek szervezésére, kiszállítására, felhasználására. Az akció kedvezően nemzetközi visszhangja miatt igyekeztek titokban tartani az erre vonatkozó tárgyalásokat, katonai körök próbálkozásának tüntették fel, amihez a magyar kormánynak nincs köze, ezért megnőtt a katonai szakértők szerepe a megbeszélések során.

A varsói csata után, a Vörös Hadsereg visszavonulásának idején még szeptemberben is folytak a Magyarország újralfegyverzéséről szóló francia – magyar tárgyalások. Augusztus 18-án Csáky,⁴¹ majd szeptember elején Láng ezredes, a magyar küldöttség katonai szakértője küldött bizakodó hangvételű táviratot a külügyminisztériumnak.⁴² A katonai szakértők jelentései általában optimistábbak, mivel kevésbé reálisan ítélték meg a diplomáciai helyzetet, lehetőségeket. Bár a francia – magyar tárgyalások még két hónapig elhúzódtak, nyilvánvaló, hogy a Magyarország újralfegyverzéséről csak kényszerhelyzetben tárgyaló franciák számára az akció egyre inkább aktualitását veszítette. A magyar kormány gazdasági engedményeket viszont csak politikai engedményekért tett volna, és az októberi szovjet – lengyel fegyverszünet megkötése, valamint a

³⁷ Ezek között szerepelnek Soós Károly honvédelmi miniszter Telekihez (1920. júl. 13.) és Horthyhoz (1920. júl. 16.) intézett előterjesztései. Az előbbi lásd: HIL HM 1920. Eln. A. oszt. 1701. Az utóbbit idézi Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 27–31. Gömbös Gyula 1920. júl. 29-i memorandumát lásd: OL KÜM res. pol. 1920–11-in.

³⁸ Papers ... 497–499. Csekonics 1920. júl. 24-i jelentése Telekinek. 451. és 533–534.: Teleki 1920. júl. 13-i és aug. 1-i táviratai Csekonicsához.

³⁹ Papers ... 503–504. Praznovszky 1920. júl. 26-i jelentése Telekinek. Aug. 7-i jelentését lásd: OL KÜM res. pol. 1920–11–251.

⁴⁰ Papers ... 558–559. Csekonics jelentése Telekinek. 1920. aug. 10.

⁴¹ OL KÜM res. pol. 1920–11–281.

⁴² HIL VKF htp. 1920. 57244 (337–340).

francia politikai életben bekövetkezett személyi változások stb. következtében az ellenforradalmi magyar kormány tervei végképp csödbe jutottak.

Sapieha külügyminiszter és Dabski külügyminiszter-helyettes nyilatkozatainak összehasonlításából is kiderül, hogy a magyar katonai segítség kérdését és általában a magyar–lengyel közeledés ügyét még Lengyelországban is csak azok tartották fontosnak a tradíciók ellenére, akik a legkritikusabbnak ítélték meg a lengyel hadsereg ügyét, mint Dabski is.⁴³

A fenti folyamat, a magyar katonai részvétel irrealitása jól nyomon követhető a Lengyelországba kiküldendő magyar légiók szervezésének, helyzetének alakulásán is. A varsói csatát követő napokban Csekonic Teleki külügyminiszternek küldött táviratában beszámolt Takách ezredesnek, a varsói katonai attasénak a lengyel vezérkari főnökkel folytatott megbeszéléséről. „Elhagyván minden diplomáciai tárgyalást, a kérdésre vonatkozó megegyezést a lengyel vezérkar és a magyar küldöttek között lehetne létrehozni, anélkül, hogy a budapesti kormányt ebbe bevonnák. Arról van szó, hogy Ruzska-Krajnán keresztül annyi magyar önkéntest kell küldeni, amennyit csak lehet (gyalogság). Ezek Nadvornánál gyülekezzenek, a lengyel felügyelőség azonnal felfegyverezné és felszerelné őket és ellátásukról gondoskodna. Mihelyt elegendő számban lennének (körülbelül 3000–4000), a légió megalakulna és elküldenék a galíciai frontra, ahol két vagy három hét múlva nagyon hasznosak lehetnének és részt vehetnének a készülő lengyel offenzívában... Abból a tényből következően, hogy a hivatalos magyar kormány nem avatkozik bele az ügybe, békeszerető politikánk alapelve meg lesz mentve...”⁴⁴

A magyar segítség iránti igény valójában egyre alacsonyabb szintre szállt. A lengyel hadvezetés részére sem sürgős annyira már a magyar légiók ügye, és a szervezés is lassan haladt. Szeptemberben megtörtént a vezető tisztek személyének a kijelölése, és még a hónap végén is a szervezésnél tartottak. Ekkor jelentették Magyarországról Csekonicnak: A csapat létrehozását nem hivatalosan elkezdte egy titkos szervezet M. és H. urak vezetésével. A szervezet és az önkéntes csapat parancsnoksága egy erre alkalmas magas tisztre van bízva. Valószínű, hogy a csapat néhány száz, esetleg ezer főből fog állni. A mozgalom vezetői szoros kapcsolatban állnak a lengyel katonai attaséval az önkéntesek Lengyelországba szállítását illetően.⁴⁵

Ezt követően három héttel, közvetlenül a lengyel–szovjet fegyverszünet megkötése után a lengyelek sietve bejelentették, hogy lengyel katonai vélemény szerint a magyar légiók létesítése már nem szükséges, ezért a magyar kormány elhatározta az akció beszüntetését.⁴⁶

Hasonlóan alakult a felvidéki betörésre készülődő légiók ügye is, pedig a lengyel győzelmek újabb reményeket ébresztettek a kivitelezhetőséggel kapcsolatban. Egy 1920. szeptember 5-i jelentés szerint: „A különítmény jelenleg cca 120 főből áll, 1/a tisz, 1/3 altiszt és a többi rendfokozat nélküli legénység... A zöm Zakopanje mellett egy gf. Zamojski birtokon van elhelyezve, kis része Krakától keletre a határon teljesít bizalmas szolgálatokat. Jelenleg várnak egy 3–400 főből álló erősítést a felvidéki megyékből, de 100 főnél többre nem számítanak, hogy tényleg jönni is fognak... A katonai parancsnokuk egy lengyel ezredes, ki azonban már huzamos idő óta a fronton van... A különítmény eredetileg (tavasszal) 2 óra volt tervezve, 1200 fő erővel (3–4 csoportba)... Ha az akcióba lépés belátható időn belül nem történik meg, a különítménynek még a mai csekély létszámon való fenntartása sem lesz lehetséges.”⁴⁷

A következő hónapban, a lengyel–szovjet fegyverszünet idején a magyar kormány javasolta a légiók feloszlását. A magyar kormány a későbbiekben is igyekezett bevonni Lengyelországot a Csehszlovákia ellen kidolgozott hadműveletek végrehajtásába. Az ez iránti remények végképp csak 1921 tavaszán, a rigai békekötés után semmisültek meg. Mindebből kitűnik, hogy a lengyel kormány csakis a szovjetellenes háborúval kapcsolatban tudta elképzelni a magyar kormánnyal, illetve hadsereggel való együttműködést.

Összegezve az elmondottakat: „szabályos” magyar csapatok kiküldéséről nincs tudomásunk (ezeknek már a kiszállítása is óriási nehézségekbe ütközött volna), bár Lukács János említést tesz arról, hogy „egy magyar tiszti klikk, melyben mai adatok szerint Gömbösnek vezető szerepe volt, 1920-ban csapatokat küldött Pilsudski orosz–lengyel háborújába”, ismeretének forrását azonban nem jelöli meg.⁴⁸ „A magyar dandár

⁴³ Vö. Csekonic 1920. aug. 10-i és aug. 12-i jelentéseit: Papers... 558–559. és 563.

⁴⁴ Uo. 591–592. Csekonic Telekinek. 1920. aug. 19.

⁴⁵ Uo. 643. Csáky távirata Csekonicshoz. 1920. szept. 24.

⁴⁶ Uo. 686. Csáky 1920. okt. 14-én Csekonicnak.

⁴⁷ HIL VKF 1920. 2. csop. 22912.

⁴⁸ Lukács János: Magyar–orosz kapcsolatok 1914 óta. Bp. 1945. 16–17.

Garwolin körzetében helyezkedett el – folytatja Lukács – és a magyar–lengyel feudális klikk olyan nagy hűhót csapott tiszteletére, hogy Weygand tábornok jelentette ki Varsóban: „az entente ügyének csak árt, hogy magyar csapatok is részt vesznek...” Tuhacsevszkij 1920. július 17-én a Bruza és Mozyrz közt szétverte ezeket a csapatokat, amelyek aztán visszamasíroztak Magyarországra.⁴⁹ Felszerelt, „szabályos” csapatok kiküldésének valódiságát azonban meg kell kérdőjeleznünk, mert a csoport felfegyverzése csak Lengyelország területén történhetett volna meg; valószínűbbnek tűnik, hogy a nemrég tárgyalat alakuló légiók egyikéről van szó, vagy a Lengyelországba érkező magyar ellenforradalmi katonatisztek által szervezett egyéb dandárról.

Ezeknek a magyar katonatiszteknek a tevékenysége szorosan összefonódott a Lengyelországban 1918-ban felállított magyar hadifogoly-fogadóállomások munkájával, amelyek a magyar ellenforradalmi tevékenység bázisául szolgáltak Lengyelországban. Feladatuk az oroszországi hadifogoly-táborokból kiszabadult első világháborús magyar hadifoglyok – akiknek az útja Lengyelországon át vezetett –, valamint később azoknak a magyar hadifoglyoknak, akik a szovjet Vörös Hadseregben szolgáltak, és akiket a lengyelek fogtak el a szovjet háború idején, szervezése, megszürése, a „bolsevikgyanusak” visszatartása volt. A fogadóállomásokon (Bielostok, Kowel) heves antikommunista propaganda folyt. Ennek egyik eszköze volt a röpiratterjesztés, amelyet a lengyel–szovjet fronton is alkalmaztak – részben „válaszként” a magyar nyelvű kommunista röplapokra. Ezek a foglyok – a jelentések szerint – ki voltak téve a lengyel hatóságok, a csendőrség erőszakoskodásának, kegyetlen bánásmódjának, ellátásukról jóformán nem is gondoskodtak.⁴⁹

Csekonics – a lengyel háborús készülődések láttán – már 1919-ben ajánlotta a lengyel külügyminisztériumnak, hogy a hazatérő magyar hadifoglyokból szervezzenek csapatokat, amelyek közvetlenül részt vehetnének a lengyel kormány Szovjet-Oroszország elleni agressziójában. Ez az ajánlat akkor elutasításra talált: Lengyelország még nem kényszerült rá a magyar segítségre, másrészt nyilván tartottak a Szovjet-Oroszországból érkező magyar hadifoglyok közt uralkodó forradalmi szellemtől. Az állomások feloszlására 1921 közepén került sor, három hónappal a lengyel–szovjet háborút lezáró rigai béke után.

Látjuk tehát, hogy a Lengyelországnak nyújtandó magyar katonai segítség azonban akkor sem valószínűsíthető, amikor a lengyelek részéről már egyre sürgetőbben merült fel ennek igénye. Kíséréljük meg összefoglalni mindazokat a tényezőket, momentumokat, amelyek szerepet játszottak abban, hogy ez a kísérlet a kívánt formában és méretekben nem valószínűsíthető meg, és amelyek egyben a Horthy-kormányzat 1920-as külpolitikájának sikertelenségét is jelzik.

Bár paradoxonnak hat, de a légiók kiküldéséhez Magyarország közelebb állt egy ideig a varsói csata után, mint előtte. Ennek oka a Vörös Hadsereg ilyen mérvű előrenyomulása okozta sokk, az a tény, amit sokan lehetetlennek tartottak, hogy a szovjet hadsereg eljuthat a lengyel fővárosig, Varsóig. Ezt követően a varsói lengyel győzelem ellenére egy ideig még kétségesnek tartották a háború kimenetelét, ezért továbbra is tartalékban maradt a magyar hadsereg a háború lezárultáig. A magyar légiók ügye azonban nemcsak a háború befejeződése miatt hiúsult meg. A belső feltételek nem voltak annyira kedvezőtlenek a magyar hadsereget és felszerelést tekintve, amennyire azt sokszor feltüntetni igyekeztek a trianoni békeszerződés korlátozó intézkedéseinek kijátszása érdekében.⁵⁰ A magyar segítség felhasználása főként külső tényezőktől függött, ezek által pedig túl nagy akadályba ütközött. Elsősorban Franciaország hozzájárulására volt szükség. A magyar segítség terve és a trianoni békeszerződés módosítása ellen hevesen tiltakoztak a leginkább „érdekelt”, Magyarországgal szomszédos államok, ami viszont veszélyeztetette a Franciaországgal való szövetséget, valamint főként Anglia. Franciaország ezért részben a csehek egyetértéséhez kötötte a magyar segítséget, akiket éppen a leginkább veszélyeztetett volna a magyar akció, és akiktől a kivitelezés is leginkább függött a területi szempontok miatt. Csehszlovákia szembehelyezkedése viszont kihatott a kiváró politikát folytató Románia álláspontjára is. A szomszédos államok nemcsak a Lengyelországnak nyújtandó katonai segítséget tagadták meg, hanem szembehelyezkedtek a magyar segítségnyújtással is, sőt erőteljes propagandát fejtettek ki, rámutatva a magyar kormány valódi céljaira a háborúba való bekapcsolódás ürügyén.

A magyar külügyminisztérium főtitkára, Kánya augusztus 19-én felhívta Csekonics figyelmét, hogy szomszédaink minden követ megmozgatnak újrafelfegyverzésünk

⁴⁹ HIL Magyar Hazatérés vezetője. Varsó 1919. I. d. 51., 67., 358. stb.

⁵⁰ Erről lásd: *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bp. 1962. 326.

megakadályozására. E célból kiterjedt propagandába kezdtek, hogy megmutassák Magyarországot nem a bolsevikok ellen készülődik, hanem szomszédai ellen. Sajnos, a látogatást megerősítő ezeket az állításokat, következképpen ennek a propagandának általános következményei hamarosan érződtek. A Lengyelországgal történő megbeszéléseket megfontoltan kellene folytatni, tekintettel az előbbieken körvonalazott európai szituációra — zárta táviratát Kánya.⁵¹

A gyakori magyar próbálkozások és a lengyel közbenjárás ellenére sem sikerült Románia semlegesítése. A magyar területi revíziós törekvések mindennél veszélyesebbnek tűntek a környező államok szemében, lehetetlenné tették a lengyel—magyar—román blokk kialakulását, és a vele ellentétes előjelű politikai csoportosulás, a kisantant kialakulásának irányában hatottak.

Ami viszont Franciaországot illeti — a lengyel—szovjet-orosz háborúnak a magyar beavatkozásra nézve kedvezőtlen alakulása mellett — a magyar segítség esélyét csökkentette a francia politikai életben bekövetkezett változás, amely a francia külpolitika irányának jelentős módosulásával járt. Paléologue helyett Berthelot lett a francia külügyminisztérium vezértitkára. Beneš személyes barátjaként felmérte a magyar segítségben rejlő „veszélyeket” a Párizs-környéki békék szisztémájára nézve, és szakított elődjének „magyarbarát” politikájával. A francia—magyar tárgyalások eredmény nélkül zárultak le, mintegy jelezve a francia orientáció bukását.

Ahogy a Horthy által a német revíziós körökkel folytatott titkos tárgyalások is mutatták, igazán erős és tartós érdekszövetség — Magyarország helyzete és a Horthy—Teleki reakció szélsőséges revízióra törekvő külpolitikájából következően — csak más, a revízióban szintén érdekelt államokkal jöhet létre. Ezt igazolta a következő évek bethleni politikája is. Prónay Pál naplójában jelzi, hogy a Bethlen-csoport részéről már ekkor voltak olyan hangok, hogy a Franciaországgal való együttműködés és a Németországgal viszályban álló Lengyelország megsegítése nem helyes a német—magyar kapcsolatok alakulása szempontjából.⁵²

Lengyelország a revízióban csak a magyar—lengyel közös határ erejéig lehetett érdekelt (bár a trianoni békeszerződést sohasem ismerte el), de ezt is alárendelte Szovjet-Oroszország ügyének. A közös határ terve pedig a tradicionális magyar—lengyel barátság hangoztatásával sem bizonyult elégnek ahhoz, hogy a lengyel kormány nyíltan és messzeemenően elkötelezze magát az első világháborús vesztes Magyarország külpolitikája mellett. A szovjetellenes intervenció kapcsán a magyar—lengyel kapcsolatok megélénkülése főleg a lengyelek kényszerhelyzetének, valamint az átmeneti francia—magyar közeledésnek tudható be. A lengyel diplomácia számára fontosabb volt az antant támogatása, amely korántsem egyértelműen pozitívan viszonyult a magyar kormány elképzeléseihez.

A magyar vezető körök erőfeszítései a lengyel—szovjet-orosz háborúba való fegyveres beavatkozásra nem járhattak eredménnyel. Ezek és a Lengyelországnak nyújtott lőszerszállítások során a magyar kormány megsértette az 1920. május 29-i Szovjet-Oroszországgal kötött fogolycsere-egyezményt, amely neutralításra kötelezte a magyar kormányt a lengyel—szovjet-orosz háborúval kapcsolatosan.⁵³

Annak ellenére, hogy a lengyel kormány még 1921 elején is folytatta kísérleteit a magyar—román közeledés és a lengyel—magyar—román blokk túlhaladott koncepciója megvalósításának érdekében,⁵⁴ a magyar kormányt csak a távoli jövőre érvényes ígéretekkel bízta a mellette való kiállás tekintetében. Lengyelország gazdasági és politikai érdekei következtében magyarbarát politikáját végső soron alárendelte a francia külpolitikának és a Romániával fenntartott jó viszonyának. Bekövetkezett a lengyel—csehszlovák közeledés is. Így a magyar és lengyel reakció 1920-ban átmenetileg fellendülő együttműködését ismét csendesebb követi a magyar—lengyel kapcsolatok történetében.

⁵¹ Papers . . . 590—591. Kánya távirata Csekonicsnak. 1920. aug. 19.

⁵² A határban a halál kaszál. . . Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből (Szerk.: Szabó Á. és Pamlényi E.) Bp. 1963. 217—218.

⁵³ A külügyminisztérium 1920. jún. 1-i, Csekonicsnak küldött utasításából a Szovjet-Oroszországgal kötött fogolycsere-egyezmény ügyében: „Ha ezen úgy a tervbe vett tárgyalások alkalmával vagy egyébként hivatalos lengyel részről méltóságoddal szemben szóba hozatnék, úgy szíveskedjék a mérvadó államférfiaknak szigorúan bizalmasan tudomására hozni, hogy mi . . . ezen ígéretet tisztán formainak tekintjük, leadásánál nem feledkeztünk meg ama kötelezettségekről, melyek esetleg egy lengyel egyezményből ránk hármlóhatnak . . .” OL KUM res. pol 1920—146.

⁵⁴ Az erre vonatkozó dokumentumokat lásd: Papers . . . 667., 668., 689., 692., 695., 739., 765., 770., 799, 803., 820., 891., 892.

STANDEISKY ÉVA

Művészetpolitikai elképzelések a Szociáldemokrata Pártban 1945—1948 között

(*Kassák, Justus, Fejtő*)

A Szociáldemokrata Párt (SZDP) a felszabaduláskor változatos, sokszínű művészeti örökséget mondhatott magáénak. A szociáldemokraták hagyományosan sokat foglalkoztak művészeti kérdésekkel. A huszadik században szinte nem volt olyan évtized, amelyben a szociáldemokrata párton belüli eltérő művészetfelfogások hívei össze ne csaptak volna. A legnagyobb alkotók, Ady Endre és József Attila életük egyes szakaszaiban szoros szálakkal kötődtek az MSZDP-hez, s az új zene- és képzőművészet megértő kritikusokra talált a szociáldemokraták között.

A felszabadulás után az SZDP művészetpolitikájának alakításában vezető szerepet játszó baloldal a forradalmian újító művészeti hagyományok ápolását és továbbfejlesztését tartotta elsődleges feladatának, s a propagált műalkotásokban mindenekelőtt a társadalomalakító szándékot vélte politikailag felhasználhatónak. 1945 első felében azonban tagjai alig tettek valamit ennek érvényesítése érdekében.

Az SZDP keveset tett azért is, hogy az országos művészeti szervezetekben a párt a többi párthoz viszonyítva arányosan legyen képviselve. Ennek az SZDP ideológiai-politikai vonalának sajátosságán túl az volt az oka, hogy a párthoz tartozó írók, művészek között csak kevesen voltak olyanok, akik tehetségük és népszerűségük révén jelentősebb társadalmi megbízatásra számíthattak.

Az SZDP művészetpolitikájának irányítása *Justus Pálnak*, a párt egyik fiatal radikális vezetőjének kezébe került. Számos egyéb, általa és a párt vezetősége által fontosabbnak tartott feladat miatt azonban Justus és munkatársai 1945—1946-ban keveset foglalkoztak művészeti kérdésekkel. Munkájukat nehezítette, hogy törekvéseikkel a párt vezetői sem értettek mindenben egyet, valamint a kommunistáknak is fenntartásaik voltak Justusszal szemben.

Kassák

Az SZDP Justus irányította balszárnya 1945 után a párt politikai-ideológiai vonalát alakító csoportok legbefolyásosabbjai közé tartozott. Justus a felszabadulás után jelentős szerepet szánt az SZDP-ben Kassák Lajosnak. Ez bizonyos mértékig kompromisszum is volt tőle, hiszen Kassák felfogásával nem mindenben értett egyet. Ellentétek kezdete 1930-ra tehető: Justus ekkor néhány évig szembekerült Kassákkal. A párt politikai szerepének és a központi pártapparátus megítélésének kérdésében véleményük a felszabadulás után is eltért egymástól. Művészetfelfogásukban azonban sok volt a rokon elem.¹ Justus mindenekelőtt az SZDP művészetpolitikai vonalát szerette volna Kassák Lajos nevével fémjelezni. Terve megvalósítását az is nagymértékben segítette, hogy Kassák — a koalíciós jellegű kormányzat szükségszerű következményeként — az irodalmi, művészeti szervezetekben az SZDP-t képviselte. (1945-ben az SZDP Kassákot delegálta az Írószövetség vezetőségébe, a Magyar Művészeti Tanácsban alelnökként volt a Szociáldemokrata Párt képviselője, az SZDP őt választotta tagnak a Munkás Kultúrszövetség puritáson alapon szervezett tanácsadó testületébe stb.).

A szociáldemokrata vezetés nem volt egységes Kassák megítélésében. Nem kevesen voltak a párt vezetőségében olyanok, akik Kassák 1945 előtti — főleg 1915—1925 közötti — SZDP-ellenes támadásai miatt ellenezték, hogy a párt művészeti irányításában részt vegyen. Mások — akik a művészetekben mindenekelőtt agitációs eszközt láttak

¹ *Justus Pál*: Kassák a munkásmozgalomban. Magyar Műhely, 1965 november.

— Kassák művészetfelfogásával nem értettek egyet. Többen, így Szakasits Árpád is, a Magyar Kommunista Párttal (MKP) kialakult jó viszonyt feltették akkor, amikor a kommunista vezetőkkel kölcsönösen nem rokonszenvező Kassák háttérbe szorítására törekedtek. A Kassák-kérdésben az SZDP megosztottságát az 1945 nyarán (június 30.) rendezett Kassák-est is jelzi. Az alapos előkészítés ellenére a vártnál jóval kevesebben jelentek meg ezen a zeneakadémiai rendezvényen. A kudarc azonban nem lehetett váratlan: az SZDP Fővárosi Titkársága ellenezte Kassák műsoros esten való népszerűsítését.² A baloldali pártok kulturális kérdésekkel foglalkozó vezetői — s köztük az SZDP illetékeseinek egy része — nem mentek el a Kassák-estre. Elmaradásuk Kassákkal szembeni állásfoglalás is volt.

Kassák mint a század második évtizedének lázadó-romboló művésze ismert leginkább. 1945 Kassákja azonban a forradalmi apály két és fél évtizedének tapasztalataival a háta mögött már nehezen hasonlítható a tizes évek Kassákjához. A harmincas évek közepétől — ahogy maga is vallotta később — mozgalmi, politikai tevékenysége „inkább kritikai, mintsem agitatív jellegű lett”.³ A felszabadulás bizonyos értelemben fordulópont volt Kassák életében. Régi vágyai, közösségformáló tervei megvalósulásának idejét vélte ekkortól néhány évig elérkezettnek. 1945-ben ezért fel sem merült benne tanítványi kör⁴ szervezése. S azért is húzódozott szociáldemokrata pártfunkciótól, mert úgy vélte, hogy cselekedni immár országos méretekben nyílt számára is lehetőség. Úgy tűnt, „a kapuk feltáruultak”, a vágyott szocializmus elérhetőbb közelségbe került. Egy emberibb társadalom iránti heves sóvárgása tette őt „lázadó katonává, aki a front mögött harcol”. „S ha eddig úgy éltél, mint a bolond, aki senkinek sem felelős — írja ars poeticájában — most húzod az emelődaru láncát és talicskát tolsz az épülő házak sorfala közt.”⁵ Kassákra illik a lukácsi pártköltő definíció: ő nem sorkatona volt, hanem partizán. Veterán harcos: rövid életű győzelmek és keservesen hosszú ideig ható vereségek meg- és átélője. A szocializmus felé fejlődő demokráciába vetett hite, az eredmények feltétele készítette arra, hogy szóvá tegye a visszasságokat. Azért vizsgálta kritikák szemmel elsősorban a hatalom várományosait, mert messzebbre tekintett a hatalomért folyó harc átmeneti koránál. A jövő tisztasága érdekében figyelmeztette a jelent: „Legyünk óvatosabbak és szótartóbbak. Ne akarjuk a világot máról holnapra megváltani és legyünk róla meggyőződve, hogy ezekben a pillanatokban a demokratikus társadalomszemlélet elgárdájának az összehozása, érzelmi és gondolati egybehangolása sokkal fontosabb követelmény, mint a tömegek válogatás nélküli becsődítése a pártokba és szavazati joghoz juttatása azokban a közületekben, amelyek politikai, gazdasági vagy kulturális szempontból irányító szerepre lennének hivatottak. Ha nem leszünk elővigyázatosak, és ha tárt kapukkal fogadjuk a neofitákat, sok olyan bárány csődül be velük az akolba, akik a múlt bacilushordozói s az újabb tragikus megrázkódtatások tudatos előkészítői. Az eléggé nyugodtnak látszó felületek alatt gyanús rosszindulatú tüzek izzanak — kétértelmű szavakkal, megfontolatlan cselekedetekkel ne öntözzünk rájuk olajat.” ... „Hosszú idő kell ahhoz, hogy ez az ország kiheverhesse a politikai meghasonlást, a gazdasági csődöt s a nagyon mélyre szivárgott szellemi fertőzést.”⁶ Az írónak „elhivatottságánál fogva kötelessége — fejtette —, hogy iparkodjék a fogalmakat tisztázni és segítsen a rothasztó mocsarukat kiszáritani”. „Szabadon gondolkodó és szókimondó frókra” van szükség, hirdette, akik hivatásuknak tekintik a „múltban mesterségesen lealacsonyított kultúrnívón tartott” munkások osztály felvilágosítását, a dogmáktól mentes, szabadon döntő, szakképzett ifjúság nevelését. Azért fordult bizalommal az értelmiség felé, mert ennek a roppant feladatnak a végrehajtását elsősorban tőlük remélte.

Kassák — ellentétben az SZDP ideológusainak többségével — toleráns volt a népi frók iránt, alkotó tehetségüket elismerte. Úgy vélte, műveikkel értékes kulturális missziót teljesíthetnek.

Kassák világnézeti szilárdságot, nyitottságot, bizalmat, biztos minőségérzetet remélt a vezető kultúrpolitikusoktól. Mint író, nem kényszerült engedményeket tenni a politikai taktikának. Mint a mindkét munkáspárt politikáját kritikusan szemlélő szo-

² MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivuma (PI Archivum) 253. f. 1. cs.

³ Kassák Lajos: Levél Déry Tiborhoz. 1954. In: Déry Tibor: Ítélet nincs. Bp., 1969. 578.

⁴ L. Gönczi (Frühof) Sándor és Major Ottó visszaemlékezését. In: Kortársak Kassák Lajosról. Szerk.: Illés Ilona és Taxner Ernő. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadása. Bp. é. n. 119. és 171.

⁵ Kassák Lajos: Őszi vándorlás körbe-körbe. Fórum, 1946. december. 315.

⁶ Kassák Lajos: Demokrácia — vagy demokrácia? Világ. 1945. június 17.

cialista, köteleességének tartotta, hogy a művészetek és a politika viszonyának ellentmondásos voltára felhívja a figyelmet. Így nála fel sem merülhetett politikai követelményként a hagyományok erőszakolt szűkítése (mint Lukácsnál) vagy az egyes műalkotásoknak politikai megfontolások miatti előnyben részesítése (mint Justusnál). A demokrácia mellett hitet tett újító, kísérletező művészek melletti kiállításának nem voltak politikai, taktikai indítékai. Az ő tágabb horizontján a jelen alkotásai az egyetemes művészet potenciális részelemei voltak, amelyeket a kortársi vakság elismerés helyett többnyire mellőzött.

Kassák a felszabadulás után keveset foglalkozott az irodalmat, a művészeteket érintő elméleti kérdésekkel. Amikor azonban a *Szocializmus* újra induló irodalmi rovata elé bevezetőt írt, világosan leszögezte: tőle nem várható politikai célokat közvetlenül szolgáló, agitatív jellegű osztályirodalom támogatása. Programjaul a kimagasló művészeti alkotások közkinccsé tételét jelölte meg, „egy általánosabb és magasabbrendű emberi ideál” szószólójaként hirdette a jó irodalom, színdarab, zene, képzőművészet nemesítő, jobbá, gondolkodóbbá formáló hatását, amely a felszabadulásig éppen a munkások és szegényebb néprétegek körében érvényesülhetett legkevésbé. Ez a napi politikai feladatoktól elszakadó program nem illett az SZDP vonalába. Nem véletlen, hogy idézett 1945. augusztusi cikkét a párt elméleti folyóiratában nem követték újabbak. Kassák az elkövetkező másfél évben pártkereteken kívül igyekezett cselekedni tervei megvalósítása érdekében. 1946–1947 fordulóján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott. A VKM-ben töltött hónapok alatt azonban elképzelései koraiságáról kellett meggyőződnie. Az ötleteit, javaslatait támogató, azokat megvalósítani segítő miniszter, Keresztury Dezső távozását után Kassák rövidesen fel is hagyott hivatalos népművelő tevékenységével.

Az SZDP-nek 1946 őszén sem sikerült a művészeti életbe alakítóan bekapcsolódnia. A két munkáspárt közös irodalmi lapjának tervét az MKP éppen Kassák Lajos miatt vetette el.⁷ Nem valósult meg ekkor az SZDP-nek egy önálló szociáldemokrata művészeti folyóiratra vonatkozó elképzelése sem.⁸

Kassák párttól, pártoktól szervezetileg független folyóirat alapítását tartotta szükségesnek. Az irodalom és a baloldaliság viszonyát vizsgáló írószövetségbeli előadásán ismételt szavát tette, hogy „a radikális gondolkodású írónak nincs szépirodalmi folyóiratuk, amelyben megvívhatná a maguk harcát végiggondolt elveikért, bőriktől elválaszthatatlan látásmódjuk igazolásáért, a maguk esztétikai ízléséért... Mi lenne a célja az ilyen folyóiratnak? Például folytatni a régi, a radikális Nyugat, meg a Huszadik Század vagy akár a Szép Szó szerepét, tisztességesen, hátsó gondolat nélkül szemlélni és megírni az eseményeket, a résztvevő illúziói ellen harcolni, biztatni az álmos elhúzókat önálló gondolkodásra, elevenségre, általában véve arra bírni a honpolgárokat, hogy használják az eszüket... Feladata volna a régi magyar irodalom remekeinek ismertetése.”⁹

1947 őszén az SZDP-nek sikerült néhány művészetpolitikai elképzelését realizálnia. Ezek közé tartozott a *Kortársnak*, az SZDP társadalmi, művészeti folyóiratának a megjelentetése is. A lap szerkesztésére Kassák Lajos kapott megbízást, aki a feladat vállalásakor feladta a pártoktól nem függő folyóiratra vonatkozó elképzelését. A Kortárs-

⁷ A szociáldemokraták többször felvetették, hogy a két munkáspárt közös kulturális szerve, a Munkás Kultúrszövetség adjon ki irodalmi lapot. Az MKP azzal odázta el a döntést, hogy nincs megfelelő szerkesztő. A kommunisták attól tartottak, hogy a terv elfogadása esetén az SZDP Kassák Lajost jelölné szerkesztőnek, akivel nem szívesen vállalták volna a közvetlen együttműködést. PI Archivum, 274. f. 7. cs. 189. 6. e.

⁸ Az SZDP Dunai Figyelő címmel irodalmi folyóirat alapítását tervezte. Célja a szociáldemokrata írók (Bóka László, Faludy György, Hárs László, Fodor József, Kassák Lajos, Komlós Aladár, Nádas József, Keszthelyi Zoltán, Palotai Boris, Meller Rózsi, Gáspár Endre, Faragó László, Szilágyi Géza, Gyagyovszky Emil, Erdődy János, Szegő István, Justus Pál, Hegedűs Zoltán, Peterdi Andor, Jemnitz Sándor, Turóczy-Trostler József, Benjamin László, Vészi Endre, Staud Géza) megjelentetése és a környező népek irodalmának bemutatása lett volna. A terv megvalósítását politikai okok is hátráltatták. „E terv ellen néhány hónap előtt — írja az SZDP vezetőségének Nádas József — még az volt az ellenérv, hogy a dunai összefogást a szovjet oldalról nem szívesen nézik, ezért ilyen folyóirat elindítása lehetetlen. Ma már ez az érv nem helytálló, hiszen a legutóbbi Kompárt Kongresszuson (az MKP III. kongresszusáról, 1946. szeptember 29–október 1. van szó — S. É.) a Duna-völgyi összefogásról beszéltek...” PI Archivum, 283. f. 1. cs. 132. 6. e.

⁹ Szabó István: Két hiány. Népszava 1946. november 29.

sal az SZDP azt szeretne volna elérni, hogy a párt végre bekapcsolódjék az ország művészeti életének vérkeringésébe.

A Kortárs felemás eredményeket hozó igyekezetét a kortársak alig méltányolták. Egyedül az MKP látta meg az 1947 októberétől kéthetenként megjelenő folyóiratban — nem az irodalmi, képzőművészeti versenytársat, hanem — az ideológiai ellenfelet.

A Kortárs szerkesztőinek művészetfelfogása nem volt egységes. Az eltérő nézetek nem hozhatók egyértelműen párhuzamba az SZDP-n belüli irányzatokkal. Az kétségtelen, hogy a „forradalmi szocialista” Justus Pál nézeteinek hatása kimutatható a lapban. Maga Justus is publikált a Kortársban, de Hárs László, Kertész László művészetfelfogása is inkább rokonítható Justuséval, mint a jóval mérsékeltőbb, kiegyensúlyozottabb kassáki irányvonallal. Megkülönböztethető még a folyóiratban egy jóval halványabb ortodox munkáskultúra-vonal, valamint a korábbi évtizedek izmusával rokonszenvező avantgarde-pártiság. Az előbbi a justusi, az utóbbi a kassáki irányvonal mellékágának tekintendő.

Kassák a lap megjelenésének első időszakában több alkalommal indította elvi cikkel a Kortársat. Ezek az írások Kassák művészetekre vonatkozó alapkonceptiójának a variációi. Ennek lényege a következőkben foglalható össze: Nincs forradalmi helyzet. A továbblépést a társadalmi reformok jelentik. Ehhez keret a demokrácia. E kereten belül egyre nagyobb térhez jutnak a humanizmus, a szocializmus képviselői. A művészek feladata, hogy a maguk sajátos eszközeivel — jó, igazán értékes művek alkotásával — segítsék ezt a folyamatot. A művésznek világszemlélete és nem pártállása a döntő. A második világháború utáni Magyarországon az arra kedvet és tehetséget érző alkotókra közéleti feladatok is várnak. A század súlyos megpróbáltatásai következtében az egyensúlyt veszített társadalomban a morál újjáélesztése a feladatuk, azaz, hogy fölébresszék az emberekben a közösségi élet iránti vágyat és visszaadják biztonságérzetüket. E cél érdekében a hagyományok ápolása és a művészeti újítások megbecsülése egyaránt fontos. A művészeti lapok feladata a magyar művészet bemutatásán, kritikáján túl Európa többi országának és más földrészek művészeti értékeinek a közönség elé tárása.¹⁰

Kassák úgy vélte, hogy a művészeti élet pártok szerinti széttagolódása a művészeti demokráciát veszélyezteti. A művészetek és a pártpolitika egyre szorosabbá váló kapcsolatától elsősorban a művészetek viszonylagos függetlenségét féltette. Kritikája mindenekelőtt az MKP-nak szólt, nyílt vitába azonban ritkán bocsátkozott a kommunistákkal.

November elején szociáldemokrata kezdeményezésre összeültek a két munkáspárt kultúrpolitikusai, művészei, hogy megbeszéljék az ellentétek feloldásának lehetőségeit. A találkozó eredménytelenül zárult: mindkét fél ragaszkodott álláspontjához.¹¹

December közepén — éppen azután, hogy az MKP új irodalmi folyóirata, a *Csillag* megjelent — Losonczy Géza, a Szabad Nép szerkesztője, megtámadta a Kortársat. Szerinte a népi demokrácia kultúrpolitikájának célja a művészetek és a dolgozó nép közvetlen kapcsolatának megteremtése. A „különböző irodalmi irányzatok megkülönböztető kritikája” nélkül ez a célkitűzés megvalósíthatatlan. Az irodalom szabadsága, a marxista irodalom és kritika, valamint a realizmus egymástól el nem választható fogalmak. Ebből következően a kommunisták az irodalmi szabadság legfőbb védelmezői. Az előrejutás kerékkötői pedig az „antirealista” szociáldemokraták. „A marxista esztétika leghevesebb és legkövetkezetesebb ellenségei — írta Losonczy — nem a Válasz, a Magyarok, az Újhold vagy egyéb folyóiratok köré tömörülnek, hanem a *Kortárs című folyóirat köré*, amelynek munkatársai ismert szociáldemokrata írók, újságírók, kultúrpolitikusok.”¹²

Losonczy előadásában nevetek, cíkcímeket nem említett. A Kortárs ismerői előtt azonban nem lehetett kétséges, hogy a támadás mindenekelőtt Justus Pál ellen irányult,

¹⁰ L. Kassák Lajosnak a Kortársban megjelent következő írásait: Kortársunkhoz. 1947. október 1. 3–4.; Szemtől szembe. 1947. november 1. 67–68.; Az első művészkongresszus köszöntése. 1947. december 1. 131–132.; ViSSzapillantás és tovább. 1947. Karácsony. 163–164.

¹¹ A megbeszélésről nem tájékoztatták a nyilvánosságot. A találkozóra vonatkozóan l.: Major Ottó: Egy ember élete, szenvedése és nagysága. In: Kortársak Kassák Lajosról. Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművészeti Propaganda Iroda közös kiadványa. Bp. é. n. 174., valamint a PI Archivum 283. f. 35. ca. 5. 6. e. (Az SZDP Művészeti Bizottsága Írótagozatának meghívója „Déry Tibor úrnak”. Másolat. 1947. november 8.

¹² Losonczy Géza: Az irodalom szabadsága. Szabadság, 1947. december 16. 5. Az én kiemelésim — S. É. — Az előzőekre l. még: Losonczy Géza: Nem értjük... Szabadság 1947. december 19.

aki Művészet — valóság — világnézet című, később ismertetendő írásában a realizmust a sok irodalmi irányzat egyikeként említette, s elmarasztalta azt a forradalmiatlanságban, konzervativizmusban. Horváth Márton feltehetően ez utóbbira reflektálva szögezte le: „Nincs szűkség arra, hogy egy nemlétező forradalmat egy művészeti forradalommal helyettesítsünk be.”¹³

Az említett Justus-cikken kívül a Kortársban megjelent más írások is kiválthatták a kommunista támadását. A folyóiratban ugyanis Pán Imre sorozatban ismertette a különböző huszadi századi művészeti irányzatokat,¹⁴ a lap gazdag képzőművészeti anyagában egyes „izmusokhoz” is sorolható alkotások is megjelentek (Renoir, Utrillo, Van Gogh, Picasso stb.).

A Kortárs szerzői a kommunistáknak a *realizmus* kizárólagossá tételére irányuló törekvéseit a dogmatizálódás előjeleként értelmezték. Magyarországon éppen csak „felszabadultunk a forradalom lehetőségére” ... „a most éledező forradalmat — írta Bóka László — nem lehet dogmával megkötni”.¹⁵

1947 végétől a korábbi lukácsi realizmus-felfogás — amely maga sem volt mentes az ellentmondásoktól — egyre inkább a háttérbe szorult. A sajtóban a realizmus, a nagy-realizmus terminológia helyett egyre inkább az újrealizmus, szocialista realizmus, népi realizmus fogalmak honosodtak meg, jelentésük pontos körülhatárolására azonban senki sem vállalkozott. A kommunista szóhasználatában a realizmus egyre inkább a közérthetőség, a dolgozó néphez való közelség követelményét kezdte jelenteni, s a publicisták egyre gyakrabban hivatkoztak a szovjet példára: a kommunista sajtóban pozitív, a nem kommunista lapokban pedig főként negatív értelemben.¹⁶

Mérleget vonva a Kortárs féléves tevékenységéről az eredmény nem mondható egyértelműen pozitívnak. Keszthelyi Zoltán, a lap főmunkatársa, a folyóirat tizenkét számát áttekintő írásában öntudatosan jelentette ki: „Majdnem minden valamire való költő, író szerepelt a Kortárs hasábjain.”¹⁷ A folyóiratban megjelent szépirodalmi alkotások azonban kijelentését nem támasztják alá. Keszthelyi értékrendjébe sem a Nyugat negyedik nemzedékének írói, sem a népi írók, sem az új, fiatal főként paraszti származású tehetségek nem illeszkedtek bele. Elítélő szava is csak az elsőként említettekre volt, az utóbbiakat figyelemre sem méltatta. Kik voltak a Kortárs felfedezettjei? Csupa harmadrangú, azóta rég elfeledett költő, író. Kivételek itt is akadnak. Román György, Sziráky Judit, Benjámin László, Mándy Iván alkotásainak megjelentetésével új értékek kerültek az olvasóközönség elé. A lap színvonalát nagymértékben emelték Kassák Lajos, Füst Milán, Nagy Lajos művei. A folyóirat képzőművészeti vonatkozású írásai is értékállóaknak bizonyultak.¹⁸

1948-tól csökkentek a Kortársban az elvi jellegű írások, rendszeres helyet kaptak viszont a lapban a megelőző hónapokban csaknem hiányzó könyvbírálatok. Szerzőik (Hárs László: próza és dráma, Keszthelyi Zoltán: líra) „esztétikai és társadalmi szempontból” (Keszthelyi) kívánták szemügyre venni az általuk ismertetésre érdemesnek tartott

¹³ Írói szabadság és népi demokrácia. Horváth Márton előadása a népi irodalomról. Szabadság, 1947. december 16.

¹⁴ A Kortárs sorozatának címe: Művészek forradalma. Az impresszionizmus. 1947. október 13. 2. sz. Cezanne, Van Gogh, Gauguin. 1947. november 1. 3. sz. Matisse és a „vadak”. 1947. november 15. 4. sz. Picasso és a kubisták. 1947. december 1. 5. sz. A szürrealizmus. 1947. karácsonyi kettős szám.

¹⁵ Bóka László: Akadémia vagy akadémizmus. Kortárs, 1947. november 1. 3. sz. 79. ¹⁶ „A népi és szocialista realizmus szószólói téves úton járnak — írta Kállai Ernő —, ha a látás népszerű tömegigényéhez próbálnak igazodni. (...) A hitlerizmus is tematikus és formai előírások kényszerzubbonyát húzta a német művészetre.” Kállai Ernő: Művészet és tömeg. Kortárs, 1947. november 15. 4. sz. 102. „A szocialista realizmusnak nincs világos és pontos meghatározása” — nyilatkozta E. F. Burián a Kortárs munkatársának. A csehszlovák rendező óva intett a szovjet művészet másolásától. „Sok szovjet művész természetét alacsony nívójúnak tartom, — mondotta — az elképzelés helyes, a kivitel többnyire gyenge. A háború után visszaesés jelentkezett.” A csehszlovák színház. Kortárs, 1947. december 1. 5. sz. 149. Salamon László kolozsvári levelében a szocialista (alias új) realizmus-körűli romániai vitákról számolt be. A fogalom még bizonytalan, szögezte le. Idézte Gaál Gábor képlékeny meghatározását, mely szerint „a realizmus a dolgozó osztályok küzdelmének a valósága”. Uo. 148.

¹⁷ Keszthelyi Zoltán: Az ezredik kézirat. Kortárs, 1948. április 12. sz. 382.

¹⁸ Szerzőik: Kassák Lajos, Kállai Ernő, Bálint Endre, Borbíró Virgil, Szerdahelyi Sándor, Granasztói Pál.

műveket. Ez a szemügyrevétel nem mondható sikeresnek. Az esztétikai szempont lényegében figyelmen kívül maradt, míg a társadalmi megközelítés a szociáldemokrata szemléleten kívüli felfogások elutasításával lett egyértelmű.¹⁹

1948 januárjától más jellegű változások is nyomon követhetők a folyóiratban. A nyugat-európai szellemi, irodalmi életéről küldött beszámolók²⁰ helyét fokozatosan a környező országok irodalmát, képzőművészetét bemutató írások, reprodukciók váltották fel. Talán a legfeltűnőbb változás, hogy az izmusokat bemutató sorozatot ebben az évben a szocialista művészeti hagyományokat népszerűsítő írások követték. Nagy Balogh János, Nagy István, Derkovits Gyula, Dési Huber István művészetét nem csupán méltatta a Kortárs, hanem számos alkotásukat be is mutatta.

Az MKP nyílt ideológiai offenzívája 1948 februárjában indult meg a Kortárs ellen. Horváth Márton sommás értékelése szerint a lap az absztrakció fogalmának piedesztálra emelésével az SZDP művészetpolitikájának megrekedtségét, múltbafordulását bizonyítja. „S nemcsak a polgárság, vagy a parasztság egyes rétegeinél kísért a múlt — írta —, hanem még a munkásságon belül is. Ha sikerült is a kommunista pártnak a másik munkáspárttal akcióegységet, kisebb-nagyobb zökkenőkkel, de mégis jól működő munkásegységet létrehozni, ez távolról sem jelenti a munkáosztály ideológiai egységét, s távolról sem jelenti az irodalompolitikai nézetek azonosságát. Ha Illyésekre a harmincas évek túlnőtt hagyományainak az ápolása a jellemző, s ha Márai a nyugati nagypolgári irodalom példái után nyúlt, a Szociáldemokrata Párt irodalompolitikájának képviselői az irodalmi és művészeti forradalom, az absztrakció jelszavát írták lobogójukra.”²¹

Horváth Márton bírálatában, értékelését alátámasztandó, a Kortárs szerzői közül csak Justus Pál és Kállai Ernő csaknem félvvel korábban megjelent írásából idézett. Horváth nem a Kortársban megjelent irodalmi és képzőművészeti alkotásokból, hanem egyes tévesen értelmezett elméleti írásokból vonta le következtetéseit. Ezért van az, hogy a lapban közölték összességükben ellentmondanak Horváth állításainak.

A Kortárs bírálatát, amely közvetve Kassák ellen is irányult, Kassák másik lapját, az *Alkotást* — a Magyar Művészeti Tanács folyóiratát — érintő adminisztratív intézkedések követték.²²

A Kortárs napjai is meg voltak számlálva. 1948 márciusától a jobboldaliaktól megtszított szociáldemokrata pártban egymást érték a két munkáspárt egyesülését előkészítő akciók. Justus, aki az MKP és SZDP egyesülését helyeselte és segítette, a Kortársat az egyesült munkáspárt létrejötte után is meg szeretne volna tartani.²³

A két párt ellenkező művészetpolitikai nézeteinek közelítéséről azonban nem voltak elképzelései. Az előzmények ismeretében nem feltételezhetett irányváltást az MKP művészet-ideológiai vonalában, s saját maga nézeteinek revidálására sem mutatott hajlandóságot. A Kassákot jól ismerő Justusnak nem lehetett kétsége afelől, hogy volt mestere a továbbiakban is tántoríthatatlanul ki fog állni elvei mellett.

¹⁹ *Hárs László*: Déry Tibor: Itthon. Kortárs, 1948. január 15. 8. sz.; *Keszthelyi Zoltán*: Hat versesköny. Kortárs, 1948. február 1. 9. sz. (A kötetek szerzői: Zelk Zoltán, Somlyó György, Szüdi György, Vasvári István, Hajnal Gábor, Mátyás Ferenc); *Hárs László*: Öt magyar regény. Kortárs, 1948. március 1. 11. sz. (A kötetek szerzői: Sándor Kálmán, Márai Sándor, Bohuniczki Szeffi, Barát Endre, Száva István); *Keszthelyi Zoltán*: Márai Béla: Életem

²⁰ A rangos tudósítói gárda a következőkből állt: Fejtő Ferenc, Ignotus Pál, Szélpál Árpád, Gera György, Nádass József.

²¹ In: *Horváth Márton: Lobogónk Petőfi*. Bp., 1950. 143–144. Az előadás A magyar demokrácia irodalmi élete címmel először a Csillag 1948. márciusi számában jelent meg.

²² A Magyar Művészeti Tanács április 4-i határozatában március 1-ig visszamenőleg az Alkotást nem ismerte el saját lapjának, a tanács és Kassák közötti jogviszonyt megszüntette, a lap alkalmazottját elbocsátotta. Kassák a döntésről hivatalosan a Művészeti Tanács április 26-i leveléből értesült. A levelet Kadosa Pál, a tanács kommunista alelnöke írta alá. (Kassák Múzeum)

²³ „Még mindig nem adtam fel a reményt arra, hogy a Kortársat meg tudjuk tartani” — írta Kassáknak. Kassák Múzeum, 1948. május 24. A Kortárs utolsó száma 1948 júniusában jelent meg.

Justus

A magát forradalmi szocialistának valló Justus lényegében csak 1947-ben volt némileg szinkronban az eseményekkel. Nyomban a világháború befejezése után ui. az osztályellentétek *végletes* kiéleződését várta, 1947-ben pedig végre úgy érezhette: érlelődnek az „osztályháború új feltételei”. Ezt az alcímet is adta *A szocializmus útja* című könyvének. A végleges kézirat ugyan 1942-ben készült el, a könyv azonban csak 1945-ben jelent meg a Népszava kiadásában. Az 1945 szeptemberében írt utószó gondolatrendszerének lényegi változatlanóságát tanúsítja.²⁴

Justus a háború befejezését követő két év jelentőségét elsősorban abban látta, hogy a proletariátus ez idő alatt tudatosan felkészülhetett a hatalomátvételre. Nem ismerte fel a koalíciós pártok együttműködésén alapuló demokratikus kormányzati rend általánosabb jelentőségét, s végeredményben csak a munkáosztály forradalmára volt elmélete, az átmenet békés időszakára nem.

Az osztályellentétek éleződését szabta a gyökeres társadalmi változások előfeltételül, ettől remélte a forradalom sikeres véghezviteléhez elengedhetlenül szükséges munkásegység helyreállítását is. Úgy vélte, a kapitalizmus diktatúrája a munkáosztályon belül a szolidaritás érzését erősíti. Az osztályharc apálya ellenben — ilyen időszaknak tartotta Justus a felszabadulást közvetlenül követő két évet — a proletariátuson belüli nézeteltérések felszínre kerülésének kedvez.²⁵

A népi írók iránti ellenszenv is erről az ideológiai alapról érthető meg. A szociáldemokrata vezetők többsége a kommunisták közeledési kísérleteit a baloldali és a centrista népi írókhoz az SZDP, a szociáldemokrácia ellen irányuló akciónak is tartotta, pontosabban úgy vélte, hogy az MKP az új szövetségesek szerzése közben lemond a munkásság érdekeinek következetes képviselétéről. Justus 1945–1946-ban nem tartozott a népi írókat közvetlenül — s nemegyszer igaztalanul — bíráló szociáldemokraták (Horváth Zoltán, Faragó László, Máté Iván stb.) közé. Jól tudta, hogy a Nemzeti Parasztpárt elleni támadások végén soron az MKP-nak szólnak, s Justus, aki a két munkáspárt szoros politikai együttműködésének volt híve, nem támogatott olyan akciót, amely a két párt közötti szálakat lazíthatta, még akkor sem, ha elvileg egyetértett a népi írók bírálóival. Úgy vélte, hogy a népi írókkal kapcsolatos vitás ideológiai kérdéseket a két munkáspártnak egymás között kell rendeznie. Ezért nem bocsátkozott közvetlen vitákba a népi írókkal, rájuk vonatkozó álláspontját a kommunistáknak fejtette ki. Felfogása Révai József Marxizmus és népiesség c. kötetéről írott kritikájából rekonstruálható, amelyben Justus a népi írók kérdését a népfrontpolitika összefüggésében vizsgálta. Justus a könyv „az újabb magyar marxista irodalomban körülbelül egyedülálló érdemének” azt tartotta, hogy benne a szerző „a népiesek, a falukutatók bírálatát, nézeteik elemzését összekapcsolja a magyar politika fő kérdéseivel, a földreformért és demokráciáért a fasiszmus és a monopolkapitalizmus ellen megvívott (és még korántsem befejezett) harc problémáival,

²⁴ Justus az SZDP elméleti folyóiratában több olyan szocialista írását közölte, fordította és kommentálta — akik az övével rokon nézeteket képviseltek. L. mindenképp előtt Harold J. Laski Marx — napjainkban c. 1942-ben íródott tanulmányát. (Szocializmus, 1947/2–4. 65–91.) A világhelyzet változásait elemző cikke is korabeli nézetei változatlanóságát bizonyítja. L. pl.: Az olasz szocialista mozgalom. (Szocializmus, 1947/1. 26–31.) Ezekon kívül l. még válságait a francia szocialista párt által feltett kérdésekre. Vita a szocializmus elvi kérdéseiről. Szocializmus, 1947/7–11. 305–317., valamint a Szocializmusban rendszeresen megjelenő folyóiratszemeit.

²⁵ Bibó tanulmányait bírálva írta: Bibó „... csak pártokat lát ott, ahol valójában osztályerők vonulnak fel, néznek egymással farkasszemet vagy látnak hozzá a birkózáshoz. (...) a probléma lényegét meglátni és megmutatni csak olyan osztály képes, amelynek léteérdeke a fennálló társadalom megváltoztatása.” Justus Pál: „Válasz”. Folyóiratszeme. Szocializmus, 1947/1. 61. Justus H. J. Laski tanulmányát kommentálva írta: „... írásának egyik legfőbb érdeme, hogy a háború alatt a békére, a fasiszmus elleni harcban kényszerű „nemzeti egység” közepette az osztályharcra mutat félreérthetetlenül. (...) megdöbbenő és akkor kivételes öleslátással mutatott rá (ti. H. J. Laski — S. É.) a koalíció határaitra, az angol munkáosztály társadalomátalakító hivatására, a koalíciós kormányzás ma és nálunk is figyelembeveendő veszélyeire (Az én kiemelésem — S. É.), a Szovjet-Unióval való őszinte megegyezés és a munkásegység sorsdöntő jelentőségére...” Szocializmus, 1947/1. 90.

ez utóbbi kérdéseket pedig állandóan és következetesen a társadalmi erőkre, az osztály-erőkre vezeti vissza”.²⁶

Justus elismerő felkiáltójelei mellett ott sorakoztak a vélt következetlenségek felvetette kérdőjelek. Ezek közül csak az irodalompolitikával érintkező fenntartását említjük. „A kitűnő marxista — írja Justus — olykor napipolitikai szempontok miatt, meg azért, hogy szellemi támasztékot nyújtson az ingadozó demokratáknak, enged a kritikái élességéből, kíméletes, túlságosan elnéző, reménykedik a zavaros nézetek tisztulásában ott is, ahol nincs sok oka az optimizmusra.”

Mivel 1946-ban írt bevezetőjében Révai a nyolc év előtti prognózist vélte beteljesedni látni, kritikájában Justus is értékelte az első kiadás megjelenése óta eltelt éveket, de Révaitól eltérő módon. Szerinte az osztályfrontok felszabadulás utáni alakulása a parasztság vonatkozásában megkérdőjelezte az NPP által is képviselt osztályegység mítoszát. Révai azonban — Justus úgy látta — a politikai hasznosságot, taktikai vagy stratégiai érdeket tekintve nem viszi könyörtelenül végig az elméleti gondolatmenetet. Justus szerint eljött az ideje annak, amikor az MKP is kezdi belátni, hogy fel kell adnia „Veres Péter tegnapi és mai ingadozásait” szembeni „túlzott és helytelen kíméletességét”. Justus kísérlete a parasztpárti-kommunista együttműködés lazítására nem járt sikerrel: az MKP viszonya a népi írókhoz lényegében változatlan maradt.

A fentebbi okok miatt Justus művészetpolitikai jellegű írásaiban nem foglalkozott a népi írókkal. A kultúrával, irodalommal, művészetekkel kapcsolatos elképzelései a felszabadulás utáni társadalomfejlődésről kialakított koncepciójára épültek. Justus a demokráciát írásaiban mindig a szocializmussal összefüggésben vizsgálta. A szocializmusnak, mint végcélnek a hangoztatásából egyes kommunisták azt a következtetést vonták le, hogy az SZDP „úgy fordul a szocializmus felé, hogy közben hátat fordít a demokráciának”,²⁷ ami Justus esetében korántsem ilyen egyértelmű. Ő nem a demokráciának fordított hátat, hanem a kommunistáknak a szociáldemokratákétól eltérő demokráciafelfogásával nem értett mindenben egyet. Úgy vélte, hogy a magyar gazdaság és társadalom a jövőben a nyugati demokráciák pozitív hagyományaira is építhet. Justus — úgy tűnik — 1946-ban nem mérte fel реалиsán a magyar fejlődés irányát döntően meghatározó külső és belső erőket.

Horváth Márton a lényegre tapintott rá, amikor *Szívós harcban* című fentebb idézett írásában megállapította: „A másik munkáspárttal mindig megtaláljuk a közös érdek kapcsát a napi taktikai kérdésekben, de a demokratikus átalakulás stratégiáját még nem tisztáztuk.” 1946 nyarán a két párt között a tömegekért folyó rivalizálás tovább mélyítette az ideológiai ellentéteket. A szociáldemokraták álláspontját a legsarkítottabban Justus Pál fogalmazta meg. „A szocialisták — írja Justus — ... nemcsak politikai változásokat, hanem mélyreható társadalmi és gazdasági változásokat is elkerülhetetlenül szükségesnek tartanak, mindennapi politikai küzdelemük az erőfeszítések a *régcélra*, a szocializmus előfeltételeinek a megteremtésére irányul ... (A szocialisták — S. É.) meg akarják ismerni a valóságot: de nem azért, hogy pusztán tudomásul vegyék, hogy kapitalizmusnak előtte, hanem azért, hogy megváltoztassák.”²⁸

Justusnál a szocialistákról mondtak mutatis mutandis a szocialista írókra is vonatkoznak, mint az Déryt értékelő írásából is kitűnik.²⁹

Justus és a baloldali szociáldemokraták többsége szerint tehát a szocialista irodalom lényege a művekben kifejezésre jutó jobbító, változtató szándék, az olvasó késztetése a szocializmus céljai melletti kiállásra. A szociáldemokraták e csoportjának műfaji, formai, stílusi megkötései nem voltak. A nem öncélú művészi újításokban általában a forradalmian új eszmék kifejeződési formáját látták, de emellett a klasszikus és a népi művészeti hagyományokat is a szocialista irodalom integráns részének tekintették. József Attila költői és publicisztikai örökségét például a szociáldemokraták ezért vállalhatták teljes egészében. Úgy vélték, a valóság megjelenítése a művészetben nem szűkíthető a Lukács által követendőnek tartott realista ábrázolási módra, mert a valóság „valami

²⁶ Justus Pál: Marxizmus és népiesség. Szocializmus, 1946/5—6. 262.

²⁷ Horváth Márton: Szívós harcban. Társadalmi Szemle, 1946. március. 168.

²⁸ Justus Pál: Szocialista politika. Szocializmus, 1946/10—11. 407.

²⁹ Az MKP-tag Déry Tibor Justus szerint azért szocialista író, mert „megmutatja a valóságot, de nem azért, hogy tudomásul vegye, vagy tudomásul vegesse olvasóival, hanem úgy, hogy szüntelenül harcol ellene és azért, hogy szétzúzhassa. Ez művészetének leglényege. És művészetének forradalmi volta ezen a ponton válik azonossá a forradalom művészetével, a szocializmussal.” Justus Pál: Irodalom és valóság. Szocializmus, 1946/3—4. 189.

mélyebb és ismeretlenebb módon valóság; szívet összeszorító törvény, a tudat foszlányait s a tudatalattit minden mesterkélt pszichologizálás nélkül a valóság természetességével egybeolvasztó lázálom is...³⁰ „Weidhofen tökéletesen irreális története — írja Justus idézett cikkében Déry *Szemtől-szembe* című regényéről — minden oldalon a valóság is, meg az ellentéte is, a nyilvánvaló tények s a nyilvánvaló lehetetlenségek... Nem csupán formai kérdés ez, vagy ha igen, akkor ez a formaprobléma a leglényegesebb. Mert igaz ugyan, hogy minden új irodalmi irány a valóságot, a teljes valóságot akarta megmutatni, a klasszikusok szerkezeti szigorúsága csakúgy, mint a romantika formabontó szenvedélyei, Flaubert tökéletes fogalmazásra törő szándéka, Zola romantikus naturalizmusa, a lélektani törvényeket felmutatók, a szimultanista Dos Passos vagy Joyce vagy Huxley végeredményben mind absztrahálni voltak kénytelenek, hogy a valóságot a legjellemzőbbel mutassák meg, és csak az absztrakció szempontjai változtak. Nos Déry is ezt teszi: a valóság egészét a valószínűtlenséggel akarja megmutatni, mert ezt tudja legjellemzőbbnek.”

A valóságábrázolás szociáldemokrata értelmezése, a fejlődő lélektan tudományos eredményeivel összecsengő újfajta lélekábrázolás elismerése a kísérletezés méltányolása sok vonatkozásában ellentmondott a 19. századi műalkotásokra alapozott Lukácsi realizmus-elvnek.

Justus és Lukács nézeteinek vizsgálatánál azonban nem hagyható figyelmen kívül a közös kiindulópont: a marxista ideológia meghatározó szerepe. A kultúrát mindketten a demokrácia és a szocializmus korrelációjában vizsgálták. Lukács *Demokrácia és kultúra* című tanulmányáról Justus többek között a következőket írta: „véggökövetkeztetésével — hogy a demokrácia kultúrája és a kultúra demokratizálása a tömegek harca nélkül el sem képzelhető — mindenben egyet értünk. Azt a megállapítást is osztjuk, hogy »gyakran írják a kapitalista kultúra ellentmondásait, hiányait és korlátait a demokrácia szímlájára«. És ez azt jelenti, hogy a kapitalista kultúra állandó kritikája nemcsak szocialista, de demokrata minőségünkben is elsőrendű kötelességünk.”³¹

A marxista indíttatás miatt hasonló volt a felszabadulás utáni irodalomról alkotott véleményük is. Mind a szociáldemokraták, mind a kommunisták kevés olyan művet találhattak ekkor, amelynek szoros köze lett volna az általuk képviselt eszmei körhöz és mozgalomhoz. „Irodalmunk — írja Justus — ... jórészt az ellenforradalmi korszak irodalmának folytatása — kis részben ellenkező, nagyobb részben ellenkezőnek mímelte tendenciával.”³² Az elégedetlenség ténye tehát Justusnál és Lukácsnál is konstatalható, az elégedetlenség forrása azonban nem ugyanaz. Eltérő demokrácia-értelmezésük irodalmi vetülete Lukácsnál a realizmus elv általános érvényűvé emelése, Justusnál pedig a szocialista irodalom forradalmi jellegének, formai sokoldalúságának a kiemelése.

A Lukács tanulmányairól, tudói felkészültségéről mindig nagy elismeréssel író Justus nem véletlenül szisszent fel akkor, amikor Lukács a realizmus és a demokrácia között közvetlen kapcsolatot feltételezett. „Nem hisszük — írta Lukács Irodalom és demokrácia című írására reagálva —, hogy a »demokrácia irodalma természetszerűleg a realizmus« illetve nem hisszük, hogy csak az lehet, s nem hisszük, hogy e kérdés szempontjából különböző, milyen demokrácia a mi demokráciánk.”³³

Justus művészetpolitikai koncepciója nem volt alkalmas a nem szociáldemokrata nézeteket valló művészek, írók, kritikusok megnyerésére. Egyrészt részleteiben még kidolgozatlan volt, másrészt hiányzott belőle az SZDP-n kívüliek közeledését elősegítő elem. Számukra ugyanis világnézetileg túlságosan zárt, esztétikailag pedig túl nyitott volt ez a gondolat-rendszer, ellentétben a lukácsi demokrácia-realizmus kategória-párral, amelyhez a demokratikus átalakulást igénylőknek — egyetértően vagy tagadóan — inkább lehetett kapcsolódniuk.

A justusi művészetfelfogás érvényesítésére 1946-ban nem került sor. Az elméleti és gyakorlati téren is megosztott pártvezetőségben ekkor Justuson kívül senki nem tulajdonított különösebb politikai, ideológiai jelentőséget a művészeteknek. Justust egyéb feladatai, vállalásai is hátráltatták elképzelései realizálásában. Ezért mondhatta 1946 nyarán Lukács, hogy a szociáldemokrata ideológiának „nem olyan szerves része a művészet, ezért nem is támasztanak igényt a formálására”.³⁴

³⁰ Uo.

³¹ Justus Pál: „Társadalmi Szemle”. Folyóiratismertetés. Szocializmus, 1946/1–2. 76.

³² Uo.

³³ Justus Pál: „Társadalmi Szemle”. Folyóiratismertetés. Szocializmus, 1946/3–4. 177–178.

³⁴ Vas István: Nehéz szerelm. Bp., 1964. 308.

1947-től változott a helyzet. Justus és munkatársai a korábbinál jóval behatóbban és sokoldalúbban foglalkoztak a művészetekkel kapcsolatos politikai, ideológiai kérdésekkel. Ez a változás mindenekelőtt a belső viszonyok módosulásával hozható összefüggésbe. 1947 elejétől például az MKP a korábbiaknál sokkal keményebben bírálta a népi írókat, mindenekelőtt Illyés Gyulát.³⁵ Így Justus végre művészetpolitikát érintő kérdésben is egyetérthetett az MKP-vel. Míg korábban többnyire tartózkodott — éppen az egységbontást kerülendő — a népi írókkal kapcsolatos véleménye kifejtésétől, most szabadjára engedte indulatait: a Válaszról mélyen igaztalan kritikája jelent meg a Szocializmusban.

A *Válasz* — írta többek között Justus — a Nemzeti Parasztpárt jobbszárnyának folyóirata, azé az irányzaté, amely jórészt a párton belül kisszámú, de befolyásos kulákreteg és a fasizmustól legjobban fertőzött kispolgárság ideológiáját próbálja — tudatosan vagy öntudatlanul — összeegyeztetni és képviselni. (...) A *Válasz* hol régmúltba, hol közelmúltba hajló, a mai társadalmi valóságtól teljességgel idegen nosztalgiai ellenállhatatlan erővel vonzzák magukhoz mindazt a személyt és áramlatot, akinek vagy aminek köze volt a fasizmushoz tegnap, vagy köze van a reakcióhoz ma. Csak át kell futnunk az első és második szám íróinak nevét: Szabó Lőrinc, Németh László, Jócsik Lajos, Illés Endre, Bernáth Aurél, Kodolányi János...³⁶

A köztársaságellenes összeesküvés, ismertetett nézeteiből következően, szinte kapóra jött Justusnak. Úgy vélte, az események a kommunistákkal szemben őt igazolták. Révai Józsefnek az összeesküvésről a Társadalmi Szemlében megjelent (1947 március) cikkére reflektálva jegyezte meg, hogy az MKP a történetek után önkritikusan elismerhetné a népi értelmiségre vonatkozó álláspontja helytelenségét.³⁷ Justus, aki a politikusok túlnyomó többségéhez hasonlóan nem kételkedett az összeesküvés jellegéről, tömegbázisáról szóló híradások igazságtartalmában, mérhetetlenül eltúlozta az összeesküvés társadalmi veszélyességét. Nem politikai, taktikai megfontolásból, mint az MKP, hanem ideológiájának logikus következményeképpen. Justus az összeesküvést az osztályharc éleződésére, a forradalom közelségére vonatkozó elképzelése igazolásaként értelmezte. A „forradalmi szocialisták” — írta magát is közéjük értve Justus — „nem frakcióhoz, párthoz, szervezethez, még csak nem is ideológiához tartoznak elsősorban, hanem osztályukhoz. Minden egyéb másodlagos”. Justus egyetlen elfogultságot vállalt tudatosan a munkásosztályhoz tartozását, egyetlen fegyvert tartott igazán hatékonynak: a „forradalmi kritikát”.³⁸ Munkásosztály és forradalom: ez az a két kulcsszó, amelyre a justusi művészetideológia felépült. Justus gondolatmenete szerint: a munkásosztály forradalma gyökeresen megváltoztatja a társadalmat. A születő új rendet olyan művészet sejtheti meg, vetítheti előre, amely maga is új, alapjaiban tér el a megelőző osztálytársadalmak művészetétől. A munkásosztály forradalma tehát művészeti téren mindenekelőtt az alakitói, változtatói szándék előtérbe kerülését jelenti.³⁹

Justus a szocialista forradalmat csak a „tömegek akarataival és közreműködésével” vélte megvalósíthatónak. Az új világot csak új emberek alakíthatják át — hangoztatta. A művészi szabadságról vallott nézete e felfogásához kapcsolódott. „Világot kell átalakítani — mondotta Justus a szocialista művészkongresszuson —, rezonáló tömegeket találni, akik a régiak helyébe lépnek, hogy átvegyék az emberi kultúra örökségét. A polgárság helyébe a dolgozók tömegeinek kell lépni. (...) Művészi szabadságot hinde-

³⁵ Horváth Márton: Illyés című cikke 1947. január 12-én jelent meg a Szabad Népben.

³⁶ Justus Pál: „Válasz”. Folyóírárszemle. Szocializmus. 1947/1. 59–60.

³⁷ (Révai) „A népi értelmiségről elmondja — fejt ki cikkében Justus —, hogy sohasem voltak következetes, demokratikus antifasizisták... Nem azt kifogásolták a német fasizmusban, hogy fasizmus, hanem sokkal inkább azt, hogy német. Kétségtelenül igaz: de jobb lett volna ezt az igazságot korábban, az összeesküvés leleplezése előtt felismerni. És meg kell mondanunk, hogy éppen Révai volt hajlandó sok esetben elnézni a népi értelmiségiek fasizmus felé hajló ideológiai zűrzavarát, vagy legalább mentőkörülmenyeket találni számukra.” Justus Pál: „Társadalmi Szemle”. (Folyóírárszemle) Szocializmus, 1947/2–4. 149.

³⁸ Justus Pál: A szocializmus útja i. m. 60.

³⁹ „A megismerés, az igazi ábrázolás — állította Justus — változtatást jelent. És — anélkül, hogy pártművészetté ziülnék, amivel lényegét adná fel — ezen a döntő ponton találkozunk az adott valóság ellen harcoló, az új valóságot teremtő, formaromboló és új törvényeket alkotó művészi forradalom művészetével: a szocializmussal.” Justus Pál: Művészet — valóság — világnézet. Kortárs, 1947. október 15. 39.

tünk, vagyis minél pontosabban fejezi ki magát a művész, annál pontosabban érezzük, velünk van-e vagy ellenünk”.⁴⁰

A kortárs művészeti alkotásokat is világnézeti szempontok alapján különítette el Justus. Azok a műalkotások tarthatnak számon érdeklődésére, amelyek valamilyen módon a szocializmus eszmeköréhez kapcsolódtak. A szocialista művészet — amelynek új hajtásait Justus feltűző gonddal figyelte — számára osztályművészet — a munkáosztály történeti hivatását kifejező — művészet volt. Pártművészet nincs, állította következetesen Justus, mint ahogy két marxista munkáspárt egyidejű léte is csak kényszerű váargabetű a munkáosztály történetében.

„Ha egy osztály — írta József Attila — a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művésziileg kifejezni, akkor erőltetn ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”⁴¹ Lényegében ebből indult ki Justus Pál is

Irodalmi kritikáival az kívánta bizonyítani, hogy él, létezik egy kísérletező, a régítől szükségszerűen eltérő, a múlt hagyományos és „modern” izmusaival nem rokonítható új művészet, a szocialista irodalom. Justus Benjámin László, Hárs László és Vészi Endre 1947-ben megjelent új kötetét ismertetve elégedetten állapította meg: „Nekünk nem a hiányzó irodalom, a hallgatói írók problémájáról kell elmélkednünk (Ez utalás volt a kommunista kritikusok 1947-ben is gyakori cikktémáira — S. É.), hanem a beszélő, a mi nyelvünkön beszélő írókról, az *íme létező szocialista irodalomról számolhatunk be* — de azért is, mert e fiatal szocialista irodalom létét és természetét a szocialista mozgalom tünetének, egyik nem lényegtelen frontjának, kiállott erőpróbájának, alkotóereje mértékének tartjuk.”⁴²

Mitől lett e három mű bizonyíték a szocialista irodalom meglétére? Justus szerint attól, mert ezek az alkotások újszerű eszközökkel a fennálló rossz megváltoztatására ösztönöznek. Benjámin az elviselhetetlen valóság ellen az irrealitás fegyverével harcol, „Hárs László a mesevilágot építi fel, azért, hogy a valóságot, az igazi valóságot állítsa vele szembe, és a valóság erejével semmisítse meg”, Vészi regényében „az embertelen szenvedés okát nem az emberekben, hanem az adott világ törvényeiben látja”, s a műben „a részletek, jellemek és helyzetek mesterien valóság megjelenítése mögül minduntalan felbukkan a valóságot alakítani akaró szándék”. „Nem az a szocialista irodalom — írta Justus —, amely proletárokról szól, s nem is okvetlenül az, amely proletároknak íródik. (...) Politikai szölamok, vagy irodalomtól idegen programatikusan elhatározások nem tesznek írásokat szocialista irodalomná — hiszen irodalomná sem teszik azokat. (...) A társadalmi valóság pusztá felmutatása, becsületes ábrázolása, akármilyen nagy és jelentős teljesítmény, éppen a mi hazugságoktól, nyomasztó és hamis tradícióktól, elhallgatásoktól és mellébeszélésektől beteg mai irodalmunkban, önmagában szintén nem biztosítéka az írásmű szocialista jellegének. (...) A szocialista irodalom alapproblémája tehát a valóság és az adott valóságon túlmutatni akarás problémájában keresendő.”⁴³

A változtatói szándék megléte tehát Justusnál a szocialista irodalom szinte egyetlen megkülönböztető jegye. E meglét igazolása azonban nem meggyőző. Ugyanez a csaknem minden jó író művére álló gondolat-sztereotípiát tér vissza nála érvként unos-untalan. Különösen esetlegesnek tűnik rendszerező elvvé tételük az általa kiválasztott három mű azonosságának jelölésére. Ami közös a három szerzőnél — bár ennek Justus szándékosan nem tulajdonított jelentőséget, hiszen ezzel elmélete lényegét kérdőjelezte volna meg —, a szociáldemokrata párttagságuk s Justussal rokon nézeteik.

Justus a változtatói szándék művészi megjelenítése mellett — s azzal szerves összefüggésben — a szocialista irodalom osztályjellegének alátámasztására törekedett. Ez utóbbit azonban éppoly kevésbé tudta bizonyítani, mint előző állítását. Hárs és Vészi művei esetében a művekben kifejezésre jutó osztályjelleg kérdésére — feltehetően a bizonyítékok hiánya miatt — nem tért ki. Benjámin versei kapcsán megjegyezte: „Benjámin nem hajlandó egyszerűen tudomásul venni azt a valóságot, amely ellensége. Ismeri tör-

⁴⁰ Írók, festők, zenészek, színészek sorsdöntő kérdéseiről tárgyalt a szocialista művészkongresszus. Népszava, 1947. november 25. 5.

⁴¹ József Attila: Kisebbsz töredékek, feljegyzések (6.) Összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 271.

⁴² Justus Pál: Szocialista irodalom. Szocializmus, 1947/2–4. 158. (Az én kiemelem — S. É.)

⁴³ Justus Pál: Szocialista irodalom i. cikk 151.

vényeit, de nem ismeri el őket. A maga törvényeit szegezi velük szembe, egy osztály nevében.”⁴⁴ Ennyi és semmi több. És ez így bizonyítéknak kevés.

Justus szerint tehát a forradalmi szocialista világnézet az alapfeltétele annak, hogy valaki a munkásosztály költője, általánosanban megfogalmazva: szocialista művész lehessen.

A realizmus-fogalomnak a felszabadulás utáni években nem volt élesebb bírálója a szociáldemokratáknál, s mindenneke előtt Justus Pálnál. Szerinte a „szocialista realizmus”, az „új realizmus”, a „nagy realizmus” a meglevő viszonyok tartósítását szolgáló ideológiának a művészetekre alkalmazott elmélete volt.⁴⁵

A szocialista realizmus életképtelenségének bizonyítására két fő érve volt: nincsenek művek, amelyek ezt az elméletet igazolnák, ez pedig annak a következménye, hogy nincs forradalom utáni helyzet, amely a művészetpolitikában a múltbafordulást indokolná és az ideológiai apologetikáját igényelné.

„Lehet, sőt valószínű — írta —, hogy az »izmusok«-kora, a »weimari kísérletek« sorozata valóban elválaszthatatlan a polgári társadalom hanyatlásától, egy világkép bomlásától. De ne feledjük el, hogy az »új realizmus« első kivirágzása, a »Neue Sachlichkeit« viszont az ellenforradalom győzelméhez, a fasizmus elterjedéséhez kapcsolódik időbelileg és okozatilag is. — Gyengébb a nagy realizmusnál, mert egy hanyatló osztály és hanyatló kor művészi eszménye, már restaurációra is képtelen. De szerepe ugyanaz: változatlanul megtartani egy világot, változatlanul megtartani az emberek szemléletét, kapitulálni az adott valóság előtt.

Mutassunk rá arra, hogy a Szovjetunióban is ez a szerepe a »szocialista realizmus«-nak: a meglevő társadalmi valóságot ábrázolni, tehát szolgálni és megerősíteni. De a Szovjetunióban világot megrázó forradalom után tölti be e szerepét a »szocialista realizmus«. Lehet-e mechanikusan átvinni ez irányzatot olyan országokba, amelyek nem utána, hanem előtte állnak a nagy átalakulásnak? Nem lehet.”⁴⁶

Justus, amikor 1947-ben fellépett a kommunisták realizmus-felfogása ellen, nem említette Lukács György nevét, pedig alapvetően az ő nézeteivel vitázott. Az „új realizmus” mellett felhozott érvek közül Justus csupán a szocialista realizmusnak jövőt előrevetítő szerepét méltányolta. E kérdéssel Lukács, éppen a szovjetunióbeli negatív tapasztalatai miatt, nem foglalkozott. Justus nehezményezte, hogy a szocialista realizmus ismérvei közül a szerinte legidősebb fogalom, a forradalmiság, a munkásosztály forradalmi szerepének ideológiai-művészeti értelmezése hiányzik. Végső soron tehát a kommunista realizmus-felfogás marxista jellegét is megkérdőjelezte. A szocialista realizmust — írta Justus — éppen saját talaján lehet és kell cáfolni, a materialista történelemfelfogás, az osztályszemlélet fegyvereivel; hogy nem a marxista felfogás kerül szembe a polgári felfogással ebben a kérdésben, hanem egy vulgáris, ellaposított marxizmus az ugyancsak vulgáris, ellaposított polgári művészetelméletekkel.” Justus realizmuskritikája egyes elemeinek jogosságát nem ellenelmélete igazolja, hanem a korszakban született művek, illetve a meg nem született szocialista realista alkotások. Az MKP realizmus-elméletét 1947-ben kortárs magyar írók műveivel nem tudta alátámasztani. Justus joggal tette szavá, „hogy a »szocialista realizmus« művei kevés kivétellel gyenge kópiái, felhígított változatai a kapitalizmus virágkorához fűződő legnagyobb realista alkotásoknak.”⁴⁷

1947 utolsó hónapjai Justus politikai pályafutásának legsikeresebb időszaka. Ezekben a hónapokban sikerült megvalósítani régi terveit: működött az SZDP művészeket tömörítő szervezete, a párt novemberben megrendezte a szocialista művészkongresszust, rendszeresen megjelent a Kassák-szerkesztette Kortárs. Justus minden alkalommal

⁴⁴ L. előző l. 153. Justus érdeme Benjámín László költészetének időtálló korabeli értékelése. Ennek jelentőségét azonban kisebbíti, hogy Justus elsősorban ideológiájának igazolásaként hivatkozott Benjámínra, egy színtre hozván Benjámint nálánál jóval kisebb jelentőségű szociáldemokrata írókkal.

⁴⁵ A kommunisták gyakran elmarasztalták a szociáldemokratákat a Weimari Körtársaság iránt érzett szimpátiájuk miatt. A realizmus-elmélet lényegében a baloldali szociáldemokrácia művészetfelfogásának a kritikája is volt. Justusnak az volt a véleménye, hogy Weimar kudarca nem kérdőjelezheti meg egy sokkal régebbi keletű és sokkal általánosabb érvényű szocialista művészet-koncepció létjogosultságát, megvalósíthatóságát. Justus ezért szándékosan elhatárolta magát a „weimarizmus”-tól, sőt a huszadik század első évtizedeinek izmusaitól is. Úgy vélte, az előremutató művészetet minden korban a forradalmiság, a változtatói eltökéltség, az újat teremtő igyekezet jellemzi.

⁴⁶ Justus Pál: Művészet — valóság — világnézet. Kortárs, 1947. október 15. 39.

⁴⁷ Uo.

a rendezvények, kiadványok szocialista jellegét hangsúlyozta. Ezzel is arra kívánt utalni, hogy az SZDP célja a két munkaspárt kapcsolatának szorosabbá fűzése. Justus a kommunistákkal szembeni fenntartásai ellenére egyértelműen ezt szorgalmazta. 1947–1948 fordulójától az MKP és az SZDP közeli egyesülésének kérdésével is szembe kellett néznie. Justus ekkor már egyre inkább a munkásegység szervezeti helyreállításában látta a reakció elleni harc sikerének alapfeltételét. A nemzetközi és a hazai politikai helyzet alapos ismeretében vélte levonni ezt a következtetést. Elhatározásának következményeivel azonban nem mert (nem akart? nem tudott?) nyíltan szembenézni. Milyen lesz az egységes munkaspárt? Mennyit őriz meg majd a baloldali szocialisták ideológiájából? Hogyan egyenlítődnék ki az egységes pártban belül a kommunisták és a szociáldemokraták ideológiai ellentétei? Milyen lesz az új osztálpárt művészetpolitikája? Justus abban reménykedett, hogy az új pártba átmentődnek mindkét munkaspárt pozitív hagyományai, biztosítékaik azonban nem voltak erre. Elhatározását indokolják, némiképp vívódásait is tükrözik 1948 elején íródott cikkei.⁴⁸

Justus későbbi pályájának nincsenek művészetpolitikai vonatkozásai. Az MKP ellene indított ideológiai támadásáról a Kortárs megszűnése kapcsán már volt szó. Justus tagja lett a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének. Az egységes párt létrejöttének egyik legkövetkezetesebb harcosa azonban nem sokáig élvezhette munkája gyümölcsét, hamis vádak alapján börtönbe zárták, ahonnan csak évek múltán szabadult.

Fejtő

A szociáldemokrata művészetpolitika alakításában szerepet játszó frókat, művészeket, politikusokat kisebb-nagyobb nézeteltéréseik ellenére nehéz csoportokba sorolni. Alapvetően valamennyien a baloldal táborát erősítették. A valósághoz, (a művészetek valóságához), illetve az eszméhez (az ideológiához, a politikához) való szorosabb kötődésük alapján talán mégis megkülönböztethető két, csupán néhány emberből álló csoportjuk. Az egyikhez tartoztak Justus Pál és az őt vezérüknek elfogadó „forradalmi szocialisták” (az ő szóhasználatuk — S. É.), a másikhoz a politikához közvetetebben kapcsolódó művészek, kritikusok: Kassák Lajos, Fejtő Ferenc, Komlós Aladár, Bóka László, Jemnitz Sándor, Faludy György, Egri István és mások. A felsoroltak ideológiai nézetei, művészetfelfogása azonban korántsem egyezett mindenben. Kassák mellett a legjelentősebb közülük Fejtő Ferenc, aki különösen 1947-ben sorolható az SZDP felszabadulás utáni művészetpolitikájának formálói közé.

Fejtő a húszas-harmincas évek fordulóján került kapcsolatba a munkásmozgalommal. Kezdetben a kommunistákhoz csatlakozott, majd évtizedekig az SZDP-hez fűzték laza szálak. Azok közé a baloldali értelmiségiek közé tartozott, akik függetlenségüket megőrizve a toll fegyverével harcoltak a demokráciáért, a szocializmusért.⁴⁹ Fejtő a felszabadulás után ott folytatta, ahol a háború miatt abbahagyni kényszerült, s immár Párizsból küldte haza tiszta logikájú, meggyőző cikkeit. 1945 után legközelebbi szellemi rokonainak, Bálint Györgynek és József Attilának a nyomdokain haladt. Véleménye nem egyszer élesen eltért szociáldemokrata társaitól, mindenekelőtt azokétól, akik a Népszavában fejtették ki értelmiségellenes nézeteiket. Máté Iván Bálint Györgyöt denunciólókra válaszolva írta Fejtő a fasiszták által elpusztított íróról: „Szalonforradalmár lett volna? Semmi esetre sem a szó rossz értelmében. Polgárból lett forradalmárrá s ez alakulásában Anatole France-nak, Romain Rolland-nak, Gide-nek, Martin du Gardnak, Aragonnak vált rokonává — mindazoknak a polgároknak, akik meghasonlottak a polgári renddel, s a munkásságban ismerték fel az igazságosabb rend hordozóját. Bálint György moralista forradalmár volt, s ekként mutatkozik meg írásaiban. Világpolgár volt, az egyetemes republikánus embere, mint kevesen a magyar földön. ... s lipótvárosi kis lakásából akár ki sem mozdulva élte az emberiség gyötrelmes életét. Szóval humanista volt, mindenütt jelen s mindenütt otthontalan ...”⁵⁰

⁴⁸ L. mindenekelőtt: *Justus Pál: Pártunk feladatai. Szocializmus*, 1948. január — március. (1–3. sz.) 12.; *Justus Pál: A Szociáldemokrata Párt ideológiája. Anyag- és Adatszolgáltatás*, 1948. február. 8.; Justus Pál beszéde az országgyűlés felhatalmazási vitájában. 1948. március 2. *Anyag- és Adatszolgáltatás*, 1948. március 17. 18.

⁴⁹ *Agárdi Péter: Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomsmélete a harmincas években. Bp., 1982.*

⁵⁰ *Fejtő Ferenc: Párizsi levél pesti könyvekről. Új Magyarország*, 1947. október 11. 9.

Sartre-t is másként ítélte meg, mint a Népszava publicistái. „Sartre — szögezte le — nem nihilista. Hősei tapogatózva és botorkálva keresik az ösvényt, amelyen kivergődhetnek a sötétségből. A szemlélet kegyetlensége önála nem öncél, nonkonformizmusának kemény erkölcsi fedezete van. Sartre tudja, hogy »... az irodalom tiúdvössége a demokratikus szocializmus kilátásaihoz van kötve. Sartre azt is tudja, hogy nemcsak kormá-nyozni nem lehet a munkásosztály nélkül, hanem irodalmat csinálni sem.”⁵¹

Fejtő Ferenc a művészetek és a szocializmus között a művészetek sajátosságából kiindulva kereste a kapcsolatot. Számára a szocializmus egyet jelentett az emberi jogok kiteljesedésével, egy kizsákmányolástól mentes demokratikus társadalmi rend megvalósulásával. Az igazán jó irodalom szerinte minden külső befolyásolás nélkül is a társadalmi progressziót segíti. A szocialista politikusknak tehát alapvető érdeke, a művészetek önállóságának védelme, mert csak így nyerhet koráról a műalkotások révén valódi képet. A művészeti szabadság csorbitása tehát szerinte nem más, mint szándékolt vagy szándékaltalan félretájékoztatás, a korlátozók önigazoló célzatú félretájékoztatása. Fejtő (is) azt vallotta, hogy a művész vitatható vagy elítélendő politikai nézetei az alkotást, ha az valódi művészi érték, nem diszkriminálhatják. Tetteiért, műveiben kifejezésre jutó ártalmas nézeteiért a művész felelősségre vonandó, de jó alkotásainak elvetése a társadalom öncsonkítása lenne. Fejtőnek a felszabadulás utáni írásaiban is érvényesülő irodalomszemléletét egy korábban íródott cikkének következő részlete illusztrálhatja leginkább: „A művészettől ... nem azt kívánjuk, hogy a világszemléletét programbeszédében fejezze ki, hanem azt kívánjuk tőle, hogy a valóságot, s a valósághoz tartozik a világszemlélet is, hűen fejezze ki. Ha ez az író történetesen polgár, akkor nem kérhetjük számon tőle, hogy nem ábrázol munkást, vagy műveiből a szocializmus igazságai csendüljenek ki. De követeljük tőle is, hogy ne hamisítson, hogy ne leplezzen, csönkítson, hogy alkotásában minél mélyebbre hatoljon, s ne maradjon meg a felületnél, a látszatnál. Ugyanezt várjuk el a munkásírótól, de a szocialista intellektuel-írótól is. Nem tendenciózusan kiegészített irodalmat, hanem igaz és jó irodalmat. A valóságot akarjuk, minden oldalán; az igazságot akarjuk megismerni, megérteni és átérezni, s annyira biztosak vagyunk s lehetünk a magunk igazságában, hogy a valóság hű ábrázolása, a tiszta irodalom bátran lehet irodalmi ízlésünk követelménye.”⁵²

Fejtő szerint a műalkotás függ létrehozója osztályhelyzetétől, társadalmi környezetétől. A műalkotások azonban nem minősíthetők létrehozójuk osztályhelyzete alapján. A megvalósítandó szocializmusnak a múlt valamennyi értékét örökségként vállalnia kell. Fejtő művészetfelfogása mindenekelőtt Kassák Lajos és Komlós Aladár, valamint Bóka László 1947-es nézeteivel volt rokon, de hasonlóság mutatható ki Lukács néhány korabeli nézetével is.

„Politikai költő, párt-író akart lenni — írta Fejtő 1947-ben Heinéről — a szónak abban az értelmében, amelyben Lukács György használja a „Pártköltészetéről” írt tanulmányában. Tehát nem „szekta”, a költészetet a Pártberek kényének alárendelő értelem. Heine önkéntesen akart szolgálni, — úgy, hogy fenntartsa a szabadságjogait. Nehéz vállalkozás; látjuk majd hányszor támad összeütközése olyan elvbarátokkal, akik túlságosan szűkre szabják a „költői szabadság” terét. De azt is látjuk majd, hogy Marx barátja habozás nélkül melléje állt a harcban, amelyet — mint utána annyi költő — a dogmatikus pártberekkel folytatott. Lukács György helyesen látja, hogy Marx állásfoglalása e tekintetben példa, amelyet követni kell; e sorok írója már a harmincas évek irodalmi küzdelmeiben is így vélekedett, amikor szekta szellemek túlbuzgalomával szemben az irodalom szabadságjogait védte szenvedéllyel.”⁵³

⁵¹ Fejtő Ferenc: Párizsi levél a „sötét-irodalom”-ról. Kortárs, 1947. október 1. 1. évf. 1. sz. 19.

⁵² Fejtő Ferenc: Irodalom és világszemlélet. Szocializmus, 1936. 6. 279.

⁵³ Fejtő Ferenc: Heine. Bp., 1947. 89. Ne hagyjuk magunkat megtevesztetni Lukácsnak e könyvről írott bírálatával. Lukácsot kellemetlenül érinthette, hogy a szocialdemokráciával szembeni ideológiai harc kieleződése idején Fejtő éppen rá hivatkozott pozitív példaként. Recenziójából érződik a görcsös igyekezet, hogy elhatárolódjék Fejtőtől. Kifogásainak nagy része szószálhasogatás; olyan mögöttes tartalmak beleértése a szövegbe, amelyek Fejtő írásainak ismeretében képtelenségnek tűnnek. Szokványos diszkriminálási módszerre vált 1947 végétől baloldali szociáldemokratákat közös nevezőre hozni az ún. népi ideológia polgári hirdetőivel, mindenekelőtt Németh Lászlóval. Lukácsot az sem mentheti, hogy egyre ingatabbá váló pozícióján tovább ronthattak Fejtő rávonatkozó sorai, s így az önvédelmi ösztön is irányíthatta tollát. Lukács György: Fejtő Ferenc: Heine. In: Lukács György: Új magyar kultúráért. Bp., 1948. 202 — 207. Első megjelenési helye: Fórum, 1947 december.

Két év telt el Lukács György Pártköltészet című előadásának elhangzása óta. Két év alatt a bel- és külpolitikai helyzet lényegesen megváltozott. S míg 1945 végén a demokratikus erők tömörítése volt a munkáspártok fő célja, addig 1947-ben a reakció elszigetelését, pártjaiknak a politikai életből való kiszorítását tekintették fő feladatuknak. A munkáspártok 1945-ös szövetségeseinek többsége 1947-re a két párt számára ellenség lett. Lukács György demokratikus kultúra-konceptiója, amelynek része volt híres partizán elmélete is, az 1945 – 1946-os politikai helyzet adekvát ideológiai tükrre volt. Lukács demokratikus kultúrára, demokratikus művészetre vonatkozó nézetei 1947 közepétől vesztek el időszerűségükből. A hatalom közelségében ugyanis a kommunista pártban a népfrontos toleranciát a szűkítő szigorúság váltotta fel.

Lukács és Révai csaknem egy évtizede párhuzamosan futó ideológiai pályája ez időtől fogva egyre inkább eltért egymástól. E változások következtében ugyanakkor a korábbiakhoz képest érzékeltetőbbé vált egyes kommunisták és szociáldemokraták nézetei közötti rokonság. Országos szinten a kommunisták vetették fel 1945 decemberében elsőként a József Attila-i örökség kérdését, de Fejtő Ferenc volt az, aki két évvel később megjelent írásaiban máig ható érvénnyel megfogalmazta József Attila költői és elméleti munkásságának társadalmi jelentőségét.

József Attila a felszabadulást követő években az egyik legtöbbet idézett költő lett. Mindenekelőtt a két munkáspárt törekedett arra, hogy politikai vonalát az ő költésztével is alátámassza. Az MKP vezető ideológusai különösen 1945, valamint 1947 végén hangsúlyozták József Attila időszerűségét. A szociáldemokraták, akik 1945-től szintén a magukénak vallották József Attilát, 1947-ben a korábbiaknál jóval többet hivatkoztak a költő verseire, prózai alkotásaiban megfogalmazott nézeteire. Az eszmei örökség felparcellázásának módja a munkáspártok ideológiájának változásait tükrözi. A szociáldemokrata ideológia valamennyi árnyalatának a bemutatása e tükrök segítségével túllépne a téma kereteit. Fejtő Ferenc József Attila interpretációja azonban megkülönböztetett figyelmet érdemel. Az SZDP elméleti lapja 1947-ben két részletben közölte Fejtő József Attila tanulmányát. Ennek az ugyanabban az évben könyv alakban is megjelent írásnak a révén bemutatható a szociáldemokrata művészettelfogás egyik, 1947-ben legjelentősebb (s napjainkban legidőtállóbbnak tűnő) válfaja.

Fejtő elsőként vállalkozott a költő elméleti munkásságának feltárására, különösen eszmei fejlődése utolsó szakaszának bemutatására. „Célunk – idézi Fejtő József Attila szerkesztőségi cikkét a Szép Szó második számából – az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásaikkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginek fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magát fegyelmező, rendbe foglaló szabadságot.” „Ez volt a célunk – teszi hozzá Fejtő – ez volt kísérletünk filozófiai értelme. Gyakorlati, politikai értelme pedig az volt, amelyet ugyan csak József Attila . . . úgy határozott meg: mindazokkal együttesen, akik »valóban demokráta és szociális, ha nem is szocialista követeléseikkel megérdemlik a rokonszenvet . . . a francia népfront mintájára fellépni.«” (. . .)

Antifasiszta népfront: ez volt József Attila politikai eszméje, ez volt valamennyiünk politikai gondolata . . . Ha filozófiai és politikai programunkat nem sikerült maradéktalan tisztasággal, esztétikai tökélyrel s társadalmi hatállyal megvalósítanunk, ha problémáink során néha oly túlzásokat követtünk is el, amelyeket ma fölöttébb sajnálatosnak kell nyilvánítanunk, törekvéseink s működésünk lényegét illetően én is csak azt mondhatom . . . még ha fejünk tetejére állunk is szenvedélyes önbíráló igyekezetünkben, akkor sem mondhatunk mást, mint hogy *igazunk volt*. Igazunk volt, amikor nem kértünk a fajvédelemmel fűszerezett szocializmusból, igazunk, mikor Thomas Mann tünnepeltük s nem Alfred Rosenberget, amikor, az abesszin válság idején, tiltakoztunk a fasiszta hódítás ellen, amikor szót emeltünk a spanyol republikánusokért, igazunk, amikor az irracionális dicsérői ellen az Észre, a Mein Kampfal szemben a Kapitalra, az erőszak imádóival szemben az emberiségre hivatkoztunk . . .⁵⁴

Mit ért ez az igazság 1947-ben? Mi köze volt a felszabadulást követő évek valóságához? Ismeretes, hogy a munkáspártok antifasiszta-népfrontkonceptiója a fasizmus leverése utáni években módosult. A hatalomért folyó kieleződött harcok idején a „szép szó” sohasem hatékony fegyver. A kommunisták egyenesen úgy vélték, hogy a Szép Szó ezoterikus urbánusságának 1945 utáni felelevenítése a felszabadulás után a reakciót segíti. Fejtő egyértelműen kimutatta, hogy a költő eszmei fejlődése nem zárult le a har-

⁵⁴ Fejtő Ferenc: József Attila, az útmutató II. Szocializmus, 1947. 5. (május) 217.

mincas évek elején, s József Attilának a szocializmusról ekkor kifejtett nézetei Magyarországon sem váltak időszerűtlenné. József Attila — az útmutató: írta című tanulmánya fölél Fejtő, ezzel is hangsúlyozni akarván a József Attila-i eszmerendszer aktualitását.

Az MKP József Attilával kapcsolatos véleményét 1947-ben Horváth Márton fogalmazta meg. 1947 elején írt cikkében mindenekelőtt a *munkásosztály* költőjének nevezte József Attilát. A költő halálának tizedik évfordulóján már egyértelműen a *kommunista* József Attiláról emlékezett meg.⁵⁵

Az SZDP-ben nem nevezték József Attilát szociáldemokrata költőnek, Fejtő Ferenc még a jóval általánosabb jelentésű szocialista jelzőtől is tartózkodott. A szociáldemokraták ugyanakkor ismételten felhívták a figyelmet arra, hogy a költő életének utolsó éveiben, éppen a kommunista népfrontpolitika ismertté válásának idején a Szép Szó körén kívül csak néhány szociáldemokrata állt ki József Attila mellett.

Fejtő a második világháború befejeződése után nem települt vissza Magyarországra, csupán látogatóként tért haza, amíg lehetett. Párizsból küldött írásai a Szocializmuson kívül más lapokban, folyóiratokban is megjelentek. A magyar szellemi életre gyakorolt hatása elsősorban nem távolléte miatt volt szűkkörű. Az 1947 második felétől végbemenő események megváltoztatták a szellemi élet feltételeit is. A művészetpolitika új irányítói a továbbiakban sem Fejtő, sem Kassák, sem Justus munkásságára nem tartottak igényt.

⁵⁵ József Attila, valamint A kommunista József Attila. In: *Horváth Márton: Lobo-gónk: Petőfi Bp., 1950. 60–70. és 70–77.*

SZABÓ ANDRÁS

Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608)

Kiegészítések egy életrajzhoz

Trócsányi Zsolt a Debreceni Déry Múzeum 1978-as évkönyvében terjedelmű és kimerítő tanulmányt közölt Rákóczi Zsigmondról törlesztve ezzel a magyar történetírás régi adósságát. Cikke 1982-ben került a kezembe, miután az irodalomtörténet oldaláról elindulva magam is foglalkozni kezdtem Rákóczi személyével. A teljesség igényével felépítő életrajzot akkori tudásom alapján is hiányosnak, s néhány helyen tévesnek tartottam, különösen mivel nem használta fel a felette mondott halotti beszéd¹ adatait. Ezért megírtam jelen tanulmány első változatát, s 1983 februárjában leadtam közlésre a Történelmi Szemlének. Egy év múlva, 1984. február 17-én az MTA Történettudományi Intézete vitailésén alkalmam volt felolvasni és megvédeni egy bővített és javított változatot, Trócsányi Zsolt ellenérveit és a vita tanulságait figyelembe véve született meg ez a harmadik változat. Álljon itt először maga a tanulmány, utána a viszontválasz az ellenérvekre, illetve három újabb perdöntő adat, amelyek közül egy a vitában hangzott el. Írásom továbbra is csak kiegészíteni és helyesbíteni kívánja a már megjelent életrajzot, s nyomtatékosítani, hogy egy főúri karriertörténetet annak irodalmi, művelődéstörténeti és egyházi vonatkozásai nélkül megírni nem lehet.

I.

„Született azért ez mi Tekintetes Nagságos szent emlékezetű Rakoczi Sigmond urunc, szegeni orszagunknac Uyvár megijében, az ő edes szüleitől rea maradot hazaban Felső vadaszon: mikoron irnanac Christus születese utan negiven negi esztendő fölöt ezer ötszazban.”² — ez hangzott el Miskolci Csulyak István szájából 1609. január 21-én a szerencsi templomban Rákóczi temetésén, ezt a dátumot erősíti meg a sírkő is³ — nincs okunk feltételezni, hogy a példásan alapos Miskolci Csulyak⁴ tévedett volna, vagy netán nem mondott volna igazat az özvegy, a gyermekek, s az összegyűlt főrangú gyülekezet füle hallatára, akkor ugyanis még megvoltak a Rákóczi levéltár írásos bizonyítékai, s éltek a szemtanúk és kortársak is.

Trócsányi Zsolt e dátum elleni érvei nem tudják megingatni a minden más tekintetben helyes adatokat közlő halotti beszéd hitelét, s lényegében csak abból indulnak ki, hogy a 16. században alacsony volt az átlagéletkor, valamint, hogy túl későinek tűnik az 1587-es első házasság és ezzel egyidőben a karrier kezdete.⁵ Hivatkozik még Keresztes

¹ *Miskolci Csulyak I.*

² *Miskolci Csulyak I.* f. 207v.

³ Sírkövét a három fia állította 1618-ban, ez Rákóczit halálakor „circiter” 64 évesnek nevezi, ma is látható a szerencsi református templomban.

⁴ Egyetlen korabeli prédikátortól sem maradt olyan mennyiségű iratunk és kéziratunk, mint tőle. Omniáriuma az OSzK Kézirattárában található (Oct. Lat. 656.) benne családfájával, önéletrásával, peregrinációs naplójával, beszédeivel, latin és magyar verseivel, könyvjegyzékével etc. Esperesi naplója és levelezése, valamint a zempléni egyházmegye jövedelmeiről készült kimutatása pedig a Tiszáninneni Református Egyházkerület Könyvtárában van Sárospatakon. Fennmaradt a peregrinációs albuma is, az apja, Miskolci Csulyak János gyűjtötte össze az 1560-as évek igen sok egyháztörténeti dokumentumát, bizonyos eseményekről csak innen tudunk. (Vö.: RMKt XVII. sz. 2. 304–315.

⁵ *Trócsányi Zs.* 58.

Kálmánra, a Rákóczi család genealógusára is,⁶ Keresztes azonban nem ismerte Miskolci Csulyak halotti beszédét, melyet éppen cikke megjelenésének évében, 1928-ban közöltek nyomtatásban,⁷ s egyébként is csak azt fogadta el hiteles adatnak, amit oklevelesen is igazolni tudott. Az öregkorra, a késői házasságra és karrierkezdetre csak azt mondhatom: ezek egy rendkívüli életpálya egyáltalán nem mindennapos tényei, de csak azért, mert nem átlagosak, nem vonható kétségbe a hitelük. Sorolhatjuk a rövid életű Rákócziakat is — az átlag semmiképpen nem határozhatja meg az egyedi esetet, nem zárhatja ki a szélsőségeket. Analóg példa is bőven akad, így például a később még szóba kerülő Mágocsy Gáspár 1514-ben született,⁸ a katonai ranglétrán felfelé haladva csak 1552-ben, majd két-éves megszakítás után 1554-ben lett Gyula várának kapitánya,⁹ 1559-ben szerezte meg Torna várát, de igazi karrierje, igaz, csak anyagi, pénzügyi értelemben, 1571-ben — azaz ötvenhét éves korában — kezdődött, amikor megszerezte Alaghy János leánya, Judit felett a gyámságot, ezáltal Regéc várát, Tállyát és Abaújszántót, s így bekapcsolódhatott a borkereskedelembe; valamint amikor 1573-ban megkapta zálogbirtokként Munkács várát és uradalmát. Mindezek után 73 éves korában, 1587 tavaszán halt meg.¹⁰

Rákóczi Zsigmond gyermek- és ifjúkorából is megőrzött néhány adatot a halotti beszéd, többek között azokat, amelyeket Trócsányi Zsolt legendának minősít. Először is megtudjuk, hogy Rákóczit „mihelien gyermekdéd allapatia engedte” az apja „scholaban jartatta”.¹¹ Hogy melyik volt ez az iskola, és ki volt a rektora, azt csak találgatni lehet. Az 1550-es évek második felében, amikor ez történhetett, Felsővadász környékén igen sok iskola létezett, természetesen már mindegyik protestáns volt. Ezek a helyek: Szikszó,¹² Abaújszántó,¹³ Tállya,¹⁴ Nagyida,¹⁵ Kassa,¹⁶ Sárospatak,¹⁷ Sajószentpéter.¹⁸ A rektorok közül hármat ismerünk ezekből az évekből: Szikszai Fabricius Balázst, aki 1555-től 1558-ig Sajószentpéteren, Csabai Mátyást, aki 1557 tavaszától 1561-ig Kassán, s Thúri Farkas Pált, aki körülbelül 1558-tól 1560-ig Sárospatakon működött. Az apa, Rákóczi János társadalmi státusából az tűnik valószínűnek, hogy fiát a közeli iskolák valamelyikébe járatta, (bár Bártfát a lehetőségek közül nem lehet kizárni!) a későbbiekből visszakövetkeztetve nem lehetetlen, hogy előbb Sajószentpéteren tanult Szikszai Fabricius Balázstól, majd Sárospatakon Thúri Farkas Páltól. A „deáki tudományt” mindenesetre jól elsajátította, latinul írt és olvasott, s élete végéig szívesen olvasta a Bibliát és különböző történetírók műveit.¹⁹

Az ifjú Rákóczi Zsigmond életében valószínűleg apjának 1561-ben bekövetkezett halála hozta az első fordulatot.²⁰ Az iskoláztatás után Miskolci Csulyak egyszer csak rátér arra, hogy Rákóczi saját akaratából, tudatosan és keményen készült a katonai pályára, mint „az Nagyságos boldog emlékezetű Prini Gabrielnec fegiver hordozó kedves inasa”.²¹ Sárospatakon 1567-ig, Perényi Gábor haláláig tartózkodott, az itteni évekre esik állítólagos barátsága Mágocsi Andrással, melyet többek között Szilágyi Sándor is besorol

⁶ Keresztes 99.

⁷ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XII. k. 1928. 95–107.

⁸ Novus uberior literalium instrumentorum extractus, indivisa Porkolabiana, Mágocsyana, Moritziana et Kátayana jura compectens ... OSzK Kézirattára, Fol. Lat. 2201. f. 3r.

⁹ Scherer Ferenc: Gyula város története. I. k. Gyula 1938. 124.

¹⁰ Illéssy 63.

¹¹ Miskolci Csulyak I. f. 207v.

¹² Már 1526-ban is volt Szikszón iskola, 1538–1540-ben Bencédi Székely István volt itt a rektor, 1540–1541-ben Dévai Bíró Mátyás; 1550 körül két tanító nevét ismerjük, Literatus Zsigmondét és Bihari Balázst. (Frankl Vilmos: Hazai és külföldi iskolázás a 16. században. Bp. 1873. 164.; EtE. III. 466–467., IV. 14–15.)

¹³ Abaújszántó iskolájáról 1543-ból van adat (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XI. k. 53.), 1560–1561-ben Szántai Pestő Lukács volt itt a rektor. (Johannes Ladislaus Bartholomaeides: Memoria Ungarorum, qui in ... universitate Vitenbergensi ... studia ... confirmarunt. Pest 1817. 35–36.; TT 1897. 571.)

¹⁴ A tállyai iskoláról egy 1539-es adat tudósít (EtE. III. 377.)

¹⁵ Nagyvidán 1550-től 1553-ig Szikszai Fabricius Balázs volt a rektor. (Zoványi 601.)

¹⁶ Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából 1910. 86.

¹⁷ Zoványi 636.

¹⁸ Zoványi 601.

¹⁹ Miskolci Csulyak I. f. 208r.

²⁰ Keresztes 96.

²¹ Miskolci Csulyak I. f. 208 v.

az életrajz tényei közé. Noha ezen adat forrását én sem találtam, s nem kizárt, hogy utólagos spekulációról van szó, mégsem tudok egyetérteni Trócsányi Zsolttal, aki ezt lehetetlennek tartja.²² Mágocsy András 1561-ben tért haza a wittenbergi egyetemről kinti ephorusa Szikszai Fabricius Balázs kíséretében, aki még ez évben Sárospatakon lett tanár.²³ Nem kizárt, hogy Mágocsy András is Perényi Gábor udvarában tartózkodott egy ideig, Mágocsy Gáspár és Perényi az 1560-as évek elején a Ferdinánd-párti birtokosok között a reformáció legnagyobb támogatói közé számítottak, nem véletlen, hogy Huszár Gál letartóztatásakor 1560-ban szinte egyszerre küldtek kiszabadításáért levelet a trónörökösnek, illetve a királynak.²⁴ Mágocsy András rendi státusa sem volt sokkal előkelőbb Rákócziénál, ő ugyanis már árva volt. Nagybátyja, Mágocsy Gáspár taníttatta, aki nemrég nősült másodikjára elvéven Massai Euláliát, tőle egy korán elhalt fia, Ferenc is született²⁵ — így még semmiképpen sem számíthatott arra, hogy öröklő nagybátyja vagyonát, csak szegény rokon volt az udvarában. Közte és Rákóczi Zsigmond között feltétlen összekötő kapocs lehetett műveltségük is, ebből következően, noha nem bizonyítható, de nem is zárható ki kettőjük barátsága, főleg ha annak idejét 1561 és 1564 közé tesszük.

1564 azért határpont, mert Perényi Gábor ekkor lépett fel határozottan a helvét irányú reformáció ellen, melynek Mágocsy Gáspár egyik legfőbb támogatója volt, ennek következtében a már említett Thúri Farkas Pálnak a Tiszántúlra kellett menekülnie, s Szikszai Fabricius Balázs is egy időre Kolozsvárra távozott.²⁶ Ugyanebben az időben amiatt is ellentét támadt a két nagybirtokos között, mert Perényi nem engedte birtokairól beszedni az egri várnak járó tizedet, a vár kapitánya ekkor Mágocsy volt.²⁷ Meg kell jegyezni persze, hogy az ilyesfajta viták gyakoriak voltak, birtokhatár miatti per már 1560-ban folyt kettejük között.²⁸ A Rákóczi és Mágocsy család kapcsolatára ez idő tájt egyébként egyetlen adat van: Rákóczi György, Zsigmond nagybátyja, aki Bebek György szolgálataiban állt, Mágocsy Gáspárral és Bebekkel együtt esett török fogságba 1562-ben.²⁹

1567, Perényi Gábor halála, újabb fordulóponthoz Rákóczi Zsigmond számára, a halotti beszéd szerint ekkor Eger várába került, s itt szolgált Forgách Simon és Ungnad Kristóf kapitánysága alatt. Kitűnően a végvári harcokban „iffiu vitezeknek hadnaggia” lett, Miskolci Csulyak odafirja a margóra latinul is: „iunioris militiae capitaneus”.³⁰ Mivel ilyen rangot nem ismer a történelmi kutatás, ez valószínűleg csak egy díszítő jelző, illetve tiszteletbeli cím. Trócsányi Zsolt ezt az adatot is kétségbe vonja, egyrészt azért, mert Szilágyi Sándor nem közli a forrását, másrészt mert ő a születési évet későbbre teszi.³¹ Ezek az érvek ismét nem elegendőek a halotti beszéd hitelének megdöntéséhez.

A következő állomáshelye Rákócziak Szendrő vára volt, ahová valamikor 1572 után került — itt teljesen egyetérték Trócsányi Zsolttal, amikor Szilágyi életrajzát bírálja: szó sincs arról, hogy rögtön kapitány, helyesebben főkapitány lett. A halotti beszéd átugorja a közbülső lépcsőket, de hangsúlyozza a fokozatosságot („Isten lassan lassan feljebb vitte”), s először csak arról beszél, hogy a „Magyar vitezeknek Capitanniava tétéc” — ezt érthette félre Szilágyi.³² A szendrői szolgálat alatti hadakozásairól is ismerünk néhány adatot, Miskolci Csulyak említ egy sajókazai ütközetet, amikor a füleki, szécsényi és nógrádi bég a budai törökkel betörték Borsodba, kirabolták Hangácsot, Sápót és Damakot, a szendrői és más várakból is összeszedett katonák azonban megverték őket.³³ Ez az ütközet 1573-ban lehetett, Istvánffy említ ekkor egy kazai ütközetet, melyben Rákóczi Zsigmond is részt vett,³⁴ leírásából azonban egyértelműen kitűnik, hogy

²² Szilágyi Sándor: A Rákóczyak kora Erdélyben. Pest 1868. 4. — Trócsányi Zs. 58.

²³ Zoványi 601.

²⁴ Ráth György: Két kassai plébános a XVI. században, in: Századok 1895. 33.

²⁵ Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 7. k. Pest 1860. 238.

²⁶ Zoványi 464, 601, 636.

²⁷ NRA fasc. 30: 19.

²⁸ NRA fasc. 30: 2.

²⁹ Thaly Kálmán: A régi Rákócziak, különösen Rákóczi Zsigmond történetéhez, in: Századok 1869. 197.

³⁰ Miskolci Csulyak I. ff. 208v — 209r.

³¹ Trócsányi Zs. 58.

³² Trócsányi Zs. uo. — Szilágyi Sándor i. m. i. h. — Miskolci Csulyak I. f. 209r.

³³ Miskolci Csulyak I. f. 209v.

³⁴ Nicolai Istvánfi Pannoni Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Viennae 1758. Liber XXV. 328.

összetéveszti az ugyanitt lezajlott 1577-es csatával. 1577-ben volt ugyanis Prépostváry Bálint Rüber János főkapitány helyettese Kassán, s az akkori csatában fogták el Huszszain alajbéget; ezeket az eseményeket pedig a történetíró 1573-ra teszi.³⁵ A Sajóköz és Vadna között levő folyami átkelőhely egyébként a török portyák gyakori célpontja volt, ez az út vezetett Fülekről Szikszó és a többi gazdag mezőváros felé; már 1558-ban is megvert itt Telekessy Imre egy török csapatot.³⁶

1575-ben Rákóczi minden valószínűség szerint részt vett Bekes Gáspár erdélyi hadjárataiban, a halotti beszéd ugyan nem emlékezik meg erről, de egy 17. század végi család-történeti írás, mely ekkor a Rákóczi-Aspremont levéltárban volt, határozottan állítja, csak az évszámot írja tévesen 1576-nak.³⁷ Rüber János királyi rendeletre ekkor segédszereket adott Bekes mellé, ezek vezetői Prépostváry Bálint, Perényi György, Melith Pál és Csapy Kristóf voltak,³⁸ (Prépostváry és Melith neve később is felbukkan küzdőtársai között, Csapy pedig harmadik feleségének első férje volt, az utóbbi kettővel levelezett is Rákóczi) ő csak alacsonyabb rangja, vagy a történetíró Szamosközy egyéb megfontolásai miatt maradtatott ki a felsorolásból.

Az első teljesen biztos adatunk Rákóczi részvételéről egy nagyobb ütközetben 1577-ből való, ez év november 10-én zajlott le „amaz Szixai első harc”, mely tulajdonképpen szintén a Sajó gázlójánál, Vadna község mellett történt. Ferhád füleki bég Szikszó mezőváros kirablására indult, visszatérőben a szendrői katonák Claudius Roussel és Rákóczi Zsigmond vezetésével a Sajónál, Kaza és Vadna között megállították, majd megérkeztek Kassáról Geszti Ferenc és Prépostváry Bálint csapatai, és a török hadat megfutamították.³⁹

A szendrői években kezdődött el Rákóczi bekapcsolódása az e tájon legjövendőmezőbbnek számító pénzszerzési lehetőségbe, a borkereskedésbe és a bortermelésbe. Trócsányi e téren tett megállapításaihoz⁴⁰ csak annyit fűznék még hozzá: a Rákóczi-Aspremont levéltár pusztulása után sem teljesen reménytelen a helyzet az ezt bizonyító források megtalálására, a felsőmagyarországi városokban, közelebről Kassán ugyanis megmaradtak már e korból is a kereskedők üzleti feljegyzései. Kemény Lajos közölte például Kálmán Gergely kassai kereskedő regestrumának részleteit, ebből megtudhatjuk, hogy Károlyi Gáspár gönci lelkész és abaúji helvét irányú eszperes közvetítésével 1574. április 22-én ismerkedett meg Mágocsy Gáspárral, s rögtön 150 forint ára bort vett tőle Regéc várában.⁴¹ Nem lehetetlen, hogy ugyanebben az üzleti könyvben vagy egy másikban Rákóczi Zsigmond neve is megtalálható — ez nem kárpótolhatna az elpusztult levéltárért és iratokért, de legalább lehetősége van az ide vonatkozó bizonyítékok létének.

Rákóczi élete további eseményeihez, úgy, ahogyan azt Trócsányi Zsolt megrajzolta, még két hozzátenni valóm van. Az első talán kevésbé lényeges: arra vonatkozik, hogy a halotti beszéd szerint ott volt az 1596-os mezőkeresztesi csatában, míg Trócsányi illetve forrása Komáromy András határozottan cáfolják ezt.⁴² Mivel e tárgyra új adatot nem ismerek, itt csak felhívom erre az ellentmondásra a figyelmet. Mindenesetre ha ő nem is, a pénze részt vett a csatában, több alkalommal adott kölcsönei nélkül ugyanis a pénzünnnyel küzdő és eléggé demoralizálódott német — magyar had nemigen jutott volna el Mezőkeresztesig.⁴³ A második kérdés történelmi szempontból sokkal fontosabb: ez Rákóczi csatlakozásának időpontja Bocskay felkeléséhez. Trócsányi Zsolt itt az 1604-es esztendő végét jelöli meg, ezzel szemben egy 1613-as és a jászai konvent levéltárában található vizsgálati jegyzőkönyvben az egyik tanú így nyilatkozott: „minekutána Basta György hadastul Sáros vármegyéből el ment volna, kényszerítettett Rákóczy Zsigmond

³⁵ *Takáts Sándor*: Prépostvári Bálint főkapitány, in: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bővített kiad. Bp. 1928. 345–347.

³⁶ *Forgách Ferenc* Magyar története (1540–1572.) Közl. Majer Fidél. Pest 1866. MHHS. 16. 174–175.

³⁷ *Thaly Kálmán* i. m. i. h.

³⁸ *Szamosközy István* történeti maradványai 1566–1603. Kiadta Szilágyi Sándor. I. k. (1566–1586.) Bp. 1876. MHHS. 21. 147–148.

³⁹ *Miskolci Csulyak I. f.* 209v. — *Szamosközy István* i. m. 196–197. — *Takáts Sándor* i. m. i. h.

⁴⁰ *Trócsányi Zs.* 59.

⁴¹ *TT* 1905. 157.

⁴² *Miskolci Csulyak I. f.* 211v. — *Trócsányi Zs.* 69. — *Komáromy András*: A mezőkeresztesi csata 1596-ban, in: *Hadtörténelmi Közlemények* 1892. 176.

⁴³ *Komáromy András* i. m. 55.

Uram ő Nga a Bocskay fejedelem hivataláról Makovitzáról Szerencsre alájönni".⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy Rákóczi, akárcsak Ecsedi Báthory István, kivárt, s noha Bocskay 1605 márciusában már az ő szerencsi várában ültette fel a főhadiszállását, csak akkor csatlakozott hozzá, amikor Basta Eperjesről és környékéről 1605. április 7. és 12. között menekülésszerűen visszavonult, s a hajdúk útja szabaddá vált Makovica vára felé.⁴⁵ Hiába idézi fel Trócsányi, hogy Rákóczi Zsigmond és Csáky István 1605 elején Bocskay és Basta között közvetítettek, az ott idézett forrásai is egyértelműen leírják, hogy Basta megbízottjai voltak,⁴⁶ sőt Nagy László az idézett oldal lábjegyzetében teszi Rákóczi csatlakozásának időpontját szintén 1605 tavaszára. Más publikált történelmi források még inkább megvilágítják a történeteket: Csáky István 1605. január 29-én Makovica várából számolt be a követtségükről Nyáry Pálnak,⁴⁷ ettől kezdve Csáky és Rákóczi elválaszthatatlan egészen Csáky haláláig. Miután Basta visszavonult, Bocskay István Szerencsről 1605. április 17-én egyszerre írt levelet kettőjüknek, Rákóczit sürgette, Csáky-nak nyíltan megírta: ha fejedelemnek akarja elismerni, akkor jelenjen meg az országgyűlésen.⁴⁸ A két levél már útközben érthette a két főurat, Gyulaffi Lestár történeti maradványaiból tudjuk ugyanis, hogy április 20-án mindketten megjelentek a szerencsi országgyűlésen, ami egyben a felkeléshez való csatlakozásukat is jelentette.⁴⁹

II.

Érdemes ezek után némileg más szempögből vizsgálat alá vetni Rákóczi Zsigmond házasságait. Első felesége bekényi Alaghy Judit, Mágocsy András özvegye lett. Mágocsy 1586 nyarán halt meg, a következő év tavaszán követte őt aggkorú nagybátyja, Mágocsy Gáspár. A három árvával és a hatalmas vagyonnal, valamint a nyakába szakadó perekkel egyedül maradt Alaghy Judit ezek után egy évet ki sem várva lett Rákóczi felesége.⁵⁰ Trócsányi Zsoltnál 1587 augusztusa a terminus ante quem,⁵¹ amikor házasságot kötöttek, van azonban adatunk arról, hogy már június 18-án házastársak voltak.⁵² Az esküvőt megelőző jegyesség még Mágocsy Gáspár életében, 1587 januárjában megkötöttet,⁵³ Rákóczi Munkácsról 1587. május 26-án azt írta Melith Istvánnak, hogy június 12-én tervezték a „dolgokat eligazítani” Mágocsyné asszonyommal, de előrehozták május 29-re.⁵⁴ Ez vonatkozhat a házasságkötésre, de valamiféle előzetes megállapodásra is. Ilyen körülmények között keletkezett Rákóczi Zsigmond egyetlen fennmaradt magyar nyelvű verse, melynek keltezése: Munkács 1587 Áldozócsütörtök, vagyis május 25.⁵⁵ Nem egyedülálló jelenség, hogy egy magyar birtokos házassága körül verset ír, hasonlóan cselekedett Balassi Bálint is, a keltezés pedig egyértelműen utal a nagy fordulópontra, az Alaghy Judittal való leendő házasságkötésre, ezáltal lett Rákóczi Munkács zálogbirtokosa — ez Magyarország legtermelékenyebb uradalma volt ebben az időben.⁵⁶ A versből sugárzik az önbizalom, a frissen felemelkedett középnemesi sarj máris „fejedelemnek” érzi magát, kéri, hogy birtokain („én birodalmimban”) ne szűnjön meg Isten áldása, hogy lehessen az árvák és az özvegyek oltalmazója. Ez utóbbi mozzanat mutatja, hogy nagyon jól ismerte és sajátjaként fogadta el a magyart reformáció tanait és dörgelemait a nagybirtokosok társadalmi szerepéről. A költeménnyel egyébként felsorakozott a kor

⁴⁴ *Botka Tivadar*: A Rákóczyak ifjabb ága, in: Györi Történelmi és Régészeti Füzetek III. k. 1865. 5.

⁴⁵ *Nagy László*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961. 214, 219.

⁴⁶ Magyar Országgyűlési Emlékek XI. k. Szerk. *Károlyi Árpád*, 1605–1606. Bp. 1897. 121–122. — *Nagy László* i. m. 142.

⁴⁷ TT 1878. 823–824.

⁴⁸ MTT XIX. 105–106.

⁴⁹ TT 1893. 194.

⁵⁰ *Illéssy* 62–63.

⁵¹ *Trócsányi Zs.* 60. Az irat, amire hivatkozik: NRA fasc. 903: 36.

⁵² *Illéssy* 63. Az irat, amire hivatkozik: NRA fasc. 984: 18.

⁵³ NRA fasc. 681: 6. 1587. február 17-én Rákóczi már mint Alaghy Judit vőlegénye szerepel, Mágocsy Gáspár még él.

⁵⁴ *Rákóczi Zsigmond* levele Melith Istvánhoz, Munkács 1587. május 26. MOL Zichy cs. lt. P 707. 516. cs. No. 02630.

⁵⁵ RMKT XVII. sz. 1. 21–23, 499–500.

⁵⁶ *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácsról a 16. század végéig, in: Századok 1980. 363–364.

más verselő nemesei mellé, mint amilyen Kátay Ferenc, Homonnai Drugeth István, Ecsedi Báthory István és a legtehetségesebb, Balassi Bálint volt. S noha természetében alapvetően különbözött Balassitól — a halotti beszéd mértékteltesnek és józannak mondta, aki félt a tobzódástól⁵⁷ — kapcsolatainak, kortársai között elfoglalt helyének számbavételénél ezt sem szabad figyelmen kívül hagyni. Visszatérve Alaghy Juditra néhány szót kell szólnunk a származásáról is. Nagyanyja Serédy Veronika volt, apja Alaghy János, aki bártfai, wittenbergi és paduai tanulás után lett — nem egészen törvényes úton — a Serédyek regéci várának ura.⁵⁸ Rákóczi Zsigmond Alaghy Judit által így Serédy Gáspár e tájakon szerzett birtokai egy részéhez jutott hozzá, közte Tállyához és Abaújszántóhoz, a borvidék szívében fekvő két mezővárosához. A még fiatal asszony 1591 tavaszán súlyosan megbetegedett, Rákóczi be sem várta utódát az egri főkapitányságban, hanem sietve Sandomierzbe utazott a beteggel, hogy a Szentlélek Kórházban gyógytíttassa. Három hét múlva az állapota válságosra fordult, a Krakkból hozatott orvos sem tudott rajta segíteni, s rövidesen meghalt.⁵⁹

A Gerendi Annával kötött második házasság Trócsányi Zsolt által nem vizsgált aspektusa az apa, Gerendi János személye. Gerendi az erdélyi radikális antitrinitárius reformáció egyik legnagyobb támogatója volt, s pártfogoltjai közé tartoztak olyan Erdélyben is megforduló külhoni gondolkodók, mint Jacobus Paleologus és Christian Francken.⁶⁰ Amikor Báthory Zsigmond fejedelem 1594-ben notáztatta, csak Rákóczi már ekkor is nagy tekintélyének köszönhetette, hogy száműzetés lett a büntetése halál helyett.⁶¹ Ekkor vejehez ment Magyarországra, és ott halt meg valamikor 1595 májusa előtt.⁶² Testét a ma is álló szerencsi templomban helyezték örök nyugalomra,⁶³ síremléke csak a császári hadak 1644-es szerencsi pusztítása miatt nem maradt az utókorra. Gerendi Jánossal és Annával Rákóczi a családja révén került kapcsolatba, ugyanis a testvéreinek, Rákóczi Magdolnának Gerendi János volt a második férje, s így ő Gerendi Anna mostohaanyja lett.⁶⁴ Mindenesetre elgondolkodtató tény, hogy a radikális antitrinitárius Gerendi a Rákóczi-dinasztia egyik őse, mivel leánya szülte a három fiút, Györgyöt, Zsigmondot és Pált. Így I. Rákóczi György fejedelem 1638-ban a dési komplanációval a saját nagyapja felett mondott ítéletet.

A harmadik feleség, Telegdi Borbála, Csapy Kristóf özvegye katolikus volt. Amíg Rákóczi élt, ennek nem volt különösebb jelentősége, amint azonban meghalt, rögtön egy kápolnát építtetett a szerencsi várba, papot hozatott bele,⁶⁵ sőt mostohafiát is megpróbálta áttéríteni. A két nagyobb fiú, György és Zsigmond ellenállt, a legkisebb és ezért a legbefolyásolhatóbb Pál azonban katolikus lett.⁶⁶ Ennek a házasságkötésnek egyébként ismerjük a pontos dátumát is: 1596. május 7-én tartották Vizsolyban a lakodalmat és 9-én Párnón, a feleség birtokán. A vőlegény a gyors frigyet így indokolta Rákóczi Lajosnak a meghívólevelében: „En az asszonyembereket úgy megszerettem, nálok nélkül nem lehetek.”⁶⁷

⁵⁷ *Miskolci Csulyak I.* f. 213r.

⁵⁸ *Illéssy* 44–46, 48–52, 56.

⁵⁹ *Szabó János Győző*: Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza, in.: *Az Egri Vár Híradója* 17. Eger 1982. 24–25.

⁶⁰ *Pirnát Antal*: Gerendi János és Eőssi András, in.: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1970. 680–684. — Uő.: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola), in.: *Helikon* 1971. 363–392.

⁶¹ Szerdahelyi Mihály (Varjas Béla szerint Szerdahelyi Imrefy János) korabeli történeti éneke egyenesen ezt írja: „Rakoczi Sigmond Gerendi telkére”. (RMKT XVII. sz. 1. 41.)

⁶² *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde* 1853. 133.

⁶³ *Miskolci Csulyak István* 1621. február 8-án, a középső Rákóczi-fiú, az ifjabb Zsigmond temetésén a szerencsi templomban ezt mondta Gerendi Jánosról és Annáról nyilván a kezével is mutatva a helyet: „mind ketten ez rakot sírban fekszenek”. (OSzK Kézirattára Oct. Lat. 656. f. 251v.)

⁶⁴ *Keresztes* 96.

⁶⁵ *Miskolci Csulyak István* levele Szenci Molnár Alberthez, Szepsi 1610. május 27., in: RMKT XVII. sz. 2. 321–322.

⁶⁶ *Miskolci Csulyak* az ifjabb Zsigmondot dicséri halotti beszédében, amiért ellen tudott állni gyermekként is az áttérítési kísérletnek. (OSzK Kézirattára. Oct. Lat. 656. f. 252v.)

⁶⁷ *Rákóczi Zsigmond* meghívója Rákóczi Lajosnak, Szerencs 1596. április 28. MOL Arch. fam. Rákóczi E 190. 31. cs. 5. t. No. 27.

Rákóczi Zsigmond, aki a lutheri irányhoz ragaszkodó Perényi Gábor udvarában élt 1567-ig, később a helvét irányú reformáció hívévé szegődött. Ez az egyház — a későbbi református — Tokajhegyalján és környékén a 16. század második felében kizárólagos szerepet élvezett, maradéktalanul támogatta a mezővárosi polgárság és a birtokos nemesség túlnyomó többsége. Rákóczi azonban meglehetősen türelmes álláspontot képviselhetett a vallás kérdésében, ez sem házastársai, sem barátai megválasztásában nem befolyásolta. Az eddigieken kívül jellemző példa erre igen jó kapcsolata az unitárius Petki Jánossal. Petki, aki maga is költő volt, s Melith István pártfogása alatt 1585-ben Sárospatakon tanult, Rákóczi fejedelemsége alatt ért politikai pályája csúcsára, jelentős szerepe volt a fejedelemsé válassztásban, majd amikor lemondott, ő olvasta fel a rendeknek a fejedelem búcsúbeszédét.⁶⁸ Ugyanakkor Rákóczi jó viszonyban volt, s levelezett Istvánffy Milóssal még az Illésházy-per idején is.⁶⁹ Amikor 1607. június 26-án mint fejedelem tanúsította a jezsuitáknak, hogy nem erkölceik miatt tiltattak ki újra Erdélyből, hanem mert az országgyűlés protestáns többsége ellenük szavazott, nemcsak politikai megfontolásból cselekedett, mint ahogyan azt Trócsányi Zsolt gondolta, hanem belső meggyőződésből is.⁷⁰ Ezt írta az ügyről maga Giovanni Argenti jezsuita atya: a fejedelem nemcsak védelmébe vette a vele Erdélybe jött rendtársait, de megengedte nekik a szabad vallásgyakorlatot, s katolikus felesége kedvéért egyet ő maga tartott el közülük amíg Erdélyben volt, megszegve ezzel a jezsuiták kitiltását elrendelő országgyűlési végzést.⁷¹ Szinte jelképes, hogy említett egyetlen ismert versét két 17. század végi unitárius énekeskönyv őrizte meg.⁷² Nyilván a fejedelemsége megszerzésében is segítségére volt, hogy az erdélyi unitárius rendek őt mint Gerendi János volt vejét ismerték. Mindezzel szemben hithű kálvinista birtokostársaival véres viszályokba bonyolódott: Dobó Ferencel a regéci és a sárospataki uradalom határa miatt,⁷³ Ecsedi Báthory Istvánnal pedig a Regéc és Füzer közötti régóta vitás terület miatt.⁷⁴ Ezek az ellentétek persze nem zavarták együttműködésüket a török elleni harcban, s nyilván egyházi téren sem érvényesültek teljesen.

III.

Amint a társadalmi ranglétrán felfelé haladt, Rákóczi is magára vállalta mindazokat a terheket, amelyeket a többi nagybirtokos rendszerint viselt, mint egyházának patrónusa, a művelődés támogatója. Ő ezen a téren is kiemelkedett kortársai közül. Egyik ilyen tevékenysége alumnusok tartása volt külföldi egyetemeken, elsősorban Wittenbergben és Heidelbergben. Első adatunk 1586-ból való, ez év augusztus 15-én iratkozott be Wittenbergben Miskolci Boldizsár, akit ő küldött oda a maga költségén; majd Alaghy Judittal kötött házassága után szinte egyidőben négy alumnust bocsátott ki ő és felesége: Eszlári Demetert, Sárközi D. Bálintot, Debreceeni Nagy Ferencet (beiratkoztak 1587 szeptemberében) és Tolnai Garai Jánost (beiratkozott 1587. november 17-én).⁷⁵ Az elsődleges célja ennek az volt, hogy birtokain képzett prédikátorai és tanítói legyenek, ha úgy látta jónak, bármelyikőjüket bármikor hazahívta. Így történt ez például Thúri Györggyel, Thúri Farkas Pál fiával, aki 1600 körül Szenci Molnár Alberttel együtt tervezte kiadni másodikjára a teljes magyar Bibliát, tervétől azonban kénytelen volt elállni (Szenci Molnár egyedül csinálta meg hét év múlva, 1608-ban), mert 1601 tavaszán a Heidelbergbe érkező két új alumnus Rákóczi hazahívó levelét kézbesítette

⁶⁸ RMKT XVII. sz. 1. 597.

⁶⁹ *Istvánffy Miklós levelei Rákóczi Zsigmondhoz (1593–1604.)*: MOL E 190. 31. cs. 5. t. No. 19, 21, 106.; NRA fasc. 771: 18.

⁷⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. k. Szerk. *Szilágyi Sándor*. 1601–1607. Bp. 1879. 516–517. — *Trócsányi Zs.* 92.

⁷¹ Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről 1603–1623. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte *Veress Endre*. Szeged 1983. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez 7. 7–8.

⁷² RMK. I. 1503. Kolozsvár 1697. — RMK. I. 1558. Kolozsvár 1700.

⁷³ MOL Arch. fam. Dobó E 172. 3. cs. 6. t. No. 22.

⁷⁴ NRA fasc. 628: 47–57. A folytonos véres viszály dokumentumai (1590–1603).

⁷⁵ *Sárközi D. Bálint* ajánlása Rákóczi Zsigmondhoz, 1588. augusztus 1., in: RMK. III. 783.

neki.⁷⁶ Meg kell említenünk, hogy görögkeleti vallású rutén jobbágyait sem hagyta pap nélkül: egy pópát Moldvába küldött, majd amikor megjött, megtette munkácsi püspöknek, s a munkácsi uradalomban szokásos eljárás szerint fizetést is adott neki. Mindemellett nem volt jó viszonya orthodox püspökeivel, az említett ismeretlen nevű pópát is bebörtönözte, majd elűzte, mivel Bécsbe ment panaszkodni ellene.⁷⁷

Elsősorban Rákóczi Zsigmond nevéhez fűződik Károlyi Gáspár teljes magyar Bibliájának kiadása, illetve ezzel összefüggésben a vizsolyi nyomda felállítására és fenntartására. Károlyi Gáspár korábban Mágocsy Gáspár és András pártfogását élvezte, amikor ők meghaltak, Rákóczi átvállalta a már folyamatban levő bibliafordítás támogatását. Vizsolyba hozatta 1588 második felében Mantskovit Bálint nyomdászt (ez a helység is a Mágocsyaké volt), s ott egy üresen álló házat bocsajtott a nyomda és annak személyzete rendelkezésére.⁷⁸ Ez a ház minden valószínűség szerint a vizsolyi kastély egyik melléképülete lehetett, egy néhány évtizeddel későbbi összeírás szerint az emeletes főépület mellett több ilyen is állt.⁷⁹ Amikor Ernő főherceg magyarországi helytartó naptárreform előtti kalendárium nyomtatása miatt elrendelte a nyomda felszerelésének elkobzását és Mantskovit Bálint letartóztatását, Rákóczi Eger várából 1589. március 26-án írott válaszelevelében a legnagyobb tisztelet megadása mellett megtagadta az engedelmességet, s megvédte a nyomdát, mely ezután még tíz évig működött.⁸⁰ Valószínűleg az ő kezdeményezését kell abban is látnunk, hogy a vizsolyi nyomdában megjelent Rimay Jánosnak Balassi Bálint és Ferenc halálára írott epicédiuma, magában foglalva az első nyomtatott Balassi-verset is.⁸¹ Ilyesfajta érdemei is közrejátszhattak abban — nemcsak a katonaiak — hogy Tardi György olaszliszkai iskolamester mint egy „Józsuet” énekelte meg őt az 1588-as szikszói győzelemről szóló énekében.⁸² E győzelem hírére a Németországban tanuló diákok is magukkal vitték, s így a külföldi visszhang sem maradt el. François Du Jon (latin nevén Franciscus Junius), heidelbergi egyetemi tanár „Protoktisia . . .” című 1589-ben megjelent munkáját ezért ajánlotta Rákóczinak, megemlékezve az egyház és a diákok támogatásáról is.⁸³ De Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanár is lényegesen több figyelmet szentelt a szikszói ütközetnek és Rákóczinak a valóságos súlyánál „Isagoges historicae . . .” című történeti összefoglalásában,⁸⁴ ő az 1580-as években szoros kapcsolatban állt a wittenbergi magyar coetussal. Nem sokkal később, 1604-ben Szenci Molnár Albert Rákóczit és Ecsedi Báthory Istvánt nevezte meg mint a „res publica litteraria” két egyformán legnagyobb pártfogóját.⁸⁵ Mint Erdély fejedelme is figyelt az irodalomra és a tudományra; önálló művelődéspolitikát ugyan már nem volt ideje kialakítani, mégis maradt egy-két jele szándékának. Így például 1607. október 7-én Szamosközy István gyulafehérvári káptalani kiadót a káptalan és az ország történetének megírása körül tett szolgálatait egy Fehér megyei nemesi kúriával és tartozékaival jutalmazta.⁸⁶

⁷⁶ *Thúri György* levele Szenci Molnár Alberthez, Heidelberg 1601. március 1., in: Szenci Molnár Albert naplója levelezése és irományai. Kiadta *Décsi Lajos*. Bp. 1898. 118–120.

⁷⁷ TT 1887. 136.

⁷⁸ *Miskolci Csulyak* I. f. 212v.

⁷⁹ MOL Urbaria et conscriptiones E 156. 96. cs. fasc. 62. No. 58. és 138. cs. fasc. 96. No. 13. — A vizsolyi castellum összeírása, 1635 január.

⁸⁰ *Illéssy János*: Adalék a vizsolyi nyomda XVI. századi történetéhez, in: Magyar Könyvszemle 1891. 165–166. — Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1927. XI. k. 30–31.

⁸¹ *Szabó András*: A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond, in: Irodalomtörténeti Közlemények 1982. 645–649.

⁸² Az éneket először *Thaly Kálmán* adta ki, in: Századok 1869. 104–130. Tardi György 1583. május 14-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1584 elejétől már Olaszliszkan volt iskolamester majd prédikátor, 1598-tól haláláig pedig Abaújszántón működött; 1612-től az abaúji egyházmegye esperese is volt.

⁸³ *Franciscus Junius*: Protoktisia, seu creationis a Deo factae et in ea prioris Adami ex creatione integri et ex lapsu corrupti, historia: cui adiecta chorographica tabula Babyloniae . . . in tria prima capita Geneseos praelectiones . . . Heidelbergae 1589.

⁸⁴ *Matthaeus Dresser*: Isagoges historicae . . . , Addita est oratio de bello Turcico. Lipsiae 1599. 604–610.

⁸⁵ RMKT XVII. sz. 6. 462.

⁸⁶ Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 1865. 94–96. Közl. *P. Szathmári Károly*.

Építkezései közül a most folyó helyreállítás jóvoltából a szerencsit ismerjük. A Némethy Ferenc által emelt kis erősséget ő építtette ki várkastéllyá, jelentőségét ez az épület csak akkor vesztette el, amikor a következő nemzedék megszerezte Sárospatakot. A ma is fennálló vár javarésze az ő nevéhez fűződik, a régészeti-építészettörténeti kutatás a legendák világába sorolta azt a korábbi állítást, mely szerint a középkori bencés apátság rejtőzne a falaiban.⁸⁷

IV.

Rákóczi Zsigmond magasba ívelő életpályája egy karriersorozat része. A sort Serédy Gáspár nyitotta meg, aki 1540–1541-ben a tokaji borvidék jó részét megkaparintotta, s letről indulva az ország egyik leggazdagabb embereként halt meg.⁸⁸ Birtokainak ez a része halála után ketté szakadt: részben Némethy Ferenc szerezte meg Serédi István gyámjaként (Tokaj, Tarcal, Szerencs stb.)⁸⁹, részben Alaghy János (Regéc, Tállya, Abaujszántó, Pácin, Karcsa stb.). Némethy elesett Tokaj 1565-ös ostrománál, birtokai a koronára szálltak, Alaghy 1567-es halála után nem sokkal gyermekeinek gyámja Mágocsy Gáspár lett.⁹⁰ (Mágocsy Gáspár is mélyről indult, apja, nagyváthy alias mágocsi Porkoláb Márton csak az Enyingi Török család familiárisa volt egykor.⁹¹) Hogy a gyámság által szerzett birtokokat megőrizhesse — egyetlen fia, Ferenc korán elhalván — unokaöccsét Andrást 1579–1580 fordulóján összeházasította Alaghy Judittal,⁹² akinek személyén keresztül máris eljutottunk Rákóczi Zsigmondig és Eszterházy Miklósig, az utóbbi Mágocsy Ferencnek, Mágocsy András és Alaghy Judit fiának az özvegyét vette ifjan és szegényen feleségül. S a háttérben ott a tokaji bor, mely az árforradalom, a bor árának és értékének 16. század eleji emelkedése révén a gazdasági alapot teremtette meg ezekhez a sikeres életpályákhoz.⁹³

V.

Hátramaradt még, hogy válaszoljak Trócsányi Zsoltnak a vitában elhangzott ellenérveire.

Először is megkérdőjelezte a halotti beszéd hitelét, mivel az „elogium”, amelyben szépítések lehetnek. Támogatva a vitában részt vettek véleménye által egyértelműen leszögezhetem, hogy a halotti beszéd történeti forrás, az esetleges szépítés legfeljebb a negatívumok elhallgatására terjed ki benne. Ezt erősítette meg Péter Katalin is, aki egy munkacsoporthal a halotti beszédek mint történelmi forrásokat kutatja.

Másodszor: továbbra is az átlagból kiindulva próbálta meghatározni Rákóczi születési évét, nem látva be ennek logikai képtelenségét, erre az elmondottakon túl nincs más mondandóm.

Harmadszor: Mágocsy András és Rákóczy Zsigmond általam is csak feltételesen elfogadott barátságát főként azért tartotta továbbra is kizártnak, mert különbséget feltételezett kettőjük között. Mágocsy András születési évét azonban nem ismerjük, fiatalabb és korban közelebb álló is lehetett.

Negyedszer: Rákóczi első házassága körül valamiféle pletykákat vélt terjedni csak azért, hogy megmagyarázhassa: miért „öregítette” őt Miskolci Csulyak a halotti beszédben. Ezekre a pletykákra bizonyíték nincs.

Ötödször: Rákóczi Bocskayhoz való csatlakozásának időpontját továbbra is 1604 végére tette, figyelmen kívül hagyva a forrásokat, közte az általa is idézett, de rosszul értelmezett munkákat. Ez esetben a tények önmagukért beszélnek.

Hatodszor: cikkem negyedik szakaszáról szólva valamiféle általános képet hiányolt a 16–17. század társadalmi mobilitásáról, nagy karrierjeiről. Ilyen nagy összefüggések felvázolására nem kívántam vállalkozni, csupán felsoroltam azokat a karriereket,

⁸⁷ A szerencsi várról közöltek *László Csaba* régész (Országos Műemléki Felügyelőség) kutatásain alapulnak.

⁸⁸ *Illéssy* 41–44.

⁸⁹ RMKT XVI. sz. 6. 367–368.

⁹⁰ *Illéssy* 59.

⁹¹ OSzK Kézirattára Fol. Lat. 2201. ff. 2v–3r.

⁹² *Illéssy* 61.

⁹³ *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 80. 54–59.

melyeket összekötnek a családi kapcsolatok és az azonos birtokok — a további értékelés már nem az én feladatomban.

Végül szeretném ismertetni azokat az újabb adatokat, amelyek még jobban megerősítik Miskolci Csulyak halotti beszédének hitelét. Szabó János Győző a vita egyik hozzászólójaként ismertetett egy 1572. február 8-án kelt iratot, mely Rákóczi mint egri katonát nevezi meg.⁹⁴ Ez a dokumentum önmagában elég arra, hogy Trócsányi koncepcióját megdöntse, mivel ő az első egri katonáskodás tényét nem ismerte el. További kutatásaim során kezembe került a Rákóczi címerét kibővítő oklevél kiadott szövege, mely 1597. május 27-én kelt.⁹⁵ Meglepve tapasztaltam, hogy részben egybevág a halotti beszéddel, annyira, hogy az néhány ponton szó szerinti fordítás az oklevélből. Megtalálható benne a katonai életre való kemény felkészülés leírása, az Ungnad Kristóf alatti egri szolgálat, a vitatott „junioris militiae capitaneus” kifejezés, a kazai és az első szikszai csata, és így tovább. Íme a bizonyíték: Miskolci Csulyak István beszédének írásához a Rákóczi levéltár iratait használta, s noha ez az oklevél is felfogható „elogium”-nak, adataiban nincs okunk kételkedni. Egyetlen pont maradt ezek után, amelynek esetében ellentmondást tapasztalhatunk a források és Miskolci Csulyak között, ez a mezőkeresztesi csatában való részvétel kérdése. Trócsányi Zsolt Komáromy Andrásra hivatkozva itt látszólag eredményesen bizonyította a halotti beszéd tévedését, azonban Komáromy forrását már nem ellenőrizte (amit korábban én sem tettem meg). Ez a forrás Bornemissza György 1596. november 2-án kelt levele egy ismeretlen címzetthez, melynek inkriminált mondata így hangzik: „Dominus Prepostvari et Rakoczy propter morbum postero die, qui pugnam secutus est, castris excesserat”.⁹⁶ Tehát Prepostváry és Rákóczi a csata utáni napon távozott el betegsége miatt a táborból, ebből következik, hogy a csatában mindkettő részt vett: Komáromy tévedett, s Miskolci Csulyak adata ismét igazolódott.

Lehet még bőven további kutatásokat végezni ebben a témában is, ez azonban már a történetész feladata. Nekem, mint aki a régi magyar irodalom története felől közlöttem a témához, a fő célom a Rákóczi Zsigmond életrajz másik oldalának megrajzolása, a téves koncepció helyesbítése és Miskolci Csulyak István hitelének megvédése volt. Azt hiszem, ezeket a célokat sikerült elérnem.

A JEGYZETEK BEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

EtE	= Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V.
Illéssy	– <i>Illéssy János</i> : A mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Bp. 1902.
Keresztes	= <i>Keresztes Kálmán</i> : A Rákóczyak, in: Turul 1928. 43–64, 87–106.
MTT	= Magyar Történelmi Társulat
Miskolci Csulyak I.	= Homilia in funere Spectabilis ac Magnifici Domini Dn. Sigismundi Rakoczi, dicta 1609. 21. Januarii . . . in templo Sze-rencino. OSzK Kézirattára Oct. Lat. 656. ff. 201–215.
MOL	= Magyar Országos Levéltár
NRA	= Magyar Országos Levéltár E 148. Neoregistrata acta.
RMK.	= <i>Szabó Károly</i> : Régi Magyar Könyvtár. I–III.
RMKT	= Régi Magyar Költők Tára (XVI. és XVII. századi sorozat)
Trócsányi Zs.	= <i>Trócsányi Zsolt</i> : Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése), in: A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1978. Debrecen 1979. 57–113.
TT	= Történelmi Társulat
Zoványi	= <i>Zoványi Jenő</i> : Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Bp. 1977.

⁹⁴ MOL E 249. 9. cs. 1572. No. 31.

⁹⁵ *Aldásy Antal*: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címerlevelek. 2. k., 2. füzet. Bp. 1930. 254–257. — Az oklevél a Rákóczi-Aspremont levéltárban volt.

⁹⁶ Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból. Összeszedte s lemásolta *Simonyi Ernő*, 1521–1717. Pest 1859. MHÖ. 5. 201.

Első dolgozatok

PETRÓ CSABA

Adalékok a Hegyalja Rákóczi-szabadságharc kori gazdaság- és társadalomtörténetéhez

A történetírásban jól ismert tény, hogy a Rákóczi birtokokra súlyos terheket rótt a Rákóczi-szabadságharc, de azok mennyiségéről és a birtokok gazdálkodásáról — mint általában a korabeli gazdasági életéről — nem jelent meg értékelő tanulmány.¹ Ehhez a birtok-komplexumhoz tartozott a Hegyalja is, mely a 17. században forrta ki magát különálló gazdasági egységgé, noha területén 3 uradalom osztozott (sárospataki, tokaji, regéci).² A 16. század első felében a bortermelés fejlődése elérte a Hegyalján a monokultúra fokát,³ majd a század végére „tokaji bor” néven európai hírvé vált.⁴ A szőlőművelés nemcsak gazdasági fejlődést eredményezett, hanem a mezővárosi parasztpolgárság számát növelve, a feudalizmus kereteit kezdte feszegetni, és izmosította a függetlenségi mozgalmakat⁵, ami 1697-ben felkelést eredményezett. A felkelés egyik gócpontja a sárospataki uradalom központja, az 1614-ben a Rákócziak fennhatósága alá került Sárospatak volt,⁶ ami Munkáccsal együtt az összes fejedelmi javak székhelyeként szolgált.

A következőkben ezen terület gazdaságának és társadalmának vizálgatánál a következő kérdésekre keresünk választ:

¹ Általában a Rákóczi-szabadságharc gazdasági élete elhanyagolt területe a történettudománynak, bár az utóbbi években — különösen Bánkuti Imre tollából — napvilágot látott néhány korszerű tanulmány. Az 1963 előtt megjelent munkákat Bánkuti Imre ismerteti a „Gazdasági irányítás és centralizáció a Rákóczi-szabadságharcban (1703–1711)” c. értekezésében. Folia Archeologica XV. k. 1963. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve 149–151. A későbbi évek gazdaságtörténeti művei e korról: Bánkuti Imre: A parasztság és nemesség adózása a Rákóczi-szabadságharcban (1703–11) Folia Archeologica XVIII. 1966–67. 263–79. Uő: A Rákóczi-szabadságharc gazdasági problémái (Kandidátusi értekezés tézisei). Bp. 1969. Uő: A sójövdelem Rákóczi pénzügyi politikájában, a szabadságharc elején (1703–04) Folia Historica 3. 1975. 31–67. N. Kiss István: Hadsereg, adóteher és társadalom Rákóczi államában (1703–11) Valóság 1976/7. 98–102. A felsorolt művek a mezőgazdaságról és a szőlőművelésről azonban nem tájékoztatnak.

Munkám megírása után jelent meg a „Rákóczi-tanulmányok” kötet, amelyben helyet kapott a gazdasági élet is: Heckenast Gusztáv: Az 1706–1708. évi bányászmozgalmakról 79–87. N. Kiss István: Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio 87–113. Rákóczi tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla—Hopp Lajos—Várkonyi Ágnes Bp. 1980.

² Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a 17. században. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István, 1960. 3.

³ N. Kiss István: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, 16.–18. század. Agrártörténeti Szemle 1973. 3–4. 383. N. Kiss István szerint, „szőlő-monokultúrán a szó gazdaságtörténeti értelmében azt a művelési rendszert értjük, amelyben a túlsúly mind a termelők munkájában, mind az agrártermelés értékében a szőlőművelésre esik”. I. m. 383.

⁴ Herczegh Mihály: A bortermelés hazai fejlődése. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1894. 133. és Wenczel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története, Bp. 1887. 378.

⁵ Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952.

⁶ A várat és az uradalmat Serkei Lőrántffy Mihály vette meg a kincstártól 313 000 Ft-ért, majd halála után leánya, I. Rákóczi György felesége kapta örökül. L. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu, Zemplén vármegye. Bp. 1896–98. 105.

1. Milyen tendenciák jelentkeztek a szőlőművelésben a Hegyalján a 18. század elején, és mennyiben hatott rájuk a Rákóczi-szabadságharc?
2. Milyen lehetett a sárospataki uradalom társadalma a szabadságharc idején?

1. Közismert tény, hogy a 18. század második felére Magyarországon a robot és a majorsági termelés került ki győztesen a bér munkával és az úrbéres termeléssel szemben. Ha a század elején ez a jelenség még nem is annyira jellemző, az intenzívebb művelési területeken (Dunántúl, Felvidék) a feléje vezető tendencia, a robot fokozódása, már nyomomon követhető. Ezzel szemben a Hegyalján, ahol a szőlőművelés nagy népességet tudott eltartani,⁷ de egyúttal igényesebb munkát is kívánt, már ekkor — tehát a 17. század végén és a 18. sz. elején — a robotgazdálkodás válságáról beszélhetünk.

Makkai László a robot pénzzel történő megváltását azzal magyarázza, hogy a jobbagyok inkább elszöknek, vagy eladják igásállataikat — az ebből származó jövedelmet ezen a vidéken a bortermelés pótolja —, mint robotoljanak. A robotgazdálkodás válságát a szőlő-monokultúra területeken ezenkívül még — véleményünk szerint — fokozták a termelő földesúr részéről támasztott követelmények, mert a szőlőt nagy szakértelmet kívánó eljárásokkal művelték, amit természetesen robottal nem lehetett megfelelően elvégezni. Többek között ez utóbbi miatt, még annak ellenére is növekedhetett a taksások száma a Hegyalján, hogy a „taxából” nem származott olyan jövedelem, mint a robotból.⁸

Péter Katalin a szőlőművelés szakértelmet kívánó váltából és a robot alkalmazhatatlanságából következtet az allodiális szőlők területének csekély kiterjedésére a 17. század végén, amit Orosz István adataival támaszt alá.⁹ A számítások azonban a 17. század közepéből merített adatok alapján készültek, az 1689-es tállyia szőlőtermésből pedig, ahol a majorsági négyzese volt a jobbágynak, az allodiális szőlők térnyerését és a mezővárosiak csökkenését mutathatjuk ki.¹⁰ A hegyaljai Rákóczi-birtokok 1704-es kimutatása a bortermésről ugyancsak az allodiális művelés növekedését bizonyítja. A terméseredményekből következtetve, a Rákóczi-birtokok allodiális szőlői a hozzájuk tartozó összes dézsmás szőlőknek a Hegyalján akkor elfogadott szokás szerint, a decimát és a nonát együttvéve, ötödödel számolva 63,30%-át, de a dézsmát tizednek számítva is, 31,65%-át tették ki, míg a 17. század közepén átlagosan csak a 8—10%-át. A dézsmából származó bevételek csak Újhelyen és Főnyón múltak felül az allodiálisból származókat, és csak itt volt meg az allodiális és a dézsmás szőlők közötti 8—10%-os arány, míg a Szerencsével együtt összeírt Zomboron az allodiális szőlők hozama több, mint kétszerese volt a dézsmásokénak. Ennek ellenére azonban a dézsmás, azaz a jobbagyi szőlők összterülete a termésekből következő, átlagosan — Zombor és Szerencs kivételével mindenütt — felülmúlja az allodiálisokét.¹¹ A Hegyalja egészét figyelembe véve tehát, azzal a megszorítással fogadhatjuk el

⁷ Boros Ferenc: A hazai településállomány 18. század eleji képe. Földrajzi Értesítő 1958. 489.

⁸ A robot taksára történő kommutációját, annak hatását a termelésre és a társadalomra, majd pedig a visszakanyarodást árnyaltan ábrázolja Makkai László Robot—summa — taxa c. tanulmányában. Történelmi Szemle 1964/2. 330—390. Az alacsony hatékonyságú robot alkalmazására a szőlőművelésben l. Orosz I.: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen. Agrártörténeti Szemle 1975/1—2. 27., ahonnan még megtudhatjuk, hogy a népesség megfogyatkozása miatt nőtt az emberi munkaerő értéke is, ami szintén a kommutáció szükségességét igazolja.

⁹ Péter Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a 17. század végén. Agrártörténeti Szemle 1964/1—2. 170.

¹⁰ Orosz I.: A hegyaljai mezővárosok ... i. m. 52. és a megfelelő lábjegyzetek: 230—31.

¹¹ OL. MK. Regesta Decimarum, E 159 Zemplén megye 1704/2. 271. cs. — A kimutatásban az allodiális szőlők aránya a dézsmásokéhoz viszonyítva, oppidumonként a következő (mindenütt ötödödel számolva): Tarcalon 74%, Tokajban 48,79%, Tállyán 76,90%, Zomboron Szerencsével 215% (csak itt több az allodiális szőlők területének összege az összes jobbagyi szőlőbirtokoknál), Sárospatakon 62,85%, Újhelyen 8,82%, Főnyón 16%. A 17. század közepéhez képest, az allodiális szőlők növekedését mutatja a regéci uradalom 1701-es urbáriuma is, ahol a 2 szőlőbirtok típus aránya Jármay Edit alapján dézsmán a nona és a decima együttesét értve, ötödödel számolva, 44,84%. Természetesen, azért még itt sem múlja felül az összjobbagyibirtokok területét az allodiálisoké, mivel az előbbieik termése 495, az utóbbiaké pedig 222 hordó. Jármay Edit: A regéci uradalom üzeme a 18. század első felében. Bp. 1930. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp. 1930. 42. „A színborból a Hegyalján csak ötödöt szedett a földesúr ...”. Hildenszab György: Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. Székelyudvarhely 1910. 11.

Péter Katalinnak az allodiális szőlők aránylag csekély kiterjedéséről vallott nézetét,¹² hogy a 17. század végére egyre jobban megközelítették az összes jobbágyi szőlőbirtokok nagyságát.

Miért nőhetett meg mégis a hegyaljai Rákóczi-birtokokon az allodiális szőlők aránya a dézsmásokéhoz viszonyítva a 18. századra? A kérdés teljes tisztázása még további kutatásokat igényelne, ezért csak feltevésekre támaszkodhatunk. Járjuk körül a problémát először az alkalmazható oldaláról! Rákóczi már a szabadságharc előtt, miután európai útrjáról (Itália, Rajna-vidék) visszatérve kézbe vette a birtokok irányítását, különféle módszereket kísérelt meg bevezetni uradalmaiban. Gondoljunk csak az 1700-ban kiadott szőlőművelési szabályzatára, amelyben minden szőlőben végzett munka után megszabja a kifizetendő béreket és a munkák módját¹³. A fejedelem látta a bortermelés jelentőségét, hiszen az európai politikát tanulmányozva, valószínűleg hatottak rá a merkantilista nézetek, és tudta, hogy az európai hírvé hegyaljai szőlő nagyon keresett a lengyel piacokon, amit természetesen még fokozott a fellevehely közelsége is. Ezt tükrözi II. Rákóczi Ferencnek az 1707-ben kiadott, majd 1708-ban finomított és bővített rendelete, amely a Hegyalját mint mértéket szem előtt tartva, bevezette a szőlők és borok országos értékelését, minőségi osztályozását. A bor fontosságát mutatja, hogy az osztályozás szerint, 2 hordó 1. osztályú bor értéke egyenlő volt 2 ökörével, a Hegyalja pedig az 1. osztályba volt besorolva.¹⁴ Így elképzelhető, hogy a Rákóczi-birtokokon majdnem teljesen mellőzték a robotot, és helyette bér munkát alkalmaztak, aminek következtében növekedett az allodiális szőlők súlya.

A lengyel piac közelsége és a nagy belső kereslet miatt, lehetőség volt az értékesítésre még a háború ellenére is. A jobbágyi robotmunka mellett ezért alkalmazták a bér munkát, sokszor a saját szőlőbirtokokkal rendelkező paraszt vállalt napszámot, illetve szakmányt.¹⁵ A munkaerő a népesség csökkenéséből kifolyólag keresett volt, amiről szó van a szőlőművelési szabályzatban is: „A munkásokat az egyik vinczeler a másiktól el ne csalja, egy pénzzel se igérjen többet; úgy gazda-ember is, aki maga szőlőit miveli, más ember munkását el ne csalja vaczorának ígéretével, vagy egyéb jóakarataknak biztatásával”.¹⁶ Ebből azonban az is kitűnik, hogy igény van napszámosra, még ha nem is mindig pénzzel fizetik. A bér munkások tartalcákát képezhették a Lipót császár által elrendelt katonaelbocsátásokból származó munka nélküli téneg (tár a spanyol örökösödési háború miatt).

¹² Péter K.: Szabad és dézsmás szőlők . . . i. m. 170.

¹³ II. Rákóczi F. szőlőművelési szabályzata 1700-ból. Közli: Thaly Kálmán Történelmi Társulat 1879. 582–592. Babócsay Izsák, a hegyaljai fiscális szőlők inspectora, „ . . . teljes méltánnyal nyilatkozott a szőlőművelésben az ifjú fejedelem által, Rajna-vidéki tapasztalatai után behozni törekedett célszerű újításokról a szabályos kezelésről”. Századok. 1874. 127–128

A szőlőbirtokok igazgatásának megszervezésére irányuló kísérlet volt az 1700. esztendő elején Rákóczi fejedelemasszony rendeletére készített nádri nemesi, urasági és paraszti szőlőbirtokok összeírása, amibe azonban nem vették bele a hercegi Rákóczi szőlőket. Kalmár János: Mád, tokajhegyaljai község élete a 16–18. században. Debrecen 1968.

¹⁴ Az 1707-es osztályozás szerint 1 dica = 2 hordó 1. osztályú bor = 2 ökör, majd az 1708-as finomított változatban már minőségük szerint az 1. osztályú borokat további 3 részre tagolták, így 1 dica az 1. osztályú boroknál egyenlő lehetett 1,5–2,5–3 hordóval, míg a 2 ökör egyenlő maradt 1 dicával. N. Kiss I.: Szőlőmonokultúra a Hegyalján i. m. 385–86.

¹⁵ A belső piac fejletlensége, a gyenge városok nem eredményezték az ártermelés fejlődését, így a parasztság vagyonának növekedését sem, ami megghiúsította a majorsági bér munkára való áttérést a 18. században. Makkai: Robot – summa – taxa i. m. 336–337. A 17. században a majorságban alkalmaztak már bér munkát, ez különösen a Rákóczi-birtokokra áll. Többségüknek azonban 2 munkahelye volt, ugyanis sok telkes jobbágy végzett majorsági szolgálatot. „ . . . A majorságok állandó alkalmazottjai nagyjából nem mint robotot teljesítő jobbágyok, hanem mint fizetett bér munkások dolgoznak. A Rákóczi-birtokokon az ilyenek száma (az alkalmi bér munkások még sokkal nagyobb számától eltekintve) jóval meghaladta az ezret. Ehhez képest, a majorsági gazdálkodást igen jelentős munkabérkiadás terhelte”. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Szerk.: Makkai László (1631–1648.) Bp. 1954. Bevezető tanulmány 60–61.

¹⁶ II. Rákóczi Ferenc szőlőművelési szabályzata 1700-ból i. m. 387.

újra kezdetét vette az újoncozás), és más kóborló elemek, mivel a vincellérek saját jövedelmeik gyarapítására sokszor tudtak a szakmányosoknál olcsóbb munkaerőt alkalmazni.¹⁷

A dézsma szőlők felől nézve, a dézsma alól felmentést is kaphattak a jobbágyságok, ami nyilván annak csökkenéséhez vezethetett. Mindez úgy történt, hogy a katonának állt szőlőbirtokosok mentességet élveztek a dézsma fizetése alól, amit több rendelet meg is ígért (ti. a katonáskodók családtagjai mentességet élveztek mindenféle szolgálattól).¹⁸ Talán ez az utóbbi tényező (a katonáskodók szőlőinek a mentessége) tűnik a legvalószínűbb magyarázatnak az allodiális szőlők dézsmás szőlőkhöz viszonyított arányának emelkedésére. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a katonáskodás mellett, a dézsmás szőlőkből származó jövedelem csökkenésére hatott a szabad szőlők adományozása is, mivel azokat a földesúr nem az allodiálisokból adományozta, hanem a dézsmásokból.¹⁹ Ezzel ellentétben, a fejedelem a dézsmás szőlők gyarapítására törekedett, mert 1707-ben a mádi és a tolcsvai hegyen levő fiscushoz tartozó szőlőket, melyek korábban szabad szőlők voltak, dézsmafizetés fejében adta Kolozsvári Dániel kezébe.²⁰ Így cselekedett 1708-ban Sárospatak oppidum tanácsa is, amikor a helybeli lakos Nagy Andrásnak és Dobos Erzsébetnek zálogba adta dézsma fizetése mellett a református eklézsia királyhegyi szőlőjét. A határozatban dézsma kivül, még olyan feltételekhez („conditiók”) is kötötték a szőlő átruházását, hogy azt az Eklézsia beleegyezése nélkül nem adhatják és nem zálogosíthatják el, valamint megszakadás esetén visszaszáll az Eklézsia. A fenti kitételekkel valószínűleg a dézsmás szőlők szabad eladásának és örökítésének kialakult szokását kívánták elkerülni, ugyanis tiltó rendelkezést általában valaminek a gyakori alkalmazása ellen hoztak a feudalizmusban, a dézsmás szőlők tulajdonosa pedig az allodiális úr, csak ő rendelkezhet velük.²¹

Mindez látszólag ellentmond az allodiális szőlők erősödésének, azonban számolnunk kell a háborús idők miatti nagyarányú pusztásodással és a labanc birtokosok javának az elkobzásával. A fiscus tette rá a kezét a pusztá szőlők egy részére is és a konfiskált birtokokra is, vagyis a fiscus halmozta fel mindazokat a birtokokat, amelyek korábban dézsmás szőlők is lehettek. Tehát nem az allodiális szőlők gyarapodtak, hanem a fejedelem minden erőfeszítése ellenére, a katonáskodás miatti mentesség, a pusztásodás és a konfiskálisok következtében a dézsmások területe csökkenhetett.

A dézsmából származó haszon kiesésének a pótlása is a fejedelem szeme előtt lebeghetett, amikor saját allodiális birtokain a minél hatékonyabb termelés megszervezésére

¹⁷ „A vincellérek sok csalárdságot követtek el a szakmányosok helyett munkások alkalmazásával, akik felesben, vagy olcsó heti bérért dolgoztak, míg a szakmányosok bérét ők tartották meg”. *Hildenstab György: Közgazdasági viszonyaink* i. m. 89.

Munkács feladása után a fejedelmi uradalmak irányítója Klobusiczky Ferenc lett, aki 1689. február 27-én kelt szolgálati utasításában a szőlőművelés módját tárgyalva, felhívta a figyelmet vinczellérek visszaéléseire is. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1900. Dr. Illésházy János: A kincstár hegyaljai szőlőgazdálkodása a 17. század második felében i. m. 1–18.

¹⁸ „Rákóczi mindazoknak, akik a szabadságharcban személyesen katonáskodtak, elengedte a hegyaljai bordézsmát, különben nem is egy falvat mentvén fel uralmában dézsma alól”. *Hildenstab Gy.: Közgazdasági viszonyaink* i. m. 11.

Az 1703. szeptember 27-én a vetési táborban kiadott „jobbágyságról való pátens” mentesíti a fegyverben álló jobbágyság feleségét és kiskorú gyermekeit a közterhek és a földesúri szolgáltatások alól. *Köpeczi—R. Várkonyi: II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1976. 129.

¹⁹ Péter K.: Szabad és dézsmás szőlők a 17. század végén i. m. A szabadságot (szabad szőlő) az összes szőlő tulajdonosa, a földesúr adja, jogában van a szolgáltatások elengedése. Ezek mind jobbágyi jellegű szőlők, amelyek dézsmások. A felszabadított adománylevelek hangsúlyozzák az adományozott szolgálatait az adományozó részére. 172.

„Szabad szőlők adományozásán alapjában véve a dézsmás szőlők felszabadítását szabad csak értenünk. Elfordulhat ugyan, hogy felszabadított szőlő visszaszáll a földesúrra, vagy az valamilyen okból visszaváltja, és mint szabad szőlőt adományozza tovább. Ez azonban a dolog természeténél fogva elég ritka lehetett. Adományozhatott természetesen allodiális szőlőből is, azonban feltehetőleg ez sem volt általános”. 173–174.

²⁰ Archivum- Rákócziánun Szerk.: *Thaly Kálmán* II. k. Pest 1873. 20–21.

²¹ OL. Rákóczi sz. lt. Megyék és városok iratai III. 2. b. Városi és községi kiadványok G 25 68. cs. Nagy András már 1707-ben felbcsújtotta a pátoki bírákkal „... a Praedicatorsághoz tartozó király hegyen levő régi elhagyott ...” zálogos szőlőt, majd pedig zálogba vette. Elképzelhető, hogy a megállapított 10 Ft-ért nem adta az eklézsia, ezért kerülhetett sor 1708-ban új feltételek mellett az eladásra.

törekedett. Nagy szükség volt a termelés fokozására, hiszen a katonaság jelentős bormennyiségeket igényelt és a hadi kiadások fedezése miatt kivitelre is kellett hagyni. A szőlőművelés azonban a 17. század második felében hanyatlásnak indult a Hegyalján²². Sárospatakon 1632-ben még 2 allodiális szőlőt művelnek, az 1689-es urbárium már csak a Somlyod nevű szőlőt említi, ahol 1637-ben még 529 hordóval szüreteltek, 1704-ben viszont csak 88-cal²³. Egy-egy év termelési adatait, amikor nem tudjuk, hogy az adott évben jó vagy rossz volt-e a bortermés, csak nagyon óvatosan hasonlíthatjuk össze, bizonyos fejlődési tendenciákra azonban következtethetünk belőlük. A kezdeti nehézségek után, a Lengyelországba kivitt borok mennyisége alapján úgy véljük, sikerült a termelést megszilárdítani, mert a kezdeti zuhanás után, évről évre fokozatosan növekedett a kivitel mennyisége, a háborút követően 1711–16 között az évenkénti kivitel pedig több, mint tizenötszörösét tette ki a korábbi évekének.²⁴

A borokat nemcsak pénzért adták el a lengyeleknek, hanem sokszor kaptak cserébe értékes iparcikkeket, ami szintén nagy jelentőségű volt a hadigazdálkodás szempontjából. Rossz szüret idején többször vásároltak más vidéken bort, amit összekevertek a hegyaljaival, nehogy elmaradjon az eladásból remélt haszon.²⁵

Nagy volt a „veszedelem”, amikor a féltett „kincset”, a hegyaljai szőlőket 1706 októberében Rabutin fenyegette hadaival. A szüret időpontját Körössy György főkomornik vezetésével megvitatták, amit a fejedelem tokaji táborozásának védnöksége alatt kívántak lebonyolítani, és intézkedtek a borok mielőbbi Munkácsra szállításáról. Az ország gazdasági életében ekkor a hegyaljai szüret fontos lehetett, mivel több szomszédos uradalom küldött szedőket és szekereket,²⁶ bár ez máskor is így volt.²⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a háborús viszonyok szinte teljesen összekuszálták²⁸ a „békés” időszakban kialakult folyamatokat. Láthattuk, hogy az ellenség

²² Makkai L. a hanyatlás okának a katonaság dülását, a járványokat és a termelés-
sel összefüggő, de eddig eléggé fel nem tárt körülményeket teszi, *Makkai L.: A magyar
puritánusok i. m. 183.*

²³ A pataki allodiális szőlők pusztulásáról *Détsky Mihály: A sárospataki vár kertjei.
Agrártörténeti Szemle 1973/1–2. 80. Az 1704-es termés adatát OL. Reg. Dec. E. 159
Zemplén megye 1704/2 271. cs.-ból vettem.*

²⁴ *Komoróczy György: Borkivitelünk Észak felé. Kassa 1944. Az 1519–1768 közötti
adatokat a 251–252. oldalon levő táblázatból merítettem.*

²⁵ A regéi-uradalom 1710-ben „Paip György dancjai kereskedő contractusa szerint
hozatandó posztókért . . .” 102 hordó bort adott. *Történelmi Tár. 1900. 353. l. Komoróczy
i. m. 129. „II. Rákóczi Ferenc utasítja tokaji tiszttartóját, hogy a rossz szüret miatt mu-
tatkozó kevés termés pótlására vásároljon bort”, „hogy annál több lucrum lehessen rajta”.
Uo. 129.*

²⁶ OL. Rákóczi sz. lt. G 29 Gazdasági iratok. A fejedelmi udvartartás iratai V.3.a/C
Körösi György főkomornik iratai 79. cs.

A munkácsi udvarbírónak 200 szekeret és 150 szedőt kellett küldeni a Hegyaljára;
Tokajba és Tállyára 75–75 szedőt, Patakra 50-et (mivel itt elég nagyszámú cselédség is
volt), a makoviczai jószágából pedig 50 szekérnek és 100 szedőnek kellett Tarcál és Zombor
szőleinek szüretelésére menni. A körtvélyesiek a némettől való félelem miatt nem mertek
szüretelni. Bercsényi 1706. október 7-én szintén a szüretet sürgeti Károlynak írt levelé-
ben: „Bár sietnének (a Hegyalján) a szürettel, kitül mint lehet; jobb az bizonyos, nem
véltennél”. Rákóczi Tár. II. Szerk. Thaly Kálmán. Pest 1868. 168.

²⁷ A fejedelem már 1703-ban is szüretelő népszámosokat kért Szabolcs vármegyétől:
„Mint hogy a nemes ország mostani szükségének felsegállítására akarjuk az egész hegyaljai
fiscalis szőlőket meg szedetni, és az ország közönséges hasznára fordítani, azért a nemes
vármegye is édes hazájához tartozó kötelessége szerint minden készségének meg bizonyítá-
sára, ad 26. praesentia 200 szedőket elegendő kosárral, s eszközökkel bocsásson Thállyá-
ra, és rendeltessen melléjük esküdt embereket is, a kik a meg írt napon és helyen jelen lenni
el ne mulassák”. *Zimmermann Rezső: Adalékok II. Rákóczi Ferenc felkeléséhez, Szabolcs
megye levéltárából. Történelmi Tár 1909. 150.*

²⁸ A zavaros állapotokat tükrözi „Cassai Caiglaidinant Patak hegyén Megyer nevű
Promontóriumon levő zálogos szőlőjéből hozva lett Termesszerűl való Recognitioja”,
amely leírja, hogy mennyi ember kezén ment át 1703 és 1705 között a fenti szőlő termése,
míg végül „. . . Erdélyben lakó Harsány János nevű böcsületes ember . . .” bizonyította
be „. . . azon megh írt szőlőkhöz való véréjét s jussát”. OL. Rákóczi sz. lt. G 29 Gazdasá-
gi iratok V.3./C. Rákóczi-birtokok iratai F. Patak Nr. 12. 82. cs.

közeledtének hírére a korábbi szokástól²⁹ eltérően — vállalva még a rossz minőség kockázatát is — hamarabb szüreteltek. Az adózók csökkenése miatti kevesebb bevételt a földes-
 úri és a fiscus kezében levő szőlők növelésével próbálták pótolni, bár a nagy munkaerő-
 hiány következtében sokszor hívták segítségül a prédáló katonaságot a termés betakarí-
 tására³⁰ és a vármegyének szükség esetén karhatalommal kellett a szőlők kapálására bu-
 zdítani a népet.³¹ A bor nagy gazdasági értéke³² ellenére, „az ország Pénzébül” csak a feje-
 delmi udvarban szolgálatot teljesítő szőlőtulajdonosok szőlőit műveltethették.³³ Érdemes
 lenne még megvizsgálni az extraneusok és más földesurak szőlőművelését és a dézsmás
 szőlőkhöz való viszonyukat, bár ez a leírtak alapján kialakult képet valószínűleg nem
 módosítaná jelentős mértékben.

2. A sárospataki uradalom társadalmát az 1708 decemberében készült magyar
 nyelvű nona összeírás³⁴ alapján vesszük vizsgálat alá, amelyben a következő helységek
 szerepelnek: Nagy-Patak, Kis-Patak, Petraho, Újhely, Kis Toronya, Csernaho, Bányács-
 ka, Kovácsvágás és Ardó.³⁵ Az I. táblázatból³⁶ láthatjuk, hogy az uradalom össz népessége

²⁹ A Hegyalján a szüret kezdetének október 3. tizedét tekintik. „A régi orthodox
 felfogás szerint Simon Juda előtt (október 28.) a rátartós szőlősgazda soha nem fogott a
 szürethez”. „Magyarország vármegyéi és városai”. Szerk.: Borovszky Samu Zemplén
 megye. Bp. 1896 — 1898. 191.

³⁰ *Bánkúti Imre*: Rákóczi hadserege 1703 — 1711. Bp. 1976. A labanc kézen levő
 Győr lakosainak Bottyán 1707-ben megengedte 2250 rénes forintért a szabad szüretet i. m.
 124 — 125., de minden parancsa ellenére, megszegték a kurucok az egyezséget: „...
 Tekintetes Nemzetes Fodor László Obester Uram ... az nuga és Méltóságos Fraknai
 Eszterházi Antal Uram 6 Exelentiája hadaival ... eltökéllett szándékkal szőlőhegyeink
 alá szállott, s négy nap ott temporizálván, népét szabadon bocsátotta az hegyeken, egy-
 nehány gazdának szőlőjeiket commandója alatt megszedték, mustjokat megitták, elhor-
 dották”. i. m. 126. Az ellenség közelében inkább pénzért átadták az ellenséges érzelmű
 polgároknak a szüret hasznát, bár előszeretettel szegték meg szerződésüket.

³¹ Magyarország megyéi i. m. 407.

³² A szabadságharc egyik legértékesebb gazdasági terméke a bor volt, mert a kato-
 naság szükségleteinek kielégítése és a vele való kereskedelemből származó haszon mellett,
 soha nem maradhatott el a fejedelmi étkezésekről, fogadásokról, hiszen Rákóczi még 1711.
 április 22-én Vay Ádámnak írt levelében kéri a Munkácson maradt borok Lengyelországba
 szállítását a cár fogadására. Archivum Rákócziánum i. m. III. k. 1874. 631.

³³ „... N. Pataki Jónás Uram az ország Pénziből a' Sáros Pataki Promontoriumon
 több szőlőt nem miveltethet kettőnél, Klobusiczky Ferencz Uram szőléjét, melyből ...
 proveniált Vas No. 11. Mesko Jakab Uram szőléjét, mely szőlőből proveniált Vas No.
 16. ...” Rákóczi sz. lt. G. 29 Gazdasági iratok V.3./C Rákóczi birtokok iratai F Pataki Nr.
 3 82. cs.

³⁴ OL. Urbaria et Conscripitiones E 156 Fasc. 101. Nr. 87. Filmtári sz.: 2361. A kö-
 vetkezőkben a külön hivatkozás nélkül említett adatokat az itt megjelölt anyagból merít-
 tettük.

³⁵ Az összeírásban alkalmazott sorrendben tüntettem fel a településeket. A 17. szá-
 zad közepén a sárospataki uradalom területe nagyobb volt a Rákóczi testvérek 1693-as
 osztzkodásakor feltüntetetténél, mert az utóbbi szabocsi possessiókat és porciókat már
 nem említi. *Veress Éva*: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalomban a 17.
 század közepén. Történelmi Szemle 1958/3 — 4. 390. Vö. *Ravasz János*: A sárospataki
 uradalom gazdálkodása a 18. század első felben. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság
 történetéhez 14. Szerk.: Domanovszky S. 8. Bp. 1938. A 17. század végétől tovább csök-
 kent az uradalom területe, mivel II. Rákóczi Ferenc hű embereinek adományozta:
 „... Kőrössi Györgynek, hű kamarásának adta Bercelt, Gávát, Hotyktát, Vencsellőt
 500 Ft-ban, Sárospatak és Tolcsva egy részét 3200, illetőleg 4000 Ft-ban. Telkibányát
 6000 frt-on Vass Istvánra, Tolcsvát és Erdőbényét 60 000 frt-ban Szirmay Istvánra írta
 rá, a csetnek-serkei jószágot pedig Vay Ádámról ruházta át.” *Wellmann Imre*: A Rákóczi
 birtokok sorsa. Rákóczi Emlékkönyv. Szerk.: Lukinich Imre II. k. Bp. 1935. 110. Az 1720-
 as adománylevélben az 1708-ban összeírtakon kívül, újra szerepel Telkibánya oppidum és
 Vámosújfalú praedium. *Ravasz J.*: A sárospataki uradalom ... i. m. 9.

³⁶ A táblázatok adatait az 1632- és 1648-as urbáriumból (I. Rákóczi György
 birtokainak gazdasági iratai i. m.), valamint az 1720-as országos összeírás (*Acsády Ignác*:
 Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720 — 21. Budapest 1896. Magyar
 Statisztikai Közlemények XII. k. 183 — 189. alapján számoltam ki.

a családfők alapján 1708-ban jóval kevesebb az 1632-es és 1648-as urbáriumokban közölteknél, az 1708-ban összeírt helységek összlakossága fele az 1648-as urbárium ugyanazon helységei össznépségségének. Nagy-Patakon a családfők alapján 1708-ban a lakosság az 1648-asnak csak negyedét teszi ki, Újhelyben pedig a felét. A közölt falvakban a csökkenés sehol sem éri el az előbbieket, sőt Csernahón még majdnem kétszeresére nőtt. Csernahót azonban kivételnek vehetjük, mert más helyeken azért csökkenésről beszélhetünk.

Mi lehetett ennek az oka, és miért éppen az oppidiumokban csökkent a legnagyobb arányban a lakók száma? Ennek megfelelő vizsgálatához először össze kell vetnünk a fenti adatokat az 1720-as országos összeírással, bár az összevetés még Dávid Zoltán forráskritikai észrevételei alapján dolgozva is, csak nagyon hozzávetőleges eredményt adhat.³⁷ Az összehasonlításból megállapíthatjuk, hogy a falvak népessége kb. az 1708-ban összeírtak szerint alakult, de Csernahó kivételével valamivel emelkedett. A két oppidum közül Újhelyben demográfiai robbanásról beszélhetünk, hiszen ott szárnyalta túl egyedül az 1648-as létszámot, ami a korábbi kétszeres arányt majdnem négyszeresére alakította. Feltevésünk szerint, ezt az okozhatta, hogy háborús időkben a lakosok inkább választották a félreeső, kisebb helyeket, ahol könnyebben elmenekülhettek, illetve elrejtőzhettek a katonaság és az adószedők elől, mint a nagyobb központokat, ahol a járványok is jobban terjedtek. Az I. táblázat megmutatja, hogy a férfi családfők százalékos aránya a falvakban a legnagyobb, kb. 90%.

A népesség ilyen nagy megfogyatkozása azonban nemcsak a háborús veszteségek miatt alakult így, hiszen 1708-ig még nem számolhatunk jelentősebb járvánnyal a szabadságharc kezdetétől, valamint a relicták számát az összcsaládfökhöz viszonyítva, a férfi családfők aránya az egész uradalom területén átlagosan 90% körül mozog az 1648-ashoz hasonlóan. Így a katonaság halálozási aránya nem lehetett túl magas, ami valószínűleg a kevés áldozattal járó portyázó kuruc harcmodornak köszönhető, noha az 1708. augusztus 3-i trencsényi vereség nagy veszteségeket okozott,³⁸ de 1708 decemberében még nem biztos, hogy a hozzátartozók hírt kaptak a csata minden halottjáról. Tehát inkább a 17. század végén a szőlőművelés hanyatlása és a lipóti abszolútizmus fokozódása miatt csökkenhetett ezen a területen a népesség, amikor még a török uralom alól felszabadult területek a „betelepülőknek” különféle mentességeket biztosítva, szívóhatást kezdtek gyakorolni a háború által kevésbé érintett, sűrűbben lakott vidékekre. Az 1711 utáni demográfiai emelkedés valószínűleg a bortermelés újbóli fellendülésének (lengyel piac kitárulása), és természetesen a háború befejezésének köszönhető.

Rákóczi feltehetőleg a bortermelés egyensúlyának a fenntartására, amíg lehetett, kevés embert állított katonának ebből az országrészből, azokat is elsősorban kevésbé adózóképesekből válogatták. Ezt mutatja az összeírás is, mert abban annak az 55 katonának, akinek feltüntették a telkét, 81%-a jobbágy. (Összesen 73-ról tudunk.) A fel nem tüntetettek is beleszámítva 95%-a, mivel a családtagok mentességéből következtethetünk az állapotukra. A telekkel együtt összeírt katonák átlagos teleknagysága az $\frac{1}{4}$ és $\frac{1}{2}$ telek között volt. Abszolút számban legtöbben a féltelkesek közül kerültek ki, de telekfajtákra lebontva, a nyolcadtelkesek 42%-át, a negyed telkesek 13%-át, míg a féltelkeseknek szintén csak 13%-át alkották. Telekátlaguk az egyéb kategóriába tartozók után nekik a legkisebb (0,35 család/fő). Állatállományukat nem mérték fel, mivel mentesek voltak mindenféle szolgálat alól. Többségük valószínűleg azért került ki a falvakból, mert ott nagyobb volt a jobbágyok aránya. Az uradalom össznépségségének a 18%-át alkották, tőlük csak a „taxások” (33%) és a szolgáló jobbágyok (27%) voltak többen.

A 17. század közepétől erősen megnövekedett a taksások száma, akik főleg a szolgáló jobbágyok számát szorították vissza. Származásuk szerint, az egész uradalmat nézve, kb. azonos arányban alkotják jobbágyi és nemesi eredetűek, csak helységenként vannak eltérések. Egyedül Petrahón nem találkozunk velük, viszont Újhelyben él az összes taksás 45%-a, ahol a lakosság 54%-át teszi ki. Az egész uradalomban általában fél telekkel rendelkeznek: telekátlaguk 0,50. Ezzel a nagy telekátlaggal szemben, állatvagyonuk nem túl jelentős: a jövevény taksásokon kívül összesen egynek van négy ökre, a 7 jövevény taksás pedig összesen 6 ökrön osztozik. A taksa mennyisége nem függött a belső telek nagyságától — Varga János ennek az uradalomnak az 1712-es adatai alapján már ki-

³⁷ Acsády eredményeit 3-mal kellett megszorozni. *Dávid Zoltán*: Az 1715–20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovácsics József, Bp. 1957. 192.

³⁸ *Köpeczi* — *R. Várkonyi*: II. Rákóczi Ferenc i. m. 324. A kuruc véráldozatok súlyos mértékéről, 1707-től az adólistákon írt katonai szolgálatot teljesítők és a hadiözvegyek számának növekedéséről ír. *N. Kiss I.*: Hadsereg, adóteher és társadalom i. m. 99.

mutatta³⁹ —, hanem inkább a külső telekkvalitáshoz idomult, illetve attól függött, hogy melyik taksással milyen megállapodásra jutott az uradalom. A fizetendő pénzösszegek azonban azért hozzávetőlegesen képet adnak a helységek vagyoni állapotáról. Az uradalom pénz fizető 107 taksásától 378 magyar forintot kellett begyűjteni, ami átlagosan fejenként 3 Ft 50 dénárt jelent. A legtöbb pénzt, átlagosan 5 Ft 30 dénárt, Kis-Patakon fizették, míg a legkevesebbet, 2 Ft 70 dénárt Csernahón. A 3 Ft 50 dénáros átlag fölött volt még Újhely 3 Ft 80 dénárral, míg Nagy-Patakon 3 Ft-ot és Kis Toronyán 2 Ft 90 dénárt szolgáltatott be. Ez a pénzösszeg elég széles határok között ingadozott: 90 dénár — 10 Ft, általában pedig 1 Ft 80 dénár és 6 Ft között mozgott. Meg kell jegyeznünk, hogy Kis Toronyán és Újhelyben nemcsak pénzben, hanem terményben is taxáltak, de ez csak Újhelyben volt jelentős, ahol a taksások 22%-a ilyen. Ezek közül ötnek egy-egy hordó bort, háromnak 4 pár, egynek 5 pár lábvértet, kettőnek 4 pár, egynek pedig 51 pár csizmát kellett taxaként beadni. Elmondhatjuk tehát, hogy Újhelyen és Kis-Patakon (bár Nagy-Patakon a lakosság 39%-a volt taksás) haladtak a legjobban előre a feudális viszonyok. Az utóbbiban a „magas” taxának az lehetett az egyik oka, hogy itt volt a jövevények aránya a legnagyobb a taksások között (27%), akik általában az átlagos 3 Ft 40 dénárnál többet fizettek.

Említésre méltó, hogy az advenák aránya az össznépeséghez viszonyítva (9,5%) nem túl nagy, de arányuk megnő, ha figyelembe vesszük, hogy csak Nagy-Patakon, Kis-Patakon és Kis Toronyán tünteti fel őket az összeírás. Többségük taxát fizet (37%-uk) és gyalogszeres (34%-uk), ami érthető, hiszen állatállományuk jelentéktelen (0,58 állat/fő). A 17. század végi és 18. század eleji pusztasodás hatására jöhettek nagyobb számban, amikor (a szabadságharc kezdetén) még azt hitték, hogy a fejedelmi birtokokon kevésbé zaklatják majd őket. Ezt a feltevést támasztja alá az, hogy 1704-ben pl. az arдай (Ardó) jobbágyság azzal a kérelemmel fordultak Rákóczihoz, hogy adjon nekik helyet, ahol házat építhetnek, mert annyira „megszaporodtak”.⁴⁰

A 38 jövevény között 5 mestert is találunk (az összes mester 17%-a jövevény), akik közül négyen Kis-Patakon laktak (itt az össznépeség 30%-a jövevény). Ebből az következik, hogy itt lehetett a legnagyobb szükség rájuk, még annak ellenére is, hogy a legtöbb mesterrel egyébként is itt találkozunk. Az összeírás Kis-Patak, Nagy-Patak, Petráhó és Újhelyen kívül nem említ máshol mestert. Kis-Patak lehetett az uradalom „mester műhelye”, mert ott élt 67%-uk és minden negyedik családfő mester volt. A mesterek szolgáltatuk fejében kaptak a robot alól mentességet, de az összes mester 14%-a taksás (a négyből 3 Nagy-Patakon, 1 Kis-Patakon).

Mentességet élveztek a robot alól természetesen a helységek bírái és az uradalmi alkalmazottak (halászkok, kerülőök), akik főleg az uradalmi központ közelében laktak: Nagy-Patakon (12) a családfők 14%-a, Kis-Patakon (17) a családfők 19%-a, míg Újhelyen csak (7) a családfők 7%-a. Halászkok csak Kis-Patakon találhatók (8), a családfők 9%-a (egy a „pater uraiméknak szolgál”). Érdekes, hogy a 7 fél-telkes halásznak nincs, csak az egy-negyed telkesnek van egy tehene.

A bányászok is csak a bányát kötelesek „colálni”, de közülük elég sok a nemes (33%-uk), akik kettő kivételével Nagy-Patakon laktak. Az össznépeségnek nem foglalják el jelentős %-át, de ha csak azt nézzük, hogy a két Patakon találjuk őket, akkor már nagyobb súllyal hatnak (Nagy-Patak: 16, az összes családfők 19%-a, míg Kis-Patakon: 5, csak 5%, ez az összes 12%-a). Mindez érthető, hiszen Nagy-Patak közelében helyezkednek el a bányák. A bányászat fontosságát mutatja, hogy Erdélyi János, a pataki főbíró, paraszti telken ülő nemes is szintén bányát művel. Csak egy bánya gazdáról tesz említést az összeírás, ezért elképzelhető, hogy nem is működött ekkor több bánya.

A mentességet élvezők közé tartozott még a libertinusok rétege, akikről egy 1707-es kimutatás azt írja, hogy ingyen kéne szolgálniuk, mivel mentesek a robot alól: „Vadnak az méltóságos Rakocz y jószágban másut is libertinusok, kikk egy felyér sincsen fizetéssek, mint hogy a ruralis robotokbul immunitáltatnak, azért ingyen tartoznak szolgálni”.⁴¹ A taksások és az egyéb mentességet élvezők azonban növelték a szolgáló jobbágyság terheit, mivel a munka megmaradt, csak a robotolók száma csökkent. Az összes ígás és gyalogszeres jobbágy 1708-ban csak 27%-a az uradalom össznépeségének, és a jobbágy katonákat hozzájuk számítva sem haladja meg a 40%-ot. Az 1648-as urbáriumban a job-

³⁹ Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556—1767. Bp. 1969. 330.

⁴⁰ OL. MK. E 197 Arch. Patakiense Rakocziano — Trautsonianum Titulus Patak 39. cs. 2. fasc. Nr. 314.

⁴¹ OL. Rákóczi szh. lt. G 29 Gazdasági iratok V.3.C/F Patak 82 cs. Nr. 31.

bágyok az össznépeségnek még 44%-át alkották, ami egyértelműen a jobbágyi szolgálat csökkenése irányába mutat. A robot tekintetében is változás történt, mert az igások százalékos aránya a gyalogosokhoz 1648-ban még 75%, 1708-ban már csak 49% volt. Az állatállomány még inkább változást mutat, mert a tehének aránya az ökrökhöz az 1648-as urbáriumn szerinti 39%-ról 1708-ra 63%-ra emelkedett. A termelésben ekkor tehát még annak ellenére is kevésbé volt fontos az ökör, hogy a lovakat hadi célokra elvitték. Talán ezért nem tett róluk említést az összeírás, bár 1648-ban, sőt a 18. század elején sem túl jelentős a loállomány. Mindezt elsősorban a szőlőművelés térhódítása idézhette elő, ami mellett más állatok sem voltak számottevőek. Az 1706-ban Pataki Jónás udvarbíró által Sáros Patakról, Hotykáról, Ardóról és Petrahóról készített dézsmajegyzékben a 197 dézsmát fizető közül 90-nek volt csak sertése, akikre fejenként 1,42 sertés jutott. Egy sertés után ugyanannyi dézsma (4 dénár) járt, mint egy méhkas után.⁴² Az állatállomány (tehén, ökör) — csak Nagy-Patakon, Kis-Patakon és Petrahón írták össze — többsége a jobbágyokra esett, azok közül pedig az igásoknál volt jelentős (2,57/fő). Majdnem kétszer annyi állat jutott a jobbágyokra, mint a nem jobbágyi állapotban levőkre. A jövevényeknek elég kevés állatuk (0,58/fő) volt, mert költözködéskor általában nem vihették magukkal. A taksások rendelkeztek a legkisebb (0,44/fő) átlagos állatvagyonnal, míg a bányászok az igások után a legtöbbel (1,4/fő).

A teleknagyságból azt állapíthatjuk meg, hogy az incoláknak volt a legnagyobb telekátlaguk, ami érthető, hiszen az újonnan jöttek között még nem aprózódhattak fel annyira a telkek. Tudjuk, hogy a belső telek nagysága — különösen a Hegyalján — nem tükrözte teljesen a vagyoni állapotot, de azért az igásoknak nagyobb telekátlaguk volt a gyalogosoknál, valamint a nem jobbágyi állapotúak átlagosan nagyobb telket bírtak a jobbágyoknál. Telek szerint a negyed telkeseknél volt a legnagyobb (1,1/fő), míg a fél telkeseknél a legkisebb (0,78/fő) az állatállomány, mivel a negyed telkesek között található a legtöbb jobbágy, a fél telkeseknél pedig a legtöbb egyéb menetelő. Ezt mutatja Petrahó — teljesen jobbágy falu —, ahol már 1632-ben főként negyed telkek voltak, 1708-ban pedig a 23 negyed telkes mellett, csak 4 nyolcad telkes élt.

A többi helységekben az uradalom társadalmának csaknem minden rétegét megtaláljuk, a nem jobbágyi sorúak azonban a két oppidumban (Újhely, Nagy-Patak) laktak a legtöbben, mert ott volt a legelterjedtebb (a talaj miatt elsősorban) a szőlőművelés, valamint számukat a Nagy-Patak közelében működő bánya is növelte. A jobbágy possessiókban (Petrahó, Ardó) szokatlanul hamar (hegyaljai szőlőmonokultúra) honosították meg a kukoricát („tengeri búza”), aminek fontosságáról ad hírt, hogy már 1706-ban — miután Rabutin serege pusztítva átvonult a Hegyalján — felvették a károk jegyzékébe.⁴³

Az uradalom tisztviselői által készített összeírás a valóságos körülményeket festhette le, mivel az összeírók ismerték a helyi viszonyokat, bár szegénységük miatt a legalsó paraszti réteg családjai kimaradhattak. Ezért lehet az, hogy csak egy pusztá telket és 2 telek nélkülit (az egyik éppen Somlyod vincellére!) találunk. A nemességet is bevonták már ekkor az adózásba, de uradalmi összeírás révén azokat nem sorolja fel, pedig ők uralták szinte az egész Belső Várost Nagy-Patakon. A társadalom változásáról árnyaltabb képet kapnánk, ha összevetnénk a vizsgált összeírást az 1704. évi csonka összeírással.

A leírtak nem adnak ugyan választ a hegyaljai Rákóczi birtokokra háruló terhek mennyiségéről, de megtudhatjuk, hogy a vizsgált területen (Hegyalja) a taksások számának növekedése, a telkek aprózódása, a bér munka egyre fokozottabb alkalmazása és „ipari központok” (Kis-Patak, Újhely) kialakulása még a feudalizmus keretei között is, a gazdaság és a társadalom fejlődését mutatja.

⁴² OL. MK. Reg. Dec., E. 159 Zemplén megye 1706/1.271. cs.

⁴³ OL. Rákóczi szh. lt. G 16 I. 2.d. Katonai iratok 27 cs.

*Függelék**I. táblázat**Az uradalom férfi és relict családfeinek az aránya*

Helységek	Összeírt családfeik			Férfi családfeik			Relicta családfeik			A férfi családfeik %-os aránya		
	1632	1648	1708	1632	1648	1708	1632	1648	1708	1632	1648	1708
Kis Toronya	87	73	50	76	61	40	11	12	10	87,33	83,56	80
Csernahó	30	27	52	28	25	46	2	2	6	93,33	92,59	88,46
Petrahó	66	53	28	39	42	27	7	9	1	89,39	79,24	96,42
Össz.	183	153	130	163	128	113	20	23	17	89,07	83,66	86,92
Kis Patak		155	87		134	81		21	6		86,45	93,10
Össz.		308	217		262	194		44	23		88,06	89,40
Nagy Patak		323	82		280	70		43	12		86,68	85,36
Sátorajla- újhely	170	208	101	165	182	886	5	26	15	97,05	87,50	85,14
Össz.		531	183		462	156		69	29		87,0	85,24
Egész együtt		839	400		724	350		113	50		86,29	87,50

*I/a táblázat**Az uradalom családfeinek száma*

Helység	1648	1708	1720
Kis Toronya	73	50	57
Csernahó	27	52	36
Petrahó	53	28	33
Össz.	153	130	126
Kis Patak	155	87	90
Össz.	308	217	216
Nagy Patak	323	82	117
Sátorajlaújhely	208	101	384
Össz.	531	183	501
Egész együtt	839	400	717

*II. táblázat**Rétegződés az uradalom helységeiben társadalmi állapot szerint*

	Nagy Patak	Kis Patak	Petrahó	Újhely	Kistoronya	Csernahó
Gyalogszeres	6	29	13	15	8	1
Igás	1	6	10	8	5	5
Össz. jobbágy	7 (8,5%)	35 (40%)	23 (82%)	23 (23%)	13 (26%)	6 (12%)
Katona	13 (15,85%)	2 (2%)	1	6 (6%)	21 (42%)	30 (58%)
Taksás	32 (39%)	11 (14%)		55 (54%)	13 (26%)	11 (21%)
Bányász	16 (20%)	5 (6%)				
Mester	4 (5%)	18 (21%)	1	6 (6%)		
Egyéb	10 (12%)	15 (17%)	3	7 (7%)	3	5 (2%)
Össz. nem jobb.	75 (91,5%)	52 (60%)	5 (18%)	79 (77%)	37 (74%)	46 (88%)
Össz.	82	87	28	101	50	52
Jövevény	8 (10%)	26 (30%)			4 (8%)	

II/a táblázat

Az egész uradalom társadalmi helyzet szerinti rétegződése

	Fő	%	Össz. telek	Telekáttag
Gyalogszeres	72	18	26 ³ / ₄	0,35
Igás	35	8,75	13 ¹ / ₈	0,37
Össz. jobbág	107	26,73	39 ⁷ / ₈	0,37
Katona	73	18,25	19 ³ / ₈	0,35
Taksás	123	30,75	60 ⁷ / ₈	0,50
Bányász	21	5,125	11 ¹ / ₂	0,54
Mester	29	7,25	12 ⁷ / ₈	0,44
Egyéb	43	10,75	17 ³ / ₈	0,40
Össz. nem jobbág	293	91,25	124	0,45
Össz.	400		163 ⁷ / ₈	0,43
Jövevény	39	9,48	26 ³ / ₄	0,55

III. táblázat

Az uradalom telekállományának társadalmi állapot szerinti megoszlása

	Egész	Félnél nagyobb	Fél	Félnél kisebb	Negyed	Nyol- cad	Tel- ketlen	Össztelek/fő	Telekáttag
Gyalogszeres	—	1	37	4	20	9	1	26 ³ / ₄ /72	0,3566
Igás	—	2	15	—	15	3	—	13 ¹ / ₈ /35	0,375
Össz. jobbág	—	3	52	4	35	12	1	39 ⁷ / ₈ /107	0,3726
Katona	—	—	30	1	10	14	—	19 ³ / ₈ /55 (73)	0,3522
Taksás	4	5	100	1	10	3	—	60 ⁷ / ₈ /123	0,5072
Bányász	4	2	9	1	4	1	—	11 ¹ / ₂ /21	0,5476
Mester	2	4	13	—	9	1	—	12 ⁷ / ₈ /29	0,4439
Egyéb	1	—	26	—	12	3	1	17 ³ / ₈ /43	0,4040
Össz. nem jobbág	11	11	178	3	45	22	1	124/271	0,4575
Össz.	11	14	230	7	80	34	2	163 ⁷ / ₈ /378	0,4385
Jövevény	3	4	19	—	13	—	—	21 ³ / ₄ /39	0,5576

IV. táblázat

Az állatállomány telkenkénti és társadalmi helyzet szerinti átlagos megoszlása Nagy Patak, Kis Patak, Petraho állatvagyona alapján

Teleknagyság

	egész			félnél nagyobb			fél			félnél kisebb			negyed			nyolcad			összes		
	v + b	n	á/tő	v + b	n	á/tő	v + b	n	á/tő	v + b	n	á/tő	v + b	n	á/tő	v + b	n	á/tő	v + b	n	á/tő
Gyalogszeres	—	—	—	—	—	—	8	20	0,4	—	—	—	10	18	0,56	3	7	0,428	21	45	0,46
Igás	—	—	—	5	4	1,25	8	2	4	—	—	—	36	12	3	5	3	1,66	54	21	2,57
Össz. jobbágy	—	—	—	5	4	1,25	16	22	0,72	—	—	—	46	30	1,53	8	10	0,8	75	66	1,136
Taksás	2	3	0,66	—	—	—	10	24	0,416	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	27	0,44
Bányász	—	—	—	—	—	—	14	10	1,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	10	1,4
Egyéb (fejedelmi szolgálók és mesterek is)	3	3	1	—	—	—	40	46	0,869	—	—	—	7	18	0,388	—	—	—	50	67	0,74
Össz. nem jobbágyi állapotú	5	6	0,83	—	—	—	64	80	0,8	—	—	—	7	18	0,388	—	—	—	76	104	0,73
Össz.	5	6	0,83	5	4	1,25	80	102	0,784	—	—	—	53	48	1,104	8	10	0,8	151	170	0,88
Jövevények	3	3	1	5	4	1,25	6	17	0,35	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	24	0,58

v = vaccae, n = népesség, b = boves, á = állat

KAPOSI ZOLTÁN

A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében

Önálló vrászlói uradalomról lényegében véve csak 1832 után beszélhetünk, mivel egész addig egy nagyobb birtokkomplexum keretébe tartozott, amit Lengyel-uradalomnak nevezhetünk. A Lengyel család Somogy megye legrégibb és legbefolyásosabb családjainak egyike volt, birtokainak terjedelme a 16. század folyamán több mint 220 falu és pusztá volt. A család a 18. század alatt fokozatosan elszegényedett, egyes ágai kihaltak, a somogyi birtokok pedig leányágon öröklődtek tovább.¹

A női ágon maradt birtoktestek is tovább osztódtak. A 25 000 holdas uradalmat 1764-ben öt részre, később még több egységre darabolták, s az 1790-es évekig ez a széttagoltság jellemezte a nagybirtokot. Ekkor az egyik résztulajdonos, Boronkay József lassan elkezdte összeszedni a birtokdarabokat. A széthullott földek négyötödét 1824-re sikerült egyesítenie, sőt néhány frissen vásárolt birtokkal még nagyobbodott is az uradalom területe. A hajdani Lengyel-dominium ekkor már Boronkay veje, gróf Festetich Imre gyermekeinek tulajdonát képezte. A Festetich-család ezen birtoktalan ága — mivel az ősi földek a híres György ágán öröklődtek tovább — így alapozta meg vagyonát, de a gazdagság csak rövid ideig tartott. A 19. század húszas éveiben Miklós gróf állandó költelező életmódja miatt szinte teljesen eladósodott, olyannyira, hogy előbb bírói zárgondnokot neveztek ki a gazdaság irányítására, később pedig, 1832-ben kénytelen volt eladni a vrászlói kerületet gróf Zichy Károlynak. Ez a birtokrész tehát kiszakadt a korábbi gazdasági egységből, s önálló „vrászlói uradalom lett”.²

A nagybirtok Somogy megye nyugati részén, közvetlenül a zalai határ mellett terült el. Az „alapuradalom” — amely Vrásló, Path, Simonyi falukból és Gardos-pusztából állt — mintegy 6000 holdat tett ki. Zichy gróf megvette még Viszló falut is, így az 1832-es birtokállomány már 9000 holdra rúgott. 1834—41 között a gróf ezt a területet Miháldi, Apáthi és Bolhás falvak megvásárlásával csaknem 24 000 holdra növelte. Ennek a földnek mintegy 70%-a allodialis föld volt, ami szokatlanul magas arány mind a megyei, mind az országos adatokat figyelembe véve.³

Magyarázatul a nagybirtok népességének néhány általános jellemzőjét kell megvizsgálnunk. A népességösszeírásokból egyértelműen megállapítható, hogy a birtok népességének növekedése 1784—1848 között mintegy 200%-os, jelentősen felülmúlva az országra kimutatható körülbelüli 150%-os arányt.⁴ A vrászlói uradalom területén a 19. század közepén kb. 3600 fő élt, elég egyenetlen elosztásban, hiszen a zselici falvak (Apáthi, Viszló) lényegesen nagyobb népességgel bírtak, mint a nyugat-somogyiak. A lakosságban kimutathatóan nagyobb súlyt képviseltek a férfiak, mint a nők, az arány a két nem között 54 : 46 a férfiak javára. A birtokon élőknek kb. 75%-a katolikus vallású, nemzeti-ségre nézve pedig magyar volt.⁵

¹ Somogy megyei levéltár (a továbbiakban Sml.), Vráslói uradalmi levéltár (a továbbiakban Vul.), 18—199 csomó. Lengyel-család története *Nagy Iván*: Magyarország családai. Pest, 1865. 5. kötet, Lengyel-család. *T. Mérey Klára*: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 1966. 157—187.

² Sml. Vul. 13. csomó, Boronkay-család; ill. 31. csomó/4.

³ Sml. Birtokösszeírások, I. 1848—49.

⁴ *Vörös Károly*: Magyarország társadalma. Magyarország története, 1790—1848. Bp. 1980. Főszerkesztő Mérei Gyula. 473—476.

⁵ *Ludovicus Nagy*: Notitiae politico-geographic-statisticae. . . Buda, 1828—29. Tomus 2. 307., 308., 309.

A várszlói uradalom népességét más magyarországi nagybirtoktól nagyon alacsony népsűrűsége határozottan megkülönböztette. Az országos arány ekkor 43 fő/km², a várszlói uradalomban azonban mindössze 10 fő jut egy négyzetkilométerre. Hasonló ritka népsűrűségű uradalmakkal elég gyéren lehet találkozni, a szakirodalom alapján talán a Fejér megyei előszállási uradalmat említenénk, ahol a reformkorban 15 fő jutott egy négyzetkilométerre.⁶

Az uradalom népességnövekedésének dinamizmusát tekintve, jócskán felülmúlta az országban megfigyelhető tendenciákat, de ez a dinamizmus sem tudta eltüntetni azt az aránytalanságot, ami a népsűrűség tekintetében mutatkozott. Az óriási allodiális túlsúly azért létezhetett a birtokszerkezetben, mert az uradalom későn, csak a 18. század második felében népesült be, de így is rendkívül alacsony volt a birtok népessége, vagyis a föld és a rajta élő munkaerő egymáshoz viszonyított aránya végtelenen eltolódott az utóbbi javára. Általában megfigyelhető, hogy a török hódoltság megszűnése után, azokon a területeken ahol a nagybirtok népessége alacsony volt, ott az allodiális földek kerültek túlsúlyba az úrbéresek földjeivel szemben. A várszlói uradalom benépesülése mindenképpen későinek mondható, hiszen T. Mérey Klára szerint Somogyban „a 18. század első fele a betelepülések, áttelepülések időszaka”.⁷

Tehát nagy kiterjedésű, de alacsony népsűrűségű birtokkal rendelkezett a Zichy-család Somogyban a 19. század közepén. A birtokot 1857-ig egységesen irányították. Ekkor a család férfi és női tagjai felosztották egymás között az uradalmat. Az osztozás eredménye az lett, hogy az 1832-ben vásárolt várszlói „alapuradalom” Zichy Nepomuk Jánosé lett, s a továbbiakban az ő örököseinek kezén hagyományozódott tovább egész az 1930-as évekig.⁸

Néhány szót illik mondani a Zichy-család ezen ágáról is. Nem az országosan is ismert Zichy Károly volt országbíróról, de még csak nem is ennek fiáról, hanem egy harmadik Zichy Károlyról van szó. A történeti szakirodalomban inkább testvérei ismertebbek, így pl. az 1848 szeptemberében Csepel szigetén kivégzett Ödön (Eugén), vagy pedig a konzervatív tábor egyik hangadója: Zichy Domokos, a veszprémi püspök. Gróf Zichy Károly lányai már lényegében ismertebbek: Antónia gróf Batthyány Lajos, Karolina gróf Károlyi György felesége lett, s a reformkorban a haladás ügyét szolgálták. Petőfi Sándor a két Zichy-hölgyhöz ódát írt: Széchényi naplójában pedig a bensőséges hangulatú „Tini és Tóni” néven szerepelnek. A Zichy- és a Batthyány-családok között sajátos klánkapcsolatok figyelhetők meg, amelyek mind a házasságokban, mind a vagyonok öröklésében kifejezésre jutottak.

A továbbiakban ennek a nagybirtoknak próbáljuk meg leírni a társadalmát. Figyelmünket az anyagi-vagyoni viszonyok és a közösségek kérdéskörének vizsgálatára fordítjuk, már amennyire azt a terjedelem engedi. A vizsgálatról azt várjuk, hogy az eddiginél mélyebb bepillantást enged egy magyarországi nagybirtok szervezetébe, a feudalizmus egyik alapvető struktúrájába.⁹

1. Anyagi-vagyoni viszonyok

1/a. Az úrbéresek

Az úrbéresek anyagi-vagyoni helyzetét vizsgálva mindenekelőtt földbirtokviszonyaikat, azon belül pedig a telki állományt kell szemügyre venni, hiszen ennek nagysága már önmagában meghatározhatta az egyes emberek társadalmi hovatartozását, elég említeni a jobbágyot és zsellért elválasztó merev határt.

⁶ Bodrog György: A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban. Agrártörténeti Szemle, 1966. 403–456.

⁷ T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1965. 8.

⁸ Nagy Iván: i.m. 11. kötet, Zichy-család. 368–395. ill. Vul. Elenchus. 1857. Zichy-család.

⁹ Itt jegyezzük meg, hogy az uradalom termeléséről és gazdálkodásáról írt tanulmányunk jelenleg nyomdában van. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. 1986.

*A vrászlói uradalom telekviszonyai 1767—1830 között*¹⁰

	1767				1830			
	Telkes jobbággy	Zsellérek	Telkek száma	Telek-átlag	Telkes jobbággy	Zsellérek	Telkek száma	Telek-átlag
Vrászló	2	3	$\frac{6}{8}$	0,37	10	5	$3\frac{3}{4}$	0,37
Path	10	7	$7\frac{7}{8}$	0,18	28	8	$8\frac{3}{4}$	0,31
Simonyi	1	4	$\frac{1}{8}$	0,12	12	12	3	0,25

A fenti táblázatból kiderül, hogy a három faluban az 1767—1830 között eltelt közel 65 év alatt az úrbéreszek száma 2,62 szerezére emelkedett. Ennek döntő oka az, hogy a földesúr különböző kedvezményekkel csábította az uradalom területére az embereket. Jöttek a betelepülők egyesével és csoportosan is, az előbbire jó példa az uradalom központjának, Vrászlónak a demográfiai növekedése, az utóbbira pedig Simonyié, ahol az utolsó telepítési akció 1831-ben zajlott le, amikor is tizenkét zsellércsaládot juttatott földhöz a gróf.

1767-ben még csak 4,37 magyar holdnyi terület jutott egy úrbéresnek átlagban, 1830-ban már — pontos földkiméréssel — 11,48 hold, vagyis egy úrbéres kezén levő föld az eltelt időszak alatt 2,6-szeresére nőtt, 1830-ban a 75 úrbéres közül a döntő többség, szám szerint 50 fő jobbággy volt a többi pedig házas zsellér.

Az uradalom úrbéréseinek változása élesen elüt a megyei állapotoktól. A Somogy megyei helyzet azt mutatja, hogy a telkek száma 1812-ig nőtt, utána viszont csökkent.¹¹ A vrászlói birtokon azonban mind 1830 előtt, mind utána egyértelműen nőtt a telkek és az úrbéreszek száma is. Ennek alapvető okát a már említett rendkívül alacsony népességben látjuk: a birtokos mindent elkövetett, hogy a robotra fogható úrbéreszek számát szaporítsa, s ezzel saját jövedelmét növelje.

Mint azt már említettük, 1831—41 között mintegy 15 000 holdat vásárolt a tulajdonos Zichy Károly. Ezzel a földvásárlással alaposan megváltozott az úrbéres népesség és a telkek száma is. 1848-ban már 115 jobbággyi ülés volt a nagybirtokon, amin összesen 308 osztozott. A telekátlag a jobbággyfelszabadítás idejében 0,37 volt. Ez nagyjából meg egyezik az országos átlaggal, ami Vörös Károly szerint ekkor már az 1/2—1/4 között állt. A vrászlói uradalomban az egy főre eső teleknagyság 13,13 holdat tett ki.

*Az uradalom telekviszonyai a század közepén*¹²

	Telkes jobbággy	Zsellérek	Telkek száma	Telek-átlag
Vrászló	11	19	$3\frac{3}{4}$	0,34
Páth	30	11	$9\frac{1}{4}$	0,30
Simonyi	12	18	3	0,25
Miháldi	62	31	32	0,51
Bolhás	40	15	$19\frac{1}{2}$	0,48
Apáthi	41	1	$22\frac{3}{8}$	0,55
Viszló	53	5	$28\frac{4}{8}$	0,53

Regionálisan szemlélve az uradalom népesség- és telekviszonyait: a zselici és a nyugat-somogyi falvak nagy eltérést mutatnak. Miháldi kivételével a nyugat-somogyi öt falu alacsony lélekszámmal és kis telki állománnyal bírt, míg a zselici falvak ellenkező

¹⁰ Sml. Összeírások, 1767. Úrbérrendezési iratok és Vul. birtokregulációk, 1830. Fundális könyvek.

¹¹ T. Mérey Klára: Somogy megye parasztsága és a földkérdés. Értekezések. 1963. Pécs. 227—271.

¹² Vul. Urbéri összeírás, 1848.

képet mutatnak. Úgy is mondhatnánk, hogy a birtok területének 25%-án élt az úrbéres lakosság 40%-a.¹³ A két számtartótság úrbéréseinek társadalmi szerkezete is eltért egymástól.

A vrászlói és apáthi számtartótság úrbéréseinek megoszlása, %

	Vrászlói számtartó- ságban %	Apáthi számtartó- ságban %
Telkes jobbágyság	62	96
Házasszeller	23	4
Házatlan zsellér	15	—

Az 1853-as császári pátens kibocsátása utáni kimutatás szerint az egész uradalomban ekkor 119 4/8 telek volt. A telekszám tehát 1848 után szaporodott, de a 4,5 teleknyi növekedés nem a volt jobbágyság tulajdonába ment át, hanem a községekben lakó lelkészeké, iskolamestereké stb. lett. Ami a volt jobbágyságot illeti: a szessziók számában 1841-től a pátensig lényeges változás nem történt, csupán a telekosztódás miatt szaporodott néhány fővel az úrbéresek száma.

Az 1767-es Urbáriumról általában meg szokták állapítani, hogy „megmerevítette az úrbéres kézen levő földeket”, azáltal, hogy meghatározta kereteit. Somogy megyének ezen a területén azonban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés nem zárt le semmiféle folyamatot, hiszen a népesség szabad mozgása még tartott, a földesúrnak pedig szüksége volt a munkaerőre. Uradalmunkban a birtokregulációk — pl. 1830-ban — állandóan kiigazították az úrbéres népesség és a telki állomány arányát.

Az uradalom úrbéréseinek zöme a telki állomány mellett az urasági földekből is jókora területet bérelt, illetve használt. Erre a lehetőséget az teremtetette meg, hogy a majorság a 19. század első felében a termelés folyamán sohasem érte el az allodiális területnek az optimális kihasználtsági fokát, vagyis mindig álltak rendelkezésre még kihasználatlan földek, aminek a legjobb hasznosítási lehetősége az volt, ha a nagybirtok lakosságának kiadják bérbe, rendszerint napszámszolgálat fejében. Ezek a földek arról árulkodnak, hogy az uradalomnak mindenfajta tőkére szüksége volt a fejlesztéshez, ill. hogy a paraszti üzem még felesleges munkaerő-kapacitással rendelkezett.¹⁴

Kik használták ezeket a földeket? Egyrészt idetelepített ún. kontraktualista zsellérek, akik, amikor a nagybirtok területére költöztek, személyenként kaptak egy hold intravillanus fundust, amire a maguk házát felépíthették, egy hold rétét, három hold szántót és fél hold kenderterületet, amiért meghatározott napszámszolgálatlalt tartoztak. Kaptak még két marha legeltetésére lehetőséget az urasági legelőn, valamint szabad „faizásuk” volt az erdőben a dőlt fából. Ezen kívül kötelesek voltak aratáskor a „Nemes Vármegye limitatiója szerint” dolgozni a földesúrnak.¹⁵

1848-ig a 32 kontraktualista ezek szerint élte életét az uradalom területén, ugyanis a simonyiakon kívül Miháldiba és Vrászlóra is telepítettek közben tízet-tíz. Az általuk használt föld allodiális föld volt, s mint ismeretes, az 1848-as jobbágyszabadítási törvények szerint ezek a földek kimaradtak a paraszti tulajdonba kerülő földek közül. 1848 februárjában a tíz vrászlói zsellér még azzal fordult az igazgatóhoz, hadd lehessenek jobbágyság, hiszen valamennyien annyi földet művelnek, mint egy negyed telkes jobbágyság. A jószágigazgató mintha megérezte volna az új idők szelét, megjegyezte, hogy „a zsellérek ezen kérelmét boldogabb időkre felfüggeszteni tán jobb lenne”. Két hónap múlva éppen ez a tíz lakos fordult a legmeggrázóbb hangon Kossuth Lajoshoz, a pénzügyminiszterhez. Leírták, hogy míg polgártársaik helységükben vigadnak, addig őket szegény kontraktualistákat úrdolgára hajtják, pedig „mi is oly hív fiai vagyunk az országnak, mint többi polgártársaink”. Serelemeiket tetézte, hogy a megye házasszellerként már négy év óta adóztatta őket, utat csináltatott velük stb., tehát az „úrszolgálat” is nagyobb volt, mint az úrbéres zselléréké. Így írtak: „... hogy mirőlünk az ország annyira megfélemedezett volna, semmi módon el nem hihetjük magunkkal”.

¹³ Sml. Összeírások, 101. Marcali járás.

¹⁴ Tóth Tibor: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában Bp. 1977. 66—73.

¹⁵ 30. Vul. 30—31. csomó. Contractusok, 1826—30.

Pestre mentek, ahol az igazságügyminiszter tudatta velük, hogy a kontraktualistákra nincs törvény, továbbra is kell robotolniuk, füstpénzt fizetniük stb. Erre a kontraktualisták Kossuth Lajos pártfogását kérték a következő nemzetgyűlésen.¹⁶

A szabadságharc leverése után is megmaradt a kontraktualisták függetlenedési vágya a földesúri fennhatóság alól. A Simonyiban élő szerződésesek 1858-ban azzal fordultak Zichy Nepomuk Jánoshoz, hogy az 1832 óta bírásukban levő földet adja nekik, amiért „minden egyes birtokos birtokáért fizet 400 pengőforintot, amíg ezt lefizetik, az öt százalékos kamatot évente pénzben fizetik vagy napszámokkal” — azzal a kitételrel, hogy a gróf ad nekik egy „darab haszontalan homokföldet” is. A megváltási idő 1859. január 1-én kezdődne. Ezt a kérést a gróf rövid úton elintézte: „lehet”, ahogy a grófi hátirot közli. A kontraktualisták tehát megválthatták magukat, de ha összehasonlítjuk ezt az állapotot a jobbágyi állami kárpótlási lehetőséggel, akkor szembeötlő hogy sokkal nehezebb feltételekkel szabadultak fel.¹⁷

Az allodiális területek bérlői másrészt amár régebbi idő óta itt lakó telkes jobbágyok, házas és házatlan zsellérek voltak, akik néha igen jelentős méretű urasági földeket béreltek, birtokoltak. Az úrbéresek minden egyes bérelt hold után három napot szolgáltak. Megfigyelhető, hogy minél kisebb egy úrbéres telki állománya, annál nagyobb a bérelt földje.¹⁸

Az egy úrbéresre jutó bérelt föld (szántó és rét) 1834-ben¹⁹ (gyalognapaszámban)

	$\frac{1}{2}$ telkesek	$\frac{1}{4}$ telkesek	Zsellérek
Vrászló	27,6	32,6	49
Path	11,5	16,6	31,7

A táblázat adatai azt is elárulják, hogy az a vrászlói zsellér, aki 49 napot szolgált, gyakorlatilag 16,3 holdnyi földet birtokolt az allodiálisból, s ez lényegében meghaladta a telkes jobbágyok szesszionális földjét. De mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ez csak azokra a falvakra érvényes, amelyekben nagyon alacsony volt az egy főre eső telekátlag, mint pl. Vrászlón, Pathon, Simonyiban; míg Mihálydon, ahol a telekátlag 0,52 volt egyetlen ilyen szerződésről sincs tudomásunk. Az eddig leírtakból következik, hogy az allodiális paraszti birtok a telki állomány jelentős kiegészítésül vagy pótlásul szolgált a vrászlói uradalomban. Az allodiális paraszti birtok mellett hasonló fontosságúak voltak az ún. industriális földek, amelyeknek három formája létezett az uradalomban: az irtás, a szőlő és a kender föld. Közös jellemzőjük ezeknek a földeknek, hogy a „földesurak a jobbágyok keze alól kiemelhették és saját tetszésük szerint hasznosíthatták őket, de csupán akkor, ha meghatározott feltételeknek eleget tettek törvényes úton”.²⁰

Az irtás jelentősége az egész korszakon át állandóan növekedett, hiszen az uradalom üzemének újabb és újabb, lehetőleg jó minőségű szántóra és legelőre volt szüksége. A 19. század harmadica éveitől szakítottak a korábbi gyakorlattal, s ezentúl már nem pénzért váltotta vissza a földesúr az irtást, hanem még a munka megkezdése előtt szerződésben határozták meg, hogy az irtók hat évig használhatják a kiírtott területet, de a hat év letelte után az automatikusan visszazsall az uraságra, aki szabadon dönthet birtoka további sorsáról: vagy a maga céljára fordítja, vagy pedig visszaadja használatra az úrbéreseknek napszámszolgálat vagy más fejében. Egy jobbágy vagy zsellér rendszerint 1—6 holdat vállalt fel, ami nyilván függött a családtagok számától, a család vagyoni helyzetétől stb. Az irtást a falvak közössége rendszerint kollektívan vállalta, így aztán a kiírtandó terület nagysága néha elérte a 200—300 holdat is.²¹

„Somogyot a természet inkább bortermésre alkotta...” — írja Bezeredy Antal 1839-ben.²² A belső- és külső-somogyi dombok valóban kiváló lehetőséget biztosítottak a szőlőtermesztésre, így nem véletlen, hogy szinte mindegyik uradalomban volt szőlőföld.

¹⁶ Idézi: T. Mérey Klára: i. m. 1965. 149.

¹⁷ Vul. Contractusok. 1745—1913.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Vul. Úrbéri összeírás, 1834.

²⁰ Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1848. Bp. 1967. 39.

²¹ Vul. Contractusok, 1745—1913.

²² Ismertető. 1839. 193—205.

A 19. század első felében az uradalom szőlőterülete gyors ütemben növekedett: 1799-ben még csak 67 kapás a szőlővel beültetett föld, 1830-ban 162 hold, 1848-ban azonban már 1331 hold. Még 1846-ban is átengedett Zichy gróf egy 160 holdas területet szőlőültetés céljára.²³ Mivel úrbéres kevés volt az uradalomban, elterjedt az ún. extraneus birtoklási forma, amikor a szomszéd vagy közel levő falvak lakosai használták a nagybirtok területén levő szőlőt. A Tripartitum szerint a szőlő a jobbágyoktól elbecsülhető föld volt, de ez uradalmunkban nem fordult elő. A korszakban az egy főre jutó átlagos szőlőterület rendkívül széles határok között mozgott, de nagy általánosságban 0,5–3 holdnyi területtel rendelkeztek a szőlőbirtokosok. A szélsőségre csak annyit, hogy 21 holdas szőlősgazdát is említenek a források.²⁴

Az 1830-as birtokrendezésnél minden féltelkes jobbágyinak 4/8 hold, minden negyed telkes jobbágyinak és házas zsellérnek 2/8 hold kenderföldet mértek ki, összesen tehát a három faluban 16 6/8 holdnyi kenderfölddel rendelkeztek az úrbéresek. Ezekért a földekért napszámszolgálattal tartoztak a földesúrnak. Ezt 1848 tavaszán megtagadták, ezért egy évvel később az uraság visszavette a jogilag öt illető földet, sőt a bíróság az elmaradt napszámszolgálat miatt még kártérítésre is kötelezte az úrbéreseket.²⁵

Láthatjuk tehát, hogy az ipusztériális vagy más néven szorgalmi földek a jobbágyi-zselléri földállománynak igen jelentős részét adták, a ráuk maradt „schätzung”-szerint a szőlőföldek voltak a legértékesebb területei az úrbéresek által birtokolt vagy használt földeknek.

Az uradalomban 1836-ig az erdőt és a legelőt az uraság és a nép közösen használta. Az 1836. évi Országgyűlés rendelkezései lehetőséget biztosítottak az addig közösen használt területek, birtokrészek jogi elkülönítésére, vagyis hogy mindkét fél részére előnyös változtatásnak a birtokszerkezeten.

Az elkülönítési tárgyalások a vrászlói uradalomban 1840–58 között zajlottak, ami meglehetősen gyors lefutásról tanúskodik. Für Lajos szerint 1857-ig a helységek csak 16,7%-ában történtek meg az elkülönözések²⁶; T. Mérey Klára pedig azt hangsúlyozta, hogy az 1848-as forradalomig Somogyben „aránytalanul kis területen végbe” ez a folyamat.²⁷

A tárgyalásokat mindegyik faluban az uradalom kezdeményezte, aminek alapvető oka, hogy a majorsági üzem egyik legdinamikusabban fejlődő ágazata, a juhtenyésztés az 1830-as évektől egyre nagyobb legelőterületre tartott igényt, s ezért a földesúrnak már mindenképpen elsődleges érdeke fűződött a jogi elkülönítéshez. Hozzátehetjük, hogy azokon a helyeken, amelyeken a korábbi birtokrendezéseknél nem történt meg mindjárt tagosítottak is.

Legelő			Erdő			
Ideje	Módja	Egy telek után járó terület	Ideje	Módja	Egy telek után járó terület	
Vrászló	1856	egyezség	12 hold	1856	egyezség	4 hold
Path	1856	egyezség	12 hold	1856	egyezség	4 hold
Simonyi	1856	egyezség	12 hold	1856	egyezség	4 hold
Miháldi	1844 – 1857	per	10 hold	1844 – 1857	egyezség	2 hold
Bolhás	1848	per	10 hold	1858	egyezség	4 hold
Apáthi	1842 – 1856	egyezség	10 hold	1856	egyezség	2 hold
Vizsló	1856	egyezség	10 hold	1847 – 1856	egyezség	2 hold

A tárgyalások folyamán mindenütt az úrbéres telekállomány után számították ki a jobbágyoknak járó legelő és erdő méretét. Előfordult, hogy olyan területek is bekerültek az úrbéresek földjei közé, amelyek mindenféle művelésre alkalmatlanok voltak, ilyenkor ezt leszámítva adták ki a járandóságot. Mindennel együtt a tárgyalások végén az uradalomban 119 2/4 volt úrbéri telek után 2306 holdat osztottak ki a volt jobbágyoknak és

²³ Vul. Úrbéri összeírás, 1848.

²⁴ Vul. Kimutatás a Gradiskai szőlőhegy birtokosairól. 1859.

²⁵ Vul. 32–34. esemő. 1841–61.

²⁶ Für Lajos: Jobbágyföld-parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk.: Szabó István. Bp. 1965. I. 139.

²⁷ T. Mérey Klára: i. m. 1965.

selléreknak, vagyis az addig közösen használt terület 22%-át, ami az összes uradalmi földnek mintegy 9%-a. Az egy telekre eső uradalmi átlag legelőből 10,8 hold, erdőből 2,13 hold volt, az egy úrbéresre jutó legelő és erdő pedig 4, illetve 1 holdat tett ki.²⁸ Ez az eredmény nagyjából megegyezik a megyei arányokkal. A volt úrbéresesek járandóságát természetesen egy darabban adták ki, jól elválasztva az uradalmi földektől. Ezt az elválasztást tilalmazó táblákkal is jelölték, amiket a gróf már az 1840-es évek elején megrendelt. Ezek felszólították a lakosságot, hogy véletlenül se tévedjen az urasági erdőbe, s ezt az erdőt felügyelő fővadászának „legnagyobb figyelmébe” ajánlotta a gróf.

Ha összefoglaljuk az úrbéresesek földbirtokairól eddig mondottakat, akkor legfontosabb sajátosságként azt emelhetjük ki, hogy az átlagos méretű telki állomány mellett az allodiális földek birtoklása és használata rendkívül nagy mértékű. Természetesen ez az állótökének minősíthető földbirtok önmagában nem határozhatja meg az úrbéresesek anyagi-vagyoni helyzetét, csak akkor, ha azt művelik, vagyis gazdálkodnak rajta. Ezért a továbbiakban a jobbágy-zsellérek termelésének és gazdálkodásának legfontosabb jellemzőit vizsgáljuk.

Az úrbéreses földek szerkezetéből is következik, hogy a legfontosabb gazdálkodási szak a szántóföldi termelés, az állattenyésztés és a szőlészet. Emellett kisebb súllyal szerepel a kendertermesztés és a hozzá kapcsolódó háziipar a takarmánynövények és főzelékfélék termesztése és a méhészet.

Korszakunkban a szántóföldi gazdálkodás legfontosabb jellemzője, hogy az egy úrbéresre eső terület és a termelés volumene egyaránt nőtt. A homokos talaj miatt elsődleges szerepe volt a rozsnak, de termesztették a többi gabonafajtát is: búzát, árpat, zabot és hajdinát.

A 19. század első felének Magyarországa még nem mentes a katasztrofálisan gyenge növényektől, néha még a regionális éhínségektől sem. Uradalmunkban is előfordult, hogy az évi vetőmagra való sines meg. Ilyenkor a jobbágyok és zsellérek kénytelenek voltak az urasághoz fordulni segítségért, de a kapott segítségen visszafizetése újra csak erőtlen felüli vállalkozás lehetett. Ha az őszi veteményeken látszott, hogy nem sok jót ígérnek, akkor tavasszal — háromnyomás lévén — többet tettek, hogy pótolják a hiányt.²⁹

A hozamok elég alacsonyak, ami elsősorban a gyenge talaj és az eszközkészlet gyengesége ebben az időben. Általában négy-ötszörös termést tudtak betakarítani.³⁰ A század derekán már messze alatta maradt az uradalom eredményének, ahol a gróf 6—7-szeres hozammal is rendszerint elégedetlen volt. Az úrbéresesek technikai eszközkészlete nagy vonalakban megegyezik az ország más területén megszokottal. Érdekeséggel említhetjük, hogy a század közepe felé már mindenhol kaszával aratnak, ami zismertén sokkal termelékenyebb munkavégzést jelent, mint a sarlós betakarítás. A faeke használata teljesen háttérbe szorult: 1834-ben már nem is lehetett eladni, egyáltalán nem volt iránta kereslet.

Feltételezhetjük, hogy az úrbéresesek rendszeresen trágyázták földjeiket, ami egyébként a homokos, silány talajnál szinte természetesnek vehető. A ránk maradt hagyatéki leltárakban sűrűn lehet találkozni megmaradt trágyamennyiséggel. Az 1831-ben Simonfiba telepített zselléreknak egyenesen kötelezővé tették az általuk használt földek rendszeres trágyázását.³¹

Az úrbéresesek által alkalmazott művelési formában is fejlődés figyelhető meg. A 18. század végén még két nyomásban használták a földet, s még az 1828-as *Regnicolaris Conscripção* is „dua calcaturá”-ról beszél, de az 1830-as rendezésnél már három darabban adták ki a földet a jobbágyoknak és a zselléreknak. Korszakunk végén, az 1854-es „Földtermelési táblázatok” tanúsága szerint is a nagybirtokon élő úrbéresesek háromnyomásos gazdálkodást folytattak.³²

Mint ahogyan az országban más nagybirtokon, úgy itt is megfigyelhető az uradalmi és az úrbéreses üzem közti technológiai kapcsolatrendszer, többek között az azonos termékszerkezet, a nyomásos gazdálkodás által összefüggő birtokszerkezet, az eszközkészlet azonossága stb. által.

²⁸ Sml. Urbéri peres iratok. Simonyi, Path, Miháldi, Viszló, Apáthi, Bolhás, Vrászlói elveszett.

²⁹ *Benda Gyula*: Gabonatermelés Somogy megyében 1816-ban. Somogy megyei múltjából, 1977. Levéltári évkönyv. Szerk.: Kanyar József.

³⁰ Vul. 24. csomó. Földtermelési kimutatás, 1854.

³¹ Vul. 30—31. csomó 1831-es contractus.

³² Vul. 49. csomó: Vrászlói és Csáford.

A viszonylag nagy méretű — 1836-ig közösen használt — erdő és legelő lehetőséget biztosított a nagybirtok társadalmának állattenyésztés folytatására. Fontos leszögezni, hogy míg a szántógazdálkodás elsődlegesen az úrbéres népességhez kapcsolódó üzemág, addig az állattenyésztés a birtok mindenfajta jogállású eleménél megfigyelhető jelenség. Ennek valószínű oka az önellátó családi gazdaság tej- és húsigényének kielégítése, amihez az úrbéresek esetében még a törvény által előírt kötelező ígás robot is hozzájárult.

Az egy úrbéresre jutó állatlétszám meghatározásánál semmiképpen nem hagyatkozhatunk a bizonytalan forrásértékű adóösszeírások adataira, egyetlen jól használható forráscsoportunk a hagyatéki leltárak sorozata.³³ Ennek alapján megállapítható, hogy az egy családra jutó szarvasmarhák száma 5—10 darab. Lovaknál 1—2 darab, sertéseknél 9—10 darab, juhoknál — amíg tarthatták — 4—5 darab. Utóbbihoz magyarázatként csak annyit, hogy a 19. századi gyapjúkonjunktúra idején a földesurak megyeszerte megtiltották a jobbágynak a juhtartást.

A nagyállattartás, fentebb már jelzett funkciója mellett, néha-néha pénzjövedelemhez is segítette az úrbéreseket, elsősorban a kimustrált, kiöregedett állatokat adták el a közeli vásárokon. Az állatokat nyáron a legelőn a faluközösség által fogadott személy őrzete alatt szabadon, telen pedig istállóban tartották. Ez utóbbi rendkívül jelentős volt az egész gazdálkodásra nézve, hiszen a trágyanyereség által az állattenyésztés döntően befolyásolhatta a szántóföldi gabonatermelés eredményességét, ami egyfajta komplementer kapcsolatot létrejöttéhez vezetett a két ágazat között.³⁴

A szőlő- és borkultúra igen nagy szerepet játszik a nagybirtokon, ezért érdemes alaposabban szemügyre venni. A 19. század első felében az úrbéresek és extraneusok kezén levő szőlőföld állandóan növekedett, ez együtt járt mind a termelők, mind az uradalom anyagi erejének növekedésével, valamint a piaci árforgalom fejlődésével. A jobbágy borárulztatást az 1550. évi XXXVI. tc. szabályozta. E szerint azokon a helyeken, ahol volt szőlőhegy, a jobbágynak borukat Szent Mihály napjától (szeptember 29.) Szent György napjáig (április 24.) mérhették ki. Ha nem volt szőlőhegy a birtokon, akkor karácsonyig tartott a borkimérés. Az 1767-es Urbárium is ezt vette át, s ez határozta meg a viszonyokat a 19. század közepéig.

Az uradalom területén 13 000—15 000 akós össztermés volt egy évben, ami holdanként 500 liter bort jelent.³⁵ Ez a szakirodalom adataival összevetve jó eredménynek mondható. A minőség azonban már korántsem mondható ilyen jónak, a leírások általában „savanyúként” említik és ráadásul nagyon könnyen megromlott.

Az uradalom részére beszolgáltatandó bormennyiséget az úrbéresek és extraneusok kötelesek voltak a földesúr pincéjéhez szállítani. Az uraság által elsajátított hegyvám és dézsma mennyisége a 19. század közepén elérte a 3000 akót, vagyis kb. 1700 hektolitert.

Ha végigtekintünk az 1840-es évek úriszéki periratain, kiderül, hogy az úriszék elé vitt ügyeknek mintegy a fele a szőlővel kapcsolatos.³⁶ Mi lehet ennek az oka? Úgy véljük, hogy itt az úrbéres népesség anyagi-vagyoni viszonyainak egyik legsajátosabb elemével állunk szemben. Az önellátó házi-családi gazdaságnak jelentős készpénzkiadásai lehettek, pl. az adó, az amortizáció pótlása stb. Ahhoz, hogy ezt teljesíthessék, pénzbevitelre volt szükség, s ezt a lehetőséget a szőlőgazdálkodásból származó bevétel biztosította. Ez a magyarázata annak is, hogy a szőlőbirtokosok annyit torzsalkodnak a néha-néha egészen apró, pár négyszögölnyi terület miatt is. 1841. november 26-án pl. három Miháldiban lakó testvér fordult az úriszékhez, mondván: „bátyjuk minden nélkül kisemmizte őket”, s jogtalanul használja szőlőjüket.³⁷ Hogy a készpénzjövedelem mennyire fontos lehetett az úrbéres népességnek, mutatja a miháldi jobbágyág 1840. június 3-án tárgyalt ügye, melyben a telkesek kérték: a faluban hadd tartsanak két korcsmát. Tanulságos az igazgató válasza: „Mint hogy a korcsmából származó jövedelem nem a korcsmák száma, hanem a borfogyasztó közönség száma szerint szokott szaporodni s a folytatandó helység éppen szegénységre panaszkodik, ami a bor fogyasztásának egyedüli ellensége, annál fogva két korcsmából sem tudnának több bort fogyasztani, mint egyből, ennél fogva a kérés elutasíthatik.”³⁸

A jobbágynak szinte mindig jelentős pénzüsszeggel tartoztak a földesuraknak, s ha ezt az uradalom másképp nem tudta behajtani, akkor lefoglalta a jobbágyok borát, mint pl. 1846-ban 300 akót.

³³ Uo.

³⁴ Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? Bp. 1980. 156.

³⁵ Vul. 35. csomó. 1848. jan. 31-ei felmérés.

³⁶ Vul. 32—34. csomó Úriszéki perek, 1840—46.

³⁷ Uo. Hasonló eseteket hosszan lehetne sorolni.

³⁸ Uo.

Nagy vonalakban a fenti helyzettel jellemezhető az uradalom szőlőgazdálkodása az 1848 előtti időben. Zavart okozott a kialakult rendszerben az 1848. év. Írja is a director: „A polgárokkal sok a baja az embernek, a vrászlóiak már most bort mérni kezdtetek.” A forradalom évének őszén jött a szőlődézsma eltörléséről szóló rendelet, mely kimondta: „a majorsági szőlőterületek birtokában levő parasztokat azonnali hatállyal mentesíti a szőlődézsma és a hegyvám lerovásának kötelezettségétől”.³⁹ Nem véletlenül írja az igazgató egyik jelentésében, hogy 1849 őszén „az elmaradt hegyvám és dézsma nagyon érezhető” az uradalmi költségvetésben. A viszonyok normalizálódása után a földesúr pert indított az elmaradt szolgáltatások miatt, amit a bíróság meg is ítelt neki. A vrászlói jobbágyok panaszkodtak, hogy az 1848. évben „a császári katonák, úgy nemzetőrök átköltözése alkalmával a szőlőkben tetemes kár keletkezett”, s ezt a bíróság és az uraság vegye figyelembe. A vrászlóiak pere azzal ért véget, hogy a tartozás egy részét elengedte Zichy gróf, de kétharmad részét az adósságnak „pengő pénzben, három szakaszban folyó év június 19-ig kifizetessék”. Erre hivatkoztak a miháldi szőlősgazdák is, de nekik nem engedték el az egyharmad részt, mivel „szerződésileg adandó hegyvám adásra akár terem, akár nem, kötelezve vannak, így tartozásuknak megadására marasztattak meg”. Erre a jobbágyok személyesen a grófhhoz fordultak, aki lehetővé tette számukra, hogy nem a magasabb vrászlói áron, hanem az alacsonyabb sandi áron rendezték tartozásukat.⁴⁰

Az egész korszakban megfigyelhető a nagybirtok területén a paraszti szövő- és fonóipar megléte, ami nagy valószínűséggel önálló funkcióval rendelkezett. A hagyatéki leltárakban több szövőszék szerepel, ami már önmagában is bizonyítja a háziipar létét. Az alapanyagot a földesúrtól napszám fejében kapott ún. kenderföldön termelték meg.

A burgonya, kukorica, takarmánynövények termeléséről pontos adatokkal nem rendelkezhetünk, de az utalások, az igazgatói jelentések kétségtől bizonyítják létüket az úrbéresek gazdálkodási struktúrájában.

A nagybirtok társadalmának még egy lehetősége volt, hogy készpénzhez jusson: az uradalom által kezelt árvapénztár. Ha a tisztartó úgy látta, hogy az illető rendelkezik a visszafizetés garanciáival, akkor minden további nélkül a törvényesen előírt hat százalékos kamatra kaphatott kölcsönt. A felvett hitelek pontos visszafizetéséről az uradalomnak kellett gondoskodnia, amire végső soron ott volt az úriszék intézménye. Az úrbéresek minden rétege elég nagy számban szerepel a kölcsönvevők listáján, a legnagyobb csoportot azonban meglepetésére nem a telkesek alkotják, hanem a háztalan zsellérek. Pl. a pathiak esetében a falu lakosai által felvett összes kölcsönből a telkes jobbágyok csak 42,8%-kal a zsellérek viszont 57,2%-kal részesedtek. Az egy főre eső hitel nagysága a telkeseknél 126 forint, míg a zsellérekénél 269 forint volt. Vrászlón 1844–48 között a telkesek az összhitelnek csak 35%-át igényelték, ami azt mutatja, hogy a kölcsönök többsége első sorban a kis állódtokével rendelkező társadalmi elemeknek kellett.⁴¹

S itt már át is kanyarodhatunk a következő kérdéskörre: milyen volt az úrbéresek tényleges vagyoni helyzete? A feleletet természetesen csak az ingó és ingatlan vagyon egymáshoz való hasonlítása adhatja meg, amiben a legnagyobb segítséget a hagyatéki leltárak nyújthatják.⁴²

Az összvagyon a következőképpen oszlik meg: a féltelkeseké átlagban 2074 forint, zselléreké 852 forint, a negyedtelkeseké 916 forint. Világosan látszik tehát, hogy a féltelkeseké magasban a legnagyobb, aránytalanul magasabb, mint a negyedtelkeseké. A másik feltűnő jelenség, hogy a negyedtelkes jobbágy és a zsellér között az összvagyon szempontjából alig van különbség. A két problémára a választ a vagyon „struktúrájában” kereshetjük.

A fél- és negyedtelkes jobbágy vagyonának megoszlása⁴³

	Épület	Állatállomány	Szőlőbirtok	Technikai felszerelés
Féltelkes jobbágy	8,3	34	52	5,7
Negyedtelkes jobbágy	9,7	58,8	22,7	8,8

³⁹ Magyarország története 1848–1890. Főszerk.: Kovács Endre. Bp. 1979. 253.

⁴⁰ Vul. 32–34. csomó.

⁴¹ Vul. Árvapénztári jegyzőkönyvek, 1839–51.

⁴² Vul. 49. csomó Vrászló és Csáford. Hagyatéki leltárak.

⁴³ Sml. Összeírások, 101. ill. Vul. Urbéri összeírások, 1834–48.

Látható, hogy a féltelkes jobbágy vagyonának több mint felét a birtokolt szőlő és a rajta levő gazdasági felszerelés adja, míg a negyedtelkes jobbágy esetében a szőlő csak 25%-ot tesz ki. Fontos azonban azt is kiemelni, hogy ha egymáshoz viszonyítva vizsgáljuk a technikai felszerelést, az épületállagot, akkor szinte semmi különbség nem észlelhető a féltelkesek és a fertályosok között. Azt is kiemelhetjük, hogy az állatállomány tekintetében is alig van valami eltolódás a féltelkes javára. Természetesen a föld itt nem került be a leltárakba, mivel valamennyi felvétel 1848 előtt készült. Megállapíthatjuk tehát, hogy az uradalomban a fél- és negyedtelkesek közti vagyoni különbség alapvetően nem az úrbéri telekhez kötődően nyilvánult meg, hanem a birtokolt szőlő nagyságától függött. Azt pedig, hogy kinek mekkora szőlője volt, egyedül a családok munkaerő-kapacitása szabályozta.

A zselléreknél kicsit más a helyzet. Itt a vagyon nagyobb részét az állatállomány, kisebb részét pedig a szőlő adta. Szinte elenyésző nagyságrendet képvisel az épületállag és a gazdasági felszerelés, ami nyilvánvalóan abból adódik, hogy csak a bérelt földdel rendelkeztek.

1/b. A nagybirtoküzem alkalmazottai

A nagybirtok második legnépesebb, egy kategóriába összevonható csoportját a bérből és fizetésekből képezték. Már a 18. század végén jelentős a számuk, aminek az az oka, hogy a mindenkori földesúr számára csak akkor válhatott kifizetődővé az uradalom, ha azon majorsági árutermelést folytat, hiszen a birtok már említett rendkívül alacsony népessége az úrbéres járandóságból a megélhetést – főleg egy grófnak – nem biztosította. Az alkalmazott tiszti személyzet 1832-ig viszonylag állandó nagyságrendű, később azonban a nagyobb birtoktestek megvásárlása miatt azokon is ki kellett építeni a birtokormányzatot, a gazdálkodási rendszert, s ez jelentősen megnövelte a személyzet számát. A földesúr instrukciójára a jószágigazgató négy kerületet és két számtartóságot hozott létre. Mindegyik kerület élére ispánt állítottak, s mindegyik kerület számára biztosítani kellett a munkaerőt, aminek legnagyobb részét a fogadott cselédek és béresek adták.

Ez utóbbi elemek száma 1832 után jelentősen megsaporodott. A tárgyalt korszak végéig az állandó alkalmazottak a birtok lakosságának kb. 15–20%-át, kb. 700–1000 főt tettek ki. A majorsági termelés növekedése tehát egyenes arányban állott – a művelt föld nagyságán túl – a felhasznált élönmunkaerővel.

Közös jellemzője ennek a csoportnak, hogy mivel tagjai a nagybirtoküzem alkalmazásában álltak, az uradalom fizette munkájukat, s az innen kapott jövedelem képezte anyagi-vagyoni-gazdasági helyzetük alapját. Valamennyien – mintegy kiegészítő jelleggel – folytattak szántógazdálkodást, állattenyésztést stb. a földesúrtól kapott földön. Illetményük alapvetően két csoportra osztható: pénzjövdelemre és természetbeni juttatásra (deputátum), amit potenciálisan kiegészített a már említett gazdálkodási lehetőség.⁴⁴

Magától értetődő, hogy valamennyi alkalmazott a nagybirtok területén élt, s az uraságtól – kizárólagos használatra – kapott épületekben lakott. A tisztek foglalták el a jelentősebb épületeket, így a bolhási volt Tallián-kúriát vagy a vrászlói kastélyt, míg az alacsonyabb beosztásban levők kapták a silányabb lakásokat. Általában két- három cselédcsalád lakott egy házban. Ez utóbbiak száma a 19. század közepére nagyon megnőtt: 1830-ban még csak öt, 1848-ban már húsz ún. cselédház volt az uradalomban. S akkor ez még nem is a végeredmény, hiszen a jószágigazgató 1848 nyarán azt írta a grófnak, hogy „ebben az évben két cselédlakás felépítése szükségesnek látszik”. A cselédlakások döntő többsége nem a majorban, hanem a falun belül helyezkedett el.

Mekkora jövedelemmel rendelkeztek e csoport tagjai? A számításoknál a legalacsonyabb fizetéssel rendelkező béresek jövedelmét vettük alapnak, s ehhez mértük a többi. A készpénzjövdelem és a természetbeni juttatások átszámítása adott piaci áron azt mutatja, hogy a számtartó jövedelme (a jószágigazgató fizetését nem ismerjük) a béresek jövedelmének kb. a tizenötszöröse. A természetbeni juttatások köre egyébként meg egyezik az összes alkalmazottnál: bor, búza, rozs, só, főzelékfélék, hús szerepel ezen a listán. A számtartó után a második legjobban fizetett embere az uradalomnak a fővadász, aki a béresek jövedelmének kb. a tizenkétszeresével rendelkezett, őt követik a kerületi ispánok, akik tízszer többet kaptak, mint a béresek. A magyarországi gypajukonjunktúra miatt jelentősen megnőtt a juhászattal foglalkozók száma, s érdekes, hogy az uradalom ezt magasabban díjazta, mint a kerületvezető munkáját: 1831-ben a juhász juttatása – aki egyébként az egész uradalomban ellátta ezt a szerepkört – 285 forint volt,

⁴⁴ Vul. 30–31. csomó, 1831-es konvenciók lajstrom.

míg a kerületi ispánok csak 250 forintot kaptak. Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy fontos jövedelemtermelő funkciót tölthetett be a juhász, illetve az általa irányított bojtárok serege.

A jól fizetett juhász után azonban kettészakad az alkalmazottak köre: a többi foglalkoztatottnak a bére nagyjából egységesen alacsonyan mozog. Néhány példa csak: az uradalmi hajdú alig másfélszeresét kapta a béres jövedelmének, az erdőkerülő, az urasági méhészt juttatása nem haladja meg a béresekét.

A készpénz és természetbeni fizetés mellett nagyon fontos szerepe volt a már említett gazdálkodási lehetőségnek, hiszen a reáljövedelem nem kis hányadát képezhette az ebből a szektorból befolyt termékmennyiség. Divatos szóval talán „második gazdaságról” lehetne beszélni. Elég arra utalni, hogy míg a számtartók és az ispánok a földesúri legelőn általában 25–30 marha legeltetésére kaptak lehetőséget, addig a béresek mindössze négy állatot tarthattak az urasági legelőn. Az urasági földhasználatot illetően már kisebbek a különbségek, a számtartó által birtokolt föld általában 3–4 hold, míg a béreseké rendszerint egy hold. Ebben a tekintetben az uradalmi hajdú sem volt jobb helyzetben, mint a béresek tömege.

Maga az a tény, hogy a nagybirtoküzem alkalmazottai kétféleképpen, tehát pénzben és természetbeniekben kapták illetményüket, több dologra is felhívja a figyelmet. Az egyik, hogy az uradalomnak a század első felében volt még kihasználatlan területe (mint ahogy azt már a bérelt földeknél említettük), amit a krónikus munkaerőhiány miatt nem tudott használni, így rendkívül kedvező lehetett számára, hogy ezeket a területeket is be tudta kapcsolni a gazdaság vértkeringésébe. A másik oldala a dolognak, hogy a reformkorban jelentkező, és szinte az egész országot sújtó pénzhiány a vrászlói uradalmat is érintette. Az uradalom gazdasága rendkívül racionálisan vezetett üzem volt, ahol minden krajcárrol szigorúan el kellett számolni, s ahol a termelés célja a minél nagyobb készpénzjövedelem elérése volt. Így aztán nagyon jól jött az uraságnak, hogy az állandó alkalmazottak fizetésének egy részét természetbeni juttatás formájában tudta kiadni, hiszen ezzel egyéb járulékos költségektől is megmenekült.⁴⁵

Mekkora összeget jelentett az uradalomnak az állandó alkalmazottak bérezése? Ha az 1831-től származó adatainkat összesítjük, kiderül, hogy egy évre az uradalom 2107 váltóforintot, 56 akó bort, 245 mérő búzát, 612 mérő rozst, 500 font húst és 1000 font sót szolgáltat ki alkalmazottainak.⁴⁶ A majorsági árutermelés 1832 utáni kiterjedésével ez a kép teljesen átalakult: 1848-ban az uradalom minden ez irányú kiadása az összebevételeknek mintegy 20–30%-át emésztette fel, ami kb. 8000–10 000 pengőforintra rúgott.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a gróf többször is panaszkodik az igazgatójának: „magában iszonyú a számdmutató tábla, a jövedelmet egészen a tisztekkel és cselédekkel osztani nem lehet”.

A nagybirtoküzem alkalmazottainak vagyoni helyzetét természetesen csak akkor lehet teljességgel felvázolni, ha az ingókról és ingatlanokról is tudunk érdemben nyilatkozni. Ha a hagyatéki leltárak alapján megvizsgáljuk az összvagyon nagyságát, kiderül, hogy a béresek, cselédek vagyona a — már említett és tárgyalt — telkes jobbágyok vagyonának mintegy a felét tette ki, a negyedtelkesekét elérte, míg a zsellérek vagyonát valamivel meghaladta. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy rendelkezünk az egyik urasági méhészt hagyatéki leltárával, akinek a díjazása szerepel a konvenciók lajstromon is, így ennek az alkalmazottnak az anyagi helyzetével egész jól megismerkedhetünk.

Az említett személy összes vagyonának több mint a felét, pontosabban 54,2%-át tette ki az állatállomány. A többi nagyjából fele-fele arányban a személyes használati tárgyak, illetve a gazdasági felszerelés között oszlott meg. Ez utóbbinak feltűnően nagy a súlya, hiszen ha visszatekintünk a jobbágyság-zsellérség vagyoni viszonyairól mondottakra, az azt láthattuk, hogy a vagyon legnagyobb részét ott a szőlő és az állatállomány tette ki. Tehát a két társadalmi réteg vagyoni helyzetét az különbözteti meg, hogy az úrbéreseknek rendelkezésre áll bizonyos mértékű szőlő, szántó, legelő stb. míg a konvenciósnak csak annyi földjük volt, amennyit a földesúrtól kaptak. Az említett méhésztnek tavasziak vetésére egy hold, rét használására pedig két hold áll rendelkezésére, nem véletlen tehát, hogy inkább állattenyésztéssel foglalkozott. Ez utóbbi gazdasági ágazat sem volt számára teljesen kötetlen, mivel a földesúr szabályozta a saját legelőjén tartható béresi-konvenciósi állatok számát.

⁴⁵ Gondolunk itt elsősorban a szállítási költségekre. Hozzátehetjük még, hogy mivel ezek az alkalmazottak a birtokon belül laktak, felesleges is lett volna ezen árakat bekapcsolni a piaci forgalomba.

⁴⁶ Vul. 30–31. csomó. 1831–32-es konvenciók lajstromok.

⁴⁷ Vul. 35. csomó. Vrászlót. 1848.

Hozzá kell tennünk, hogy a konvenciók által végzett munka nem csak a saját tulajdonukban levő munkaeszközökkel történt, mivel a jelentősebb termelőeszközöket az uraság biztosította. Az említett simonyi méhésznél az abban nyilvánult meg, hogy elvileg az elhunyt családjának vissza kellett volna szolgáltatnia a munkaeszközöket a földesúrnak, azonban az elhunyt fia, Vojkovits Mihály felajánlotta, hogy folytatná apja tevékenységét, ha a földesúr ebbe beleegyezne.⁴⁸ Zichy gróf általában támogatta az ilyen irányú kéréseket, mint ahogyan ezt is. A béresek és az „alsó-konvenciók” vagyoni helyzetéről megállapíthatjuk, hogy az az ingó és ingatlan vagyon, valamint a bérezés alapján elérhette, alkalomadtán meg is haladhatta a negyedtelkes és a zsellérek életszínvonalát, de messze elmaradt a féltelkesekétől. (A legnagyobb vagyonnal rendelkező alsó-konvenció Varga István urasági gulyás volt az 1840-es években, összvagyon 1700 váltóforint). Ennek döntő okát abban látjuk, hogy az uradalom — más nagybirtoküzemekhez hasonlóan — az átlagosnál jobban fizette alkalmazottait, s emellett lehetőséget biztosított kiegészítő jellegű gazdasági tevékenységre is.

1/c. Egyéb szerződéses elemek

A nagybirtok társadalmának ezt a viszonylag heterogén csoportját az fűzi egy kategóriába, hogy tagjai valamennyien az uradalom területén éltek, de nem tartoztak az ebben az időben megszokott ún. „feudális jogviszony” alá, mivel személyüket csupán szerződés fűzte a földesúrhoz. Ez a szerződés általában kizárólag gazdálkodási, termelői jellegű volt.⁴⁹

E szerződéses elemek között a legjelentősebb az árendások csoportja, ebből kerülnek ki azok, akik a földesúr malmait, korcsmáit, boltjait, vendégfogadóit bérelték. Feltevéseztük, hogy anyagilag igen erős csoportról van szó, amit alátámaszt, hogy a regálé-összegek a 19. század első felében, de különösen a harmincas-negyvenes években meredeken emelkedtek. Ezeket a bérleti díjakat árverésre bocsátották, s az ott legtöbbet ígérőnek adták. Az uradalomnak ebből jelentős haszna származott, pl. az 1847/48-as új bérletek megszerzésével az előző ciklushoz képest több mint 700 forint plusz jövedelme lett az uraságnak.⁵⁰ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a bérlő személye ne lett volna fontos az uraságnak. Tudunk olyan esetről is, amikor nem a legtöbbet licitáló kapta meg a bérleti lehetőséget, mivel az igazgató azt írta róla jelentésében, hogy „megbízhatatlannak látszik”.

A vrászlói uradalom területén a reformkorban mintegy 25–30 ilyen család élt. Ennek egyötödét zsidók alkották, s ezt minden esetben külön is feltüntették az iratokban. A többség a szomszédból vagy néhány falunyi távolságból költözött a nagybirtok területére, néha voltak köztük nemesek is.⁵¹

A bérlők a szerződésben előre lefektetett jogok és kötelezettségek szerint gazdálkodtak. Így pl. a molnárak az évente kötelezően beszolgáltatandó pénz mellett kötelesek voltak a malom felszerelését rendben tartani, a malmok vízelvezető árkait minden tavasszal megtisztítani stb. A korcsmáros az év egy meghatározott szakaszában köteles volt az uraság borát mérni, a boltosok pedig az uradalmi árukat előnyben részesíteni az eladásnál.

E bérlők mellett igen népes táborat alkottak azok az iparosok, akik szintén az uradalom területén éltek, és a nagybirtoküzemben — elsősorban a kialakuló mezőgazdasági iparban — kiegészítő gazdasági tevékenységet folytattak. Kik tartoztak ehhez a csoporthoz? Az 1840-es években a következő ipari foglalkozást űzőkről van tudomásunk: ácsok, pintérek, kádárok, árokmetszők, kőművesek, gerencserek, mészégetők, téglások, lakatosok, kovácsok, mészárosok. Gazdálkodásukat ugyanúgy pontosan körülhatárolták, mint a bérlők esetében. Az elkészített áruért az uradalom fizetett nekik, de ha a mester az előre meghatározott időre saját hibájából nem készítette el a kívánt terméket, akkor büntetést kellett fizetnie. A mészégető pl. a szerződésben vállalta, hogy egy év alatt meghatározott mennyiségű oltott meszt szállít az uradalmi építkezésekhez. Az alaposságot mutatja, hogy még a szállítás díját is meghatározták. Ezeknek az iparosoknak a száma a reformkor végén elérte a harmincat, teljes családdal számolva kb. 200 főt sorolhatunk ide.⁵²

⁴⁸ Vul. 49. csomó. Vrászló és Csáford.

⁴⁹ *Vörös Károly*: A feudális intézményrendszer Magyarországon és a polgárosításra tett kísérletek a polgári forradalom előtt. Világtörténet, 1985. I. 66–80.

⁵⁰ Vul. 35. csomó Vrászló.

⁵¹ Sml. Összeírások, 101. Marcali járás. 1841. Vagy Vul. Úrbéri összeírások, 1834–48.

⁵² Vul. Úrbéri összeírások, 1834–48.

Sajátos helyet foglaltak el a céhes iparosok Miháldiban. Ez a fazekas céh 1832-ben adott be kérvényt a vármegyéhez, amelyben kérték, hadd költözzenek a nagybirtok területére, mivel a kanizsai fazekasok gyámkodása eléggé terhes szünükre. A vármegye azt engedélyezte, így a továbbiakban az uradalom területén élve folytatták tevékenységüket. Helyzetük azonban sajátos volt, hiszen nem kerültek be az úrbéri lajstromba, s úgy néz ki, hogy a már említett feudális viszony sem terjedt ki rájuk. Nem tudunk arról sem, hogy ezek a fazekasok valamifajta adót fizettek volna a földesúrnak. A céhbe tartozók száma az 1830–40-es évek során egyre nőtt, 1846-ban az eredeti három fő helyett már 16-an voltak, egész családokat számolva kb. 80–100 főt tehettek ki. Megjegyzendő, hogy a falusi céhek szaporodása a Dunántúlon ebben az időben általános tünet.⁵³

Az uradalom szerződéses és iparos elemeiről azt mondhatjuk, hogy funkciójukat tekintve a nagybirtoküzem termeléséhez, gazdálkodásához kapcsolódtak. Anyagilag legjelentősebb rétegüket kétségtelenül a bérllők képezték, akiknek a vagyoni helyzete azt is megengedte, hogy egy összegben akár 900 forintot is letegyenek az asztalra. (Lakós László volt miháldi molnár hagyatéka pl. féltelekeskével vetekedett.) Kiegészítő gazdasági tevékenységként ők is végezhettek földművelést és állattenyésztést a földesúrtól kapott földön, ami hozzájárulhatott megélhetésük, életszínvonaluk, vagyoni helyzetük kedvező alakulásához.

2. A közösségek szerveződésének kérdései

A következőkben azt vizsgáljuk, hogy az anyagi-vagyoni viszonyok mellett a nagybirtokon hogyan formálódtak a közösségek, mint a társadalmi szerveződés fontos elemei, n.elyek a kölcsönös divergens konvergensek ebben a kapcsolatrendszerben?

Először a családokról kell szólni, bár forrásaink elég gyérek ezen a területen. A birtok, mint emlékszünk, elég későn népesült be, s úgy tűnik, a telepések főleg kiscsaládokat alkottak. Az átlagos családlétszámot vizsgálva kiderült, hogy 1784-ben 4,8 fő, 1804-ben ugyanennyi, 1815-ben 7,14 fő, míg 1841-ben már 8,8 fő élt egy családban.⁵⁴ Megállapítható tehát, hogy az átlagos családlétszám elsősorban a 19. század első felében nőtt jelentősen. Ez, elvileg adódhat abból, hogy a családok a kötött nagyságú úrbéri telek oszthatatlansága miatt felduzzadtak. Esetünkben azonban ez nem áll, hiszen a korábbiakban azt láttuk, hogy a telkek száma szaporodott, az úrbéresek száma úgyszintén, s így a birtokregulációk alkalmával mindig ki lehetett igazítani a telkek számát. Marad tehát az a feltételezés, hogy a családok átlagos létszáma azért nőtt, mert a korszakban gyarapodtak az anyagi javak, a megélhetési lehetőség fokozottan javult. Ezenkívül a nagybirtoküzem termelésének a növekedése állandó munkaerőpiacul szolgált az úrbéres népesség fölös tagjainak. Anyakönyvek alapján vizsgáltuk a birtok népességének legfontosabb demográfiai jellemzőit: a születések, a házasságkötések és a halálozások számát és arányait. A következőkben ezek legfontosabb sajátosságait mutatjuk be.⁵⁵

1846-ban az uradalom felét kitevő Vrászló, Simonyi, Path és Miháldi falukban, illetve Gardos pusztán összesen 79-en születtek, 54-en haltak meg, s a házasságkötések száma 18 volt.

A halálozások száma a születések 68,3%-át teszi ki, vagyis a birtok népessége elég gyors ütemben emelkedett. Rendkívüli volt a csecsemő- és gyermekhalandóság a nagybirtok területén. 1846-ban 54-en haltak meg, 30-an közülük öt éves kor előtt, ami 55%-ot jelent. A harminc esetből 29-en egy éves kor előtt, tízben egy hónapos kor elérése előtt következett be a halál (az összes halálozás 18,5%-a) nem érte meg az egy hetet az újonnan születettek közül hat csecsemő, azaz 7,5%. Mindez azt bizonyítja, hogy a 19. század első felében még mindig óriási népességvesztéssel jelentett a gyermekhalandóság. Ennek megfelelően az átlagos életkor is rendkívül alacsonyra tehető. 1846-ban az uradalom nyugati felében 21,6 év, ami még mindig „középkori állapotokat” mutat. Az eddigieket érkezteti egy őstelepes vrászlói család, amely még a 18. században költözött a birtokra. Ez a Batta-család a 19. század közepére már kiterjedt famíliává nőtte ki magát, a családból hárman jutottak úrbéri telekhez, ketten Vrászlón, egy fő pedig Pathon. Batta Mihály

⁵³ Zala megyei levéltár. A Miháldi fazekas céh iratai és jegyzőkönyve. 1832–51. Illetve: Sml. Kögyűlési jegyzőkönyvek, 1832. Acta Congregatio, 2899. *Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp. 1967.

⁵⁴ *Danyi Dező—Dávid Zoltán*: Az első magyarországi népszámlálás. Bp. 1960., ill. Sml. Összeírások, 79. és 101. Marcali járás.

⁵⁵ Sml. Anyakönyvek. Nemesdéd és Nemesvid 1846-tól maradtak meg.

és Fadgyas Erzsébet 1846-ban kötöttek házasságot. 1846—50 között három gyermekük született, Éva még 1846-ban, de 11 hónap múlva meghalt; Anna 1847 végén látott napvilágot, de 1848 szeptemberében meghalt kilenchnapos korában; a harmadik gyerek István 1849-ben született s már 1850 elején meghalt. A férfiak és a nők, amennyiben túléltek a veszélyes gyermekkort, néha rendkívül hosszú életkort éltek meg. Ha a már említett Batta-családnál maradunk, kiderül, hogy Batta Mihály 75 éves korában halt meg. De találkozhatunk kilencven éves nővel is: Ivanovics Éva, Gyikén János vrászlói adózó özvegye 1846-ban ilyen korban halt meg.

A házasságok koráról csak annyit, hogy a fiúk általában 17—22 éves korukban nősültek, a lányok pedig rendszerint 18 évesen mentek férjhez, ami együtt járt a hosszú termékenységű idővel.

Érdekes a házasságkötés utáni letelepedés kérdése is. A patrilokális, a neolokális és a matrilokális típusra egyaránt találunk példákat, de leggyakoribb az első típus.⁵⁶ A házasságkötés nehéz problémát jelentett a kisszámú protestáns népességnek, hiszen alig volt a nagybirtok területén olyan család, akivel házassíthatták volna a fiatalokat. Így pl. a már többször emlegetett Batta-család egész falujában mindössze két családból válogathattak, mégpedig a Lébár- és Szakács-család megfelelő tagjaiból. Amennyiben nem volt megfelelő személy, akkor a nagybirtok területén kívüli faluból szereztek házassulandót.

A harminc-egyenven közti özvegyek, mind a férfiak, mind a nők, rendszeresen újraházasodtak, s azt hisszük, ennek alapvető oka gazdasági jellegű, hiszen az önálló paraszti gazdaságban nagyon szigorúan elkülönítették a két nem teendőit, s így az egyik fél kiesése a hagyományos munkamegosztási rendszer felborulását vonta magával. A legkönnyebben ezen úgy lehetett segíteni, ha gyorsan újraházasodtak. Pl. Batta Jánosnak 1846-ban meghalt a felesége, Király Erzsébet. Nem sokkal ezután elvette már meghalt testvére özvegyét, Fadgyas Erzsébetet, ami azért is előnyös volt számukra, mert az örökség így a családon belül maradt.

A katolikus egyházi anyakönyvekben általában nem tüntették fel a halált kiváltó okot, de a reformátusban rendszeresen ott szerepelt. Az öregeknél általában „végsínlődés”, a halál oka. Elég gyakori volt néhány betegség, mint pl. az ötvenes években a „cholera”, a „tüdő-visz”, a vérhas stb., a gyermekeknél leggyakoribb a „gyengeség, silányság” jelző volt.

Mint minden közösségben, természetesen itt is éltek árva gyerekek. Ellátásukra nagyon sajátos intézmény szolgált, mégpedig a „gyámság” és az árvapénztár. Ez utóbbit a földesúrnak kellett kezelnie egészen 1848-ig, amikor is a törvények a vármegyére osztották ezt a szerepkört. Lényege az volt, hogy a meghalt — addig az uradalom területén élt személy — egész vagyonát elárverezték, s ha nem volt olyan örökös, aki vállalta volna az árva felnevelését, akkor a befolyt összeget betették az árvák pénztárába, a onnan a törvényesen előírt hat százalékos kamat fejében kiadták a közösségek lakosainak. Ezzel két problémát is megoldottak: egyrészt a rászorulókat jelentős, néha az 500 forintot is meghaladó hitelhez jutottak, amivel aztán birtokukon akár még beruházásokat is végezhettek, vagy éppen a földesúri adóhátralékot egyenlítették ki; másrészt a befolyt kamatokból lehetségessé vált a gyermeket nevelő gyám anyagi támogatása, amiből neki ruházni, etetni kellett az árvát. Az árva vagyonára a legnagyobb veszedelem az infláció jelentette, ez ellen azonban semmit sem tudtak tenni. A berakott összeget a felnőtté lett árva visszakapta, amint elérte a 24. életévét.⁵⁷

A családon belüli öröklési rendszerről is tudunk egy keveset mondani.⁵⁸ Amennyiben egy család férfi tagja halt meg, az özvegy általában nem maradt a háznál. Ha volt kiskorú gyermeke, akkor az követte anyját, s a vagyont — miután az özvegy kivette a neki járó részt — a gyerekek között egyenlően elosztották. Ebben a tekintetben nem tettek különbséget férfi és nő örökös között. Ha volt olyan leány, aki már férjhez ment, akkor az nem kapott semmit, mondván: „öt már kifizették”, vagyis megkapta a hozományt, tehát az őt illető vagyonrészt. Előfordult, hogy az elhunyt személynek két egymást követő házasságból maradtak árvái vagy örökösei, ebben az esetben is egyenlő arányban osztották meg a jusst. Az özvegynek járó örökség — amennyiben elment a ház-

⁵⁶ Kósa László: Hagyomány és közösség. Bp. 1984. 55—56.

⁵⁷ Vul. Árvapénztári jegyzőkönyvek, 1839—51. Lásd még: Kállay István: Úriszéki bíraskodás a 18—19. században Bp. 1985. 399—406; Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. 1983. 424—428; Szabad György: A tatai és gesztési uradalmak áttérése. . . Bp. 1957. 173—177.; Dégre Alajos: A jobbágyárvák kifosztása a feudális Magyarországon. Pécs. 1954. 3—14.

⁵⁸ Vul. 49. csomó. Vrászló és Csáford ill. (Árvapénztári . . . , 1839—51.

tól — általában egy-két marhából és egy kis pénzből állt, természetesen magával vihette a házasságba hozott dolgait is. Ha az utódok telket örököltek, akkor azt nem aprózták szét az örökösök között — ezt az uradalom sem engedte volna —, hanem az örökös fiúk közül egy vagy kettő kapta meg, akinek azután kötelessége volt a többi örököst pénzben meghatározott időn belül kielégíteni. Természetesen felmerülhet a kérdés: ha nem aprózódott a telek, mivel foglalkoztak az így telken kívül maradt emberek? A húszas-harmincas években a birtokszabályozások után még ők is telekhez juthattak, azt követően pedig maradt a másik megoldás, elszegődni az uradalomba. Tudjuk pl., hogy a Batta-család egyes tagjait előszeretettel alkalmazta az uradalom hajdúként. Az öröklési rendszer általában, s nagy vonalakban a falusi szokásjogon alapult, bár egyetlen esetben találkozhatunk egy konvenciók testamentumával is.

A családokon, famíliákon kívül még másfajta, eltérő jellegű közösségek is léteztek, amelyek általában jelentős mértékben meghatározták a falvak társadalmának életét. Ezek közül uradalmunkban a falu és hegyközségek tettek szert nagyobb szerepre.

A falu kialakult szervezeti kerete az irányítás könnyítését is szolgálta. A falu első embere a községbíró volt, akit a falu népe választott. A bírót intézte a falu lakosainak ügyes-bajos dolgait, az ő feladata volt a lakosság kérésének tolmácsolása a magasabb fórumhoz. A bírót rendszerint nagyobb telekkel rendelkező jobbágyok közül választották. Kimutatható tendencia, hogy ezt a szerepkört hosszú éveken át egyes családok kisajátították maguknak. Pl. Vrászlón az 1840-es években ugyanúgy a Jakab-család töltötte be a bírói posztot, mint az 1860-as években.

A bírót mellett a másik írástudó emberét a községi jegyző jelentette. Funkciója az volt, hogy az írásba lefektetendő szerződések szövegét lejegyezze, hitelesítse, majd pedig, mintegy levéltárosi szerepet játszva, hosszú éveken át őrizze.

Alkalomadtán esküdteket is választottak a falvakban, rájuk elsősorban vitás kérdések eldöntésénél, tanúskodásnál, határjárás perек igazoló eljárásainál stb. volt szükség. Ezekben a kérdésekben az egész falut képviselték, így véleményalkotásuk maradandó következményekkel járhatott a lakosságra. Éppen ezért igyekeztek az idősebb, tapasztaltabb korosztályból kiválasztani őket.

A falu közösségének meg kellett oldania bizonyos gazdálkodási feladatokat. Ezek alapvetően kollektív jellegűek voltak, mint az pl. hogy együtt kellett gondoskodni az iskolatanítóról, a falvak lelkeszeinek ellátásáról, de említetjük az állatok őrzését a közös legelőn, a gabona őrzését a mezőn stb. Funkciók főleg a tradicionális gazdálkodási rendszerből fakadtak, aminek az alapelve az „individuális földművelés és a kollektív állattenyésztés” kettősségében jelentkezett.⁵⁹

A falu szervezetétől el kell különíteni a szőlőbirtokosok jogi fórumát, a hegyközséget vagy hegygyűlést. Ennek csak az lehetett a tagja, akinek az adott területen szőlőbirtoka volt. A hegygyűlés vezetője a tagság által közösen választott hegymester, aki hasonló jogokkal, kötelességekkel bírt a hegyen, mint a bírót a faluban. Pl. ha valaki örökös nélkül halt meg, vagy árvaakat hagyott maga után, akkor a faluban maradt értékeiről a bírót vezetésével gondoskodtak, míg szőlőbirtokának értékesítése a hegymester feladata volt. A hagyatéki leltárakat is mind a ketten aláírták, sőt, külön pecséttel is rendelkeztek.⁶⁰

Azt mondhatjuk tehát, hogy az említett tisztségviselők feladata egyaránt volt jogi-társadalmi, illetve gazdasági jellegű, hiszen az egyes emberek között felmerült vitás kérdések elintézése ugyanúgy feladatuk volt, mint bizonyos gazdálkodási intézkedések meghozatala.

A közösségi szerveződés kérdéskörében az egyik legmeghatározóbb elemnek a földesúr—jobbágy viszonyt tarthatjuk, ezt az alapvetően kétpólusú kapcsolatot. Egyik oldala a falu közösségének az urasághoz való, törvényesen rögzített, elsősorban technológiai jellegű viszonya, a másik oldalon a földesúrnak a jobbágyokkal szembeni kötelességei álltak, amelyeket régebbi szakirodalom alapján patriarchális funkcióknak nevezhetünk.

Nézzük először az úrbéresek szolgáltatásait. „A parasztok állapotát az úrbéri rendtartás szabályozza, mely Mária Terézia gondoskodása folytán 1767-ben hirdettetett ki, és 23 évvel később, 1790-ben ideiglenes hatállyal országgyűlésen állapított meg” — írta Berzeviczy Gergely 1806-ban megjelent munkájában.⁶¹ Mindez természetesen a vrászlói uradalomra is vonatkozott, de mindjárt hozzátehetjük, hogy a különféle szerződések jelentősen módosíthattak ezen az állapoton.

⁵⁹ Vgl. Úrbéri összeírások, 1834—48.

⁶⁰ Vgl. 49. csomó. Vrászló és Csáford.

⁶¹ A parasztok állapotáról Magyarországon. Bp. 1979. 373.

Korszakunkban a nagybirtokon meghatározó szerepet játszott, hogy az uradalom kezdettől fogva árutermelő gazdaságként funkcionált, s ez azt eredményezte, hogy a majorságnak állandóan jelentős munkaerőigénye volt, a felhasznált élőmunkaerőnek pedig jelentős részét az úrbéresek robot és napszámszolgálatára adta. Az uradalom igyekezett az összes létező úrbéri szolgáltatást — az egy füstpénz kivételével — robotban, napszámban kérni, vagyis nem kellett neki a jobbágy silány búzája, gabonája, hiszen ő sokkal jobbat termelt; nem kellett neki a tyúk, csirkeszolgáltatás, már csak a nagy távolságok és a szállítási költségek miatt sem. Az uraság ellátására egyébként is ott volt a lakhelye melletti 3000 holdas czefferi (Pozsony megyében) gazdaság. Mivel mint láttuk, főlős munkaerő-kapacitása volt, az uradalom igényének kielégítése teljesíthető volt.

Az átlagos, egy úrbéresre jutó robot-napszámszolgálat a jobbágyfelszabadítás idején 61,5 gyalognap volt; egy jobbágytelket pedig 190 gyalognap terhelt. Az összes napszám, amit a földesúr feudális előjogainál fogva szerzett, 1848-ban kb. 21—22 000 gyalognapot tett ki.⁶² Rendkívül megterhelő volt viszont az úrbéresek számára, hogy a földesúr legtöbbször marhas robotot kért, ami nyilvánvalóan pusztította a jobbágy amúgy is gyenge állatát. Az uradalom soha nem kért főlős robotot, a gróf ezt határozottan tiltotta, többször is megjegyezte leveleiben, hogy „Nagyon örülök, hogy előre szolgáltat napszám nincs”. (Ha a többi társadalmi réteget is megnézzük, láthatjuk, hogy néhánéha még a bérlektől is jelentős számú napszámot követelt az uraság.)

A földesúr—jobbágy kapcsolatrendszer másik oldalát vizsgálva azt kell elsősorban hangsúlyozni, hogy az uraság viszonya a falvakhoz elsődlegesen anyagi helyzetének függvénye volt. A vrászlói uradalom 1832 utáni tulajdonosa, gróf Zichy Károly ebből a szempontból roppant szerencsésnek mondhatta magát, hiszen apósa, gróf Batthyány Nepomuk János végrendeletében őt tette meg egyik örökösévé. A testamentumban 200 000 ezüst forintot hagyott jótékony célokra, s ezen összeg kezelésével őt bízta meg. Zichy gróf ezt a pénzt „lekiismeretesen kezelvén” eleget tett megbízatásának: a Batthyány—Zichy uradalmak területén iskolákat alapított, kórházi ágyakat fundált, nyugdíj-intézeteket hozott létre stb.⁶³ Feltételezhetően ebből a pénzből jöttek létre a vrászlói uradalomban azok az iskolák, amelyeket 1835—48 között építettek. Mindezek eredményeként a nagybirtok területén a jobbágyfelszabadítás évében már minden faluban volt iskola, amit a megye egészéről nem lehetett elmondani. A gróf iskolaépítési tevékenysége sokfajta lehetett, pl. a pénzt adta hozzá, vagy az építőanyagot biztosította stb.

Milyenek voltak ezek az iskolák? Mindegyik iskolaépület egy helyiséggel rendelkezett, valamennyiben egy tanító működött, kivéve a miháldit, ahol egy altanító is dolgozott. Nemcsak egy falu lakosainak gyerekei jártak egy iskolába. Tudjuk, hogy a vrászlói és a simonyi iskolába a nagybirtok területén kívülről is érkeztek gyerekek. A tanítást és a vallásoktatást két különböző személy végezte, utóbbit a vidi plébános. Az oktatás öt iskolában magyar nyelven folyt, Apáthiban két nyelven, magyarul és németül is. Az „iskolakötelesek” száma 60—120 között mozgott, de ez nem jelenti azt, hogy valamennyien jártak is iskolába.

A tanítók javadalmazása kétféleképpen történt. Egyrészt a földesúr kiutalt nekik egy darab földet, amelynek felét rendszerint maga a mester, a másik felét pedig a község művelte. Azilyen jellegű földek nagysága néha az egy telket is elérte. 1856 után végleg a tanítók kezébe kerültek ezek a birtokok. Másrészt készpénzt is kaptak fizetésül, ez azonban elég alacsony összeg volt.⁶⁴

Nemcsak a somogyi iskolákat támogatta Zichy gróf, alkalomadtán diákokat juttatott be a kanizsai Tanítóképzőbe is. Megjegyezzük, hogy Zichy elődje, gróf Festetich Imre szintén támogatta a somogyi iskolákat, pl. 1815-ben 500 forintot adományozott az épülő kaposvári gimnáziumnak.

A földesúr kötelessége volt patronálni, védeni jobbágyait külső sérelmek ellen. 1833-ban a simonyi jobbágyok írták az uraságnak, hogy Somsich Pongrác ormándhídi malmának árka előntötte a réteiket: „annyira kiáradt, hogy réteink mind vízben vannak”. Azt kérték az uraságtól, tegyen valamit, „hogy árkokra gondoskodással legyennek... és ezen kárt nekünk megtéríteni lehessék”.⁶⁵

⁶² Vul. Úrbéri összeírások, 1834—48.

⁶³ *Tárnok Alajos*: A herceg Batthyány család a nemzetség leszármazása a 996. évtől. Kanizsa, 1876. 28.

⁶⁴ *Kanyar József*: Népiskola Somogyban a 19. század első felében. Somogy megye múltjából, 1980. 61—141. ill. *Kanyar József*: Az 1858-as „iskolabevallások” Somogyban. Somogy megye múltjából, 1981. 233—269.

⁶⁵ Sml. Malmok I. Simonyi, 1833.

Azt már mondtuk korábban, hogy a földesúr kezelte az árvapénztárt 1848-ig. Megemlíthetjük még a patriarchális funkciók között az úrbéresek orvosi, alkalomadtán kórházi ellátásáról való gondoskodást. 1845-ben a gróf 2000 pengőforintot adott az épülő kaposvári kórháznak, két évvel később pedig még 1000 forintot, azzal a kikötéssel, hogy „a jobbágyság számára mindenkor elsőlegesen hely legyen”.⁶⁶

A reformkori várszlói uradalomban a földesúr – jobbágy viszonyt semmiképpen sem lehet a kapcsolatnak csak az egyik, a „kizsákmányoló” oldalával jellemezni, mert az egyfajta „társadalmi szerződés” jegyeit is magán viselte. Kétségtelen azonban, a szokásjogból fakadó urasági kötelességek mellett az úrbéresek viselték a messze nagyobb terhet. Természetesen nemcsak a földesúrnak tartozott szolgáltatással a jobbágy, hanem az államnak is a vármegyének is. Az utóbbinak az ún. háziadót kellett előteremteni, aminek összege a vizsgált korszakban állandóan nőtt: 1799-ben még csak 29 forintot fizetett Várszló község, 1828-ban már 53 forintot kellett adóznia.⁶⁷ A falun belül az elosztás a birtokolt telek arányában történt. A készpénzen kívül nem kevésbé volt fontos a közmunka, s főleg az út- és gátépítés jelentett sok nehézséget az uradalom népének. Néha, ha a verebek elszaporodtak, s pusztították a termést, a vármegye előírta meghatározott verébfej beszolgáltatását. Hogy mennyire komolyan vette ezt a megye, mutatja, hogy az 1840-es évek elején külön szolgabírókat akartak Miháldiba küldeni „exekutióval”, mivel a bíró nem küldte be az előírt mennyiségű verébfejet.

Hasonlóan komolyan terhelték az uradalom társadalmát az állami adók, amelyek közül a legfontosabb a század elején még a katonák beszállásolása volt. Pl. Apáthiba és Viszlóba állandóan nagyobb kontingenseket költöztettek be. A központi költségvetésből ugyan kiutaltak „kvártély-fejében” kisebb összegeket, ezek azonban a jobbágyság panaszai szerint korántsem voltak azonos értékűek a nyújtott szolgáltatással. A beszolgált hadiadó összege is szüntelenül nőtt, pl. Pathon 1799-ben 40 forint, 1828-ban már 59 forint volt az az összeg.

A várszlói uradalom nagyon sajátos struktúrát képviselt Magyarország ezen térségében. E sajátosság két legfontosabb vetülete a nagybirtoküzem dinamikus fejlődése, illetve az uradalom társadalmának változása, ehhez való alkalmazkodása.

A 19. század első felében a majorsági árutermelés kiszélesedésének lehetünk tanúi, ami maga után vonta a területkihasználásra való törekvést, valamint a munkaerő-ellátottság problémájának megoldását. Az élönmunkaerő biztosítása végül is elsőlegesen a béreseket, cselédek alkalmazását, illetve a robotos munkaerő kihasználását, valamint jelentős „ledolgozások” napszám megszerzését jelentette. Az uradalom termelésében és gazdálkodásában az extenzív és intenzív jegyek keveredése figyelhető meg, legfontosabb azonban, hogy a század eleji változások nyomán a 19. század közepére egy fejlettebb mondható mezőgazdasági nagybirtoküzem volt a Zichy-család tulajdonában.

A majorság dinamikus fejlődése az uradalom társadalmát is jelentősen átalakította. 200%-os növekedés figyelhető meg a népesség gyarapodásában, ami egyben az egy családra eső létszám megduzzadásával járt együtt. A népességfelesleg levezetése 1832 előtt az új telkek alapításában, azt követően pedig a meglévő úrbéri telkek negyedig osztásában, a fölös munkaerő uradalmi alkalmazásában, a gazdálkodási színvonal javulásában, és minimális városba áramlásban történt meg.

Konklúzióknak, hogy a nagybirtok befelé szerveződése egyben azt is jelenti, hogy a mezőgazdaság tőkésedése ezen a területen az uradalom vezetésével mehet csak végbe, hiszen mind a tőkefelhalmozás, mind a szabad munkaerő képzésében és felhasználásában övé a vezető szerep.

⁶⁶ Vul. 35. csomó. Várszló. Kapotsfy Mátyás levelei, 1846–47.

⁶⁷ Uo.

ZALA TAMÁS

A New Deal szociálpolitikai vetületben*

Szociálpolitika a polgári világban természetesen nem Franklin Roosevelttel kezdődött és nem ér véget a jelenlegi elnökkel. De az ő idején történt valami, történik egy és más a szegénygondozásban és a szegénygondozással. S ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi, akkor a témát térben és időben tágabb keretek közé helyezve kell megvizsgálni. A szegényügy és szociálpolitika világtörténete a régmúltban kezdődött és sokat változott az idők során. Olyan téma ez, amelynek felgöngyölítése messze túllépi e sorok írójának kompetenciáját, meghaladja lehetőségeit. Mindössze néhány közhelyszámba menő közismert igazság leszögezésére vállalkozhatunk ehelyt, többre és másra semmiképpen. Erre is csak azért, hogy plasztikusan jelenítődjék meg, mekkora késésben volt az Egyesült Államok e téren más polgári államokhoz, bizonyos európai országokhoz képest. A kontinentális Európában a németek büszkélkednek azzal, hogy a népjólét emelésében és a szegényügy szervezett intézésében az ő államuk volt az úttörő, s már Bismarck intézményesített kormányzati szociálpolitikát. Nagy-Britannia azonban még Németországot is megelőzte e téren. Korábban tehetők a szervezett szociális gondoskodás kezdetei és méretei is kiterjedtebbek, átfogóbbak voltak, mint Németországban. A magánjótékony-ságot mindig nagyon komolyan vették, de azóta feltétlenül, hogy egyházilag elszakadtak Rómától és vallásilag a római katolicizmustól. A protestánsok vallási parancsnak tekintették az almozsnálkodást, ebben elvileg nem volt különbség köztük és a katolikusok között, de abban igen, hogy az evangéliumi szellemiség életvezetésükben nagyobb súllyal esett a latba, mint a római katolicizmusban.

A Szentírás nagy történelmi újítása abban állott, hogy azt tanította: ember embernek felebarátja és kapcsolatukat a szeretet alapjára kell helyezni. Az egyháztörténetírás Vazul nevéhez kapcsolja, hogy a felebaráti szeretet a kereszténység éltető erejévé, a keresztények kötelességévé tétetett. Kórházat épített és maga is segített a betegek ápolásában, amikor pedig Kappadókiát súlyos éhínség sújtotta, kőtenyben kiállt a piacra és kanállal meregetett babot, sózott húst a szegények fazekeiba. Közben pedig korholta a szőrösszívűeket, a kapzsiakat, a szenvedések és szenvedők iránt érzéketleneket. „Nem vagy te kapzsi? Nem vagy te rabló? Amit azért kapsz, hogy gazdálkodj vele, azt nem sajátítod-e ki? Ha valaki ruhát vesz el valakitől, azt tolvajnak nevezik, de aki nem ruházza felebarátját, bár megtehetné, vajon nem érdemli-e meg, hogy szintén tolvajnak nevezék? Az éhezőké az a kenyér, amit visszatartasz, a mezíteleneké az a ruha, amit a ládában őrzöl, a mezítlbasoké az a cipő, amelyik nálad általában kimegy a divatból, a rászorulóké az a pénz, amit elásol, hogy elrejtse. Így követsz el jogtalanságot mindazokkal szemben, akiken segíteni tudnál.”

Walter Nigg írja, hogy vádló szavai sok ellenséget szereztek neki előkelő körökben, de ezzel nem sokat törődött, kizárólag a keresztény felelősségtudat vezérelte. Ő volt az, aki felismerte, hogy a kapzsi világból kifutni és remetének állni kevés, ezzel a kapzsi és szívtelen világ megannyi áldozatait segíteni nem lehet. A szociális gondolkodás vallási kötelesség és ennek a kötelességnek eleget tenni csak úgy lehet, ha a remetei magányt a kolostori közösség váltja föl, e közösség pedig abban nyilvánul meg, hogy éli, nem csupán hirdeti a felebaráti szeretetet. Amit évszázadokon át szerzetesek csináltak, a reformáció nyomán világi kötelességgé tétetett, amiként erről Max Weber idevágó tanulmányai meggyőzően tanúskodnak. A protestáns felekezetek tagjai, egyházközsegeik magukra vették a szegénygondozás terheit, és már nagyon korán szegényházakat létesítettek és működtettek. Crowthner-nek hála, ma már elég pontosan ismerjük a menetét annak, hogyan került át a szegényügy és a szegényházak rendszere a vallási közösségektől és az egyháztól a municipális világi hatóság fennhatósága alá, s monográfiájából azt is megtudjuk, hogyan centralizálódott a lokális ügykezelés, mikor és hogyan alakult meg az

* Részlet a „Szegényügy és népjólét a mai Amerikában” című készülő könyvből.

erre rendelt állami hivatal és miképpen intézte a szegények dolgát. Arról nem is szólva, hogy konkrét rendeltetésű önszegélyező pénztárakat, beteg- és rokkantkasszákat már hosszúkorában teremt magának az osztályra alakulásnak az útjára lépő kétkezi munkásság, létesít egyleteket, amelyek pénzt adnak halálesetkor a temetésre, segélyezik az özvegyeket és az árvákat, még a gyógykezeltetés költségeihez is hozzájárulnak olykor. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a munkásegyletek és munkáspénztárak készítenek az államot a szociális gondozás bizonyos teendőinek fokozatos felvállalására, nem utolsósorban éppen abból a meggondolásból, hogy ne azok uralják ezt a terepet, vagy legalább ne egyedül uralják.

Fel kellett merülnön ez a szempont amerikai potentátok körében, s fel is merült, de csak évtizedekkel utóbb, mint a kontinentális Európában vagy a szigetországban. Amerika ekkor már a polgári világ éllovasa, anyagi javak termelésében, műszaki fejlődésben szinte már nincs komoly versenytársa, s hatalma, befolyása is félelmetes a világ ügyeiben. A szociális kérdésben fellelhető késedelmeskedés és elmaradás szegényét nem is tudja elviselni, s körülbelül azokban az időkben, amikor Moynihan a nagytőke szociális érdeklődését és szociális lelkiismeretét fedezi fel, jön divatba, hogy a történetírás kezdí felkutatni és feltárni a jóléti állam korai gyökérvilágát amerikai földön. Tanulmányok, könyvek sorában mutatják ki, miként eresztett gyökeret és szökkenett szárbá a felismerés, hogy a nép jóléte a köz ügye és az állam kötelessége. Ezek a művek arról tudósítanak, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben, de a századfordulón már kézzelfoghatóan fellelhető praxisbeli kezdetek is, nem csupán spekulatív előzmények. Az idő tájt ugyan még kikezdehetetlen, axiomatikus alapelvnek látszik, hogy minél kevesebb életjelet ad magáról a közhatalom, rendeltetésének annál jobban megfelel. Ám már a múlt század 80-as 90-es évtizedében egyre-másra fogalmazódik meg az óhaj, hogy a laissez faire, laissez passe elv adjon helyet az „általános jóléti állam” princípiumának és gyakorlatának. Hányan álltak elő efféle reformgondolatokkal és hányféleképpen! Sidney Fine fest hatalmas tablót róluk. Valamennyit — írja — Jefferson eszméje lelkesítette, az a célkitűzés, hogy a közjót az államnak kell előmozdítania, s az államot kívánja mindegyikük e cél szolgálataiba állítani.

Erről töprengenek teoretikusok, erről reformhajlandóságú egyének, de a szociális kérdésben cselekedni egyelőre csak magánzeméliek hajlandók. Emberbarát vagyonosok vagy papok, értelmiségiek, akik megszánták a nagyvárosok bérkaszáryaiban sínylődő nyomorultakat. Amazok pénzt adnak, emezek hozzá az ötleteket, a szervezőmunkát. Szerveznek díjtalanul iskolákat a szegénysorsú gyerekeknek, klubokat a szegénysorsú felnőtteknek, ahol előadásokat hallgathatnak, művelődhetnek, tanfolyamokon vehetnek részt, megtanulhatják, milyen az igazi amerikai. Kaphatnak tanácsot, netán segítő kezét is az elhelyezkedéshez, időről időre ruhasegélyt, pénzadományt. A metropolisekban a demokrata párt politikai gépezete, a helyi boss szintén nyújt támogatást — amint erről egy korábbi könyvemben némileg részletesebben is írtam — kellő politikai viszonzószolgálatok, szavazatok fejében. Mindez azonban csak mikroszinten működik. S ha színre lép is, amit Lasch szervezett altruizmusként aposztrofál, és ha akadnak a nagytőke körében, akik jótékony célokra alapítványokat tesznek, kisebb-nagyobb számú sanyarú sorsú embert felkarolnak, arra azonban legalább egy emberöltőnyi ideig várni kell, hogy a szegénység tényleg közügy szintjére emeltessék, és a közhatalom ügyévé nyilvánítsassék.

Csak amikor éktelen robajjal összeomlik a gazdaság és vele a közgazdaság klaszszikus tana, akkor kerül elő nagy hirtelen a mentőötlet, hogy az újjáépítésben szerepet kell kapnia az államnak, és hogy e szerepkörnek ki kell terjeszkednie a szociálpolitika eladdig elhanyagolt területére. A közgazdaságnak és tanának alfája és omegája az Új Világban, hogy a gazdaságnak öntörvényei szerint kell működnie. Axiomának számított, hogy a konjunktúra nem zökken ki a medréből, ha az öntörvényű működést senki és semmi nem zavarja és íparlovag meg pénzfejedelem éppoly háborítatlanul róhatja köreit, akárcsak a tőkés kozmosz kisebb csillagai, kiknek fényét a nagyobbak elhomályosítják, sőt pályasíkjukat is megszbáják. Időről időre bevág egy-egy dekonjunktúra és az ilyen időszakok igencsak kellemetlenek, de semmi esetre sem végzetesek. Minden klimaxot antiklimax követ, minden válságot fellendülés, minden depressziót megelőnkülés. De ahogy a fékeződésnek, leállásnak és visszaesésnek, ugyanúgy a felgyorsulásnak és felívelésnek is magában a gazdaságban vannak az okozói, a hullámzások és ciklusok a gazdaságkodás inherens és immanens regeneratív erőinek működésére vezethetők vissza. A 20. század első harmadának legvégén elementáris erejű krízis hasított bele a gazdaságba, s döntötte halomra az ökonómia harmóniáját a gyakorlatban, a harmónia ökonómiáját az elméletben. Mintha egyszerűen fejreállt volna a világ, csödbe került bankemberek és tőzsdések ugrottak fejest a felhőkarcolók tetejéről és loccsantották szét agyvelejükét a Wall Street flaszterén. Pánik lett úrrá a mindig hűvös, mindig higgadt, mindig mindent

gondosan kikalkuláló üzletembereken. Megbokrosodott az üzleti élet; ami jobbára kiszámítható volt, kiszámíthatatlanná lett; ahol korábban a racionalitás logikája uralkodott, oda az irracionalitás tört be és tett mindent egyszerűen kilátástalanul illogikussá.

Ez volt a világtörténelmi pillanat, amikor megrendült a józan értelemben, tudományba és politikába vetett hit, elöntött mindent a hitetlenkedés és mindenütt megváltó után kiáltott a riadt tömeg. S támadtak messiások mindenfelé. Ami Amerikát illeti, ahol talán a legnagyobb volt a zuhanás az általános prosperitás mennyországából a csaknem általános inség poklába, két emberre hárult a felelősség, hogy az összeomlásból megleljék és megmutassák a kivezető utat. Egy politikusnak, akit testileg tett torzzá a természet, és egy tudós embernek, akinek a hajlamai voltak némileg torzak, természetellenesek, ha hihetünk Anthony Sampsonnak. Amerikai volt amaz, az ország legnagyobb közjogi méltóságát töltötte be és ebből kifolyólag óriási fizikai hatalommal rendelkezett, angol volt a másik és hivatala, ha volt is, de jelentéktelen, hatalma meg legfeljebb az, ami szelleméből áradt szerte. Franklin Rooseveltnak hívták az államférfit és Maynard Keynesnek a tudomány emberét.

Élettörténetét egyiküknek sem mondjuk fel, életművüket nem összegezzük. A brit közgazda általános ökonómiai elméletét, pénzügyi ajánlásait, gazdaságigazgatási tanácsait és szanalási programját még csak dióhéjban sem ismertetjük. Mindössze azt vesszük szemügyre, de csak röviden és futólag, hogy a nagy összeomlás közepette mi volt mentési akciójának lényege, s mivel magyarázható, hogy angol és teoretikus létére az anglofilnek éppenséggel nem nevezhető praktikus Amerika mégis a szívébe fogadta őt, mint ahogy nem zárta el magát előle az amerikai állami gazdaságpolitika sem.

Amikor mérlegelni kezdik, mi idézhette elő a nagy katalizmust, arra kellett rájönni, hogy a krízis oka a túl nagy szabadság és a hiedelem, hogy — amiként fentebb láttuk — az öntörvényűség a rendet fenntartja, sőt, ha netán valami miatt megbillen, helyre is állítja. A termelés, forgalom, felhalmozás folyamataiba a közhatalom alig avatkozott. Valahányszor ilyen ingerenciája támadt, ha támadt egyáltalán, nyomban megkapta a nyomós figyelmeztetést. S amiként a közismert anekdota szerint a hordója elé lecövekelt katonának Diogenész azt mondta volna, hogy ne takard el a napomat, ugyanígy az lett mondván az államnak, hogy az ipar, a kereskedelem és a pénz urainak napját el ne merje takarni, orrát ügyeikbe bele ne merje tűni. Amde a robaj és a romhalmaz, amelyet a válság okozott, a vagyonosokat, a tőketulajdonosokat is megrázta a lelkek mélyéig. Megértettette még a laissez faire legmegátalkodottabb híveivel is, hogy a legkevésbé sem magánügy, amit annak mondanak, hanem közügy a javából. A gazdaságot a tőke értékesülése mozgatja, működteti, viszi előre, mindenki így tudta, akinek szava volt akár az ökonómia, akár a politika dolgaiban, s ezt az alapigazságot hirdette a teória. De most egyszerűen rá kellett döbbsen, hogy az egyes tőkés korlátlan szabadsága nem eredményez harmonikus összműködést, hanem éppenséggel diszharmónia, káosz kél ki belőle. Az önérték mindegyiknek azt diktálta, hogy árássza el termékeivel a piacot. Ám a kínálat meghaladta, ha a keresletet nem is, de a fizetőképes keresletet igen, jóval gyorsabban nőtt és hatalmasabbra duzzadt, semhogy a fizetőképes felvevőpiac felszíni képes lett volna. A tőke értékesülni akart a termékkibocsátás révén, de éppen azt nem érte el, ami a legfőbb célja: értékesülése került veszélybe. Mind az egyes tőkének, mind az össz-tőkének az értékesülés az alapösztöne, de kiélni nem képes egyik sem. Meg kellett érelődni, és meg is érelődött a felismerés, hogy miként a társas érintkezésben, úgy a gazdálkodásban is, valaminő szabályozottságra szükség van, s minimum a rend értelmében felfogott közjót a gazdálkodás minden résztvevőjének, minden „önálló atomjának” szemelőtt és tisztelőben kell tartania. A korlátlan szabadság helyébe a szabadság korlátozásának kell lépnie.

A magántőke és közhatalom viszonyának új alapokra helyezését a helyzet, a krízis követelte meg. A megoldásnak két alaptípusa alakult ki a gyakorlatban, az alaptípusokon belül jó néhány altípussal. Szovjet-Oroszországban a tőkét már másfél évtizeddel korábban kiszajátította az állam, s így ez utóbbi számára nem okozott semmiféle nehézséget saját kívánságai szerint szabályozni a tőke tevékenységét, mert hiszen az övé volt. Németországban a nemzeti szocialista párt uralomra kerülése után a tőkét ki ugyan nem sajátította az állam, de teljes egészében a saját akaratának rendelte alá, ahogy akkoriban mondták: gleisaltolta. Ez is partneri viszony volt, de a legkevésbé sem az egyenlőségen alapult, hanem az uralom és alávetettség hierarchiáján. Hitlert a nagytőke segítette hatalomra, a történetírásnak és a politológiának ehhez az axiomatikus megállapításához nem fér szemernyi kétség. De a marxai elmélet, amely élen járt a genezis feltárásában, csak késve és nagyon vonakodva ismeri el, ha elismeri hajlandó egyáltalán, hogy 1933 után a teremtő és kreatúrájának viszonya megfordult, s a goethei bűvészinas példázatának megismétlődéseképpen nem is csupán önállósította magát mesterétől,

hanem fölébe is nőtt, fölébe kerekedett. Teremtényből mester lett és a mester kénytelen volt szolgálni egykori teremtményét.

Az Egyesült Államokban a szovjet-orosz megoldásnak még csak-csak akadtak csodálói, bár ők is jobbára a technika használhatóságát fontolgatták, a tervszerű gazdaságkodás előnyeit latolgatták, a tervszerűség teljes hiányával, a tökéletes szabadsággal szemben; a tőke kisajátítása azonban szóba sem jöhetett sem náluk, sem másoknál. Viszont a német modellől szinte egész Amerika viszolygott. Elképzelhetetlennek tartották, hogy totális diktatúrával váltsák meg magukat a gazdaság anarchikusságától. Egy másfajta partneri viszonyt kellett kialakítani. Egyenlő felek önkéntes együttműködésének nem voltak meg a feltételei. A tőke került kényszerhelyzetbe, kiáltott segítségért, s tudatában kellett lennie, hogy ha partra akar vergődni, akkor úgy kell úsznia, ahogy a mentőövet odadobó állam diktálja. Bele kellett törődnie, elvileg talán nem, de a gyakorlatban igen és legalább rövid távra el kellett tűrnie, hogy mozgástere szűkül, mozgásszabadságában némileg korlátozzák. A történeti irodalom ma már egyértelműen azt hangsúlyozza, hogy Franklin Rooseveltt, aki a demokrátiák színeiben lépett színre és választatott elnökké, mélyen belenyúlt a magángazdasági szférába. Sokkal többről volt itt szó, mint hogy Rooseveltt „közüggyé” nyilvánította a szegényügyet és bizonyos szociálpolitikai intézkedésekkel megkezdte — Sidney Fine terminusával élve — az „általános jóléti államnak” a kiépítését. A New Deal — írta a közelmúltban a roosevelti újításokat összegező és forradalmi bátorságukat valamint teoretikus jelentőségüket méltató könyvében Collins — új módon rendezte el közhatalom és tőke, állam és gazdaság viszonyát. Ugyanezt a gondolatot exponálta még élesebb megfogalmazásban Sobel, midőn azt írta, hogy a roosevelti politika következtében „megkezdődött a Wall Street uralmának hanyatlása és a gazdasági hatalom áthelyeződése a Manhattan csücskéből a főváros, Washington közepére”, a pénzvilág centrumából tehát a politika központjába. Ettől az időtől számíthatjuk — teszi hozzá Sobel —, hogy a szabad vállalkozáson alapuló kapitalizmus ellenőrzött kapitalizmussá lényegül át.

Hogy itt valóban átlenyegüléssel állunk-e szemben, avagy helyénvalóbb arról beszélni, hogy a szabad vállalkozáson alapuló kapitalizmus vettetik alá bizonyosfajta állami szabályozásnak, erről a kérdésről végeláthatatlanul folyik a vita a szakértők körében. E sorok írója afelé hajlik, hogy inkább az utóbbi nézetet fogadja el, semmint az előbbi, amit Sobel képvisel. Ehhez tegyük még hozzá azt is, hogy a hangsúlyok időről időre megcserelik helyüket, a két alkotóelem keverési aránya sem állandó, korszakonként változik, hogy éppen melyik a domináns. Mindenesetre a New Deal óta vegyes-gazdaság formálódott ki amerikai földön, s miként a témának szentelt tanulmányában a szovjet Kozlova oly kitűnően ráérez, a kezdetektől mind a mai napig bezárólag az a vegyesgazdaság alapvető kérdése, hogy az állami szabályozásnak mi a tárgya, a közhatalom a gazdaságkodásnak melyik fázisát, mely pontjait célozza meg indézkedéseivel. A 30-as évek elején az volt a legdöntőbb feladat, hogy a tőkés akkumuláció és a tőkeértékesülés zavarait hárítsák el, lehetőleg minél gyorsabban. Elismerni a szabadverseny hívei is kénytelenek, amit az ellenőrzés gondolatának szorgalmazói vallottak, hogy a zavar elhárítása művi beavatkozást igényel. De pontosan mire irányuljon a beavatkozás, ez volt az eldöntendő kérdés. Egyes teoretikusok válasza úgy szólt, hogy magára a tulajdonra. Így került az érdeklődés előterébe a tulajdon és látnak neki mibenléte tüzetesebb vizsgálatának. Mint Kozlovánál olvasható, ez idő tájt jönnek napvilágra az első olyan elemzések, amelyek a tulajdon addig jobbra homogénnek és belsőleg tagolatlanul tartott fogalmát az anyag szerkezetéhez hasonlóan kezdik analizálni.

Az elemzések meglepő eredményekhez vezetnek. Kiderül, hogy akárcsak az atom, a tulajdon is alkotórészekre bontható. Ma már ez a tétel közhelynek számít, és nélküle a szociológia egyetlen lépést sem tudna tenni. Amikor például Poulantzas a polgári társadalom osztálystruktúráját írja le és ezen belül meghatároznai igyekszik a munkásság helyét és osztálycéljait, a termelési viszonyok különböző aspektusait veszi szemügyre, s ezek a tulajdon egyes szegmentumaihoz kapcsolódnak. Három síkot különböztet meg, beszél a tulajdon jogi, közgazdasági és funkcionális metszetéről, a tulajdon hatályába azonban kizárólag a termelés eszközeit, tárgyi feltételeit utalva. Először is tulajdon az, amit a törvény legalizál és szentesít. A gazdaság felől nézve a tulajdon elidegeníthetőséget, átörököthetőséget és legfőképpen szabad rendelkezést jelent. Funkcionálisan pedig azt, hogy működtethető, mégpedig azzal a kifejezett céllal, hogy szaporítsa, sokszorozza önmagát. Poulantzas azt hangsúlyozza, hogy a tőke a termelőeszközök mindhárom vonatkozásában egyeduralkodó, s mivel a tulajdon működtetéséből is egyre inkább ki-kezeszt másokat és főleg a munkásságot szorítja ki erről a térről, így a proletárok hada, lévén kismennyiségű a tulajdon jogi és ökonómiai birtoklásából már a polgári rend kezdeti óta, teljesen kiszolgáltatottja a tőkének. Poulantzasnak a munkásságra és státu-

sára vonatkozó következtetését sokan nem osztják, de a mi számunkra most nem ez a fontos. Hivatkozni csak azért hivatkozunk fejtegetésére, hogy felvillantsuk, milyen kapós lett elméleti szempontból a tulajdon fogalom „színképelemzése”, amely egyidős azzal, hogy az atomszerkezet belsejébe behatolt a tudomány. Ámde míg az utókorban Poulantzas a tőke hegemoniájára építette elméletét, a kezdeti időkre egy másfajta tétellel jellemző. Az tudniillik, hogy a hegemonia nem kötelező, sőt fel is számolandó. A felparcellázott tulajdonnak legalább az egyik darabkáját ajánlották kiragadni a tőke kezéből, pontosabban a tőke tulajdonosait rákényszeríteni az osztozkodásra. Nem ugyan a munka hadával, legalábbis nem vele közvetlenül, hanem az állammal. Az állam ezáltal előmozdíthatja, hogy a jövedelmek és a vagyon igazságosabban oszolják meg és szolgálja a köz javát, amibe a társadalom valamennyi dolgozó osztálya beleértendő, még a munkásság is.

A 30-as évek teoretikus stúdiumaiban a magántulajdon fogalmát egyrészt tágabban, másrészt szűkebben értelmezték, mint a belőle kiinduló szociológusok. Tágabban, mert nem szűktették le kizárólag a termelőeszközökre, szűkebben, mert szinte kizárólag jogi kategóriának tekintették, de nem monolit, egyszeri jognak. A tulajdon — mondták — jogegyüttes, hármas egység. A tulajdon tárgya fölött való birtoklás és elidegenítés jogát elválasztották a használatát illető rendelkezés és döntés, vagyis az irányítás és ellenőrzés jogától, továbbá a harmadik aspektustól: a tulajdon általi jövedelemhez jutás jogától.

Ily módon teremődik meg az elméleti lehetőség, hogy a magántulajdon korlátlan szabadságát szabadságának korlátozásával váltsák föl és a gazdaságot részlegesen a közhatalom, az állam ellenőrzése alá helyezték. A hármas egységet egyező tulajdon első elemét nem érintette volna a korlátozás, a tőke továbbra is tulajdonosa, birtokosa a tulajdonának, de amikor irányít, már figyelembe kell vegye az állam gazdaságpolitikáját, s jövedelmét meg kell ossza az állammal, hogy annak legyen miből finanszírozni a gazdaságpolitikát és szociálpolitikát. Ez a koncepció azonban a tőke köreiből nem keltett tetszést — Collins bőven ír erről —, nem nagyon sikerült meggyőzni őket, hogy a tulajdon részleges szabályozása nem csorbitja szuverenitásukat. Né feledjük, hogy Amerikában a nagy vagyonok urai mindig roppant érzékenyek voltak arra, hogy szabad mozgásukban, vállalkozásaik szabadságában ne korlátozzák őket, rendeletileg vagy törvényhozással ne vettessenek alá fölösleges vezgatóúrának. A múlt század végén még a profit megadóztatásába sem hajlandók beletörődni, és minden erővel küzdenek, minden befolyásukat latba vetik, hogy a jövedelemadóról szóló törvénytervezetből ne legyen semmi. Küzdelmüket akkor teljes siker koronázta, s gazdasági és politikai hatalmukat állítva csatasorba, olyan harcot vívtnak, amely Charles Beard előadásában valósággal a klasszikus görög drámák heroikus erőpróbáira emlékeztet.

Ilyen előzmények után és efféle hagyományok birtokában egyáltalán nem meglepő, hogy a harmincas évek gazdasági összeomlásából is másként kívántak kikászálódni, semmi esetre sem úgy, hogy a tulajdon szentségén akárcsak a legparányibb sérelem is esék. S Keynes volt az, aki a segítségükre sietett, ő az, aki a szabadságkorlátozást összeegyezteti a tulajdonszuverenitással, és ebben a szellemben kínál megoldást. Praktikus receptet ír fel a bajba került tőkés rendszernek: a gazdaság közhatalmi szabályozása elkerülhetetlen, de nem a tulajdont kell célba venni, hanem a működtetett tulajdon produktumát, nem az irányítást kell kivenni a tőke kezéből, hanem a döntéshozatal feltételrendszerét kell megfelelőképpen alakítani, nem a jövedelemszerzésben kell osztozkodásra kényszeríteni a tőkét, hanem a már megszerzett jövedelem újraelosztásában. A társadalmi ellenőrzés, egyfajta szocializáció semmiképpen nem nélkülözhető, de ezt az állami költségvetés redisztribúciós mechanizmusa és a kereslet szabályozása révén kell megvalósítani. Ha a gazdaságkodást lineáris fázisok egymásutánjának tekintjük és e fázisok sorában elől áll a funkcionáló tőke és utána a tőkefunkció hozadéka, vagyis az értékesült, megtérült tőke, akkor a tulajdont hasítók és tulajdont szabadságában korlátozni indítványozók az első fázisba kívántak belenyúlni. Keynes viszont a másodikba, ez pedig nem lényegtelen különbség. Nem indokolatlan tehát Holland észrévétele, miszerint a keynesi megoldás legnagyobb érdeme és legfőbb erénye, hogy a beavatkozásnak, a szabályozásnak olyan módját kínálta, amelyhez a tulajdon szféráját nem kellett bolygatni. „Idegen akaratsnak” nem a tőkét javallotta alávetni, mindössze hozadékát, s egyfelől adópolitika, másfelől szociálpolitika révén újraosztani, átcsoportosítani a jövedelmeket.

Heves és végeláthatatlan disputák tárgya, hogy keynesiánus volt-e Roosevelt és rooseveltiánus-e Keynes. Szenvedélyesen vitatkoznak a szakirodalomban és nem tudták eldönteni a mai napig sem, hogy az amerikai elnök vette-e nagyobb hasznát a brit közgazda elméletének, avagy emez az ő politikájának, és hogy teóriája kimunkálásában Keynes hasznosította-e a New Deal gyakorlatát és tapasztalatait. Mivel fejtegetéseinknek nem tárgya az elmélettörténet, nyugodt szívvel mellőzhető annak az összefüggésnek a megvi-

lágítása, hogy a roosevelti politika hogyan és mennyiben hatott Keynes elméletére, illetve hatással volt-e rá egyáltalán. De hogy a New Deal a maga komplexitásában nem függetleníthető a fentiekben megvilágított keynesi alternatívától, abban e sorok írója a legkevésbé sem kételkedik.

Keynes azt vallotta, hogy legelőször is a konjunktúrát kell ismét helyreállítani, s ez éppúgy kormányzati kötelesség, mint ahogy az is, hogy a konjunktúrát ne zavarhassa meg semmi. Nincs az az ár, amit megadni e kettős célért ne kellene és ne szabadna. A klasszikus közgazdaságtan azt tanította, hogy a közhatalomnak — akárcsak a deizmusban a teremtőnek, mint első mozdítónak — az a dolga, hogy a jogbiztonságnak és a szabadversenynek megteremtse a feltételeit, és amint e két feltétel alapján öntörvényei szerint működni kezd a gazdaság, nyomban vonja ki magát onnét. Keynes jól látta, hogy ez a felfogás innárra tarthatatlan. Az állam nem maradhat tétlen szemlélő, kötelezettségei azal nem értek véget, hogy egykoron jogbiztonságot teremtett és garantálta a verseny szabadságát. Ha az inént valláseméleti hasonlattal élünk, ezt folytatva azt mondhatnánk, hogy a deizmusból a teizmusba lépett át. A konjunktúra kiegyensúlyozottsága a lényeg, még azon az áron is, hogy az államháztartás kiegyensúlyozatlansága lesz a következmény.

Collins azt írja, hogy Keynes tanácsaival voltaképpen csak a második világháború után kezdett élni a kormányzati gazdaságpolitika az Egyesült Államokban. Ebben azonban minden bizonnyal téved, mert ha nem is Keynes az apja a New Dealnak, de hogy legalábbis a szellemi affinitás fennáll köztük, ahhoz aligha férhet kétség. S ha némileg későbbre is datálja a keyneziánus hatást, mint ahogy az a valóságban érvényesülni kezdett, abban viszont igaz van, hogy a keynesi tant vagy annak egyes elemeit nem a maguk eredeti formájában alkalmazzák az államokban, hanem némileg átalakítva, módosítva. Roosevelt mélyen belenyúlt a magángazdasági szféra ügyeibe, programot indított be munkaalakmak teremtésére, szociálpolitikai intézkedéseket hozott, intézményeket létesített. Am a szociálpolitikában érdeklődése és tevékenysége belül maradt egy bizonyos körön. S ha a szociálpolitikát úgy fogjuk föl, hogy annak két ága van, a társadalombiztosítás és a jótékony célú segélyfolyósítás — márpedig csakis így értelmezhető —, akkor a roosevelti szociálpolitika bizony igencsak felemásnak mutatkozik. Társadalombiztosítás megteremtése az, ami az elnök nevéhez fűződik, de segélypolitikának a New Deal szerteágazó intézkedéseiben nem lelmi a nyomát sem.

Az előbbieken szó volt már arról, hogy ha Keynes rooseveltiánus volta nem is bizonyítható perdöntően, de Roosevelt keyneziánussága annál inkább. S itt többről, sőt minőségileg másról is szó van — mintsem hogy az amerikai elnök a konjunktúra helyreállítását és zavartalanosságának biztosítását tette meg gazdaságstratégiai főcéljának, továbbá hogy megépíttette a redistribúció gépezetét és azt működésbe is hozta. Nem fogott kezét a radikálisokkal akik a tulajdon szuverenitását is részint kések lettek volna feláldozni, ehelyett egy mérsékeltabb és a rendszer tőkés alaptermészetéhez jobban illő stratégia szerint járt el. Ez keyneziánusságának talán legmélyebb tartalma. Akár azt is mondhatnók, hogy konzervatívan cselekedett, persze csak a radikálisokhoz képest, bizonyos üzleti körök tradicionális felfogása szerint annál radikálisabban. Szociálpolitikájára is az áll, hogy minősítése attól függ, honnét, kiknek az oldaláról ítélik meg. De akármilyen is ez a minősítés, a mindenképpen tény, hogy a kettős ágú szociálpolitikának csak az egyik ágát kultiválta, a másikat nem, s éppen azt fejlesztette ki, amelyik a rendszer polgári jellegével van tökéletesen összhangban. Mi több, az állam tradicionális szerepfelfogásához is ez áll közelebb.

A szociálpolitikán belül világos különbséget kell tenni egyfelől társadalom- és betegbiztosítás, másfelől szociális segély típusú juttatások között. Mint Glazernél olvasuk, a kettő közül az előbbi par excellence polgári formáció, amennyiben írott vagy íratlan formában ugyan, de közmegegyezésen alapszik. Kétoldalú kötelezettségvállaláson. A társadalombiztosítási vagy betegbiztosítási járulékat lerová állampolgárok mintegy biztosítást kötnek, biztosítási viszonyba lépnek az állammal, a lefizetendő rendszeres díj fejében biztosítottakká lesznek, s az állam mint biztosító szavatolja, hogy öreg korukban vagy betegségből eredő munkaképtelenségük esetén nem egy összegben, hanem havi résztelekben folyósítja nekik a biztosítási összeget, ily módon vállalván át magára részlegesen a gondot, hogy ne maradjanak megélhetés nélkül.

A dolog természetéből következik, hogy a biztosítási díjak összege társadalmi méretekben nagyobb, mint amennyit egy meghatározott időpontban a biztosítottaknak kifizetnek. A társadalombiztosítási alapot az állam éppúgy forgatja, befekteti, felhasználja, akárcsak a magánbiztosító társaságok. De két lényeges különbség azért mégis van. A magántársaságok nyereségalapon állnak, az állam mint társadalombiztosító, nem. S tán még ennél is fontosabb, hogy az állam az állampolgáival nem köt formális biztosítási szerződést, illetve a „kvázi-szerződés” feltételeit egyoldalúan ő szabja meg. A biztosítási

járadékot, a díjtételeket éppúgy, mint ahogy a kifizetendő összegeket az állam határozza meg. Mi több, tőle függ az is, hogy milyen tágan vagy mennyire szűken szabja meg a biztosításba bevonandó személyek körét. Az „egyezség” nem egyezményes jellegén pedig mitsem változtat, hogy az állam szerephez juttatja a törvényhozást ebben a folyamatban.

Az állami akaratnak tehát egészen tág tere nyílik itt. Annál is inkább, mert az alku állam és polgárai között pontosan ugyanannak a kényszerhelyzetnek volt a szülőtte, mint amelyről főntebb már szó volt, amikor az állam és a tőke kapcsolatainak új alapokra kerülését taglaltuk. Az emberek a világgazdasági válság örvényében fuldokoltak, millióknak nem volt állásuk, nem jutottak munkához, nem kerestek, nem tudtak miből ennivalót venni, lakbért fizetni, fűteni, ruházkodni, közlekedni, gyermekeiket iskoláztatni. További milliók egész életének szorgos munkája vált semmivé azáltal, hogy elveszítették megtakarított pénzüket és maradtak öregségükre fillér nélkül. Sem a munkaképes korú lakosság, sem a munkából már kiöregedett népességnek jelentős hányada nem volt abban a helyzetben, hogy a biztosítási feltételeket diktálhatta, de még csak abban sem, hogy számottevően befolyásolhatta volna. Voltaképpen örülhettek valamennyien, hogy ilyen ingató egzisztenciális pozícióban leledzván biztosítási szempontból egyáltalában szóba jöhetnek, és hogy az állam, mégha informálisan és mégha a magánjogi szerződések megelőző érdekegyeztetési tárgyalásokat teljességgel mellőzve is, de azért biztosítási kvázi-egyezmény kedvezményezettjévé tette őket.

Az történt tehát, amit az állami politika elhatározott, és a szociálpolitikában jobbra az történik mindig. Amde nemcsak a tőke szabadsága nem lehet korlátlan, nem lehet az az állam sem. Bármennyire is informális a társadalombiztosítási kontraktus, bármennyire is csak az egyik fél akarata számít, amikor frásba foglalják, az állam keze is megvan azért kötve, döntései csak az ésszerűség határai között lehetnek szabadok, azaz nem lehetnek önkényesek. A kötelezettségvállalás mindenképpen kétoldali, s ha az állam netán hozzányúlna a társadalom- és betegbiztosítás kialakult rendjéhez, ha a jogosultakat érezhető mértékben rövidítené meg, amaz szerződésszegést követ el, emezek pedig a „szerződéses viszonyt” valamiképpen felmondanak. Valami ilyesmi történt évekkel ezelőtt Kaliforniában, amikor népszavazással döntöttek bizonyos köződök fizetésének beszüntetéséről. Tegyük hozzá, hogy nem a társadalom- vagy betegbiztosítás kifizetési összegeit kevesellték, a díjtételeket sokallták meg, vagy pontosabban azt, hogy a segély jellegű juttatások nőttek meg, s ennek terheit jórészt rájuk, társadalombiztosításban részesülő adófizetőkre hárították át.

A segély jellegű juttatásokat, melyeknek számtalan formája van és sokféle lehetősége, a szegényeknek szánják, illetve nem is annyira nekik, mint inkább azoknak, akiket a korábbiakban pauperek vagy páriák néven emlegettünk. Itt szó nincs és nem is lehet semminemű szerződésről, sem írótról, sem íratlanról, sem informális, sem kvázi-egyezségről. Csupa olyanok részesülnek belőlük, akik semmivel, a legtrikább esetben is alig valamivel járulnak hozzá a nemzeti jövedelem, a nemzeti vagyon gyarapításához, sem anyagi, sem szellemi értéket nem alkotnak, de még az értékalkotás társadalmi feltételeinek létrehozásában vagy fenntartásában sem játsszák a legparányibb szerepet sem, és adóikkal nem növelik a fiskus bevételeit. A közösbe be nem tesznek, csak kivesznek, nem adnak, kapnak. A téma irodalmában és főleg a jóléti állam és szociálpolitika bírálaiba ezen az alapon szokás úgy érvelni — olvassuk Hacker-nál —, hogy míg társadalom- s betegbiztosításra, social securityre és Medicare-re magánjogi szempontból van, szociális segélyre, azaz welfare-re és Medicaide-re nincs jogosultság. Ez utóbbiak esetében lényegében jótékonykodással van dolgunk, a „szervezett altruizmusnak” egy újabb, immár nem magánjellegű, hanem etatizált változatával. Anyagi fedezete a nemzeti vagyon gyarapítótól, az államkasszába adókat befizetőktől származik, s az állam feladata, hogy közvetítsen adományozók és adományozottak között, hogy a segélyeket, annak különböző változatait szétosztja.

Nem egyenlő felek állnak szemben a társadalombiztosítási rendszerben sem, de — hadd ismételjem meg újból — mégiscsak kétoldali kötelezettségen alapszik ez a rendszer. A szociálpolitika másik ágában, segélyjellegű juttatások esetén semmiféle kötelezettségről nem lehet beszélni, de még csak arról sem, hogy egyáltalán felek állnak szemben egymással, még ha nem is egyenlő alapon. A segélyszisztéma sem egyenlő, sem egyenlőtlen feleket nem hoz egymással kapcsolatba, itt donor van az egyik oldalon és kisebb vagy nagyobb mértékben, de alapvetően megajándékozott, eltartott a másikon. Igaz, hogy a segélyezés különféle formáit, a kiutalható pénzösszegeket itt is rendelet, törvény szabja meg, s azt is, hogy melyek az „igényjogosultság” kritériumai. Az intézmények működése és a pénzek vagy természetbeni juttatások elosztásának legalizált rendszere optikai csalódást kelt azonban azzal, hogy elfedi a szociálpolitika eme ágának minőségi más milyenségét a másik ággal szemben. Elfedi, hogy a segélyezés alapvetően karitatív cselekedet,

emberbaráti gesztus, a legteljesebb önkéntesség alapján. S ez még akkor is így van, ha a jóléti alakult állam mértékelenül kibővíti a szociálpolitika segélyjellegű juttatási rendszerét, egyre nagyobb összegeket fordít költségvetéséből erre a célra. Teszi ezt — mint látni fogjuk — nem tisztán és nem pusztán altruizmusból, sőt egyre kevésbé ilyen indíttatásból, még csak nem is azon az alapon, hogy „veszedelmes fenévatat nem ingerelni, olykor inkább etetni kell”, hanem kifejezetten azért, mert ezt követeli meg a saját jól felfogott érleke és még inkább, hogy ezzel tesz szolgálatot az önértékesülés zavartalanságát tűzőn-vízen át kikényszerítő tőkének.

Ha a szociális segélyezésre gondolunk, a szociálpolitika kiegészítődésére ezzel a tevékenységgel, akkor voltaképpen már nem is annyira jóléti államról kellene beszélni, mint inkább gondviselő államról. Mert jólétre igényt csak azok formálhatnak, jogosultságuk csak azoknak lehet, akik maguk értékgyarapítók — s hogy ők kik, az nem szorul magyarázatra — vagy, akik az értékgyarapítási folyamatban közreműködnek, gondolunk itt a termelői, pénzügyi és forgalmi szolgáltatások szférájában alkalmazottakra, kiknek száma és vele súlya is, rohamosan nő. A többiek, a „misera plebsz” alkotó „mélyszéglakók” sem igényt nem formálhatnak, sem jogosultságuk nincs. Amazok minden különböző jogcím nélkül, állampolgári jogon, vagy ahogy a téma szakirodalmában rendszerint megfogalmazták: alanyi jogon — részesülnek társadalombiztosításban és egészségügyi biztosításban, emezek viszont legjobb esetben is csak arra számíthatnak, hogy a társadalom pénzt, megbízást ad, de legalábbis hallgatólagosan tudomásul veszi az állam, hogy pártfogása alá kerülnek, az állam gondoskodik róluk, ahogy tud, illetve amennyire bizonyos, később részletezendő okok folytán kénytelen. A 30-as évek gazdasági válsága és e krízis szociális kártevése az államot addigi, jobbára „kibic-szerepköréből” kimozdította, és a gazdasági, társadalmi játszmában azonnal az egyik legpotensebb szereplőre, túlzás nélkül mondhatjuk: főszereplővé emelte. A New Deal Amerikájában a roosevelti politika lerakta a jóléti állam alapjait, de ennek határain nem lendült túl, a gondoskodó állam terrénját meg sem közelítette. A társadalomtörténeti irodalomban a legutóbbi években bontott lobogót egy irányzat, amely éppen emiatt marasztalja el Rooseveltet és adminisztrációját.

Utólag persze könnyű kimondani, hogy a New Deal mennyiben volt fogyatékos és milyen tökéletlenül kísérelte meg behozni Amerika történelmi lemaradását a szociálpolitikában az e téren nagyobb hagyományú nyugat-európai országokkal szemben. Nem érdektelen kérdés viszont, hogy mit láttak mindebből a kortársak, látták-e ők valamit is, akár az utóbb kimutatott féloldalasságból, akár az általános felemásságból. Emegettük már Collinst és az ő tanúságtételét arról, hogy hangadó üzleti körök azt a viszonylag keveset is, amire Roosevelt vállalkozott, sokallották, holott a mából visszatekintve inkább kevesellniök kellett volna. S kevesellniök kellett volna akkor is, ha őszintén szembe mertek volna tekinteni azzal a helyzettel, amelynek előidézésében náluknál nagyobb felelősséggel aligha viseltetett bárki más. Ezekre az évekre visszaemlékezvén Lewis Mumford ugyanazt írja, amit a gazdaságtörténeti szakirodalom okadatolva, gazdaság adatszzerűségét és tényanyagot felsorakoztatva elemezve megállapít, hogy tudniillik elbizakodottságukkal, elvakultságukkal a pénzemberek és iparvállalkozók maguk okozták a rövidzárlatot, s ugyancsak ők tehetnek arról, hogy az első kis üzemenzavarból végzetes összeomlás, hosszantartó káosz lett, amiért nagy árat kellett fizetni. S nemcsak a felelősöknek, tán nem is elsősorban nekik, hanem az önteltség és telhetetlenség gazdaságpolitikája illetve politikai gazdaságtana vétlen áldozatainak.

De Mumford olyasvalamit is megfigyelt, ami fölött a gazdaságtörténetírás jobbra elsiklott mindeddig. A tőke képviselőit jellemezve húzza alá, hogy csak egy valamire voltak képesek: a gazdaságot csődbe vinni, de kihúzni onnét meghaladta képességüket. A legteljesebb tanácsstalanság lett úrrá rajtuk, amikor magukra omlasztották a tőzsdét és a gyárak világát, egyszerűen a leghalványabb sejtelmük sem volt, hogy mitévők legyenek, hogy ebben a mindenképpen kritikus helyzetben mit kellene és mit lehetne csinálni. Egy részük pánikba esett, s ennek véletlen eseteit már említettük, amikor a kiloccsantott agyvelőkre utaltunk, más részük réveteg dermedtségbe hullott, s ez a reagálás az, amire Mumfordon kívül nemigen emlékezik, de nem is szívesen emlékeztet senki. Ha szabad azt mondani, csak az elnök állt a helyzet magaslátán, őrajta aztán sem végső kétségbeesés nem vett erőt, sem bénultság. Sőt, cselekedett rendkívül határozottsággal és igen céltudatosan. Nem holmi elmélet előírásait követve, nem is valamiféle komplex és részletekbe menően kimunkált program alapján. Amit tett, azt a józan értelem diktálta, s ha hihetünk Mumford tanúságtételének — s ugyan miért ne hihetnénk —, akkor nem is az egyes elnöki lépéseknek volt annak idején a legnagyobb hatásuk, sokkal inkább annak a ténynek, hogy egyáltalán lépett, hogy mozdult, cselekedett.

A bénultság és kétségbeesés pánikjának körülményei közepette a mozdulás aka-

rása, a cselekvés elszántasága már önmagában is elégséges volt, hogy megadja a lökést a válságból való kilábaláshoz. Maga a kilábalás sem könnyen, sem gyorsan nem ment. Hiszen egy kontinensnyi nemzet guzdlálkodása került a megkövülttség állapotába, s a társadalom túlnyomó része a reményvesztettségébe. Az emlékezők elbeszéléseiből, amelyeket pár éve Studs Terkel gyűjtött össze és rendezett széles körű olvasottságra szert tett, megrázó tragédiákat felidéző köteté, az tűnik ki, hogy még az is áldozatnak érezte magát, aki pedig inkább a nagy válság előidézői között volt, hát még mennyire azok, akik valóban keresőmunka, fedél, élelem nélkülülvé váltak az összeomlás következtében. Területileg országos, társadalmilag nemzeti méreteket öltött a krízis. S ez az általános és átfogó nyomorúság oly módon jött létre, hogy a társadalom középső rétegei valósággal belezuhanak a mélységbe, a mélység lakói közé.

Felületes szemlélő előtt olyan kép alakulhatott ki a New Deal-ról és Rooseveltről, hogy a társadalmi nyomorúság megszüntetésére lett volna kísérlet amaz, illetve tett volna kísérletet emez. Csakhogy nem erről volt szó. A gazdaság- és társadalomtörténeti munkák jobbára mind kénytelenek meghajolni a kemény tények előtt, s e tények azt bizonyítják, hogy a roosevelti reform minden volt, csak éppen egyetemes nem. A válság és nyomában az inség tömegmértévé vált, s ebben a tömegmértévé lett inségben eltűnt az alapvető szociális különbség. Az tudniillik, hogy voltak, akik pauperok voltak és voltak, akik pauperok lettek. Amaz tartós állapotot, életre szóló létállapotot jelentett, emez inkább kivételes helyzetnek, kalamitásnak volt tekinthető, amely előbb vagy utóbb elmúlik. Egy gazdaságtörténeti természeti csapás sújtott le Amerikára, s ennek alkalmi, egyszeri, átmeneti és kiheverhető nivoltáról alkalmasint mindazok meg voltak győződve, akiket a guzdlálkodás megbokrosodása, a pénzügyek összeomlása rántott a mélybe. Ezt a meggyőződést nem rendítette meg, hogy a gazdasági és pénzügyi élet nagymoguljainak többsége fejét vesztette, és az országra szakadt szerencsétlenség idején nem tudta, hogy mitévő legyen. Viszont eltette a bizakodást, hogy Rooseveltnem vette át emezek tespedtségét, hanem mentési munkálatokba fogott, mégpedig azonnal. De nem az a cél lebegett előtte, hogy kiemeljen mindenkit az inségből, hanem az, hogy egyfelől a hónak alá nyúljon azoknak, akik aláhullottak, másfelől — mai kifejezéssel — biztonsági hálót feszítsen ki, és ily módon elejét vegye, hogy a tömeges lesüllyedés bármikor újból megismétlődjék.

Akik a társadalmat etikai alapról bírálják, azok körében gyakori a szemrehányás, amelyet mostanában Robert Kuttner fogalmazott meg a legnyomatékosabban, hogy a szociális kérdés egy mélyseges igazságtalanságban gyökeredzik. Abban, hogy ugyan a törvény előtt egyenlő mindenki, legalábbis pro forma az, viszont szociális instanciák előtt már nem. Kuttner az egyetemesség elvén méri valamely rezsim értékét és emberségét, s ennek a mércének alkalmazása alapján marasztalja el Amerikát. Az univerzalizmus az ő értelmezésében azt a követelményt foglalja magába, hogy kivétel nélkül mindenki előtt ugyanazok az iskolák álljanak nyitva, és hogy mindenkinek ugyanazok az egészségügyi intézmények álljanak a rendelkezésére. Ahol tehát ember és ember között különbséget tesznek, ha tanulni akar, vagy ha ambulanter kezelésre, kórházi ápolásra szorul, vagyis egyszerű halandót és privilegizált személyt nem egyazon oktatási és egészségügyi rendszer foglal magába, ott társadalmi igazságosságról vajmi kevésbé lehet beszélni, demokráciáról szintén nemigen. Sőt, még arról sem nagyon, hogy társadalmi szolidaritás hatná át az illető szisztémát.

Ami Amerikát illeti, a jóban-rosszban együtt ott nem erős oldaluk az embereknek, legalábbis Neil Gilbert ekként vélekedik. Mint írja, az általa nagyon tágan értelmezett középosztályt nagy általánosságban nem jellemzi az, hogy osztozzék a nincstelennel azon, amije neki magának van, s ha önként adakozni hajlandó is, de attól viszolyog, hogy kötelezően írják elő neki a nincstelenség támogatását. Szemléletes hasonlatával élve, akinek luxusvitorlás van, baj esetén azonnal hívja a parti őrség őrnaszádját, de akiknek nincs vitorlásuk, sőt akiknek tengerpartra menni nyaralni nincs módjuk, azokat a fedélzetre felengedni eszük ágában sincs. Hogy osztályon belüli szolidaritásról beszélhetünk-e, arról még lehet vitázni, de hogy a középosztálybeliek nem sok közösséget éreznek az alattuk elhelyezkedők iránt, az bizony minden vitán felül áll. Így tehát a szociálpolitizáló állam történeti szemléletű kritikussai meglepő egyöntetűséggel állítják, hogy a gondviselő állam nagy handicappal indult, mert a New Deal-ben testet öltő jóléti állam eleve nem kívánta a társadalmi szolidaritást érvényre juttatni, s a középosztály megmentővitéseével, illetve az inséges állapotú „életfogytiglani” pauperok negligálásával olyan berendezkedésnek rakta le az alapjait vagy olyan berendezkedést tartósított, amely — mint Gilbert állítja — két csoportra osztotta az ország lakosságát, s akárcsak annak idején az angol Mayhew, diszkriminálta az egyik csoportot, hogy privilegizálhassa a másikat. A 60-as évek radikális irányzatához tartozó Barton J. Bernstein megfogalmazásában „a New Deal liberális reformjai nem alakították át az amerikai rendszert, sokkal inkább

konzerválták és megvédelmezték az amerikai korporációs kapitalizmust.” Lényegében tehát konzervatív célokra irányultak.

Ez a fajta sommás megítélés és elítélés igencsak jellemző volt a 60-as évtizedre, s mind David Kennedy, a Stanford történelemtanára írja a New Deal újabb irodalmát áttekintő cikkében, csak mostanában kezdődött meg a realisabb és kevésbé egyoldalú megvilágítása Rooseveltnek és politikájának. Ámde ez az irányzat még mindig erőtlen és halovány ahhoz a másikhoz képest, amely a Bernsteintől idézett módon összegezi a New Deal és Roosevelt teljesítményét. Jó néhány szerző indul ki abból, hogy a nagy válság ritka jó alkalom lett volna az amerikai szociális viszonyok gyökeres átrendezésére, de Roosevelt nemhogy élt volna vele, inkább elszalasztotta ezt a ritkán adódó történelmi pillanatot. Sobel, aki nem ehhez a körhöz tartozik, a New Deal-ben — mint emlékszünk — az ellenőrzött kapitalizmust látta testet ölteni. A kritikai szociálhistóriai iskola nevében Graham ezzel szemben azt írja, hogy a 30-as évek a „dezorganizált kapitalizmus” jegyében teltek el, ennek az évtizednek zűrzavaros, kiszámíthatatlan és rendszertelen jellegén a roosevelti kormányzat sem változtatott szinte jótányt sem. Az Egyesült Államok útja a „dezorganizált kapitalizmustól” vezet afele, amit Graham „tervszerű társadalomként” jellemez, ebben az irányban nemhogy a döntő, de még az első lépést sem Roosevelt tette meg, hanem pártállásra való tekintet nélkül azok a politikusok, akik egy emberöltővel a „fényes esély elszalasztója” után vezették az országot, a 60-as években, a 70-es évtized első esztendeiben ültek az elnöki karosszékekben. Így kerül az ő előadásában Kennedy, Johnson és Nixon egymás mellé, így lesznek mindhárman a „tervszerű Amerika” úttörői és előfutárai, s emelkedik ki hármójuk közül Richard Nixon, mint az a politikus, aki a Roosevelt által elszalasztott lehetőséggel a leginkább próbált élni, s azzal, hogy közügygá tette és a közhatalom feladatkörébe beemelte a környezetvédelmet és kísérletet tett — éppen Moynihan segítségével — a biztosított minimális jövedelem „eretnek” eszméjét elfogadtatni a közvéleménnyel, sőt a kongresszussal is, új vizet felel kormányozta az ország hajóját. Ehhez képest Patterson már nem lepett meg senkit, amikor annak a témának szentelt egy egész könyvet, hogy 1965 és 1975 között az egy- mászt váltó demokrata és republikánus kormányok valóságos forradalmat csinálnak a népjóléti politikában.

IRODALOM

- Charles Beard*: Contemporary American History. 1877—1913. New York, 1914.
Robert Collins: The Business Response to Keynes, 1929—1964. N. Y. 1981.
M. A. Crowther: The Workhouse System, 1834—1929. The History of an English Social Institution, London, 1981.
Sidney Fine: Laissez Faire and the General-Welfare State. A Study of Conflict in American Thought, 1865—1901, Ann Arbor, Michigan, 1956.
Nathan Glazer: Affirmative Discrimination: Ethnic Inequality and Public Policy, N. Y. 1975.
Neil Gilbert: Capitalism and the Welfare State: Dilemmas of Social Benevolence, Stanford, Conn., 1984.
O. Graham: Toward a Planned Society, From Roosevelt to Nixon, N. Y. 1976.
Andrew Hacker: Welfare, The Future of an Illusion, The New York Review of Books, Vol. XXXII, N° 3, 1985. febr. 28.
S. Holland: The End of the Keynesian Era, London, 1977.
David M. Kennedy: The Changing Image of the New Deal, The Atlantic, 1985 január.
K. Kozlova: Igyejnije isztoki i evolucija koncepcii „szmesannoj ekonomiki” Mirovaja ekonomika imezsdunarodnij otnosenijija 1984/2. szám.
Robert Kuttner: The Economic Illusion: False choices Between Prosperity and Social Justice, N. Y. 1984.
Kristopher Lasch: Az önimádat társadalma, Európa, Bp. 1984.
P. Daniel Moynihan: A Guaranteed Income. The Nixon Administration and the Family Assistance Plan, N. Y. 1973.
Lewis Mumford: Sketches from Life, The Early Years, N. Y. 1982.
Walter Nigg: A szerzetesek titkai, Szent István Társulat, Bp. 1984.
J. T. Patterson: American Struggle against Poverty, 1900—1980, Cambridge, Mass., 1981.
G. Poulantzas: Classes in Contemporary Capitalism, London, 1975.
Anthony Sampson: A pénzkölesönzők. Bankárok egy veszélyes világban, Bp. 1984.
H. Sobel: The Big Board: A History of the New York Stock Market, N. Y. 1965.
Zala Tamás: Az Új világ próbatétele, Társadalomrajz a századfordulós Amerikáról, Bp. 1975.
Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Gondolat, Bp. 1982.
Studs Terkel: Hard Times: An Oral History of the Great Depression, N. Y. 1970.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ж. Теке</i> : Понятие декрета и его общественная роль времени Матъяша	197
<i>Г. Ценнер Вильгельм</i> : Стилиевые связи провинциальных портретов венгерского барокко	219

СООБЩЕНИЯ

<i>З. Костольник</i> : Геза II и павийский собор	237
<i>М. Биро</i> : К биографии Вахтанга Гаргасал. Извещения грузинской хроники XI века	243
<i>Г. Агоштон</i> : Хождение турецкого посольства 1440 года	261
<i>Н. Мицкун</i> : Трагикомедия в Байонне	277
<i>Г. Г. Кемень</i> : Стремления 1848/49 годов национального умиротворения (Два доклада из наследия автора)	283
<i>И. Гонда</i> : Национальное сознание в Габсбургской Империи в середине 19-го века ...	294
<i>Э. Шомоди</i> : Венгерские попытки участия в польско-советской войне 1920 года	313
<i>Э. Штандеиски</i> : Культурно-художественные взгляды в политике Социаль-демократической Партии 1945—48 годов (Л. Кашшак, П. Юстус, Ф. Фейто)	325

ДИСКУССИЯ

<i>А. Сабо</i> : К биографии трансильванского князя Жигмонда Ракоци (1544—1608)	341
--	-----

ПЕРВЫЕ РАБОТЫ

<i>Ч. Петро</i> : Данные к общественно-экономической истории освободительной войны Ракоци области Хедьяля	351
<i>З. Капоши</i> : Общество поместья в деревне Врасло в первой половине 19-го века	363

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ

<i>Т. Зала</i> : Социально-политические аспекты Нью-Дила	380
--	-----

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

<i>Zs. Teke</i> : The Concept and Social Function of Decree during the Reign of Matthias Corvinus	197
<i>G. Cenner Wilhelm</i> : Provincial Portrait-Style Connections of the Hungarian Baroque	219

COMMUNICATION

<i>Z. Kosztolnyik</i> : Géza II and the Synod in Pavia	237
<i>M. Bíró</i> : To the Biography of Vahtang Gorgasal. The Reports of a 11th Century Gruzian Chronicle	243
<i>G. Ágoston</i> : The Turkish Embassy of 1444 (A Contribution to the History of the Turko—Hungarian Peace in 1444)	261
<i>N. Mickun</i> : Tragicomedy in Bayonne	277
<i>G. G. Kemény</i> : Aspirations to Appease the Nationalities in 1848/49 (Two Lectures from the Author's Posthumous Papers.)	283
<i>I. Gonda</i> : National Consciousness in the Habsburg Empire in the Middle of the 19th Century	294
<i>E. Somogyi</i> : Hungary's Attempt at Participating in the Polish—Soviet War of 1920	313
<i>É. Ständeisky</i> : Ideas of Art Policy in the Social Democratic Party 1945—1948 (L. Kassák, P. Justus, F. Fejtő)	325

DEBATE

<i>A. Szabó</i> : To the Biography of Sigismund Rákóczi, Prince of Transylvania (1544—1608)	341
---	-----

FIRST STUDIES

<i>Cs. Pétró</i> : Contributions to the Economic and Social History of Hegyalja during the Time of Rákóczi's War for Independence	351
<i>Z. Kaposi</i> : The Domain of Vrászlő in the First Half of the 19 th Century	363

OBSERVER

<i>T. Zala</i> : Socio-Political Aspects of the New Deal	380
--	-----

INHALT

STUDIEN

<i>Zs. Teke</i> : Der Begriff und die soziale Rolle des Dekrets zur Zeit von König Matthias Corvinus	197
<i>G. Cenner Wilhelm</i> : Die provinziellen Porträtsstylverbindungen des ungarischen Barocks	219

MITTEILUNGEN

<i>Z. Kosztolnyik</i> : Géza II und der Synod in Pavia	237
<i>M. Bíró</i> : Zur Biographie von Vahtang Gorgasal. Die Berichte einer Chronik vom 11. Jahrhundert	243
<i>G. Ágoston</i> : Die türkische Gesandtschaft von 1444 (Beitrag zur Geschichte des türkisch—ungarischen Friedens in 1444)	261
<i>N. Mickun</i> : Tragikomödie in Bayonne	277
<i>G. G. Kemény</i> : Bestrebungen um die Aussöhnung mit den Nationalitäten in 1848/49 (Zwei Vorträge vom Nachlaß des Verfassers.)	283
<i>I. Gonda</i> : Nationalbewußtsein in Habsburgerreich in der Mitte des 19. Jahrhunderts	294
<i>E. Somogyi</i> : Ungarns Versuch an der Teilnahme in dem polnisch—sovietischen Krieg in 1920	313
<i>É. Ständeisky</i> : Kunstpolitische Vorstellungen in der Sozialdemokratischen Partei 1945—1948 (L. Kassák, P. Justus, F. Fejtő)	325

DISKUSSION

<i>A. Szabó</i> : Zur Biographie von Sigismund Rákóczi, Fürst von Siebenbürgen (1544—1608)	341
--	-----

ERSTE STUDIEN

<i>Cs. Pétró</i> : Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte von Hegyalja zur Zeit des Rákóczi-Freiheitskrieges	351
<i>Z. Kaposi</i> : Die Domäne von Vrászló in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts	363

BEOBACHTER

<i>Z. Zala</i> : Sozialpolitischer Aspekt des New Deals	380
---	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. március 20. — Terjedelem: 17,15 (A/5 ív)
87.15805 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

SOMMAIRE

ETUDES

<i>Zs. Teke</i> : La notion du décret et son rôle sociale à l'époque du roi Mathias	197
<i>G. Cenner Wilhelm</i> : Les rapports stylistiques du portrait provincial du baroque hongrois	219

COMMUNICATIONS

<i>Z. Kosztolnyik</i> : Géza II et le concile de Pavie	237
<i>M. Bíró</i> : Quelques données à la biographie de Vahtang Gorgasal. Nouveaux d'une chronique géorgienne du 11 ^e siècle	243
<i>G. Ágoston</i> : Ambassade turque en 1444 (Contribution à l'histoire de traité de paix turco-hongrois conclu en 1444)	261
<i>Ny. Mickun</i> : Tragédie à Bayonne	277
<i>G. G. Kemény</i> : Tentatives de réconciliation des minorités nationales dans les années 1848—49. (Deux conférences de l'héritage de l'auteur)	283
<i>I. Gonda</i> : La conscience nationale à l'Empire des Habsbourg au milieu de 19 ^e siècle	294
<i>E. Somogyi</i> : Tentative de la Hongrie pour participer dans la guerre polono-soviétique de 1920	313
<i>É. Stunděský</i> : Conception de politique d'art au sein du Parti Socialdémocrate Hongrois entre 1945—1948 (L. Kassák, P. Justus, F. Fejtő)	325

DÉBATS

<i>A. Szabó</i> : Sur la biographie de Zsigmond Rákóczi, prince de Transylvanie (1544—1608)	341
---	-----

PREMIERS MÉMOIRES

<i>Cs. Petró</i> : Contributions à l'histoire économique et sociale de la région de Hegyalja à l'époque de la guerre d'indépendance de Rákóczi	351
<i>Z. Kaposi</i> : La société du domaine seigneurial à Vrászló au cours de la première moitié du 19 ^e siècle	363

OBSERVATEUR

<i>T. Zala</i> : Aspects socialpolitiques du New Deal	380
---	-----

Ára: 27 Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040-9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

Egy szám ára: 27,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149).

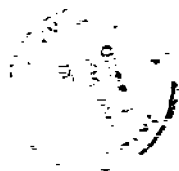
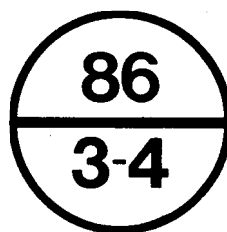

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

1988 JUN 23 L

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A TARTALOMBÓL:

Hajdu Tibor: A magyar tisztikar társadalmi helyzete, összetétele és presztízse a kiegyezés előtt és után (1850–1883)

Potó János: Történetszemlélet és propaganda. Budapest köztéri szobrai 1945 után

VISSZAEMLÉKEZÉSEK

KÖZLEMÉNYEK

FIGYELŐ

ÉLETMŰVEK: H. Balázs Éva

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXIX. ÉVFOLYAM, 1986. 3—4. szám

Szerkesztők:

ENGEL PAL, HANÁK PÉTER (főszerkesztő), L. NAGY ZSUZSA (főszerkesztő-helyettes),
VIKOL KATALIN (szerkesztőség munkatársa)

Szerkesztőbizottság:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, GLATZ FERENC,
GRANASZTÓI GYÖRGY, IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KOSÁRY DOMOKOS,
LACKÓ MIKLÓS, ORMOS MÁRIA, PACH ZSIGMOND PÁL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY,
SZABÓ ÁGNES, SZÜCS JENŐ, VIDA ISTVÁN

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Uri u. 51—53. — Telefon: 759—011
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 108 Ft

TARTALOMJEGYZEK

TANULMÁNYOK

- Hajdu Tibor*: A magyar tisztikar társadalmi helyzete, összetétele és presztízse a kiegyezés előtt és után (1850—1883) 339
Hans Mommsen: Generációs ellentétek és ifjúsági lázadások a Weimari Köztársaságban 426

VISSZAEMLEKEZÉSEK

- Horváth János*: Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról 437
Major Akos: A KABSZ-puccs történetéhez (Közreadja: Zinner Tibor) 450

KÖZLEMÉNYEK

- Fekete László*: A kelet—nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben 461
Kövér György: Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa. Gazdasági érintkezés a két világháború között 481
Sas Péter: Goga és a magyarok 491
Vályi-Nagy József: A munkáspártok és a szakszervezetek szerepe a népi demokratikus rendszer létrejöttében és megszilárdulásában 493
Potó János: Történetiszemlélet és propaganda. Budapest köztéri szobrai 1945 után 518

FIGYELŐ

- Hannu Soikannen*: A finn társadalom modernizálódásának társadalmi előfeltételei 532
Székács Eszter: A Tokugawa-kor (1603—1867) politikai rendszerének jellemzése 544

ELETMŰVEK

- H. Balázs Éva*: Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) . 553
H. Balázs Éva irodalmi munkássága . . . . .

Benczédi László (1929—1986) — P. Zs. P.

HAJDU TIBOR

A magyar tisztikar társadalmi helyzete, összetétele és presztízse a kiegyezés előtt és után (1850—1883)

A cím ne vezesse félre az olvasót; a tanulmány, melyet figyelmére méltatott, nem hadtörténeti tárgyú. Hiszen 1849 és 1818 között „a magyar tisztikar” nem szervezetszerűen létezett. A magyar társadalomnak, az „úri közcsoportnak” azonban része a katonatisztek foglalkozási csoportja, sőt nagyon is élesen körülhatárolt, saját életformával, erkölcsi és illemtudexszel rendelkező része. Bár a magyar hivatásos tisztek száma a 19. században sohasem volt több 2—3 ezer főnél, ez a réteg fontos szerepet játszott a társadalom életében, értékrendjének alakulásában, illemszabályai nemcsak a tartalékos tisztek ezreire, de végső soron az egész úri társadalomra kötelezőek voltak, irányítói és bizonyos tekintetben példaképei az altisztek, sorkatonák, más fegyveres erők tömegének.

Mai történetírásunk alig foglalkozik a dualizmus kori magyar tisztikar, haderő politikai és társadalmi szerepével, államtudományunk, szociológiai irodalmunk még kevésbé, de a polgári kor történetírása sem méltatja több figyelemre a tisztikart. Szekfű *Három nemzedékében* szó sem esik róla, Weis István *A mai magyar társadalomban* éppen, hogy említi.

A történeti irodalom érdeklődésének hiányát részben igazolja az a körülmény, hogy ha Európa legtöbb országában éppen az első világháborút megelőző fél évszázadban húzódik vissza leginkább a hadsereg a politikától, úgy ez fokozottan áll Magyarországra. Mi több, nálunk a tisztikar és a hadsereg háttérbe szorulása nemcsak a liberális éra szellemének tett engedmény, a tisztikar átmenetileg valóban elvesztette a magyar társadalomban évszázadokon át elfoglalt döntő pozícióját.

A törökdúlás századaiban annyira kivérzett a vitézlő rend, hogy magyar tisztek, parancsnokok már az ország, Buda felszabadításában is elég mérsékelt számban vettek részt, hozzáértő parancsnokok hiánya jellemezte a kuruc szabadságharcokat. A 18. századi Magyarországon a katonatiszti kar létszáma, jelentősége, presztízse kisebb volt, mint Ausztriában. Mária Terézia erőfeszítései, hogy visszavezesse a magyar nemes ifjakat a katonai pályára, nem voltak eredménytelenek, ami a porosz és napóleoni háborúkban meg is mutatkozott. A Magyarországról toborzott ezredek tulajdonosai, tisztjei nagyrészt magyarok voltak, bár a Habsburg-hadsereg tisztikarában a magyarok száma ekkor sem közelíti meg a magyarság vagy éppen a magyar nemesség birodalmi arányát. Főleg a huszároknál szolgált sok magyar tiszt, viszont a tüzérség fejlődése ellenére „magyar tüzércsapat azonban sem ekkor, sem később nem volt, sőt magyarok a tisztek és a legénység között is legfeljebb elvétve akadtak”.¹

¹ Magyarország hadtörténete. Főszerkesztő Liptai Ervin. Bp. 1984. I. 405. (Az id. fejezet szerzője Borus József)

Amde már a nagy királynő céltudatos toborzása is nehézségekbe ütközött. A 18. század az ország újjáépítésének százada; az elpusztult haza betelepítése, életre keltése elég teret adott a felszabadult megyékbe visszatérő nemességnek, amely így nem kényszerült az idegen szellemű és nyelvű hadseregbe. „Pató Pál úr” tengődhetett bár közmondásos hét szilvafája termésén, mégis nagy úr volt szülőföldjén, alázatos jobbágyok igazították el vánkását, megyszerte segítőkész rokonok peres ügyeit. Nemhogy őseinek véres kardja után nem vágyott, a baráti-rokonai megye határát sem szívesen lépte át, a „német városba” menni már elegendő pénz híján is ritkán jutott eszébe. Sőt azok közül, akik mégis kedvet éreztek a katonai pályára, elég számosan inkább a francia vagy porosz huszárezredekbe szöktek át, semmint a Habsburgokat szolgálják.²

Nem jelenti ez, hogy a 18. századi magyar nemestől idegen lett volna a katonáskodás; de keveseknél vált élethivatássá, inkább fiatalkori időtöltés, kalandvágyból vagy más megélhetés híján, olyan kiváló egyéniségeknél is, mint Fazekas Mihály vagy a testőr-írók. A „vad hadnagyéveknek” rendszert a házasság és a velejáró letelepedés vetett véget. Az arisztokrata ifjak nagyrésze ugyancsak az iskola és a nősülés közti néhány év átmulatására szolgált valamelyik magyar huszárezredben. Kötődésük a katonai (vagy a civil) szolgálat-vállaláshoz, sokkal lazább volt, mint a német nemesnek, kit a kisvárosok sűrűsége és az államapparátus mindenkori jelenléte kóborló ritterből fegyelmezett állampolgárrá nevelt. Amíg a polgárosodó Németországban a nemes ifjak jelentős birtokot nem öröklő többségének utolsó menedéke volt a hadsereg, a magyar nemes ifjak nagy részének keletinek gúnyolt mentalitása a karrier vagy pénz hiányát jobban el tudta viselni, mint a szabadság hiányát, az állandó alárendeltséget és felügyeletet. A minél előbb saját családra — és konyhára — vágyó magyar úrral szemben a német tisztben volt valami a bolygó hollandi nyugtalanságából, valami a barbárság vagy a nőtlen lovagrendek katona-kasztjának családalapítási tilalmát őrző hagyományból. (Jellegző, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös, kinek annyira ellenszenves volt a magyar mentalitás, egy félhivatalos iratában értetlenségét fejezte ki — miért akarnak a tisztok fiatalon megnősülni, s egy magyarázatot talált — bizonyára unalomból.)³

A német fejedelemségekben a katonatiszti pálya a 18—19. században is a legelőkelőbbek közé tartozott, presztízse jóval nagyobb volt, mint Ausztriában vagy éppen Magyarországon, s míg többnyire összefonódott tiszt karrier és nemesi cím, még anyagilag is többet jelentett, mint a legtöbb értelmiséghivatalnok pálya, hiszen Németország évszázadokkal megelőzte Európát az értelmiségi túltermelésben és munkanélküliségben. A német fejedelemségeknek nem volt szükségük annyi tisztre, amennyit a nemesség produkált, s így a Habsburgok hadserege már a 17—18. században mindinkább megtelt német birodalmi (és kisebb számban még vallon, olasz, brit) hivatásos katona-nemesekkel, kiket Magyarországon ritka egyetértésben szemlélt idegenkedéssel, ha nem gyűlölettel városi polgár, vidéki nemes és paraszt.

A külföldi tiszt utánpótlás bőséges áradása még az osztrák katonák hiányát is kipótolta. A 18. századtól ugyanis a birtokos ősnemesség Ausztriában

² Ezek számára 1. Zachar József: *Idegen hadakban*. Bp. 1984.

³ Ferenc Ferdinánd levele Beck tábornagynak 1896. május 6. Közl. Edmund von Glaise-Horstenau; Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Zürich—Leipzig—Wien 1930. 482.

is kezd visszahúzódni a tiszti pályától, s példáját követi a gyarapodó bécsi polgárság. Míg a jövevények, Savoyai Eugentől Edelsheim (később Edelsheim-Gyulai) Lipótig elfoglalták a szélesebb látókört igénylő magasabb és középső irányító posztok jó részét, a csapattiszti kar és a katonai bürokrácia pótlásában kiegészíti őket mind nagyobb számban a csehországi, erdélyi galíciai németiség, valamint a szegény horvát, olasz, később lengyel nemesség katonaszkodásra hajlamos része, ezeket viszont a nemesi címet vagy éppen csak szabadságot kapott horvát, székely, hajdú katonaságból kiemelkedő réteg.

Ha tehát Mária Terézia erőfeszítéseket tett, hogy előkelő magyar nemes ifjakkal megszerettesse a tiszti pályát, annak oka még inkább a birodalom nemességének politikai egységére való törekvés volt, mint az igazi tisztihány. Ennek az igénynek felelt meg az eredmény. Számos magyar főnemesei családban egészen Königgrätzig hagyomány maradt a katonai pálya. Ilyen többek között a gróf Hadik, Vécsey, Festetics, Pálffy, Forgách vagy a tekintélyes köznemesi Fejérváry, Görgey, Hertelendy, Perczel, Pongrácz család — vagy az erdélyi gróf Gyulai család, melyből több magasrangú tábornok került ki, így az a Gyulai Ferenc is, aki igazi hírnevét az 1859-es olaszországi hadjárat elpusztításával szerezte, de már 1849-ben osztrák hadügyminiszter a magyar szabadságharc leverésének napjaiban, ami eléggé bizonyította Habsburg-hűségét.

Tehát a katonai pálya meglehetősen előkelő volt Magyarországon a 19. század első felében, ami a főnemesség szereplését illeti. De a nagyszámú magyar köznemességből, amely pedig mindinkább anyagi tönkremenéssel küzdött, mégsem fordultak elegendő számban a tiszti pálya felé, illetve jó néhányan pár évi szolgálat után inkább a létbizonytalanságot választották és kiléptek a hadseregből. Még azok is, akikben olyan katonai talentum lakott, mint egy Görgei Artúrban vagy Klapka Györgyben. A tiszti elitet képező wiener-neustadti akadémián a napóleoni háborúk idején (1801—1815 között) 22⁰/₀ körül volt a Magyarországról származó növendékek aránya. Közülük azonban csupán mintegy 6,3⁰/₀ a magyar, 7⁰/₀ horvát, illetve délszláv határőr és 8,4⁰/₀ a Magyarországon, Erdélyben vagy a határőrvidéken élő, főleg nemes és/vagy tiszti, de részben már polgári német család fia.⁴ A fenti adatok értékelésénél vegyük figyelembe, hogy Wiener-Neustadtban főleg gyalogos, vadász és határőr tiszteket képeztek, ezért a magyarok száma bizonyára kevesebbet, a horvátoké többet mutat az egész tisztikar eddig még meg nem vizsgált nemzetiségi összetételénél. Sokat nem tévedhetünk, ha ebből arra következtetünk, hogy a magasabb beosztásokban, az akadémiákon a magyarok aránya kevéssel haladhatta meg a 6—7⁰/₀-ot, az egész tisztikar átlagában a 10—13⁰/₀-ot. (Ezek az arányok hozzájárulhattak ahhoz, hogy 1848-ban a horvát tisztikar sérelmesnek találta az önálló, magyar nyelvű honvédség felállítását.)

Az emlékiratokból és más kortörténeti leírásokból statisztika nélkül is kivehetjük, hogy az 1816—1847 közötti béke-periódusban a magyar tisztek aránya lényegesen nem nőtt, helyzete nem javult. Sőt, a békeévek lassú előlépési sora, csekély zsoldja valóságos kilépési hullámot idézett elő az 1848 előtti évtizedben, hiszen a polgári életpályára csábított a magyar hivatalos nyelv bevezetése, s a mozgás a gazdasági életben. Röviden: a tiszti pálya Ma-

⁴ A wiener-neustadti akadémia növendékeinek életrajzát közli *Johann Svoboda*: Die Zöglinge der Wiener-Neustädter Militär-Akademie von der Gründung des Institutes bis auf unsere Tage. I. Wien 1870.

gyarországon a 19. század első felében tiszteletre méltó, de nem túl rokonszenves vagy vonzó.

Ez a helyzet magyarázza, hogy az 1848-as szabadságharc idején a magyar honvédség tiszthiánnyal küzdött, 13 Aradon kivégzett tábornoka közül 5 német volt, 2 délszláv határőr. Ámde tábornoki és főtiszti karának így is 77⁰/₀-a nemes ember, igaz, hogy a nemes főtiszteknek csak 4/5-e magyar, a többi német, olasz, francia, szláv.⁵ Nem kétséges azonban, hogy a Habsburgok táborában maradt számos magyar főtiszt között még magasabb a nemesek aránya.

A szabadságharc után

1860-ban az aktív császári tábornokok 6,6⁰/₀-a volt magyar. Az aktív ezredek 6⁰/₀-a, míg a szolgálaton kívüli ezredek 8,5⁰/₀-a, tábornokok 6,7⁰/₀-a volt magyar.⁶ Tehát még kevesebb, mint ötven vagy száz évvel azelőtt. Ennek oka természetesen a magyar főtisztek egy részének csatlakozása a szabadságharchoz, kiválása a császári tisztikarból. A fiatalabb tisztek között alig magasabb a Habsburg Birodalom lakosságának együtötét, nemességének ennél nagyobb hányadát kitevő magyarság aránya — itt tehát még jelentősebb a csökkenés, mint a magasabbrangúaknál. De még ezt az arányt is csak az magyarázza, hogy a tipikus magyar fegyvernemben, a huszároknál a tiszteknek még mindig 28⁰/₀-a magyar. A gyalogezredekben a magyarok aránya nem haladta meg a 6—7⁰/₀-ot. A műszaki tisztek között a 18. században csak 1—2⁰/₀ a magyar, számuk a 19. század első felében is csak lassan emelkedik, bár olyan kiváló tehetségek vannak közöttük, mint Bólyai János, az aradi vértanú Török Ignác tábornok, vagy Péchy Mihály, Benczúr József, Radó Gedeon tábornok. 1851-ben a mérnökkari tisztek mindössze 2⁰/₀-a magyar.⁷ (A 60-as évek reformjai után a 12—13 ezer tiszt jó kétharmada gyalogos, a fennmaradó egyharmadból 12⁰/₀ lovas, valamivel kevesebb tüzértiszt, a maradék műszaki és egyéb. A katonai tisztviselők száma 4 ezer.)

Az a tény, hogy a császárhűnek bizonyult magyar tisztek bármily rangot elérhettek 48 után, olyan kulcspozíciókat is, mint Gyulai Ferenc, Benedek Lajos tábornagy vagy Nagy László altábornagy arra mutat, hogy a magyar tiszti utánpótlás számbeli visszaesését nem Bécs bizalmatlansága okozta vagy a félelem a rebellis nemzettől. Hiszen akkor nem merték volna a nagyrészt magyar legénységű huszárezredek továbbra is magyar tisztekkel ellátni. Ellenkezőleg, nagyon tudatosan törekedtek az anakronisztikus szupranacionális állam szupranacionális tisztikarának fenntartására. Ha volt — jogos — félelem a magyar nemzet érzelmeitől, azt nem alkalmazták előítéletként a lojalis egyénekkal szemben. A magyar nemesség elfordulását a tiszti pályától elsősorban a 48-as honvédtisztek kiválásával, az 1849 utáni évtized Magyarországon uralkodó Habsburg-ellenes közhangulattal magyarázhatjuk.

⁵ Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49. Bp. 1983. II. fejezet.

⁶ Militär—Schematismus des Österreichischen Kaiserthums für 1860—61. Wien 1861. Vö. Hanák Péter számításai: Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975. 238—239., 325—326.

⁷ Vidós Géza: A magyarság szerepe az Osztrák—Magyar Monarchia katonai műszaki szervezetének keretében. *Hadtörténelmi Közlemények* 1941. 3—4.

Bécs már csak azért sem mondhatott le a magyar, lengyel, olasz, horvát és cseh nemességről tisztikarának utánpótlásában, mert a Habsburg-birodalom lakosságának (és katonaságának) több, mint egynegyedét adó román, keleti szláv és szlovák népességre alig lehetett e téren számítani. Ezért a császárhű nemesi családok fiai, ha dacolva a közhangulattal a szabadságharc leverése után tiszti pályára léptek, olyan fényes karriert csinálhattak, mint Fejérváry Géza tábornok, aki 1851-ben, báró Szvetenay Antal lovassági tábornok, aki 1849-ben, vagy Galgóczy Antal tábornok, aki 1857-ben lett hadnagy. Magyar tábornokok egészen a 70-es évekig töltenek be kulcspozíciókat a hadsereg élén. A kiegyezés utáni magyar honvédelmi miniszterek közül az önkényuralom éveiben lett császári tiszt Fejérváryn kívül Bihar Ferenc, Ráday Gedeon és Pap Béla.

[Közbevetőleg: felmerülhet az olvasóban a nem könnyű kérdés: kit tekintek itt magyarnak? Egyes személyeknél sokszor nem lehet egyértelmű választ adni, de statisztikai arányokhoz kell valami rendező elv. Modern felfogásunk szerint magyar az, aki annak vallja magát; de társadalomtörténeti vizsgálathoz mégsem negligálhatjuk a származást. Ez viszont nem a távoli ősök kutatását jelenti, hanem egy konkrét nemzettévalási, asszimilációs folyamat állapotát. Munkám során magyarnak tekintettem származástól függetlenül általában a magyar nemesség tagjait, mert ez a kor fő rendező elve — de különválasztottam a horvátokat, hiszen éppen 1848 körül válnak külön a magyar politikai nemzettől. Magyarnak tekintettem a magyar városok elmagyarosodó német (vagy szlovák, örmény, szerb) polgárait — velük szemben németnek a „katonanemesség” tagjait, a „Torniszterkind”-eket, akkor is, ha nagy részük véletlenül magyar területen született, apja átmeneti állomáshelyén. Viszont magyarnak tekinthető az utóbbi is, ha tudjuk, hogy véletlen születési helye iskola, házasság, szimpátia révén magyarrá tette. Nem magyar a Bach-huszár, de az a fia, ha megmagyarosodik. Hangsúlyos a németiség a szász, cipszer, bánáti polgárságnál, amennyiben ragaszkodik a német nyelvhez és kultúrához, ugyanúgy a határőrvidéki németeknél. Aki román nevű és görög szertartású egyházhoz tartozik, az természetesen román, aki viszont nevét megmagyarosítja, vagy fiát Árpádnak, Bélának, Kálmánnak keresztelteti, ezzel magyarnak nyilvánítja magát. Utóbbi esetben lényegtelen pl. az örmény származás, de megemlítendő a zsidó, szociológiai-politikai csoportjellege miatt. A paraszti, bányász, munkás népesség hovatartozása csupán annál a néhány német parasztfiúnál játszik szerepet, akiből katonatiszt lesz.]

A bécsi Kriegsarchiv anyagán két ezres mintával (F és O betű) végzett számításom szerint az 1850—1866-os évek tiszti növekedésének 8—9%-a volt magyar. Tehát alig kevesebb, mint 1848 előtt és nagyjából annyi, mint a magyarországi német anyanyelvűek, noha ezek lélekszáma a magyarok egy-negyedénél alig volt több. E magyar fiúknak mintegy 54%-a nemes, míg a magyarországi (főleg erdélyi) németekének mindössze 10—15%-a. Az 1859-es olasz háború alkalmából — míg a 48-as emigránsok Garibaldi oldalán harcoltak — felállítottak két önkéntes huszárezredet, melyeknek tisztikara közül fele részben magyar s jórészt nemes, köztük gróf Szapáry László alezredes, báró Orczy Emil kapitány és még jó néhány arisztokrata.⁵

⁵ Kriegsarchiv (Wien) Offiziers-Qualificationslisten (A minősítési lapok betűrendben vannak, ezért nem szükséges részletesebb jelzet.) Az önkéntes huszárezredekre lásd: Militär-Schematismus... 1860—61. Vö. a megfelelő ezred-történetekkel.

Ha azt nézzük, hogy a szabadságharc utáni hazafias, Habsburg-ellenes hangulat mellett milyen okok korlátozták még a magyar tisztek, tisztjelöltek számát, elsősorban a német nyelv ismeretének hiányát kell említeni, illetve az attól való idegenkedést. Már a Gréven-huszárezred magyar tisztjeinek az 1790-es országgyűléshez intézett kérvényében ezt olvashatjuk:

„Nem kevésbé mozdítaná az is elől a Hadi szolgálatot, ha a közönséges szolgálat Rende, és parantsolás Magyar nyelven folytattatnék. Mert valamint a Németh-Nyelvnek értelme, tanulása és megfogása, Hazánk kedves Magzatinál nehezezségen mégyen végben, úgy ebből származik, hogy a Fegyverü gyakorlatában elkövetett legkisebb hibáért, édes vérünk, s Hazánk-Fiai testekben keményen, nem tsak tagoltatnak, de sokszor még azon fellyül az idegen Tisztek által Nemünk alatsonyítására szolgáló illetlen Nevekkal ártatlanul szidalmaztatnak és elannyira már üldöztetnek, hogy számos Haza-Fiaink szívbeli bánattyokban Regementünktől el-szökvén szülötte Hazájoknak örökös elhagyására vetemedtenek vala...”⁹

A német nyelvismeret megkövetelése 1849 után csak még erősebb lehetett, mint korábban, mikor mégiscsak inkább a magasabb beosztás, áthelelyezés akadálya volt, mint a „magyar” ezredekben teljesített szolgálaté.

A magyar tisztek számbeli gyarapodásának további akadálya a viszonylag csekély szám önkorlátozó hatása. A hadseregben, s már a tiszti iskolákon természetes nyíltsággal dívó protekcionizmus annak kedvezett, aki leggyakrabban talált rokonra-komára: német katona-nemes család sarjának, ritkábban a magyarnak, még ritkábban, mondjuk a morvának vagy szlováknak. Ez persze csak statisztikai tény: lehetett olykor magyar tisztnek is német rokonsága. A tisztikar egy nagy család volt Königrätz előtt, a kadétnak jelentkező fiú félhivatalos ajánlója gyakran valamelyik nagybácsi vagy keresztapa.

Benedek Lajos, mint a vezérkar főnöke megtehetette 1861-ben helyettesének az ugyancsak magyar és soproni születésű, ugyancsak „Teréziáner” Nagy László altábornagyot. Maga Benedek úgy lett Teréziáner, bár civil család fia, hogy apja a napóleoni háborúk fáradalmait soproni hadosztály-parancsnokként pihenő Radetzky tábornagy háziorvosa volt. Radetzky jóindulata azután egész pályáján végig kísérte. Felvételi kérvényéhez csatolta Vas megye nemességének igazolását a család 17. századi nemességéről, amivel a soproni orvos és polgár addig talán nem is gondolt. Maga Benedek pedig beprutezsálta unokaöccsét, B. Andrást, aki gyalogsági tábornokságig vitte a tekintélyes nagybácsi árnyékában.¹⁰

Mint láttuk, az önkényuralom éveiben a magyar tisztjelölteknek már alig több, mint fele nemes. A többi azonban tiszt, altiszt vagy honorácior tisztviselő, polgár fia — olyan társadalmi rétegek, melyek összes létszáma az akkori Magyarországon nem sokkal több a nemességénél. Vagyis a magyarság jó háromnegyedét kitevő parasztság előtt zárva volt a tiszti pálya. A feudális előítéletek mellett része lehetett ebben a parasztság alacsonyán tartott műveltségi színvonalának. A szabadságharc törzstiszti karáról ugyancsak azt állapítja meg Bona Gábor: „plebejus — jobbágy vagy proletár származású — nem volt köztük.”¹¹ A paraszt csak két generáción keresztül, vagyis előbb altisztté

⁹ Idézi Grünwald Béla: *A régi Magyarország*. 3. kiadás Bp. 1910. 204.

¹⁰ Oscar Regele: *Feldzeugmeister Benedek*. Wien—München 1960. — A magyarországi német tiszti családból származó Mollinary tábornaszernagy nem minden büszkeség nélkül adja elő önéletrajzában (46 Jahre im österreich-ungarischen Heere. Zürich 1905.), hogy támogatták karrierjét ifjúkorában a rokon tisztek.

¹¹ Bona i. m. 70.

emelkedve, majd az altiszt fia, a jobbágy unokája személyében kerülhet be, csekély számban a tisztikarba. Így volt ez, még ha az „ismeretlen foglalkozásúak” vagy „polgárok” között egy-egy kivételes szerencsével parasztsorból tiszti rangba jutott katonát rejthet is a statisztika. Az is csak háború idején esett meg, hogy egy-egy vitéz huszármestert tisztté léptettek elő — ezek hadnagynál, esetleg kapitánynál többre életkoruk, műveltségük miatt sem vihették. Hogy mi volt erről a nép véleménye, azt jelzi a tisztnél vitézebb Hány János vagy János vitéz meséjének nagy népszerűsége.

Végül azért sem nőtt a magyar tisztek száma, mert azok, kiknek hazafias gondolkodása nem tiltakozott a szabadságharc letipróinak kiszolgálása ellen, könnyen kaptak jó civil állást, épült a vasút, fejlődésnek indult az ipar — tehát nagyobb választék, lehetőség nyílt az elhelyezkedésre, mint 1848 előtt.

1866-ban az aktív tábornokok $7\frac{0}{10}$ -a, az aktív ezredek $6\frac{0}{10}$ -a magyar, tehát a magyar tisztek aránya hasonló az előző évekéhez. Sőt a huszároknál (az említett ezred-alapítások következtében) $33\frac{0}{10}$ -ra nőtt a magyar tisztek aránya, de ezt ellensúlyozta számuk csökkenése ($3\frac{0}{10}$ -ig) a dragonyos és vértesezredeknél. A 34 aktív és nyugalmazott magyar tábornok legalább $85\frac{0}{10}$ -a nemes, kereken fele arisztokrata. A magyar ezredek között hasonló a nemesek aránya.¹² Jelentős részüik „katonanemes” tehát bizonyos rang elérése vagy magas kitüntetés (Mária Terézia-rend, Vaskorona-rend) kvalifikálta a nemesség megszerzésére. A magasrangú tisztek nemesítését írott és íratlan szabályok rendezték. 30 évi kifogástalan csapatszolgálat után lehetett kérni a feljebbvalók támogatásával, elvileg csak annak, akinek alkalma volt „kezében karddal, az ellenség előtt” bizonyítani vitézségét. Az így kapott nemesség öröklődött — az orosz típusú, hivatallal járó és nem öröklődő nemesség nálunk ismeretlen volt.

Miután szokás hangsúlyozni, hogy a nemes tisztek nagy része „új nemes” volt, megjegyezném, hogy a közhiedelemmel ellentétben a nemesi családok mobilitása mindig elég nagy volt: az „ősi” „ezeréves” címek és címerek többsége a mesék birodalmába tartozik. Fügedi Erik megállapítása szerint abban az 1487-es okmányban, amely felsorolja Mátyás király „báróit” négy olyan család található, amely már a tatárjárás korában főrendi sorban volt, s Mohácsig ez a névsor is nagyrészt kicserélődik.¹³ A török kiűzéséig megintcsak számos fő- és középnemesi család süllyed el, s ezeket a Habsburgok szorgosan pótolják sokszor olyan megvetett jövevényekkel, akik tekintélyes ősnék csak unokáik nemzedékében számítanak, akik már maguk is megvetik az uralkodói kegy újabb élvezőit. Másrészt az „újak” sem mindig „újak”: ha egy tönkrement család ismét felemelkedett, s főleg ha tisztiiskolába küldte fiát, sokszor felfedezett egy régi nemességet, legalább oldalági őst, amit s akit addig önként elfeledtek — lásd Benedek esetét — mert nem illett a büszke címer ahhoz, aki alantasnak számító munkát végzett vagy csupán nem tudott „rangjához méltóan” élni. Ezért tehát a „katonanemeseket” nem választotta el kínai fal az „ősi” nemességtől, sőt a magyar jogfelfogás éppen a nemesség egyenlő jogállását hangsúlyozta.

Annál feltűnőbb, hogy bár ez időben a nemesi cím mindennél fontosabbnak számított a „jó társaságban”, a tisztikar lényegében kívül állt az önkényuralom és nemzeti ellenállás korának magyar társadalmán, abban súlya nem

¹² Militär-Schematismus... für 1866. Wien 1866.

¹³ Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986. 382., 388—389.

volt. Ha a magyar tiszt politikai szerepet játszott, azt vagy mint az elnyomó hatalom képviselője tette (Benedek), vagy mint a különböző nemzeti konspirációk résztvevője. A távoli, olaszországi vagy galíciai garnizonokban szolgáló magyar tiszt kiszakadt a hazai politikai-társadalmi életből, gyakran még anyanyelvét is elfeledte. Jellemző, hogy az 1860-as években a nyugalmazott magyar tábornokok és ezredesek többsége Bécsben és környékén élt, mint Gyulai Ferenc, továbbá Grazban, mint Benedek és báró Nagy László, vagy más osztrák és olasz városokban, illetve Pozsonyban és Sopronban. Soprontól keletre főleg azok, akik Magyarországon nagybirtokosok voltak.

A Magyarországon állomásozó ezredek nagyobb részének (egészen a nyolcvanas évek elejéig) a klasszikus Habsburg szisztémának megfelelően legénysége sem volt magyar, tisztikara is idegen, s ezek gyakran tisztességes kvártélyt is nehezen kaptak, nemhogy megfelelő helyet az úri társaságban; bálók, egyéb társasági összejövetelek rendezésénél gyakran célzatosan mellőzték őket. A pór nép még nyíltabban mutatta ki érzelmeit: Beck kapitányt, a későbbi tábornokszerenagyt az 50-es évek végén úgy elverték egy Mohács környéki falu kocsmájában, hogy a lármára segítségére siető katonáinak kellett onnan kimenteniük őt. A tetteseket szigorúan megbüntették, mire a faluban olyan felzúdulás tört ki, hogy a vitéz kapitánynak fegyveres őrség kíséretében kellett békésebb vidékre távoznia.

Az elnyomás enyhülésével a hazafias közönség még inkább érezte ellen-szenvét a tisztikarral. Ekkoriban, 1863-ban jelenik meg ugyan Jókai Új földesura, de ez a később oly népszerű irányregény az irodalomban sem ver visszhangot. Utána vagy 30 évig hiába keresnénk olyan regényt, színművet a magyar irodalomban, melynek „pozitív” hőse császári tiszt. A kiegyezés után sem változik a „magas kultúra” elzárkózása a tiszti ideáltól: katonahőseit a középkorból, a törökkorból vagy mindinkább 1848-ból veszi. Sőt a magyar irodalom saját történelemszemléletet alakít ki, amelyből bizonyos, 48-as szempontból ellenszenves részletek — például, hogy a Habsburgoknak is voltak vitéz magyar csapataik — egyszerűen kizáratnak: Hadik tábornagy, Simonyi ezredes, a Gyulaiak, a napóleoni háborúk nem téma, nem is szólva persze egy Benedek Lajosról vagy Festetics, Pálffy tábornokokról. A kor operettjének, a népszínműnek színpadán nem jelenhet meg császári tiszt: az igen népszerű „A vén bakancsos és fia a huszár” antimilitarista vádirat a régi típusú sorozás ellen. „Ki is tudná leírni azt a sok szenvedést, mit a katonának háborúban tűrni kell” — hangzik el a Bach-korszak színpadán Deli Jancsi anyjához írt levelében. Hogy az ekkor születő népdalok hősei Kossuth mellett Klapka, Garibaldi és Türr István, az köztudomású.

A polgárosodás felgyorsuló folyamata fokozta a tisztikar furcsa külön-állását, hiszen érintkezésük a mind többet számító vagyonos polgársággal hagyományaihoz nem illett volna, akik pedig az elsők között tették túl magukat az ősi előítéleteken s polgárleányt vettek el, kinek családja le tudta tenni a házasság előfeltételéül szolgáló magas kauciót, azok gúny tárgyai lettek, ha kedvencével, Fejérváryval meg is tette a császár, hogy nemességet adományozott zsidó felesége, Biedermann Sarolta családjának.¹⁴ A kiegyezés előkészítésében a magyar császári tisztek nem játszottak szerepet, a 48-as hanvéd-tisztek annál inkább.

¹⁴ Báró Fejérváry Géza cs. és kir. tábornokszerenagy m. királyi honvédelmi miniszter. Pozsony 1901. („Tisztelői kiadása” ötvenedik tiszti jubileuma alkalmából).

A jóval polgárosultabb, kapitalista Németországban ezzel szemben vitathatatlan a tisztikar tekintélye és befolyása, noha az sokkal zártabb, mint nálunk. A porosz ezredesi és tábornoki karnak 1860-ban ugyancsak 86⁰/₀-a nemes, de még a fiatal tisztekkel együtt is az egész porosz tisztikar 65⁰/₀-a. A német államok közül csak Bajorország tisztikarának többsége polgári származású a 19. század kezdete óta.¹⁵

Ausztriában már a 18. századtól a bajorországihoz hasonló folyamat kezdődött: a régi, birtokos nemesség visszahúzódott a tiszti pályától. Hogy mégis sikerült megőrizni a tábornoki kar arisztokrata, a tisztikar nemesi jellegét, az nagyrészt annak köszönhető, hogy folytatódott a birodalmi német tisztek és tisztjelöltek áramlása a Habsburgok hadseregébe. A tábornoki karban, a magasabb beosztásokban számarányuk, befolyásuk igen jelentős.¹⁶ Még 67 után is jó ideig közülük kerül ki a hadsereg nem egy vezető alakja. Hadd idézzem Beck életrajzát:

„Egy szüntelen áramlat áradt évszázadokon át a német Nyugatról Ausztria felé. A Rajna, Weser, Elba, Eider fiainak ezrei hódítottak meg a Dunánál évről évre jelentős pozíciókat maguk és gyakran utódaik számára a közélet minden terén és az osztrák államnak újra és újra szüksége lett rájuk... csak 1866 kisméretű megoldása vetett hirtelen véget ennek a szakadatlan megújulásnak, nemcsak Ausztria, de az egész németiség kárára.”¹⁷

1865-ben az osztrák tábornokok több, mint 80⁰/₀-a nemesi származású, s például az aktív altábornagyok között 11 főherceg, 3 herceg, 16 gróf és 30 báró található. Az aktív tábornokok 62⁰/₀-a, az ezredesek 28⁰/₀-a arisztokrata.¹⁸ Nagyjából ez az arány a magas rangú magyar tiszteknél is, köztük még olyan előkelő neveket olvashatunk, mint gróf Pálffy Mór és János, gróf Festetics Tasziló, báró Jósika János, gróf Gyulai Sámuel, gróf Esterházy Sándor.

Königgrätz következményei

Magyarországgal éppen ellentétben, Ausztriában nagyon megnőtt a hadsereg és a tisztikar tekintélye 1848–49 után: a birodalom megmentőjét látták benne. Az 50-es években, a Grünne-érában megpróbálták konzerválni a hadvezetés arisztokratikus jellegét: az előkelő fiatal tisztekből toborzott adjutánsok intézménye, mely ellenőrizte a tábornokokat és a vezérkart, valóságos arisztokrata-komisszár rendszer volt. Már az 1859-es kudarc megingatta a Ferenc József és Grünne által favorizált arisztokraták pozícióját. Az 1866-os

¹⁵ Karl Demeter: Das Deutsche Offizierkorps in Gesellschaft und Staat 1650–1945. 2. kiad., Frankfurt a. M. 1962. 1. fejezet. — L. még Franz Carl Endres: Soziologische Struktur und ihr entsprechende Ideologien des deutschen Offizierkorps vor dem Weltkrieg. In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 58. k. (1927). — Gordon A. Craig: The Politics of the Prussian Army, Oxford 1955.

¹⁶ Gunther E. Rothenberg: The Army of Francis Joseph. West Lafayette (Indiana) 1976. 42. — Nikolaus von Preradovich: Die Führungsschichten in Österreich und Preussen (1804–1918) Wiesbaden 1955. — Antonio Schmidt-Brentano: Die Armee in Österreich, Militär, Staat und Gesellschaft 1848–1867. Boppard am Rhein 1975. — Robert A. Kann: The Social Prestige of the Officer Corps in the Habsburg Empire from the 18-th Century to 1918. In: War and Society in East Central Europe. 1. kötet New York 1979. Szerk. Béla K. Király—Gunther Rothenberg.

¹⁷ Edmund von Glaise-Horstenau i. m. 11.

¹⁸ Rothenberg i. m. 62. és a megfelelő katonai schematizmusok. — Deák István szíves közlése és reprezentatív számításai szerint 1870-ben a nemességgel rendelkező k. u. k. tisztek mintegy 64⁰/₀-a örökölte, 36⁰/₀-a maga kapta nemességét.

königgrätzi vereség pedig nemcsak a csatatéren mért csapást erre a fényes nemesi tisztikarra.

1866 után lényegében megszűnt a birodalmi német tiszti utánpótlás. Úgy tűnik, a 60-as években volt még egy utolsó hullám: néhány hannoveri, heseni, szász vagy délnémet katolikus nemes ifjú, aki nem akart porosz parancsnokság alatt szolgálni, néhány olasz arisztokrata ifjú, akinek arisztokratikus érzése erősebb volt a nemzetinél.¹⁹

Königgrätz után reformok sorával kísérelték meg a hadsereg modernizálását. A részben már 1849, majd 1859 után megkezdett reformok kiegészítésével kialakultak a dualizmus kori hadsereg szervezeti-elvi alapjai. A reform lényege az állandó hadsereg megszilárdítása, a rövidebb, hároméves, de minden férfi számára kötelező katonai szolgálattal; ugyanakkor a tiszti pálya hivatásból foglalkozássá válik, kötelező főiskolai és azt megelőző középiskolai végzettséggel, nyugdíjjal és az igazi katonáskodásra már nem alkalmas 40—50 év körüli tiszteknek a nyugdíjkor elééréseig irodai, raktári és egyéb, részben felesleges beosztások biztosításával. Az ezredtulajdonosi cím pusztá cím lett, s ezzel megszűnt a régi, a zsoldos időkből maradt szorosabb ezredszellem, nagyjából eltűntek az egyes ezredek privilégiumai, sőt gyakorivá váltak az áthelyezések más ezrekbe. Kiépült a privilegizált vezérkari testület, kötelező kétéves postgraduate-képzéssel (Kriegsschule), amely mint olyan úttörő és megelőzi a civil változatokat.

Nem foglalkozom az olyan kifejezetten haditechnikai reformokkal, mint a hátultöltő puska bevezetése, a tüzérség, majd a haditengerészet modernizálása stb. Ezekkel éppúgy, mint a szervezeti reformokkal a Monarchia követte az európai fejlődést. A hadsereg létszám-emelése, mely a hadkötelezettség célja volt, növelte az addig is fennálló tiszthiányt, az új, korszerű tisztképzési rendszer pedig tovább nehezítette az utánpótlás biztosítását. A magasabb követelmények, a kötelező tisztiiskola és a felvételhez megkívánt középiskolai végzettség, az egységes előléptetési rendszer még az osztrák nemes ifjaknak sem volt rokonszenves; a magyaroknál ehhez járult még, hogy az iskolák elvégzéséhez meg kellett tanulni németül.

Korábban a jó családból való ifjú kadét az ezredtulajdonos protekcióját élvezte, gyorsabban haladt a ranglétrán, lett vezérkari tiszt, vagyonaéhoz illően élhetett legalább szolgálaton kívül. A tiszti iskolák szigorú drillje, Musil vagy Ottlik Géza által oly hüen leírt spártai viszonyai éppen a jobb módhoz szokottaknak nem kedveztek, legkevésbé a bőséges konyhához, italhoz, kevés fegyveremhez szokott magyar úrfiaknak. A Wiener Neustadt-i katonai akadémián még a napi séta útvonala is elő volt írva, más osztályok hallgatóival tilos volt érintkezni, még a testvérek is csak havonta egyszer kaphattak egy-órás beszélgetést, az eltávozás ritka volt és a fegyelmi büntetések még inkább ritkították, még dohányozni is tilos volt.²⁰ Aligha véletlen, hogy az Akadémia magyar hallgatói között már 1848 előtt is kevés az arisztokrata: például az 1801—1820 között belépett 81 magyar hallgató mintegy 12%-a; és még ezeknek is csaknem felét kivette családja néhány év után. Inkább mentek huszárezrekhez, hol a kis kadétok élete szabadabb volt.²¹

¹⁹ *Preradovich, Svoboda* i. m. és a megfelelő katonai schematizmusok.

²⁰ *István Deák*: Education, Training and Ideology of the Habsburg Army Officers' Corps 1848—1914. In: Selection, Social Origins, Education and Training of East Central European Officers' Corps. Szerk. *Béla K. Király* és *W. S. Dillard*, sajtó alatt (New York).

²¹ *Svoboda* i. m. alapján

A hadsereg vezetése úgy látszik maga is ráunt a nehezen kezelhető kis princekre. Ideáljuk a Soldatenkind: tiszt, altiszt vagy akár katonai szolga, börtönőr fia, akitől azt remélték, hogy otthonról hozza a katonai fegyelmet. Mindez természetesen növelte a tisztikar német jellegét, éppúgy, mint az is, hogy a német fiúknál nemcsak a polgári származást, de idővel a kerges tenyeret is elnézték (jogosan, hiszen közöttük valóban jobb az iskolázottak, „civilizáltak” aránya). Vonatkozik az effajta kedvezés a cseh-morvaországi, sziléziai, erdélyi, galíciai és bukovinai „Ostdeutsch” fiúkra is, akik igen jelentős szerepet játszanak a német birodalmi és egyéb nyugati „import” kiesésének pótlásában.

Eltekintve a korabeli konzervatív kritikától, egy évszázad után sem jogosulatlan a kérdés: valóban előnyös volt-e az általános hadkötelezettség és a tisztképzés reformja? A tömeg-hadsereg nem könnyítette meg sem az új technika, sem a hadművészet alkalmazását, megnőtt viszont a hadviselésre nem vagy alig alkalmas katonák aránya, ami a világháborúban iszonyú, céltalan vérfürdökhöz vezetett. A régi profi vagy félprofi hadseregek általában rövidebb idő alatt, kevesebb ember- és anyagvesztéssel jutottak el a döntéshez. A kisebb országok számára reménytelenné vált a verseny a nagyobb és gazdagabb hatalmakkal, s nem egy ország, melynek földrajzi helyzete megengedte, le is vonta ennek tanulságait, általában a nemzetgazdaság hasznára. A Monarchia nem szállhatott ki a fegyverkezési versenyből, de ebben visszavonhatatlanul másodrendű hatalommá vált, s katonai jelentőségét csak úgy őrizhette meg, hogy teljesen alárendelte magát a porosz militarizmusnak.

1866 után maga Ferenc József is belátta, hogy hadserege főleg védelemre és a belrend fenntartására alkalmas. Utóbbira azonban kisebb, de megbízhatóbb hadsereg célszerűbb lett volna. Ezért igazuk volt az osztrák liberális parlamenti köröknek, s még inkább a magyar országgyűlésnek, mikor averzióval fogadták a túlzott hadsereg-fejlesztést. A magyar kormányok jobb meggyőződésük ellenére, lojalitásból szavaztatták meg a katonai költségvetést, a 48-as ellenzék pedig alaposan kihasználta a választók hangulatát osztrákellenes, közös-hadsereggellenes politikájának népszerűsítésére. A kiegyezés utáni magyar parlamentarizmus szálka volt a hadvezetés, a militarista körök szemében.

Ami a tisztképzést illeti: kétségtelenül megszűnt az az állapot, melyben cím és személyes bátorság akár a tábornoki karba is bejuttathatott magasabb képzettséggel nem rendelkező „Bumm tábornokokat”. A kicentizett számlétrán viszont esetleg igazi tehetségek is csak életük alkonyán jutottak magasabb parancsnoksághoz. A tisztek képzettsége bizonyosan emelkedett, bár nem jelentéktelen hányaduk továbbra is megtalálta a kiskapukat, ahol nem kérték számon a középiskolát vagy kadétiskolát. Az új rend csekély teret hagyott a protekciónak, amely leginkább a tisztiiskolára való bejutásnál, esetleg annak elengedésénél érvényesülhetett még, de már a főhadnagyi, s még inkább a századosi rangra való minősítésnél könnyörtelenül eltanácsolták tábornokok fiait, a legelőkelőbb családok sarjait is. A bürokratikus rend sokak kedvét elvette a tiszti pályától: egyrészt az arisztokráciáét, mely addig természetes támasza volt a hadseregnek, másrészt azokét, akik úgy vélték, hogy civil pályán gyorsabban juthatnak előre. Így aztán éppen a 67 utáni 10—15 évben telt meg a tisztikar tanult, de középszerű, s harci tapasztalattal alig rendelkező egyenruhás bürokratákkal; később túltengésük a tábornoki karban éppen a Monarchia számára sorsdöntő első világháborúban járt végzetes következményekkel. A fiatal csapattisztek bizonyosan felkészültebbek voltak,

mint elődeik, viszont elzáródott az alsó parancsnoki rétegnek egy, a lovaságnál különösen fontos forrása: az öreg altiszteké, akik — ha nem is népi, de kispolgári, tanulatlan kurtanemesi sorból kitörve — 35–40 évesen hadnaggyá avanzsálva tapasztaltabb szakaszparancsnokok voltak, mint a legénységet, a gyakorlati életet nem ismerő ifjú akadémisták. Századparancsnoknál magasabbra pedig úgysem vihették, koruknál fogva sem.

Tehát az új tisztikar tipikusan „alsó” középosztályi — „felül” elvesztette az arisztokráciát, „alul” el volt zárva a mobilitás az altiszti és alsó csapat-tiszti réteg között, ami leszűkítette a tisztikar társadalmi kapcsolat-rendszerét mindkét irányban. Akár a tanárok vagy kistisztviselők, olyan társadalmi réteg helyzetébe szorult, amely csak úri kávéházakat, vendéglőket látogathatott, azokra viszont éppúgy nem volt pénze, mint fényes öltözetére, s egyéb úri szokásaira. S miután más körülmények is nehezítették társadalmi helyzetét, életmódja egyszerre pazarló és adósságokkal, szükséggel küszködő, sokszor inkább nevetség tárgya, mint példakép. Végül az új rezsim létre hívta a tartalékos tisztek addig ismeretlen kasztját — ezek azonban társadalmi tényezővé csak a 80-as évekre váltak. Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy hadkötelezettség és iskolás tisztképzés számos régi problémát megoldottak, de nem kevesebb újat hoztak.

Említett mintám szerint az új tisztikarban a német nemzetiségű tisztek aránya mélypontját éri el a Königrätz utáni évtizedben, alig haladja meg az új tisztek és tisztjelöltek felét, a korábbi és későbbi kétharmados aránnyal szemben. (Deák István idézett munkája szerint a német tisztjelöltek aránya később sem több 60%-nál: ha így van, akkor a más nemzetiségűek bukása, kilépése, lassúbb előmenetele növeli arányukat az idősebb és magasabb rangú korosztályokban). A németek egynegyede magyarországi német.

Megnő a csehek és kisebb mértékben a magyarok aránya, ez a két nemzet adja Königrätz után a tiszti sarjadék jó negyedét. Utánuk sorrendben a lengyelek, horvátok, olaszok, hagyományos, jórészt nemes katonacsaládok fiai következnek. A többi nemzetiség (szlovák, román, ukrán) ebben a periódusban is teljesen jelentéktelen számban van képviselve. Hogy egyáltalán voltak román származású tisztek az a (48 után megszüntetett) román határőr ezredek öröksége. Itt megmutatkozik, hogy a románellenes előítéletek nem rasszista, hanem politikai és osztályjellegűek: a határőrtiszteket elfogadták, fiaikkal együtt, a hadsereg céljaira alkalmas kivételeknek az alantas határőrszolgálatra, de ha kiemelkedő tehetség volt közöttük, mint a naszdódi születésű Popp Leonidász, egy román határőr-őrnagy fia, az karriert is csinálhatott. Popp elvégezte a wiener-neustadti akadémiát, majd a Kriegsschulét, a vezérkari iskolát, s miután az 1859-es és 1866-os háborúban kitüntette magát, a 2. hadsereg operatív irodájának vezetőjeként vett részt Bosznia okkupációjában. Kitüntetései alapján bárói címet kapott, s mint tábornok 1882-től nyolc éven át Ferenc József főszárnysegédje volt.²² Doda Traján magasrangú tiszt már nyugdíjasként tekintélyes alakja volt a 67 utáni román nemzeti pártnak. Az önkényuralom éveiben még a tiszti akadémiákra is bejutott néhány román határőr-fiú. Ezek a kivételek persze csak „erősítették a szabályt”, 67 után megállt a románok számának csekély emelkedése a tiszti pályán.

A határőrvidék megszüntetésével fokozatosan visszaesett még a horvát tisztek egy évszázadon át elég magas aránya is, bár „Kamerád Krovotovics” mindvégig a tisztikar szilárd gerincéhez számított, a németekkel együtt. A dél-

²² Uo.

szláv hallgatók száma még Wiener-Neustadtban is vetekedett a magyarokéval a 19. század első felében, az 1850-es években rendszeresen meghaladta a magyarokét.

A magyarok számaránya a tisztikarban a kiegyezés előtti mintegy 10⁰/₀-ról az 1867—1890-es évek átlagában 16⁰/₀-ra emelkedett, ami nem csekélység, ha figyelembe vesszük, hogy közben felállítják a magyar honvédséget, saját, itt be nem számított tisztképzéssel. (Számításom eredménye némileg eltér a katonai sematizmusok alapján mért nemzetiségi arányoktól, de körülbelül megfelel a tisztiiskolák kimutatásainak. Arról van szó, hogy a magyar tisztek egy része politikai okok, fegyvelmezetlenségek vagy a szigorú házassági szabályok miatt hamarabb kiválik a hadsereg kötelékéből, mint az átlagosan kitartóbb németek vagy csehek. A huszárezredeknel pedig leginkább megmarad a nemesi jelleg, de ezzel együtt a hagyomány is, hogy öt-hat évi szolgálat után megnősülnek és gazdálkodnak vagy közhivatalt vállalnak)

A magyarok számarányának növekedésében szerepet játszott a kiegyezés kedvező hatása, ámde ne tévesszük szem elől, hogy e növekedés csupán relatív. Az iskola- és tanfolyamcentrikus képzési rendszerben csak azok a nemzetiségek juthatnak helyhez, melyek számottevő nemességgel vagy polgársággal rendelkeznek. A magyarság úgyis, mint nagyszámú nemesi renddel rendelkező és úgyis, mint a Monarchia egyik „államalkotó” nemzete jóval nagyobb számarányra tarthatott volna igényt. Így vélte a hadvezetés is. Milyen okok mérsékeltek a katonai pálya iránti érdeklődés növekedését?

A magyar arisztokrácia többségénél dekadens magatartás mutatkozik 67 után, fokozatosan a civil közszolgálatról is visszahúzódódnak. Ha megnézzük az utolsó békeév, 1913 aktív tábornoki karának legmagasabb rangosztályát, akik ugyanis nagyrészt kadétok, hadnagyok voltak a 67 utáni évtizedben, 17⁰/₀-uk magyar, utóbbiak közül ugyan 38⁰/₀ arisztokrata, de kivétel nélkül olyan volt köznemes, aki katonai érdemeiért kapta a bárói címet. A ranglétrán következő altábornagyok közül 11⁰/₀ magyar, köztük csak kettő arisztokrata: mindkettő maga kapta a báróságot. Csupán a vezérőrnagyok között akad két igazi magyar nagybirtokos arisztokrata család képviselője: ennyi a magyar arisztokrácia részvétele a hadvezetésben az első világháború előestéjén.²³ Ugyanakkor a magyar tábornokok többsége még mindig nemes, jórészt régi családból, ami mutatja, hogy az 1867 utáni magyar tiszti utánpótlás zömét még mindig a köznemesség hagyományosan katonáskodó vagy politikailag lojális (részben német vagy horvát származású) része adta.

Egy 1896-os hivatalos elemzés emeli ki, hogy míg az osztrák—magyar tisztikarnak akkor már csak 22⁰/₀-a nemes (a tábornoki karnak 72⁰/₀-a), a lovastisztek 58⁰/₀-a nemes, de utóbbiak közül a zömükben magyar huszárezredeknel „feltűnően erősen képviseltetik a köznemesség”, míg „a főnemesség (hercegek, grófok, bárók) a dragonyosoknál”,²⁴ ahol a németek és lengyelek dominálnak.

Csakhogy a magyar köznemesség többsége függetlenségi érzelmű volt, s ráadásul az 1860-as évekkel kezdődő gyors kapitalista fejlődés és a modern államapparátus kiépülése a vagyonnal nem rendelkezőknek is bőven kínált elhelyezkedést a civil életben. A magyar polgári középosztály viszont még nem olyan számú és jellegű, hogy a katonai státusokat kitöltse, míg a népből

²³ Schematismus für das k. u. k. Heer und die k. u. k. Kriegsmarine. Wien 1913.

²⁴ Karl Kandelsdorfer: Der Adel im k. u. k. Officierscorps. In: *Streffleurs Militärische Zeitschrift* 1897. 259.

kikerült altisztek előtt, mint láttuk, el volt vágva a tiszti előléptetés lehetősége. A határőrvidék és -ezredek elavult intézményének megszüntetésével pedig a vertikális mobilitás addig járt ösvényeit zárták el.

*A magyarországi eredetű k. u. k. tisztek apjának foglalkozása
említett „F” mintám alapján*

	1850—1866		1867—1882	
	magyar	m.-i német	magyar	m.-i német
nemes	54 0/0	5,20/0	32 0/0	4,50/0
nem nemes tiszt	8,50/0	36,80/0	2 0/0	9,10/0
altiszt	4 0/0	10,50/0	9 0/0	13,60/0
tisztviselő, értelmiség	12,50/0	21 0/0	22,50/0	40 0/0
polgár	21 0/0	26,30/0	20 0/0	18,10/0
kisiparos	—	—	9 0/0	9,10/0
vendéglős				
bérlő, paraszt	—	—	4,50/0	4,50/0

„O” kezdőbetűsök

nemes	700/0	7,70/0	81,10/0	9,10/0
nem nemes tiszt	150/0	23 0/0	6,30/0	9,10/0
altiszt	—	7,70/0	—	—
tisztviselő, értelmiség	—	46,20/0	—	—
polgár	150/0	15,40/0	—	36,30/0
kisiparos, vendéglős	—	—	6,30/0	18,20/0
bérlő, paraszt	—	—	6,30/0	27,30/0

A jelentős eltéréseket bizonyára a két minta rész-adatainak kicsisége okozza, a tendencia így is világos.

(A foglalkozás rovatnál kénytelen voltam a „nemes” kategóriával követni a minősítési lapokat, melyek ezt használják. A kategória bontását máshol kísérlem meg.) Hogy e mintával — mely kiterjeszkedik a tisztikar alsóbb rétegeire, az egyenruhás katonai tisztviselőkre is — egy elitcsoportról vett teljes képet állíthassak szembe, összeállítottam a wiener-neustadti Akadémia magyarországi növendékeinek jegyzékét 1851—1866 között. (1850-ben nem volt végző évfolyam: az évkeretek az abban az évben végzett évfolyamot jelentik.) Miután ebben az időben, az akadémia jellegének megfelelően, mely a tisztek fiait preferálta, a Magyarországon született német növendékek 720/0-a tiszt fia, a harmadik

	magyar	német	módosított német
nemes (nem tiszt)	440/0	100/0	240/0
nemcs tiszt	300/0	430/0	240/0
nem nemes tiszt	110/0	290/0	130/0
altiszt	20/0	40/0	90/0
tisztviselő, értelmiségi	90/0	50/0	110/0
polgár	30/0	90/0	190/0
bérlő, paraszt	10/0	—	—

oszlopban olyan arányokat közlök, ahol a tiszti apákat $1/4$ -ükre redukáltam, vagyis arra az $1/4$ -re, mely a német tisztek közül általában magyarországi származású volt — így közelebb jutunk a magyarországi német társadalom igazi arányaihoz.

Ha összevetjük a táblázatokat és figyelembe vesszük, hogy Wiener-Neustadtban preferálják a tisztek fiait, s így természetesen előnyben vannak a nemesek a polgári származásaikkal szemben, akkor megközelítőleg elnyertük a tisztikar és a tiszti elit származásának összehasonlító képét. A tisztviselői-értelmiségi réteg a magyaroknál valóban szélesebb, mert mindkét táblázatban a nem nemes értelmiségiek vannak különválasztva. A Wiener-Neustadtba került egyetlen „magyar parasztfiú” Kaffka Ignác, később huszár altábornagy, nyilván a parasztság legfelsőbb rétegéből származik: debreceni „gazdálkodó” civis fia, de tény, hogy tábornokként sem kapott nemességet. Esete, ugyanúgy, mint Popp Leonidászé arra mutat, hogy a kivételes tehetségekre felfigyeltek és így bizonyos „alsó” rétegek képviselte magasabb lehet az elitben, mint a tiszti átlagban. (Korabeli példával élve: a 19. század nagy magyar költői között az egyetlen „parasztszármazású” magasabb szálalékot képvisel, mint a gimnáziumi tanárok vagy az akadémikusok között.)

Visszatérve az ezres minták 1867 előtti és utáni adatainak összevetésére, szembetűnő, hogy a magyarok között a nemesek aránya jelentősen csökken (és a német középosztály asszimilációjával tovább fog csökkenni), de még mindig a legnagyobb, meghatározó csoport marad. Igen jelentős az altisztek fiaiból államköltségen nevelt tisztek csoportja. Ha meggondoljuk, hogy az altisztek a férfilakosság egy $0/10$ -át is alig érik el, ők az a réteg, amely messze legnagyobb arányban éri el vertikális mobilitásának célját a tiszti pályán — feltehetően több más közalkalmazotti pályán is.

Megtévesztő a nem nemes tisztek fiai számának radikális csökkenése. Ezt részben a honvédség felállítása okozza, amelyben majd sok ilyet találunk. A németeknél eltolódást okoz, hogy míg 1849 után nagyon sok osztrák tiszt állomásozik Magyarországon (ezeknek egyértelműen különválasztható részét ki is hagytam a mintából), 67 után számuk mérséklődik. A magyarországi nem nemes Soldatensohn tisztek abszolút száma így is meghaladja a hasonló kategóriájú magyarokét.

A kiegyezés utáni évek magyar k. u. k. tisztjei még mindig dzsentri karakterűek, vagyis az igazi nemeseket utánozzák a többiek: ideáljuk a jó módú, aulikus pannóniai vagy felvidéki földbirtokos. Ez az utánzás nem olcsó mulatság; megteremti az anyagi lehetőségein túl költséges, dzsentri-mód mulatozó s mindinkább eladósodó tiszt típusát. Ebben is, mint minden másban, tiszti generációk példaképe Radetzky. Mint mondták, Custozza után Ferdinánd császár így kiáltott fel: „mégiscsak jól tettük, hogy kifizettük az adósságait!”²⁵ Báró Gablenz tábornok, a magyarországi haderő parancsnoka 1869—71 között viszont spekulációkkal akarta rendezni anyagi helyzetét, s a csőd elől öngyilkossággá menekült.²⁶

1848 előtt a fiatal tisztek fizetése igen alacsony volt. Egy hadnagy évi 300 forintot kapott, egy másodosztályú százados ennek kétszeresét, és csak az elsőosztályú százados alapfizetése volt akkora, (900 forint) amennyiből tiszthez méltó körülmények között tarthatta el családját. A magasabb rangú törzs-

²⁵ *Salvator R* [= *Hetz Rudolf*]: Die Verschuldung unseres Offizierskorps. Ihre Ursachen und Konsequenzen. Wien 1910. 109.

²⁶ Uo. és Pallas Lexikon Gablenz címszáva (írta Marczali Henrik)

tisztek és tábornokok fizetése viszont már akkor is bőséges volt, ha nem volt saját vagyonuk. Csakhogy a tisztek többségéből a hosszú béke-időszak lassú előlépési viszonyai között sohasem lett több másodosztályú századosnál. Az 1848—66 közötti háborúk szaporították az előlépési alkalmakat, de azért egy elsőosztályú százados többnyire közel járt a negyvenhez. (1875-ben a *Militär-Statistisches Jahrbuch* szerint egy százados átlag-életkora 43 év).

Az 1848—49-ben kialakult militarista rendszer szükségesnek látta felemelni a katonatisztek fizetését, ha nem is annyira, hogy megközelítse a csendőrokkét. Az ismételt fizetésemelések után a 60-as évektől a századfordulóig egy hadnagy alapfizetése évi 600 Ft, egy főhadnagyé 720 Ft, egy századosé 900—1200 Ft, egy őrnagyé 1680 Ft, egy alezredesé 2100 Ft, egy ezredesé 3000 Ft.²⁷

Ez a különböző juttatásokkal együtt (pl. a honvédtisztek évi lakbér-pénze 100—1600 Ft között mozgott) nagyjából megfelelt a civil közalkalmazottak jövedelmének, de elmaradt az iskolázott magánalkalmazottakétól.

Minden tisztnak volt tisztiszolgálója, aki főzött-mosott rá; ha a „kutyamosó” ügyes volt, a fiatal tiszttel pedig igénytelen és nem tartott fenn saját lakását, hanem a kaszárnyában, vagy olcsó kvártélyon élt, el lehetett vegetálni a csekély fizetésből, főleg, ha a család rendszeres havi apanázzsal támogatta a fiatal hadnagyot, amit a hadsereg elvárt, sőt számon tartott. A magyar tisztek többsége pénztelen volt és huszár: vagyis a legdrágább fegyvernem tagja, ahol egyenruha, ló, szerszám fényének megőrzése mindig többbe került a hivatalos költség-számításnál, az arisztokrata tisztek költséges mulatságaiban, kártyacsatáiban való részvétel pedig menthetetlenül az uzsorás karmai közé hajtotta a kevésbé tehetőseket. Egészen más volt a szellem a mérnöki vagy a tüzértiszti karban, vagy a nagyszámú katonai, gazdasági tisztviselők realisabb, szinte már kispolgári világában; utóbbiak akár meg is takaríthattak valamit, ha ügyesek voltak.

Uralkodó és hadvezetés tudták, hogy a hadnagyi fizetés kevés a megélhetéshez, de nem is forszírozták, hogy az „alsóbb néposztályok” fiai tisztek legyenek. A hivatalos megoldás az volt, hogy későn kell nősulni és akkor is úgy, hogy lehetőleg a feleség családja tegye le az eladósodás ellen biztosító tőkét, a „kauciót”. Ez az elképzelés ellentmondásos volt: aki gazdagon akart nősulni, annak társasági életet kellett élni. Továbbá éppen a tisztí életmód és követelmény-rendszer olyan, hogy legényemberként nehéz volt takarékoskodni. Ha nem volt pénze, nem vacsorázott, ha volt, csak abba a vendéglőbe lépett be, ahol a kamerádok már verték a „blattot”, hozták a pezsgőt. Igaz, a régivágású ezredes megtette a magáét, vagy ő, vagy az ezred egész tisztikara állta a kifizetetlen adósságokat. Ezt tudván, az uzsorás tisztnek szívesen adott: uzsorás és tisztikar egymásból éltek. Háromhavi lejárattal, 10% kamattal volt a leggyakoribb és az eredmény: teljes csőd, ami gyakran rangvesztéssel, önkéntes lemondással, néha öngyilkossággal járt.

1853-ban császári rendelet mondta ki, hogy a hadsereg tisztje által aláírt váltó nem érvényes. Ennek állítólag volt bizonyos uzsoragátló hatása, Magyarországon azonban az alkotmányosság helyreállítása után hatályon kívül helyezték e rendelkezést. Hetz főhadnagy röpirata szerint köztudott volt, hogy a Magyarországon állomásozó tisztek átlagban jobban el vannak adósodva

²⁷ A fizetések alakulásához a hivatalos kiadványok mellett *Deák i. m.* és *Gerwin Müller* doktori disszertációja: *Heiratsvorschriften und Heiratsverhalten im Alt-Österreichischen Offizierskorps* (1980) kézirat a bécsi Kriegsarchiv könyvtárában.

a lajtántúli részen szolgáló bajtársaiknál — kivéve Galíciát, ahol még rosszabb volt a helyzet. 1858-tól viszont az adósságot le lehetett tiltani a tiszt fizetéséből, ami mintegy legalizálta az uzsorát.²⁸

Sokan az anyagi problémákon túl a tisztjelöltek sajátos nevelését is felelőssé tették a pénzzavarokért. A tisztiiskolákon távol tartották őket a való életől, s ráadásul önállótlanokra nevelték. Szolgálati tevékenységüket a szabályzatok és felettesek apróságokban is pontosan meghatározták, s az iskolát elhagyva határozott fellépésű, de valójában önállótlan és tapasztalatlan fiatalemberek voltak, amit uzsorások, pincérek és „kasszírnők” könnyen ki tudtak ismerni és használni. A 67 utáni ezredparancsnokok viszont nem lehettek már olyan „atyái” a tisztikarnak, mint a régi ezredtulajdonosok. Még a k. u. k. tisztikar olyan elfogult tisztelője, mint Herczeg Ferenc is úgy emlékszik ifjúsága mintaképeire, a fehértemplomi k. u. k. huszártisztekre: „Bár valamenynyien nagylábon éltek, kevesen voltak közülük igazán gazdagok, a legtöbben adósságokban vergődtek és sokan tönkre mentek. A parancsnokaik jól ismerték alantasaik vagyoni helyzetét, pontosan tudták, mennyi havi segítséget tud mindegyiknek adni a családjá, de azért szó nélkül nézték a húszéves ifjak főúri költségeit és csak olyankor léptek közbe, mikor a tiszti becsület nevében össze kellett törni egy-egy fiatal életet. Nem tudom, ki óhajtottá ezt a rendszert, de tudom, hogy sem okos, sem emberséges nem volt.”²⁹

Pedig ennek az életmódnak csak a házasság vetett véget. Elő volt írva, melyik fegyvernemben hány tiszt lehet nős: csapattiszteknél csak az ezred tisztikarának egyhatoda. Vezérkari tiszt csak harmincadik születésnapja után. A kaució letételét még Mária Terézia rendelte el, ezt később helyettesíteni lehetett az összeg évi kamatának megfelelő igazolt „mellékjövedelemmel”. (Birtok, bérház, részvény). A minimális mellékjövedelem a tárgyalt időszakban évi 600 forint — vagyis épp annyi, amennyivel az elsőosztályú százados fizetése több volt a hadnagyénál. Kivételt tettek, de akkor a menyasszonynak írásban kellett lemondani mindenféle nyugdíj-igényről férje halála esetén. A korkülönbség rendszerint jelentős volt, hiszen a tiszt, ha már annyit várt a nősüléssel, nem feltétlenül keresett vele egykorú leányt.

Sok tiszt megvárta, míg ötvenévesen nyugdíjba ment, akkor megnősült, született még egy-két gyerek, akik korán árvaságra jutottak, s akkor a hadsereg a maga módján gondoskodott róluk: k. u. k. nevelőotthonba kerültek (cögeráj), majd katonai reál-, illetve kadétiskolába. Volt k. u. k. tiszti leánynevelő otthon is.

A kaució miatt gyakran nevezték a tiszteket hozományvadászoknak; bizonyos, hogy Noszty Feri esetét nem Mikszáth találta ki. De abban a korban más társadalmi rétegekben is korlátozták a házasságot szokások és anyagi megfontolások. Másrészt sok vagyonos, de egyszerű származású vagy megtűrt vallású családnak az ilyen házasság nyitotta meg a szociális mobilitás útját. A kor férfiideálja a huszártiszt, a sarkantyúpengés feledteti az öszülő fejet. Ingerlően férfias a csillogó kard, amit lakásán kívül mindenütt, utcán, vendéglőben is viselni kell. A katonatiszt „udvarképes”, joga van a Burgba belépni, például udvari bálon részt venni külön meghívás nélkül, nyitva előtte

²⁸ *Salvator R.* i. m. 39. — Szerző Temesváron szolgált, így saját tapasztalatából nyilatkozhatott. — L. még *Alexander Hajdecki* (hadbíró őrnagy): *Officiers — Standes — Privilegien — System und Praxis des geltenden Officiersrechtes der k. u. k. bewaffneten Macht.* Wien 1897. — *Johann Cristoph Allmayer-Beck—Erich Lessing:* *Die k. u. k. Armee 1848—1914.* Gütersloh 1974.

²⁹ *Herczeg Ferenc emlékezései.* Bp. 1985. 146.

az út a nemesség „ingyenes” megszerzéséhez, nem kell civil bíróság elé állnia, sőt ha tiszti becsületét, „a kardbojtot” megsértik, köteles kardot rántani.

Sokan léptek ki fiatalon a hadseregből, hogy szívük választottját vehessék el — ha tehették. A hivatalnok-nemesi családból való Andrásffy Gyula, Fejérváry évfolyamtársa Wiener-Neustadtban, 33 éves korában megnősült, és mert menyasszonya családja nem tudta letenni a kauciót, le kellett mondania századosi rangjáról. Egy éve sem volt nő, mikor kitört az 1866-os háború — boldogan jelentkezett, de hiába, kaució nélkül nem köthetett kardot. Valami polgári hivatalban öregszik meg, ha a honvédség felállításakor nem részesítik előnyben a magyar állampolgár volt k. u. k. tiszteket. Mint altábornagy és a székesfehérvári honvédkerület parancsnoka fejezte be pályafutását — tehát nyilván nem volt alkalmatlan a tiszti hivatásra.³⁰

Nem minden szerelem járt happy-enddel. Herczeg Ferenc emlékezik meg két magyar vezérkari tiszttársáról: ikertestvérek voltak és „egyszerre lőtték főbe magukat, Pál Üllői-úti lakásán, két egymásba nyíló szobában. Természetesen adósságok miatt. Férfiasan szép, igen elegáns, nagy műveltségű és előkelő régi családból származó fiatal urak voltak, a hadseregben fényes pálya nyílt előttük, egy „okos házassággal” megmenthették volna magukat. Végzetük volt, hogy szegény szép lányokba szerettek.”³¹

A tiszti privilégiumainak és terheinek összevetésénél figyelembe kell venni a kor szokásait és feltételeit. A polgárosulás nagymérvű kiterjedéséig, a bürokrácia és közoktatás századvégi nagy létszámnövekedéséig³² nem kínálkozott sok lehetőség a tiszti és papi pályán kívül egy vagyontalan fiatalembernek, hogy méltó helyet szerezzen magának a fennálló társadalom keretein belül. Mindkettő nehéz kötelezettségekkel járt, jellem, egyéniség kérdése, ki melyiket viselte könnyebben. Szerencsétlen volt, akit hajlamai ellenére csak katonai pályán tudott családját elhelyezni — s a közvéleményt erősen befolyásolja, hogy azok a kiváló írók, akik megörökítették a tisztiiskolák, a kaszárnyák világát, általában ilyen sorstól szabadultak meg. Aki nem szabadulhatott, elég gyakran vált iszákossá, züllött el, s a téboly vagy öngyilkosság sem lehetett nagyon ritka.

A vagyonos vagy befolyásos családból való tisztek életét azonban nem nyomasztották a mindennapi gondok, s ők voltak, ha nem is a többség, a hangadók a tiszti gyűléseken, becsületbíróságokon, ahol meghatározták az ezred tisztjeivel szemben támasztott követelményeket. Azt pedig valószínűnek tarthatjuk, hogy a tisztikar többsége mégiscsak olyanokból került ki, akiknek rokonszenves volt az egyedüllétől megóvó kaszárnyaélet, a bajtársak állandó jelenléte, egyszerű, de „férfias” mulatságai, az egyéni elhatározást ritkán kívánó csapat-fegyelem.

A honvédség felállítása

A kiegyezés nehezen elért vívmánya a magyar honvédség felállítása. Bécs és különösen az osztrák hadvezetés hosszas viták után egyezett csak bele a különálló, magyar szolgálati nyelvű, kizárólag Magyarországon állomásozó

³⁰ Svoboda i. m. alapján

³¹ Herczeg i. m. 341.

³² Erre az összefüggésre l. Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság* 1980. 7.

haderő létrehozásába. A kemény viták, tárgyalások győztese végül a rugalmas, de a honvédsereghez szilárdan ragaszkodó Andrássy Gyula lett. Andrássy felismerte, hogy a honvédség nagymértékben hozzá fog járulni a kiegyezéssel elégedetlen magyar közvélemény önértetének megnyugtatótatásához — hiszen a 48-as ellenzéknek sem volt közömbös a honvéd név ilyen hatásos rehabilitálása, a Monarchia biztonsága szempontjából pedig hátránnyal nem járt. A dualizmus története Andrássyt igazolja — a honvédség soha, 1905-ben sem lett az osztrák tábornokok által rettegett „rebellió” melegágya, a világháborúban a honvédezek megállták a helyüket, sőt az összeomlás napjaiban sem viselkedtek másképp, mint a k. u. k. ezredek. Az osztrák hadvezetés, élén Albrecht főherceggel, távolról sem volt olyan előrelátó, mint Andrássy, és ha már kénytelen-kelletlen engedett, önmaga megnyugtatótatására minden módon igyekezett korlátozni a honvédség fejlesztését, főleg azt megelőzendő, hogy egy új 48 esetén a honvédség akcióképes haderőként léphessen fel. Így a kiegyezés eme büszkeségének hosszú ideig sem tűzésége, sem igazi tiszti akadémiaja, sem ezred-zenekarai nem voltak, nehogy egyszer váratlanul rázendítsenek a Kossuth-nótára. (A pesti viccfaragók tüstént kitalálták: a honvédséget tűzéség helyett — szájkosárral szerelik fel.³³)

Nem feladatomban e cikk keretei között a honvédség felállításának és kiépítésének történetét akárcsak vázolni sem,³⁴ csupán tisztikarának a magyar társadalomban elfoglalt helyével, presztízsének alakulásával foglalkozom. Presztízs-szempontból mindenesetre döntő volt a honvédelmi miniszter személye: ezért Andrássy Komárom legendás hőseit, Klapka Györgyöt kívánta volna a miniszteri székhelyen látni. Erről azonban a tábornoki kar hallani sem akart: Friedrich Liechtenstein herceg, a magyarországi haderő főparancsnoka kijelentette, hogy inkább lemond rangjáról, mintsem „az árulóval”, az 1866-os Klapka-légió parancsnokával együtt szolgáljon.³⁵ Az sem volt lehetséges, hogy más 48-as honvédtábornok az új honvédség tábornoka legyen, sőt a honvédségnek nem is volt saját, különálló tábornoki kara. Pedig többen szívesen vállaltak volna szerepet: Vetter Antal és Görgei Artúr tervezeteket készítettek Andrássy részére az új honvédség szabályzataira, tisztképzésére, Perczel Mór, Pikéty Ágoston részt vettek a különböző tervezetek megvalósításáról szóló tárgyalásokon. Sőt, Ferenc József katonai irodája vezetőjének és személyes megbízottjának, Beck ezredesnek is Klapkával, Perczelrel és Vetterrel kellett megtárgyalni a vitás katonai szakkérdéseket 1868 őszén.³⁶

³³ „Bolond Miska naptára 1868-ik évre.” Pest 1867.

³⁴ A honvédség történetéről több tényzerű, de a társadalmi-politikai vonatkozásokat mellőző hivatalos vagy félhivatalos leírás készült. *Szurmay Sándor*: A honvédség fejlődésének története annak felállításától napjainkig. Bp. 1898. — *Berkó István*: A m. kir. honvédség története 1868—1918. Bp. 1928. — *Asbóth János*: A m. kir. honvédelmi minisztérium működése 1867—72. Bp. 1873. — *Biró Pál*: A m. kir. honvédelmi minisztérium működése az 1877—1890. években I—II. Bp. 1891. Ezek szárazságával szemben életszerű, de anekdotázó *Móricz Pál*: A magyar királyi honvéd 1868—1918. Bp. 1928. — A korabeli ellenzéki röpirati irodalom és a sajtó is sok adatot tartalmaz, figyelembe véve, hogy elfogult és polémikus jellegű. Újabb összefoglalás *Papp Tibor*: A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után. *Had-történelmi Közlemények* 1967. 2., 4., L. még *Gunther E. Rothenberg*, *Szász Zoltán* és *Decsy János* tanulmányait in „The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense, 1859—1870.” War and Society in East Central Europe. Szerk. *Béla K. Király*, New York 1984.

³⁵ *Eduard Wertheimer*: Graf Julius Andrássy. Sein Leben und seine Zeit. 1. köt. Stuttgart 1910.

³⁶ *Móricz* i. m. 17—18., *Glaise-Horstenau* i. m. 148—149.

Andrássy, ha már nem tehetett meg 48-as tábornokot honvédelmi miniszternek, megtett egy 48-as ezredest — saját magát. Miniszterelnöksége négy éve alatt magának tartotta meg a honvédelmi tárcát, s az új minisztériumnak polgári jelleget adott: egészen a 70-es évek végéig cs. és kir. tábornok sem működhetett a magyar honvédelmi minisztériumban. Az államtitkár (Kerkápoly Károly) valódi civil, főiskolai tanár lett, a minisztériumban vezető állást betöltő katonák is részben polgári beosztásban (miniszteri tanácsos, titkár) voltak, köztük Gelich és Aschermann neves 48-as törzstisztek. Andrássy idején alezredestnél magasabb rangú egyenruhás alkalmazottja nem volt a minisztériumnak.³⁷

Andrássy távozván a magyar kormány éléről, a honvédelmi miniszteri széket 48 nevezetes hősenek, a polgári származású Hollán Ernő ezredesnek akarta átadni, akit ezért államtitkárrá neveztetett ki. Hollán neve úgy látszik túlságosan emlékeztetett Pétervárad védőinek dicsőségére; vidékre helyezték kerületi parancsnoknak, s egy évig Andrássy utóda, Lónyay Menyhért volt az ideiglenes honvédelmi miniszter, majd megszületett a megoldás: Szende Béla 48-as százados, Deákpárti főispán, majd a honvédelmi minisztérium csoportfőnöke lett a miniszter, mellette pedig államtitkár Ferenc József egyik bizalmasa, Fejérváry Géza ezredes.

Andrássy ügyes, a 48-as érzelmekre tekintettel levő politikájának a honvédegyleti körökben nagy hatása volt, az ellenzék bírálva is támogatta a honvédség szervezésében — egyes interpellációk szinte megrendeltnek tűnnek Andrássy küzdelméhez Albrecht főherceg ellen. A honvédség kérdésében tanúsított magatartásának része lehetett abban is, hogy 48 még életben levő kimagasló katonai vezetői közül senki sem tartott ki Kossuth intranzigenciája mellett, sőt nyilvánosan visszautasították bírálatait. Más kérdés, hogy a Kossuthot istenítő egyszerű nép, diák és értelmiségi ifjúság nem osztotta a tapasztaltabbak elégedettségét Andrássy kompromisszumaival.

A honvédség társadalmi fogadtatása tehát ellentmondásos volt. Egyrészt a 48-as ellenzék is örömmel vette, Bécs feletti győzelemnek látta a honvédség felállítását. Másrészt nem volt igazán népszerű, az ifjúság nem tolongott soraiba állni, részint, mert mégiscsak Habsburg-haderő volt, másrészt, mert az első években nagyon megmutakoztak másodrendű katonaságként való kezelésének külső jelei: silány fegyverzete, a sorozás által meghagyott gyengébb, állítólag alacsonyabb termetű emberanyaga, ruházata stb. következtében nem volt valami fényes látvány. A 70-es években nemcsak a honvédtisztek, de a honvédség, a Honvédelmi Minisztérium működési körülményei is kínos kontrasztot mutattak a közös hadsereg csillogásával szemben. Az első pesti honvédzászlóalj laktanya helyett városszéli ócska fabódékban húzódott meg egy évig, ezért aki kérte, annak megengedték, hogy otthon aludjon; de így ki ellenőrizhette, hogy valóban hazamegy, vagy a közeli, Kerepesi úti „bumszli-Kellerbe”, avagy a Dohány utcai „Kővér tetűhöz” címzett táncos mulatóba.

A vagyontalan tisztek, miután a lakáspénz nem érte utol a magas pesti lakbéreket, kettesével béreltek egy-egy lakást. A honvédelmi minisztérium több várbeli házban volt szétszórva, melyek között akadt kevésbé előkelő is. Az első, maradék anyagból összeállított egyenruhák — a piros sapka, veres nadrág miatt a pesti nép „paradicsomos flaskónak”, „Paprika Jancsinak” gú-

³⁷ A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. I. rész. M. kir. Honvédelmi Minisztérium. Összeállította Székely Vera. Magyar Orsz. Levéltár 1979. (Kézirat)

nyolta az első honvédeket. Mocsáry Lajos azt írta 1869-ben: „én valóban szentségtörésnek tartom azt, hogy ezen csapatok részére a dicső honvéd név bitoroltatik.”³⁸

Végso soron tehát érvényesültek mindazok az okok, amik 67 után a fiatalok nagy részét visszatartották a közös tiszti pályára lépéstől is. A hagyományos, nyugat-magyarországi katonáskodó réteg, ha már elszánta magát, hogy fiait mégis tisztnek adja, inkább küldte őket az előkelőbb, fényesebb, jobb körülmények között működő közös ezrekbe, a 48-as érzelmű magyarok pedig sem oda, sem a Bécsnek kiszolgáltatott „másodrangú haderőbe” nem szívesen küldték fiaikat. A magyarországi németek természetesen a német nyelvű haderőt preferálták, a szláv és román nemzetiségeknél pedig, ha a hatvanas évek kétes reményei között megmutatkozott némi törekvés a tiszti pálya felé, az is lelohadt. Nem volt probléma a horvátokkal, illetve a határőrvidéki szerbekkel, mivel felállították a zágrábi honvédkerületet, ahol a szolgálati nyelv horvát volt és persze a tisztikar többsége is. A horvátok így sem örültek a honvédségnek, s jobban kíváncsiak a közös ezrekbe, de mivel hamarosan sor került a határőrvidék megszüntetésére, az ott feleslegessé vált horvát tisztekből és tisztjelöltekből ki lehetett elégíteni a zágrábi honvédkerület tisztiigényét.

A honvédség első évtizedének tisztikara különös képet nyújtott. Andrassy visszaautasította ugyan az országszerte megalakult honvédegyletek gyámkodási kísérleteit és visszaszorította őket a jótékonyág, önszegélyezés területére (lapjuk, a Honvéd azért jó ideig bátor bírálója volt a honvédség állapotainak), viszont elérte, hogy a tábornokokat kivéve minden arra alkalmas 1848-as honvédtiszt rangját megtartva beléphessen az új honvédségbe. Ezt Albrecht főherceg és tábornoki kara kénytelen volt lenyelni, annyi korlátozással, hogy az utolsó előléptetések egy részét nem vették figyelembe, vitás esetekben az alacsonyabb rangot fogadták el. Több mint kétszáz 48-as veterán jutott így tisztessé megélhetéshez, majd nyugdíjhoz, nem szólva a Kufsteint és más börtönöket megjárt vagy 49-ben közkatonának besorozott szabadságharcosok morális elégtételéről. Sok „öreg” honvédtisztet a nyomortól mentett meg a rehabilitáció. A honvédség felállításáról folytatott viták idején Jókai Mór tragikus színekkel esetelte sorsukat: „Vannak a kiken még külsőleg nem látszik a nyomor. Titkolják míg lehet. Még van egy tisztességes öltöny rajtuk; mert el tudják bírni az éhezést. Tanult emberek is, hasznukat lehetne venni; csak az a baj, hogy több az ember a világon, mint a számukra való hely; így hányódnak, vetődnek egyik csalódásból a másikba; nem bocsátva el a reményt s éhezve miatta. Mások már megadták magukat a nyomornak, s nem tagadják azt külsőjükön.”³⁹

Az öreg honvédtisztekkel a honvédség is jól járt: egyelőre csekély tekintélyét e legendás alakok óvták meg; titkos összejöveteleken, bálban és fonóban az önkényuralom évein át áhítattal suttogott nevek — Hollán Ernő, Czili-lich Ede, Horváth János, Tóth Ágoston, Pongrácz László, Dobay József... A többi tisztet viszont a közös hadseregtől vették át, lehetőleg magyar állampolgárságú magyarokat, németeket, délszlávokat, kik közül számosan harcoltak 48-ban a magyar szabadság ellen.

³⁸ Idézi Móricz i. m. 22.

³⁹ Jókai Mór: A honvédek 1868-ban. „Honvédvilág” szerk. Kunsági és Potemkin 1. köt. Pest 1868 február, 172.

A honvédség főparancsnoka évtizedeken át József főherceg volt. Első tábornoka Graef Eduard császári lovastiszt, erdélyi szász (egy brassói városi tanácsos fia), a fontos erdélyi honvédkerület parancsnoka. Az első működési évben, 1869—70-ben így festett a honvéd tisztikar megoszlása:

	összesen	volt 48-as	volt császári tiszt
ezredes	11	7	4
alezredes	14	11	3
őrnagy	71	47	24
I. oszt. százados	88	35	53
II. oszt. százados	29	18	11
főhadnagy	176	65	111
hadnagy	189	56	104

(29 hadnagyot altisztből vagy civil úriemberek közül neveztek ki).

A fentiekén kívül, még a szabadságharc közel kétszáz veteránja kapott tartalékos („szabadságolt állományú”) tiszti rangot.⁴⁰

Aligha kell bizonygatni, hogy ez a furcsa keverék mind Bécsben, mind a 48-as érzelmű magyarok között vegyes érzelmeket keltett. A tisztikar két eleme között viszont az így kialakult bajtársi kapcsolatok, ha nem is lehettek surlódásmentesek, komoly összeütközéssel sem jártak: a tisztek éppoly komolyan vették a kiegyezést, mint Ferenc József és Andrássy. A visszaszármazásuk jellemzésére elég annyi, hogy József főherceg adjutánsa gróf Vay László őrnagy lett, aki 48-ban mint dzsidás tiszt átállt a honvédséghez, s ezért a szabadságharc leverése után évekig emigrációban kellett élnie. Andrássy szárnysegéde viszont gróf Schweinitz Julius, aki 1848-ban önként jelentkezett a szabadságharc ellen küzdő császári seregbe, mint főhadnagy az *aradi* vár őrségében szolgált 1849 nyarán és őszén. Később feleségül vett egy magyar lányt és kilépett a hadseregből, de 1869-ben reaktiválták a honvédséghez. Ismert katonai író létére (bár magyarul kevéssé tudott) fontos része volt Vetter mellett a honvédségi szabályzat megszövegezésében. Működését meglehetősen ellenszenv kísérte, pedig ő lélekben mindinkább magyarrá vált, s már Andrássy utóda, Lónyai Menyhért alatt arra a gondolatra jutott, hogy — elősegítendő a tisztikar egységét — előterjesztést tegyen Budavár 49-es császári védője, Hentzi tábornok a magyar érzelmeket sértő budai emlékművének eltávolítására. Az eredmény: nem Hentzit, hanem Schweinitzet távolították el a fővárosból és a tisztikarból is. A pesti honvéd-kerület parancsnoka a régi nemesi családból származó Pongrácz Sándor császári ezredes, a budai kerületé Czillich Eduard, budai német polgárcsalád fia, aki 48-ban a honvédséghez állt, s ezért 7 évet töltött börtönben.⁴¹

Mindenesetre az első években volt bizonyos 48-as és ugyanakkor dzsentri jellege a honvéd tisztikarnak, hiszen munkás- vagy parasztfiú 48-as tisztek között eredetileg is alig volt. Az első ötven — 1869—70-ben kinevezett —

⁴⁰ A magyar királyi honvédség schematismusa, kiadta Mikár Zsigmond. Pécs 1870.

⁴¹ *Egervári Ödön*: M. kir. honvéd törzstisztek albuma, Pest 1870. — *Bona, Móricz*, i. m. — *Szinyei József*: Magyar írók XII. köt. 777—778.

törzstiszt közül származása szerint: 14⁰/₀ arisztokrata, 6⁰/₀ nem nemes tiszt fia, 60⁰/₀ köznemes, 16⁰/₀ polgár, 4⁰/₀ földművelő⁴².

Érdemes megjegyezni, hogy a fenti statisztikából a polgári származásúak között magyar alig található: németek és szlovákok. A két nem nemes földművelő közül Ájer Mihály ugodi, bakonyalji sváb. Egervári külön kiemeli: „szegény szülőktől” vagyis paraszt. Évtizedes katonai szolgálata alatt altisztnél nem vihette többre, mikor leszerelt, vasúti hivatalnok lett; 1848-ban alezredes, Komárom védőivel tette le a fegyvert, tehát nem sorozták be közkatonának, de 1853-ban konspirációért 12 évi nehéz vasban töltendő börtönre ítélték, amiből ötöt letöltött. 1869-től honvédtiszt, 1882-ben mint címzetes ezredes nyugdíjazták. Posta Ferenc békéscsabai földművelő fia, katonaiskolát, jogakadémiát látogatott, de 1848 az apai birtokon, az eke szarva mellett taláta. 1849 után tíz évig mint közkatona szolgált, majd ismét gazdálkodott. 1874-ben mint alezredes nyugdíjazták.

A honvédtiszt kar dzsentrí jellege (magasabb a nemesek aránya, mint a magyar vagy általában az 1867 utáni k. u. k. tisztek között), e 48-as örökség lassan mérséklődött. Az öreg 48-asokat nagyrészt nyugdíjazták és a k. u. k. utánpótlás összetétele követte az elpolgárosodási tendenciát. 1874-ben a honvéd törzstiszt kar mintegy 12⁰/₀-a arisztokrata, 44⁰/₀-a köznemes.⁴³ 1881-ben a honvéd tábornoki és törzstiszt kar 10⁰/₀-a arisztokrata, 39⁰/₀-a köznemes, 51⁰/₀-a „polgár” (hadbíró, gazdasági tisztek nélkül). Ezen belül az aktív tábornokok 19⁰/₀-a arisztokrata, 62⁰/₀-a köznemes, 19⁰/₀-a „polgár”.⁴⁴ Egyébként az 1881-ben nemességgel nem rendelkező tábornokok és ezredesek többsége nyugalomba vonulása előtt vagy után nemességet kért és kapott.

Az első honvéd törzstiszteknek csak fele volt magyar nemzetiségű. E különös tény magyarázata, hogy a volt 48-asok egy része is német eredetű, szigorúan véve német származású a törzstiszt kar összesen egyharmada. Ennek politikai, társadalmi jelentősége azonban jóval kisebb, mint 67 előtt, hiszen a magyarországi németiségnek bizonyos csoportjai — köztük éppen a közalkalmazotti, tiszti réteg — gyorsan asszimilálódtak. Nem beszélhetünk asszimilációról a honvédséghez magasabb rangban helyezett német anyanyelvű, nem is magyarországi származású tiszteknél, mint Henneberg tábornok vagy Kreybig von Rittersfeld ezredes esetében. A tisztikar mintegy egytizede horvát-szerb, miután a honvédségnek külön horvát kerülete volt. A horvát honvédség tisztikarában hiába keresnénk a történelmi horvát arisztokrácia jól ismert neveit; aki ezekből a családokból még katonáskodott, k. u. k. tiszt maradt. Még a varasdi „honvéd dsidás-ezred” (lovasság) tisztjei is kivétel nélkül köznemesi vagy paraszti eredetű grancsárok, akiből jutott oda is, ide is. A törzstisztek mintegy 4⁰/₀-a a szlovák középosztályból került ki. A legénységnek közel harmadát tevő román, rutén, szerb nemzetiség csak néhány fővel volt képviselve a tisztikarban, ezek is csaknem kivétel nélkül volt grenzler-tisztek. Ha tehát a magyarok egyelőre vegyes érzelmekkel fogadták a honvédséget, a keleti egyházakhoz tartozó nemzetiségekről még ennyit sem állíthatunk. Számos szerb grancsár tiszt átment Szerbiába és szerepet vállalt az akkor alakuló szerb hadsereg megszervezésében. A tartalékos tiszti intézmény bevezetése után olyan jelentős számú érettségizett román ifjú menekült az „önkéntesség”

⁴² Bona és Egervári i. m.

⁴³ Az 1874-es „honvédtiszt névkönyv” alapján

⁴⁴ A magyar királyi honvédelmi minisztérium és honvédség névkönyve 1881 évre. Bp. 1881.

elől a Román Királyságba, hogy Ferenc József 1883-ban speciális amnesztiát biztosított nekik visszatérésük esetén.⁴⁵ A kiegyezés utáni magyar kormányok elhibázott nemzetiségi politikája már ekkor alaposan elidegenítette a nemzeti-ségek kialakuló értelmiségét a magyar államtól.

1874-re a magyar törzstisztek aránya már meghaladja a 60%-ot, a németeké a létszám negyede, a délszlávoké egytizede. Míg a törzstiszti karban a dzsentri jelleg a 80-as évekig megmaradt, a fiatalabb tisztek összetétele egészen másként alakult, mint idősebb fölötteseiké. Miután az elaggott 48-as hadnagyokat nyugdíjazták, s a közös hadsereg maga is tisztihánnyal küzdött, bármily csekély volt a honvédség kezdeti tiszti létszáma (az 1871-es békelétszám 574 tiszt, közülük csupán 70 huszár; 1877-re 1300 fölé emelkedett az aktív tiszti státusok száma, de ezek közül mindössze ezer volt betöltve),⁴⁶ a magyar tisztek nagyobb fele, ezernél több, az 1870-es években még a közös hadseregben szolgált. Így a honvédség az első évtizedben nem nagyon válogathatott a tiszti utánpótlás biztosításánál sem származás, sem rátermettség dolgában. Papp Tibor megállapítása szerint:

„Az igazi rangot a kiegyezés után még jó ideig a közös hadsereg tisztikárhoz való tartozás jelentette. A magyar birtokos osztály tagjai — ha katonaságra adták fejüket — elsősorban ide törekedtek... ha a honvédséget valóban talpra akarták állítani, nem maradt más hátra, mint a számbajöhető alsóbb társadalmi csoportok tagjainak felhasználása a tisztikar megszervezésében. Parasztokat és munkásokat azonban még így is alig találunk közöttük: legfeljebb kulákokat és önálló kisiparosokat.”⁴⁷

Mai szemmel nézve ez a „kiválasztási” rendszer kétségkívül demokratikusabb volt, jobban kaput nyitott a szociális mobilitás előtt, mint a korábbi vagy az 1882 utáni. A kevésbé iskolázott, felkészületlen fiúk azonban több képzést, a tisztiiskola előtt előkészítő tanfolyamokat igényeltek volna. Ennek eleinte éppen az ellenkezője történt: az 1870-es évek elején hathetes (!) tanfolyamokon képezték a honvédség lovas és gyalogos tisztjeit. A zászlóalj-parancsnokok utasítást kaptak, hogy listákat készítsenek a tiszti tanfolyamra megfelelő rekrutákról. Így olyanok is kerültek tiszti tanfolyamra, akik ezt nemigen ambicionálták.

1872-ben megnyílt a Ludovika Akadémia egyéves tisztképző tanfolyama. Ide többnyire 20 éven felüli, felnőtt férfiak kerültek, rendszerint olyanok, „akik iskoláikat félbeszakították, s a polgári életben nem tudtak maguk számára megfelelő egzisztenciát teremteni. Az 1879—80-as kiképzési évben a 141 hallgató közül csak 23 főnek volt érettségije és 4-nek egyetemi végzettsége. 7 fő csak elemivel és 107 a különböző osztályoknál félbehagyott középiskolával rendelkezett. A hallgatók zöme tehát hiányos előképzettségű, megalapozatlan jövőjű ember volt, aki a honvédségnél keresett boldogulást. A tisztképző tanfolyamon kiképzett beosztott vagy ahogy akkor nevezték, alantos tisztikar hamar előregedett.”⁴⁸

A következő évben, 1873-ban, már felállítottak egy előkészítő osztályt azok részére, akik „lehetőleg” 4 középiskolát végeztek „jó” eredménnyel vagy ha annyi iskolájuk sem volt, eredményes felvételi vizsgát tettek. Az előkészítő osztály hallgatóinak átlagban 20—40%-a megbukott; nem csoda, hiszen pél-

⁴⁵ Bíró i. m. I. köt. 268—272.

⁴⁶ Bíró i. m. II. kötet 16—17., 30. és Illésfalvi Papp Mihály: A m. kir. honvédség fejlődése 1869—1899. Bp., 1899.

⁴⁷ Papp Tibor i. m. *Hadtörténelmi Közlemények* 1967. 4. 698.

⁴⁸ Uo. 699.

dául az 1879—80-as tanévben csak a hallgatók 20%-a rendelkezett gimnáziumi érettségivel.⁴⁹ A 90-es évektől, mikor a tiszti utánpótlás már jobban megfelelt a kor igényeinek és előítéleteinek, korai nyugdíjazással igyekeztek megszabadulni a 70-es évek örökségétől.

Miután a honvédségnél 1883-ig nem volt különválasztva a hivatásos és tartalékos tisztképzés, önkéntesnek nem jelentkezett középiskolát végzett fiúkat is behívtak honvédnak. Aki közülük tisztnek alkalmas volt, igyekeztek a Ludovikára küldeni, még ha különben szociális vagy egyéb szempontból nem is illett a hivatásos tisztikarba, például görögkeleti vagy zsidó vallású volt. Így tett szert a honvédség zsidó miniszterére, Hazai Samura is. A 21 éves, 6 gimnáziumot és kereskedelmi középiskolát végzett Kohn Samut 1873-ban sorozták be a gömöri 51-es honvéd zászlóaljhoz. Hamarosan a Ludovikára küldték, ahol az egyéves kurzus elvégzése után „szabadságolt” hadapród-örmeister lett. Felszólították, hogy lépjen át aktív honvédtiszti állományba. Erre ajánló minősítése kiemeli, hogy zsidó létére társadalmilag elfogadható személy: „atyjánál, kinek terjedelmes szesz-gyára van és üzletét nagyban vezeti mint ügyvezető alkalmazva volt. Szülei háza Rimaszombat városában tekintetben van és így fiuk is tiszteletben részesíttetik.”⁵⁰ Jellemzőek és zsidó tartalékos tisztteknél később is visszatérnek a különböző minősítéseiben foglalt kifogások: „lovaglásban gyenge”, bár (enyhítésként) „lóápolásban kielégítő” és „újonc oktatásnál gyakorlottsága nincs”, mivel „alattvalói iránt jó és elnéző, azokra nem bír nyomatékosan hatni”. Elismerik viszont Hazairól, hogy „irodában jól használható”, nyelveket tud és „szolgálatban buzgó, pontos”. Nyelvtudásának része lehetett abban, hogy néhány évi szolgálat után a Kriegsschuléra küldték, melynek elvégzése után — 32 évesen — vezérkari főhadnagy lett. Hamarosan az akkor már Fejérváry vezette Honvédelmi Minisztériumba került és ott gyors karriert csinált.

Hazai már hadnagy korában beszerezte kadétnek unokaöccsét, de nem a Ludovikára, hanem az akkor még tekintélyesebb budapesti k. k. kadétkiskolára. Hazai Arnold tisztte avatása előtt, nagybátyja példáját követve elhagyta ősei hitét és a keresetségből a magyarosabb Manó nevet vette fel. Alig tízéves szolgálat után megnősült, tartalék-állományba helyezték és pénzügyőr-felügyelő lett. Hazai Manó pályája tipikus, Samué kivételes. Azért részletezem, mert példaként szokták hozni arra, milyen egyedülállóan kedvező helyzetük volt a zsidó tiszteknek Ferenc József hadseregében. A valóságban az a néhány zsidó származású tábornok, aki egyáltalán helyet kapott a magasabb posztokon, főleg Magyarországról és 1870 körül került a tisztikarba (Scweitzer Ede, Kornhaber Adolf). Érdekes a nádudvari születésű Vogel Simon k. u. k. ezredes pályája, mert ő kivételesen „szegény szülők fiaként született”, de „mikor 1869 őszén behívták a 39. (közös) gy.e.-hez és ott, a tiszti utánpótlás akkori érzékeny hiánya mellett lehetősége nyílt, hogy mint katona esetleg karriert csináljon, az ezredparancsnokság felszólítására korábbi tanulmányai és egy ad hoc felvételi vizsga alapján a brünni kadétkiskolába lépett és azt hadsereg-elsőként végezte el...”⁵¹

⁴⁹ Uo., továbbá *Bíró i. m. és A m. kir. Honvéd Ludovika Akadémia története*, szerk. *Dezséri Bachó László*, Bp. 1930.

⁵⁰ Az idézetek Hazai minősítési lapjáról a Hadtörténelmi Levéltárban.

⁵¹ *Moritz Frühling: Biographisches Handbuch der in der k. u. k. österreich-ungarischen Armee und Kriegsmarine aktiv gedienten Offiziere jüdischen Stammes*. Wien 1911.

A 80-as évek elejétől azonban, ahogy a középosztály felzárkózása megoldja a tiszti utánpótlás problémáját, visszatér a zsidó tisztjelöltek iránti elutasító magatartás. A zsidó tisztek nagy részét — honvédségnél vagy közös alakulatokban — elég fiatalon főhadnagyi, századosi rangban nyugdíjazták. Ekkor azonban már a nyugdíjazottak többsége nem jár rosszul — a gazdasági prosperitás éveiben találhattak tiszthez méltó mellékjövedelmet. Ha csak olyat találtak, ami nem volt összeegyeztethető a tiszti ranggal — és ez korántsem csak a zsidó nyugdíjas tisztekre áll —, lemondtak tiszti rangjukról, ugyanezt tették „rangon aluli” házasság esetén. A jelzett elutasító magatartás enyhébb a nem fegyveres szolgálatot teljesítő katonai tisztviselők esetében és teljesen ismeretlen az orvosi, állatorvosi karban. 1880-ban a közös hadsereg 40 főtörzsorvosa közül 7 zsidó. Hasonló az arány (18⁰/₀) a honvédség ezredorvosai között. Mellesleg az a néhány zsidó, aki bejutott a wiener-neustadti vagy más tiszti akadémiákra, csaknem kivétel nélkül katonaeorvos fia vagy éppen árvája volt.

A szomorú kivétel egy gazdag fiatalember, aki mindenáron tiszt akart lenni: Kornai (Chorin) Frigyes közös huszárnagy. A legjobb összeköttetésekre lehetett szüksége, hogy bejusson Wiener-Neustadtba, (igaz, már katolikusnak született), ahol 1866-ban végzett, később a Kriegsschulét is elvégezte és 38 évesen vezérkari őrnagy volt a 15-ös debreceni huszároknál. Előmenetelt nem mindenki nézte jó szemmel és emiatt már korábban is volt súlyos párbaja, de mikor 1885-ben új parancsnokot kapott az ezred, mindennapos lett a szóváltás köztük. Egy vacsora közben kiéleződött vita végén Kornai nevetségesnek mondta az ezredes véleményét a lovasság kiképzéséről. Hiába próbálta kibékíteni őket az ezred tisztikara: az ezredes pisztolypárbajban agyonlőtte Kornait. Az esetnek különös utójátéka volt. A katolikus egyház szokásai szerint annak, aki a párbaj helyszínén rögtön meghalt, nem járt egyházi temetés, de Jánossy aradi plébános felsőbbbbségével szembeszállva eltemette az őrnagyot, mint a sajtónak tett nyilatkozatában mondta, tekintettel az aradi zsidó hitközségnek azokra a tagjaira, akik már áttértek, és akiket a jövőben kíván megtéríteni.⁵²

1870-ben a tiszthiány enyhítése érdekében Franz Heimerle nyugalmazott százados, volt kadétiskolai tanár engedélyt kapott, hogy magán-tisztiiskolát nyisson a Deák Ferenc utcában. A tárgyakat magyar és német nyelven adták elő, tekintettel a dolgozó „növendékekre” minden este 7-től 9-ig, ünnep- és vasárnap délelőtt 11-től 1-ig. Sőt egy év után „ifjúsági véderő” néven előkészítő tanfolyamot indított leendő tisztiiskolások részére, s ez a tanfolyam már olyan népszerű volt, hogy vidéken is akadtak követői, természetesen hivatalos engedéllyel. Heimerle „kis honvédeit” pedig egyízben a 14 éves Rudolf trónörökös is ünnepélyesen megsejmlélte.⁵³ Ezt a megoldást nemcsak a szükség szülte: a Deák-éra liberális szelleme is.

Vetter altábornagy egyenesen azt javasolta, angliai és svájci tapasztalatai alapján, hogy ne létesítsenek katonai akadémiát a honvédség részére, mert az „szükségtelen és drága”, hanem hathónapos magán tanfolyamokon képezék a tiszteket, akik megtartanák tiszti rangjuk mellett polgári foglalkozásukat is, vagyis milíciát ajánl az állandó honvéd-sereg pótlására. Mennyivel jobb lesz így a tiszteknek, írja Vetter, szabadon nőülhetnek, élhetnek emberi mó-

⁵² Az Egyetértés és Debrecen c. napilapok 1885 július-augusztusi számai alapján.

⁵³ Móricz i. m. 106—111.

don, s nem fenyegeti őket a sok korán nyugdíjazott, polgári állást már nem találó tiszt szomorú sorsa.⁵⁴

Bármilyen rokonszenvesek számunkra Vetter javaslatai, akkor tette őket, mikor már Anglia (melynek addig is volt központi katonai akadémiaja) szintén rálépett a hivatásos tisztképzés útjára, amint az orvos- vagy mérnökképzés terén ugyancsak áttérőben volt a kórházi, üzemi képzésről a főiskolai rendszerre. Heimerle százados és utódai, akik bizonyos mértékig megvalósították Vetter elgondolásait, már csak másodrangú segédszerepet töltöttek be az állami tisztképzés mellett.

1880 körül annyira rendes katonaságnak számított már a honvédség (szerepet játszott ebben a határvédelem kielégítő ellátása Bosznia megszállásakor), hogy tiszt-ellátása túljutott a mélypontra. A Ludovika igazgatója 1880-ban azt kérte a parancsnoktól: „4 középiskolai osztálynál kevesebb vagy csak elemi iskolát végzett, s jobbára iparismesterséggel bíró egyéneket csak azon esetben hozzanak javaslatba, ha az illetők hosszabb idejű szolgálatuk alatt kiváló szellemi tehetség és társadalmi műveltség jeleit adták és a tiszttől követelhető jó jellem tulajdonságokkal bírnak”, mert a nép fiai, úgymond, ha „a követelményeknek meg is felelnek s hadapródokká, illetve tisztekké válnának is, mint hiányos iskolai képzettséggel vagy helytelen társadalmi érintkezési formákkal bírók, a tisztikar tekintélyét aláássák, s a képzettebb elemeket is a katonai pályától elidegenítik.”⁵⁵

1883-ban a Ludovika átalakult ha nem is igazi akadémivá, afféle honvéd kadétiskolává. S ezzel, több évtizedes küzdelem után egy régi nemzeti követelés érte el célját: a magyar tisztek magyar nyelvű képzését. Megszűnt az előkészítő osztály, a felnőttek felvétele: helyüket 4 középiskolát végzett 14 év körüli fiúkkal töltötték be, akik számosan jelentkeztek már, főleg a közös hadseregtől nagy nehezen visszakapott Butler-féle és egyéb Ludovika-alapítványi ingyenes és félfizetési helyekre. Mikor végeztek, tiszthelyettesek lettek, majd egy-két évi csapatszolgálat után, ha megfelelték, tisztté (hadnagyá) léptek elő.⁵⁶ Ez persze még egy ideig szükségessé tette a honvédség „megerősítését” k. u. k. tisztekkel, akik még sokáig nem tekintették magukkal egyenrangúnak a ludovikás tiszteket.

A 80-as évek elejére a honvédség elvesztette ugyan kezdeti 48-as, demokratikus milícia jellegét, de kezdett igazi tisztképzéssel rendelkező, formáját és lényegét tekintve valódi haderővé válni, s ez akkor már jobban megfelelt a korabeli úri társadalom presztízs-követelményeinek, mint a Ludovika helyeire egyre növekvő túljelentkezés bizonyította. A honvédtiszti pálya lassan befogadott úri karrier lett.

Tartalékos tisztek

A Königrätz utáni katonai reformok fontos része volt a tartalékos tiszti intézmény bevezetése, porosz mintára. A honvédségnél ez csak 1883 után vált külön igazán, addig nagyjából együtt képezték a „tettleges” és „szabadságolt” tiszteket. A magyarországi közös ezredeknel viszont megindult a tartalékos

⁵⁴ Vetter Antal: Gondolatok a honvéd neveltetéséről, születésétől kezdve a nemzeti hadseregbe való belépéséig. A Hon 1867. december 24.

⁵⁵ Idézi Dezséri Bachó i. m. 383.

⁵⁶ Dezséri Bachó, Bíró, Papp Tibor i. művei

tisztek képzése, mely azonban nagy vonzerővel az 1870-es évek Magyarországnán még nem rendelkezett.

A tartalékos tiszti intézmény volt hivatva pótolni azt a tiszthiányt, mely a korlátozott hivatásos tiszti létszám mellett okvetlenül fellép, ha háború esetén mozgósítják az általános hadkötelezettség rendszerében kiképzett legénység óriási tömegét. A régi megoldások — a nemesi felkelés, a határőrvidék, minek megszüntetését Andrássy kormánya heves politikai küzdelmek után érte el⁵⁷ — régen elavultak, valami új megoldásra volt szükség. Miután a tartalékos tisztek a világháborúban is csak kivételes esetekben értek el századosnál magasabb rangot, s főleg szakasz-, legfeljebb századparancsnokként alkalmazták őket, katonai szempontból kielégítő megoldás lett volna a legjobb leszerelt altisztek előléptetése tartalékos tisztté. Ez azonban elképzelhetetlen volt a ferencjózsefi kor társadalmában, mely megszüntette ugyan a nemesiség származással biztosított előjogait, de az úr és fizikai dolgozó közti kemény határokat megőrizte. Vagyon vagy érettségi vizsga vonták meg ezeket a nehezen áthágható határokat; s a tartalékos tiszti rang ennek a határnak jelképe lett. A társadalmi presztízis, osztályhatár győzött a katonai szempont felett, hiszen azt senki sem hitte, hogy egy hortobágyi csikósból képzett altiszt, rosszabb huszár-szakaszparancsnok lenne, mint egy pesti vagy pozsonyi könyvelő vagy latintanár.

Ezeket a merev osztályhatárokat még egy elég széles demarkációs vonal is elválasztotta: azokat ugyanis, akik nem voltak érettségizett úriemberek, de társadalmi szempontból káros és méltatlan lett volna behívni közkatonának, a „póttartalékos” kategória keretében nyolchetes kiképzésre kötelezték csak. Ide tartoztak az 1868 : XL. törvény értelmében az olyan módosabb parasztok, akiknek birtoka legalább 5 személy eltartására elég, továbbá a tanítók. Vagyis két olyan réteg, amely némi kiválogatás és kiképzés után jobb szakaszparancsnokokat adhatott volna akár a legkiválóbb mérlegképes főkönyvelőnél is.

Más tekintetben viszont ez az intézmény évtizedekkel a magyar társadalmi fejlődés előtt járt. A középiskolai végzettség ugyanis „önkéntesi” jogot adott annak a nemzetiségi értelmiségnek, amely még nem volt társadalmilag egyenrangú és már egyre kevésbé megbízható a magyar állam számára, továbbá a számban rohamosan gyarapodó zsidó értelmiségnek, amely feltételelesen és fokozatosan nyerte el az egyenjogúságot. Viszon kizárta volna a lecsúszott dzsentri és magyar alsó középosztály érettségivel nem rendelkező részét, ha éppen számukra nem nyitnak egy új kiskaput: alkalmas személyek felvételi vizsgával pótolhatták a középiskolát. Másrészt maga az önkéntesi tanfolyam szelektált, amikor a kevésbé kíváncsi elemek jelentős része nem kapott tiszti, csak altiszti rangot⁵⁸ (hadapród-örmester, hadapród-tiszthelyettes), bár a szóösszetétel első fele megkülönböztette az úriember-örmestert a nem úriember örmestertől.

Mégis az történt, hogy míg Ferenc József és rezsimje semmit sem tartott fontosabbnak a tisztikar egységénél, valójában négyféle tisztikar alakult ki: a k. u. k., honvéd, „osztrák” Landwehr (mindinkább tele cseh és lengyel

⁵⁷ A határőr-vidék megszüntetésének és az egész határőr-problémának érdekes és részletes leírását adja *Mollinary* i. m. (Mollinary maga is határőrtiszt fia, a 70-es években a zágrábi hadkerület parancsnoka és mint ilyen, a horvát határőrvidék likvidálója). L. még *Gunther E. Rothenberg: The Military Border in Croatia: 1740—1881* Chicago 1966.

⁵⁸ *Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1885. Wien 1886.*

tisztekkel) és a tartalékosok. A hivatásos és tartalékos tisztek szociális összetétele és jellege nagyon eltérő volt és a különbségek csak fokozódtak, ennek megfelelően viszonyuk is rossz volt, kölcsönösen lenézték egymást.

A porosz hadseregben, mint ismeretes, arra törekedtek, hogy a tartalékos tisztikar minél kevésbé térjen el összetételében a hivatásostól, ezért kizárták a tartalékos tisztikarból a kiskereskedőket, kisiparosokat, a zsidókat és más nem német értelmiségieket, szabadkőműveseket, szocialistákat. Aggodalommal figyelték az immár szövetséges Monarchia tartalékos tisztikarának liberális jellegét, elégedetlenségüknek több, porosz tisztek által írt pamflet hangot is adott.⁵⁹ A Monarchia már csak azért sem követhette a porosz példát, mert népességének mindössze egynegyede volt németajkú. Az érettségizettek között ugyan magasabb volt a németek aránya, de idővel a kiegyenlítődés tendenciája hatott. A kiegyezés után, a k. u. k. hivatásos tisztikarnak mintegy háromnegyede, az első évck tartalékos tisztikarának csak mintegy fele állt németekből, vagyis a különböző nemzetiségek részesedése a tartalékos tisztikarban nagyobb volt, mint a hivatásosoknál⁶⁰ és később valamelyest nőtt még. Ez a társadalmi haladás irányába mutató jelenség azonban egyik félnek sem szolgált örömeire.

Ha összevetjük a dualista Monarchia két alkotórészét, azt találjuk, hogy 1869—75 között Magyarországról 4766, Ausztriából 6512 személy jelentkezett tartalékos tisztnak. Közülük⁶¹

	Magyarországról	Ausztriából
tart. tisztt lett	16 ⁰ / ₁₀₀	34 ⁰ / ₁₀₀
tart. altisztt lett	67 ⁰ / ₁₀₀	51 ⁰ / ₁₀₀
örvezető és közlegény	17 ⁰ / ₁₀₀	15 ⁰ / ₁₀₀

Tévedés lenne ezt a feltűnő aránytalanságot csupán a vizsgáztatók részrehajlásával vagy a nyelvismeret hiányával magyarázni. Fejérváry egy később, az 1889-es nagy véderővitában tartott beszédében megállapította: a nagy szolgálat-kezdvezmény ellenére, hiszen „a tiszti kardbojt elérése oly rövid idő alatt lehetséges nálunk, mint sehol egész Európában”, a kiegyezés utáni években „az egyévi önkéntesek közül, sajnos, aránylag igen kevesen jelentkeztek a tiszti vizsgára... Kezdetben tudniillik, egyáltalán bizonyos ambitio helyeztetett abba, hogy a tiszti vizsgát egyáltalán le ne tegyék, míg később Boszniában megbánták. Sőt ilyen agitáció is volt, mely surlódásokra vezetett az egyévesek és a kiképzők között.”⁶²

1877—78 után valóban javultak az arányok. 1869—1885 között Magyarországról összesen 12 281 közös önkéntest vettek fel, Ausztriából 18 379-et. Közülük⁶³

	Magyarországról	Ausztriából
tart. tisztt lett	27 ⁰ / ₁₀₀	45 ⁰ / ₁₀₀
tart. altisztt lett	53 ⁰ / ₁₀₀	40 ⁰ / ₁₀₀
rangot nem kapott	20 ⁰ / ₁₀₀	15 ⁰ / ₁₀₀

⁵⁹ Ezeket idézi *Rothenberg*: The Army of Francis Joseph i. m. 120.

⁶⁰ *Rudolf Kiszling*: Habsburgs Wehrmacht im Spiegel des Nationalitätenproblems. München 1966. 244—245.

⁶¹ *Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1875*. Wien 1878. 120.

⁶² „Báró Fejérváry Géza...” i. m. 138., 143. — Vö. Komlóskeresztesi báró Fejérváry Géza ... honvédelmi magyar királyi miniszternek a képviselőházban az 1884—1890-ik években ... tartott beszédei. Bp. 1890.

⁶³ *Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1885*. 110.

Az 1883-ig kiképzett tartalékos tisztek és tisztjelöltek között a magyarok aránya már megközelítette a 20%-ot (ez az arány később alig változott) vagyis jóval magasabb a magyar hivatásos tisztekénél. Az első magyar tartalékos tisztek egyharmada köztisztviselő, egyötöde birtokos nemes és ügyvéd, mintegy 15%-a polgár, 10%-a kisbirtokos és bérlő fia.

Legszembetűnőbb a különbség a zsidó vallású hivatásos és tartalékos tisztek arányában. 1894 előtt nincs adatunk a tisztek vallására, akkor 8,7%-a zsidó vallású k. u. k. tiszt, ami roppant soknak tűnik, s ennek alapján jutott például G. Rothenberg egyébként kitűnő munkájában arra a téves következtetésre, hogy „sem vallás, sem etnikai eredet nem képezett akadályt a tisztí kinevezésnél. Az osztrák—magyar hadsereg majdnem az egyetlen volt a háború előtti európai haderők között, amely megnyitotta tisztikarát a zsidók előtt... 1896-ban például a k. u. k. hadsereg 1000 tisztje közül volt... 84 zsidó.”⁶⁴

Ha azonban különválasztjuk a hivatásos és tartalékos tisztek arányát, azt látjuk, hogy a hivatásos tisztek közt a 90-es években 1,2 százalék körül van zsidó, a tartalékosok között viszont 18% fölött.⁶⁵ A tartalékosok száma a továbbiakban enyhén mérséklődik, a hivatásosok száma viszont 1897—1911 között 178-ról 109-re csökken. Frühling és a magam adatai szerint is ez annak a következménye, hogy az 1870-es években tisztí pályára léptettek száma több, mint kétszerese a korábbi vagy későbbi évtizedek átlagának, vagyis csak 1880 körül haladhatta meg a 2%-ot a zsidó hivatásos tisztek aránya. Tehát a tartalékos tisztí intézmény bevezetésétől folyamatosan növekszik a hivatásosok és tartalékosok közötti különbség, az utóbbiak javára. Felesleges bizonygatni, hogy ez fontos eleme volt a két tisztí kategória közti társadalmi differenciának.

A tartalékos tisztikar szociális összetétele külön tanulmány tárgyát képezhetné, magától értetődően sokkal polgáribb jellegű volt, mint a hivatásosok, viszont az arisztokrata jelleg legerősebb a tartalékos huszártisztek között.

Honvéd és közös tisztikar a 80-as évek elején

Befejezésül megkísérlem vázlatosan felmérni a két haderő és tisztíei viszonyát egymáshoz és a társadalomhoz az 1880-as évek elején. A honvédség lassan konszolidálódott, másrészt a magyar társadalom megbarátkozott a kiegészítés rendszerével. Ezáltal lehetővé vált, hogy Szende halála után a szívvel-lélekkel 67-es volt császári tiszt, Ráday Gedeon kerüljön a honvédelmi miniszter posztjára, mikor pedig ő is meghalt, alig ötnegyedévi eredményes tevékenység után, aránylag nem nagy ellenállást kellett legyőzni ahhoz, hogy utóda az addigi államtitkár, Fejérváry tábornok lehessen. Fejérváry nyugdíjba küldte az öreg 48-asokat (Hollán, Máriássy, Ascherman-Vendrei, Dobay) és vezetése alatt a honvédség mind szakmai színvonal, mind császárhűség terén felzárkózott a k. u. k. haderő mellé.

Már a honvédség felállításánál szerepet játszott az a politikai szempont, hogy a hadsereg belső karhatalmi, rendfenntartási feladatait Magyarországon lehetőleg ne a k. u. k. ezredeknek kelljen ellátni, miután az 50-es évek mál-

⁶⁴ Rothenberg: The Army of Francis Joseph i. m. 120. — Reálisabban vizsgálja a zsidó tisztek arányát és helyzetét Deák István: „Pacesetters of Integration: Jewish Officers in the Habsburg Monarchy” c. előadásában, melyet 1986 májusában tartott egy szimpóziumon a minnesotai egyetem Osztrák Intézetében (sajtó alatt).

⁶⁵ Militär-Statistisches Jahrbuch für 1894—1911.

tán gyűlölt Kempen-féle csendőrségét a 60-as években redukálták, majd a kiegyezés után, Erdély kivételével megszüntették. A helyébe lépett csendbiztosi szervezet azonban túlságosan a megyei urak kezében volt, s eléggé független a központi hatalomtól. Ezért 1881—84-között megszüntették a magyar csendőrséget, mely szervezeti és személyügyi téren a honvédelmi minisztériumnak, alkalmazás szempontjából azonban a belügyminisztériumnak volt alárendelve. A szervezésnél lehetőleg mellőzték a 70-es évek betyárromantikás pandúrait, s az addig is működött erdélyi csendőrségre építettek. Ez a centralizáció, s ráadásul a honvédség felhasználása zsandár-feladatokra 67 után még vihart kavart volna, a 80-as évek elején már csak arról folyt a nagy vita: magyaros árvalányhaját viseljen-e a csendőr, mint Szende Béla akarta, vagy k. u. k. kakastollat. A kakastoll győzött.⁶⁶

A csendőrség első tisztikarában nem találunk már 48-as veteránt, 48-as császári tisztet még inkább. A horvát kerületet nem számítva, a csendőr tisztikar 69⁰/₀-a magyar, nagyrészt erdélyi és felvidéki, a magyarok közül 14⁰/₀ székely. 23⁰/₀ német, 2⁰/₀ román, a maradék 6⁰/₀ görög, szerb, zsidó, szlovák, ruszín, lengyel eredetű.⁶⁷

A csendőrtisztek szociális összetételét vizsgálva két végletes, ellentétes vonást tapasztalunk. Közel 40⁰/₀-uk (főleg magyarok) nemes, részben elszegényedett, de jobb családokból is, sőt két-három lecsúszott főnemest is találunk, régi katonáskodó családokból. Másrészt, az első tisztikar 24⁰/₀-át altisztből léptették elő, ami más fegyvernemek tisztikarában ekkor már elképzelhetetlen, ezek viszont nagyrészt németek. Tehát a csendőrség is a szociális mobilitás csatornái közé tartozik. Szűcs Mihály háromszéki székely kisparaszt fia 10 évig volt csendőr-altiszt Erdélyben, majd 1881-ben elvégezte a Ludovikát, s végül ezredesi rangban a szegedi csendőrkerület parancsnoka lett. Nemességet nem kapott, meg sem nősült. Mátékovics Lajos Szolnok megyei parasztfiú mint honvédmester került a Ludovika előkészítő tanfolyamára, majd a csendőrség megszervezésekor oda osztották be. Szintén ezredes, a debreceni csendőrkerület parancsnoka lett: nemességet ő sem kért. (Itt említem meg, hogy az általam ismert legmagasabb rangot elért parasztfiú a dualizmus korában az Erdélyből származó, Nagy-Küküllő megyéből való német Johann Fernengel k. u. k. altábornagy).

A honvédség fejlődése sajátos eredményre vezetett. A 48-as magyar közvélemény és politikai pártok, joggal érezve, hogy részük volt a honvédség és a Ludovika kiharcolásában, felhagyva a korábbi gúnyolódással, rokonszenvvel támogatták a 80-as évek honvédségét. Ennek fejében fokozottan kimutatták ellenszenvüket a közös tisztikar iránt, megfordult a magyar társadalom értékrendje. S bár az igazi politikai differenciák Bécs és Budapest között ekkor, a 80-as évek első felében csekélyebbek, mint valaha, s a két tisztikar között nem került sor közvetlen nézeteltérésekre, a közös tisztikar számos tagjának ideges, feszült érzékenysége ezzel is magyarázható. Igaz, az ellenzék, ha nem is gondolt komolyan az Ausztriától való elszakadásra, presztízs-okokból kíváncsúnak tartotta volna más nemzeti követelések között a honvédségnek külön magyar haderővé fejlesztését. A Monarchia hadvezetése azonban ezeket a kifejezetten presztízs-jellegű zászló és árvalányhaj-követeléseket tévesen, burkolt függetlenségi törekvéseknek fogta fel. A jelen politikáját

⁶⁶ Franz Neubauer: Die Gendarmerie in Österreich 1849—1924. Wien 1925. — Preszly Loránd: A csendőrség úttörői. Bp. 1926.

⁶⁷ Preszly i. m. alapján.

akkor is túlzottan befolyásolták a múlt eseményei, mind a nép, mind urai ifjúkori impressziói.

Igy történhetett meg, hogy elszaporodtak a politikai párbajok és „katonai brutalitások”. Mikor Bartha Miklós, a kolozsvári „Ellenzék” szerkesztője 1880 novemberében megírta, hogy Edmund Dienstl főhadnagy, egy Szombathelyen született tipikus német Soldatenkind milyen durván bánik az egyéves önkéntesekkel, „magyar kutyáknak” titulálja őket stb. Dienstl párbajra hívta Barthát, s mikor utóbbi megtagadta az „elégtételt” Dienstl egy ugyancsak német tisztára kíséretében „berontott az „Ellenzék” szerkesztőségébe, ott a fegyvertelen Bartha Miklóst éles kardokkal összekaszabolták, s félholtan hagyták a szerkesztőségben.”⁶⁸

Bartha jobbkeze béna maradt, Kolozsvárt katonákkal kellett feloszlatni a tüntetéseket, az Országházban viharos interpellációk követték egymást — Dienstlt pedig áthelyezték, 7 havi fogságra ítélték, amit Ferenc József kegyelemből elengedett, minősítésére pedig rávezették: „becsületérzéke igen fejlett, szilárd jellem.”

Sorolhatnám a hasonló eseteket: Győrben az utcán vágtak le egy civilt, Seemann ezredes Egerben egy katonai ünnepély zászlói közt megpillantva egy magyar zászlót, „Herunter mit den Fetzen” (le azzal a ronggyal) kiáltással vétette le.⁶⁹

A két ország, két hadsereg dualizmusát azonban az ilyen kitörések sem tudták megengatni.

Tibor Hajdu: Social Position, composition and prestige of the Hungarian officers' corps before and after the Austro—Hungarian Compromise (1850—1883)

The study concentrates on the process in the course of which the job of the army-officer (one of the most important and most fashionable professions in Hungary just as much as in other countries during feudal times) is gradually losing its reputation in comparison with other careers. The abyss of this process arrives during the years following the 1848 war of independence and the Austro—Hungarian Compromise in 1867. One reason explaining this phenomenon is that with the loss of independence there was no Hungarian army any more, the other explanation: the upper and middle layers of the dissolving nobility gave up this privileged career, and most of the poorer nobility was anti-Habsburg-minded. During the decades around 1848 it was mainly members of the part of lower nobility traditionally loyal to the Habsburgs who got into this career.

In other countries it was the bourgeoisie and/or the rising peasantry that filled in the vacant positions. In Hungary, however, the bourgeoisie was small in number, overwhelmingly German in origin and the peasantry was totally excluded from social mobility even after the liberation of the serfs. Therefore, although quite a great number of new officers got into the Habsburg army from pre-1867 Hungary, no more than one third of them were Hungarians — mainly cavalry-officers of lower nobility-origin — with the majority being German, Croatian and Serb.

After 1867 the Andrassy-government succeeded in establishing the „honvédség”, a second-class (e. g. without artillery) military force with Hungarian language of command, but this new institution had achieved some social prestige only by the early 1880s. This, in course, led to tensions between the traditional “K. u. K.” officers' corps and the Hungarian society. The study describes the social and national composition of the officers' corps with the help of numerous tables and calculations, making comparisons, wherever possible, with its Prussian and Austrian counterparts.

⁶⁸ Szatmári Mór: Húsz esztendő parlamenti viharai. Bp. 1928. 11. — Dienstl minősítési lapja a bécsi Kriegsarchivban

⁶⁹ Szatmári i. m. 11—12.

Т. Хайду: Общественное положение, состав и престиж венгерского офицерства до и после соглашения (1850—1883 гг.)

Статья прежде всего освещает процесс, в течение которого офицерство, подобно другим странам и в феодальной Венгрии раньше тоже являлось одним из самых значительных и самых желаемых профессий, в течение рассматриваемого процесса было отодвинуто на задний план по сравнению с другими профессиями. Это явление дошло до самого низкого уровня в годы освободительной борьбы 1848 года и после соглашений 1867 года. Одной из причин этого явления была следующая: так как Венгрия потеряла свою независимость не стала и венгерской национальной армией. А с другой стороны в результате разложения дворянского общества, прежде всего аристократы и средний слой дворянства отвернулись от этой раньше привилегированной дворянской профессии; а более бедные слои дворян в значительной степени были антигабсбургски настроены. Таким образом спустя 1848 года карьере офицера выбрали выходцы из части малоземельных дворян, являющимися главным образом традиционными сторонниками Габсбургов («лабанцы»).

В других странах буржуазии и поднимающемся крестьянство пополняли позиции, оказавшиеся незанятыми в результате распада дворянства; а в то же время в Венгрии буржуазия была малочисленна и большей частью немецкая, а крестьянство, несмотря на освобождения от крепостничества, до такой степени было исключено из общественной мобильности, что не смогли играть такую роль. В силу всего этого — хотя число пополнения офицерства армии Габсбургов из Венгрии было значительное до 1867 года, — не больше одной трети тех была венгерская (главным образом мелкопоместные дворяне — гусарские офицеры), а большинство из немцев и хорвато-сербов Венгрии.

После 1867 года правительство Андраши достигло формирования армии «гонведов», которая неимевшая артиллерию, явилась восторостепенной; но её офицеры, владеющие венгерским служебным языком, только к началу 80-х годов начали обладать общественным престижем. А это обстоятельство вызвало напряженность между традиционным офицерством к.у.к. (имп. и корол.) и венгерским обществом. К статье прибавляются несколько таблиц, при помощи которых автор показывает социально-национальный состав офицерства, по возможности сравнивая его с прусским и австрийским офицерскими составами.

HANS MOMMSEN

Generációs ellentétek és ifjúsági lázadások a Weimari Köztársaságban

Az 1968-as események következményeként számos nyugati egyetemen a társadalomtudományi kutatások fokozottabb érdeklődéssel fordultak a generációk közötti konfliktusok feltárása felé.¹ Az utóbbi évtizedben Ronald Ingelhart „*The Silent Revolution*” c. művéhez kapcsolódóan egy sor politika-, illetve társadalomtudománnyal foglalkozó szakember kutatta behatóan: hogyan hat a generációváltás a politikai részvételre és az ellenzékiiségre való hajlandóságra.² Átfogó statisztikai adatok alapján lehetőség nyílik egy olyan nemzetek közötti összehasonlításra, ami a generációs problematikának a politikai akaratképzésre gyakorolt hatását vizsgálja. Az ingelharti tézis alapja az a feltevés, hogy a „bőség társadalmában” a generációs változással összefüggő hajlandóság mutatkozik az „immateriális értékek” hangsúlyozására, és ez fokozza a fiatalság hajlamát a lázadásra.³

A történettudomány azonban a generációk közötti feszültségek és konfliktusok szerepét csak kivételes esetekben vizsgálta. Robert Wohl úttörő munkája, a „*The Generation of 1914*” (1978), az első összefoglaló elemzés erről a problémakörrel, a két világháború közötti időszakban hasonlítja össze az angol, a francia, a német és az olasz fejlődést.⁴ Wohl arra a következtetésre jut, hogy a szóban forgó országokban 1914 előtt, de az első világháború tapasztalatainak következtében még inkább megerősödve létezett egy sajátos „ifjúsági ideológia”, amely a felnövekvő ifjúság és a felnőtt lakosság közötti feszültségeket tükrözte.

Wohl szerint az „1914-es generáció” és az ifjabb korcsoportok virtuális lázongásainak kiváltói lényegében a polgári értelmiség és az írók. Hajlik arra, hogy a weimari évek generációs konfliktusát az irodalmi és szellemi élet te-

¹ Lewis S. Feuer: *The Conflict of Generations: The Character and Significance of Student Movements*, New York 1969. — John R. Gillis: *Youth and History: Tradition and Change in European Age Relations, 1770 to the Present*, New York 1981. Német kiadás: *Geschichte der Jugend. Tradition und Wandel im Verhältnis der Altersgruppen und Generationen*, Weinheim 1980.

² Ronald Ingelhart: *The Silent Revolution. Changing Values and Changing Political Styles Among Western Publics*, Princeton 1977. — *Ua.*: *The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies*, a *The American Political Science Review*, vol. 65. (1971) kötetben 991. Továbbá Stephen F. Szabó: *West Germany and Changing Security Perspectives a The Successor Generation: International Perspectives of Postwar Europeans*, London 1982. — Peter Kmiecik: *Wertstrukturen und Wertwandel in der Bundesrepublik Deutschland*, Göttingen 1976. — Joachim Matthes: *Sozialer Wandel in Westeuropa*, Frankfurt 1979.

³ Ingelhart, *Silent Revolution*, 285.

⁴ Robert Wohl: *The Generation of 1914*, Cambridge, Mass., 1979. A történettudományról, 1. Hans Jaeger: *Generationen in der Geschichte, Überlegungen zu einer umstrittenen Konzeption*, a *Geschichte und Gesellschaft* 3. évf. 4. kötetében (1977) 429.

rületén tevékenykedő réteg tiltakozásának, s nem az egész társadalmat átható jelenségnek tekintse.⁵

Wohl gondosan és módszertanilag elővigyázatosan kidolgozott elemzése minden elismerést megérdemel. Számos jel utal azonban arra, hogy a generációs konfliktus, legalábbis a weimari Németországban, egy az egyes társadalmi rétegeken és foglalkozási csoportokon túlmenő jelenség volt, amelynek nyilván lényeges szerepe volt a politika alakításában. A konfliktus társadalmi, gazdasági és kulturális kiváltóinak elemzése így a weimari politikai rendszer szerkezeti válságát előidéző mélyebb okok feltárásában nyújthat segítséget. Ezért érdemes külön vizsgálni ezt a szempontot, aminek kapcsán ki kell emelni, hogy az összehasonlítható — elsősorban olaszországi és franciaországi jelenségek — így a generációs kérdéssel kapcsolatos nyílt vita és ennek a szélsőjobboldali tiltakozó mozgalmak általi felhasználása, alapvető szerepet játszottak az alakulóban levő német társadalmi tudatban.

A meglehetősen mechanikus és monokauzális magyarázatok felé hajló Ingélhart-iskola módszerét aligha lehet a Weimari Köztársaság elemzésében hasznosítani, nem is említve azt, hogy az „immateriális értékek” hangsúlyozása a fiatalabb generáció részéről nehezen vezethető vissza arra, hogy ez a generáció a gazdasági fellendülés időszakában lépett a társadalomba, hiszen az 1928 után kulmináló ifjúsági tiltakozó hullám egy olyan társadalomban fejlődött ki, amely 1914-től erős gazdasági nyomás alatt állott, és az inflációs időszak óta gazdaságilag lényegében stagnált. Inkább azokhoz a szempontokhoz kell visszanyúlni, amelyeket Karl Mannheim vetett fel a generációs problémával foglalkozó egykorú elemzésében.⁶ Mannheim különbséget tesz „generációs helyzet” (Generationslagerung), „generációs összefüggés” (Generationszusammenhang) és „generációs egység” (Generationseinheit) között, s evvel arra utal, hogy a generációs konfliktusok meghatározott társadalmi-kulturális térséghez kötődnek. Az új kihívásokra adott eltérő válaszokról van szó: bizonyos körülmények között egy generációnak a társadalmi-kulturális változásokra aktívan reagáló tagjai olyan mentalitást alakítanak ki, amely túlmutat mind társadalmi helyzetükön, mind politikai hovatartozásukon.

A generációk ilyen értelemben nem egyszerűen meghatározott szempontok szerint különválasztott korcsoportok. Éppen ezért nem is statisztikailag mérhető egységek. Olyan csoportokról van szó, amelyek szubjektív identitását alapvetően az idősebbekkel, a szülők generációjával való szembeállítás adja. Nyugodt társadalmi körülmények között a generációváltás észrevétlenül történik, amennyiben a váltást nem az egyének szintjén, az apa-fiú vagy helyesebben szülő-gyermek konfliktusban követjük nyomon. A felgyorsult társadalmi és politikai változások idején, különösen olyan forradalmi cezúrák esetében, amelyek a társadalmi tudat átrétegződésének irányába hatnak, az individuális generációs konfliktus ösztársadalmilag releváns feszültséggé sűrűsödhet. Ennek oka az, hogy a politikai szocializáció, amelynek a későbbi felnőttek társadalmi alapbeállítottságát meghatározó, formáló erőt tulajdonítunk, tipikusan eltérő ösztársadalmi körülmények között megy végbe. Az első világháborút ilyen cezúrának tekinthetjük. Azok beállítottsága, akik politikai

⁵ Wohl, *The Generation of 1914*, 205, 208—9.

⁶ *Karl Mannheim: Das Problem der Generationen*, a *L. v. Fricdeburg: Jugend in der modernen Gesellschaft*, Köln/Berlin 1965. c. könyvben; lásd még *Mannheim: Wissenssoziologie*; eredetileg a *Kölner Vierteljahrshefte* 7. évf. 2—3-as számában (1928—29).

világnézetüket 1914 előtt alakították ki, rendszerint különbözik azokétól, akik a háborús és a háborút követő időszak sivárabb körülményei között nőttek fel.

A generációk közötti feszültség ezen formája, egy objektívan érzékelhető szociálkulturális folyamat következtében nagyban felerősödött, ami egyrészt — különösen a fejlett iparosodás időszakában — a gyors társadalmi és technológiai változásokra, másrészt pedig az „ifjúkor” sajátosságaira vezethető vissza. Az előrehaladott munkamegosztás és gépesített ipari társadalom megkövetelte a nevelést és a szakmai képzést szolgáló életszakasz meghosszabbítását. Az átlagos életkor meghosszabbodása növelte a fiatalok és az idősök tapasztalatai közötti feszültséget. A technikai haladás megakadályozta azt, hogy az apa jártasságát közvetlenül elsajátíthassa a fiú, az apák egyre inkább értéktelennek bizonyultak a foglalkozások tartalmának, képzési követelményeinek változása miatt. Az iparosodás által kiváltott belső vándorlás korán elválasztja a fiatalat a családtól. Az iskola, a tanulási időszak és nem a család lett a társadalmasítás legfőbb tényezője.⁷

Ami a német fejlődést illeti, a gyorsan növekvő belső vándorlason túl figyelemre méltó a fiatalok kifejezetten domináns jelenléte a létrejött városi központokban, amit a 70-es évek kezdetétől még tovább erősít a demográfiai tényező, a népesség aránytalan növekedése, és ami az össznépesség egyértelmű fiatalodásában csapódik le.⁸ Ez különösen az ipari munkásság körében figyelhető meg. Mindez nem maradt hatás nélkül a szervezett munkásmozgalomra, amely részben új agitációs formákat fejlesztett ki, részben pedig szembe kellett néznie a fiatal, többnyire szervezetlen munkások újfajta harciasságával. Társadalmi szempontból ez a tanoncproblémában csapódott le, ami Németországban a századfordulóra létrejött szocialista ifjúsági mozgalom kiindulópontjává vált.⁹ Jellemző módon, a dolgozó ifjúság politikai beleszólási jogok iránti követelését az SPD és a Szabad Szakszervezetek funkcionáriusai bizalmatlansággal fogadták. Az 1908-as Birodalmi Egyesületi Törvény segítséget nyújtott nekik abban, hogy a követelődő ifjúságot, amely hajlott a jobb- és baloldali radikalizmusra és a pártapparátus által bizalmatlanul nézett aktivizmusra, messzemenően megszelídítsék.

Az ifjúsági probléma előtérbe kerülése a század eleji német társadalomban elsősorban a polgári ifjúsági mozgalom létrejöttében tükröződik. Kifejeződésre jut abban az új törekvésben is, hogy a fiatalabb nemzedéket megnyerjék a pártok számára. Ezt szükséges feladatnak érezték és ifjúsági politikai szervezeteket hoztak létre, köztük a haderő erősítését szolgáló *Jungdeutschlandbund*-ot, amely 1914-ben 750 000 tagot számlált.¹⁰ A „pártok harca az ifjúságért” jelszót a századforduló után hirdették meg.¹¹ Az ifjúsági gondozás és az ifjúsági törvényhozás irányában tett első lépések is azt mutatják, hogy az

⁷ Vö. *Friedrich Tenbruck*: *Jugend und Gesellschaft: Soziologische Perspektiven*, Freiburg 1965². — *Gillis*, *Jugend und Gesellschaft*, 109. — *Wohl*, 206.

⁸ *L. Klaus Tenfelde*: *Großstadtjugend in Deutschland vor 1914; a Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 69. kötetében (1982) 195.

⁹ Vö. *Alex Hall*: *Youth in Rebellion: The Beginnings of the Socialist Youth Movement in Wilhelmine Germany*. *Richard J. Evens*: *Society and Politics in Wilhelmine Germany*, London 1978. c. kötetben, 442.

¹⁰ *L. Peter D. Stachura*: *The German Youth Movement 1900—1945. An Interpretative and Documentary History*, London 1981. 69., 77.

¹¹ *Thomas Nipperdey*: *Jugend und Politik um 1900. A Walter Ruegg: Kulturkritik und Jugendkult*, Frankfurt 1974. kötetben 87.

ifjúság, mint társadalmi tényező a nyilvánosság előtt ismert volt.¹² Ezzel párhuzamosan zajlott le a reformpedagógia áttörése (az előfutárok tevékenysége az évszázad első harmadába nyúlik vissza), amely a puszta társadalmi beilleszkedéssel és hagyományok ápolásával szemben az individuum kiteljesedését állította előtérbe.

A polgári ifjúsági mozgalom — amely specifikus német jelenség és avval függ össze, hogy a polgári művelődési hagyományok nagyfokú idealizmussal itatták át a középrétegeket — azt jelzi, hogy az ifjabb generáció tudatosan szakított a századeleji német társadalomra jellemző társadalmi és politikai magatartási formákkal. Félreismerhetetlen összefüggés van a korabeli életreformmozgalmak, az életfilozófia, a neokantianizmus, a nietzschei kultúrkritika (ez közvetetten Rousseau természetkultuszát keltette ismét életre), és a nevét Fidus „Die Jugend” (Az ifjúság) c. folyóiratától kapott Jugendstil (magyarul: szecesszió) között. Bizonyos, hogy az ifjúsági mozgalom, amely nagypolgári háttérrel rendelkező gimnazistákból és diákokból verbuválódott, társadalmi szemszögből nézve ezoterikus csoport maradt. Elfordulása a vilmosi korszak biztonságától, egy gépiesnek tetsző polgári civilizáció haladásba vetett hitétől, egyértelmű elkülönülése a korszak tekintélyuralmi és militarista tendenciáitól, az individualisztikus értékek hangsúlyozása vitathatatlanul emancipatív funkciót kölcsönzött a mozgalomnak, bár ugyanakkor itt a politikai-társadalmi valóságtól való részbeni menekülés is szerepet kapott.¹³

Az ifjúság igénye a felnőtt-től elkülönülő saját világra, sőt Heinrich Wynekens hatása következtében elkülönülő „ifjúsági kultúrára”, újfajta tudatállapotot mutat. A civilizáció-kritika és az életforma hatására a fiatal generációt áthatotta egy új társadalom létrehozására vonatkozó elképzelés. Ez a társadalom az érdekek harca és az anyagi értékorientáció helyébe egy idealisztikus értékeken nyugvó közösséget kívánt létrehozni. Ez a német „befelé fordulás” a polgári műveltség kultúrkonfliktusának kifejeződése volt, ami Dilthey, Simmel és Natorp filozófiai írásaiban, valamint Tönnies és Max Weber szociológiájában tükröződött. Abból az ellentmondásból származott, ami a hagyományos és ugyanakkor formalizált idealisztikus normarendszer és a polgárságnak az anyagi és katonai státuskritériumokhoz való tényleges igazodása között fennállt.¹⁴

Az 1914-es háborús élmények és a háborús tapasztalatok hatására ez a mozgalom egyrészt kiszélesedett, másrészt sokszínűen rétegződött. Az ifjúsági mozgalmak háborús önkéntesei, akik igyekeztek fenntartani egymáshoz fűződő kapcsolataikat, szembekerültek azzal a valósággal, aminek semmi köze nem volt az 1914-es eszmék ideológusai által propagált „fennkölt” emberideálhoz. Walter Flex *Der Wanderer zwischen beiden Welten* c. sokat olvasott írása fejezte ki a fronton szolgáló generáció mély identitásválságát, mivel ez a generáció elszakadt a hazug korabeli frazeológiától, és frontélményeiben korántsem a szociális és katonai rangokon túlmutató közösség iránti vágyának beteljesülését látta. A „háborús élmények”-nek Ernst Jürgens, Franz Schai-

¹² Az ifjúsági törvényhozást illetően többek között l. *Berthold Simonssohn: Jugendkriminalität, Strafrecht und Sozialpädagogik*. Frankfurt 1969.

¹³ *Ulrich Aufmuth: Die deutsche Wandervogelbewegung unter soziologischem Aspekt*. Göttingen 1979.

¹⁴ Vö. K. *Scemkus: Gesellschaftliche Bedingungen zur Entstehung der deutschen Jugendbewegung*. In: *Ruegg, Kulturkritik* 44–5. — *Theodor Wilhelm: Der geschichtliche Ort der deutschen Jugendbewegung*, In: *Grundschriften der deutschen Jugendbewegung*, Köln 1963. 50.

wecker és mások írásaiban érvényesülő későbbi heroizálása egyáltalán nem felel meg az első világháború lövészárkaiban szerzett kijózanító és depressziós tapasztalatoknak.¹⁵

A háború következtében éppen a fiatal generáció szinte euforisztikus odaadással remélte az alapvető szociális és kulturális változásokat. A „társadalmi békére”, a „porosz szocializmus-ra” vonatkozó ígéretekkel, az igazi „nemzeti népközség” kilátásba helyezésével kapcsolatos remények azonban nem váltak valóra. A fiatalság erre elkeseredéssel és kiábrándultsággal reagált, ugyanakkor kialakult bennük az a meggyőződés, hogy a fiatal generáció feladata lesz a társadalom alapokig menő megújítása.¹⁶ Ezek az elképzelések széles körben elterjedtek. Moeller van den Bruck írása, a *Recht der jungen Völker* éppúgy tükrözte ezt, mint a többi neokonzervatív írás, amelyben az ifjúság mítosza nagy teret kapott.¹⁷

A háborús évek előtti apolitikus magatartás helyébe most a fiatalok által vezetett ifjúsági mozgalom erősebb politikai elkötelezettsége lépett. Az 1918 novemberi összeomlás a különböző politikai elkötelezettségű fiatalok számára az újjáépítés lehetőségét jelentette. „A fegyverszüneti időszak álmországában”, mint ahogyan Ernst Troeltsch ezt az időszakot nevezte,¹⁸ a háború előtti társadalom elutasítása a jövőre vonatkozó euforikus várakozásokhoz kapcsolódott. A településmozgalmak és a vidéki kommunák,¹⁹ az ifjúsági mozgalmak azon céljainak közvetlen megvalósulásai voltak, amelyekben a különböző irányzatokat képviselő csoportok az anarchista ifjúságtól a kommunista ifjúsági mozgalmon, a szocialista hofgeismari körön, a szociál-liberális leuchtenburgi körön és a Szabadnémet Ifjúságon keresztül a jobboldali völkisch csoportokig — lényegében egyetértettek.²⁰ Az állam elvont elvével a szerves népiség gondolatát, a kisméretű nemzeti állammal a föderatív felépítésű birodalmat állították szembe.

Valamennyi koncepció megegyezett abban, hogy messze elrugaszkodtak az ipari társadalom szociális és gazdasági adottságaitól. A német politikai hagyományt követve és neoromantikus eszmék hatása alatt abból indultak ki, hogy a társadalom lényegét tekintve konfliktusmentes. Jellemző módon — csak a hangsúly erősségében tértek el e szempontból a különböző csoportok — kérdéses volt számukra a pártok szerepe, amelyeket kizárólag partikuláris érdekek képviselőiként fogtak fel. 1921-ben Harald Schultz-Hencke, a *Freideutsche Jugend* tagja nagy figyelmet keltő cikket jelentetett meg, ami kilátásba helyezte, hogy „az ifjúság túlteszi majd magát a pártokon”. „A jövő pártja”, a

¹⁵ Eric C. Leed: *No Man's Land, Combat and Identity in World War I*, Cambridge 1979. 92, 146—7.

¹⁶ Willibald Karl: *Jugend, Gesellschaft und Politik im Zeitraum des Ersten Weltkrieges*. München 1973. 156.

¹⁷ L. Joachim Potzold: *Wegbereiter des deutschen Faschismus. Die Jungkonservativen in der Weimarer Republik*. Frankfurt 1978. Különösen 92.

¹⁸ Ernst Troeltsch: *Spektator-Briefe. Aufsätze über die deutsche Revolution und die Weltpolitik 1918/22*. Neuausgabe Aalen 1966. 69.

¹⁹ Ulrich Linse: *Lebensformen der bürgerlichen und proletarischen Jugendbewegung*, In: *Jahrbuch des Archives der Jugendbewegung* 10. kötet (1978). — Uő.: *Die Kommune der deutschen Jugendbewegung: Ein Versuch zur Überwindung des Klassenkampfes aus dem Geist der bürgerlichen Utopie*. München 1973.

²⁰ Jakob Müller: *Die Jugendbewegung als deutsche Haupttrichtung neokonservativer Reform*. Zürich 1971. — Felix Raabe: *Die bündische Jugend. Ein Beitrag zur Geschichte der Weimarer Republik*. Stuttgart 1961. Az ifjúsági mozgalmakról általában Walter Z. Laqueur: *Young Germany. A History of the German Youth Movement*. London 1962.

szerző szerint „mindazokat össze fogja kapcsolni, akik már ma ugyanúgy éreznek, akik számára az egész és nem saját maguk a fontos”.²¹ Az a mítosz fogalmazódik itt meg, amely szerint a „fiatal generáció” lesz az, amely a weimari pártállamot legyőzi és Németország jövőjét felépíti. Hans Zehler, a „Tat” szerkesztője 1928-ban megjegyezte, hogy amennyiben a „fiatalok frontjának fegyverszünetet sikerülne létrehozni a pártok között, akkor ezek automatikusan kapitulációra lennének kényszerítve”.²²

A szövetségbe tartozó fiatalok döntő többsége, akik az egyesítési törekvések megghiúsulását követően a húszas évek elején egy sor kisebb szervezetben tömörültek, mereven szembeálltak a parlamentáris rendszerrel.

A háborús generáció számos tagja csatlakozott a szabadcsapat-mozgalomhoz, ami tevékenykedési lehetőséget nyújtott számukra.²³ Az egyetemista szabadcsapatok aktívan részt vettek a Felső-Sziléziáért folyó harcban. Egyes, a szövetségből kivált csoportok találtak módot arra, hogy konstruktívan tevékenykedjenek a politikai rendszer keretein belül. Így pl. az Ifjúnémet Rend (*Jungdeutscher Orden*), a köztársaságot, és a nyugati hatalmakkal való együttműködés álláspontján volt, a „mechanikus” parlamentizmust pedig egy széles nemzeti közösségtudaton alapuló elit vezérkarral törekedett felváltani.²⁴ Csupán egy kisebbség távolodott el a radikális völkisch tábor felé, bár „népi”, sőt részben antiszemita hangokat már a háborút megelőző időszakban is lehetett hallani. A polgári ifjúsági szövetségek zöme, így a német szabadcsapatok is, messzemenően apolitikus irányba fordultak.

A fiatalabb generáció azon képviselői is, akik a politikai pártok ifjúsági szövetségeiben tevékenykedtek vagy — mint a leuchtenburgi kör²⁵ — a Köztársaságot pozitívan értékelték, messzemenően elszigetelődtek, a funkcionáriusok apparátusa, amely kizárólag idősebbekből állt, háttérbe szorította őket. Ennek sok oka van, nem lehet egyszerűen az ifjúság túlzásokra hajlamosságára visszavezetni. A háborús tapasztalatok valamennyi táborban felfokozott reményeket ébresztettek egy szekuláris társadalmi változás iránt. Ez érvényes volt azokra a fiatalokra is, aki a sztrájkmozgalmakban 1917-től kezdve jelentős tolóerőt képviseltek. Az idősebb alkalmazottaktól nem csak abban különböztek, hogy nem rendelkeztek tapasztalatokkal a szakszervezeti tevékenységről és nem értették, mi a szívós és hosszútávú szakszervezeti tevékenység jelentősége a bérből élők érdekeinek megóvása szempontjából. Új, értékes perspektívákat kerestek, a tőke és a munka egyenlőségét akarták elérni, nem elégedtek meg a szakszervezeti harc kisebb, fokról fokra előrevivő eredményeivel. A szocialista társadalom víziója részükre a közvetlen célt jelentette. Megszabadultak a gazdasági kvietizmustól és a szakszervezeti fetisizmustól, ami a szociáldemokrata vezető réteg gondolkodására jellemző volt. A szocializmus antropológiai dimenziója volt számukra a feltétlenül elérendő cél.²⁶

²¹ Harald Schult-Hencke: Die Überwindung der Parteien durch die Jugend. In: Werner Kindt (Szerk.). Grundschriften der deutschen Jugendbewegung. Düsseldorf 1963. 354. L. még Raabe, Bündische Jugend, 108.

²² Hans Zehler: Ein Vorschlag der Verbände. A Die Tat 20. kötet (1928), 125.

²³ James M. Diehl: Paramilitary Politics in Weimar Germany. London 1977.

²⁴ A. Kessler: Der Jungdeutsche Orden in den Jahren der Entscheidung, 1. kötet: 1928—1930; 2. kötet: 1931—1933. München 1975—76.

²⁵ F. Borinski, H. Grimm, E. Winkler, E. Wolf: Jugend im politischen Protest. Der Leuchtenburgkreis 1923—1933. Frankfurt 1977.

²⁶ Dick Geary: European Labour Protest 1848—1938. London 1981. 123—4. L. még Tenfeld 214—215.

Nem csoda, hogy az SPD és a KPD pártapparátusa nehezen tudta ellenőrzése alá vonni ezeket az ifjúsági kezdeményezéseket, amelyek nem voltak mentesek az aktivista voluntarizmustól. Az ifjú szociáldemokraták külön szervezete az SPD-n belül állandó konfliktusok forrása volt. A baloldali hannoveri és a hofgeismari kör — ez utóbbira hatottak legerősebben az ifjúsági mozgalmak eszméi — beilleszkedni sem tudott.²⁷ A pártvezetőség bizalmatlanul figyelte a republikánus beállítottságú fiatalok között igen népszerű „Reichsbanner” és „Eisener Front” fellépését. Az SPD fiatalabb generációjának képviselői hol a jobboldali, hol pedig a baloldali ellenzék soraiba álltak a pártvezetőség kiábrándító kvietista politikájával szemben. A csalódást okozó 1931-es lipcei pártkongresszust követően sokuk megvált a párttól és az SPD-hez csatlakozott. Hasonlóképpen szembeszegült a fiatal generáció a kommunista apparátus bürokratikus megmerevedésével, és inkább a KPD-n kívüli apró radikális csoportokban jutott vezető szerephez, bár a KPD az SDP-hez képest lényegesen sikeresebben fáradozott azon, hogy a fiatal generációt bevonja a Vörös Front körüli harcokba, a KJVD-be és más fiatalokhoz közel álló szövetségbe tömörítse.²⁸

Jellemző módon a fiatal ellenzékiek a jobb- és a baloldalon egyaránt egyetértettek abban, hogy az SPD-n belüli demokratizmus a fokozódó bürokrácia és a fizetett funkcionáriusok uralma révén a demokratizmus karikatúrájává vált. Ténylegesen a fiatalok részvételi és karrier lehetőségei a párton belül igen korlátozottak voltak. Egyértelműen mutatja ezt a pártvezetőség és a parlamenti frakció elöregedése; amikor 1931-ben a pártvezetőség bizonyos fokú fiatalítását tűzték célul, előnyben részesítették a jól bevált funkcionáriusokat, akiknek valójában nem volt kapcsolatuk a fiatalabb generációhoz. A fiatalság elhanyagolása a tagság rendkívüli elöregedéséhez vezetett. A 25 éven aluliak két és félszer kisebb arányban képviseltették magukat a pártnban, mint az összépességben.²⁹

A köztársaság vezető rétegeinek elöregedése általános jelenség volt. Joggal helytelenítette Theodor Haubach a válaszfalat, ami Németországban az „állami politikai testületek és a fiatalság közé emelkedett”.³⁰ 1928-tól kezdve — az első ilyen mozzanat Walter Lambach rebellis javaslata — olyan törekvésekre került sor, amelyek a polgári középréteget a fiatalabb nemzedék bevonásával próbálták a széteséstől megmenteni. A Jungdeutscher Orden és a DDP a Deutsche Staatsparteiként való egyesülése, valamint a Volkskonservative Vereinigung megalapítása megkésett próbálkozások arra, hogy az ifjúságot visz-

²⁷ Martin Martiny: Sozialdemokratie und Junge Generation am Ende der Weimarer Republik, — Wolfgang Luthart: Sozialdemokratische Arbeiterbewegung und Weimarer Republik. Materialien zur gesellschaftlichen Entwicklung, 2. kötetében. Frankfurt 1978. 56.

²⁸ Hans Mommsen: Die Sozialdemokratie in der Defensive: Der Immobilismus der SPD und der Aufstieg des Nationalsozialismus. In: H. Mommsen: Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei. Frankfurt 1974. 123.

²⁹ Richard N. Hunt: German Social Democracy 1918 to 1953. Chicago 1970². 106. — Stachura, Youth Movement, 104.

³⁰ Neue Blätter für den Sozialismus, 1. kötet (1930), 301. — Vö. Theodor Haubach: Die Generationenfrage und der Sozialismus. Soziologische Studien zur Politik, Wirtschaft und Kultur der Gegenwart. Alfred Webernek ajánlva. Berlin 1930. 106.

szanyerjék a Köztársaság számára.³¹ Már a háborúból visszatérők generációját sem lehetett valójában integrálni. A háborús élmények által táplált elvárásaikban alapvetően csalatkoztak, jó részük ahhoz az „lveszett generációhoz” tartozónak érezte magát, amelynek nem volt lehetősége világa formálására. A háború utáni generáció, amely a túlzottan romantikus és nacionalista front-harcos-mítosz tényleges hordozója volt, 1928-tól kezdve felhagyott politikai passzivitásával, azonban — kevés kivételtől eltekintve — még nem tudta magát a köztársasággal azonosítani.

Ernst Niekisch ebben az összefüggésben a „modern ifjúság tiszteletlenségéről” beszélt, azokéről, akik „a régi generáció csődjének tükrözői”.³² Utmann von Elterlein a „19. század végének emberei” és a „20. század eleji emberek” közötti különbséget hangsúlyozta: annyira idegenül állnak egymással szemben, hogy kétségbe lehet vonni egy néphez való tartozásukat.³³ Ernst Günther Gründel a „régii generáció teljes világának végleges csődjéről” beszélt.³⁴ Gregor Strasser az NSDAP számára hasznosította az „ifjú nemzedék” mítoszáát. A köztársaság híveivel szembeni fő ellenvetése az, hogy „ezek ugyanazok, akik a háború és a forradalom, a megrázkódtatás és az újrakezdés előtt voltak” — egy egész generáció véleményét fejezte ki.³⁵ A szocialista táborban a parlamentarizmus latens kritikája hasonló elképzelésekből fakadt, elutasították az azonosulást a Köztársaság jelenével, mindenütt a szocializmus kivívását követelték, a demokráciát csak átmeneti szakasznak tekintették.³⁶

Ez a valamennyi politikai táborra jellemző alaphangulat azt tükrözte, hogy a weimari rendszer politikai erői hamar visszatérnek a háború előtti ideológiai pozíciókhoz. Így nem tudtak olyan perspektívát állítani az ifjúság elé, amellyel érdemes lett volna azonosulni. Goebbelsnek az „öszülök köztársaságára” történő felesküdése éppen a weimari elit ezen érzékeny pontját találta el.³⁷ A fiatal generáció politikai csoportosulás iránti igénye, ezért általánosan, főleg a polgári ifjúság körében fellelhető tendencia volt: az ifjúság mítosza éppen a bal- és jobboldal politikai szembeállításának relativizálását szolgálta. Jó példa erre a nemzeti bolsevisták csoportja. Az önkéntes munkaszolgálat és a munkatábor-mozgalom propagálása a köztársaság utolsó éveiben szintén a merev osztályantagonizmusnak a fiatal generáció részéről történő feloldását célozta.³⁸

Ezek az elképzelések különösen nagy mértékben találtak talajra a „Tat”-körben. Amikor 1930-ban kirajzolódott egy olyan tendencia, ami a fiatalabb

³¹ Larry E. Jenes: *The Dying Middle: Weimar Germany and the Fragmentation of Bourgeois Pontics*. In: *Central European History* V. (1972), 38. és *Sammlung oder Zerspitterung? Die Bestrebungen zur Bildung einer neuen Mittelpartei in der Endphase der Weimarer Republik*. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 25 (1977) 265.

³² Ernst Niekisch: *Hitler — Ein deutsches Verhängnis* (1932), 3. kiadás. Berlin 1979. 20.

³³ Absage an den Jahrgang 1902 a *Die Tat*, 22. kötet (1930) 202.

³⁴ Ernst Günther Gründel: *Die Sendung der Jungen Generation*. München 1932. 39.

³⁵ Gregor Strasser: *Macht Platz, ihr Alten! A szerző Kampf um Deutschland* c. könyvében. *Reden und Aufsätze eines Nationalsozialisten*. München 1932. 171.

³⁶ Mommsen, *Sozialdemokratie*, 111.

³⁷ Joseph Goebbels: *Die zweite Revolution. Briefe an Zeitgenossen*. Zwickau 1926. 5—6.

³⁸ Eugen Rosenstock: *Die Arbeitslager in der Erwachsenenbildung*. Berlin 1930. — Karl Bühler: *Die pädagogische Problematik der Freiwilligen Arbeitsdienstes*. Phil. Diss., Aachen 1978.

generációnak a politikai középpártokba való reintegrációjára utalt, Hans Zehrer kiadta a jelszót: „Vigyázat, ifjú front! Maradjatok kívül!”³⁹ Emögött az a különben elterjedt elképzelés állt, hogy a háborús generáció még mindig aktív tagjai és a háború utáni generáció együttesen egy „harmadik front” kialakítására képes, ami a pártviszonyoktól és érdekektől távol tartva magát, alkalmas az áhított új társadalom létrehozására. Az ezt a célkitűzést népszerűsítő neokonzervatív értelmiség itt nem az NSDAP-ra gondolt, amely tagjainak életkorát tekintve, éppen az „ifjúsági mítosz” tudatos propagálása révén tűnt szélsőségesen ifjúsági mozgalomnak. Jóllehet, Gründel szerint, az NSDAP a fiatalabb nemzedék háborús élményeinek első megfogható eredménye,⁴⁰ de még ő is ezt a pártot is csak átmenetinek tekintette, mivel az NSDAP nem volt eléggé mentes a pártmozgalmi visszasságoktól. A „harmadik”, illetőleg mint ahogyan néhol emlegették, a „negyedik front” feltörését a „Tat”-kör a 40-es évekre várta.⁴¹

A „szellemi” forradalom ilyen jellegű elképzelése, az „ifjú nemzedék” magához térése ennek az áramlatnak a nemzeti szocializmustól való minőségi különbségét igazolja. Míg a „harmadik front” létrehozásától elzárkóztak, az NSDAP nem riadt vissza attól, hogy egyrészt hasznosítsa a maga számára az „ifjúsági mítoszt”, másrészt ugyanakkor a kívánt mozgósítást modern szervezési technikákkal segítse elő. A külsődleges ideológiai hasonlóságok dacára az ifjúsági mozgalomnak még „völkisch” szárnyához tartozó része is különbözött az NSDAP-tól: határozottan más elképzelésük volt a kulturális értékekről. Figyelmet érdemel, hogy a szövetséghez tartozó ifjúság vezetőinek többsége elhatárolta magát a nemzeti szocializmustól, és közülük sokan később részt vettek az ellenállásban.⁴²

Mindamellett a polgári ifjúsági tiltakozás nagymértékben hozzájárult ahhoz az újat áhító nemzeti közhangulathoz, amelyben Adolf Hitler hatalomra juthatott. Az emócióktól átítatott politikai nyelvezet iránti igény és az ifjúsági mozgalom erősen irracionális színezetű eszméi kétségkívül közrehatottak abban, hogy nem tudott kiépülni megfelelő politikai ellenzék az NSDAP-val szemben. A szövetségi mozgalom mindössze a szervezett ifjúság 2,1%-át tömörítette, ugyanakkor azonban erősen hatott a felekezeti ifjúsági szövetségekre és a szocialista ifjúság egy részére is. A felnövekvő intellektuális elit fontos részét képviselte, fellépése ezért jól jelzi a fiatal generáció aktív tagjainak beállítottságát. Tény, hogy a polgári ifjúsági mozgalom hozzájárult a köztársasági rendszer hatalmának aláaknázásához. Ugyanakkor az ideológiai hasonlóság ellenére legalábbis látens ellenzéket jelentett a későbbi prezidiális kormányok számára. A választói korhatár felemelése bizonyára nem jelentett meg-

³⁹ Achtung, Junge Front! Draussen bleiben! A Die Tat 21. kötetében (1929), 925. Vö. Klaus Fritzsche: Politische Romantik und Gegenrevolution. Fluchtwege in der Krise der bürgerlichen Gesellschaft: Das Beispiel des Tatkreises. Frankfurt 1976.

⁴⁰ L. Gründel, Sendung, 420.

⁴¹ Vö.: Leopold Dingröve (Wilhelm Eschmann írói neve): Wo steht die junge Generation. Jena 1931. 13—14., 34—35., 54., 1. még Raabe, 109—110., 112.

⁴² Vö.: Michael H. Kater ellentmondó állásfoglalásait: Bürgerliche Jugendbewegung und Hitlerjugend in Deutschland von 1926 bis 1939. Archiv für Sozialgeschichte 17. kötet (1977), 127—174. — Stachura, Youth Movement, 65—66. — Raabe, Bündische Jugend, 152. L. továbbá J. Götz: von Olenhusen: Die Krise der jungen Generation und der Aufstieg des Nationalsozialismus. Jahrbuch des Archivs der deutschen Jugendbewegung, 12. (1980) kötet.

oldást a mélyen fekvő politikai bizalmi válságra, s ez az NSDAP számára közvetve jól jött.⁴³

A weimari társadalomra jellemző volt, hogy minden szinten vita tárgyát képezte az ifjúságnak a társadalomban elfoglalt helye. A szellemtudományok, a kortárs irodalom és költészet, leginkább a neveléstudomány és a pszichológia foglalkozott állandóan a generációk közötti kapcsolatokkal.⁴⁴ A weimari kultúrának ez az alapvető jellemzője, néhány kritikus szerint elterjedt divatjelenség volt, ugyanakkor több is ennél. Tükrözte a társadalom és a politikai rendszer mély bizonytalanságát az ifjabb nemzedékkel való kapcsolat kiépítését illetően, jóllehet az ifjúsági törvényben, a büntetőjogban, a nevelés- és szociálpolitika terén nem hiányzott az a törekvés, hogy a felnövekvő generáció igényeit a korábbiaknál fokozottabb mértékben vegyék figyelembe. Ez azonban már nem tudta áthidalni azt a szakadékot, ami a köztársaság és a fiataljai között, alapjában véve az első világháború örökségeként keletkezett.

Bizonyára fel lehet tenni azt a kérdést, hogy vajon a köztársaság nagyobb sikerek esetén erősebben be tudta volna-e vonni a fiatalokat? Az ifjúsági probléma azonban minden bizonnyal csak szerény szerepet kapott a köztársaság szerkezeti válságának és szétesésének okozói között. A németországi demokrácia útjában álló, csaknem megoldhatatlannak tűnő akadályok a generációs konfliktusban jól érzékelhetően mutatkoznak meg. A társadalmi rend alapvető válságának itt feltáruló okai az imperializmus kifejlődésével állnak összefüggésben. Az első világháború pszichológiai hatásai tartósan fokozták a háború okozta társadalmi átalakulást. Mélyreható szakítás zajlott le a hagyományokkal, s mivel a novemberi forradalom és a köztársaság létrehozása a hagyományos elit állását valójában nem érintette, e szakítás következményei, némi fáziskéséssel, generációs problémával összefüggésben jelentkeztek.

A generációs tiltakozás és a generációs konfliktus forrása egy korszakelhatároló jelentőségű társadalmi konfliktushelyzet. A császári birodalomban megkezdődött és az első világháború alatt lappangó válság a Weimari Köztársaság nehéz politikai és gazdasági feltételei közötti politikai stabilizáció során megerősödött. Ezért nem egyszerűen a felépítményben bekövetkezett értékalakulásról van szó. Innovációs impulzusok, Weimar esetében a háború társadalmi és pszichológiai hatásai, ezeket az effektusokat átmenetileg jelentősen felerősítették és ez a fennálló politikai rendszer legitimitációjának megkérdőjelezéséhez vezetett. Az „ifjúsági forradalom” mítosza ugyanakkor az NSDAP mint tömegmozgalom áttörését elősegítette.

Hasonló — ha nem is ilyen intenzitású — destabilizáló effektusokat figyelhetünk meg a második világháború utáni időszakban. A Szövetségi Köztársaságban a parlamenten kívüli ellenzék és a diákmozgalom a különböző generációk közötti diszparitásból eredeztethető.⁴⁵ Számos bizonyíték hozható fel ama nézet mellett, mely szerint a generációk eltérő mentalitása éppen a rendkívül mobil ipari társadalmakban érdemel különös figyelmet. Abban a pillanatban, amikor a politikai rendszernek nyilvánvaló nehézségei támadnak ab-

⁴³ Vö. a belügyminiszter, Freiherr v. Gayl az 1932. augusztus 11-i alkotmányünnep alkalmából mondott beszédét. Schulthes' Europäischer Geschichtskalender 73 (1932) 139.

⁴⁴ Barbara Stambolis: Der Mythos der jungen Generation. Ein Beitrag zur politischen Kultur der Weimarer Republik. Phil. Diss. Bochum, 1982. Kézirat.

⁴⁵ Rövid áttekintés az NSZK generációs kérdéseiről: M. Rainer Lepsius: Wahlverhalten, Parteien und politische Spannungen. Politische Vierteljahrsschrift 14. (1973) 300.

ban, hogy az utána következő generációt normatív alapelveiről meggyőzze, e rendszer máris mélyreható legitimációs válságban találja magát. A válság leküzdhető erőszakos módszerekkel, demokratikus közegben azonban a válság megteremtheti a fiatalabb nemzedék részvételének, politikai és társadalmi érvényesülésének lehetőségét, akár a hatékonyság csökkenésének és külpolitikai rizikóvállalásának az árán is. Ugyanakkor súlyosbodó kül- és belpolitikai problémák okozta nyomás azt is eredményezheti, hogy a fiatalabb nemzedék előtt bezárulnak a kapuk. A weimari tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy egy ilyen lépés fatális következményekkel járhat.

Hans Mommsen: Generation Conflicts and Youth Revolts in the Weimar Republic

The study deals with a so far quite neglected subject of social history, the role of generation conflicts in social development. Historians' interest elvolved in this topic after the 1968 student revolts. Contrasting his views with other approaches the author sets forth that under certain circumstances the members of a generation actively responding to the challenges of social and cultural changes develop a mentality which is independent of their social status and political convictions. In this sense generations are not simply age-groups, their subjective identity appears in an opposition to the elder generation, that of their parents.

This thesis is propounded through an analysis of the social composition and ideology of a number of youth movements and organizations at the time of the Weimar Republic. It is pointed out that in Germany the protest of the bourgeois youth movements greatly contributed to the atmosphere of longing for renewal in which Hitler could seize power. The author also refers to a current aspect of the problem: the extra-parliamentary opposition and the student movements in the Federal Republic of Germany are consequences of the disparity of generations. The experiences of the Weimar Republic warn us: if a society wants to avoid crisis, the ways and means for a fast integration of the new generations have to be found.

X. Моммсен: Противоречия между поколениями и молодежные волнения в Веймарской Республике

Статья поднимает редко тронутый вопрос общественной истории а именно: влияние на формирование общества противоречий между разными поколениями. Историки обратили внимание на эту проблематику в связи со студенческими волнениями 1968 года. В конфронтации с другими мнениями автор открывает свою позицию по которой: на общественно-культурные изменения активно реагирующие члены одного пополнения в определенных обстоятельствах могут иметь такой ментальный образ, который показывает больше, чем есть свое общественное положение и политическое место свое. В таком смысле поколения являются не просто возрастной категорией; их субъективная идентичность в основном получается на почве их сопротивлений старикам, поколениям родителей.

Такое положение автором освещен в анализе идеологии и общественного состава разных молодежных организаций Веймарской Республики. Автор пришел к заключению, что протест буржуазной молодежи в значительной степени играл роль в той атмосфере национального желания обновления, в которой Гитлер мог прийти к власти. Автор каснул и актуальной стороны проблемы, так как он считает, что генезис внепарламентской оппозиции и студентского движения можно разными поколениями ФРГ. Веймарские опыты призывают общества, желающие избежать кризис, к имению способа скорейшей интеграции новых поколений.

Visszaemlékezések

HORVÁTH JÁNOS

Egy résztvevő beszámolója az 1944-es magyar függetlenségi diákmozgalomról

1. Az ellenállási diákmozgalmakról

1944. március 19-én Magyarország német katonai megszállása egyszeriben véget vetett a kormány azon erőfeszítéseinek, hogy csökkentse az ország részvételét a háborúban és végül ki is váljon abból. A megszálló hatalom illegálisításba kényszerítette a magyar függetlenségi mozgalmat, de annak tevékenysége nem szűnt meg.

Én magam fokozatosan kapcsolódtam be az illegális munkába. Az első lépésnek talán azt tekintjük, hogy diákszervezetünk betiltása és a vezetők letartóztatása után is találkoztunk és a békét, a reformokat tervezgettük. Vitáink lényege a béke megteremtésének módja, az átalakulás utáni vágy ápolása és az új Magyarország felépítésének előkészítése volt. Elképzeltük azokat az eljövendő reformokat, amelyek egy igazságos, felvilágosult és gazdag ország megteremtéséhez szükségesek. A politikai berendezkedést illetően parlamentáris demokráciát akartunk, amely minden lehetséges politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális kérdésben az önrendelkezést és a decentralizált döntéshozatalt erősítette volna. A megelőző évtized népies irodalma nagy becsben tartott szellemi táplálékunkul szolgált.

A földalatti mozgalom belső dinamizmusa a cselekvés felé sodort minket. Amikor betiltják a szólás és a gyülekezés szabadságát, az írott szó kínálkozik eszközül a gondolatok közlésére. A dolgok leírása megkívánja, hogy a gondolatokat alaposabban tisztázzák, a kifejezés módja csiszoltabbá válik. Nő a szerző felelőssége. Ha a hatóságok felfedezik az illegális szöveget, az nemcsak a szerzőt, de a sokszorosított, az olvasót, a közvetítőt és igen gyakran még teljesen ártalmatlan személyeket is bajba kever.

Korai írásainkban sok vers és próza idézetet alkalmaztunk. A válogatással igyekeztünk hangsúlyozni az ország valóságos helyzetét, az összekötő kommentárokkal pedig valamilyen konkrét, időszzerű mondanivalót próbáltunk megértetni. Leggyakrabban Ady Endrét idéztük, de írók, filozófusok, társadalom- és természettudósok, művészek és államférfiak igen széles körének a munkáiból is vettünk át. Az idők folyamán az idézetek aránya csökkent, míg a kommentárok hossza lassan teljes cikknyire nőtt. Felismertük a hírek terjesztésének fontosságát is és elsősorban a legfontosabb eseményekről igyekeztünk tájékoztatást adni. A fő tárgykörök a következők voltak:

1. a németek által hatalomra segített Sztójay-kormány alkotmányellenes jellege, képviselők és a nemzet más vezetőinek letartóztatása;
  2. a zsidókkal való embertelen bánásmód és Eichman terveinek szabotálására irányuló erőfeszítések;
  3. adatok a Szövetséges Hatalmak túlerejéről és a német vereség elkerülhetetlenségéről;
  4. Hitler terve Magyarország felőrlésére az utóvédharcok során;
  5. az Atlanti Charta és a Szövetséges Hatalmak más nyilatkozatai Magyarország háború utáni függetlenségének szavatolásáról;
  6. a német megszálló erők brutalitása Lengyelországban, Jugoszláviában és a Szovjetunióban;
  7. az állandóan erősödő magyar ellenállás, a sorozások során elkövetett túlpáposok, a háborús erőfeszítés szabotálása;
  8. a figyelem felkeltése az eljövendő kor, a béke és az újjáépítés kérdései iránt.
- Ennek az információ-elosztó műhelynek a létrehozása közben vettük észre, hogy tevékenységünk fokozatosan átalakult az illegális tevékenység többcélú eszközzévé. Ez a mennyiségi növekedés és minőségi fejlődés Kiss Sándor ragyogó vezetésének volt köszönhető. Az 1944-es Magyarország története nem lehet teljes Kiss

Sándor szerepének figyelembevétele nélkül. Az év elején a demokratikus diák-szervezetek egyesült vezetősége választotta meg őt vezetőjének. A nyár végére már az összes különféle országos ifjúsági szervezet kialakuló szövetségét vezette: ez a szövetség a diák-, ifjúságkés-, paraszt- és egyházi szervezeteket egyaránt magába foglalta. Novemberre tagjai közé választotta Kisst az országos földalatti politikai vezetőség.

Kiss Sándort 1941-ben ismertem meg, a Soli Deo Gloria diákszövetségben és a későbbi szárszói konferenciákon is találkoztunk. Barátok 1943-ban lettünk, amikor eljött a Kaláka Szolgálat egyik műhely-összejövételére, amelyet a Pozsonyi úti református egyházközség épületében tartottunk Budapesten. B. Rácz Istvánnal és Imre Lajossal közösen szerveztük ezt a találkozót. A szimpózium tárgya egy akkor divatos kérdés volt: Magyarország jövője a német és az orosz birodalom között. A gyűlés alaphangja értelmileg és érzelmileg egyaránt rokonszenvet ébresztett Kiss Sándorban. Megindította őt az elfoglaltságnak és szerénységnek az a szokatlan elegye, amit a résztvevők tanúsítottak. Ez egyáltalán nem volt jellemző a korabeli értelmiségi összejövetelekre, amelyeket inkább politikai szélsőségek uraltak. Gyűlé-sünk alaphangja még feltűnőbb lehetett némelyik stratégiai fontosságú posztot betöltő résztvevő (pl. Bereczky Albert, Zsindelyné Tüdös Klára) helyzetének ismeretében. Bereczky Albertet, aki a református egyház ismert lelkesze volt, általános tisztelet övezte a társaságban, mint a rendszer és a baloldali ellenzék között eredményesen működő közvetítőt és mint Horthy Miklós kormányzó egyik színpadok mögötti tanácsadóját. Zsindelyné Tüdös Klárát, akinek férje miniszter volt, Teleki Pál politikai hagyatéka egyik letéteményeseként becsülték. Elragadó személyiség volt, erős szociális érzékkel a baloldali Györffy kollégium mecénása és befutott divattervező. Kiss Sándor, a tekintélyes Teleki Pál Intézet kutató tudósa, a Tanítóképző Intézet filozófia tanára, otthon érezte magát ebben a társaságban és őt is készségesen elfogadták egyenjogú partnernek. Benyomásai alapján kész volt vállalni a Kaláka Szolgálat Végrehajtó Bizottságának felkínált tagságát. A vezetőség ettől fogva Imre Lajosból, Kiss Sándorból, B. Rácz Istvánból, Szijsz Rezsőből és Horváth Jánosból állt. A következő években Kiss Sándor valóban komolyan vette a Kalákánál viselt funkcióját és részt vett minden tevékenységünkben, beleértve a tagság gyakori összejöveteleit és a különleges programokat, amelyek mind a biblia-olvasás, versmondás, népdaléneklés, színházlátogatás és hétvégi kirándulás valamilyen keverékből álltak. Egyik érzelmileg számunkra sokat jelentő programunk keretében az egész nemzet támogatását igyekeztünk megszerezni egy magyar-csángó falu lakosságának áttelepítéséhez, a romániai Moldvából Magyarországra. Katolikus plébánosuk, Németh Kálmán közeli jó barátunk lett, aki gyakran jött látogatóba és élő bizonyossága volt a Kaláka felekezetek fölötti jellegének. Népszerű és anyagilag bőségesen támogatott tevékenységünk volt könyvek küldése olyan magyar falvakba, amelyek a háború után várhatóan majd újra román, csehszlovák fennhatóság alá kerülnek. Valójában ahhoz, hogy megértsük azt a mély hitet, elkötelezett hazafiságot, amely 1944 folyamán Kiss Sándor vezetése alatt áthatotta a magyar diákság ellenállási mozgalmát, meg kell értenünk azt az inspirációt és erősítést, amit ő és több társa a Kaláka közösségben kapott. Bizonyos, hogy Kiss Sándor a magyar horizonton egyik ígéretes csillagának tűnt már korábban is, mégis 1944-ben a Kalákában formálódott tehetsége és odaadása visszafordíthatatlanul hivatássá.

Saját részvételemet a függetlenségi diákmozgalomban két szakaszra oszthatjuk: 1. az elvi célok és stratégia kialakítása különféle gyűléseken és más érintkezési csatornák segítségével. 2. a nyomdaiért, igazolványokért és az összeköttetés fenntartásáért felelős központ működtetése. Az idő múlásával egyre inkább a másodikra összpontosítottam: a gyakorlati tevékenységre. Hála annak a körülménynek, hogy igazgatói hatáskörű rendes állást is betöltöttem, módomban állt biztosítani a helyiségeket, felszerelést és anyagiakat, amelyek tevékenységünkhöz nélkülözhetetlenek voltak. Miután munkahelyem a diákok földalatti mozgalmának fő művelői központjává vált, helyénvaló itt röviden írnom az ottani viszonyokról.

Még 1940-ben, amikor beiratkoztam a közgazdasági egyetemre (a József nádor Mű- és Közgazdasági Egyetem Közgazdasági Karára, Budapesten), egyidejűleg állást vállaltam a FUTURA nemzeti értékesítési központnál. Az egyik legfontosabb alvállalat könyvviteli részlegéhez osztottak be, a NOSTRA nemzeti közraktár vállalatához, amely Budapesten székel és kb. 45 lerakattal rendelkezett szerte az országban. Néhány év leforgása alatt főkönyvelő-helyettesé léptem elő; egy fiatalember esetében szokatlanul gyors karrieremet a legújabb, az egyetemen éppen akkoriban kialakított számviteli módszereknek a gyorsan növekvő vállalat problémáira történő újszerű al-

kalmazásával magyarázhatom. Ennek következtében 1944-re jelentős méretű céget irányítottam komoly anyagi erővel és teljes mozgásszabadsággal az ország egész területén.

1944 áprilisában, amikor a szövetséges bombázók súlyos károkat okoztak Budapesten, részlegemet Abony községbe telepítették át. Itt heteken belül kialakult a Szabad Élet Diákmozgalom pötközpontja. B. Rácz István és én helyben laktunk, míg Kiss Sándor és Imre Lajos gyakran jöttek több napra látogatóba. A Kaláka Szolgálat is megjelent Abonyban, ahol barátság és szövetség alakult ki közöttünk és a község római katolikus plébánosa, Sedhy-Lengyel Rezső között. Két hivatali munkatársam, Beke Erzsébet könyvelő és Holló Erzsébet titkárnő bekapcsolódott a Kaláka tevékenységébe és később a titkos nyomda munkájába is.

Abonyi és budapesti irodám között naponként közlekedő autós futár tartotta az összeköttetést, akinek kocsján akadály nélkül utazhattam és szállíthattunk illegális anyagot. A nyár második felében már rendszeresen sokszorosítottunk különböző felhívásokat és röpcédulákat, amint a kéziratot megkaptuk Kiss Sándortól, B. Rácz Istvántól és másoktól. Közben az ellenállási tevékenység veszélyei mind nyilvánvalóbbá váltak. A letartóztatások, kihallgatások és a rendőri megfigyelés óvatosságra készítettek minket. Egy csoport diákot elfogtak a Hársfa utcai kollégiumban, köztük Szabad Élet aktivistákat is. Fitos Vilmost letartóztatta, Vatai Lászlót hetekig fogva tartotta a Gestapo. Bár később mindüket szabadon engedték, mégsem hagyhattuk figyelmen kívül azokat az apró, de veszélyes jeleket, amelyek arra utaltak, hogy a rendőrség igyekezett a nyomunkra jutni.

A veszélyek óvatosságra intettek, a földalatti ellenállás belső dinamikája viszont további emberek mozgósítására sarkallt, s arra, hogy más csoportokkal együttműködve növeljük munkánk hatékonyságát. Ezért utaztam augusztus közepén Kecskemétre, ahol bemutattak a Magyar Közösségnek, sőt teljesen váratlanul fel is vettek tagjai közé. Megbízható barátom és rokonom, Hamza András közvetítésével Sedhy-Lengyel Rezsővel együtt meghívást kaptam egy hétvégi látogatásra. Kecskeméten Kiss Barnabás jogászprofesszor, Kovács Bálint református lelkész és Hamza András fogadott. Ötösben hosszan beszélgettünk a német megszállás megpróbáltatásairól, a zsidók kegyetlen deportálásáról, Magyarország gyászos békekilátásairól a háborút követő békeszerződésben, és annak kényszerítő szükségességéről, hogy a németekkel megszakítsuk a kapcsolatot és újjáépítsük jó kapcsolatainkat a szövetséges hatalmakkal.

Mindnyájan azt hangsúlyoztuk, hogy a nemzet ezen szorongatott helyzetében a cselekvés azonnali megszervezése parancsolóan szükséges. Ezen a ponton házigazdáink bizalmasan közölték, hogy ők már egy Magyar Közösség nevű, alakulóban lévő szervezet tagjai, amelyben a tagok a magyar függetlenségért fogtak össze. Ady Endre, Szabó Dezső, Németh László és más népi szellemében a szervezet arra törekedett, hogy döntéshozói pozíciókba segítsen olyan egyéneket, akiknek származása kétségtelenné tette hazafiságukat, ellentétben a német származásúakról kialakult közvéleménnyel. A titoktartás igénye a katonai bíráskodás és az idegen megszállás körülményei között magától értetődő volt. Mi igent mondtunk és kezet ráztunk. Így jutott függetlenségi diákmozgalmunk új, mozgósítható szövetségesekhez. (A dolog ironiáját az adja, hogy ekkor még álmomban sem gondoltam volna, hogy két és fél év múlva, a sztálinista tisztogatások idején Rákosi majd ezt az eseményt fogja felhasználni, hogy felfüggeszse mentelmi jogomat, a demokratikus rendszer elleni összeesküvés vádját kóholja és négy éven keresztül börtönben tartson.)

1944 nyarának végén a Horthy-rendszer ismét megkísérelte kiszabadítani Magyarországot a náci-német érdekszférából. Mi erről a Kaláka-mozgalmában Bereczky Albert, Mester Miklós és Zsindelyné Tüdös Klára révén értesültünk. Az illegális diákkiadványok tárgyál a magyar nemzet fennmaradásának, a germán és a szláv óceán közepén magányosan álló magyar sziget kérdéseit választottuk. Október 15-e tragikus következményei a legsötétebb jóslatokat váltották valóra. A régi hatalmi rendszer megbukott utolsó nagy próbáján. Hitlernek sikerült hatalomra juttatnia Szálásit.

Az illegális diákmozgalomnak az október 15-i tragédia jel volt a teljes mozgósítás és még nagyobb kockázat vállalására. Kiss Sándor vezetése fokozta az odaadást, a tehetséget, a leleményességet és az együttműködést. Ettől kezdve sok időt töltött az irodámban működő irányító központban, a NOSTRA vállalat főirodájában, a Harmincad utca 2. szám alatt, a Vörösmarty tér szomszédságában. Az illegális szabályainak megfelelően főnökeimnek és munkatársaimnak mint Ju-

hász Pált, a kolozsvári egyetem adjunktusát mutattam be, akivel közösen könyvelési kézikönyvet írunk mezőgazdasági szövetkezetek részére. Kijelöltem neki egy íróasztalt telefonnal, használhatta az egyik tanácstermet, s kulcsot kapott az alagsorhoz — azzal az ürüggyel, hogy szüksége lehet az ott tárolt régi aktákra, mint közös könyvünk példáira. Itt a NOSTRA alagsorában állítottam föl a Szabad Élet diákmozgalom sokszorosító műhelyét. Két automata stencilmásoló géppel, három korábbi gyártású sokszorosítóval és néhány írógéppel dolgoztunk. Stencilből, papírból és nyomdafestékből gyakorlatilag korlátlan készlettel rendelkezünk. Ez részben a cég azon korábbi törekvéseinek volt köszönhető, hogy innen lássa el a központot és mind a 45 vidéki telephelyet, részben pedig a várható háborús hiányok megelőzésére gyűjtöttük az anyagot. Becslések szerint kb. 200—300 ezer lapnyi illegális kiadvány készült itt.

Legfontosabb nyomtatott kiadványunk a „Szabad Élet” volt, melynek fejlődésén ez állt: „A Szabad Élet Diákmozgalom folyóirata”. Az egyes számok terjedelme öt és tíz oldal között ingadozott. A számokat 100—300 példányban adtuk ki. Vezércikkkel, hírek, cikkekk, dokumentumok, versek, levelek stb. adták tartalmukat. Kezdetben Vatai László, majd B. Rác István szerkesztette a lapot. A szerzők közt találhatjuk Kiss Sándort, Majsay Emilt, Jónás Pált, Fitos Vilmost, Hamza Andrást, Imre Lajost és másokat. A költészet — főként Ady, állandóan jelen volt a lapban. B. Rác István, a társszerkesztő mindig kész volt beiktatni egy-egy odaillő sort, versszakot vagy egy egész verset.

A szerkesztői koncepció és az előállítás módja a többi kiadvány esetében is a Szabad Élethez volt hasonló: ezek között volt röpcédula, plakát és kiáltvány egyaránt. Némelyiket a Szabad Élethől vettük át; a legtöbb azonban eredeti írás volt, amit néhány száztól akár több ezerig terjedő példányszámban készítettünk. Ezek az írások általában egy-egy konkrét helyhez, alkalomhoz vagy csoporthoz kötődtek. Minden kiadványunk hangsúlyozta a Szálasi-féle bábrendszer törvényszerűségeit és a magyar nép vágáját az azonnali békére. Talán helyénvaló felsorolni itt néhány példát:

1. Jelentések a Horthy proklamációjához vezető eseményekről. A proklamáció a nemzet egységének megőrzésére szólított fel, bejelentette a Szovjetunióval folytatott fegyverszüneti tárgyalásokat, a katonai vezetők parancsot kaptak a Vörös Hadseregrel való kapcsolatfelvételre és a német visszavonulás siettetésére.
2. Beszámoló arról, hogyan fogták el az SS különítmények Horthyt a budai várban és kijelölt helyettesét, Dálnoki Veress Lajos altábornagyot tisztántúli főhadiszállásán.
3. Hírek a már szeptemberben Moszkvába küldött Teleki Gézából, Szent-Iványi Domokosból és Faragó Gáborból álló fegyverszüneti delegációról.
4. Ahogy fokozódott a zsidók üldözése, úgy sürgettük ellene — egyre erőteljesebben — a nemzet összefogását a humanitásra, a keresztény etikára és a magyar lovagiasságra hivatkozva.
5. Lelepleztük a hitlerista propaganda aljas módszereit, amelyekkel a nemzetközi sajtóban a magyarokat igyekezett felelőssé tenni a zsidókkal szembeni kegyetlen eljárásokért, miközben a deportálást Eichmann német SS-tiszt irányította.
6. Szemtanúk beszámolója a varsói felkelésről, s annak Hitler külön utasítására történt véres leveréséről.
7. Erdélyi otthonaikba visszatérni próbáló magyar katonáknak és civileknek a nyilasok által történt legyilkolására vonatkozó értesülések terjesztése.
8. A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága három katonai vezetőjének, Kiss Jánosnak, Nagy Jenőnek és Tartsay Vilmosnak brutális megkínzása és kivégzése decemberben Budapesten, majd Bajcsy-Zsilinszky Endréé karácsonykor Sopronköhidán.
9. Az „Igaz Szó Igaz Magyarországhoz” című röplap jó példája a hatásos békefelhívásnak. Ez Vásáry István, Debrecen polgármestere és Révész Imre tisztántúli református püspök közös nyilatkozatát tartalmazta.
10. Felhívások a lakosság és a nemzeti vagyon Németországba szállítására vonatkozó parancsok megtagadására.

A NOSTRA Harmincad utcai alagsorában készült diák-ellenállási kiadványok gyors és biztonságos elszállításáról Kiss Sándor gondoskodott. Időnként hallottam, amint ilyesmiket mond a telefonba: „Juhász Pál beszél... Elszállították már a krumpplit? Van itt egy újabb szállításra váró tétel...” Másik bevett módszerünk szerint állami hivatalok és katonai hatóságok hivatalos, díjmentesített borítékai-
ban küldtünk a kiadványokból különböző címekre. Ezen kívül mindegyikünk en-

gedett a kísértésnek, és olyan helyeken rejtett el példányokat, ahol bizonyos külsőn célba vett személyek biztosan megtalálhatták azokat. Úgy gondoltuk, ezzel a stratégiával kockázat nélkül, biztosan célt érhetünk. Bizonyosnak tűnt, hogy így a lehető legtöbb olvasóhoz juttatjuk el mondanivalónkat, hiszen aki megtalálta egy-egy írásunkat, az vagy továbbterjesztette, vagy jelentette előljáróinak.

A NOSTRA épületében készült titkos, ellenállási propagandaanyag még ilyen rövid felsorolása is hiányos lenne, ha nem említenénk azt a munkát, amit legalább még négy másik csoportnak végeztünk. A következőkben ezt vázolom. Először is ott volt a „Magyar Ifjúság”, a Magyar Ifjúság Szabadság Frontjának folyóirata. Ez egy Kiss Sándor által összefogott széles szövetség szócsové volt, amely a kommunistáktól a konzervatív szárnyon át a cserkészekig terjedő sokféle erőt egyesített. Kiss Sándor irányításával három szám készült belőle, ezeket 1000–2000 példányban gépeltük és sokszorosítottuk. Másodszor az „Eb ura fakó” című kiadvány, amelyet egy középútas, Teleki Pál szellemét magának valló értelmiségi kör szerkesztett. (Már akkor gyanítottam, hogy ez a Teleki Pál Munkaközösség orgánuma volt. Elnöke Hám Tibor volt, ismert tagjai közé tartozott Saláta Kálmán, Csicsery-Rónay István, Bognár József, Jaczkó Pál, Szabó Tamás, Göncz Árpád.) A stencilre gépelt kéziratot Csicsery-Rónay István hozta, aki mindig makulátlan tűzérhadnagyi egyenruhában jelent meg. Ő vitte el a kész, becsomagolt példányokat is. Harmadszor mi készítettük az „Alkalmi Újság”-ot is, amelynek szerzői a Vilma királynő úti politikai elemzők voltak, név szerint báró Aczél Ede, Dudás József, Csomós Miklós és Péter Ernő. Négy kiadás sokszorosítására emlékszem: az egyik hosszabb, kb. 20 oldalas helyzetelemzés, a másik három rövidebb, egy-két oldalas röplap volt. (Ügyfeleink negyedik csoportját Valkay Eszter és két hadnagy képviselte, akik négy-öt alkalommal kaptak tőlem egy-egy köteg illegális anyagot.)

A nyomda sikeres és biztonságos működése részben a szerencsés körülményeknek, részben pedig a hibátlanul dolgozó csapatnak volt köszönhető. Az előbbire már a NOSTRA általános ismertetésekor kitértem. Úgy gondoltam, hogy a hatékonysági és biztonsági feltételek kielégítéséhez kicsiny, fegyvermezett és hozzáértő munkacsoportra van szükség. Minden tagnak értenie kellett a felszerelés kezeléséhez és karbantartásához, s fontos volt, hogy hosszú időt tudjanak a munkának szentelni. A csoportot gyakorlatilag négy személy alkotta: B. Rácz István, Kiss Sándor, Imre Lajos és jómagam. Mind a négyen a nappal és az éjszaka bármelyik szakaszában hosszú időt tudtunk a műhelyben tölteni. Én magam otthon voltam a NOSTRÁnál; munkaköröm igazgatási feladatok széles körére terjedt ki: sok jöves-menéssel járt, így senkinek sem szűrt szemet, ha hosszabb időre elhagytam irodámat. Emellett titkárnőm, Holló Margit és könyvelőkollegám, Beke Erzsébet eleget tudott házon kívüli elfoglaltságomról ahhoz, hogy szükség esetén híhető magyarázatot tudjon adni bárkinek. Kiss Sándort munkájába temetkező, megszálalt kutató tudósoknak ismerték, aki a megszállt Kolozsvárról jött és most esettanulmányok levéltári kutatásába temetkezett. Megszokott dologgá vált szokatlan időpontokban való érkezése és távozása. B. Rácz István egy háztömbbel odébb, a NOSTRA anyavállalatánál, a FUTURÁnál dolgozott. Volt egy furcsa szokása: mindig két pisztollyal a zsebében érkezett, kirakta őket az asztalra és azt mondta: „Na, most már dolgozhatok!” A dolog ironiája nyilvánvaló volt; ha a náci megfaltaiták volna rejtkehelyünket, nem sok hasznát láttuk volna pisztolyainknak. Imre Lajos tréfálkozott is ezen és más hasonló jeleken, amelyek arányérzékünk eltorzulására utaltak. Mindenesetre a rejtkehely valóban félreeső helyen volt és teljes biztonságot nyújtott a véletlen felfedezés ellen. Mint később kiderült, nem ez volt az ellenállási diákmozgalom gyenge pontja, amely december közepén letartóztatásunkhoz vezetett.

A nyomda sikeres működése az ellenállási diákmozgalom további terveibe való bekapcsolódásunkat is elősegítette. Nyár végére, s különösen október 15-e után irodám páncélszekrénye a személyi okmányok tároló és elosztó helyévé vált. Kezdetben, amikor még ragaszkodtam a lesgigorúbb biztonsági rendszabályok betartásához, a feladat elég könnyűnek látszott. Kiss Sándor, aki ennél az akciónál a Tóth Gábor fedőnevet használta, megkért, hogy vegyek át, őrizzek és osszak szét különféle kitöltetlen igazolványokat, amelyeket kormánysszervek és katonai parancsnokságok adtak ki. Bár illegálisan használtuk őket, ezek az igazolványok küllemüket tekintve tökéletesek voltak: a megfelelő előírások papírra nyomták őket, hivatalos pecsét ékeskedett rajtuk, a valódi aláírással is el voltak látva. Feladatam annyi volt, hogy beírtam a felhasználó nevét. Általában az volt a cél, hogy szabad mozgást biztosítsunk valakinek egy adott feladat elvégzéséhez. Emellett

nagyon gyakran igyekeztünk üldözötték menekülését lehetővé tenni. Később egyre nagyobb számban használtuk ezeket az igazolványokat katonaszökevények menekítésére is. Rendkívüli esetektől eltekintve, ezeknek a katonai menleveleknek éppen az volt az egyik haszna, hogy a tulajdonos vállalta, hogy magával viszi illegális kiadványainkat valamely útjába eső helyre, majd visszatér. A dolgok fokozatosan egyre bonyolultabbá váltak. Kezdetben mindössze néhány kiegészítő parancsnokságtól voltak papírjaink. Nem sokkal később már hatásos fővezérségi igazolványaink is voltak. Ezeket Tóth István és Mikló Zoltán vezérkari századosoktól kaptuk. Ezen meglehetősen kényes papírok egyik legtalálékonyabb továbbítója Kádár Géza külügyminiszteri tisztviselő volt, akivel rendszeresen találkoztam Illa Gábor Múzeum körüli könyvkereskedésében. Ugyancsak itt találkoztam többször Raoul Wallenberg svéd diplomatával, aki Budapesten a zsidókat menekítő szervezetet irányította. Időnként katonai igazolványokat adtam át neki, amelyeket az általa megjelölt nevekre állítottunk ki. Később kétszer találkoztunk a Gyáli út 11. szám alatti NOSTRA raktárpületben is, ahol a további együttműködésről tárgyaltunk.

A Szabad Élet Diákmozgalom másik terve, amelyben szerepet játszottam, a Görgei Zászlóalj megszervezése volt. Jól emlékszem az első megbeszélésekre, ahol kialakult egy olyan önkéntes zászlóalj alakításának a gondolata, amelynek hivatalos célja Budapest védelme a szovjet támadás ellen, a valódi azonban az, hogy megakadályozzák a katonák harcba vetését. A terv szerint több száz embert kellett egy katonai egységbe összefogni, hogy aztán a Budapesthez közeledő Vörös Hadsereggel kapcsolatot keresve, azzal együttműködve, a lehető legkisebbre csökkentsék az emberi életek és a város pusztulását. Mikló Zoltán és Tóth István vezérkari századosok titokban támogatták a tervet és Bondor Vilmos főhadnagyot nevezték ki hadtáptisztá. A parancsnokságot három jó barát, Csohány Endre, Nagy Károly és Drozdy Kálmán gyakorolta. Egy sor más beosztásba a Szabad Élet Diákmozgalom által ajánlott személyek kerültek. Sokan jöttek a Hársfa utcai kollégiumból is, ahol Kiss Sándor prefektusi állást vállalt, s ahol Nyeste Zoltán és Füzesi István befolyásos tagok voltak. A Kalácsa-mozgalom és a Tutaj utcai inasszálló váltak titkos toborzó hadjáratunk központjaivá, innen próbáltuk összeszedni az egység feltöltéséhez a megbízható diákokat és ifjúmunkásokat. Eközben tucatjával adtam ki a hivatalos SAS-behívókat. Fontos teendőnk volt eloszlítani a szimatoló nyilasok gyanúját. Hogy ezt elérjük, igyekeztünk olyan színben feltüntetni a zászlóaljat, mintha szélsőjobboldali elemek gyűjtőhelye lett volna, amit a baloldali ellenállási mozgalom támad. Színtelt támadást is szerveztünk saját országunk ellen. Három diák, Zimányi Tibor, Derecskey Károly és Bodolay Géza kézigránatot dobott oda, amikor bizonyos volt, hogy senki sem sebesülhet meg. A Szabad Élet a következő számban közölte, hogy ez csak az első lépés volt a Szálasi-párti Görgei zászlóalj ellen. Mint a nyilasok lanyhuló figyelme bizonyította, a megtévesztés sikerült.

Talán legmerészebb ötletünk az úgynevezett „második Szálasi-kiáltvány” kiadása volt. Bár erre végül nem került sor, mégis jól bizonyíthatja a résztvevők leleményességét, ha ezt is vázolom pár mondatban. A terv lényege abban állt, hogy Szálasi október 15-i államcsínyének idején kiadott hadparancsa mintájára több ezer példányban kinyomtattuk és elküldtük volna saját szövetségünk. Az eredetiben („Hadparancs a Fegyveres Nemzethez”) Szálasi megindokolta, miért vette át a hatalmat, miért folytatja a végsőkig a háborút Hitler oldalán és hogyan tervezi Magyarország átalakítását a nyilasok védelmi céljai érdekében. Mi egy hamis „Második Hadparancs a Fegyveres Nemzethez” című kiáltványt akartunk közzétenni Szálasi aláírásával, amelyben kifejti, hogy 1. a németek ágyútölteléknek használják a magyarokat; 2. Németország elárulta magyar szövetségését, s Hitler személyesen neki hazudott; 3. tisztességes békét kell kötni az oroszokkal, az angolokkal és az amerikaiakkal; 4. a fegyveres erők, a pártszolgálatot is beleértve, szabad átvonulást biztosítanak a német hadsereg ellen harcoló orosz hadseregnek.

A hamis kiáltvány hűen utánozta Szálasi zsargonját és számos kifejezést átvett a néhány héttel korábbi eredetiből. Külsejében is teljesen az eredetit utánozta: a betűtípus, a papír és a plakát mérete mind azonos volt. Eppen ezért a hamisítványt is az eredetit kinyomtató Pester Lloyd Nyomda Vállalatnál kellett megcsinálni. A helyszínen amúgy is rendkívül alkalmasnak látszott, mivel akkoriban nem készült ott újság, csak különböző hivatalos iratok úrlapjai, ezért az őrség sem pártszolgálatosokból, hanem csak katonákból állt. Hamza András és csoportja, Ibrányi Gyula, Bense Imre, Arany Sándor percnyi pontossággal kidol-

gozták a nyomdai akció minden részletét, és a Görgői zászlóalj teljes támogatására is számíthattak. A terv meghatározta a szükséges járművek számát, a katonai egyenruhájú és nyilas karszalagos résztvevők létszámát és minden más szükséges körülményt. (Az én összekötő tevékenységem egyik része éppen az volt, hogy Bodolay Géza segítségével nyilas karszalagokat szereztem.) A nyomda használatára feljogosító írott külön parancsot Kerekes Béla igazságügyminiszter-helyettes és Kovarcz Emil tárca nélküli miniszter hamis aláírásával is ellátták. Az akciót egy nappal kezdete előtt biztonsági okokból le kellett fűjni, azzal, hogy később új terminust tűzünk ki. Később azután a letartóztatások miatt már nem lehetett végrehajtani, akárcsak több más, hasonló tervünket.

2. Fogságban

1944. december 14-én, csütörtökön reggel, amikor leültem az asztalomhoz dolgozni, belépett két civil ruhás férfi, míg egy harmadik társuk megállt az ajtóban. Ahogy a három alakot végigmértem, rögtön rájöttem, kifélék: egy birkózó forma, egy lányos képű és egy hórihorgas. A birkózó a székem mögé lépett, míg a lányos képű azt mondta: „Horváth urat keressük”. Szorakozottságot színelve, igyekeztem rejtjeles noteszomat a számlás dossziék közé rejtteni. Mire „az kell nekünk és maga velünk jön!” mondta a lányos képű, miközben valami igazolványt mutatott. A birkózó pisztolyt nyomott a lapockáim közé és a szoba közepére lökdösött. Szorosan összekötötték a kezemet és levezettek az utcára, ahol egy „Budapesti Önkéntes Mentő Egyesület” feliratú, zárt autóba tuszoltak. Úgyes trükk, gondoltam, mialatt feltűnés nélkül száguldottunk a Lánchídon és a budai utcákon át a Margit körúti katonai fegyház felé. A „Nemzeti Számonkérő Szék” foglya lettem.

A kihallgatás nyomban megkezdődött. A birkózó azt mondta: „Maga beszél, mi írjuk”. Nem szóltam egy szót sem. A lányos képű hozzám lépett és színtelen hangon azt mondta: „Horváth úr, maga lebukott. A barátait is elfogtuk. Majdnem az egész ütődött társaság a kezünkbe került. Szükségünk van magára a részletek tisztázásához. Értse meg, hibás döntéseket hozott és belekeveredett egy végzetes, komoly összeesküvésbe. Ha segít nekünk, mi is segítünk magának. Gondolkozzon pár percre, most magára hagyjuk.” Mindhárman kimentek, majd kisvártatva behozták két diáktársamat. Az egész színjátékkal az volt a céljuk, hogy vallomásra bírjanak. Ekkor már mindhárman győzködtek, hogy beszéljek. Ahogy ott láttam a két elfogott barátomat, rájöttem, hogy a hallgatás nem célravezető stratégia. Visszaemlékeztem, hogy hetekkel ezelőtt miben állapodtunk meg, mi a teendő lebukás esetén: az okos magatartás lényege az, hogy a valódihoz hasonló, de jelentéktlenebb történetet mondunk el, lehetőleg olyan eseményekkel, helyszínekkel és szereplőkkel, akiket a kihallgatók nyilvánvalóan nem ismernek. Ennek is megvan az a kockázata, hogyha rájönnek, kegyetlenül megtorolják, de mégis ez tűnt logikusnak, a hűség és az önvédelem lehetséges keverékének.

Hamarosan kiderült, vallatói m sietnek. A következő napokban megpróbálták gyorsítani a kihallgatást. A testi és lelki gyötrelmek egész sorát vetették be. „Talpalással” kezdték. Rutinos, sokszor végzett feladat lehetett nekik. Az ember csuklóját kötéllel a bokájához kötötték, miután a cipőt és a zoknit levették. A guzsba kötött áldozatot egy rúdra emelték úgy, hogy a testsúlya lefelé húzza és a talpa vízszintesen felfelé állt. Ezután bottal verték a talpát: bal — jobb, bal — jobb és így tovább. Az embertelen fájdalom még gúnyolódtak is. Néha rövid szünetet tartottak, hátha beszélek, aztán folytatódott a verés. Mikor végül kioldották a kötelet, a végtagok kinyújtása nem megkönnyebbülést, hanem újabb kint jelentett. Persze az embernek nem volt ideje sajnálkozni önmagán. Újabb és újabb kérdéseket tettek fel, írányképeket és szervezeti vázlatokat mutogattak.

A vizsgálat irányából arra következtettem, hogy fő céljuk további, még szabadon lévő diáktársaink elfogása lehetett. Állandóan neveket szegeztek nekem: némelyikkel állandó kapcsolatban álltam az illegalitásban, mások a mozgalom tagjai voltak, ismét másokkal régebben találkoztam, de napi kapcsolatban nem voltam velük; voltak, akikről csak hallottam, s végül voltak teljesen ismeretlenek is. A diákmozgalmon belül Majsay Emil, Fitos Vilmos és Gyenes Antal érdekelték őket leginkább. A nagypolitika köréből Tildy Zoltánt, Varga Bélát, Nagy Ferencet, Auer Pált, Vörös Vincét, Kovács Imrét, Dessewffy Gyulát és másokat emlegették. Az egész kihallgatás három fő kérdés körül forgott: 1. mikor láttam az

illetőt? 2. Mikor találkozom vele legközelebb? 3. Hol van most? Arra következtettem, hogy csak tapogatóznak és igyekeztem annyi kérdés elől kitérni, amennyi elől csak lehetett. Hosszú történeteim nyilvánvalóan elkeserítették vallatóimat.

Hogy szóra bírjanak, újabb „rábeszélő eszköz”-t hoztak. Ez egy kézzel hajtott áramfejlesztő volt, amit látható szakértelemmel kezeltek. Az egyik pólust valamelyik lábujjamhoz kötötték, míg a másikkal különböző testrészeimhez értek. Erre az áldozat homlokában, nyakában és másol érzett éles fájdalommal és görcsös rángatózással reagál. A kínok elképzelhetetlen variációit tudta a két leleményes kezelő előidézni: egyikük a kurbli-t tekerte váltakozó sebességgel, a másik az érintkező mozgatásával szórakozott. Időnként helyet cseréltek, s ilyenkor érdeklődtek, nem akarom-e az igazságot elmondani. Egyre kevésbé érthetően beszéltem, ami szemléltatást idegesítette őket. Ekkor már dühöseket, letörtöket, elkeseredetteket és gyűlölködőket voltak, ugyanakkor azonban otromba viccekkel szórakoztatták magukat. Közben elájulhattam, mert mikor magamhoz tértem, valami folyosó betonpadlóján feküdtem és vizet éreztem az arcomon. Továbbra is színeltem az ájulást, s hallottam, hogy valakit egy újabb vödör vízáért küldtek el. Közben azt is hallottam, egymás között megállapítják, hogy nem érdemes további vilányozást alkalmazni, mert ezzel nem tudnak többet kihúzni belőlem. „Mielőtt valami komolyabbat kap, jöhet még egy kis talpalás és körmös” — hallottam. Mikor a második adag víz is rám zúdult, próbáltam szárazabb helyre mászni, s mindjárt kaptam is egy segítő rúgást a vállamba.

Rövidesen ismét gúzsba kötve himbálóztam két asztal között egy rúdon, hogy tovább talpalhassanak. A kérdések megint Fehér Lajosra, Fitos Vilmosra és Majsai Emilre vonatkoztak. Azt feleltem, hogy a hét valamelyik délutánján kell Majsai-val találkoznom a Kálvin téren, de nem tudom fejből a pontos napot és órát. Kértem, hogy kikereshessem zsebnaptáramból. Odaadták az arra a hétre vonatkozó lapokat a naptárból, én pedig úgy tettem, mintha egy rejtjeles beírás holnapután, szombaton kettőre Majsai-val való titkos találkozót jelelné. Nem tudom, hogy a trükk sikerült-e, vagy kihallgatóim akartak egy kicsit pihenni, mindenesetre a lányos képű átvezetett a börtönépületbe. Rettenetes volt fájdalomtól égő lábaimon menni, különösen föl a harmadik emeletre.

A Margit körüti fegyház 105-ös cellája tágas szoba volt a harmadik emelet északkeleti végén. Két sor szalmazsákon kb. 25 ember feküdt ott. Őrizöm tétován a baloldali táján lévő egyik zsákra mutatott. Este nyolc óra körül járhatott az idő, így aztán kaptam valami maradék borsólevest egy bádog csajkában. Bal szomszédom, egy középkorú tartalékos százados jó tanácsa szerint lehúztam a cipőmet és vizes rongyokba csavartam sajgó lábamat. Úgy egy órával később jobb szomszédom, akit addig alig vettem észre, átnyúlt hozzám, gyengén megfogta a karom és azt mondta: „béke”. Ezután újra elcsendesedett és csak néha nyögött fel álmában. Különféle helyekről — amint azt megfigyelhettem — elfojtott suttogás hallatszott. Nem tudtam aludni: sajgó testem, lüktető lábam, vadul verő szívem és kábult fejem nem hagyott. Újabb egy óra múlva láttam, amint négy cellatársam kicipel egy férfit, akinek arca, haja és ruházata egyaránt hamuszürkének tűnt. Mint a suttogásból megtudtam, dél óta halott volt.

Később jobb oldali szomszédom elfúló, halk hangon, rövid mondatokban beszélni kezdett. „Diákellenállónak látszol. Ne mondd el a történetedet! Azt hiszem, meghalok. Összetörték a bordáimat. A vesémet rugdosták. Mindenütt vérzek. Úgy érzem, a tüdővérzés végez velem.” Míg hallgattam, arra gondoltam, vajon tudós, filozófus vagy költő lehet? Azt hiszem, fényt láttam csillogni sűrű, fekete hajjal borított, nagy, kerek feje körül. Tovább beszélt. „Ahogy kezdetben bántak veled, abból úgy tűnik, végeznek veled. Talán a sajátban is közt, szabályos kivégzés lesz, talán egyszerűen agyonvernek. De túl is élheted őket. Talán az életben maradásod esélyét javítja, ha egy keveset mondasz nekik, a lehető legkevesebbet. A szervezetről akkor se beszélj, ha egy-két személyes kapcsolatot beismersz, mert különben csak bajba keveredsz. Mindig kevesebbet tudnak, mintsem gondolnád. Talán életben hagynak, míg a világ jobbra fordul”. Míg ennek a beszélgetésnek a szavait felfogtam, vallatóim szándékán töprengtem, hogy vajon miért tettek egy cellába ezzel az emberrel. Kétségtelen, amit mondott, elfogulatlanul és becsületesen hangzott. Amint ezen rágódva feküdtem, kábult álomba zuhantam. Sajgó lábbal és fejfel ébredtem. Nappal volt, társaim közültek, hogy a reggelit lekéstem, mert sem ébresztő szóra, sem rázogatóásra nem reagáltam. Valaki megjegyezte, hogy én legalább élek, nem úgy, mint szegény szomszédom, aki napkelte előtt meghalt. Igen, meghalt, s én még csak gyenge kézfogását sem viszonztam!

Úgy emlékszem, ezen a reggelen került cellánk lakói közé Szentadorjány Gyula. Valamivel dél előtt folytatták a kihallgatást, s estig eltartott. A változatosság okáért sem verés, sem villanyozás nem volt aznap. Három kihallgatómmal kellett csoportos beszélgetést folytatnom, néha csak egyikükkel. Többször észrevettem, hogy mások is vannak a szobában, a hátam mögött, de nem volt szabad hátranézni, csak a szemembe irányított vakító lámpába. A kérdések teljes összevisszaságban követték egymást: több száz fényképet kellett végignéznem, felelősségre vontak, hogy hívó emberek hogyan állhattak szóba kommunistákkal, azt tudakolták, ki zsidó és ki kommunista a diák ellenállási mozgalomban, ki kommunista a Paraszt Szövetségben. Felkereste-e Mikó Zoltán, Tóth István és Bondor Vilmos a NOSTRA irodáját, hol van Hám Tibor, Csicsery-Rónay István, Veres Péter, Fábry Pál, Totka Gyula; mit tudok a mentőautónak álcázott kocsiról stb. Valahányszor Teleki Pál grófot, a volt miniszterelnököt és főcserkész szoba hoztam, szemlátomást ingerültté váltak. Másnap reggel megorotváltak, kaptam egy nagyobb cipőt, sőt még szakadt télikabátomat is megjavították. Többször elpróbálták velem a Majsay Emillel való találkozót. Elég vegyes érzésekkel csináltam végig, mert valójában szó sem volt ilyen találkáról. Az ál-mentőautó a Kálvin térre vitt minket; rajtam kívül négyen ültek benne, és mutattak egy másik kísérő autót is, amelynek polgári rendszáma volt. Megmutatták, hogy töltött fegyver van a zsebükben; úgy, hogy jobb, ha nem is gondolok semmi óvatlan mozdulatra, míg egyedül várakozok az utcában. 25 percnyi várakozás után visszaültettek a mentőbe, s a karaván visszatért a Margit körüti fegyházba.

Csalódásukat nem is leplezték. Még a kocsiban közölték ultimátumukat: „Ha meg akarod menteni a bőrdet, vezess minket Majsay rejtékhelyére!” A rejtékhelyet nem ismertem, s megjegyeztem, hogy Majsay bizonyára eltűnt, miután értesült összes társunk letartóztatásáról. Minden dühüket rám zúdították. Újra kezdték a talpalást, a körmösöket, a pofozást, a villanyozást. Késő este tértem magamhoz a 105-ös cella szalmazsákján.

Másnap kora reggel újra megjelent a lányos képű kihallgató. Nem bírtam a lábomra állni, így pár lépésenként a falnak és a korlátnak kellett támaszkodnom. Kísérőm megparancsolta két rabnak, hogy vigyenek. A vallató szobában mindent előlről kezdtek. Neveket, rejtjeleket, találkozókat, kapcsolatokat, terveket követeltek, és tovább kínoztak. Valahányszor abbahagyták, újabb kérdéseket tettek fel, hogy aztán tovább folytathassák gyötörésemet.

A szoba mélyéről egyszer csak előlépett egy makulátlan elegáns egyenruhájú csendőr főhadnagy. Levetette pompásan szabott zubbonyát, végigsimította hollőfekete, hullámos haját, akkurátusan megigazította fehér selyem sálját és lassan felhúzott egy pár glasszékesztyűt. Jókedvűen kézbe vette a gumibotot, s egy kicsit meghajlította, mint egy lovaglópálcát. Aztán elkezdte üti a talpamat. Közben fölített pár kérdést, de épp csak, hogy kifújja magát, és elővegye a villanyozógépet. Majd újra a beosztottjai folytatták a kihallgatást, és nem sokkal később visszavitték a 105-ös cellába. Ezután már csak néhány rövidebb kihallgatáson voltam.

A 105-ös cellában december 24-e, karácsony szent estéje is csak egy átlagos nap befejezése volt. Az épületben zajló jövés-menésből tudtuk, hogy a vizsgáló osztag egy perc szünetet sem tartott: fel akarták göngyöltíteni az egész ellenállási diákmozgalmat. Híre járt, hogy egyáltalán nem tartanak karácsonyszünetet: karácsony első napján megírják a vádiratokat, a másodikon a hadbíróság már ítéletet is hirdet és legalább három embert — Kiss Sándort, Zimányi Tibort és engem — azonnal kivégeznek, de a kivégzések száma akár hatra is emelkedhet. Éjfél tájban a ház egy kicsit elcsöndesedett, de csak rövid időre, és egyszerre közeledő ágyúszórást hallottunk. A szovjet hadsereg ezekben az órákban zárta körül Budapestet és több más előretörésük mellett az egyik harcokci alakulatuk elérte a börtönünktől mindössze egy kilométerre lévő Széna teret. Másnap reggel már minden foglyot — vagy 80 embert — levezettek az udvarra és egyenként az ott járó motorú autóbuszokba vezették. A törzsmester az én nevemet is felolvasta a társaiméval együtt. Ez volt egyébként az egyetlen alkalom, amikor a négy férfit, aki letartóztatott, szabályos csendőr-egyenruhában láttam, kakastollas sapkában és a nyilas Számonkérő Szék megkülönböztető jelvényével.

Az autóbusz-konvoj gyorsan elindult, de a Németország felé vezető út helyett a Fő utcában lévő Pest megyei börtön volt úticélunk. Már hónapok óta ez szolgált a Gestapo budapesti saját börtönéül. Alig hogy nyilvántartásba vettek, a

horogkeresztes karszalagú tisztek már foglalkozni is kezdtek velünk. Pár órán belül egy SS százados elé vezettek, aki figyelmesen tanulmányozta az asztalára rakott iratokat, s úgy látszik, felfigyelt a NOSTRA közraktár vállalat nevére, mert a Gyáli úti telep irányításában játszott szerepéről kezdett faggatni, különös tekintettel a svéd Vöröskereszt és más nemzetközi szervezetek ügyeire. Nyilvánvalóvá vált, hogy ezekkel kapcsolatban kutat valamit, mert rövid idő leforgása alatt két férfi és egy női fogollyal is szembesítettek, megállapítandó, hogy ismerjük-e egymást. Ennek az SS századosnak szakszerűen beszámoltam a raktárházak ügyfelekkel kapcsolatos eljárásairól általában, s külön kitértem a vöröskeresztes szállítmányok kezelésére. Körülbelül egy órai kihallgatás után csegett a telefon. Gondolom, egy feljebbvalója hívhatta a tisztet, mert felállt és összezecsapta a bokáját. Pillanatokon belül felvette a köpenyét és kiviharzott a szobából. Vagy újabb egy óra múlva az egyik embere aztán engem is visszavitt a cellámba. Itt hat-nyolc személyt tartottak fogva: köztük két francia hadifoglyot, egy lengyel tisztet és Esterházy Miklós grófit, a magyar felsőház tagját.

A Fő utcai börtönben töltött időt az éhezés jellemezte. Miután az épület több tüzérségi belövést kapott, óvatos óreink a pincébe húzódtak vissza és csak néha tűzoltottak egy kevés élelmet. Úgy négy nap múlva átvittek minket — kb. 100 személyt — a Parlament alagsorába. Most nem kocsival szállítottak, hanem párosával sorba állítva, mindkét oldalon SS katonák őrizete alatt gyalog tettük meg az utat. Ennek a menetnek néhány mozzanata emlékezetembe vésődött. Nyilvánvalóan gyorsan kellett volna átkelnünk a hídon, hiszen állandóak voltak a szórványos belövések. A nyomorúságos menetoszlop azonban csak lassan haladhatott, ahogy a foglyok vonszolni tudták magukat. A hídpályán hullák, jánműroncsok és bombatölcsérek mindenfelé. Alig tudtam megállni megnyomorított lábamon, ezért társaim segítettek járni. Kemény István orvostanhallgató, aki sánta volt, s ezért megtarthatta sétabotját, átengedte azt nekem. A jól ismert szabály miatt nem volt tanácsos a menettől lemaradni: aki feltartotta a többit, vagy kidőlt a sorból, azt helyben agyonlőtték. Ahogy a kölcsönkapott botra támaszkodva bicegtem, a vége egyszer csak beszorult a jégen egy repedésbe. Nem akart megmozdulni, s ahogy megpróbáltam kirántani, a fogantyú elvált a bottól, és ott álltam, kezemben egy félméteres törrel. Iszonyatos érzés volt: lehetséges, hogy Gestapós óreink ne vegyék észre és ne lőjenek le érte? Talán az a két akna mentette meg az életemet, amely ebben a pillanatban robbant a híd hozzánk közel eső részén. „Fedezékbe! Feküdj!” üvöltöttek az örök, és mindenki követte is a parancsot; pár pillanattig őrizők és őrzöttek érdeke ugyanaz volt. Az általános kavarodásban sikerült kihúznom a beszorult botot és újra összeilleszteni a markolatával. Csodával határos megmenekülésemért csak jobban hangsúlyozta, amikor percekkel később egyik társunk belecsúszott egy tátongó bombatölcsérbe és a jeges Dunába zuhant. Újabb megpróbáltatásokat hozó további félóra után betereltek bennünket a Parlament épületébe, ahol kb. 10 napig a felsőház alagsorában tartottak.

Az itteni Gestapo egységet egy tartalékos százados vezette, aki civilben orvos volt. A különítmény feladata a nyomozás mellett az ítéletvégrehajtás is volt. Természetesen nyomoztak a külvilággal újra kialakulóban lévő kapcsolataink után is. Néhányan gyógyszer, élelmet és takarót is kaptunk kintről. Azokat a javakat, amiknek én is élvezője lehettem, Hamza András tisztelendő úr hozta teljes papi díszben. Mi, akik ismertük szerepét az ál-Szállási kiáltvány és más ellenállási akciók szervezésében, csodálattal adóztunk bátorságának. A Parlament alagsori folyosóján töltött napokban kezdtük kicsit kiheverni a Nemzeti Számonkérő Székénél elszenvedett kínokat, a sebek lassan gyógyulni kezdtek. Mi, a függetlenségi diákmozgalom tizenkét tagja, végre szót válthattunk. A következők voltak jelen: Kiss Sándor, Zimányi Tibor, Jónás Pál, Nyeste Zoltán, B. Rác István, Imre Lajos, Fiam István, Kristó Nagy István, Takács Miklós, Bálint Ernő, Elek Ottó és jómagam. Bár egészében más tevékenységéért fogták el, ezekben a végső hetekben Kemény István is csatlakozott hozzánk. Ezekben a napokban össze tudtunk jönni bibliaolvasásra és meditációra, vagy halkán szoltárokat énekeltünk, többnyire Kiss Sándor vezetésével. A költészetből is sok erőt meríthettünk, mindenki hozzátette a magáét, s B. Rác István maratoni Ady-szavakat rögtönzött.

1945. január 10-től kezdve többször vittek minket az egyik helyről a másikra. A Parlamentből a Városházára kerültünk, ahol a folyosón várakozó csoportunkból egyik társunk, Kristó Nagy István eltűnt. Óreink, amikor ezt felfedezték, dühükben tizedeléssel fenyegetőztek és már fel is sorakoztattak bennünket, amikor újra megjelent egy magasabb rangú tiszt és elrendelte továbbvitélünket. Ezután

az Andrássy út 60. szám alatti nyilaskeresztes központba vittek minket, de ott csak egyetlen éjszakát töltöttünk. Következő állomásunk az Országház utca 16. volt a budai várban, ahol a Belügyminisztériumon belül a Gestapo központja is működött. Vasfegyelmet tapasztaltunk és félni kezdtünk, hogy az ostromlott város legmagasabb rangú biztonsági tisztjei rövid úton elbánnak velünk; szerencsére azonban csak egy pillantást vetettek iratainkra és folytatták az éppen elfogott hadifoglyok vallatását, amit fontosabbnak tartottak. Egész éjjel a minisztérium előcsarnokába állított székeken ültünk, s majd megfagyunk a betört ablakok miatt. Másnap reggel négy teherautóra raktak minket. Miközben nagy sebességgel haladtunk a Tabánon át, géppuskázó repülőgépek támadtak a kocsikra. A sofőrök lefékeztek, az örök és foglyaik az épületekbe menekültek. Itt ahelyett, hogy a pincébe mentem volna, felrohantam az első emeletre, de nem találtam alkalmas rejtékhelyet. Jónás Pálnak, Zimányi Tibornak és B. Rácz Istvánnak viszont sikerült a pincében elbújni és megmenekülni.

A teherautók átkeltek a hídon Pestre és továbbhajtottak észak felé, azonban egy újabb légitámadás megint megállította őket, ezúttal a Kossuth Lajos téren. Éppen csak elértem — futva a Parlament falát, amikor egy sorozat centiméterekre a cipőm orrától végigsöpörte a járdát. Hamarosan a Markó utcai fegyházba értünk, s amikor a foglár a Igazságügyminisztériumnál érdeklődött további sorsunk felől, a kerületi nyilasházhoz irányították.

Rövidesen meg is jelent egy nyilas különítmény, hogy a Szent István körút 2. szám alatti főhadiszállásukra kísérjen minket. Úgy gondoltam, itt az alkalom, hogy előadjak valami kisebb vétségről vagy esetleg hivatali tévedésről szóló mesét, hiszen a sok ide-odaszállítás közben a vizsgálati anyagom ügyis valószínűleg lemaradt valahol. A nyilasok külseje azonban minden ilyen irányú illúziómat eloszlatta. A dilettantizmus, az elbizakodottság és a gátlástalanság lehető legveszélyesebb keverékét mutatták. Hírükhöz méltóan félelmetesnek látszottak, amikor egyes sorba rendezve elindítottak bennünket. Megérkezésünkkor az udvaron mindjárt átvizsgáltak minket. Az egyik keretlegény — a homlokom ívé és göndör feketé szakállam alapján — azt gyanította, hogy zsidó vagyok, és ettől a meggyőződésétől csak további anatómiai vizsgálat után állt el. Felhasználva az alkalmat, elmondtam, hogy vissza kellene küldeniük dolgozni a NOSTRÁhoz, ahol olyan életbevágó dolgokkal kell foglalkoznunk, mint a gabona elosztása. Hozzátettem, hogy egy hanyag ör hibájából kerültem fogságba, aki egy igazolvány hiánya miatt tartóztatott le, amit véletlenül a másik kabátom zsebében hagytam. Nemsokára mind-egyikünket a pincébe kísérték le, ahol kisvártatva kis csoportokban egy villanylámpa fényénél vizsgált meg minket valami parancsnokféle. Katonai egyenruhát viselt, de rangjelzés nélkül. Ahogy zseblámpájával időnként a szemünkbe világított, gyorsan válaszolnunk kellett a kérdéseire. Egyszer csak kiszűrt magának egy ősz hajú férfit, és rövid kérdezősködés után következett a fatális felismerés: „En ismerlek téged. Emlékszem, nyolc évvel ezelőtt a nemzeti szocializmusról beszéltem Csepelen és te kigúnyoltad a beszédemet. Kiröhögtek miattad. Na, most majd rájössz, hogy igazam volt!” Ennyi volt a kihallgatás, és az ítélet is egyben. Mi páran ott álltunk, köztünk az ősz férfi fia is, és végig kellett néznünk, ahogy elvonszolták. Mint néhány hét múlva megtudtuk, azonnal végeztek vele a Duna-parton.

Ugyanaznap este felvittek egy irodába az első emeletre, hogy kihallgassanak, és én elismételtem a pár órával korábban kitalált történetemet. Az előszobában a fal felé fordulva kellett várakoznom. Már állt ott egy idősebb férfi, mellén hadirokkant jelvénnel. Amint később megtudtam, Karácsony Sándor, a vasasszakszervezet titkára volt. Bevezették a tágas szobába, de nyitva hagyták a kétszárnyú ajtót, úgyhogy akarva-akaratlanul szemtanúja lehettem a következő eseményeknek. Két nyilas tisztségviselő botokkal ütni kezdte és közben a munkások félrevezetéséért szidalmazták. Pár perccel később az örök újabb foglyot hoztak: egy alacsony, kopasz, sötét öltönyös férfit, keménykalappal a kezében. Kabók Lajos képviselő, a vasasszakszervezet főtitkára volt. Most mindnyájan rávetették magukat, közben az egyikük azt ordította, hogy nemcsak a munkásokat vezették félre, hanem ráadásul zsidó is. Addig ütötték, míg vérezve a földre nem esett. Körülbelül ekkor visszavezettek a cellámba, s csak hetek múlva tudtam meg, hogy ez volt Kabók Lajos és Karácsony Sándor életének utolsó órája, mielőtt a Duna-parton megölték őket.

Másnap negyvened magammal a Skót Misszió Vörösmarty utcai iskolájába kísérték, ahol ekkoriban a büntető századok állomásoztak. Csatlakoznunk kellett a harcolókhoz, azzal a feltétellel, hogy aki kitünteti magát és életben marad, az amnesztiában

részesül, de a tétovázás vagy a szökésen való gondolkodás legkisebb jelére is halálbüntetés vár ránk. Az iskola nagytermében úgy 150 férfit őriztek a nyilas párt-szolgálatosok. Gondoltam, megpróbálók többet megtudni a helyről és az itt uralkodó viszonyokról, ezért fogtam két vödört és megkértem egy őr, kísérjen el egy vízcsaphoz. Levezetett a pincébe, ahol a majdnem sötét folyosókon való néma bolyongás után megtaláltuk az épület egyetlen működő vízcsapját. Miután visszatértünk a tele vödörökkel, és kiosztottam a vizet, elindultam vissza egyedül. Ahogy a csapnál vártam, hogy a vödör megteljen, a sarok mögül valaki befordult, szintén vödörrel. Hirtelen azt hittem, káprázik a szemem. Orgonaszínű házikabátban Gombos Gyula állt előttem. Ő maga is az ellenállási mozgalomban részt vevő író volt, és jól ismerte balsorsomat; most mégsem tudta eldönteni, min lepődjön meg jobban — azon, hogy még élek, vagy azon, hogy ott állok előtte. Gyorsan intett, hogy kövessem és megmenekülök. Mondtam neki, hogy előbb visszamennék Kiss Sándorért és pár perc múlva remélem, már újra itt vagyunk. Visszamentem tehát Sándorért és ismét találkoztunk Gyulával, aki egy bonyolult labirintuson át a pincék egyik távoli zugába vezetett minket. Ott aztán a jókora családi szálláson más barátainkat is megölelhettük: Tildy Zoltánt, Bereczky Albertet, Csornoky Viktort, ifj. Tildy Zoltánt és Tildy Lászlót. Ott voltak a feleségek és más családtagok is, mint Tildy két fia és lánya, Bereczky öt lánya, Gombos Gyula felesége, Kulcsár Lola és még két-három személy. Tildy Zoltán egy néhány hete elhunyt erdélyi földmérő, Nagy Lajos irataival rejtőzködött.

Nem volt időnk szerencsés megmenekülésünk fölött örvendezni, éppen csak a legfontosabb híreket tudtuk kicserélni. Nyilvánvalónak tűnt, hogy nekünk, e két jövevénynek minél előbb el kell tűnnünk erről a helyről. Sándort és engem gyorsan megeztettek, megborotvátkoztunk és átöltöztünk. A két református lelkész, Tildy Zoltán és Bereczky Albert kölcsönadták sötét papi öltönyüket és gallérjukat, majd ebben az álöltözékben kimentünk az utcára, mintha az elesettek eltemetésével foglalkoznánk. A Pozsonyi út 58. szám alatti református Hálaadás templomba mentünk, ahol a következő három napig, amíg a szovjetek ki nem űzték ebből a városrészből a németeket, barátaink, Högye Mihály és Tildy Jolán bújtattak bennünket. Hogy csökkentjük annak veszélyét, hogy a nyilasok ránk találjanak, egy másik veszélyt választottunk: az ismételt tűzérési becsapódások ellenére mi a templomtorony egyik romos szögletében vártuk ki a szabadságot.

3. Utóirat

Az ezt követő hónapok alatt megtudtam, hogy a Szabad Élet Diákmozgalom tizenkét tagja élte túl Magyarország náci megszállását. A levéltárakban később előkerült iratok tanúsága szerint a nyilas Nemzeti Számunkérő Szék ki akart végezni. A hadbíróági ügyész Balassa Bálint jogász doktor lett volna az a kifogástalan megjelenésű csendőr főhadnagy, akiről már megemlékeztem. A kivégzést már be is jelentették Magyarország németek megszállta részein. Karácsony éjjel azonban váratlanul a frontra rendelték őket és a kitorést megkísérülő elit csapatba kerültek. Egy évvel később, amikor Balassa Bálint és társai álltak a bíróság előtt, az újságokból közismertté vált, hogy piperkőc öltözködésén kívül más kifinomult vonásai is voltak a főhadnagynak, például elismerten kiváló zongorista is volt. Nem mentem el a tárgyalásra, s vallomást sem írtam. Először halálra ítélték, de az államfő, Tildy Zoltán köztársasági elnök ezt később életfogytiglani börtönre változtatta. Bajcsy-Zsilinszky Endre özvegyének és Mindszenty József érseknek a közbenjárására. Mindszentyt — még mint veszprémi püspököt — Balassa tartóztatta le 1945 januárjában. E két személy kérésére én is aláírtam a kegyelmi kérvényt. Három év múlva ügyét újra tárgyalták és Balassát kivégezték. Közben azonban újra találkoztam Balassa Bálinttal, mint rabtársammal, s egy ideig cellatársak is lettünk, amikor a Rákosi-rendszer különleges börtönében raboskodtam, hasonlóan a diákmozgalomban részt vett két társamhoz. Itt ébredtem tudatára, hogy a gyötrő kíváncsiság mennyire elnyomhatja bennem az erkölcsi megvetést.

A magyar függetlenségi mozgalom 1945-ben jelentős hazai és nemzetközi elismerésben részesült. A diákellenállási mozgalmat is dicsérték, s én — többekkel együtt — komoly kitüntetést kaptam. Ezeket a kitüntetések alkalomként tovább fokozta a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elismerése, különösen az, amit a Szovjetuniót, az Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát képviselő három tábor-

noktól kaptunk. Néhány esemény — többek között Vorosilov marsall két fogadásán való részvételem — különösen emlékezetes maradt.

Az akkori idők lendülete a közéletbe vitt. A koalíció pártjai versengtek az ellenállási mozgalom életben maradt tagjaiért, hogy azok nevét használhassák. Én a Független Kisgazda Pártba léptem be, s az ő képviselőtükben választottak be a parlamentbe és a budapesti városi tanácsba. Más megbízatásokat is kaptam különféle tanácsadó, elméleti és gyakorlati posztokra az üzleti és a közéletben. Talán elég annyi, hogy részt vettem a gazdaságpolitika alakításában, a parlament törvényhozói munkájában, de fő feladatomban mégis a Magyar Paraszt Szövetségben végzett mindennapos igazgatóhelyettesi munkám volt, Kiss Sándor irányításával.

Azt kell mondjam, hogy egész munkás életem legfontosabb és legmeghatározóbb élménye a Kiss Sándorral végzett munka volt. Egész magatartásom és tevékenységem a vele való barátságban gyökerezett, részvételem a diákmozgalmában összefonódott az ő személyiségével. 39 éven át, 1932-ben bekövetkezett haláláig, megmaradt köztünk ez a páratlanul meleg, bizalmas és egyenrangú barátság, tehát jóval az itt felidézett idők után is. Sohasem vontam kétségbe irányítását, s ő mindig bízott hűségemben. Pusztán az, hogy vele dolgozhattam, már az életemben elérhető legnagyobb jutalom volt.

DR. MAJOR ÁKOS*

A KABSZ-puccs történetéhez

(Közreadja: Zinner Tibor)

A Történelmi Szemlében 1982-ben adta közre Láng Judit¹ író nő visszaemlékezéseinek egy részét Frank Tibor. A német megszállástól Pest felszabadulásáig tartó időszokról írottak egyik legjelentősebb részét az 1944. október eleji ún. KABSZ-puccsal kapcsolatos információk képezik. Miután a visszaemlékezésben a szerző említést tett dr. Major Ákos, korabeli hadbíróról és tevékenységéről², dr. Major kérésére a memoár kiadója előzetesen hozzájárult, hogy a megjelentetésre váró, ugyancsak terjedelmes emlékirat szerzője a Láng Judit által írottak kiegészítéseként publikálja a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség terveire vonatkozó emlékeit, és — mint ismeretei szerint az egyetlen túlélő (legalábbis a nem KABSZ-tagok közül) — a már jelzett memoárrészlet egyes, nem eléggé feltárt részleteinek pontosításával hitelesebbé tegye annak megállapításait. Az egykori honvédtügyész, hadbíró, népbíró, bíró, végül ügyvéd kéziratának 53—71. oldalait közöljük.

A közismert kommunista színész-rendező, Major Tamás testvére az első pillanatoktól kezdve, 1945 legelejétől ott bábáskodott — mint népbíró — a népi demokrácia létrejötténél, a néptörvényszéki rendszer budapesti megszervezésénél és bevezetésénél. Az első ítéletet a két hírhedt keretlegény, Rotyis Péter és Szívós Sándor — nyilvános akasztással zárult — ügyében ő és bírótársai hozták. A Budapesti Népbírószág első elnöke volt, majd a Népbírószágok Országos Tanácsának (NOT) elnöke lett. Laikus népbíró társaival együtt ő ítélte halálra az országot háborúba sodró miniszterelnököt, Bárdossy Lászlót. De tanácsának tagjai előtt állt a „nagykátai hóhér”, Muray (Metzl) Lipót éppúgy, mint Meskó Zoltán. A dr. Major Ákos vezette népbírószági tanács irányt mutató állásfoglalásai döntő mértékben megszabták az ország legjelentősebb népbíróságának, a Budapesti Népbírószágnak a tevékenységét. A háborús főbűnösök, valamint a többi népellenes és háborús bűnös ügyében hozott ítéletek — noha az akkori aktuálpolitikai szempontokat minden esetben érvényesíteni kívánó bírálóknak azok nem mindig feleltek meg — indoklásaikkal, történelmi magyarázataikkal, egyes — korábról nem ismert — dokumentumok közlésével³ sokat tettek az ellenforradalmi rendszer történetének feltárásában, kritikai megítélésének előkészítésében. A népbírák nem szaktörténészek voltak, anyagaik esetenként erőteljes kritikával kezelendők, állásfoglalásaik koalíciós pártpolitikai döntések termékei voltak, hangvételük sok egyéni ízt mutat.

Am nemcsak a bírósági tanács és a budapesti, valamint országos népbírószági szervezet élén töltött el éveket emlékiratunk szerzője, hanem hivatali beosztása, NOT-elnöksége idején egyúttal az 1947-es választások után létrehozott Választási Bíróságnak is elnöke volt. A politikai bíraskodást követően a Budapesti Ítéletábrán, majd a Legfelsőbb Bíróságon ítélkezett. Dunakeszin töltött kényszerű, semmivel sem indokolható kultúrosi tevékenységét végül az ügyvédi feladatok váltották fel. Jelzésszerűen csak annyit, hogy a koncepciós tárgyalások során törvénytelenül elítélt, azóta elhunyt magas beosztású állami és pártvezetők ún. rehabilitációs pe-

¹ Láng Judit: Negyvennégy (közreadja: Frank Tibor). Történelmi Szemle, 1982. 2. 176—319.

² Uo. 294.

³ Teleki Pál búcsúlevelének felolvasására is így került sor a Bárdossy-perben. A tartalmi azonosság ellenére azonban nem az eredeti szöveget olvasták fel. Annak ellenére, hogy a politikai nyomozók, főleg a fogalmazók kimagasló szerepet játszottak a perek előkészítésében, itt tévedtek.

* A kézirat már a nyomdában volt, amikor szerzője, dr. Major Ákos 1987 nyarán elhunyt.

rében többek között Kisházi Ödön, Vas-Witteg Miklós érdekeit képviselte. A későbbiek során — a védenek és hozzátartozóik felkérésére — azokat védte, akikkel 1945—1949 között együtt harcolt a népi demokratikus államrend létrehozásáért és megvédéséért, s akiknek egy részét 1953-ban egy koncepció perben elítélték (de nem azért, amit 1949—1953 között tettek). Így lett a védője az Államvédelmi Hatóság (és jogelődei) vezetőjének, Péter Gábornak, az egykori magas rangú államvédelmista, majd igazságügyi államtitkár, illetve pár hónapig igazságügyminiszter dr. Décsi Gyulának, valamint az 1956 októberében letartóztatott egykori honvédelmi miniszter Farkas Mihálynak és fiának, Vladimirnek.

A horthysta hadbíróból népbíróvá vált jogász életében már Budapest felszabadítását megelőzően is voltak olyan epizódok, melyek méltán tarthatnak igényt a mielőbbi közreadásra.⁴ A Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség tervezett puccsával kapcsolatos interjúsorozat már napvilágot látott⁵, de részben egyetértek Frank Tibor megállapításaival⁶, hogy sem a hazai, sem a külföldi szakirodalom nem használt fel minden dokumentumot ezen belpolitikai „sorsfordító nap” rekonstruálásánál és következményei értékelésénél, sőt maga Frank sem tesz említést a cikk-sorozatról bibliográfiai teljességre törekvő irodalmi tájékoztatójában, miközben kritikusan igyekszik felvázolni a KABSZ-puccsal kapcsolatos dokumentációt.⁷

A most következő oldalak elé annyit, hogy az előzőekben a szerző a második világháborús Don-kanyari „élményeiről”, a Margit körúti hadbíráskodással kapcsolatos benyomásairól, a „halálgyárról”, a magyar katonai repülőgépek sorozatos — még nem háborús körülmények közötti — szerencsétlenségeiről, a délvidéki nyomozásról, a kormányzóhelyettes halálának körülményeiről, a Magyar Testvéri Közösség jelentkezéséről, az 1944 márciusi sátoraljaújhelyi börtönkitörésről, s természetesen maga és szűkebb családja életének, pályájának alakulásáról írt.

A Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség leleplezett kísérletéről írtak után pedig a budapesti népbíráskodással, a főbűnösök pereivel, a népbíráskodás első és másodfokának értékelésével, a népbíróságoknak a demokratikus államrend védelmében hozott ítéleteivel és kritikus elemzésével, a Választási Bíróság tevékenységével, végül a magyarországi népbíráskodás első periódusának tragikus végkifejletével, a Rajk-justizmorddal foglalkozik.

⁴ Elég, ha csak ügyészi jelenlétére utalok a kormányzóhelyettes halálának vizsgálatakor, vagy arra, hogy milyen benyomásokat szerzett az 1944-es sátoraljaújhelyi börtönkitörés idején stb.

⁵ A Tükör 1971. évi VIII. évf. 18. számában „Elsietett ítélet” (12—13.), valamint a 19—22. számokban „Elkésített ítélet” (12—13; 26—27; 12—13. és 20—21.) címen. A hetilapban — több mint egy évtizede, előzetes levéltári ellenőrzés nélkül — megjelent interjú még akkor is forrásértékű, ha a most közlésre kerülő részlet annak stílusával és tartalmával nem mindenben azonos.

⁶ *Láng Judit* i. m. 276—277.

⁷ *Ua.* és 277. 2—3. jegyzet. A későbbiekben még hivatkozik a közreadó a Világ c. lap 1945. november 13-i számában írottakra, mely cikk forrása — megjelölés nélkül — dr. Somóczy Lóránt volt. Dr. Major kutatásai és emlékei szerint ebben a cikkekésében több pontatlanság van, maga a történet pedig — a benne szereplő személyek valós volta ellenére — naiv.

1944 augusztus elején áthelyeztek a budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság ügyészségére, ahol a szolgálati események utat nyitottak a pályafutásom további kibontakozásához. A hadtestparancsnok akkor a Szombathelyről áthelyezett Bakay Szilárd altábornagy volt, 1942 tavaszától 1943 nyaráig a magyar megszálló csapatok parancsnoka Kijevben.¹ Engem egy repülőterei ügyködésem alkalmával magához rendelt jelentéstételre, még innen ismertem. Áthelyezésének politikai háttere is volt, ami az események folyamatában hamarosan kiderült. Bakayval, mint hadtestparancsnokkal három ízben kerültem közvetlen szolgálati kapcsolatba. A harmadik sorsdöntő lett, az első kettő jellemző, s ezeknek köszönhettem irántam való bizalmát.

1944 szeptember elején Pereghy alezredes² különleges nyomozást bízott rám. A hadtest elhárító szervének feljegyzése szerint egy budai, Mátyóki úti villában nyugatbarát szervezkedés folyik. A villának gyakori tisztí látogatói vannak, sőt polgári politikusok is. A tulajdonos egy holland állampolgárságú nő. Bakay altábornagy elvette az ügyet a kémelhárítótól és megalapozott, megbízható jelentést követelt ügyészétől. Nyomozásom egészen rövid és eredményes volt: megállapítottam, hogy ebben a villában a felső körök által igen kedvelt találkahely működik. Nemcsak előkelő urak, hanem előkelő hölgyek is gyakori vendégei voltak, utóbbiak diszkrét telefonhívásra. A tiszt urak közül Dálnoki Miklós Béla vezérezredes huszárkapitány fiára emlékszem, a politikusok közül Rajniss Ferencre. Engem tévedésből, régi vendégként bocsátottak be.

Az eredményről személyesen kellett referálnom az illetékes parancsnoknak. Bakay a fülemig ért, vigyázzállásban kellett neki referálni, mialatt ő hátratett kezekkel fel s alá sétált a jelentést tevő előtt. Kurtán kérdezett és válogatott, érdemi választ követelt. Amikor Kijevben jelentkeztem nála, az volt a benyomásom, hogy

¹Bakay Szilárd altábornagy életútjának alakulásával részletesen foglalkozik emlékiratának itt nem közölt részleteiben a szerző. Bakay a Dominich-féle sopronkőhidai vészbírósgot azért kerülte el, mert a németek egyből Mauthausenbe szállították. Az amerikaiak szabadították fel, majd átadták a szovjet hatóságoknak. Baden bei Wien-ben az illetékesek több mint egy hónapon át vizsgálták ügyét, amely 1942. augusztus 1. és 1943. június 26. közötti tevékenységére terjedt ki. Volt ugyanis Rákosi Mátyásnak egy 1944 tavaszán emigrációban megjelent cikke, melyben azt írta, hogy Darnicaban „hatvannyolcezer békés ukrainai polgárt gyilkoltak meg” a Bakay-vezette megszálló csapatok, s az altábornagy kijevi főhadiszállása „... a rablott és lopott holmik valóságos börtényévé alakult”. A tényállás tévesnek bizonyult, s Bakayt a szovjet hatóságok saját kocsijukon szállították vissza Magyarországra. A Kis Újság 1945. június 21-én közölt hazatéréséről információt. A Budapesti Főkapitányság Politika-rendészeti Osztálya is megszüntette a nyomozást ellene 1945. augusztus 7-én. (I. a Budapesti Népügyészség 6.681/1945. sz. iktatókönyvi bejegyzéseit a BFL-ben őrzött „Budapesti Népügyészség iratai” között). A HM igazoló bizottságai közül a Bartha Albert vezérezredes vezette bizottság nem igazolta, mert mint a Kossuth Klub egyik 1980. januári vitaestjén a bizottság egyik volt tagja, Almásy Pál altábornagy elmondta, a bizottság egyik tagja egy levél bemutatásával befolyásolta a döntést. Állásvesztésre ítélték Bakayt, aki fellebbezett. A Budapesti Népügyészség 1945. november 5-én elejtette a vádat, a Budapesti Népbírósg Igazolási Fellebbezési Tanácsa november 8-án kelt határozatával pedig helyt adott a fellebbezésnek, s igazolta a náci haláltábor megjárta tábornokot, akinek neve az akkori kormányalakítási kombinációkban is gyakran felmerült. Bakay fellebbezési tárgyalásán mellette nyilatkozott az egykori munkaszolgálatos, közismert baloldali főszerkesztő, Zsolt Béla, a ny. honvédelmi miniszter, Nagybacsoni Nagy Vilmos. A Szombathelyre hazautazott Bakay azonban két hét múlva ismeretlen személyek társaságában elhagyta házáat, hollétéről sem a HM Katonapolitikai Osztálya, sem a Péter Gábor vezette Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai-rendészeti Osztálya nem tudott. Dr. Major közlése szerint Bakayné 1945 december végén közölte vele, hogy férjét — mint háborús bűnöst — kivégezték.

²Pereghy (Peller) János 1897-ben született, ellene 1946 őszén folyt eljárás és tárgyalás a Budapesti Népbírósgon. A vádlott október 16—31. között letartóztatásban volt. Első fokon 5 évi börtönrre ítélték, de a tanácsvezető különvéleményt jelentett be és a NOT 2 évi börtönrre mérsékelte az ítéletet. A szabadlábon lévő Pereghy 1949 márciusában jogerőre emelkedett ítéletének letöltése elől az angolszázok által ellenőrzött német területre szökött, az ellene kibocsátott nyomozólevelet elévülés miatt 1956-ban visszavonták.

alacsonyysága miatt túlformálja a kemény parancsokat. Később rájöttem, mennyire tévedtem. Nos, jelentésem hatása számomra egészen meglepő volt. Mikor elmondtam, hogy a Mátyóki úti villában nem kémiroda, hanem találkahely működik (az altábornagy nevén nevezte az intézményt), megállt előttem, elismerően elmosolyodott és megállapította: „Ezek a marhák megint tévedtek. Még nagyobb bakot lőnének, ha én adnék nekik komolyabb feladatot.” A nyomozás befejezését elrendelő eloadóívet aláírta és röviden elbocsátott.

Egy hét múlva már egy újabb hasonló ügyben rendelt magához közvetlen eligazítás végett. A budai Üri utcában lakó báró Berg család fejétől a katonai irodán át érkezett levelet adott át nekem elolvasásra. A család fő panaszt jelentett be egy Fodor nevű huszárkapitány ellen, aki az egyik baronesse-t elszöktette a háztól. A baronesse azonban nem lakik Fodor kapitánnyal, a család bottal ütheti a nyomát. Bakay azt kívánta, sürgősen hajtsam fel a lányt és juttassam vissza a családjához. Ez is negyvennyolc órán belül sikerült. Kihallgatásakor Fodor százados megjátszotta a tájékoztatant, jegyzőkönyvvezetés közben engedélyemmel telefonált valahová és a hívott számmal angol nyelven beszélt. Suba László nevű, hadimunkára mozgósított fogalmazóm pár perc múlva ugyancsak angol nyelven tett valami megjegyzést, mire Fodor százados meghökkenve visszahelyezte a kagylót. Fodor az én hivatali telefonomon a baronesse-szel beszélt, angolul közölve, hogy innen egyenesen hozzá megy. Eszébe sem jutott, hogy közülünk valaki ért ezen a nyelven. Elég az hozzá, hogy szolgálati díszben megjártam az Üri utcai műemlék bárói palotát, végleg elnyerve hadtestparancsnokom tetszését.

Két ilyen ledér ügy után következett az a politikai megbízatás, ami mind Bakay, mind saját életem további folytatására döntő befolyást gyakorolt. Ez pedig az ún. KABSZ-puccs felszámolása volt.

A Margit körúti — általam nem is sejtett — németellenes ellenállás vezetője dr. Somóczy Lőránd (nemrég elhunyt) karpaszományos őrmesterrel október 6-án reggel közölte Mindszenti-Lichtenberger Pál félzsidó karpaszományos szakaszvezető³, hogy október 8-án szélsőséges elemek hatalomátvételi kísérletre készülnek. Somóczy Pereghyhez küldte a hírközlőt, s az események ezután már gyorsan perogtek. Délután Bakay váratlanul megjelent a hadtestügyészségen, magához rendelt és kezembe nyomott egy cédulát, amin egy gépkocsizó őrmester neve szerepelt, aki a Zách utcai laktanyában szolgált. Az altábornagy bizalmasan mindenről értesült, tudta már, hogy a Zách utcai laktanya a szélsőjobboldali szervezkedés egyik központja, s az őrmester ennek a bandának a tagja. A Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségnek, a KABSZ-nak állítólag sok tagja volt a laktanyában, de csak az őrmester neve volt ismert. Illetékes parancsnokként utasított, hogy szálljam meg a laktanyát, emeljem ki az őrmestert és az általa megnevezendő összeesküvőket és derítsem fel a tényállást, akármilyen messze is vezetnek a szálak, de úgy, hogy hajnalig jelentést vájrak tőlem.

A megszálláshoz, az esetleges ellenállás leküzdésére Bakay altábornagy parancsnokságom alá rendelte a Bem laktanyában állomásozó budapesti őrszázlőaljat. Annai időt adott, hogy kardot köthettem, hónom alá vettem az aktatáskámat és indulásra szólítottam dr. Bárkányi Zoltán tüzér százados hadbírójelöltet. Ilyen hivatali rohamöltözékben nyomban kocsiba szálltunk — Bakay a vezető mellett, mi ketten a hátsó ülésen — és a Bem laktanyába hajtottunk. Ott az őrszázlőalj rohamfelszereléssel, tehergépkocsikon várta már a megérkezésünket. A parancsnokok jelentkeztek Bakaynál, aki rövid parancsot adott a Zách utcai központi gépkocsizó szertár megszállására, a bejárat kapuk egyidőben való elfoglalására, a parancsnokság lefogására, feladatom végrehajtására. A századparancsnokokat szolgálatilag alamrendelte. Végül így fejezte be: „Urak, végeztem. Feladatot végrehajtani, indulás!”

Az első gépkocsin a vezető mellett ültem, jobbomon még egy főhadnagy szorongott. A csapattisztek nem tudták, mi a feladatom. Ma már tudom, hogy ekkor indult el az október 15-i nyilas hatalomátvételhez vezető közvetlen folyamat. A harcrakészség, a katonai fegyelem színvonalára jellemző, hogy a kijelölt egységek egy lövés nélkül el tudták foglalni a laktanyakapukat. Magam a főbejárat kapunál, hónom alatt aktatáskával vártam, amíg besétálhatok. Bakay eligazítása folytán tudtam, hogy a tehergépkocsik a laktanyakapuk előtt az utcán maradnak, a

³ Mindszenti-Lichtenberger Pál a Láng Judit által írt visszaemlékezés „Pali”-jával azonos, ő volt a férje. Noha az emlékiratban Mindszenty Pálné szerepel, a korabeli dokumentumokban „hy” nélkül szerepel a név, illetve „ti”-vel.

felállított őrt vagy őrseget egységünk haladéktalanul lefegyverzi, az őrséget az egység maga látja el, a többiek készségben maradnak. Telefon csak a főbejáratnál, az ügyeletes tiszt szobában van. Saját részlegem a főbejáratnál csak egyetlen őrt talált, ezt lefegyverezte, majd az ügyeletes tisztet is, egy zászlóst, aki ingujjban pengős regényt olvasott. A légénységi őrszobában a készség tagjai darvadoztak egy szakaszvezető parancsnoksága alatt, mielőtt őket is harcképtelenné tették volna. Hárman pedig lesztek a Manlichereket a puskaállványról. Döbbenetesen simán ment az egész. Ahogy a kapu előtt sétálva vártuk a fejleményeket, kitört belőlem a szakmai elégedetlenség és azt kérdeztem a szintén frontot járt Bárkányitól: „Mit gondolsz, Moszkvában vagy Berlinben el lehetne foglalni ilyen simán egy laktanyát?”

Nálunk lehetett. A főhadnagy jelentette, hogy indulhatunk a laktanya belsejébe, a parancsnoki épülethez. A laktanya területén garázsok és szerelőműhelyek voltak. Ezek megszállása nemcsak azért volt fontos, hogy az ellenállást elfojthassuk, hanem azért is, hogy az érdekeltek ne fogjanak gyanút. A részletek mellőzhetők, minden ment, mint a karikacsapás. A parancsnoki épületben a földszint biztosítása után mentünk fel az emeletre, meglepve odafent a segédtsízt. Bárkányi ott maradt három géppisztolyos légénnyel, én pedig ugyanilyen kísérettel — nevetlenül, kopogtatás nélkül benyitottam a parancsnokhoz, egy alezredeshez. Egy előttem ismeretlen vezérkari alezredessel beszélgettem, velük volt még két másik törzstiszt. Megjelenésem, kíséretem merőben váratlan volt, az alezredes megrökönyödve felállt az asztalától és kérdezte: „Maga mi a fenét akar?” Közöltem, hogy a hadtestparancsnok ügyész helyettese vagyok, a szobát nem hagyhatja el senki, szíveskedjenek fegyvereiket a parancsnok asztalára tenni. Ellenállás esetén lövöttek. Nem mulasztottam el, hogy gratuláljak az alezredesnek a laktanya védelmének biztosításához. Elmondtam, hogy Bakay altábornagy úr parancsára lefegyvereztük az őrséget, megszálltuk a laktanyát, ellenállást nem tanúsított senki. Így jutottunk idáig. A parancsnokkal az ügyeletes tiszt szobából felhívtam Bakayt. Pár szó után letette a kagylót s közölte, hogy mindenben a rendelkezésemre áll.

Kiemeltem Moór József őrmestert⁴, aki a 101. sz. gkv. ezred tanoncosztályánál teljesített szolgálatot, és akinek a nevét Bakay közölte velem. Bárkányival határozottan megkezdtem a kihallgatását, ami nem egészen a perrendtartás szerint történt. Közöltem vele, hogy zendülés és az állami, társadalmi rend megdöntésének vádjával negyvennyolc órán belül statáriális bíróság elé viszem; a kötéltől csak úgy menekülhet, ha nyomban feltáró jellegű beismerést tesz és megnevezi előttünk bűntársait. Megnevezte és Bárkányi alig tudta követni a diktálásomat. A géppisztolyosok pedig egymás után állították elem a többieket, túlnyomórészt tartalékos tiszteket, összesen 54 főt. Hivatásos csak egy volt közöttük, de az éppen iskolatársam az újpesti Könyves Kálmán Gimnáziumban, vitéz Sike (Schopf) Alajos folyómór őrnagy.⁵

A felderített tényállás szerint a nyilasok és kísérítő fegyveres alakulatuk, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség felkészült a hatalomátvételre. Budapesten 1944 augusztus közepétől meg nem határozható számú autót és rengeteg üzemanyagot tartalékolnak, hogy adott jelre a felfegyverzett KABSZ-tagok rendelkezésére álljanak. A szervezkedők már január 18-tól kezdték kialakítani terveiket, a szervezkedést országossá igyekeztek kibővíteni.

Az első rövid jegyzőkönyvezés után a foglyokkal együtt visszatértem a Margit körútra, ahol hivatalomban hajnalig jegyzőkönyveztem. Hajnalban Bakay már az ügyészségen volt, egymás után olvasta át a jegyzőkönyveket. A szervezkedés feltárása akkorra túlnyúlt a nyilasok és a KABSZ tartalékos tisztjeinek középszintű határain, s eljutottak a KABSZ elnökének, Imrédynek a személyéig, sőt belekevertek Bárdossyt is.

⁴ Moór József 1909-ben Tapolcán született, s a Zách utcában dolgozó „üzemi tiszt” már 1944. január 8-tól kapcsolatban állt Sike őrnaggal és társaival. 1944. március 19. után derült csak ki, hogy az egész ezred egy kormányellenes összeesküvés céljára lett beszervezve, mert a németek elégedetlenek voltak a Kállay-kormány politikájával. A KABSZ tagjai „összefogása” 1944 nyarát követően újra szükségessé vált, Moór ekkor — augusztusban — kezdte meg az üzemanyag szélsőjobb-oldali célokra történő tárolását. Ellene is népbírósi eljárás indult Budapesten.

⁵ Sike (Schopf) Alajos — így írják pontosan a nevét. A háború után az amerikai hírszerzés gmundeni táborában az egyik vezető lett, kapcsolata megmaradt dr. Ney-jel is.

A Sike (Schopf) Alajos őrnagy és társai ügyére vonatkozó iratok nem állnak rendelkezésre, hogy hitelesen idézhessem azokat. Állítólag Bakay utódánál, Aggteleki altábornagnál maradtak. A Keleti Arcvonal Bajtási Szövetség felforgató céljaira vonatkozó megállapításaimat azonban tartalmazta az Imrédy Béla ellen egy év múlva hozott ítélet indoklása, erre támaszkodhatom.

Dr. Imrédy Béla 1944 tavaszán alakította meg dr. Ney Károly és társai közreműködésével a Keleti Arcvonal Bajtási Szövetséget. 1944 márciusában meghívót köröztek azok között, akik megjárták az orosz frontot: „Bajtársaim, saját érdeketekben jelentkeztek a Fővám téri palota alagsoraiban.” Aláírás: Bolhóy.⁶ Körülbelül 4000 fő jelent meg, s a résztvevők az akkori rendszer (a Kállay-kormány) ellen foglaltak állást egy fiatal ügyvéd megnyitója után. Az ülésen jelen volt Imrédy is, s ekkor született meg a KABSZ. A megjelenteknek 48 órán belül kitöltendő belépési nyilatkozatot adtak. A szélsőséges, antibolsevista háborús szervezetnek az egykori miniszterelnök lett az elnöke, s abban az időben mindenki úgy tudta, hogy a KABSZ Imrédy parthadserege. A Nyilaskeresztes Párt mellett a KABSZ volt a legnagyobb szervezet a németbarát, antiszemita, háborús politika alátámasztására. Az ismert radikális szélsőjobboldali dr. Ney Károly⁷ volt a katonai vezető. Tag volt Szennik György is, ő készítette többek között a KABSZ által terjesztett: „En is hadicél vagyok?” című, kisgyermeket ábrázoló hírhedt plakátot. Imrédy elnöksége idején adta ki a KABSZ a „Győzelem vagy halál” című felhívását (megjelent a Nemzetőr 1944. június 23-i számában is), amely többek között ezeket tartalmazta: „Minden év, minden hónap csak növelte volna annak a sántáni összeesküvésnek az erejét, amely a nemzeti és keresztény emberi kultúrközösség elpusztítására tört. Magunk láthatuk a gyilkolásra nevelt ifjakat, a robbantásra kiképzett gyermeklányokat, a fizetett és hivatásos bérgyilkosokat. Aki ma ezen a földön békét hirdet, az a biztos pusztulás felé taszítja népünket. Csak egy igazság van: Győzelem vagy halál! Nemzetünk életében megindult rendszerváltozás a sir széléről rántott vissza bennünket. Követeljük az izzig-vérig magyar nemzeti szocializmus teljes érvényesülését...”

Dr. Imrédy Béla a KABSZ elnöki tisztéről 1944. augusztus közepén lemondott ugyan, de az alakulat a maga teljes szervezetségében továbbra is megmaradt és tevékeny szerepet játszott Szálasiék uralomra juttatásában és a hatalom megtartásában. Bolhóy Imre tartalékos főhadnagy — a még a helyszínen felderített tényállás szerint — dr. Ney mellett a KABSZ titkára, a keleti hadszíntéren a páncélos hadtest vonatparancsnoka volt. Budapesten a KABSZ-ban már területvezető, majd az egész katonai szervezet vezetője. A németekkel való kapcsolatot ő tartotta fenn, a fegyveres felkelés előkészítését ő szervezte meg és irányította. Katonai szervezetét századokra tagolta, minden századparancsnoknak kiadta az utasítást, hogy adott jelre melyik német alakulattól kell átvenni a fegyvereket és ott milyen harci feladatokat kapnak. Igyekezett rábírni a szövetségbe belépő aktív honvédtiszteket, hogy alakulatukat nyerjék meg és szervezzék meg a fegyveres lázadáshoz. Dr. Ney, aki nem sokáig teljesített tényleges katonai szolgálatot, az SS vonalán szervezkedett.

Bolhóy Imre a Zách utcai intézkedés után eltűnt a lakásáról, az éjszaka folyamán csak a feleségét tudtuk előállítani, aki azonban nem adott felvilágosítást férje tartózkodási helyéről. Járay főhadnagyról vagy — a későbbi népbírószági iratok szerint — Járórról annyit tudok felidézni, hogy Bolhóy közvetlen munkatársa volt. Bárdossy László volt miniszterelnök személyéről Sike őrnagy tett említést. Valami Nemzeti Szövetséget nevezett meg, aminek Bárdossy és Imrédy is tagjai voltak. A Nemzeti Szövetség célja a háborúból való kiugrás megakadályozása volt. De térjünk vissza az eseményekhez.

A mindig pattogó, ingerlékeny hadtestparancsnok olvasás közben egyre csendesebb lett, hosszan hallgatott, hátradőlt Pereghy íróasztalszékeében és helyet muta-

⁶ Bolhóy Imrét 1945. december 10-én átadták a SZEB magyarországi szovjet képviselőinek, további sorsa ismeretlen.

⁷ Dr. Ney Károlyt 1945. február 3-án Szálasiék megfosztották magyar állampolgárságától, mert csak a német parancsnokoktól volt hajlandó elfogadni utasításokat. Később — miként Sike — amerikai hadifogságba került. Előbb halálra ítélték, majd kegyelemből szabadságvesztésre változtatták büntetését, melyet amerikai, ejtőernyővel földet ért pilóták meggyilkolásáért róttak ki rá. A hidegháború idején az ausztriai Lambachban működő CIC kiképzőközpont vezetője lett, utóda Sike volt.

tott nekem, hogy üljek az asztal mellé. Hosszabb hallgatás után megtörte a csendet: „Jól csináltad, fiam. A hűtlenség büntetése statárium van hatályban. A katonai vádlottakkal együtt a haditörvényszék hatáskörébe tartoznak a polgári testvérszak és bűnségeik is. A nyomozást ki kell terjeszteni erre a csirkefogó Neyre, de a még nagyobb gazemberekre, Imrédyre és Bárdossyra is. Ezeket le kell fognod, majd ha megkapom a Kormányzó úr Ófömlétsége hozzájárulását. Szálasi viszont német védőörizetben van. A bitangok a végső tisztességes megoldást akarják megakadályozni.⁸ Rendben van, az anyagot statáriális tárgyalásra készítsd elő. A továbbiakra utasítást fogok adni.”

Felállt, s — amit soha nem hallottam róla — kezét nyújtott a referáló alárendeltjének.

A parola után meglepődve álltam. A sátoraljaújrhelyi emlékek villantak fel bennem. Eszembe jutott, hogy Bakay is szerb eredetű, s most ő is valami hasonlóra készül. Csakhogy ebbe az egy országba összezárt cellatársak között rengeteg az áruló. A náciak pedig nem fogják tűrni ilyen politikai bombatárgyalás megtartását. Bakay azonban vállalná a kockázatot, mint egy új Damjanich. Lelkes hangulatom ellenére bátorkodtam megjegyezni, hogy Bárdossy és Imrédy az országgyűlés tagjai, sőt a nyáron alakult Törvényhozók Nemzeti Szövetségének alapítói, akiknek a mentelmi jogát csak az országgyűlés függesztheti fel. Ez meggátolja a statáriális eljárást. A nyombani cselekvésre elszánt Bakayt azonban ez nem érdekelte. Átvette a nyomozati iratok másodpéldányait és annyit mondott, hogy haladéktalanul jelentést tesz a Kormányzó úrnak. Behívatta a segédtiszt szobából a parancsörtszjtét, kezébe nyomta az aktatáskát és vele együtt távozott.

Október 7-e, szombat volt, hajnalodott. Hazamentem aludni, délben tértem vissza szolgálati helyemre, de Bakay nem hívatott. Érdemben nem léphettem tovább. Az előző este különleges feladatom iránt megnyilvánult bajtársi érdeklődés lanyhulni kezdett. Dr. Harmath János nagyobb gyakorlatú polgári főügyész-helyettesként, tanácsadás címén igyekezett neveket és részleteket megtudni tőlem, de én Pereghy alezredeshez küldtem. Dr. Dominich Vilmos őrnagy — aki a Honvédtörvényszéken ítélkezett és három hét múlva a Vezérkar Főnöke átszervezett bíróságának a vezetője lett — azt javasolta nekem, hogy adjam át az ügyet a különbíróságnak. Közvetlen környezetemben azonban nem lohadt Suba László és Bárkányi Zoltán kezdeti lelkesedése. Szombat délután, hivatali szobámban hármunk között felmerült a kérdés, nem lett volna-e jobb, ha a laktanya ellenáll, láncreakció kezdődik és nyomban eldől a fő kérdés: vajon a honvédség és a csendőrség melyik oldalon avatkozik be az élet-halál harcba és hajlandó lesz-e fellepni a náci ellen is. Miként foglalt állást a Werth, Hautzinger⁹, Laucsek¹⁰, Czeydner¹¹, Hellebronth stb. nevek által fémjelzett tábornoki kar és a vezérkariak. Elmondtam társaimnak a Magyar Község két tisz tagjával¹² történt találkozásomat. Van-e valaki ezek közül odafenn hangadó? Az is eszünkbe jutott, hogy egy nyomban kirobbant fegyveres akció a kormányt is haladéktalanul színvállásra kényszerítette volna. De mi lesz most? Hol marad Bakay altábornagy?

Éjjel szolgálati helyemen aludtam. Az idő múlása a statáriális eljárás határidejének a betartását veszélyeztette, kezdtem nyugtalanodni. Amikor másnap vasárnap délelőtti sétából visszaérkeztem, közölték velem, hogy Bakay altábornagyot és parancsörtszjtét hajnalban a Ritz szálló előtt — ahol lakott — az autóból történt kiszállásakor a köd leplébe burkolózó, ott rejtőzködő SS legények elrabolták. Állítólag Skorzeny maga vezette a műveletet.

Körülöttem megfagyott a légkör, Harmath János már nem érdeklődött, hanem megjegyezte, hogy elgaloppioztam magam. Hétfőn már új hadtestparancsnokunk volt, Aggteleki Béla altábornagy, a tábornoki kar nagy részéhez hasonlóan szintén sváb eredetű. A folyamdandár vezető hadbiztosa, akit a harácsoló tisztek között 1941 áprilisában letartóztattam, az új illetékes parancsnok testvéröccse volt.

⁸ Bakay itt a tervezett „kiugrás”-ra utalt.

⁹ Jány Gusztáv korábbi neve.

¹⁰ László Dezső korábbi neve.

¹¹ Pontosabban: Feketehalmy-Czeydner Ferenc.

¹² A két Hadnagy testvérrel emlékezik itt meg a szerző. András meghalt a harcmezőn, Domokos — őrnagyként — mint a Magyar Függetlenségi Mozgalom tagja 1944. december 9-én Bariiba érkezett. A Hadnagy-fivérek a Don-mentén arról igyekeztek meggyőzni dr. Major Ákóst, hogy a Magyar Testvéri Közösségben a helye.

Aggteleki haladéktalanul magához rendelt. Arról kellett beszámolnom, vajon törvénytörően nyomoztam-e, nem használtam-e erőszakot a tisztai gyanúsítottakkal szemben a beismerések kicsikarása végett, nem fenyegettem-e meg őket a feleségek bántalmazásával, ha nem vallanak stb. —, mert ilyenek miatt feljelentések érkeztek ellenem. Velem együtt állíttatta elő Sike Alajos őrnagyot, akinek az új-jait vizsgálta, mert állítólag spanyolkesztyűt viseltem vele. Sike ujjai sértetlenek voltak, előttem nem is állította, hogy erőszakot alkalmaztam volna. Aggteleki mindenesetre elvette tőlem az eredeti iratokat. Harmincöt évvel később így emlékezett erre az időszakra egy interjúbán Svájcban: „...akkor a németek már tudták, hogy valami készül. S hogy Bakay komolyan veszi a dolgát, az kiderült egy héttel október 15. előtt, amikor keményen felszámolta a jobboldali katonai puccskísérletet. A válasz: elrabolták a Gestapo ügynökeit.” Aggteleki szerint „Bakay azt a feladatot kapta Horthytól, hogy a román példa szerint biztosítsa a háborúból való kiválásunkat, a németek fegyveres fellépése ellen tegye meg a szükséges intézkedéseket.” Bakay elrablása után ezt a kiszemelt utódjának, Aggtelekinek kellett volna végrehajtani.

Bakay a szélsőjobb hatalomátvételi kísérletét nem számolhatta fel, mert ebben a náci és magyar csatlósaiak megakadályozták. Akcióját Aggtelekinek lett volna kötelessége befejezni, aki azt — ahelyett — befagyasztotta. Ez tehát az ellenálló és a szabotáló két magyar tábornok retusálatlan fényképe. A következő héten alkalmam volt összegyűjteni egy egész kollekción.

Este hazamentem, éjjel váratlanul megjelent Tamás.¹³ Egyedül. Mindenben tájékozott volt, nem merte kockáztatni, hogy elhozza elvtársait is. Álláspontja az volt, hogy a szélsőséges erőket súlyosan kompromittáló nyomozást egyre szélesedő mederben folytatni kell, s ugyanolyan érdektelen volt a perjogi akadályok iránt, mint korábban Bakay a közjogi buktatóival szemben. Nem minden malícia nélkül jegyezte meg, hogy „...a frontszolgálat sokkal nehezebb az illegálisban, mint a tűzvonalban, ahol különben te keveset voltál. Én többet kockáztatok nálad; ne felejtse el, hogy te már közénk sodródtál”.

Erre — figyelmeztetése nélkül — kezdtem rájönni én is. Kora reggel azzal távozott, hogy a hét folyamán a hivatalomban telefonon jelentkezik, a szöveg attól függ, hogy honnan beszél. Ha szükséges, valahol másutt találkozunk, ide többé nem jöhet. Én a hivatalban aznap más ügyekkel kezdtem a napot. Délben Pereghy utasítására elmentem a Budapesti Főkapitányságra, ahol személyesen kívántak velem beszélni.

Vitéz Nagy Valér rendőrfőkapitány-helyettes (vezérőrnagyi rangban) hívatott. Ismertem már korábban, amikor egy repülőtiszt ügyét tárgyaltam. Hatásköri összeütközésünk volt, egy piszkos tiszt ügyben saját apparátusával nyomoztatott a feljelentés állítólag helyett. Mintha azt akarta volna megakadályozni, hogy a honvédegyeszköztörvényhez a tényállást. A sértettek zsidó származásúak voltak, s a főkapitány-helyettes meglepően liberálisnak tetszett nekem. Most éppen az ellenkezője történt. Állva fogadott, nem fogott kezét s röviden az alábbiakat adta tudomásomra: „Százados út vezette a Sike és társai elleni botrányos nyomozást. Figyelmeztetem, hagyja abba az egészet, mert haladéktalanul követni fogja volt parancsnokát!” Én megjegyeztem, hogy ez az új hadtestparancsnokok múlik. Ha ő hozzájárul, akkor vádemeléssel fejezem be az ügyet. Azzal otthagytam.

Nagy Valér egy hét múlva már nyilas főkapitány volt (vádoltként és tanúként is találkozom később vele). Mostani állásfoglalása pedig legalább nyíltan volt mondható, jelentettem a beszélgetést Pereghynek. Nem kétlem, hogy sietett tájékoztatni Aggtelekit. Helyénvaló volt, hogy a honvédelmi miniszterhez továbbítsa a vizsgálást a budapesti rendőrség egyik vezetőjének színvallásáról.

Én azonban még ugyanazon a napon az agresszív főkapitány-helyettestől a politikai feladat súlya alatt törpévé zsugorodott miniszterelnök elé jutottam. A délután folyamán késő estére magához rendelt Lakatos Géza, egyedül engem. A délelőtt még meglehetősen Pereghy alezredes dohogott is a szolgálati út teljes mellőzése miatt, ami valóban rendhagyó volt: a százados közbeeső parancsnokai feje felett egyenesen a kormány fejéhez megy. Este tíz óra körül az előírtas diszkrét tábori tábori ruhában jelentkeztem a Sándor-palotában Incze Péter miniszteri tanácsosnál, a miniszterelnök személyi titkárnál.

Lakatos Géza a hadtáptérületen újjászervezett 2. honvéddandár parancsnoka volt Jány Gusztáv után egy éven keresztül. Megfelelő szolgálati távolságból még

¹³ Major Tamásra utal a szerző.

Kijevből ismertem. Parancsnoksága alatt a hadsereg az állandó elszakadások közben csendesen felmorzsolódott. A politikai felmorzsolódásra alábbi találkozásunk a jellemző. Egyenruhát viselt, nekem feltűnő módon zubbonyán egyedül a Vaskorona-renddel. Legalább egy magyar kitüntetést is feltehetett volna. Nem vezérezredesként, hanem miniszterelnökként viselkedett, százados urazott és magázott, de leültetett. Beszámolót kért a Sike-ügy nyomozásáról, főként Bárdossy és Imrédy szerepéről. Jelentettem, hogy Aggteleki altábornagy az aktát elvette tőlem, további utasítás nélkül az ügyet nem folytathatom. Lakatos megkérdezte, hogy „hol vannak a letartóztatott urak”, amire biztosítottam, hogy a Margit körúton. Ez kényelmetlen lehetett számára, mert megjegyezte, hogy tenni kellene valamit. A cselekvéshez azonban egyetlen alkalmas ember lett volna: az elrabolt Bakay. Ő kell kiszabadítani, ha még nem vitték el Németországba. Azt is szeretne volna tudni, vajon milyen iratok voltak Bakaynál, amikor rajtaütöttek az SS-emberek, hordott-e magával aktaátírást. Azt válaszoltam, nem hiszem, hogy a Sike-ügy iratai nála lehetnek volna. Lakatos legyintett, nem erre volt kíváncsi. Sokkal később tudtam meg, hogy a náci elleni katonai ellenállás terveit Bakay mindig magánál hordta. Kis gondolkodás után a miniszterelnök a következő döntést közölte velem: „Önök most az a dolga, hogy derítse ki Bakay altábornagy úr fogvatartásának a helyét. Ha ezt tudjuk, ki kell szabadítani. Úgy, ahogy a Zách utcai laktanyát foglalta el. Újból a budapesti őrszázláljal fog operálni. Értette százados úr?” Nem mondhattam azt, hogy nem értettem, hiszen a Zách utcai laktanyát nem az SS-ek védték. Meghagytam és elhagytam a szobát.

Odakint teljes elsötétítés volt, de derült éjszaka. A Halászbástya lépcsőin mentem lefelé hivatalomba. Azon tűnődtem, mi marad ebből a városból egy fél év múlva. A politikai megoldás s ezzel egyidejűleg a nációkkal való fegyveres szembe fordulás lehetőségét maga a kormány akadályozza meg. A kormányfő, aki vezérezredes és volt hadseregpáncsnok, egy hadbíró százados által vezetett békeletszámú zászlóaljjal akarja megtámadtatni a Budapesten berendezkedett halálfejeket.

Akárhogy is, a parancs végrehajtása volt a feladat. Úgy véltem, hogy a Kélti Arcvonal Bajtársi Szövetség ellen erőszakosan intézkedő Bakay altábornagytól elsősorban ezekről szerezhetek felvilágosítást. Elhatároztam, hogy házkutatást tartok a KABSZ Vörösmarty utcai székházában. Ezt sem tehettem Aggteleki hozzájárulása és a megfelelő karhatalom biztosítása nélkül. Az új hadtestparancsnok javaslatomat másnap délelőtt elfogadta, a hadtest elhárító osztályától négy tisztet rendelt mellém, akikkel késő este megjelentünk a székházban, ahol nem tartózkodott senki. Behatoltunk, alapos kutatást tartottunk, de minden asztal, minden szekrény üres volt. A helyiséget lepecsételtem és üres kézzal mentem vissza a hivatalba. A kíséretül adott tartalékos tisztek közül az egyik nyilas volt, két hét múlva már a katonai börtön utolsó parancsnoka.

Délelőtt két munkatársammal törtem a fejem, hogy mit lehet tenni, mikor kivágódott a szobaajtó és bejött három rendfokozat nélküli SS-katona. Vigyorogtak. Magyarok voltak. Közölték, hogy azért teszik nálam tiszteletüket, mert tegnap nem várhattak meg a KABSZ-központban. Most rendelkezésemre állnak. Megkérdeztem, van-e német katonai igazolványuk. Megmutatták. „Önök tehát a német katonai igazságszolgáltatás kompetenciájába tartoznak. Most nem tehetek semmit, de remélem, még később találkozunk” — mondtam. Erre viharosan helyeseltek, mondván, hogy „nemsokára”, s ezzel eltávoztak. Bárkányi megjegyezte, hogy alighanem Ney küldte őket. A találkozót illetően nekem lett igazam: az egyiket közülük négy hónap múlva börtönőr vezette el.

Távozásuk után percekben belül jelentkezett Tamás telefonon. A hangjáról ismertem fel. Feljebbvalóként, szolgálati stílusban közölte, hogy mikor, hol vár rám. Mielőtt válaszolhattam volna, letette a kagylót. Munkatársaim kérdése elől kitért. Már nem bíztam senkiben, félig igazam is lett. Megijedtem. Ha ezek a csirkefogók rám állnak, akkor Tamás is lebukik. Előző heti megjegyzése jutott eszembe: „én többet kockáztatok nálad”. Nem tehettem mást, a katonaszerencsére bíztam magam.

A meglepetések sorozata azonban még nem fejeződött be. Dél felé parancsot kaptam, hogy másnap reggel jelentkezem Csataj Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszternél.

Először hazatértem Gábor¹⁴ lakásába, onnan mentem a randevúra. Nem kellett várnom. Tamás szembejött, megállított, egy papírról valami cím után érdeklődött. Maszkot viselt, ezzel a bajusza nagyobb volt az illegalitásban növesztettnél, széles keretű pápaszem és kalap volt rajta, ami elfedte kezdődő kopaszságát. Pár másodpercenyi figyelés után nagy gesztusokkal mutogattam, hogy merre kell a kért cím felé menni, majd elindultunk egymás mellett, mintha elkísérném az idegent. Kijelentette, hogy a párt azt kívánja, folytassam tovább a nyomozást, zavarjam meg a nyílas terveket. Arra a kérdésemre, hogy ha harcra kerül a sor, ki lesz mellettünk, azt felelte: „A csepei, meg az angyal földi melósok.”¹⁵ Most folynak a tárgyalások azért, hogy a kormány fegyvert adjon nekünk. Bennünk bízzál, ne azokban, akikhez eddig tartoztál!” Megálltunk, ő kalapot emelt, én tisztelegtem és elváltunk. Pár lépés után mimeltem, mintha rá akarnék gyújtani és utánanéznem. Akkor fordult be a legközelebbi utcasarkon. En is simán hazajutottam.

Másnap reggel az előírt szolgálati dísz nélkül jelentkeztem Csatay Lajosnál. A frontról ismertem őt is, tőlünk délre az egyik hadtes parancsnoka volt. Kellemes modorú, koránál idősebbnek látszó, fehér hajú, nyugdíjra vágyó öreg katona, elmentéte Bakaynak. Ő is a Sike-ügyről kívánt tőlem jelentést, holott észrevettem, hogy nagyjából tájékozott. Megkönnyebbült, amikor jelentettem, hogy nem tudok Bakay nyomára találni, sőt a KABSZ-nál megíiusult házkutatás után a szövetség három tagja SS egyenruhában provokált a hivatalomban. Ezt végső figyelmeztetésként értékelte. Ő is úgy vélte, hogy rám állt a Gestapo, Bakay pedig már Németországban van. Ezzel — szerinte — részünkről befejeződött az ügy. En viszont arra kértem, hogy utasítsa Aggtelekit a vádemelésre, de ő ezt a leghatározottabban visszautasította. A Dísz térre néző hivatali szobája falán függő nagy katonai térképhez ment és magához intett. A térképen piros és nemzeti színű zászlócskák jeleztek a hadihelyzetet. A debreceni tankcsata még folyt, kimenetele kétségtelen. A csata befejezése után a németek özönlenni fognak Budapest felé. Valahol még Budapest előtt meg kell vetniük a lábukat, amíg a balkáni hadseregük elvonulása be nem fejeződik. Ez azonban már itt lesz Szolnok körül, dél felől pedig a Balatonnál. Magának tette fel a töprengő kérdést: „Mit lehet ezek ellen tenni?” En ezt mertem válaszolni: „Amit a románok.” Csatay akkor meglepődve hasonlózt mondott, mint másfél év múlva Dálnoki Miklós Béla: „Fiam, te nem katona vagy, hanem bírő. Hol vannak már a magyar csapatok, amiket szembe lehetne velük — ha csak átmenetileg is — állítani!” A magyar honvédelmi miniszter rozszant hadas-tyán volt ezekben a pillanatokban. Eszembe jutott, amit Tamástól hallottam előző nap délután. „Nagyméltóságod — kérdeztem —, nem lehetne felfegyverezni a munkásokat?” Csatay egy pillanatra indulatos előljáróvá változott: „Mit tud maga erről?” Majd ismét apatikusan legyintett: „Mondja, százados úr, tudja hány szociáldemokrata képviselő ült a parlamentben és velük szemben hány szélsőjobboldali? Ezekre az utóbbiakra kik szavaztak? Köszönöm, eltávozhatsz.” En még arra kértem, jelentse a miniszterelnök úrnak, hogy Bakay tartózkodási helyét nem tudtam felderíteni, ő pedig közölte, hogy vár rám a vezérkari főnök, Vörös János vezérezre-des úr, jelentkezzem nála. Így váltunk el.

Vörös János ugyanagyan az épületben vezette a „magyar vezérkar” munkáját, a földszinten. Csataytól azonnal hozzá siettem. Vörös Jánossal korábban nem találkoztam, annyit tudtam, hogy Szombathelyi utódja lett, sőt hadbírói körökben hallottam azt is, hogy saját illetékes parancsnoki jogkörében eljárást rendelt el elődje ellen a Vezérkar Főnöke Bírósnál. Az közülünk senkinek sem volt hihető, hogy saját kezdeményezésére tette — még a Sztójay-kormány idejében —, a gesztus azonban menthetetlennek látszott. Nálam alacsonyabb, cigányos képű, feketéből alig öszülő ember volt. Ha Bakayt farkashoz hasonlíthatnám, Vörös János volt a róka. Csak a bemutatkozás történt a kötelező formák szerint, utána leültem és harmadszor is elmondhattam a Sike-nyomozás részleteit kiemelve, hogy a folytatást az új hadtestparancsnok akadályozza. Vörös

¹⁴ Major Gáborról, a harmadik — azóta Kanadában elhunyt — testvéréről írt itt.

¹⁵ A Nemzet Totális Mozgósításával Megbízott M. Kir. Tárcanélküli Miniszter mellé beosztott tábornok Bírósga H. 2.003 '44-IV. sz. alatt Sopronköhidán tárgyalta Dálnoki Veress Lajos és társai ügyét. Mind a Hardy Kálmán vádolt ügyében ki-nallgatott Jászay Ferenc vezérkari őrnagy tanúvallomása, mind Bán Mihály ve-zérkari ezredes, hadműveleti szakértő Hardyval kapcsolatos elemzése során felme-rült a munkásság értesítése, részben a „Szakasits” aláírású cédula Dunán való át-juttatása, részben „a munkásság általános sztrájk”-jának kirobantása kérdésében.

János ezen túltette magát, inkább az ügybe keveredett politikusok után érdeklődött, de nem Bárdossy és Imrédy szerepét firtatta, hanem Szálasiét: nem jutottunk-e közelebb tartózkodási helyéhez — amit úgy látszik, a VKF II. defenzív osztálya sem tudott pontosan felderíteni —, milyen kép alakult ki a nyomozás adataiból, a puccsisták kinek szánják a főszerepet. Természetesen csak Imrédy és Szálasi személye jöhetett szóba, de a KABSZ és a nyilas fegyveres szervezetek aligha Imrédy hatalomra juttatása érdekében kapnak a németektől fegyvert. Tehát akkor Szálasi. Miképp lehetne ezt megakadályozni — kérdezte előttem önmagától a honvéd vezérkar főnöke. Én azt válaszoltam: „Nagyméltóságod közreműködésével. Vegye át az Aggteleki altábornagy úrnál megrekedt ügyet a Vezérkar Főnöke Bírósága, hogy a kormány megelőzhesse a puccsot.” Javaslatom igen kényelmetlenül érintette Vörös Jánost. Ő nem vette magának a fáradságot, hogy a térképen magyarázza meg a németek elleni szembenállásra kilátástalan katonai helyzetet, hanem felállt — természetesen én is felpattantam —, hátratett kezekkel a szoba faláig sétált és vissza az íróasztalához, miközben nagyszerű kibúvót sikerült találnia: „En a Feketehalmyék tárgyalása óta a különbírószágban nem bízom. Ezt az ügyet ugyanúgy elszabotálnák.” Tőle is dolgom végezetlenül távoztam.

A legmagasabb katonai és politikai vezetésünkről szerzett lesújtó benyomásaimat már nem befolyásolta az sem, hogy másnap még Bonczos belügyminiszter¹⁶ is magához kéretett és beszámolót kért tőlem. Nem a hadtestparancsnoktól, nem a vezető honvédügyésztől, hanem tőlem, a századostól. Megnyugodott, amikor megmagyaráztam neki, hogy ügyészi előadóként, az illetékes hadtestparancsnokom perrendszerű utasítása nélkül nem zavarhatom az államvezetés semmittevését.

Későbbi politikai, jogászai pályafutásom alatt sok rendhagyó élményben volt részem, de az akkor szerzett benyomásom a legsajátosabb: a magyar kormány attól tartott, hogy egy százados okvetetlenkedése haladéktalan konzekvenciákkal járó állásfoglalásra kényszeríti őket. Én azonban nem tudtam tovább zavarni köreiket. Tamás nem jelentkezett, a párttól kapott első „megbízatást” nem tudtam teljesíteni.

¹⁶ Bonczos Miklós később Argentínában telepedett le és magyar cégek viszonteladója lett 1971-ben békövetkezett haláláig.

FEKETE LÁSZLÓ

A kelet—nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben

A statisztika előtti korok kutatásának, így a késő középkorral foglalkozó gazdaságtörténetnek is egyik legsúlyosabb problémája az, hogy források hiányában a helyi termelőközösségek tevékenysége, azoknak a regionális vagy nemzetközi gazdasághoz való kapcsolódásának kvantitatív leírása szinte lehetetlen. S ha vannak is szórványos adatok, adatsorok, amelyek némi lehetőséget adnak a történeti megismerés kvantitatív módszerének alkalmazására, újabb kérdések merülhetnek fel: vajon a feudális Európa gazdaságtörténetének számba jöhető forrásai képesek-e visszaadni a feudális társadalmi formáció gazdaságának valóságos működését? A források nagyobb része vámkönyvek, kereskedelmi és céhszabályzatok, ár- és bérlimitációk stb. formájában a városi piac gazdaságszervező funkcióját mutatják be, s szükségképpen a gazdasági tevékenységnek azon aspektusai jelennek meg ezekben a forrásokban, amelyek a városi piac névtelen erejének vannak alárendelve. A késő középkori Európa számtalan vidékén még nem törték át a tradicionális gazdálkodás kereteit, s a termelő közösségek jelentős része nem került kapcsolatba a nemzetközi, de a regionális kereskedelemmel sem, ezért a fenti források ezeknek a közösségeknek termelő tevékenységét nem értékelhetik. A javak kontinentális méretű cseréje a maga teljességében jóval később, a 19. század végére alakult ki, a 14. században még csak az európai termelőközösségek szüntelen terebélyesedő keleti és nyugati (északi és déli) szigeteinek a távolsági kereskedelem révén való összekapcsolódásáról beszélhetünk. Az antik hagyományokra visszatekintő Mediterráneum gazdasága mellett ebben az évszázadban erősödik meg Európa északi felének, a Londontól Novgorodig, Stockholmtól Krakkóig terjedő Hanza-kerületnek gazdasági egysége, s e két, eddig meglehetősen önállóan működő gazdasági egység közötti intenzívebb kapcsolatfelvétel is — a Champagne-i vásárok után —, ekkor kezdődik Flandriában, majd néhány évtized múltán a délnémet és más közép- és kelet-európai városok felemelkedésével a szárazföldi kereskedelmi utak sűrű hálózata révén kötődik még szorosabban egymáshoz. A késő középkori nemzetközi kereskedelem egységes hálózatának kialakulása egyik fontos feltétele annak, hogy a termelő közösségek egyre nagyobb számban tudjanak kitörni gazdaságuk lokális kereteiből.

A fentiek figyelembevételével nem áltathatjuk magunkat azzal, hogy a késő középkori Európa északi felének kelet—nyugati irányú gazdasági kapcsolatairól fennmaradt forrás, az 1368/69. évi lübecki, hamburgi, schoneni és oldesloeji *Pfundzoll* és *Pfundzollquittungen* — még ha páratlan is a maga nemében — képes akár töredékesen is többet bemutatni, a Baltikum, a Balti- és Északi-tenger vidéke, valamint Északnyugat-Európa gazdaságának a kereskedelmi forgalomba tükröződő felszínes jellegzetességeinél. Azonban a forrás megszabta durva megközelítés alapján is határozottan megállapítható, hogy a Hanza-területeken a kereskedelmi forgalomba kerülő áruféleségek összetételében és cseréjében kelet és nyugat között már jelen vannak a kölcsönös gazdasági függést és egymásrautaltságot erősítő különbségek. Meggyőződésem, hogy a demográfiai fejlődés, a gazdaság és a társadalom súlyos válságán keresztül az európai gazdaság egységes rendszerré szerveződésének geneziséjét a 14. században kell keresnünk. A későbbi évtizedekben és évszázadokban az egyes régiók közötti gazdasági arányeltolódások és szerepcserék ennek a fejlődésnek szüntelen kísérőjelenségei, de a kelet—nyugati munkamegosztás alapvető rendje nem változik, hanem egy növekvő termelés, a kereskedelem és a közlekedés technikájának fejlődése, a forgalomba kerülő áruk nagyobb tömege stb. révén a gazdasági összefonódás tovább erősödik.

A Hanza-városok az 1367. november 19-i kölni gyűlésén, a Dánia ellen indítandó háború költségeinek fedezésére határozták el a *Pfundzoll* felállítását.¹ A *Pfundzoll* értékkvám volt; a kelet–nyugati kereskedelembe kerülő áruk értékének 1/3 ezrelékét, a hajó értékének 1/6 ezrelékét tartoztak a kereskedők fizetni a vámhivatalnak. Az eredeti elnevezés a késő középkori Északnyugat-Európa egyik legfontosabb pénznemére, a flamand pondra utal, minthogy azonban a Hanza-területen különböző nemesfémtartalmú pénzfajták voltak forgalomban, ez a Lübecki márkával együtt a pénz ekvivalens funkcióját is betöltötte, s egyébként a kereskedők a Hanza-területeken forgalomban lévő pénzek bármelyikével lerohatták a vámot. A fennmaradt vámkönyvek csak a kölni konföderációhoz tartozó városok kelet–nyugati tengeri kereskedelmét mutatják be, mivel azonban a háborús szövetséghez csatlakozott valamennyi jelentős vend, porosz, livlandi, holland és zélandi város, meglehetősen teljes képet alkothatunk az 1368. március 18. és 1369. március 10. közötti egy esztendő kelet–nyugati kereskedelmi forgalmának alakulásáról. A vámhivatalok Lübeckben, Oldesloe-ban és a Schonen-félszigeten, később Hamburgban működtek. Így tulajdonképpen a források segítségével kizárólag a Lübeck–Oldesloe–Hamburg útvonalon áthaladó kelet–nyugati áruforgalmat, részint pedig a Balti-tengeri belső forgalmat ismerhetjük meg. Azonban a fent idézett, a Balti- és Északi-tenger között haladó szárazföldi útvonalon (részben a Trave és Elba folyón, valamint csatornákon) bonyolódott a Hanza kereskedelmi forgalom jelentős része.² Az Ore- és a Beltsundon áthaladó közvetlen tengeri utazás a 14. század végéig nem volt különösebben gyakori, s a háború kezdetétől ezt az utat használó angol, skót, flamand kereskedők utazásait Dánia és Norvégia ellen elrendelt kereskedelmi blokáddal a Hanza-városok hadiflottái teljesen megakadályozták. Egyébként ezen országoknak aktív kereskedelme a Hanza-területtel ekkor meglehetősen jelentéktelen volt. A Kölni Konföderációhoz tartozó, viszonylag nagy forgalmat lebonyolító holland és zélandi városok kereskedői viszont a Hamburg–Oldesloe–Lübeck útvonalon közlekedtek. Az 1368/69. évi vámkönyvekből semmit sem tudunk meg a Hanza-terület kelet–nyugati irányú kontinentális kereskedelméről, illetve csak akkor őrizték meg ezeket az utazásokat — közelebbi nyugati cégmegjelölés nélkül —, ha valamelyik vámhelyen áthaladtak. A vámtisztviselők feljegyezték a hajótulajdonos és a kereskedők nevét, a hajó értékét, a szállított áruféleségeket és ezek értékét, illetve az érték után kivetett vámot. (Mentesültek a vám alól azok a kereskedők, akik a hadsereg ellátását végezték vagy a kölni konföderáció feudális szövetségeseinek szolgálatában álltak.)³ A forrásokból megállapíthatjuk még a hajó származási helyét és keleti útirányát, míg a nyugati irányban tartó hajók útját csak Oldesloe-ig, Hamburgig tudjuk követni. Ez a hiányosság azonban nem befolyásolja számottevően ismereteinket, mert nyilvánvaló, hogy a hajók döntő többsége a bruggei vagy londoni Hanza-kontor felé, kisebb része pedig holland, zélandi, flandriai vagy brabanti kikötőkbe tartott, tehát útjelük Északnyugat-Európának földrajzilag pontosan körülhatárolható és gazdaságilag összetartozó régiója volt.

A vámkönyvek tehát a Hanza-terület kelet–nyugati tengeri kereskedelmének adatait tartalmazzák; a forrásokból megállapítható forgalom nagyságrendje már csak a könyvviteli technika viszonylagos kezdetlegessége, a tranzitkereskedelem meghatározott eseteiben alkalmazott vámmentesítések révén is alatta marad a valóságosnak, s a fennmaradt adatok és a valóság közötti eltérés felbecsülése kétes vállalkozás lenne. Azonban az egyes Hanza-városok és vidékeknek a kelet–nyu-

¹ „Vortmer umme desse koste thu dreghende, zo schal en gywelk copman gheven van zynem ghude pundgheld, alze van enem gywelken pund grote enen groten, van zes Lubeschen marken ver Lubesche pennighe, van 9 Zundeschen marken 6 Zundeschen penninghe, van ver Pruceschen marken achte Prucesche pennighe, van 12 mark vinkenoghen 8 vinkenoghen, he wille zeghelen wo he zeghelen wille. Unde desghelikes schollen de schipheren van eren schepen half pundgheld gheven, unde van eren kopschatte unde ghude dat ze voren, dat zik strekkt boven kost, schollen ze dun lyke anderen kopluden. Unde dit pundgheld schal en gywelk kopman unde schiphere utgheven van zynem ghube unde schepe by zynem eede.” HR. I. I. Nr. 413.

² A Hanza-terület kontinentális útjaihoz l. *Fr. Bruns—H. Weczerka* 1967. Bd. 2. 137—141. (Lübeck—Oldesloe—Hamburg); 286—362. (Saale—Elba—Weser között); 363—474 (Weser—Rajna között); 520—594. (Saale—Odera között.)

³ HR. I. I. Nr. 469. § 5.

gati kereskedelembe betöltött gazdasági funkcióját és — teljesítőképességét, az áruforgalom struktúráját, a kor kereskedelmi gyakorlatának számos elemét a több ezer adat megőrizte.

A Hanza-kereskedelemben került több, mint 150 féle árucikk közül a legnagyobb forgalmat az Északnyugat-Európából behozott posztóval bonyolították le. Ez a teljes kereskedelmi forgalomnak 28,96 százalékát, értékben számítva 159 291 lüb. M-t tett ki.

A Hanza-városok piacát — a kölni kivételével — az 1360-as években továbbra is a Flandriából behozott különféle minőségű posztó uralta, s ekkor még kevésbé jelentkezik ezen a területen az északnyugat-európai posztócentrumok közötti struktúraváltozás, amely már a 14. század első évtizedeitől megfigyelhető. Nyilvánvaló, hogy a változatlanul magas flandriai posztóbehozatal a Hanza-városok kereskedőinek Bruggeben élvezett privilegizált gazdasági helyzetével függ össze. Ugyanakkor a régi flandriai városok, mint Ieper, Gent, Brugge, Poperinge és Diksmuide mellett növekszik a 14. századtól felemelkedő Lille és Ieper közötti, a Leie-folyó menti kisebb helységek termékeinek forgalma az észak- és kelet-európai piacon. A régiesen kívül az újabb flandriai posztóvárosok között Kortrijk, Wervik és Comines nevével találkozunk legtöbbször a vámkönyvekben és egyéb kereskedelmi szerződésekben.⁴ A később kialakult brabanti posztóipar a 14. század második felére a flandriaival teljesen egyenrangúvá vált. Ennek ellenére a három legnagyobb posztóváros Mechelen, Brüsszel és Leuven termékeivel szórványosan találkozunk, s a kisebb városok, mint Tienen, Diest, Aerschot, Lier, Hertogenbosch posztói csak elvétve fordulnak elő a Hanza-kereskedők portékái között.⁵ A brabanti posztó ekkor inkább Köln és az Alsó-Rajna-vidék más városainak közvetítésével szárazföldi úton került Közép-Európába, de a század végén már nagy mennyiségben szállították a porosz Hanza-városok kereskedői Sziléziáig, Kis-Lengyelorszáig és tovább.⁶

⁴ G. Lechner 1935. I. 85., 90., 126., 190. (Wervik); II. H. 2. (Commines); I. 88., 90., 100., 381. (Poperinge); HUB IV. Nr. 353. (Brugge, Valenciennes, Wervik, Ieper, Diksmuide, Gent, Kortrijk); HUB IV. Nr. 296. (Brugge, Gent, Ieper); HUB IV. Nr. 510. (flandriai posztó); HUB III. Nr. 506. (Gent, Kortrijk, Ieper); HUB III. Nr. 596. (Commines, Wervik).

⁵ HUB III. 506. (Leuven, Mechelen, Brüsszel) — G. Lechner 1935. I. 185. (Hertogenbosch). Ugyanakkor a porosz Hanza-városok és a Német Lovagrend már a 14. század közepén érdekelték voltak a brabanti posztóval való kereskedelembe. Miután a porosz városok kereskedői panaszirattal fordulnak III. Jánoshoz, Brabant hercegéhez a posztó minőségét és méreteit illetően, a herceg elrendeli 1350. március 18-án, hogy „Ende engeene andere stede noch dorpe binnen onsen lande van Brabant en sullen hare lakenen mogen tekenen na desen voerscreven tekene in al geene manieren, daerne die lyste van Lovene legt.” HUB III. Nr. 677. A porosz Hanza-városoknak 1394. január 18-án, a dán vizeken elszenvedett károkról összeállított jegyzéke már a Balti-tengeri kereskedelembe kerülő brabanti posztó tetemes növekedését mutatja. I. HR I. 4. Nr. 185.

⁶ W. Kehn, 1968. 75., 85. p. — M. Lemosse—M. Boulet 1950. 331. — Székely Gy. 1968. 15. — H. Wendt, 1916. 30. Közép- és Kelet-Európa felé a brabanti posztó egyik legnagyobb közvetítőcentruma Köln. A 14. század közepén a nyugat-flandriai és észak-francia posztóvárosok termékeivel szemben a brabanti posztó forgalma a meghatározó; a század végére azonban az angol posztó minden más terméket felülmúlt. I. Fr. Irsigler, 1979. 62—72. A brabanti posztó Anklam közvetítésével is eljutott Lengyelországba, Magyarországra, Litvániába és Ruténiába. I. KDKM, 1878. Nr. 74. (1390. január 12.) Három krakkói polgár kassai kereskedők ellen 1405. május 23-án kelt panaszlevele is mutatja, hogy a magyarországi városok kereskedőpolgársága rendkívül nagy mennyiségben vásárolt brabanti eredetű posztót: „... wir den erben erben Heynrick Smyt, Martino Scholtis, Nycolao Bertoli purgern czu Crokaw und irre gesellschaft und yren erbin vor dreyhundert Stregenische tuch iczlichs um sechs guldin und eyn ort in feynem golde ungerischer muencze und vor czwenzik lang von Thynen iczlichs um seben und czwanzik guldin mynner eyn ort owch in feynem golde ungerischer muencze (dy wir) von yn gekawt vud folkoemlich entpfangin in den benuempten anslang recht und redlich schuldig sein czwey tuwzent virhundirt und czehen guldin als vor bedewtet is in feynem golde ungerischer muencze...” St. Kutrzeba, 1902. Nr. 4.

Az 1350-es évekig Anglia posztótermelése az északnyugat-európai posztócentrumokhoz viszonyítva szerénynek mondható, de éppen ezekben az években, évtizedekben az iparág helyzete megváltozik. A 14. század második felében az angol posztókvivel 50 év alatt legalább nyolcszorosára, évi 5 ezerről 40 ezer végre emelkedett, s ezzel párhuzamosan a gyapjú kivitele évi 35—40 ezerről 15 ezer zsákra csökkent.⁷ Az angliai posztókereskedelem terjedésének a vend Hanza-városok igyekeztek útját állni, illetve a flandriai posztóhoz hasonlóan a bruggei kontor előírásainak alávetni. Az 1350/60-as években egy sor olyan rendelet született, amely megtiltotta az angol posztó behozatalát a Hanza-területekre.⁸ Ennek ellenére az 1368/69. évi vámkönyvekben a *panni anglici* viszonylag gyakran előfordul, s ezeket a szállítmányokat elsősorban az Angliával élénk kereskedelmi forgalmat lebonyolító porosz Hanza-városok kereskedői hozták be a Balti-tenger vidékére.⁹ A vámkönyvek még az angol posztókvivel nagy felfutása előtti időszakban készültek, ugyanis míg 1366 és 1368 között évente átlag 1690 vég posztót, addig 1392 és 1395 között már 7827 vég posztót vittek ki a Hanza-területre.¹⁰ Az angol posztó nagyobb része azonban már ekkor is a London—Antwerpen—Köln útvonalon jutott el a kontinens piacaira. Általában a források igen ritkán — az 1368/69. évi vámkönyvek például egyszer sem utalnak az angol posztó közelebbi előállítás helyére, s hogy a londoni, oxfordi, Beverley-i, colchesteri, Norwich-i, hulli és más városok posztói egyaránt előfordulnak a Hanza-területen, azt csak a minőség szerint megállapított érték és kivetett vámok különbségeiről feltételezhetjük.¹¹

Hollandból származó posztóval a vámkönyvekben nem találkozunk, jöllehet nem zárhatjuk ki teljesen, hogy ha szerény mennyiségben is, a holland posztó már a 14. század második felében megjelent a Balti-tenger vidékének piacain. A holland posztótermelés és -kereskedelem felfutása az 1420-as évektől kezdődött, s csak ez időtől kezdve jelentett komoly konkurenciát — az angol posztóval együtt — a flandriai és a brabanti posztóvárosok számára.¹²

A behozott posztómennyiség nagyobb részét csak mint *pannus*, *pannus pulcher*, *pannus sericus*, ritkábban *wand*, *salun*, *sagum* néven írták be a vámkönyvekbe, s bár közelebbi származási helyüket nem ismerjük, az útvonal alapján bizonyos, hogy az északnyugat-európai posztócentrumokból kerültek a Balti-tenger vidékére. Ugyanígy a *sarduk* vagy *sardok* nevű, félig lenből, félig gyapjúból készült olcsó, durvább minőségű textília is.¹³ Talán csak a *pannus griseus* elnevezés

⁷ E. M. Carus-Wilson—O. Coleman, 1963. 122., 138. 1 vég = 24 yard x 1½—2 yard, 1 zsák = 364 lb uo. 12/16.

⁸ Az Anglia és Flandria között támadt politikai ellentétek is nehezítették az angol posztókereskedelem helyzetét a 14. sz. második felében. Jöllehet a Calais-i angol gyapjúra és posztóra vonatkozó árumegállító jog felállítását után III. Edwárd továbbra is biztosította a Hanza-kereskedők posztóvásárlásait. HUB IV. 8. Ld. még HUB III. 231., 597.

⁹ G. Lechner 1935. I. 4. 100., 409., 500., II. H 11., 69., 70., 72., 73. HUB IV. 1., 5., 7., 76.

¹⁰ E. Power—M. M. Postan, 1951. 407.

¹¹ Ehhez a problémához általában I. M. Amman 1954. 1—61. Különösen 19 passim. Az 1277. és 1399. közötti esztendőkből fennmaradt angliai vámkönyvekben mindössze egy esetben tüntették fel a posztó közelebbi származási helyét. Eszerint 1303. augusztus 26-án egy rostocki kereskedő Bostonból skarlátszínű, Beverley-ből származó posztót vitt ki 4 £ értékben. I. K. Kunze, 1891. Nr. 373. Az összes többi esetben a posztó „csomagolása” vagy méretei szerint I. K. Kunze 1891. Nr. 323, 3., 326,6.; 327.; 376.; 281., 285. (*panni curti*, *panni largi*, *panni longi*, *panni stricti*, *panni cordis ligati*). Minőség szerint: I. K. Kunze, 1891. Nr. 11., 319, 12.; 350.; 355. (*panni crinibu*; *panni de burello*). Színük szerint: I. K. Kunze 1891. Nr. 204.; 217.; 323,6.; 334,4. (*cc loratus*, *strangulatus*, *griseus*, *tristis*, *blanket*, *in grano*).

¹² R. van Uytven, 1961. 378 pp. — H. van der We, 1965. 9.

¹³ G. Lechner, 1935. I. 25., 29., 310., 549., 559., 565., 584., 587/588., 596—598., 601057 1058., 1064., 1068., 1072. stb. Vö. I. 143., 513., 1272., II. H. 55. (*sarduk*).

takar Braunschweigben, vagy más északnémet területen előállított posztót, amit a Hanza-kereskedők vitték ki Északnyugat-Európába.¹⁴

A posztó mellett minden más, Északnyugat-Európában készített iparcikk behozatala jelentéktelennek bizonyult. A vámbejegyzések között csak fegyverekkel, lövedékekkel (*schote*), lábbelivel, haranggal, horgonnyal, zsákokkal, csészékkel, üstökkel, ollóval, szatócsáruval (*tunnae instibrum*) találoztunk a Hanza-területre behozott iparcikkek között. A késő középkori kereskedelmi gyakorlatból eredően a behozott iparcikkek teljes körét az 1368/69. évi vámkönyvekből lehetetlen összeállítani. Egyrészt a Hanza-kereskedők döntő többsége erősen korlátozott tőkeerejénél fogva iparcikkokkal csak kis tételekben kereskedtek; másrészt a késő középkori kereskedelmi üzletágakban szakosodásról még csak egy-egy árucikk esetében beszélhetünk, s az áruk ezen csoportjánál a szakosodás a későbbi évtizedekben sem jellemző. Ugyanakkor a vagyonos kereskedők is a háborús események, politikai ellentétek, vagyonekborzások, hajótörések, rablások miatt meglehetősen nagy kockázatot voltak kénytelenek vállalni, s ezt mérséklendő, árucikkeiket megosztva, kis tételekben szállították, egyidejűleg több hajónak harmadát, ötödét, tizedét bérelve. Tehát a kereskedő az eladott kelet-európai árucikkeiért cserébe Bruggében, Antwerpenben, Dordrechtben vagy másutt iparcikkeket csak kis tételekben vásárolt, vagy ha nagyobb tételben, ezeket megosztotta, az árut ládában, vesszőkosarakban, hordókban ömlesztve helyezte el. (René Doehaerd által kiadott antwerpeni vámkönyvek rendkívüli részletességükénél fogva kitűnően mutatják be, milyen jól megfért egymás mellett a kereskedők kosaraiban a szárme és a szárított hal, a déligyümölcs és a szatócsáru.¹⁵) A hamburgi, Oldesloe-i, Lübecki vámhelyeken az erős napi forgalom miatt sem volt arra mód, hogy a behozott iparcikkeket részletesen számba vegyék, ezért a tisztviselő a ládába, kosárba, hordóba pillantva ezeket az árucikkeket csak mint *aliae res*, *alia bona*, *diversa*, *bona*, *mercimonia*, *institoria* stb. jegyezte föl megbecsülve azok hozzávetőleges értékét.¹⁶ Az *aliae bona* és egyéb elnevezés alatt összefoglalt árucikkek értéke 55 779 lüb. M. 8 Sch. volt, ami a teljes forgalomnak 10.14 százalékát alkotta.

A Hanza-kereskedők által az északnyugat-európai piacokról behozott iparcikkek közül más forrásokban előfordulnak mindenféle konyhafelszerelések, vérték, különféle vas- és rézáruk, ónozott lemezek, ötvösmunkák, üvedények, ablaküvegek, harisnyák, kabátok, bizonyos flamand nadrágfélék, selyemszövetek, tömlők, szövőszékek, szépítőszerek és egyházi énekeskönyvek is.¹⁷

A korábbi szakirodalom fantasztikus méreteket és kiemelkedő fontosságot tulajdonított a késő középkori európai fűszerkereskedelemnek.¹⁸ Ez az 1368/69. évi vámkönyvek és más források alapján a Hanza-területen nem igazolható. A Hanza-kereskedők elsősorban Bruggében és Antwerpenben vásárolták az itáliai kereskedők által behozott fűszerféléket — a borsot, gyömbért, köményt, fahéjat, safrányt —, de korántsem akkor a mennyiségben, hogy a kelet—nyugati árucseré struktúrá-

¹⁴ III. Lajosnak Flandria grófjának, Brabant hercegének 1360. június 14-én kelt privilégiumában is utalása történik a kelet felől behozott szürke posztóra: „Item van elken grawen lakene, dat men bringhet van oostwaert (a Lille-i másolatban: quon a maine de devers Alemaigne F. L.), eenen d. sterl.” HUB III. Nr. 499. Utrechti Florenz 1389. szeptember 3-án kelt oklevele — amelyben különféle szabadságokat ad az Amsterdam és Dordrecht között közlekedő Hanza-kereskedőknek — is megemlíti a szürkeposztót: „Item elc pac grau Oestersche laken of gheverwet, die van oestwaert comen, ene labay.” HUB IV. Nr. 980. § 1. l. még G. Lechner, 1935. I. 64., 514., II. Str. 6.

¹⁵ R. Doehaerd, 1947. 83.

¹⁶ G. Lechner, 1935., I. 24., 50., 51., 78., 90., 213., 217., 219., 226., 287., 298., 312., 328., 348., 523., 533., 620., 621., 669., 1065., 1068., 1081., 1082., 1084., 1106. stb.

¹⁷ HUB III. Nr. 624., HUB IV. Nr. 82. § 1. 234. § 4., 434 A 4., 488., 807A1., 965. § 1., 980., M. P. Lesnikov, Af. 1. 144 v. 28. Bár Vicko von Geldersen hamburgi kereskedő üzleti könyvei szerint nemcsak a mindennapos használati tárgyakat, ruha- és szövetféléket, hanem a keleti fűszereket, a Mediterráneum vidékéről származó drága élelmiszereket is az úgynevezett szatócsárúk körébe sorolták. I. E. v. Lehe, 1966. 31—34.

¹⁸ W. Abel, 1980. 31. — M. Lemosse — M. Boulet, 1950. 238. — J. Kulischer, 1928. Bd. 1. 253/254.

ját valamelyest befolyáshatva volna.¹⁹ A Velencével közvetlen kapcsolatot fenntartó königsbergi Hanza-kereskedő, Hiedebrand Veckinchusen üzleti könyveiben is ritkán történik utalás fűszervásárlásra.²⁰ Valamivel kiterjedtebb fűszerkereskedelmet folytattak a Német Lovagrend fősáfárai; Königsberg teljes évi behozatalának 5,8 százalékát alkották a fűszerek és mediterrán áruk az 1390 és 1405 közötti időszakban.²¹

A fűszereknél nagyobb mennyiséget tett ki a Mediterráneum vidékéről származó élelmiszerek behozatala. Olivaolajból 4263 lüb. M. 8 sch. értékben vásároltak Eszaknyugat-Európa piacaira Hanza-kereskedők. Az Itáliában termesztett 1505 lüb. M. 9 sch. értékben behozott rizs sem éppen csekély, a cukor, a mákolaj, füge, dió, mandula és egyéb déligyümölcs forgalma azonban a fűszerfélékhez hasonlóan jelentéktelen.²²

A fentiekhez hasonlóan jellemezhető a 2291 lüb. M. értékű borbehozatal. A Hanza-terület italfogyasztásában a sör a meghatározó, bár a zordabb éghajlati viszonyok ellenére az északabbra fekvő területeken ez idő tájt a szőlőművelés nem volt teljesen ismeretlen. A behozott bor magas ára miatt — hatszor, nyolcszor, a *malvasi* esetében tizenötször-hússzor drágább, mint a sör — csak luxusigényeket elégített ki. A csekély mennyiség mellett, a választék rendkívül nagy. A Hanza-városok piacain az elzászi, Poitbu-i, Gascogne-i, ír, walesi, angol, portugál, spanyol, görög borok egyaránt megvásárolhatók.²³ Magyar bort kifejezetten nem említenek a 14. századi Hanza-források.

Az 1368/69. évi vámkönyvekben a forgalomba került árucikkek közül a só a harmadik helyet foglalja el. A hamburgi vámhivatal feljegyzései között nyugatról érkező kereskedők a nyugat-francia tengerpartról Brouage-ból, Bourgneufből, Noirmoutier-ből és Oleronból, Portugáliából Aveiróból, Setubalból és Alicante környékéről, Angliából Newcastle környékéről a Balti-tenger vidékére nem szállítottak sót.²⁴ A sókereskedelem ekkor még nem lépett ki a Hanza-területről, a só csak néhány évtized múlva válik a kelet-nyugati áruforgalom részévé. A nyugat-francia tengerpartról származó só, a *bayessch salt* ugyan már a 13. század közepén előfordul a Hanza-forrásokban, de csak a 14. századfordulótól, Holland és Zéland gazdasági felemelkedésétől, s a porosz-holland kereskedelmi kapcsolatok megerősödésétől multa felül a Balti-tenger vidékén forgalomba kerülő lüneburgi só

¹⁹ G. Lechner, 1935. I. 88., 179., 181., 185., 510., 594., 798., 850., 851., 857., 1190., 1356—1358., II. H 61.

²⁰ M. P. Lesnikov, 1973. Af 6., 11. r. 2—5., 74 r. 3., 84. r. 17., 179. r. 16., 179. v. 24.

²¹ F. Renken, 1937. 165.

²² G. Lechner, 1935. I. 172., 174., 175., 193., 498., 501., 507., 510., 513., 517., 841., 849., 851., 855., 860., 1355—1358.; HUB III. Nr. 444., 607., 621., 624. (rizs) I. 735., 1165., 1174., 1189., 1198., 1215., 1228., 1232., 1236., 1238., 1239., 1242., 1279., 1282., 1294., 1295., 1298., 1355—1358. (olivaolaj) I. 129., 175., 859., 1298., II. H 7—10., 22., 27—30., 42., 43., 45., 46., 48., 56., 58., 64. (déligyümölcs).

²³ „vina rubea et alba, que regnum nostrorum Angliae ac terras Walliae et Hibernie” (angol, wales-i és ír bor) HUB III. Nr. 424. „corts wiins” (Poiteu-i bor) HUB III. Nr. 499.; HUB IV. Nr. 968. „Vranxe wine” (francia bor) HUB III. 486. „vyn de Gascoigne” (Gascogne-i bor) HUB II. Nr. 252.; HUB IV. 49. Nr. 990. „Dou royaume de Galice vient... vin” (galíciai bor) HUB III. 419.; HUB IV. Nr. 488. „des viens del Rochel” (La Rochelle-i bor) HUB IV. Nr. 806. „kort vijn, malemezeye, garnate, Griec of diergelike” (Saint Jean d'Angleley-i, granadai, görög bor) HUB IV. Nr. 980. § 1. „vin blanc de Vivero” (viverói bor) HUB IV. Nr. 490. „van wyne op Torrolt market” (?) M. P. Lesnikov, 1973. Af. 1. 115. v. 5.

„spanches wyn” (spanyol bor) M. P. Lesnikov, 1973. Af. 6. 28. r. 2. „soytes wyns” (?) M. P. Lesnikov, 1973. Af. 6. 28. r. 17. Ezek mellett természetesen forgalomban voltak még különféle rajnai borok és az úgynevezett „Landwein”, ami alatt valószínűleg a Hanza-terület nem kifejezetten bortermelő vidékeiről származó, savanyú, rosszabb minőségű bort kell értenünk. G. Lechner, 1935. I. 185., 204., 410., 426., 505., 506., 518., 735., 771., 781., 799., 854., 856., 1172., 1193., 1194., 1206., 1257., 1355.

²⁴ Egyedi eset lehet a viverói Affonso de Ferrol és a danzigi Jehan Westfal 1375. január 15-i kereskedelmi szerződése, melyben a portugál kereskedő 50 hordó bor mellett, sót is szállít porosz üzletfelének Sluisbe. HUB IV. Nr. 488. L. még. M. Lemosse—M. Boulet, 1950. 288.

menntiségét.²⁵ Az 1303-ból fennmaradt bostoni vámkönyvek szerint a Hanza-kereskedők Angliából is hoztak be sót, s a személynevek alapján feltételezve — Ricard de Strallesond, Oliver de Gutland, Nicolaus Elbe de Stavere, Hillebrond de Estlond, Tidemann de Minstre — a Hanza-terület számos pontjára eljuttatott, de a későbbi forrásokban már nem találunk angliai eredetű sóra történő utalásokat.²⁶

A 14. században a Hanza-terület sóellátását elsősorban a lüneburgi sóaknák biztosították, jelentős volt a kontinentális Hanza-városok ellátása szempontjából a hallei sóbányászat, míg a Kolbergben bányászott só Pomeránia szükségleteit fedezte. A lüneburgi sóbányászat a 14. században élte virágkorát. A sóaknából kitermelt mennyiség 1350-ben 596 160 mázsa (kb. 29 808 tonna) volt, s csak később az olcsó nyugat-francia, úgynevezett *zöld só*-nak a Hanza-területekre való behatolásával csökkent a termelés.²⁷ A Hanza-kereskedők egy év alatt összesen 61 775 lüb. M. 9. Sch. értékű sót szállítottak Oldesloen és Lübecken keresztül a Schonen-félszigetekre, Skandináviába, a Baltikumra, a vend, porosz és mecklenburgi Hanza-városokba. A források szerint 1 Last só (kb. 1900 kg) értéke 10 lüb. M. körül ingadozott, így a Lübecktől északra és keletre eső vidékek behozatala közel 6200 Last (kb. 11 735,25 tonna), Lüneburg évi termelésének 40%-a volt. Minden más vidéket felülmúlva, egyedül a Schonen-félszigetre 1368. június 24. és szeptember 30. között 2500 Last (kb. 4750 tonna) sót szállítottak a Hanza-kereskedők.²⁸ S bár Schonen egyben nemzetközi vásár is volt, a behozott posztó, lenvász, lábbeli, szatócsáru, horgony, kötél, malomkő, sörfűzőüst, liszt, sör, szalonna stb., a só mellett csak szerény mennyiséget tett ki. A hatalmas mennyiségű sót a félszigeten levő tartósítózemek használták fel a kifogott hering konzerválására. Lübeck schoneni tisztviselőinek (*vogten, advocati*) 1368-ban készült feljegyzései szerint egyedül a vend Hanza-városok termelése 34 000 hordó heringre becsülhető. Bár az egykori vámkönyvek és a schoneni gazdasági feljegyzések számadatainak összevetése számtalan téves következtetés forrása lehet, ebben az esetben a Schonenből kivitt hering mennyisége és a tartósítás céljára behozott só közötti arány reálisnak mondható.²⁹

A Schonen-félszigeten konzervált hering a Hanza-kereskedelem egyik legfontosabb kiviteli cikke volt, s csak a holland mélytengeri heringhalászat kialakulása löri meg a 15. századtól a Hanza-kereskedőség monopol piaci helyzetét. A források szerint a schoneni hering a Hanza-terület Anglia, Flandria, Brabant, Franciaország, Lengyelország és Magyarország piacain egyaránt előfordult.³⁰

A hering mellett a Hanza-kereskedelem másik legfontosabb élelmiszerkiviteli cikke a vaj volt. A vaj, a szalonnával (1671 lüb. M.) és a fókaszírral (814 lüb. M.) együtt 28 579 lüb. M. értékben került az északnyugat-európai piacra, ami a teljes

²⁵ A „bayessch salt”-ra való utalást l. HUB I. Nr. 573. Más flandriai források, noha csaknem bizonyos, hogy a nyugat-francia tengerpartról származó lepárolt sóról van szó, általában nem említik annak közelebbi származási helyét. l. pl. HUB III. Nr. 452. §§ 22., 37. A flandriai sófőzőüzemekben a nyugati francia só egy részét tovább tisztították; erre utal III. Lajosnak 1360. június 14-én kiadott oklevele is: „Item van scepen, van masten, die vercocht werden int zwen, daerof sal men gheven van elken pond grote twee gr.” HUB III. Nr. 499.

²⁶ Az 1303. évi bostoni vámjegyzékeket l. K. Kunze, 1891. Nr. 373. A 14. század második felében elkezdett néhány, a Hanzára vonatkozó angliai forrásban előfordul a „seel gros, ge vient del baye” (1384) vagy a „seel de la Baye” (1380) kifejezés. Ezekből az oklevelekből egyértelműen kiderül, hogy a nyugat-francia tengerpartról származó sót a Hanza-kereskedők szállították, s Angliában rövid időre kikötve folytatták útjukat a Balti-tenger felé. l. HUB IV. Nr. 672., 806.

²⁷ W. Fellmann, 1961. 1. és 3. sz. mell., — L. Zenker, 1906. 18.

²⁸ G. Lechner, 1935. I. 904—1055.

²⁹ A vend Hanza-városok schoneni heringkiviteléhez l. D. Schäfer, 1887. XL. K. G. Hildebrand, 1954. 90. vö. A. Braun, 1926. 140. Az 1368/69. évi vámkönyvek szerint a 62 186 lüb. M. értékben kivitt hering hordónkénti ára 0,75—1,5 lüb. M. között ingadozott. l. G. Lechner, 1935. 59.

³⁰ R. Doehaerd, 1947. 83.; HUB III. Nr. 92., 93., 396., 497., 499.; HUB IV. Nr. 68—70., 78., 82:1, 213., 310. — K. Kunze, 1891. Nr. 12., 215., 219., 245., 319,2., 327,12., 344., 345., 370., 371.; — H. Helbig, 1973. 139. — G. Lechner, 1935. Nr. 1369., — E. v. Lehe, 1966. 37—39. A schoneni heringet említik a lembergi, a radziejewoi vámtarifák: ide a thorni kereskedők szállították. l. HUB III. Nr. 559. Th. Hirsch, 1858. 172. Hasonlóképpen Sopron 1394. évi vámkönyvében is előfordul a hering. l. L. Fejérpataky, 1855. 145.

kereskedelmi forgalomnak 6,3%-át alkotta. A vaj legnagyobb részét a skandináv területen vásárolták össze a Hanza-kereskedők; s bár a skandináv valamint a holland és fríz paraszti tejgazdaságok kialakulását a szakirodalom évszázadokkal későbbre teszi, sajátságos, hogy már az 1368/69. évben ilyen nagy tömegben, hozzátéve 600 Last (kb. 1500 tonna) mennyiségben termeltek kivitelre vaját a skandináv területek.³¹

Az újkori Európa kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolataiban a királyi Poroszországból, Warmiából, Kujaviából, Nagy-Lengyelország északnyugati vidékeiről, Kelet-Poroszországból és Livlandból Nyugat-Európába, a 16. század végétől Itáliába is exportált gabona meghatározó szerepet játszott, s az európai munkamegosztás és kölcsönös gazdasági függés megerősödésének fontos tényezője volt. S ha a késő középkori gabonaforgalom nagyságrendje nem is vethető össze a 16/17. század fordulóján évi 100—130 000 Last (kb. 250—300 000 tonna) mennyiséget kitevő exporttal, az kétségtelen, hogy a Balti-tenger vidékének gabonakereskedelme a 13/14. századig nyúlik vissza. Az 1368/69. évi Hanza-kereskedelemben 13 863 lüb. M. 4 Sch. értékű gabona került exportra, ami a kereskedelmi forgalomnak alig több, mint 3%-át alkotta.³² Már a kis mennyiség is mutatja, hogy a késő középkori és újkori gabonakereskedelem alapvetően különbözött egymástól, s a különbségek okai rendkívül összetettek. Közismert, hogy az élelmiszerfogyasztás, de különösen a gabonafogyasztás szokásai rendkívül szabottak, ezért csak egy jól szervezett nemzetközi kereskedelem képes távoli területek lakosságát az alapvető élelmiszerekkel viszonylag zavartalanul ellátni. A 14. század az egyes régiók funkcionális együttműködésén alapuló nemzetközi piac, a rendszeres kelet—nyugati kereskedelem keletkezésének időszaka, s ennek zavartalan és rendszeres működéséről még nem beszélhetünk. E sajátságos körülmények miatt a nemzetközi gabonakereskedelem csak a 15. század végétől kezd kialakulni, eddig az ideig a városi lakosság ellátását szerte Európában a helyi és regionális piacok hálózata biztosította; s ha a nemzetközi forgalomba már korábban is került nagyobb mennyiségben, ez a gabonakereskedelem spekulatív jellegű és többnyire rendkívüli időjárási események következtében ellátott rossz terméskilátások stb. magyarázzák. A két korszak piaci mechanizmusai is alapvetően különböznek egymástól. A késő középkori lokális és regionális piacon a gabonaár alakulásában egy negatív korreláció érvényesült: a bőséges termés esetén alacsony volt a gabona ára, míg rossz vagy gyenge termés esetén a gabonaár felszökött; magas árak esetén a piac kiterjedésével, alacsony árak esetén pedig a piac összezsugorodásával követi ezt az ármozgást. A 16. századtól, miután Amsterdam a gabonakereskedelem nemzetközi központjává fejlődött, a helyzet megváltozott. Az amsterdami piacra érkezett gabona több mint 80%-a a Balti-tenger vidékéről származott, s az exportáló városok gabonaárjai az amsterdami árral voltak szoros korrelációban, vagyis a lengyelországi és a livlandi lokális és regionális piac ármozgását is az amsterdami gabonapiacra jelentkező, az északnyugat-, nyugat- és dél-európai piacok felvevőképességét tükröző árak határozták meg. S az Amsterdamból tovább exportált gabona piacának térbeli kiterjedése — fordítva, mint a késő középkori lokális és regionális piac esetében — alacsony áraknál megnövekedett, magas áraknál összezsugorodott.³³

A 14. század folyamán Északnyugat-Európa magasan urbanizált vidékeire rendszertelenül, s csak kisebb mennyiségben szállítottak gabonát a Balti-tenger vidé-

³¹ G. Lechner, 1935. I. 86., 91., 92., 94., 208., 212., 213., 215—217., 219., 226., 229., 232., 234., 240., 244., 246., 362., 363., 365—367., 370., 375., 376—379., 384—386., 525., 536., 539., 541., 542., 630—632., 634—640., 648., 651., 654—656., 680., 681., 683., 686., 865—876., 1110., 1112—1116., 1118., 1127—1129., 1359—1363. HUB III. Nr. 63., 183., 396., 462., HUB IV. 76., 82. § 1.; 25. § 25., 343. § 26., 794., 795., 902., 965. § 1. 980. A Baltikum vaj- és fókazsír kiviteléhez l. W. Steida, 1887. I. A. 2., 7., 10., 22., 23., 26., 33., 34—37., 39., 40., 47—55., 58., 65.

³² G. Lechner, 1935. 1—4. diagram. A gabona az 1565—85 közötti években 66%-át az 1595—1615. közötti években 71%-át, 1625—1646. közötti években pedig 80%-át alkotta a teljes lengyelországi exportnak értékben számítva. A. Maczak, 1971. 29.

³³ B. H. Slicher van Bath, 1960. 216—227. Vö. 1966. 142. vö. W. Achilles, 1959. 32—55. kül. 43—49.

kérül és a Baltikumból,³⁴ jöllehet az 1315–1317 között fellépett éhínség óta a városok ellátása krónikus volt. Flandria és Brabant városai a népesség és a mezőgazdasági termelés tartós egyensúlyhiánya miatt még a normális években is behozatalra szorultak, s a korábban jelentős gabonakivitelt lebonyolító városok — mint például Leuven — a 14. század végén belső szükségleteit is nehezen tudta fedezni; ezért a *Leden*-kollégium élén álló Gent, Brugge és Ieper protekcionista gabonakereskedelmi gyakorlatot vezetett be.³⁵ A németalföldi városok gabonaszükségletét Picardiából, Artois-ból, Cambray-ból és Észak-Franciaország más vidékeiről, valamint egyre csökkenő mennyiségben Angliából Gent, Dounai és Tournai kereskedőinek közvetítésével igyekeztek biztosítani, de az 1370-es évektől a gabonatermelés krízisét élő Észak-Franciaország mellett valószínűleg ekkor kezdik nagyobb mértékben kihasználni a németalföldi kereskedők a Balti-tenger vidékén kínálkozó importlehetőségeket.³⁶ A Hanza-területekről származó gabona behozatalában a holland kereskedőség szerepe már a kezdetektől figyelemreméltó. Először V. Vilmos Holland grófja a Rajna, Maas, Waal, Leck és Merwede folyón érkező kereskedőkkel szemben 1355-ben Dorchehtnek ad árumezállító jogot.³⁷ A későbbi évtizedekben, Bajor Albert herceg uralkodása alatt született számos privilégium biztosította a Hanza-kereskedők számára a gabonakereskedelem szabadságát Henegouwenban, Hollandban, Zélandban és Frizlandban.³⁸ Mivel ezek a területek ekkor még gabonából önellátóak voltak, kereskedők rendszeresen szállítottak búzát, árpát és zabot az antwerpeni gabonapiacra. Ezért a Hanza-területekről származó gabona behozatala nem annyira Holland és Zéland városlakóinak ellátását kívánta biztosítani, hanem inkább egy sajátosan holland üzletág keletkezését figyelhetjük meg a 14. század végén, amely teljes nagyságában a 17. század elejére fejlődött ki.³⁹

A Hanza késő középkori gabonakereskedelmében sajátos helyet foglal el Norvégia. Az ország kedvezőtlen éghajlati viszonyai miatt behozatalra szorult ebből a létfontosságú élelmiszerből, s a korábbi időszak angliai és skóciai szállítmányai után, a 13. század közepétől teljesen a Hanza-kereskedők uralták a bergeni piacot. A lübecki kereskedők Észak- és Nyugat-Norvégia, a rostockiak Kelet-Norvégia ellátását biztosították, s a gabona egy része Izlandra is eljutott.⁴⁰ A lübecki exportgabona mindenekelőtt a kereskedőpolgárság Rügen-szigeti és pomerániai földbirtokairól került ki, ezenkívül kiterjedt felvásárlószervezete működött Holsteinben és Mecklenburgban. A gabonaexport növelésének igénye és a városi lakosság ellátásának biztosítása magyarázzák — finansiális okok mellett — a polgári földbirtok és földbérlet rendkívül magas arányát Brandenburgban. Altmarkban például a kontinentális Hanza-városok — Stendal, Berlin-Cölln, Tangermünde, Salzwedel stb. — a vidék parasztgazdaságainak és jövedelmeinek több mint 60%-át kezükben tartották, s hasonló a helyzet Uckermarkban is. Stettin esetében a városi földbirtok növekedése a 14. század közepéig rendkívül dinamikus. A brandenburgi gabona az Oderán Stettin valamint Stralsund és Wismar, az Elbán Hamburg közve-

³⁴ Dordrecht 1287. október 10-i vámtarifái egyértelműen bizonyítják, hogy a balti gabonát már ekkor ismerték a holland piacon: „Een hoet terwen of rogghen 1 den. Holl. Sonder die van Oestland gheven van elken hoede corens, alsoe verre abs si mer enen tol en gheven in sgraven land. 4 den. Holl.” HUB I. Nr. 1033.

³⁵ W. P. Blockmans, 1978. 463/464. — W. Prevenier, 1961. 156–160. — R. van Uytven, 1961. 265–267.; — H. van Werveke, 1959. 5–14.

³⁶ J. Ahvenainen, 1963. 69–75. — G. Asaert, 1973. 326. pp. — G. Bigwood, 1906. 400–403., 423–427. — L. Genicot, 1970. 4–10. — J. Hansen, 1912. 6. — P. Lindemans, 1952. 2. deel 36/37. — M. Mestayer, 1963. 157. — H. Neveux, 1974. 679–682. — A. Verhulst, 1964. 224. HUB III. Nr. 419., 452., 497.

³⁷ HUB III. Nr. 323. 396.; HUB IV. Nr. 82., 965.

³⁸ A Hollandba irányuló gabonaexport méreteit sajnos nem tudjuk meghatározni. Ebből a korai időszakból mindössze egyetlen üzletkötés részleteit ismerjük Danzig magisztrátusának 1379. június 23-án kelt leveléből, amely szerint danzigi kereskedőtől egy amsterdami kereskedő 30 Nobelért 10 Last (≈ 25 tonna) rozsot vásárolt Hamburgban. HUB IV. Nr. 662.

³⁹ G. Asaert, 1973. 326. — J. Hansen, 1912. 7.

⁴⁰ O. Johnson, 1939. 133., 164., 191. HUB I. Nr. 746.; HUB III. Nr. 13.; HUB IV. Nr. 28., 579.

títésével jutott el az észak- és északnyugat-európai piacokra.⁴¹ A norvég gabonaimport mennyiségét az 1368/69. évi vámkönyvek alapján nem tudjuk meghatározni, mivel a kölni konföderáció kereskedelmi blokádot rendelt el Norvégia és Dánia ellen.⁴²

A késő középkori agrárkrízis a Balti-tenger vidékének gabonatermelésében is éreztette hatását, azonban a pusztasodás mértéke az egyes gabonatermelő régiókat nem egyenlő mértékben érintette. Az árugabona mennyisége Pomerániában, Brandenburgban különösen a Markban a 14. század közepétől a járványok, a politikai zavarok és a megújult kelet felé tartó migráció következtében a parasztgazdaságok száma 30%-kal csökkent.⁴³ Az egykor virágzó mezőgazdasági termelés és egyben a gabonakereskedelem válsága az 1360/70-es években e legsúlyosabb, s valószínű ezekkel a fejleményekkel van szoros összefüggésben Stralsund, Altdamm, Gollnow 1362/69. évi jelentéktelen gabonaforgalma. Talán csak Stettin 200 Last (kb. 500 tonna) rozs és rozsliszt kivitele említésre méltó, de a korábbi évtizedekhez képest itt is csökkenés következett be.⁴⁴ Ezzel szemben a porosz területek gabonatermelését nem érinti ilyen súlyosan a demográfiai krízis és a mezőgazdasági depresszió, sőt T. Ladogorski számításai szerint Lengyelország és Poroszország paraszti lakosságának lélekszáma — részben e megújuló migráció hatására — a 14. század második felében is növekszik.⁴⁵ A porosz Hanza-városok, elsősorban Danzig, az 1368/69. év hozzávetőlegesen 1500 Lastot (kb. 3750 tonnát) kitevő gabonaforgalmának búzából 90%-át, zabból 76%-át és rozsból 57%-át bonyolították le.⁴⁶ Tehát már a 14. század második felében megfigyelhető, hogy a Hanza gabonatermelésének és -kereskedelmének súlypontja Brandenburgból, Mecklenburgból, Pomerániából egyre inkább Poroszországba helyeződik, s ez a folyamat a 17. század első évtizedéig tovább erősödik, mikor is a porosz és lengyel gabona együttesen a teljes balti forgalomnak 90%-át adta.⁴⁷ A 14. század folyamán livlandi gabonával csak elvétve találkozunk a Hanza-városok vagy Északnyugat-Európa piacain. A Baltikum csak a 15. század végétől kapcsolódik be jelentősebb mennyiségekkel a nemzetközi gabonakereskedelemben, s ettől az időtől a porosz városok után Riga, Reval és Pernau bonyolították le a legnagyobb forgalmat Kelet-Európában.⁴⁸

A különféle nemesprémek, szőrmék és bőrök a legkeresettebb Hanza-árúk közé tartoztak. Ebből az áruféleségből 1368/69. évben 17 098 lüb. M. 12 Sch. értékben szállítottak a Hanza-kereskedők az északnyugat-európai piacokra. A prémek döntő többsége az orosz területekről származott, amit a Hanza-kereskedőség Novgorodban és Polockban vásárolt fel. Kisebb mennyiségben Lembergen és Boroszlón át kontinentális kereskedelmi utakon is szállítottak prémeket, de a késő középkorban az orosz területekről származó áru legnagyobb része Riga, Reval és Visby

⁴¹ E. M. Engel—B. Zientara, 1967. 147—153., 274—324. — J. Hansen, 1912. 93. — W. Kehn, 1968. 189—194., 218 passim. — E. Müller-Mertens, 1955/1956. 2. — W. Naudé, 1889. 24—33., 37—38.

⁴² Csak a bergeni Hanza-kontor kereskedői térnek vissza 1368-ban Norvégiából. I. G. Lechner, 1935. I. 486—494., 839—841.

⁴³ E. M. Engel—B. Zientara, 1967. 339.

⁴⁴ G. Lechner, 1935. I. 445., 448., 455., 806., 807., 809—811., II. St. 6., 8—12., 15., 17., 20., 21., (Stettin, rozs); I. 806. II. St. 13., 14., 18., 20., (Stettin, liszt); I. 471., 473., 474., 476. (Gollnow, rozs); I. 470., 471., 473., 475., (Gollnow, liszt); I. 169., 170., (Altdamm, rozs); I. 69., 170. (Altdamm, liszt).

⁴⁵ T. Ladogorski, 1958. E. Vietrose, 1957. 42—48. A kelet felé tartó migráció megújulása nemcsak a Markot érintette. Hasonlóképpen megerősödött Sziléziából a lengyel és rutén területek felé tartó migráció is. I. W. Kehn, 1968. 112.

⁴⁶ G. Lechner, 1935. II. D. 3—6., 11—13., 21., 23., 28—30., 36., 37., 40—43., 45—47., 52—54. (Danzig, rozs); II. E. 3., 4., 6., 8., 9., 14. (Elbing, rozs); II. D. 11., 14., 18., 29., 31., 33. (Danzig, búza); II. E. 2., 3., 6., 7. (Elbing, búza); I. 16., II. D. 2., 7—10., 12., 14., 15., 17—20., 24—26., 28., 30—32., 38., 39., 44., 48., 49—51., 56., 59., 61—63. (Danzig, árpa); II. E. 5., 10—18. (Elbing, árpa); II. D. 3., 9., 11., 63., (Danzig, liszt); II. E. 5., 13., 15. (Elbing, liszt); I. még HUB III. Nr. 13., 323., 396., 419., 452., 497.; HUB IV. Nr. 28., 82., 579., 662., 965., 1017., 1018., 1034.

⁴⁷ E. Baasch, 1927. 284/285. — N. E. Bang, 1906—1922. Del. 2. az érintett évek-nél — St. Hoszowski, 1960. 117—154. p. — D. Krannhals, 1942. 9—84. p. — A. Soom, 1961. táblázatok.

⁴⁸ J. Ahvenainen, 1963. 57. A korábbi időszakhoz I. LECUB I. Nr. 583., LECUB II. Nr. 745. G. Lechner, 1935. II. Pern. 1. (Pernau, rozs); I. 353 (Pernau, árpa és búza).

közvetítésével tengeri úton jutott el Északnyugat-Európába. Különösen Reval gazdasági életében játszott meghatározó szerepet a prémkereskedelem. Az 1368/69-ből fennmaradt 72 vámbizonnylat közül 42-ben prémüzletet említenek.⁴⁹ A 16. századtól, egy új kelet–nyugati kontinentális útvonalhálózat kialakulásától az orosz prém kereskedelme inkább szárazföldi utakon bonyolódott, melynek legfőbb organizátorává Lübeck helyett Lipcse vált.⁵⁰ A vámkönyvek és egyéb források 40–50 féle prémet különböztetnek meg fajtájuk, minőségük és származásuk szerint. Az értékesebb prémek, mint a hermelin, a pézsma, coboly, nerc, vidra stb. mellett a kivétel nagyobb része *bont werc*, *roet werc*, *z wart werc*, *varias opus*, *graen verx* néven említett olcsóbb szőrmékből állt.⁵¹ Az orosz területekről származó prémek mellett a *lettovesch*, *massowesch*, *podolsches*, *swesch*, *ungersch*, *vynsches werk* (*opus*) is megtalálható a Hanza-kereskedelemben, bár kétségtelen, hogy az orosz áruk forgalmához ezek nem hasonlíthatók, s minőségüket tekintve is alatta maradnak azoknak.⁵² Magyarországi prémmel mindössze három alkalommal találkozunk Hildebrand Veckinchusen königsbergi kereskedő üzleti könyveiben, minthogy Magyarország csak lazán kapcsolódott a Hanza-gazdasági rendszeréhez, s fémek kivételével más terméket a késő középkorban nem exportált számottevő mennyiségben a Visztulán, az Oderán, a Balti- és Északi-tengeren keresztül Északnyugat-Európába, ezért e három esetet egyedi jelenségnek kell tekintenünk.⁵³ Az 1368/69. évi Hanza-kivittelt Visby, Riga, Reval, Königsberg és Stockholm kereskedői bonyolították le. Ismerve a novgorodi Hanza-kontor kereskedelmi rendjét, Visby kiterjedt prémkereskedelme mögött elsősorban a lübecki kereskedők tevékenységét kell feltételeznünk.⁵⁴

A késő középkori Európa négy legjelentősebb rézbányájából kettő — a Harz-hegységben levő Goslar és Mansfeld a közép-svédországi Falun és környéke — a Hanza gazdasági rendszere által meghatározott területeken feküdt, s a felső-magyarországi Besztercebánya, Úrvölgye, Libetbánya, Szomolnok és Gölnicbánya réztermelésének közel fele a Hanza-kereskedők közvetítésével jutott Antwerpenbe, Bruggébe, Kölnbe, Aachenbe és Északnyugat-Európa más nagy feldolgozó- és fogyasztócentrumaiba. A felső-magyarországi rézbányák jelentőségét különösen az a körülmény növelte a 14. század második felében, hogy a Harzban folyó rézbányászattal az 1370-es évek körül átmenetileg visszaesett, míg a svédországi réztermelés ekkor még nem érte el későbbi fejlettségének színvonalát, s a termelés 1398–1400 körüli első csúcspontja után gyors, több évtizedig tartó hanyatlás következett be.⁵⁵ A Hanza-kereskedők a bányászatban szerzett érdekeltségek révén szinte teljes egészében kezükben tartották az európai rézpiacot, de nemcsak közvetítői voltak ennek a hatalmas rézüzletnek, hanem ők teremtették meg a kitermelés, a feldolgozás és az értékesítés centrumainak egységes gazdasági struktúráját. A Harzban bányászott réz Köln közvetítésével jutott el az antwerpeni piacra, de a városhoz közel eső Düren, Aachen, Stolberg, az Inde- és a Rur-folyó menti kisebb települések olvasztóiban és műhelyeiben is nagy mennyiségben dolgozták fel a rezet.⁵⁶ Hamburg és Lübeck szintén részt vett a harzi réz kereskedelmében s a két város kereskedői tengeri úton szállították a rezet Bruggébe, Antwerpenbe, Dordrechtbe, ahonnan további feldolgozásra a Maas-folyó menti Dinant-, Beauvignes, Lüttich, Henegouwen, Namur kohóiba került.⁵⁷ A svédországi réz Stockholmból és Nyköpingből a Balti-

⁴⁹ W. Stieda, 1887. CII.

⁵⁰ A késő középkori kontinentális szőrmkereskedelemhez l. HUB III. Nr. 559.

⁵¹ HUB III. Nr. 63., 396., 539., HUB IV. Nr. 80., 965.; W. Stieda, 1887. CXXVII–CXXXVII.

⁵² HUB III. Nr. 63.; M. P. Lesnikov, 1973. Af. 1. 49. r. 16., 76. r. 14., 88. v. 8., 105. v. 9., Af. 6. 12. v. 2. f., 101. r. 9.

⁵³ M. P. Lesnikov, 1973. Af. 1. 38. r. 10.; 47. r. 23.; 76. r. 20.

⁵⁴ A. Л. Хорошкевич, 1963, 45–121. — G. Lechner, 1935. I. 56., 61., 1112., 1115., II. Re. 1., 2., 4., 5., II. RI 11., 14.; Visby: I. 389., 391., 394., 396., 680., 682., 683., 686. M. P. Lesnikov, 1960. 67.

⁵⁵ F. Irsigler, 1979. HGB11. 19.

⁵⁶ Uo. 113.

⁵⁷ F. Irsigler, 1979. HGB11, 16–18. — HUB I. Nr. 61., 144., 357., 432., 808., 1033.; HUB II. Nr. 266. § 2.

és Északi-tengeren, főleg a lübecki kereskedők közvetítésével jutott Északnyugat-Európába. Kisebb mértékben Hamburg, Köln, Stralsund és más Hanza-városok is részt vettek a svédországi rézkereskedelemben, s Visby és a livlandi városok Falunból látták el az orosz területeket.⁵⁸

A legnagyobb utat a felső-magyarországi rézszállítványok tették meg a nyugat-európai feldolgozócentrumokig, majd a Dinantban, Aachenban, Strolbergben, Brunswickben, Nürnbergben előállított használati tárgyak, szerszámok, konyhafelszerelések stb. visszafelé, egészen a Közel-Keletig, Észak-Afrikáig, a 15. század elejétől, a portugál gyarmatbirodalom felemelkedésétől a Kelet-Indiáig eljutott.⁵⁹ A Hanza-forrásokban a *libeters*, *schmolnitzer*, *gilnitzer koppers* kifejezések egyaránt előfordulnak, az esetek többségében azonban a vámkönyvek, kárlisták és egyéb források az ércpörkölésnek, az előzetes finomításnak megfelelően a származási hely megjelölése nélkül *cuprum durum*, *-molle*, *-negrum*, *-fumeum*, *-non fabricatum*, *coperdraet* bejegyzéseket tartalmaznak. A fenti esetekben a kereskedelmi útvonal, a kereskedő származása alapján következtethetünk a rézérc bányászási helyére.⁶⁰ A ritkán előforduló *cuprum polana* esetében csaknem bizonyos, hogy felső-magyarországi rézről van szó, mivel a késő középkorban Lengyelországban nem folyt rézbányászat. Lengyelországon és Szilézián a Balti-tenger felé áthaladó felső-magyarországi rézszállítványok legjelentősebb közvetítője a 14. század utolsó két évtizedéig a thorni kereskedőpolgárság volt. Besztercebányáról és környékéről, valamint a Szepességből induló rézszállítványok Lubló—Szandecz—Czchow—Bochnie útvonalon jutottak el Krakkoig.⁶¹ Egy 15. század elején keletkezett német vers krakkót már *Kupferhaus*-nak nevezte; a város, Thorn árumegállító jogát, a felső-magyarországi rézüzetben elért primátusságát csak a 14. század végén tudta megtörni.⁶² A 14. század folyamán a lengyel uralkodók gazdaságpolitikájában határozottan megfigyelhető az a törekvés, hogy a porosz Hanza-városok és elsősorban Thorn kiváltságaival szemben Krakko gazdasági hatalmát erősítsék. A városnak 1306. szeptember 12-én adományozott Lokietek Ulászló árumegállító jogát. Az oklevélben különös hangsúlyt kap a felső-magyarországi réz, ugyanis az uralkodó mindenekelőtt a rézkereskedelemben akar Krakkónak kiváltságos helyzetet biztosítani.⁶³ Nagy Kázmér 1335-ben, 1354-ben és 1359-ban újította meg Krakko privilégiumait, s ezen belül a rézkereskedelemben élvezett árumegállító jogát.⁶⁴ Elődei politikáját követte a lengyel trónon I. Lajos is. Az uralkodó 1372. augusztus 6-án Visegrádon kelt oklevelében külön hangsúlyt ad annak, hogy Krakko kereskedelmi kiváltságait *de universis Prussie partibus et signanter de Thoron* érkező kereskedőkkel szemben kell érvényesíteni, s később, 1380. évben kelt krakkói oklevelében az uralkodó megtiltja, hogy a porosz Hanza-városok felé Krakko megkerülésével a Visztulán, a Dunajecen vagy szárazföldi kereskedelmi

⁵⁸ HUB III. Nr. 63., 565.; HUB IV. Nr. 141., 965. § 1., 980. § 1.

⁵⁹ G. Asaert, 1973. 290—295.

⁶⁰ Ph. Braunstein, 1977. 86. — Paulinyi O. 1933. 89. — J. Vlahović, 1977. 169, 170.

⁶¹ F. Bruns—H. Weczerka, 1967. Bd. 2. 669/670.

⁶² Th. Hirsch, 1858. 181.

⁶³ „Volumus eciam et promittibus, ut omnes Mercatores de quibuscumque Regionum partibus cum Mercibus ad dictam venientes Civitatem, omnia ipsorum Mercimonia sive Merces vendere possunt hospitibus extraneis, vel alijs ementibus quibuscumque, Excepto solo cupro, si adductum fuerit de Hungaria vel de Sandecz, vel de quibuscumque aliarum Regionum partibus sive locis, nulli extraneo, nisi Civibus nostris Cracoviensibus debet vendi: Et dicti Mercatores nullatenus, nisi rebus et Mercibus venditis, dictam nostram Civitatem Cracoviensem audeant pertransire. Ceterum addimus, ut predicti Mercatores de Hungaria vel de Sandecz, et de locis alijs quibuscumque cum cupro et alijs Mercibus versus Thorun super aquis non audeant navigare, neque in terra de cucere, nisi prius dictum cuprum et Mercimonia Cracovie deductum deponentur, et ibidem... civibus nostris vendantur, prout superius est expressum.” 1306. szeptember 12. KDMK. 1879. Nr. 7.

⁶⁴ „Noverit vniuersis presenciam habituri, Quod nos Kazimirus dei gracia Rex Polonie recognoscimus et promittimus presencium per tenorem, quod postquam domino concedente de Polonia redibimus et nostros barones nobiscum habere poterimus commode, et quando nobis videbitur opportunum, depositum salis, plumbi vel cupri, in civitate casimiriensi, quod cives ibidem inter mettala duxerint eligendum, gratantissime faciemus.” 1335. február 27. KDMK. 1879. Nr. 19. 1. még Nr. 29., 32.

utakon rezet és vasat szállítsanak.⁶⁵ Krakkó és Thorn között folyó konkurencia-harc miatt helyezték át időnként a felső-magyarországi réz kereskedelmét a Boroszló–Frankfurt/a. d. Oder–Stettin útvonalra, s a tengerparti városból került a réz tovább Északnyugat-Európába. Egyébként a felső-magyarországi réznek az Oderán történő szállítása soha nem tudott igazán jelentőssé válni, s a Krakkó–Boroszló–Thorn–Danzig, valamint a Krakkó–Sandomierz–Thorn–Danzig útvonalat Lengyelország és a Német Lovagrend között támadt gazdasági és politikai küzdelmek idején is helyettesítette.⁶⁶ Mint az idézett forrásokból kitűnik, Lengyelország és Poroszország gazdasági ellentéteiben a felső-magyarországi réz fontos szerepet játszott, s a két ország közötti kereskedelmi háború az 1390-es évek elején döntő szakaszba érkezett. VI. Bogislaw Pomeránia és Wolgast hercegének 1390. május 29-i privilégiumában különféle vámkedvezményekben részesítette a Lengyelországból, Magyarországról, Litvániából és Ruténiából érkező kereskedőket; a forrás nyilvánvalóan a thorni árumegállító jog, s ezen belül is a réz árumegállító joga ellen irányult. S hogy összehangolt gazdaságpolitikáról volt szó VI. Bogislaw és a lengyel uralkodó között bizonyítja Jagello Ulászló 1390. augusztus 18-án kelt oklevele, amelyben az Oderán vagy szárazföldi úton Thorn megkerülésével Krakkóba érkező Hanza-kereskedőket vámkedvezményekben részesítette, többek között a réz- az ólom- és a cinkkereskedelem terén.⁶⁷ Lengyelország és Poroszország között a kereskedelmi zárlat végül 1397-ben szűnt meg, amelynek fő vesztese a lengyelországi, magyarországi, ruténiai kereskedelemről elzárt Thorn volt. Ettől az időtől kezdve az északi irányú felső-magyarországi rézkivitel legfőbb szervezőjévé a krakkói és danzigi kereskedőpolgárság vált, s a felső-magyarországi rézkivitelben ez a kereskedelmi út fontosságát a 16. században is meg tudta őrizni.⁶⁸ A felső-magyarországi rézkivitel másik két fontos útvonala Bécsben és Prágán keresztül a dél-német városok, Villachon keresztül Velence és Firenze irányába haladt. A Hanza-kereskedők által kivitt felső-magyarországi rézszállítmányok nagyságrendjét erősen korlátozta a firenzei bányavállalkozók érdekeltsége. Velence és Firenze között létrejött egyezmények, valamint a két városnak az uralkodóval kötött szerződésai világosan bizonyítják, hogy az itáliai kereskedőség a felső-magyarországi bányák minél nagyobb részét akarta annak magas ezüsttartalma miatt finomítatlanul a velencei kohókba szállíttatni.⁶⁹ Az 1385. évi szerződés értelmében firenzei vállalkozók legfeljebb 200–250 milliarét (= 120–150 q) finomíthattak a felső-magyarországi kohókban, a többi a Velence környékén levő gettói üzemekbe szállították. Az itt megmunkált réz jelentős részét nemcsak a mediterrán piacokra, hanem tengeri úton Északnyugat-Európába is továbbszállították.⁷⁰

A 14. századi rézbányászat és -kereskedelem nagyságát csak durva becsléssel tudjuk meghatározni. A svédországi réztermelés évi 500–800 Schiffspfund (kb. 75–120 tonna) volt, míg a felső-magyarországi termelésre vonatkozó, viszonylag pontos adatok csak a Fugger-korszak kezdetétől állnak rendelkezésünkre, de a beszerce-

⁶⁵ G. Wenzel, 1876. III. köt. Nr. 26., 28., 32.; KDMK, 1878. Nr. 38., 41., 43. „...ut omnes et singuli dicte civitatis nostre Sandecensis cives, incole et mercatores, dimisis eorum transitibus seu navigibus in dictis aquis (vl. in Dunaiecz et Visla F. L.), et totaliter pretermisiss amplius super dictis aquis factis quomodo-cunque, cum ferro, cupro et aliis quibuscunque mercibus eorum in terra, et non alias, quam per Cracoviam nostram Civitatem, et per alia consueta loca viarum et theloniorum nostrorum Regialium in antea iugiter transeant et redeant, per que tempore re colende memoria condam domini Kazamiri Regis Polonie auunculi nostri predicti transire et proficisci consuetum et solitum ac statutum extiterat; quemadmodum eiam per dicte nostre civitatis Cracoviensis cives ludice et sufficienter patentibus privilegiis fuerat demonstratum.” G. Wenzel, 1876. III. köt. N. 194.

⁶⁶ F. Bruns—H. Weczerka, 1967. Bd. 2. 571–574., 612.613., 625–627., 681–684., 649. pp. — O. Halaga, 1967. 75.; HUB V. Nr. 571.; HUB VI. Nr. 753.; W. Kehn, 1968. 271.

⁶⁷ HUB IV. Nr. 1017., 1018., 1021., 1022., 1034. — KDMK 1879. Nr. 72–75. — W. Kehn, 1968. 262.

⁶⁸ W. Kehn, 1968. 269.

⁶⁹ Ph. Braunstein, 1977. 86. — Paulinyi O., 1933. 13/14.

⁷⁰ Wenzel G. 1876. III. köt. Nr. 296., 311. „Et quod facient affirmari quam minus raminis poterunt in Hungaria; attamen totum, quod affinitur, non possit transire summam sive quantitatem milliarum ducentorum in ducentis quinquaginta in anno.” vo. Nr. 312.

bányai, szomolnoki, úrvölgyi, gölncibányai, libetbányai rézérc kereskedelmi forgalmának földrajzi kiterjedését figyelembe véve csaknem bizonyos, hogy messze felülmúlta más területeken folyó termelést.⁷¹ A lübecki kereskedőség 1368-ban 4300 lüb. M. értékű svédországi rézet szállítottak Északnyugat-Európába, míg a magyar réz forgalma 1500 lüb. M. volt. A königsbergi Hanza-kereskedő Hildebrand Veckingchusen üzleti könyveiben számos esetben említik a felső-magyarországi réz kivitelét Antwerpenbe, Londonba, Yarmouthba vagy általában Angliába. Egy-egy esetben az említett üzleti könyvben *koppers van Sweden*, *koppers to Prussen* is előfordul, az utóbbi is valószínűleg svédországi rézszállítmányra utal.⁷³ Az 1368/69. évi vámkönyvekben Stockholm és Gotland rézkereskedelme minden más porosz és pomerániai város forgalmát felülmúlta, de a Balti- és Északi-tengeri útvonalon kivitt felső-magyarországi réz forgalma sem elhanyagolható. A Német Lovagrend 1390 és 1405 közötti kereskedelmi bevételeiben ez az üzletág évi 7,6%-kal, s a későbbi évtizedekben Krakkó és Danzig esetében 20%-kal részesült.⁷³

A szakirodalom a 14. századot a réz reneszánszának vagy második bronzkor-szaknak is nevezi, talán ezért is tűnhet szerénynek a vas forgalma. A Hanza-területekről Északnyugat-Európába szállított vas legnagyobb része a svédországi bányákból származott.⁷⁴ A vámtisztviselők a vasszállítványok bejegyzésekor az *osemund* és a *ferrum* terminust használták. Az *osemund* egyértelműen és kizárólag svéd eredetre utal, míg a *ferrum* a svédországi és más területekről származó szállítványok esetén egyaránt előfordult. Jóllehet az 1368/69. évi vámkönyvek nem, de más források megőrizték, hogy a Hanza-területen és a Hanza-kereskedők közvetítésével Északnyugat-Európában kis mennyiségben felső-magyarországi vas is forgalomba került.⁷⁵

A porosz és livlandi Hanza-városok jellegzetes exportcikke volt még a viasz, a len, a hamuzsír, a fa, a kátrány és a szurok. Az 13 050 lüb. M. (kb. 65,25 tonna) értékű viaszkereskedelem a teljes forgalom 3%-át alkotta. A viasz nagy része az orosz területekről, Rjazany vidékéről, Litvániából és Lengyelországból származott.⁷⁵ A livlandi Hanza-városok közül különösen Reval és Riga bonyolított le nagy forgalmat. Riga fennmaradt adóskönyve szerint 1286 és 1352 között bejegyzett 2000 kereskedelmi üzletből 428 a viaszra vonatkozik. Az orosz, lengyel és litván területekről származó viasz keresettsége miatt nagy mennyiségben hamisították fagyúval, vajjal, gyantával, borsólisztel, homokkal, téglaporról, ezért a viaszkivitel ellenőrzése önálló hivatalt (*wraker vagy wasvindere*) állítottak föl, amelynek a rossz

⁷¹ K. Kumlien, 1977. 246. — J. Vlahovič, 1967. 255–279. vö. 1977. 171. Csak szórványos adatokat találunk *Fejérpataky* L. 1885. 89., 94/95.

⁷² M. P. Lesnikov, 1973. Af 1. 83. r. 15., 17., 25.; 83. v. 20., 27., 30.; 103. v. 9.; Af 6. 127. r. 5.; 127. v. 15.; 138. r. 2.; 144. v. 9/10.; 147. r. 4/5.; 156. v. 3., 16., 23–27.; 167. r. 12., 14., 17.; 168. r. 23., 30.; 170. v. 2., 3., 8., 13–17. — G. Lechner, 1935. I. 92., 94., 95., 98., 362–367., 369., 370., 389., 627., 629., 630–632., 640., 1112., 1115., 1118.; II. D. 43., 45.; II. Str. 8., 9.

⁷³ W. Kehn, 1968. 268. — F. Renken, 1937., 165. — H. Samsonowicz, 1969. 26. A réz legfontosabb ötvözőanyagának, a cinknek tengeri forgalma az 1368/69. évi vámkönyvek szerint rendkívül csekély, s csak feltételezhetjük, hogy a cink Északnyugat-Európa nagy rézfeldolgozó centrumaiba elsősorban kontinentális úton jutott. G. Lechner, 1935. I. 60., 519.; II. Str. 15. Az angol cinket — III. Edward 1363. június 20-i privilégiuma szerint — a Hanza-kereskedőség Calais-n keresztül szállította a kontinensre. I. HUB IV. Nr. 87. VI. Bogislav 1390. május 29-i, valamint Stralsund 1390. június 4-i privilégiumában viszont szerepel a Magyarországból, Lengyelországból behozott cink vámtarifája. HUB IV. Nr. 1017. § 2., 1018. § 8. L. még KDMK, 1879. Nr. 72–75. A cink-kereskedelem kontinentális útvonalának feltételezését támasztja alá II. Ulászló 1390. augusztus 18-án Krakkóban kelt privilégiuma, melyben a lübecki, hamburgi, wismari, landsbergi, frankfurti kereskedők kiváltságokat kapnak — többek között — a cink-kereskedelem terén. Az említett kereskedők valószínűleg az Elbát használták a cink Északnyugat-Európába való szállítására. L. HUB IV. Nr. 1034. § 1.

⁷⁴ G. Lechner, 1935. I. 94., 98., 362., 364–367., 369., 370., 630–632., 634–640., 654., 664., 680., 681., 1118.; HUB III. Nr. 396., 495.; HUB IV. Nr. 537.

⁷⁵ W. Böhnke, 1962. 51–53. — G. Wenzel, 1876. III. köt. Nr. 194.

⁷⁶ A. Л. Хорошкевич, 1963. 121–154. — W. Stieda, 1887. CXII–CXIV.

minőségű, hamisított árucikk piacra kerülésének megakadályozása volt a feladata.⁷⁷ A bruggei kontor 1398-ban Revalba küldött levele szerint azonban a hamisítást nem sikerült teljesen felszámolni, ugyanis a francia és burgund kereskedők panaszt tettek a kontor előljáróinál a livlandi kereskedők pecsétjével hitelesített viasz hitvány minősége miatt.⁷⁸ Számos Hanza-városban jelentős viaszfeldolgozó ipar működött, s az orosz, a lengyel és a litván viaszt nemcsak nyersen, hanem feldolgozva, színezve is szállították Északnyugat-Európa piacaira.⁷⁹

Az 1368/69. évi vámkönyvek az orosz, a lengyel és a litván területekről származó fa-, szurok- és kátránykivitel terén nem tükrözik azt a fontosságot, amelyet a szakirodalom ezeknek a nyertermékeknek tulajdonít, s ami más, elsősorban későbbi források felhasználásával bizonyítható. Különösen a különféle faárúk — épületfa, hajóárbóc, hordódonga, tiszafa, fűrészáru, fenyőgerenda, tűzifa stb. — 413 lüb. M. 8 Sch. értékű kivitele tűnik rendkívül alacsonynak, s valószínű, hogy az ebből az évből fennmaradt számadatok lényegesen alatta maradnak a 14. század második felére jellemző tényleges forgalomnak.⁸⁰

Az 1368/69. évi Hanza-kereskedelem fontosabb árucikkeinek forgalma

posztó	159 282	lüb. M.
hal (hering, angolna, tőkehal)	70 871,5	lüb. M.
só	61 775,5	lüb. M.
szatócsáru (divers, alia bona stb.)	55 779,5	lüb. M.
zsiradék (vaj, szalonna, olaj, fókazsír)	32 842,5	lüb. M.
bőr, szőrme	17 098,75	lüb. M.
gabona (búza, rozs, árpa, zab, rizs, liszt)	15 368,81	lüb. M.
viasz	13 050	lüb. M.
sör	6 087	lüb. M.
vas (acél, osemund)	4 751,58	lüb. M.
réz	4 674,75	lüb. M.
len	3 498,25	lüb. M.
nemesfém, bullion	2 699,62	lüb. M.
bor	2 291	lüb. M.
lenvászon	1 385	lüb. M.
kötél	715,5	lüb. M.
gyapjú	493	lüb. M.
fa	413,5	lüb. M.
méz	207	lüb. M.
cink	117,25	lüb. M.

⁷⁷ „dat mit smere eder mit ekerne eder mit harpoyse eder mit buteren eder mit erwiten eder mit jenigkerleye valsche gewelschet were.” HUB III. Nr. 586. L. még HUB III. Nr. 497., 588—590.; HUB IV. Nr. 377., 390. LECUB VI. Nr. 2925. 8.

⁷⁸ LECUB IV. Nr. 1481.

⁷⁹ Th. Hirsch, 1858. 324. HUB IV. Nr. 58., 82. 1., 188., 261., 537., 740., 773., 794. 6., 795. 3., 816., 965. I. G. Lechner, 1935. I. 211., 218., 220., 223., 230., 237., 248., 526., 536., 867., 875., 1359—1363.; II. D. 3., 8., 15., 17., 20., 38., 39., 42., 48., 51.; II R 11—17.; II Re 3., 5.; W. Stieda, 1887. I. A. 4., 8., 9., 11., 14., 15., 17., 24., 55.; I. B. 84., 85., 87., 91., 96—99.; I. C. 125.; I. D. 135.

⁸⁰ HUB IV. Nr. 221., 234. § 2., 9.; 321., 332. § 3.; 381., 657., 794. § 6.; 795. § 3.; 909., 1018. § 3.; 1034. § 1.; 1073., 1076. — G. Lechner, 1935. I. 56., 96., 530., 836., 838., 870., 873., 875., 1274. II. D. 1., 16., 23., 27. — W. Stieda, 1887. I. B. 73., 75—77., 82., 92.; I. C. 125., 126. — Ph. Dollinger, 1964. 287. — Th. Hirsch 1858. 84/85. — M. Malowist, 1970. 305. — H. Samsonowicz, 1969. 31—34.

*A Hanza-városok egyes csoportjainak kereskedelmi forgalma
1368/69. évben*

Oldesloe (Hamburg) Mölln	183 384,95 lüb. M.	35,29 ⁰ / ₀
Livland	96 842,97 lüb. M.	18,63 ⁰ / ₀
Schonen	82 123,21 lüb. M.	15,80 ⁰ / ₀
Svédország (Gotland)	81 357,42 lüb. M.	15,66 ⁰ / ₀
Poroszország	49 387,62 lüb. M.	9,50 ⁰ / ₀
Vend Hanza-városok	44 130,78 lüb. M.	8,50 ⁰ / ₀
Dánia (Norvégia)	6 946,44 lüb. M.	1,34 ⁰ / ₀
Flandria és Kampen	4 783,87 lüb. M.	0,92 ⁰ / ₀
	<hr/>	
	519 600,04 lüb. M.	100,00 ⁰ / ₀

Az 1368,69. évi vámkönyvek csak korlátozottan alkalmasak arra, hogy a Hanza egyes város csoportjainak gazdasági teljesítőképességét a forgalom nagyságrendjének segítségével megállapíthassuk. Mint korábban utaltam rá, a vámhelyek földrajzi fekvésénél fogva a tengeren zajló kelet—nyugati kereskedelmi forgalmat ellenőrizték, s a források ezt örökölték meg. Tehát azok a Hanza-városok, amelyek az északnyugat-európai piaccal döntően tengeri útvonalon létesítettek kapcsolatot nagyobb súllyal szerepelnek a forrásokban. Ez magyarázza a vend vagy a wesztfáliai Hanza-városokhoz képest fejlettségben elmaradottabb livlandiak 18,63%-os részesedését a teljes kereskedelmi forgalomban, amit egyébként e terület városainak gazdasági ereje nem indokolna. A legfejlettebb területnek számító vend Hanza-városok (az Alsó-Rajna vidéket nem tekintve, mivel ez nem szerepel a vámkönyvekben) Mecklenburggal együtt csak 8,5%-kal részesült a kereskedelmi forgalomban. Ezt az arányt erősen torzítja az a körülmény, hogy Lübeck és Hamburg kereskedelmi forgalmának egy részét a Hamburg—Oldesloe—Mölln útvonalon feljegyzett adatok foglalják magukba anélkül, hogy a végösszeget városonként tovább tudnánk bontani. A Hanzával kapcsolatban elsősorban a Balti- és Északi-tengeri kereskedelemre gondolunk, azonban az alacsonyabb számadatokat látva joggal feltételezhetjük, hogy az északnyugat-európai piacokhoz közelebb fekvő Hanza-városok kereskedelmi forgalmának tekintélyes része kontinentális útvonalon bonyolódott. Livlandhoz képest hasonlóképpen alacsonynak tűnik a porosz Hanza-városok forgalma; a porosz területek felfutása ugyan a 15. század első felében kezdődött, de a számadatokat itt is módosíthatná a kontinentális kereskedelem nagyságrendjének ismerete. Oldesloe, Hamburg és Mölln 183 384,95 lüb. M. értékű rendkívül magas forgalma a könyvviteli technikából és a vámszedés alapvető célkitűzéseiből következik, mivel végső soron nem a Hanza-kereskedelem működését, hanem az egyes városok kereskedőinek üzleti tevékenységét alapul véve a méltányos háborús teherviselést akarták biztosítani, a kereskedők harmadánál nem a kivitt vagy behozott áruk származási helyét és célállomását, csupán *venit de Oldesloe, versus Oldesloe* formulát jegyezték fel. A méltányos teherviselés szempontjából, különösen a behozatal esetén volt érdektelen az áru közelebbi származási helye, ezért csak néhányszor találkozunk — Flandria és Kampen esetében — az északnyugat-európai piacok valamelyikének említésével.

A kereskedelmi forgalom összegzett számadatai viszont rendkívül kifejezően mutatják be a Hanza gazdasági rendszerének egyik legfontosabb sajátosságát. A Hanza Európa északi felén a kelet—nyugati kereskedelem legfőbb szervezője volt, s a városok hatalmuknál fogva számos, az egyes városnegyedekhez nem tartozó észak- és kelet-európai régiót is gazdasági rendszerükbe vontak. A Hanza-kereskedők a kereskedelmi forgalom 31,46%-át Svédországgal a Schonen-félszigettel és Gotlanddal bonyolították le, az itt megvásárolt nyerstermékek és élelmiszerek képezték az északnyugat-európai kivitel döntő részét heringből, vajból, rézből, vasból stb., s a háborús események miatt megszakadt kereskedelem Dániával és Norvégiával békeidőben jelentős volt. A Hanza-közvetítőkereskedelem egyedülálló fejlettsége és szervezetsége ellenére is sajátosan késő középkori jelenség, s a továbbfejlődés lehetőségét az egyszerű közvetítőtevékenységen túl az egyes város csoportoknak a szomszédos régiókkal való funkcionális gazdasági együttműködés biztosíthatja. Ez a tendencia érvényesült a 15. század folyamán a porosz Hanza-városok esetében, míg a Lübeck vezette vend Hanza-városok a késő középkori közvetítőkereskedelem tradícióit katonai-hatalmi eszközökkel igyekeztek megőrizni.

A Hanza 1368/69. évi kereskedelmi forgalma városok, város csoportok szerint

Városok, város csoportok	Kivitel				Behozatal			
	Hajók Száma	Hajók ‰	Áruk láb. M.	Áruk ‰	Hajók Száma	Hajók ‰	Áruk láb. M.	Áruk ‰
Danzig	140	14,09	22 849,62	12,82	112	12,18	16 021,12	4,69
Elbing	39	3,90	6 600,00	3,70	27	2,93	3 068,37	0,90
Braunsberg					2	0,21	52,5	0,01
Königsberg	2	0,20	74	0,04	4	0,43	722,00	0,21
Poroszország	2	0,20						
Poroszország össz.	183	18,33	29 523,62	16,57	145	15,77	19 864,00	5,81
Reval	22	2,20	14 329,93	8,04	7	0,76	34 239,34	10,02
Riga	5	0,50	14 074,00	7,90	17	1,84	10 271,12	3,00
Windau					1	0,10	654,75	0,19
Pernau	15	1,50	22 698,56	12,74	9	0,97	253,25	0,07
Lemsal	1	0,10	322,00	0,18	1	0,10		
Livland össz.	43	4,30	51 424,5	28,86	35	3,80	45 418,46	13,30
Stockholm	14	1,40	12 488,97	7,00	22	2,39	20 648,5	6,04
Kalmar	15	1,50	4 140,00	2,32	20	2,17	6 177,1	1,80
Söderköping	13	1,30	6 057,5	3,40	14	1,52	7 692,0	2,25
Nyköping					1	0,10	375,5	0,10
Västervik	1	0,10	140,0	0,08	1	0,10		
Gotland	20	2,00	6 297,75	3,53	29	3,15	11 836,27	3,46
Svédország (Gotland)					2	0,21	1 997,31	0,58
Stockholm (Gotland)	1	0,10	278,0	0,15	7	0,76	3 246,5	0,95
Svédorsz. és Gotl. össz.	64	6,41	29 402,22	16,50	96	10,44	51 955,18	15,21
Wismar	200	20,04	6 191,61	3,47	140	15,23	5 519,37	1,61
Rostock	43	4,30	4 649,06	2,06	26	2,82	2 219,66	0,65
Stralsund	62	6,21	7 587,25	4,25	37	4,02	4 080,33	1,19
Greifswald	4	0,40	123,5	0,06	7	0,76	549,00	0,16
Stettin	75	7,51	7 056,5	3,96	72	7,83	5 552,5	1,62
Kolberg	1	0,10	130,0	0,07	1	0,10	30,0	0,01
Rügenwalde	1	0,10	32,0	0,01	6	0,65	411,0	0,12
vend Hanza és Mecklenburg össz.	386	38,67	25 768,92	14,46	289	31,44	18 361,86	5,37
Bergen					12	1,30	4 362,5	1,28
Koppenhága					1	0,16	22,0	0,01
Flensburg	1	0,10	30,0	0,01	1	0,10	139,19	0,04
Fehmarn	27	2,70	856,5	0,48	28	3,04	1 536,25	0,45
Dánia és Norvégia össz.	28	2,80	886,5	0,49	42	4,57	6 059,94	1,77
Oldesloe	81	8,11	37 317,83	20,94	56	6,09	136 280,12	39,91
Hamburg					1	0,10	9 247,5	2,70
Mölln	5	0,50	539,5	0,30				
összesen	86	8,61	37 857,33	21,24	57	6,20	145 527,62	42,62

A Hanza 1368/69. évi kereskedelmi forgalma városok, város csoportok szerint

Városok, város csoportok	Kivitel				Behozatal			
	Hajók Száma	Hajók ‰	Áruk lűb. M.	Áruk ‰	Hajók Száma	Hajók ‰	Áruk lűb. M.	Áruk ‰
Kampen					1	0,10	835,0	0,24
Brugge					3	0,32	3 856,37	1,12
Flandria	1	0,10	92,5	0,05				
összesen	1	0,10	92,5	0,05	4	0,43	4 691,37	1,37
Schonen	189	18,93	31 842,34	17,87	218	23,72	45 834,87	13,42
Malmö	13	1,30	226,0	0,12	24	2,61	3 030,0	0,88
Aarhus	5	0,50	543,0	0,30	8	0,87	614,0	0,17
Asselies					1	0,10	33,0	0,01
összesen	207	20,74	32 611,34	18,30	251	27,31	49 511,87	14,5
Városok, város- csoportok össz.:	998	100,00	178 164,74	100,00	919	100,00	341 435,3	100,00

IRODALOM

- W. Abel, 1980. Strukturen und Krisen des spätmittelalterlichen Wirtschaft. Stuttgart—New York 1980.
- W. Achilles, 1959. Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen Europäischer Räume im 16. und 17. Jh. = Zf. Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1959. Apr. 32—55. p.
- J. Ahvenainen, 1963. Der Getreidehandel Livlands im Mittelalter. Helsinki 1963.
- H. Amman, 1954. Deutschland und die Tuchindustrie Nordwesteuropas im Mittelalter. = HGB11, Jg. 72. 1954. 1—61. p.
- G. Asaert, 1973. De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw (1394—1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen. Brussel 1973.
- E. Baasch, 1927. Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927.
- N. E. Bang, 1906—1922. Tabeller over skibfart og varentransport gennen Oresund. 1497—1660. Del 1—2. Kobenhavn—Leipzig 1906—1922.
- G. Bigwood, 1906. Gand et la circulation des grains en Flandre du XIVe au XVIIIe siècle. = VSWG, Bd. 4. 1906. 397—460. p.
- W. P. Blockmans, 1978. De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuw tijden (1384—1506). Brussel 1978.
- W. Böhnke, 1962. Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400. = HGB11, Jg. 80. 1962. 26—95. p.
- A. Braun, 1926. Der Lübecker Salzhandel bis zum Ausgang des 17. Jh. Hamburg 1926.
- Ph. Braunstein, 1977. Le marché de cuivre à Venise à la fin du Moyen-Age. = Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa. 1500—1650. Hrsg. v. H. Kellenbenz. Wien 1977. 148—171. p.
- F. Bruns,—H. Weczerka, 1967. Hansische Handelsstrassen. Textband. Weimar 1967.
- E. M. Carus-Wilson—O. Coleman, 1963. England's Export Trade 1275—1547. Oxford 1963.
- R. Doehaerd, 1947. Comptes du tonlieu d'Anvers. 1365—1404. Bruxelles 1947.
- Ph. Dollinger, 1964. La Hanse. (XIIe—XVIIe siècles.) Paris 1964.
- E. Engel,—B. Zientara, 1967. Feudalstruktur, Lehnbürgertum und Fernhandel im spätmittelalterlichen Brandenburg. Weimar 1967.
- L. Fejérpataky, 1885. Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885.
- W. Fellmann, 1961. Die Salzproduktion im Hanseraum. = Hansische Studien Berlin 1961.

- L. Genicot*, 1974. La crise agricole de moyen age dans le Namurois. Par M.—S. Bouchat-Dupont et B. Delvaux. Louvain 1974.
- O. Halaga*, 1967. Kaufleute und Handelsgüter der Hanse im Karpatengebiet. = HGB11, Jg. 85. 1967.
- J. Hansen*, 1912. Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und Getreidepolitik Lübecks. Lübeck 1912.
- H. Helbig*, 1973. Gesellschaft und Wirtschaft der Mark Brandenburg im Mittelalter. Berlin—New York 1973.
- HGB11 Hansische Geschichtsblätter
- K.G. Hildebrand*, 1954. Salt an sloth in Swedish economic history = The Scandinavian Economic History Review, Vol. II. No. 2. 1954.
- Th. Hirsch*, 1858. Handels- und Gewerbeschichte Danzigs unter Herrschaft des Deutschen Orden. Leipzig 1858.
- A. Л. Хорошкевич*, 1963. Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в 14—15. вкан. Москва 1963.
- St. Hoszowski*, 1960. The Polish Baltic Trade in the 15th—18th centuries. = Poland at the XIth International Congress of History Sciences in Stockholm. Warszawa 1960. 117—154. p.
- HR.* Die Rezesse und andere Akten der Hansetage von 1256—1430. Abt. 1. Bd. 1. Bearb. K. Koppmann. Leipzig 1970.
- HUB.* Hansisches Urkundenbuch. Bd. 1—6. Bearb. K. Höhlbaum etc. Halle—Leipzig 1876—1895.
- F. Irsigler*, 1979. Hansischer Kupferhandel im 15. und in der ersten Hälfte des 16. Jhs. = HGB11, Jg. 97. 1979. 15—35. p.
- F. Irsigler*, 1979. Die wirtschaftliche Stellung der Stadt Köln im 14. und 15. Jh. Wiesbaden, 1979.
- O. Johnsen*, 1939. Norwegische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1939.
- W. Kehn*, 1968. Der Handel im Oderraum im 13. und 14. Jh. Wien 1968.
- KDMK* Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa. 1275—1506. Część pierwsza. Wydał i przypisami objaśnił. Franciszek Piekosiński. Krakowie 1879.
- D. Krannhals*, 1942. Danzig und Weichselhandel in seiner Blütezeit vom 16. zum 17. Jh. Leipzig 1942.
- J. Kulischer*, 1928. Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Bd. 1. München—Berlin 1928.
- K. Kumlien*, 1977. Staat, Kupfererzeugung und Kupferausfuhr in Schweden. 1500—1650. = Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa. 1500—1650. Hrsg. v. H. Kellenbenz. Wien 1977. 241—259. p.
- K. Kunze*, 1891. Hanseakten aus England 1275 bis 1412. Halle 1891.
- St. Kutrzeba*, 1902. Akta odnoszące się do stosunków handlowych Polski z węgrami Głównie z Archiwum Koszyckiego z lata 1354—1505. Kraków 1902.
- T. Ladogórski*, 1958. Studia nad zaludnieniem Polski w XIV. wieku. Wrocław 1958.
- G. Lechner*, 1935. Die Hansische Pfundzoll-liste des Jahres 1368. 18. März 1368 bis 10. März 1369. Lübeck 1935.
- LECUB* Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch. Abt. 1. Bd. 1., 2., 4., 6. Hrsg. v. F. G. Bunge etc. Reval—Riga 1852—1873.
- E. von Lehe*, 1966. Die Märkte Hamburgs von den Anfängen bis zur Neuzeit. Wiesbaden 1966.
- M. Lemosse—M. Boulet*, 1950. Le commerce de l'ancien monde jusqu'à la fin du XVe siècle. Paris 1950.
- M. P. Lesnikov*, 1960. Lübeck als Handelsplatz für osteuropäische Waren im 15. Jh. = HGB11, Jg. 78. 1960. 67—86. p.
- M. P. Lesnikov*, 1973. Die Handelsbücher des hansische Kaufmanns Veckinchusen. Berlin 1973.
- P. Lindemans*, 1952. Geschiedenis van de landbouw in België. Deel 1. Antwerpen 1952.
- A. Mączak*, 1971. Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz (1557—1647). = Der Aussenhandel Ostmitteleuropas. 1450—1650. Hrsg. v. I. Bog. Köln—Wien 1971. 28—46. p.
- M. Małowiut*, 1970. Die Ostseeländer und die frühe europäische Übersee-Expansion. = Neue Hansische Studien. Berlin 1970. 301—310. p.
- M. Mestayer*, 1963. Les prix du blé et de l'avoine de 1329 á 1793. = Revue du Nord, 45., 1963. 157—176. p.

E. Müller-Mertens, 1955/1956. Untersuchungen zur Geschichte der brandenburgischen Städte im Mittelalter. = WZ d. Humboldt-Universität Berlin, Jg. V. 1955/1956. GSR Nr. 3/4., 1956/1957. Nr. 1.

W. Naudé, 1889. Deutsche städtische Getreidehandelspolitik vom 15. bis 17. Jh. mit besonderer Stettins und Hamburgs. Leipzig 1889.

H. Neveux, 1974. Les grains du Cambresis. Fin du XIVe début du XVIIe siècles. Lille, 1974.

O. Paulinyi, 1933. A középkori magyar réztermelés jelentősége. Bányaművelés és polgári vagyoni Besztercebányán. Bp. 1933.

E. Power—M. M. Postan, 1951. Studies in English trade in the 15th century. London 1951.

W. Prevenier, 1961. De Leden en de staten van Vlaanderen. (1384—1405.) Brüssel 1961.

F. Renken, 1937. Der Handel des Königsberger Grossschäfferei des Deutschen Ordens mit Flandern um 1400. Weimar 1937.

H. Samsonowicz, 1969. Untersuchungen über das Danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jh. Weimar 1969.

D. Schäffer, 1879. Das Buch des lübeckischen Vogt auf Schonen. Halle 1887.

B. H. Slicher van Bath, 1965. Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jhs. = AAG Bijdragen 13. Wageningen 1965.

B. H. Slicher van Bath, 1960. De agrarische geschiedenis van West-Europa. (500—1850.) Utrecht-Antwerpen 1960.

A. Soom, 1961. Der baltische Getreidehandel im XVII. Jh. Stockholm 1961.

W. Stieda, 1887. Revaler Zollbücher und -quittungen des 14. Jhs. Halle 1887.

Székely Gy., 1968. A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVIII. századi Közép-Európában. = Századok 102. évf. 1968. 1—2. sz. 3—34. p.

R. van Uytven, 1961. Stadsfinancien en standseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw. Brussel 1961.

A. E. Verhulst, 1964. L'économie rurale de la Flandre et la dépression économique du Bas Moyen Age. = Studia Historica Gandensia, 7. 1964.

E. Vielrose, 1957. Ludność Polski od X do XVIII wieku. = Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1957. T. 5. Nr. 1. 3—50. p.

J. Vlachović, 1977. Die Kupferzeugung und der Kupferhandel in der Slowakei vom Ende des 15. bis zur Mitte des 17. Jhs. = Schwerpunkte der Kupferproduktion und des Kupferhandels in Europa. 1500—1650. Wien 1977. 148—171. p.

J. Vlahović, 1964. Slovenská med v 16. a 17. storočí. Bratislava 1964.

H. van der Wee, 1965. Conjunctuur en economische groei in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 14., 15., en 16. eeuw. Brussel 1965.

H. Wendt, 1916. Schlesien und der Orient. Breslau 1916.

Wenzel G., 1876. Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. 3. köt. Bp. 1876.

B. Zenker, 1906. Zur volkswirtschaftlichen Bedeutung der Lüneburger Saline für Zeit vom 950—1370. Hannover—Leipzig 1906.

A Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa Gazdasági érintkezés a két világháború között

„A mérhető időben, valaha nemrég,
valahol ott, ahonnan nézni kell
nektek s nekem, bár szempontunk a külső,
(mely szempontot a bölcs nem adja fel),
volt két nagy ország. Német- és Török-
És volt közöttük nagy-nagy senkiföldje.”
(Spiró György: *Köszegök*)

Mottónkból az „ahonnan nézni kell” szempontját magunkra vállalva annak a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó sávnak viszonyulását vizsgáljuk a Szovjetunióhoz, amelyet a kortársak részben Közép-, részben Kelet-Európaként emlegettek. A források Észt, Lett- és Lengyelországot, valamint Litvániát Szovjet-Oroszországgal együtt többnyire Kelet-Európához, Csehszlovákiát és Magyarországot Közép-Európához, Romániát pedig Délkelet-Európához sorolták. Azt is mondhatnánk, hogy azokról az országokról lesz szó, amelyek 1918 és 1941 között valamikor és valameddig a Szovjetunió nyugati szomszédaivá lettek. Vagy ahogy a német élettér körülhatárolásakor Hitler *Mein Kampf*-ja megfogalmazta: „Ha mi Európában új területekről és új termőföldről beszélünk, akkor csak Oroszország és az azt környező államok felé tekinthetünk.”¹

Rögtön felvethető persze a kérdés: van-e egyáltalán létjogosultsága a kétségtelenül csekély kereskedelmi forgalom ismeretében a gazdasági kapcsolatok vizsgálatának. 1930-ban például a szovjet külkereskedelemnek mindössze 4%-a jutott a mai európai KGST országokra, jóval kevesebb, mint az ázsiai szomszédállamokra.²

Ugy gondoljuk, hogy két tényező mégis indokolja a tágabb értelemben vett érintkezés vázlatos elemzését. Az egyik, hogy a térség újjá- vagy újonnan alakult országai az első világháborút megelőző időszakban — iparosodásuk mértékétől függően — a világpiac elsődleges vagy másodlagos központjaihoz kapcsolt peremterületek voltak. Ezt más oldalról az agrárjelleg dominanciájával szokás jellemezni, hangsúlyozva persze ezen belül a markáns fejlettségi szintkülönbséget. A másik motiváló tényező, hogy a hitleri Németország világháborús veresége után a kétoldalú kapcsolatokba rendezett államalakulatok „természetes egymásrataltsága” került előtérbe. A külkereskedelmi forgalom még ma sem a közép-kelet-európai országok áruinak egymás közötti, hanem döntően a Szovjetunióval lebonyolított cseréjén nyugszik.

A prológos és az epilógus szálai tehát egyaránt témánk kibontására inspirálnak. Külön figyelmet érdemel annak a problémának a vizsgálata, hogy az összpolitikai szempontok által jelentősen motivált kereskedelmi szerződések megléte vagy hiánya mennyiben befolyásolta a tényleges forgalom alakulását. A kétoldalú kereskedelmi szerződések megkötését gyakran mélyenszántó viták előzték meg, ezek elemzésénél arra törekedtünk, hogy a felek álláspontját önnön érdekeikkel és gazdasági problémáikkal összefüggésbe hozzuk.

A blokádtól a „szocialista protekcionizmusig”

Amikor 1920 januárjában az antant hatalmak kinyilvánították kereskedési hajlandóságukat az „orosz néppel”, az első lépést tették meg a Szovjet-Oroszország köré vont gazdasági blokád felszámolására. Ekkorra a szovjet kormány már kiépítette intézményrendszerét az izolált gazdaság fennmaradásához. Az 1918. április 22-én hozott dekrétum „a külkereskedelem államosításáról” — végrehajtó apparátus híján — az évben, L. B. Kraszín kifejezésével élve, még csak „potenciális jelentőséggel”³ bírt. A külkereskedelmi monopólium megszilárdulásához a gazdasági blokád és a polgárháború segítette a szovjet politikát. Az 1919. április 30-án hozott újabb rendelet a monopólium gyakorlásával megbízott szervezetek kompeten-

¹ Hitler A.: Harcom. Bp. 1935. 479.

² Köves András: A világgazdasági nyitás: kihívás és kényszer. Bp. 1980. 61—62.

³ V. A. Siskin: Szovetszkoe goszudarsztvo i sztranü Zapada v 1917—1923. gg. Leningrád, 1969. 95.

ciáját semmissé nyilvánítva minden egyes ügylet jóváhagyását a Külügyi Népbiztos-ság engedélyéhez kötötte. 1919 során a nacionalizálás maximális kiteljesítését a csempészet államosítása jelentette. A kivitel teljesen megszűnt, az államilag szervezett illegális behozatalt pedig 500 000 rubelre becsülték, ami a háború előtti import értékének két ezreléke körül volt.⁴

A blokád feloldásával adódó lehetőségeket először az 1920. február 2-án aláírt dorpai békeszerződés révén aknázhatták ki. Az észt állammal kötött békeszerződés XIV. pontja a leendő kereskedelmi szerződésre a legnagyobb kedvezmény elvét és szabad tranzitforgalmat írt elő, s a Revall-i szabadkikötő használatát engedélyezte. A legnagyobb kedvezmény elve azonban már a kereskedelmi szerződés megkötése előtt, a békeszerződés ratifikálásától érvénybe lépett. Ezzel újra „ablak” nyílt Európára, a jég megtörésének azonban komoly ára volt. Mint a volt cári birodalom részének — kikötve, hogy mindez precedensül nem szolgálhat — a XII. pont 15 millió aranyrubelt ítélt meg.⁵ Elsősorban a szabad tranzit ellenértéként jutott Észtország vasútépítési és erdőkoncesszióhoz is.

Kikötött ellenszolgáltatások nélkül tartalmazta a legnagyobb kedvezmény elvét és a szabad tranzitot az 1920. augusztus 11-én megkötött lett békeszerződés XVII. pontja is. A megkötendő kereskedelmi szerződésig már ezek az elvek voltak irányadóak.⁶

A Litvániával 1920 júliusában aláírt, de csak október 14-én ratifikált békeszerződés már csak az átmenő kereskedelem szabadságát biztosította.⁷

Mivel külön kereskedelmi szerződések megkötésére az orosz birodalomtestből kiszakadt balti államokkal csak a 20-as évek második felében került sor (Lettországgal 1927. június 2., Litvániával 1928. szeptember 24., Észtországgal 1929. május 17.) a húszas évek egésze folyamán elsősorban a szabad tranzitút fejében nyújtott kedvezményezés jellemezte ezeknek az országoknak a gazdasági érintkezését a Szovjetunióval.

Hasonlóképpen — a szárazföldi tranzit utak miatt — kulcsfontosságú volt a több mint ezer kilométeren határos Lengyel Köztársasággal való kapcsolatok rendezése. A deklarált elvektől való eltérést is kockáztatva a Rigában 1921. március 18-án aláírt békeszerződés XIII. pontja a „volt Orosz Birodalom gazdasági életében való aktív részvétel fejében” 30 millió aranyrubelt helyezett kilátásba. A ratifikációtól számított 6 héten belül tárgyalások megkezdését írta elő egy a „kompenzációs árucseré keretében” mozgó kereskedelmi szerződésről. Útvonalakat jelölt ki a szabad tranzitforgalom számára, mivel azonban Lengyelország még a németekkel és az osztrákokkal sem lépett kereskedelmi szerződésre, fenntartotta magának a jogot a közép-európai eredetű, illetve célállomású átmenő forgalom szabályozására.⁸ A kereskedelmi tárgyalások azonban elhúzódtak, s a tranzitkérdés megnyugtató rendezésére is csak 1924 áprilisában, a vasúti konvenció keretében került sor.

Ezek a csatornákon keresztül bonyolódott le a szovjet külkereskedelem döntő hányada a NEP-korszakban. A Szovjet-koztársaság számára létfontosságú volt a gazdasági érintkezés helyreállítása a kapitalista országokkal. Nem pusztán a külkereskedelem, hanem a tőkekapcsolatok formájában is. 1920 decemberében, a koncessziókról szóló dekrétum előadójaként Lenin fogalmazta meg: „... legfőbb érdekünk az, hogy minél előbb megkapjuk a tőkésországokból azokat a termelési eszközöket..., amelyek nélkül nem tudjuk komolyabb arányokban helyreállítani iparunkat, egyes esetekben pedig egyáltalán nem tudjuk helyreállítani, mert nem tudjuk beszerezni gyáraink számára a szükséges gépeket.”⁹

A külföldi vállalkozóknak hasznélvezetbe adott földterületet, ipari és egyéb vállalatot (ez volt a koncesszió lényege) az is előtérbe helyezte, hogy a szovjet kormány elzárkózott a cári Oroszország államadosságainak visszafizetésétől, így a tőkeimport más formában történő megindítása nem tűnt lehetségesnek. Az első koncessziók azoknak a köröknek az érdeklődését kívánták felkelteni, amelyek már a

⁴ Uo. 141—142.

⁵ Dokumentii vnesnej politiki SzSzsZR. (A továbbiakban DVP) t. II. Moszkva, 1958. 348—351.

⁶ Uo. t. III. 113—114.

⁷ Uo. t. III. 38. Közben 1920. okt. 4-én cserélték ki a lett békeszerződés ratifikációs okmányait, és okt. 12-én kötötték meg a lengyelekkel az előzetes békeszerződést.

⁸ Uo. t. III. 633., 639—641.

⁹ Lenin Összes Művei (LÖM), 42. k. 106.

háború előtt is működő tőkét fektettek az orosz gazdaságba. Ezeknek kimondatlanul kárpótlás jellegük volt a nacionalizált vállalatok fejében.¹⁰

A külföldi tőkével való kooperáció másik formája a fele-fele arányban részvénytársasági alapon szerveződő vegyes társaságok létrehozása volt. Ezeknek azt a szerepet szánták, hogy rajtuk keresztül tanulhassa el a külkereskedelmi apparátus a fejlett államkapitalizmus szervező gyakorlatát. „A vegyes társaságok rendszere az egyedüli rendszer, amely valóban megjavíthatja a Külkereskedelmi Népbiztonság rossz apparátusát. Ha ilyen feltételek mellett sem vagyunk képesek ezt megtanulni, ebbe beletanulni és ezt kitanulni, akkor népünk reménytelenül a fajankók népe.”¹¹ 1925-ig 14 ilyen vegyes társaság alakult (ebből 6 német és 2 osztrák), s az 1923/24-es gazdasági évben ezek forgalmazták a külkereskedelem értékének 1/5-ét.¹²

Ezek az útvonalakon és ezeken a csatornákon keresztül bonyolódott le a kül-gazdasági kapcsolatok zöme, amely azonban természetesen elsősorban a közép- és nyugat-európai országokkal szövődött. 1925/26-ban a szovjet külkereskedelmi partnerei között az első két helyen Anglia (24%) ill. Németország (19,7%) állt.¹³

Angliával még egy 1921-es kereskedelmi megállapodás alapján tartottak kapcsolatot, Németországgal viszont a legnagyobb kedvezmény elvét kimondó rappalói szerződés előírásai szerint.

Közép-Kelet-Európa országai nyilván nem tehettek szert hasonló jelentőségre, viszont a szovjet helyreállításban való közreműködésük kívánatos volt. A hagyományos kapcsolódások és a szovjet importigények is az iparcikkek bevitelét tették kézenfekvővé. A Lodz környéki textilipar már az első világháború előtt elsősorban az orosz piacra termelt, s a békeszerződések után komoly nehézségei támadtak a világpiac arénájára kerülve. Amikor 1923 végén a lengyel textilgyárosok szövetségének delegációja Moszkvába látogatott, a tapasztalatokat Pavlovski igazgató nem véletlenül értékelte így: „Textiliparunk számára Oroszországban széles piac nyílik, annál is inkább, mivel Oroszország hozzászokott áruinkhoz és a vásárló ismét igényli a lodzi termékeket, amelyeket még a háború előtti időkből ismer.”¹⁴ 1922 szeptemberében egy cseh mezőgazdasági gépkivitelt lebonyolító szindikátus vezetőinek memoranduma egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a jelenlegi kritikus periódusban az egyetlen kiút az, hogy biztosítsuk termékeink lehetséges szállítását Oroszországba.”¹⁵ A GYOSZ igazgatója, Fenyő Miksa 1923 márciusában, Bethlen megbízásából Berlinben tárgyalt Kresztjinszkij ottani nagykövettel, majd hazatérésekor így nyilatkozott: „Az orosz fogyasztói területre... a figyelem... nemcsak azért irányult, mert Oroszország mindenből kipusztulván igen jelentős beszerzéseket végez, melyekért az összes európai államok valóságos versenyfutást végeznek, hanem azért is, mert már békeidőben ez a magyar iparnak természetes fogyasztási területe volt, ahol gyártmányaiból a dunai út igénybevételével jelentős mennyiségeket helyeztél el és ahonnan igen értékes nyersanyagokat szerzett be.” A tárgyalások alapján Magyarország azokat a cikkeket exportálná, „a melyekre Oroszországnak ez idő szerint szüksége van: tehát kis mezei vasutakat, mezőgazdasági gépeket, mezőgazdasági szerszámokat, villamossági gépeket, izzólámpákat, bizonyos bőripari cikkeket, nemesített vetőmagokat stb. és hozna onnan nyersolajat, bőröket, azbesztet, szőrméket stb.”¹⁶

Mindazokban az országokban, amelyekben a XIX. századi iparosodás érdemi eredményeket ért el, a helyreállítási időszak kifuttatásához tágabb fogyasztópiacra volt szükség. Nem véletlen, hogy ezekben az államokban bizonyos iparos körök szorgalmazták, sőt kezdeményezték a kereskedelmi tárgyalások felvételét Szovjet-Oroszországgal, illetve Szovjet-Ukrajnával. A tárgyalásokon azonban komoly nézetkülönbségek merültek fel s végül egyedül Csehszlovákia kötött 1922. június 5-én ideiglenes szerződést az Orosz Föderációval, amely azonban nem foglalta magában

¹⁰ Köves: i. m. 25.

¹¹ LÖM 45. k. 336.

¹² Kovrig Béla: Az új Oroszország (1917—1926). Bp. 1926. 350—351.

¹³ J. Ciepielewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete. 1977. 142.

¹⁴ P. N. Ol'sanskij: O szovetszko-pol'szkijh torgovoeconomiceszkih szvjazah v 1921—1924 gg. in. Szovetszskopol'szkie otnosenija 1918—1945. Szornik sztaej. M. 1974. 97.

¹⁵ Dokumentü i materialü po isztorij szovetszko—csehoszlovankih otnosenij. (A továbbiakban: DMSZCSO) t. II. M. 1977. 12—13.

¹⁶ Budapesti Hírlap, 1923. márc. 8.

a legnagyobb kedvezmény elvét.¹⁷ Magyarország és a Szovjetunió között is befejeződtek a diplomáciai kapcsolatok felvételéről folyó tárgyalások, sőt 1924. szeptember 12-én egy — a legnagyobb kedvezmény elvét tartalmazó — kereskedelmi szerződést is aláírtak, ám az egyezmények ratifikálására végül nem került sor.¹⁸ A kereskedelmi szerződésre vonatkozó lengyel és román tárgyalások nem vezettek eredményre.

Komoly törekvés volt térségünk országai között vegyes társaságok létrehozására. Csehszlovákiában több alkalommal és több csoporttal is folytak ilyen irányú tárgyalások, ám végül egyik sem realizálódott. Budapesten 1923 nyarán az Angol—Magyar Bank közreműködésével meg is alakult az Orosz—Magyar Kereskedelmi Rt., de néhány alkalmi üzlet lebonyolítása után már 1924-ben — cégbejegyzés nélkül — feloszlatta magát.¹⁹ Mind Csehszlovákia, mind Magyarország szovjet kereskedelmi szerződéseik megkötéséig német, ill. osztrák közreműködéssel bonyolították le külkereskedelmi ügyleteiket a Szovjetunióval. Egyedül Lengyelországban járt eredménnyel a vegyes társaság alapítására irányuló törekvés. Már 1922 őszén a Népbiztosok Tanácsa jóváhagyta a Dava—Britopol nevű varsói—gdanski gépipari exportcéznek nyújtott koncessziós szerződést.²⁰ 1923. július 30-án a Külkereskedelmi Népbiztosság és lengyel szerződő partnere aláírta a Polros részvénytársaság létrehozásáról szóló megállapodást, 300 000 aranyrubel alaptőkével. Elsősorban a szovjet exportügyletek lebonyolítását tekintette feladatának, így a rongy, a textilhulladék, lőszór, szaruanyagok, szárított gyümölcsök, gyógyfűvek, ikra, toll, gyanta, terpentín, szesz- és kristályáruk kivitelét, illetve technikai felszerelések, segéd- és nyersanyagok behozatalát.²¹ A bővülő kölcsönös kereskedelem lebonyolítására a Polros bevonásával 1926 januárjában egy „Szovpoltorg” nevezetű részvénytársaság alakult.²² A lengyel tőke — bár jócskán lemaradt Anglia, az USA, Németország és Svédország tőkebefektetései mögött — 1926–27-ben az ötödik tőkeexportőr volt a Szovjetunióban 3,3 millió rubellel.²³ A kereskedelmi szerződések ill. a vegyes társaságok körüli tárgyalások sikertelensége kapcsán főként a külpolitikai (angol, francia nyomás) és a belpolitikai tényezők (reakciós körök) meghatározó szerepére szokás hivatkozni. Anélkül, hogy ezek bármelyikének jelentőségét csökkenteni akar-nánk, le kell szögeznünk, hogy a tárgyalások eredménytelenségéhez objektív közgazdasági faktorok is erőteljesen hozzájárultak. A kérdés összetettségét talán jól megvilágítják Walkó Lajos kereskedelemügyi miniszter szavai (Krausz Simon egyetértő feljegyzésében): „... egész mi voltunk, lelkiületünk, politikánk, érzelmi világunk fellázad az ellen, hogy a szovjettel üzletet kössünk, mégis parancsolónak tartjuk a haza szolgálatának igazán jól felfogott kötelességérzetét... az ország élete és jövője pedig megköveteli, hogy a gazdasági életnek hatásaiból ki ne kapcsolódjunk. Az utóbbi 50 esztendőnek domináló útvonala it nem a régmúltnak törvényei szabják meg, nem a keresztes háborúknak a keresztert folytatott küzdelmei, nem a dinasztiaiért folytatott harcok az uralkodó összeütközési terrenumok, hanem a gazdasági életnek uralkodó pozíciói, melyekért folyik a küzdelem s melyeknek elnyerése országok, államok és népek boldogulását, megélhetését, tehát a hazának ebben a korban való fejlődését jelenti.”²⁴ Az ökonomiai érdekkonfliktust előidéző okok közül néhány még egy ilyen vázlatos áttekintésben is hangsúlyozandó:

¹⁷ DMSZCSO t. I. M. 1973.

¹⁸ Búzás József: A szovjet—magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez (1919—1938). MKKE Évkönyve, 1955. 215—218. Dolmányos István: A magyar—szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920—1939). Valóság, 1966/1, 76. Juhász Gyula: A két világháború közötti szovjet—magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez. A MKKE tudományos ülészaka. Bp. 1968. 365—368.

¹⁹ Országos Levéltár (OL) Z 96. Angol—Magyar Bank Okmánytára, 64 cs. 83. t.

²⁰ Ekonomicseszkije otnosenija SzSzsZR sz zarubezsnumi sztranami, 1917—1967. 30.

²¹ Ol'sanszkij i. m. 98.

²² Ciepielewski i. m. 142—143.

²³ V. I. Kasz'janenko, L. F. Morozov, L. K. Skarenkov: Iz isztorii koncesszionnoj politiki Szovetszkogo goszudarsztva Isztorija SzSzsZR 1959/4. 42.

²⁴ OL Z 96, A—MB. 64 cs. 83. t.

1. A külkereskedelmi monopólium

A világháború utáni nemzetközi kereskedelem beindításakor az európai államok a századelő gyakorlatához kívántak visszatérni. Új problémákat vetett fel egy olyan partnerrel folytatandó érintkezés, amely megvalósította a külkereskedelem teljes nacionalizálását. A szabadkereskedő világpiacon ugyanis a legnagyobb kedvezmény elve épp a sokoldalú kapcsolatok kibontakozására ösztönzött azzal, hogy a más ország számára adott kedvezmények automatikusan precedenst teremtettek a többi partnerrel lebonyolított ügyletekre is. A két világháború között gyakorta megfogalmazták Közép-Kelet-Európában, hogy „minél kötöttebb valamely ország gazdálkodási rendszere, annál nagyobb értékű reá nézve a kevésbé kötött gazdálkodású ország részéről biztosított legtöbb kedvezmény, viszont annál kisebb értékű az általa adott”.²⁵ A szovjet kormány azonban — bár kisebb megingásokkal — de ragaszkodott a külkereskedelmi monopólium fenntartásához. Lazított ugyan a hadikomunizmus alatti formán, s a külkereskedelmi jog gyakorlásába bevonta a szövetkezeteket. (1923/24-ben a külkereskedelem értékének azonban csak 12,8%-át forgalmazták.) 1921 és 1922 folyamán viszont olyan szovjet álláspontok is jelentkeztek, amelyek a külkereskedelmi monopólium bürokratikus merevségének feloldására irányultak. Az 1921 októberében, Rígában tartott balti gazdasági konferencia szovjet delegációjának vezetője V. P. Miljutyin hajlott a külkereskedelem denacionalizálására (kiváltva ezzel Lenin éles bírálatát és javaslata elutasítását).²⁶ A vita hullámai azonban nem üttek el, sőt 1922. október 6-án a Központi Bizottság Plénuma G. Ja. Szokolnyikov pénzügyi népbiztos javaslatára — Lenin távollétében — olyan határozatot fogadott el, amely jelentősen meggyengítette a monopolizált állami külkereskedelem elgondolását. Az elv változatlan fenntartásának kinyilvánítása mellett a határozat előírta, hogy „egyes árucikk, egyes határokon történő ideiglenes bocsátás kivételének engedélyezését”.²⁷ A KB tagjainak kisebbségben maradt része a határozat felülvizsgálatáért fellebbezett, s az akkor már súlyosan beteg Lenin tekintélyét is latba vetette. Lenin a KB tagjaihoz intézett híres levelében a külkereskedelmi monopólium védelmére kelt. Javasolta a kérdés eldöntésének a decemberi plénumba való halasztását. Buharin és Sztálin azonban egészen decemberig megmaradtak régi álláspontjuk mellett. (Buharin egy vámvédő politikára való áttérést javasolt, Sztálin pedig a pétervári és novorosszjszki kikötők megnyitását akarta elérni.) Lenin újabb decemberi levelében igen meggyőzően utasította vissza Buharin érvelését: „...semmiféle vámpolitika nem lehet hatékony az imperializmus korszakában, amikor oly szörnyű nagy különbség van a koldusszegény országok és a hihetetlenül gazdag országok között. Buharin többször is hivatkozik a vámvédelemre s nem látja, hogy az említett körülmények között bármelyik *gazdag ipari ország* áttörheti ezt a védelmet. Ennek érdekében elég, ha kivétel prémiumot fizet azoknak az áruknak Oroszországba való beviteléért, amelyekre mi vámtól vetünk ki. *Bármelyik ipari országnak a kellelénél is több pénze van erre*, e rendszabály segítségével pedig bármelyik ipari ország minden bizonnyal tönkreteszi hazai iparunkat.”²⁸ Végül a KB december 18-i plénuma hatálytalanította korábbi határozatát, Sztálin levélben nyilvános önkritikát gyakorolt, annál is inkább, mert az ülésen a betegsége miatt távollevő Lenin, nézeteinek képviselőjét Trockijra bízta: „...meggyőződése, hogy Trockij éppoly jól kiáll nézeteim mellett, mint én...”²⁹ — írta a KB-titkár Sztálinnak címzett december 15-i levelében. Az 1923 áprilisában tartott XII. kongresszus végül a „szocialista protekcionizmus” terminológiája mögé sűrítette a fenti alapelveket³⁰ (A kategória maga L. D. Trockij leleménye). Ennek oka nemcsak a legfejlettebb országokra koncentráló külgazdasági koncepció volt, hanem belpolitikai motívumok is előtűntek, hiszen „A külkereskedelem monopóliuma függő helyzetbe hozta a kistermelést az államtól...”³¹

²⁵ OL K 69. Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály, I—d. orosz dosszié.

²⁶ LÖM 44. k. 236., 549—550. Siskin i. m. 395. V. I. Kasz'janenko: Zavoevanije ekonomiceszkij nezaviszimoszti SzSzsZR (1917—1940). Moszkva. 1972. 64—65.

²⁷ Siskin i. m. 399.

²⁸ LÖM 45. k. 335. (Az én kiemelésem — K. Gy.)

²⁹ Uo. 338—339.

³⁰ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és KB plénumainak határozatai. I. Bp. 1954. 817. (A terminus fordítása pontatlan.)

³¹ Je, *Preobrazszenskij*: Novaja ekonomika. 1926. 80.

2. A hitelezés

A koncessziós politika, de az „ipari országok kelleténél is több pénzére” való lenini utalás is jelezte már a szovjet külkereskedelem lebonyolításának jelentős hiteligényét. Az említett berlini orosz–magyar tárgyalások alkalmával Kresztyinszkij nagykövet kifejtette, hogy a közös szindikátus alakításának egyik feltétele, hogy „a szindikátus az orosz kooperatíváknak, amelyek részére a Magyarországból eredő iparcikkeket szállítja, megfelelő nagyságú hitelt biztosít”.³² A cseh–szovjet tárgyalásokon megfogalmazódott, hogy „12–18 hónapos hitelek” lenne szó, amelyeket „100%-ban a szövetkezetek által aláírt váltóval fedeznének, s amelyeket lehetőség szerint a szovjet állami bank zsírálna”.³³ Nyilvánvaló, hogy ilyen hitelfeltételeket a közép-kelet-európai államok cégei nem vállalhattak magukra. Illetve éppen ezzel kapcsolatban vetődött fel 1922-ben a genuai konferencián az állami garancia eszméje. A nemzeti valuták elértéktelenedése s az államháztartás súlyos hiányai miatt azonban, mind a csehszlovák, mind a magyar illetékes minisztériumok elzárkóztak állami garancia nyújtásától. Akár a Szovjetunió, maguk is külföldi hitelekre szorultak és devizahiánnyal küszködtek, már pedig az ügyletek csak devizára szóló váltókkal voltak lebonyolíthatók.

3. A külkereskedelmi mérleg és az áruösszetétel

Szilárd szerződéses rendszer híján a külkereskedelem csak alkalmi ügyletekre szorítkozhatott. A forgalom növekedési üteme azonban fölülmúlta a korlátozott kereteket.

A szovjet külkereskedelem általános dilemmája a fokozódó importigényből keletkező passzív külkereskedelmi mérleg és az arany- és devizahiány ellentétéből, az orosz exportcikk megnövekedett belső fogyasztásából és a nyomott világpiaci árviszonyokból származtak. 1930-ban, az iparosítás és kollektivizálás éveiben, a külkereskedelmi cserearányok romlása idején a szovjet export 57%-át még mindig a gabona, a fa, az olaj és a szőrme adta.

A külkereskedelmi mérleg egyik vagy másik oldalra billenése az orosz tükröben nézve tagolta a közép-kelet-európai országokat. Lengyelországot egészen 1934-ig az aktív évek jellemezték, Csehszlovákia a két világháború közötti időszakban végig jelentős exporttöbbletet realizált, a Román Királyság mérlege viszont évről évre komoly passzívvá vált a Szovjetunió irányában. Magyarországot a szovjet külkereskedelmi statisztika többnyire beviteli többlettel, a magyar adatok viszont 1930-ig behozatali többlettel rendelkező partnereként tüntették fel. (Ennek a statisztikai számbavétel és a különböző árákon történő számítások nehézségeit jellemző egyedi forráskritikai problémának a megfejtésére az adott keretben természetesen nem vállalkozhatunk.)

Sajátos helyzetet tükröz a balti államok Szovjetunióval folytatott külkereskedelme. Az 1927-ben megkötött lett–észti, ill. lett–szovjet kereskedelmi szerződések tartalmazták először az ún. balti ill. orosz klauzulát. Ez azt jelentette, hogy az ebben a záradékban feltüntetett kedvezményeket a szerződő felek nem vonatkoztatták egyetlen más államra sem, vagyis kivonták ezeket a legnagyobb kedvezmény alkalmazásának köréből. A Szovjetunió fő exportcikkeire nyújtott vámkedvezmények fejében 40 millió lat értékű kontingent biztosított a hazai szükségleteket jócskán felülmúló lett exportiparoknak, saját tizenkétezer latos exportját viszont növelni kívánta. Az erősen passzív szovjet–lett külkereskedelmi mérleg viszont fokozódó hiteligényléseket eredményezett, úgy, hogy a lett ipar az állami garanciát többször is igénybe vette.³⁴ Az észti külkereskedelmi mérleg épp a külkereskedelmi szerződés megkötése után vált passzívvá, ami ellentétes előjelű konfliktusokat eredményezett.

Az áruösszetétel alakulásáról már a szerződések körüli tárgyalások kapcsán egész vásárlási listákat közöltünk. A kelet-európai országok domináns nyersanyag-termelő és agrárjellege miatt azonban több döntő fontosságú exportcikk eleve lemaradt a kölcsönös forgalom listájáról, sőt a harmincas években épp a rivalizálás forrása lett.

³² Budapesti Hírlap, 1923. márc. 3.

³³ DMSZCSO t. II. 12–13.

³⁴ The Latvian Economist. Riga. 1938. 30–31. és OL K 69 756 cs. I-a-8. d

A legnagyobb volumenű kereskedelmet vitathatatlanul Csehszlovákia bonyolította le. Kezdeti élelmiszer- (liszt, cukor) és mezőgazdasági gépkivitele helyére hamarosan a fémkohászat lendült (mindvégig megtartva vezető szerepét). Az import sokkal rapszodikusabb és jelentéktlenebb volt, leggyakrabban a sörét és a vasércet találjuk az élen. Az áruösszetétel nemcsak Csehszlovákia iparosodottságát mutatta, hanem azt is, hogy az agrárcikkek terén sem volt a szovjet termékekre utalva.

Nagyságrend szerint Lengyelország töltött még be valamelyest fontosabb szerepet. A lengyel exportot kezdetben a szövetek, írószerek uralták, de már a húszas évek közepétől a kohászati termékekre került át a hangsúly. Az importban a változatos képet leginkább a szőrmék, a faárúk, a hal és a vasérc határozta meg.

A jelentéktelen forgalmat lebonyolító Románia a húszas években tulajdonképpen egyoldalúan olajat és rozsozt importált, s csak az olajbehozatal megszüntetése után kezdett kohászati cikkeket vásárolni.

Az alkalmi magyar kivitel legfőbb tételét a húszas években a tenyészlovak alkották, hiába protestálták a jobboldali lapok, miszerint „a magyar nép egészséges erkölcsi felfogása tiltakozik az ellen, hogy az általunk megvetett és ellenségesként kezelt orosz szovjet hadsereg győszére magyar lovakat verbuváljanak”...³⁵. Behozatalunkat pedig a válság előtt szinte kizárólag a nyersolaj adta.

Ilyen áruösszetétel mellett természetesen nemhogy komolyabb kooperációra nem kerülhetett sor, hanem még a munkamegosztás egyszerűbb formáiról sem beszélhetünk. A csehszlovák és lett példa sem jelent érdemi kivételt, mert a harmincas évek gazdaságtörténete nem kiteljesedést, hanem visszaesést eredményezett.

A „dömping”-től az autarchiáig

Az 1929—33 közötti időszak Európa nagyobbik felében a Nagy Válság, a Szovjetunióban pedig az I. öt éves terv képében hagyott nyomot az emlékezetben. Kiéleződött a két társadalmi rendszer gazdasági versenye s ez egy ideig — érdekes módon — a kapcsolatok intenzívebbé válásához vezetett. Az iparosítás roppant lendületével és a kollektivizálás gyorsított ütemével szorosan összefüggött, hogy a szovjet behozatal 1930 és 1931-ben tetőzött, s a kivitel is 1930-ban érte el csúcspontját. Az importban egyre nagyobb szerepet foglaltak el a gépek és készülékek (1929-ben 30%, 1931-ben 54%), úgy hogy 1931-ben a világ gépexportjának harmada, 1932-ben mintegy fele a Szovjetunióba irányult.³⁶ 1930-ban még sikerült a rohamosan emelkedő importot a jobb termés, a megnövekedett állami felvásárlás révén gabonaexporttal ellensúlyozni. (Az 1929-es 0,2 millió tonnához képest 1930-ban 4,8, 1931-ben 5,1 millió t gabonát szállítottak külföldre³⁷), de 1931-ben az iparosítás számára nélkülözhetetlen nyersanyagok kiviteli hányadának visszafogása már komoly mérleghiányt okozott. 1931 végére a Szovjetunió külföldi adóssága az 1928. évi 485 millióról 1400 millió aranyrubelre nőtt.³⁸ A „gazdasági függetlenséget” szem előtt tartó gazdaságpolitika 1932-ben az importtervek radikális felülvizsgálatát választotta, sőt az „importellenes brigádok” szervezésével egyenesen tömegkampány indult a megváltozott célok eléréseért.³⁹

Az import korlátozásának azonban bizonyos mértékig az 1930-as irreálisan magas export is egyik előidézője volt. A tengerentúli és a szovjet gabona versenye ugyanis — a mezőgazdasági cserearányok 1927 óta tartó romlását tovább mélyítette, és kiélezte a feszültséget az azonos cikkeket exportáló országok között. Politikusok és zsurnaliszták ekkor kapták fel a „szovjet dömping” vádját, sőt komoly retorziókkal is éltek egyes kormányok. Franciaország példájától fellelkesülve — a közép-európai Agrár-blokk megszervezésében is élenjáró szerepet játszó Románia már 1930. október 20-án behozatali tilalmat rendelt el a szovjet árukra.⁴⁰ 1931 márciusában Jugoszlávia is a nyomdokaiba lépett néhány árucikk kizárásával. A kampányhoz Magyarország szintén csatlakozott. A Szovjetunió válaszként már 1930. október

³⁵ Magyarország. 1924. I. 13.

³⁶ Kasz'janenko i. m. 165—166.

³⁷ A. Nove: An Economic History of the USSR. (reprint 1978.) 180.

³⁸ Köves i. m. 48.

³⁹ Kasz'janenko i. m. 167.

⁴⁰ M. M. Goranovics: Agrarnüj krizisz i raszpad agrarnogo Bloka sztran vosztocsnoj i jugo-vosztocsnoj Evropü (1930—1933 godü), Moszkva 1971. 184.

30-án ellenszankciókat hozott az áruit bojkottáló országokkal szemben. Végül a legtovább kitartó — és legkevesebbet kockáztató — román kormány a korlátozásokat csak 1935 novemberében számolta fel.⁴¹

Hasonlóképpen az ellentétek éleződését mutatta 1932. május 4-én — a megváltozott körülményekhez képest túlságosan kedvezményezőnek ítélt — lett—szovjet kereskedelmi szerződés felmondása. A tárgyalások elhúzódása miatt az új szerződés aláírására csak 1933 decemberében került sor, majd a harmincas évek második felében a balti országok mindegyike évenkénti egyezményekkel kompenzációs alapon szervezte meg külkereskedelmét a Szovjetunióval. (1935-ben Lett- és Észtország összforgalmából a Szovjetunió már egyaránt csak 3,2%-ban részesedett.)

1934-ben került sor — erőteljes külpolitikai ösztönzések nyomán — a diplomáciai kapcsolatok felvételére Magyarországgal, Csehszlovákiával és Romániával. A tárgyalások megindítását bizonyos tőkés körök is javasolták. A szovjet kormány álláspontja azonban ekkor már a kiváráson alapult. Mint Sz. Sz. Alekszandrovszkij Prágában értésre adta: „Volt idő, amikor a Szovjetunió rendkívül érdekelt volt a kapcsolatok normalizálásában. De ez az idő elmúlt. A szovjet kormány nyugodtan tud várni, mint ahogy várt 15 évet.”⁴² A csehszlovák burzsoázia bizonyos köreinek támogatásával 1935. március 25-én Prágában megkötötték a legnagyobb kedvezmény elvén nyugvó kereskedelmi szerződést. Mivel a minimális kontingensek megállapításába a szovjet kormány nem egyezett bele (1931-ben a kereskedelmi miniszter még évente 500 millió koronát akart kikötni⁴³), a csehszlovák export növelésének egyetlen lehetősége maradt: a vezető bankok koronában nyújtott hitele a szovjet kereskedelmi képviselőt vásárlásaihoz.⁴⁴

1936. február 15-én Bukarestben fizetési egyezményt írtak alá, amely kiegészült egy — a legnagyobb kedvezmény elvét kimondó — kereskedelmi megállapodással. A két ország áruforgalmát 1:1 arányban rögzítették, a Romániában elhelyezett orosz áruk ellenértéke pedig leiben volt befizetendő a RNB-nál a Szovjetunió állambankja javára.⁴⁵

Mindkét esetben sikerült a szerződések körüli konfliktusok egyik legnehezebbikét: a devizakérdést elkerülni. Valószínűleg azért, mert egyrészt a kiviteli többlettel rendelkező cseh ipar elég erős banktőkéket tudott maga mögött az export finanszírozására, míg a román gazdasági élet irányítói abban reménykedtek — bizonyos árukra kontingenseket is kitűztek —, hogy teljesen passzív mérlegük javítása érdekében a leiben náluk felhalmozódó szovjet bevételek nagyobb megrendeléseket tesznek lehetővé.

Magyarország mind a csehszlovák, mind a román egyezmények mintául vételével folytatott tárgyalásokat a kereskedelmi kapcsolatok normalizálásáról, ám — egy „ideiglenesnek” szánt és annak is bizonyuló szerződés aláírására (gyökeresen megváltozott körülmények között) csak 1940. szeptember 3-án került sor.⁴⁶ A haslasztódásban a politikai motívumok mellett három alapvető ok játszott szerepet:

1. A MNB ellenállása minden olyan megoldással szemben, amely szerint a fizetések lebonyolítása nem angol fontban történne.⁴⁷

2. Az 1:1 arány elvetése (helyette eredetileg 2:1 arányt próbáltak elérni a magyarok javára).⁴⁸

3. Végül a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztályának jelentése világosan megfogalmazta: „...addig amíg Németországban, de egyéb relációkban is minden mezőgazdasági cikkünkre vevőink vannak, az orosz forgalmunk jelentősége kicsi, s ezért gazdaságpolitikai szempontból materiális okok az áruforgalom fenntartásának forszírozására nincsenek”.⁴⁹

⁴¹ OL K 69 I-a-13.

⁴² id. A. A. *Sevjakov*: Usztanovlenie diplomaticseszkij otnosenij SzSzsZR szo sztranimi Central'noj i Jugo-Vosztocsnoj Evropü Voproszü Isztorii, 1975 1, 35.

⁴³ DMSZCSO t. II. 477—478.

⁴⁴ Uo. t. III. 129—134.

⁴⁵ OL K 69. I-d.

⁴⁶ *Búzás I.—Nagy A.*: Magyarország külkereskedelme 1919—1945. Bp. 1961. 296.

⁴⁷ OL K 69. I-d.

⁴⁸ Uo. I-c.

⁴⁹ Uo. I-d.

Hasonlóképpen csak igen későn, 1939. február 19-én került sor a szovjet—lengyel kereskedelmi szerződés aláírására, a legnagyobb kedvezmény kölcsönös biztosítása alapján. A 110 millió zlotys 1:1 arányban előírt forgalom a külkereskedelem valódi nagyságrendjével mérve már akkor sem tűnt realizálhatónak. A tárgyalásokon részt vevő Grzybowski követ jelentésében az írta: „...csak azt a tényt állapíthatjuk meg, hogy megkötöttük, és nem a hasznot, amely következik belőle”.⁵⁰

Ez a fanyar megállapítás azonban a harmincas évek többi szerződésére is igaz. Volt persze olyan előrelátó politikus is, aki már 1934-ben kijelentette, hogy „nem lehet a gazdasági kapcsolatok gyors, maximális szélesedésére számítani”.⁵¹ De azt még Titulesen sem gondolhatta, hogy a megkötött szerződések csak a forgalom nagyságának szinten tartásához lesznek elegendőek. A válság mélypontjától mind távolabbra kerülve a közép-kelet-európai országok piacproblémái megoldódni látszottak, másfelől viszont 1938-ban már tankönyvi formulaként fogalmazódott meg az a szovjet autarchiás törekvés, hogy „a szovjet importot úgy tervezik meg, hogy segítse elő az ország mielőbbi mentesítését a behozattalól”.⁵²

⁵⁰ B. Budurowycz: Polish—Soviet Relation 1932—1939. New York—London. 1963. 140.

⁵¹ Ja. M. Kopanszkij—I. E. Levit: Szovetszko—rumünszkie otnosenija 1929—34 gg. Moszkva. 1971. 176.

⁵² id. Köves i. m. 52.

SAS PÉTER

Goga és a magyarok

Minden nép és nemzet egymás megismerésének és megértésének, értékelésének és elismerésének — egymásratalálásának —, egyik legfontosabb színtere a kultúra, a művelődés világa. Ezért is van szükségünk minél több olyan emberre, ki más nemzet, más nép kultúrkincseit fedezi fel s teszi közkinccsé saját nemzete és népe számára.

Ez a művelődés terén megvalósuló megismerés, elismerés nemcsak a kulturális életet fejleszti, hanem elősegíti a kapcsolatteremtést, a politikai kibontakozást is. Ezért is veszünk szívesen minden olyan kezdeményezést, mely egymás jobb megismerését, a békés egymás mellett élést van hivatva segíteni.

Különösen áll ez a szomszédos országokkal való viszony értékelésekor. Talán ezért is okozott oly nagy örömet, amikor az egyik szomszédos nép kiváló költője — a román Octavian Goga —, szép magyar versek műfordításaival lepte meg az irodalmi életet.

A magyar irodalom jeles értője és barátja már gimnazista korában felismerte Petőfi forradalmi verseinek magávalragadó erejét és „Az ember tragédiájá”-nak világirodalmi jelentőségét. Az avitt magyar feudális maradványok rombolóját, Adyt, nemcsak költőként, de barátként is tisztelte.

Célul tűzte ki, hogy a magyar irodalom legszebb alkotásaival megismertesse a román értelmiséget. Azon az úton indult el, amin egykor Ștefan Actavian Iosif, az egyik legjelesebb román műfordító indult el. Vállalt feladatát úgy látta el, hogy Bánffy Miklóst arra a véleményre készítette, miszerint, ha nem tudnánk milyen pontossággal követik a magyar verset műfordításai, román verseknek is gondolhatnák őket az ember.

A magyar és a román nép egymáshoz közelítésének vágyában fordította le Ady Endre, Kiss József, Petőfi Sándor, Arany János több költeményét és végezte el az azóta klasszikusnak számító Madách „Tragédiájá”-nak fordítását.

Munkásságáért, a két népnek a kultúra síkján való közvetítésének elismeréséül már 1910. december 11-én tagjául választotta a Petőfi Társaság a „román Petőfit”.

Az első világháború és az azt követő békerendszer hozzájárult ahhoz, hogy a magyar és a szomszédos népek kapcsolataiban addig elért eredmények majdnem teljesen megsemmisüljenek, vagy legalábbis feledésbe merüljenek. Goga még az 1920-as évek elején sem hagyott fel műfordításaival és a magyar kultúra romániai védelmezésével, támogatásával.

Emlékeztetőül: támogatja és segíti az erdélyi magyar színjátszást (Janovics Jenő), az erdélyi magyar irodalmat (Bánffy Miklós). Megveszi Ady özvegyétől a csucsai kastélyt, s múzeumot rendez be nagy költőtársa relikviáiból. Mentési Ady szüleinek érdmindszenti birtokát a kisajátítási törvény alól. Ezeknek a tetteknek köszönhetően 1923. március 13-án az Erdélyi Irodalmi Társaság tagjává választotta. Goga, amint azt ékes magyar nyelvű levelében olvashatjuk, köszönettel vette a megkeresést és örömmel fogadta el a tagságot.

A későbbi évek Gogáját már nem értékelhetjük pozitíven. Az akkori román politika imperialista törekvéseinek nem mondhatott nemet egyik minisztere. Talán ez okolhatja, hogy a hivatalos politika szolgálatában ő maga is beállt a nacionalista teoretikusok közé.

Azok a fáradozások azonban, melyeket a két nép közeledése ügyében tett, mégsem elfelejtendő. Ezt értékelnünk kell és értékeljük is. Ha mindenkit úgy ítélnénk meg, hogy életében elkövetett kisiklásaiért felejtésre kárhoztatnánk (főleg a politikai életben ténykedőket), akkor igen kevés évfordulót ünnepelhetnénk meg. Nem is lehet valakinek az életét, a munkásságát csak egysíkúan, egy szempontból vizsgálni. Ahogy Goga Octavian értékelésekor is arra kell törekedni, hogy életművének vizsgálatakor sokrétű munkásságának ne csak egyes szakaszai, hanem annak egésze kerüljön megmértetésre.

Nagyméltóságú Miniszter Úr,

Örömmel tudatjuk, hogy az Erdélyi Irodalmi Társaságunk 1924. III. 12-én d.e. tartott évi rendes közgyűlése Nagyméltóságodat azon irodalmi érdemeinek hálás elismerésül, melyeket Nagyméltóságod Petőfi, Madách és Ady román nyelvű ihletett tolmácsolása által a magyar irodalom terén szerzett, egyhangúlag tiszteleti tagjává választotta.

Kérjük Nagyméltóságodat, szíveskedjék tudatni, hogy mikor, hol és minő módon kívánja a tagsági oklevelet átvenni.

Cluj, Kolozsvár, 1924. III. 13.

Teljes tisztelettel

Dózsa Endre

elnök

Dr. Borbély István

főtitkár

(Cluj, Calea Victoriei 12.

Unitárius Kollégium)

(Mircea Popa: Adalékok Goga magyar kapcsolataihoz. = Utunk. 1981. (XXXVI.) április 3. 14. sz. 2.)

Goga válaszelevele Borbély Istvánnak, az Erdélyi Irodalmi Társaság főtitkárának:

Csúcsa, 1924. IV. 14.

Igen tisztelt Elnök Úr,

Méltóztassék mély köszönetemet fogadni azon lekötelező megtiszteltetéséért, melyben az Erdélyi Irodalmi Társaság részesített. A magyar irodalom természetes módon mindig érdekelt, annak egyes termékei hatalmas művészi lendületükkel hosszasan foglalkoztattak, és mikor azokat román nyelvre tolmácsolni igyekeztem akaratlanul is én bennem a két néplélek egymáshoz való közeledése érlelődött. Utóbb ez a közeledés programatikus elvvé nőtte ki magát, melyet a közös szükségletek mindennapi logikájukkal megerősítettek. Ennek az elvnek szerencsés következményeit segíti elő az önök baráti lépése.

A jövő héten Bukarestből visszatérve értesíteni fogom, kérve, hogy a Társaság kiküldöttéi itt házamban szívesen látott vendégei legyenek, mindaddig is fogadja, igen Tisztelt Elnök Úr, őszinte tiszteletem kifejezését:

Goga Octavian

[kézírásos levél a közreadó tulajdonában]

VÁLYI-NAGY JÓZSEF

A munkáspártok és szakszervezetek szerepe a népi demokratikus parlamentek és kormányok létrejöttében és fejlődésében a közép-kelet-európai országokban (1944—1948)¹

1. A népi hatalom és legfelső szerveinek létrejötte

A népi demokratikus hatalom és legfelső államhatalmi szervei, az országgyűlések és kormányaik, mint a széles antifasiszta, demokratikus osztályszövetséget megtestesítő népfrontok szervei a közép-kelet-európai országokban 1944 végén (Lengyelország és Magyarország), illetve 1945 elején (Románia és Csehszlovákia) forradalmi módon jöttek létre. Létrejöttében a kezdeményező és meghatározó szerepet a kommunista pártok játszották, s a kormányok programjának középpontjába is programelképzeléseik kerültek.

Magyarországon a Magyar Kommunista Párt (a továbbiakban MKP) 1944. november 30-án tette közzé „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja” címen akcióprogramját. A program egyik legfontosabb politikai követelését az a javaslat képezte, mely szerint „Az új magyar demokratikus rend megszilárdítására és betetőzésére össze kell hívni az alkotmányozó nemzetgyűlést. Az egybehívandó nemzetgyűlésnek felelős a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front bizottságaira támaszkodó ideiglenes kormány, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kormánya”.²

Az MKP programjának antifasiszta, antifeudális, antiimperialista, demokratikus jellege és célkitűzései nemcsak lehetővé tették, hanem egyben meg is könnyítették a széles nemzeti összefogás megvalósítását, amely politikailag a kommunisták kezdeményezte Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (a továbbiakban MNFF) szervezetében testesült meg. Az MNFF 1944. december 2-án alakult meg Szegeden, az MKP, a Szociáldemokrata Párt (a továbbiakban SZDP), a Független Kisgazdapárt (a továbbiakban FKGP), a Nemzeti Parasztpárt (a továbbiakban NPP) és a Polgári Demokrata Párt (a továbbiakban PDP), valamint a szakszervezetek részvételével. Az MNFF a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség és a városi kispolgárság, valamint a németellenes polgári erők szövetségét testesítette meg. Létrejöttét és az MKP akcióprogramjának nemzeti harci programmá emelkedését a december 3-i szegedi népgyűlés is megerősítette. Magyarországon 1944. december 21-én ült össze Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés és választotta meg december 22-én az első demokratikus kormányt, mint az MNFF pártjainak koalíciós kormányát. Az Ideiglenes Kormány programjául az MNFF programja szolgált, ami viszont ténylegesen az MKP 1944 novemberi akcióprogramja volt.

A népi demokratikus forradalom kibontakozása számára Csehszlovákiában döntő jelentőségűek voltak az 1945. március 22—29 között Moszkvában folytatott tárgyalások a Csehszlovák Kommunista Párt (a továbbiakban CSKP) moszkvai vezetése, valamint a londoni emigráció politikai pártjainak, közöttük a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt (a továbbiakban CSSZDP) képviselői és a Szlovák Nemzeti Tanács (a továbbiakban SZNT) küldöttsége között a népi kormány létrehozásáról és programjáról.

A programtervezet politikai célkitűzései között szerepelt az, hogy „a felszabadult területekre visszatérjen a köztársasági elnök és megalakuljon itt, ismét hazai

¹ A népi demokratikus országokat több szempont alapján lehet csoportosítani. A szerző azért a közép-kelet-európai országokat (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia) hasonlítja össze, mert a meglévő különbségek ellenére az 1944—1948 között lezajlott forradalmi változások, jellegük és lefolyásuk, elsősorban is a hatalmi szervek politikai összetétele s úgyszintén a munkáspártok szerepe és együttműködése tekintetében itt mutatták a legnagyobb hasonlóságot.

² A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Kossuth, 1968. 41., illetve a teljes program uo. 37—41.

földön, az új csehszlovák kormány”, amely „azon társadalmi rétegek és politikai irányzatok képviselőiből áll, akik odahaza és külföldön nemzeti-felszabadító harcot folytattak”. A tervezet szerint „A kormány küldetését ideiglenesnek tekintti. A köztársaság teljes felszabadulását követően... a köztársasági elnök rendeletére össze kell hívni a Nemzeti Bizottságok alapján az Ideiglenes Nemzetgyűlést, amely meg-erősíti a köztársasági elnököt funkciójában, s új kormányt nevez ki.”³

A CSKP programjavaslata szerint a népi demokratikus köztársaság politikai alapját a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontja (CSSZNF) kellett, hogy képezze, melynek megformálódása szervezetiileg ekkor vált véglegessé, s a következő pártok alkották: CSKP, CSSZDP, Cseh Nemzeti Szocialista Párt (CSNSZP)⁴, Cseh Néppárt (CSNP)⁵, Szlovák Kommunista Párt (SzlKP)⁶, Szlovák Demokrata Párt (SzlDP)⁷. A CSSZNF osztályszempontból a munkásosztály, a parasztság, a kisiparosok és az értelmiség, a cseh és szlovák városi és falusi dolgozók szövetségének, politikailag pedig azon cseh és szlovák politikai pártok blokkjának tekinthető, amelyek aktívan részt vettek az antifasiszta harcban és kötelezettséget vállaltak, hogy együtt teremtik meg a népi demokratikus köztársaságot.

A moszkvai tárgyalásokon jelen levő pártok és szervezetek képviselői lényegesebb változtatás nélkül kormányprogramként fogadták el a CSKP programjavaslatát és megegyeztek a csehszlovák területen megalakítandó népi kormány politikai-személyi összetételében is. A népi demokratikus hatalom első kormánya Csehszlovákiában, mint a CSSZNF koalíciós kormánya 1945. április 4-én jött létre Kassán, s április 5-én hozta nyilvánosságra programját, az ún. Kassai kormányprogramot.⁸

Romániában a Román Kommunista Párt (RKP) és a Román Szociáldemokrata Párt (RSZDP) vezetői az 1944. április 16-án általuk létrehozott, s a két párt együttműködését koordinálni hivatott szervezet, a Munkás Egységfront (MEF) 1944. május 1-i Kiáltványában kötelezettséget vállaltak, hogy együtt harcolnak és mozgósítják a munkásosztályt, az egész román népet a katonai-fasiszta diktatúra megdöntésére és az összes antifasiszta erők képviselőiből álló nemzeti kormány megteremtésére.⁹ „A szervezett és egyesült munkásosztály —, olvashatjuk a Kiáltványban — a kommunisták és szociáldemokraták nevében határozott harcra hívja fel a munkásokat, a román népet, minden osztályt és társadalmi réteget, politikai, vallási és társadalmi hovatartozástól függetlenül, az azonnali béke, az Antonescu-kormány megdöntése és a Hitler-ellenes erők képviselőiből álló nemzeti kormány létrehozása, a hitlerista csapatok kiűzése, a felszabadító Szovjet Hadsereg támogatása... a szabad, független és demokratikus Románia megteremtése érdekében...”¹⁰

1944. augusztus 23-án fegyveres felkelés robbant ki Bukarestben, melynek eredményeként megdőlt ugyan a fasiszta rendszer Romániában, de nem a népi erőkből,

³ Lásd az idézeteket *Cesta ke kvetnu. Vznik lidové demokracie v Československu*. I. sv. Praha, 1965. s. 380, a programtervezet teljes szövegét pedig 380—390.

⁴ A CSNSZP gyűjtő párt volt, s eszmileg döntően a burzsoá-kispolgári ideológia, politikailag a magántulajdon alapján állott. A legaktívabb, legagresszívabb és legerősebb ellenzéki pártnak tekinthető Csehszlovákiában.

⁵ A CSNP ideológiájában és programjában közel állott a CSNSZP-hez. Döntően a tehető parasztokat tömörítő katolikus színezetű párt. A politikai élet jobboldalán foglalt helyet.

⁶ Az SZIKP a szlovák fasiszta állam megalakulását követően szervezetiileg ugyan önálló pártként, de a CSKP részeként működött Szlovákiában.

⁷ Az SZIDP az egyedüli ellenzéki párt volt Szlovákiában. Kezdetben haladó programot vallott és lojálisan együttműködött az SZIKP-val, de később egyre inkább jobbra tolódott. Gyűjtő párt. Fő ideológiai fegyverét a konzervativizmus és a nacionalizmus képezte.

⁸ Lásd ezekről a kérdésekről *Ocserk isztoriji. Kommunisticseszkoi Partyiji Csehoszlovákiji* (Přehled dějin KSČ, Praha 1978.) Moszkva 1979. 230—241.

⁹ „*Documente din istorie P. C. R.*” București 1963. 381—382. Idézi *M. G. Százina: Borba rumünskogo naroda za usztanovlenije i ukreplenije narodno-demokratyicseszkogo sztroja 1944—1947.* Moszkva 63. 130., valamint *H. Bunta: Lupta P. C. R. pentru consolidare unitații clasei muncitoare in primele luni ale revoluției populare* (23. VIII.—6. III. 1945.) *Annalul Institutului de Istorie din Cluj*, X. 1967. 272—273.

¹⁰ *Archiva CC al P. C. R.*, f. 39, fil. 9. Idézi *N. I. Lebegyev: Krah fasizma v Rumünyiji.* Moszkva 1976. 464.

hanem a monarchista, katonai és burzsoá körök képviselőiből álló kormány jött létre. Az 1944. augusztus 23—1945. március 6. közötti időszakban létezett burzsoá-földbirtokos kormányokban helyet kaptak ugyan az RKP és az RSZDP képviselői is (lásd a 2. sz. táblázatot), de ezek tevékenysége a munkáspártokat és a dolgozó tömegeket nem elégítette ki, s ezért egy koalíciós népi kormány megteremtését tűzték ki alapvető feladatuként. A kezdeményező szerepet az RKP játszotta, miután vezetői javasolták a Nemzeti Demokratikus Front (NDF) létrehozását az ország következetes demokratikus fejlődésében érdekelt politikai erőkől. 1944. szeptember 26-án az RKP központi lapjában, a „Scinteia”-ban jelent meg az NDF platformtervezete, amely a forradalom elmélyítését szolgáló követeléseket tartalmazta. Az RKP KB ebben alapvető feladatuként jelölte meg egy olyan kormány létrehozását, amely „harcol az NDF platformjában megjelölt célok megvalósításáért”.¹¹

Az RSZDP KB 1944. szeptember 29-én adott hivatalos választ az RKP javaslatára. A szociáldemokrata vezetés hangsúlyozta, hogy az RKP-hez hasonlóan halaszthatatlan feladatnak tekinti a demokratikus rend létrehozását és megszilárdítását, s javasolta, hogy a két párt képviselői haladéktalanul kezdjenek tárgyalásokat a platform végleges szövegének kidolgozása céljából. Az RSZDP KB több kiegészítő javaslatot is tett.

A kommunista és szociáldemokrata képviselők között 1944. október 2-án lezajlott tárgyalásokon a szociáldemokraták javaslataival kiegészített platformtervezetet a két munkáspárt általános cselekvési programjává nyilvánították. Az elfogadott határozat leszögezte, hogy „a Munkás Egységfront az NDF és az érdekeit kifejező kormány létrehozása érdekében összefogásra hívja fel a demokratikus pártokat és szervezeteket”.¹²

A Nemzeti Demokratikus Front 1944. október 12-én jött létre. Tagjai lettek: az RKP, az RSZDP, az Egységes szakszervezetek, a dr. Petru Groza vezette Ekésfront (EF) mint baloldali parasztpárt, a baloldali értelmiségieket tömörítő Hazafiak Szövetsége (HSZ), Magyar Népi Szövetség (MNSz) mint a magyar nemzeti kisebbség baloldali szervezete, az NDF-hez nem csatlakozó Nemzeti Caranista Pártból (NCP)¹³ elkülönült ún. Alexandescu-féle (NCP/A)¹⁴ Párt. Az NDF-et támogatta, majd később tagja lett az NDF-hez úgyszintén nem csatlakozó Liberális Pártból (NLP)¹⁵ kivált ún. Gh. Tătărescu- (NLP/T)¹⁶ párt. Az NDF vezető testületeként még október 12-én létrehozták a Nemzeti Tanácsot, amelyben a tagszervezetek 3—3 fővel voltak képviselve. Az NDF osztályszempontból leginkább az MNFF-hez hasonlított, csak jelentősebb nyílt és lájális ellenzéki erők maradtak rajta kívül.

A munkáspártoknak a Radescu-kormányban helyet foglaló miniszterei, L. Patrascanu és K.-T. Petrescu 1944. október 16-án lemondtak, hogy ezzel is sietessék annak bukását, s helyébe az NDF kormányának megalakulását. Az RSZDP támogatta az RKP álláspontját a kormányhoz való viszony kérdésében, leszögezve, hogy válságos helyzetben „az NDF-kormány... jelenti az egyedüli megoldást”¹⁷, s „nem lehet tovább elképzelni olyan kormányt, amelyben a munkásosztály nem foglalná

¹¹ Idézi Rumünija v godü narodno-demokratyiceszkaj revoluciji 1944—1947. Moszkva 1974. 90.

¹² Lásd „Scinteia”, 7. X. 1944. Idézi Rumünija v godü... 309.

¹³ Az NCP a tehetős parasztok, a középburzsoázia és a kispolgárság pártja volt. Elén I. Maniu tapasztalt antikommunista politikus állott. A párt viszonylag széles társadalmi bázisra támaszkodott, s az ellenzék fő ereje volt.

¹⁴ Az NCP(A) a progresszív kispolgári rétegek, elsősorban értelmiségi és szabadfoglalkozású körök érdekeit képviselte, akik a népi demokratikus átalakulás alapvető feladatainak megvalósításában a forradalom bizonyos szakaszán, a polgári-demokratikus átalakulás céljaitól vezérelve, hajlandók voltak támogatni az NDF programját. A párt befolyása nem volt jelentős.

¹⁵ Az NLP a nagyburzsoáziát, a banktőkéket és a nagy kereskedelmi vállalkozókat képviselte. A párt elén D. Bratianu állott, aki a két világháború közötti időben többször is volt miniszterelnök. Az NLP komoly nyugati kapcsolatokkal rendelkezett, s a legjobboldalibb volt a politikai pártok között Romániában.

¹⁶ Az NLP(T) gyakorlatilag a román burzsoázia azon csoportját képviselte, amely hajlandó volt együttműködni a baloldali erőkkel a polgári-demokratikus átalakulás megvalósításáért, s ezért egyetértett az NDF programjával és 1947. végéig, ha ellentmondásosan is, de támogatta annak megvalósítását.

¹⁷ Lásd „Libertatea”, 20. X. 1944. Idézi K. Nyíri: Ot Jegyino go Rabocsego Fronta k jegyinoj partyiji rabocsego klassza Rumüniji 1944—1948. Buhareszt 1972. 43.

el az országon belüli erejének és nemzetközi presztízsének megfelelő helyét.”¹⁸ A reakció egységbontó mesterkedéseivel szemben a szociáldemokrata vezetés 1944 végén—1945 elején többször határozottan megerősítette, hogy „szilárdan a MEF és az NDF platformján áll”.¹⁹ Az RSZDP egyes vezetői, pl. a párt főtitkára K.-T. Petrescu eltérő nézetet képviseltek ugyan a vezetés többségétől a kormányválság kiobbantása időpontjának és az új kormány miniszterelnöke, konkrétan a kommunista vezetés által kormányfőnek javasolt dr. P. Groza személyének kérdésében, de ez mit sem változtatott a két párt szoros együttműködésén.²⁰

A téptömegeknek az NDF pártjai és szervezetei által inspirált harca eredményeként 1945. február végén megdőlt a burzsoá-földbirtokos hatalom Romániában, s a király kénytelen volt dr. Petru Grozát megbízni a kormányalakítással. Az új, 16 főből álló kabinet 1945. március 6-án alakult meg. Programját az NDF platformja képezte. Tagjai között az RKP és az RSZDP 3—3 és az egységes szakszervezetek 1 tárcával voltak képviselve. A Groza-kormány megalakulása a *demokratikus népi hatalom létrejöttét jelentette Romániában*.²¹ Az NDF kormányának megalakulását követően, 1945 folyamán a király és a jobboldali pártok mindent megtekint, hogy lehetetlenné tegyék tevékenységét. A Groza-kormány helyébe burzsoá-szociáldemokrata kormányt akartak létrehozni. Támogatta őket törekvéseikben az RSZDP K.-T. Petrescu vezette jobboldala, amely az Angol Munkáspárt választási győzelmétől felbátorítva tiszta szociáldemokrata kormány létrehozásának szükségességét hangoztatta. Az RSZDP KB 1945. szeptember 28-án megtartott plénuma azonban a jobboldal ellenében a MEF erősítésének és az NDF-kormány támogatásának álláspontjára helyezkedett.²²

Lengyelországban a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése a népi hatalom megteremtésében Csehszlovákiához, Magyarországhoz és Romániához képest bonyolultabb képet mutatott. Ez a londoni burzsoá emigráns kormány létének, amelynek vezetői minden együttműködést megtagadtak az országban levő baloldali erőkkal, valamint a szocialista mozgalom szétforgácsoltságának, illetve bizonyos jobboldali csoportjai munkásegység-ellenes magatartásának volt a következménye.

A Lengyel Munkáspárt (LMP) 1943. novemberi programja világosan megfogalmazta a népi hatalom megteremtésének szükségességét, s hogy a politikai képviselét jelentő „Ideiglenes Kormány az antifasiszta nemzeti frontra kell, hogy támaszkodjon...”²³ Az LMP vezetőinek kezdeményezésére, a demokratikus pártok és szervezetek megegyezése alapján 1943. december 31-én alakult meg az Országos Nemzeti Tanács (ONT), mint népképviselői szerv, s ténylegesen a népfront legfelső vezető szerve és a népi hatalom csirája. A „Szabadság, Egyenlőség, Függetlenség” (lengyel rövidítése — WRN) elnevezésű jobboldali szocialista csoport ellenségesen viszonyult az ONT-hez és egyedüli törvényes lengyel kormánynak a londoni burzsoá emigráns kormányt ismerte el, s így ténylegesen elutasította a lengyel szocialisták és az LMP együttműködésének lehetőségét az ONT-ben. A baloldali szocialista csoportokat egyesítő, s 1943. április 11-én létrejött Lengyel Szocialista Munkáspárt (LSZMP) vezetése viszont 1944 februárjában, az ONT ellenében létrehozta saját szervezetét, hatalmi célzattal, az ún. „Demokratikus, szocialista és szindikalista szervezetek Centralizációját”, melybe a szocialistákon kívül a Demokrata Párt, s kisebb értelmiségi és kispolgári szervezetek és csoportok tartoztak.

A Centralizáció 1944. március 19-én kiadott Nyilatkozatában elutasította az ONT-vel való együttműködést, s kijelentette, hogy hatni kíván a londoni tábor politikai erőinek átcsoportosítására, az emigráns kormány demokratikus szellemben történő átstrukturálására. A LMP és az ONT vezetése bírálta a Centralizáció politikai törekvéseit, s tárgyalásokat folytatott képviselőivel azzal a céllal, hogy bekapcsolja tagjait a demokratikus Lengyelországért folytatott harc közös frontjába. 1944 kezdetén ez a törekvés nem járt sikerrel.

¹⁸ Lásd „Libertatea”, 24. X. 1944. Idézi K. Nyíri i. m. 43.

¹⁹ Lásd „Libertatea”, 10. I. 1945. Idézi K. Nyíri i. m. 56.

²⁰ Lásd a kérdésről Gh. Tuțui: Partidul Social-Democrat din România în perioada luptei pentru instaurarea puterii democrat-populare (VIII. 1944.—III. 1945). Revista de istorie. T. 27. 1974/3. 358—359.

²¹ Lásd ezekről a kérdésekről részletesebben Rumünija v godü... 89—12.

²² Lásd erről K. Nyíri i. m. 110—114.

²³ W. dziesiąta rocznica powstania RPR. Materiały i dokumenty (1942—1948). Warszawa 1952. 189—190.

A lengyel szocialistáknak a népi hatalomhoz való viszonyában lényeges, pozitív jellegű fordulat az LSZMP 1944. május elején Varsóban megtartott IV. kongresszusán következett be. „Elutasítjuk az együttműködést a reakciós londoni emigráns kormánnyal — olvashatjuk a kongresszus határozatában —, s a széles tömegekre, a parasztok, a munkások és a dolgozó értelmiség képviselőiből létrejött nemzeti tanácsokra támaszkodó népi kormány létrehozása mellett vagyunk”.²⁴ A kongresszus teljes támogatásáról biztosította az ONT-t, a programjában megjelölt feladatokat, s minden szocialistát az LMP-vel való együttműködésre hívott fel a népi hatalom és helyi szervei, a nemzeti tanácsok megteremtésében.

Az ONT 1944. július 21-én, az LMP KB javaslatára határozatot hozott a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság (LNFB), az új, népi hatalom központi végrehajtó szervének a létrehozásáról. Az LNFB volt az első munkás-paraszt kormány, a népi forradalom erőinek kormánya Lengyelország történetében. Az LNFB 1944. július 22-én tette közzé, a lengyel néphez intézett Kiáltványában programját, amelynek alapjában az LMP KB 1943. novemberi program-dokumentumának irányelvei állottak. A program politikai részében az LMP vezetése lényegében meghatározta a létrehozandó hatalom jellegét és alapjait is, amikor leszögezte, hogy „Az államhatalom az eljövendő Lengyelországban a munkások, a parasztok és az értelmiség érdekeit kifejező... képviselők kezébe kell, hogy átmenjen”, s társadalmi bázisát „a munkásosztály egysége és a munkás-paraszt szövetség”²⁵ kell, hogy képezze.

Az LNFB-ben a következő pártok vettek részt: LMP, LSZMP, Parasztpárt (PP) — radikális parasztszervezet, melynek vezetői szorosan együttműködtek az LMP-vel, Demokrata Párt (DP) — a haladó értelmiség egy részét és a városi kisárutermelők jelentős hányadát tömörítette és reprezentálta, s vezetése alapvetően a munkáspártokkal való szoros együttműködés platformján állott. Az LNFB egyben a demokratikus népfront keretét is adta, amely Lengyelországban 1944—1948 között nem öltött egyértelműen intézményes formát, hanem a mindenkor kormánypártokból állott. Az LNFB politikai összetétele, programja és tevékenysége meghatározta e de facto kormányszerv népi, forradalmi jellegét.

A népi hatalom, illetve első képviselői, törvényhozó és végrehajtó szervei, az országgyűlések és kormányaik a demokratikus pártok és a néptömegek támogatásával és aktív részvételével, lényegében forradalmi módon jöttek létre. Világosan megmutatkozott ez politikai összetételükben is. A baloldali erők döntő súlya, sőt abszolút fölénye a legkifejezöbben a demokratikus hatalom ideiglenes legfelső képviselői szerveiben nyilvánult meg, ami meghatározólag hatott tevékenységükre. Különösen jól mutatja ezt Lengyelország és Magyarország példája, ahol ezek a szervek, mint az új, népi hatalom megtestesítői már a felszabadulás menetében létrejöttek és hatékonyan funkcionáltak.

Lengyelországban, ahol a küldötteket az ONT-be, illetve a szejmbe, a politikai pártok, a vajdasági nemzeti tanácsok és a társadalmi szervek delegálták, 1944. július 15-én az ONT 283 képviselője közül 100 az LMP, 77 pedig az LSZP tagja volt.²⁶ Az 1945 közepén, az ország teljes felszabadulását, az emigráció egy részének hazatérését és a jobboldali vezetésű Lengyel Parasztpárt (LPP)²⁷ létrejöttét, s ezzel összefüggésben a pártrendszer bizonyos stabilizálódását követően és a Nemzeti Egységkormány létrejötte kapcsán 444 főre bővült testületben az LPP 65, a PP 60, a DP 38, a pártönkívüliek 30, illetve az LMP 139 és az LSZP 112 képviselővel²⁸ rendelkezett, a munkáspártok együttesen a helyek több, mint 60, illetve 50 százalékát birtokolták. Az ONT elnöke az LMP egyik vezetője, B. Bierut lett.

Magyarországon az 1944. december 21-én Debrecenben összeült Ideiglenes Nemzetgyűlésnek 230 képviselője volt, akiket a felszabadult részeken az Előkészítő Bizottság irányításával az MNFF helyi szervei, a nemzeti bizottságok ülésén a politikai pártok és a szakszervezetek jelölése alapján választották meg s a legtöbb

²⁴ Kształtowanie się podstaw programowych PPR w latach 1942—1945. Wybór materiałów i dokumentów. Warszawa 1958. 394.

²⁵ Az idézeteket l. W dziesiątą rocznicę... 187, 201.

²⁶ L. Historia polskiego ruchu robotniczego. 1864—1964. T. II. Warszawa, 1967. 185.

²⁷ Az LPP a népi rendszerhez ellenségesen viszonyuló legális ellenzéki párt volt. A parasztság és a dolgozó értelmiség mellett jelentős befolyással rendelkezett más társadalmi rétegekben is. Politikai ideálját a pluralista liberális-burzoá rendszer képezte, amelyben a parasztságé a vezető szerep.

²⁸ Partia w cyfrach 1945—1948. Warszawa 1948. 120.

esetben népgyűlésen erősítették meg. Az FKGP-t 55-en, az NPP-t 16-an, a PDP-t 12-en, a pártönkivülieket 19-en, illetve az MKP-t 71-en, az SZDP-t 38-an és a szakszervezeteket 19-en (a két munkáspárt kb. egyenlő arányban osztozott rajtuk) képviselték a parlamentben, s így ez utóbbiak együttesen a testület abszolút többségét alkották. Még meggyőzőbbé vált fölényük, miután 1945 április elején, az ország felszabadulását követően, a kormány és a nemzetgyűlés a fővárosba költözött, s a főváros és a permvárosok képviseletével 338 tagúvá bővült Ideiglenes Nemzetgyűlésben az FKGP 71, az NPP 20, a PDP 18, a pártönkivüliek 27, illetve az MKP 97, az SZDP 64 és a szakszervezetek 41 hellyel rendelkeztek, ez utóbbiak aránya 60 százalékra növekedett a debreceni állapothoz képest. Arányuk az 1945. június 24-én, a dunántúli nemzetgyűlési képviselők behívása folytán kiegészült Nemzetgyűlésben csökkent ugyan, de még így is abszolút többségük volt abban.²⁹

Csehszlovákiában egészen 1945 végéig, Szlovákia kivételével, ahol a Szlovák Nemzeti Tanács államhatalmi funkciókat teljesített, hiányzott a legfelső törvényhozó szerv. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőit, a Kassai kormányprogram útmutatása szerint 1945. augusztus 29-én (Szlovákia), illetve október 14-én (Cseh- és Morvaország) választották meg a nemzeti bizottságok küldötteinek konferenciáin. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. október 26-án kezdte meg munkáját. Megerősítette funkciójában E. Beneš köztársasági elnököt és egyhangúlag jóváhagyta a felszabadult köztársaság első népi kormányának tevékenységét, amely ekkor formálisan újjáalakult ugyan, de politikai összetételében lényegében változatlan maradt. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 300 képviselőből (200 — Cseh- és Morvaország és 100 — Szlovákia) állott. Társadalmi-politikai összetételét a pártok paritása (40—40 képviselő) és a tömegszervezetek 60 képviselője jellemezte. A csehszlovák legfelső törvényhozó szervben a munkáspártokat 120 fő képviselte, amelyet kiegészített a számszerűleg pontosan nem ismert szakszervezeti és az előbbieket támogató egyéb tömegszervezeti képviselők csoportja, s így joggal feltételezhető, hogy együttesen abszolút többséggel rendelkeztek.³⁰ (Az ideiglenes nemzetgyűlések politikai összetételének összefüggő áttekintését adja az 1. táblázat.)

Az első demokratikus népfront-koalíciós kormányokban, mint legfelső végrehajtó hatalmi szervekben a munkáspárti miniszterek együttes aránya Magyarországon némileg elmaradt e pártok parlamenti képviseletéhez képest, míg Csehszlovákiában és Lengyelországban lényegében azonos volt. Magyarország esete alapvetően a nemzetközi tényezők hatásával, elsősorban is a nemzetközi antifasiszta koalíció létéből fakadó megfontolásokkal magyarázható, amit a pártok vezetői következetesebben érvényesítettek a kormányok, mint a parlamentek politikai összetételének meghatározásánál. Jellemző volt ebből a szempontból a szövetséges nagyhatalmaknak a Jaltai konferencián elfogadott, s a felszabadított Európáról szóló Nyilatkozata, melyben kötelezettséget vállaltak arra, hogy együttesen támogatni fogják „a felszabadított európai államoknak, vagy a tengely volt európai csatlós-államainak népeit abban, hogy a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatóságok létesítsenek.”³¹ A Magyar Ideiglenes Kormány politikai összetételének, konkrétan a horthysta-csoport súlyának meghatározásánál belsőleg különösen lényeges volt a széles, németellenes, antifasiszta nemzeti összefogás demonstrálása, de szerepet játszottak katonapolitikai szempontok is. Lényegét illetően hasonló volt a helyzet 1944 végén—1945 elején Romániában is.

A munkáspártok súlya az első ideiglenes kormányokban a legmeggyőzőbb Lengyelországban volt. Az 1944. július 21-én létrejött 15 tagú LNFB-ben a PP 4, a DP 1, a pártönkivüliek 2, illetve az LMP 5, az LSZP pedig 3 képviselővel rendelkezett, s a december 31-én 17 főre kiegészült Ideiglenes Kormányban a PP-nek 5, a DP-nek 2, illetve a két munkáspártnak 5—5 minisztere volt. Még nagyobb lett a mun-

²⁹ Az adatokra vonatkozóan lásd A magyar népi demokrácia története 1944—1962. Kossuth, Bp. 1978. 22., 51. — A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Kossuth, Bp. 1970. 3. köt. 37, 70., valamint K. Kolomejczyk: Rewolucje ludowe. Wegie 1939—1948. Warszawa, 1973. 368—369. Meg kell jegyezni, hogy a két utóbbi forrás pontatlan a munkáspárti képviselők számát illetően, de általában is az 1945. április 2-án kiegészült nemzetgyűlésben, ami onnan adódik, hogy a június 24-i állapotot veszi alapul.

³⁰ L. J. Cesar—Zd. Snitil: Československá revoluce 1944—1948. Praha 1979. 221., valamint J. Opat: O novou demokracii. Praha 1968. 119—120.

³¹ Nemzetközi szerződések 1918—1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1966. 592.

Ország	Időpont	Mandátum		Politikai csoportok									
				Népfrent-pártok						Ellenzéki pártok és csoportok		Pártonkívüliek és egyéb ún. „független” csoportok	
				Munkáspártok (KP, SzDP)		Többiek		Összesen					
		Összesen	%	Mandátum	%	Mandátum	%	Mandátum	%	Mandátum	%	Mandátum	%
CSEH-SZLOVAKIA	1. 1945. október 26.	300	100,0	80/40	40,0	120	40,0	240	80,0	–	–	60**	20,0
LENGYEL-ORSZÁG	1. 1944. július 21.	283	100,0	100/77	62,5	106	37,5	283	100,0	–	–	–	–
	2. 1945. június 28.	444	100,0	139/112	56,5	98	22,1	349	78,6	65	14,6	30	6,8
MAGYAR-ORSZÁG	1. 1944. december 21.	230	100,0	81/47*	55,7	83	36,0	211	91,7	–	–	19	8,3
	2. 1945. április 2.	338	100,0	118/84*	59,8	109	32,2	311	92,0	–	–	27	8,0
	3. 1945. június 24.	498	100,0	161/127	57,8	183	36,7	471	94,6	–	–	27	5,4
ROMÁNIA	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

* A munkáspártok képviselőihez vettük, megfelelően, a szakszervezetek által delegált képviselők számát is.

** Ez a szám a tömegszervezetek által delegált képviselőket foglalja magába, ami azonban nem jelentette azt, hogy ezek mind párton kívüliek voltak.

káspártok súlya a Jaltai konferencia határozatának értelmében 1945. június 28-án átalakított, s a nyugati hatalmak nyomására a burzsoázia képviselőivel, élén St. Mikolajczykkal kiegészült és egészen 1947 elejéig, a szejmi választásokig funkcionáló 21 tagú Ideiglenes Nemzeti Egységkormányban, amelyben az LPP 4, a DP —PP 2—2, illetve az LMP 7, az LSZP pedig 6 tárcát kapott.³²

Magyarországon, Romániában és Csehszlovákiában a munkáspártok számszerűleg kisebb mértékben voltak ugyan képviselve az ideiglenes demokratikus kormányokban, de a meghatározó tényezőt nem ez, hanem az jelentette, hogy politikájuk révén azok vezető erejét képezték. Következett ez elsősorban is abból, hogy a kormányok programjának alapját a kommunista pártok antifasiszta és következetes demokratikus programelképzelései alkották, s támogatták őket ezek realizálásában a kormány egyéb boldali, illetve demokratikus erői, azok súlya és szerepe, valamint a dolgozó tömegek alulról jövő mozgalma. Az 1944. december 22-én hivatalba lépett 13 tagú első demokratikus magyar kormánynak, a debreceni Ideiglenes Kormánynak a 3 kommunista és 2 szociáldemokrata miniszter mellett 3 kisgazda, 1 parasztpárti és 4 ún. „pártonkívüli” minisztere volt.³³ A kormány politikai összetétele az 1945-ös nemzetgyűlési választásokig csak annyiban változott, hogy a horthysta csoport egy tagja kikerült abból, s tárcáját az SZDP kapta meg.

Romániában az 1944. augusztus 23-án létrejött, 13 főből álló első Sanatescukormányban az RKP és az RSZDP 1—1 tárcával, míg a november 4-én és december 6-án alakult második Sanatescu-, illetve Radescu-kormányokban 2—2 tárcával rendelkezett. Ez utóbbi kormányokban az egységes szakszervezetek is kaptak 1—1 helyet. Az 1945. március 6-án megalakult és a dr. P. Groza vezette első demokratikus kormányban a 15 tárcából az EF 3, az NLP (T) 4, a HSz és az NCP(A) 1—1, a pártonkívüliek 2, illetve az RKP és az RSZDP 3—3 tárcával rendelkezett, s 1 tárcával képviselve voltak a szakszervezetek is.

Csehszlovákiában az 1945. április 4-én létrejött, majd október 26-án változatlan összetételben újjáalakult 17 cseh és 9 szlovák politikusból álló 26 tagú Kassai kormányban a CSKP 8 (5 cseh és 3 szlovák kommunista), a CSSZDP 4, a CSNSZP és a CSNP 3—3, s az SZLDP és a pártonkívüliek csoportja 4—4 miniszterrel voltak képviselve.³⁴

Lengyelország és Csehszlovákia esetében különösen jelentős volt az, hogy E. Osóbka-Marowski és Zd. Fierlinger személyében az ideiglenes kormányokat szocialista, illetve szociáldemokrata, Romániában pedig demokrata-parasztpárti miniszterelnök vezette, s a munkáspárti miniszterek mind a négy országban politikailag fontos tárcák élén állottak. (Az ideiglenes kormányok politikai összetételének összefüggő áttekintését adja a 2. táblázat.)

Magyarországra, Csehszlovákiára és Romániára, de részben még Lengyelországra is, a fentiek tanúsága szerint, jellemző volt a szakszervezeti képviselőt a népi hatalom ideiglenes törvényhozó, sőt végrehajtó szerveiben. A szakszervezeti képviselőnek az ideiglenes államhatalmi szervezetben nagy politikai jelentősége volt. A népi demokratikus forradalom kibontakozásakor, az ideiglenesség viszonyai között, amikor a munkáspártok szervezeti kiépülésüknek még csak a kezdetén tartottak, a pártonkívüli dolgozó tömegek az egységes szakszervezeteken keresztül közvetlen képviselőt nyerhettek és direkt módon hallhatták szavukat ezekben a szervezetben.

A szakszervezeti politikai képviselőt kialakult gyakorlata a munkáspártok felépítésének és a szakszervezetek megnövekedett tekintélyének a következménye volt, s hatékonyan hozzájárult az államhatalom tényleges demokratizálásához.

A szakszervezetek államhatalmi képviselőtének a forradalmi átalakulás kezdetén kialakult gyakorlata az országonként különböző időben megtartott nemzetgyűlési választásokkal megszűnt. Az egységes szakszervezetekben tömörült dolgozó tömegek ezt követően a népi demokratikus átalakulás menetében, *a munkáspártokon keresztül, illetve az alulról jövő közvetlen tömegdemonstrációk révén juttatták kifejezésre helyeslő vagy ellátó véleményüket a kormányokkal, de főképpen a hatalomban helyet foglaló különböző politikai erőkkel szemben: támogatták a forradalmi erők törekvéseit és felléptek a burzsoá-jobboldali erők mesterkedései ellen.*

³² Az adatokra vonatkozóan l. N. Kołomejczyk: *Rewolucje ludowe...* 374, 376—377., valamint N. Kołomejczyk—Br. Syzdek: *Polska w latach 1944—1949.* Warszawa 1968. 227—279.

³³ L. A magyar forradalmi munkásmozgalmak története... 37., illetve A magyar népi demokrácia története... 23.

³⁴ L. J. Opat i. m. 49—50.

Ország	Időpont	A kormány tagjainak száma		POLITIKAI CSOPORTOK																			
				Munkás-pártok (KP, SzDP)		Parasztpártok						Burzsoá-kispolgári (heterogén) pártok						Pártonkívüliek					
						Bal- oldal		Cent- rum		Jobb- oldal		Bal- oldal		Cent- rum		Jobb- oldal		Bal- oldal		Cent- rum		Jobb- oldal	
						Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%
CSEH-SZLOVÁKIA	1. 1945. április 4. 2. 1945. október 26.	26 26	100,0 100,0	8/4 8/4	46,1 46,1	- -	- -	- -	- -	CsNP/DP 3/4 27,0 3/4 27,0	- -	- -	- -	- -	CsNSzP 3 11,5 3 11,5	2 2	7,7 7,7	2 2	7,7 7,7	- -	- -		
LENGYEL-ORSZÁG	1. 1944. július 21. 2. 1944. dec. 31. 3. 1945. június 28.	16 18 22	100,0 100,0 100,0	5/4 5/6 7/7	53,3 58,8 61,8	4 5 2	26,7 29,4 9,6	- - -	- - -	PP - LPP 4	- - 19,0	DP 1 6,7 2 11,8 2 9,6	- - -	- - -	- - -	2 1 1	13,3 - -	- - -	- - -	- - -	- - -		
MAGYAR-ORSZÁG	1. 1944. dec. 22. 2. 1945. július 21.	12 13	100,0 100,0	3/2 3/3	41,7 46,2	1 1	8,3 7,7	- -	- -	NPP - FKGP 2 16,7 3 23,1	- -	- -	- -	- -	- -	- -	- -	- -	- -	- -	4 3	33,3 23,0	
ROMÁNIA	1. 1944. aug. 23. 2. 1944. nov. 4. 3. 1945. március 6.	14 18 18	100,0 100,0 100,0	1/15* (2 + 2 + 2) 7* (3 + 3 + 1)	14,2 27,8 38,9	1 1 3	7,1 5,6 16,7	- - -	- - -	EF - NCP 1 7,1 4 22,1 NCP(A) 1 5,5	- - -	HSz - 1 5,6 NNP 1 5,6	- - -	- - -	NLP 2 14,2 5 27,7 NLP(T) 4 22,2	- 1 1	- 5,6 5,6	- 1 1	- 5,6 5,5	8 1 1	57,4 - -		

* Ebben a számban benne van az 1-1 szakszervezeti miniszter is.

A népi demokratikus hatalom létrejöttét jelentő és politikailag azt reprezentáló államhatalmi szervek megformálódása, amelynek kormányai mindenütt népfrent-koalíciós alapon állottak, ily módon, forradalmi jelentőségű esemény volt, a népi demokratikus politikai rendszer létrejöttét jelentette, s nagy lendületet adott a forradalom továbbfejlődésének a közép-kelet-európai országokban. Megváltozott az államhatalom jellege: *létrejött a népi demokratikus erők, a munkásosztály, a parasztság és a demokratikus értelmiség szövetségén nyugvó hatalom*. Az ideiglenes népképviselői szervezetekben és a demokratikus kormányokban, a népfrent politikai összetétele és bizonyos nemzetközi politikai megfontolások következtében részt vettek bizonyos liberális-burzsoá antifasiszta pártok és pártonkívüli csoportok is, mint pl. Magyarországon a horthysta tábornokok és Romániában az NDF-el együttműködő NLP(T) Lengyelországban az LPP képviselői, valamint demokratikus érzelmű és magatartású személyek. Részvételük fokától és jellegétől függetlenül azonban, ezekben a munkásosztály pártjai és velük szövetségben lévő politikai erők rendelkeztek döntő pozíciókkal.

2. A parlamenti választások előkészítése, lefolytatása és eredményei

A népi hatalom és legfelső, ideiglenes jellegű törvényhozó és végrehajtó szerveinek létrejöttét követően, a pártok politikai arculatának, s vele a politikai frontok kialakulásával, egyre inkább előtérbe került az ideiglenesség állapotának felszámolása a politikai élet minden területén. A legfelső törvényhozó és végrehajtó szervek esetében az ideiglenes állapot megszűnése, s a politikai élet bizonyos konszolidálódása a parlamenti választások megtartásával következett be. A szövetséges nagyhatalmak már említett Nyilatkozata ezt feladatként is állította a felszabadult országok elé, amikor leszögezte, hogy az ideiglenes kormányzati szervek „kötelesek ... a lehető legrövidebb időn belül szabad választások útján olyan kormányokat alakítani, amelyek megfelelnek a nép akaratának...”³⁵. A nyugati nagyhatalmak a Nyilatkozatban foglaltaknak később úgy adtak nyomatékot, hogy a választások megtartásától tették függővé az új demokratikus rendszerek diplomáciai elismerését, ami pedig nemcsak az országok nemzetközi helyzetének, hanem azzal összefüggésben belpolitikai fejlődésének is fontos, elengedhetetlen feltételét képezte.

A politikai pártok azonban a nemzetközi tényezőktől függetlenül is érdekelték voltak az első igazán demokratikus parlamenti választások mielőbbi megtartásában, mert annak eredményei feltárhatták tömegbefolyásuk pillanatnyi helyzetét, s titokban mindegyik mandátumainak növekedését és hatalmi pozíciójának erősödését várta a választásoktól. A politikai harc olyan formái, mint az országok között különböző időkben megtartott nemzetgyűlési választások a forradalom viszonylag békés fejlődésének és a parlamenti forma létezésének viszonyai között nagy jelentőségűek, bár korántsem kizárólagosak voltak a népi demokratikus átalakulás eseményeinek végső kimenetele szempontjából. Lefolyásukat és eredményüket, mint minden parlamenti választás esetében, nagymértékben meghatározta az időpont megválasztása, illetve a kommunista és szociáldemokrata pártoknak, mint a demokratikus tábor fő erejének egymáshoz való viszonya a választási időszakban. A választási taktika kérdése ezért fontos helyet foglalt el a pártok politikájában.

A népi demokratikus országok politikai pártjai közül mindegyik arra törekedett, hogy a választásokat a számára legkedvezőbb időpontban tartsák meg. A választási időpont megválasztása így már maga is harci kérdés, a politikai erőviszonyok állapotának függvénye volt, s ez utóbbi ugyanazon országon belül is lényegesen különbözött a forradalom fejlődésének különböző szakaszain. A politikai helyzetnek és a pártok megegyezésének megfelelően Magyarországon 1945. november 4-én és 1947. augusztus 31-én, Csehszlovákiában 1946. május 26-án, Romániában 1946. november 19-én és Lengyelországban 1947. január 19-én tartottak parlamenti választásokat.

A kommunista párt vezetése minden országban arra törekedett, hogy a széles, antifasiszta, demokratikus nemzeti összefogást megtestesítő politikai pártok közös választási szövetségben, egységes választási programmal, sőt ha lehetséges közös választási listán vegyenek részt a nagy politikai erőpróban. A demokratikus választási egység megteremtése nagy jelentőségű politikai törekvés volt: *nemcsak a tömörült pártok erejének és szavazatainak megnövekedését eredményezte volna,*

³⁵ L. 31. jegyzetet.

hanem azt is, hogy közülük egyik se válhasson nyíltan a reakciós erők gyűjtőhelyévé és szószólójává. Lehetetlenné tette volna azt is, hogy az egyes pártokban fel-lehető jobboldali csoportok a választásokat a demokratikus pártok közötti ellentétek szítására, s ezáltal saját céljaik elérésére használják fel. A demokratikus pártok választási blokkjának alapját, természetesen, a kommunista és a szociáldemokrata pártok választási együttműködése kellett, hogy képezze. A munkáspártok választási egysége csak harcban valósulhatott meg, s országonként különböző módon, Csehszlovákiában és Magyarországon mérsékeltebben, mint Lengyelországban és Romániában.

A demokratikus pártok deklarált választási tömörülése minden országban létrejött. Csehszlovákiában a parlamenti választások megtartását 1946. tavaszán a CSKP vezetése kezdeményezte, s javaslatára a CSSZNF pártjai 1946. március 25-én választási egyezményt kötöttek. A nyilvánosságra hozott egyezmény szerint a „Nemzeti Front pártjai kötelezik magukat, hogy a sajtóban és a gyűléseken kifejtett választási agitációjuk összhangban lesz a Kassai kormányprogram elveivel... ,hogy választóik előtt felelősséggel tartoznak a kormány politikájáért és tevékenységéért, s a választások után is együttműködnek és újjáalakítják a Nemzeti Front kormányát.” A pártok hangsúlyozták az egyezményben, hogy „pozitív választási programot fejtenek ki, s tartózkodnak a megalapozatlan vitáktól és személyi vádaskodástól.”³⁶ A CSKP vezetése a helyi nemzeti bizottságoktól egészen a parlamentig közös jelölt-lista összeállítását is javasolta politikai partnereinek, de azok azt nem fogadták el, s így létrejött ugyan a demokratikus pártok választási egyezménye, de nem valósult meg a közös lista, ami a maximum lehetett e téren, sőt közös választási programot sem dolgoztak ki, bár e téren eléggé meghatározólag hatott a Kassai kormányprogram. A CSSZNF pártjai a választási harcban önállóan vettek részt, s így a politikai küzdelem eléggé jelentős mértéket öltött közöttük.³⁷

A magyarországi helyzet alakulása igen közel állott ahhoz, ami Csehszlovákiát jellemezte, azzal a különbséggel, hogy Magyarországon az 1947-es nemzetgyűlési választásokon a koalíció pártjai az ellenzéki pártok sokaságával állottak szemben. Magyarországon 1945. október 7-én törvényhatósági választásokat rendeztek Budapesten és környékén. A választásokon az MKP vezetésének javaslatára, az egyetemes szakszervezetek és a két munkáspárt tagságának, valamint az SZDP vezetése baloldalának a jobboldallal szembeni határozott kiállása következtében, a két munkáspárt közös programmal és listán, a munkásegység jegyében indult. Az eredmény elmaradt a várakozástól: a két munkáspárt a szavazatok 42,76 százalékát kapta.

Az 1945. november 4-i országgyűlési választások visszalépést jelentettek e téren. A választási küzdelem menetében, konkrétan az 1945. október 16-i pártközi tárgyaláson felvetődött ugyan az a javaslat, hogy a MNFF pártjai közös listán vegyenek részt a választásokon, s ezzel összefüggésben még a választások előtt alapítsák meg az egyes pártok részesedését az új nemzetgyűlésben. A javaslatot a pártok vezető testületei megvitatták, s ténylegesen csak az MKP és az NPP tette magáévá a választási szövetség gondolatát. A szociáldemokrata vezetés, a jobboldaliak nyomására, s a pártérdekekre hivatkozva, a külön lista mellett foglalt állást. A jobboldali szociáldemokraták a baloldal elleni érvként használták fel a két munkáspártnak a budapesti törvényhatósági választásokon elért, várakozáson aluli eredményét. A viszonylag gyenge eredményt a közös listának tulajdonították, s azt állították, hogy külön lista esetén több szavazatot kapott volna, illetve kaphat a párt. Az SZDP igen nagy reményeket fűzött a nemzetgyűlési választásokhoz, nem titkolta, hogy legerősebb pártként kíván kikerülni abból. A szociáldemokrata vezetők, így, nehezen tudták volna elfogadni a közös listát, s ami azzal együtt járt, hogy ti, a szövetség által szerzett mandátumokból a kommunista párttal azonos arányban részesedjenek.

Az MKP vezetése szívesen vette volna az MNFF pártjai választási szövetségének megteremtését, s még inkább a két munkáspárt közös listán indulását a küszöbön álló választásokon, de nem erőltette azt. Az MKP vezetői abból indultak ki, ismervé az SZDP-n belüli helyzetet, hogy nem kell belekényszeríteni a szociáldemokrata baloldalt egy kilátástalan vitába, mert az csak ártana a munkásegység ügyének. Nem voltak alaptalanok azok a megfontolásaik sem, hogy a munkáspártok, külön lista esetén esetleg megszerezhetik azoknak a szavazatait is, akik (pl. a

³⁶ „Rudé Právo”, 26. III. 1946. Idézi J. Opat i. m. 148—149.

³⁷ L. a kérdésről J. Cesar—Zd. Snitil i. m. 279.

kommunistákkal szembeni fenntartásaik folyamán) az egységlistára egyébként nem szavaznának, valamint, hogy a külön listán szerzett szavazatokon keresztül a munkáspártok egyenként is lemérhetik erejüket, s az erőviszonyok minél realisabb ismerete lényeges volt további együttműködésük szempontjából is.

A választási szövetség meghiúsulásának 1945-ben Magyarországon azonban nem elsősorban belpolitikai, hanem külpolitikai okai voltak, mégpedig a nyugati nagyhatalmak beavatkozása.³⁸ A koalíció pártjai, s így a két munkáspárt is, a fentiek következtében, az MNFF programján alapuló, azt megvalósítani, de legalábbis népszerűsíteni kívánó külön programmal és külön listán indultak az 1945-ös parlamenti választásokon. Az MNFF pártjai 1945. október 25-én felhívással fordultak a magyar néphez, amelyben leszögezték, hogy „A nemzet előtt álló feladatokat egyetlen párt sem képes megoldani, hanem csakis együttesen az összes nagy demokratikus pártok, amelyek a magyar nép túlnyomó többségét képviselik. Ezekből a pártokból alakuló koalíciós kormány az egyedüli biztosítéka az ország gazdasági helyreállításának és a magyar demokrácia további megerősödésének.” A felhívásban felszólítottak ugyan „minden szavazót, minden választót, hogy tartózkodjék a pártviszáltyok kiélezésétől”³⁹, de ez az adott helyzetben végül is elkerülhetetlen volt.

Lényegében hasonló volt a helyzet az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon is. Különbséget jelentett ugyan az, hogy 1947. július 29-én az MKP kezdeményezésére és a két munkáspárt vezetésének egyetértése alapján létrejött a koalíció négy pártjának „Választási Szövetsége”. Az MNFF pártjai az MKP javaslatára alapján nyugvó keretprogramként szolgáló „Választási Nyilatkozatot” fogadtak el július 30-án, amelyben többek között leszögezték, hogy „a választási agitációban... a közös programban foglalt elveket hangsúlyozzák, gondosan ügyelve arra, hogy külön álláspontjuk kifejtése közben se intézzenek egymás ellen nyílt vagy burkolt támadást”. Kijelentették, hogy „a demokratikus nemzeti egység szellemében a választás után is fenntartjuk a kormányzati koalíciót, együtt vállaljuk... a kormányzati felelősséget”.⁴⁰ Ez azonban mit sem változtatott azon, hogy a koalíció pártjai ez alkalommal is külön listán és programmal indultak a választásokon, s így választási versengésük csak mérséklődik, de nem szűnik meg.

A két munkáspárt vezetése az egyeztető tárgyalások eredményeként, kisebb véleménykülönbségtől eltekintve, azonos állásponton volt és egységesen lépett fel pl. az MKP kezdeményezte választójogi törvény módosítását illetően, de komoly súrlódásokra került sor közöttük az ún. „összeíró bizottságok” összetételének, valamint a választójogi törvény gyakorlati alkalmazásának kérdésében.⁴¹ Történt mindez annak ellenére, hogy 1947. július 27-én közös Nyilatkozatot fogadtak el, amelyben kötelezték magukat, hogy „A választási küzdelmet a munkásegység szellemében fogják megvíni nem egymás, hanem a közös ellenség ellen: leküzdve és kiküszöbölve a választási harcban sokszor elkerülhetetlen súrlódásokat.” A Nyilatkozat a következő szavakkal zárult: „Az MKP és az SZDP felszólítja és utasítja tagjait, szervezeteit, funkcionáriusait és szónokait, hogy a választási küzdelmet a megbonthatatlan munkásegység szellemében, a demokratikus pártok választási szövetségének jegyében folytassák le, az MNFF, elsősorban a munkáspártok választási győzelméért”.⁴² A valóság azonban más volt.

Amíg a szociáldemokrata baloldal általában tartotta magát, a két munkáspárt közös Nyilatkozatához, a jobboldal eléggé függetlenítette magát tőle.⁴³ A szociáldemokrata jobboldal magatartásának lényegét a választási előkészületek idején jól fejezték ki egyik képviselőjének a júniusi pártértekezleten elhangzott szavai, melyek szerint „Az SZDP erőssége fő kérdés, ennek alá kell rendelnie az osztályérdekeket is...”.⁴⁴ A pártvezetés, mindenekelőtt a jobboldal, a külön listától 1945-

³⁸ Erre vonatkozóan lásd bővebben *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth, Bp. 1975. 91–98.

³⁹ A Magyar Kommunista Párt és a... 619–620.

⁴⁰ Uo. 639.

⁴¹ L. bővebben *Balogh S. i. m.* 482–483 és 507–510.

⁴² A Magyar Kommunista Párt és a... 494–495.

⁴³ *Molnár János*: Irányzatok harca a Szociáldemokrata Pártban 1946–1947-ben. Párttörténeti Közlemények 1977 1. 42.

⁴⁴ Idézi *Ságvári Ágnes*: Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945–1947. Kossuth, Bp. 1964. 321.

ben is, de különösen 1947-ben azt várta hogy a párt megszerzi az ingadozó kispolgári rétegek szavazatait, s ezzel a magyar politikai élet vezető pártjává válik.

Az MKP és az SZDP, mint ahogyan az MMFF valamennyi pártja, tehát mind az 1945-ös, mind az 1947-es parlamenti választásokon külön programmal és listán indultak, s azt egymással versengve, sőt egymás ellen harcolva vívták meg. Magyarországon a két munkáspárt szövetségén túl az egész koalíció szoros választási együttműködésére az 1947-es nemzetgyűlési választásokon annál inkább szükség lett volna, mert így sikeresebben vehették volna fel a harcot az időközben létrejött, s a másik három országnál számosabb és erősebb burzsoá-ellenzéki pártok összességével.⁴⁵

Lengyelországban W. Gomułka, az LMP főtitkára a két munkáspárt vezetőinek 1945. szeptember 28-án megtartott tanácskozásán vetette fel először azt a javaslatot, hogy az esedékes szejm-választásokon, melyet 1946-ra terveztek, de végül is 1947. januárjában tartottak meg, a kormányt alkotó demokratikus pártok (LMP, LSZP, DP és PP) lépjenek szövetségre. Az LMP szerint a választási szövetségbe meghatározott feltételek mellett törekedni kell bevonni az 1945 augusztusában létrejött, s a Nemzeti Egységkormányban ugyancsak részt vevő Mikołajczyk-féle LPP-t, hogy ezzel is megakadályozzák annak a reakció gyűjtőhelyévé válását.

Az LSZP vezetésének álláspontja fokozatosan kristályosodott ki. A vezetés többsége támogatta az LMP javaslatát, de voltak akik a külön lista, vagy éppen az LPP-val létesítendő választási szövetség mellett voltak. A két munkáspárt vezetőinek tanácskozásai credményként azonban az LSZP Főtanácsa 1945. november 4-i ülésén elfogadta a választási blokk koncepcióját. „Az LSZP azon az állásponton van, hogy szükséges egyeztetni a választási taktikát a baráti LMP-vel — olvashatjuk a Főtanács határozatában — s javasolja a Nemzeti Egység Kormányának platformján álló demokratikus pártok választási blokkjának megerősítését...”⁴⁶ Az LMP vezetőinek a kérdésben elfogadott álláspontját megerősítette a párt 1945. december 6—12 között ülésező I. kongresszusa, amely határozatában leszögezte, hogy „a munkásegységfront, az LMP együttműködése az LSZP-vel, valamint a munkás-paraszt szövetség képezi a demokratikus erők választási győzelmének... fő garanciáját.”^{46a}

A két munkáspárt vezetése december közepén közösen javasolta a kormányt alkotó pártok választási szövetségének megerősítését. A lengyel kommunista és szocialista képviselők az ONT 1946. áprilisi ülésén már együtt szavaztak a népi referendum megtartása ügyében, amely ténylegesen a szejm választások „főpróbája” volt hivatott lenni.⁴⁷

1946 első felében a két munkáspárt együttműködésében politikai téren az okozott nehézségeket, hogy az LSZP vezetése, az LPP iránti hamis illúzióktól vezetettve, még akkor is kitartott a kormánypártok választási szövetsége mellett, amikor az LMP vezetése, megbizonyosodva arról, hogy Mikołajczyk és pártja, teljesíthetetlen feltételeket állítva,⁴⁸ nem akar tagja lenni a választási bloknak, már eláldott annak gondolatától.

⁴⁵ A koalíció, az MNFF ellenzéke 1947-ben több pártot foglalt magába. Közös jellemzőjük, hogy az árnyalati különbségek ellenére kifejezetten burzsoá, többségükben polgári-demokratikus pártok voltak. A koalíció „lojális” ellenzékeinek szerepét kívánta eljátszani a Magyar Radikális Párt (MRP), a PDP és a Független Magyar Demokrata Párt (FMDP). A Demokrata Néppárt (DNP), a Magyar Függetlenségi Párt (MFP) és a Keresztény Női Tábor (KNT) vállalkozott a rendszer és a koalíció tulajdonképpeni ellenzékeinek szerepére. A magyar népi demokratikus pártpolitikai rendszer nagyon alapos elemzését adja. I. Vida: Partyijno-politicseskaja sztruktura vengerszkoj narodnoj demokratyiji 1944—1948. gg. Acta Historica T. XXVI, 1930 3—4. 309—343.

⁴⁶ Uchwala RN PPS z 4. XI. 1945. r., CA, 235/II/4. Idézi Br. Syzdek: Polska Partia Socjalistyczna... 329.

^{46a} Idézi N. Kołomejczyk—Br. Syzdek i. m. 298.

⁴⁷ Az 1946. június 30-án megtartott népi referendumon a következő kérdésekről kellett az állampolgároknak dönteniük:

1. Szükség van-e a szenátusra?
2. Egyetért-e a megvalósított társadalmi reformokkal?
3. Helyesli-e az Odera—Nysie határt? A szenátus eltörlésére a választók 68,2 százaléka, a megvalósított társadalmi reformokra 77,3 százaléka, s az Odera—Nysie határra 91,4 százaléka szavazott. Lásd N. Kołomejczyk—Br. Syzdek: i. m. 148—154.

Az LSZP álláspontja az LPP-vel szemben és a blokk kérdésében lényegében a népi referendumot követően változott meg. A referendum a munkásegység nagy győzelmet, s az LPP, amely a demokratikus pártok álláspontjával ellentétes jellegű szavazásra hívott fel, vereséget hozta. Bebizonyosodott, hogy az LPP, befolyása a lengyel társadalomban messze elmarad várakozásától. Az LSZP vezetése ettől kezdve, fokozatosan az ideiglenes népi kormányban részt vevő négy demokratikus párt választási szövetsége megteremtésének álláspontjára helyezkedett, azaz magáévá tette az LMP nézeteit e kérdésben, s egyre határozottabban lépett fel az LPP ellen. Ebben az időben viszont felerősödtek az LSZP-ben azok a korábbi nézetek, melyek szerint a pártnak külön listán kell indulnia az 1947-es szejmi választásokon, mert minden esélye megvan arra, hogy a nemzet vezető pártjává váljon.⁴⁹

Az LSZP vezetésének többsége elutasította e törekvéseket, amelyek károsan hatottak volna a munkásegység alakulására. J. Cyrankiewicz főtitkár a négy demokratikus párt képviselőinek 1946. szeptember 26-án megtartott tanácskozásán elhangzott felszólalásában pl. leszögezte, hogy „az LSZP a négy demokratikus párt blokkjának álláspontján van, amelynek alapja a két munkáspárt együttműködése.”⁵⁰ Hasonló módon nyilatkozott a párt másik vezetője is október 13-án, egy aktíváláson. „Nem kizárt — mondotta —, hogy ha a párt külön listán indulna a választásokon, esetleg több mandátumhoz jutna. A párt, az ország érdeke, a politikai realizmus azonban azt diktálja, hogy blokkban induljunk. A belső és a nemzetközi osztályharcban további sikereink alapvető feltétele — a munkásosztály egységfrontja, az LMP és LSZP együttműködése...”⁵¹ Lengyelországban, tehát, az LMP harca a demokratikus erők választási egységéért sikerrel végződött.

A négypárti Demokratikus Blokk (DB) mint választási tömörülés, melyet támogatásukról biztosítottak az egységes szakszervezetek és más demokratikus tömegszervezetek is, 1946. november végén jött létre, s december 1-én Felhívással fordult a lengyel néphez a választások ügyében. A Felhívásban bejelentették, hogy „A munka, a nyugalom és az újjáépítés, határaink sérthetetlenségének őrhelyén álló Szejm megválasztása, a nehéz feladatok előtt álló szilárd demokratikus kormány létrehozása céljából a demokratikus pártok, programbeli különállásuk megőrzésével széles Demokratikus Blokkba egyesültek.”⁵² A Felhívás kihangsúlyozta, hogy a „Demokratikus Blokk győzelme a választásokon... végleges megbeszélést hoz és lehetővé teszi a demokratikus kormány számára a nép egészséges erőinek az ország újjáépítéséért és a társadalmi jólét emeléséért folytatott alkotó munkába való bekapcsolását.”⁵³ A DB 1947. január 6-án közös választási programot hozott nyilvánosságra, mely a következő fontosabb feladatokat határozta meg: a rend és a biztonság helyreállítása az országban; a népgazdaság gyors helyreállítása; az életszínvonalának a háború előttinél magasabb szintre emelése; a hároméves terv sikeres végrehajtása; a társadalmi igazságtalanság megszüntetése; energikus harc a spekuláció, a bürokratizmus ellen.^{53/a}

Romániában is egyre világosabban kirajzolódtak 1945 végén a küszöbön álló parlamenti választások körvonalai, s az egyes politikai pártoknak a választási taktikára vonatkozó elképzelései. Az RKP vezetése, 1945. októberi Nemzeti Konferenciája határozatának szellemében, a demokratikus pártok választási blokkja megteremtésének szükségességét vallotta, melynek alapját a két munkáspárt együttmű-

⁴⁸ Az LPP vezetői, pártjukat a parasztság egyedüli képviselőjének tüntetve fel, a mandátumok 75 százalékát követelték a választási szövetségben, míg az LMP vezetőinek javaslata szerint az LMP, LSZP, LPP és PP 20—20, a DP és az MP pedig 10—10 százalékkal részesedett volna. Lásd a kérdésről *Szokolay Katalin*: A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátos vonásáról Lengyelországban. Tanulmányok a népi demokratikus forradalmakról. Tudományos Szocializmus Füzetek, 56. 1980. 95.

⁴⁹ Az LSZP választásokkal kapcsolatos magatartását illetően lásd bővebben *Br. Syzdek*: Polska Partia Socjalistyczna... 328—371.

⁵⁰ „Robotnik”, 27. IX. 1946. Idézi *Br. Syzdek*: Polska Partia Socjalistyczna... 367.

⁵¹ „Robotnik”, 27. IX. 1946. Idézi *Br. Syzdek*: Polska Partia Socjalistyczna... 367.

⁵² „Robotnik”, 14. X. 1946. Idézi *Br. Syzdek*: Polska Partia Socjalistyczna... 368.

⁵³ W. Walce o sojuszu robotniczo—chłopsko. Wybór dokumentów i materiałów 1944—1949. Warszawa 1963. 355.

^{53/a} Uo. 358.

^{53/a} L. N. Kolomejczyk—*Br. Syzdek* i. m. 163—164.

ködése kellett, hogy képezze. Az RSZDP-nek a párt főtítkára, C.-T. Petrescu által vezetett jobboldala, az Angol Munkáspárt parlamenti győzelmétől felbátorodva, s a reakciós pártoktól támogatva, azon az állásponton volt, hogy a párt önállóan, külön listán induljon a közelgő parlamenti választásokon. Az indokot nem titkolták. „Ha nálunk szabad választások lesznek..., első párt leszünk az országban...”⁵⁴ — jelentette ki C.-T. Petrescu 1945 szeptember végén a bukaresti vasutasok szociáldemokrata csoportjának gyűlésén.

A román szociáldemokrata jobboldal javaslatát, amely ellen a pártvezetés baloldali része sem lépett fel egyértelműen, a párt 1945 decemberében megtartott Konferenciája határozattá is emelte. A határozat a külön lista szükségességét a következőképpen indokolta: „A választási blokk árnyékot vethet az RSZDP programjára, nagy szavazatvesztést jelenthet és árthat a párt befolyásának az országon belül és külföldön. Az RSZDP, amikor külön listán indul a választásokon, megszilárdítja függetlenségét és cselekvési szabadságát, s felhasználja az alkalmat, hogy ...világosan számot adjon magának az eljövendő kormánykoalíció erőviszonyait illetően.”⁵⁵ Az RKP vezetése által inspirált baloldali kezdeményezésére sikerült azonban bevenni a választási taktikára vonatkozó határozatba azt a kiegészítést, hogy ha a konkrét helyzet megköveteli, lehetséges a Konferencia által e kérdésben elfoglalt álláspont felülvizsgálása.

A román demokratikus erők választási taktikájára vonatkozó kommunista elképzelést az RKP KB 1946 januárjában megtartott plénuma konkretizálta. A plénum határozata alapján az RKP vezetése javasolta az RDSZP-nek, hogy „az 1945 március 6-án létrejött demokratikus erők koncentrációjába tartozó pártok közös listán induljanak a választásokon”.⁵⁶ A plénum egyben hangsúlyozta azt, hogy „a két párt által képviselt munkásosztálynak kell képezni a választásokon és azt követően a parlamentben és a kormányban azt az alapot, amelyen az ország demokratikus erői tömörülnek”.⁵⁷

Az RSZDP központi lapja, a „Libertatea”, az RKP KB plénumának közleményét kommentálva azt írta, hogy az „olyan álláspont, amely kifejezi a demokratikus erők egyesítésére irányuló törekvést a választási győzelem érdekében, s meg kell vizsgálnia azon pártok és csoportok illetékes szerveinek, amelyek 1945. március 6-án létrehozták a Groza-kormányt”.⁵⁸ Az RSZDP vezetésének baloldali erői, élve a párt decemberi konferenciáján hozott határozat biztosította lehetőséggel, már a KB 1946. februári plénumán elérték, hogy a többség a határozat felülvizsgálása szükségességének platformjára helyezkedjen. A plénum kiállott a párt rendkívüli kongresszusának összehívása mellett, amelynek véglegesen kellett döntenie a választási taktika kérdésében.

A plénum a rendkívüli pártkongresszus előkészítése céljából, a vezetésben fellelhető álláspontoknak megfelelően, két határozattervezetet dolgozott ki. A baloldali erők határozattervezete szerint „A KB, amely az RKP-val és a kormányblokkal való szövetségre törekszik a közelgő választásokon, meg van győződve arról, hogy eredményeként növekszik a párt ereje, s a párt önállósága és függetlensége semmilyen csorbát sem szenved.”⁵⁹ A szociáldemokrata jobboldal határozattervezete azt hangsúlyozta, hogy a szocializmus felé való haladás elengedhetetlen feltételét képezi „a nagy és független szociáldemokrata párt léte, s a KB az RSZDP politikai pozícióinak erősítése, gondolkodási és cselekvési egységének megtartása érdekében szükségesnek tartja, hogy a párt önállóan induljon a választásokon.”⁶⁰

Az RSZDP plénuma többségi határozattal, az első tervezet előterjesztését javasolta a rendkívüli pártkongresszusnak, ui. azt, hogy a román szociáldemokraták a dr. Groza vezette kormányban részt vevő munkás- és demokratikus szervezetekkel közös listán induljanak a parlamenti választásokon.

C.-T. Petrescu és csoportja nem nyugodott bele a plénumon bekövetkezett vereségében, s a KB nevében körlevélkiáltványt intézett a párttagsághoz a külön lista érdekében. A baloldali szociáldemokrata vezetők határozottan felléptek a jobb-

⁵⁴ „Libertatea”, 28. IX. 1945. Idézi K. Nyíri i. m. 131.

⁵⁵ „Libertatea”, 5. XII. 1945. Idézi K. Nyíri i. m. 136—137.

⁵⁶ Lásd Archiva C. C. al P. C. R., fond No. 103, dosar No 8994, fil. 2—3. Idézi Rumünija v godü... 191.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ „Libertatea”, 2. II. 1946. Idézi K. Nyíri i. m. 146.

⁵⁹ „Libertatea”, 15. II. 1946. Idézi K. Nyíri i. m. 147.

⁶⁰ Uo.

oldal egységbontó törekvései ellen. „Az RSZDP, ahogyan az egész ország, csak az RKP-val együtt mehet..., a kommunistákkal közös listán kell, hogy induljon a küszöbön álló választásokon...”⁶¹ — hangsúlyozta pl. St. Voitec a baloldal egyik ismert képviselője.

Az RSZDP 1946. március 10-én összeült rendkívüli Kongresszusán a KB nevében a szociáldemokrata baloldal határozattervezetét terjesztették elő. A balszárny azt az álláspontot képviselte, hogy a szociáldemokratáknak a parlamenti választásokon az RKP-val szoros szövetségben kell részt venniük, a demokratikus erők közös listáján kell indulniuk. Az RSZDP-nak „a Román Kommunista Párttal és más demokratikus erőkkel közös listán kell indulnia a választásokon”⁶². — hangsúlyozta St. Voitec a Kongresszuson elmondott beszámolójában.

A jobboldal elszigetelődéséhez a kérdésben jelentős mértékben hozzájárult az, hogy fény derült a párt főtítkára és az ellenzéki pártok vezetői közötti megállapodása, mely szerint azok politikai és anyagi segítséget nyújtanak az RSZDP-nek, amennyiben külön listán indul a parlamenti választásokon.⁶³

A rendkívüli Kongresszus küldötteinek nagy többsége, végül is azt a határozatot fogadta el, hogy „az RSZDP az RKP-val szoros szövetségben, a Groza-kormányban részt vevő pártokkal és szervezetekkel közös listán indul a közelgő parlamenti választásokon.”⁶⁴ A kongresszus felhatalmazta a KB-t, hogy a közös listára való tekintettel dolgozza ki az RSZDP választási részvételének feltételeit. Ez a szociáldemokrata baloldal nagy győzelme volt. A győzelem jelentőségét különösen emelte az, hogy a román szociáldemokrata vezetés baloldali tagjai keresztül tudták vinni még március közepén az ellenszegülő jobboldaliak kizárását, frakciózás címén, a párt vezető szerveiből. A kizárt jobboldali szociáldemokraták, C.-T. Petrescu-val az élen, még a parlamenti választások előtt létrehozták ugyan a Román Független Szociáldemokrata Pártot (RFSZDP), mely politikailag a román pártrendszer centrumához volt sorolható, de csak jelentéktelen befolyásra tudott szert tenni a társadalomban.

A jobboldal alapvető erejének eltávolításával az RSZDP vezetéséből elhárult a román demokratikus pártok választási blokkja megteremtésének fő akadályja. A politikai pártok a két munkáspárt álláspontjának hatása alatt március–április folyamán nyilatkozatban fejezték ki csatlakozásukat az RKP–RSZDP választási szövetségéhez, s május 17-én szervezetenként is létrejött a Demokratikus Pártok Blokkja (DPB), mint választási tömörülés, illetve szélesebb értelemben koalíciós pártszövetség. A DPB az RKP-t, az RSZDP-t, az EF-t, az NLP(T)-t, az NCP(A)-t, és a Nemzeti Néppártot (NNP)⁶⁵ foglalta magába, s 1947 februárjában csatlakozott hozzá az MNSZ is. (A politikai pártok és pártszövetségek jellemzésének, ill. felsorolásának lezárásaként a népi demokratikus országok pártrendszerének és népfrontkoalíciójának összefüggő áttekintését adja 1945–1948 között a 3–4. táblázat.)

A román demokratikus pártok vezetői közös közleményben hangsúlyozták, hogy önálló ideológiájuk és programjuk megtartása mellett teljes egyetértésre jutottak a DPB proogramjának és közös listán való képviselőnek kérdésében, s „felhasználják minden eszközüket a választási győzelem elérése és a programban meghatározott célok megvalósítása érdekében”.⁶⁶ 1946. május 20-án jelent meg a választási szövetség RKP által kidolgozott és a politikai pártok vezetői által aláírt közös programja, mely tartalmazta a Románia előtt álló fő politikai és gazdasági feladatokat.

A program leszögezte, hogy a demokratikus pártok által „a P. Groza-kormány révén eddig elért sikerek csak a demokrácia megteremtésének és megszilárdításának a kezdetét jelentik országunkban. A demokratikus pártok cselekvési egysége és gyümölcsöző együttműködése menetében felhalmozott tapasztalata a továbbiakban is garanciát jelent annak a programnak a megvalósításában, amely-

⁶¹ Archiva KC al P. C. R., f. 28, d. 9338, l. 00442. Idézi K. Nyíri i. m. 149.

⁶² „Libertatea”, 14. III. 1946. Idézi Rumünija v godü... 192.

⁶³ Lásd a kérdésről Gh. Tuțui: Colaborarea dintre partidele muncitorești — temelia politicii de alianțe promovate de P. C. R. in anii revoluției democrat-populare. Studii și comunicări arch.-istorie. Sibiu 1975. 192.

⁶⁴ „Libertatea”, 13. III. 1946. Idézi K. Nyíri i. m. 159.

⁶⁵ Az NNP 1946 januárjában jött létre a Hazafiak Szövetségének, mint tömegszervezetnek politikai párttá történt alakulása eredményeként.

⁶⁶ Lásd Rumünija v godü... 194.

A népi demokratikus pártrendszer összetétele és a pártoknak a politikai életben elfoglalt helye (1945–1948)

Ország	A pártrendszer összetétele				Társadalmi bázisuk szerint (domináns társadalmi csoport a pártban)	A politikai életben elfoglalt hely											
	Év					Baloldal				Centrum				Jobboldal			
						Év											
	1945	1946	1947	1948		1945	1946	1947	1948	1945	1946	1947	1948	1945	1946	1947	1948
CSEH- SZLOVÁKIA	CsKP SzlKP CsSzDP CsNSzP CsNP SzlDP MP SzP	CsKP SzlKP CsSzDP CsNSzP CsNP SzlDP MP SzP	CsKP SzlKP CsSzDP CsNSzP CsNP SzlDP MP SzP	CsKP CsNSzP CsNP SzlDP MP SzP	Munkás	CsKP SzlKP CsSzDP	CsKP SzlKP CsSzDP	CsKP SzlKP CsSzDP	CsKP	-	-	-	-	-	-	-	
					Paraszt	-	-	-	-	-	-	-	-	CsNP	CsNP	CsNP	CsNP
					Heterogén	-	-	-	-	MP SzP	MP SzP	MP SzP	MP SzP	CsNSzP SzlDP	CsNSzP SzlDP	CsNSzP SzlDP	CsNSzP SzlDP
LENGYEL- ORSZÁG	LMP LSzP DP PP LPP MP	LMP LSzP DP PP LPP MP LPP(U)	LMP LSzP DP PP LPP MP LPP(U)	LEMP DP PP LPP MP	Munkás	LMP LSzP	LMP LSzP	LMP LSzP	LEMP	-	-	-	-	-	-	-	
					Paraszt	PP	PP	PP	PP	-	LPP (U)	LPP (U)	-	LPP	LPP	LPP	LPP
					Heterogén	DP	DP	DP	DP	MP	MP	MP	MP	-	-	-	-
MAGYARORSZÁG	MKP SzDP NPP FKGP PDP MRP KNT DNP	MKP SzDP NPP FKGP PDP MRF	MKP SzDP NPP FKGP PDP MRP KNT DNP MFP FMDP	MDP NPP FKGP MRP FMDP	Munkás	MKP SzDP	MKP SzDP	MKP SzDP	MDP	-	-	-	-	-	-	-	
					Paraszt	NPP	NPP	NPP	NPP	-	-	FKGP	FKGP	FKGP	FKGP	-	-
					Heterogén	-	-	-	-	MRP	MRP	MRP PDP FMDP	MRP FMDP	KNT PDP DNP	PDP SzP	MFP DNP KNT	-
ROMÁNIA	RKP RSzDP EF MNSz HSz NCP NLP NCP(A) NLP(T)	RKP RSzDP EF MNSz NNP NCP NLP NCP(A) NLP(T)	RKP RSzDP EF MNSz NNP NCP NLP NCP(A) NLP(T)	RMP EF MNSz NNP NDP NLP(B) RFSzDP	Munkás	RKP RSzDP	RKP RSzDP	RKP RSzDP	RMP	-	-	-	-	-	-	-	
					Paraszt	EF	EF	EF	EF	-	-	-	-	NCP	NCP	NCP	-
					Heterogén	MNSz HSz	MNSz NNP	MNSz NNP	MNSz NNP	-	RFSzDP	RFSzDP	RFSzDP	NLP NLP(T) NCP(A)	NLP NLP(T) NCP(A)	NLP NLP(T) NCP(A)	NLP(B) NDP

A népfőnt-koalíció társadalmi-politikai összetétele és pártjainak a politikai életben elfoglalt helye (1945–1948)

Ország	A koalíció politikai összetétele				Társadalmi bázisuk szerint (domináns társadalmi csoport a pártban)	A politikai életben elfoglalt hely											
	Év					Baloldal				Centrum				Jobboldal			
						Év											
	1945	1946	1947	1948		1945	1946	1947	1948	1945	1946	1947	1948	1945	1946	1947	1948
CSEH-SZLOVÁKIA	CsKP CsSzDP CsNSzP CsNP SzlDP SzlKP	CsKP CsSzDP CsNSzP CsNP SzlDP SzlKP	CsKP CsSzDP CsNSzP CsNP SzlDP SzlKP	CsKP CsNSzP CsNP SzlDP	Munkás	CsKP CsSzDP SzlKP	CsKP CsSzDP SzlKP	CsKP CsSzDP SzlKP	CsKP	-	-	-	-	-	-	-	-
					Paraszt	-	-	-	-	-	-	-	-	CsNP	CsNP	CsNP	CsNP
					Heterogén	-	-	-	-	-	-	-	-	CsNSzP SzlDP	CsNSzP SzlDP	CsNSzP SzlDP	CsNSzP SzlDP
LENGYEL-ORSZÁG	LMP LSzP DP PP LPP	LMP LSzP DP PP LPP	LMP LSzP DP PP MP LPP(U)	LEMP DP PP MP LPP(U)	Munkás	LMP LSzP	LMP LSzP	LMP LSzP	LEMP	-	-	-	-	-	-	-	-
					Paraszt	PP	PP	PP	PP	-	-	LPP (U)	LPP (U)	LPP	LPP	-	-
					Heterogén	DP	DP	DP	DP	-	-	MP	MP	-	-	-	-
MAGYARORSZÁG	MKP SzDP NPP FKGP PDP	MKP SzDP NPP FKGP	MKP SzDP NPP FKGP	MDP NPP FKGP	Munkás	MKP SzDP	MKP SzDP	MKP SzDP	MDP	-	-	-	-	-	-	-	-
					Paraszt	NPP	NPP	NPP	NPP	-	-	FKGP	FKGP	FKGP	FKGP	-	-
					Heterogén	-	-	-	-	-	-	-	-	PDP	-	-	-
ROMÁNIA	RKP RSzDP EF HSz MNSz NLP(T) NCP(A)	RKP RSzDP EF NNP NLP(T) NCP(A)	RKP RSzDP EF NNP MNSz NLP(T) NCP(A)	RMP EF NNP MNSz NLP(B) NDP	Munkás	RKP RSzDP	RKP RSzDP	RKP RSzDP	RMP	-	-	-	-	-	-	-	-
					Paraszt	EF	EF	EF	EF	-	-	-	-	-	-	-	-
					Heterogén	HSz	NNP	NNP	NNP	-	-	-	-	NLP(T) NCP(A)	NLP(T) NCP(A)	NLP(T) NCP(A)	NLP(B) NDP

lyel a DPB fellép az ország előtt a választási kampányban".⁶⁷ Gazdasági téren a program a földreform megvédését, a népgazdaság helyreállítását és fejlesztését, a Nemzeti Bank állami kezelésbe vételét, valamint egy sor, a dolgozók általános helyzetét javító szociális-politikai és kulturális feladat megvalósítását tűzte ki célul.⁶⁸

1946. május 26-án létrejött a DPB Politikai Tanácsa, s határozatának értelmében Választási Bizottságot kellett létrehozni, amelynek feladatává tették a DPB választási munkájának koordinálását. A DPB pártjai így közös listán és programmal indultak a választási harcba. Támogatták a választási szövetséget a demokratikus tömegszervezetek és az MNSZ mint politikai párt, amely a választásokon külön listán és programmal indult.

Lengyelországban és Romániában, tehát, a kommunista és szociáldemokrata pártok a demokratikus pártokkal együtt, közös listán és közös programmal indultak a parlamenti választásokon. A választási program lényegében a résztvevő pártok programjainak szintézise volt, de alapvetően a kommunista pártok programelveire támaszkodott. A választási szövetség pártjai azonban, természetesen, azoknak a kérdéseknek szenteltek nagyobb figyelmet választási propagandájukban, amelyek leginkább megfeleltek programelveiknek, az általuk képviselt osztályok és rétegek érdekeinek. A választási kampány döntően a demokrata pártok blokkjával szemben álló ellenzéki pártok ellen irányult, s alapvetően mentes volt az egymás elleni küzdelemtől, mivel a képviselőjelöltek közös listáját együttesen népszerűsítették.

A demokratikus pártok a választási harcot Csehszlovákiában és Magyarországon, ahol külön listán indultak, lényegében a széles nemzeti összefogást megtestesítő népfrontok, mint egyben deklarált választási szövetségek programjának szellemében folytatták. Ezek a programok tartalmazták a forradalom előtt álló legfontosabb feladatokat. A pártok ezeket konkretizálták választási programjaikban, illetve propagandájukban, de az előbbi csoporthoz képest sokkal inkább az jellemezte őket, hogy politikai arculatuknak megfelelően az egyes feladatok nem egyforma értelmezést és hangsúlyt kaptak.

Az MKP vezetése 1945. szeptember 23-án tette közzé választási programját a Szabad Népből. A program alapvetően az MNFF programján és a májusi pártértekezlet határozatain alapult, de bizonyos fókig azok továbbfejlesztése volt a belpolitikailag és nemzetközileg 1945 őszére megváltozott viszonyok között. A program politikai téren a legfontosabb feladatnak a munkássegység, s a munkás-paraszt szövetségen nyugvó szilárd demokratikus többség megeremtését tartotta, melyek feltétele: az MKP, a munkássegységfront, a dolgozó nép választási győzelme. Ez képezi az alapját az olyan erős, demokratikus kormányzatnak, amely végre tudja hajtani az újjáépítés hároméves tervét, a független demokratikus, népi Magyarország gyors ütemű felépítését. Gazdasági téren az MKP az ország újjáépítését tekintette központi feladatnak, s ennek érdekében hasznosítani kívánta a magánkezdeményezést, de szükségesnek tartotta érdekeinek a nemzetgazdasági érdekeknek történő alárendelését. A program követelte az infláció megszüntetését, állami árellenőrzést, az ipari termelés állami irányítását és a külkereskedelem állami ellenőrzését, valamint az MNFF államosítási programjának végrehajtását.⁶⁹

Az SZDP vezetése az 1945-ös nemzetgyűlési választásokra külön választási programot nem dolgozott ki, hanem az 1945. augusztus 18–20-án, a választások előestéjén megtartott XXXIV. kongresszuson elfogadott akcióprogramját igyekezett népszerűsíteni. E program azonban túl terjedelmes volt ahhoz, hogy a szavazók áttekinthessék, s a távoli jövőben megvalósítandó feladatok felsorolása pedig eléggé elhomályosította a közvetlen követeléseket.

Az 1947. augusztus 31-i parlamenti választásokra Magyarországon, miután a politikai pártok ekkor is külön listán és önálló programmal indultak, az MKP választási programja augusztus 3-án került nyilvánosságra. A fontos gazdasági célok mellett, melyek között első helyen a hároméves terv végrehajtása állott, nagyon lényegesek voltak a program azon politikai jellegű követelései, amelyek szerint „meg kell nyitni a kapukat a nép fiai számára az államigazgatásba, a gazdasági élet vezető szerveibe, a magasabb iskolákba. Munkásokat és parasztokat a köz-

⁶⁷ Uo. 326.

⁶⁸ Uo. 325–336.

⁶⁹ L. A Magyar Kommunista Párt és a ... 155. 159–160.

igazgatásba!”⁷⁰ Az MKP választási programjában, III. kongresszusától eltérően, nem nyilatkozott ugyan a magyar társadalom fejlődésének távlatairól, s nem tett említést konkrétan a szocializmusról sem, de nem volt kétséges, hogy a fentiek mellett olyan követelések megfogalmazása, mint a gazdaságok erőteljesebb megadóztatása, a nagy árdrágítók szigorú megbüntetése, a rendszer ellenségeinek törvényes üldözése stb. végső soron a népi demokrácia szocialista jellegű továbbfejlesztését voltak hivatottak szolgálni.

Az SZDP vezetése 1947 júliusában dolgozta ki választási programját. A program helyesen összegezte a forradalom során lévő feladatait, anélkül azonban, hogy új, lényeges követeléseket fogalmazott volna meg. A gazdasági feladatokat ők is a hároméves terv végrehajtása köré csoportosították. Belpolitikai téren az SZDP „a hároméves terv gazdasági, szociális és kulturális tartalmának megvalósításához elengedhetetlen feltételnek tartja a politikai nyugalmat”⁷¹ — olvashatjuk, s ezzel összefüggésben leszögezte, hogy „amint minden eddigi eredményünk alapja és pillére a két munkáspárt együttműködése volt, úgy a jövőben is az legyen belpolitikánk az eddiginél is mélyebb, őszintébb és szilárdabb alapja”.⁷² A két munkáspárt választási programjai és propagandája között Magyarországon, mind 1945-ben, mind 1947-ben, megfigyelhetők voltak ugyan bizonyos különbségek és eltérések, de politikájukat végül is nem ezek, hanem a közös célkitűzések és törekvések határozták meg.

A CSKP vezetése 1946. május 1-i felhívásában hozta nyilvánosságra választási programját. A program a következő fontosabb politikai követeléseket, illetve feladatokat tartalmazta: a CSSZNF, mint a munkásokat, parasztokat, kisiparosokat és értelmiségieket tömörítő szervezet megőrzésének, illetve megszilárdításának szükségessége az oda bekerült reakció egységbontó törekvéseivel szemben; az állam- és közigazgatás átszervezése, s a reakciós elemektől való megtisztítása; a politikai élet általános nemzeti tisztogatásának következetes megvalósítása; a háttérmentes terület betelepítésének befejezése. Gazdaságilag az államosítási törvények minél gyorsabb és következetesebb megvalósítását, a népgazdaság helyreállítását és szilárd szervezeti alapjainak létrehozását, a termelés és az életszínvonal emelését, a pénz- és adórendszer rendbetételét stb. határozta meg a program feladatként.⁷³ A CSSZDP választási programja nem ismeretes.

Csehszlovákiában és Magyarországon a politikai pártok önálló választási programja és külön listája folytán a választási kampányt, gyakran még a munkáspártok esetében is az egymás elleni harc jellemezte. Magyarországon az 1947-es nemzetgyűlési választások alkalmával különösen elmérgesedett a helyzet a két munkáspárt között. A szavazatokért folyó versengésük lényegében minden más szempontot háttérbe szorított kapcsolatukban.

Az országokonként különböző időben megtartott parlamenti választások mindegyikén a népfront-pártok, mint kormánykoalíciók, illetve a demokratikus választási szövetségek győelmét hozták. Magyarországon az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon az MNFF pártjai a szavazatok 98 százalékát szerezték meg, míg az 1947. augusztus 31-i választásokon az MNFF pártjaira a választók 60,8 százaléka szavazott, s zömében 1947-ben létrejött és a kialíció ellenzékét képező pártokra, közöttük zömmel a DNP-re és az MFP-re, 39,2 százaléka. Csehszlovákiában az 1946. május végén, Romániában az 1946. november közepén, ill. 1948. március végén és Lengyelországban 1947. január közepén lezajlott parlamenti választásokon a népfrontba, illetve a demokratikus választási szövetségbe tömörült pártok a szavazatok 98,7, 71,8, illetve 93,2 és 80,1 százalékát kapták.

A munkáspártok, mint a választási szövetség résztvevői, igen jelentős sikereket értek el a parlamenti választásokon. Ez az eredmény biztosította döntő súlyukat, illetve meghatározó szerepüket a választásokat követően létrejött parlamentekben és kormányokban. A kommunisták és szociáldemokraták választási sikerre a leghízelgesebb Csehszlovákiában és Lengyelországban volt. Csehszlovákiában az 1946. május 26-án megtartott parlamenti választásokon a CSKP, az SZIKP és a CSSZDP köztársasági méretben a szavazatok több, mint 50 százalékát (CSKP — SZIKP — 37,9 százalék, CSSZDP — 12,8 százalék) szerezte meg. A pólusokra jellemző, hogy Csehszlovákiában a két munkáspárt közel 60 százalékos (CSKP 43,2 száza-

⁷⁰ Uo. 498.

⁷¹ Uo. 490.

⁷² Uo.

⁷³ Lásd J. Cesar—Zd. Snitil i. m. 280—281.

lék, CSSZDP — 15,0 százalék), míg Szlovákiában az SZIKP 30,4 százalékos eredményt ért el, s a szociáldemokrata színezetű Munka Párt a szavazatokból csak kb. 3 százalékkal részesedett. Csehszlovákiában a választási eredmények alapján a 300 parlamenti mandátumból a CSKP 93-at, az SZIKP 21-et, a CSSZDP 37-et kapott, 1 fős abszolút többséggel rendelkeztek, s a CsNSzP 55, a CsNP 46, a SzIDP 43 és a két kis szlovák párt, az SZP és az MP pedig 3, illetve 2 mandátumot mondhatott magáénak.⁷⁴

Lengyelországban a DB pártjainak eredményeit, a közös lista folytán, külön nem regisztrálták, s ezért a választási, illetve a politikai erőviszonyokat illetően a mandátumok elosztása ad felvilágosítást. A 444 tagú sejmben a DB-pártoknak 394, s ezen belül az LSZP-nek 116, az LMP-nek pedig 113 mandátuma volt. Együttesen a DB pártjai, illetve közöttük a munkáspártok a képviselői helyek 88,7 illetve 52,3 százalékát birtokolták, ui. abszolút többséggel rendelkeztek a sejmben. A választásokon a DB-n kívül indult LPP a szavazatok 10,3, az LPP(U) 3,5, az MP 4,7 és egyéb politikai csoportosulások 1,4 százalékát szerezték meg, s ennek megfelelően 28, 7, 12, illetve 3 mandátummal rendelkeztek a sejmben.⁷⁵

Romániában és Magyarországon a két munkáspárt együttes választási eredménye valamivel mérsékeltebb volt ugyan, mint a fenti két országban, de elegendő ahhoz, hogy más demokratikus erőkkel együtt meghatározó szerepet töltsenek be a legfelső államhatalmi törvényhozó és végrehajtó szervekben. Romániában az RKP és az RSZDP. Lengyelországhoz hasonlóan a demokratikus pártokkal közös listán indult az 1946. november 19-én megtartott parlamenti választásokon, s a DPB igen nagy sikert ért el, mivel a szavazatok 71,8 százalékát szerezte meg. A választásokon a DPB-n kívül indult NCP a szavazatok 12,7, az MNSZ 8,2 és az NLP 3,7 százalékát kapta. A választási szövetség pártjaira leadott szavazatokat egyenként itt sem regisztrálták, s így eredményük megítélésénél a mandátumok elosztását kell figyelembe venni. Romániában a 414 főből álló parlamentben a DPB 348, közöttük az EF 72, az NLP(T) 76, az NCP(A) 22 és az NNP 30, illetve az RSZDP, mint a parlament legerősebb pártja 81, az RKP pedig 67 képviselővel rendelkezett, ui. a két munkáspárt együttesen a parlamenti helyek közel 36 százalékát birtokolta. A parlamentben az NCP-nek 32, a MNSZ-nek 29 és az NLP-nek 5 képviselője volt. A román parlament politikai összetételében 1947 második felében, miután az NCP képviselőit, illetve az NLP(T) képviselőinek egy részét eltávolították, kisebb pozitív változás történt ugyan, de a helyzet az 1948. március 28-i parlamenti választások eredményeként változott meg radikálisan a szocialista erők javára, amikor a 414 mandátumból az EF 110, az NNP 45, az MNSZ 30, a vezetésben megújult NLP(T), illetve NLP(B) 7 és az NCP(A)-t felváltó Népi Demokrata Párt (NDP) 2, illetve az RKP és az RSZDP 1948. februárjában megtörtént egyesülése eredményeként létrejött Román Munkáspárt (RMP) 220 helyett kapott, ui. ez utóbbi a mandátumok 53,1 százalékával rendelkezett.⁷⁶

Magyarországon az 1945. november 4-i parlamenti választásokon a szavazatok 57 százalékát az FKGP, 6,9 százalékát az NPP, 1,6 százalékát a PDP, illetve 17,4 százalékát az SZDP és 17 százalékát az MKP szerezte meg, s ennek megfelelően a nemzetgyűlésen 245, 23, 2, 69 és 70 mandátumhoz jutottak. A nemzetgyűlés első ülése az ország közéleti és szellemi vezető személyiségei közül még további 12 képviselőt választott tagjai sorába. Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon

⁷⁴ A választásokra vonatkozó adatokat illetően lásd J. Cesar—Zd. Snitil i. m. 284. — J. Opat i. m. 179. és N. Kolomejczyk i. m. 363., 371. Adataik a szavazatszázalékok tekintetében egyeznek, viszont N. Kolomejczyk a CSSZDP-nek a tényleges 37 helyett csak 36 mandátumot tulajdonít, s így a csehszlovák munkáspártok együttes mandátumainak számát 150 főre teszi, holott az 151 volt, ami következett abból, hogy ha minimálisan is (0,7^{0/100}) abszolút többség állott elő szavazataik százalékánál is.

⁷⁵ A lengyel adatokra vonatkozóan l. PPR w cyfrach... 122., valamint N. Kolomejczyk i. m. 366., 372.

⁷⁶ A román adatok forrásai. Rumünija v godü... 227., N. Kolomejczyk i. m. 372. Itt kell megjegyezni, hogy Borsi Emil, Az európai népi demokratikus forradalmak c. munkájának 66. oldalán a DPB-re 1946-ban leadott szavazatok arányát 87,8, illetve 84,8 százalékra teszi. Ez pontatlan, mert az még a DPB-t támogató, de a választásokon külön listán induló MADOSZ szavazataival együtt is csak 78,8 százalékot tett ki, ami persze így is igen jelentős volt. A 84,8 százalék a mandátumokból való részesedésüket jelenti, s ez nagyobb volt a választási eredményüknél, melynek 50 százalékán felül eső részéért a DPB jutalom-mandátumokat kapott.

az MNFF-re eső szavazatok pártonkénti megoszlása a következő volt: MKP — 22,2 százalék, SZDP — 14,6 százalék, FKGP — 15,1 százalék és NPP — 8,7 százalék, s ennek megfelelően 100, 67, 68, illetve 36 mandátumhoz jutottak a 414 tagú nemzetgyűlésben, a koalíció a parlamenti mandátumok 66 százalékával rendelkezett.⁷⁷ 1947 október végén, választási visszaélések vádjával eltávolították a parlamentből a neofasiszta Pfeiffer-párt képviselőit, s ezáltal az baldalibb lett összetételében.

A választások az ideiglenesség állapotához képest bizonyos korrigálást eredményeztek a parlamenti erőviszonyokban: *Csehszlovákiában erősödött, Lengyelországban lényegében változatlan maradt, Magyarországon pedig — különösen 1945-ben, de még 1947-ben is — mérsékeltebb lett a munkáspártok súlya a legfelső képviseleti és törvényhozó szervekben.*

A választási eredményeknek megfelelően, az ideiglenesség állapotához képest bizonyos változások történtek a továbbra is népfrent-koalíciós alapon álló demokratikus kormányok politikai összetételében is. A parlamenti választásokat követően és eredményeinek megfelelően alakult népfrent-koalíciós kormányok politikai összetétele a következőképpen alakult: Csehszlovákiában az 1946. július 8-án létrejött 26 tagú kormányban a munkáspártok 12 tárcával (CSKP—SZIKP —, CSSZDP—3), a CSNSZP, CSNP és SZIDP 4—4 és a pártonkivüliek csoportja 2 tárcával rendelkeztek; Magyarországon az 1945. november 15-én alakult 18 tagú kabinetben a munkáspártok 8 MKP 4, SZDP 4), az FKGP és az NPP pedig 9, illetve 1 tárcával voltak képviselve, Romániában az 1946. november 29-én létrejött 19 tagú kormányban a munkáspártok 8 (RKP — 4, RSZD — 4), az NLP(T) 5, az EF 4, az NNP és a pártonkivüliek csoportja 1—1 miniszteri tárcával rendelkeztek, s ez 1947. november 6-án annyiban módosult, hogy az NLP(T) minisztereit a DPB belső felbomlásának kísérlete miatt eltávolították a kormányból, s tárcáit a munkáspártok kapták; Lengyelországban pedig az 1947. február 7-én alakult 25 tagú kabinetben a munkáspártok 14 (LMP — 7, LSZP — 7), a PP 5, a DP 3, az MP 2 és az LPP(U) 1 miniszteri tárcával rendelkezett, a két munkáspárt abszolút többsége volt a kormányban.

A munkáspártok kormánypozícióit illetően Csehszlovákiában az 1948. február 25-i kormányátalakítás, Magyarországon és Romániában az 1947. augusztus 31-i, illetve az 1948. március 28-i parlamenti választások eredményeként történt lényeges változás, miközben e két országban a kormányok politikai összetétele, az átalakítások folytán, addig is (Magyarországon 1946. február 4-én és 1947. május 31-én, Romániában 1947. november 6-án) kedvezően módosult a forradalmi erők javára. Magyarországon az 1947. szeptember 24-én létrejött, s 15 főből álló minisztertanácsban a két munkáspárt, az FKGP (4) és az NPP (2) mellett 9 tárcával (MKP — 5, SZDP — 4), Csehszlovákiában az 1948. februári eredmények folytán február 25-én alakított 23 tagú kormányban a munkáspártok 14 (CSKP—SZIKP — 11, CSSZDP — 3), s mellettük az FSZM 2, a CSNSZP, CSNP és a pártonkivüliek 2—2, az SZLDP 1 miniszterrel, Romániában pedig az 1948. április 13-án alakult, s 18 főből álló kabinetben az EF (5) és az NNP (1) mellett a Román Munkáspárt 12 miniszteri tárcával rendelkeztek.⁷⁸

A kommunista és szocialista pártok súlya, tehát, tárgyalt országok kormányai-ban, a forradalom folyamán általában növekvő tendenciát mutatott, míg a parlamentekben kiegyensúlyozatlanabb volt a helyzet. Lengyelországban már a forradalom kezdetétől, mind a kormányban, mint a parlamentben abszolút többséggel

⁷⁷ A magyar nemzetgyűlési választásokra vonatkozóan lásd A magyar forradalmi munkásmozgalom története... 92., 142—144. — A magyar népi demokrácia története... 61., 109. valamint Balogh S. i. m. 98., 525.

⁷⁸ Az egyes országok kormányainak politikai összetételére vonatkozó adatok forrásai: N. Kolomejczyk i. m. 374—380. — J. Belda—M. Boucek—Zd. Deyl—M. Klímeš: Na rozhraní dvou epoch. Praha 1968. 86., 259. Rumůnyija v godů... 339—342. — N. Kolomejczyk—Br. Syzdek i. m. 279—280. — A magyar forradalmi munkásmozgalom története... 94., 153. — A magyar népi demokrácia története... 62., 114. — Balogh S. i. m. 545. Szükséges megjegyezni, hogy N. Kolomejczyk, s Borsi Emil könyvében is általában a román kormányok létszámára, valamint a P. Groza-kormányban a kommunista tárcákra vonatkozó adatok hiányosak, uo. az nem 3, hanem 4 volt. Nem tűntetik fel ugyanakkor sem itt, sem az 1944. november 4-én alakult, valamint a Csehszlovákiában 1948. február 25-én átszervezett kormányban azt, hogy abban 1—1, illetve 2 tárcával az egységes szakszervezetek is képviselve voltak.

A parlamentek politikai összetétele a választásokat követő időszakban (1945–1948)

Ország	Időpont	Mandátum		POLITIKAI CSOPORTOK														
				Népfront-pártok									Ellenzéki pártok és csoportok			Pártonkívüliek és egyéb ún. „független” csoportok		
				Munkáspártok (KP, SzDP)			Többiek			Összesen								
		Összesen	%	Váll. eredmény	Mandátum	%	Váll. eredmény	Mandátum	%	Váll. eredmény	Mandátum	%	Váll. eredmény	Mandátum	%	Váll. eredmény	Mandátum	%
CSEH-SZLOVÁKIA	1. 1946. május 26.	300	100,0	50,7	114/37	50,3	48,0	149	49,7	98,7	300	100,0	–	–	–	1,3	–	–
LENGYEL-ORSZÁG	1. 1947. január 19.	444	100,0	–	113/116	51,5	–	165	37,2	80,1	394	88,7	15,0	40	9,0	4,9	10	2,3
MAGYAR-ORSZÁG	1. 1945. november 4. 2. 1947. aug. 31.	421	100,0	34,4	70/69	33,0	63,6	270	64,1	98,0	409	97,1	–	–	–	2,0	12	2,9
		411	100,0	36,8	100/67	40,4	24,0	104	25,6	60,8	271	66,0	39,2	140*	34,0	–	–	–
ROMÁNIA	1. 1946. november 19. 2. 1948. március 28.	414	100,0	–	67/81	35,8	–	200	48,3	71,8	348**	84,1	19,1	37**	8,9	9,1	29	7,0
		414	100,0	–	220	53,1	–	194	46,9	93,2	414	100,0	6,8	–	–	–	–	–

* 1947 október végén megfosztották mandátumától a neofasiszta MFDP-t, s ezzel az ellenzéki képviselők száma 49-cel csökkent.

** 1947 nyarán, ill. telén eltávolították a parlamentből az ellenzéki NCP, ill. DPB-be tartozó Tatărescu-féle NLP képviselőinek egy részét.

Ország	Időpont	A kormány tagjainak száma		POLITIKAI CSOPORTOK																			
				Munkás-pártok (KP/SzDP)		Parasztpártok						Burzsoá-kispolgári (heterogén pártok)						Pártonkívüliek					
						Bal- oldal		Cent- rum		Jobb- oldal		Bal- oldal		Cent- rum		Jobb- oldal		Bal- oldal		Cent- rum		Jobb- oldal	
		Összesen	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%	Min.-tárca	%
CSEH-SZLOVÁKIA	1. 1946. július 8.	26	100,0	9/3																			
	2. 1948. február 25.	23	100,0	16* (11+3+2)	46,1 69,6	-	-	-	-	4/4	30,8	-	-	-	-	4	15,4	2	7,7	-	-	-	-
LENGYEL-ORSZÁG	1. 1947. február 7.	26	100,0	7/8	57,7	PP 5	19,3	LPP* (U) 1*	3,8	-	-	DP 3	11,5	MP 2*	7,7	-	-	-	-	-	-	-	-
						NPP				FKGP													
MAGYAR-ORSZÁG	1. 1945. nov. 15.	18	100,0	4/4	44,4	1	5,6	-	-	9	50,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	2. 1946. február 4.	19	100,0	4/4	42,1	1	5,3	-	-	10	52,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	3. 1947. május 31.	17	100,0	4/4	47,0	1	5,9	FKGP 8*	47,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	4. 1947. szept. 24.	15	100,0	5/4	60,0	2	13,3	4*	26,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
ROMÁNIA	1. 1946. nov. 29.	19	100,0			EF						NNP				NLP(T)							
	2. 1947. nov. 6.	17	100,0	4/4	42,2	4	21,1	-	-	-	-	-	-	-	-	5	26,2	1	5,2	1	5,3	-	
	3. 1948. április 13.	18	100,0	6/5	64,7	4	23,5	-	-	-	-	1	5,9	-	-	-	-	1	5,9	-	-	-	

* Szükséges megjegyezni: 1. Csehszlovákia esetében a munkaspárti minisztereknél a + 2 fő különbség onnan adódik, hogy 2 szakszervezeti miniszter is helyet foglalt a kormányban; 2. A CsNSzP, a CsNP és a DP alapvetően még ugyan 1948 elején is jobboldali pártnak tekintendő, de a kormányban a jobboldali miniszterek helyét baloldali személyek foglalták el; 3. Lényegében ez utóbbi vonatkozik a lengyel kormány LPP(U)-MP-i és a magyar kormány FKGP-i minisztereire is 1947-ben, csak ezek centumpártok.

rendelkeztek, míg Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában egyre jobban megközelítették, majd 1947 végén—1948 elején elérték azt. Parlamenti és kormányzati szinten Lengyelországban 1947 elején, Magyarországon 1947 őszén, Romániában 1947 telén—1948 tavaszán, Csehszlovákiában pedig 1948 elején (csak kormányzati szinten!) szűkült le a koalíció, miután a végrehajtó hatalmi, de részben a törvényhozó szervekből, a parlamentekből is kiszorultak a népi demokratikus rendszer ellenfelei és abszolút többségbe kerültek azokban a munkáspártok és koalíciós partnereik, illetve azok velük szorosan együttműködő baloldali-centralista képviselői, s mindezek következtében a *kormányok politikai összetételük és tevékenységük tekintetében szocialista népfront-koalíciós kormányokká* lettek. (A politikai pártok parlamenti súlyának és kormánypozíciói alakulásának összefüggő áttekintését adja az 5—6. táblázat a parlamenti választásokat követő időszakban.)⁷⁹

A kommunista és a szociáldemokrata pártok vezette forradalmi erők súlyát a hatalomban jelentős mértékben növelte az, hogy koalíciókkal rendelkeztek a választásokon legtöbb szavazatot kapott párt, a CSKP elnöke, Lengyelországban pedig a választásokból abszolút győztesként kikerült munkáspártok képviseletében az LSZP főtitkára, J. Cyrankiewicz lett a miniszterelnök, s a kommunisták és a szociáldemokraták a magyar és a román kormányokban is 1—1 miniszterelnök-helyet tessel voltak képviselve. Magyarországon ugyan az FKGP adta a miniszterelnököket a forradalom folyamán mindvégig, az ideiglenesség állapotát leszámítva, de az MKP politikai befolyását és szerepét mi sem bizonyítja jobban, minthogy az 1945-ös nemzetgyűlési választásokat követően létrejött kormányprogramjának alapját, miután az abszolút győztes FKGP saját programmal még nem rendelkezvén, nagyrészt elfogadta az MKP-nak az SZDP és az NPP által is támogatott kormányprogram-javaslatait, lényegében programelképzelései képezték. Alapvető hasonlóság volt megfigyelhető az 1947-es parlamenti választásokat követően alakult kormány programját illetően is. Ebben a tekintetben Románia helyzete, ahol az EF, mint demokratikus parasztpárt adta a miniszterelnököket 1945. március 6-át követően, nagyon közel állott Magyarországhoz. A forradalom fejlődése számára döntő jelentőségű volt az is, hogy olyan fontos kormánypozíció, mint a belügyminiszteri tárca mindenütt a kommunista párt kezében volt. Egyenes következménye volt ez a társadalomban betöltött meghatározó szerepüknek.

A választásokkal megszilárdult a népi demokratikus átalakulás kezdetén kialakult, s méretében kiteljesedett felső szintű politikai struktúra. A *választások eredményeként létrejött parlamentek és kormányaik* mind politikai összetételük, s még inkább programjuk és tevékenységük, mind pedig a parlamentekben döntő többséggel rendelkező népfrontpártok progresszív képviselőinek konstruktív kormányzati szintű együttműködése folytán a *népi demokratikus forradalom szocialista győzelmének s vele a munkáshatalom megteremtésének döntő tényezőjét és egyben garanciáját képezték az általunk vizsgált országokban.*

⁷⁹ A táblázatok a 32—39. és 50—54. jegyzetek alapján lettek összeállítva.

PÓTÓ JÁNOS

Történetiszemlélet és propaganda

Budapest köztéri szobrai 1945 után*

„Diktatórikus korszakokban a politikai aréna művészei rendszerint türelmetlenek; nem tudják bevárni a történelmi halhatatlanságot. E türelmetlenségüket bronzban, kőben s egyéb, állítólag időtálló anyagban élik ki, noha éppen a közelmúlt eseményei bizonyítják, hogy a szobrokat is le lehet rombolni, utcákat is át lehet keresztelni, szóval az anyag állandósága nem biztosíték a szellem változásával szemben.” (Vámbéry Rusztem)¹

A jelenkor kutatójának sok gondot okoz egyrészt forrásainak hozzáférhetlensége, hiánya, másrészt — paradox módon — azok szokatlan bősége. A hiányra itt nem kell sok szót vesztegetnünk: ami nem kutatható, azzal a történetírás nem tud mit kezdeni. A források bősége viszont új területek felé fordítja a kutatót: míg ugyanis a kutatható források hiánya a történettudomány klasszikus forrásanyaga, az írott, levéltári források területén tapasztalható, addig a bőség jellemzi a sokáig elhanyagolt tárgyi, képi és szóbeli forrásokat. Így a történész, részben kényszerből, részben saját szemhatárának, érdeklődésének — tudománya módszertani megújulásából következő — tágulása miatt, ezen új típusú források felé fordul.²

A jelenkor történetiszemléletét és politikai propagandáját, illetve ezek érintkezési területét, a politikai propaganda historizáló elemeit kutatva magától értetődően adódik egy eddig viszonylag kevés figyelemre méltatott forráscsoport: a köztéri szobrok, emlékművek. A téma természetesen feldolgozható a korabeli történelmi tanulmányok, újságcikkek, politikai beszédek felhasználásával is. Sőt, ezek elemzése sokkal árnyaltabb képet adhat a vizsgált területről. Mi indokolja mégis az emlékművek, e homogén, de viszonylag szűk forrásbázis felhasználását?

A köztéri szobor mindig szimbólum, szimbolikája viszont elsősorban nem az alkotóra, hanem a megrendelőre jellemző. A politikust, a politikát ugyanis a műnek csak a témája érdekli, mivel csak ez kapcsolható be a politika, a propaganda fogalomkészletébe. Művészet és politika találkozásából létrejött művek tehát elsősorban nem művészi, hanem politikai szempontokból értékelhetők. Miként azt Genthon István frappánsan megjegyezte: „Szobrászat és emlékműszobrászat két külön világ, melyeknek sokkal kevesebb köze van egymáshoz, mint első pillanatban látszik... Az előbbinek alkotója szobrász, az utóbbinak állami zsoldba kényszerült emlékműkészítő.”³ A köztéri szobrok, emlékművek tehát — kétségtelenül meglevő díszítő, esztétikai funkciójuk ellenére — elsősorban a politikai propaganda eszközei, de az előállítás nehézsége, idő-, anyag- és pénzigénye miatt csak e propaganda stabil, állandó elemeit tudják megjeleníteni. Azokat az elemeket, melyeket a propaganda munkába menet és jövet, bevásárlás és sétálás közben, tehát állandóan sulykolni kíván az emberek fejébe. A vezércikk, szónoklat bár sokkal hajlékonyabb, sokkal gazdagabb tudattartalmak kifejezésére alkalmas, a pillanatnak szól. A szobor, az emlékmű „mondanivalója” ehhez képest meglehetősen durva, elnagyolt, de éppen azért, hogy nem a napi igényekhez igazodik, a propaganda alapvető, hosszabb távon érvényes elemeit, mintegy annak „esszenciáját” jeleníti meg. Rendszerváltozáskor még egy, a történetiszemlélet és a politikai propaganda megítélését gazdagító elem kínálkozik: az előző rendszer mely szimbólumait fogadja el, melyeket tolerálja és meddig, s melyeket utasítja el az új?

* Részletek egy hosszabb tanulmányból.

¹ Vámbéry Rusztem: A szobor. Századunk 1934. 136.

² Vö. Glatz Ferenc: A jelenkor-történetírás helye a történetírásban. (Kézirat) — Monumentumok az első háborúból. Szerk.: Kovács Ákos. Bp. 1985. 123.

³ Idézi Radocsay Dénes: Budapest szobrai. Magyar Szemle, 1942. 103.

A továbbiakban — mivel a jelen keretek között nem törekedhetünk teljességre — néhány jelentősebb budapesti, történelmi-politikai tárgyú köztéri szobor sorsának elemzésével kíséreljük meg bemutatni a történelmi-politikai gondolkodás és az azt sugalló vagy súlykoló historizáló politikai propaganda változásait az 1945-öt követő években.

1945-ben az új Magyarországnak a régi szimbólumok selejtezésébe „besegített” Budapest ostroma is: sok szobor megsérült vagy megsemmisült. Fontos disztinkciókat tesz azonban ez is lehetővé: mit állítottak helyre és mikor, s mit nem? 1945 nyarán és őszén végezték el a Polgármesteri Hivatal XI. (városgazdasági, idegenforgalmi és közművelődési) ügyosztályának munkatársai a műkincsekben esett háborús károk felmérését. Bár a különböző listák⁴ több helyen ellentmondanak egymásnak, erősen sérültek illetve megsemmisültek tekinthető többek között a Tüzéremlék, a Tengerész emlékmű, Klebelsberg Kunó, Görgei Artúr, Hunyadi János, Darányi Ignác, II. Rákóczi Ferenc, Tisza István, Baross Gábor szobra és a Milleniumi emlékmű. A helyszínen javítható ugyanakkor pl. XI. Ince pápa, Kapisztrán, Hadik András, Bocskai István, Pálffy János, Nagyatádi Szabó István szobra és az 1-es honvédek emlékműve. Végigpillantva e két felsoroláson, egy dolgot máris megállapíthatunk: még a megsemmisülként említett szobrok között is találunk néhány ismerős, ma is látható művet (pl. Hunyadi, Rákóczi, Baross), néhányat azonban a helyszínen javíthatók közül is hiába keresnénk (pl. Pálffy János, Nagyatádi Szabó István, 1-es honvédek emlékműve). Azaz, bár a köztéri szobrok elsődleges „selejtezését” az ostrom végezte, az új Magyarország nem mindenben fogadta el az ágyúk, bombák ítéletét: megsemmisült, de megőrzendőnek vélt szimbólumokat — sokszor nagy anyagi ráfordítással — visszaállított helyükre, ugyanakkor sértetlen vagy alig sérült szobrokat távolított el. Az ostrom és a rendszerváltozás szelekciójának kapcsolata tehát egyoldalú: a háború által elpusztított szobrok közül csak az tűnt el végleg, amit az új rendszer is eltűnésre ítélt.

Nézzük mindenekelőtt azon emlékműveket, melyeket ugyan a háború pusztított el, de a népi demokratikus Magyarország nem épített újjá, ezzel kétségtelenül reakciónak, vagy legalábbis nemkívánatosnak bélyegezve őket.

A Palota téren (ma Dózsa György tér), a mai Dózsa szobor helyén állt Ligeti Miklós alkotása, a *Tüzérek emlékműve*, mely az első világháborúban elesett magyar tüzérek emlékét örökítette meg. Az emlékmű egy három pár ló által vontatott mozsárágyút ábrázolt. Két oldalán azon 24 város címere szerepelt, amelyekben tüzér-helyőrségek voltak. Jól elkülönítve mutatta az emlékmű annak az 5 városnak címerét, amelyek Trianon után is Magyarországhoz tartoztak. Első világháborús emlékmű volt tehát, nyíhe irredenta „beütéssel”. Az első világháborús emlékművek azonban mind ilyenek, hiszen valamennyien az ezer éves határokat védelmezőknek készültek.

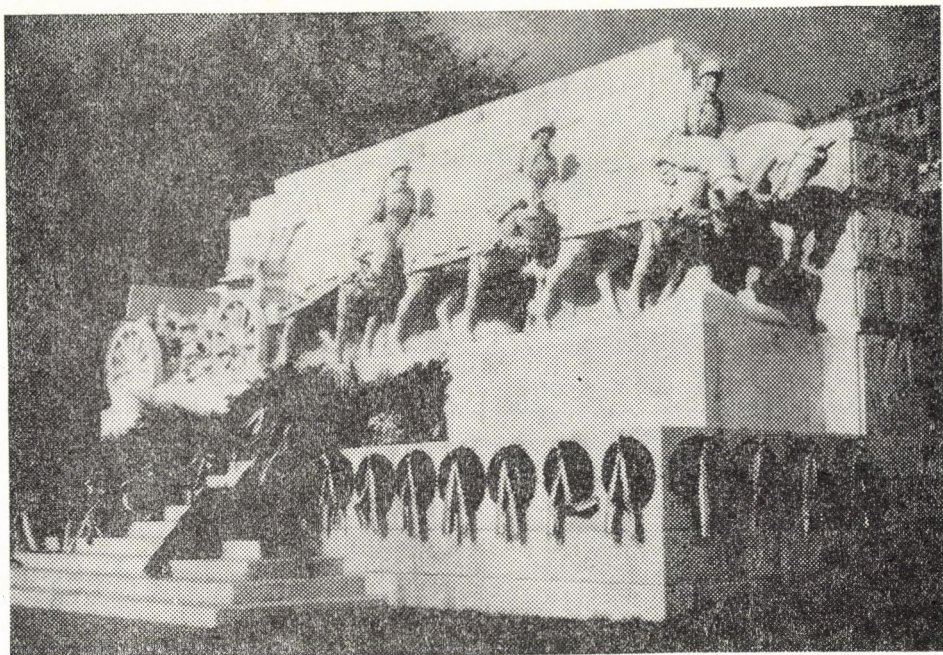
1947-ben felülvizsgálták az első világháborús emlékműveket, az irredenta feliratokat levésték, de — a hivatalos állásfoglalás szerint — „... az 1914–18-as hősi emlékműveket nem bontjuk le. A 14-es háború esettjeinek hozzátartozói ma is élnek, és helytelen lenne azokat érzelmeikben megbántani. A történelmi tények fennállnak, azokat senki sem tagadja, viszont a katonák abban a hitben harcoltak, hogy hazájukat védik.”⁵ Úgy tűnik azonban, ez csak a sértetlen szobrokra, emlékművekre vonatkozott, a kijavítandókra — mint pl. a Tüzér emlékmű — nem.

Ugyancsak első világháborús emlékmű, de e jelentésén immár túlmutató a Szentgyörgyi István készítette, a Horthy Miklós híd (ma Petőfi híd) budai parti pillérének északi oldalán felállított, majd a híd felrobbantásakor megsérült *Haditengerész emlékmű*. A híd pillérere épült a 22 méteres vasbeton talpazat, ebből szökött elő a hullámokat szelve Horthy Miklós hajójának, a Novarának orra. A hajóorron bronz szoborcsoport, mögötte a fiemei világítótorny 30 méteres kicsinyített mása. Itt a helyre nem állítást, ill. az eltávolítást valószínűleg nem a szintén meglévő irredenta tartalom indokolta, hanem az emlékműnek a volt kormányzó személyéhez való kapcsolódása. A tengerétől megfosztott országban a haditengerészet Horthy Miklóst jelentette, a tengerész emlékmű Horthy emlékmű. Nyilvánvalóan ez motiválta eltávolítását.

⁴ Péczely Béla: A fővárosi műkincsek, művelődési intézmények háborús kárai 1945—46. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bq 0910/391. — Némethy Károly jelentése 1945. július 3. Budapest Fővárosi Levéltár (BFL) XXIII. 114. 3835/4. 1950—51/XI.; Vignali Gusmanó jelentése 1945. július 2. BFL uo.

⁵ BFL XXIII. 114. 3835.219. 1950/XI/b.

Tüzérek emlékműve

Haditengerész emlékmű

Haditengerész emlékmű

Az első években — akár sérültek voltak, akár nem — nyomtalanul eltűntek közttereinkről azok a szobrok is, amelyeket a Horthy-rendszer „önmagának” állított, vagyis a korszak nagy embereinek emlékszobrai. A megsérültek közül gróf Klebelsberg Kunó Eskü téri (ma Március 15-e tér) szobra tartozik ehhez a csoporthoz, a később lebontottak közül pedig Rákosi Jenő és Tormay Cecil szobra.

Még két megsemmisült, helyre nem állított emlékműről kell szólnunk. Görgei Artúr bronz lovasszobra (ifj. Vastagh György alkotása) a Prímás bástyán (ma Tóth Árpád sétány), a Hadtörténeti Múzeum előtt állt. A szobor az ostromban teljesen megsemmisült, talapzata azonban még a centenárium évében is a megtekintésre ajánlott 1948-as emlékművek között szerepelt. 1949-től viszont, amikor az MDP „belső árulók” elleni küzdelméhez „Kossuth harca a belső árulók ellen” szolgáltatja a történelmi párhuzamot, Görgei emléke is nemkívánatossá lesz a budai Vár fokán.⁶

Gróf Tisza István miniszterelnök a századelő munkásmozgalmának megítélésében a nemzeti és szocialista mozgalmak elnyomása, a zsarnokság szimbólumává vált. Az új rendszer — felvállalva ezt az értékelést — előbb Tisza István bronzszobrát távolíttatta el 1945 nyarán a Parlament felsőházi (északi) bejárata előtt álló emlékműről, Zala György, Orbán Antal és Foerk Ernő alkotásáról, majd 1948 tavaszán — immár a politikai-hatalmi fordulat után — az egész emlékművet lebontatta. Az emlékművön egy kígyó által körülcsavart óriási oroszlán szimbolizálta — a korabeli megfogalmazás szerint — „... az árulást és ármányt, amely a hőst előbb a hatalomtól, utóbb életétől is megfosztotta”.⁷

Az eddigieknél sokkal direktebb információkat adhat, ha végigtekintünk azon lebontott szobrok történetén is, melyek épen vagy kisebb sérülésekkel vészelték át 1944–45 telét. Egy szobor helyre nem állítása lehet ugyanis egyszerűen anyagi kérdés — nincs rá pénz, mint ahogyan annyi mindenre nem volt a háborúból éledő

⁶ Vö. Póty János: A Görgei-szobor. História, 1986. 1. sz. 35.

⁷ S.: Tisza István szobra. Vállalkozók Lapja, 1934. április 25. 33–34. sz. 4.

Gróf Tisza István emlékműve

fővárosban. A lebontás vagy helyreállítás ellenben egyértelműen politikai gesztus, hiszen — ugyanezen szűkös időkben — mindkettő jelentős anyagi ráfordítást igényelt.

1945 augusztusában az elsők között távolították el a Vértanúk teréről (ma Ságvári tér) Füredi Richárd és Lechner Jenő alkotását, az *1918—1919. évi nemzeti vértanúk emlékművét*. A mű egy kőpillér, tetején honfoglalás kori magyar motívumokkal díszített kőkoporsóval. Egyik oldalán Hungária „ősmagyar” alakja állt, a másikon egy, a magyarságot szimbolizáló férfi küzdött a lába alatt vonagló, a bolsevizmust megtestesítő „szörnyeteggel”. Az emlékműre felvésettek „a proletárlaom alatt lemészárolt polgárok”⁸ nevei.

Ugyancsak 1945 augusztusában rendeli el Vas Zoltán polgármester „a Szabadság téri négy *irredenta* szobor azonnali lebontását”. (A korabeli ügykezelésre jellemző: nincs szükség felterjesztésre, határozatra: szakadt szélű, tenyérnyi kis cédulán olvasható az egy mondatos, autográf rendelkezés.⁹) A néhány nap alatt eltávolított négy szobrot 1921. január 16-án avatták fel a Szabadság tér északi, félköríves záródásának négy járdaszízeitén. „... az »Észak« című emlékmű főalakja három méter magas, keresztrefeszített Hungária. A hozzásimuló fiú a tót nemzet ragaszkodását jelképezi a régi anyaországhoz... Alkotója Kisfaludi Strobl Zsigmond. A »Dél« című szobron magyar férfi karddal és a magyar címerrel díszített pajzs-szal védőleg áll a délvidéket jelképező sváblány védelmére. Szentgyörgyi István műve. A »Kelet« című szobron az ősi magyar erőt megtestesítő Csaba vezér a megtorlás pillanatát várva felszabadítja a bilincsbe vert, Erdélyt jelképező — kezében az országrész címerét görcsös reménységgel szorító — alakot. Pásztor János mű-

⁸ *Hell Lajos*: Budapesti kalauz. Bp. 1942. 92.

⁹ BFL XXI. 508. 1323/45.

Nemzeti vértanúk emlékműve, 1918—1919

ve. A »Nyugat« című szoborcsoporton az ifjú az elszakított nyugati vármegyéket jelképezi. Térdre hullva borul a magyar szent koronára, s míg jobb karjával a nyugati vármegyék címerpajzsát öleli magához, addig baljával görcsösen tartja a nagy magyar kettőskeresztes pajzsot. Fölötte áll Hadur alakja, ... jobbában védőn tartva a nemzet pallosát... Sidló Ferenc alkotása.¹⁰ A négy műkő szobrot Urmánczy Nándor, a területvédő ligák szövetségének elnöke a következő szavak kíséretében adta át: „Elrabolták minden kincsünket, országunk minden életfeltételét. Ebben a ketrecben az állam és társadalom teljes lezüllése vár reánk, ha el nem jön minél előbb az az erős kéz, mely kényszeríteni fog bennünket, hogy minden megmaradt erőnket egyesítsük országunk visszaszerzése érdekében. Ezek a szobrok igazságot követelnek. Ez a hely a nemzet búcsújáró helye, de egyúttal a gyűlölet és bosszú kohója legyen. Ez a hely mostantól fogva bekapcsolódik Európa véres történetébe.”¹¹ Bekapcsolódott — a végeredmény közismert.

Két másik, eredetileg ugyancsak irredenta mondanivalót hordozó szobor azonban — feliratának eltüntetése után — ma is látható. A Szabadság téri *Magyar Fájdalom szobra*, mely — felirata szerint — „...a trianoni szerződés által elrabolt gyermekei sorsát sirató Magyarország fájdalmát” jelképezte, díszítő szoborként előbb a Palatinus strand elé, majd Balfra került, a *Magyar Igazság kútja* pedig — díszkútként — ma is eredeti helyén, a Szabó Ervin téren látható.¹²

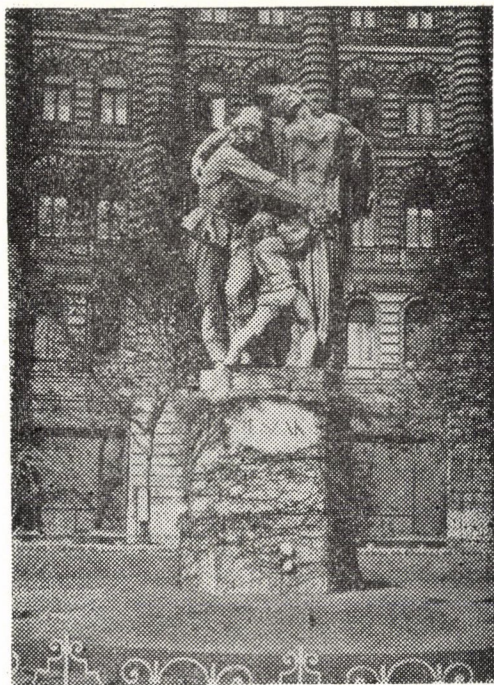
Az egyházi szobrok fokozatosan a templomkertekbe, temetőkbe vándoroltak a „klerikális reakció” elleni harc éveiben, vagy a város kevésbé frekvenciált helyein

¹⁰ *Liber Endre*: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp. 1934. 310.

¹¹ Uo. 312.

¹² Ld. erről bővebben: *Pótó János*: Magyarország igazsága — szobrokon. Históriaja, 1985. 3. sz. 35.

Irredenta szobrok, Észak

Dél

Kelet

Nyugat

Prohászka Ottokár szobra

állították fel őket. [Pázmány Péter szobra pl., mely eredetileg a Kígyó téren (később Apponyi, ma Felszabadulás tér) állt, végül a Horváth Mihály téri templom elé került.] A legnagyobb vihart e téren *Prohászka Ottokár* püspök Károlyi-kerti szobrának 1947. április 26-ról 27-re virradó éjjelen történt ledöntése okozta. A szobor már addig is több csonkulást szenvedett: mellékalakjai az ostromban megsemmisültek, 1945 szeptemberében pedig leszerelték talapzatáról az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga megalapítását ábrázoló domborművet. A szobordöntés ügyében a nyomozást a Belügyminisztérium államvédelmi osztálya folytatta le, így eredményéről semmit nem tudunk. A földön heverő, letört fejű szobor, majd elszállítása után a talapzat még sokáig búcsújáró hely maradt, ahová virágot vittek, gyertyát gyújtottak az emberek. A szobrot a főváros javíttatta meg, de azután 1947 augusztusában átadta a budapesti érseki helytartóságnak „azzal a kívánsággal, hogy annak elhelyezése csakis olyan területen lehetséges, amely területet az egyház birtokol.”¹³

A szoboreltávolítások ügyében uralkodó kaotikus állapotok (az intézményrendszer megosztottsága, a csak nagy vonalakban tisztázott elvek stb.) példaként nézzük meg az egymást követő dokumentumok tükrében *Rákosi Jenő* szobrának, Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotásának sorsát. Erről először (1946-ban) a lord Rothermere-rel való kézfogást ábrázoló domborművet távolították el, majd 1948. augusztus 30-án, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti főosztályának vezetője átiratot intézett a polgármesterhez: „Nemzeti és művészeti életünk kiválóságainak kisméretű szobrai... bronzban tervezem elkészíttetni, s a megfelelő mennyiségű öntőbronzanyagot ipari életünkötől nem kívánnám elvonni, felkérem Polgármester Urat, hogy Rákosi Jenőnek az Erzsébet körút [ma Lenin körút] és Dohány utca sarkán felállított, majd a felszabadulás után eltávolított szobrának bronz-

¹³ BFL XXIII. 114. 3835/4. 1950/51/XI.

anyagát erre a célra rendelkezésekre bocsátani szíveskedjék." A Polgármesteri Hivatal XI. ügyosztályának átírata a Fővárosi Emlékfelügyelőséghez, 1948. szeptember 10-én: „Sürgősen értesítést kérünk az emlékfelügyelőségtől, hogy Rákosi Jenő szobrát mikor és ki távolította el, hol van tárolva s a bronzanyag milyen értéket képvisel?” A válasz ugyanaznap: „Rákosi Jenő szobra a fent jelölt helyen van, még nem lett levéve." Polgármesteri határozat 1948. szeptember 22-én: „... A szobor ugyan még ez ideig eltávolítást nem nyert, azonban tudatában annak, hogy a közhajnak teszek eleget, a demokratikus szellemmel semmiképpen össze nem egyeztethető Rákosi Jenő szobor eltávolítását engedélyezem.”¹⁴ A szobrot ezek után még az évben levették, talapzatát azonban majd csak 1951 júniusában távolítják el, annak a kampánynak a során, amely eltüntette Harry Hill Bandholtz tábornok és Görgei szobrának talapzatát, valamint Rudolf trónörökös városligeti szobrát.

Végigtekintve az eltávolítások ügyét — bár ezekről tételek rendelkezés nem született, s az egész inkább ad hoc intézkedések láncolatának tűnik —, nagyjából ugyanaz a kép alakul ki, melyet az iskolákból eltávolítandó képekről intézkedő 86.843/1947. VKM. sz. rendelet tételen is megfogalmazott. Eszerint eltávolítandók 1. az irredenta célzatú képek és térképek; 2. az ellenforradalmi vonatkozású képek; 3. a múlt politikusainak, vezető tisztviselőinek képei, szobrai; 4. a háborús uszítók képei; 5. a megszüntetett intézményekre (királyság, csendőrség stb.) emlékeztető képek. 6. a Habsburg—magyar közösséget illusztráló képek; 7. az ellenforradalom külpolitikáját népszerűsítő képek.

Az eltávolítások még egy motívuma kíván említést, amely azonban nem ideológiai töltetű, s átvezet az új emlékművek keletkezéséhez. Gróf Andrássy Gyula lovasszobrát 1945 végén pl. azért távolították el a Parlament alsóházi (déli) bejárata mellől, mert „útban volt” a Kossuth-híd pesti feljárójának kialakításakor. Elsődlegesen ez motíválhatta a Szabadság téri *Ereklyés Országzászló* lebontását is, bár irredenta, uszító felhangjai miatt valószínűleg amúgy sem kerülhette volna el sorsát. [Füredi Richárd alkotása a Horthy-rendszer revíziós szimbólumkészletének szinte minden elemét felvonultatta. Talapzatán turul, az Árpádok, Anjouk címeire és a Corvin címer mellett ott volt a Magyar Hiszekegy, egy Mussolini-idézet („I Trattati di pace non sono eterni”, A békeszerződések nem örökkévalók) és lord Rothmere jelmondata („Hungary's place in the sun”, Magyarországnak helye van a nap alatt) társaságában, s az egészet mintegy megkoronázta a zászlórúd csúcsán lévő, egyméter nagyságú, esküre emelt kéz, melyet Horthy Miklós keze után mintázott Füredi Richárd.] A Kis Újság 1945. március 31-én beszámol arról, hogy három szovjet emlékmű készül „nálnunk szokatlan iramban” a Szabadság, a Molotov (ma Vajdó) és a Gellért téren. S bár az 1945. február 22-én kelt polgármesteri határozat a Szabadság téri emlékmű helyét az országzászló mögött jelölte ki,¹⁵ azt végül az országzászló helyén avatták fel 1945. május 1-én. Valószínűleg mind a hely megválasztásában — s így az országzászló lebontásában —, mind a három emlékmű kivitelezésében döntő szerepe van a szovjet városparancsnokságnak. Erre utal a Kis Újság tudósításának fent idézet része („nálnunk szokatlan iramban”), valamint az, hogy építésük aktáinak nyoma sincs a levéltári anyagban, holott az összes többi, saját kivitelezésű emlékmű anyaga megvan.

Az új alkotásoknál az első szó mindenképpen a szovjet hősi emlékműveket illeti. 1945-ben Pesterzsébeten és Csepelen, 1946-ban az egykori Ludovika Akadémia előtt, Kőbányán a Szent László téren, a Szarvas Gábor utcában, a Csörsz utcában s a Béke téren, 1947-ben Újpesten avatnak ilyen emlékművet, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ezek általában a szovjet katonai hatóságok intenciói alapján helyi kivitelezésben készültek azokon a helyeken, ahol az ostrom után eltemették az elesett szovjet katonákat. Annai az ilyen építkezés országszerte, s létrehozásuk olyan megterhelést jelent ezekben az inflációs időkben a helyi szerveknek (nem egy építkezés többször is megszakad), hogy Rajk László belügyminiszter 1946. áprilisában rendeletet bocsát ki az „Orosz emlékművek felállításánál követendő eljárások szabályozására”, melyben felhívja az érdekelteket, hogy a jövőben a munka megkezdése előtt a terveket a fedezet biztosításával együtt terjesszék fel a Belügyminisztériumhoz.¹⁶

Közben — aktuális politikai jelszavakat megtámogatandó — megindult a régi szobrok helyreállítása is. „Hihetetlen munkautemmel és kitartó erőfeszítések köze-

¹⁴ BFL XXI. 508. 2704/48.

¹⁵ BFL XXI. 508. 76/45. 66.

¹⁶ 178 470/1946. 10. BM rendelet, 1946. április 15.

Harry Hill Bandholtz szobra

ette sikerült megoldani... az »Arccal a vasút felé« jelszóval megindított vasútúj-jáéledés időszakában a súlyosan megrongálódott *Baross szobor* helyreállítási munkálatainak megindítását¹⁷ — írja a Polgármesteri Hivatal jelentése. Ugyanez az aktualizálás, a politikai jelszavaknak, az irányvonalaknak a szobrok szimbolikus nyelvére való lefordítása figyelhető meg a *George Washington* és *Harry Hill Bandholtz* tábornok szobrának sorsában. 1946 júniusára, Nagy Ferenc washingtoni útja idején készült el mindkét szobor helyreállítása. Talán túlzás lenne ebből messzemenő következtetéseket levonni, hiszen amikor a helyreállítást megkezdték, még tervbe sem vették az amerikai út. Létezett viszont az a külpolitikai orientáció, amelynek mind a miniszterelnök útja, mind a helyreállítás egy-egy — bár természetesen igen eltérő súlyú — láncszeme, gesztusa volt. A Szabadság téren állt Bandholtz szobor sorsában azonban bekövetkezett még egy fordulat. Ligeti Miklós alkotása korbáccsal a kezében ábrázolta a tábornokot, azt jelképezve, hogy 1919 őszén így védte meg a Nemzeti Múzeum kincseit az akkor a fővárost is megszállva tartó román királyi hadsereg katonáitól. 1946-ban még az volt a fontos, hogy a tábornok amerikai, 1949-ben viszont már problémát okozott a Romániával való jószomszédi viszony kiépítésében, ezért lebontották.

Az 1948. utáni szoboreltávolításoknál új módszer, mondhatnánk rendszer figyelhető meg. Az eltávolítás ügyiratait összefogó aktacsomó általában egy lapkivágattal vagy egy levéllel (szinte kizárólag a Szabad Nép szerkesztőségéhez címzett levéllel) kezdődik, melyben az újságíró vagy az olvasó, a „közönség” kifogásolja, hogy ez vagy az a „reakciós” szobor még mindig a helyén van. A „nép” követelő hangjára azután megszületik a hivatalos intézkedés. Így távolítják el a Bandholtz

¹⁷ Egy év története. Bp. 1946. 140.

Az 1. honvéd és népfelkelő gyalogezred emlékműve

szobor mellett többek között Rudolf trónörökös, Erzsébet királyné és Bartha Miklós emlékművét.

Kisfaludi Strobl Zsigmond már 1945 januárjában megbízást kapott Vorosilov marsalltól egy szovjet hősi emlékmű terveinek elkészítésére. Először a Horváth-kert déli csücskében akarták felállítani az akkori tervek szerint még csak 8–10 méter magas emlékművet. A kiküldött szovjet szakértők azonban sem a helyet, sem a méretet nem tartották megfelelőnek, s javaslatukra került a *Felszabadulási emlékmű* a Gellérthegy csúcsára, ahol 1947. április 5-én avatták fel.¹⁸ Ennek kapcsán távolították el a Fővám térről (ma Dimitrov tér) az *1. honvéd és népfelkelő gyalogezred* emlékművét, Siklód Lőrinc és Márton Ferenc alkotását. A Kis Újság már 1947. június 27-én azt írta, hogy a szobrot, mely egy puskával rohamozó fiatal honvédet és egy kézigránatot dobó öreg népfelkelőt ábrázolt, „művészi okokból” valamelyik laktanya udvarára teszik át, valójában azonban csak 1948 októberében bontották le. Bár nem sokkal később „agresszív, fasiszta” emlékműnek bélyegezték,¹⁹ tartalmában alig különbözött a 32-esek szobrától, mely viszont ma is áll. Mi indokolta akkor lebontását, mi lehetett az a „művészi ok”? Vignali Gusmanó, a gellérthegi emlékmű bronzöntő mestere szerint csupán az, hogy az arccal a Duna felé néző, „rohamozó” szoborcsoport mintegy „fenyegette” a túlpárti, gellérthegi monumentet.²⁰ Ezt a nézetet támogatja, hogy helyén ma is áll egy egyszerű emlékoszlop.

¹⁸ Április 4-e 1947-ben nagypéntekre esett, ezért 5-én ünnepelték az ország felszabadítását. Az emlékmű történetéről l. Pótv János: *Legenda és valóság egy emlékmű körül*. História, 1982. 6. sz. 30–31.

¹⁹ *Polgár Dénes*: Miért áll még a tábori csendőr a Városmajorban? Világosság, 1949. február 5.

²⁰ Vignali Gusmanó szóbeli közlése.

Nézzük most már, milyen történetiszemléletet, milyen társadalomképet sugallnak az új emlékművek?

A nemzeti múlt újraértelmezését legtisztábban a *Millenniumi emlékműnek* az 1960-as évekig húzódozó átalakítása mutatja. Budapest ostroma alatt bombatalálat érte az emlékmű jobboldali szárnyát, s megsérült Mária Terézia, II. József és I. Ferenc József szobra. Az átalakítás során viszont nemcsak a sérült szobrok kerültek le az emlékműről, hanem rajtuk kívül I. Ferdinánd és III. Károly, tehát az összes Habsburg uralkodó szobra, „törölve” így ezer évünkől a Habsburgokat, illetve csak negatívumként, ellenséggként hagyva meg őket. (A főváros többi Habsburg-szobra közül is csak József nádor maradt a helyén, Rudolf trónörökös szobrát 1951-ben, Erzsébet királynéét 1953-ban távolították el.) A Millenniumi emlékmű így megüresedett helyeire ugyanis Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos, tehát a Habsburg-ellenes harcok vezetőinek szobrai kerültek, „négy száz éves” függetlenségi küzdelmünket jelképezve. Kicsérélték természetesen a szobrok alatti domborműveket is, jellegzetesen hangsúlyozva a történetiszemléletbeli különbséget. Míg ugyanis a régi táblák főként az udvar és a rendek egymásratalálásának lelkesítő pillanatait ábrázolták („vitam et sanguinem”, a korona visszahozatala Bécsből, Ferenc József megkoronázása), addig az újak a magyarságnak a Habsburgokkal való szembenállását hangsúlyozzák (Bocskai hajdú, Thököly kuruc, Bethlen Gábor szövetsége a csehekkel stb.). A domborművek cseréje a történelemformáló erők megítélésének eltérését is kiemelte. Az eltávolított táblákon ezek az erők az udvar és a nemesség, az újakon viszont az udvarral szemben álló fejedelem, a vezér és a nép. Az emlékmű tudatos politikai „átfésülés” mutatja az egyetlen további változás, a Könyves Kálmán szobor alatti dombormű kicsérélése. Míg az eredeti tábla a hongyarápító királyt, azt a jelenetet ábrázolta, midőn Könyves Kálmán a magyar államhoz csatolta Horvátországot és Dalmáciát, az újon ugyanő megtiltja a boszorkányégetést.

Korszakunk legjellegzetesebb történelmi emlékművei a Dózsa- és az új, „optimista” Kossuth-szobor. (Bár a Dózsa-szobrot csak 1961-ben állították fel, alkotója, Kiss István 1953-ban nyerte meg a pályázatot ugyanezzel a tervvel.) Ha a szobrok által megjelenített társadalomképet vizsgáljuk, érdekes párhuzamokra figyelhetünk fel. Mindkét emlékművön a centrálisan elhelyezett vezér mellett két oldalt ott a „nép”. Kossuth szobrán a fiát harcba küldő parasztszalad, a bőrkötényes, felgyűrűt ingujjú iparos, a bőgatyás csikós és az atillát viselő diák, a Dózsa-szobron pedig ugyancsak bőgatyás, hosszúhajú, bajuszos, prémkucsmás román, szlovák és magyar parasztok gyűrűjében látható a kezében kalapácsot szorongató céhlegény és a jobbában kardot tartó, baljával a nyakában lógó keresztet letéző pap. Didaktikus szimbólumokba sematizált osztályszerkezetet vetítenek tehát vissza a múltba, melyben a „nép” a munkásosztályból, a „vele szövetséges dolgozó parasztságból” és az értelmiségből áll. (Összehasonlításként a rossz beidegződésekre, de egyben egy-egy szimbólum tartalmi különbségére: Tisza István lebontott szobrának egyik oldalán parasztfiú, keménykötésű magyar férfi és búzakévére hajló nő jelképezte a bőséget, a másik oldalon a családjától búcsúzó katona a magyar családok áldozatkészségét, férfialak ülővel és kalapáccsal a munkát, nőalak tollal és körzővel a tudományt szimbolizálta.)

Tovább finomítja a társadalomrajzot az „ideális magyar család” szobra, a sulykolt világkép, világszemlélet, a korszellem tipikus darabja, *A nagy Szálinak a hálás magyar nép* című alkotás. Kiemelt fontosságú mű, hiszen itthon csak másolatát állították fel a Szabadság téren, az eredeti a Sztyálin 70. születésnapjára küldött ajándékok egyikeként Moszkvába került. Alkotója Kisfaludi Strobl Zsigmond. Félmeztelen, antik módra kidolgozott izomzatú férfiat ábrázol, jobbában kalapáccsal, baljával egy állig begombolkozott, fejkendő, kötényes parasztnyecske kezét fogja, aki a másik karján gabonakévet tart. Mindketten feszes, ünnepélyes vigyázzban, fejük a természetnél feljebb emelve, tekintetük valahová felfelé irányul. Előttük egy lépcsőn lépve két kisgyermek — természetesen egy kislány és egy kislány — virággirlandot nyújt előre. Valamennyiük arcán üdvözült, kortalan mosoly. „Egy munkáscsalád megmintázásával igyekszik kifejezni a mester a szocializmus felé haladó tömegek boldogságát, azt a meghitt derűt és bizakodást, mely mindenütt elterjedt az országban a munka, az építés sikerei nyomán”²¹ — írja a kortárs méltatása.

²¹ Pogány Ö. Gábor: Kisfaludi Strobl Zsigmond. Szabadság Művészet, 1950. 3—4. sz. 104.

A nagy Sztálinnak a hálás magyar nép

A kutató morzsákat — reméli: mozaikköveket — rakosgat egymás mellé. Tudja: részletgazdaggá ez a kép már csak a bevezetőben említettek miatt sem válhat, erővonalakat jelez csupán, súlypontokat, a propaganda más műfajaiban is gyakran használt, nyomatékkl ejtett vagy kurzívval szedett szavakat, fogalmakat. Szó szerinti értelemben véve is „súlyos” szimbólumok ezek. A köznapi emberhez úgy kívántak szólni, hogy mondanivalójukat a végsőkig leegyszerűsítették. Rávilágítanak ezáltal arra is, mennyire tartotta az adott kor, mely pedig névleg mindent a nép nevében tett, az utca emberét.²²

²² Vö. Glatz Ferenc: Egy vödör víz, avagy találkozásaim az árulóval. *História*, 1985. 1. sz. 3.

Figyelő

HANNU SOIKANNEN

A finn társadalom modernizálódásának társadalmi előfeltételei*

A társadalmi változás Finnországban lassabb, mint Skandináviában és Magyarországon

A finn társadalom a gazdasági szerkezet és a városiasodás szempontjából később modernizálódott, mint a skandináv és a magyar társadalmak.¹

1. táblázat. A népesség megoszlása a mezőgazdaság, az ipar, a szolgáltatások stb. között Finnországban, Skandináviában és Magyarországon, 1870–1940 (‰-ban)

	Mezőgazdaság				Ipár és kézműipar				Egyéb			
	1870	1900	1920	1940	1870	1900	1920	1940	1870	1900	1920	1940
Finnország	81	73	66	54	5	11	13	18	14	16	21	28
Svédország	72	55	44	34	15	28	32	36	13	17	24	30
Dánia	55	44			26	30			19	26		
Norvégia	69*	44			16*	26			15	30		
Magyarország	75	68	56	51	10	13	21	25	15	19	23	24

* 1865

Ezen kritériumok szerint Finnország 30–40 évvel elmaradt a skandináv országok és Magyarország mögött. A két világháború között azonban sikerült ebből valamit behoznia, különösen Magyarországhoz képest. Mindezek ellenére Finnország jóval „modernebb” volt, mint azt a gazdaságok szerkezetének egyszerű összehasonlítása alapján vélhetnénk. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a falusi lakosság — különösen telente — bekapcsolódott az erdőgazdálkodásba, s a fakitermelésből, a fa fogatos szállításából, és a tutajozásból extra jövedelemre tett szert. Mi több, az erdőtulajdonos gazdák többsége a fakereskedelem révén további többletjövdelemhez jutott, amelynek segítségével korszerűsíthették gazdaságukat, iskolázathatták gyermekeiket, vagy általános beruházást hajthattak végre.

Eppen az erdei munka vált a mezőgazdasági és általában a vidéki munkaerő kapcsolatainak üzleti alapokra helyeződésének fő okává; ez tette lehetővé, hogy a folyamat gyorsabb legyen, mintha a vidéki lakosság kizárólag mezőgazdasági munkával foglalkozott volna.

A városiasodás mértékét tekintve határozott különbséget találunk egyfelől Finnország és a skandináv államok, másfelől Magyarország között, s megint csak nem Finnország javára.²

* A magyar és finn történészeknek Budapesten az MTA Történettudományi Intézetében 1984-ben rendezett konferenciáján elhangzott előadás szövege.

¹ Lennárt Jörberg: The Nordic Countries 1850–1914. Fontana Economic History of Europe 4. 2. — Lennárt Jörberg—Olle Krantz: Scandinavia 1914–1970. Fontana. 6. 2. — Ivan T. Berend—György Ránki: Economic Development in East-Central Europe in the 19th–20th Centuries, 137., 304–305.

² Eino Jutikkala: Urbanisoitumen, Suomen kaupunkilaitoksen historia 2. 14–17. — Jan Myhre: Urbanisering i Norgei industrialiseringens förste fase ca. 1850–1914. — Bo Öhngren: Urbanisering i Sverige 1840–1920.

2. táblázat. A városi lakosság a teljes népesség százalékában Finnországban, Skandináviában és Magyarországon 1870–1940 között

	1870	1890	1900	1910	1920	1930	1940
Finnország	7,5	9,9	12,5	14,7	16,1	22,4	26,8
Svédország	13,9	18,8	21,5	24,8	29,6	32,5	37,5
Norvégia	15,6*	23,7	23,0	28,8	29,6	28,5	28,0
Dánia	24,8	33,2					54,5
Magyarország		16,2	17,8	26,7	32,9	28,3	29,2

* 1865

Az urbanizáció szintje — figyelembe véve, hogy az mennyire függ a közigazgatás szabályaitól — nem igazán mérvadó mércéje egy ország korszerűsödésének, különösen nem Finnország esetében.

Finnországban ahogyan Norvégiában és Svédországban is, az ipari üzemek vidéken, az energia- és a nyersanyagforrások közelében települtek. Ezért ezekben az országokban az iparosítás nem kapcsolódott össze a városiasodással oly módon mint pl. Magyarországon, ahol az ipar Budapesten koncentrálódott. A finn vidéki munkás bizonyos fajta kvázi-önellátó gazdálkodásban élhetett. Ez azt jelentette, hogy az alacsony bérek nem okoztak olyan nyomort, mint azokban az országokban, ahol az iparosítás szorosabban kapcsolódott az urbanizációhoz. Finnországban az iparosítást nem követte a szolgáltatások és a munkamegosztás növekedése úgy, mint a többi vizsgált államban. Ezért a hagyományos agrártársadalom több vonása hosszabb ideig megőrződött.

Az írni-olvasni tudás, mint a változás előfeltétele

Berend és Ránki (The European Periphery and Industrialization 1870–1914. p. 55.) hangsúlyozzák a műveltségi színvonal, s különösen az írni-olvasni tudás elterjedésének fontosságát az északi államokban (Finnországban és a skandináv államokban), szemben a többi perifériális, sőt a „központi” európai államokkal szemben is. Ebben az összefüggésben utalnak a lutheránus vallás hatására is az általános írni-olvasni tudás korai elérésében. Az írás-olvasás ismeretének általánossá válásában Finnország, akárcsak a skandináv országok, határozottan különbözött Magyarországtól, ahol 1868-ban a lakosság 68 százaléka még írástudatlan volt³, míg Finnországról ebben az időben azt mondták, hogy ott mindenki tudott olvasni. A rendelkezésre álló adatok szerint a 20. század elején a 15 évnél idősebb lakoságnak mindössze 1 százaléka volt analfabéta, bár ezen belül a Viipuri (Wi-borg) kerület görög-keleti vallású lakosságának még 27 százaléka nem tudott írni-olvasni.⁴

Amerikai bevándorlók adatainak vizsgálata során Carloo Cipolla megállapította, hogy 1895-ben a finn bevándorlók 11 százaléka, 1897-ben 8 százaléka és 1898-ban mindössze 4 százaléka nem tudott olvasni. Magyar bevándorlók esetében ez az arány ugyanezekben az években 40, 32 és 24 százalék. Az 1900 és 1914 között Amerikába bevándorolt finnek között csak 2 százaléknál analfabétát találtak, míg ugyanezekkor az arány a magyarok között még mindig 11 százalék volt.⁵

Az írni-olvasni tudás olyan lehetőség, amely a korszerűsödési folyamat egy adott szakaszában nagy jelentőségre tett szert. A finn és a magyar kivándorlók eredetileg egyaránt az agrár népességhez tartoztak. A finnek azonban nem a legszegényebb rétegből jöttek: közülük sokan ostrobothniai kisbirtokos paraszti fiai és lányai voltak. A magyar kivándorlók valószínűleg kevésbé jómódúak lehettek, ezért talán túlságosan is kedvezőtlen írni-olvasni tudásuk összehasonlítása az 1890-es években és az 1900-as évek elején. Azt azonban mindenképpen kimondhatjuk, hogy Magyarországon a mezőgazdasági területek lakosságának sokkal na-

³ Peter Hanak: The Dual Monarchy. In: A History of Hungary (ed. by Ervin Pamlény) 367.

⁴ Päiviö Tommila: Suomen lehdistön levikki ennen vuotta 1860, 109–112. — Antero Heikkinen: Perinneyhteisöistä kansalaisyhteisöön. 121.

⁵ Carlo Cipolla: Literacy and Development in the West. 96–97.

gyobb hányada és sokkal hosszabb ideig volt analfabéta, mint Finnországban. Ennek okát az eltérő vallásokban, részben a Magyarországon uralkodó feudális nagybirtokos hagyományokban kereshetjük.

Az oktatási rendszer sajátosságai

Finnország talán kevésbé volt fejlett az általános írni-olvasni tudás tekintetében, mint a skandináv államok, azonban így is az európai élvonalba tartozott, s határozottan megelőzte Magyarországot. Ennek ellenére azt találjuk, hogy az elemi iskolák és általában az alapfokú oktatás nem terjedt olyan gyorsan Finnországban, mint maga az írás-olvasás ismerete.

Igaz ugyan, hogy 1866-ban elfogadtak egy törvényt, amely állami támogatást biztosított az elemi iskolát alapító egyházközsegeknek, azonban az iskola alapításáról az egyházközség a saját belátása szerint dönthetett. A magyar elemi iskolai törvényt 1868-ban hozták, s finn megfelelőjénél jóval hatásosabb volt: kötelezővé tette mind az iskola-alapítást, mind az iskola-látogatást. Így aztán Magyarország hamarosan megelőzte Finnországot az alapfokú oktatás általánossá válásában.

3. táblázat. A tanulók és a tanárok számának növekedése a finn és a magyar elemi iskolákban 1870—1920 között

Finnország				Magyarország			
Gyermekek	száma	Tanárok	a 7—14 éves korcsoportba tartozó gyermekek közötti % <i>-</i> ban	Gyermekek	száma	Tanárok	a 7—14 éves korcsoportba tartozó gyermekek közötti % <i>-</i> ban
1870	8 100	199	2	1 156 000	18 500	44	
1880	29 000	787	9	1 620 000	21 700	57	
1890	55 000	1 492	14	2 118 000	25 500	70	
1900	110 000	3 076	24	2 315 000	29 100	70	
1910	177 000	5 512	34	2 471 000	33 000	67	
1920	179 400	5 045	33	857 000	17 600	58	

A 20. század elején az iskolaköteles korú finn gyermekek 34 százaléka járt iskolába. Öt év múlva, az 1905—1906-os tanévben ez az arány már 40 százalékra nőtt, s 1910—1911-re elérte az 51 százalékot.⁶

Ugyanakkor Magyarországon a világháborút közvetlenül megelőző években a gyermekeknek mindössze 15 százaléka nem járt iskolába. Azonos korosztályt vizsgálva Finnországon belül a legtöbb gyermek a déli és a nyugati területeken került iskolába, számuk észak és kelet felé haladva csökkent. A ritka népesség központjaitól való nagy távolság akadályt jelentett az elemi iskolák létesítésében. Ezt részben a szülők elutasító magatartása okozta, egyfajta perifériális magatartás, ami igen jó példája a sajátos finn perifériáлизmust kialakító tényezőknek: a szegényes erőforrások, a nagy távolságok, az erdőlakók bizalmatlansága minden új iránt. Mindezek a tényezők együttesen gátjává váltak az elemi iskolák terjedésének.

Mindazonáltal rohamosan terjedt a gyermekek iskoláztatásának szokása, különösen a népesség központjai körül kialakult gazdagabb területek tevékeny parasztsága körében, de a valódi középosztály, sőt a kisgazdák és a felvilágosultabb mezőgazdasági munkások között is. Az elemi oktatás elterjedése mégis komoly nehézségekbe ütközött. Néhol még a független parasztság is ellenségesen te-

⁶ Aimo Halila: Suomen kansakoululaitoksen historia II. 60. 333—334. — Brian R. Mitchell: European Historical Statistics 1750—1975 (1980). 790—791. Official Statistics of Finland X. Suomen kansanopetuksen tilastol—51. Statistisches Jahrbuch für Ungarn 1870. 1880. 6. folyt. Annuaire statistique Hongrois 1890—1940.

kintett az elemi iskolákra, míg másutt a kistulajdonosok és a földtelenek gyermekeinek viszonylag nagy hányadát járatták iskolába, amennyiben ezt a gazdasági feltételek és az iskolától való távolság lehetővé tette.

Az általános iskolai oktatás fejlődésének lassúságát a középfokú és egyetemi oktatás gyorsasága ellensúlyozta. Ebben a vonatkozásban Finnország egyértelműen lekörözte Magyarországot, ahol ugyancsak gyors ütemben fejlődött a közép- és felsőfokú oktatás, de a hallgatók igen szűk társadalmi rétegből, főként az uralkodó osztályból kerültek ki.⁷

Arányát tekintve Finnországban több volt a középfokú oktatásban részt vevők száma, mint Magyarországon. Ezt két tényező magyarázza. Finnország esetében a két nyelvi csoport léte legalább részben érthetővé teszi, miért összpontosítottak jobban a közép- és felsőoktatásra, mint más országokban. A másik tényező a jó-

4. táblázat. A tanulók és a tanárok számának növekedése a finn és a magyar középfokú iskolákban 1870—1920 között

Finnország			Magyarország		
Gyermekek száma	Tanárok	11—18 éves korcsoportú gyermekek között %-ban	Gyermekek száma	Tanárok	11—18 éves korcsoportú gyermekek között %-ban
1870	4 847	...	33 000	2 000	1,3
1880	7 260	870	38 600	2 500	1,4
1890	8 854	1 105	42 100	...	1,6
1900	13 789	1 336	64 200	4 200	2,0
1910	23 696	1 925	77 600	5 200	2,2
1920	32 500	2 178	56 900	3 000	4,0
1930	49 600		64 200		5,5
1940	56 300		83 700		6,0

5. táblázat. A felsőfokú oktatásban részt vevő hallgatók számának növekedése Finnországban és Magyarországon 1870—1920 között

Finnország		Magyarország	
Hallgatók száma	A 20—24 éves korcsoportúak között %-ban	Hallgatók száma	A 20—24 éves korcsoportúak között %-ban
1870	685	2 629	0,2
1880	736	4 396	0,3
1890	1 863	6 218	0,4
1900	2 727	9 700	0,6
1910	3 238	12 951	0,8
1920	3 589	12 902	1,7
1930	7 105	12 611	1,5
1940	9 284	13 815	2,3 (nagyon kis korcsoport)

⁷ Mitchell i. m. 790. 800., — Statistisches Jahrbuch für Ungarn, Jahrgang 1 1870, 1880.; Annuaire statistique Hongrois 1890—1940. — Iván T. Berend: Economy, Education and Social Sciences, Underdevelopment and Economic Growth 45—51. Tilastollinen osoitus Suomen alkeis Opistojen tilasta ja vaikutuksesta 1875—1876, Official Statistics of Finland (SVT) IX. Oppikoulut 1.

módú parasztságban meglévő igény a műveltségre, és a fakereskedelemből származó extra jövedelem. 1908-ra Finnországban a lakosság számához viszonyítva több egyetemi és főiskolai hallgatót találhatunk, mint bármelyik más európai államban. Finnország még 1932-ben is vezeti a 10 000 lakosra jutó egyetemi hallgatók számában az európai ranglistát, ezért ezt nem tekinthetjük átmeneti jelenségnek.⁸

Az egész lakossághoz viszonyítva Finnországban a teljes vizsgált korszakban magasabb az egyetemi hallgatók száma, mint Magyarországon. Ez a különbség a korszak elején kevésbé szembeötlő, mint az 1880-as, különösen az 1890-es években. Az egyetemi hallgatók magas számát részben a két nyelvi csoport rivalizálásával magyarázhatjuk, ami a politikai tevékenység lehetőségeinek hiánya miatt főleg a kulturális életben zajlott.

A bölcsész és jogász hallgatók a teljes létszám meglehetősen nagy százalékát adták, míg a közgazdasági és a műszaki tanulmányokat folytatók száma még annál is kevesebb, mint ami a finn iparosítás fejlettségi foka alapján várható lenne. A bölcsész tanulmányokat valószínűleg csekély költségük is népszerűvé tette egy olyan, elsősorban mezőgazdasági jellegű országban, mint Finnország. A hallgatók szélesebb társadalmi skáláról toborozódtak, mint számos más európai államban, pl. Magyarországon és Skandináviában. Finnországban több volt a paraszt- és munkásszármazású diák.⁹

Ennek az az oka, hogy a nemesi és a későbbi osztálytársadalom sem volt annyira merev, mint Magyarországon. A feudális hagyományok nem gyakoroltak akkora hatást a finn társadalomra, mint a magyarra. A független parasztság gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedése jóval előbb megindult, s jóval átfogóbb jelenség volt, mint Magyarországon. Mi több, ez a szélesebb társadalmi alap már a munkásságnak a század fordulóján megélenkülő aktivitását is tükrözi, ami különösen az 1905-ös általános sztrájkban nyilvánult meg.

Az egyetemi hallgatók nagy aránya szintén olyan tényező volt, amely potenciális szerepet kaphatott a modernizációs folyamatban — bár inkább tekinthető bizonyos társadalmi jelenségek megnyilvánulási formájának, mint a korszerűsítés közvetlen előfeltételének. Nyilvánvaló, hogy az egyetemi szintű oktatásban résztvevők nagy száma bizonyos hatást gyakorolt a társadalmi változás folyamatára a két világháború között. A széles körű jogi és bölcsészképzés megteremtette az oktatás további kiterjesztésének lehetőségét, ugyanakkor kedvező feltételeket biztosított egy bürokratikus államapparátus felépítéséhez is az Autonómia korszakában és a független Finnország első két évtizedében egyaránt. A tanult emberek rétege Finnországban nagy jelentőségű társadalmi csoporttá vált.

A nők az iskolákban és a munkahelyeken

A nők iskolázottsága a legszembetűnőbb tényező, amely megkülönbözteti Finnországot a többi hasonló színvonalon álló országtól. Ezen a területen Finnország volt az első Európában, mind a középiskolai, mind az egyetemi oktatás tekintetében. A nők százalékos aránya az egyetemeken az alábbiak szerint nőtt:

1890	10%
1895	50%
1900	130%
1905	160%
1910	180%
1915	200%
1920	220%

1908-ban a női egyetemi hallgatók arányát tekintve Finnország minden más európai államot megelőzött és azóta is tartja ezt a helyet.¹⁰ A középiskolás lányok

⁸ Mitchell i. m. 808. 810. 811., — Annuaire statistique Hongrois.

⁹ Paivi Elovainio: Korkeakoululaitoksen rakenne ja yhteiskunnan muutos, Sosiologia 1974/5. 5.

¹⁰ Paivi Elovainio: Opiskelijakunnan suuruus ja rakenne Suomen korkeakoululaitoksessa. Sosiologia 1971/5. 262, 268.

száma ugyancsak az első között volt Európában. Az 1910—1911-es tanévben több lány (12 372 = 50,6%) tanult a középiskolákban, mint fiú (12 082 = 49,4%).¹¹

A finn nők aktív szerepét még jobban bizonyítja az ipari munkában való nagyarányú részvételük. 1913-ban a teljes ipari munkásság 30,6%-a volt nő (30 100 fő az összes 98 200 főből)¹². Ez magasabb százalékos arány, mint amit ugyanekkor a skandináv országokban találunk, amelyek pedig az iparosítás és a modernizáció számos más mutatójában messze megelőzték Finnországot. 1906-ban Dániában az ipari munkásság 30,5%-a, 1912-ben Norvégiában 22,8%-a és 1913-ban Svédországban 17,3 %-a állt nőköl. Dánia termelési szerkezetén belül nagy súlyt kaptak a hagyományosan és mindenütt sok nőt foglalkoztató iparágak. A nők aránya az ipari munkásságon belül még Magyarországon is magas volt (1910-ben 25%).¹³ Ezt összehasonlítva a nők munkavállalásával — általában — igen magas hányadnak kell minősítenünk. Finnországban az iparban foglalkoztatott nők nagy számát részben az emancipáció magyarázza, amely a modernizáció előfeltétele, s egyben eredménye is. Az alacsony bérszínvonal is ilyen irányba ható tényező volt mind Finnországban, mind Magyarországon. A nők bére átlagosan fele volt a férfiakénak mindkét országban. Az olcsó női munkaerő a finn és a magyar iparnak egyaránt a verseny egyik eszközét jelentette. Miután a férfiak bérei is meglehetősen alacsonyak voltak, sok férjes asszony kényszerült arra, hogy háztartásán kívüli munka vállalásával biztosítsa családjá megélhetését. Akárhogy is tekintjük, ez mindenképpen a régi szerepek és szabályok valamilyen mértékű megsértését jelentette, még akkor is, ha az iparban alkalmazott nők számát nem értelmezhetjük függetlenségük egyik jeleként, mivel a nők többsége nem rendelkezett szakképzettséggel, csak betanított munkát végzett férfiak irányításával. A nők a munkásmozgalomban sem játszottak jelentős szerepet. Döntő többségük csak rövid ideig, férjhezmenetelükig dolgozott, ezért a munkásnők általában fiatalok és hajadonok voltak.

Az iskolázottság és az ipari munka magas foka a finn nők körében — legáltalában részben — egymással összefüggő tényezők. De az iparban foglalkoztatott nők nagy létszáma az áttörés korszakának jelensége is. Magyarországon a gyermekmunka tömeges előfordulása a nők tömeges ipari munkába állásával együtt jelentkezett, ezért aztán nehéz lenne a nők munkavállalását az emancipáció jeleként értelmezni. Mindezen fenntartások ellenére Finnországban a nőknek az oktatásban és az ipari munkában való részvétele egy, a matriárchátus elemeit még őrző társadalomra vallanak, ami az agrártársadalom késői megszilárdulásának következménye, különösen az ország keleti felében. A nők helyzete Kelet-Finnországban erősebb volt, mint a nyugati területeken, bár az utóbbiak számos egyéb kritérium tekintetében fejlettebbek voltak. Például Kelet-Finnországban az 1870-es, 1880-as években az általános iskolák igazgató tanácsaiban (ezek voltak az első közigazgatási szervek, melyekben nők is választhatók voltak) nagyobb volt a nők aránya, mint Nyugat-Finnországban. Ez bizonyos fokig az „elmaradottak haladó szellemének” tulajdonítható. Ilyen módon a periférián és az isten háta mögötti vidékeken a társadalom fejlődésének korábbi szakaszából származó erők bukkantak föl, amelyeket a modernizációs folyamat felszabadított és mozgásba hozott. Ebben a tekintetben a feudális társadalom és az agrártársadalom megkövült hierarchiája a finn és a magyar fejlődés között jelentős különbségeket okozó tényezőnek bizonyult.

„Korszerűtlen” népesedési folyamatok

Berend és Ránki hangsúlyozzák azokat az átmeneti különbségeket, amelyek a periféria és a korábban modernizálódott európai központi területek népességnövekedésében jelentkeznek. A korábbi képlet olyan jellemzőkkel rendelkezett, mint a születések és a gyermekhalandóság magas aránya. E tekintetben Finnország határozottan modernebb volt, mint Magyarország.

¹¹ Official Statistics of Finland (SVI) IX. Oppikoulut, 37.

¹² Riitta Hjerpe—Per Schybergson: Kvinnoarbetare i Finlands industria ca. 1850—1913. Helsingin uliopiston talous- ja sosiaalihistorian laitoksen tiedonantoja 5 (1977), 39.

¹³ Berend—Ranki: The Development of the Manufacturing Industry in Hungary. 40.

6. táblázat. Születési és halálozási arányok Finnországban és Magyarországon 1870—1920 között

	Születési arány		Halálozási arány	
	Finnország	Magyarország	Finnország	Magyarország
1871—1875	37,0	42,8	21,7	45,4
1876—1880	36,9	44,1	22,7	36,9
1881—1885	35,5	44,6	22,2	33,3
1886—1890	34,5	43,7	20,0	32,3
1891—1895	32,0	41,9	20,6	31,9
1896—1900	33,1	39,5	19,3	27,8
1901—1905	32,4	37,0	19,2	26,1
1906—1910	32,5	36,3	18,2	24,9
1911—1915	32,5	32,7	17,1	23,9
1916—1920	29,2	21,8	20,8	21,7

A magyar népesedés sémája kevésbé modern és inkább agrár jellegű volt, az egész vizsgált időszakban. Ugyanakkor Finnország ebben a vonatkozásban szintén kevésbé volt progresszív, mint a skandináv államok, mert születési és halálozási rátája is magasabb volt azokénál. Így Finnország népesedését — és még egyéb szempontokat is — tekintve, köztes helyet foglalt el Magyarország és Skandinávia között. A népesedési tényezők részben függetlenek és oksági jellegűek, részben összekapcsolódnak a társadalom iparosodottsági fokával, mintegy rész-mechanizmusát képezve.

Berend és Ránki rámutattak, hogy az 1900-as évek elején az északi országok, közöttük Finnország mint a legelmaradottabb, népesedési képletükben különböztek az európai periféria többi országától. Azoknak ugyanis magasabb volt a születési és halálozási arányuk.¹⁴ Finnország és Magyarország hasonló helyzetben volt, mivel a gyors népességnövekedés szakasza mindkettőjükénél a társadalom mezőgazdasági jellegű korszakára esett, és nem figyelhető meg náluk az a népességnövekedés és az iparosodás közötti szoros, időleges összefüggés, amit a skandináv országoknál láthatunk. A kivándorlás dacára, amely mind Finnországban, mind Magyarországon — és természetesen a skandináv államokban is — éreztette hatását, a népesedés finn—magyar modellje nagyobb nyomást gyakorolt a mezőgazdaságra és „földéhséget” okozott. Az agrárnépesség növekedését is magával hozta, különösen a kevésbé jómódú rétegekben. Ezért a népességnövekedés és az iparosodási folyamat időleges kapcsolata létfontosságúvá vált a társadalom alakításában. Berend és Ránki kiemelik, hogy nemcsak az iparosodás, hanem az egészségügyi feltételek is befolyásolták a népesedést. Ennek következtében a népesség gyorsabban nőtt, mint ahogy az ipar új munkahelyeket tudott teremteni, és a társadalomban egy folyamatosan növekvő munkaerő-felesleg jött létre. A csökkenő munkaerő-felesleg jelei először az 1890-es években váltak észlelhetővé, s hozzájárultak a bérek növekedéséhez, s általában a foglalkoztatás-politika változásához. Ezek a hatások a skandináv államokban még erősebben jelentkeztek, mint Finnországban, mivel ott a munkaerő-utánpótlás a kivándorlás, az iparosodás és a népesség csökkenése révén inkább csökkent és végül megváltoztatta a munkaerő kereslet s kínálat közti viszonyt.

A gyermekhalandóság változása, mint a modernizáció jelzője

Sandberg vezette be az „emberi tőke” intenzitásának mérésére a gyermekhalandóságot.

¹⁴ Berend—Ranki: *The European Periphery* ... 50—56.

7. táblázat. Az 1000 élveszületésre jutó gyermekhalandóság Finnországban és Magyarországon 1871—1920 között

	Finnország	Magyarország
1871—1875	170	
1876—1880	163	
1886—1890	144	
1891—1895	145	253
1896—1900	139	221
1901—1905	131	212
1906—1910	117	206
1911—1915	110	211
1916—1920	114	202

A gyermekhalandóság tekintetében — akárcsak az általános népesedési modell tekintetében — Finnország kevésbé volt fejlett, mint a skandináv országok, de gyermekhalandósági mutatója így is alacsonyabb volt, mint Európa sok iparosított központi országában, pl. Németországban. Ebben a nők műveltségén és emancipációján kívül a lutheránus vallás közvetlen hatása is tükröződött — az írás-olvasás ismeretével gyakorolt hatása mellett. A protestáns országokban általában alacsonyabb volt a gyermekhalandóság, mint a katolikusokban, így a Finnország és Magyarország közötti különbségekben vallási különbségük is tükröződhet. Tény, hogy a gyermekhalandóság a vallásnak megfelelően nagymértékben eltért az egyes népcsoportoknál, és jelentős különbségeket találunk még 1910-ben is. A gyermekhalandóság a zsidóknál csak a fele volt a görögkeleti-ortodox vallásúakénak. Az ortodoxok után a katolikusok következtek, majd a reformátusok és végül a lutheránusok.¹⁵ A vallási különbségek természetesen területi és társadalmi különbségekkel kapcsolódtak össze. Mindenesetre az egyházak befolyásos tényezőt jelentettek a magyar társadalomban, míg a finn társadalomban ennek a tényezőnek a viszonylag jelentéktelen ortodox egyház felelt meg

Az állami bürokrácia megjelenése és a lakosság mobilizálása

Az 1860-as évek Finnországában és Magyarországon egyaránt fordulópontot jelentettek. Finnországban ekkorra reformokat vezettek be, amelyeknek fontos szerep jutott a modernizációs folyamat megindításában. A négy rend képviselőit a parlamentbe hívták össze, ami a lakosság mobilizálásával járt. Ez különösen az önálló parasztok rétegének jelentett lehetőséget befolyása növelésére. Az 1860-as évek törvényhozói tevékenysége eredményeként megreformálták a helyi közigazgatást, elemi iskolai törvényt fogadtak el, s növelték a finn nyelvhasználati jog hatáskörét. Mindez kedvező feltételeket teremtett a társadalmi és kulturális felemelkedéshez, ugyanakkor egy demokratikusabb társadalom kialakulásához, különösen ami a parasztság egyenjogúsítását illeti. A felsoroltakon kívül — és mintegy azok háttereként — az 1860-as években lényeges gazdasági tényezők is éreztették hatásukat: Finnországnak engedélyezték saját valuta forgalomba hozatalát és használatát, s ez hamarosan egyre jobban függetlenedett az orosz rubeltől. Törvényt fogadtak el a korlátozott felelősségű társaságok működéséről és kiterjesztették a kereskedelem szabadságát.

Mindezeket az intézményi változtatásokat részben a liberalizmus légkörében hajtották végre, a lakosság új csoportjait mozgósították, miközben a régi hatalmi apparátus már fokozatosan veszített jelentőségéből. Ezzel együtt a finnországi változásokat bizonyos fókig a cári bürokrácia is segítette, hogy elidegenítse Finnországot Svédországtól. Ha Finnország példáját más államokéval hasonlítjuk össze, akkor éppen a felemelkedő finn nyelvű értelmiség, a parasztság s az alapjában véve revizionista bürokrácia együttműködése a legsajátosabb jelenség a „polgári forradalom” megindításában. Finnországban a társadalom modernizációját elősegítő törvényhozási döntéseket politikai és társadalmi szempont-

¹⁵ Annuaire Statistique Hongrois XVIII. 1910. 40.

ból egyaránt egyedülálló összetételű társadalmi csoportok hozták. Természetesen a finn nyelvű polgárság kialakulása és a parasztság felemelkedése egyként hozzájárult a hagyományos dzsentri-társadalom felbomlásához és korszerűsítéséhez. Ennek során a társadalom új rétegeit mobilizálták, amelyek beleszólást követeltek a döntések meghozatalába. Ha összehasonlítjuk a finn és a magyar társadalom szerkezetét e változások idején, megállapíthatjuk, hogy folyamatuk Magyarországon gyorsabban megindult, mint Finnországban, mivel Magyarország kevésbé távoli periferián található, s területe is kisebb. Mivel a távolságok kisebbek voltak, az új eszmék hamarabb érték el az embereket, ugyanakkor több külföldi tőke is rendelkezésre állt. Az ország önkormányzata a dualista Monarchián belül és a magyarosítási mozgalom kedvező feltételeket teremtetek egy magas színvonalú nemzeti kultúra megteremtéséhez.

Az első világháború előtt a modernizáció társadalmi előfeltételeit tekintve jelentős különbség volt Finnország és Magyarország között: Magyarországon a nemzeti állam és a nemzeti kultúra a hagyományos feudális és dzsentri társadalom légkörben jött létre, miközben a régi uralkodó osztály megtartotta a politikai hatalmat. Finnországban a finn nyelvű burzsoázia nem kötődött olyan erősen a múlthoz, mint a magyar földbirtokos nemesség, vagy a polgárság bizonyos része. A finnországi svéd nyelvű polgárság egy része ugyanabba a típusba tartozott, mint a magyar, de másik része liberális nézeteket vallott. A nyelvi kisebbséget alkotó svéd anyanyelvű uralkodó osztály részben a múlthoz ragaszkodott, de egyes tagjai kifejezetten a liberalizmusban kerestek támaszt a gazdaság és a társadalom korszerűsítéséhez.

A városi középrétegek sem Magyarországon, sem Finnországban nem voltak úgy áthatva nacionalizmussal, mint sok más, korábban iparosodott országban. A magyar nacionalizmus a finntól eltérően inkább a múltba forduló jellegű, modernség- és kapitalizmus-ellenes volt. Az ekkor még csekély számú finn városi középréteg nem kapcsolódott be a nacionalista mozgalmakba úgy, mint a finn anyanyelvű értelmiség és parasztság. A nacionalizmus nem a múlt és a földbirtokosság ügye volt, mint Magyarországon, hanem lehetőség az új társadalmi csoportok számára a kulturális életbe és az oktatásba való bekapcsolódásra. Berend és Ránki szerint az 1867 utáni politikai és társadalmi haladás olyan szorosan összefonódott a feudális és félf feudális hagyományokkal, hogy Magyarországon nem is beszélhetünk semmiféle burzsoá forradalomról. A magyar nacionalizmusnak erősen antiszemita jellege volt, mivel a városi középrétegek és a vállalkozók jelentős hányada zsidó volt. Ez a tényező határozottabban agrár jelleget kölcsönzött a magyar nacionalizmusnak, amelyben az alapjában agrár jellegű társadalom felső rétegei is érdekelve voltak.¹⁶

A finn parasztság társadalmi szempontból sokkal több összetevőből állt, mint a magyar. A finn agrártársadalom erősen rétegződött volt; a társadalom iparosodása és modernizációja előrehaladtával a gazdasági, társadalmi és kulturális szakadék még tovább mélyült az önálló gazdák, a kisbérlők és különösen a mezőgazdasági munkások között. Ugyanakkor a különbségek mégsem voltak annyira döntőek, mint Magyarországon, bár lehet, hogy a mezőgazdasági munkások és általában az agrárproletariátus helyzete mindkét országban azonos volt. A nagymúltú hagyományok hiánya egyik oka lehet a finn agrárproletariátus 1905-ös általános sztrájkot követő igen korai aktivizálódásnak.

*A társadalom gyors és széles körű mobilizálása
a 20. század elején Finnországban*

Az 1890-es években a finn társadalom modernizációja sok szempontból fölgyorsult. Az egyik alapvető tényező természetesen az ipar fejlesztéséhez kedvező feltételeket teremtő általános nemzeti közí gazdasági fellendülés volt. Ez ugyanakkor első ízben hozta egyensúlyba a munkaerő-keresletet és -kínálatot. Úgy Finnországban, mint Magyarországon az iparosítás és a kivándorlás dacára is még látens

¹⁶ Berend—Ranki: *Economic Factors in Nationalism: A Case Study of Hungary at the Turn of the Twentieth Century* 83—88.

munkanélküliség volt a mezőgazdaságban, aminek következtében a bérek — különösen a szakképzetlen munkások bére — alacsony színvonalon maradtak.¹⁷

Finnországban a népesség nyomása először az 1890-es években csökkent, melynek következtében a szegényellátásra szorulóak száma is csökkent. A társadalomra sokféle hatást gyakorolt, hogy több embernek hosszabb ideig és magasabb bérért volt munkája. Erősödött az oktatás és a kultúra gazdasági alapja is, mert a főként vámokból és fogyasztási adókból összetevődött állami bevételek az 1890-es években különösen megnövekedtek. A vámjövödelmek főként a cukor, a dohány, a kávé és az alkohol forgalmából származtak; úgy növekedett az állam lehetősége saját apparátusának fejlesztésére és a kultúra támogatására. A magániskolák többnyire finn nyelvű képzést adó középiskolák voltak, a korábbinál nagyobb összegű támogatásban részesültek. Ugyanakkor a kulturális és tudományos társaságok, az egyházközségek is több pénzt kaptak elemi iskolák alapítására. Az 1860—1900 közötti időszakban az oktatás állami támogatása a tízszeresére nőtt.¹⁸

Az 1905-ös általános sztrájk után nagyon gyors társadalmi mozgásra került sor Finnországban. Különösen a szocialista munkásmozgalom megerősödése zajlott le rekord gyorsasággal, 1906 őszén — nem egészen megbízható forrás szerint, és csak rövid ideig — a Finn Szociáldemokrata Pártnak már 100 000 tagja volt. Az 1907-es választáson a párt 330 000 szavazatot kapott, az összes szavazatok 37 százalékát. Eszerint ebben az időben Finnországban működött Európa (sőt talán a világ) legerősebb szocialista pártja, akár a tagság, akár a választói támogatás alapján vizsgáljuk — bár ezt kissé nehéz bizonyítani, mert az adatok nem teljesen összehasonlíthatóak.¹⁹ A társadalmi mozgásnak ezt a radikális megélénkülését alapvetően az magyarázza, hogy az ún. első elnyomás korában a hatóságok legitimitása kétségessé vált. A vidéki proletariátus nagyarányú mozgósításához — ami természetesen elengedhetetlen feltétele volt az ilyen nagymérvű támogatás megszerzésének — olyan tényezők is hozzájárultak, mint az írni-olvasni tudás növekedése, az elemi oktatás elterjedése és az 1890-es évek társadalmi változásai.

Az iparosodás előrehaladtával Magyarországon is hasonló mobilizációs folyamat játszódott le, mind az ipari, mind a mezőgazdasági munkásság körében. A magyarországi szakmunkások korábban többnyire bevándorlók voltak, a képzetlen munkások pedig az etnikai kisebbségekből kerültek ki, ami erősen hátráltatta bekapcsolódásukat a társadalmi akciókba. Ezen kívül a Magyarországi Szociáldemokrata Párton belül a reformista szakmunkások és a forradalmi szellemű agrárproletárok között feszültségek keletkeztek. A magyar társadalomban növekedett a feszültség, mert egyfelől a feudális uralkodó osztály, a parasztság és a városi középrétegek, másfelől az ipari munkásság és az agrárproletariátus mind létrehozta a saját külön politikai mozgalmát.²⁰

A két világháború között: változó Finnország, stagnáló Magyarország

Az első világháború végén a finn helyzet annyiban hasonlított a magyarországihoz, hogy mindkét országban polgárháború dúlt. Ennek szükséges, de aligha elégséges oka az osztályok közötti ellentétekben keresendő. A finnországi háború kitörésének fontos előfeltétele volt az ország rendjét korábban fenntartó cári hatalom összeomlása. Magyarországon az osztályellentétek és az etnikai kisebbségek függetlenségi harca egyetlen félelmetes egészé fonódtak össze.²¹

A győzelmes ellenforradalom mind Finnországban, mind Magyarországon alapjaiban eltérő társadalmi bázison szerveződött. A finn háborút megnyerő fehérek társadalmilag és politikailag egyaránt igen jelentős mértékben képviselték a pa-

¹⁷ Berend—Ranki: *The Development of the Manufacturing Industry in Hungary* (1900—1944) 40.

¹⁸ Pihkala: *Voltion tulojen ja menoien rakenne 1800-luvun jalkipuoliskolla* 51.

¹⁹ Soikkanen: *Sosialismin tulo Suomeen*.

¹⁹ Soikkanen: *Sosialismin tulo Suomen*.

²⁰ Berend—Ranki: *The Development of the Manufacturing Industry* 39—46., — Peter Hanak: *The Dual Monarchy, A History of Hungary* (ed. by Ervin Pamlényi) 383—384.

²¹ Istvan Deak: *Shades of 1848: War, Revolution and Nationality Conflict in Austria-Hungary 1914—1920* 87—93.

rasztságot. Helyzetük Németország veresége után, amikor a finn royalisták kénytelenek voltak elhagyni a kormányt — jelentékenyen megerősödött. Magyarországon viszont az ellenforradalom következtében minimálisra csökkent a társadalmi mobilitás, változatlan maradt az osztályszerkezet és a hatalom politikai szerkezete is. Természetesen a gazdasági stagnálás is ebbe az irányba hatott. A területi veszteségek következtében az új Magyarország még a régénél is jobban függött a nemzetközi gazdasági viszonyoktól és kapcsolatoktól. Mivel az ország fő kiviteli cikkei a mezőgazdasági termékek voltak, ez a függőség a korábbinál nyomasztóbban jelentkezett. 1918 és 1923 között a magyar gazdaság lassan talpra állt, de ezt nem kísérte hasonló tartalmú társadalmi szerkezetváltozás. Természetesen a modernizáció a két világháború közti Magyarországon is folytatódott, azonban társadalmi csoportként elkülönülten, sajátos formákban. A társadalom különálló csoportokra aprózódott s ezt a folyamatot a politikai hatalmi szerkezet is segítette.

Finnországot a két világháború közti időszakban európai viszonylatban is az egyik leggyorsabb gazdasági növekedés jellemezte, ami a gazdasági növekedésben és más tényezőkben gyökerező társadalmi változásokkal párosult. A polgárháború következtében felgyorsult a bérlőrendszer felbomlása, s ez a mezőgazdasági szektorban a társadalmi viszonyok kiegyenlítődesét segítette. A magyar fejlődéssel ellentétben a gazdaságok felosztása, a bérlők egyenjogúsítása és az új földek betelepítése az agrárnépesség gazdasági és társadalmi kiegyenlítődesét hozta magával. Különösen fontos volt a kisbérlők felszabadítása, akiknek a helyzete korábban rendkívül bizonytalan volt, valamint a mezőgazdasági bér munkások arányának csökkenése, akik korábban a leghátrányosabb helyzetben voltak.

Ez a folyamat gazdasági szempontból az erdészeti termékek bővülő piacára és azokra a lehetőségekre alapozódott, amelyeket az alapvetően kistulajdonosi jellegű mezőgazdaságnak, mint nyersanyagszállítónak nyújtott. Ezt a kistulajdonosi mezőgazdaságot a politikai életben határozottan képviselte az Agrár- és Szociáldemokrata Párt is, garantálva egy mezőgazdasági érdekű politikát, például a tejtermékek kivételének állami segítekkel való támogatását.

A polgárháború a finn és a magyar társadalomban egyaránt mély politikai ellentmondásokat okozott. Az 1930-as évek végén ezek Finnországban inkább politikai, mint társadalmi jellegűek voltak, míg Magyarországon éppen fordítva. 1918 öröksége különösen abban volt érezhető a finn társadalomban, hogy szinte semmi előrelépés nem történt a munkérőpiacon egy egyenlőségen alapuló, tárgyalások és kollektív szerződések útján megvalósuló rendszer felé. Így a szakszervezeti mozgalom nem játszott jelentős szerepet a finn társadalom formálásában — legfeljebb csak a Szociáldemokrata Párt közvetítésével a parlamentben, az 1930-as évek végén a kormányban (bár 1926–1927-ben Finnországot csaknem egy évig szociáldemokrata kisebbségi kormány vezette), és a helyi közigazgatásban. A szakszervezetek befolyásának hiánya az egyik oka annak, hogy a finnországi bérek alacsonyabbak maradtak a skandináv béreknél. A finn ipar számára ez természetesen a verseny egyik eszközévé vált, különösen a feldolgozó iparban. Ugyanakkor ez a jelenség gátolta az élelmiszerfogyasztás növekedését és a hazai piacra termelő iparok fejlődését, míg a mezőgazdasági ágazat kedvező fejlődése és a jövedelmek egyenlőbb elosztása új keresletet teremtett a hazai piacra termelő ipar számára.

A két világháború közti finn társadalom élesen ketté vált polgári és szocialista részre, különösen a politika vonatkozásában. A legfelső rétegben azonban a hagyományos földbirtokos nemességnek és a városi burzsoáziának nem létezett olyan tradicionális megosztottsága, mint Magyarországon, ahol a régi feudális uralkodó osztály megtartotta politikai vezető szerepét. Finnországban a parasztság minden területen jelentős befolyással bírt, míg Magyarországon kimaradt a társadalmat alakító döntések meghozatalából. Magyarországon a gazdasági fellendülés és a társadalmi változások nem érintették a társadalom legalsó rétegeit, a mezőgazdasági munkásokat; míg Finnországban — legalábbis részben — igen.²²

Az „emberi tőke” intenzitását a finn társadalmon belül a gyermekhalandóság arányával mérhetjük. E tekintetben Finnország kezdett felzárkózni Skandináviához és a korábban iparosodott európai országokhoz. Így Finnország igazából modernebb volt, mint amit az iparosodás és az urbanizáció foka mutat. Ez mutatja a finn társadalomban rejlő nagy modernizációs lehetőségeket, nevezetesen az oktatást és azon belül különösen a nők oktatását. Magyarországon a gyermekhalandó-

²² Berend—Ranki: Hungarian Society between the two World Wars, especially 219.

ság még az 1930-as évek végén is eltérő értékeket mutat felekezetenként, híven tükrözve az egyes társadalmi csoportok eltérő helyzetét.²³ A legalacsonyabb a csecsemőhalandóság a zsidók és a lutheránusok között volt. Ebben az esetben is különbség tapasztalható a városok és a vidék között. A mezőgazdasági területeken az ortodox és a római katolikusok még a hagyományos életformájukban éltek, míg a modernizáció különösen a városi felső- és középrétegeket érintette. Finnországban ugyanekkor a városok és a vidék közötti rés szemmel láthatóan szűkülően volt.

8. táblázat. A gyermekhalandóság változásai az 1920-as években
Finnországban, Skandináviában, az Egyesült Királyságban,
Franciaországban, Németországban és Magyarországon

	1920—24	1925—29	1930—34	1935—39
Svédország	61	58	52	43
Norvégia	53	50	45	40
Dánia	84	82	73	64
Finnország	98	90	74	68
Magyarország	193	175	157	135
Egyesült Királyság	77	71	62	56
Franciaország	105	96	80	70
Németország	127	98	78	72

Röviden talán a következőképpen foglalhatnánk össze a finn és a magyar társadalom modernizálódásának előfeltételeiben meglévő különbségeket: Finnországban az önálló parasztok sok szempontból központi helyet foglaltak el, míg Magyarországon a régi uralkodóosztály megtartotta központi szerepét és befolyását az egész társadalomra még a két világháború között is. Ezért növekedtek az eltérések Finnország és Magyarország között.

Fordította: Molnár György

²³ Annuaire statistique Hongrois, e. g. XXXVIII 1930. 76.; XLVII 1940. 28.

SZÉKÁCS ESZTER

A Tokugawa-kor (1603—1867) politikai rendszerének rövid jellemzése

A korszak a legmagasabb katonai tisztséget (*sei tai-shogun* — szokásosan használt formájában — *shogun*) betöltő családról, a Tokugawákról kapta nevét. A periódus kezdetét (1603) az jelentette, hogy a Tokugawa ház akkori feje, Tokugawa Ieyasu kivívta magának e magas katonai méltóságot (*shogun*), a végét (1867) pedig magának a shogunátus intézményének eltörlése.¹

Japán ebben a korban gyakorlatilag nem érintkezett a külvilággal. A történelemnek egyfajta laboratóriuma jött itt létre. A periódus első és utolsó három évtizedét leszámítva a szigetország mentes volt a külvilág okozta kihívásoktól. Minden, ami akkor és ott létrejött, e világ belső energiáinak és tendenciáinak kibontakozásából származott.

A Tokugawa kort több mint egy évszázados, az egész országra kiterjedő háborúskodás előzte meg. Ezt a közel százhusz éves periódust nevezi a japán történetírás *sengoku jidai*-nak. (Hadakozó fejedelemségek korá-nak, 1482—1603).² A katonacsaládok (*buke*)³ és ezek csoportosulásai között folytak a harcok az egész ország fölötti hatalom megszerzéséért. A Tokugawa háznak is — mint az egyik legnagyobb katonacsaládnak — az volt a célja, hogy az országot saját fennhatósága alatt pacifikálja és egységesítse, valamint hogy megszerezze magának az ehhez szükséges shoguni címet, melyet formálisan a császár (*tenno*) adományozott. A shoguni rang jelentette ugyanis a 12. század óta — a *de facto* hatalom ettől kezdve került a katonacsaládok kezébe — az éppen legerősebb katonacsalád feje számára hatalmának legalizálását, formális elismerését.⁴ A *sengoku jidai* küzdelmeiben részt vevő földbirtokos — katonacsaládok tehát mind a shoguni titulusért gyilkolták egymást.

A hagyományos japán történetírás a Tokugawa kor kezdetét Tokugawa Ieyasu — a Tokugawa ház akkori családfőjének — shogunná történt kinevezésétől számolja, mindannak dacára, hogy a valóságos hatalom már 1600-ban — a seki-gaharai csatát követően — a Tokugawa ház kezébe került.

Már korábban, a 16. század második felében Oda Nobunaga, majd Toyotomi Hideyoshi is nagy erőfeszítéseket tett az ország pacifikálására. Életük során sikerült hatalmuk alá vonni az ország jelentős részét, de egyikük sem tudta stabilizálni, illetőleg utódaira átörököteni hatalmát, azaz egyikük sem tudott shoguni dinasztiát alapítani. Kísérleteik — célkitűzéseikhez képest — kudarcba fulladtak ugyan, a Tokugawák számára mégis ők tették lehetővé az ország egyesítését, illetőleg az így létrejött egység fenntartását.

Hogyan is nézett ki ennek a sok véráldozat árán pacifikált országnak a hatalmi struktúrája a Tokugawa kor elején?

A hatalmi rendszer csúcán de jure továbbra is a császár állt; székhelye a korábbi korszakokkal megegyezően Kyoto volt. A császár és az őt körülvevő, udvartartását alkotó — viszonylag kisszámú — nemes család (*kuge*) gyakorlati szerepe

¹ *Nihonshi Jiten*: Edo bakufu ('Az edoi bakufu') címszó.

² A magyar mozikban is játszott Kurosawa Akira rendezte Kagemusha című film is e korban játszódik.

³ A szituációtól és kontextustól függően e katonacsaládoknak, illetőleg e családok katonáskodó tagjainak megnevezésére az alábbi kifejezéseket használták a kortársak és használják ma is a japánok: *buke*, *bushi*, *shi*, samuráj (*samurai*).

⁴ A shogunátus intézménye ugyan a 12. századtól működött Japánban, funkciója és struktúrája azonban — a társadalom egészével együtt — igen sokat változott. Így a Tokugawa shogunok és például Minamoto no Yoritomo — az első shogun — helye és szerepe között óriási a különbség.

és feladata kizárólag létezéséből állt. Sem a császár, sem a kugék nem gyakorolhatták közvetlenül vagy közvetve a hatalmat.

Az ország de facto ura a Tokugawa ház shoguni címet viselő tagja volt, aki székhelyét Edóba, a mai Tokyoba helyezte.⁵ Itt működött a shogunátus adminisztratív központja: a *bakufu*.⁶ A bakufu feladatai közé tartozott a Tokugawák birtokainak és a városok jelentős részének közvetlen irányítása, valamint az ország többi — a földbirtokos katonacsaládok által birtokolt — részének közvetett kormányzása.

A bakufu hierarchiájának csúcsán a shogun állt. A bakufun belül a legjelentősebb hivatalos funkciók az alábbiak voltak: *soba yonin*, *roju shuseki*, *hosa*, *tairo*. Ezeknek a főhivataloknak azonban funkció szerinti elhatárolása szinte egyáltalán nem történt meg. Ezért változhatott állandóan a Tokugawa-kor folyamán e főhivatalok súlya és szerepe — attól függően, hogy milyen hatalmi bázissal és ambícióval rendelkező samuráj töltötte be ezen hivatalok valamelyikét.⁷ A legfőbb hatalom a *shogun* kezében volt ugyan, de az éppen uralmon lévő *shogun* vérmérsékletétől, erejétől, jellemétől, pozíciójától függően a hatalom átcsúszhatott a felsorolt hivatalok viselőinek egyikéhez.

A 17. századi japán társadalomban a vezetőréteget a katonacsaládok (*buke*) alkották. A Tokugawa kort megelőző háborúskodások idején az erőviszonyoktól függően egyes családok eltűntek a történelem színpadáról, mások pedig igen nagy birtokokra tettek szert. A háborús időkben egyetlen *buke* sem érezhette biztonságban földjét, vagyonát, mindazonáltal a katonacsaládok újabb és újabb földterületek megszerzéséért küzdöttek.

A 17. század elején, amikor a Tokugawák egyesítették és pacifikálták az országot, megszűnt ez a képlekeny állapot. A katonacsaládok birtokát hatalmuk és a Tokugawákhoz való viszonyuk alapján állapították meg és szentesítették. Azok a katonacsaládok, akiknek több mint 10 000 koku⁸ földjük volt, pontosabban ennyit kaptak vagy szereztek, a *daimyo* nevet kapták.⁹

A *daimyokat* négy csoportba sorolta a shogunátus.

Az első csoportba a Tokugawa háznak az az ága tartozott, amelyben öröklődött a shoguni rang. Ennek az ágnak a kezében volt az ország megművelt földterületének majdnem egynegyede.¹⁰

A második csoportot azok a *daimyók* alkották, akik a shoguni családdal közvetlen rokoni kapcsolatban álltak. (Japán nevük a *shinpan-daimo*.)¹¹

A harmadik csoportba azokat a *daimyokat* sorolták, akik 1600 — a seki-ga-harai döntő ütközet — előtt is támogatták a Tokugawákat, illetőleg hűbéri viszonyban álltak velük. Elnevezésük: *fudai-daimyo*.

A negyedik csoport azokból a *daimyókból* állt, akik csak a győztes seki-ga-harai csata után csatlakoztak a Tokugawákhoz. Nevük is, *tozama-daimyo* — „külső *daimyo*” — erre utal. A velük szembeni gyanakvás azonban nem szűnt meg, így

⁵ Japánban az egyik szokásos periodizáció a különböző shogun-dinasztiák székhelyét veszi alapul: például *Kamakura* kor, *Muromachi* kor. Ennek alapján a Tokugawa kort is szokás *Edo* kornak nevezni.

⁶ A shogunátus adminisztratív központja bakufu néven működött már a 12. században. A bakufu — a shogunátushoz hasonlóan — jelentős változásokon ment át a 17. század elejéig.

⁷ Vö. C. D. *Totman*: *Politics in the Tokugawa Bakufu*.

⁸ A birtok nagyságának jellemzésére a rajta megtermelt rizsmennyiséget használták: 1 koku = 180 liter. A katonáskodó családok vagyoni helyzetének felmérését, illetőleg a földek kataszterezését már a 16. század végén (1582–1598) Toyotomi Hideyoshi — az egyik országegyesítési kísérlet végrehajtója — rendelte el és hajtott végre. A birtokok adatai ebből a felmérésből származnak (*taiko kenchi*).

⁹ A *daimyo* terminus már a Tokugawa kort megelőzően is használatos volt, de meglehetősen eltérő értelemben. A *daimyo* tükröfordítása: 'nagy név'. Az angol szakirodalom a *daimyo* megfelelőjeként a *land-owner* kifejezést használja.

¹⁰ Az ország megművelt földterületének, valamint a shoguni család birtokának nagyságára vonatkozó adatok eltérőek. *Honjo Eijiro* számításai szerint 30 millió koku volt a megművelt föld területe (*Honjo*: *The Social and Economic History of Japan* 160.). *Inoue Kiyoshi* szerint viszont 28 millió koku (*Inoue* 259.).

¹¹ A *shinpan daimyók* közül a legnevezetesebb az úgynevezett „három család”, a sanke. Ezt a három családot a shoguni „dinasztia” megalapítójának, Tokugawa Ieyasunak három fiatalabb fiától származtatják.

az ország irányításában játszott szerepük minimális volt. Birtokaik igen nagyok voltak ugyan, de stratégiailag fontos helyektől távol terültek el, elsősorban Shikoku és Kyushu szigetén, valamint a fősziget, Honshu délkeleti és északi végében.¹²

A Tokugawák — örökletes hatalmuk biztosítása érdekében — a megbízhatónak tartott *shinpan*- és *fudai-daimyok* birtokait az „Öt Nagy Út” (*Gokaido*) mentén,¹³ valamint a gazdaságilag legfejlettebb és legnagyobb stratégiai jelentőséggel bíró területeken jelölték ki (Kinai — sic! — és Kanto vidékén). Az Edóba vezető Öt Nagy Út és az azt körülvevő vidék így nem képezhetette egy esetleges lázadó hadsereg felvonulási területét.

A Tokugawa kor — az utolsó évek belháborúit és a parasztlázadásokat nem számítva — békés volt. Így a daimyok életében is döntően a békeidőkre jellemző szerepek, feladatok kerültek előtérbe, — elsősorban a földesúri szerep- és feladatkör. Birtokán minden daimyo — a békeidők ellenére is — saját hadsereget tartott fenn. A daimyok magukat az egész korszak folyamán elsősorban katonának tartották, a shogun mint a leghatalmasabb és legmagasabb rangú katona alárendeltjeinek tekintették magukat, akinek hűbéri esküt tettek. A katonai, hűbéri lánc, amelyet a hierarchia igen szigorú megtartása jellemezett, nagyrészt a nem-daimyo rangú katonacsaládokból (*buke*) tevődött össze.

Kik voltak a vizsgált korban ezek a daimyo ranggal nem rendelkező katonacsaládok?

A Tokugawa kort megelőző háborúskodások (*sengoku jidai*) idején a jelentősebb katonacsaládok maguk köré gyűjtötték — vagyonuktól és katonai aktivitásuktól függően — a kisebb katonacsaládokat. Ezek a kisebb bukék szolgálataik fejében földet — esetleg már meglévő földjeik garantálását —, és/vagy pénzt kaptak. A bukék között kiépült hűbéri viszony nemcsak a családfőre, hanem az egész családra kiterjedt és örökletes volt. A földdel rendelkező katonacsaládok saját birtokaikon éltek, még akkor is, ha a családfő, illetőleg a család katonai tagjai, azaz a szamurájok, — a hadi helyzettől függően — a hűbérúr közvetlen közelében tartózkodtak — akár igen hosszú ideig is.

A 17. század elején a békeidő beköszöntével a katonacsaládok munka, azaz háború nélkül maradtak. Az ország pacifikálása érdekében született rendelet értelmében a szamurájoknak — családjukkal együtt — hűbérurukat, a daimyot követve annak székhelyére, az ún. *jokamachiba* kellett költözniük. Hűbéreseik földje felett a daimyok rendelkeztek, földjeitől megfosztott és városokba telepített szamurájok daimyójuktól — rizsben és/vagy pénzben kapták meg rangjuknak és hajdani birtokaik nagyságának megfelelő juttatásait. Az a szamuráj, aki nem követte, vagy nem követhette hűbérurát a városba és falun maradt, adózóvá, azaz paraszttá vált, elvesze minden kiváltságtól, ami a szamurájt korábban megillette.

Itt kell említést tenni a Tokugawák kíséretét alkotó hűbéresek egy csoportjáról, az ún. *hatomotok*ról és *gokenine*kről. A Tokugawa család ugyanis hétmillió kokus birtokából 300 000 koku a *hatomotok*oknak és *gokenine*eknek juttatott. Ezek a családok közvetlenül földjeik jövedelméből éltek. Az ország politikai életében is megkülönböztetett szerep jutott nekik. A *hatomotok* és *gokenine*ek közül kerültek ugyanis ki a bakufu hivatalnokok a legalacsonyabbtól a legmagasabb szintig.

Szép számmal akadtak olyan szamurájok, akiknek hűbérura meghalt, voltak olyanok, akiket uruk szélnek eresztett. Az ilyen, földnélküli, kóborló, le nem települő szamurájokat nevezték *ronin*eknek.

A 17. század elején tehát földdel csak a daimyok — ebben a kontextusban a Tokugawák is daimyoknak tekintendők — valamint a *hatomotok* és a *gokenine*ek

¹² A Tokugawa család birtokai mellett a második legnagyobb birtokkal egy külső földbirtokos — *tozama daimyo* — rendelkezett. A család neve Maeda, birtokának nagysága 1 020 000 koku volt.

¹³ Az Öt Nagy Út az öt stratégiailag legjelentősebb szárazföldi útvonal közös neve. Mind az öt az edoi *Nibon bashi*től indult.

A *Tokaido* Edóból Kyotóba vezetett, a Csendes-óceán partján.

B. *Nakasendo* úgyszintén Edóból Kyotóba vezetett, de mint a neve is mutatja — Hegyekben vezető út — nem a tengerparton, hanem a hegyek között vezetett.

C. *Oshukaido* Edóból az *Oshu* tartományban lévő *Shirakawaba* vezetett.

D. *Nikkokaido* Edóból a nikko-i zarándokhelyre vezetett, útvonala jó darabon megegyezett az *Oshukaido*éval.

E. *Koshukaido* Edóból *Kofuba* vezetett.

rendelkeztek. A szamurájok többi része a daimyokon keresztül csak termény- vagy pénzáradék formájában részesedett a földek hasznából.

A korabeli japán közgondolkodás számára a fent leírt csoportok — a shoguntól le egészen a legutolsó szamurájig — alkották az egységes *bushi* réteget.

Mi volt a helye a *bushi* rétegnek a japán társadalomban? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához rövid kitérőre van szükség.

Japánra — kortól függően változó mértékben — erős hatást gyakorolt a kínai kultúra. Emellett sok bizonyíték szól: a kínai írásjegyek átvételétől egészen a konfucianizmus adoptálásáig. A konfucianizmus a legközvetlenebb, deklarált befolyást a korai császárkorban (Nara kor 710—794 és a Heian kor 794—1185), valamint a Tokugawa korban gyakorolta. A japán írástudók átvették többek között a társadalmi rétegekről és szerepükről alkotott konfuciánus elképzeléseket. Eszerint a társadalom négy csoportból áll, mégpedig az állam jó funkcionálása szempontjából a következő fontossági sorrendben: közügyeket gyakorlók (polgári és katonai hivatalnokok): (*shi*), parasztok (*no*), kézművesek (*ko*) és kereskedők (*sho*).

A hivatalnokoknak (*shi*) a közügyek irányítása mellett az volt a dolguk, hogy jártasak legyenek „katonai” (*bu*) és „kulturális” téren (*bun*), csiszolják katonai és civil erőnyeiket.¹⁴

A parasztok (*no*) feladata volt, hogy termeljenek, mégpedig mezőgazdasági termékeket és adózzanak.¹⁵

A kézműveseknek (*ko*) és kereskedőknek (*sho*) kötelességük volt a közügyeket gyakorlók (*shi*) kiszolgálása, érdekükben való tevékenykedés.

A korabeli japánok még két csoportot tartottak számon, az úgynevezett „kioszosok”-at (*eta*) és az úgynevezett „nem emberek”-et (*hinin*). Státusuk leginkább az indiai „érinthetetlenek”-éhez hasonlított. Ezzel a két csoporttal a társadalom többi rétege nem érintkezett. Külön falvakban vagy a városok peremén számukra elkerített negyedekben éltek. E csoportok tagjai kizárólag egymás között házasodhattak. Feladatuk volt olyan alantas munkák elvégzése, mint a bőrfeldolgozás, bőrtönőri tiszt betöltése, kivégzések végrehajtása.

¹⁴ Lényeges tartalmi különbségek voltak a kínai *shih* (közügyeket gyakorló) és a japán *shi* (közügyeket gyakorló) réteg között. Az elv mindkét országban azonos volt, csak a megvalósulás tért el erőteljesen. Az alapelv az volt — mind Japánban, mind Kínában —, hogy a *shih-shi* rétegbe azok tartoznak, akik állami megbízatásból gyakorolják a közügyeket. Ennek értelmében elvileg ide tartozott a falusi kishivatalnoktól kezdve a tábornokig mindenki, aki nem mint magánember, hanem mint „hivatalos közeg” tevékenykedett. Az alapvető eltérés a kínai *shih* és a japán *shi* réteg között az örökletesség kérdésében állt. Az alább következők Japán esetében a Tokugawa korra vonatkoznak. A japán *shi* réteg *deklaráltan* örökletes volt. Az ebbe a rétegbe való tartozás születési kiváltságnak számított. A kínai *shih* réteget ellenben azok alkották, akik éppen hivatalt viseltek. Ebbe a rétegbe bárki bekerülhetett, aki arra érdemes volt, aki az elvárásoknak megfelelően el tudta látni hivatali teendőit. Az persze már más kérdés, hogy Kínában is — különböző korokban, különböző mértékben — a gyakorlat az volt, hogy hivatalnok fia általában hivatalnok lett. Ez azonban mit sem változtat az alapvető eltérésen.

A társadalmi, gazdasági különbségekből adódóan Japánban a közügyeket gyakorlók rétegét nagyrészt katonák alkották, amíg Kínában — civilek. A közügyeket gyakorlók előjogait Japánban a Tokugawa korban szabályozták és rögzítették. Legfontosabb kiváltságaik közé tartozott, hogy két kardot viselhettek, lehetett vezetéknevük és selyem ruhát hordhattak.

A belháborúk idején a parasztok is viselhettek kardot. Sok esetben nem lehetett igazán szétválasztani, hogy ki volt katona és ki paraszt. A katonacsaládok jó része ugyanis ebben a korban falun élt és a katonáskodás mellett termelőmunkát is végzett.

Toyotomi Hideyoshi a parasztok és a katonák szétválasztásában, valamint a parasztoktól való fegyver-elvételen látta a pacifikáláshoz és saját hatalmának kizárólagossá tételéhez vezető utat. 1588-ban adta ki rendeletét, mely megtiltotta a parasztoknak a fegyverviselést, és elrendelte a fegyverek begyűjtését. A Tokugawák csak megerősítették és következetesen végrehajtották ezt az intézkedést.

¹⁵ Természetesen a parasztok sem képeztek gazdaságilag egységes réteget. Voltak gazdasággal rendelkező parasztok (*honbyakusho*), és voltak földnélküli parasztok (*mizunomi*) is.

A legelterjedtebb számítások szerint az egyes rétegek közötti lélekszám szerinti megoszlás a következő volt a 17. század elején:¹⁶
 „közügyeket gyakorlók” (*bushi*) (természetesen a hozzátartozókkal együtt): $6,5\% \pm 1\%$,
 parasztok: $85\% \pm 1\%$,
 kereskedők és kézművesek: $7\% \pm 1\%$,
 eta és hinin: $1,5\% \pm 0,5\%$.

Az adatokból kitűnik az is, hogy a 17. századi Japánban, mely vitathatatlanul prekapitalista társadalom volt, a lakosság mintegy 13% – 14% -a városban élt, el-tartott volt. A közügyeket gyakorlóknak ugyanis kötelezően városokban kellett élniük, akárcsak a kereskedőknek és a kézműveseknek. Igaz ugyan, hogy az utóbbiak a rendeleteket megszegve falun is éltek, illetőleg működtek, de ez a 17. században még nem volt túl általános.

Hogyan épült fel ennek az országnak a közigazgatása?

A 7. században, amikor az első japán állam megalakult, a kínai mintát követve igyekeztek a közigazgatási rendszert kialakítani. Az országot 72 tartományra (*kuni*) osztották, minden kuniban volt 10 kerület (*gun*), és minden kerületet további falvakra (*go*) osztották. A különböző szintű egységek élén császári hivatalnokok álltak. A császári hatalom hanyatlásával és a katonacsaládok megerősödésével, a 12. századtól ez a kínai mintájú közigazgatási rendszer a gyakorlatban nem funkcionált többé az igazgatás kereteként. Ezeket a közigazgatási egységeket nem számolták fel elvileg, de a Tokugawa korra gyakorlatilag már csak a földrajzi hely megnevezésére szolgáltak.

A Tokugawa korban mi volt a közigazgatás gyakorlati egysége?

A 17. századtól ezt a keretet a daimyok birtokai, a han-birtokok biztosították. A shogun mint legfőbb hűbérúr, nemcsak a bushi réteget, de a társadalom minden rétegét utasíthatta, rendeleteket bocsáthatott ki számukra, a han-birtokok belügyeibe azonban nem avatkozhatott be.

Egy daimyo szerepe saját han-birtokán szinte teljesen analóg volt a shogunéval. A daimyo maga nevezte ki saját katonái közül a birtok összes hivatalnokát. Saját céljaira használhatta fel a földjeiről beszedett adót, minden korlátozás nélkül. Elvileg semmiféle adót nem kellett beszolgáltatnia a shogunnak.¹⁷ Továbbá, saját hadsereget tarthatott fenn. A 18. századtól, a tilalmak dacára általánossá vált az is, hogy különböző han-birtokoknak saját pénzük volt. A han-birtokok tehát autonómiát élveztek.

Minden han-birtoknak megvolt a maga „fővárosa”, a *jokamachi*. Ezeknek a jokamachiknak ugyanolyan kitüntetett szerepük volt a han-birtokok életében, mint az ország életében Edónak. Ugyanis a han-birtokok területén élő katonáknak a jokamachiban kellett letelepülniük.

Felmerül a kérdés, ha ezek a birtokok ilyen nagyfokú függetlenséget élveztek, és emellett még önálló hadsereget is tarthattak, hogyan lehetséges az, hogy a korszak folyamán nem volt egyetlen belháború sem, hogy a shogunátus 250 évig fenn tudta tartani a békét?

A magyarázatot azokban az általános, minden daimyora, illetőleg birtokára vonatkozó rendeletekben és intézkedésekben kell keresni, melyeket a *bakufu* adott ki.

Időrendben az egyik legelső nem is a Tokugawáktól, hanem Oda Nobunagától és Toyotomi Hideyoshitól származott. Eszerint elvileg egyetlen han-birtok területén sem lehetett egynél több város. Ugyanis ebben az időben az erő volt a város egyik differencia specifikája. Aki az egész országot ellenőrzése alatt, egységben akarta tartani, annak le kellett rombolnia a vár(os)okat. Ezeket a vár(os)rombolásokat az egyik országegyesítési kísérlet végrehajtója — a már említett Toyotomi Hideyoshi — rendelte el, és hajtatta részben végre, minden birtokon egy vár(ost) meg hagyva.

A daimyoknak volt ugyan saját haderejük, de ezek a hadseregek nem lépheték át a han-birtok határát, nem bocsátkozhattak harcba egyetlen más daimyo seregével sem, nem beszélve a shogunéról. A daimyoknak szigorúan tilos volt a császárral és udvartartásával (*kuge*) kapcsolatba lépni, nehogy restaurálják a császári hatalmat. Továbbá, a külföldiekkel való kapcsolatteremtést is tiltotta a shogunátus.

¹⁶ G. Rozman i. m. 83.

¹⁷ A korábbi korszakokban a daimyok adóval tartoztak a shogunnak.

A shogun jóváhagyása nélkül a daimyok nem házasodhattak. Ezzel a rendelettel az államhatalom egyrészt el akarta kerülni, hogy földesúri klikkek, tömörülések jöjjenek létre, másrészt, hogy egyes daimyok kezén túl nagy vagyonok halmozódjanak fel.¹⁸

Az itt felsorolt tilalmakat az 1615-ben kiadott shoguni rendelet sor, a *buke sho-hatto* tartalmazta. A buke sho-hatto tulajdonképpen a katonacsaládok (buke) kötelezettségeit, magatartását, egész életét szabályozó *parancsgyűjtemény* volt, melyet a shogun, mint a katonacsaládok hűbérura adott ki és kért számon rajtuk.

A buke sho-hatto tartalmazta a korszak gazdasági és politikai élete szempontjából leglényegesebbnek bizonyult rendeletet: *sankin kotai* („váltakozó jelenlét”). Lényege az volt, hogy a daimyoknak, mint a shogun hűbéreseinek az év egy bizonyos részét Edóban kellett tölteniük.

Az intézkedés deklarált célja az volt, hogy a hűbéreseket a Tokugawák várában, a *Chiyodajoban* kihallgatásokon jelenjenek meg. A gyakorlatban azonban a daimyoknak havonta egyszer-kétszer kellett csak megjelenniük a várban. Itt rangsor szerint ültetve — a rangsort elsősorban a vagyonok nagysága alapján állapították meg — különböző lakomákon, fogadásokon vettek részt.¹⁹

A rendelet értelmében, melyet 1615-ben adtak ki és 1635-ben erősítették meg, a *Kanto* vidéki földesurak (*daimyok*) az év felét, a többiek pedig az egy évből négy hónapot voltak kötelesek a shogun székhelyén tölteni. A bevett gyakorlat mégis az volt, hogy a daimyok csak minden második évben költöztek Edóba. Ezen felül feleségük és legidősebb fiuk („trónörökösük”) nem hagyhatta el Edót, túszként kellett ott élniük.

Az ország 250 éves békéje, eleinte dinamizmusa, majd petyhüdt nyugalma — melyet csak a shoguni vagy különböző daimyoi címek öröklése körüli viták, parasztlázadások zavartak itt-ott meg — elsősorban ennek az intézkedésnek a következménye volt.

Az időszakos edói tartózkodás a daimyok kezét nemcsak azzal kötötte meg, hogy szinte állandóan a shogun és hivatalnokai szeme előtt voltak kénytelenek élni, és egy rossz lépéssel esetleg utódaik életét kockáztatták, hanem azzal is, hogy ez az életforma gazdaságukat is felemésztette. Ezen kívül maga az utazás is — hiszen óriási kísérettel mentek — igen drága volt, nem beszélve a költséges életmódról. A Tokugawa kor — a prekapitalista viszonyokhoz képest — rendkívül fejlett kereskedelme, pénzgazdálkodása is — többek között — a daimyok kötelező edói tartózkodásának (*sankin kotai*) köszönhető.

A Tokugawa-kor politikai erejét a *bakufu* (központi hatalom) és a *han-birtok* (helyi hatalom) adta. Eppen ezért nevezik ennek a korszaknak a politikai rendszerét *baku-han* rendszernek. Hogy a kettő (a bakufu és a han-birtok) mennyire egészíthette ki, és mennyire feltételezte egymást, azt jól mutatja, hogy amikor a *Meiji* restauráció (1867) bekövetkezett és a bakufu hivatalt felszámolták, vele együtt pusztul a *han*-rendszer is.

A Tokugawa kor gazdasági rendszerének rövid jellemzése

Láthattuk, hogy a politikai hatalmat a bushi réteg gyakorolta, az a réteg, amely közvetlenül vagy közvetve a parasztoktól elsajátítható terményfelesleg fellett rendelkezett. És ez volt az a réteg, melynek több mint kétszázötven tagja (*daimyo*) tartotta kezében — legalábbis deklaráltan — Japán megművelt földterületének egészét.²⁰ E korban vitathatatlanul a föld volt a hatalom alapja, mind gazdasági, mind politikai szinten.

Kik voltak, és milyen feltételek mellett dolgoztak azok, akik ennek a kultúrának az anyagi alapját megtermelték?

A parasztok, akik a konfuciusus klasszifikáció szerint egységesen — vagyoni különbségekre való tekintet nélkül — a *no* réteghez tartoztak. Erre a rétegre két

¹⁸ Shiryō ni yoru Nihon no ayumi. 78—81.

¹⁹ C. D. Totman i. m. 35—37.

²⁰ Azért csak deklaráltan, mivel a Tokugawák közvetlen hűbéresei közül (go-kenin, hatamoto) mintegy kétezeröt száz család (vö. C. D. Totman) kapott hűbér-birtokot a Tokugawa család földjeiből. A 17. század második felétől léteztek olyan kereskedők, akiknek volt földjük.

dolog volt általánosan jellemző: az egyik az, hogy adózott, a másik az, hogy falvakban élt. Mindkettő a parasztnak kötelessége és kiváltsága volt.

A földművelőknek termésük 40–60%-át kellett beszülgáltatni. Európai méretekkel mérve ez igen magas arány. Egyben arra is utal, hogy a termelési viszonyok viszonylag nagyoknak kellett lennie, hiszen egy parasztszalád nyilvánvalóan képes volt megélni az általa megtermelt mennyiség 40–60 százalékából. Igaz ugyan, hogy a családok életkörülményei igen rosszak voltak, a lényeg ez esetben mégis az, hogy fenn lehetett tartani ezt a rendkívül magas adót. Az a mondas járta, hogy akkor megfelelő az adó, ha a paraszt „se élni, se meghalni nem tud” tőle.

Japán lakosságára, így a parasztság lélekszámának nagyságára nézve sincs 1721-nél korábbról biztos adat. Egyes számítások szerint a 16. század végén 18 millió, a 17. század végén 26 millió volt Japán lakossága, ami azt jelenti, hogy becslés alapján a 16. század végén körülbelül 15,3 millió, a 17. század végén 22,1 millió paraszt élt Japánban.²¹ Az általuk megművelt föld a 17. század elején kétféle *chobu-ra*,²² azaz 2,15 millió hektárra tehető.²³ Ekkora földterületen kellett tehát a parasztnak, akik körülbelül a lakosság 85%-át tették ki, megtermelni azt a mennyiséget, mely elegendő volt ahhoz, hogy saját magukon kívül a lakosság 13–14%-át eltartsák.

Ez utóbbi adat, miszerint a lakosság 13–14%-a városban élő, eltartott volt, szintén azt bizonyítja, hogy prekapitalista viszonyok között szokatlanul magas volt a termelési viszony.

A parasztnak (*no*) másik jellemzője, hogy ők és elvileg csakis ők élhettek falvakban. Az előző fejezetben szó volt arról, hogy a katonacsaldók (*buke*) kizárólag városban élhettek. Az, aki közülük a 16. század végén falun maradt, igaz ugyan, hogy a falun belül megőrizte vezető szerepét, de paraszttá, azaz adózóvá vált. Kereskedőknek, azaz nem-adózóknak elvileg szigorúan tilos volt letelepedni falun, de még az is tilos volt nekik, hogy átlépjék a falu határát. Ez természetesen a gyakorlatban teljesen másként nézett ki, különösen a 17. század végétől; a kereskedők ugyanis nemcsak hogy járták a falvakat, de egyesek le is települtek. Ami a bakuban rendszer szempontjából még ennél is dezorganizálabb volt, az az, hogy a parasztnak közül többen kereskedővé váltak.

Az adózó egységeket a parasztszaládok alkották. Ezeket a családokat ötös csoportokba (*gonin-gumi*) szervezték. Ezek az ötös csoportok a kollektív felelősség elvén alapultak. Erkölcileg is, szokásjog szerint is kölcsönösen felelősek voltak egymásért. A gonin-gumit elsősorban az adózás biztosítására, valamint a lázadások elkerülése érdekében szervezték.

A parasztság, ebben a korban már jogilag egységesnek tekinthető réteg, gazdaságilag azonban erősen differenciált. Ezt bizonyítja az is, hogy a parasztra vonatkozó általános kifejezés (*nomin*) mellett külön kifejezést használtak a gazdasággal rendelkező (*honbyakusho*) és gazdasággal nem rendelkező (*mizunomi*) parasztnak jelölésére.

Azok, akiknek különböző okoknál fogva nem volt gazdaságuk, általában a következő három megoldás között választhattak.

(1) Városba mentek pénzt keresni, pontosabban szerencsét próbálni. Ha családok voltak, akkor hozzátartozóikat vagy otthon hagyták, vagy magukkal vitték őket. Számszerűen az utóbbiak aránya lehetett kisebb.

(2) Falun maradtak és valamelyik gazdasággal rendelkező paraszthoz szegődtek el szolgálatra, illetőleg beépültek a családba, *nagová* váltak.

(3) A harmadik csoport is a faluban maradt, de életét úgy tengette, hogy birtokkal rendelkező társától bérelt földet. Ez utóbbi réteg jövedelme abnormálisan alacsony lehetett, hiszen a kötelező, daimyonak járó 40–60% adón felül bérleti díjat is kellett fizetnie.

Melyek voltak a legfontosabb termények ebben a korszakban?

A legelterjedtebbek és legalapvetőbbek a gabonafélék, ezen belül is a rizs. A rizs elterjedtségét jól szemlélteti három tény.

(1) A föld nagyságát a rajta megtermelt rizs mennyiségével is jellemezték, *koku*-ban mérve.

²¹ Ryoichi Ishii: Population Pressure and Economic Life in Japan. London 1937. Idézi Ch. D. Sheldon. 5.

²² 1. *chobu* = 2,45 akra. Vö. A. N. Nelson. 1030.

²³ G. Rozman i. m. 77.

(2) A daimyo szolgálatában lévő szamuráj juttatását is rizsmennyiségben állapították meg és általában rizsben is fizették ki.

(3) Az adót még a 17. század elején is szinte kizárólag rizsben lehetett fizetni. Később a pénzgazdálkodás fejlődése szorítja majd ki a gabonaadót és teszi helyébe a pénzadót. A 17. század folyamán, amikor még a gabonában való adózás volt a jellemző, a földesúr a különböző közigazgatási egységek határán vámokat állított fel. Ezekkel a vámokkal (például: *gunkiri*, *muragiri*, *kokudome*, *tsudome*) a daimyo azt akarta elérni, hogy a termény a parasztoktól hozzá és ne a piacra kerüljön.

Elvileg minden daimyo maga állapította meg a saját han-birtokán, hogy mit termeljenek a parasztjai. A parasztok így nem választhatták meg maguk, hogy mit termeljenek, illetőleg engedély nélkül nem változtathattak azon, milyen növényfajta termesszenek. Gyakorlatilag azonban területtől, időtől és daimyotól függött az, hogy ezt mekkora szigorral tartották be. Érthető módon olyan területen, ahol az adó nagy részét pénzben fizették, (ez Japán fejlettebb vidékeire: Kantora, Kinaira, később Kyushura volt jellemző) ott a parasztok elég szabadon választhatták meg, hogy mit termeljenek.²⁴ A daimyonak ugyanis az volt a legfontosabb, hogy a pénzt megkapja.

A parasztok saját maguk és családjaik élelmezésére elsősorban zöldséget termeltek. Ipari növények termelése is általános volt. Közülük a legelterjedtebb a gyapot és a repace. Ezeket elsősorban Kinai és Kanto vidékén termelték nagy mennyiségben, a többi területen csak kis mennyiségben, főleg házi használatra.²⁵

A gyapotot termelők jó része igen kis földön gazdálkodott, átlagosan 0,5 hektár területen.²⁶ A gyapot intenzív művelést igényel. Kis területből is nagyobb jövedelmet lehetett kicsikarni, mintha rizst termeltek volna. Elég nagy beruházás kellett azonban hozzá, a legnagyobbat mindig a trágya jelentette. Az ehhez szükséges pénzt többnyire kereskedőktől szereztek be, akiknél általában el is adósodtak. Így, ha valaki belekezdett a gyapottermelésbe, alig volt belőle kilépés. A 19. századra a Kinai és Kanto vidéki parasztok egy része így vesztette el földjét.

Japánban Kínához hasonló módon az intenzív földművelés miatt egyszerűen nem maradt hely az állattartás és az állattenyésztés számára. A japánok tulajdonképpen a 19. század harmadik harmadáig, a Meiji restaurációig, szinte egyáltalán nem ettek húst, legfeljebb nagyritkán baromfit. Az állati fehérjék közül a hal volt a legáltalánosabb, a közember számára szinte az egyetlen hozzáférhető. A parasztság mintegy 20%-a volt főfoglalkozású halász,²⁷ de jóval többen voltak alkalmi halászok.

A parasztság tehát megtermelte az adónak valót, a földesúr hivatalnokai és a falu előljárói pedig beszédtek azt.

Mit csinált a daimyo az így begyűjtött terményekkel és — helytől függően — pénzzel?

A daimyo először is kiosztotta hűbéresei között az adógabona egy részét, illetőleg helyenként az adóként begyűjtött pénzt. Ez volt az ő hűbérúri kötelessége, melyet semmiképp sem hanyagolhatott el. Az adógabona újraelosztása igazolja azt a feltevést, hogy a bushi réteg (a daimyotól a legalacsonyabb rangú szamurájig) diszponált az adógabona fölött, mindannak dacára, hogy a szamurájok általában nem rendelkeztek földdel.

A daimyoknak nagy kiadást jelentett han-birtokaik „államügyeinek” finanszírozása. A Tokugawa családra ebből a szempontból a többi daimyóénál is nagyobb teher nehezedett, mivel egy egész ország bürokráciáját kellett fizetniük és ezen kívül az állam kiadásait is fedezniük kellett. Birtokuk nagyságához képest állami kiadásaik jóval tetemesebbek voltak, mint a többi daimyóé.

Az adóbevétel egy jó részét a daimyo saját háztartásának kiadásaira használta. Ezek közül a kiadások közül a legnagyobb megterhelést a feléves kötelező edői tartózkodás (*sankin kotai*) jelentette. Elsősorban e miatt kényszerült a daimyo ar-

²⁴ T. C. Smith i. m. 24.

²⁵ A Tokugawa kori Japán mezőgazdasági technikájára vonatkozó — japán szerzők által írt — monográfiákhoz sajnos még nem sikerült hozzájutnom. Japán szerzőkön kívül azonban, úgy tudom, nem foglalkozott senki ezzel a témával. E kérdés azért olyan fontos, mivel vizsgálata kulcsot adhatna annak megfigyeltéhez, hogy miért kezdett stagnálni a 18. század első harmadától a japán társadalom, gazdaság.

²⁶ W. B. Hauser i. m. 61.

²⁷ G. Rozman i. m. 84.

ra, hogy az adógabonát kereskedők közvetítésével piacra dobja és így szerezze meg a szükséges pénzt a hihetetlenül költséges edói élethez, saját maga és kísérete számára fél évre, felesége és legidősebb fia számára egész évre.²⁸

Erdekes, hogy a hol abszolutizmusnak, hol ázsiai despotiának nevezett Tokugawa-kori Japánban a bakufu (központi hatalom) nem szedett semmiféle központi adót; minden daimyó saját földjéről szedte az adót, de azzal már tovább senkinek se kellett elszámolnia. A shogunátus, természetesen, kivett *alkalmi* adókat a daimyokra, nem is csekély összegűeket, de ezek mindig alkalmi jellegűek maradtak. A Tokugawa korszak kétszázötven éve alatt egyetlen kísérlet történt, 1722-ben, a daimyok rendszeres megadóztatására. Ennek az adónak (agemai)²⁹ a bevezetésére az ún. Kyoho reform keretén belül került sor.³⁰ A daimyok kötelesek voltak minden 10 000 koku után 100 koku gabonát leadni két részletben: ősszel és tavasszal. Az adógabonát ők maguk voltak kötelesek a bakufu osakai raktáraiba szállítani. A daimyok megadóztatására tett kísérlet azonban igen rövid idő alatt megbukott és a Kyoho reform más intézkedéseivel együtt eltörölték.

(1979)

IRODALOM

- Honjo*: The Social and Economic History of Japan. N. Y. 1965
W. B. Hauser: Economic Institutional Change in Tokugawa Japan; Osaka and the Kinai Cotton Trade. Cambridge (Mass.) 1974
G. Rozman: Urban Networks in Ch'ing China and Tokugawa. Japan. New Jersey 1973.
Shirio ni yoru Nihon no ayumi, Tokyo, Iwanami Shoten 1977.
T. C. Smith: The Agrarian Origins of Modern Japan, Stanford 1959
C. D. Totman: Politics in the Tokugawa Bakufu (1600—1853). Cambridge (Mass.) 1967

²⁸ Nem találkoztam olyan kimutatással, mely a daimyok kiadásait — egy bizonyos időpontban — részletekre lebontva közli. Különböző monográfiák, lexikonok véletlenszerű adataiból azonban, úgy tűnik, hogy a dolgozatban felsorolt kiadásokra fordított összeg a különböző han-birtokokon erősen eltért. Durván a következők függvényében változott: a birtok nagysága; a birtok területi elhelyezkedése; a daimyó státusa — külső (tozama), vazallus (fudai), rokon (shinpan) daimyó volt-e.

²⁹ *Nihonshi*. Shiryo ensyu. 266.

³⁰ A három reform időrendben a következő volt:

Kyoho reform (1716—1745, kyoho no kaikaku);

Kansei reform (1786—1793, kansei no kaikaku);

Tenpo reform (1841—1843, tenpo no kaikaku).

H. BALÁZS ÉVA

Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels)*

1.

Mária Terézia

A királyi familiákat sosem kötötte az írott-íratlan örökösödési rend. Első mindekor a dinasztia érdeke, annak fennmaradása, s ha másképpen nem megy, ám folytatódjék leányágon. Az előző évszázadok angol, svéd királynői, spanyol, francia régensnők, a kortársi orosz példa adhattak erőt III. Károly Habsburg uralkodónak és a megbízottjaként működő diplomatahadnak, hogy keresztül hajtásák a Pragmatica Sanctio európai és mellékesen magyar elfogadtatását és ezzel biztosítsák az akkor még gyermek Mária Terézia örökösödési jogát. Történelemlönyveinkben egyszer fordul elő a Pragmatica Sanctio kifejezés „törvényes szentesítés”, de a Habsburgoknál egymást követték a Pragmatika Sanctiók. Inkább családi megállapodások ezek a német és spanyol Habsburgok között. Ez az egy azonban bevo-nult az európai történelembe; tudjuk, igen viharos körülmények között.

Bajorországot kivéve mindenki igent mondott a Pragmatica Sanctióra. De amikor 1740-ben érvénybe kellett volna lépnie, az európai kis- és nagyhatalmak sorban szegték meg szavukat. Azonnal megmutatkozott, hogy a legveszélyesebb ellenfél az ifjú, energikus és mindenre elszánt porosz király, II. Frigyes lesz. Ebben a helyzetben, már az első harcok idején komoly segítséget kapott az ifjú királynő a dunántúli megyéktől. Azok nemesi felkelését a szatmári béke szerzői, az udvar fel-tétlen hívei, Pálffy János és Károlyi Sándor mozgósították. Nagyméretű segítséget azonban csak az országgyűléstől lehetett kérni és kapni.

Vannak olajnyomat-szerű történeti közhelyek, amelyek mélyebben hatnak, mint a valóság. Ilyen Mária Terézia, a gyászruhács fiatalasszony képe, karján csecsemő fiával, a leendő II. Józseffel, Pozsonyban, az ország akkori fővárosában, amint se-gélykérően a rendek elé lép. A rendek meghatódnak a síró királynő látványától és „vitam et sanguinem” kiáltással ajánlkoznak védelmére. Valahogy így volt, de még-sem így.

1741. szeptember 11-én történt a híres megajánlás a királynő valóban megha-tó, latin nyelvű — magyarul nem tudott — beszédére. Maga a sokat idézett fel-ajánlás szinte gyakorlattá vált már az előző országgyűléseken. Szólam volt „az éle-tünket és vérünket”, s korántsem szép ifjú nőkhöz, hanem keménykezü, kemény-állú férfi Habsburgokhoz intéztek. De a jelenet valóban megkapó volt és a királynő hálából kilenc nap múlva el is hozta a hat hónapos Józsefet, s megmutatta a lelkes magyar rendeknek. A következő hónapokban a magyar rendek részben nemesi fel-kelessel, részben paraszti hadak állításával adtak segítséget Mária Teréziának, akit egész Európában „a magyar királynőnek” hívtak. Trónját persze nem annyira a huszárok bravúrai mentették meg, mint az a tény, hogy a rebillisenk ítélt és a porosz politikai kalkulációban is így szereplő Magyarország ahelyett, hogy hátba-támadta volna Ausztriát és elszakadt volna, „inseparabiliter”, elválaszthatatlanul kapcsolódott az örökös tartományokhoz, az uralkodóházhoz. Ez politikai meglepetés volt, tulajdonképpen a résztvevők számára is és hozzájárult Anglia és Hollandia elkésést, de végül is megérkező támogatásához. Ebből következett azután az a va-lóban meglevő rokonszenv, amit Mária Terézia Magyarország, vagy szorítsuk pon-tosabba a fogalmat, a magyar rendek politikailag döntő rétege iránt viseltett. Ennek sokféleképpen adta jelét: gondoljunk a Teréziánum, a magyar testőrség, vagy a Szent István-rend alapítására.

Bár bennünket Mária Terézia elsősorban, mint magyar királynő érdekel, de nem feledhető, hogy ő önmagát elsősorban az örökös tartományok, Cseh- és Mor-

* Részlet a Magyarország története IV. sz. (1765—1790) politikatörténeti fejezetéből.

vaország és a maradék Szilézia úrnőjének tartja, s hogy 1745 óta, amikor férjét, Lotharingiai Ferencet császárrá választják, a birodalom ügyeiben is állást foglalhat. Európai befolyása széles körű, ennek bemutatására vázoljuk 16 gyermeke közül (figyelemreméltó ez a genetikai siker) néhányának a helyzetét. A trónörökös József, római király, apja korai halála után ő lesz a császár. Lipót, toszkánai nagyherceg, feleségével, Mária Lujzával, a spanyol király leányával a felvilágosult abszolutizmus egyik első képviselője Európában. Karolina is a spanyol Bourbon család tagjával házasodott össze, férje a nápolyi és szicíliai király. Miksa a német lovagrend nagymestere, kölni választófejedelem és érsek egyszemélyben. Mária Krisztina, a kedvenc leány Szász Albert, előbb magyarországi helytartó felesége, majd férjével Belgiumba kerül és egészen a forradalmi válságig ott képviseli a bécsi kormányzat szempontjait. A legtöbb gondot Marie Antoinette, XVI. Lajos felesége okozza. 1770, vagyis 15 éves kora óta él Franciaországban, s az lenne a dolga, hogy Kaunitz államkancellár irányvonalának megfelelően biztosítsa Ausztria és Franciaország zavartalan együttműködését.

Idézzünk Mária Teréziának gyermekeihez intézett leveleiből, talán érzékeltetni tudjuk e nagyon nőies és sokáig nagyon határozott uralkodó merőben eredeti egyéniségét.

Józsefnek (hol tegezve, hogy bajlós szigorral, vagy szigorúan magázva): „Mond meg őszintén, szóban vagy írásban hibáimat, gyengéimet. Ugyanezt megteszem én is, de senki rajtunk kívül nem tudhatja, nem is sejtheti, hogy köztünk véleménykülönbség áll fenn.” „Harminchat évig foglalkoztam önnel és ezek boldog évek voltak. De most már nem vagyok boldog, mert a vallást és erkölcsöt illetően fellazult elveihez sohasem fogok tudni alkalmazkodni. Túlságosan kimutatja a régi szokásokkal, a klérussal szembeni ellenszenvét, túlságosan szabados elvei vannak, ami az erkölcsöt és a vezetést illeti. Szívem nyugtalan és reszket a jövő miatt.” „Az a baj, hogy magában valami szellemi kacérság él. Ha egy tréfa, egy érdekes fordulat megnyeri tetszését, ezt meggondolás nélkül alkalmazza... Óvakodjék saját szellemességétől... Levelemet befejezve két kezembe zárom fejét, gyengéden megcsókolom és remélem megbocsájtja ezt a hosszú, unalmas fejtegetést, mert megérti, mi váltotta ki. Azt szeretném, ha mindenki úgy tisztelné és szeretné, amennyire megérdemli, és ha tudná, hogy mindig a jó öreg, hűséges mamája vagyok.”

A szigor és a taktikus gyengéd anyai figyelmeztetésekkel párosulva legtanulságosabban a Marie Antoinette-hez intézett levelekből olvashatók. Az ifjú trónörökös kényszerű kényszerű helyzetbe került. Dubarry, férje nagyapjának, XV. Lajosnak a kedvese gyakran ott volt az udvarban, és a gőgös Habsburg-ivadéknak találkoznia kellett vele. „Úgy kell tekintenie a Dubarryt, mint az udvarhoz, a királyhoz bejáratos dalmát. Ha megalázkodást, bizalmaskodást várnának el magától, arra senki sem beszélheti rá, de egy közömbös szó, egy barátságos tekintet, ez kijár neki, illetőleg nagybátyjának és parancsolójának.” Amikor XV. Lajos meghal, Mária Terézia, a realista így ír: „Remélem, hogy a szerencsétlen Barry-ről több szó nem esik. Eddig is csak nagyatyja iránti tiszteletből foglalkoztam vele. Remélem, a nevét sem halom többet, legfeljebb annyiban, hogy a király (mármint XVI. Lajos) nagylelkűen intézkedik felőle, s férjével együtt messzire számúzva az udvartól sorsát, amennyire ez illik, s amennyire az emberiség megköveteli, enyhíti.”

Másutt: „Hónapok óta nem hallok semmit komolyabb elfoglaltságokról, olvasmányokról. Szinte látom, hogy valaminő elszántsággal a vesztébe rohan... Szeretném, ha a folytonos szórakozások, költekezések között reám gondolna, és ha a hízelgők és könnyelműek még nem változtatták volna meg szívét. Bizom abban, hogy az a gondolat, hogy meggondolatlanosságai nekem bánatot okoznak, visszatartják a továbbiaktól. Tudom, magától is ráébred minderre, de akkor talán már késő lesz. Szerencséje és tisztessége odavész. Ez az én gondom, és ez is marad, amíg csak élek.”

Mária Terézia bölcs volt, szorgalmas, óriási munkabírással szinte halála órájáig dolgozott, de egy nyelven sem írt helyesen. Tanácsosaihoz intézett német feljegyzései hemzsegek a hibáktól. Családtagjainak franciául írt — így dívott ez ekkor Európában, — de persze szintén nyelvtani és ortográfiai hibákkal. Amíg fiatal volt, életét kitűnően megszervezte. A munka, a családias együttlétek és a szórakozások jó arányban váltogatták egymást. Mikor férjét elvesztette, merőben a munka és hitélet kötötte le és a gond a gyermekei, unokái sorsa felett. Uralkodói hivatását igen komolyan vette. Szerette, vagy szeretni akarta a kormányzása alá tartozó népeket. Gyűlölte a háborút, amibe országai előbb ömiatta, azután már a politikai bonyodalmak miatt belesodródtak. Zokogott, amikor beleegyezett Lengyelor-

szág felosztásába. De aztán gondoskodott Galícia betagozásáról és a kemény mód-szerekről.

A királyi mítosz már életében kialakult körülötte. Mindent neki tulajdonítottak: ezt példázza szobra is a bécsi Ringen. Ül a hatalmas asszony a trónszéken és alatta apró figurák: elől Kaunitz a mindenható kancellár, aki évtizedeken át vezette a külügyeket. Van az apróságok között magyar is, Hadik József, Berlin meg-sarcolója, Nádasdy Ferenc, a hadvezér és Pray György, a jezsuita történetíró. A császárnő szerény apródjaként látható a szobor alján Haugwitz miniszter, a kormányzati rendszer újjászervezője, Martini, a nagy jogász, Sonnenfels, a közgazdász-tudós, Van Swieten, a kiváló orvos, az egyetemi oktatás újjáalakítója, s sok más között ott látható Gluck, Haydn, s a gyermek Mozart. E látszólagos statiszták tették nagyvá a főalakot: a gazdasági és kulturális élet nagy fellendülése elsősor-ban nekik tulajdonítható. Bár tagadhatatlan: a történetírás joggal beszélhet teré-zianus korszakról. Az ő szorgalma, sokoldalú érdeklődése és főként kitűnő ítélő-képessége és emberkezelése kellett ahhoz, hogy a szétesés mélypontjából a jólét és tekintély magasságába emelkedjék a monarchia. Van komikum is a bécsi szobor-megoldásban, de van benne igazság is.

A magyar terézianus korról Fadrusz János egykori pozsonyi szobra ad művé-szi és igaz megfogalmazást. A lendületes női alak kétoldalt két figura: egy dol-mányos magyar nemesúr az egyik oldalon, egy bizakodó parasztember a másikon. Vagyis: Mária Terézia támaszkodott a nemességre, annak adott engedményekkel, főként a nemesi adómentesség törvénybeiktatásával tette magát kedvelté. De okul-va a birodalomszerte jelentkező válságtüneteken, a súlyos csehországi parasztmoz-galmakon, mintegy eléje ment a magyar parasztság problémáinak. A két mellék-alak egyben a terézianus időszak két korszakát is szimbolizálja. A rendi előjogok tisztteletbentartása, a hagyományápolás az első 20 esztendő jellemzi. 1765-től kez-dődően mindinkább a felvilágosult abszolutizmus jegyei mutathatók ki az egész uralmi rendszeren. De a korszaknak nevet adó uralkodónő öregszik, s mély vallá-sossága sokszor akadályozza a felvilágosult gyakorlat terjedését. Kétségbeesetten tiltakozik a felvilágosodás „cinizmusa” ellen, megtiltja közel negyvenéves fiának, hogy a velőig romlott Voltaire-t meglátogassa. Ugyanakkor a felvilágosodás élgár-dája erősödik Bécsben, az ő környezetében is. Szigorúan katolikus uralkodó. „A vallási türelem, a közöny csak arra szolgál, hogy mindent aláaknázzanak és hennünket minden támasztól megfossszanak.” „Mint politikus beszél: nincs fon-tosabb, hasznosabb dolog a vallásnál. Meg akarja engedni — kérdezi fiát — hogy ki-ki saját feje szerint higgyen? Mi lesz abból, ha nincs szigorú kultusz, az embe-rek nincsenek alávetve az egyháznak? Bizonyára nem nyugalom és elégedettség, hanem öklöljog és mindenféle szerencsétlenség születnek ebből.”

Kiemelt, kitüntetett protestánsokat is, ha semmi áron sem lehetett őket kato-likus hitre áttéríteni, esetleg egy házasság révén, mert házassági tervekkel szenve-délyesen foglalkozott, de bízni nem bízott bennük. Magyarországon gyakran for-dult meg, de csak egyháznagyokat vagy teljesen megbízható katolikus híveit tisz-telte meg látogatásával. A nagy protestáns területek, a Tiszántúl, Erdély nem ta-lálkozhattak vele. Özvegyen már alig mozdult ki Bécsből—Schönbrunnból.

„Férjem 56 évet, 8 hónapot, 10 napot élt — summázta azon a kis cédulán, mely-et halála után imakönyvében megtaláltak, — 1765. augusztus 18-ikán este fél tiz-kor halt meg. Tehát 680 hónapot, 2985 és fél hetet élt.” Aztán saját hátralévő nap-jait számlálta, korán öregedve, elnehezdedve. De nem kímélte magát, mint ahogy Lipót, Firenzéből hazalátogatva, szintűgy nem kíméli anyját titkosírással írt nap-lójában:

„A császárnő (sic) egészségileg elég jó állapotban van (1778-ban írja Lipót a naplót), bár kora és testes volta miatt elég nagy nehézséget okoz neki a járás. Ha jár, alig kap levegőt, s mert állapota zavarja, erőlteti a gyors járást. Így hangulata egyre rosszabb, nagyon lehangolt. Romlik emlékezőképessége is, gyakran elfelejt dolgokat, saját rendelkezéseit, megismételt dolgokat és ebből nagy zűrzavar támad. Romlik kissé a hallása is, ez biztonságát, aktivitását veszélyezteti. A család és ál-lami ügyekben egyszerűen hagyja, menjenek a dolgok a maguk útján, s ezalatt folytonos imádkozással, ájtatoskodással foglalkozik. Bizalmatlan saját magával és másokkal szemben. Már semminek sem örül, folyton egyedül van, szinte melankó-liába sűppedve... Folyton azon panaszkodik, hogy jó törekvéseit már senki sem támogatja, hogy már nincs senki támasza, akiben megbízhatna. Így már nem tud kötelességeinek eleget tenni, így nem fog üdvözölni sem. Vissza akar vonulni, le

akar mondani a kormányzásról, mert érzi, hogy már mindenkinek terhére van. De úgy gondolom, ezt sohasem fogja megtenni; nem fog visszavonulni, nem mond le..."

„Gyakran ad ki beosztottnak olyan utasítást, hogy feletteséről írjon jelentést. Az ilyen írások a szobalányok rendetlensége folytán hol a császár (II. József), hol más, esetleg érintett személyek kezébe kerülnek és az ilyesmből igen káros zavarok tatesadnak. A császár és közte lévő véleménykülönbségekről mindenki tud..."

Ez lett volna a vég? Aligha. Való igaz, hanyatlását ő maga is érezte, panaszkodott emiatt, a bajokat túlhangsúlyozta, hallás- és memóriazavarait emlegette, önmagát lejáratta. A bajok férje halálával kezdődtek, és az évek során nyilván rosszabbodtak. Mégis, számunkra megmarad a szobrok királyné-asszonya, aki okosan-ravaszul-taktikusan, de becsületre törekedve kormányozta Magyarországot. Tudta, hogyan bánjon magyar híveivel, hogy azok száma sokasodjék. Becsülje meg a magyarokat — intette Mária Krisztinát annak idején, amikor Pozsonyba került. Mindenkihez legyen jó szava, tartson „asztalt” a köznemesekek számára is. A legpontosabban 1774-ben fogalmazott, akkor, mikor Miksa fiát, a későbbi mainzi érseket még magyar helytartónak szánta: „A Monarchia legfontosabb és egyben legnemesebb méltóságát az tölti be, aki Magyarország helytartója. Olyan nemzet élére kerül — miközben nincs messze Béctől —, amely nemzetnek sok érdeme van, melynek köszönhetem, hogy elődöim trónját megtarthattam. Mindig ragaszkodást mutatott irántam, és készséggel hajtott végre kívánságaimat. Ha követed példámat, bizalmat és szeretetet mutatsz [?] iránta, meglátod, sokat várhasz e nemzetből. E felismerést elhunyt atyádnak köszönhetem, aki egyedül ismerte jól e népet. Magad is boldog leszel, ha ezt a népet boldoggá teszed..."

2.

Kaunitz

A magyarországi protestánsok helyzetének megítélésében csakúgy, mint az új politikai rendszer kulturális-gazdasági gyakorlatának kialakításában, döntő szerepet játszott Kaunitz Vencel államkancellár. De működésének fő területe, „foglalkozása” az államférfiúi pálya első lépéseitől fogva a külügy volt: nemzetközi kapcsolatok megismerése, befolyásolása, majd irányítása.

Valójában keveset olvashatunk Kaunitzról a magyar szakirodalomban. Életrajzi adatai természetesen ismertek. Sok levelét, állásfoglalását találhatjuk meg azokban a munkákban, melyeket a múlt század osztrák történészei Mária Teréziának, vagy Józsefnek és Lipótnak szenteltek. De az igazi biográfia még megírásra vár. A porosz történetírás egyoldalú érdeklődését tükrözi egy életrajzi vázlat és nem kielégítőek a pályakezdés időszakát elemző tanulmányok sem. Szerencsénkire a Kaunitz család, a „ház” felemelkedését végre egy korszerű szempontokkal dolgozó osztrák történetíró feldolgozta és ennek kapcsán bemutatta azt a művelődési bázist, mellyel az ifjú Kaunitzot apja szinte beprogramozta, mielőtt közpályára lépett.

Az apa régi morva nemzetség — és egy birodalmi alkanellár fia volt. Anyjának, Rittberg grófnőnek (nevét később Rietbergre változtatta) felmenői keletfriz hercegi családból származtak. A szülők a császárvárosban tartózkodtak, amikor 16 gyermekük közül a hatodik, az első fiú, Vencel megszületett. Az egykor itt működött skót hittérítőkről elnevezett templomban — a kor karitatív gesztusa volt ez — a szegényházból iderendelt nincstelenek tartották keresztvíz alá 1711 februárjában. A később voltaireánusnak minősített Kaunitz serülőkoráig szoros kapcsolatban volt az egyházzal — a kor szokása szerint amolyan járulék-ösztöndíj felét húzta a münsteri káptalanról. Erről a kanonokságról 15 éves korában öccse javára lemondott. Ekkor már apja — igen körültekintően — világi karrierjét készítette elő, mellérendelve háziatár-korrepetitorként Johann Friedrich von Schwanaut. E nemesi származású tudós emberről, műveltségi állományáról, felkészültségéről, amit tanítványával nyolc éven át megosztott, egy későbbi, az alsó-ausztriai akadémia direktori posztra beadott kérvényéből kaphatunk képet. Schwanau Prágában, a Carolinumban tanult jogot, onnan Halléba ment a századelő vezető német egyetemére, ahol a legrangosabb tudós professzor, a természetjog nagyhatású művelője Christian Thomasius volt. Ismeretes, hogy Thomasius kurzusain és munkáiban a természetjog szokásos tananyagán kívül a tortúra, az inkvizíció kérdéseivel foglalkozott és külön, a korai felvilágosodás jeles iratait szentelte a tolerancia, a kiválgatás, a herézis kérdéseinek. Ugyanő a világi uralkodók kötelességévé tette, hogy az addig merőben egyházi, vagy vegyesen egyházi és világi ügyeknek minősített peda-

gógiai-kulturális-társadalmi kérdésekbe beavatkozzanak. A közjog és történelem professzora Gundling (Nikolaus Hyeronymus) a korszerű jogi ismereteket minden politikus, minden kormányzat számára nélkülözhetetlennek hirdette. Mint egykori retorika-oktató, hallgatóival antik auktorokat olvastatott és értelmeztetett.

Az ifjú Kaunitz nevelő-tanárának előképzettségében a legújabb monográfia szerzője Christian Wolff hatását tartja a leglényegesebbnek. Nem a szokványos megfontolásból. Nem azt hangsúlyozva, hogy a természetjogi tanítások leghatékonyabb elméje hallei működése során a katolikus államok leendő hivatalnokait, vagy instruktorait képezte ki. Ezúttal — s az lényeges megfigyelésnek tűnik — Wolff matematikai kurzusai, a logika és matematika wolffi összekapcsolása kap hangsúlyt. „A matematikában iskolázott elme érteni, rendezni képes a világ jelenségeit... Ki tudja küszöbölni mindazt, ami homályos... „more geometrico” meg tudja a jövőt is tervezni.”

A brünni és austerlitzai szülői házban mozgalmas társadalmi élet közepette (mely alkalmas volt a jövőendő államférfit mindennemű modorbéli finomságokra is kioktatni), folyt a háziatanár-vezetete rendszeres tanulás, előadásokkal, ismétlésekkel, hozzáértők előtt lefolytatott, nyilvános vizsgákkal. Így Kaunitz 1731 elején jól felkészülten kezdhetette meg a néhány szemeszternyi lipcsei tanulást. Jogot nem nagynevű, de nagyhatású mestereknél, filológiát, antik művészettörténetet és nyelv-ismeretet Christnél, (Heynének, a nagy göttingeni professzornak, a klasszika-filológia megalapítójának tanáránál) hallgatott. Tudatosan készült hivatali pályafutására, és ekkorra már kialakult egyénisége erősségeivel és jellegzetes korlátaival. A családját sújtó sok haláleset válhatta ki, hogy már ilyen fiatal korában óvni kellett attól, hogy képzelt beteggé ne váljon. Úgy tűnik, már ekkor sokat gyengelkedett, amihez légsővi betegségeinek különös kezelése is hozzájárult: az akkori-ban sűrűn alkalmazott érvágásokkal labilis szervezetét tovább gyengítették. A szemeszterek egyrészét ágyban olvasva töltötte el.

Az eredetileg rövidebbre tervezett lipcsei tanulmányokat a közel másfél éves „gavallér-körút” követte. (A Kavalier-tournak, mely minálunk időben tovább divatozott — túl a jozefinus évtizeden — nem találjuk megfelelő magyar fordítását.) Kaunitz útiránya: Lipsétől Berlinbe, onnan Hannoverbe és a Németalföldre vezetett. A holland városok megtekintése után Brüsszel, Köln, a Rajna-völgyén át Frankfurt, onnan Nürnberg és München következett. Télidőben átkelés az Alpokon, majd közel négy hónapon át Róma, három hét az akkor átmenetileg Habsburg főség alatt álló királyság fővárosában, Nápolyban, majd Firenze, Milánó, Génua, Torino, és már francia földön Lyon. A négy hónapos párizsi tartózkodás után egy hónap a lotharingiai területen, s Strassburgon, Stuttgarton és Regensburgon át vissza Bécsbe. Az élménygyűjtés — mely igen fontos Ausztria további története szempontjából — 1734. február 13-ikán fejeződött be.

A világlátott, megbízható és előkelő családból származó ifjú fontos állások várományosa volt, de csak birodalmi tanácsos lett. Igaz, ebben az időben kötötte meg házasságát azzal a Stahremberg hercegnővel, aki nagyapja és kitűnő kapcsolatai révén a karrier kialakításában segítségére volt.

Már másodszor használjuk ezt a kifejezést: karrier. Nincs ebben pejoratív szándék. Az ifjú Kaunitz pályafutása jó stratégiának volt a megérdemelt eredménye. Ennek első állomása: II. József születésének bejelentése a torinói udvarnál. Többszöri londoni követi lehetőség elmulasztása — a család anyagi nehézségei miatt ismét Torinóban most már követi minőségben. Innen adott fontos információkat a már kulcspozíciót betöltő Lotharingiai Ferencnek. Most az időszaki megbízásból követi rang lett. Jó iskola volt savoyai Károly Emánuel udvara, fontos tapasztalatokat kínált a macchievelliista miniszter, Ormea működésének megfigyelése. Ezután a brüsszeli udvarnál Kaunitz szereplése csak átmeneti, annál fontosabb levékenysége az aacheni béketárgyalásoknál, s főként fontos párizsi követsége, mely meghozza a kontinens szövetségi rendszerében a sokat emlegetett fordulatot. Merész dolog volt a hagyományos, de Ausztriának előnytelen angol vonalról letérni, a francia szövetség gondolatát, két évszázad kemény és elkeseredett harcai-háborúi után felvetni. Ausztria párizsi követé a monarchiák problémáit nem csak a jelenen látta. Képes volt, fiatal ember léteére „tudományosan politizálni.”

Különösen ezekre az évekre nélkülözzük azt a Kaunitz monográfiát, amely az ellesett megnyilatkozásokon, a rokon- vagy ellenszenvtől fűtött jellemzéseken túl valódi képet adna az államférfiről, aki tollal a kezében alakította a 18. század során a népek, köztük a magyar nép sorsát.

Írják róla, ahogy idősebb lett, egyre inkább elhatalmasodott már fiatal korában észlelhető hipochondriája. De Arnehnél megőrzött, vagy közölt emlékirataiban, leveleiben a valódi vagy álbetegségekre mindig nagyon konkrét cél érdekében hivatkozik. Az apparátus ki- vagy átépítése, az uralkodó vele szembeni méltánytalansága, olyan politikai problémák, melyeket ő és Mária Terézia, vagy később II. József más módszerekkel kívánnának megoldani — esetenként kiváltják azt, hogy meggyöngült testi-lelki állapotára utal és állásáról le is mond. Ez minden esetben beválik. Az ellenfél-partner engedményekre kényszerül, uralkodója meg akarja nyerni, vagy a közös emlékekre apellál, s egyedüli támaszának minősíti. Ez a módszer már párizsi követsége idején tökéletes volt. Érdeemes talán bemutatni Kaunitzknak Mária Terézia meghívására adott válaszát. A vágyva-vágyott államkancellári státuson alkudozik:

Általában — írja igyekezzünk hibáinkat leplezni. Nem így ő. „Ürnőmnek ismernie kell azokat a lelki-teszt hiányosságokat, melyek meglétéről meg vagyok győződve, s amelyek — úgy gondolom — az államkancellári hivatal betöltésével összeegyeztethetetlen.” Az ember szellemi képességei korlátozottak. Csak nagyon keveseknek — így Mária Teréziának adta meg a gondviselés, hogy egyszerre tudjon sokféle problémán, tervén úgy úrrá lenni, hogy abból nem keveredik összevisszaság. Sajnos öbelőle, Kaunitzből ez a tehetség hiányzik, sőt szerencsétlenségére memóriája is igen rossz. Bár mindent könnyen megért és áttekint, de azonnal elfelejti, még saját korábbi munkálatait is. Ilyesmi azoknál jelentkezik, akik nem a múltnak élnek, hanem előre tervezve, a jövőt építik. De egy kancellárnak mindenben, fontos dolgokban és jelentéktelen apróságokban is tájékozottnak kell lennie. Az ő adottságai és a jelenlegi apparátus, ami rendelkezésére állna, erre alkalmatlanok. Márpedig a kancellárnak ha érdemi írásos, vagy szóbeli álláspontot kell kialakítania, mindenre fel kell készülnie. Ráadásul egészsége is labilis. Amikor vérkeringési, reumás bántalmak előveszik, napokig munkaképtelen, alatosos fájdalmak gyöttrik, tehetetlen melankolikus állapotba süllyed. Szerencsére ő mentes a hatalomvágytól, a kapzsiságtól. Mária Terézia iránti ragaszkodása, hálája arra kötelezi, hogy kimondja: „A legkevésbé sem vagyok képes az államkancellár feladatait el látni, erre nem vagyok alkalmas, még kevésbé méltó. Nem.”

Ezekután elégedetten megvárja, míg Mária Terézia hatalmas anyagi áldozatokkal kielégíti vetélytársait, lehetővé teszi a pontosan működő, levéltárral és dokumentációval ellátott, korszerű kancellária létrehozását. A gratulációkat örömmel fogadja.

Bécsbe költözik és kancellári teendői mellé a következő évtizedben az államtanács megszervezését is magára vállalja. E kulcsfontosságú tanácsadó szervben immár a belügyek terén is vezető pozíciót biztosít magának. A belügyekhez tartozott annak kidolgozása is, milyen módon illeszkedjék a megújított kormányzati rendszerbe Magyarország. A direktívák Kaunitztől származtak. Nem dolgozott annyit — különösen nem magyar ügyekben —, mint a fáradhatatlan Borié, (kinek 1770-ig vitt szerepét Ember Győző alapvető tanulmánya tisztázta), de rangja, a nemzetközi életben kivívott tekintélye, Mária Teréziára gyakorolt különleges hatása kimondott szavának döntő jelentőséget adott. 1761-től kezdve sorozatosan foglalt állást a Magyarországot és Erdélyt illető kérdésekben, ő válaszolt fel a tennivalókat, ő adta meg az udvar követendő politikájának alapozását.

A szempontok a kaunitzi és a közel egykorú józsefi koncepcióban azonosak — Kaunitz elsőbbsége, szinte nevelői-instruáló szerepe nem is kétséges — a módszerek azonban gyökeresen mások. Kiderül ez egy 1761-es, Magyarországgal foglalkozó államtanácsi votumból is.

„Ha a nagy és áldott magyar királyság — kezdte fejtegetését — helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződne s a bölcs kormányzás a legszebb gyümölcsöket nevelhetné. Magyarország tehát igen nagy figyelmet érdemel és ugyanolyan anyai gondoskodást, mint a többi (!) örökös tartomány. Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják. Ugyanis, ami az ország terményeinek értékesítése, gyárak létesítése, a gazdasági élet fellendítése érdekében történne, az nem az adófizető jobbágyoknak, hanem annak a nemességnek hozna hasznot, amely az állam terheitől teljesen mentesített. Ebből csak visszaélések származnának, és egy tervezett, jobb berendezkedést még nehezebben lehetne megvalósítani.”

„A magyarok az udvarral szemben úgy tartanak össze, mint a kullancs. Szégyenszemre el kell ismernünk, hogy nekünk németeknek — így a morva Kaunitz — gyakran túljárnak az eszükön. Alkotmányukat valami rejtélyes homályba bur-

kolják, viszont a mi belügyeinkbe beavatkoznak, az uralkodó bizalmát és kegyét megszerzik, anélkül, hogy az államra annyira káros kiváltságaikból valamit is engednének. Ellenkezőleg, gyarapították is azokat. Mindamellett nem szabad a nehézségektől visszariadni, mivel az ügy a dicsőséges uralkodóház szempontjából igen fontos. Semmi sem lehetetlen, ha komolyan akarják. Németalföld (Belgium) példája bizonyítja ezt. Egy országban sincs több rendi kiváltság, mint abban, egyetlen nép sem ragaszkodik ezekhez jobban, mint a németalföldi. Egységes és rendszeres eljárással mégis el lehetett érni, hogy Flandria más álláspontra térjen és hasznos változásokat lehetett előkészíteni. Ha valami „hasznos”-at Magyarországon is el akarunk érni, mulhatatlanul szükséges nem csak az átgondolt politikai rendszer, hanem annak mindenkor szem előtt tartása és érvényesítése. Részkérdések megoldásával nem lehet a végső célt elérni, amit az egyik dolgon nyerünk, azt a másikon elveszítjük.”

Mielőtt tehát a magyar politikát kidolgozná az államtanács, ő egy nyers vázlatot készít az új szisztémáról és a tennivalókat 12 pontban rögzíti:

„1. A legnagyobb figyelmet arra kellene fordítani, hogy a diktatúrumok tisztviselői komolyan törődjenek az udvar érdekeivel és az uralkodónó parancsait az eddigien jobban hajtsák végre. Néhány szigorú példa-statuálás megteszi a magáét. A kitüntetések, előléptetéseket Magyarországon sokkal inkább, mint más örökös tartományban (sic) az udvar érdekei és szándékai iránt tanúsított buzgalomtól kell függővé tenni. Amíg a magyarok számára más utak is járhatók, a magyar érzület mindig előtérbe kerül a monarchia érdekeivel szemben és az uralkodónak saját alkalmazottai fogják a legtöbb nehézséget okozni.

2. Ezt az alapkövetelményt különösen a kancellária és a kamara személyzeténél kellene figyelembe venni. Ezek a legfontosabb szervek, ezek révén kellene a javításokat (vagyis a reformokat) érvényesíteni. Legálább a vezetőik (Kaunitz az olasz „Capi” kifejezést használja) legyenek az udvar odaadó hívei, s ennek érdekében megfelelő eljárást kell alkalmazni. Mindez hosszabb tárgyalást érdemel.

3. Azok a mánások és nemesek, akik az udvarral szembeszegülnek, tudhassák előre, hogy a maguk és gyermekeik számára eltorlaszolták az érvényesülés útját, s hogy helytelen magatartásuk nem merül feledésbe.

4. Mellőzni kell a magyar országgyűlés összehívását, abból csak baj származik, mint ez a tapasztalat bizonyítja.

5. Annál inkább kell — a körülményekhez mérten — az egyes megyék felé fordulni, hogy a felség az alispánok és a kismemesség révén ott döntő befolyásra tegyen szert. Így a törekvések helyes irányba terelését nem az egész rendi testületben (az országgyűlésen), amely lehetetlen, hanem annak egyes tagjainál lehet előkészíteni. Ha a dolgok már beérték, akkor szabad az egésze gondolni. Előrelátás és kitartás szükséges, s akkor néhány év alatt nagyon sok jó eredményt lehet elérni. De erélyre van szükség. Az alázat és ügybuzgalom hangoztatása mit sem ér. Szabják meg a tettek a jutalmat vagy a büntetést!

6. Az országgyűlési határozatokat, az alaptörvényeket egyenesen megtámadni nem szabad, ellenük intézkedni nem ajánlatos. De főként nem szabad kiderülnie annak, hogy a kormányzat a nemesi privilégiumokat korlátozni kívánja. Nagy lenne a felzúdulás és minden jónak elejét vennék.

7. A törvények és privilégiumok tágabb értelmezését nem szabad engedélyezni, az adókat kell alkalmazni, s ha nem világosak, a királyi jog irányában kell dönteni, vigyázva arra, hogy a kancellária ne a nemzet érdekeit támogassa.

8. A határörvidéket és Erdélyt ne csatolják Magyarországhoz.

9. Ellenkezőleg, ezekre a területekre kell támaszkodni Magyarországgal szemben. Itt kell először az új intézkedéseket bevezetni, hogy a siker Magyarországon annál biztosabb legyen.

10. Mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a paraszt Magyarországon jobb helyzetbe kerüljön s elbírja az adóterheket. Amennyire lehetséges, akadályozni vagy korlátozni kell a nemesség visszaéléseit a jobbágyság elnyomásában, s idővel a népet az udvar számára megnyerni.

11. A kamarabirtokoknál kell kezdeni: ott vezessék be mindazt, ami az udvar elveiből következik. Az adózó méltányos, elviselhető terhek mellett biztosított helyzetben legyen.

12. Mivel a magyar királynak az egyházzal szemben és a fiskalitások terén különleges jogai vannak, ezeket igen hasznosan lehet igénybe venni, hogy fokozatosan mindazt, ami az alkotmányban helytelen, meg lehessen változtatni. Jó kezdet

után, következetesen ragaszkodva az elvekhez, könnyebb lesz a teljes megoldás, mintsem az most előre látható."

Amikor Kaunitz ezt a programot kidolgozta, még kissé madártávlatból szemlélte Magyarországot. A Bécsben élő, vagy ott sűrűn megforduló mágánások, mint az elaborátum mutatja, nem élvezték bizalmát. A magyar ügyet képviselő tanácsosok álláspontjait akadékoskodásnak, az államérdek semmibevételének tartotta. József magyarországi és erdélyi utazásairól az államtanács elé terjesztett jelentései sem hangolták át. Amikor József a protestánsok helyzetét ecsetelte, s a Kaunitz által is képviselt elvi toleranciát gyakorlattá kívánta emelni, a kancellár nem támogatta.

A jozefinista egyházpolitika kezdeményezője kétségek nélkül Kaunitz volt, aki elsőnek élt mindazzal a lehetőséggel, amit az itáliai területeken az állam és egyház kiéleződött viszonya kínált. Önérettel írhatta a milánói kormányzónak, Firmian-nak 1769-ben: „Lombardiában az utolsó három évben többet értek el, mint azelőtt ugyanannyi évszázad alatt. De Milánó nem az a hely, ahonnan az egész Monarchiát át lehetne tekinteni.” Toszkána sem vetette fel a tolerancia problémáját a zsinati harcok idején: protestáns kérdés Itáliában nem volt. Így a magyarországi és erdélyi protestánsok igényeit Kaunitz a nemzetközi viszonyok függetlenségi harcok aspektusából ítélte meg:

„A tolerancia igénye levezethető mind a vallás, mind a politikum alaptételeiből. Ez könnyen bizonyítható. De a kérdést közelebbről megvizsgálva kitűnik, hogy a tolerancia szembekerülhet a politikai érdekekkel. Az uralkodó és alattvalók különböző vallási meggyőződéséből szükségszerűen következik a bizalom, a tiszteltetés és szeretet csökkenése. Valóban sok kár származik a türelmetlenségből, de az uralkodó világi érdeke a vallások egysége. Persze van kivétel. Így a városokban, iparban, manufaktúrákban helyes protestánsokat foglalkoztatni és ha azok száma nem nagy, idővel át is térnek katolikus hitre.” Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „ami a magyar protestánsokat illeti, a tapasztalat túlságosan is megmutatta, milyen könnyen keverednek rebelliókba, s hogy hitbuzgalmuk következtében könnyen félrevezethetők.”

Számukat — például telepésekkel — semmiképpen sem szabad emelni. „S nem hallgathatom el az utolsó (hétéves) háború idején a magyar protestánsok elgondolkoztató vonzalmát a porosz király iránt. Ha netán ez a király Magyarországra is behatolt volna, fejüket még sokkal inkább felemelték volna. Ilyen jelenség a katolikusoknál egyáltalán nem fordult elő.” Bántani éppen nem kell őket, de tagadhatatlan: a vallási egység, a katolikus vallás államérdek.

Összességében taktikus, inkább ellenszenvvel terhelt Kaunitz Magyarországpolitikája. De racionális lényétől az érzelmi töltés a magánéletben is távol állt. S ne feledjük, felelős kormányzati poszton, olyan helyzetben, hogy sok kérdésben a végső döntés — ha ezt illő tapintattal nem is hangoztatta — őtölle függött, szikár szigorára nagy szükség is volt. Mária Terézia 1765, férje halála, fiának társuralkodóvá emelése után a bonyolult birodalom szerteágazó ügyeit már nem a régi lendülettel irányította. A döntésekre csak gyötrődve vállalkozott, sokszor bizonytalankodott. Hatalatlan energiája ellenére sérülékeny lett, gyermekeivel szemben is gyánakvó. Az anya és fia közti mind gyakrabban kiütköző ellentétek egyensúlyozója Kaunitz volt. Ő adta meg a higgadságra intő válaszokat József türelmetlen követeléseire, ő adta az útjelzést zavaros politikai konstellációkban. Ő a kulcsalakja az egész reformpolitikának. Környezetéről, mariahilfi házának esti vendégeiről, az ott folyó beszélgetésekről a francia követek jelentései, de főként egy szinte fiának tekintett pártfogoltja, gróf Zinzendorf Károly naplófeljegyzései adnak némi képet. Neki köszönhetjük azt a fontos információt, amit ismeretségük kezdeti idején, 1761. december 20-ikán jegyzett fel: Kaunitz panaszkodott az uralkodónő tétovaságára. Megint egyszer félretett egy döntést, ami pedig a birodalom ésszerű kormányzása szempontjából fontos lett volna. Ő maga dolgozta ki a „német nyelvrendeletet”, azt, hogy a lombard, a belga és egyéb területek iskoláiban a német nyelv kötelező legyen, a hivatalok betöltésénél pedig feltétel. Mária Terézia — bár ritkán hagyta el a fővárost, keveset utazott, Magyarországon is csak Pozsonyban, Budán és néhány hívének birtokán járt — jobban ismerte országait, mint tájékozott kancellárja és fáradhatatlan utazásairól és a problémák belső ismeretéről híres fia. A nyelvrendeletet csak korlátolt formában, az új iskolarend keretei között engedte bevezetni, s az olasz és belga területeket ez alól mentesítette.

A 12 pontos magyar program, a nyelvrendelet első felbukkanása azt mutatja, hogy a felvilágosult abszolutizmus Magyarországon követendő politikájának vázla-

tát Kaunitz rajzolta fel. Bizonyos programpontokat már Mária Terézia, a legtöbbjét József és a társadalommal való manipulálás tantételeit Lipót valósította meg. Harminc év telt el közben, s három évtized alatt Kaunitz viszonya a magyarokhoz, nyájassabbá, megértőbbé vált. Esti beszélgető partnerei, néhány magyar munkatársa hangolta volna át? Aligha. Közvetlen köréhez csak Pekete János gróf tartozott, s Teleki József, akit svájci tanulmányai után hazatérőben ismert meg, s aki mindig szívesen látott vendége maradt a főként franciául társalgó, az új könyvek, a tudomány és irodalom kérdéseit taglaló esti fogadásoknak, hol a vendégek a metaszegűtemény új darabjaiban gyönyörködtek, whisteztek, sakkoztak, s minden európai újdonságot azon frissiben megbeszéltek. Kaunitz — látni fogjuk — más szemmel nézi a jozefinus időszakában a magyar kérdést. A tapasztalt politikus meteorológiai érzékenységgel reagált, majd cselekedett.

3.

Gróf Zinzendorf Károly

Kaunitz kancellár emberi magatartását, olvasmányainak, érdeklődésének, környezetének alakulását, de még hangulathullámzásait is Zinzendorf naplóiból ismerhetjük meg a legpontosabban. Az ő hatására is gyanakszunk, amikor évek múltával a magyar problémák türelmesebb megítélését érzékeljük a monarchia e vezető politikusánál.

Zinzendorf Károlyt az osztrák, a magyar olvasó alig-alig ismeri. Neve nálunk főként Eckhart Ferencnél bukkant fel. Az ő nyomán Szekfű Gyulánál, majd utalásszerűen a marxista szakirodalomban. Az ok: 1773-ban, mint az udvari legfőbb számszék tanácsosa kimutatta: a Monarchia terheihez „Magyarország kisebb hozzájárulása nem egyéb, mint előítélet”. Ennek bizonyítására a népességi arányszámot veszi alapul (a populáció — tudjuk — minden akkori érvelés kiindulópontja): eszerint az országnak 13 500 000 forintot kellene fizetnie. Zinzendorf az adóvételhez hozzászámította a kamara-, bánya- és egyéb jövedelmeket, megállapította a katonaság eltartása, a kaszárnyák, istállók építésének költségeit és leszögezte, Magyarország kötelezettségeit 2 millió forinttal túl is teljesíti, a leggazdagabb, legjobb helyzetben levő Csehországnál is nagyobb terhet visel. E kimutatásért Zinzendorf megkapta a magyar történetírás csendes köszönetét. De tevékenységét, Magyarországról szerzett ismereteinek körülményeit, azok mélységét, itteni személyes kapcsolatait eddig még nem kutatták. Egészen a közelmúltig az osztrák történészek is elhanyagolták Zinzendorf életművét: csak szemelgettek naplóiból. Főként a kultúrátörténeti kérdések kutatói emlegették sűrűn nevét, hiszen az ő feljegyzéseiben bukkantak rá pontos adatokra: hol és mikor játszott Mozart házihangversenyt, Haydn Teremtése milyen hatást gyakorolt a főrangú társaságra, vagy Fries, grófosított bankár szerényebb körére. Egy hevenyészve és régen kiadott önéletírásával ugyan rendelkezünk, de sok évtizedes tevékenységének mérlegelése még hiányzik. Zinzendorf ugyanis a „bőség zavarát” okozza. 13 éves korában, 1752-ben kezd el naplót írni és ezt haláláig, 1813-ig félelmetes következetességgel folytatja. 57 bőrből kötött, apró betűs, kissé lapidáris, de francia nyelvű napló — ez a Zinzendorf hagyaték törzsanyaga. Ehhez járul néhány kötet elmélkedés — önvizsgálat, a naplók sajátkezü kivonata. Zinzendorf tudatosan történeti forrásként kezelte példáulán őszinteséggel, mindennemű politikai-társadalmi gátlástól mentes napló-szövegeit”, csakhogy, mint 100 folió kötetnyi hivatalos iratát, elaborátumait; mindezt az udvari levéltárra hagyta. Levelezése viszont a Német Lovagrend levéltárába került. Az udvar és a lovagrend: e két fókusz határozza meg Zinzendorf életét, akinek protestáns családja a 17. századi vallásüldözések elől Alsó-Ausztriából Szászországba költözött. Ő maga szigorú pietista nevelést kapott a herrenhuti közösség élén álló nagybátyja hatása alatt, majd a jénai egyetemen folytatott jogi tanulmányokat. 22 éves korában Bécsben meglátogatta féltéstvérét, Zinzendorf Lajost, a katolizált, magas rangú gazdasági szakembert; ekkor még nem akart kiszakadni a szász környezetből. Bátyja, a bécsi társaság „szép Zinzin-je”, Kaunitz közvetlen barátja, a legfőbb állami számszék alapítója, nagy érdemeket szerzett a hetéves háború utáni zilált gazdasági helyzet rendezésével. Így Kaunitz kancellár, majd az ő ajánlatára Mária Terézia felfigyelt a szorgalmas, szerény, művelt fiatalemberre és taktikusan kezelésükbe vették. Nagy lelki vívódások után vállalt hivatalt — ez 1764-ben annyit jelentett, hogy át kellett térnie a katolikus hitre. A hivatal gyengén fizetett, a ran-

gos közegben rangosan kellett élnie — megint csak protekcióval a Német Lovagrend tagja lett, ez rendszeres javadalommal járt. A valláscserével Zinzerdorf eladta lelki nyugalmát, de annál inkább a tolerancia elv hívévé szegődött. Eladta magánéletét is — mint a lovagrend tagja, családot nem alapíthatott. A bécsi udvari körök e jövővénye azonban így lesz új kötöttségei révén mégis szabad. Korlátlan lehetősége van a munkára, rendkívül sokat utazhat. Mindent láthat, minden könyvhöz hozzájuthat. A látottakat, s az olvasmányokat szembesítheti, majd vak elszánt-sággal igyekszik a legjobbat, a leghelyesebbet javasolni, elfogadtatni, keresztülhajtani. Beutazza egész Európát. Az udvar fizeti ezeket a gazdasági utazásokat. Az a dolga — s ezt híven teljesíti is —, hogy felmérje az Ausztriával baráti vagy ellen-lábas országok gazdasági kapacitását. Megvizsgálja, milyenek a lehetőségek gazdasági kapcsolatok felvételére vagy bővítésére. De az is dolga, hogy művelődjék, s ha majd vezető állásba kerül, nagyhirű bátyjához méltóan lássa el munkakörét. Az utazások sora 1763-ban kezdődik, akkor Danzigban jár, majd 1764-ben Tirolba kíséri főnökét, s onnan kezdti első tanulmányútját: célja Svájc, Dél-Franciaország, Itália, 1765-ben olasz területeket jár be, onnan hajózik át Spanyolországba. 1766-ban ismét olasz, majd görög földön találjuk. Ekkor és utóbb a Máltából a szigeteket, mediterrán partokat érintő szimbolikus „keresztesharcra” indul, ez lovagrendi kötelezettsége. Bár néhány hónapra visszatér Bécsbe, 1767-ben már Belgiumban van, majd néhány hónapot Párizsban tölt. Ezután megint Spanyolország és hosszabb portugáliai tartózkodás következik. 1768-ban Anglia, Skócia, Írország tanulmányozása után ismét Párizs. 1769: a francia kereskedelmi központok, kikötők után Belgium, Hollandia. 1770-ben közel egyévi tartózkodás után hagyja el Brüsszelt, célja most a Német Birodalom területeinek megismerése, majd Berlin, s II. Frigyesnél audencia. 1771-ben kissé megpihen Bécsben, majd osztrák körutat tesz, Triesztet és Fiumét is felkeresve. Végre 1772-ben megbízatása Magyarországra szólítja.

A folyamatosság kedvéért jelezzük, hogy 1773 a cseh területek, 1774 a lengyel, orosz és svéd út éve, majd 1775-ben Dánián át Hamburg, Prága és Bécs következnek, 1776-tól 1782-ig Trieszt kormányzója.

12 év telt el szüntelen utazással. Látott sok templomot, szinte minden kikötőt, látta Európa legmodernebb gyárait, legszebb képtárait, beszélgetett Rousseau-val épp úgy, mint Voltaire-rel és elégedetten állapíthatja meg 1769 őszén Párizsban, hogy Diderot vidámabb és fiatalabb, mint annakelőtte. Természetes, hogy Franciaországban éppúgy nem mulasztotta el a lényeges emberek ismeretségét, mint másutt sem.

A lényeges emberek: az államférfiak, a tapasztalt kereskedők, a neves festők, szobrászok, a szalonokat kormányzó hölgyek, az ügyes iparosok. Mindenekelőtt azonban az írók, tudósok, gondolkodók, akiknek írásait Zinzerdorf már akkor tanulmányozta, amikor még a személyes ismeretségek reménye sem csillant fel. Ha Londonban Hume-mal, vagy Franklinnal társalog, ezt működésük, műveik ismeretében teheti. Fokozottan érvényes ez Párizsra. A Német Lovagrend levéltára őrzi feljegyzéseit, milyen sorrendben akarta megismerni Európa fővárosának nevezetességeit, az intézményeket, embereket.

Első helyen Mirabeau áll, tőle akar tanácsot kérni, miként művelje magát leendő szakmájában. S Mirabeau mellett felsorolja Forbomais, D'Alambert, Diderot, Helvétius, Buffon nevét. Programja, hogy összeszedje a gazdasági intézkedések szövegeit, amelyek tanulságosak lehetnek, továbbá, hogy megvizsgálja a francia tözsde működését, annak hatását az államadóságok amortizációjára.

Elsődleges célkitűzésének maradéktalanul eleget tesz. Összesen 43 hosszabb-rövidebb iratban foglalja össze gazdasági tapasztalatait, s ezeket már azok az elve hatják át, amelyeket Mirabeau körében szerzett. Mindennapos vendég Mirabeau házában. Itt találkozik a fiziológiákkal — az ökonomistákkal, ahogy nevezik őket — köztük Turgot-val. Kissé csodálkozik azon a görcsös ragaszkodáson, amellyel mesterük, Quesney műveit — szent szöveg módján — idézik. De izgalmas, tanulságos beszélgetéseket folytat velük: „tisztá, következetes, jótékony elveik... teljesen megfeleltek erkölcsi igényeimnek, függetlenségi hajlamomnak, egyszóval tanításait azonnal magamévá tettem, ezek vezettek be egy nagy állam követendő gazdaságpolitikájába.”

Ez a fellobbanó helyeslés és vonzalom évtizedes következményekkel jár. És korántsem korlátozódik Zinzerdorf személyére.

Utazásait bécsi „pihenők” szakítják meg. Ilyenkor bekapcsolódik a kamara, a számvevőszék, a gazdasági tanács munkálataiba és esetenként Kaunitz hercegnél,

gyakran Esterházy kancellárnál, a Batthyány, Grassalkovich, Pálffy palotákban vendégeskedik, ahol megfordul az osztrák és magyar arisztokrácia, minden éppen, Bécsben tartózkodó tagja. Itt szövődik évtizedes barátsága Teleki Józseffel, itt ismerkedik meg Fekete János gróffal, itt taglalják előtte a Bécsben csak átutazók Magyarország és Erdély különleges problémáit. Ezeket a problémákat hamarosan jogi gyűjteményekben, statisztikai kimutatásokban is tanulmányozza, mígmen sor kerül a személyes tapasztalatokra.

Kisebb kirándulásokat már előbb is tett Nyugat-Magyarországra, de szakszerű, az előző utazásokhoz hasonló több hónapos „kiküldetésre” csak most került sor. 1772. május 2-án már magyar földön írja naplóját — ahol tennivalói szorosan összefüggnek azzal az uralkodói leíráttal, melyben Mária Terézia 1771. január 21-én elrendelte az ország ipari termelésének felmérését, annak megállapítását, hány iparág működik, milyen cikkeket, milyen árban és mennyiségben gyártanak, s hová exportálnak. Zinzendorfnek a gazdasági helyzet teljes felmérése a dolga, — legalábbis ez tűnik ki naplójából, (a jelentés, amit újáról készített, nem maradt fenn). Naplójában a kialakult sémát követi. A dátum után sorjába veszi a nap eseményeit, ha helyét változtatja, mint ez magyarországi útja során is történt, minden várost, falut, melyben megszállt, vagy akár csak érintett, jelez, sőt jellemez. Jól kövezett utak, szép templom, avagy méteres sár, nyomorúságos viskók. És jelzi, kikkel találkozott, beszélt, a neveket éppoly nyomatékkaal húzza alá, mint az olvasott könyvek íróit, a művek címét. Közli, hogy valamelyik tanácsos úr végtelenül unalmas volt, de azt is, ha a bányamesternek vonzó a felesége. Hat hónapig tart az út. Fertődön kezdődik, ahol Esterházy vendége és Haydn hallgatja, onnan a déli végekre, majd Erdélyen át — itt hosszú heteket tölt el — a Tiszántúlra. A Szepességén át a bányavárosokba, majd Vác érintésével Pest-Buda, a Dunántúl és mintegy a tanulások summázása érdekében Pozsony, a helytartótanács székvárosa.

Útja során állandóan olvasott, mintegy készült történelemből, így a helyszíntől függően naplójában is megemlékezik a török elleni harcokról, Hunyadi Jánosról, Bethlen Gáborról, Rákócziról vagy Caraffa vérengzéséről. Akikkel találkozott és társalkodott, azok ott szerepelnek a napló lapjain. A nevek puszta felsorolása is tanulságos. A dél-dunántúli és horvátországi családnevek azt jelzik, hogy Zinzendorf éppen oda érkezett, ahol a magyar szabadkőművesség sajátosan új szervezete éppen alakulóban volt: a Draskovich obszervancia, mely a szabadság és függetlenség jelszavát hirdette meg.

Úgy tűnik, Zinzendorf hatott a magyar szabadkőművesség célkitűzéseire.

Az 1770-es években megszülető progresszív magyar szabadkőművesség lefektetett alkotmányában nagyon korai fiziokrata hatás jelentkezik, olyan fogalmazásban, amely nemigen lehet világlátott katonatisztek, vagy mégoly művelt kincstári tisztségviselők sajátja.

Zinzendorf egyébként erdélyi tartózkodása során sokat van együtt Teleki Józseffel, a Teleki, Bethlen, Kemény, Lázár családok tagjaival. A Felvidéken a Dessewffyek, Török gróf, Keszthelyen a Festetichek látják vendégül — legtöbbször a magyar szabadkőműves szervezkedés tagja.

E féléves utazás lezártaival Zinzendorf visszasiet Bécsbe, referál atyai barátjának Kaunitz-nak, számos jelentést ír és az osztrák államférfiak közül szinte egyedülállóan magyar-barát lesz. Ez tűnik ki mindabból, amit trieszti kormányzóságának idejéről (1776—81) tudunk. Akkor szövődik kapcsolata Skerlecz Miklóssal, Podmaniczky Józseffel, Szapáry Jánossal, Almássy Pállal, azokkal a Fiumében dolgozó, vagy ott sűrűn megforduló magyarokkal és horvátokkal, akiket a politikum és gazdasági érzék sajátos egysége jellemez, s akik közül a fiatalabbak sokat köszönhettek a vele folytatott szinte konzultációszerű beszélgetéseknek. Ez az a korszak, amikor Zinzendorf elveit, bár csak munkakörének keretei között, de következetesen megvalósítja. Trieszt kikötőfőrgalma már felülmúlta Velencéét, a Fondaco dei Tedeschi, a német üzletemberek lerakatai jóformán teljesen áttették székhelyüket ebbe az élénk nemzetközi központba, melynek népszerű kormányzóját a színházi-operai előadásokon épp úgy ott láthatták, mint a kereskedők kaszinójában. Az angol—francia—olasz nyelvhasználat vetekszik itt a némettel és a Triesztbe látogató, Fiume kapcsán ugyanilyen fejlődést tervezgető magyarok nem csak Zinzendorftól, de magától a várostól is sokat tanultak. S talán csodálkozva nézték a ki- és befutó hajók tucatjai között a Grosser-Kaunitz-ot és a Kleiner Kaunitz-ot, a kancellár nevét viselő, az indiai kereskedelmet biztosító két kereskedelmi hajót.

A kormányzó sokszor utazott fel Bécsbe. Az eredményekről tett jelentést és tervezeteket nyújtott be.

Az a következetesség, mellyel Zinzendorf a szabadkereskedelem és forgalom elvét képviselte, még Kaunitzt is letérítette a hagyományos merkantilista vonalról. S amikor együtt elemezték, értelmezték Adam Smith újonnan megjelent munkáját, a magyar problémákat sem hagyhatták érintetlenül. De az ideál, az osztrák és a magyar gazdasági élet helyes irányítására és kiaknázására oktató mester továbbra is Turgot maradt. Képmását megfesteti, s bár gyakran költözik, mindenkor dolgozószobáját e festménnyel díszíti. Turgot volt az, aki a szabadságot, így a forgalom szabadságát is összekapcsolta az önkormányzatok, a mindenkor alkotmányok tiszteletbentartásával. A konstitúció megtartható, a privilegizált osztályok adóztatásának kérdése szisztematikus előrehaladással oldható meg. Igen, Kaunitz ajánlotta módszerrel a megyére, annak vezető elemeire kell támaszkodni és a gazdasági élet fellendítése után — de csak az után — az itáliai és az örökös tartományok mintájára következhet a földre kivetett általános adó. Ebben azonban Zinzendorf csak Kaunitz-cal és a toszkániai uralkodóval, Lipóttal értett egyet. A korregens József más véleményen volt. Uralkodása idején ugyan Zindendorffal szorosan együttműködött, de aztán felborítja a kaunitzi és a zinzendorfi koncepciót. Ez azonban már II. József történeti drámájának felvonásvége.

4.

Sonnenfels

Egy herceg és egy gróf után következzen a polgár: nagyapja még rabbi volt Berlinben, apja a héber nyelv egyetemi tanáráként tevékenykedett, majd a morvaországi Nikolsburgban telepedett le, Dietrichstein herceg szolgálatában. Vallása elzárta előle a felemelkedés lehetőségét, megkeresztelkedett és felvette az Alois Wiener nevet. Az áttérés idejét jelzi, hogy 1733-ban született József fiát már a nikolsburgi latin iskolába járatta.

A piarista kollégium — úgy tűnik — döntő jelentőségű volt az ifjú nézeteinek formálására, s így az ő későbbi tevékenysége, alkotó munkája révén az osztrák felvilágosult abszolutizmus módszereire és ezek magyarországi érvényesülésére is. Az iskolát úgy jellemzik, hogy leszámolt a spekulatív jezsuita tanítási renddel, a természettudományok, a történettudományok és az anyanyelv iránti szeretetre és tiszteletre oktatót. Ez az iskola — így írják róla — a szász protestáns felvilágosodás és a klasszicista neohumanizmus egyik közvetítője volt.

A Wiener család 1744-ben költözött Bécsbe. Az apa ismét Dietrichstein herceg segítségével a keleti nyelvek professzora lett az egyetemen, majd szolgálatainak elismeréseként — az udvarnál a német ügyeket referálta — nemességet kapott és felvette a Sonnenfels nevet.

Anyagi helyzetük azonban annyira megrendült, hogy Joseph Sonnenfels nem folytathatta tanulmányait. Ötéves katonai szolgálat következett, de ezredében gazdag és művelt pártfogóra talált egy Trautson herceg személyében. Ennek köszönhette, hogy 1754-ben leszerelhetett. A katonai évek — s ez számos magyar sorstársára is érvényes — nem múltak el hasztalanul. Beutazta az egész birodalmat, alaposan megismerte annak helyzetét, viszonyait. Szolgálati ideje alatt nyelveket tanult, különös gondot fordított a német irodalmi nyelv elsajátítására. A későbbiekben ennek meg is volt az eredménye: úttörője lett a német nyelv hivatali és politikai-irodalmi alkalmazásának. (II. József uralkodása idején ő javította és nézte át megjelenésük előtt a császári rendeleteit stílus és nyelvhelyesség szempontjából.) 1754—56-ig jogot hallgat a bécsi egyetemen. Professzorai, a jeles egyházjogász Riegger és a természetjog előadója, Martini nagy hatással vannak rá: „Adósa vagyok Martini-nek, mert az ő tömör és meggyőző előadása tanított meg gondolkodni és ha ma írásaim és előadásaim nem nélkülözik teljességgel a rendet, a világosságot, és tömörséget, azt neki köszönhetem” — írja Sonnenfels autobiográfiájában.

Az 1761-ben alapított „Deutsche Gesellschaft”-nak, amely feladatának tekintette a hazai kultúra ápolását, Sonnenfels lelkes tagja lett. A Társaság ismerkedési, együttműködési lehetőségeket nyújtott számára. Szinte baráti kapcsolatba került a reformtörékvések idősebb támogatóival, a jozefinus egyházgyakorlatot képviselő Rieggerrel, a magyar ügyekkel sokat foglalkozó államtanácsossal, Boriéval, s a bécsi felvilágosodás más kimagasló képviselőjével. Borié, bár 14 évvel idősebb volt Sonnenfels-nél, baráti szeretettel és megértéssel támogatta. Sok hasonlóság fűzte őket egymáshoz: az absztrakt és logikus gondolkodás, a racionalizmus, nem utolsósorban pedig a populációs elmélet. Sokan Boriét a tereziánus populacionisztika

atyjának nevezték. Boriénak köszönhette Sonnenfels egyetemi tanári kinevezését az újonnan alapított államtudományi tanszékre, 1763-ban. A nagy társadalmi emelkedés korántsem jelentette, hogy az oktatásban teljesen szabad kezet kapott volna. Több-ször kellett még azt is kérvényeznie, hogy előadásaiiban néha eltérhessen saját tankönyvétől, hogy azt kiegészíthesse újabb kutatásainak eredményeivel. De 1769-ben minden örökös tartományban kötelező tankönyv lett főműve, a „Grundsätze der Polizei-, Handlung- und Finanzwissenschaft”. A munka 7 kiadást ért meg, évtizedekig használták az egyetemeken és akadémiákon, mondandóit sokszor dogmává egyszerűsítve. Kompiláció volt és mégis mérhetetlenül eredeti: hiszen szerző-jének műveltsége és olvasottsága egészen kiemelkedő. A mű idéz, elemez, vagy kritizál angol, francia, német, olasz és klasszikus szerzőket, pl. Young-ot, Smith-t, Hume-ot, Penington-t, Montesquieut, Mirabeau-t, Justit, Bielefeld-et, Plinius-t, Arisztoteleszt. Sonnenfels ugyanis kilenc nyelven beszélt, olvasott, így aztán számos ország törvénygyűjteményéből citált, oroszról és svédből is.

Az állam és az ember áll vizsgálódásai középpontjában. Természetesen a társadalmi szerződésből indul ki. A társulás nem cél az ember számára, csupán eszköz arra, hogy helyzetén javítson. Így indokolja ezt Sonnenfels: „Nincs egyedül-álló ember a természet állományában, az ilyen állapot csak az állandó támasznél-küliség állapota lenne. De a magányos ember érzi hiányait; érzi azt is, hogy bajain segíteni, állapotán pedig javítani képes. Az értelem, amely az állatoktól őt megkülönbözteti, teszi számára lehetővé annak az eszköznek a felismerését, melynek révén jobb állapotot érhet el. Ez az eszköz: a vele hasonlókkal való társulás.”

A társulás eredménye az állam. Tagjai, a polgárok, új viszonyba lépnek egymással, amelyet nem lehet másként jellemezni, mint az egész és a rész egymáshoz való viszonyát. Senki sem őrizheti meg kiváltságos helyzetét. A szerződés következménye: „... a végcél egysége, az akarat egysége, és az erő egysége... az egyes egyén akaratát alávetik a társadalmi döntéseknek.” Pozitív társadalmi döntéseket javall.

Egy évvel Beccaria művének megjelenése után már azonosul vele: a kínval-latást és a halálbüntetést nem csak embertelennek, de értelmetlennek és haszon nélkülinek is itéli. Céltalan kegyetlenkedés csupán, mert „a kivallatáson alapuló vallomás az ítélethez nem elegendő, a bűn be nem vallása pedig a felmentéshez kevés.” A halálbüntetés csökkenti az állampolgárok számát, pedig munkára fogva őket, hasznót hajthatnának az államnak, az életfogytiglani kényszermunka perspek-tívája a bűnöző számára elrettentőbb, mint a halál.

Mária Terézia 1776-ban el is törölte a halálbüntetést, de a büntetőjog egysé-ges kodifikálásának problémája ezzel még nem oldódott meg. 1781-ben rendeli el majd II. József a „Constitutio” átdolgozását. A bizottság elnöke a felvilágosult Sin-zendorf (Zinzendorf Károly jó barátja) lett, és Sonnenfels is helyet kapott benne. A bizottság von Kees álláspontját fogadta el, aki a halálbüntetést differenciált szá-badságvesztéssel és kényszermunkával kívánta helyettesíteni. Az 1787-ben szüle-tett, „Allgemeine Gesetzbuch über Verbrechen und deren Bestrafung”, az ún. „Jo-sephina” vezérfonala Sonnenfels szövegekre vezethető vissza; stílusa közvetlen munkájára enged következtetni.

Sonnenfels művének kitűnő német (nem osztrák) elemzője akadt, s van fiatal magyar történész, aki magyarországi hatásának vizsgálatára vállalkozott. Ez a ha-tás sok szálon futott. A „tananyag” a röpiratok, a folyóiratok, a szabadkőműves, sőt illuminátus kapcsolatok Bécsben, az örökös tartományokban, vagy Magyaror-szágon és Erdélyben ellentétes előjelekkel jelentkezett. Nagyon másképpen reagált Sonnenfelsre az osztrák, másképpen a magyar arisztokrata, a német irodalmi nyelv bajnoka, más érzelmeket váltott ki a Lajtán-túli értelmiségi körökben, mint a Ti-szántúlon. A liberális eszmék előfutára nehéz árat fizetett társadalmi „betagozó-dásáért”.

Kudarcot szenvedett Sonnenfels folyóirat-alapítási kísérlete: az „Előítélet nél-küli ember”-ben az ironia eszközeivel ostromozta a rangkorságot, az ostoba előíté-leteket, de a kozmopolitizmust is. Magára zúdította az egyház haragját, mert bí-rálta a kolduló szerzetesek túlságosan magas számát, károsnak ítélte a kolostorok menedékszögét. Lapját először csak szigorú cenzúra alá vetették, majd betiltották. Folyóirata egyébként csak szűk olvasótáborban vált közkedvelté. A porosz Nicolai valószínűleg jól látta: „Olyan igazságokat vágott olvasóinak arcába, olyan igazsá-gokat mondott ki, amelyekre eddig csak általában mertek gondolni az emberek. Kár, hogy mindezt sok keserűséggel, s olyan hangnemben írta, mely túlzott önsze-retetre vall.” Korai népszerűtlensége ellenére az udvar a politikai és szakmai is-

meretek tanszékének vezetőjétől sokat várt, Mária Terézia főként a gyakorlati hasznosítást remélte, azt, hogy az állam innen nyer jóléképzett hivatalnokokat. Ezért kecségette a diákokat biztos állásokkal, amikor ők rendelkezett 1764-ben, a katedra megnyitásának évében: „Azok, akik az előadásokat látogatják, s az ismeretekben jó előmenetelre tesznek szert, mások előtt kerülnek hivatali alkalmazásra.”

A tananyagot Sonnenfels a „Grundsätze”-ben fektette le, s ebben nem követi előfutárát, Justit, sem a korai német kameralisták elméletét. Sőt, élesen polemizál velük. A csupán tanácsadásra szorítkozó, túlzottan aprólékos és részletező tankönyvek lealacsonyítják a kamarai tudományok színvonalát. Az ő célkitűzése az, hogy ezeket a tanokat a tudomány színvonalára emelje, nem szakítva el a gyakorlattól a teóriát. A teória és praxis összefonódásának fontosságát így indokolja az I. kötetben. „Az empirikust nem kell összekeverni a praktikussal. A rutin, (ami nem más, mint az irányítatlan gyakorlat) politikai sarlatánt szül, az elmélet, ha hiányzik a körülmények ismerete és a tapasztalat, álmodozókat és utópistákat. Az igazi gyakorlat: olyan készenlét, amely a törvényeket minden előadandó esetre alkalmazni tudja.” Ebből a vezérelvből fakad, hogy elméletének kidolgozásánál a Habsburg birodalom valóságát tartja szem előtt, nem másol, csak az a fontos, ami Ausztriában is felhasználható. Monográfiája szerint az ő munkásságával megtörtént a természetjog és a kamarai studiumok racionalizálása.

A német szerzőket általában kritikai megjegyzésekkel illeti, és ez nem véletlen. Egész más célok vezérlik őt, mint a nálánál egy-két emberöltővel korábban élő és alkotó kameralistákat. Ők még a fejedelmi fiskus gyarapítása érdekében arra tanították az uralkodót, hogyan kell „okosan” gazdálkodni, miként vállalja magára az ország gazdasági életének felvirágoztatását. Fejlett polgárság híján a kor objektív igényei és viszonyai tükröződtek e felfogásmódban. Sok fejedelmi és főúri-hivatalnoki alapítású manufaktúra keletkezett ennek nyomán (ún. Beamtermercantilismus). Maga Lotharingiai Ferenc is így szerezte vagyonát nagy részét.

Sonnenfels már nem a fejedelmi fiskus érdekét tartja szem előtt, hanem az egész államét. Az állam gazdasági, kulturális felemelkedését azonban az egyének jóléte alapozza meg. Ezért teljesen új törekvésként jelentkezik nála — felemelkedésének története alapján igen logikus — az individuum egyéni érdekének elismerése, társadalmi és gazdasági emancipációjának követelése. Állam és egyén elválaszthatatlanul összefonódnak, mert különösen egymásra vannak utalva, a közös vége: az általános jólét elérésében. Így fogalmazza ezt meg filozofikusan: „A rész jóléte az egész jólétén alapul, az egész jólétének eredete viszont a rész jóléte”.

Művében átgondolt mezőgazdaság, ipar- és kereskedelempolitika, valamint egy államilag irányított pénzügyi rendszer körvonalai bontakoznak ki.

Am a „Polizei”, a rendészet, közigazgatás sem maradt változatlan, látókörébe esnek olyan területek is, melyeknek szabályozása elkerülte elődeinek figyelmét.

Sonnenfels úgy alkalmazta kora uralkodó gazdasági elméletét és úgy idézte a gyakorlatát, hogy a Bécs-központú Ausztria számára előnyös legyen.

Szorosan kapcsolódott előfutáraihoz a népesedési problémák hangoztatásával. A népesség gyarapítása nem öncél művében, hanem az állam végcéljának, a közös elérésének eszköze: az állam belső és külső biztonságát, hatalmi és gazdasági gyarapodását, kulturális felemelkedését hivatott szolgálni. Ezzel Sonnenfels meg is alapozta Ausztria nemzetgazdaságtanát és hozzájárult — ha nem is világviszonylatban, de a Habsburg birodalom országaiban mindenképpen — a már tudományos igényű gazdaságtan kialakulásához.

A populáció kérdése minden általa művelt tudomány meghatározója.

28. §. Minél nagyobb a népesség, annál nagyobb az ellenállás ereje, amelyen a külső biztonság nyugszik — ez a politika alaptörvénye.

29. §. Minél nagyobb annak a népességnek a száma, amelynek segítségére számítani lehet, annál kevésbé kell félni az országon belül — ez a policiaé.

30. §. Minél nagyobb a népesség, annál több a szükséglet, annál sokrétűbb a táplálkozási mód. Minél több a kéz, annál több a földművelés és a szorgalom terméke, az alapanyag külső cseréhez — ez a kereskedelemé.

31. §. Minél több a polgár, annál jobban járulnak hozzá a közkiadásokhoz, annál kisebb az egyes adózókra eső adórész anélkül, hogy közben az állami bevételek csökkennének — ez a pénzügyi tudományé.”

A népesség növelését minden uralkodónak szem előtt kell tartania, de természetesen a növelésnek is vannak korlátai: „az állam kiterjedése, politikai és fizikai állapota, valamint egyéb körülmények.”

Meg kell ismerni az adott körülményeket: a megismerés eszköze lehet a politikai aritmetika (az angolok nyomán halálozási adatok, egy főre eső gabonafogyasztás, házassági és születési anyakönyvek adatainak értékelése) és a népszámlálás vagy összeírás. Az összeírás fontosságát növeli az is, hogy fel lehet használni az állam gazdaságirányító tevékenységének megtervezéséhez és a foglalkoztatottság felméréséhez.

Az egyházzal népesedési elmélete miatt is összeütközésbe került. Ellenezte a kivándorlási kényszert (cseh-morva protestánsok). Szükség esetén szabályozni kívánta a házasságok számát, sőt új regulációkat is kidolgozott: a házasság megtiltása öreg és beteg emberek között, szükség esetén pedig a cölibátusi eskü feloldását. Mígazsi tömören meg is fogalmazta az ellentét okát: „Sonnenfels elméletének az az alapelve, hogy az állam gazdasága a népességtől függ — ez sérti a keresztény doktrínát.”

Annál lelkesebb követőre talált Sonnenfels népesedési tana II. Józsefnél, már korrégens korában. Látni fogjuk, amikor uralomra került, a bevándorlásokat az 1781-es tolerancia rendelettel közvetve elősegítette, az 1784. augusztus 10-i pátense viszont megnehezítette a kivándorlást, az emigrálni készülőket komoly pénzbüntetéssel sújtva.

Tallózva Sonnenfels művében, mely nem más, mint az új uralmi szisztema óriási méretű kátéja, néhány megállapítást, célkitűzést idézünk:

„Mindent szabad, amit a törvény nem tilt” — vagyis az egyéni szabadságjogok gyakorlásának feltétele a törvény ismerete. Ebből fakad az a követelése, hogy „... a törvények megfogalmazása nem a széplelkek munkája legyen, de ne is egy kancellária fogalmazó rutinmunkája. A törvények stílusát rövidség, egyszerűség, érthetőség, tömörség jellemezze, kifejezésmódjában közelítsen a népi nyelvhez, hogy az egyszerű polgár is megérthesse.” A törvények nyilvánosságra hozataláról a policia, a hatóság gondoskodik, ez anyanyelven (!) történjék, nyomtatás vagy szóbeli kihirdetés formájában.

Az állam védelmi tevékenységének ki kell terjednie a polgárok személyi, vagyoni és becsületbeli biztonságának megóvására. Sonnenfels nem a jogokat nyilvánítja ki, hanem az ezek megvédésére szolgáló rendszabályokat közli. A felsorolás, — amelyből kitűnik, milyen veszélyek fenyegetik a személyi biztonságot (gyilkosság, vigyázatlan cselekedet, betegség, szegénység, testi fogyatékoság és az élelem hiánya) és amely veszélyeket el kell hárítani — megmutatja, hogy az állami gondviselésnek ki kell terjednie az egészség- és szegényügy, valamint az élelmiszerek ellenőrzésének területére is. Követeli az orvosképzés megjavítását, de ez önmagában nem elég, ha a tudomány gyakorlatban való alkalmazásának nincs meg a lehetősége. „A sebészeknek, orvosoknak, bábáknak, dajkáknak, patikusoknak, mindazoknak, akik az egészség megóvásán fáradoznak, nemcsak tudományos ismeretek megszerzése legyen a fő céljuk, hanem a gyakorlatban is alkalmazzák azokat. Ezért minden városkában legyen orvos és szakképzett bábá, a falvakban pedig, ahol költséges ezeknek az eltartása, állami pénztárból gondoskodjanak ellátásukról.” Ellenőrizni kell a patikákat, drogériákat, laboratóriumokat, az egészségügyi felügyelők (ún. phisicusoknak) figyelme terjedjen ki arra is, hogy az orvosság, a kórházi ápolás díja a dolgozó osztályoknak is megfelelően. A felügyelő kötelessége a járványok elleni óvintézkedések megtétele, az élelmiszerek minőségének, a víz, a levegő, a városi utcák tisztaságának ellenőrzése és biztosítása. (Említsük itt meg, hogy Sonnenfels sürgetésére a 70-es évek végén Bécs lesz Európa első „kivilágított” fővárosa.)

Tudjuk, ez a Van Swieten-nél is fellelhető állami egészségügy-irányítási program erősen hatott Mária Teréziára és II. Józsefre. Ez tükröződik az 1770-es egészségügyi normatívában, majd II. József 1785. november 28-i rendeletében.

A szegényekről, rokkantakról való gondoskodás a katolikus országokban kizárólag egyházi vagy egyéni jótékonykodás jegyében történt. Sonnenfels természetesen tartja, hiszen integrálni akarja az egyházat, hogy mindez az állam hatáskörébe tartozzék. Így érvel: „Az államigazgatásnak joga van azt mondani: dolgozz, hogy magad gondoskodj létfenntartásodról! De annak, aki nem képes dolgozni, joga van az államtól azt követelni: add meg nekem a létfenntartásom lehetőségét, hiszen én nem tudok gondoskodni róla.” A szegények ellátásának követelésekor a humanitás és a hasznosság szempontjai Sonnenfelsel egyaránt vezérik. Állami szegénypénztárak viselik gondjukat azoknak, akik erre rászorulnak, akik pedig még tudnak valamilyen munkát végezni, azok számára a menhelyek a leg-

megfelelőbbek, mert az ezekhez kapcsolódó manufaktúrákban dolgozhatnak, s hozzá tudnak járulni létfenntartási költségeikhez.

Az ember gondtalan megélhetésének és egészségének elengedhetetlen feltétele, hogy állandóan hozzájuthasson megfelelő mennyiségű és minőségű (romlatlan, hamisítatlan) élelmiszerekhez. A piaci felügyelők vagy bírák feladata az élelmiszerek ellenőrzése, figyelve a romlottság, hamisítás mérték- és súlycsökkentés lehetőségére.

A hozam növelése, a földműves rendszerének javításához szükséges alapvető ismeretek elsajátítására álljanak rendelkezésre a parasztok számára városi és falusi mezőgazdasági iskolák. Fontos szerepet kapnak a mezőgazdasági kalendáriumok és tankönyvek a felnőttek oktatásában, míg a gyerekek számára a szemléltetés a célravezető. Hasznosak az ún. „gazdasági társaságok”, melyek az elmélet és gyakorlat összekapcsolásának lehetőségét kutatják.

Sonnenfels alapgondolata — s ezzel fontos ponthoz érkeztünk, — hogy a termelés egyedüli és lényegi ösztönzője a termelő profitja. Természetesen nem a kapitalista profit lényegét fedezte fel, nem is a profit szót használja, hanem a termelő hasznának nevezi. A parasztot ösztönözni kell és érdekeltté tenni a gazdálkodásban. Melyek a paraszt munkájának ösztönzői? „A saját és övéi létfenntartásának biztosítása, az ehhez szabott fizetés, hogy szükség esetén pedig valamit felhalmozhasson körülményeinek javítására.” Az érdekeltség szempontjából a robot káros, ennek következménye pedig az, hogy mind a földesúr, mind a paraszt földje rosszul és sebtében művelt.

A foglalkozási módok szaporításának, ezáltal közvetve a népesség gyarapodásának, a paraszt szociális helyzete javításának, a mezőgazdasági termékek fogyasztói-piaci bővítésének együttes problémáját csak a nagybirtoknak kisparaszt gazdászokká való átalakítása oldja meg. Kerüljenek a parcellák bérlet formájában a parasztcsaládok kezére, nem rövidlejáratú, (mert ezalatt nem hozza be a bérlet által ráfordított költségeket és fáradságot) hanem 25—30 éves, hosszúlejáratú bérletként.

(Kísérletképpen 1770-ben a gyakorlatban is bevezették Sonnenfels elképzeléseit a pardubitz-i cseh kamarai birtokon lévő két majorságban, 1775-ben pedig Raab tanácsos általában kiterjeszti ezt a kincstári birtokokra.)

A pénzügyi igazgatás feladata, hogy megtalálja az *interesse publicum* és az *interesse privatum*, a köz- és magánérdek egyensúlya biztosításának lehetőségét. A társadalmi szerződés értelmében minden polgárnak joga van az általános jóléthez részesülni, de ebből fakad kötelessége is. Tehát mindenkinek arányosan hozzá kell járulnia az állam költségeinek fedezéséhez. Az állampolgárookra kirótt adók különböző nagysága „... nem az adók aránytalanságának a következménye, hanem a vagyonok egyenlőtlenségének, a polgári társadalom osztálykülönbségének”. Éppen ezért egy jól működő pénzügyi rendszernek bizonyos fokig ezeket az aránytalanságokat kell kiküszöbölnie oly módon, hogy az egy főre eső adó nagyságát az adózó egyéni és a polgárság vagyoni helyzete határozza meg.

A társadalmi szerződés következtében új szükséglet keletkezett, a közös ügyek ellátása, amelyet az állam vállalt magára. Az állam feladata a külső biztonság megőrzése is, tehát a nemesi felkelés elvesztette jelentőségét. Ezáltal a nemesnek ugyanolyan formában kell a közös kiadásokhoz hozzájárulnia, mint a társadalom többi tagjának, tehát adóznia kell. Így Sonnenfels — aki elméleti munkájában ugyanarra az eredményre jutott, mint a politikus Kaunitz és a közigazdász Zinzendorf.

H. Balázs Éva irodalmi munkássága

1939.

Kolozs megye kialakulása. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 65, 1 p. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 3. sz.)

1947.

La célébration scientifique du centenaire. — Miroir des lettres hongroises, No. 2. 92—103.

1948.

Negyvennyolcas kalendárium (1848—1948). (A kalendárium rész történeti adatait összeállította Hunyadiné Balázs Éva. A képek kísérszövegét írta Hegedüs Géza.) Budapest, Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, 82.

1950.

A váradi püspökség jobbágynak megmozdulása a XVIII. század közepén. — Századok, 84. évf. 1—4. sz. 320—332.

1951.

Jobbágylevelek. Összeállította és az előszót írta H. Balázs Éva. Budapest, Közköztudásügyi Kiadó, 318.

1954.

A parasztság helyzete és mozgalmi (1780—1787). (A felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájához.) — Századok, 88. évf. 4. sz. 546—568.

Magyarország története 1711—1790, 3. rész: Kísérlet Magyarország teljes beolvasztására (1780—1790). Kézirat. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 98.

Beszámoló a történelmi tankönyvek vitáiról. 1. — A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 10—12. sz. 187—231.

1955.

Beszámoló az egyetemi tankönyvek vitáiról. 2. — A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 1—6. sz. 203—220.

A parasztság helyzete és mozgalmi (1780—1787). (A felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájához.) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 24. (A történettudomány kérdései, 20.) (különnyomat: Századok, 1954.)

Magyar történelem (1711—1790). (Társszerzők: Ember Győző, Wellmann Imre.) Kézirat. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 255.

A „Jobbágylevelek” ügyében. — Századok, 89. évf. 4. sz. 721—722.

1956.

Die Lage der Bauernschaft und die Bauerbewegungen (1780—1787). (Zur Bauernpolitik des aufgeklärten Absolutismus.) — Acta Historica, Tom. 3. Fasc. 3. 293—327. és különnyomat.

Magyarország története (1711—1790). (Társszerzők: Ember Győző, Wellmann Imre.) Rövidített kiadás. Rövidítette Sinkovics István. Kézirat. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 172.

1957.

Mátyás a kortársak között. Írások, levelek. A bevezetőt írta Elekes Lajos. A szövegeket válogatta H. Balázs Éva. Budapest, Bibliotheca, XXXIX, 201, 3., 9. tábla (Aurora, 5.)

1958, 1959, 1960.

Történelmi Szemle. Szerkesztik az Intézet Igazgatóságának megbízásából H. Balázs Éva és Lackó Miklós.

A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. — Történelmi Szemle, III. évf. 2—3. sz. 319—322.

1962.

Magyarország története, II.: A késői feudalizmus korszaka 1526—1790. (Társszerző és társszerkesztő.) Budapest, Tankönyvkiadó, 661, 16. tábla, 11 térkép.

Az abszolutizmus történeti kérdései. — Századok, 96. évf. 5—6. sz. 842—857.

1963.

A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai. — Századok, 97. évf. 6. sz. 1187—1204.

1964.

II. József. — Élet és Tudomány, 19. évf. 19. sz. 867—871.

1965.

Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában. H. Balázs Éva hozzászólása. — A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIV. kötet, 3. sz. 200—201.

1967.

A Történelmi Társulat könyvkiadásának 100 éve. — Századok, 101. évf. 6. sz. 1169—1173.

Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795). (Függelék: Berzeviczy Gergely kiadatlan írásából, levelezéséből.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 387.

Életek és korok. Szerkeszti H. Balázs Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó, I—VII, 1967; VIII—XIV, 1970; XV—XXI, 1974; XXII—XXVII, 1976; XXVIII, 1984; XXIX, 1985.

1968.

A magyarországi felsőoktatás a felvilágosult abszolutizmus korában. — Felsőoktatási Szemle, 17. évf. 7—8. sz. 407—413.

(A francia tankönyvek magyar vonatkozású részei.) — Historiens et Géographes, No. 210. 686—688.

La Révolution Française et la Hongrie. (A magyar—francia történész kollokviumon elhangzott előadás kivonata.) — Revue Historique CCXL, 265—266.

1969.

Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie. — Nouvelles Études Hongroises, Vol. 4—5. 186—207.

1970.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae.
Sectio Historica, Tom. XI. Ed. H. Balázs Éva, Diószegi István. Budapest.

1971.

Contributions à l'ère des Lumières et la Josephisme en Hongrie. — Les Lumières en Europe centrale et orientale. Budapest, Akadémiai Kiadó, 31—50. Szerk. E. Bene.

Zur Frage ungarischen Nationalismus in der Habsburger-monarchie. — Österreich in Geschichte und Literatur, Jg. 15. 134—146.

1972.

Contribution à l'étude de l'Ère des Lumières et du Joséphisme en Hongrie. — East European Quarterly, Vol. VI. No. 1. 27—43.

1973.

Notes sur les relations franco-hongroises. Berzeviczy et Napoléon. — Annales Historiques de la Révolution Française, No. 212. 245—263.

Les Lumières et la paysannerie en Hongrie au cours du dernier tiers du XVIIIe siècle. — Paysannerie française, paysannerie hongroise. XVIe—XXe siècles. Budapest, Akadémiai Kiadó, 149—164.

Van Swietens Ideen und die ungarische Gesellschaft. — Gerard van Swieten und seine Zeit, Wien—Köln—Graz—Böhlau, 154—163. Szerk. Erna Lesky — Adam Wandruszka.

Paysannerie française, paysannerie hongroise, XVIe—XXe siècles. Volume publié sous la direction Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest, Akadémiai Kiadó, 318.

1975.

A francia—magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. (A fiziokrata tanok útja Magyarországra.) — „sorsotok előre nézzétek.” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Budapest, Akadémiai Kiadó, 145—161. Szerk. Köpeczi Béla — Sziklay Sándor.

Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. — Études Historiques Hongroises 1975. Budapest, Akadémiai Kiadó, Tom. I. 449—468. és Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 104. Budapest, Akadémiai Kiadó, 22.

Esquisse du modèle hongrois des Lumières. — Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Budapest, Akadémiai Kiadó, 23—28. Szerk. E. Bene, I. Kovács.

Előszó. — Georges Duby — Robert Mandrou: A francia civilizáció ezer éve. Budapest, Gondolat Kiadó, 11—16.

1976.

A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. — Formen der europäischen Aufklärung. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 251—269. Szerk. F. Engel—Jánosi, G. Klingenstein, H. Lutz.

1977.

Intervention à l'exposé d'Albert Soboul: Sur le système du despotisme éclairé. — Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Budapest, Akadémiai Kiadó, 47—50. Szerk. B. Köpeczi, E. Bene, I. Kovács.

A szabadkőművesség a XVIII. században. — Világosság, 18. évf. 4. sz. 216—223.

1978.

Voltaire et Rousseau en Hongrie de l'absolutisme éclairé. — Voltaire et Rousseau. Colloque international. Paris, CNRS, 11—15.

1979.

Freimauer, Reformpolitiker, Girondisten. — Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Berlin, U. Camen, 127—140.

Joseph II. et la Hongrie. — Annales Historiques de la Révolution Française, No. 238. 569—580.

Absolutisme éclairé — noblesse éclairée (Une confrontation autrichienne-hongroise). — Acta Universitatis Lódziensis, Seria I. zeszyt 48, 7—19.

Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa: Freimauer, Gesellschaften, Clubs. Hrsg. von Éva H. Balázs, Ludwig Hammermayer, Hans Wagner und Jerzy Wojtowicz. Berlin, U. Camen, 347. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, Bd. 5.)

1980.

Die Königin von Ungarn. — Maria Theresia und ihre Zeit. Salzburg—Wien, 97—104. Szerk. Walter Koschatzky.

Vierzig Jahre der widerspruchsvollen Reform. Maria Theresia als Königin von Ungarn, Versuch einer Bilanz. — Pannonia, Jg. VIII, 21—24.

A herceg. A. W. Kaunitz, az államférfi. — História, 2. évf. 4. sz. 5—8.

1981.

La noblesse hongroise et les Lumières. — Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe—XIXe siècles. Paris—Budapest, Akadémiai Kiadó — Éditions du CNRS, 179—188.

A szabadkőművesség. — Élet és Tudomány, 36. évf. 30. sz. 930—934.

Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe—XIXe siècles. Volume publié sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó — Éditions du CNRS, 199.

1982.

Mentalité et politique en Hongrie au XVIIIe siècle. — Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Szerk. Jacques Le Goff—Béla Köpeczi. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó — Éditions CNRS, 123—132.

Pierre-Léopold et la Hongrie. — Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti Italo—Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese. Szerk. Béla Köpeczi—Péter Sárközy. Budapest, Akadémiai Kiadó, 147—154.

1983.

Latinität als Charakteristikum des Adels in Osteuropa. — Opuscula fenno-ugrica Gottingensia I, Frankfurt a. M. 51—60.

1984.

Porto és Tokaj. — Mályusz Elemér Emlékkönyv, Budapest, Akadémiai Kiadó, 9—16.

Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 455.

1985.

Kétszáz éves II. József parasztredelete. — Népszabadság, XLIII. évf. 194. sz. 12.

Berzeviczy Gergely. — Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Budapest, A Hazafias Népfront kiadása, 155—159.

Fondaments sociaux: La bourgeoisie (Niederhauser Emille). Europe Centrale et Orientale: La Monarchie des Habsburg. La Hongrie. — Mindkettő: L'absolutisme éclairé. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó—Éditions du CNRS, 59—69, 217—231.

Economistes d'origine aristocratique: Un phénomène hongrois (Physiocrates et pseudo-physiocrates en Hongrie à la fin du XVIIIe s.) — Intellectuels français, intellectuels hongrois XIIIe—XXe siècles. Szerk. Jacques Le Goff—Béla Köpeczi. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó—Éditions du CNRS, 165—173.

La Hongrie à la charnière des XVIII—XIXes siècles. Anatomie d'une crise de conscience. — Les „petits états” face aux changements culturels, politiques et économiques de 1750 à 1914. Szerk. D. Kosáry, Lausanne, 1985. 69—77.

L'absolutisme éclairé. Volume publié par B. Köpeczi, A. Soboul, É. H. Balázs, D. Kosáry. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó—Éditions du CNRS, 361.

Amikor most a ravatalod előtt állok, Kollégám és barátom, nem a koporsót, nem a temetőt látom, hanem téged, a Te alakodat, kedves Laci — úgy, amint alig pár hete, utolsó találkozásunkkor rögződött bennem. A Történettudományi Intézet korai koraújkori osztályának vitaülésén, ahová nagybetegen is eljött Benczédi László — igazi támaszától, feleségétől kísérvé. Meghallgatta az előadást, majd erejét megfeszítve felállt, és fátyolos hangon, de jól érthetően, finom figyelemmel méltatta ifjabb kartársa munkáját. Azután iratokat, levéltári aktákból kijegyzett szövegeket vett elő, és ha az előadásban 1663 esős nyári napjainak egyes talányos eseményéről volt szó, akkor ő saját kutatásai/alapján, más források tanúságtételével vetett fényt ugyanezeknek a napoknak a történéseire. Hangja eközben felerősödött, szinte újra átélte a kutatás izgalmát, és láthatóan minden másról elfelejtkezett.

Benne van ebben a jelenetben, ebben a tudósi-emberi magatartásban Benczédi László egész egyénisége, rövidre zárult, de a szakma magaslataira ívelt életpályájának foglalatja.

1929-ben született, erdélyi származású értelmiségi családban; a gimnáziumot Budapesten, felső osztályait már a felszabadult Magyarországon végezte. Ez a két tény meghatározóan hatott rá, amikor a történelemsz pályához való vonzalom kialakult benne: gondolkodásban a nemzeti problémák iránti érzékenység szorosan összekapcsolódott a társadalmi progresszióhoz fűző elkötelezettséggel. És amikor az 1940-es évek végén, az ötvenes évek elején a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának padjaiban ült, ő is azok közé az ifjú historikusok közé tartozott, akiknek agyában, akkori dogmatikus¹tehetételei ellenére is, megfogant a marxizmus serkentő, inspiratív ereje, felcsillantak új és frissítő szempontjai. E hármas indíttatás mellett mindvégig kitartott, s azt egyre magasabb szinten bontakoztatta ki történetírói tevékenységében.

Szakmai-tudományos érdeklődése már egyetemi tanulmányai idején történelmünk egyik legbonyolultabb korszaka, a 18. század felé fordult — ama korszak felé, amikor a részekre szabdaltnak érzett Magyarország „nagy két császár birodalmi közé” ékelve kereste önmegvalósításának útjait, küzdött történelmi helyének visszaszerzéséért, megújulásáért az éles ellentmondásoktól feszült koraújkori Európában. 1953-ban látott napvilágot első könyve, az 1697. évi hegyaljai kuruc felkelésről írt kötet, amelyben a század egyik zárákkordját, egyben a közelgő nagy erőpróba, a Rákóczi-szabadságharc egyik előhangját szóltatta meg — már ez ifjúkori munkájában is több szemponttól továbbfejlesztve-kiegészítve a téma korábbi tárgyalásait.

A 17. század utolsó évtizedeinek kuruc mozgalma — ez volt az a problémakör, amely ezután is érdeklődésének előterében állott, egyre mélyebbre hatoló politika- és társadalomtörténeti kutatással, egyre szubtilisabb elemzéssel, egyre finomabban árnyalt kifejtéssel. Ez a szívós szorgalommal és következetességgel végzett munka gyümölcsözőt egy sor, az 1960–70-es években készült jelentős tanulmányában — a „vitélző rend” szociális és eszmévilágáról, a Wesselényi nádor vezette rendi szervezkedés kibontakozásáról, az 1670. évi tiszavidéki felkelésről, a lipóti abszolutizmus indítékairól és megvalósulásáról, a prédikátorperekről, a Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjairól, az 1681-i soproni országgyűlésről — mind több tényét, szálát bogozva-fejtve fel az 1660–80-as évek szövevényének — előkészítve ezek szintetizálását, a kor új történelmi tablójának megrajzolását.

És meg is adatott néki, hogy megalkossa ezt a szintézist két főművében: a *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. századvégi Magyarországon* című 1980-ban kiadott monográfiájában, és a *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685)* címet viselő, a történeti anyagot szuverén biztonsággal kezelő és éppen ezért rendkívüli tömörséggel megírt összefoglalásában, amely Magyarország tizkötetes története III. kötetének fejezeteként alig több mint egy éve került ki a nyomdából. Ezekre a munkáira a *finis coronat opus* klasszikus mondatát nemcsak a mindent lezáró vég mély fájdalomának érzésével idézzük, hanem e lezáró összegzésekben nyújtott tudományos teljesítménye nem évülő értékeinek tudatával is. Benczédi László az 1660–1680-as évek Magyarországnak társadalmi és politikai mozgásairól és mozgalmairól a korábbi előadásokat lényegesen meghaladó és módosító, maradandó

* Elhangzott 1987. január 9-én, a Farkasréti temetőben.

érvényű új összképet adott. A Thököly-felkelés objektív helyét nemzeti történelmünkben úgy jelölte ki, hogy egyúttal a kuruc fejedelem személyiségének, fényes tehetségének — hivatottságának — és történelmi-tragikai vétségének, elbukásának is mesteri rajzát adta; a kuruc tömegeket, a bujdosókat pedig nagy és ösztönző célokért küzdő, egyben a mindennapok nyomasztó gondjaival küszködő, ellentmondásos indulatoktól fűtött hús-vér emberekként jelenítette meg.

Milyen történeti kvalítások képesítették őt eredményeinek elérésére? Benczédi Lászlónak, a néhány éven át munkákra szerint is levéltárosnak, mindenekelőtt szenvedélye volt a levéltári kutatás, az elsődleges források vallatása, hogy a tényeket, az eseményeket minél hívebben, minél hitelesebben ismerje meg. A tények apró mozaikjait ásta-gyűjtötte fel, majd rakta-vette össze, igaz történetírói lelkiismerettel, nagyfokú önfegyessel. Óvakodott attól, hogy egyes újonnan föllelt adatok bűvöletében hamaros fölfedezésekkel álljon elő; aggályos és kételkedő volt elsősorban önnön-magával szemben. Minuciózus igényességgel állította szembe saját adatait más, esetleg ellentmondó forrásszövegekkel, és csak a leggondosabb meglegelés és forráskritika nyomán vonta le következtetéseit — elkerülve minden túlzást, felismerve az arányokat és a mértéket, *quos citra nec ultra nequit consistere rectum*: amilyeneken innen és túl nem áll meg a történelmi igazság. Ilyen izzig-vérig a történeti tényre, eseményre koncentráló historikustól különösen megszívlelendően cseng az 1980. évi munkájának bevezetésébe foglalt megállapítás — mintegy egész történeti tevékenységének krédója. „A korabeli politikai történet egyedi és ismeretlen eseményeinek összefüggő vizsgálata... arról győződött meg, hogy a pillanatnyi helyzeteken, erőviszonyokon és szubjektív döntéseken túl... éppen az átfogó politikai formációk”, az adott korszakban „a rendiség, az abszolutizmus és a centralizáció, illetve ezek konkrét megjelenési formái” és kölcsönhatásai, általában pedig „a történelem egyszeri történései és a politikai intézményekben rejlő törvényszerű összefüggések közötti... kapcsolat” nyújtja a történelemkutatónak a legfőbb tájékozási pontokat.

Tudósi elveit és módszereit a stílári megformálás művés gondjával teljesítette ki történetírói gyakorlatában. Nemcsak a kutatásban, nemcsak a forrásadatok értelmezésében vetette magát állandó önkontroll alá, hanem a fogalmazásban is. Nem kímélte az időt és fáradságot; újból és újból csiszolta, pontosította kéziratait — mert tudta, hogy a *clara et distincta*: a tiszta és világos kifejezés lehet csak költőse a tiszta és világos gondolatnak. Ezért van az, hogy lektoraira, szerkesztőire jószerint nem hárult más tennivaló, mint az olvasás élvezete és tanulása.

Benczédi Lászlónak lételeme, természetes közege volt a történetkutatás; szinte benne élt a 17. században. A szakma terepén, a csendes-szorgos munkálkodásban, a minden feltűnést kerülő és minden önösségtől mentes historikus buzgalomban kereste és találta meg az érdemet, az értelmet. Ez nem zárta ki, sőt táplálta eleven érdeklődését a jelenkor, a mai problémák iránt, érdekeltségét a tudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazásában, az oktatásban, nevelésben, politikai munkában. Még a hatvanas évek közepén írt középkorai történelemtankönyve a kiadások egész sorában vált használatossá, és e nehéz műfaj egyik legjobb hazai teljesítményének bizonyult. A hatvanas-hetvenes évek úgynevezett nemzetvitáinak, történet szemléleti diskusszióinak aktív szereplője volt, majd — ime ez a historikus hivatása — ezeknek a vitáknak a nyolcvanas évek távlatából visszatekintő történeti elemzőjévé, történetírójává lett, a kor szakmai-publicisztikai polémiait összegző tanulmányával. Ezen túlmenően is kiemelkedő, irányító szerepet vitt azokban a vizsgálódásokban, amelyek a nemzet tudat, a nemzeti-nemzetiségi kérdés jelenkori problémái körül folytak intézetünkben a közelmúlt években.

Ennek a munkálatnak a folytatásában — csakúgy, mint oly igen sok másban — fájón érezzük s fogjuk hosszan érezni az űrt, a benünket ért súlyos veszteséget.

A bennünket, mindnyájunkat ért súlyos veszteséget. Mert Benczédi Lászlót, az embert, a barátot, a tapintatos és mindig segítőkész munkatársat osztatlan megbecsülés és szeretet övezte. Az intézet közügyeivel és az egyes emberek problémáival, a szakszervezeti titkár teendőivel úgy foglalkozott-törődött, hogy azok kedvéért nem egyszer egyéni munkáit is félrerakta — zokszó nélkül, példás felelősségtudattal és kötelességérzettel —, azzal az emberi-erkölcsi tartással, ahogy az utóbbi években súlyosodó betegségét is állta-viselte. A személyzeti megbízotti funkció az ő esetében kettős értelmet nyert. Azt az értelmet is, hogy az ő személyében mindenki megbízott.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének nevében, munkatársaid, barátaid és tisztelőid nevében, búcsúzómm Tőled, kedves Laci, szorító fájdalommal. Búcsúzómm Tőled azzal, hogy alakodat, egyéniségedet úgy őrizzük emlékezetünkben, ahogy utoljára is láttunk. A nemzet történelmi sorsának titkait kutatva; a történetshivatás élő izalmába temetkezve; oly gyötrelmesen és oly szépségesen lezárt életed kincsét szaktársaidra és történetshgenerációkra örökölte.

CONTENTS

STUDIES

- T. Hajdu*: Social position, composition and prestige of the Hungarian officers corps before and after the Austro—Hungarian Compromise (1850—1883) 393
H. Mommsen: Generation conflicts and youth revolts in the Weimar Republic

RECOLLECTIONS

- J. Horváth*: Report of a participant on the Hungarian students' independence movement in 1944 437
A. Major: A contribution to the history of the „KABSZ” putsch (by *T. Zinner*) 450

COMMUNICATIONS

- L. Fekete*: The structure of East-West trade in the northern part of Europe in the 14th century 461
Gy. Kövér: The USSR and East Central Europe. Economic contacts in the interwar period 481
P. Sas: Goga and the Hungarians 490
J. Vályi-Nagy: The role of the workers' parties and of the trade unions in the establishment and strengthening of the people's democratic system . . . 493
J. Pótó: Views of history and propaganda. Monuments in Budapest after 1945 544

OBSERVER

- H. Soikkannen*: Social preconditions for the modernization of the Finnish society 532
E. Székács: The political system of the Tokugawa Period (1603—1867) 544

LIFE-WORKS

- E. H. Balázs*: Four portraits (Maria Theresia Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) 553
 A Bibliography of the works by *É. H. Balázs* 569

László Benczédi (1929—1936) — Zs. P. P.

INHALTS

STUDIEN

- T. Hajdu*: Die soziale Lage, Zusammensetzung und Prestige des ungarischen Offizierskorps vor und nach dem Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn (1850—1883) 426
- H. Mommsen*: Generationenkonflikt und Jugendrevolte in der Weimarer Republik 426

MEMORIEN

- J. Horváth*: Ein Bericht eines Teilnehmers über die Studentenbewegung für die Unabhängigkeit vom Jahre 1944 in Ungarn 437
- A. Major*: Geschichte des Putsches von Kameradschaftsbundesfront (*T. Zinner*) 450

MITTEILUNGEN

- L. Fekete*: Die Struktur des ost-westlichen Handels auf dem Nördlichen Teil Europas im 14. Jahrhunderts 461
- G. Kövér*: Die Sowietunion und Ost Mittel — Europa. Wissenschaftliche Kontakte zwischen den beiden Weltkriegen 481
- P. Sas*: Goga und die Ungarn 490
- J. Vályi-Nagy*: Die Rolle der Arbeiterpartien und Gewerkschaften in der Entstehung und Befestigung des volksdemokratischen Systems 493
- J. Pótó*: Geschichtsauffassung und Propaganda. Denkmäler in Budapest nach 1945 518

BEOBACHTER

- H. Soikannen*: Die sozialen Vorbedingungen der Modernisation der finnischen Gesellschaft 532
- E. Székács*: Das politische Systems des Tokugawa Zeitalters (1603—1867) . . . 544

LEBENSWERKE

- E. H. Balázs*: Vier Porträts (Maria Theresia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) . 553
- Bibliographie der Werke von É. H. Balázs 569

László Benczédi (1929—1936) — Zs. P. P.

SOMMAIRE

ETUDES

- T. Hajdu*: La condition sociale, la structure et la prestige de l'effectif officiers hongrois avant et apres le Compromis (1850—1883) 393
- H. Mommsen*: Différends entre de générations et révoltes des jeunes à l'époque de la République de Weimar 426

MÉMOIRES

- J. Horváth*: Rapport d'un participant sur le mouvement estudiantin hongrois pour l'indépendance de 1944 437
- A. Major*: Contribution à l'histoire de la tentative de coup d'Etat faite par le „KABSZ” (*T. Zinner*) 450

COMMUNICATION

- L. Fekete*: La structure du commerce entre l'Est et l'Ouest dans la partie septentrionale de l'Europe au 14e siècle 461
- Gy. Kövér*: L'Union Soviétique et l'Europe Central-Oriental. Relations économiques entre les deux guerres 481
- P. Sas*: Goga et les Hongrois 490
- J. Vályi-Nagy*: Le rôle des partis ouvriers et des syndicats dans la formation et consolidation du régime démocratique populaire 493
- J. Pótó*: Vue d'histoire et propagande. Statues se trouvant sur les places publiques de Budapest après 1945 518

OBSERVAEUR

- Hannu Soikannen*: Prémisses sociales de la modernisation de la société finlandaise 532
- Eszter Székács*: Le caractère du système politique de l'époque Tokugawa (1603—1867) 544

OEUVRES

- Éva H. Balázs*: Quatre portraits. (Marie-Thérèse d'Autriche, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) 553
- Ouvrages publiés par Éva H. Balázs 569

СОДЕЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Т. Хайду: Общественное положение, состав и престиж венгерского офицерского корпуса до и после Компромисса 1867-го года (1850—1883). . . 393
- Х. Момзен: Противоречия между поколениями и мятежи молодежи в Веймарской республике 426

МЕМУАРЫ

- Я. Хорват: Отчет одного из участников венгерского студенческого движения за независимость 1944-го года 437
- А. Майор: К истории путча Союза соратников восточного фронта (Публикует: Тибор Циннер) 450

СООБЩЕНИЯ

- Л. Фекете: Структура восточно-западной торговли в северной части Еврены в 14-ом веке 461
- Д. Кевер: Советский Союз и Центрально-восточная Европа. Экономические связи между двумя мировыми войнами 481
- П. Шаш: Гога и венгры 490
- И. Вайи Надь: Роль рабочих партий и профсоюзов в возникновении и усилении народнодемократического строя 493
- Я. Пото: Понимание истории и пропаганды. Скульптуры на площадях Будапешта после 1945-го года 518

ОБОЗРЕНИЕ

- Х. Сойканнен: Общественные предпосылки модернизации финнского общества 532
- Э. Секач: Характеристика политической системы эпохи Токутава (1603—1867). . 544

ТВОРЧЕСКИЕ ПУТИ

- Е. Х. Балаж: Четыре портреты (Мария Терезия, Кауниц, Цинцендорф, Зонненфелс) 553
- Библиография трудов Е. Х. Балажа.

Л. Бенцеди (1929—1986) — Ж. П. П.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Terjedelem: 16,45 (A/5 fv)
Készült a Borsodi Nyomdában
Felelős vezető: Wirth Lajos

Ára: 54 Ft

Előfizetési ára egy évre: 108 Ft

ISSN 0040—9634

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 108,— Ft

Egy szám ára: 27.— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

AKADEMIAI KIADÓ. BUDAPEST